

વેડછીનો વડલો

• સંપાદક •
નારાયણ દેસાઈ

• પ્રકાશક •
ગ્રામ સેવા સમાજ, વ્યારા
૧૯૮૪

301-095475

દૈનિક

(વેડ)

26818

પ્રથમ પ્રવૃત્તિ

પ્રથમ પ્રવૃત્તિ : સેવાદિન ૧૯૮૪, પ્રત : ૨૦૦૦

પ્રકાશક : ગણપતભાઈ કાળિદાસભાઈ ગામીત

પ્રમુખ, મામ સેવા સમાજ, વ્યારા ૩૯૪૧૫૦ (ગિ. સુરત)

મુદ્રક : મોદન પરીખ, મુદ્રક બાપકાળા

બારડોલી ૩૯૪૧૦૧ (ગિ. સુરત)

અન્ય : બધી મુદ્રાણ : મોદન પરીખ - મોદન પરીખ

અન્ય નિર્દેશ : બાલ શાલ

મુદ્રાણ : મોદન પરીખ, મોદન પરીખ, બારડોલી

સંપાદકીય

અપીલ

અભિજાહેર્ય નાતુ મજસુદારને

સંપાદકના બે બોલ

ધારેલે ટાણે આ હેતની હજ પૂરી કરી શકવાનો હરખ હૈયામાં છે. આ યાત્રાને પગલે પગલે ગ્રંથિયુગની આખી સદીનો યવિત્ર રોમાંચ અનુભવ્યો છે. યુરુદ્ધારમાં પ્રવેશ કરનાર બંદો એનાં મગધિયાં વાળવામાં મોજ માણતો હોય છે. શીખ પરિભાષામાં એને 'કર સેવા' કહેવામાં આવે છે. આ પુસ્તકના સંપાદનનું કામ એ કરસેવાનું કામ જ હતું. પચીસેક વરસના વિનિગ બાદ વહાલૂડી વેડછીમાં યાજા આવવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે સહજ રીતે જ એક કારણ અપાઈ ગયું હતું : 'ત્યાં મારાં મૂળિયાં છે.' એ મૂળિયાં કેટલાં છાંડાં હતાં તેનો અનુભવ આ પુસ્તક સારુ પ્રેમનો પરસેવો પાડતી વખતે થયો. વરસો પહેલાં વેડછીનો વડલો તૈયાર કરવાનો સંકલ્પ જીવતરામભાઈના સાંધાઓ-પ્રશંસકો કરી ચૂક્યા હતા. પુસ્તકનો પહેલો અક્ષર મંડાતાં પહેલાં જ એનું નામકરણ થઈ ચૂક્યું હતું. એક યા ખીબ કારણસર એ કામ ઠેલાયે જતું હતું. એનું સંપાદન કરવાની બવાબદારી જુદા જુદા ખભા પર આવી પડતી હતી. યુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ કાકુરે એક ગીતમાં કહ્યું છે : 'તારા યાત્રીદળની હું' છેક છેડે સહીય. મને સૌની નીચે સ્થાન આપો...સૌની શેષે જે બાકી હશે તે જ હું' વીણી લઈશ.' કવિપરની આ લીટીઓ વર્તમાન સંપાદકની લાગણીઓને સચોટ રીતે રજૂ કરે છે.

વડલો જ ખંડોમાં વિસ્તર્યો છે : ઘટા, જાયા, થડ, ડાળ, વકાઈ અને ટેટાં. ઘટામાં સંસ્મરણો, લેખો અને કાવ્યો જીવતરામભાઈને અજસિ તરીકે લખાયાં છે. આમાંનો ઘણો ભાગ શ્રી બીપુ વ્યાસ વગેરેએ એકઠો કર્યો હતો. જેમના મનમાં વેડછીનો વડલો તૈયાર

કરવાનો મૂળ સંકલ્પ બંધાયે હશે, તેમના પૈદા જટલાકની લાગણી આ અંબલિંગે રૂપે પ્રગટ થઈ છે. લખાભાઈ, લેણભાઈ, નાનુભાઈ અને પ્રભુદાસભાઈએ તો અંબલિંગે આખા પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરી દીધી હતી. તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેમના એક કરતાં વધારે સંસ્મરણો લેવામાં છે. એમણે પચાસેક વરસથી જુગતરામભાઈ સાથે પોતાની ભત્તને મેળથી દેનાર નાનુભાઈની હાથરીઓ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. એની નોંધે નાનુભાઈનો પોતાના જીવન જેટલી જ મિત્રભાષી છતાં મૂળગામી છે.

અદ્વાપૂર્વક લખાયેલા 'ઠાઈ' પણ લેખ કે કાવ્ય હોય એ નહિ. એવી નીતિ મતમાં રાખેલી તેથી સંસ્મરણોનું સ્તર સમાન રહ્યું નયે હોય. વળી અમારે જેટલીક કાપકૃપ પણ કરવી પડી છે અને અમુક અંગ્રેજી પુનઃકૃતિ પણ ટાળી નથી શકાઈ. જુગતરામભાઈ ભતે પાંચખાનાની ડોલ જિયકીને સદાઈ કરવા નીકળતા એ ઘટના જે એક કરતાં વધુ લેખકોના જીવન પર ચિરસ્થાયી છાંપ પાડી ગઈ હોય તો તેને કોના લેખમાંથી કાઢી શકાય? જતાં વેડછીને વડો તૈયાર કરાવવા પાછળ જેમને ઉત્સાહ કામ કરતો હતો તેમના પૈદા ઘણાની અંબલિ આ ખંડમાં સમાવી શકાઈ એનો સંતોષ છે.

'હાયા' વાળા ખંડ મુખ્યત્વે ભાઈ મોહન ખરીખની સૂઝબૂઝ અને મહેનતનું પરિણામ છે. તેથી જ તે આટલી સુરુમિપૂર્ણ થયે છે. ચિત્રકાર શ્રી ભાનુ શાહે એમાં સલાહસૂચનો દ્વારા કોમતી સહકાર આપ્યો છે. જે મિત્રોએ પોતાની પાસેનાં ચિત્રો મોકલી આપ્યાં તેમનો સહકાર પણ એણે નથી. એની આભાર નોંધ અન્યથ કરવામાં આવી છે.

જુગતરામભાઈએ 'મારી જીવનકથા' લખેલી જ હતી છતાં આ પુસ્તકને ત્રીજે ખંડ સહ લખવાની શી જરૂર હતી? જીવનકથામાં જુગતરામભાઈએ પોતાની બનને પાછળ રાખી છે. બારડોલી સત્યાગ્રહના આખા પ્રકરણમાં પોતાની કામગીરી વિશે તો માંડ બે ત્રણ વાંકયો લખ્યાં છે. જુગતરામભાઈના જીવનને અમે જે રીતે નેઈએ છીએ તેની સૂઝગાત ન થઈ હોત તો વેડછીને વડો તૈયાર કરવાનો હેતુ જ માર્યો ભત. તોજ ખંડમાં સંપાદકે લેખક બનીને એ કામ પોતાની શક્તિ મતિ મુજબ કર્યું. અલગત એ તૈયાર કરવામાં 'મારી જીવનકથા' અને 'ખાડીભક્ત ચૂનીભાઈ' એ બે ગ્રંથોએ આધારનું કામ કર્યું છે. પણ જેમને પોતાની દોઢરી માનીને જુગતરામભાઈએ સતત પત્ર લખ્યા તે અનપૂર્ણા બહેનનો પત્ર સંગ્રહ પણ આમાં ખૂબ કામ લાગ્યો છે. દુર્ભાગ્યે સંપાદનનું કામ હાથમાં લીધું ત્યારે જુગતરામભાઈની સ્મરણશક્તિ એવી રહી નહોતી કે એમની સાથે ચર્ચા કરી કેટલીક હકીકતોની ચોખ્ખવટ કરી શકાય. મોટું દુર્ભાગ્ય તો એ હતું કે તળિયત સારી હોવા છતાં ખીજ સાથીઓની સ્મરણશક્તિ પણ ઘણી બાળતમાં મદદ આપી શકે એમ નહોતી. તેથી સમકાલીન સાહિત્ય, બારડોલી સત્યાગ્રહ કે વટવૃક્ષ જેવી પત્રિકાઓ અને થોડીક પ્રવાસોનો ઉપર જ આધાર રાખવો પડ્યો છે. તદ્વન બાળપણના પ્રકરણને જીવંત કરવા માંડી જીવનકથામાં ઉલ્લેખિત સ્થળોમાંથી અમને પણ બે પાસેલાં છે તેની જગિઓ જ 'હાયા' ખંડમાં આપી દીધે છે. એ જગિઓ મેળવવામાં શ્રી રતિભાઈ ગોંધિયાની પોતાના આઘચુરુ પ્રત્યેની ભક્તિ કામ દરી ગઈ છે.

મોથા ખાડમાં જુગતરામભાઈ એક સાહિત્યકાર તરીકે સૂઝ થાય છે. જીવનરોતે જુગતરામભાઈને સૈવક તરીકે જેટલા નર્મસ છે તેટલા સારસ્વત તરીકે નથી બન્યા. આ પુસ્તકને 'હાયા' ખંડ આ ગોટને પૂરી કરશે એવી અમને આશા છે. એના પૂર્વાર્ધમાં જુગતરામભાઈના વાઙ્મયમાંથી રીણેલી સામગ્રી આપી છે. તમારે ગયા વિભાગમાં અંધરથ થયેલી સામગ્રીમાંથી ખૂબ એકી આપી છે. જુગતરામભાઈનું ઉત્તમ સાહિત્ય લખાનું કે નેદમાં અને એમાં એમના પત્રો અણુગોલ છે. આ ખંડમાં મહામુકેલીએ અને પ્રકૃતિ અને માનવની અવગળાઈ સામે ટકી રહીને પણ બચેલી સામગ્રીમાંથી જેટલી અમને મળી શકે તેનો ઉપયોગ છૂટથી કર્યો છે. આ ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં એમના સાહિત્ય વિશે વિવેચન છે. વિવેચકોમાં ગંધીજી અને સરદારથી માંડીને એમના જ વિલાસિઓ સુધીના છે. તો ખીજ તરફ અનંતરાય રાવળ અને સુંદરમ જેવા લઘુપ્રતિષ્ઠિ વિવેચકો પણ છે. જુગતરામભાઈના મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથનું વિવેચન અમારી વિનંતિથી જેટલાક મિત્રોએ લખી આપ્યું છે, તેમાં આસરચના વિશે ભાઈ કાન્તિ શાહનો અને કૌશિકાખ્યાન વિશે શ્રી નં. પ્ર. છુચનો લેખ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. અંતરપટ વિશે સંસ્કૃતિમાં પ્રગટ થયેલ શ્રી અનંતરાય રાવળનો લેખ જુગતરામભાઈને જીવનરોતીના એક ક્રોધ કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરે તેવો છે.

વેડછીને વડો એટલે જુગતરામભાઈને કેન્દ્રમાં રાખીને આખા વેડછી ક્ષેત્ર અંગેનો ગ્રંથ. આ ગ્રંથમાં જુગતરામભાઈની પ્રેરણાથી વિકસેલી સંસ્થાઓને પાંચમા ખંડમાં 'વડાધર્મ'માં આવરી લેવાઈ છે. શરૂઆતમાં આ અંગે લગભગ કશું જ સામગ્રી મોજૂદ નહોતી. પણ પુસ્તક છપાવા લાગ્યું એની બાજુ થયા પછી ઢગલાબંધ સામગ્રી આવી પહોંચી. છતાંપે કેટલીક મુખ્ય સંસ્થાઓના અહેવાલો છોવટ સુધી આપ્યા નથી. પણ વેડછી પ્રેરિત સંસ્થાઓનો સમગ્ર ખ્યાલ આ ખંડથી આવી શકે છે. સંસ્થાઓનું વાતાવરણ ઝીલવા થોડાક તાલુકાઓમાં યાત્રા પણ કરી હતી. આ ખંડના પ્રથમ લેખમાં આ સંસ્થાઓ અંગેનાં જેટલાંક સૂઝાધારિત ધોરણે પ્રસ્થાપિત કરી એ ધોરણે મુજબ સંસ્થાઓના અહેવાલોને જેવા સાડુ વાચકો આગળ ધરી દેવામાં આવ્યાં છે. એ લેખમાં આ ક્ષેત્રની નળણી બાજુઓ અને ભાવિ તરફ પણ દ્રશ્યો કરવામાં આવ્યો છે.

છેલ્લા ખંડ ટેકામાં પ્રણયી બાળતોના સમાવેશ થાય છે. તેથી એનું મહત્વ એણું થવું નથી. સોનાગઢ તાલુકાના ઉડાણમાં આવેલી ખોરીસાવરની સંસ્થામાં એકવીસ વર્ષ સુધી અવારનવાર જઈને સંસ્થાની ઝીણી ઝીણી બાળતોમાં જુગતરામભાઈએ જે કાળજી અને માવજત કરી છે, તે એક નમૂનારૂપે અમે સંસ્થાની મુલાકાતપાંચોમાંથી ઉતારી છે.

આ પુસ્તક અનેક લોકોના સહકારથી તૈયાર થઈ શક્યું છે. લેખકો અને કવિઓએ પોતાની કૃતિઓ આપી અમને કૃતાત્થ કર્યાં છે. શ્રી શિવાભાઈ ને. પટેલે એમની બેઠેના પત્રવ્યવહારની બે દાર્દલો અમારી આગળ ધરી દીધી હતી. એ રીતે અનેક લોકોએ પોતાના પાસેના પત્રો અને દેટાઓ આપ્યા. તે સૌએ આ કામ ચાડુ જે ચમતા દેખાડી તે ગલ્લ આભારી છીએ. પ્રકાશક સંસ્થા ગ્રામસેવા સંગઠન અને ખાસ કરીને શ્રી ઝીગ્નાભાઈ દરજીએ જે આ પુસ્તક તૈયાર કરવાનો આર્થિક બોજ વહેરવાની બ્યાબદારી ન લીધી હોત

અને એ જાગૃતતાં નિશ્ચિત રહીને આગળ કાગ્યે જવાની અમને છૂટ ન આપી હોત તો આ કામ પારજ ન પડત. સંપાદક તરીકેની જવાબદારી સ્વીકારવાના આગઉથી માંડીને આપું કામ પૂરું થયું ત્યાં સુધી સાથે રહી નાની મોટી અનેક પ્રકારની ગદ્દ કરવા બદલ ભાઈ લખાભાઈ મઠવાળા અને તેમના સાથીઓના ખાસ આભારી છું.

સરુચિ ડાપશાળાના વિદ્યાર્થીઓએ અને કાર્યકર્તાઓએ ઉત્સાહથી કામ કર્યું છે. શ્રી ગોપાળ શાહે પુસ્તકાલયનું અને મેટર જોઈને કાગળ ખરીદવા અંગેની ગણતરી અને ડાપવા અંગેની બધી ચિંતા કરવાથી માંડીને આખી પ્રકાશનની વ્યવસ્થા ઉપાડી લેવા બદલ શ્રી નંદુભાઈ પટેલને આભાર તો કેમ માનું? તેઓ સોને ખાસ અભિનંદન ધરે છે.

આ ગ્રંથ એક ઇતિહાસ, જીવન ચરિત્ર, સ્મૃતિગ્રંથ, સમીક્ષા અને સંસ્થા પરિચયનો સમન્વય છે. તેથી તે કોઈ પણ એક ક્ષેત્રીમાં મૂકી શકાય એમ નથી.

મને વર્ષ એક દેવ્ય પ્રેક્ષર અને એક અમેરિકન વિદ્યાર્થીની જુગતરામભાઈને મળવા ગયાં. ભાઈએ પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘અમે યુવકો સાથે કામ કરીએ છીએ. આ યુવકો સારુ ગાંધીનો કયો નકર

વારસો આપવા જેવો ગણ્યો છે?’ જુગતરામભાઈએ જરાય ખચકાયા વિના કહ્યું : ‘અરજો.’ વિદ્યાર્થીનીએ થંદા પ્રગટ કરી, ‘અમારા જેવા ઔદ્યોગિક સમાજમાં જોના ક’ઈ ઉપયોગ છે ખરો? ખીજું’ ક’ઈ સ્તયન ન કરી શકો?’ જુગતરામભાઈએ થોડા વિચાર કરી કહ્યું, ‘જાહુ—સમાનતાની દૃષ્ટિએ અને સોને સરખું કામ આપવા.’ અધ્યાપકે ખીજો પ્રશ્ન પૂછ્યો, ‘સંઘર્ષ અને સ્તયના વચ્ચે સંતુલા કેમ જળવાય?’ જુગતરામભાઈએ કહ્યું, ‘સંઘર્ષ નહિ, ‘આન્દોલન’ કહો. અધ્યાપકે ફેરવીને કહ્યું, ‘સ્તયાગ્રહ અને સ્તયતાત્મક કામ કહો.’ જુગતરામભાઈએ કહ્યું, ‘એ બે જુદાં છે જ કયાં કે સંતુલાનો પ્રશ્ન આવે? અપરજી જીવન જ એવું હોયું જોઈએ કે ત્યાજ્ય વ્યવસ્થા એને જીતી ન શકે, હું’ કપારિય સત્યાગ્રહ કરવા ગયો હતો? હું’ જેલમાં નહોતો ગયો. જેલ મારે ત્યાં આવી પહોંચી હતી. સ્તયતાત્મક કામ અને સત્યાગ્રહ અભિનંદન હોવાં જોઈએ,’ જુગતરામ-ભાઈની દૃષ્ટિએ કદાચ ગાંધીદર્શનનો આ સાર હતો. એમનું આખું જીવન એવું જીવન જીવવાના પ્રયાસમાં ગયું. આ પુસ્તકનું સંપાદન કરવાને બહાને એવા ગાંધીમય જીવનની લગભગ આખી સદીના સરોવરમાં અવગાદન કરવાની તક આપવા બદલ આ સંપાદક સૌથી વધુ કૃતજ્ઞતાની લાગણી તો ખુદ જુગતરામભાઈ પ્રત્યે જ અનુભવે છે.

તા. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૮૪

નારાયણ દેસાઈ

પહેલો પ્રચાર લોકોમાં
સર્વોદય સમાજનો,
બ્રાહ્મ તેજનો બીજો
સેવકોના કુટુંબમાં,
ત્રીજું તીવ્ર પ્રયોગોથી
બર્ફ તાલીમ શોધન;
ઢાવાં ત્રિવિધ કાર્યોમાં
જીવનું એ જ જીવન.

● પ્રકાશકીય

વડલાનો વાયરો

સુરત જિલ્લાના વાલોડ તાલુકાનું વેડછી એટલે એની લૌગિક સીમાઓનું વેડછી નહિ, પણ સુરત જિલ્લાનો સમગ્ર આમદેશ અને ડાંગ જિલ્લાનો આમપ્રદેશ, તે 'વેડછી પ્રદેશ' ને નામે લોક-નગરે ચઢ્યો છે, અંધી સદી ઉપરાંતના સમયથી આખ ઠારે તેવી શીતળછાયાથી ભર્યો ભાદરો વાયરો એ વડલાગી પ્રદેશ ઉપર સતત વહેતો રહ્યો. તેની તવારિખની જીવંત વાતો એ વાયરા સાથે વહેતી રહી તેની શબ્દબદ્ધ કથા તે 'વેડછીનો વડલો.'

પૂ. જુગતરાકાકાએ રાપેલા એ વડલાનો રાપો કેટકેટલી વડવાઈઓ સાથે જુગતરામવન બની ગયું છે અને એ ઘટાટાપ વનરાજીવનથી વચ્ચે પેલા સાદામાં સાદાં અને પાછામાં પાછાં ટાઢક અનુભવે છે. આ જીવંત ઇતિહાસનું સ્મારક રચાય એવી રાનીપરજ સેવા સલાની તીવ્ર લાગણી કેટલાંય વર્ષોથી બહાર આવેલી, રાનીપરજ સેવા સલાએ એનો માનસનકશો દોરવા મારેલો, તેણે નકર સ્વરૂપ પકડ્યું ૧૯૮૨ના વાલોડના સેવાદિને. તે વિશે સલાએ નારાયણ-ભાઈ દેસાઈને જવાબદારી સુપરત કરી અને હોંશે હોંશે તેમણે એ સ્વીકારી.

કાગળ અને છાપકામની મેઘધારત જોતાં આ એક ભારે આર્થિક સાહસ હતું, છતાં આ એક ધર્મકાંધે હોઈને તેની પ્રાથમિક જવાબ-દારી રાનીપરજ સેવાસલાની ભગિની સંસ્થા આમ સેવા સમાજે

ઉપાડવી એવી સુ. ઝીણાભાઈની લાગણીને સમાજના પ્રમુખ શ્રી શિવપ્રસાદ ઉપાધ્યાયે આદેશ માની એ પકારને ઝીલી લીધી. સુદ્રણ, સુશોભનની આખી મહેનત શ્રી મોહન પરીણે ઉપાડી લીધી. સુ. ઝીણાભાઈ, ભાઈશ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ અને શ્રી મોહનભાઈ પરીખની ત્રિપુટી શક્તિનો સરવાળો એટલે 'વેડછીનો વડલો.'

ભાઈ નારાયણભાઈ દેસાઈએ આ જવાબદારી લીધી ત્યારથી વેડછી પ્રદેશની તમામ શિક્ષણ સંસ્થાઓ, શિક્ષકો, સંચાલકો અને વિદ્યાર્થીઓના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાંથી 'વડલાની' સામગ્રી ભેગી કરી વડવાઈઓનાં સિંચનમાં શ્રમભર્યો પુરુષાર્થ કર્યો છે. ભાઈ શિવપ્રસાદ ઉપાધ્યાયે તેનાં આાથક પાસાંનું ચિત્રકામ પૂરું કર્યું.

શ્રી મોહન પરીણે અને સુરુચિના તેમના સાથીઓએ દિવસરાત એક કરી સુદ્રણનું કામ પાર પાડ્યું! આમ વેડછી પરિવારના કંઈ કેટલાંયે આ ધર્મસ્રણ ચૂકવ્યું તેની પ્રસલતા સાથે સહુને અભિનંદન.

'વેડછીનો વડલો' આજે લોકોને અર્પણ થયે છે તે આપણી લોક-કલ્યાણની પ્રજ્વલિતોત્પન્ન વાહન બની આપણાં રચનાકાર્યનું જગત-દસ્ત સ્મારક બન્યું છે. આપણી એ લીલીછમ વાડીના વાયરાઓ દ્વેરાતા રહો, દ્વેરાતા રહો.

ગણપતભાઈ કા મામીત.
પ્રમુખ, આમ સેવા સમાજ, બ્યાર

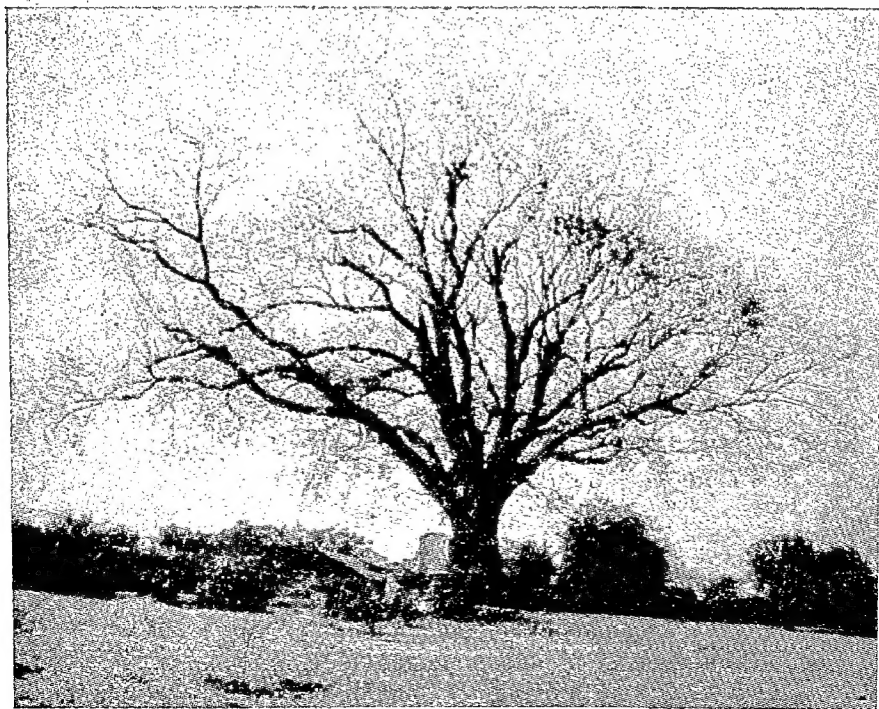
● અનુક્રમણિકા

	પાનું	પાના
સંપાદકીય		૩
પ્રકાશકીય		૬
ખંડ : એક-ઘટા		૧ થી ૧૦૦
સ્મરણજનિ	૧ થી ૩૨	૫
લેખાનુજિ	૧ થી ૫૬	૪૫
દાવ્યાનુજિ	૧ થી ૧૦	૯૭
ખંડ : બે-છાયા		૧૦૧ થી ૧૦૪
ચિત્રકથા		તથા ૮૨ પાનાં
જીવન પ્રસંગો જળિ	૧ થી ૨૧	
મહાસિંચા	૨૨ થી ૧૦૫	
પ્રસંગો	૧૦૬ થી ૧૬૬	
અસિંચા	૧૬૭ થી ૨૧૭	
મનોભાવ	૨૧૮ થી ૨૫૧	

	પાનું	પાના
ખંડ : ત્રણ-થડ		૧૦૫ થી ૧૭૬
જીવનકથા	૧ થી ૨૪	૧૦૯
ખંડ : ચાર-ડાળ		૧૭૭ થી ૨૭૮
ચૂટેલાં કાવ્યો અને ગીતો	૧ થી ૬૨	૧૮૧
ગદ્ય : પ્રગટ ગ્રંથોમાંથી વીણીને	૧ થી ૧૩	૨૦૧
ગદ્ય : અગ્રંથસ્થ લેખો	૧ થી ૨૩	૨૧૧
અપ્રગટ પત્રો : પત્રજીવ પત્રમાટ	૧ થી ૩૩	૨૩૯
સાહિત્યલેખન	૧ થી ૨૧	૨૪૭
ખંડ : પાંચ-વડવાઈ		૨૭૯ થી ૩૧૮
સંસ્થા પરિચય	૧ થી ૧૫	૨૮૩
ખંડ : છ-ટેટાં		૩૧૯ થી ૩૩૨
પ્રકાશન	૧ થી ૯	૩૨૩
વડલાની વડવાઈઓ	૧ થી ૧૮	૧ થી ૮

୧

୧୨୧

છાગિ : મોહન ચરીખ.

આ એકલા મારે લાચની તોલે,
વાપજી બાપા !
આ મીઠા મારે ધાચની તોલે,
વાપજી બાપા !

કામ તે એનાં જૂજવાં,
સાજ તે એનાં જૂજવાં,
એ જ શમારા ચેલેના મેદુ,
વાપજી મારા !
એ જ શમારા મેલેના મેદુ,
વાપજી બાપા !

એ જ હાસ્ય સુસ્વાદાં,
એ જ અશ્વ દુઃસ્વાદાં,
પલે પલે મારા માવજી તોલે,
વાપજી બાપા !
ચૂળે ચૂળે મારી દીવડી તોલે,
વાપજી બાપા !
મનના મોઘા મોવડી તોલે,
વાપજી બાપા !
આ એકલા મારે લાચની તોલે,
વાપજી બાપા !

‘આલ મારા વાલીડા આલ...

આલ બલહી આલ...

તને યોળ ખવડાવું...

તને લીછું લીછું ઘાસ ખવડાવું...

તને તલ ઝાળનું કચરિયું ખવડાવું...

તને સંદિશાનો પૂળો ખવડાવું...

પેલા ભાઈ તો કાકા સામે બેઠે જ રહ્યા.

૨ ઉત્તિષ્ઠ! બચવ!

આશ્રમમાં સવારે પાંચ વાગ્યે થતી પ્રાર્થનામાં કાર્યકર્તાઓ બહુ

ઝોઝા આવે. જુ. કાકાને આ ગણતું નહિ.

આશ્રમજીવનની શુર્યાચીઓ પ્રેમથી અને સિદ્ધાંતથી સમજાવે. તેમ

છતાં કેટલાકનું આગણ ખંખેરાતું નહિ.

હું સવારની પ્રાર્થનામાં લગભગ નિયમિત જતા. પરંતુ મોટા

સમુદાયની શિક્ષિતાની તથા અન્ય પરિણામોની અસર મનેય

સ્પર્શી, મારું પ્રાર્થનામાં જવાતું છૂટી ગયું.

જુ. કાકાની ચંદ્રાર આંખો આ બેઠે ગઈ.

આપણને ખગરેય ન પડે તે રીતે કાકા આવું કેટલુંક ઝીણું ઝીણું

ધણું જુઓ.

એકવાર સવારે ફરતા ફરતા મારાં પત્નીને પૂછ્યું.

‘લખાભાઈ આજકાલ મંદા છે શું?’

તેમણે જવાબ આપ્યો, ‘ના’.

‘પ્રાર્થનામાં આવતા નથી તેથી અમે તો એમ જ માન્યું.’

કાકા બોલ્યા.

પૂ. જુ. કાકાની આવી મીઠી વ્યંગાત્મક અને આત્મીયતાવાળી

ટકરો મારું આગણ ખંખેર્યું.

૩ ઘોળી ટોપીથી કાળો કામ ન થાય.

પૂ. જુ. કાકા એક સલામત પ્રયુષ્ઠ હતા. તે સલામત બધા લોકો

આપેલા હતા. ગરીબ લોકો કરતાં ખાદીની સફેદ ટોપી અને

કદનીવાળા કહેવાતા ખેડૂતા વિશેષ હતા.

કાકાએ પોતાની લાક્ષણિક ઢબથી પ્રવચન શરૂ કર્યું. સૌથી પ્રથમ

તેમણે ટોપીઓને નિરામ બનાવી અને કહ્યું:

‘માઠોઓ, તમે ખાદીનાં ભૂજાં કપડાં પહેરી પહેરીને એકા છે

ખરા—પરંતુ તમે ક્યાઓ છો તેમાંથી ગરીબોને કેટલું આપો

છો? તમારાં ખેતરોમાં જેઓ કાળી મજૂરી કરે છે, લોહીને

સરસેલા પાડે છે, ખળાંને ખળાં અનાજથી છલકાવી આપે છે,

એવા હળપતિઓની ઝૂંપડીના દાંડાય કેમ જલ્લાતા નથી?

‘આ માનવતા વિરુદ્ધનું છે.

‘ગાપુત્રી ભેટ ખાદીની ટોપી આપણને અસમાનતા અને શોષણ

દૂર કરવાનું સૂચવે છે. તમે બધા આ અંગે વિશેષ વિચારશો

ઓવી મને શ્રદ્ધા છે.’

૪ વિજયમાં નમ્રતા

આશ્રમની પડખે જ આવેલા એક કસબામાં ભારે રસાકસીવાળી

સરખંચની ચૂંટણી હતી. આ સમય એવો હતો કે બ્યારે નાની

નાની ચૂંટણીઓના વિજયોમાં થયું દરેક પક્ષ વિજયના ભારે

તોરમાં આવી જતા. આ ચૂંટણીમાં એક બાજુ દલિત અને વર્ણી

કચડાચેલ પક્ષના લોકોનું અને મંગના ચાંદેલા તથા કિશોરકાનું વૃથા

હતું. બ્યારે બીજી બાજુ ધનિક અને કિર્મણિયાનાં વૃથા હતું.

વિજયનું પત્રિયામ દલિતાના પક્ષે આવ્યું. ઉમેદવાર નવજીવાન

ભાઈ વિજયના આનંદ અને ઉત્સાહમાં મિત્ર ચંદ્રણ સાથે

જુ. કાકાના આશીર્વાદ લેવા આવ્યા. સૌ બારે ઉમંગમાં હતા.

‘સૌથી દલિત સૌથી પવિત્ર રક્તના ઝૂંપડાં બધાં... યશસ્વી આપનાં

ત્યાં વિરાજે.’ આ ગીતના અનુવાદક કવિ જુ. કાકાએ શી વાન

કરી?

‘ભાઈ, હારજીત તો દિન-રાતના ચક્ર ફેરવી છે. આપણે આપણી

નમ્રતા ન છોડવી. ઘરે પહેલાં સૌથી પહેલાં તમારા પરાજિત

હરીફને પ્રણામ કરવો. અને તેઓ વડીલ હોઈ તેમના આશીર્વાદ

માગવો.’

જીવાનિયાનો વિજય ગર્વ ઓગળી ગયો. નમ્રતા અને શાણ્વી

સલાહનો શુરુમંત્ર વાગેળતા ઘર તરફ ભેપડ્યા.

૫ વજ્યથી કોર અને કુસમથી કોમળ

રાજસ્થાન તરફનાં કેટલાંક ભિખારીઓ પોતાની આગવી ઢબથી

ભીખ માંગતાં હોય છે. તેવી એક ભિખારણ બહેન આશ્રમમાં

આવી પડી. પૂ. જુ. કાકાના નિવાસે એટલા ઉપર ગરાબર બેઠક

લીધી. સાથે નાનકડું બાળક હતું. પોતે તથા બાળક ભૂખ્યાં છે.

દૂર દૂરથી પોતે આવે છે, વગેરે વાતો ક્યામણે મોઢે રજૂ કરી.

કાકાનું ફિલ માતા અને બાળક માટે દ્રવી ગયું. કાકાએ તેના

કુટુંબ માટે મોગણી મુજબ આશ્રમમાંથી પૂરતું અનાજ, લોહ

વગેરે આપાવ્યું અને પ્રેમથી તેને વિદાય કરી.

ભીખ માગનારોનાં આવાં ટોળાં થયું હોય છે. પેલી બહેને

પોતાના ટોળામાં આ વાત કરી હશે કે શું? બીજો દિવસે ૭-૮

બહેનોની એક મંડળી સવારના પહેારમાં જ આશ્રમમાં આવી

પહેાંચી, ગરાબર કાકાના નિવાસે જ અડિંગો લગાવ્યો. કેટલીક

વારાફરતી કેટલીક સાથે, ભીખની લલભલી કળા અજમાવવા માંડી.

કાકાએ તેમને પ્રેમથી સ્વમાન અને મહેનતના રોટલાની વાતો

સમજાવી. પરંતુ પેલી બહેનોને મન તો આ તો બધું પથ્થર

ઉપર પાણી!

કાકાએ તિરસ્કાર કર્યા વગર જીવનની સાકી વાતો સરળ ભાષામાં

સમજાવી. વળી તે દરમિયાન તેમની ચંદ્રાર આંખોએ વાંચી લીધું

કે, આ બહેનોને તો ભીખવામાં જ રસ છે. જીવન, મહેનત કે

સ્વમાનની જરાપણુ ફિકર નથી.

કાકાએ નમ્રપણે પરંતુ મક્કમતાથી કહી દીધું કે ‘તમને આજે

અહીંથી ક્યું જ નહિ મળે.’ કાકા જરૂરી અને યોગ્ય વાત પૂરી

કર્યા પછી પોતાના કામમાં પરોવાય તો પરોવાયા જ. મંડળી લગભગ

એક કલાક પોતાની કળા અજમાવી ઉપરે ચાલી ગઈ.

૬ અશાશ્વત સંગ્રહ કોણ કંઈ રે

એકવાર રેડિયાની માળ તુટી ગઈ. તે માળ શાંધી શકાય તેમ

ન હતી.

એટલે હું મારી પાસે નકામી પડી રહેલી રચનાની બે માળ સાંધીને

લઈ ગયો. એક રેડિયા ઉપર ચઢાવી આપી. બીજી કાંતણના

નાનકડા ડળળામાં ચૂકતાં મેં કહ્યું:

‘આ થયું ભલે અહીં રહેતી. તમને ક્યારેક કામ લાગશે.’

નાના નાના મરે ગાંગા પા તો જોયે જાવે ન ગરે રમણ
હાથે વેળા બેસ્યા
‘જગ પુન તારે ભેટું હમણા આવી ન મરો ઈ વાપે
વગારાની ગી તો ઈશ્વર હપત બનાવપણે ન રાગા મારે’
તુયે તમની ગપ ભેઈ ધીથી આગ્રહ કરી ખીછ નાગ આપનાની
હિંમત કરી ન મકરો
માન માગ જ નહિ, માગ્યા છવનમા અપગિરહના નવધારી
પોતા પાત્ર રાહ રતુ ન ગમે પોતાની રૂપકીમાલ નુ ગમે
એક માનનુ કમાઈ તમા બે લોક કપડા વખવાનુ નાગિ
જગરી પધારી, પુરુષા વગેરે ગણગા નાનો મોકો
આર તુમે તમનુ આ માદગીન મોગ ભેઈ પ્રણામિન કા ।

૭ મેવ ને તરિયે । પા
જેનાર જુગા જુગાનના મે. પ્રે. ૫ રવિશંકર જાગાજને
મળતા જવાના હતા વારેણસી સુગની બાંસ જગાનુ હવ
વેકછીથી મોતે સુવીનુ અતર આર કિ મી તુ છે
જા । મારે જગ અને અશન્તિને દાનલે વાનો સની આપના જગત
મુડેન થો એમ વારી મે ગાડાની મરથા જો મી
મરથ થના મરારી ગાડી બાગે આનીને બી । મીમા તકિયો
પણુ મુ । આ હતા
પૂ જાગા તે આપના કે તમ બોલ્યા આ તનિગીની જગ
છે । હઈ સો । તા જનના નૌરે મિતતી કરી
દાઢા, મરેલા કો તારા જગ છે, પણ જા । જોના નાનર હવના
હવના હશે
‘આ તા વારેણસા વાલિયા જેતુ સારો’

૮ જાગે મને પ્રથમ મગ
વનઈના ગાધી મેગો હતા કે એ દિનમના શુચના મગાજ
શિયાળુ નમિનિના એ પુરુષના શિયા કોના મારકોની ગમે હતા
મામાન્ય ગીતે કેટલાક ગાધી મેગાઓના હ કલાકો ગિદાર્યોની
મડળી લઈને સુગોસન માટે જતો આ વખત પણ મેગાના
સુગોસન માટે નને નિનનુ તા મળેનુ જ હતુ
પગતુ પુરુષના ચિયો જલદી જરવાના હતા અને તે નાંદિ
પૂર્વવચન અપાઈ ચુક્યુ હતુ, તેવી મેગાના જગાતુ મડી વાળી
હ આ કામમા ગમે વળી આ હનના અને થોડો આર્થિક લાભ
પણ થયો હોઈ મે મેગાના આમનુને મળુનર નહિ ખીજ
કોઈ કનાકા ત્યા મેગાના સુગોસન માટે આવ્યા નહિ અને
તેવી મેગાતુ સુગોસન થય જ નહિ
કાંદાને આ ન ગમ્યુ
મેગા પૂ. કરી કાકા વેકછી આપ્યા હ પણ માત્ર દાન પતાની
વેકછી આવ્યો પૂ જુ જાગએ મને બોનાવી ઈપકો આપતા ક્યુ,
‘નહોર કામને જ પ્રથમ સ્થાન આપતુ ભેઈએ જે કાર્યક્રમમા
હનરે થોકાતુ સિદ્ધા અને મરુન કાર્ય થવાતુ હોન તેને
હોડીને અવ્ય સ્વાર્થમા ન અટવાતુ ભેઈએ’
પછી હુયે પચ્ચાથો
હ હિંમત મેગો
પૂ રવિશંકર નહાગાજ તેમના સ્નેહીને ત્યા સુરત આપ્યા હતા.
નાના હતા.

દાન મહાગાજને નાના જવાના હતા. તમણે એટલાએ જ જવાનુ
ચિયારેલુ કોઈ માટે જનાર ન હતુ અને ખબર પડતા મે તેનની
મથે જવાની છતા દર્શાવી તેઓએ મમતિ આપી
પાણ આવ્યા પછી ખીજે દિગે મને બોના થો ‘તારો આપણો
કિસા । કેમયો ખર્ચ થયો’
મે હવના હવના કયુ
‘માગ ખર્ચ થયો નથી’
છતા તારો ખર્ચના ચિનના આ જગરી ગમતા મે તમનુ
મેકમાન બિલ મનાવી આપ
હિનાન ભેઈ તમત મોગ
‘નમાર ચિન કેમ આપના નથી’
મે તા પારી ‘તુ પાર પૂ મહાગાજના દર્શન માટે આવ્યો હતા.
નાર મિત તમારી માથ ન તાર’
પગતુ તમે જોના બે ન થયા મે જગા મકમ અગરો ક્યુ,
‘મારો ખર્ચ તમાગ ચિનમા ન આવ’
દાન મરાગર જબીર હતા તમણે તમ અને ક્યુ
‘હુયે તને કોઈ દિવસ માથે લઈ ન જઈ’
કાકાના આ આતન વલણ આન મે તમનુ ભેખી નાગ ખર્ચનુ
પા મકચર મનાવી આવ્યુ

૧૦ હાથે વિના
મારી નાની કીમી નમિના ખીમારીને ગાગે ખુશ જ નહોતુ મઈ
હતી માદગી પછી પણ વપા મગાનુ સુધી પાનગી દેખાતી હતી
પૂ જુ કાકા જગ મારે આમાગ થત આગળ થઈને કવવા
નીનગા એક ડિન જેવી ગા તને લઈને મારણા આમગ જેલ
હતી પૂ જુ. જા । તમના બાનપ્રેમી મગા લાવે પામે આવ્યા
નાતવ્યથી માથે હાથ ટેડી મીખગ કવના બોલના,
‘આર નાનમી તારી બાને ભેઈને તો નહી થા’
આ માથળી ત્યા જેલના અમે મી તથા તમે પોત ખડખડા હસી
પગા કાગલ કે નાગ પત્નીના મગીર બમન । અંચરની નારી
નહો છે

૧૧ આગમી હને નોંધાયુ
એનાર કાર્યકર્તાઓની ભળા નળી હતી
મે એક પ્રસ્તાવ મૂક્યો ‘આ મન પરિગમની બહેનો અને
બાગકોની આશ્રમી જાવણી વિન કઈ- વિચારતુ ભેઈએ’
પૂ જુ કાકા તા આગમન કેમણીના તેનણે મારી આ વાન
તમ જ સુકીકારી તથા બોલ્યા કઈક વિચારીશુ અને કાર્યક્રમ
ગેહડીશુ
મધી બહેનો પ્રાર્થનામા આવે એનુ થોડા દિવસ પછી કાકાએ
સૂચન મ્યુ
મે ત્યુ બહેનો તા પ્રાર્થનાના મામાન્ય ગીત આનતી જ હતી
પગતુ કાકાને એટલાથી નતોપ થાય
નાના બાળકોપાળી બંદેનો વનના બાળકોને ગાણે આનતી નહોતી
જાગ્યે તેમને ક્યુ, વસને નાના બાળકોને માથે લઈને આનવાની
છટ છે પ્રાર્થનાના પ્રેકો, લજન, વૂત અને તેનુ ન ગીત, તાન
વગેરે બાળકો માલખને તેના તમની કેળવણી છે
પછી તા બહેનો અને બાળકોને અર્ધપુ થાય તેવી વાતા તથા

પુસ્તકોનું વાચન પણ પ્રાર્થનામાં થવા માંડ્યું.

રામાયણ વંચાય, ગીતા સમન્વવાય અને દેશ વિદેશના સગાથારોની છજાવટ તો થતી જ હતી.

આમ આશ્રમ પરિવારને પણ આશ્રમી કેળવણીમાં ભેડયો.

૧૨ વાંઝિયો ઉપદેશ નહિ આપું

એક વાર ‘ગાંધી સ્મૃતિ મંદિર’ કરાડીમાં ‘ગાંધી વિદ્યાપીઠ’ના કામકાજ અંગે અગત્યની મીટિંગ હતી. ‘ગાંધી વિદ્યાપીઠ’ વેડછીમાં વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રવર્તતી દીકાશ અને અશિસ્ત માટે ગંભીર વિચારો આ મીટિંગમાં ચર્ચાતા હતા.

એમાં યુગરાતના લોકસેવક પૂ. બળલભાઈ મહેતા પણ આવ્યા હતા. બળલભાઈએ જુ. કાકાને વિદ્યાપીઠમાં થોડા દિવસ રહેવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. (કાકા સ્વરાજ આશ્રમ વેડછીમાં રહેતા હતા.) અને બુઝવ્યું કે ‘તમારી હાજરી અને સાન્નિધ્યથી ઘણું ફેર પડશે.’

કાકાએ કહ્યું - ‘હું ત્યાં રહીને માત્ર ઉપદેશ ના આપી શકું. મારે તેમનાં શૈક્ષણિક કાર્યો—સફાઈ, ઉલોગ વગેરેમાં સક્રિય ભાગ લેવો જોઈએ.’

બળલભાઈએ કહ્યું, ‘તમારી સ્થિતિ જોતાં તમે કશું નહિ કરો તો પણ વિદ્યાર્થીઓના મનમાં કોઈ વિપરીત અપ્રાધાન પડશે નહિ. તમારા છવનથી સૌ પરિચિત છે. તમે તો આજ દિન સુધી થકું ઘણું કહ્યું છે. કરતા રહ્યા છો. હવે તમિચત અને ચરીર સંભાળવાનું છે ત્યારે આવા આગ્રહો જરા મોળા કરવા.’

કાકા એકના બે ન થયા તેઓ બોલ્યા :

‘હું વાંઝિયો ઉપદેશ આપી ન શકું.’

આખરે સૌએ કાકાને ‘ગાંધી વિદ્યાપીઠ’માં લઈ જવાનો આગ્રહ હેડાયો.

૧૩ અનશન દ્વારા તદ્દન પ્રવેશ

એકવાર કાકાના નિવાસમાંથી વીજળીનો ઝોળો ગૂચ થયો. કોઈક વિદ્યાર્થીએ કાકાને વાત કરી કે તે અમુક વિદ્યાર્થી લઈ ગયો છે. કાકાએ એ વિદ્યાર્થીને બોલાવ્યો. વિદ્યાર્થી કળ્લ થયો નહિ. વિદ્યાર્થી એક પ્રતિજ્ઞાવાન, સંસ્કાર-સંપન્ન, ત્યાગી અને સદ્ગુણી કાર્યક્ષત્રીના દીકરો હતા. સંસ્કાર અને શિક્ષણનું અમૂલ્ય લાઘુ મેળવવા તેમણે પોતાના દીકરોને વેડછી આશ્રમમાં મૂક્યો હતો. આ નિમિત્તે કાકાએ બે દિવસના ઉપવાસ રાખ્યા. કાકાની તમિચન અને ઉમર જોતાં અગને સૌને ચિંતા થવા માંડી અને તેથી અમે સૌએ બેમા મળી તમને ઉપવાસ હેડવા વિનંતી કરી. પરંતુ તેમણે પોતાનો નિર્ણય કેરવ્યો નહિ અને આશ્રમ પરિવારમાં પ્રવર્તતી અન્ય સિધ્ધિભાગ્યો વિશે ખુબ મીઠી ટકાર કરી અને બોલ્યા :

‘મારે માટે બે દિવસના ઉપવાસ બારે નથી. વધુ ઉપવાસ કરવાનું મન ના થાય છે ખુબ તેમ કહું ના કોઈ ઉપર દટક જેવું થાય.’ પેલા વિદ્યાર્થીને આ ઉવાના અપીલ ગ્રાસર કરી ગઈ. તે જાતે આવી પૂ. જુ. કાકા પાસે આવી બૂલ્યો યાકરાર કરી ગયો અને લાવિન્યમાં આવી બૂલ્યો ન કરવાનું પણ કહી ગયો.

૧૪ વિહંગ-સંગીત સાંભળો

મારો અને પૂ. કાકાનો નિવાસ સામસામે. વચ્ચે મેદાનમાં બેરસલ્લીનાં ઘસો. રોજ સાંજે તેના ઉપર પક્ષીઓની મોટી જમાત બંધે. કલરવથી વાતાવરણ ભરી દે. સાયં પ્રાર્થના પણ તે જ સ્થળે થાય. પ્રાર્થના ટાણે પક્ષીઓ પણ પોતાની લાખામાં પ્રાર્થના કરતાં જ બેધ.

આ અવાજો બંધ કરવા અમે ફેટલાક જણે પક્ષીઓને હેડાડવાની યોજના કરી. પ્રાર્થના પહેલાં આ યોજના આરંભી. તાળીઓ પાડી, સુઢીમાં નાની રેડી લઈ પાંદડાં ઉપર નાખી પક્ષીઓને ગભરાવી હેડાડવા માંડ્યાં. પણ પક્ષીઓ થોનાં જોડે? એ પણ પોતાના હક બરાબર જમાવીને બેઠેલાં.

પૂ. જુ. કાકા એ જોઈ ગયા. તેઓ બોલ્યા : ‘ભાઈ! એને બેસવા દો. એ તો જોનું બર છે. એ અવાજને તમારે અવાજ ન ગણવો. એ મધુર સંગીત સાંભળશે તો તમને આનંદ થશે.’

૧૫ ચરણ આપના કયાં વિરાજે?

આશ્રમના અધ્યાપન મંદિરમાંથી અભ્યાસ પૂરો કરી જનારી ટોળી ફર વરસે સમુદ્ર છબી ફેરો પડાવે. કાકાને આ બુધ્ધ ગમે નહિ જતાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રેમ ખાતર સમુદ્ર છબીમાં બેસવાનું સ્વીકારે. વળી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અંગત મિત્રોના નાના નાના ઝૂપમાં પણ ફેરો પડાવે. એવા નાના ઝૂપ ફેરો પડાવનાર ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પોતાની સાથે ફેરો માટે પૂ. જુ. કાકાને બોલાવવા ગયા.

કાકાએ સાદ ના પાડી દીધી. અને સમજવ્યું : ‘તમારા મોટા ઝૂપમાં તો હું બેઠો જ હતો ને?’

વળી હળપતિ હોકાર્યોનેવ પોતાની નાની ટોળી સાથે ફેરો પડાવવાની કળ્લ થઈ. પરંતુ તેમણે સંકેપ કર્યો કે પૂ. જુ. કાકા સાથે જ ફેરો પડાવવો છે. તે સંકેપ સાથે પૂ. કાકાને બોલાવવા ગયા.

સોથી દલિત, સોથી પીડિતોની સેવા કરનાર પૂ. કાકા મનોમન વિચાર કરી તરત તૈયાર થઈ ગયા.

હળપતિ હોકાર્યો ઘણા રાહ થયા.

૧૬ મતદાનની ફરજ ન ચૂકાય

૧૯૭૩માં લોકસભાની ચૂંટણીઓ હતી. જુ. કાકાના સાન્નિધ્યના એક પ્રેમી કાર્યકર્તા આ અરસામાં વેડછી આવીને રહ્યા હતા.

જુ. કાકાએ પેલા લાઈને તેમનું નામ મતદાર યાદીમાં કયાં છે તે પૂછ્યું :

‘મારા વતનમાં.’ લાઈએ જવાબ આપ્યો.

જુ. કાકાને ખબર પડી કે પેલા લાઈએ મત આપ્યો નથી.

ચૂંટણીની તારીખ વીતી ગયા પછી કાકાએ તે પેલા લાઈને બહાર પ્રાર્થનામાં બરાબર કપકપા :

‘આ તો અરાર્થીય માણસ છે. એમને પોતાના પવિત્ર મતનીયે કિંમત નથી. પોતાના મત બ્યાં ફેલ ત્યાંથી આપવાની વ્યવસ્થા કરવાની એમની ફરજ હતી.

‘તમને આ દિવસમાં વેડછી આવવાનું હતું તો મતદાર યાદીના નિયમે બાળી લઈ તે પ્રમાણે પોતાનું નામ વેડછીની યાદીમાં ફેરવાવી લેવું જોઈતું હતું.’

૧૭ પીડ પશંદ ગણે રે...

ગાથામગાં પૂ. છુ. કાકાના નિવાસસ્થાનને ઝોટલે એક ભાઈ નિરાશ વદને બેઠા હતા. કાકા કંઈક કામમાં હતા, જમવાનો સમય થતાં રસોડે જવા તેઓ ખાતર નીકળ્યા. પેલા ભાઈને બેઠે પૂછ્યા લાગ્યા, 'કેમ ભાઈ તું કામ છે?' પેલા ભાઈ એકદમ જવાબ ન આપી શક્યા. પરંતુ કાકાને તેમના મુખ પરની રેખાઓ વાંચતાં વાર ન લાગી.

પેલા ભાઈ ઝામના જ એક કુટુમ્બી (સ્થાપિતના રોળી) હતા. કુટુંબીઓએ તેમને નિરસ્તર કરી ઘરમાંથી બહારથી આપ્યો હતા. આ રોજ સમાજમાં પિઠારપામ જણાતો કોઈ તેમને ગામમાં પણ કોઈએ ખવડાવવાની લાગણી દર્શાવી ન હતી. પરિણામે તેઓ ભે દિવસથી બુખ્યા જ હતા.

તેમની કરુણા નીવરતી પીનક કઠાણી સાંભળી કાકાનું હૃદય અચિત્ત ગતી ગયું. અમારા ભાગ્યવશતા શુષ્કનિતે બોલાવી હતું: 'આ ભાઈની જમવાની વ્યવસ્થા કરો. તું પળ તેઓને જમવાનું મળે તે પછી જ જમીશ.'

કાકા માંદગીમાંથી જીવ્યા કોઈ તેમને પત્તુ ભારે કકડીને બૂખ લાગતી હતી. પરંતુ કુટુમ્બી ભાઈની સખતપ્રતિનિ લેધી કાકાની બૂખ શમી ગઈ અને પોતે પેલા ભાઈને જમગીરીને જ જરૂર.

૧૮ અજાની પક્ષદારી

'બાલવાડી' નામના તેમના પુસ્તકના પૃષ્ઠા માટે એક ચિત્રકારે બુલકશોભનું પ્રદક્ષિમય સુંદર ચિત્રનું ચિત્ર દોઢું હતું.

મારે તેને અનુદય અક્ષરોમાં 'બાલવાડી' નામ પૃષ્ઠા માટે લખા આપવાનું હતું. પાંચ છ પ્રકારના મરોડ અને ડિઝાઈનવાળા અક્ષરોમાં મેં નામ લખી જનાર્યાં.

બધા અક્ષરોનું રસદર્શન કરનાં કરનાં એક નામ પસંદ કરી છુ. કાકા બોલ્યા:

'આ અક્ષરો ચિત્રનાં આ ગોળમરોળે બુલકશોભાના ચિત્રની ગતિશીલ અને લયગ્રસ્ત રેખાઓ તથા વર્ગાક સાથે વધારે તાલ અને એકરૂપતા સાધે છે.'

૧૯ ઊંચ કુન્ડાની પ્રતીક

આજમ પરિવારનું સમૃદ્ધ ભોજન ગોઠવાયું હતું.

શુશ્રુણના તે વખતના મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. હવરાજભાઈ મહેતા પધારનાર હતા.

સમૃદ્ધ ભોજનની જગ્યા અમારી રમણીય, કલામય આમ્રકુન્ડ અને સોનમદોરની ઘટાદાર ધાયામળો સોદામણો 'રામાયણ ચોક્ક' હતા ભોજન સ્વચ્છ વિશેષ કલા ન કરીએ તોપણ નહીં બળ તેનું હતું. છતાં કલા શિક્ષકને નાતે મેં રાખ, ઈંટ, ફાલસો તથા કૃષ્ણાનનાં રંગોનું મુરોબાનું ક્યું અને નકામી કેળના ઊંચ ડોલમાં રોપી ચારે ખૂણે મૂક્યા.

છુ. કાકા ભોજન સ્વચ્છ આગ્યા અને તેમની લાક્ષણિક શૈલમાં બોલવા લાગ્યા:

'વાક, ભાઈ! વાહ! આ તો બહુ સરસ થયું છે.'

આમ કહેતાં કહેતાં પેલા ડોલવાળા કેળના ઊંચ તરફ નજર બતાં બોલ્યા:

'આ ડોલ, કેળના સુંદર કલામય ઊંચ સાથે અને કુદરતી રંગ-માંથી પુરપેલી સુંદર રંગોળી સાથે સુરંગન લાગતી નથી. ડોલ કુન્ડાની પ્રતીક જેવી વાગે છે.'

તું મંગોળા. કાકાની આ કલાદષ્ટિ તરન મને સમજાઈ તો ગઈ. પરંતુ છેક છેલ્લી ઘડીએ શું કરવું?

ભીંમને ભાગી વળવાની અગાધ ચક્રિત પળ તેઓમાં ધણી વખત બેસા મળે. મારી મૂંઝવણ મુખ ઉપર વાંધી કાઢાએ તરન રસ્તા ગાવાયો:

'કેળને ડોલમાંથી કાઢી જમીનમાં જ રોપી દો.'

તેમના આદર્શન પ્રમાણે ક્યાં પછી તું પળ મનમાં ખૂબ હરખાવો અને કાકાની કલા ચિંતની આ કાઢી સમજને વાગાળવા લાગ્યો.

૨૦ ખંજાળ સંધ્યા

મધ્ય રાત્રે બે વાગે શરૂ થવાનું હતું. ચંદ્રલગ્ન બેસા માટે નક્કી થયા મુજબ વિદ્યાર્થીએ બે વાગે ઘંટ માર્યો.

કોઈ કોઈ વિદ્યાર્થી કાઢી અને લેધના આક્રમણને કારણે બેઠું ન બેઠું કરી સૂઈ ગયા. પરંતુ કાકા તો રામાયણ ચોક્ક વચ્ચે ટેબલ મુખને બરાબર ધારી ધારીને નિરંતર અભ્યાસપ્રતિષ્ઠા બેસા બેસા. ચંદ્રને પકડાતો પળ બેઠો અને રાહુની પકડમાંથી છૂટતો પળ બેઠો.

કંઈક નવું જન્યવાની ક્ષેત્રથી તું રાત્રે ૩-૦ વાગે તેમની પાસે ગયો. ત્યારે તેઓ બેસના હતા:

'કેમ ભાઈ, કોઈ જીવ્યા કેમ નથી?'

તેઓના સૂચનથી તું વિદ્યાર્થીઓને ઉઠાડવા ગયો. પરંતુ ચંદ્રને જેમ રાહુ મળી ગયો હતો તેમ તેમને પણ નિંદ્રાદેવી મળી ગઈ હતી. કોઈ કોઈ જીવ્યા ન જીવ્યા થયું. કાકાનો શિક્ષક આત્મા અંદરથી ફલાતો હતો:

'કે લાસ! શિક્ષણી—જાન પ્રાપ્તિની આવી હવંત પળે પળે જીવો છો?' વિષ્ણુ તારા જેવા એક વિદ્યાર્થી તેમને મળી ગયો. તેથી મને તે બધું સમજવવા માંડ્યા. મહાલકાળ દરમિયાન આકાશમાં નક્ષત્રો અમાસની રાત્રિની જેમ પૂર્ણ પ્રકાશિત દેખાતાં હતાં. નક્ષત્રો, તારાઓ, રાત્રિઓ વગેરેની સમજ તમ જ કદાચો કહી. બરાબર ૪-૦૦ વાગે 'ગાયો, ધોહું સૂઈએ, પછી પાળા બીડાયું' એમ કહી છૂટા પડ્યા.

આ ૯૦ વરસના જીવાન ડોલની પ્રથક જિનાસાદિતિના ચિંચારે મને તો લેધવા ન દીધા. જ્ઞાનચિપાસુ કેવો હોય તેનું હવંત ઉઠાડરણે ઉઠ્યમાં જાઈ ગયું.

કેટલાયે જીવાન અને પ્રૌઠ માણસો નવું કંઈક બેવાનું હોય ત્યારે બોલે છે, 'એમાં શું બેવું?' અનુ બધું બેઈ બેઈને જૂનું ક્યું. અમારે માટે એ નવું નથી.'

આવા મનના વૃદ્ધો સાથે ઉપરના પ્રસંગની સરખામણી કરતાં મને થયું, પૂ. કાકાએ ચંદ્રમહાલ નહિ બેવું હોય? એમને માટે આ નવું હતું? છતાં તેમણે ૯૦ વર્ષની પાછી ઉંમરે જીવ આમામનો ભોગ આપ્યો અને મહાલુ બેવાનો જ્ઞાનદ માપ્યો.

૨૧ મારે પ્રદર્શન કરવું છે

સભાના સંવાદકોએ વ્યવસ્થાપીક બાડા ગોઠાડી અને સાંકડી બનાવી હતી.

સલાનો પ્રારંભ થતાં પૂ. કાકાએ તો રેડિયો કાઢી કાંતવાની તબ્બીજ કરવા માંડી. બેઠક ઉપર રેડિયો બરાબર ગોઠવાય નહિ.

એટલે કાંતતાં શરૂ થઈ નહિ. કાકાની ગડમથલ બેઠકે વ્યવસ્થાપક ભાઈ ત્યાં દોડી આવ્યા. તેમણે કહ્યું :

‘નીચે બધું ગોઠવી આવું?’

પરંતુ કાકાએ ઉપર બેસવાનો આગ્રહ રાખ્યો. બેઠકે તેમને મન નીચે ઉપર સરખું જ હતું. બધા બોલ્યા :

‘ઉપર તમને કાચરો નહિ.’

આખરે કાકાના મનમાં જે પદાર્થપાક માટે વિચારો ઘોળાયા કરતા હતા તે કાકાએ વ્યક્ત કર્યા :

‘ભાઈ! મારે રેડિયો કાંતવો તો છે જ પરંતુ તેનું પ્રદર્શન પણ કરવું છે’

□ લખાભાઈ મકવાણા

૨ બિલિપત્ર

શિગિર-સંમેલનોના તો આજની દુનિયામાં પાર નથી, પણ સુરત જિલ્લા ઉત્તર હુનિયાદી વિદ્યાલય સંઘ દર વર્ષે ગોડુલાખીના દિવસોમાં ઉત્તર હુનિયાદી વિદ્યાલયોના શિક્ષકો માટે એ શિગિર-સંમેલન યોજાય છે તે વિશિષ્ટ ભાગ પાડે છે. નેતા તાલીમનું ચિત્ર બેનારાઓ બે ધબકે તો આવા સંમેલનમાંથી નવીન દષ્ટિ મેળવી શકે ખરા.

૧૯૭૧ના યોગરૂટ માસમાં તેનું એક શિગિર-સંમેલન વ્યારા તાલુકાના ઉત્તર હુનિયાદી વિદ્યાલય, ડોલવણમાં યોજાયું. અભિક્ષિક અધ્યાસક્રમ, ઉચ્ચ શિક્ષણની સફળતા, પરીક્ષાપરિણામ સુધારણા આદિ વિષયો ઉપર જૂથવાર તેમ જ સમૂહમાં ૧૫૦ શિક્ષક-શિક્ષિકા ભાઈબહેનોએ ચર્ચાવિચારણા કરી. પૂરા ત્રણ દિવસ શુભરાતના આજીવન કેળવણીકાર પૂ. જુગનરામ દવેએ હાજર રાખી ભાઈ પીરસ્થું.

જવા ટાણે યજમાન સંસ્થાના કાર્યકરોને પૂ. જુ. કાકા (જુગતરામ દવે) કહે : ‘મને નિવાસ આપેલો ત્યાં મેં પાછળના ઓટલા પર એક ક્વર્ટર બેઠેલી બેઠી. આપણને—માણસોને થાય છે તેનું જીલ્દર જેવું કંઈક તેને થયું લાગે છે. તે ગિયારી દુઃખથી પીડાતી હશે. માટે કોઈ પથુ-ચિકિત્સક પાસે તેની યોગ્ય દવા કરાવવો.’

પૂ. જુ. કાકાની વાણી મને ‘શાકુન્તલ’ યાદ આવ્યું : કવચાશ્રમમાંથી પરિવ્રજે ભવતી શકુન્તલા કહે છે, ‘ભવને લીધે ધીરી ચાલતી મગવણની નિર્વિદને પ્રસન્ન થાય ત્યારે મને વધામણાં આપવા કોઈને મોકલવો.’

વર્ષો પહેલાં વેઠકી આશ્રમમાં વાંઝાળી ગાયને નાથોને હળે ભેતરનાર આલળુ (!)—આદિવાસી બનેલ આલળુ જુ. કાકાને લોકોએ નિર્દયા, ધાનકી, પાપી વગેરે વિશેષજ્ઞથી નવાબ્યા હશે! લોકોના હા મિશ્ર થતેમને સહન કરવા પડ્યો છે, પણ પ્રસ્તુત પ્રસંગ પૂ. જુ. કાકા પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે કેટલું વત્સલ્ય રાખે છે, તે દર્શાવવા પૂરતો છે.

૧૯૫૬નો યોગરૂટ માસ. બુદ્ધાન-વચની ભેરી વાગતી હતી.

જુ. કાકા સાથે મારે પણ અઠવાડિયું ગ્રામડાંઓમાં બુદ્ધાન-પ્રચારાર્થે ફરવાનું થયું.

વ્યારાથી નીજ્યા ચાલતા—પૂર્વમાં કાટકુઈ ગામે પહોંચવાનું. તે દિવસોમાં સારા રસ્તાઓ તો હતા જ નહિ ને આ તો બુદ્ધાનનું કામ. પેદલ જ જવાનું હોય ને ?

રસ્તામાં નાનાં નદી-કાંતરો આવે. ચામાસાને લીધે પાણી વધારે હોય. એક જગ્યાએ નાની નદી પાર કરતા હતા ત્યાં સામે શ્રામજનો પણ લેવા આવેલા. પૂ. જુ. કાકાના પગમાં ભેડા. તે કાઢીને ભંતે જીવડીને નદીમાં ઉતરવા માંડ્યા. બે ત્રણ ભાઈઓએ જુ. કાકા પાસેથી ભેડા લેવા માટે ખૂબ માગણી કરી—કહો કે મહી અથડા કર્યો—પણ આ તો જુ. કાકા હતા! તેઓ ખીલ પાસે પોતાના ભેડા જીવડાવે? તેમણે કહ્યું : ‘ભાઈઓ એ જમાના તો ગયા. હવે કોઈના ભેડા જીવડાશે નહિ.’

ધણાં વર્ષો પછી એમની પ્રગટ થયેલ આત્મકથા વાંચી ત્યારે ભપકું કે અંગ્રેજ અમલ દરમિયાન તાપી નદી પાર કરતી વખતે અમલદારો પોતાના પેન્ટ-બુટ-ગરદી ન ભસ ને બૂટ પગમાંથી કાઢવા ન પડે (આળસ ને મદ પછી!) તે માટે ગામડાના વેઠિકા જેવા માણસોની કાંધ પર બેસી જતા હતા.

ઉપરનો અમલદારશાહીનો પ્રસંગ વાંચ્યો ત્યારે પૂ. જુ. કાકાની વાત સ્મરણે ચલી ને બૂટ ઉઘાડવાનારાઓના પછુ જમાના હતા. (આલેખ હશે કયાંક?) તે વાત સમજાઈ.

*

*

પૂ. જુ. કાકાની બે વાતો મને ખૂબ જ આકર્ષક લાગી છે. એક આકર્ષક નીચે ખુલ્લામાં સંવુ. બાને બીજું હમેશાં કંડા પાણીએ જ સ્નાન કર્યું. આ વાતો લાગે છે સામાન્ય પણ આચરણમાં ચૂકવા જતાં તો કેટલી ગંધી અધરી બની નભે છે! પણ જુ. કાકા એટલે તો જુ. કાકા જ. એમને આ બધું સહજ-સાધ્ય બની નભ. ૧૯૭૧ના ડિસેમ્બરમાં શુભરાત રાત્રીની ત્રીજી સહકારી પરિષદ વનાંચલ, પંચોળ (તા. વ્યારા)ની સંસ્થામાં યોજાઈ. તે વખતે પરિષદના પ્રમુખ સ્થાને પૂ. જુ. કાકા એમનું પ્રવચન છપાયેલું હતું. તે વાંચવાનું તેમણે શરૂ કર્યું. શરૂથી ઉપરસ અને કંઈક તાવને લીધે તેમનું ગળું જેસી ગયેલું—સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર થઈ શકતા નહોતા. તેથી બંધાના આગ્રહથી શ્રી પ્રબોધભાઈ બેશીએ કહ્યું : કાકા તમારું છપાયેલું પ્રવચન હું વાંચી ભઈ પછી તમારે વધારે કહેવું હોય તે કહેવો. કાકાએ બંધાને સંભળાય તેમ માર્છક પર જ કબી દીધું : ‘તારું ગળું કામ કરતું—બોલાતું તદન જ બંધ પડી નભ પછી તમે બોલવો. ત્યાં સુધી તો હું જ વાંચીશ.’ કેવી અર્થજનીર વાણી!

એ જ દિવસે પંચોળની પ્રાથમિક શાળાના મકાનનું ઉદ્ઘાટન. શાળાની બાળાઓએ સંસ્કાર કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો, પણ બંધી બાળાઓનાં કપડાં ખાદીનાં નહોતાં. પૂ. જુ. કાકાએ કહ્યું : ‘શાળા નાપાસ, શિક્ષક નાપાસ અને ગામ પણ નાપાસ. આ ગોંધીનું ગામ છે, એમાં તો ખાદીનાં જ કપડાં હોવાં જોઈએ. તો જ ગોંધીનું નામ આપણે ભજવું રાખીશું.’

વનાંચલ પંચોળની બાળાઓએ સંસ્થાને દરવાજો ખાંચ લારેલાં બેઠાંબેઠી સ્વાગત કર્યું. પાછા વળતા બેઠાંબેઠી બેઠોનાના રિંગન

11

તેમને ધન્યવાદ આપ્યા, ‘આમળાનું માડુ’ વિશે ગાંધીજીએ સનેર વિનોદભાઈ કહ્યું કે ‘જુગતરામભાઈ એક “ત્રાગડિયો કવિ” છે.’ જુગતરામભાઈ ‘ગામડિયો’ નહિ પણ એક સારા નાચર પ્રેમ કવિ છે, એટલું જ નહિ પણ તે સારા લેખક પણ છે. તેમણે ‘આત્મચર્યાના’ વગેરે અનેક પુસ્તકો લખ્યાં છે. ‘વટયક્ષ’ નામનું માસિક પણ તે ચલાવે છે.

વસ્ત્રસ્વાવલંબી આદિવાસીઓનું આ સંગ્રહન ભેળેને હું ઘણું પ્રભાવિત થયો. મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે મારા જિલ્લામાં પણ કમલગ ઇ-પ હનર આદિવાસી લીલ-સગાજ છે. તે સગાજમાં આવી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી નેહીએ, અને તે પ્રયાણે મેં કામ શરૂ કરી દીધું.

આ કામ કરતાં કરતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવી. તેના ઉલ્લેખ અહીં નથી કરતો, પરંતુ કાર્ય પરિણામે કલ્પદ્રુપ થયું.

પ્રતિમાં જ્યારે પહેલી કેસિસ-સરકાર બની ત્યારે તેના અર્થજગી શ્રી વેદુન્દરાય મહેતાએ જિલ્લે જિલ્લે સર્વેદ્ય કેન્દ્રો સ્થાપન કર્યાં. તે વખતે ધુળે જિલ્લાના કેન્દ્રના ‘સંચાલક’ તરીકે મારી નિમણૂક થઈ.

ધુળે જિલ્લો, સુરત જિલ્લાનો પડોસી જિલ્લો છે. સુરત જિલ્લાના પૂર્વ ભાગ અને ધુળે જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ એ બન્ને નજીક નજીક છે અને એ ભાગોમાં જ આદિવાસીની વસ્તી છે. તેથી બન્ને જિલ્લાને અનુકૂલ પડે એવું ‘ખાંડખારા’ ક્ષેત્ર મેં કેન્દ્ર માટે પસંદ કર્યું.

આ કેન્દ્રમાં આદિવાસીઓની ૫૦-૬૦ પ્રાથમિક શાળાઓમાં મેં ચરખા-ખાંડખારા કાર્ય ઉપાડ્યું અને સૂતર કાંતવા સુધીની બધી ક્રિયાઓ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓને અને શિક્ષકોને શીખવી. સેંકડો છોકરા છોકરીઓ સૂતર કાંતતાં શીખી ગયાં. તે સૂતર વણવાની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવી, અને ઘણાં છોકરા છોકરીઓ અને થોડા પુરુષો વસ્ત્રસ્વાવલંબી બન્યા.

આ કાર્ય ઉપરાંત ખાંડખારામાં છોકરા છોકરીઓનાં બે અલગ અલગ છાંત્રાલયો સ્થાપવામાં આવ્યાં. બળદથી ચાલતાં તેલ ઘાણી અને હાથેથી ડાંગર (ચોખા) હડવાનું કામ, શરૂ કરવામાં આવ્યું. સુધેરેલાં ઓનરો વડે સુધેરેલી પદ્ધતિની ખેતી કેવી રીતે કરવી એવું પ્રાત્યક્ષિક પણ કેન્દ્રમાં બતાવવામાં આવ્યું. આદિવાસીઓને સર્વાંગીણ વિકાસ કેવી રીતે થઈ શકે એની વિગતો પણ તેમને સમજાવવામાં આવી.

આ કેન્દ્રમાં લગભગ ૧૦ વર્ષ મેં કામ કર્યું. આ દસ વર્ષમાં હું બે ગયું વખત વેડછી ગયો હતા. ત્યાંનું આશ્રમી જીવન, આદિવાસી જાતલયો, ત્યાંની શિસ્ત, ત્યાંના સંકાસ અને તેમની સહાય અને જોવા મળી. એ બધી પ્રવૃત્તિઓના પ્રેરક જુગતરામભાઈને મળતો ત્યારે ઘણું બાંધવાનું અને શીખવાનું મળતું.

વેડછી આશ્રમ તરફથી મઠીમાં આદિવાસી-કન્યાવિદ્યાલય અને હાનાલય ચાલે છે. તેનું સંચાલન કુમારી અન્નાપૂણીએન કરતાં. જુગતરામભાઈના એક નિષ્ઠાવાન સથી શ્રી ચૂનીભાઈ સાંકળેશ્વર મહેતા હતા. એમની કન્યા અવપૂણીનું જીવન અને કાર્ય આદર્શરૂપ છે. તેમની મૃક પરંતુ પ્રભાવી સેવા જોઈને એવું કાર્ય કેવી રીતે કર્યું એના સામે ખ્યાલ આવે છે.

વેડછી અને મઠી આશ્રમમાંથી અત્યાર સુધીમાં સેંકડો આદિવાસી

બાઈઓ અને બદેનો, કાર્યકર્તા તરીકે તૈયાર થઈ આદિવાસી ક્ષેત્રમાં જ કામ કરી રહ્યાં છે.

એમ હું વેડછી જતો નેમ ચૂનીભાઈ પણ આદિવાસી કાર્યકર્તાઓને લઈને ખાંડખારા કેન્દ્રમાં આવના, ત્યાંનું કામ બેટા અને કાર્યના અનુભવોની અને વિચારોની આપ-લે થાતી, જુગતરામભાઈ નૈધિક યત્નવાદી છે. તેમને બાળકો માટે ઘણું પ્રેમ છે, તેમણે અનેક બાલવધીઓ યાત્રુ કરી છે, એટલું જ નહિ, વેડછીમાં તેમણે ગાંધી વિદ્યાપીઠ પણ સ્થાપી છે.

જુગતરામભાઈ, કાર્યકર્તાઓનું એક પ્રેરણા-સ્થાન છે. પરમેશ્વર તેમને શતાયુષી કરે અને તેમની સેવાના દાસ જનતાને અધિકારીક મળતા રહે’ એવી પરમેશ્વરના યરણે મારી પ્રાર્થના છે.

□ બાધુભાઈ મહેતા

૪ આદિ-વત્સલ આત્માને અમે સમજીશું?

સન ૧૯૪૭માં સ્વરાજ્ય મળ્યું. એ સાથે જ અમારો વેડછી આશ્રમ ધમધમી ઊઠ્યો. ખૂબ ઉત્સાહ અને આનંદ હતો. અમે આમાં નાનાં છોકરો છોકરીઓ તાનમાં આવી ગયેલાં. આશ્રમમાં થોડા મોટા ભેટા ભેટાઓ આવ જ કરે એમાં અમને બહુ રસ નહિ, પરંતુ આશ્રમની એકેએક પ્રવૃત્તિઓમાં ખૂબ રસ પડતો. લણવું, રમવું, કામ કરવું અને નાચવું. કોઈકવાર પૂ. જુગતરામકાકા પણ અમારી સાથે નાચવામાં લાગતા. ખૂબ આનંદમાં આવી જતા ત્યારે નવું ગીત રચીને ગવડાવતા. કોઈકવાર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ગીતોને અનુવાદ કરતા અને ગવડાવતા બધ. અમારી વાનરસેનાને તો એમાં જ વધારે રસ!

એક દિવસ પૂ. જુગતરામકાકા મારે ઘરે આવ્યા. હું જોટલા પર બેઠો હતો. આવીને મારુ કહ્યું ‘પ્રકાશ’. મૂઝમાં હસતા હસતા બોલ્યા, ‘આટલું પાતળું શરીર ન ચાલે. આટલી બધી લું સુકલંકડો કેમ? મારી સાથે રસોડો જમે તો બંદી થઈ બધ.’ બીજે દિવસથી પૂ. જુગતરામકાકાની સાથે હું બેઠાઈ. તે દિવસે ગાંડુળ રસોડે જમવાનું હતું. બાહેણ શાક, રોટલા, દૂધ ખાવાની મંજા પડી. આમ ઘંટ વાગે અને થાળી લઈને જમવા જતા. આ કંમ થોડો વખત ચાલ્યો અને ક્યારે આટકયો તે આજે ધાંક નથી.

મારા પિતાજી નાના ખેડૂતના દીકરા. ભાઈઓમાં સૌથી નાના હોવાને નામે એમને ભાગે તો ઢોર ચારવાનું જ આવેલું. એઓ નિશાળનું પગથિયું પણ ચઢ્યા નથી. સન ૧૯૨૪ની આસપાસ વેડછી આશ્રમની શરૂઆત થઈ તે અરસામાં પૂ. ચૂનીભાઈ મહેતા અને ચીમનભાઈ લાંદની સેવા કરતા કરતા અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું હતું. પૂ. જુગતરામકાકાની સરદારી હેઠળ આદિવાસી વિકાસનાં રચનાત્મક કામો એમણે કર્યાં અને પોતાના જીવનનો વિકાસ પણ કર્યો.

બારેબારે વર્ષની ઉંમરે મેં અને મારા ભાઈએ કાઈનલની પરીક્ષા આપી. પ્રાથમિકામાં અમારા શિક્ષક શ્રી નારાયણભાઈ દેસાઈ અને મોહનભાઈ પરીખ નઈ તાલીમ શિક્ષણના પ્રયોગો કરતા હતા તેમાં અમે જોગબરતા રૂબી ગયા હતા. આ પ્રયોગો વાલીઓને નવા લાગતા પરંતુ અમને તેનો આનંદ હતો. જીવનવિકાસના

મધ્ય પ્રાક યોગીસે કલાક ચાલતી આ શાળા પાસેથી અમે લઈ
રહ્યા હતા.

મું. નારાયણભાઈ દેસાઈ અને મોહનભાઈ પરીખે એમનું પદેનું કમંદેય લેટી બે જતાવ્યું એવી ખાબતું કારણ પણ કદાચ જીવનના કાલે જ હશે તે? ખીલું કારણ એમ તો નહિ હોઈએ? એવી કલ્પના ચાલે અને ચાલે છે.

सातमा घोरखु पछि कथो लखुखु जेवो म्हा सवास जाण्यो. भारा
सुखेनी छ्छा हुं सेवामाग भइ कोनी हुनी जने नारी छ्छा
नडियाइ न्वानी दती. जमे वदेयायां, लाई सेवामाग गथे जने
हं छ्छा सछने नडियाइ अछि. पू. छुजतारासछाछु भारा पर
पासल्य होवाथी केगथे सवाजान्छा छ्छा पदेवो छ्छा नरी पिताने
आछि कोनजथी यितामुअ कथो. छ्छा छ्छा छ्छा छ्छा छ्छा छ्छा
नाते आछीसो लछवान्छा सछा छ्छा छ्छा छ्छा छ्छा छ्छा

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં છેલ્લા વરસના અંતે મેં પૂ. જીવનરામદાસના માર્ગદર્શન દેખી ગણેશનિયાઓની આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિ અંગે નિબંધ લખ્યો. એમને ગમે, હું રાજી થઈ, ધન્ય થઈ.

અબાસના પછી જ્યારે હું ઠામ પર બેઠાંહી ત્યારે એમના મનમાં થોડું દુઃખ થયું, પણ થોડાં દિવસ એમણે મને ઉપદેશ આપ્યો નથી. જ્યારે જ્યારે મેં મળ્યું ત્યારે પૂછે કે અહીં ક્યારે આવવું છે? એનો જવાબ હું ઉત્તરને ટાળી નહોત. છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી એ પૂછવાનું બંધ થઈ ગયું. પણ એનો અર્થ એ નથી કે એમને નથી ગમતું. એમને તો હું જ્યાં છું ત્યાં જતોપણ જ છે.

નઠાર વર્ષ પહેલાં મારાં લક્ષ થયાં. લક્ષ આંતરજાતીય હોવાને કારણે તેઓ ખૂબ પ્રથમ હતા. નાન-જનનના વાકા તૃપ્તા બે એકઠેએ એ મતના તેઓ હતા. એમણે લગભગ ખૂબ રસ લીધો. પરિસ્થિતિ એવી હતી કે મારા સસરાજી કેમે થયાં સમજે બે નહિ. જીમરામકાકા કહે, 'ચાલ આપણે વાને જણાવે જઈને શગળવી આવીએ.' મારા બાપુજી પધુ હિંમત ન કરી શક્યા. ઉંચે પૂ. કાકાની હાજરીમાં મારાં લક્ષ થયાં અને નાન-જનનના વાકા તૃપ્તાની ડિમર સોને મળી.

આદિવાસી વિકાસના ક્ષેત્રે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાયા હોવા છતાં અમ સરખા નાના કાર્યકરોને એમણે જે દિલથી ચાલ્યા છે એવા સંત તો વિરલ જ મળે!

આને પણ મારા બાબા સાથે મળવાનું થાય છે ત્યારે એના કણતરની વિગત બંધી પુરા થાય છે. આવા કર્મચોરી સંત મેં તો એમના સિવાય બીજા નથી. નહિતર જગલ વિસ્તારમાં ડેર ટેરે વેરવિમેર બૂંપમાં વસેલી આદિવાસી પ્રાણ વસ્તુ એ દોત દોત રીતે? હોવા! હીમે હીમે બળી પ્રકાશ આપ્યા કરે છે તેવી જ ગતિ એમની છે. અમારા સમાજ એ સંત વિષ્ણુતેને કેટલું સમજી શકના હશે? મેં સંશોધન તો નથી કર્યું, પણ મને કેઈ કોઈના વાર લાગે છે, એમના આત્માને પામવાની જે શક્તિ બેઠકે એ આમે સી મેળવી શક્યાં નથી.

લૌકિક સમૃદ્ધિની પાછળ રહેલા સમગ્ર માનવસમાજની અસર
હેઠળ અમે પણ સૌ છીએ તેથી આવા આદિ-વત્સલ આત્માને
અમે બહુ નહિ સમજી શકીએ.

■ અગ્રણી ૨. પટેલ

૫ આમ-ખાળ દેખવાગીકાર

આજે એ વાતને લગભગ પચાસ વર્ષ થયાં. બાળ શિક્ષણના પ્રણેતા શ્રી મિત્રબાઈએ લાવેનશરમાં દશિક્ષણમૂર્તિ સંસ્થા દ્વારા બાળ શિક્ષણના પ્રયોગો આદર્યા હતા. અને ૧૯૨૫-૨૬માં પ્રથમ અધ્યાયન સંદિર્ભમાં અમે માનવીસેારી પદ્ધતિની તાલીમ સેવા શ્રેયા હતાં.

સંગીતના જોરડામાં આગળ જાળોડા અને પાછળ ગધાપાન મંદિર-
નાં લાણીદેનો બેઠાં-દાનો. સામે કોરેજ જેવી વ્યાસપીઠા ઉપર
ગિજુભાઈની બાળુઆં એક અતિથિ બેરેલા. ગિજુભાઈએ તમને
ટૂંકો પરિચય આપનાં કહ્યું : 'આપણે ત્યાં એક એવા મહેમાન
આવ્યા છે જે ગંથી બાળના લકન છે. દસિતવંતનાં લેરુ છે.
બાળકોના છેલ્લે એને મારા પરમ મિત્ર છે. તેણે કમિ અને
લેખક છે, આજે તેમણે આપણું ગીત રચ્યું છે. સાંભળો :'
ધીથી ગાંતિ પ્રસરી રહી. અમે એ અનોખા અનિશિતે એજાટથી
નીરખી રવા. ગિજુભાઈ જેવી જ મોટી કાળી મુઠો, એવું જ
ગાજસદસ્ય નિર્દોષ ટાપસ, એવી જ પ્રેમાળ આંખો, બેઠાધાતનું
મજબૂત ધાટીયું શરીર. નેતવિત દેખાનાં વસી નાંધ જેવી
મનોદઢ શ્યામકુંદર મુતિ!

ગીત સરૂ થયું :

આલમ'દિર આલમ'દિરિય

અનારું મુંઢર મોડાય, વડાણું મારું, યાજ્ઞમંદિરિયું.

ટેકરીને શિખરે મંદિર અમારું

દેશની જાણે, ધન્ય, વહાલું મારું ગાદમંદિરિયું.

सपारे सूरज सोनका रे वेरता

સાંજે શુભાચ દોળી બધ, વહાણું ચારું ચાલમંદિરિયું.

દિલરૂપાના મીઠા મુર જાતે તળણની થાપ સાથે ગીન ખીણ વાર
ચર થયું ત્યારે વાળકોએ તે હેંડમેર ત્રીસી લીધું.

એ જ્ઞાનાત્માનાં બાળકો મારે ધૂળી નિશાળે હતી. સ્વેટ પાટી ઉપર ધૂળ નાંખીને લાકડાની લેખજીથા એકઠા ઘૂંટાવતા, મહેતાજીને મહિને ષે દષિયાના પગર મળતા. 'સોરી વાગે મમયમ અને; વિલા આવે રમઝમ' એવાં ગીતો બાળકો પાસે ગવાડવાનાં, એ જ્ઞાનાત્માનાં 'બાળકોને કોઈ મારશે મા', 'બાળકોને બીવાડાવશે મા' એવા મત્ર બાળશિક્ષણ અસ્થાને એ આપ્યા. ગાંધી યુગમાં જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં કાંતિ થઈ. યશોરાંજી કારભાર 'યરોડા મંદિર' બન્યું, તેમ ધૂળી નિશાળ 'બાલમંદિર' બની. બાલ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં ગિજુલાઈ અને જીવનસામલાઈ 'બાળકોના ગાંધી' બન્યા.

નાળાકેને માટે નાળપોથી લવી તેમાં 'ના ચા પા' અને 'ના ભા' મધ્યમાં 'ચા' એવાં વાક્યો લખાતાં તેને ગદ્યે 'ચાલણુમાત્રી'ની રચના થઈ. ચાલણુમાત્રીના રચનાર હતાં શિલ્પસાઈ અને જીવતારામ. તેથી જ રીતે 'મોટીગહેન'—એકેડું એમ બાદ પુસ્તકો તૈયાર થયાં હતાં.

ગિજુલાઈયું ટેકરી ઉપરનું બાલમંદિર અને ત્યાંનાં મોટીસોરી પદ્ધતિનાં સાધનો જહુ મોંઘાં હતાં. શ્રામ'તા જ એનો લાભ લઈ શકે એવી સ્થિતિ હતી. ગિજુલાઈ પોતે ટેકરી ઉપરથી જીતરીને નીચે વાવાવાડીમાં જતા. વાડીના ખેડૂતાં બાળકોને ગીતા અને

વાતાંચો સંભાળવાતા, પણ પછાતવર્ગ અને ગ્રામ પ્રબળનાં બાળકો સુધી એને કેટલું લઈ લય? એ કામ જીવનતરામભાઈએ કહ્યું, તેમણે બાલવાડીઓ કરી, બાળકો અને તેનાં માતાપિતા પાસે જીવન દ્વારા એ મહાન સિદ્ધાંતોને તેઓ લઈ ગયા.

ઉપનિષદના મંત્રોને જીવનમાં વણી લઈને વનવાસીઓના જીવનમાં સદાચારની ભાવના ફેલાવી. તેની સાથોસાથ મોન્ટીસેરી પદ્ધતિના સિદ્ધાંતોને આધારરૂપ ગણી આદિવાસીઓનાં બૃંધકાચોનાં તેજો પ્રવેશ કરાવ્યો.

દર વરસે ભારતા બાલવાડી શિબિરો દ્વારા બાલશિક્ષણને જીવનતા-ને ગામડે ગામડે ફેલાવી દીધું. ‘બાલવાડી’ ઉપર પ્રમાણભૂત પ્રથમ પછી રચ્યો. સ્વરાજ્ય આશ્રમ વેડછીમાં પચાસ-પચાસ વર્ષથી આસનબદ્ધ બનીને પ્રબળજીવનમાં યોતયોત બનેલા જીવનતરામભાઈએ અનેક સેવા સંસ્થાઓ અને સેવકો તૈયાર કર્યાં અને તેની મારફત આખા પ્રદેશની કાયાપલટ કરી.

બાલશિક્ષણને પોતાનું જીવન અર્પણ કરનારાં પૂ. તારાળહેને મોડક એકવાર વેડછીની સુલાકાતે ગયાં હતાં. શ્રી. તારાળહેને થાણા બિલ્વાના બોરડી ગામે ગ્રામ બાલશિક્ષણ કેન્દ્ર સ્થાપ્યું હતું. અને ત્યાં તેઓ બાલવાડીના પ્રયોગ કરી રહ્યાં હતાં. હું પણ તેમની સાથે કામ કરતો હતો. અમે જીવનતરામભાઈના બાલવાડીના પ્રયોગો જોવા ગયાં હતાં. તારાળહેને, ગિજુભાઈની સાથે દક્ષિણમૂર્તિ બાલમંદિરમાં કામ કરતાં હતાં. બાલઅધ્યાપન મંદિર, શિક્ષણ પત્રિકા, બાલસાહિત્ય નિર્માણ, વ્હાન બાલશિક્ષણ સંઘ વગેરે દરેક કામમાં ગિજુભાઈનાં તેઓ જીવનસાથી હતાં.

પૂ. જીવનતરામભાઈના બાલવાડીના પ્રયોગો જોઈને તારાળહેનના હૃદયમાંથી ઉદ્ભાવ સરી પડ્યા :

‘બાલશિક્ષણને ગ્રામપ્રદેશમાં લઈ જવાનું’ ગિજુભાઈનું સ્વપ્ન જીવનતરામભાઈએ સિદ્ધ કર્યું છે.’

બોરડીની બાલવાડી ત્યાંથી પાંચ-જા માઈલ દૂર કાંસગામમાં તારાળહેને લઈ ગયાં. ત્યાં ‘અખિલ ભારતીય બાલવાડી પરિષદ’ કાકાસાહેબ હાલેલકરના પ્રમુખપદે ભરવામાં આવી હતી. અને પ્રસંગે કાકાસાહેબે કહેલું, ‘આદિવાસી જેવા પછાત પ્રદેશમાં બાલશિક્ષણને પહેંચાડવાનું ભગીરથ કાર્ય’ ગિજુભાઈનાં એ સમર્થ સાથીઓ તારાળહેને મોડક અને જીવનતરામભાઈ દ્વયે કહ્યું છે. રાષ્ટ્રનાં સર્વોચ્ચ વિદ્યાકામમાં એમને આ એક મહત્વના કાળે ગણાયે.’ એકવાર જીવનતરામભાઈ બોરડી ગ્રામ બાલશિક્ષાકેન્દ્રમાં અતિવિશિષ્ટ તરીકે આપ્તા હતા. બાલશિક્ષણ સંમેલનના તેઓ પ્રમુખ હતા. બાલશિક્ષણની ત્રિમૂર્તિ સમા હતા : ગિજુભાઈ, તારાળહેને અને જીવનતરામભાઈ!

સમુદયોજન પુરું થયું. અમારા લોબન મંત્રીઓ કાકાને કહેલું, ‘આપ થાળાઓ રહેવા દો’ તરત જ કાકા તેમના હંમેશના સહુર હાસ્ય સાથે બોલ્યા : ‘અમારા રોક પાસે તમે ઉતકાવશો ને?’ લોબનમંત્રી બોલેને કાંઈ જ સમજ્યાં નહિ. તેમણે આ સાચું જોયું. મેં તેમને સમજાવ્યું, ‘કાકા કહે છે કે તમે વાસણ માંજનાર બાઈ પાસે ઉતકાવશો ને? કાકા આદિવાસીઓનાં સેવક છે.’ એ સાંભળીને તરત જ એ બહેને હર્ષપૂર્વક કાકાના હાથમાંથી થાળા

લેવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતું, ‘જી ના. અમે પોતે સાફ કરીશું.’ તો ખબર કાકાએ થાળા ન આપી. તેમણે અમને બોલેને પાઠ આપ્યો. ‘આવાં સિબિરો અને સંમેલનોમાં જ નહિ પણ દરેક સંસ્થાઓમાં પણ તેના સંઆલોકોએ, વિચારકોએ અને કાર્યકર્તાઓની જેમ બંદે જ વાસણ સાફ કરવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ.’

આમ પૂ. જીવનતરામભાઈનું જીવન, ગાંધીજીના એકદિનઃ વાણી તરીકે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ઉદ્ભવરૂપ છે.

દિનિક્ષ આશ્રમથી થકે દરીને નોબાખાલીના શ્રીરામપુરની એકલ-થાળા પર્વત ગામુના જીવનમાં જ સ્વપ્નનિકા, નિર્લયતા, પ્રમાણિકતા, ભતભલેનત, નજતા વગેરે શુભેત્તું દર્શન થતું હતું. એ જ દર્શન પૂ. જીવનતરામભાઈનાં સદાબ્યવહાર એવા પ્રયુપરાયણ સમર્પિત જીવનમાં થાય છે અને તેમાંથી નિત્ય વ્હાન બેઠવા મળે છે.

□ રાધનારાયણ ના. પાઠક

૬ આ પ્રદેશના કુવતારક

સ્વરાજ્ય ભળ્યા પછી ગામકાની પ્રત્યે એને શો ઉપયોગ કરવો તેની તાલાવેલી હતી. તેની સૂઝ મેળવવા કામ કરતી એવી એક સંસ્થા રાતીપરજ સેવાસલા. વેડછી પ્રદેશ આગાઉ હાથ ધરેલ, દાંડબાંધી, લજનમંડળોએ, ખાદીકામ, રેટિયાકાદાઈ, સફાઈકામ વગેરે ગામગામ આલતી પ્રવૃત્તિઓ લોકો સામે બહાર ધઈ ચૂકી હતી. એ જ સંસ્થાએ ગામે ગામના સેવાભાવી કાર્યકરોને સંપર્ક મેળવી રચનાત્મક કામગીરીમાં લાવી જવાનું પ્લાન ફોર્મ્યું.

પાટી ગામના એવા એક કુલભાઈ રામલાલોં ચીધરી વેડછી આશ્રમમાં જીવનતરામભાઈના સાન્નિધ્યમાં રહી એક આદર્શ સક્રિય કાર્યકર બન્યા હતા. તેમણે પોતાના ગામની જ સેવા હાથમાં લેવાનું કામ સ્વીકાર્યું. અને ૧૯૪૮ની સાલમાં પાટી ગામે ગામ-લોકોને સાથ સહકાર મેળવી ગામની વચ્ચે એક નાનું સરખું મહાન તૈયાર કરી ૧૦૦ રેટિયાથી ખાદી કામ વિકલાવવાનું ચાલુ કર્યું. તે સમયમાં ગ્રામઉલ્લેખ સમિતિ લલાડાએ આ કામમાં પૂરો સાથ આપી રેટિયા સહાય, સાળ સહાય વગેરે મદદથી એ વણાટ-સાળો પણ આપેલ. તે વખતના પાટી ભક્ત શ્રી ચૂનીભાઈ મહેતાને પૂરેપૂરો સાથ હતો અને આ પ્રદેશના લોકોને ખાદીકામમાં પૂરે-પૂરા સંકળો લીધા હતા. આ નાની સરખી પ્રવૃત્તિમાં લોકોના સાથ એકાગ્રિતામાં રહી.

૧૯૪૮-૪૯માં જીવનતાતમાં મહારાષ્ટ્ર સાથે દિલાપી રાજ્ય બનતાં સરકારે શાહુકારોના પંબળમાંથી ચુકત થવા સહકારી ધિરાણ મંડળોએની સ્થાપના અમલમાં મૂક્યા. તે કામ અર્થોર્થ કાર્યકરોએ સ્વીકારી લીધું અને ૧૫ સભ્યોથી શેર લાડોળ જીલ્લું કરી એક નેથા શાહુકારોના પંબળમાંથી લોકો ધીરે ધીરે છૂટતા રહ્યા. જીવનતાતે આ મંડળી ચલાવવા દિમ્ભત કરી, મંત્રીપદે રહ્યા. પ્રમુખ તરીકે તે વખતના અગ્રણી કાર્યકર શ્રી જીવનભાઈ ડેલાભાઈ એ સેવા આપી હતી. દિલાપી રાજ્ય બનતાં વધારે ભળતી લાવવા લાકાના વેપારમાં શોષણ કરતા લાકાના વેપારીઓને દૂર કરવા

સહકારી કાયદામાંથી પેટાકાયદાઓ બનાવી વેપારનું કામ લેણાના હાથમાં મુકવાનું ધ્યાન રહેયું. અહીંના કાર્યકર્તાઓએ આ વાત આજુબાજુના લોકોને સમજાવી તેથી જંગલ કામદારોની એક સહકારી મંડળી પણ બનાવી દીધી. પહેલા વર્ષે એક રૂપ જંગલ ખાતાએ આપ્યો. આ કામ સરકારથી સેવાભાવી સંસ્થાના પ્રમાણપત્રથી જ આપતી તેથી અર્થાં કામે જુગતરામભાઈ સેવાભાવી સેવકોને ધ્યાનમાં રાખી જવાબદારીનું કામ આપાવતા.

ખાદિકામ ચાલુ રહ્યું. ધિરાણ મંડળીનું કામ આગળ પડતું થતું રહ્યું. અને મંડળીએ ગ્રાહકો સંકાર ચલુ ચાલુ કર્યા. પાછળથી જંગલ કામદાર મંડળી યવાથી રચનાત્મક કામગીરીમાં રોકાયેલા કાર્યકર્તાઓ, કામની જવાબદારી સ્વીકારી સંસ્થાનાં કામોમાં સંકળાયેલા રહ્યા.

નાની મોટી દરેક કામ કરતી સંસ્થાઓ લોકશાહી ઢગે ચાલે છે કે કેમ, એની ઝીણવટથી દેખેજે જુગતરામકાકા રાખતા અને તે વખતે વેડછી પ્રદેશ ખાતે દેવામાં ને કાળજી રાખી હતી તેથી તેા ગામડે ગામડે સંસ્થાના કાર્યકરો તૈયાર થતા રહ્યા.

સંસ્થામાં કાર્યને વધારો થતો રહ્યો. એટલે તે વખતના શ્રી કલુભાઈ ચૌધરીએ સેવા મંડળીનું કામ હાથ પર રાખવાનું તથા જંગલ કામદાર સહકારી મંડળીનું કામકાજ શ્રી ઉખેડભાઈ રઘવાભાઈ તથા શિવપ્રસાદ ત્રા. ઉપાધ્યાય એમણે સંયુક્ત રીતે વિકસાવ્યું. મંડળીને નફો થતાં મંડળીની આવકમાંથી સલાસદોને નફો તાલીમની દિશા મળી રહે તે માટે કાર્યકરોમાંથી શ્રી નારણભાઈ કા. પટેલને રોકી ભવન મંડળીએ ચલાવવી, પ્રાણના, સમર્થ વગેરેનું કામ સોંપ્યું. આમ સમય જતાં કરંજબેડ ગામે જંગલના મધ્ય એરિયામાં એક નાનકડો આશ્રમ સ્થાપ્યો, જેમાં સલાસદોના રૂપ છાત્રઓની મહાદેવ કુમાર છાત્રાલયની સંસ્થા બનાવી શિક્ષણનું કામ હાથ પર લીધું. ગામડાના નાના છાત્રઓ સમૂહ છવન છવતા શીખ્યા. આ બધી પ્રવૃત્તિઓની સાથે સાથે તાલુકામાં સેવા આપી રહેલા શ્રી ઝીણુભાઈ દરછળે અમારી સંસ્થાઓને પૂરક થવા હિંમતમાં વધારો કર્યો. આથી ગણેતાધારાનો કરેલો સહકારનો કાયદો ગામડે ગામડે અને ઝૂંપડે ઝૂંપડે સમજાવી જમીનદારોના કળજમાંથી સ્વાલંબી ખેડૂત બનાવવા હિંમત બતાવી. લેણા જમીનદારોના પંબમાંથી મુક્ત થયા. તેમના બાળકોને શાળાએ મોકલવાની સૂઝ મળી. શિક્ષણ સંસ્થાઓની અંદર પડી. છાત્રાલયમાંથી આશ્રમશાળાઓ, ઉ. છ. શાળા, તાલુકાની વિવિધ-લક્ષી શાળા અને એ જ પ્રદેશમાં નવ તાલીમની વિદ્યાપીઠી પણ સ્થાપના થઈ ચૂકી છે.

ગામડે ગામડે શાળાઓ, આશ્રમશાળાઓ, ઉ. છ. વિવિધલક્ષી શાળાથી માંડીને ગામડાં શિક્ષણથી આગળ પડતાં દેખાઈ આવ્યાં. જિલ્લાના મુખે તે ભાગમાં ગાંધીમેળા જેવા આદર્શ ભાવના વ્યક્ત કરતા મેળાઓની પરંપરા ચાલુ થઈ. લેણાને ગાંધી માર્ગે વળવાની સૂઝ મળતી રહી. આમ જુગતરામભાઈ આ પ્રમુખના જ એક અદ્ભુત સેવક રૂપે રહ્યા અને આ જમાનાના, આ પ્રદેશના ખરેખર મહાત્મા સમાન ધૃવતારક રહ્યા છે.

□ નારણભાઈ કાનજીભાઈ પટેલ

૭ વાઠ અને વેલા : પ્રેમ અને સેવા

એક ગાંધીમેળામાં ધોતેજ પ્રમુખ હતા. તેમણે ભાષણમાં ગાંધી ફિલસૂફી શું તે સમજાવતો એક પ્રસંગ હતો. એક દિવસ ફિલસૂફીના એક પરદેશી પ્રાધ્યાપક ગાંધીજી પાસે આવ્યા. તેમણે દુનિયાની ફિલસૂફીનો અભ્યાસ કરેલો. તેમણે એ બધી ફિલસૂફી શું છે તેની વાત ગાંધીજી આગળ કરી અને છેલ્લે સવાલ પૂછ્યો, ‘ગાંધીજી તમારી ફિલસૂફી શું છે?’ ગાંધીજીએ કહ્યું કે, ‘લાઈ, તારા જેવે ફિલસૂફીનો અભ્યાસી તારા આત્મમાં છે. એ તને એનો જવાબ આપી શકે.’ અને એમણે વિનોબાજી સાથે એમની મુલાકાત વેડછી આપી. આશ્રમવાસીઓને ગાંધીજીની ફિલસૂફી શું છે તે બજાવવાની બ્રહ્મસા ભળી. મુલાકાત વખતે તે ગયાં પણ ત્યાં મેઠાં. પ્રાધ્યાપકે વિનોબાજીને પણ બધી ફિલસૂફી અંગે વાત કરી અને છેલ્લે પેલો સવાલ કર્યો, ‘ગાંધીજીની ફિલસૂફી શી?’

વિનોબાજી એક આસને, એક ચિતે એમની વાતો સાંભળી રહ્યા હતા. હવે એમણે એમની આંખો પ્રાધ્યાપક તરફ માંડી અને ધીરજભીર અવાજે બે સબ્બો બોલ્યા : ‘LOVE AND SERVICE.’ પ્રેમ અને સેવા. મુલાકાત પૂરી થઈ.

જુગતરામભાઈ વેડછીમાં મેઠા. પ્રદેશના આદિવાસીઓને પ્રેમ કહ્યો. અને એમની સેવા કરી, આને એમનો વડેલો ખૂબ વ્યાપ્યો છે. એમને ખરેખર પગલે ઠેર ઠેર આશ્રમે થયા છે. તે ત્યાંની પ્રબળ પ્રેમ અને સેવા આત્મમાં માટે, અને તે પણ ‘તારો ઉદાર તું જ કર’ એ ન્યાયે આદિવાસી દ્વારા જ આદિવાસીની સેવા સાડુ. ગાંધી વિદ્યાપીઠનું ઉદ્ઘાટન ડો. ઝાહરુસેન સાહેબે કર્યું. તેમના ભાષણમાં એમણે ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો, કે ગાંધીજી પાસે રાખૂના અનેક સેવાપર્યાય લેણા આવ્યા. સૌને તેમની દુચિ મુજબ ફેલસેવાનાં વિવિધ કામોમાં ખીલવા દીધા. તેવું જ કામ જુગતરામભાઈએ વેડછી પ્રદેશમાં કર્યું છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી જુગતરામભાઈનો જન્મ દિવસ ‘સેવાદિન’ તરીકે ઉજવવાનું શરૂ કર્યું છે. એવા એક દિને એમણે કહ્યું, ‘લાઈ, મેં તો માન “વાડ” તું કામ કર્યું છે. વાડ વેલાને એને ફાંવે તેમ જીવે ચઢવા અને ફેલાવા માટે આધાર આપે તેમ તમે ને કાઈ અહીં આવ્યા તેમને મેં તો ટેકો માન આપ્યો છે.’ ખરે જ, નહિ ઉપદેશ, નહિ હુકમ, નહિ નિયમ કે નહિ ધારાધોરણ. બસ વેડછી આશ્રમનું છવન એમાં સૌ આવે; ભણે; એના રંગે રંગાય, શક્તિ મુજબ ખીલે; પ્રદેશમાં ફેલાય અને સૂઝ પ્રમાણે સેવા કરે. એમાંથી મોટો વડેલો ફેલાયો.

બાપુ આશ્રમ ધંડોલી જંગલમાં જોડાણના ભાગમાં હતા. એક દિવસ અને કેટલાક કાર્યકરો જુગતરામભાઈ સાથે ત્યાંથી પંદરેક કિલોમીટર દૂર વધુ જોડાણના ગામ તારાપોર ગયા. આને ત્યાં ‘બાળા આશ્રમ’નું ઉદ્ઘાટન થવાનું હતું. વેરવિખેર ઝૂંપડાઓથી વસેલું તારાપોર ગામ. અને એક મોટા ઝૂંપડા પાસે પહોંચ્યા. લાસ ભરવાના એના માળિયા પર નિસરણી વડે ચઢ્યા. માળિયું સાદું સુવર્ણ કર્યું હતું. લાંબીચણી શુભગાર કર્યો હતો. ભીંત ફરતે પતરાંની સજી હતી. વચ્ચે આસન પાથર્યાં હતાં. અને આસન પર મેઠા. સામે લીસેકે વિદ્યાર્થીઓ મેઠા. અમારી સાથે અઢાર વર્ષનો એક યુવાન મેઠો. વેડછી આશ્રમમાં ઉતર છુનિયાદી ભણી ત્યાં જ અધ્યાપન મંદિરમાં શિક્ષકતાલીમ લીધેલી. તે ‘બાળા

આશ્રમશાળા'નો શુદ્ધપતિ, શિક્ષક, આચાર્ય અને સંચાલક. ચૂંપડાની બાજુમાં પબ્લરી પાડી ત્રણ પથરા મૂકી રસોડું બિલુ કરેલું, ત્રણ ચાર તપેલાં અને પાંચસાત અનાજના ડબ્બા ગોઠવેલા. આ હતી જુગતરામભાઈના વડલાના વિસ્તારની પ્રક્રિયા, કાર્યકર્તા નિર્માણ કરવાની પદ્ધતિ.

હું વેડછી આશ્રમમાં આવ્યો. પ્રથમ વર્ષે અધ્યાપન મંદિરમાં કામ કર્યું. ઉત્તર છુનિયાદીમાં વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકોને ગેતરમાં કામ કરતાં જોતો. મને એ ગમતું, ખીલે વર્ષે મેં ઉત્તર છુનિયાદીમાં કામ કરવાની માગણી કરી. જુગતરામભાઈએ મંજૂરી આપી, અને ખેતીની જવાબદારી સોંપી દીધી. વિદ્યાર્થી સાથે કામ કરતાં કરતાં ખેતીની આવડત અને એ અંગેનું જ્ઞાન વિજ્ઞાન મેળવી દીધાં. કામ જ્ઞાનનું આધ્યમ છે એની પ્રતીતિ કરી. ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં કોઈ પણ નવા કામની જવાબદારી હું વિશ્વાસપૂર્વક સ્વીકારી લેતાં શીખ્યો. આત્મવિશ્વાસની ખીલવણી એ જ નઈ તાલીમ. જુગતરામભાઈએ આ રીતે કેટલાંયને તૈયાર કર્યાં!

વર્ષો પછી બ્યારે વિચારું છું ત્યારે મનમાં પ્રશ્ન થાય છે કે જુગતરામભાઈએ મને ખેતીની જવાબદારી ક્યા આધારે સોંપી હશે? ખેતીના મારા અનુભવ અને જ્ઞાન અંગે એ અજાણ ન હતા. ઈસ્કાઈલભાઈ નાગોરીની એક પુસ્તિકા 'વાડી પરના વહાલાં'ની પ્રસ્તાવનામાં એમણે ઉલ્લેખ કર્યો છે, 'મજ અને મરી વચ્ચેનો ભેદ ન સમજનાર વેડછી આશ્રમની ખેતી સંભાળે છે.' કામ કરનાર પર પૂરો વિશ્વાસ મૂકી એને વિકસવા દેવો. વેલાને વધવા માટેનો માત્ર આધાર આપવો. એ રીતે એમણે અનેક કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કર્યાં.

તે વખતે આશ્રમમાં લીલાં શાકભાજી વાલોડની ખબરમાંથી આવતાં. તે આશ્રમની જમીનમાં પેદા કરવાની અમને જુગતરામભાઈએ પ્રેરણા આપી. અમે અમલ કર્યો. પછી ગોળ પણ આશ્રમમાં જ ખેતવાવી લેવાનો ઉત્સાહ બન્યો. એક દિવસ ઉમરા ગામે જઈ ગોળ ખેતવાવાની પ્રક્રિયા હું જોઈ આવ્યો. રાજુભાઈએ લાકીનો પ્લાન વાંચી સ્થાનિક કડિયા નાથુભાઈ પાસે લાકી ચણાવી એક સ્થાવીની મદદથી ગોળ ખેતવાવાનો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો. પ્રથમ દિવસે જ લાકી તૂટી ગઈ. જેમ તેમ કરી કામ પૂરું કર્યું. ગોળ હલાકી કાઢિતો થયો. અને ખબર લાવ કરતાં ગમણી કિસ્સો પડ્યો. આશ્રમના સંચાલક મંડળમાં ચર્ચા ચાલી. જુગતરામભાઈ કહે, 'લાઈ, આ તો શિક્ષણ છે.' બસ અમને હિંમત આવી અને ચાનક ચડી. ખીલે વરસે અનુભવની સહાયથી નવી લાકી ચણાવી અને સફળ રીતે ગોળ પકવ્યો, અલગત તે વખતે જુગતરામભાઈએ ન તો આગલા વર્ષની અમારી નિષ્ફળતાની યાદ આપી, ન તો અમને કોઈ સલાહ સૂચન કર્યાં.

ત્યાર પછી તો ઘણાં નવજવાનો સાથે મારે કામ કરવાના પ્રસંગો આવ્યા કર્યાં છે. નવજવાનોને કામ મેળવતી વખતે મનમાં થતો દબદબો મને કામ કરતાં એની થતી ભૂલો પ્રત્યે અકળામણ ઘણી વાર વિચારવા વાળો થયો છે. હજી આજેય મારી લાકી ચણાવી અને સફળ રીતે ગોળ પકવ્યો. અલગત તે વખતે જુગતરામભાઈએ ન તો આગલા વર્ષની અમારી નિષ્ફળતાની યાદ આપી, ન તો અમને કોઈ સલાહ સૂચન કર્યાં.

જુગતરામભાઈ એને ટેકા આપતા રહે ત્યારે વ્યક્તિમાં એમણે મૂકેલા વિશ્વાસ અને કામ લેતી વખતની એમની ધીરજ અને ખામોશીની પરાકાષ્ટાનો ખ્યાલ આવે છે.

એનો અંશ માત્ર આપણા સીમાં આવી બન્યો તે?

માત્ર વાડ બનીને વેલાને પાંગરવા દઈએ તો?

□ મીઠું કકલિયા

૮ અમારા હેતુ

હું લખવા આવી ત્યારે સૌ પ્રથમ પૂ. કાકાને મળવાનું થયેલું. તેમણે મારું નામ પૂછ્યું. મેં કહ્યું, 'નંદી.' તેમણે કહ્યું, 'નંદીની આગળ "આ" લગાડીએ તો શું થાય?' હું પાંચમા ધોરણમાં દાખલ થવા આવેલી. મને ગતાગમ ન પડી. તેમણે કહ્યું, 'નંદીની આગળ "આ" લગાડવાથી "આનંદી" થાય.' આમ મારા નામ-કરણથી પૂ. કાકાએ મારા જીવનકક્ષરમાં રસ લેવા માંડ્યો. તેઓ મારા ફોઈબા કહેવાય.

આમ હોંડે તો કાકા કહેતી, પણ અંતરથી તો પિતા જ માનતી આવી છું.

વિદ્યાર્થીઓની સાથે પૂ. કાકા કાલક આવેલા. રાત્રે મનોરંજન કાર્યક્રમ થયો. ગરબા રાસમાં ગાનારી હું. મારા ભાઈ દેવેન્દ્રને તે વખતે સ્વ. યુ. બળવંતભાઈ વેડછી લાવેલા. તેઓ પણ ટુકડીમાં હતા. તેમને પૂ. કાકાએ પૂછ્યું, 'પેલી ગરબા ગવડાવતી હતી તે છાકરી કોની છે?' મારા ભાઈએ કહ્યું, 'તે મારી અબેન છે. પૂ. કાકાએ કહ્યું, 'એને આપણે આશ્રમમાં લખવા લઈ જઈએ તો?' ત્યાંથી મારા આશ્રમ જીવનના પ્રવેશનાં ખી વર્ણન. હું કન્યા આશ્રમમાં પાંચમા ધોરણમાં દાખલ થઈ. પૂ. કાકા કન્યા આશ્રમમાં આવતા. સવારની પ્રાર્થનામાં ગીતાના શ્લોકો શીખવતા. શ્લોકો સમજાવતા પણ, તે વખતે સમજણ બેઠી પડતી. પણ તેમના ઘટ્ટી આત્માને ઝોળખવાની ધનસ બગી.

એકવાર પૂ. કાકાને ધોરખડી જવાનું થયું. હું અને સ્વ. ભીર્મલા ઝીધરી (ગામ વાંકલા) અમને જાનને તેમની સાથે મેલાવી ગયા. મોસાસું હતું. ગેતરમાં થઈને ધોરખડી જવાય. અમે ત્રણે જણ ગાડીમાંથી ભીતરી થેલા ખસે ભેરવી ચાલવા લાગ્યાં. ગેતરમાં પગ ખૂંપવા લાગ્યા. અમે પૂ. કાકાની અગલ-ગગલ હતાં. ચાંધીછ મનુજહેન અને આલાજહેનની જેમ અમે ચાલતાં હતાં. પૂ. કાકાના પગ એકદમ ખાડો આવતાં કાઢવમાં ખૂંચી ગયા. પગ કાઢવમાં પેસી ગયા ત્યારે તેઓ કહે, 'એ જાનને જાણી મને પાડી નાખે છે!' જવાબ આપવાને બદલે અમે જાનને ખૂળ હસવા લાગ્યાં. પછી અમે કહ્યું, 'એ તો ખાડો છે. તમાં પગ પેસી ગયો. અમે ક્યાં પાડી નાખીએ છીએ?' એટલે તેઓ ખડખડાટ હસી પડ્યા. ગમત કરવાનું તેઓ ઠઠી ચૂકતા નહિ.

નું કહી મોપડીમાં ભળતી હતી. પ. કાકા કન્યા આશ્રમમાં

આવેલા. સાંજની પ્રાર્થના પતી. તેઓ પ્રુદ્ધતા યોગાનમાં સ્તા. અમે તેમની પાસે ગયા. તેઓ અમને કહે, ‘આકાશ બેનું છે?’ મેં કહ્યું : ‘આ હાથે દેખાય છે; તે આકાશ.’ તેમણે કહ્યું, ‘એમ નહિ, પેલા તારા દેખાય છે તે બધા બુઝો.’ અમે બેંચે બેનું. ‘એકે તારાને યોગ્ય છે?’ મેં કહ્યું, ‘બધા તારા તો સરખા જ ને?’ ‘ના, ના, પેલા પ્રશ્નાર્થ જેવા સાત તારા દેખાય છેને તે સપ્તર્ષિ કહેવાય.’ આ રીતે આકાશદર્શનનો રસ પૂ. કાકાએ મને લગાડેલો. આને ઘરમાં અમે બધાં આકાશદર્શનમાં રસ લેતાં થઈ ગયાં છીએ.

જમીને પૂ. કાકા રોજ આંટા મારતા ત્યારે અમે ભિંમલા સાથે તેમની સાથે ચાલતાં. અમે તો ચાલવા ખાતર ચાલીએ. પૂ. કાકા કહે, ટટાર ચાલો ને સો ડગલાં લેવો. તો શતપદી થયો. ત્યારે શતપદી એટલે થું તેની ખખર પડી. આમ ખાધા પછી તેઓ ચાલવાનો આમંત્રણ રાખતા.

શિયાળામાં પૂ. કાકાના પગ બહુ કાટતા. સાંજે સ્ત્રી વખતે તેઓ તેમના પગ ગરમ પાણીમાં ધોળી રાખતા. એક વાર ધોળાઈ રહ્યા પછી હું તેમનાં તળિયાં ધસવા બેઠી ત્યારે તેઓ કહે, શરીરને બહુ લાડ ન લાડવાય. હું તો સમજી નહિ. છોકરાઓને લાડ લાડવે તે જોઈએ. પણ શરીરને લાડ લાડવા એ વળી શું હશે? એકવાર પૂ. અખપૂણ્ડભટ્ટેન માર્કાં પડ્યાં. તેમનું માથું દબાવતાં આ પ્રશ્નનો ઉકેલ મળી ગયો કે બાલ શરીરની સંભાળ ન રાખવી પણ આત્માની સંભાળ રાખવી.

મારા લાઈ દેવેન્દ્ર અને હું પૂ. કાકા સાથે ઈંદોર આદિમ ભતિ સંમૈલનમાં જવા નીકળ્યાં. સવારે મઢીથી સુરત પહેંચ્યાં બુખ લાગી. મારા લાઈ પૂ. કાકાને લાયક નાસ્તો લાવ્યા. પૂ. કાકા પાકારની વસ્તુ ન ખાય તેવો ખ્યાલ મને પણ હતો. પછી તેઓ કહે, ‘અપ્પા દેવજી, પેલા ખમણ પણ લઈ આવ.’ હું તો મનમાં પુશ થઈ, કોરણ કે કાકા સાથે અમુક વસ્તુ જ ખવાય, અમુક રીતે જ રહેવાય. એમ બહુતી હતી. પુશ એટલા મારે જ થઈ કે, હવે અમને જૂઠથી ખાવું-પીવું કાવશે. અહાં તેમણે અમારા વિચાર કર્યો હશે, એમ જરૂર લાગે છે. આમ બાંધ-છાડ પણ તેઓ કરે છે. અમે ત્રણજી બહુએ ખમણનો નાસ્તો કર્યો.

હું વાતસલ્યધામમાં લખતી હતી. ત્યારે, એકવાર કાંગર કાપણી ચાલતી હતી. ત્યારે અમારે દળાને, ખાંડીને ખાવાવું રહેતું. આખો દિવસ કાંગર કાપણી ચાલી. તેથી કેટલીક બહેનો દળા શક્તી નહિ. તેના પરિણામે અમને ખાવામાં થોડા લાત અને એક એક લાખરી મળ્યાં. બધી છોકરીઓ ખીજવાઈ ગઈ. સવારે જતાં રહેવું એવો વિચાર બધાંએ કર્યો, પણ શક્ય ન બન્યું. બપોરે વર્ગ ચાલ્યા. બૂખને લીધે વર્ગમાં ખ્યાન ઓછું અપાણું. એટલે સુ. મનુલાઈ યંત્રિત ખીજવાઈ ગયા. એ વાત પૂ. કાકા પાસે ગઈ. પૂ. કાકા બીજે દિવસે વાતસલ્યધામ આવ્યા. મને અને ખીજી છોકરીઓને થોડાવા બધી વિગત બાણી. પૂ. કાકાએ શિક્ષક મંડળને ભેજું કહ્યું. તેમને કપ્પો આપ્યો : ‘વાંકે તો તમારો જ છે, છોકરીઓનો નહિ.’

૯ ઉત્તર ગુજરાતમાં વડલાની વડવાઈઓ

આજથી લગભગ બાવીસેક વર્ષ પહેલાં પૂજ્ય કાકા મહેસાણા જિલ્લામાં બાર દિવસની પદયાત્રાએ આવેલા. આ સમય તા. ૩૦ બન-જુજારીથી તા. ૧૨ ફેબ્રુઆરી સુધીના સર્વોદય પખવાડિયાનો હતો. તે વખતે મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાલુ તાલુકાનાં કછીપુર, છાબલિયા વગેરે ગામેથી પદયાત્રા શરૂ કરીને ખેરાલુ, વિસનગર સિદ્ધપુર અને પાટણ તાલુકાનાં ગામોમાં પ્રવાસ કરતા કરતા પાટણ પહેંચ્યા. લગભગ દસથી બાર ગામોમાં રાત્રિ રોકાણ કરેલ. આ ગામોમાં આમસલાઓ પૂજ્ય કાકાશ્રીના સાન્નિધ્યમાં યોજવામાં આવેલી. તેમાં ગાંધી વિચારનાં ગીતો, વાતચિત્તો તેમ જ રચનાત્મક પ્રતિયોગીની યચ્ચા સારા પ્રમથનમાં થયેલી, અને ગામડાંના પ્રશ્નો પણ વિચારમાં આવેલા મોટા ભાગના ગામલોકોની ફરિયાદ ગુપ્તરૂપે ઘરદોડ ચોરી, ઠોર-ચોરી, બેલાણ વગેરે અંગતની હતી. આ બધી રજૂઆત અંગે પૂજ્ય કાકાએ ચિંતન કરી પાટણ મુકામે ભરાયેલ સર્વોદય મેળામાં એમણે પદયાત્રાની વિગતોની વાંતો કરતાં મહેસાણા જિલ્લાના સર્વોદય કાર્યકર્તાઓને સલાહ આપેલી કે, આ જિલ્લાની મોટી કામો કાકા અને રખારી જેઓ ગરીબ તેમ જ પછાત છે. જેને પરિણામે તેઓ અનિષ્ટ કૃત્યો તરફ વધે છે. તેમના માટે આ જિલ્લામાં તેઓની વધારેમાં વધારે મેટ્રા કરવી જોઈએ. તેઓશ્રીના આદેશ પ્રમાણે કાર્યકર્તાઓએ સંદેશ ગીતી લઈ બીબી જ વર્ષે કલોલ તાલુકામાં આમભારતી, અમરાપુરની સંસ્થા શરૂ કરી અને એક પછી એક તાલુકે તાલુકે સંસ્થાઓ જેવી કે, ‘સર્વોદય આશ્રમ, સુલતાનપુરા’, ‘કિસાન ભારતી, મેવડ’ ‘ગાંધી આશ્રમ, ગીલીઆ’, ‘સંસ્કારધામ, નંદાણ’ વગેરે સંસ્થાઓનાં સર્જન થયાં અને લગભગ ત્રીસ ઉપરાંત ઉત્તર ભુતિયાદી વિધાલયો જુદા જુદા તાલુકાઓમાં શરૂ થયાં. દરેક સ્થળે આ મહત્ત્વની બે પછાત કોમોના વિદ્યાર્થીઓને જાગૃત્ત્યમાં પ્રવેશ આપી તેમજ કરવામાં આવ્યા અને તેઓ તેમજ થઈને જે તે વિસ્તારમાં આ જ કોમની સેવા કરવા કાર્યકર તરીકે લાગી ગયા. આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રે પણ આ કોમોની આ સંસ્થાઓ દારા થયેલી કામગીરી થઈ રહી છે અને છેલ્લે બક્ષી પંચમાં આ મહત્ત્વની કોમોનો સમાવેશ થવાથી તેમનો વિકાસ ઝડપી થઈ રહ્યો છે. પૂજ્ય કાકાની પ્રેરણાથી ૧૯૪૬માં એક સર્વોદય આશ્રમ, વાલમની શરૂઆત થયેલી અને ત્યાર પછી પદયાત્રા દારા થયેલાં મુચનોના આધારે જિલ્લામાં આજે ૩૦ જેટલી રચનાત્મક સંસ્થાઓ દારા ગરીબ, પછાત અને અજ્ઞાન કુટુંબોનો વિકાસ ઝડપી થઈ રહ્યો છે. આ વેડછીનો વડલો ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ તેની વડવાઈઓ ફેલાવી રહ્યો છે.

□ આજુબાઈ શાહ

૧૦ નાનુભાઈની નોંધપોથીમાંથી

તા. ૨૪-૮-૪૯ : ‘આપણે એકલા એકલા કરકસર કરીએ એના કરતાં સમૂહમાં કરકસર કરવી વધારે સારી. એથી આપણું દિલ ઉદાર થાય છે.’

‘કાઈને ખરાબ લાગે એવી રીતે વિવાદઓનાં મન ઉકેરવાં નહિ.’

તા. ૧૫-૯-૪૯ : જુદાવાન રસોડામાં તકરાર પડી હતી. બધાનો મત સળેયોને અલગ કરી નાખવાનો હતો પણ પૂ. જી. ભાઈએ પાછા સગણ જવાનું કહ્યું અને પોતે અમુક વખત સુધી ત્યાં જ બગલા જવાનું નક્કી કર્યું.

તા. ૬-૧૦-૪૯ : મેં આશ્રમમાં કહ્યુંયિત ચતા જતા વાતાવરણ વિશે વાત કરી ત્યારે એમણે કહ્યું કે જો આવી જ રીતે આશ્રમ ચાલવાનો હોય તો બંધ કરી દેવા વધારે સારા. મને કહ્યું કે તમારે વાતાવરણ સુધારવું જોઈએ. આવી ફરિયાદો ન કરવી. મારા ઈરાદો ફરિયાદ કરવાનો ન હતો, પણ એમને નાણુ થાય એટલા પૂરતો હતો. છતાં આ આખી વાતચીતથી મને સંતોષ થયો.

તા. ૮-૧૦-૪૯ : વર્ધા (સેવાગ્રામ) જનારને આપેલી સૂચના :
૧ આંખકાન ખુલ્લાં રાખવાં.
૨ મોટી સંસ્થા હોય એટલે દોષો થોડાકયજી તો હોય જ, પણ આપણે દોષ ન જોવા, હમેશાં સારું જ જોવું.

તા. ૯-૧-૫૦ : અમે પૂના વડીઆની સભામાં ગાડામાં બેસી જતા હતા. તે વખતે ગાડાવાળો બળદને પરાણીથી હાંકતો હતો. આ જોઈને પૂ. જી. ભાઈએ એને ના પાડી. મેં એમના તરફ જોયું તો એમના ચહેરા ઉપર એમને થતું દુઃખ દેખાઈ આવતું હતું.

૧૯૪૫ (હું માંદો પડ્યો છું એમ સાંભળી) ગજુરાહતનાં કામો ચાલતાં હતાં, તોયે તેઓ પોતે વેડછીથી મઠી આવવા નીકળ્યા. ખૂબ વરસાદ હતો. છતાંયે નક્કી કર્યા પ્રમાણે આવ્યા જ. જ્યારે જ્યારે હું માંદો પડ્યું છું ત્યારે એમના આવવાથી મને થયું જ સંતોષ થાય છે.

એમનામાં એક ખાસ સદૃશ્ય એ છે કે કોઈ એમની સાથે કંઈ આફું અવળું બોલ્યું હોય તો ખીજને આવીને કંઈ કહેતા નથી.

તા. ૧૨-૨-૫૦ : આજે મોંઘીમેળો હતો. બધાએ ફળાહાર કર્યો હતો, અમારી ટોળા નીચે જઈને ફળાહાર કરી આપી. પૂ. જી. ભાઈ પૂ. નાથજી સાથે હતા એટલે મેં પૂછ્યું નહિ. સાંજે પૂછ્યું ત્યારે મને કંઈક આપ્યો અને અમારી સાથે જ ફળાહાર કરવા લાગ્યા. ફળમાં ફેળાં હતાં. તે પછી ખાધાં નહિ, જે અમે ખાધું તે જ એમણે ખાધું.

તા. ૪-૩-૫૦ : મહેમાનો અંગે વાત થઈ ત્યારે એમણે મને કહ્યું કે આપણે મહેમાનોની ઝીણી ઝીણી આદતોને સાચવવી જોઈએ.

તા. ૫-૩-૫૦ : પગારો નક્કી કરવામાં આવ્યા ત્યારે એમણે કહ્યું કે માલુસ પગાર ઉપરથી મોટો થતો નથી, પણ સેવા ઉપરથી મોટો થાય છે.

એમના લગીન પ્રતાપભાઈને પોતાની સાથે કામ પર ન રાખતાં ખીજ જે ભાઈ પહેલાં હતા તેને જ રાખ્યા.

તા. ૨૦-૬-૫૦ : રેશનમાં આશ્રમમાં ૫-૭ બળનું અનાજ થોડા દિવસ માટે વધારાનું આવ્યું. તેથી એમણે કહ્યું કે આપણે પ્રમાણિક-પણે અગલદરોને જજાવવું જોઈએ.

તા. ૧૩-૭-૫૦ : આજે આશ્રમની ઓફિસમાં 'કોઈ રાત્રે પેકું' હતું. પણ કંઈ લઈ જવા પામ્યું નહોતું. આ ઉપરથી પૂ. જી. ભાઈએ પ્રાર્થના વખતે કહ્યું કે આપણે સાવધાન તો થઈશું જ, પણ હજી આપણી સેવા અધૂરી છે, એમ કહેવાય. આપણી સેવા જોવી હોવી જોઈએ કે આપણા આશ્રમ તરફ કોઈ આવી કુદરિત કરે જ નહિ.

એક ભણીતા હરિજન કાર્યકર્તાએ અનીન કરી અને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવા માટે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. આમ તો એ ભાઈ ઘણા સારા પયુ આ જ મોટામાં મોટી ખામી હતી. એમને પૂ. જી. ભાઈ આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. અને ઉપવાસ છોડાવ્યા. પોતાને દુઃખ તો થયું હશે, પણ દુઃખ પ્રગટ ન કર્યું અને પેલા ભાઈને શરમાવ્યા નહિ. જો નંદેશ્વરનાં દુઃખ પ્રગટ કરત તો પેલા ભાઈ ઘણા ચરમાત.

ચૂનીભાઈએ આશ્રમ માટે ખીજની જમીન એગ્રાવર કરવાની વાન કરી ત્યારે એમણે કહ્યું કે આપણા ધરમાં કોઈ પેસી નય તો તમને કેવું લાગે?

વ્યવસ્થાપક મંડળે વિચાર્યું કે આપણે સરકારી ધોરણે પગાર લેવા. અને તે આશ્રમને આપી દેવા. આ પદ્ધતિ જુગતરામભાઈને ગિધકુલ ન ગમી અને તેમણે તેની ના પાડી.

તા. ૨૮-૩-૫૨ : એક વિદ્યાર્થી પતન થયું હતું તે લગભગ ૧૫ દિવસે ખગર પડી. આને અંગે અમે ત્રણ બજી, એટલે કે મીનભાઈ, જુગતરામભાઈ અને હું ભેગા થયા. હવેથી ફરી આવો પ્રસંગ ન બનવા પામે, એના ધલાજ વિચારવા લાગ્યા. મીનભાઈએ સિસ્ત હોવી જોઈએ એમ કહ્યું. જુગતરામભાઈએ કહ્યું કે સાચો ઉપાય તો વિદ્યાર્થી સાથે વધારે સંપર્ક સાધવો એ છે.

તા. ૧૭-૮-૫૨ : પૂ. જી. ભાઈ અમદાવાદ જવા ઊપડયા. વચ્ચે મઠી કપડાં લેવા ઊતરવાના હતા. તે વાત થઈ ત્યારે બધાએ કહ્યું કે થોડીવાર મોટર ઊભી રાખીને લઈ લેવા. જી. ભાઈએ કહ્યું કે મારા એકને ખાતર શા માટે આખી મોટરને અટકાવું? એમ કહીને ચાલતા થયા.

તા. ૨૯-૧૦-૫૨ : પૂ. જી. ભાઈ વર્ધાથી સેવાગ્રામ ચાલીને આવ્યા. જ્યારે જાકી બધા મોટરમાં આવ્યા.

તા. ૧-૧૧-૫૨ : મારા હાથમાં એક કેળું હતું તે તેમણે મારી સાથે ગાડીમાં બેઠેલાં નાનાં છોકરાને આપી દેવાનું કહ્યું. એમને તરત સ્મૃત્યું, મને તરત ન સ્મૃત્યું.

મજ્જરોનો નાશ કરવા માટે લોકલેબોર્સ તરફથી ડી.ડી.ટી. ઇન્ટવા માટે બે ભાઈઓ આવ્યા. મેં તેમને ઇન્ટવાની સામાન્ય સગવડ

કરી આપી. બધા ગૃહપતિઓને સૂચના આપી કે પોતપોતાના રસોડામાં સારી રીતે ઢાંટે.

હું મારી મેળે વાંચતો હતો. જુ.ભાઈ પોતે આવીને મને કહેવા લાગ્યા કે આ શું? આપણા આશ્રમમાં આવે ત્યારે આવું હોય! આપણે તો ઉપરથી એમને મદદ કરવી નેઈએ અને એમનો ઉપકાર માનવો નેઈએ. ત્યાર પછી અમે મદદ કરી. પેલા ભાઈ-ઓ રાહ થયા.

આજે નાનુલાઈના સસરા વાલોડથી આવતાં અકસ્માત સુબરી ગયા. મને તેની વેશજીભાઈએ વાત કરી. મારો વિચાર જવાનો ન હતો અને ત્યાં જવા જેવું પણ ન લાગ્યું. હું ઉલોચમાં ગયો. ત્યાં પૂ. જુ. ભાઈ આવ્યા અને મને કહ્યું કે યાદો આપણે જઈ આવીએ. હું એમની સાથે ગયો. બધાં ડોસા પકી ગયેલા તે જગ્યા પણ નેઈ આવ્યા. આવતાં આવતાં નાનુલાઈને ઘેર એમના કોકરાને નેઈ આવ્યા

તા. ૧૧-૮-૫૩ : સ્વીડન ડી બે બહેનો અને એક ભાઈ આવ્યાં. તે વખતે જુ.ભાઈ નહોતા. બીજે દિવસે આવીને તરત જ કહ્યું કે એમને માટે આજે આપણે ત્યાં સમૂહ ભોજન રાખો. તે પ્રમાણે રાખ્યું પણ ખરું. બધાંને ખૂબ આનંદ થયો.

તા. ૧૪-૧-૫૪ (મકરસંક્રાંતિ) : રમત ગમતની હરીફાઈઓ રાખેલી હતી. તેમાં એમનું પણ નામ હતું. એ પોતે ભિતર્યાં. એમને જરા પણ સંકોચ થયો નહિ. દોડવાની હરીફાઈ હતી તેમાં તો એક ૧૦ વર્ષના છોકરા સાથે દોડયા. આવી રમતો સરળ સ્વભાવવાળા જ કરી શકે.

જે ભાઈ છાપાના સમાચાર આપે છે તેમણે પાકિસ્તાનના નેતા બકવાર હાજે જે એવા શબ્દો વાપર્યાં. એટલે જુગતરામભાઈએ કહ્યું કે આવી રીતે કોઈ પણ નેતા વિશે બોલવું એ આપણે માટે ધણું ખરાબ છે. નેમ આપણા નેતા વિશે કોઈ બોલે તો આપણને ખરાબ લાગે છે તેમ એમને ધણુ લાગે.

પૂ. જુગતરામભાઈએ એક કાટેલી ચૂરી મેલી વેલી ગમે ત્યાં પડેલી હતી તે વોઈને મને આપી અને કહ્યું કે આ થીમકા મારવા કામ આવશે.

તા. ૧૩-૭-૫૪ : એક બહેન બીમાર હતાં. તેથી ડૉ. જયંતીલાલ આવ્યા હતા. તેમને માટે કોઈકે આ બનાવીને આપી. ૪૫ નીચે મૂક્યો. જુગતરામભાઈ ટેગલ પર બેસા હતા. પોતે બેઠી જઈ તે ૪૫ ટેગલ પર મૂક્યો અને પોતે નીચે બેઠાં.

એક ભાઈ બુમિદાન અંગે છૂટા થયા. તેમણે ખચાર લેવાની ના પાડી છતાં પૂ. જુગતરામભાઈએ કહ્યું કે એમને ખચાર આપવો. જુગતરામભાઈએ શરીરે નળા એક સિફકને કહ્યું કે તમે રોજ ઘી ખાઓ. પૈસા મારી પાસેથી લેજો પણ ઘી ખાવાનું શરૂ કરો.

દુર્ગાબહેનનો શ્રદ્ધ દિન ઉજવવાના હતા. તેમાં ૨૪ કલાકનો રેડિયોપ્રસ મંડળો હતા. જુ. ભાઈ તે જ દિવસે વધારી આવ્યા. એમણે એ યત્ર નોંધ્યો. મને રાત્રે આવીને કહી ગયા કે મારો સમય રાત્રે એક કલાક કાંતવાનો મોકલ્યો. એમણે સમય પણ એવો જ લીધો કે બચારન લેજ બગડે. ૨ થી ૩નો સમય રાખ્યો. એ એમની

દુર્ગાબહેન પ્રત્યેની લાગણી, ગ્રેમ ભાવના કેટલી છે તે બતાવી આપે છે.

તા. ૧૪-૭-૫૫ : એક વખત એક શિક્ષક-વર્ગના માસ્તરોએ પાઠ્યપાનાં સાદ કરવાની ના પાડી હતી. એમને સમજાવ્યા પણ સમજ્યા નહિ. એટલે પૂ. જુગતરામભાઈએ કહ્યું કે આપણું કાર્યકર્તા મંડળ આપણું સાદ કરશે અને તે પ્રમાણે અમે શરૂ પણ કર્યું. ત્રણ દિવસમાં જ સમાધાન થઈ ગયું અને બધા શિક્ષકો પોતાની મેળે પાઠ્યપાના સફાઈ કરતા થઈ ગયા.

તા. ૫-૮-૫૫ : કેટલાક શિક્ષકોએ જુગતરામભાઈ પોતાના રસોડામાં ચા કરીને પીધી, તે પકડાઈ. શિક્ષક મંડળે તેમને કાઢી મૂકવાની વાત કરી. જુ. ભાઈએ કહ્યું કે આ શિક્ષકોને રસ્તો નથી. આ એમની ગંભીર ભૂલ ન કહેવાય.

ચુંદની એક ટુકડી આવી હતી તેમાં એક ભાઈ હતા જેમણે અહીં અભ્યાસ કરતી બહેનની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. એ ભાઈ બધા જમે તેમ જ અમારે રસોડે જમતા હતા. જુગતરામભાઈએ આવીને તરત જ કહ્યું કે એમને એક વખત બહેનોને ત્યાં જમવા બોલાવવા નેઈએ. આ વાત બીજાઓને ન સૂઝી.

આજે દિવાળી હતી. પૂ. જુ. ભાઈએ કહ્યું કે બધાંને આશ્રમમાં જમવા બોલાવો. આ એમની રીત મને ઘણી જ ગમી. ગામનાં ભાઈ બહેનો સારા પ્રમાણમાં આવ્યાં હતાં. ઠીક મઝા પડી.

સઘન યોજનાની તેમ જ બીજા કાર્યકર્તાની મીટિંગ મળી હતી. તેઓ બધા 'આ માટે કામ છે, પેહું તમારું' આ વિભાગ અમારો પેહી તમારો' વગેરેની રકઝકમાં પડેલા હતા. જુગતરામભાઈએ પહેલાં આ બધી વાત શાંતિથી સંભળી. પછી ધીમેધી બોલ્યા કે તમારી રકઝક મને બિલકુલ ગમતી નથી. આપણે વ્યક્તિગત સ્વાર્થના વિચાર નથી કરવો. સમષ્ટિનો વિચાર કરવો છે. આ સંભળીને બીજા કોઈએ દલીલ ન કરી.

જશમતનું નદીમાં દૂબી જવાથી સંતુ થયું. જુ.ભાઈને તાર કપ્યો, એટલે તેઓ વેડછી આવ્યા. પોતાનો વિદ્યાર્થી ગયો છતાં એમને ધીરજ રાખીને એમનાં પત્નીને ધીરજ આપી. પ્રાર્થનામાં સમબંધુ કે સરીર નાશવંત છે, આપણે આ પ્રસંગથી ચેતવું નેઈએ. આપણને ભગવાને એક થાપડ લખાવી.

બધી બહેનો અને નવા વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે મળ્યા. બીજે દિવસે જશમતના ધધુ સમાચાર બજાવાની છપ્પા થઈ. એટલે પોતે જ બધાં જશમત દૂબી ગયેલા ત્યાં તપાસ કરવા ગયા અમે ૪-૫ વાગ્યે સાથે ગયા. છતાં વિકટ હતો. છતાં બધાં બધાં તપાસ કરવાની હતી ત્યાં ત્યાં તપાસ કરીને જ આવ્યા. હેબરે ગયા ત્યારે બધાને મળતા ગયા અને મને કહેતા ગયા કે તમે એકાદ અડવાડિયા પછી જશમતના ઘરનાંની સ્થિતિ તપાસી આવજો.

જુગતરામભાઈ પારડી ગયા હોવા છતાં ત્યાંથી લખે છે કે જશમતનું શળ કેસી રીતે ક્યાં કઈ હાલતમાં સળ્યું તે વિગતવાર જણાવજો. બીજું એમ પણ લખે છે કે જેટલા જશમત અંગેના પત્રો આવ્યા હોય તે સતે વંચાવજો અને એમનાં પત્નીને પણ વંચાવવા જેવા હોય તે વંચાવજો. આ ઉપરાંત જેને જવાળા આપવા જેવા હોય તેને જવાળા પણ આપજો.

જુગતરામભાઈ જહાર કરતા હોવા છતાં એમણે દિલ્લુશભાઈને લખ્યું કે જશમતને ધરે જઈ તેમની બા વજેરને મળીને આશ્વાસન આપજો. પોતે પણ ત્યાં જવા માટે લખ્યું અને તા. ૨૭એ ગયા પછી ખરા.

જુગતરામભાઈ દાંડી કરાડી ગયા તે વખતે જશમતને ધરે ગયા. ત્યાં જઈ આવીને એમણે તરત જ લખ્યું કે જશમતભાઈને ધરે ચોમાસાનું ગનાજ વિલંબ કર્યા વગર લારી આપ્યું. એમણે એમ પણ લખ્યું કે આશ્રમમાં પૈસાની સગવડ ન હોય તો મારા અંગત ખાતામાંથી આપજો. પણ મોકું કરશે નહિ.

મને તે રાત્રે જાંધ પણ ન આવી. અને ખીજે દિવસે પૈસાની સગવડ કરીને સોમભાઈ ઉપર મોકલી આપ્યા.

વસ્ત્રસ્વાવલંબન અને મિટિંગ હતી. તેમાં ચૂનીભાઈ, દિલ્લુશભાઈ, ઉત્તમચંદ્રભાઈ વગેરે હતા. તેમાં સરકાર મદદ આપે છે તે કેવી રીતે વહેંચવી તેની ચોજના ધડાતી હતી. તેવામાં જુગતરામભાઈએ કહ્યું કે મને આ ચોજનામાં સમજણ પડતી નથી. પણ તમે લોજિમાં ખાદી પ્રત્યે પ્રેમ દિવસે દિવસે વધારે બંને એવું કંઈ કરે એમાં મને રસ છે. આ સંભળીને બધાએ વાત બદલી નાખી.

હર્ષકાન્તને પગાર ઉતર છુનિયાદીમાં પડતો હતો. તે મેં જુગતરામભાઈને પૂછ્યું કે ભૂમિદાનમાંથી લઈએ તો શું ખોટું? એમણે તરત જ કહ્યું કે આપણી ટેક છે. ભૂમિદાનમાં એક માણસ આપણે રાખ્યો અને એને પગાર આપણામાં જ પડવો ભોઈએ. બધા શાંત થઈ ગયા.

પૂ. જુ.ભાઈએ કહ્યું કે આપણે આપણી સૂઝથી કામ કરવું ભોઈએ. ઘોઠીની શહ જોવી નહિ. આમ કરશે તો તમે તમારું જીવન જીતી પાડી શકશો.

ગામના આગેવાન દેવજી પટેલ ખીમાર હતા. એમને ત્યાં જવાની વાત હતી. એ તરત જ તૈયાર થઈ ગયા. ત્યાં જઈને તેમના હાથ અને શરીર ઉપર પોતાના હાથ ફેરવ્યા. દરદીને ઘણું જ ગ્રહ્યું. દરદીને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે આ એમની છેલ્લી હુલાસાત જ હતી. એકાદ અડવાડિયામાં તેઓ ચૂરની ગયા.

તા. ૧૬-૬-૬૦ : નાંચુભાઈનાં બા ખીમાર હતાં. તેમણે પૂજ્ય જુગતરામભાઈને મળવાની ઇચ્છા બતાવી. એઓ અહીં (વેડછી) આવ્યા કે તરત જ મને કહ્યું કે મારો કાર્યક્રમ નાંચુભાઈની માને મળવાનો છે. અહીંનું કામદાજ પૂરું કરી નાંચુભાઈને ધરે ગયા. એમની માને મળ્યા. તેમણે ધરની જહાર નીકળી એમને પ્રણામ કર્યા. પૂ. જુગતરામભાઈએ સામા પ્રણામ કર્યા. પછી ત્યાં જમીન પર જ બેઠા. નાંચુભાઈએ પાથરણું આપ્યું. પણ ડોસીને ઉપર મેસાડીને પછી બેઠા. ૧૫-૨૦ મિનિટ ઘણીઘણી વાતો કરીને આવ્યા. ડોસી પાસે નાંચુભાઈએ એક ખાદીનો કટકો ભેટ અપાવ્યો. ડોસી ઘણી રાજ થઈ. આવતી વખતે ગામમાં ખીમજોને પણ રળના આવ્યા.

તા. ૨૬-૨-૬૩ : મહી વાતસ્વધામમાં બેઠીને કામ કરતી હતી. અમે તે બેઠકે આવના રજા. પછી જુ.ભાઈ આવ્યા. એમણે બેઠકેને મદદ કરવાનું શરૂ કર્યું. અમે ગરમાયા. પાછળથી હું

અને હર્ષકાન્તભાઈ બેઠાયા. દોઢ કલાક કામ કર્યું. મને કંઈક સંતોષ થયો.

સાંજે મોટરનો વખત થયો એટલે એમણે કહ્યું કે ચીમનભાઈને કોઈ બસ પર તેડવા જાએ. આમ નાની નાની વાતમાં પણ ધ્યાન રાખ્યા કરે.

તા. ૩૧-૧-૬૮ : પાણીના નળ બંધ થયા. મેં ૪-૫ ડોલ પાણી લારી મૂક્યું હતું. પણ એમણે એનો ઉપયોગ ન કર્યો. અને સીધા દૂધા પાસે જ નાહ્યા. જો પોતે આપુ જનાર હતા. અડધો કલાક જ બાકી હતો. પણ એમણે લોહા ગંદા બોધા એટલે તેને સાફ કરી નાખ્યા. મારા મનમાં હતું કે એ લોહો જય પછી બધી સફાઈ કરી દઈ. પણ એમણે તો તે પહેલાં જ સફાઈ કરી નાખી!

એમને અમદાવાદ જવું હતું. દર વખતે આગળથી સુરત જઈને રહેતા. પરંતુ આજે સુરત ન જતાં અહીંથી જ રાત્રે વાડોડથી ૩-૦૦ વાગે બેપડતી બસમાં ગયા. સાથે ચીમનભાઈને પણ લેતા ગયા. ચીમનભાઈને જિંદગીમાં આમ જવાનો પહેલો પ્રસંગ કહેવાય. આને નાસ્તામાં પેંડા આપ્યા તેથી મને ઠપકા આપ્યો કે ખાંડના પેંડા મને કોઈ દિવસ ન આપવા. હું જહાર હોઈ તો કદાચ ખાઈ લઈ. પરંતુ આપણે ત્યાં ખાતો નથી.

તા. ૨-૩-૭૧ : વેલજભાઈને તા. ૨૬-૧-૭૧ને રોજ કોશુલાડ ચૂટણી પ્રચાર કરવા ગયા હતા ત્યાં સખત માર પડ્યો. સાથે સાથે અછતને પણ માર પડ્યો. વેલજભાઈનો એક હાથ પણ લાંચ્યો. અને સુરત સિવિલ હોસ્પિટલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. તેની તપાસ કરવા મને મોકલ્યો. મેં આવીને જુગતરામભાઈને વાત કરી. એમને ઘણું લાગી આવ્યું. એટલે પાંચ દિવસના ઉપવાસ ભંજેરે કર્યા. મિત્ર મંડળમાં સતસનાદી ફેલાઈ. આવીને વહેવાર આવવા જવાનો ચાલુ થઈ ગયો. ઝીણાભાઈ પણ આવી ગયા.

ઉપવાસમાં લીજીનુ પાણી લેવાનો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ એમણે ના પાડી. પોતાનો આગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. પોતાનો નિયંત્રક ચાલુ છે. પ્રાર્થનામાં આવવાનું અને કરવાનું ચાલુ જ છે. ઘણું સ્વસ્થ છે.

આ આત્મિક બળ સિવાય ખીજું કંઈ નથી.

તા. ૧૦-૧૦-૭૨ : સોનગઢથી એક ભાઈ છપમાં આવી કાઠું, અખરોટ વગેરે સૂકા મેથો આપી ગયા. એમની શક્તિ એકાદ થઈ ગઈ હતી અને આની જરૂર પણ હતી. છતાં એમણે કે પડીકાને હાથ ન લગાડતાં મને મેલાવી બાલવાડીમાં વહેંચી દેવ કહ્યું. મેં વહેંચી દેવા સાડુ બાલવાડીના વ્યવસ્થાપક લખાભાઈએ એ મેથો આપી દોધા.

તા. ૧૦-૧૦-૭૨ : ખીમાર પડ્યા પછી જનજર સફાઈ વગે અંગત કામો બંદે જ કરવાનાં રાખ્યાં. બંને વખતની પ્રાર્થના તો ચૂક જ શેના!

તા. ૧૯-૪-૭૬ : ધીરુભાઈ દેસાઈ (ચંજરાત વિદ્યારીકના મહામા. નજી મોરારજીભાઈને મળી આવ્યા તમણે ત્યાંનું સાડુ વળું કહ્યું છે. આ પત્ર પ્રાર્થના પછી ચીમનભાઈએ વાંચ્યો, સૂક વળું કહ્યું છે.

આ ઉપરાંત પૂ. જી. ભાઈએ મોરારજીભાઈના મગજની સમતા માટે ઘણાં વખાણુ કર્યાં અને એમણે કહ્યું કે આપણે બધાએ આશ્રમનાં ભાઈબહેનો તેમ જ શાંતિચેનાનાં સેવકો વગેરેએ મોરારજીભાઈ પાસેથી શીખવા નેવું છે. એમને સરકારે અત્યારે સુખ સગવડ કરી આપી છે, પરંતુ પહેલાં તો ખૂબ જ દુઃખ આપતા હતા, કોઈપણ ભતની સગવડ ન હતી. એ કોઈને બેઈ શક્તા ન હતા. એમને કોઈ બેઈ ચકતું નહોતું સૂરજનો તડકો પણુ મળતો નહોતો. આવી પરિસ્થિતિમાં પણુ મોરારજીભાઈ પોતાના મગજ પર સરસ કાપૂ રાખતા હતા અને યુશમિત્તજમાં પોતાના દિવસો ગુજારતા હતા. બીજું આવી પરિસ્થિતિમાં પણુ એમણે પોલીસના અધિકારીઓ ઉપર દ્રેપ કર્યો નથી. આ એક મોટી વસ્તુ કહેવાય, તેથી આને ત્યાંના અમલદારો એમના ઉપર ખૂબ જ પ્રેમ રાખે છે. ગાપુછ પણુ આપણને બધાંને આ રીતે જ વર્તવાનું કહેતા હતા.

તા. ૨૦-૮-૭૬ : હર્ષકાન્તભાઈએ મોરબીની તારાજીની વાત કરી. એ સાંભળીને પૂ. કાકાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આપ્યાં. એમને થયું હતું કે ત્યાં હું કેમ ન પહોંચું. પરંતુ એમણે શરીર જઈ શકે તેમ ન હતું. એમણે પાંચ દિવસનો ચોતાનો પગાર એ કાળામાં આપ્યો.

તા. ૨૬-૧-૮૦ : સાયરમતી આશ્રમમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમોનું એક સંમેલન રાખ્યું હતું. તેમાં સરકારે દાણધી ઢીલી કરવાની વાત કરી છે તેનો સખન વિરોધ કરવો એમ વિચાર્યું હતું.

સંમેલન ૨૦૦૦ કાર્યક્રમોનું થયું. બધાંએ સારાં ભાષણો કર્યાં. કેટલાક ઠરાવો કર્યાં, અતે એક જમિતિ નિર્માઈ અને તેના પ્રમુખ જી. ભાઈ બન્યા. એમને એકસલાસાઈ કે હાલમાં સરકાર ને કંઈ કરે છે તે ગેરવાળખી છે. તે જ દિવસે સર્વેદ્ય ચેળનાઓ પણુ બંધ કરવામાં આવી. આવી એમને વધારે ધક્કો લાગ્યો.

□ નાનુંભાઈ એ. પટેલ

૧૧ મહેસાણા જિલ્લામાં વેડછીકરણુ

પૂ. જીગતરામભાઈનું પુસ્તક ‘આત્મરચના અથવા આશ્રમી કેળવણી’ ક્ષેત્રભર ૧૯૪૫માં હાથમાં આપ્યું. તે વાંચ્યા પછી આશ્રમી જીવન જીવવાની એક કલ્પના પણુ હાથમાં આવી. ત્યારથી પૂ. જીગતરામભાઈ સાથે સંબંધ થયો.

અનાનંદવાર મુંબઈ આવતા ત્યારે મળતા પણુ ખરા. એક વખતે તો તેમની સાથે બારડોલી, સરભોણ અને વેડછી આશ્રમમાં ત્રણેક દિવસ રહેવાનું થયું. ૧૯૪૭માં નિબુળ કર્યો કે ૧૯૪૮ની જૂનમાં મુંબઈ છોડવું. ત્યાર બાદ આશ્રમજીવન જીવવા તરફ આસિરુચિ પણુ વધી. ત્યાર બાદ વંદેક દિવસ વેડછી ખાદી શિબિરમાં રહેવાનું થયું. તે વખતે આશ્રમજીવનનો બહુ સારો અનુભવ થયો. પૂ. વિનોબાજી પણુ એ શિબિરમાં પાંચ દિવસ રહેલા તેથી તેમનો તેમ જ તેમના સાહિત્યનો અનુભવ થયો.

સન ૧૯૪૮માં બ્યારે વડનગર પાસેના નવાપુર ગામમાં રહેવાનું થયું ત્યારે મને અનુભવા થતા તે પૂજ્ય જીગતરામભાઈને લખી બજાવવો અને તેમનું માર્ગદર્શન પણુ મળતું. ત્યાર બાદ સન ૧૯૫૧માં ભૂદાનની પ્રથિતિ શરૂ થતાં મહેસાણા જિલ્લાનાં ભૂદાન પ્રથિતિનું કામ મને ચોંપાયું અને તેમાં પણુ એમનો સહયોગ રહ્યો.

મહેસાણા જિલ્લામાં રચનાત્મક કામોનો ભે પાચે ન ખાચે હોય તો પૂ. જીગતરામભાઈની પ્રેરણાથી જ. સર્વેદ્ય મેળાઓ ભરવાનું કામ પણુ તેમની પ્રેરણાથી જ થતું રહ્યું છે અને સુરત જિલ્લામાં સર્વેદ્ય મેળાનો ક્રમિક વિકાસ થયો તેથી જ ક્રમિક વિકાસ મહેસાણા જિલ્લામાં પણુ થયો.

સન ૧૯૫૮નાં મહેસાણા જિલ્લાના સર્વેદ્ય મેળામાં પ્રમુખસ્થાને તેઓ આપ્યા ત્યારે તેમની પદયાત્રા દૈનિક દિવસ થઈ અને તે દિવસોમાં કોઠાર ભાઈઓનાં ગાયોમાં કરવાનું થયું ત્યારે તેમને વિચાર આવ્યો કે, ‘આ કોઠાર ભાઈઓનું એક છાત્રાલય બેઠું બેઈએ. તેમના શિક્ષણ અંગેનો વિચાર થવો બેઈએ.’

અને તે છાત્રાલયનું નામ ‘ગાંધીબાપુ આશ્રમ’ રાખવું બેઈએ.

તેની શરૂઆત વિભાપુર તાલુકાનાં માણસા પાસે પ્રતાપપુરા ગામમાં થઈ. એમાંથી જ આજે ગામભારતી નેવી સંસ્થા વીસ વર્ષે સુંદર રીતે ફૂલાલી છે.

તેવી જ રીતે ઝિલિયામાં ગાંધી આશ્રમ શરૂ કરી બાણુભાઈ શાહે આ શિક્ષણનું સાળાનું ગોઠવ્યું છે અને અત્યારે તો જિલ્લામાં ત્રીસ-બીસ ઉત્તર જીનિયાદી વિદ્યાર્થીઓ શરૂ થયાં છે. એ રીતે કહીએ તો પૂ. જીગતરામભાઈની ભાષામાં મહેસાણા જિલ્લામાં વેડછીકરણુ થયું કહેવાય.

એ જ રીતે વડનગરની હોસ્પિટલમાં, રાધનપુરની હોસ્પિટલમાં આ બધાં કામોમાં પૂ. જીગતરામભાઈનું માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા પણુ મળ્યાં છે.

વડોદરાનો એક પ્રસંગ યાદ આવે છે. પૂ. જીગતરામભાઈ વડોદરા આવેલા. એક લુહાણા બોડિંગમાં બમવાનો અને રહેવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો. વિદ્યાર્થીઓને વાતો કરતા કરતા તેમણે કહ્યું, ‘આવાં નાતિનાં છાત્રાલયો હોય હોવાં બેઈએ નહિ. છાત્રાલયમાં ભેદભાવ વગર વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવા બેઈએ.’ અને છાત્રાલય કેવું હોવું બેઈએ તે અંગેની વાતો સ્પષ્ટપણે તેમણે કરી. તે ભાવજીની વિપરીત અસર ત્યાંનાં યુદ્ધપતિ અને સંચાલક પર પડી. બહુ કંપકા ભરેલી ભાષામાં તે સંચાલકને કહ્યું, અને જીગતરામભાઈને બહુ સ્પષ્ટતાથી, નિર્ણયતાથી તે સમયે ને વાતો કરી હતી તે અસર આજે પણ સ્પષ્ટિને તાજ કરે તેવી છે.

પૂ. જીગતરામભાઈએ સન ૧૯૫૦ના અનુગ્રહ સર્વેદ્ય સંમેલનમાં સન ૧૯૫૧માં આ સંમેલન ગુજરાતમાં ભરાય તેવું નિર્માણ આપ્યું. પણુ કેટલાંક દારણેથી ભરી શકાયું નહિ. ત્યાર બાદ સન ૧૯૬૩માં તે સંમેલન વેડછીમાં આપણે ભરી શક્યા ત્યારે એ પ્રદર્શનમાં શેક્ષણિક દર્શિ, સફાઈ, સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા વગેરેનું દર્શન દરેક ક્રિયામાં થતું હતું.

૧૨ મારા બહેર જીવનની પ્રેરણાસૂત્રિ

૧૯૪૫માં પૂ. જીગતરામભાઈના સહવાસમાં રહેવા ગયો. આ સહવાસ મારા બહેર જીવનનું લાભુ છે.

આને આટલાં વર્ષે પણ એ સાડાપાંચ મહિનાના દિવસો બહે તાજ બે છે.

મારે ૮-૧૦ દહાડાનો સહવાસનો સમય પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે પૂ. જીગતરામભાઈએ મને કહ્યું કે 'તમારે ગામઠું પસંદ કરવાનું હજી બાકી છે. તો તે થોડું મોડું પસંદ કરો અને અત્યારે થોડો વખત અહીં રોકાઈ બસ તો મુંબઈ રાજ્યે જે ગણેશધારા અને મજુરાહત ધારો. અસલમાં ચૂકવા છે, તેનો ફાયદો હળપતિઓ અને બાધિવાસીઓને પહેંચાડવાની કામગીરી કરીએ અને વેડછી સુકામ કરીએ.' મને તો ભાવતું હતું અને વેલે જતાવ્યું. આ મંષિની સાથે રહેવા મળે એવું સફલાય કંઠાયાં? મેં સૂચન તુરત સ્વીકારી લીધું અને જીગતરામભાઈ અને હું વેડછીમાં એક મિત્ર નાચીભાઈની ઝૂંપડીમાં રહેવા ગયા. હું જીગતરામભાઈ સાથે લગભગ ચાર મહિના રહ્યો અને પછી વેડછી આશ્રમ બપોલીમાંથી છૂટતાં અમે બાધમમાં રહેવા ગયા.

મંષિ સાથે રહેવાનું સફલાય તો મળે, પણ તેનો લાભ ધણીવાર આપણા જેવા લાઈ શકતા નથી. એક વખત પૂ. રવિશંકર મહારાજ કહેતા હતા કે 'હું ગાંધીજી પાસે એટલા માટે રહેવા ન ગયો કે માંપણે એટલા નાના છીએ કે મહાન માણસ પાસે રહી તેની તુટિએ બેસાડું કરીએ છીએ.' હું તો એ રીતે ઉત્તર, અનુભવે અને પ્રકૃતિથી ધણી નાનો હતો. પણ પૂ. જીગતરામભાઈનું એટલું મહાન મંષિજીવન હતું કે દુરમન પણ તુટિએ શોધવા બંધ તો મળે નહિ. મને એ મંષિ જીવનના સહવાસમાંથી નિત્ય નવું જીવનનું લાભુ અને પ્રેરણા મળતાં હતાં.

વેડછી છોડ્યા પછી મેં સૌરાષ્ટ્રમાં એક ગામઠું પસંદ કર્યું, જ્યાં હું 'અહીં વર્ષે રહ્યો. ત્યાં સુધી અને ત્યાર બાદ બે-એક વર્ષે એમ ચારેક વર્ષે સુધી હું દર વર્ષે નિયમિત પણે જીગતરામભાઈ પાસે પાંચ સાત દિવસ રહેવા જતો જે મને નવું લાભુ અને પ્રેરણા આપતા. એ શિરસ્તો પાછળથી તૂટી ગયો. જ્યાં મેં ઘણું શ્રમવર્ધ.

જીગતરામભાઈ સાથેના આ સહજીવનના કેટલાક પ્રસંગો આવા છે :

૨ :

હું રહેવા ગયો ત્યારે તેઓનું મત હતું કે વાહનમાં ન બેસવું. તેથી હું પણ તેમની સાથે ચાલતા જતો અને ચાલીને લાંબી પ્રવાસ કરીએ. તેથી અનેક જાનની વાતો-ચર્ચાઓ થાય જેને હું 'સાન ગોડી' કહીત. તેમના આ મત અંગે એક વખત કહે, 'બેસીને જ્યાન ધરવાની જાળ મને તો અકર્ષતી નથી. મને તો ચાલતાં ચાલતાં જ મારા વિચારો આવે છે અને ચેતનાઓ યત્ને છે.' ગ્રન્થ-ચાર વર્ષે તેઓએ આ મત છોડી દીધું તો મેં 'પૂજ્ય' તો કહ્યું, 'માનવાનું હવે કોઈ રીતકારે તેમ નથી અને ઘણી જગ્યાએ પહેંચવાનું છે તેથી મેં બસ ટૂંકનો ઉપયોગ કરવાનું ચાલું' કહ્યું છે.

૩ :

નંદીમાં નાના અને પિતૃત્વે વાતચત્ત છે અને તેથી જ તેઓનું દૈન્ય દુનંદો ભાઈજીનેનું છે. તેમના આ વતસલ હૃદયને મેં પણ

સ્વાદ લીધો. હું તેઓની સાથે રહેવા ગયો ત્યારે હું નવો હતો. તેથી મને ફાયદો છે કે નહિ તેની ચિંતા રાખતા. નાચીભાઈને સલામત્ય કરે અને મારા વ્યવહાર અને સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરી ચેતાની કાયરીયા તે ટપકાવે. જેમ કે : 'રતિલાકને હવે ફાવી ગયું છે, વગેરે' પણ આ મમતા અને પ્રેમ તેઓ લાગણીવેડા રૂપે કદી વ્યક્ત કરતા નહિ.

૩ :

મેં ગામઠું પસંદ કર્યું. ત્યાં મેં ગ્રામજનોને ત્યાં જમવાનું રાખ્યું. આગળ જતાં મારા મહેમાનો પણ ગ્રામજનોને ત્યાં જ જમતા. ગામ જ તેની ચિંતા કરતું. કેટલાક મિત્રોને આ પ્રથા એ કારણસર ન ગમી કે 'લોકીની સ્વચ્છતા એવી નથી કે આપણને તેમને ત્યાં જમવું ગમે.' મેં આ બાબત જીગતરામભાઈની સલાહ પૂછી. તેમનો જવાબ આવ્યો કે 'મને તો તમે લોકોને ત્યાં જમે છો અને તેમનું કામ કર્યો છો તે ગમે છે. યાદા ચોખ્ખાપણું તો વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ જુદું જુદું રહેશે અને અહીં તેને વચ્ચે લાવવાની જરૂર નથી.'

૪ :

મારી જેમ મારા મિત્ર શ્રી શેષભાઈ ભાવસાર પણ એક ગામઠે એટલા, જ્યાં તેમનાં ઝૂંપડાં લોકોએ બાળી નાખ્યાં. આ અંગે જીગતરામભાઈએ કહ્યું, 'મને આ ગમ્યું. આવા બનાવો બને ત્યારે ખાતરી થાય છે કે ગ્રામસેવકે ગામઠાના સામાજિક ગૂંમડા ઉપર જરૂર હાથ ચૂકવે છે.'

૫ :

એક વખત ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓ વિશે વાત નીકળતાં જીગતરામભાઈએ કહ્યું : 'જુઓ, એમ માનવાની જરૂર નથી કે ગાંધીજીની મૂળ પાયાની જીવન શિલ્પશીલે અનુસરનારા મારા તમારા જેવા જ હશે. એવા પૂરા સંભવ છે કે કદાચ કોઈ સામર્થ્યથી કે એવા કોઈ ગાંધીજીને યોગ્ય રીતે અનુસરવાનું શ્રેય લઈ શકે.' આને આપણે જે અનુભવીએ છીએ તે જીગતરામભાઈના મંષિ વચનનો પૂર્વાર્થ કદાચ સાબિત કરે છે. ઉત્તરાર્ધ અંગે ભમે પ્રશ્નાર્થ રહ્યો.

૬ :

તેમની સાથે રહેતા ત્યારે તાબે ગાંધીવાદી હતો. જીવાન હતો આ જીગતરામભાઈના જીવનનો પ્રભાવ જ્યારજ્યાર હતો તેથી : 'અનુસરવા મન સતત ક્ષણિત કરતું. જેમ કે હું પણ મારાં કપડાં બને કાંતોને જ મેળવતો. પણ જીગતરામભાઈ તો પૂણી પાનુઈ પદ્ધતિથી હાથે જાપાવતા તેથી મારે પણ હાથે પાનુ જાપવવી તેવું વિચાર્યું કરતો. પણ સંકષ્પ યાજી શકીએ કે ના તેના નાંદે નિષ્કૃષ્ટ નહોતા કરતા. પણ આખરે એક દિવસ સંકષ્પ કરીને જીગતરામભાઈને જણાવ્યું ત્યારે થોડું હૈમમ હસીને કહે, 'રહેવા દોને પહેલી થોડી પાદર સુધી ચાલશે. આ કહેવતે સૌરાષ્ટ્રની છે અને ખરેખર મારી થોડી પાદર સુધી આવી. આપું તેમનું વ્યક્તિ વિશેષ, સમાજ વિશેષ, કાર્ય વિશેષ દ્રુત કરીને હતું !

મેં વેડછી છોકરા પછી એકાદ વર્ષે લગ્ન કરવાતું નહીં કરી તેઓના આશીર્વાદ મંગાવ્યા. આશીર્વાદ તો મોકલ્યા પણ સાથે લખી મોકલ્યું, 'મારી કલ્પના એવી હતી કે તમે લગ્ન નહિ કરો.' આમ તેઓ સ્વામી વિવેકાનંદની જેમ અણત્યારી સેવક-સેવિકાઓ ઇચ્છતા.

□ રતિલાલ ગોંધિયા

૧૩ આશ્રમ-પ્રવેશ

સૂત્રી ખેતીમાં ભાવિ જીવન વિતાવતું? એ પ્રશ્ન બીડ્યો અને બન્નાજીની ખેતીને સારામસ કરીને બાપુના કંધમાં ઝંપલાવ્યું. કંધમાં એક જ વર્ષમાં સારી સફળતા મળી. એવામાં અચાનક કોલેજના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી એક પત્ર આવ્યો કે વેડછી આશ્રમમાં કૃષિસ્નાતકની જરૂર છે. તરત જ પત્ર લખીને ત્યાં જવાની કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો. પત્રનો જવાબ તરત જ આવ્યો, 'આવી શકો છો,' તેમાં લખ્યું હતું, 'આશ્રમજીવનનો અનુભવ લેવા એક માસ પોતાના ખર્ચે રહેવું પડશે, બંને પક્ષે અનુકૂળતા થશે તો રહેવાની તક મળશે.' આ જવાબ ધરમાં બાપુજીને વંચાવ્યો અને કંધે છોડી આશ્રમજીવન જીવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. બાપુજી સ્વરાજની લડતના સૈનિક હતા. દીકરી આશ્રમમાં બધ તેનો કોઈ રોજ નહોતો. પણ માતાજીની ઇચ્છા નહિ. માતાજીના મનમાં આશ્રમ એટલે અનાશ્રમ અને સત્તાજીમાં પણ ગોંધીજીના આશ્રમની કલ્પના નહોતી. આશ્રમ એટલે કંઠજી જીવન, આશ્રમ એટલે જીવવા બાજરાના રોટલા. તેમાં શા માટે ઝંપલાવતું? કંઈ ના પોતાના દીકરાને સુખ છોડીને દુઃખમાં ભેગા છોડે?

શ્રી શિવાકાકાને પત્ર લખી પુછાવ્યું કે હું આવવા તૈયાર છું. ક્યારે આવું? જવાબ મળ્યો કે તરત જ આવી શકો છો. તા. ૨૩-૮-૧૫ના રોજ સાંજે હું આવું છું એવા પત્ર લખીને મેગ-મિત્રો બાંધીને વેડછી આવવા નીકળ્યો. બાપુજીએ શુભ આશીર્વાદ આપ્યા. માતાજીએ વીધે મોઢે તાણેટી બનાવી સંમતિ આપી. હું મૂઠી આવ્યો. મઠી રોટલાનથી વાલોડ જવા જસ તૈયાર હતી તેમાં ખેસી વાલોડ આવ્યો. સુરત જિલ્લાના ભારે વરસાદ-વાળા પ્રદેશમાં પહેલી જ વાર આવ્યો. તે દિવસે દેશર વરસાદ હતો. નદી-નાળાં ઓલવાતાં હતાં. 'વેડછી આશ્રમ કેટલે આવ્યો?' પૂછતાં પૂછતાં માથે મિસ્તરી અને સાથેના ભાઈને બેગ બેગકાપી આશ્રમ તરફ ચાલવા માંડ્યું. વરસાદ ચાલુ હતો, ખજી કામ આવે એવી નહોતી તેથી નહાતા નહાતા લથપથર ચાલવા માંડ્યું.

મામાનું ઘર કેટલે? દીધા ગળે એટલે. ભાઈ, આશ્રમ કેટલે દૂર છે? અરે આ આવ્યો, એમ કરતાં કરતાં ખારસો દોઢેક કલાક લાગ્યો. રાત થવા આવી, અંધારું થવા આવ્યું અને આશ્રમના દરવાખામાં દાખલ થયો ત્યારે હા...શ અનુભવી. આશ્રમમાં અંદર પહેંચતાં જ શ્રી મીનુભાઈ અને નાનુભાઈ મળ્યા. તેમણે આવકાર આપ્યો અને તરફ મંદિરની બાજુમાં આવેલી એક પોલીમાં સુકામ આપ્યો. 'શિવાભાઈએ તમને બોલાવ્યા છે ને? આ શિવાભાઈની પોલી છે. તેમાં સુકામ કરો. તેઓ બહારગમ ગયા છે. બેન્ચાર

દિવસ પછી આવશે. વરસાદમાં પલળી ગયા લાગે છે તો કપડાં બદલો અને સહેજ આરામ કરો. મિત્રો પણ પલળી ગયો છે? કંઈ નહિ શિવાભાઈના ખાટલામાં નિરાંતે બેઠી શકશો.'

ચાલો, ભોજનનો ઘંટ વાગ્યો, ચાળી વાડકા લાવ્યા છો? ચાલો જમવા. ઘાળી-વાડકા હાઈને મીનુભાઈ સાથે આશ્રમના રસોડે જમવા પહેંચ્યો. ભોજનમાં જીવારના રોટલા અને બાફેલું શાક હતું. જૂખ કઠડીને લાગી હતી. જીવારનો રોટલો જીવનમાં પહેલી જ વાર બેચો હતો. ખાધો, મીઠો લાગ્યો. શાક અને દૂધ ખાઈને ધરાઈ ગયો. ચાક વધારે લાગ્યો હતો. વરસાદમાં જૂખ નાહો હતો. તેથી જૂખ ઠંડી લાગી હતી છતાં પ્રાર્થનામાં ગયો. પ્રાર્થનામાં મીઠા સૂર, ચીમનભાઈનું તંજીરા સાથેનું ભજન, 'પ્રભુ મોરે અવશ્યુ ચિત્ત ન ધરો' સાંભળું. ભજન ધૂન પછી સમાચાર અને દિવસના કાર્યક્રમોની વાત સાંભળી પૂ. જીવતરામકાકાનું પ્રાર્થના પ્રવચન ઝોકાં ખાતાં ખાતાં સાંભળું. ત્યાર પછીના વાચનશયનના કાર્યક્રમમાં શયનને પસંદગી આપી બેઠી જ ગયો.

વહેલી સવારે ઉઠવાનો ઘંટ સાંભળ્યો. બેઠી, કાંતણુ પાણી શૌચાદિ પતાવી પ્રાર્થનામાં આવ્યો. પ્રાર્થનાના સંગીતમય વાતાવરણથી હું 'જૂખ આકર્ષાયો. સફાઈ, નાસ્તો પતાવી ઉઠીગો કરવાનો હતો. મીનુભાઈ, ભીપુભાઈ અને નાનુભાઈ સાથે હું પણ ઉઠીગમાં નેડાયો. બિલા બિલા ટીંગળા વીણવાનું કામ ત્રણ કલાક ચાલ્યું. ઉઠીગ પૂરો કરી સ્નાન કરવા ગયા. કપડાં થોડાં ઝખઝખારી ધોયાનો સંતોષ માની નાહવા-ધોવાનો કાર્યક્રમ પૂરો કર્યો. ભોજનમાં ગયા. એ જ ભોજન: જીવારના રોટલા, શાક અને દાળ લાત. રોટલી પર ઘીને બઘેલું પત્તું તેલ મળતું. કંઠકટી જૂખમાં મીઠો સ્વાદ માણવાની ઘણી માસ પડી. ખોખોના કાંતણુ પછી વજો રહેતા, પછી ઉઠીગ અને સાંજના ભોજન પછી વાણસેવન કરવા નીકળતા. સાથ' પ્રાર્થના અને વાચન. શયન.

ભીપુભાઈ, મીનુભાઈ પ્રાર્થના પછી ટાકાપોરનાં ગખાં મારવા ખેસતા. ચાકનો મારો હું ખાટલામાં પડ્યો હતો. ભીપુભાઈએ મીનુભાઈને કહ્યું, 'આ ભાઈ કદાચ ટકી જશે. બધા કાર્યક્રમમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેતા હોય છે.'

આખા દિવસની ઘટમઘટ ઘંટના ટીકારે ચાલ્યા જ કરે. જીતબેતામાં એક મહિના પૂર્ત થયો અને કાકાની ચૂંટણીમાં કાર્યકર્તાઓની સલામાં અને બેલાવ્યો. એક મહિનાનો પરીક્ષાનો કાળ પૂરો થયો તેથી હવે આ રાજીભાઈને રાખવા કે નહિ? તેનો નિર્ણય આ સલામાં થવાનો હતો. મારે મન ઈન્ડરવ્યુનો દિવસ હતો. તેથી મનોમન અગ્રેક પ્રશ્નોના જવાબ તૈયાર કરીને ગયો હતો. શ્રી શિવાભાઈએ વાત કરી કે, 'રાજીભાઈ આપણે ત્યાં આવ્યા છે. તેઓ ખેતીવાડી સ્નાતક છે. આપણી ઉ.છુ. વિદ્યાલયમાં ખેતી-શિક્ષકની જરૂર છે. એક માસના ગણામાં તેમને આપણે પરિચય થયો છે આપણને તેઓનો પરિચય થયો છે. તો હવે એમના ભાવિનું શું વિચારીએ? શ્રી જીવતરામકાકાએ તેમની લાક્ષણિક ઢબે પૂછ્યું, 'કેમ ભાઈ, આશ્રમ ગયો?' ત્યારે સલામાં બેઠેલા બધા ભાઈઓએ મૂક સંમતિ આપી હોય એવું મને લાગ્યું. કાકાએ અને શિવાભાઈએ પણ સંમતિ આપી. 'ભાઈ, તમને અમે જોણું' વેતન આપીએ તો ચાલશે? સ્નાતકનું' વેતન રૂ. ૧૧૫ થાય. અમે રૂ. ૮૫ આપી શકીશું. ખાદી પહેરવી પડશે, ઉઠીગ,

૧૨ મારા ભહેર જીવનની પ્રેરણામૂર્તિ

૧૯૪૫માં પૂ. જીગતરામભાઈના સહવાસમાં રહેવા ગયો. આ સહવાસ મારા ભહેર જીવનનું ભાણું છે.

આજે આટલાં વર્ષે પણ એ સાડાપાંચ મહિનાના દિવસો ભણે તાબાળ છે.

મારો ૮-૧૦ દહાડાનો સહવાસનો સમય પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે પૂ. જીગતરામભાઈએ મને કહ્યું કે 'તમારે ગામઠું પસંદ કરવાનું હજી પાકી છે. તો તે થોડું મોડું' પસંદ કરો અને અત્યારે થોડા વખત અહીં રોકાઈ ભવ તો મુળઈ રાખ્યે ને ગણતારારો અને ત્રણસાહસ ધારો અમલમાં મૂકવા છે, તેનો ફાયદો હળપતિઓ અને આદિવાસીઓને પહોંચાડવાની કામગીરી કરીએ અને વેડછી મુકાસ કરીએ,' મને તો ભાવતું હતું અને વેલે જતાવ્યું. આ ઋણિની સાથે રહેવા મળે એવું સફલાચ કયાંથી? મેં સચન તુરત સ્વીકારી લીધું અને જીગતરામભાઈ અને હું વેડછીમાં એક સિંચ નાથુભાઈની ચૂંપડીમાં રહેવા ગયા. હું જીગતરામભાઈ સાથે લગભગ ચાર મહિના રહ્યો અને પછી વેડછી આશ્રમ જખતીમાંથી છૂટતાં મમે આશ્રમમાં રહેવા ગયા.

મમિ સાથે રહેવાનું સફલાચ તો મળે, પણ તેનો લાભ ઘણીવાર આપણા જેવા હઈ શકતા નથી. એક વખત પૂ. રવિશંકર મહારાજ હેતા હતા કે 'હું' ગાંધીજી પાસે એટલા માટે રહેવા ન ગયો કે આપણે એટલા નાના છીએ કે મહાન માણસ પાસે રહી તેની તુટિયો ભેગવું કરીએ છીએ,' હું તો એ રીતે ઉમર, અનુભવ અને પ્રકૃતિથી ઘણો નાનો હતો. પણ પૂ. જીગતરામભાઈનું એટલું મહાન ઋણિજીવન હતું કે દુરમન પણ તુટિયો શોધવા ભવ તો મળે નહિ, મને એ ઋણિ જીવનના સહવાસમાંથી નિત્ય નવું જીવનનું ભાણું અને પ્રેરણા મળતાં હતાં.

વેડછી છાડ્યા પછી મેં સૌરાષ્ટ્રમાં એક ગામઠું પસંદ કર્યું, બધાં હું અહીં વર્ષ રહ્યો. ત્યાં સુધી અને ત્યાર બાદ બે-એક વર્ષ એમ ચારેક વર્ષો સુધી હું દર વર્ષે નિયમિત પણે જીગતરામભાઈ પાસે પાંચ સાત દિવસ રહેવા જતા ને મને નવું ભાણું અને પ્રેરણા આપતા. એ શિરસ્તો પાછળથી તૂટી ગયો. જેમાં મેં ઘણું શ્રમાવ્યું. જીગતરામભાઈ સાથેના આ સહજીવનના કેટલાક પ્રસંગો આવા છે :

: ૧ :

હું રહેવા ગયો ત્યારે તેઓનું શ્રત હતું કે વાહનમાં ન બેસવું, તેથી હું પણ તેમની સાથે ચાલતા જતા અને ચાલીને લાંબો પ્રવાસ કરીએ. તેથી અનેક ભતની વાતો-ચર્ચાઓ થાય જેને હું 'સાન ગોઠડી' કહીશ. તેમના આ શ્રત અંગે એક વખત હજે, એસીને ધ્યાન ધરવાની બાબત મને તો આકર્ષીતી નથી. મને તો ચાલતાં ચાલતાં જ સારા વિચારો આવે છે અને યોજનાઓ સજે છે, ત્રણ-ચાર વર્ષે તેઓએ આ શ્રત છોડી દીધું તો મેં 'પૂછવું' તો હજે, 'ચાલવાનું હવે કોઈ સ્વીકારે તેમ નથી અને ઘણી જગ્યાએ પડેડાંચાવડા' છે તેથી મેં 'ગસ ટ્રેનનો ઉપયોગ કરવાનું' ચાલું કર્યું છે.

: ૨ :

તેઓમાં માના અને પિતાનું વાતસલ્ય છે અને તેથી જ તેઓનું કુટુંબ હંમરે ભાઈબહેનોનું છે. તેમના આ વતસલ હૃદયનો મેં પણ

સ્વાદ લીધો. હું તેઓની સાથે રહેવા ગયો ત્યારે હું નવો હતો, તેથી મને કાંઈ નહિ તેની ચિંતા રાખતા. નાથુભાઈને લલામણ કરે અને મારા વ્યવહાર અને સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરી થોતાની ડાઘરીમાં તે ટપકાવે. જેમ કે : 'રતિલાલને હવે ફાવી ગયું છે, વગેરે' પણ આ મગતા અને પ્રેમ તેઓ લાગણીવેદા રૂપે કદી વ્યક્ત કરતા નહિ.

: ૩ :

મેં ગામઠું પસંદ કર્યું. ત્યાં મેં ગ્રામજનોને ત્યાં જમવાનું રાખ્યું. આમળ જતાં મારા મહેમાનો પણ ગ્રામજનોને ત્યાં જ જમતા. ગામ જ તેની ચિંતા કરતું. કેટલાક મિત્રોને આ પ્રથા એ કારણસર ન ગમી કે 'લોકોની સ્વચ્છતા એવી નથી કે આપણને તેમને ત્યાં જમવું મમે,' મેં આ બાબત જીગતરામભાઈની સલાહ પછી. તેમનો જવાબ આવ્યો કે 'મને તો તમે લોકોને ત્યાં જમા છે અને તેમનું કામ કરો છો તે મમે છે. પાકી ચોખલિયાપણું તો વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ જુદું જુદું રહેશે અને અહીં તેને વચ્ચે લાવવાની જરૂર નથી.'

: ૪ :

મારી જેમ મારા સિંચ શ્રી જ્યેષ્ઠભાઈ ભાવસાર પણ એક ગામઠું બેઠેલા, બધાં તેમનાં ચૂંપડાં લોકોએ બાળા નાખ્યાં. આ અંગે જીગતરામભાઈએ કહ્યું, 'અને આ ગમ્યું.' આવા બનાવો અને ત્યારે ખાતરી થાય છે કે ગ્રામસેવકે ગામડાના સામાજિક શૂન્યા ઉપર જરૂર હાથ મૂકવો છે.'

: ૫ :

એક વખત ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓ વિશે વાત નીકળતાં જીગતરામભાઈએ કહ્યું : 'જુઓ, એમ માનવાની જરૂર જરૂર નથી કે ગાંધીજીની મૂળ પાયાની જીવન ક્ષિત્સહીને અનુસરનારા મારા તમારા જેવા જ હશે. એવા પૂરો સંભવ છે કે કલાચ કોઈ સામવાદી કે એવા કોઈ ગાંધીજીને યોગ્ય રીતે અનુસરવાનું શ્રેય લઈ શકે.' આજે આપણે જે અનુભવોએ છીએ તે જીગતરામભાઈના ઋણિ વચનનો પૂર્વાર્થ કલાચ સાબિત કરે છે. ઉત્તરાર્થ અંગે ભમે પ્રમાથ રહ્યો.

: ૬ :

તેમની સાથે રહેતા ત્યારે તાબે ગાંધીવાદી હતો. જીવાન હતો અ જીગતરામભાઈના જીવનનો પ્રભાવ જળ્યરજસ્ત હતો તેથી તેમ અનુસરવા માન સક્ત કોશિશ કરતું. જેમ કે હું પણ મારા દપ્ત બતે કાંતીને જ મેળવતો. પણ જીગતરામભાઈ તો પૂણી પ તુનાઈ પ્રકૃતિથી હાંધે જતાવતા તેથી મારે પણ હાંધે જ જનાવવી તેવું વિચાર્યું હતરો. પણ સંકેપ પાળી સજીશ કે ની તેના સંકેહે નિર્બુધ નહોતાં કરતો. પણ આખરે એક દિવસ સંકેપ કરીને જીગતરામભાઈને જણાવ્યું ત્યારે થોડું કોઠમ હસીને હજે, 'રહેવા કોને પટેલની થોડી પાદર સુધી ચાલશે. અ કહેવત સૌરાષ્ટ્રની છે અને ખરેખર મારી થોડી પાદર સુધી ચાલી. આવું તેમનું વ્યક્તિ વિશેનું, સમાજ વિશેનું, કાર્યકર વિશેનું દ્રશ્ય દર્શન હતું.'

મેં વેડછી છોડયા પછી એકાદ વર્ષે લગ્ન કરવાનું નક્કી કરી તેઓના આશીર્વાદ મંગાવ્યા. આશીર્વાદ તો મોકલ્યા પણ સાથે લખી મોકલ્યું, 'મારી કલ્પના એવી હતી કે તમે લગ્ન નહિ કરો.' આમ તેઓ સ્વામી વિવેકાનંદની જેમ જલ્દારી સેવક-સેવિકાઓ ધ્વજતા.

□ રતિલાલ ગોધિયા

૧૩ આશ્રમ-પ્રવેશ

સૂઝી ખેતીમાં ભાવિ જીવન ચિંતાવતું? એ પ્રશ્ન ઊઠ્યો અને જન્માણુની ખેતીને સમરામ કરીને બાપુના ધંધામાં ઝંપલાવ્યું. ધંધામાં એક જ વર્ષમાં સારી સફળતા મળી. એવામાં અચાનક ઢોલેજના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી એક પત્ર આવ્યો કે વેડછી આશ્રમમાં દૈનિકતાતકની જરૂર છે. તરત જ પત્ર લખીને ત્યાં જવાની કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો. પત્રનો જવાબ તરત જ આવ્યો, 'આવી શકો છો.' તેમાં લખ્યું હતું, 'આશ્રમજીવનનો અનુભવ લેવા એક માસ પોતાના ખર્ચે રહેવું પડશે, બંને પક્ષે અનુકૂળતા થશે તો રહેવાની તક મળશે.' આ જવાબ ધરમાં બાપુજીને વંચાવ્યો અને ધંધા છોડી આશ્રમજીવન જીવવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. બાપુજી સ્વરાજ્યની લડતના સૈનિક હતા. દીકરો આશ્રમમાં ભય તેનો કોઈ રંજ નહોતો. પણ માતાજીની ઇચ્છા નહિ. માતાજીના મનમાં આશ્રમ એટલે અનાથાશ્રમ અને સમાજમાં પણ ગાંધીજીના આશ્રમની કલ્પના નહોતી. આશ્રમ એટલે કંઠજી જીવન, આશ્રમ એટલે જીવાર બાજરાના રોટલા. તેમાં શા માટે ઝંપલાવવું? કઈ મા પોતાના દીકરાને મુખ છોડીને દુઃખમાં એવા ઇચ્છે?

શ્રી શિવાકાકાને પત્ર લખી પુછાવ્યું કે હું આવવા તૈયાર છું. ક્યારે આવું? જવાબ મળ્યો કે તરત જ આવી શકો છો. તા. ૨૩-૮-૫૪ના રોજ સાંજે હું આવું છું એવા પત્ર લખીને બેંગલોરમાં બાંધીને વેડછી આવવા નીકળ્યો. બાપુજીએ શુભ આશીર્વાદ આપ્યા. માતાજીએ વીલે માટે નાટ્યકી જવાની સંમતિ આપી. હું સહી આવ્યો. મહી રેશનથી વાલોડ જવા બસ તૈયાર હતી તેમાં બેસી વાલોડ આવ્યો. સુરત જિલ્લાના ભારે વરસાદ-વાળા પ્રદેશમાં પહેલી જ વાર આવ્યો. તે દિવસે કેમાર વરસાદ હતો. નદીનાળાં છલકાતાં હતાં. 'વેડછી આશ્રમ કેટલે આવ્યો?' પૂછતાં પૂછતાં માથે ગિરતરો અને સાથેના ભાઈને બેગ લિયકાવી આશ્રમ તરફ ચાલવા માંડ્યું. વરસાદ ચાલુ હતો, છત્રી કામ આવે એવી નહોતી તેથી ન્હોતા ન્હોતા લથપથર ચાલવા માંડ્યું.

મામાનું ઘર કેટલે? કોવો ગળે એટલે. ભાઈ, આશ્રમ કેટલે દૂર છે? અરે આ આવ્યો, એમ કરતાં કરતાં ખાસ્સો દોઢેક કલાક લાગ્યો. રાત થવા આવી, અંધારું થવા આવ્યું અને આશ્રમના દરવાજામાં દાખલ થયો ત્યારે હા...ચ અનુભવી. આશ્રમમાં અંદર પહોંચતાં જ શ્રી મીતુભાઈ અને નાનુભાઈ મળ્યા. તેમણે આવકાર આપ્યો અને પ્રાર્થના મંદિરની બાજુમાં આવેલી એક ખોલીમાં મુકામ આપ્યો. 'શિવાભાઈએ તમને બોલાવ્યા છે ને? આ શિવાભાઈની ખોલી છે. તેમાં મુકામ કરો. તેઓ જહારગામ ગયા છે. બે-ચાર

દિવસ પછી આવશે. વરસાદમાં પલળી ગયા લાગે છે તો કપડાં બદલી અને સહેજ આરામ કરો. મિસ્ટ્રો પણ પલળી ગયો છે? કઈ નહિ શિવાભાઈના ખાટલામાં નિરતિ જાંધી શકશે.'

ચાલો, ભોજનનો ઘંટ વાગ્યો, ચાળી વાડકો લાવ્યા છે? ચાલો જમવા. થાળી-વાડકો લઈને મીતુભાઈ સાથે આશ્રમના રસોડે જમવા પહોંચ્યો. ભોજનમાં જીવારના રોટલા અને બારેલું શાક હતું. બૂખ કહડીને લાગી હતી. જીવારનો રોટલો જીવનમાં પહેલી જ વાર ભેગો હતો. ખાધો, મીઠો લાગ્યો. શાક અને દૂધ ખાઈને ધરાઈ ગયો. શાક વધારે લાગ્યો હતો. વરસાદમાં ખૂબ નાહો હતો. તેથી ખૂબ ઠંડી લાગી હતી છતાં પ્રાર્થનામાં ગયો. પ્રાર્થનાના મીઠા સર, ચીમનભાઈનું તળુરા સાથેનું ભજન, 'પ્રશ્ન મોરે અવશ્ય ચિત્ત ન ધરો' સાંભળ્યું. ભજન ધૂન પછી સમાચાર અને દિવસના કાર્યક્રમોની વાત સાંભળી પૂ. જીજ્ઞાસુમકાકાનું પ્રાર્થના પ્રવચન ડોકાં ખાતાં ખાતાં સાંભળ્યું. ત્યાર પછીના વાચનશયનના કાર્યક્રમમાં લખતને પસંદગી આપી જાંધી જ ગયો.

પહેલી સવારે ઊઠવાનો ઘંટ સાંભળ્યો. ઊઠી, કાંતણુ પાણી શોયાદિ પતાવી પ્રાર્થનામાં આવ્યો. પ્રાર્થનાના સંગીતમય વાતાવરણથી હું ખૂબ આકર્ષાયો. સફાઈ, નાસ્તો પતાવી ઉઠ્યો કરવાનો હતો. મીતુભાઈ, ભીતુભાઈ અને નાનુભાઈ સાથે હું પણ ઉઠ્યોમાં બેઠાંયો. ભોલા ભોલા ટીડોળા વીજાવતું કામ ત્રણ કલાક ચાલ્યું. ઉઠ્યો પૂરો કરી સ્નાન કરવા મળ્યા. કપડાં થોડાં જમજમાવી ધોવાનો સંતોષ માની નાહવા-ધોવાનો કાર્યક્રમ પૂરો કર્યો. ભોજનમાં ગયા. એ જ ભોજન : જીવારના રોટલા, શાક અને ફાળ ભાત. રોટલી પર ઘીને બલેલે તલવું તેજ મળતું. કહકહતી બૂખમાં મીઠો સ્વાદ માણવાની ધણી મજા પડતી. જાપોરના કાંતણુ પછી વગેરે રહેતા, પછી ઉઠ્યો અને સાંજના ભોજન પછી વાયુસેવન કરવા નીકળતા. સાથ પ્રાર્થના અને વાચન. શયન.

ભીતુભાઈ, મીતુભાઈ પ્રાર્થના પછી ટાઢાપોરનાં ગપ્પાં મારવા બેસતા. ચાકનો માર્યો હું ખાટલામાં પડ્યો હતો. ભીતુભાઈએ મીતુભાઈને કહ્યું, 'આ ભાઈ કદાચ ટકી જશે. બધા કાર્યક્રમમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેતા હોય છે.'

આખા દિવસની ઘટમાળ ઘંટના ટકોર ચાલ્યા જ કરે. જૈતજૈતમાં એક મહિનો પૂરો થયો અને કાકાની જૂંપડીમાં કાર્યકર્તાઓની સલામાં મને બોલાવ્યો. એક મહિનાનો પરીક્ષાનો કાળ પૂરો થયો તેથી હવે આ રાજીભાઈને રાખવા કે નહિ? તેનો નિર્ણય આ સલામાં થવાનો હતો. મારે મન ઇન્ડરવ્યુનો દિવસ હતો. તેથી મનેગમન અનેક પ્રશ્નોના જવાબ તૈયાર કરીને ગયો હતો. શ્રી શિવાભાઈએ વાત કરી કે, 'રાજીભાઈ આપણે ત્યાં આવ્યા છે. તેઓ ખેતીવાડી સ્નાતક છે. આપણી ઉ.છ. વિદ્યાલયમાં ખેતી-શિક્ષકની જરૂર છે. એક માસના ગળામાં તેમને આપણે પરિચય થયો છે આપણને તેઓના પરિચય થયો છે. તો હવે એમના ભાવિનું શું વિચારીએ?' શ્રી જીજ્ઞાસુમકાકાએ તેમની લાક્ષણિક ઢબે પૂછ્યું, 'કેમ ભાઈ, આશ્રમ ગયો?' ત્યારે સલામાં બેઠેલા બધા ભાઈઓએ મુક સંમતિ આપી હોય એવું મને લાગ્યું. કાકાએ અને શિવાભાઈએ પણ સંમતિ આપી. 'ભાઈ, તમને એમ આપણું વેતન આપીએ તો ચાલશે કે સ્નાતકનું વેતન રૂ. ૧૫૫ થાય, અમે રૂ. ૮૫ આપી શકાયું.' ખાદી પહેરી પડશે, ઉઠ્યો,

૧૨ મારા બહેર જીવનની પ્રેરણામૂર્તિ

૧૯૪૫માં પૂ. જીગતરામભાઈના સહવાસમાં રહેવા ગયો. આ સહવાસ મારા બહેર જીવનનું ભાથું છે.

આજે આઠલાં વર્ષે પણ એ સાડાપાંચ મહિનાના દિવસો બાંધે તાલ જ છે.

મારો ૮-૧૦ દહાડાનો સહવાસનો સમય પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે પૂ. જીગતરામભાઈએ મને કહ્યું કે 'તમારે ગામઠું પસંદ કરવાનું હજી બાકી છે. તો તે થોડું મોડું પસંદ કરો અને આપારે થોડા વખત અહીં રોકાઈ બસ તો મુળદં રાખ્યે ને મણતધારો અને મજબૂત ધારો અમલમાં મૂકવા છે, તેનો કાષ્ટક હળપતિએ અને આદિવાસીઓને પહોંચાડવાની કામગીરી કરીએ અને વેડછી સુકામ કરીએ.' મને તો ભાવતું હતું અને વૈભવે ખાત્યું. આ મર્યાદા સાથે રહેવા મળે એવું સદ્ભાવ કષ્ટાંશી મેં સૂચન પુરત સ્વીકારી લીધું અને જીગતરામભાઈ અને હું વેડછીમાં એક મિત્ર નાથુભાઈની મૂંપડીમાં રહેવા ગયા. હું જીગતરામભાઈ સાથે લગભગ ચાર મહિના રહ્યો અને પછી વેડછી આશ્રમ ખાખીમાંથી છૂટતાં અમે આશ્રમમાં રહેવા ગયા.

મર્યાદા સાથે રહેવાનું સદ્ભાવ તો મળે, પણ તેનો લાભ ધણીવાર આપણું જવા લાઈ શકતા નથી. એક વખત પૂ. રવિશંકર મહારાજ કહેતા હતા કે 'હું ગાંધીજી પાસે એટલા માટે રહેવા ન ગયો કે આપણે એટલા નાના છીએ કે મહાન માણસ પાસે રહી તેની તુટિએ ભોળાં કરીએ છીએ.' હું તો એ રીત ઉંમર, અનુભવ અને પ્રકૃતિથી ધણી નાનો હતો, પણ પૂ. જીગતરામભાઈનું એટલું મહાન મર્યાદાજીવન હતું કે દુરમન પણ તુટિએ શોધવા બંધ તો મળે નહિ. મને એ મર્યાદા જીવનનાં સહવાસમાંથી નિત્ય મળું જીવનનું ભાથું અને પ્રેરણા મળતાં હતાં.

વેડછી છોડવા પછી મેં સૌરાષ્ટ્રમાં એક ગામઠું પસંદ કર્યું, બધાં હું અહીં વર્ષ રહ્યો. ત્યાં સુધી અને ત્યાર બાદ બે-ત્રણ વર્ષ એમ ચારેક વર્ષ સુધી હું દર વર્ષે નિયમિત પછે જીગતરામભાઈ પાસે પાંચ સાત દિવસ રહેવા જતો ને મને નવું ભાથું અને પ્રેરણા આપતા. એ શિરસ્તો પાછળથી તૂટી ગયો. જેમાં મેં ઘણું શ્રમાવ્યું. જીગતરામભાઈ સાથેના આ સહજીવનના કેટલાક અસંગત બાબતો છે :

૧ :

હું રહેવા ગયો ત્યારે તેઓનું ત્રણ હતું કે વાહનમાં ન બેસવું. તેથી હું પણ તેમની સાથે ચાલતો જતા અને ચાલીને લાંબો અંતર કરીએ. તેથી અનેક બંદની વાતો-ચર્ચાઓ થાય જેને હું 'પ્રાન ગેઝટી' કહીશ. તેમના આ ત્રણ અંગે એક વખત કહે, 'મેસીને ધ્યાન ધરવાની જાગૃત મને તો આકર્ષતી નથી. મને તો ચાલતાં ચાલતાં જ મારા વિચારો આવે છે અને યોજનાઓ સજે છે.' ત્રણ-ચાર વર્ષે તેઓએ આ ત્રણ છોડી દીધું તો મેં 'પૂજણ' તો કહે, 'આલવાનું હવે કાંઈ સ્વીકારે તેમ નથી અને ઘણી જગ્યાએ પરોઝવાનું છે તેથી મેં બસ પ્રેરનાર ઉપયોગ કરવાનું ચાલું કર્યું છે.'

૨ :

તેઓમાં માના અને પિતાનું વાતચત્ત છે અને તેથી જ તેઓનું કુશળી ઉબરો ભાઈબહેનોનું છે. તેમના આ વત્સલ હૃદયનો મેં પણ ૨૨

સ્વાદ લીધો. હું તેઓની સાથે રહેવા ગયો ત્યારે હું નવો હતો. તેથી મને કાંઈ કે નહિ તેની ચિંતા રાખતો. નાથુભાઈને વલ્લામજી કહે અને મારા વ્યવહાર અને સ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરી પોતાની કાયરી તમે ટપકાવો. જેમ કે : 'રતિનાલદન હવે કાની મળું છે, વગેરે' પણ આ મગના અને ગ્રેમ તેઓ લાગણીવાદી કેમ કહી વ્યક્ત કરતા નહિ.

૩ :

મેં ગામઠું પસંદ કર્યું. ત્યાં મેં આશ્રમને ત્યાં જમવાનું રાખ્યું. આમળ જતાં મારા મહેમાનો પણ આશ્રમને ત્યાં જ જમતા. ગામ જ તેની ચિંતા કરતું. કેટલાક મિત્રોને આ પ્રથા એ કારણસર ન ગમી કે 'લેડિની સ્વચ્છતા એવી નથી કે આપણને તેમને ત્યાં જમવું ગમે.' મેં આ બાબત જીગતરામભાઈની સલાહ પ્રાપ્ત. તેમનો જવાબ આવ્યો કે 'મને તો તમે લેડિને ત્યાં જમો છો અને તેમનું કામ કરો છો તે ગમે છે. બાકી ચોખલિયાપણું તો વ્યક્તિએ હાથ ધરે જુદું રહેશે અને અહીં તેને વચ્ચે લાવવાની જરૂર નથી.'

૪ :

મારી જેમ મારા મિત્ર શ્રી કેટલાઈ ભાવસાર પણ એક ગામઠું બેઠેલા, બધાં તેમનાં મૂંપડાં લેડિએ બાળી નાખ્યાં. આ અંગે જીગતરામભાઈએ કહ્યું, 'મને આ ગમતું. અવા બનાવો અને ત્યારે ખાલરી થાય છે કે આમસેવકે ગામડાના સામાજિક ગૂંમડા ઉપર જરૂર હાથ મૂક્યો છે.'

૫ :

એક વખત ગાંધીજી અને તેમના અનુયાયીઓ વિશે વાત નીકળતાં જીગતરામભાઈએ કહ્યું : 'જુઓ, એમ માનવાની જગ્યાએ જરૂર નથી કે ગાંધીજીની મૂળ પાયાની જીવન દિલસૂરીને અનુસરનારા મારા તમારા જેવા જ હશે. એવો પૂરો સંભવ છે કે કદાચ કાંઈ સામ્યવાદી કે એવા કાંઈ ગાંધીજીને થોડા રીતે અનુસરવાનું ક્રેય લઈ શકે.' આજે આપણે ને અનુલક્ષીએ છીએ તે જીગતરામભાઈના મર્યાદા અને પૂર્વાર્થ કદાચ સાબિત કરે છે. ઉત્તરાર્ધ અંગે ભલે પ્રશ્નાર્થ રહ્યો.

૬ :

તેમની સાથે રહેતા ત્યારે તાજે ગાંધીવાદી હતા. જીવાન હતો અને જીગતરામભાઈના જીવનનો પ્રભાવ જ્યારજ્યાર હતો તેથી તેમને અનુસરવા મન સતત પ્રસિદ્ધ કરતું. જેમ કે હું પણ મારાં કપડાં બંને કાંતીને જ મેળવતા. પણ જીગતરામભાઈ તો પ્રણી પણ તુનાઈ પદ્ધતિથી હાથે જનાવતા તેથી મારે પણ હાથે પ્રણી જનાવવી તેનું વિચાર્યું કરતો. પણ વંકદેવ પાળી સકીય કે નહિ તેના સંદેહ નિર્ણય નહોતો કરતો. પણ આખરે એક દિવસ સંકેપ કરીને જીગતરામભાઈને જીવાનું ત્યારે થોડું હોઠમાં હસીને કહે, 'રહેવા દેને પટેલની થોડી પાદર સુધી ચાલશે. આ કહેવત સૌરાષ્ટ્રની છે અને ખરેખર મારી થોડી પાદર સુધી જ ચાલી. આનું તેમનું વ્યક્તિ વિશેનું, સમાજ વિશેનું, કાર્યક્રમો વિશેનું દ્રશ્ય દર્શન હતું !

મેં વેડછી હોડયા પછી એકદમ વધે લાગ કરવાનું નહીં કરી તેઓના આશીર્વાદ મંગાવ્યા. આશીર્વાદ તો મોકલ્યા પણ સાથે લખી મોકલ્યું, 'મારી કદવના એવી હતી કે તમે લગ્ન નહિ કરો.' આમ તેઓ સ્વામી વિવેકાનંદની જેમ શ્રદ્ધાચારી સેવક-સેવિકાઓ કન્યાઓ.

૨ રતિલાલ ગોવિંદા

૧૩ આશ્રમ-પ્રવેશ

સૂત્રી ખેતીમાં લાવિ છવન વિતાવવું? એ પ્રશ્ન ઊંડોય અને જગ્યાઓની ખેતીને રામરામ કરીને બાપુના ધંધામાં અંપલવ્યું. ધંધામાં એક જ વર્ષમાં સારી સફળતા મળી. એવામાં અચાનક ઢોલેજના ખૂતપૂર્વે વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી એક પત્ર આવ્યો કે વેડછી આશ્રમમાં દૃષ્ટિસ્નાતકની જરૂર છે. તરત જ પત્ર લખીને ત્યાં જવાની કદવનાઓ કરવા લાગ્યો. પત્રનો જવાબ તરત જ આવ્યો, 'આવી શકો છો.' તેમાં લખ્યું હતું, 'આશ્રમજીવનનો અનુભવ લેવા એક માસ પોતાના ખર્ચે રહેતું પડશે, જોને પહેલે અનુકૂળતા થશે તો રહેવાની તક મળશે.' આ જવાબ ધરમાં બાપુજીને વંચાવ્યો અને ધંધો છોડી આશ્રમજીવન છવવાની ક્ષણ વ્યક્ત કરી. બાપુજી સ્વરાજની લક્ષતા સૈનિક હતા. દોકરો આશ્રમમાં ભય તેનો કોઈ રંગ નહોતો. પછુ સાતાજીની ક્ષણ નહિ. માનાજીના મનમાં આશ્રમ એટલે નવાગમન અને સમાજનમાં પછુ ગાંધીના આશ્રમની કદવના નહિતી. આશ્રમ એટલે કક્કુ છવન, આશ્રમ એટલે જુવાર બાજરાના ચેટલા. તેમાં શા માટે અંપલાવવું? કઈ આ પોતાના દોકરોને સુખ છોડીને કુખમાં ભેગા કષ્ટે?

શ્રી શિવાકાકાને પત્ર લખી પુછાવ્યું કે હું આવવા તૈયાર છું. ક્યારે આવું? જવાબ મળ્યો કે તરત જ આવી શકો છો. તા. ૨૩-૮-૧૯૪૫ના રોજ સાંજે હું આવું છું એવા પત્ર લખીને બેંગલોરનો ગાંધીને વેડછી આવવા નીકળ્યો. બાપુજીએ શુભ આશીર્વાદ આપ્યા. સાતાજીએ બીલે મોડે નાજૂકે જવાની સંમતિ આપી. હું સૂઝી આવ્યો. મઝી સ્ટેશનથી વાલોડ જવા ગલ તૈયાર હતી તેમાં બેસી વાલોડ આવ્યો. સુરત જિલ્લાના લોરે વરસાદ-વાળા પ્રદેશમાં પહેલી જ વાર આવ્યો. તે દિવસે દેમાર વરસાદ હતો. નદી-ગાંધી ઇવકાતમાં હતાં. 'વેડછી આશ્રમ કેટલે આવ્યો?' પૂછતાં પૂછતાં સાથે જિસ્તરો અને સાથેના છાઈને જે જિયકાપી આશ્રમ તરફ ચાલવા માંડ્યું. વરસાદ ચાલુ હતો, જમી કામ આવે એવી નહોતી તેથી ન્હાતા ન્હાતા લથપથર ચાલવા માંડ્યું.

નામાનું ઘર કેટલે? દોષે બળે એટલે. છાઈ ગામના કેટલે દૂર છે? અરે આ આવ્યો, એમ કરતાં કરતાં ખાસ્સો દોઢક કલાક લાગ્યો. રાત થવા આવી, અંધારું થવા આવ્યું અને આશ્રમના દરવાખમાં દાખલ થયો ત્યારે હા...શ અનુભવી. આશ્રમમાં અંદર પહેલેતાં જ શ્રી મીનુભાઈ અને નાનુભાઈ મળ્યા. તેમણે આવકાર આપ્યો અને પ્રાર્થના મંદિરની બાજુમાં આવેલી એક એલીમાં સુકામ આપ્યો. 'શિવાભાઈએ તમને બોલાવ્યા છે ને? આ શિવાભાઈની પેલી છે. તેમાં મુકામ કરો. તેઓ જહાસગામ ગયા છે. બે-ચાર

દિવસ પછી આવશે. વરસાદમાં પહાળી ગયા લાગે છે તો કપડાં બદલો અને સહેજ આરામ કરો. જિસ્તરો પણ પહાળી ગયો છે? કંઈ નહિ શિવાભાઈના ખાટલામાં નિરતિ લઈ રહ્યો.'

ચાલો, ભોજનનો ઘંટ વાગ્યો, થાળો વાડેલા લાવ્યા છે? ચાલો જમવા. થાળો-નાડેલા છાઈને ચીનુભાઈ સાથે આશ્રમના રસોડે જમવા પહેલેલો. ભોજનમાં જુવારના ચેટલા અને બાદેડું યાક હતું. જૂપ કદરીને લાખી હતી. જુવારનો ચેટલો જીવનમાં પહેલી જ વાર ભેગો હતો. ખાંધો, મીઠો લાગ્યો. યાક અને ફ્રે ખાઈને ધરાઈ ગયો. યાક વધારે લાગ્યો હતો. વરસાદમાં ખૂબ નાહો હતો. તેથી ખૂબ ઠંડી લાગી હતી છતાં પ્રાર્થનામાં ગયો. પ્રાર્થનાના મીઠા સર, ચીમનભાઈનું તખ્ત સાથેનું લગ્ન, પ્રયુ મોરે અવસ્યુચિત ન ધરો' સાંભળ્યું. લગ્ન ધૂન પછી સમાચાર અને દિવસના કાર્યક્રમેની વાત સાંભળી પૂ. જીવનરામકાકાનું પ્રાર્થના પ્રવચન કોઈ ખતાઈ ખતાઈ સાંભળ્યું. ત્યાર પછીના વાચનશયનના કાર્યક્રમમાં શયનને પર્શદગી આપી લઈ જ ગયો.

વહેલી સવારે ઊઠવાનો ઘંટ સાંભળ્યો. ઊઠી, ફાંતણ પાણી ચીચાદિ પતાવી પ્રાર્થનામાં આવ્યો. પ્રાર્થનાના સંગીતમય વાતાવરણથી હું ખૂબ આકર્ષિત. સદાઈ, નાસ્તો પતાવી ઉઠી જીવન કરવાનો હતો. મીનુભાઈ, લીખુભાઈ અને નાનુભાઈ સાથે હું પણ ઉઠીગમાં બેસાવો. ઊભા ઊભા ટીંગળા વીજીવાનું કામ ત્રણ કલાક ચાલ્યું. ઉઠીગ પૂરો કરી સ્નાન કરવા ગયા. કપડાં થોડાં જગજગવાથી ધોવાનો સંતોષ મની નાંદવા-ધોવાનો કાર્યક્રમ પૂરો કર્યો. ભોજનમાં ગયા. જે જ ભોજન: જુવારના ચેટલા, યાક અને કાળ લાત. ચેટલી પર ઘીને બદલે તલનું તેલ મળ્યું. કકકતી જૂપમાં મીઠો સ્વાદ સાજુવાની થયો મઝા પડતી. જ્યારના કાંતણ પછી વગેરે રહેતા, પછી ઉઠીગ અને સંજના ભોજન પછી વાણેસેવન કરવા નીકળતા. સાથ પ્રાર્થના અને વાચન. શયન.

લીખુભાઈ, મીનુભાઈ પ્રાર્થના પછી ટાઇપોરનાં ગપ્પાં મારવા બેસતા. યાકનો માર્ગે હું ખાટલામાં પડ્યો હતો. લીખુભાઈએ મીનુભાઈને કહ્યું, 'આ છાઈ કદાચ ટકી જશે. ગપ્પા કાર્યક્રમમાં ઉત્સાહથી લાગ લેતા હોય છે.'

આખા દિવસની ઘડમઘડ ઘંટના ટકોરે ચાલવા જ રહે. જીવનનોતામાં એક મહિનો પૂરો થયો અને કાકાની જૂંપડીમાં કાર્યક્રમોમાંની સલામાં મને બોલાવ્યો. એક મહિનાનો પરિક્ષાનો કાળ પૂરો થયો તેથી હવે આ રજુભાઈને રાખવા કે નહિ? તેનો નિર્ણય આ સલામાં થવાનો હતો. મારે મન ઈન્ડરન્યુનો દિવસ હતો. તરો મનોમન અનેક પ્રશ્નોના જવાબ તૈયાર કરીને ગયો. હતાં. શ્રી શિવાભાઈને વાત કરી કે, 'રજુભાઈ આપણે ત્યાં આવ્યા છે. તેઓ ખેતીવાડી સ્નાતક છે. આપણી ઉ. છ. વિદ્યાલયમાં ખેતી-શિક્ષકની જરૂર છે. એક ગામના ગાળામાં તેમને આપણે પરિચય થયો છે આપણને તેઓનો પરિચય થયો છે. તો હવે એમના લામિત્રું શું વિચારીએ?' શ્રી જીવનરામકાકાએ તેમની લાક્ષણિક ઢબે પૂછ્યું, 'કેમ છાઈ, આશ્રમ ગયો?' ત્યારે સલામાં બેઠેલા બધા છાઈઓએ મઝ સંમતિ આપી હોય એવું મને લાગ્યું. કાકાએ અને શિવાભાઈએ પછુ સંમતિ આપી. 'ભાઈ, તમને અમે જોણું વેતન આપીએ તો ચાલશે? સ્નાતકનું વેતન રૂ. ૧૧૫ થાય, અમે રૂ. ૮૫ આપી શકીશું. ખાદી પહેરવી પડશે, ઉઠીગ,

આશ્રમી છવન વગેરેમાં નિયમિત રહેલું પડ્યે. તમારી તૈયારી છે? બધી જ તૈયારી સાથે બેગ-નિસેા કાઢેને આવેલો તે ના કહી શકાય? તરત જ હા કહી દીધી.

□ રાજુભાઈ જન્નાલિયા

૧૪ પ્રજા સ્મરણ

પૂ. કાકાને પ્રથમ સેવાદિન વેડછીમાં બિજવવાનું નક્કી થયું તે દિવસે જન્મદિન પ્રસંગે એમને ક'ઈએ આપવાનું મનમાં હતું. છેવટે મેં તેા એમની રૂમમાં જઈને સ્વતરની એક આંટી આપી. તેમણે તે આનંદપૂર્વક સ્વીકારી તો બરી, પણ સાથે સાથે એમ પશુ-કશ્ચ કે તમારે આંટી લાવવાની ન હોય. આ બકુલ (મારે દીકરે)ના બાગનાં ફૂલ જ લાવ્યાં હોત તો ચાલત.

•

•

એક વખત નાંદુભાઈ સ્નાતક અધ્યાપન મંદિરના વિદ્યાર્થીઓ સાથે કાશ્મીર ગયેલા ત્યાંથી સરસ સફરજન લાવ્યા. મને યજુ' કે આ સફરજન તો કાકાને લાયક ગણાય. તે તેમને આપવા વેડછી પહેલી. જઈને કાકા આગળ સફરજન ધર્યાં. તેમણે તે ન સ્વીકારતાં કહ્યું, આપણે તો સ્થાનિક ફળ ખાવાં ભેઈએ. તમારે તમારા બાગનાં જન્મફળ કે પૈષાં લાવવાં હતાં ને! તે સફરજન તેમણે બહારથી આવેલ અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ માત્ર ફળાહાર કરતા એક મહેમાનને આપવી દીધાં.

•

•

વાતસલ્યધામ કન્યા આશ્રમમાં હું ત્યારે કામ કરતી. તે વખતે વિદ્યાર્થીનીઓને બકવાડિયે ગઈ દિવો જેટલું ફળામણ આપવામાં આવતું. મેાખા પશુ હાથગડના જ આપતા. એક વખત વિદ્યાર્થીની-ઓથી મેાખા કહ્યું હળાયું નહિ ને લોટ ખૂટયો. તે વખતે મેાખાની તજી હતી તેથી બાકે જ મેાખા મેાખા ખાવાનો રિવાજ હતા. મારે માટે આ બધું નહું નહું હતું. હું તો શહેરી અને સાલખી વાતાવરણમાંથી આવેલી, આ પ્રથમ જન્મપૂર્ણાબ્દના આગળ મૂકવામાં આવ્યો, એમણે કહ્યું કે 'જવાહરલાલ નેરુએ પશુ મેાખા ખાવાના છોડી દીધા છે. લોટ ખાવો દોષ તો દળવુ જ ભેઈએ.' બધી ધર્તેનોએ કાકા પાસે પેનાની ફરિયાદ રજૂ કરી. કાકાએ કહ્યું કે આ બહેનોની જવાહરલાલ નેરુ સાથે સરખામણી ન થઈ શકે. જવાહરલાલ તો મેાખાને બદલે બીજા કેટલીયે વસ્તુઓ ખાતા હને, આપણે કઈ તે આપી શકીએ છીએ? લોટ ખૂટી ગયો તો મું થયું? લોટને બદલે મેાખા વધારે આપો. બહેનો તો કાકાને પેનાને ખાતે મેઈને રાજ રાજ થઈ ગઈ. આ પ્રયત્ને લઈને કેટલીક બહેનોએ ઉપવ્રસ થતુ કહ્યેલ. તેમણે ચારપાં ક્યાં. કનેવન ને મેં કે 'ખરડાં વિના ગાદાં ન લાવે' તે આવું નામ.

□ દર્શિયાજદેન ના. શાહ

૧૫ આદિવાસીઓના પારસભણ

૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૭૫નો એ દિવસ. 'સેવાદિન' તરીકે બિજવવા આમારી કાર્યકર પરિવાર વેડછીમાં ભેગો થયો છે. પૂ. કાકાને શોભા પાર વગરનો વરતાય છે. કહી રહ્યા છે 'અમે તો ભાઈ! વાડ' છીએ, એ વાડ' પર જે વેલા ચઢે એ એમની શક્તિ પ્રમાણે ચડે. એમાં મારું કશું નથી. માત્ર વાડ' અને 'વેલા' નો જે સંબંધ છે એટલો જ આમારો છે.'

કાકાના શબ્દો અસર કરી ગયા. આંખ ભીની થઈ. ભૂતકાળની ઘટનાઓ આંખ સામે ફેઈ ચિત્રપટની જેમ આવવા લાગી.

બેારખડી આશ્રમની સ્થાપનાના એ દિવસો હતા. અધ્યાપન મંદિરની વ્યવસ્થા હું સંભાળતો. પૂ. જી. કાકાનું માર્ગદર્શન મળતું. દર અકવાડિયે એક દિવસ બેારખડી આવતા, અને રાત્રિ રોકાણ કરતા. ચિનિટે ચિનિટનો કાર્યક્રમ એમનાં ગોઠવનારો.

એક દિવસ એ બેારખડી આવ્યા. બધા કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો. રાત રોકાયા. સવારે પ્રાર્થના પછી સંકષ્ટ શરૂ થઈ. પૂ. જી. કાકાએ તમારું લીધું અને મેોગાનમાં ફરવા લાગ્યા. દાંતણની ચીરી ભેઈ ત્યાંથી ઉપાડી લીધી. બે તમારાં ભરી ચીરી વણી, હું શરમિંદો બન્યો. મારા કરતાં વધુ શરમિંદો અધ્યાપન મંદિરની સિક્કાચિનીઓ બની. ચીરી ગમે ત્યાં ન ફેંકાય એ પાઠ મોન રીતે શીખવી ગયા.

•

•

વેડછી આશ્રમનો વિદાય સમારંભ ચાલ રહી ગયો છે. પૂ. જી. કાકા દીક્ષાંત લાવણુ કરતા ગળગળા થઈ ગયા છે. સમ્યા દિવસથી કહી રહ્યા છે, વેડછીનો વિદ્યાર્થી બીડી સિગરેટ ન પીએ, આ ન પીએ, મિલનાં કપડાં ન પહેરે, વિદ્યાર્થી ઉપર હાથ ન ઉપાડે. અમે આ દીક્ષામંત્ર ગાંઠે બાંધી લીધા છે, એમનાં શબ્દો કાનમાં ગૂંબ્યા કરે છે, અસને એ ભૂલી કરનાં રોકે છે.

•

•

પૂર્વ ખાનદેશનો એ આશ્રમ, અમને પૂ. જી. કાકા પ્રવાસે લઈ ગયા હતા. કમળીની હરીકાંઈ ગોઠવાઈ, અમે સંજયની પદ્મતિથી અભાણ હતા. અમે હારી ગયા. કાકાએ ત્યાં સુધી રમતમાં રસ લીધો ન હતો. પશુ પછી એ અમારી વચ્ચે આવ્યા. રમતના નિયમો કહ્યા. નવેસરથી રમવા પ્રેતસાહિત કર્યાં, અમે સુંદર રમત રમ્યા. પૂ. જી. કાકાની રેરણા 'કેડુ' કામ કરી ગઈ તે સહારી આજે પશુ હું વિદ્યાર્થીઓને એવું ઉદાહરણ આપું છું.

•

•

ગંભીરા સંગેભનમાં અમારું લોકચલ ગોકવાણું હતું. અમારી તૈયારી વિશેષ ન હતી. ઝોથી મ'કામ થતો હતો. પૂ. જી. કાકા લીમણની એક કળી લઈ નીચી મચ્યા, અમારો સંકાય દર થયો. કાકાએ જોવિંદા 'અમે' જોવાલા' શરૂ કર્યું. જોમ પ્રગટયું. અમારું લોકચલ બંધને આકર્ષી ગયું.

એક વખત હું પૂ. જી. કાકાને બેસતા વરચની ઉજવણીમાં ભાગ લેવા ટાકર ફળિયા લઈ ગયો. ફળિયાનાં બધાં ધરોની મુલાકાત લીધી. આદિવાસીઓના ગેર દેરા દોષ તેનું ચિત્ર માનસપટ પર વચી ગયું છે. ઝીણી ઝીણી ભાગમાંમાં રસ લઈ ઘર ગેાળાણી અને રટેળીદરણી વિશે વાતા કરી, મોની અસર ધનું વરસે ફૂધી અમારા ફળિયામાં રહી.

અધ્યાપન કાર્ય કરતાં કરતાં મને એમ. એ. થઈ જવાનો વિચાર આવ્યો. કારોબારીની મજૂરી લીધા વિના હું એમ. એ. ના વર્ગમાં દાખલ થયો. એમને આ ન ગરબું. સંસ્કૃત છોડીને અભ્યાસ કરવો નેઈએ. એવો નિયુક્ત એમણે કર્યો. મેં આ નિયુક્તનો વિરોધ કર્યો. અને ઠાક પત્ર એમના ઉપર લખ્યો. પાછળથી રૂબરૂ મળ્યો ત્યારે હેલ્થી વાતો કરી, મને દિલમાં ખટકો રહી ગયો. પણ સંસ્કૃત ચલાવવી હોય તો એ નિયુક્ત જરૂરી હતો. એ મને સમજાવ્યું. એણે કહ્યો પછી થઈ શકે છે અને કામગીરી થઈ શકે છે. એનાં દર્શન થયાં.

અમારા શિક્ષણચાલતા એ શિક્ષક, એમના વર્ગોમાં અમે જે સ્વનામકાર્ય કર્યું છે, તે ક્યારેય નહિ ભૂલાય. નાટકો લખ્યાં અને ભજવ્યાં, જે ખુદ વિદ્યાર્થીઓ જ કરે. વિદ્યાર્થીઓનાં વ્યક્તિત્વ ખાલવવા નાની નાની બાબતોનો તેઓ ખ્યાલ રાખના.

એક દિવસ હું રંગીન ખમીસ પહેરી પૂ. જી. કાકા પાસે પહોંચી ગયો. એ થોડીવાર સામે નેઈ રહ્યા. ધીરે રહીને એ કહે, કેવો રંગ આપણને ચોસશે તેનો ખ્યાલ ખાદી ખરીદતી વખતે રાખવો નેઈએ. હું કંથાઈ ગયો. કાકાએ મેચિંગની નવી દૃષ્ટિ આપી. દેશના બહુ ખરા આદિવાસી વિસ્તારોએ નેવેવાની તક મળી છે, તે નેતાં વેડછી વિભાગના અને એમની અસરમાં આવેલા લોકો વધુ સુધારેલા માનવ પડ્યા છે.

૭ છાત્રુસાઈ કે. ભારતી

૧૬ કુટુંબના વડીલ

પૂ. બાપુજી બ્યારે હું ધોરજી રમાં જણતી હતી ત્યારે અમારા વતન લખતર ગામે આવ્યા. તે સમયે મેં પ્રાથમિક કેળવણી લખતર ગામની પ્રાથમિક શાળામાં મેળવી હતી. મારા પિતાજીના અવસાન પછી બાપુજી મને મઠી કન્યાશાળામાં સાથે લઈ ગયા. ત્યાં અભ્યાસની વ્યવસ્થા કરી આપી. ધરતું વાતાવરણ અને મઠી આશ્રમનું વાતાવરણ ગિલકુલ ભિન્ન હતાં. શરૂઆતમાં તો આશ્રમી વાતાવરણનો અણગમે આવ્યો. પૂ. બાપુજી અવારનવાર વેડછી આશ્રમેથી મારી પાસે આવતા. અખર અંતર પૂછી પાછા ફરતા. તેમણે મારી બધી જ જવાબદારી પૂ. અન્નપૂજાભિનને સોંપી. એકવાર મેં મારો અણગમે દર્શાવ્યો. પૂ. બાપુજીએ એક પિનાસમા વડાલથી ત્યાં જણવા અને રહેવા સમજાવ્યું.

શરૂઆતમાં આશ્રમી જીવન પ્રત્યે જિભો ઘયેયો અણગમે સમય જતાં વડી ગયો. પૂ. શ્રી અન્નપૂજાભિનના કેમળ, મનમોહન સ્વાલવથી મઠી આશ્રમમાં ખૂબ ગરબું. ત્રણ વર્ષ ક્યારે પૂરાં થયાં તેની પણ બાજુ ન થઈ. મારું માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું થયું. પૂ. બાપુજીએ વધુ અભ્યાસથી લોકસારની સંસ્કારરમાં મોકલી. સ્નાતકનો અભ્યાસ પણ વિના વિરોધે પૂરો થયો. અભ્યાસ પૂરું થયા પછી તેમણે અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ ગાંધી આશ્રમમાં ચાલતા કન્યા છાત્રાલયમાં સુદામાતા તરીકે મોકરી અપાવી.

૧૯૬૬ની સાલમાં પૂ. બાપુજીએ જ મારાં લગ્ન ખૂબ સાદાઈથી ગાંધીવિધિ પ્રમાણે મઠી કન્યાશાળાના મુખ્ય ખંડમાં કરાવી આપ્યાં.

આજીવન જીવનચારી અને સામાજિક રીતરિવાજોથી અનન્ય એવા મારા બાપુજીએ જેમ કવચ નષ્ટિએ શકુંતલાને વ્યથિતહૃદયે વિદાય આપી હતી તેવી જ રીતે મને સાસરે વળાવી.

૭ સરલામહેન સી. દવે

૧૭ ત્રણ પ્રસંગો

૧ કાકાને મેં છોડ્યાં!

૧૩ જૂન ૧૯૪૭. 'બહેરે જીવનમાં કામ કરવા માટે આશ્રમી જીવનની તાલીમ હોવી જરૂરી ચલુપ.' તેવી પૂ. બળલાઈની સલાહ અનુસાર કોલેજની સવા વર્ષની કેળવણી અને નરિયાદની એસ. ટી. ની નોકરી છોડી એક વર્ષ વેડછી આશ્રમમાં રહી શકાય તે માટે છુનિયાદી અધ્યાપન મંદિરમાં દાખલ થવાનો પ્રથમ દિવસ થાદ આવે છે.

સવારમાં સફાઈના ઘંટે સૌ ચોકમાં બેગા થયા, સફાઈ માટે વિવિધ કુકડીઓ પકડી હતી. કાકા કહે, 'લાઈએ! મહાસફાઈ માટે કોણ કોણ આવે છે?' ફેટલાક (પણ થોડા) ઉ. છુ. વાળા વિદ્યાર્થીઓ આગળ આવ્યા. અને ચોંધી કહે, 'તમે તો લાઈ સાંઠાસાલ આશ્રમ તરફથી આવ્યા છો ને? ત્યાં તો રમણુસાઈ પંડ્યાએ સફાઈનું કામ તમને સિખવડાયું જ હોય. ચાલો, ચાલો,' અને હકાર સ્વચ્છ મૌનથી હું તેમની સાથે બેઠાંયો.

મળની અને પેશામની ડોલો બે હાથે જીંચકાને લઈ જઈ ખાતરના ખાડામાં ઠાલવવી. બહાર પડેલો મળ (કચારેક ડોલ ઉભરાઈ જતી) બારી લેલો. ખાડામાં તેની ઉપર માટી ઢાંકવી, ડોલોની અને પાથખાતાની સફાઈ કરવી વગેરે કામે આ અગાઉ કહીએ કર્યા ન હતાં અને તેની પૂરી ક્રિયા ક્યારેય નેઈ ન હતી. પણ ચારે બાજુ નજર નાંખતાં અડપથી કામ આટોપી તેવાની તરફીય મેં અજમાવી. માતસિક તેવારી હોઈ સગનો સવાલ તો હતો જ નહિ. મારી હોશિયારીને કારણે મારી ચણુઆવડત ન જણાઈ. કાકા ખુશ થયા એક અનુભવી (!) વિદ્યાર્થીના કામથી. હજી સુધી મેં ફોડ પાડ્યો નથી અને કાકાનો આ બમ તોડકો નથી.

૨ અમે તો પકી ગયા!

૧૯૪૪-૪૫નું વર્ષ વેડછીમાં રહ્યો. એક દિવસ પૂ. રવિશંકર ગહારાજ, બળલાઈ વગેરે આવેલા. તેમની સાથે કાકાને વાલેડ જવાનું હતું. સૌ આમળ નીજીયા ગયા. કાકાને જરા મોડું થયું. કાકાની છતી અને થેલી લઈને હું તેમની સાથે હતો. ચોમાસાનો દિવસ. આશ્રમથી રરના સુધી ખૂબ ચીકણું કાઢવા મેં તો અડપથી સામાન સાથે આમળ ચાલવા માંડ્યું. ત્યાં પાછળથી અવાજ આવ્યો. 'એ લાઈ! અમે તો પકી ગયા!' પાછળ બેઠું તો ખરેખર કાકા લપસી પડ્યા હતા. કાકાને મદદ કરી. કપડાં ખરેખરતાં કાકા જીક્યા, કોઈ ઈજા થઈ નહોતી. મારું નટખટ મન હસવાની ટ્રેરણા આપે પણ ઉપરથી મારી પોતાની જીલ્લી શરમ વ્યાપી ગઈ હતી. કાકાએ જ મને મોકળાસ આપી, 'હે હે હે' કર

હસતા હસતા કહે, ‘અમે તો લાઈ એવા! લપસી પણ પડીએ અને પાછા બિલા થઈ ચાલવાયે માંડીએ.’ મેં હસવાની તક અંધી લીધી. પણ કાકાના શબ્દો પાછળની સાધકની વાણીનો મર્મ ત્યારે નંતો સમજાયો જેટલો આજે સમજાય છે.

૩ રાજકીય પક્ષોવાળા ગંધે બેસાડ્યો

૧૯૬૪-૬૫ ની વાત. પૂ. કાકા રાજ્ય સર્વેક્ષણ યોજના સમિતિના ધરખમ સભ્ય. ગુજરાતની સર્વેક્ષણ યોજનાના કેન્દ્રોના સંચાલકોની અમદાવાદમાં સલાહ હતી. પ્રધાનશ્રીને મળવાનું હતું. તે અગાઉ સૌ પોતપોતાના કામની મુરકેલી જણાવતા હતા. એક સંચાલકે કોઈ ખોટા ખર્ચ કર્યો હતો. તેની સફાઈમાં તેમણે કહ્યું કે. ‘અમારી સલાહકાર સમિતિના ફલાણા સભ્ય જે સંસદ સભ્ય છે તેમના સૂચનથી આ ખર્ચ કર્યો છે.’ કાકા તરત ચોલી બિઝયા, ‘અરે ભાઈ, આ રાજકીય પક્ષોવાળાની સલાહ માનવી નહિ. આપણી બુદ્ધિ વાપરવી. આ રાજકારણીઓ ગંધે બેસાડશે.’

‘કાકાની આ ટીપ્પણી વખતે પ્રધાનશ્રી આવી ગયા હતા. પણ કાકાને કોઈ ક્લોઝ કે સંકાય ન હતા. કાકાની ટીપ્પણીના જવાબમાં સમગ્ર પ્રધાનશ્રી પળ દહારથી ડોકું હલાવતા હતા.

□ જગદીશ શાહ

બિગ્ગા આવતા ત્યારે આ યુવાનો ટેસ્ટથી, અપનાઈથી આ શાક અને સૂકા ચેટલો આસરગતા. તે બેઈને મને પણ તેવું ખાવાની મળ પડવા લાગી. આ વિદ્યાર્થીઓ અમારી હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં જુદા જ હતા. તેઓ દેખાવે સાદા, ખસતલ અને ખૂણ કામચરા તથા કાઠા અને આનંદી લાગતા હતા. એમની પાસેથી જીવતરામભાઈ અને ચીમનભાઈની વાતો બાણવાની મળી.

પ્રાર્થના સંમેલન વખતે કેટલાક કાર્યકરો પોતાના જીવનની, આગળની જોલોની અને સ્વરાજની ચળવળની વાતો કરતા. તેમાંથી મને મકનજીવાળાની વાતો તો ગળુ જ ગમતી. એ સાચ કીંગણુ, કાયમ હસમુખા એવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષકના જીવનની વાતો સાંભળતાં હું ધરાતો જ નહિ.

બપોરે ઐકાદ વાગ્યો હશે. અમે જરાયર અર્ધ જાળાકારમાં ગોઠવાયા. કોઈ તક્લી ઉપર કાંતવું હતું, કોઈ ધત્તુ તક્લી પર કાંતવું હતું, કોઈ રેડિયો પર કાંતવું હતું, કોઈ પૂણી સંજીયાથી પૂણી પાટલી પર કે એપડી પર સરસ મળની પૂણી તૈયાર કરતું. એ ગંધી પૂણી પૂ. જીવતરામભાઈને અર્પણ થવાની હતી. જેલના ‘બ’ વર્ગમાંથી જીવતરામભાઈ અમારી બેઠેકમાં આવ્યા. સાદું, સફેદ ટુંકું પાટલું અને અંધી બાંધવાળી ટુંકી કંચની એમણે પહેરી હતી. એ સ્મિત વેરતાં મુખને હજીવે બૂલ્યો નથી.

મકનજીવાળાએ મારી ઓળખાણ કરાવી. પ્રયુભાઈ મારી સાથે જ બેઠા હતા. હું કપાસ લોટવાનું કામ શીખતો હતો.

‘કેમ ભાઈ, તમને એ લોકો સાથે ગળુ ગમે છે?’ આ એમનો પહેલો સવાલ...

અને મારો પહેલો જવાબ... ‘હા, મને આ ગળું ગળુ ગમે છે.’ એમના મોં પર સ્મિત વેરાણું, પછી હસીને મને પૂછે છે, ‘ભાઈ તમે નાના છો. આ જેલમાં આવ્યા તે તો સાડું’ કહ્યું. ‘પણ તમને તમારી બા યાદ આવે છે ખરી? તમારા બાપુજી યાદ આવે છે ખરા? તમારાં ભાઈગહેન યાદ આવે છે?’

મેં કહ્યું, ‘મારી બા તો ગરાગર યાદ આવે છે. તેણે કહ્યું છે, જેલમાંથી ઘણું ઘણું બાણવાનું મળશે. અમલસાડીની હાઈસ્કૂલમાં જેટલું ભણ્યો છે તેના કરતા તને જેલમાં ઘણું ભણવાનું મળશે.’

પછી એમણે અમને સૌને તે દિવસે મધુકરમાંથી ‘માત્ર શિક્ષણ’ કે ‘માત્ર શિક્ષક’નો પાઠ ભણાવ્યો હતો એવું યાદ આવે છે.

૨ જેલમાંથી જીવનબાણું

જેલમાં રવિવારનો દિવસ સામાન્ય રીતે સૌ રાજકેદીઓ માટે આનંદનો રહેતો, તે દિવસે કામકાજ ઓછું રહેતું અને સવારે કેટલાક તેલ ગાલિસ કરતા.

જીવતરામભાઈ દરરોજની ગ્રાધક રવિવારે પળ બપોરે ૧૨થી ૧ના ગાળામાં આવતા. એમના વિદ્યાર્થીઓમાં ઉવે મારી ગાળાની પળ થવા લાગી હતી. હાંનગુની ગાયે ગાયે એકવાર જીવતરામભાઈએ મને પૂછ્યું, ‘ભાઈ, ઉવે તો તમારી જનની સમ પૂરી થને. મછી નમે ટુંક કરવાનું વિચાર્યું છે?’

મેં કહ્યું, ‘મને અંધાસનો માખ છે. હું જેલની બહાર જઈને ગાળે અધૂરો અન્યાય કરીથી થર દવવા માગું છું. મૈત્રિક પાન થયા પછી તક મો તો આગળ વળવું છે.’

આ સંલગ્નને રિચારખાઈ વધતે ગેમણે કહ્યું, 'ભાઈ, મેં તો કડામાંથી રિચારા, મેં તો મારકનો નિષાર કરે. આપણે તો રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંત જ લેવું, જરૂર નહીં જોય તો આપણા પેટાક્ષીના આગમમાં પરોળી જાએ. ત્યાં ચરકાપેટીના ચાક ચીંચી હરમણું દાખ, કપાચ લોલવાનું કામ, ર પીંચવાનું કામ શીખી લેવો. કાંઈ બાજનો પક્ષ સીધો લેવો. ભગત અને કાષ્ટનો મેળ બેસાડીને તો હરખનમાં સ્વાવલંબની નવી પાઠ્યની આપે. પછી નમે કોઈપણ મારગમાં ચઢે. આપણે બી જાની, પાણકો, કુશનો અને મહિલાઓમાં ભગત આપે કાંઈમને પ્રચાર સરસ રીત કરી ચઢે.'"

૩ આરંભ નહિ. કાગર પાઓ.

સાગરનાની તેલમાં દર રવિવારે અને અગાડી બેરેકમાં આગી દિવસ ખૂબ આનંદથી પસાર કરેલા.

જેલમાં શરીર લજવા માટે ચોરસ, જારી ફોટીના કુવાર મળતા, તે કુવાર પાસરીને તે હપટ કોટથી મસળી કાઢી તેનો બૂઝા બનાવના, મેળાને બૂઝા કરી નાખતા. પછી તેમાં 'ચકલી કાપ' થી નાખી લાકડા વાળના. 'ચકલી કાપ' થી ચેટલે નળની ચકલીમાંથી મળતું પાણી આવા લાકડા અને ખૂબ આનંદથી આરંભતા.

હું સાબો દિવસ જરા મંહીર રહેતા, કોણું બેસતો અને બધા વેશમાં જાય ચેતા.

એકવાર પૂ. શ્રી જુગતરામભાઈના પાનમાં ચાલ્યું કે, યેડુભાઈ, ખૂબ મંહીર અને રિનારુકા રહે છે. ચેટલે જેમણે પેટાક્ષીવાળા પ્રયુભાઈને કહ્યું, 'નમે આ યેડુભાઈને જરાજર રાખતા ભારત નથી. જેની સાથે ફોરેલી કરો અને જેને થી મુકેલી છે અને સ્ત્રી મંજવણ છે, તે જાણી લો. અને પછી મને કરો.'

તે પ્રયુભાઈ વચ્ચેએ મારી સાથે રાખે જાણી બધી વાંતો કરી અને મારી મુકેલી જાણ પ્રયત્ન કરી.

મેં કહ્યું, 'મને મુકેલી તો કદી જ નથી, જગ મને લાગે છે કે, મોટા અને વડીલ જાને સાથે બેસીએ ત્યારે જાને તેટલા વધારે મંહીર રહેવું અને વળી વધારે જ્ઞાન મેળવવું' એવ તો મંહીરના મદદજા જાને છે.'

આ વાત જુગતરામભાઈએ સાંભળી લીધી. પછી મને એમની બેરેકમાં—બી' વર્ગમાં—મળવાનું હતું. હું એમની સાથે ત્યાં ગયો. 'આવો, બેસો.' એમણે મને આપકારીને પાણી પીવા માટે આપ્યું. પછી મને કહે, 'ભાઈ, જ્ઞાન મેળવવા માટે મંહીર જરૂરી નથી, પણ એકાગ્રતા જરૂરી છે, અને એ પણ જરૂરી છે કે આપણે વિદ્યાલુ રહેવું નોંધીએ, આને માટે બીજાને સારું કાંઈક કરી છૂટવા માટે નિષાર રહેવું નોંધીએ. સામાને પણ લાગતું નોંધીએ કે આ બાઈને કાંઈક જ્ઞાન મેળવવું છે. એટલે આપણે હમેશાં વિદ્યાર્થી રહેવાને શ્રુત્ય કેળવવા નોંધીએ, મને લાગે છે કે તમે ખૂબ મંહીર અને લાગેખમ રહેો તો તે જરાજર નથી. વિદ્યાર્થીએ હળવા રહેવું નોંધીએ અને આનંદી રહેવું નોંધીએ.'

મેં કહ્યું, 'જુગતરામભાઈ, હું દર રવિવારે સતે પ્રાર્થના પછીના કાલક્રમમાં મનોરંજન કાર્યક્રમમાં ખૂબ લાગ લઉં છું અને ત્યારે હળવો જાતી જાઉં છું.'

એટલે હસીને જુગતરામભાઈ કહે, 'ભાઈ, આતુ' આસે નહિ. આપણે જોજ જા હળવા રહેવું. આકાશમાં એક જ વાર ખાઈને રે-વ-૪

રહીએ તો આસે? જેમ આવાતુ' એવ અને નિયમિત રીતે નોંધી તેમ આનંદથી રમવા, ક્રીડા, હલવા, ફરવાનું પણ મેજ રાખવું નોંધીએ. મને બધા દેતા બધા જાણતા રહીને આનારે કાન કરીને કહીએ તમારે તો નીચવા, ક્રીડા અને હલવા રમવાના રિચારો છે. કાન કરતાં કરતાં આનંદનાં રહી. આનંદથી કાન કરો.'

૪ જેવક મળતી ન મુકે

જેલમાં આમે કરતા રતા. તે દિવસ સાંજે જુગતરામભાઈ પણ અગાડી બેરેકમાં સાચી પતંગવા અને મને સ્ત્રીએ મેળાને ચકાસ્યાં. પછી એમણે પણ અગાડી સાથે કરવાનું કહે કહ્યું.

આના જાઈએ મને લાન કરતાં જાઈએ.

જુગતરામભાઈએ મને પૂછ્યું, 'કેમ છે? જેલમાં મને છે ને?' મેં કહ્યું, 'ના, મને તો બધું મે છે.' તેમણે પૂછ્યું, 'આને કેટલું કાંચું?' મેં કહ્યું, 'મનુષ્ય નક્કી પર દેક આંત્રી કાંતી.' નો કહે, 'જા: સાડું' કહ્યું. પછી પાછો સમાલ પછો. 'કેટલા કલાકમાં તમે રે: આંત્રી કાંતી?'

મેં કહ્યું, 'એ તો ખબર નથી. થોડો વખત પૂણી જનાવમાં રાખે, અને થોડો વખત કાંતવમાં રાખે. પૂણી ખૂટી ત્યાં સુધી કાંચું. અને પછી પાછી પૂણી લાતી, પછી વળી કાંચું.' 'કેટલી પૂણીથી એક આંત્રી નમે કાંતો છે?' ખાનમાં છે? એમણે ફરી પૂછ્યું, 'મેં કહ્યું, 'એ ખબર નથી. પણ ૩૫-૪૦ પૂણી કાંતી રહે.'

એટલે હલવાં હલતાં કહે, 'તમારે તો ચેવક જાનવું છે ને તો પછી ચેવકે તો નાનાં નાનાં કામે આમેજન કરીને કરવાં. દરેક વખતે રમિતની મદદ લેવી. એક વાર નક્કી થઈ જાય કે અમુક સંખ્યાની પૂણીથી એક આંત્રી કાંતવા તો તેટલી પૂણી પડેલાં તમાર કરીને કાંચું.'

પછી સાગર ચાલતાં કહે, 'તમે જામ ચાલ કરો છો?' મેં કહ્યું, 'હા, તે કરવાનું પણ જાનું મે છે.' 'જરાજર છે? એમણે કહ્યું. પછી કહે, 'આમ તમે ચાલ કેટલું આસતા રહો? દોરેક માર્ચન થાય કે બે માર્ચન થાય?'

મેં કહ્યું, 'એ તો મને ખબર નથી. એ કેમ કરનાં સમજાય?' એટલે કહે, 'એક દિવસ આ છેડથી પેસે છેડે સુધીનાં પગમાં મણો. પછી એક પગલું કેટલા ફૂટનું થાય તે મણો. એ હપટથી અંતરને ખ્યાલ આવશે.'

૫ અમે નમ્યાં મળ્યાં જાઈએ ને?

જેલમાં દોડનાં એક દિવસે કોણ જાણે કેમ, મને રેસ વાગી, મારા અંગૂઠામાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. અંગૂઠાની ચામડી ઉખડી, તે ચામડી તો મેં જીંણી દખાવી દીધી. દૈયર આયોડીને પણ લગાવ્યું અને પછી-બેસીને કાંતવા લાગ્યો.

જોયેરે નિયમ શુચળ જુગતરામભાઈ આવ્યા. હું ધીરે ધીરે ત્યાં જાઈને તેમની પાસે બેઠો. સાડું કાંચવું મેં શરૂ કર્યું. એમની નજર તરત જ મારા લવાયેલા અને મવાયેલા અંગૂઠા પર પડી. અંગૂઠો જવાયેલો એટલા માટે હંતા કે સૌએ મારી ખબર જુદી જુદી રીતે લીધે જ રાખી.

જુગતરામભાઈને તરત જ પ્રેમથી સમજ્યું. 'જુએ, હવે ચાલવાનું જાને કેટલું એણું રાખવું, હા પર માંડી વળજે તો પાક ચડે

હસતા હસતા કહે, ‘અમે તો ભાઈ એવા! લપસી પછી પડીએ અને પાછા જોવા થઈ ચાલવાયે માંડીએ.’ મેં હસવાની તક ઝડપી લીધી. પણ કાકાના શબ્દો પાછળની સાધકની વાણીનો મર્મ ત્યારે ન તો સમભયો નેટલો આજે સમભય છે.

૩ રાજકીય પક્ષોવાળા ગપોંડે એસાશે

૧૯૬૪-૬૫ ની વાત. પૂ. કાકા રાજ્ય સર્વેક્ષણ યોજના સમિતિના ધરખમ સભ્ય. ગુજરાતની સર્વેક્ષણ યોજનાના કેન્દ્રોના સંચાલકોની અમદાવાદમાં સલાહ હતી. પ્રધાનશ્રીને મળવાનું હતું. તે અગાઉ સૌ પોતપોતાના કામની મુરોક્કે જવાવતા હતા. એક સંચાલકે ક્રોઈ ખોટા ખર્ચ કર્યો હતો. તેની સ્ફાર્થમાં તેમણે કહ્યું કે, ‘અમારી સલાહકાર સમિતિના ફલાણા સભ્ય જે સંસદ સભ્ય છે તેમના સૂચનથી આ ખર્ચ કર્યો છે.’ કાકા તરત ખોલી બેઠ્યા, ‘અરે ભાઈ, આ રાજકીય પક્ષોવાળાની સલાહ માનવી નહિ. આપણી છુદ્ધિ વાપરવી, આ રાજકારણીઓ ગપોંડે એસાશે.’

‘કાકાની આ ટીપ્પણી વખતે પ્રધાનશ્રી આવી ગયા હતા. પણ કાકાને કોઈ ક્ષેત્ર કે સંકેત ન હતો. કાકાની ટીપ્પણીના જવાબમાં સમજી પ્રધાનશ્રી પણ હકારથી ડોકું હલાવતા હતા.

□ જગદીશ શાહ

૧૮ દશ પ્રેરક પ્રસંગો

૧ પ્રથમ દર્શન

૧૯૪૨ના યોગસ્થના એ દિવસો હતા. પૂ. બાપુજીએ ‘ભારત છોડો’ આંદોલનની શરૂઆત કરી દીધી હતી.

આવાં સરઘસોની આજેવાની લેનારાઓ લેતા, પણ હું તો રેડિયા-વાળો તિરંગો ઝડો. કઈને સરઘસને મોખરે રહેતો હોતો.

અમારા અમલસાડ ગામના કેટલાક સત્યાગ્રહીઓને પકડવા માટે બ્રિટિશ સરકારના પોલીસો આવ્યા. એમની વિદાય માટે નીકળેલા જળદસ્ત સરઘસમાં મેં અને મારા ભિત મોહને ઝડપા જિયા કર્યા, રાષ્ટ્રીય ગીતો સાથે અતિ ઉત્સાહથી સરઘસ નીકળ્યું. મારી નાની (મારી બા) મને કહે, ‘ભાઈ, આજે તમને આ સરઘસમાં ભોંતા ખૂબ આનંદ અનુભવું છું’. સરકાર તમને પકડે તો ખુશીથી નેજમાં જવો, એમ કહી કમળો ચાલેલો કરતાં મને બા કહે, ‘ભાઈ, તું એક વરસનો હોતો ત્યારે તારા હાથમાં આ ઝંડો આપીને કોડે પકડવેલો હતો. હવે તે જ ઝંડો સાથે તું સરઘસમાં નેડાશો તેથી આનંદ અનુભવું છું’. હારીને ના આવીશ.’

તે જ દિવસે એટલે ૧૫મી યોગસ્થને ૧૯૪૨ને દિવસે અમને પણ પકડવામાં આવ્યા. જલ્લાલપોરની નેજમાં ૧૭મીએ અમારો કેસ ચાલ્યો અને મને પણ માસની સાદી કેદની સબ થઈ. અમને નવસારીથી સુરતની સળવેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં કેટલાક બાઈબારી કુલદો હતા. તેમની સાથે રહેતી થઈ. વાત વાતમાંથી મને ભાવુક મળ્યું કે તેઓ પકડેલા સ્વરાજ્ય આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ હતા. જુગતરામભાઈના શિષ્ય હતા. અને જે કડવાં, પાણીવાળાં, વિના પચારાનાં કે, વિના સ્વાદાનાં કારેલાંનું શાક ખાનાં યજ્ઞને

ઉપકા આવતા ત્યારે આ યુવાનો રેસ્ટરથી, આનંદથી આ શાક અને સૂકાં રોટલો આરોગતા, તે જોઈને મને ખબર તેવું ખાવાની મળ પડવા લાગી. આ વિદ્યાર્થીઓ અમારી હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં જુદા જ હતા. તેઓ દેખાવે સાદા, ખડતલ અને ખૂબ કામગીરા તથા કાઠ્યા અને આનંદી લાગતા હતા. એમની પાસેથી જુગતરામભાઈ અને મીનભલાઈની વાતો બાણવાની મળી.

પ્રાર્થના સંમેલન વખતે કેટલાક કાર્યકરો પોતાના છત્રનની, આગળની જેલોની અને સ્વરાજ્યની ચળવળની વાતો કરતા. તેમાંથી મને મક્કનજીવાળાની વાતો તો બહુ જ ગમતી. એ સાવ ઈંગણુ, કાચમ હસચુખા એવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષકના છત્રનની વાતો સાંભળતાં હું ધરાતા જ નહિ.

ગપોંડે એકાદ વાતો કહી. અમે જરાબર અર્ધ જોળાકારમાં ગોઠવાયા. ક્રોઈ તકલી ઉપર કાંતવું હતું, ક્રોઈ ધનુષ તકલી પર કાંતવું હતું, ક્રોઈ રેડિયા પર કાંતવું હતું, ક્રોઈ પૂણી સળિયાથી પૂણી પાટલી પર કે મોપડી પર સરસ મગની પૂણી તૈયાર કરવું. એ બધી પૂણી પૂ. જુગતરામભાઈને અર્પણ થવાની હતી. જેલના ‘બ’ વર્ગમાંથી જુગતરામભાઈ અમારી બેરેકમાં આવ્યા. સાદું, સફેદ ટૂંકું પાટલન અને અડધી બાંધવાળી ટૂંકા કદની એમણે પહેરી હતી. એ સિમત વેરતાં યુગને હળવે ભૂલ્યો નથી.

મક્કનજીવાળાએ મારી જોળપાણુ કરાવી. પ્રભુભાઈ મારી સાથે જ બેઠા હતા. હું કપાસ લોઠવાનું કામ શીખતો હતો.

‘કેમ ભાઈ, તમને એ લોઠા સાથે બહુ ગમે છે?’ આ એમને પહેલો સવાલ...

અને મારો પહેલો જવાબ... ‘હા, મને આ બધું બહુ ગમે છે.’ એમના મોં પર સ્મિત વેરાયું, પછી હસીને મને પૂછે છે, ‘ભાઈ તમે નાના છો. આ નેજમાં આવ્યા તે તો સારું કદું’. પણ તમને તમારી બા યાદ આવે છે ખરી? તમારા બાપુજી યાદ આવે છે ખરા? તમારાં ભાઈ-બહેન યાદ આવે છે?’

મેં કહ્યું, ‘મારી બા તો જરાબર યાદ આવે છે. તેણે કહ્યું છે, નેજમાંથી ઘણું ઘણું બાણવાનું મળશે. અમલસાડીની હાઈસ્કૂલમાં નેટલું લાર્યો છે તેના કરતાં તને નેજમાં ઘણું બાણવાનું મળશે.’

પછી એમણે અમને સૌને તે દિવસે મધુકરમાંથી ‘માત્ર શિક્ષણ’ કે ‘માત્ર શિક્ષક’નો પાક ભણાવ્યો હતો એવું યાદ આવે છે.

૨ નેજમાંથી જીવનભાણું

નેજમાં રવિવારનો દિવસ સામાન્ય રીતે સો રાજકીયો માટે આનંદના રહેતા હતા. તે દિવસે કામકાજ બોણું રહેતું અને સવારે કેટલાક દેસ ચાલિસ કરતા.

જુગતરામભાઈ દરરોજની માત્ર રવિવારે પણ ગપોંડે ૧૨થી ૧ના ગાળામાં આવતા. એમના વિદ્યાર્થીઓમાં હવે મારી મળતરી પથુ થવા લાગી હતી. કાંતણની સાથે સાથે એકવાર જુગતરામભાઈએ મને પૂછ્યું, ‘ભાઈ, હવે તે તમારી જેલની સબ પૂરી થશે. પછી તમે શું કરવાનું વિચાર્યું છે?’ મેં કહ્યું, ‘મને ગળથામનો થોપા છે. હું જેલની બહાર જઈને મારો અધૂરો અભ્યાસ કરીશ શરૂ કરવા માંડું છું. મેટ્રિક પાસ થયા પછી તક મળે તો આગળ શાણું છે.’

આ સાંભળીને ચિંતલસ્યાં વઢને એમણે કહ્યું, ‘હાઈ, એ તો શુભામીનું શિક્ષણ, એ તો કારકુનો તૈયાર કરે. આપણે તો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ જ લેવું, જરૂર જણાય તો આપણા વેડછીના આશ્રમમાં પહેલી જાએ, ત્યાં થરડાચેલી ટાક સીધી કરવાનું કામ, કપાસ લોદવાનું કામ, ૩ પીંજવાનું કામ શીખી લેવું. થોડાં લાજનો પણ શીખી લેવું. લાજન અને કાપનો મેળ ખેસાડીએ તો છવનમાં સ્વાયલજનની નવી તાજગી આવે. પછી તમે કાંઈપણ મામમાં જઈ, સ્વાયલજની જાતી, જાળકે, કુચાનો અને મહિલાઓમાં લાજન સાથે કાંતાણુનો પ્રચાર સરસ રીતે કરી શકશો.’

૩ ભાંધેખમ નહિ, હળવા ધાઓ!

સાગરમતીની જેમમાં દર રવિવારે અમે અમારી બેરેકમાં આખો દિવસ ખૂબ આનંદથી પસાર કરતા. જેમમાં શરીર જીવવા માટે ચોરસ, જાડી દોરીના હુવાલ મળતા. તે હુવાલ પાથરીને તે ઉપર રોટલી મસળી કાઢી તેનો જુકો બનાવતા, ગોળનો ભટ્ટો કરી નાખતા. પછી તેમાં ‘ચકલી છાપ’ થી નાખી લાડુ વાળતા. ‘ચકલી છાપ’ થી એટલે નળની ચકલીમાંથી મળતું પાણી આવા લાડુ અમે ખૂબ આનંદથી આરામતા. હું આખો દિવસ જરા ગંભીર રહેતો, એણે બેસતો અને બધા વર્ગોમાં ભાગ લેતો.

એકવાર પૂ. શ્રી જીવતરામભાઈના ધ્યાનમાં આવ્યું કે, થેલુભાઈ, ખૂબ ગંભીર અને ચિંતાયુક્ત રહે છે. એટલે એમણે વેડછીવાળા પ્રશ્નભાઈને કહ્યું, ‘તમે આ થેલુભાઈને બરાબર રાખતા લાગતા નથી. એની સાથે ફોસ્તો કરો અને એને શી મુશ્કેલી છે અને શી મંડવણ છે, તે જાણી લો. અને પછી મને કહો.’

શ્રી પ્રશ્નભાઈ વગેરેએ મારી સાથે મળીને બધી બાબતો કરી અને મારી મુશ્કેલી જાણવા પ્રયત્ન કર્યો. મેં કહ્યું, ‘મને મુશ્કેલી તો કશી જ નથી, પણ મને લાગે છે કે, મોટા અને વડીલ જનો સાથે બેસીએ ત્યારે બંને તેટલા વધારે ગંભીર રહેવું અને વળી વધારે જ્ઞાન મેળવવું હોય તો ગંભીરતા મદદરૂપ બને છે.’

આ વાત જીવતરામભાઈએ સાંભળી લીધી. પછી અને એમની બેરેકમાં—બી. વર્ગમાં—મળવાનું કહ્યું. હું એમની સાથે ત્યાં ગયા. ‘આવો, બેસો.’ એમણે મને આવકારીને પાણી પીવા માટે આપ્યું. પછી મને કહે, ‘હાઈ, જ્ઞાન મેળવવા માટે ગંભીર જરૂરી નથી, પણ એકાગ્રતા જરૂરી છે, અને એ પણ જરૂરી છે કે આપણે જિદ્દાસુ રહેવું જોઈએ, આને માટે બીજાને સાડુ કાંઈક કરી છૂટવા માટે તેમના રહેવું જોઈએ, સામાને પણ લાગવું જોઈએ કે આ ભાઈને કાંઈક જ્ઞાન મેળવવું છે. એટલે આપણે હમેશાં વિદ્યાર્થી રહેવાને શુભ કહીએ જોઈએ. અને લાગે છે કે તમે ખૂબ ગંભીર અને ભારેખમ રહો છો તે બરાબર નથી. વિદ્યાર્થીએ હળવા રહેવું જોઈએ અને આનંદી રહેવું જોઈએ.’

મેં કહ્યું, ‘જીવતરામભાઈ, હું દર રવિવારે રાત્રે પ્રાર્થના પછીના કાર્યક્રમમાં મનોરંજન કાર્યક્રમમાં ખૂબ ભાગ લઉં છું અને ત્યારે હળવો જાતી બાઈ છું.’

એટલે હસીને જીવતરામભાઈ કહે, ‘ભાઈ, આવું ચાલે નહિ. આપણે રોજ જ હળવા રહેવું. અઘવાડિવામાં એક જ વાર ખાઈને

રહીએ તો ચાલે? જેમ ખાવાનું રોજ અને નિયમિત હોવું જોઈએ તેમ આનંદથી રમવા, ફરવા, હસવા, ફરવાનું પણ રોજ રાખવું જોઈએ. અમે બધા કેટલા બધા હળવા રહીને અમારું કામ કરીએ છીએ! તમારે તો નાચવા, ફરવા અને હસવા રમવાના દિવસો છે, કામ કરતાં કરતાં આનંદમાં રહો. આનંદથી કામ કરો’.

૪ સેવક ગમુતરી ન ચૂકે

જેમના અમે ફરતા હતા. તે દિવસે સાંજે જીવતરામભાઈ પણ અમારી બેરેકમાં આવી પહેલાં અને અમે સીંચે એમને સત્કાર્યા. પછી એમણે પણ અમારી સાથે કરવાનું શરૂ કર્યું. ચાલતા જઈએ અને વાત કરતા જઈએ.

જીવતરામભાઈએ મને પૂછ્યું, ‘કેમ છો? જેલમાં ગમે છે ને?’ મેં કહ્યું, ‘હા, મને તો જીવ ગમે છે.’ તેમણે પૂછ્યું, ‘આજે કેટલું કાંત્યું?’ મેં કહ્યું, ‘ધનુષ તક્લી પર એક આંટી કાંતી.’ તો કહે, ‘જીવું સારું ક્યું?’ પછી પાછો સવાલ પૂછ્યો, ‘કેટલા કલાકમાં તમે એક આંટી કાંતી?’

મેં કહ્યું, ‘એ તો ખબર નથી. થોડો વખત પૂણી બનાવવામાં ગાંભો. અને થોડો વખત કાંતણમાં ગાંભો. પૂણી ખૂટી ત્યાં સુધી કાંત્યું. અને પછી પાછી પૂણી બનાવી, પછી વળી કાંત્યું.’ ‘કેટલી પૂણીથી એક આંટી તમે કાંતી છો? ધ્યાનમાં છે?’ એમણે ફરી પૂછ્યું. મેં કહ્યું, ‘એવે ખબર નથી. પણ ૩૫-૪૦ પૂણી કાંતી હશે.’

એટલે હસતાં હસતાં કહે, ‘તમારે તો સેવક બનવું છે ને? તો પછી સેવકે તો નાનાં નાનાં કામો આચાર્યન કરીને કરવાં. દરેક વખતે મણિતની મદદ લેવી. એક વાર નક્કી થઈ બધા કે અસુક સંખ્યાની પૂણીથી એક આંટી કાંતવા તો તેટલી પૂણી પહેલાં તમાર કરીને કાંતવું.’

પછી આમળ ચાલતાં કહે, ‘તમે આમ રોજ ફરો છો?’ મેં કહ્યું, ‘હા, ને ફરવાનું પણ જીવ ગમે છે.’ બરાબર છે. એમણે કહ્યું, પછી કહે, ‘આમ તમે રોજ કેટલું ચાલતા હશે? કોટેક માઈલ સાથ કે બે માઈલ થાય?’

મેં કહ્યું, ‘એ તો મને ખબર નથી. એ કેમ કરતાં સમજાય?’ એટલે કહે, ‘એક દિવસ આ છેડેથી પેલે છેડે સુધીનાં પગાંડાં ગણો. પછી એક પગલું કેટલા ફૂટનાં સાથ તે ગણો. એ ઉપરથી અંતરનો ખ્યાલ આવશે.’

૫ અમે તમારાં સગાં જ છીએ ને?

જેમમાં રોડતાં એક દિવસે કેણુ જાણે કેમ, મને ટેસ વાળી, મારા અંગૂઠામાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. અંગૂઠાની ચામડી ઉખડી. તે ચામડી તો મેં ફરીથી દબાવી દીધી. ટીચર આયોડીન પણ લગાવ્યું અને પછી બેસીને કાંતવા લાગ્યો.

બપોરે—નિયમ મુજબ જીવતરામભાઈ આવ્યા. હું ધીરે ધીરે ત્યાં જઈને તેમની પાસે ગોઠો, ‘સાડું કાંતવું મેં શરૂ કર્યું’. એમની નજર તરત જ મારા હવાથેલા અને ગવાથેલા અંગૂઠા પર પડી. અંગૂઠા ‘ગવાથેલા’ એટલા માટે હવે કે સીંચે મારી ખબર જુદી જુદી રીતે લીધે જ રાખી.

જીવતરામભાઈને તરત જ પ્રેમથી સમજાવ્યું, ‘જીવો, હવે ચાલવાનું બંને તેટલું જોણું રાખવું. ધા પર માટી વળણે તો પાક થકે

અને દુઃખી થયું પડે. પણ ચિંતા ના કરશો. હું અને અમે સૌ તમારા સગાં જ છીએ ને ?

ત્યાર પછી એમણે આશ્રમવાસીઓ પેઠા બે બચુને મારી સારવાર નેપી અને બધા સુધી મને સારુ થયું ત્યાં સુધી રોજ રોજ મારી પૂજા કરતા જ રહ્યા.

૬ ગામીએ ઘરલા ગાંધી

એકવાર જેલના પાવખાનાઓ પાસે બેસીને કેટલાક કેદીઓ— જોનેગાર કેદીઓ—રોટલા ખાતા હતા. આમ તો જેલનાં બજારનાં સાકર રાખનારા એ કેદીઓ હતા. કેટલાક રાજકીય કેદીઓ બજારે બંધીને બજાર ગુંધું મૂકીને જ પાછા ફરતા. પેલો એક કેદી તરત જ એ બજાર સાફ કરતો અને મળ પર માટી પથ્થુ નાખી દેતો. મેં એક કેદીને પૂછ્યું. ‘ભાઈ આ બજારનાં પાસે જ બેસીને તમે રોટલા ખાવ છો, તેના કરતાં અમારી બેરેકનાં ચોટલા પર બેસીને રોટલા ખાતા હો તો ?’

પેલા કેદીની આંખમાં ઝળહળિયાં આવ્યાં. કહે, ‘ભાઈ, એવું શી રીતે બને ? બેરેકમાંથી કાંઈક બધ તો અમારે માથે પડે. અને જમઘારનો તાસ અમારા પર વધી પડે.’ ત્યાર પછી મેં કહ્યું, ‘મારી શેતરંજ પર બેસો, તો અમને કોઈને વાંધા નથી.’

તે દિવસે તો એ ભાઈ અમારી સાથે બેઠો નહિ. પણ બીજી દિવસે તે અમારી પામે આવીને બેઠો. પછી બધારે હું જુગતરામ-ભાઈના વર્ગમાં જઈને બેઠો, ત્યારે એ પથ્થુ મારી સાથે આવીને બેઠો. મેં જુગતરામભાઈની એને જોળખાણ આપી. જુગતરામ-ભાઈને પણ એને વિશે થોડી વાત કરી. પછી તે કેદી સાથે જુગતરામભાઈએ ખૂબ પ્રેમથી કેટલીક વાતો કરી. મને લાગે છે કે એમના અંકુશ કલાક ગયો. પેલો કેદી તો વારંવાર હાથ નેરડે ને માથું હલાવે.

પછી ધીરે ધીરે અમારામાંથી એકાદનો રેટિયો કે એકાદની ધનુતપટલી લઈને હાંતવા લાગ્યો. હવે એની વારી જલ્લાતી હતી. એટલે અમને કહે, કે ‘ભાઈ, આપણા ગાંધીએ તો આવા જુગતરામભાઈ જેવા કેટલા બધા ગાંધી ઘડ્યા હશે! હવે તો સ્વરાજ આવવાનું જ.’

૭ વિદ્યાવેશની વાતો

જુગતરામભાઈ એક દિવસ બપોરે એમના નિયમ મુજબ અમારી બેરેકમાં આવ્યા. મને પાસે બોલાવ્યો. પછી કહે, ‘હવે તો તમે છૂટીને ઘેર જશો, ખડું ને ?’ મેં કહ્યું, ‘ઘેરે બધાં તો ગડું વિચાર નથી. કોઈ ગામમાં ગ્રામ-સેવાનું કાર્ય કરવા બેસી જઈશ.’ તો કહે, ‘ના, એમ નહિ કરવું. ઘેરે બધ. તમારાં બા તથા તમારા બાપુજીને વળે, તમારાં સગા સ્નેહીઓને મળે, તેમને મળીને, તેમને મનમનથી ગ્રામ-સેવાનાં કાર્યમાં પડવાનો નિર્ણય કરજો.’ મેં કહ્યું, ‘આમાં કામમાં થોનાનું બાબત પડે એ ધણીને ગમે નહિ. બીજાનાં બાળકો આવાં કામમાં પડે, તો મારાં મા-બાપ અને સદાં સ્નેહીઓ દરદાર માતાથી પળુ આવે. મારે ત્યાં કંદાચ મારી “નાની” (મારી બા) ગ્રામ-સેવા કાર્યમાં પડવા માટે સંમતિ આપે. આં સગાં સ્નેહીઓ બધ નહિ આવે.’

એમણે કહ્યું, ‘ના, એમને સમજવીએ તો એઓ તો માને અને તમને ગ્રામ-સેવાનાં કામમાં પડવાની સંમતિ આપે.’

મેં કહ્યું, ‘અને એમની સંમતિ મળે એની શક્યતા લાગતી નથી, એટલે મેં તો મારે ઘેરે પત્ર પથ્થુ લખી દીધો છે. મેં લખ્યું છે, ગ્રામ-સેવા કરવા કોઈ અગત્યના કામમાં જઈને બેસી જવાનો મારો વિચાર છે.’

એટલે તરત જ પૂ. જુગતરામભાઈ કહે, ‘તમે પત્ર લખ્યો એ જાણનાર નથી. તમારા પત્રથી એ લેણા કેટલાં બધાં ચિંતાતુર થઈને દોડાદોડી કરી મૂકશે, તેનો તમે કેમ વિચાર ન કરો ?’ હું કાંઈ બોલ્યો નહિ મારા મનમાં એમ જ હતું. પછી ધીરેથી પૂ. જુગતરામભાઈ મને કહે, ‘જેલમાંથી એમ જ હતું. પછી ધીરેથી વેડછીના આશ્રમમાં જલો. ત્યાં તમને મારી રીતે રહેવાનું મળશે. કાંતાયુ બને તેની સાથે સંઘળાયેલી બધી જ ક્રિયાઓ શીખવાની મળશે. શ્રમમય આશ્રમજીવનનો તમને અનુભવ થશે. હું ત્યાં કાગળ લખીશ. અને તમારે ઘેરે પણ કાગળ લખીશ. એ તમે જેલમાંથી ઘેરે જશો તોયે તમને આશ્રમમાં આવવાની છૂટ તમારાં સગાં સ્નેહીઓ અને બા-માપુહ પાસેથી મળી રહેશે.’

૮ ગામના લોકોને દૂબવશો મા

જેલમાંથી છૂટીને ગયો ત્યારે ગામ તો સાવ ફરી ગયું હતું. ૧૫,૦૦૦ રૂપિયાનો સામુદાયિક ૬૬ ગામ લોકોએ ભર્યો હતો. ગામમાં ખીક અને ખળભળાટ હતો.

ધણાના મનમાં હતું, ‘આ જેલમાંથી છૂટીને આવેલો જુવાનિયો કાંઈ ઉત્પાત મચાવશે. તો ગામ પર ફરી પાછો તાસ વતશે.’

કેટલાકે પૂ. પિતાશીને મોઢે મોઢે કહ્યું હતું, ‘એને, ઘેમુને કામમાં રાખજો. એ કાંઈ એવું ન કરે કે જેથી આપું ગામ પાછું મુશ્કેલીમાં આવી પડે.’

અને હું કોઈ ઉત્પાત નહિ મચાવું એવી વ્યવસ્થા થઈ. બધું હું તો યુક્ત વાતાવરણથી ખરેખરી જેલમાં આવી પડ્યો. હું તો ખૂબ મંજાવા લાગ્યો.

મે પૂ. જુગતરામભાઈને પત્ર લખ્યો, આવી ભમભરેલી પરિસ્થિતિ ગામમાં છે. બેઠે અમારી વધાં પદ્ધતિની ધાળી—તેલધાણી—હું ચલાવું છું, જે અમે ૧૯૪૧માં શરૂ કરી હતી. છેડુંભાઈ જેલમાં છે. ધીરેભાઈ ફેલુસ—ઉમરગામ છે. અહીં બધું છે, પણ આનંદ નથી. શું કહું ? માર્ગદર્શન આપશો.’

જવાબ આવ્યો, ‘લાણી ચલાવજો. ગીત ગાજો. શાળાનાં બાળકોને ગીતો શીખવજો. આંગણું સાફ કરજો, રોજ રસ્તા વાંળજો. ભગવાનનું ભજન કરજો. ગામના લોકોને નહિ દૂબવતાં આ બધું ચાલુ રાખશો તો તમને મન આવશે.’

૯ મારું બાળ્ય નિયંત્રી જીવન

૧૯૪૦-૪૧નું વેડછીનું ભોજન ? જીવનના રોટલાના સરસ ચાર ચાર ટુકડાં કરેલા અને એક ટોપલીમાં વ્યવસ્થિત મૂંઠેલા, એક તપેલામાં માવ બોંદેલું શાક. અંદર વધાર તો નહિ જ પણ મરી-મસાલો પણ નહિ, અને મીઠું પથ્થુ નહિ, શાકમાં મીઠું નતે જ નાખી લેવાનો. તેલ પથ્થુ શાકમાં ઉપરથી જ નાખવાનું અને રોટલા પર પાપુ તેલ જ ચોપડવાનું.

અમે ખાવા બેઠા, ખરેખર ભોજન સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું. મેં તો બરાબર ખાતું.

એટલે મને આમઢ કરતાં કહે, ‘ખૂબ દૂરથી આવ્યા છે, આટલો રોટલો લઈ લો. શરમાશો નહિ. થાક પછી આ રહ્યું.’ એમ કહી શાકના તોષણોનો ગડેરો એમણે મારા તરફ ખેંચી આવ્યો. પછી કહે, ‘તમે તો તીવ્ર તમતમતું ખાનારા! આતું ભોજન તમને ભાવ્યું?’

મેં કહ્યું, ‘મને તો બહુ ભાવ્યું.’

એટલે વળતો પ્રશ્ન આવ્યો, ‘સાચું કહો છો?’ મેં કહ્યું, ‘હા જી.’

એમણે કહ્યું, ‘આવાં ભોજનથી પેટ સાડું રહે છે. પૌષ્ટિક તો છે જ. તમે પચી એટું જ ખાવાની આદત પાડો. બે એટલું કરશો તો કોઈ મંદગી તમને હેરાન કરશે નહિ.’

અને સાચે જ, મને હજી સુધી કોઈ ખીનારીએ હેરાન કર્યો નથી.

૧૦ મન નું વૃક્ષએ મત લે

ફરતા રહેતું એ મારી સ્વભાવગત યીજ બની ગઈ. પૂ. મહારાજે એ મને શીખવ્યું. પ્રવાસની મઝા માણવાતું પછી શીખવ્યું અને પોતાના પ્રવાસની વાતો પછી કરી. જુગતરામભાઈએ નોંધપેઠી રાખવાની પ્રેરણા આપી. પરિણામે ફરતું અને લખતું. આમ મારામાં નોંધપેઠી રાખવાની વૃત્તિ જુગતરામભાઈને જ આભારી છે.

કુખમાં વધુકર મંડળના મંત્રી તરીકે મેં ફરવા માંડ્યું. લોકોની મનતાની વાત શી રીતે કરું? અનહદ પ્રેમથી હું નાહો. એક ગામની ભજન મંડળી મને દોરી જવા માટે મારા યુકામવાળા ગામમાં આવે, પોતાને ગાંસ ભજન ગાતી ગાતી લઈ બધ, ત્યાં લોકોની સાથે વાતચીત થાય, એમના પ્રશ્નોની નોંધ થાય, એ પ્રશ્નો અંગે જેને લખવાનું હોય તેને લખવાનું કામ પછી પ્રવાસમાંથી જ થાય અને એ ગામના લોકો મને બીજા ગામ ભજનનાગીતોનાગિતો સાથે પહેંચાડે. રાતે યુકામ વખતે પછી ધણી લાઈએ મારી સાથે મોડી રાત સુધી વાતો કરી, મારા યુકામ થર જ સઈ રહેતા. આ સંસ્મરણે આજે પછી લાવ-ભીનો કરી દે છે.

ત્યારે મેં જુગતરામભાઈને થવ દારા મારા આવ્યા મઝાના મસ્તી-ભયાં અને કાર્યરત દિવસો વિશે લખ્યું. જણાવ્યું કે, ‘આપની સલાહ મુજબ મેં રોજનીશી રાખી છે.’

એમણે લખ્યું, ‘રોજનીશી બહુ લાંબી નહિ હોય તો મને રોજ-બરોજની નકલ મોકલતા રહેશો.’

મેં તેમ કરવાનું ચાલુ કર્યું, અને પછી તમનો અધિગ્રામ માગ્યો, ‘મારા આવ્યા વાદ્યાર દિવસો અંગે આપનો શો અધિગ્રામ છે ત બહુવારો.’

એમણે જણાવ્યું, ‘જેમ જેમ લોકોમાં તમારું માન વધતું બધ છે તેમ તેમ વધુ નમ્ર બનજો. ઝાડને ફળ આવે ત્યારે તેની ડાળોએ ઝૂકે છે, નમે છે. તમે તો હજી બહુ નાની ઉંમરના છો, એટલે આડકતું લખતું પડ્યું.’

૧૯ શાંત અનાસક્ત સેવક

પૂ. વિનોબાજીની શુજરાતની પદયાત્રાના સમયની આ વાત છે. સુરત જીલ્લામાં પદયાત્રા ચાલતી હતી. તેના સૂત્રધાર જુગતરામકાકા હતા. કોઈ એક પડાવ ઉપર જોડારમાં શાંતચિતે જુગતરામકાકા કંઈક વાતચીત કરતા હતા. એટલામાં પૂ. વિનોબાજી ત્યાંથી પસાર થયા અને એકદમ અટકી ગયા. મને પૂછ્યું કે પેલા જુગતરામભાઈ બેઠા છે ને! મેં હા પાડી, તરત જ પૂ. વિનોબાજીએ જુગતરામકાકાની ચાંત ઝુપઝુપ બેઠીને કહ્યું કે કોઈ ચિત્રકારને શાંત ભાવવાળી મૂર્તિ કંડારવી હોય તો આનાથી બીજી કોઈ સારી મુખામૂતિ નહિ મળે!

આજે પછી જુગતરામકાકાને સ્થિરાસને, શાંતચિતે બેસી લખતા વાંચતા બેઠેછે છીએ તો આ શાંતમૂર્તિ આપણી નજર સામે તરવરે છે.

સર્વોદય સંમેલન વેડફીમાં ભરાવાનું હતું. બે ત્રણ મહિના પહેલાં જ અમને સંમેલનની પૂર્વ તૈયારી માટે બોલાવી લીધા. જેમ જેમ સંમેલન નજીક આવતું થતું તેમ તેમ કામના બોજથી કાર્યકર્તાઓ અજાવા લાગ્યા. યુજ્યવે તે વિદ્યાર્થીઓ જ મંડેરો માંધવાનું કામ કરતા પછી સાથે થોડા રાત્રીપરજના મજૂરો પછી મદદ કરતા. વ્યવસ્થિત કામથી આ મજૂરો ટેવાયલા નહિ, તેથી અમારામાં કાર્યકરે અજાણેને એક મજૂર તરફ થોડી તોહકાઈ બતાવી. દૂરથી જુગતરામભાઈ સાંભળી ગયા, પાસે આવ્યા. પેલા કાર્યકર્તાને શાંતચિતે છતાં દહપણે કહ્યું, ‘મારા જીવનકાળ દરમિયાન મેં આ મજૂરો સાથે આવેા વ્યવહાર કર્યો નથી, તેઓ તો આપણા માર્કિટ છે. આપણે તેમના સેવક છીએ. તેવી ભાવના રાખીને તેમની સાથે વર્તવું બેઠેછે.’ મને રામાયણની આ પંક્તિ યાદ આવી ગઈ. ‘સં સેવક સ્વતત્ત્વર જ્ઞ ત્વામી મયમતઃ.’ આ ભાવના મેં તેમના જીવનમાં જોતપોત થતી બેઠી છે.

શુજરાત ગાંધી સ્મારક નિધિના જુગતરામકાકા વપોર્થી પ્રમુખ છે. લગભગ એક કરોડ રૂપિયા ગાંધી નિધિએ શુજરાતની રચનાત્મક સંસ્થાઓને ખર્ચ પેટે આપ્યા. તેથી દેશીયે સંસ્થાઓ સમૃદ્ધ બની અને ગાંધીનિધિ તાંત્રીય થઈ ગયો. ગાંધી શતાબ્દી પછી કેન્દ્રીય ગાંધી સ્મારક નિધિ શુજરાત ગાંધી નિધિને નલાવી રહી છે. પછી પેલી જૂની વાત યાદ કરીને શુજરાતના એક શીલ્પકાર શેડ જેમણે આ દ્રુસ્તી દ્રુસ્તી પછી હતા, તેમણે મને ટોચ કરીને કહ્યું કે આમ બધી મૂડી તમે લોકોએ વાપરી નાંખી તેના કરતાં એક કરોડની મૂડી બળબીને વ્યાજ વાપરું હોત તો આજે પછી તમારી બધી રકમ અકબજ રહી હોત. આ વાત મેં કાકાને કહી. તેજો એકદમ બોલી બેઠ્યા કે : ‘ભાઈ! ગાંધીના આદાન પેસા ઉપર કયાં સુધી નાચશો? ફક્ત પૈસાથી જ મુરુવાઈ થતો હશે?’

આમ એક કરોડ રૂપિયાનો વર્ષીય કાકાએ અનાસક્તભાવે કર્યો, ગાંધીજીને ગીતાને ‘અનાસક્ત યોગ’ નામ આપ્યું છે, આ ભાવના આજે પછી કાકામાં મૂર્તિમત થાય છે.

□ લેલુભાઈ નાયક

□ ધીરુભાઈ દી. પટેલ

અને દુઃખી થયું પડે. પણ ચિંતા ના કરશો. હું અને અમે સૌ તમારા સગાં જ છીએ ને ?

ત્યાર પછી એમણે આશ્રમવાસીઓ પૈકી એ જગ્યાને મારી સારવાર સોંપી અને જ્યાં સુધી મને સારુ થયું ત્યાં સુધી રોજ રોજ મારી પૂજા કરતા જ રહ્યા.

૬ ગાંધીએ ઘડેલા ગાંધી

એકવાર નેહતા પાંચખાનાંઓ પાસે ખેસીને કેટલાક કેદીઓ— ગુનેગાર કેદીઓ—રોટલા ખાતા હતા. આમ તો નેહતાનાં જળરાં સાફ રાખનારા એ કેદીઓ હતા. કેટલાક રાજકીય કેદીઓ જળરે જઈને જળરે ગંદું મૂકીને જ પાછા કરતા. પેલા એક કેદી તરત જ એ જળરે સાફ કરતો અને મળ પર માટી પછુ તાપી દેતો. મેં એક કેદીને પૂછ્યું. ‘ભાઈ આ જળરાં પાસે જ ખેસીને તમે રોટલા ખાવ છો, તેના કરતાં અમારી ખેરકના ચોટલા પર ખેસીને રોટલા ખાતા હો તો ?’

પેલા કેદીની આંખમાં ઝળહળિયાં આવ્યાં. કહે, ‘ભાઈ, એવું થી રીતે બને ? ખેરકમાંથી કાંઈક જાય તો અમારે માથે પડે. અને જમાફારને તાસ અમારા પર વધી પડે.’ ત્યાર પછી મેં કહ્યું, ‘મારી રોતરછ પર ખેસો, તો અમને કાંઈને વાંધા નથી.’

તે દિવસે તો એ ભાઈ અમારી સાથે બેઠો નહિ. પણ બીજી દિવસે તે અમારી પાસે આવીને બેઠો. પછી બ્યારે હું જુગતરામ-ભાઈના વર્ગમાં જઈને બેઠો, ત્યારે એ પછુ મારી સાથે આવીને બેઠો. મેં જુગતરામભાઈની એને ઓળખાણ આપી. જુગતરામ-ભાઈને પણ એને વિશે થોડી વાત કરી. પછી તે કેદી સાથે જુગતરામભાઈએ ખૂબ પ્રેમથી કેટલીક વાતો કરી. મને લાગે છે કે એમાં અડધો દલાક ગયો. પેલા કેદી તો વારંવાર હાથ બેડે ને માથું હલાવે.

પછી ધીરે ધીરે અમારામાંથી એકાદનો રેંટિયો કે એકાદની ધતુષ્પતકલી લઈને કાંતવા લાગ્યો. હવે એની વારી બદલાતી હતી. એટલે અમને કહે, કે ‘ભાઈ, ગાંધીજી તો આવા જુગતરામભાઈ જેવા કેટલા બધા ગાંધી ધડકા હશે ! હવે તો રવરાજ આવવાનું જ.’

૭ વિદાયવેળાની વાતો

જુગતરામભાઈ એક દિવસ બપોરે એમના નિષ્ઠમ સુજળ અમારી ખેરકમાં આવ્યા. મને પાસે બેલાવ્યો. પછી કહે, ‘હવે તો તમે છૂટીને ઘેર જશો, ખડું ને ?’ મેં કહ્યું, ‘ઘેરે જવાનો પક્ષ વિચાર નથી. કાંઈ ગામમાં ગ્રામ-સેવાનું કાર્ય કરવા ખેસી જઈશ.’ તો કહે, ‘ના, એમ નહિ કરવું. ઘેરે જવ. તમારાં બા તથા તમારા બાપુજીને ગળી, તમારાં સગાં સ્નેહીઓને મળી, તમને મળીને, તમને સમજાવીને ગ્રામ-સેવાનાં કાર્યમાં પડવાનો નિર્ણય કરવો.’ મેં દાનું, ‘આવાં કામમાં પાતાનું સાલુસ પડે એ લગ્યાને ગમે નહિ. બીજાનાં વાળકા આવાં કામમાં પડે, તો મારાં મા-બાપ અને સગાં સ્નેહીઓ દ્વારા યાચાથી પણ આપે. મારે ત્યાં દલાસ મારી ‘નાની’ (મારી બા) ગ્રામ-સેવા કાર્યમાં પડવા માટે સમતિ આપે. પણ બીજાનાં સગાં સ્નેહીઓ સ્વયં નહિ આપે.’

એમણે કહ્યું, ‘ના, એમને સમજાવીએ તો એમણે તો માને અને તમને ગ્રામ-સેવાનાં કામમાં પડવાની સમતિ આપે.’

મેં કહ્યું, ‘મને એમની સમતિ મળે એવી શક્યતા લાગતી નથી, એટલે મેં તો મારે ઘેરે પત્ર પણ લખી દીધા છે. મેં લખ્યું છે, ગ્રામ-સેવા કરવા કાંઈ અગત્યના ગામમાં જઈને ખેસી જવાનો મારો વિચાર છે.’

એટલે તરત જ પૂ. જુગતરામભાઈ કહે, ‘તમે પત્ર લખ્યો એ બરાબર નથી. તમારા પત્રથી એ લોકો કેટલાં બધાં ચિંતાતુર થઈને દોડાસદી કરી ચૂકશે, તેનો તમે કેમ વિચાર ન કર્યો ?’ હું કાંઈ બોલ્યો નહિ મારા મનમાં એમ જ હતું. પછી ધીરેથી પૂ. જુગતરામભાઈ મને કહે, ‘નેહતામાંથી છૂટ્યા પછી તમે આપણા વેઠછીના આશ્રમમાં જાવો. ત્યાં તમને મારી રીતે રહેવાનું મળશે. કાંતવું અને તેની સાથે સંકળાયેલી બધી જ ક્રિયાઓ શીખવાની મળશે. શ્રમતથ આશ્રમજીવનનો તમને અનુભવ થશે. હું ત્યાં કાગળ લખીશ. અને તમારે ઘેરે પણ કાગળ લખીશ. બે. તમે નેહતામાંથી ઘેરે જશો તોયે તમને આશ્રમમાં આવવાની છૂટ તમારાં સગાં સ્નેહીઓ અને બા-બાપુજી પાસેથી મળી રહેશે.’

૮ ગામના લોકોને દૂલવતો મા

નેહતામાંથી છૂટીને ગયો ત્યારે ગામ તો સાવ કરી મધું હતું. ૧૫,૦૦૦ રૂપિયાનો સાસુદાયિક દંડ ગામ લોકોએ લયોઈ હતા. ગામમાં ખીંક અને ખળભળાટ હતો.

ધણાના મનમાં હતું, ‘આ નેહતામાંથી છૂટીને આવેલો જુવાનિયો કાંઈ ઉત્પાત મચાવશે. તો ગામ પર ફરી પાછો તાસ વર્તશે.’ કેટલાક પૂ. પિતાશ્રીને મોઢે મોઢે કહ્યું હતું, ‘બે. જો, ઘેલુને કાખમાં રાખજો. એ કાંઈ એવું ન કરે કે નથી આપું ગામ પાછું મુશ્કેલીમાં આવી પડે.’

અને હું ‘કાંઈ ઉત્પાત નહિ મચાવું’ એવી વ્યવસ્થા થઈ. જાણે હું તો મુક્ત વાતાવરણમાંથી ખરેખરી નેહતામાં આવી પડ્યો. હું તો ખૂબ ગૂંચાવા લાગ્યો.

મેં પૂ. જુગતરામભાઈને પત્ર લખ્યો, આવી ભયભરેલી પરિસ્થિતિ ગામમાં છે. ભેંકે અમારી વધાં પકલિની ઘણી—તેલધાણી—હું ચલાવું છું, જે ગામે ૧૯૪૧માં શરૂ કરી હતી. છાંદુભાઈ નેહતામાં છે. ધીરેભાઈ ફલુસા—ઉમરગામ છે. અહીં જઈએ છીએ, પણ આનંદ નથી. શું કહું ? માર્ગદર્શન આપશે.’

જવાબ આપ્યો, ‘ધાણી ચલાવજો. ગીત ગાજો. શાળાનાં બાળકોને ગીતો શીખવજો. આંગણું સાફ કરજો, રોજ રસ્તા વાળજો. લગવાનું લગન કરજો. ગામના લોકોને નહિ દૂલવતો આ બધું ચાલુ રાખજો તો તમને ખબ આવશે.’

૯ સાદું ભોજન નિયેમી જીવન

૧૯૪૦-૪૧નું વેઠછીનું ભોજન ? જુવાનના રોટલાના સરસ ચાર ચાર ટુકડા કપડા અને એકે ટોપલીમાં વ્યવસ્થિત મૂક્યા. એક તપેલામાં સાવ બાફેલું શાક. અંદર વધાર તો નહિ જ પાચુ મરી-મસાલો પાચુ નહિ, અને મીઠું પાચુ નહિ, શાકમાં મીઠું ભતે જ નાખી લેવાનું. તેલ પાચુ શાકમાં ઉપરથી જ નાખવાનું અને રોટલા પર પાચુ તેલ જ ચોપડવાનું.

અમે ખાવા બેઠા, ખરેખર ભોજન સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું. મેં તો ખરાબ ખાધું.

એટલે મને આમઠ કરતાં કહે, 'ખૂબ દૂરથી આવ્યા છો, આટલો રોટલો લઈ લો, શરમાશી નહિ. સાક પચ્ચ આ રહ્યું.' એમ કહી શાકના તપેલાંના ગડેરા એમણે મારા તરફ ઘેંચી આપ્યો. પછી કહે, 'તમે તો તીખું તમતમગું ખાનારા! આતું ભોજન તમને લાવ્યું?'

મેં કહ્યું, 'મને તો બહુ લાવ્યું.'

એટલે વળતો પ્રશ્ન આવ્યો, 'સાચું કહો છો?' મેં કહ્યું, 'હા જી.'

એમણે કહ્યું, 'આવાં ભોજનથી પેટ સારું રહે છે. પૌષ્ટિક તો છે જ. તમે પચ્ચ એવું જ ખાવાની આદત પાડો. બે એટલું' કરશો તો કોઈ માંદગી તમને હેરાન કરશે નહિ.'

અને સાચે જ, મને હજી સુધી કોઈ ખોસારીએ હેરાન કર્યો નથી.

૧૦ મન તું વૃક્ષનમે મન લે

કરતા રહેલું એ મારી સ્વભાવ-ગત ચીજ બની ગઈ. પૂ. મહારાને એ મને શીખવ્યું. પ્રવાસની મઝા માણવાનું પચ્ચ શીખવ્યું અને પોતાના પ્રવાસની વાંતા પચ્ચ કરી. જુગતરામભાઈએ નેપિથેપોથી રાખવાની પ્રેરણા આપી. પરિણામે કરવું અને લખવું. આમ મારામાં નેપિથેપોથી રાખવાની વૃત્તિ જુગતરામભાઈને જ આભારી છે.

કચ્છમાં વણકર મંડળના મંત્રી તરીકે મેં કરવા માંડ્યું. લોકોની મનતાની વાત થી રીતે કયું? અનહદ પ્રેમથી હું નાહ્યો. એક ગામની ભજન મંડળી અને દેસી બધા માટે મારા સુકામવાળા ગામમાં આવે, પોતાને ગામ ભજન ગાતી ગાતી લઈ જાય, ત્યાં લોકોની સાથે વાતચીત થાય, એમના પ્રશ્નોની નેપિથેપોથી અંગે જેને લખવાનું હોય તેને લખવાનું કામ પચ્ચ પ્રવાસમાંથી જ થાય અને એ ગામના લોકો મને ખીંચે ગામ ભજન-ગીતા-વાદ્યો સાથે પહેંચાડે. રાતે સુકામ વખતે પચ્ચ ઘણા ભાઈઓ મારી સાથે મોઢી રાત સુધી વાંતા કરી, મારા સુકામ પર જ સઈ રહેતા. આ સંસ્મરણ આને પચ્ચ લાવ-લોને કરી દે છે.

ત્યારે મેં જુગતરામભાઈને પૂછ દારા મારા આવ્યા મઝાના મસ્તી-ભર્ષા અને કાર્યરત દિવસો વિશે લખ્યું. જણાવ્યું કે, 'આપની સલાહ મુજબ મેં' રોજનીશી રાખી છે.'

એમણે લખ્યું, 'રોજનીશી બહુ લાંબી નહિ હોય તો અને રોજ-ભજનની નકલ મોકલતા રહેશો.'

મેં તેમ કરવાનું ચાલુ કર્યું, અને પછી તેમનો અભિપ્રાય સાંગે, 'મારા આવ્યા યાદગર દિવસો અંગે આપને! શો અભિપ્રાય છે તે જણાવશો.'

એમણે જણાવ્યું 'જેમ જેમ લોકોમાં તમારું માન વધતું જાય છે તેમ તેમ વધુ નજીક જાવો. ઝાડને ફળ આવે ત્યારે તેની ડાળોએ ઝૂકે છે, નમે છે. તમે તો હજી બહુ નાની ઉંમરના છો, એટલે આટલું લખવું પડ્યું.'

□ લેણભાઈ નામક

૧૬ શાંત અનાસક્ત સેવક

પૂ. વિનોબાજીની શુભરાતની પદ્ધતિના સમયની આ વાત છે. સુરત છલ્લામાં પદ્ધતિના ચાલતી હતી. તેના સુધારા જુગતરામકાકા હતા. કોઈ એક પચ્ચ ઉપર ઓરડામાં શાંતચિતે જુગતરામકાકા કંઈક વાતચીત કરતા હતા. એટલામાં પૂ. વિનોબાજી ત્યાંથી પસાર થયા અને એકદમ અટકી ગયા. મને પૂછ્યું કે પેલા જુગતરામભાઈ બેઠા છે ને! મેં હા પાડી, તરત જ પૂ. વિનોબાજીએ જુગતરામકાકાની શાંત યુગયુગ ભેળેને કહ્યું કે કોઈ ચિનકારને શાંત લાવવાળી સૂતિ કંઠારથી હોય તો આનાથી બીજી કોઈ સારી શુખદ્વિત નહિ મળે!

આને પચ્ચ જુગતરામકાકાને સ્થિરાસને, શાંતચિતે બેસી લખતા વાંચતા ભેળેએ છીએ તો આ શાંતચિતે આપણી નજર સામે તરવે છે.

સર્વોદય સંમેલન રોકડીમાં ભરાવાનું હતું. બે ત્રણ મહિના પહેલાં જ અમને સંમેલનની પૂર્વ તૈયારી માટે મોલાવી લીધેલા. જેમ જેમ સંમેલન નજીક આવતું ગયું તેમ તેમ કામના બેઠાઓ કાર્યકર્તાઓ અકળાવા લાગ્યા. મુખ્યત્વે તો વિદ્યાર્થીઓ જ મંડપો માંધવાનું કામ કરતા પચ્ચ સાથે થોડા રાત્રીપરજના મજૂરો પચ્ચ મદદ કરતા. વ્યવસ્થિત કામથી આ મજૂરો રોચાયલા નહિ, તેથી અચારામાંના કાર્યકરે અકળાઈને એક મજૂર તરફ થોડી તોડકાઈ બતાવી. દૂરથી જુગતરામભાઈ સાંભળી ગયા, પાસે આવ્યા. પેલા કાર્યકર્તાને શાંતચિતે હવાં દડપણે કહ્યું, 'મારા જીવનકાળ દરમિયાન મેં આ મજૂરો સાથે આવી વ્યવહાર કર્યો નથી, તેઓ તો આપણા માલિક છે. આપણે તેમના સેવક છીએ. તેથી લાવના રાખીને તેમની સાથે વર્તવું ભેળેએ.' મને રાખાવણી આ પંક્તિ યાદ આવી ગઈ. મેં સેવક સવરવર જ્ઞ સ્વામી મળવત્.

આ લાવના મેં તેમના જીવનમાં જોતાપ્રેત થતી ભેળે છે.

શુભરાત ગાંધી સ્મારક નિધિના જુગતરામકાકા વર્ષોથી પ્રમુખ છે. લગભગ એક દરોડ રૂપિયા ગાંધી નિધિએ શુભરાતની રચનાત્મક સંસ્થાઓને ખર્ચ પેટે આપ્યા. તેથી કેટલીયે સંસ્થાઓ સમૃદ્ધ બની અને ગાંધીનિધિ નામશેષ થઈ ગયો. ગાંધી શતાબ્દી પછી કેન્દ્રીય ગાંધી સ્મારક નિધિ શુભરાત ગાંધી નિધિને નભાવી રહ્યો છે. પચ્ચ પેલી જૂની વાત યાદ કરીને શુભરાતના એક શીલકાર થોડું ભેળે આ દ્રશ્યના દ્રશ્ય પચ્ચ હતા, તેમણે મને ટીકાર કરીને કહ્યું કે આમ બધી મૂડી તમે લોકોએ વાપરી નાંખી તેના કરતાં એક કરોડની મૂડી ભળવીને વ્યાજ વાપરવું હોત તો આને પચ્ચ તમારી બધી રકમ અકળજ રહી હોત. આ વાત મેં કાકાને કહી. તેઓ એટલમ બોલી બીક્યા કે : 'ભાઈ! ગાંધીના આદર્શ પેલા ઉપર કયાં સુધી નાંચશો! કંટા પેનાથી જ છુટપાર થતો હશે?'

આમ એક કરોડ રૂપિયાનો વહીવટ કાકાએ અનાસક્તાપણે કર્યો. ગાંધીજીએ ગીતાને 'અનાસક્તિ યોગ' નામ આપ્યું છે. આ લાવના આને પચ્ચ કાકાના ચૂતિમંત થાય છે.

□ લેણભાઈ દા. પટેલ

મને મુંઝવેથી 'બાલવાડી'માં ચિત્ર કરવા બે દિવસ માટે ચમદાવાદ બોલાવેલા, મને કહે, 'તારા ચિત્રો (ઈલસ્ટ્રેશન્સ)માં બાળકોને ખૂબ દુઃખથી શબ્દગાર અને ભેજ ઈલાણીને પણ શબ્દગારવાનું ના જૂલતો.'

મીલુલાઈને પૂ. કાકા લખે છે : હકુલાઈની મોઝર્ન આઈની વાત મને સમજતી નથી, તમે સમજવશો? હકુલાઈ જે મોઝર્ન આઈની વાત કરતા હશે તે વિશે તો મને કશી ખબર નથી; પણ રાત્રે ૧૨ વાગે મારી બાહુના ઝોરડામાં છાકરાઓ સાથે ચિત્રમાં મશગૂલ હોય છે, એટલું હું 'બહુ' છું.

પૂ. જી.કાકા, શિવાશાઈને હું એક ઝીંધરી બહેન પાસે દળવાને જીવાર મંગી, બહેને ઝાળખ્યા કે તહિ તે ખબર નથી. પણ એની પાસે જીવાર નહોતી, એટલે ચોખા આપ્યા. પૂ. જી. કાકા દળના બેડા. યુ. શિવાશાઈને દળવામાં હાથ માર્યો. પછી કહે, 'હવે બધું કામ મારા એક્સા પાસે ના કરાવજી.'

નંદરખાર સ્ટેશને મ્મમે રાત્રે ભીતર્યાં, મને કહે, હવે જતાં પહેલાં ચાલ ચલાવું આઈ લઈએ. રખેને ધજમનને રાખવું પડે.

વેડકીનાં લંદાનો બાઈઝ એ એમનો વર્ગ હતો, એમાં ઝાકયાન, પશુપક્ષી અને કુટુંબીઓને મળે.

હમણાં એક ક્રાસેબિયન બહેન કહેતી હતી. 'જે આવક લાવે એ કામગર.' અને બાકીના કેવા? ગાંડા, લૂલા, લંચડા સવારે ચારથી રાત્રે નવ સુધી પૂ. જી.કાકા કાંઈક ને કાંઈક કરતા જ હોય છે, પણ હિપરતી વ્યાખ્યા પ્રસાણે તો એ ગાંડા જ કહેવાય ને?

મ્યાપણે પણ એવું જ માનનારા ને? એને ચૂલવામાં આપણે ગજ ચાલે?

□ હકુ શાહ

૨૧ કેટલાક મમીયા પ્રસંગો

૧૯૫૦નો તે કે જૂન માસ હતો. સરોવર ચોખનાના લાલો સમજાવવા અને તે માટે થોડું બેવા તપાસવા (સરવે) કરવા માંડી તાલુકાના વરેલડા ખુદ ગામે આયોજિક શાળાના સહનમાં ગ્રામ-સેવકોનો વર્ગ રાત રોકાયો હતો. પૂ. જી.ગુજરામભાઈ, બુલાશાઈ પટેલ, હું ને અનિલભાઈ આતારામ સાથે હતા.

પૂ. જી.ગુજરામભાઈ કહે, સાંજ પછી સામલેકા આવશે. આપણે પહેલાં નાનકું નાટક કરજું.

શાળાની ખુરશી ૧૨ રાત્રે અપકરનાનું નાટક ચલાવવાનું હતું. અનિલભાઈને ઝડી પોસ્ટરી. મેં ચાલ કાળજના સવરેલા મોટા કાન મોંઠાસે બેવા રાત્રે સપકરના તરીકે ખુરશી રૂપી સિંહારાન ૧૨ મેંડી લાન શરૂ કરી.

ચંદ્રમાતું આહું અજવાણું, સામે બીધા પ્રેક્ષકા ગ્રામજનોને તે વિલાઈ-એ બેઠેલા.

ચિકારે બટાં વૃષ્ણ લાગવાથી બૂઝા પડેલા રાત્રેએ નાનાં પક્ષી મારી ખાખેલાં તેથી પાપ લાગ્યું ને કાન સપડા જેવા થઈ ગયા. હવે તે કાઈને બતાવાય નહિ. સૌ તે એટીને ગરકરી કરે, ખીજે, માટે ચિપાઈ! ક્રાંતિય મારી પાસે આવવા ન દેશે. જમવાનું પણ બારીમાં મૂકી દેને. હું જમી લઈશ ...વગેરે

પણ...હા...મારે દાંઢી વધી ગઈ છે. તેથી તે માટે ધનિયા હનમને તો બોલાવજો જ પડશે. તે મારી આ સૂપડા જેવા કાનની વાત કાઈને ન કહે તેમ ચેતવણી આપને.

ચિપાઈએ, છ હજુર કહીને મોટીથી વૃષ્ણ મારી કે—એ ધનિયા હનમ! રાત્રે સાહેબની દાંઢી કરવાની છે, માટે ચાલ જલદી. જીગરતરામલાઈ સૌ પ્રેક્ષક વચ્ચે બેઠેલા હતા. તે ઝંપ દઈને ઊભા થયા ને બેલ્યા, 'આલેચો હું હું ધનિયો હનમ. રાત્રે સાહેબની દાંઢી કરવા.'

આમ કહેતાકે કક્ષીમાંથી પોતાનું ચમ્પા રાખવાનું ધર (પાકીટ) કાઢીને તે પર અંગાળાં વતી પડપટ બેલાવના આવીને મારી દાંઢી કરવાનો અશ્વિન કરવા માંડ્યા અને લેકિ એકદમ ખડખડાટ હસી પડ્યા ને આ ઝિસરેખેચાર નાટકની મળ માણી રહ્યા... ત્યાર બાદ જીગરતરામભાઈએ, સમજી બાળ્યાએ તે ગ્રામલોકોને સર્વોદય ચેતનાની વાતો કરી ને સમજાવ્યા.

લગભગ ૧૬૫૩ના બન-ચુઆરીથી વેડકીની બાલવાડી મને લેવાઈ. ચોકમાં વૃક્ષો નીચે એક બે આકાશિકાં તો અલાલ્યા પછી સહેકારી મંડળીતો એક ઝોરડો અમને બાલવાડી માટે મળ્યો. સાંધેના કશા જ ખાસ નહોતાં. નારસો પણ લંચેથી બતાવી લઈ જતા.

પોતે એક હી જેવા આવ્યા. શેડી સૂતનાંચી આપીને પીજી હી આશ્રમમાંથી નાની નાની છપીચી બંદે જ ઉપાડી લાવ્યા ને ઝોરડા-માં ઢાંચી આપી.

મેન્ટેસોરી બાલમંદિરનો મારો બાપોસિક વધેની અનુભવ હતો. પણ પૂર્વ-અનિયાદી વિશે મારે તેમની જ પાસેથી સમજવાનું હતું. એ દિવસોમાં તેમને સમજ ન મળે એટલે ખરે ખરો મેન્ટેસોરીના આકારો તાપમાં વાલેલ સુધી સાથે ચાલતા જઈએ. હું સવાલ પૂછું ને તેઓ તેના જવાબ દે ને હું તરફથી જે પણ શબ્દોમાં જ ટપકાવું તે પછી પાછો આગળ ચાલું તેમની સાથે. ત્યારે વેડકીમાં મેંદર, ચડક વગેરે કશું ન હતું. વાલેલ ગરમાં તેમના બેડા સુધી આવી પ્રશોતરી ચાલે. સાંજે આશ્રમે આવી તે પ્રશોતરીને વ્યવસ્થિત લખી શ્રુકું ને તેનો વ્યવહાર કેમ કરવો તેના પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા.

તેમની ધીરજ, બાળશિક્ષણ માટે આદર ને ઉંડું ચિંતન તથા મને તૈયાર કરતાં જવાની તેમની રંગમળ, શાંત અને દઢ નીતિથી હું બહુ જ પ્રભાવિત થયો. ને ત્યારની આશ્રમ બાલવાડી માટે ખૂબ મહેનત કરીને સારી રીતે વિજ્ઞાપી થયો.

પછી તે બાલવાડી આશ્રમની એક ખૂંપીમાં આવી. યુ. મોગનલાઈનાં માર્ગદર્શન ને મદદ સાથે એ બાલવાડીનું એક બનેલું ને ઉમદા બાળણું તૈયાર થયું. પ્રચાર ને પ્રચાર થયો; તેમ જ કઈ કઈ શિક્ષણ રીતોએ, મોટા મહેમાનો તથા યુવાકાતીઓને તે મળતા રૂપ—પૂર્વ-અનિયાદી બાલવાડી—બેવા મળી. અખાપન મંદિરનાં

નાસ્તો તૈયાર કરવાની રમત, દળવાની, રંધવાની, પીરસવાની, વ્યવસ્થિત ભેસવાની, વાસણસાફાઈની રમતોમાં જીજ્ઞાસુઓની ચલણગારીને પહેલો પાઠ મેં ભેજો. રમવાના આગળ ચાલી. આ આવ્યો બેઠકવા ગામમાં શબરીનો આશ્રમ.' રામનું દશરીજીવેને સ્ત્રાગન હતું. વનવાસીઓની અહીં તહીં ઊભેલી ધૂન કુટિઓ, બાળકોની ઉપાસનામાં કાનજીભાઈ અને દશરીજીવેના વિલાસમાં સંગીત ત્યાં ઝુંજ રહ્યું હતું. ત્યાંથી આવ્યા મઠી અમનપૂર્ણિદેનની મૂલીઓ. ચૂનીભાઈની વસ્ત્રવિદ્યા અહીં મૂત્તે બની હતી. અમનપૂર્ણિદેનની નર્તરીમાં બાળકોના વિકસી રહ્યા હતા. જેવાંથી ૩૦ વર્ષ પછી વાતસંવધામની વિશાળવાટિકા વિકસી. યાત્રા આગળ ચાલી. આ રહ્યું તીતવાતું તપોધામ, ભાઈ સુગનભાઈ ભારતી અહીં ધૂણી ધખાવી પડ્યા હતા. એમની વણકાશાળા અને રાત્રિશાળા, એમની ઉપાસનામાં સાધનો, અમારા સ્વાગતમાં સમૃદ્ધભોજન રાખ્યું હતું. સુમનભાઈએ ખેતરમાંથી શાકભાજીની લણણી કરી. પહેલાં કણિના એક એક કણુ પીણી શાક બનાવ્યું. ત્યારે મને સુગનભાઈમાં કણાદ્યુનિતું દર્શન થયું. બાળકો પોતાના ધર્મથી ચેતવ્યા હઈ આવ્યાં. અમે સમૃદ્ધભોજન કર્યું ત્યારે...

‘સખસે જોમી પ્રેમ સગાઈ
દૂયેધનકો મેવા ત્યાગો
સાગ વિહર ધર પાઈ.’

નું ભજન મારા અંતરે ઝુંજ રહ્યું. એ માર્દભની યાત્રા કરી અમારો રામરથ અમારી આંધિમ કે આખરી મંજિલ વેડછી ધામે પહેંચ્યો ત્યારે રામ વનવાસમાં હતા. આશ્રમ ભૂમીમાં હતો. અહીં તથાગતના આદિ શિષ્યો જેવા કરસનભાઈ અને વેલજીભાઈનો પરિચય થયો.

આ યાત્રામાં જીજ્ઞાસુઓનો ભાવદેહ, વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓમાં વ્યાપકપરે પ્રકટેશ મેં ભેજો.

આશ્રમજીવનની અનુભૂતિ કરી. નઈ તાલીમના છુનિયાદી પાઠો શીખ્યો અને મેં નિદાધ લીધી. જીજ્ઞાસુઓના વિદ્યસાદમાં ફરી આવવાનું નિમંત્રણ સાંભળ્યું. એમની તકલીફ દૂર દૂર કરતી એમનું ‘ઇશ જાન’ ઝુંજતું રહ્યું. એનો પ્રકરો આજ્ય મને સંભળાય છે :

‘હે આત્માના કારના કારસંતરી
તને હજારો નમનો વળી વળી
તને કરોડો નમનો ફરી ફરી.’

□ જળવંતરાય કેણી

૨૩ પચાસ વર્ષેય મારા ને મારા

જીજ્ઞાસુઓની સંજોગમાં અમે છેક સને ૧૯૨૦-૨૨માં આવ્યા હતા. મણિનગર અમદાવાદમાં વિલાપીક તરફથી એક અધ્યાપન મંદિર શરૂ થયું હતું. તેમાં હું નોકરો હતા. જીજ્ઞાસુઓમાં ત્યાં ગૃહપતિ હતા. નિયમિત રીતે સવારમાં પાંચ વાગતાં પ્રાર્થના-ગીતાવાચન વગેરે કાર્યક્રમો થતા રહેતા હતા. અગને કુદરતી રીતે જ બધી શિસ્ત પાળવાનું તથા બધા જ કાર્યક્રમોમાં ભાગવાનું

મન થયા જ કરતું હતું. એની એમની જગ્યાએ હતી, ત્યાર પછી તેમણે પડ્યા. પરંતુ મંત્રકર્તા થાલ જ રળ્યા. સુરત જિલ્લામાં આવ્યા પછી પાનુ કેટલીકવાર પ્રદર્શનોમાં તથા બાલવાસી મિશનમાં મેં નોકરો મારેમાં આમંત્રણ આપ્યાં જ કરતાં હતાં અને મને તે બાજુ જવામાં તથા બધા આશ્રમમાં મુલાકાત લઈ પ્રાર્થના સભાઓ તથા ખાસ કરીને ગરબાનાં યતોરન પ્રદર્શનોમાં જાણુ મગા આવતી હતી. વેડછી, મઠી તથા વાતસંવધામમાં તેમણે બંને એક આત્મજન થઈ ગયો.

દંજી દમણી જ મેં તળિયત મારે ખૂબ જીજ્ઞાસુઓમાં પૂજાવ્યું ત્યારે તે પિતાતુલ્ય શુરુછો મને લખ્યું કે ‘મણિલાલ, બહુ વખતથી તમારું આવવાનું થયું નથી તો દયારેક સમયક કાલી આવવાનું રાખજો.’ આ પ્રેમ ભરેલા પત્રને મેં સાચવી રાખ્યો છે ને આ દિવાળી ઉપર કે પછી તે બાજુ આવી પાંચ પંદર દિવસ બધાં આશ્રમોમાં ફરી ગયોરજન કાર્યક્રમોમાં ભાગ લઈએ ત્યારે જ મારા આત્માને ગાંતિ થશે. ત્યાં સુધી તે બાજુ જવા મારેનું મન રહ્યા જ કરે છે. પચાસ વર્ષો પછી પછુ મને એ પોતાના આત્મીય વિદ્યાર્થી ગણે છે ને સંપર્ક રાખે છે. તે મુજબ હું પછુ તેમને એક આત્મીય શુરુ સમજું છું. ને તેમની બધી આરાજો મારી અદાતું છું ને અદાતો રહીશ.

□ મણિલાલ દા. શાહ

૨૪ માતાપિતા તુલ્ય શુરુ

સન ૧૯૩૮માં રાષ્ટ્રીય અહાસલાની ૫૨મી કોંગ્રેસ ગારડોલી તાલુકાના હરિપુરા ગામે નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાઈ. ચુરુદા અને દસામેલા કાર્યકર્તાઓને સરકારશ્રેણી અખ્ય જવાબદારીઓ સોંપી હતી. જીજ્ઞાસુઓમાં સદાઈ વિભાગની જવાબદારી સોંપવામાં આવી હતી. ઘણા મોટા આમસમુદાયમાં લાખો લોકોના આરોગ્યનો આધાર સદાઈ પર હતો.

શુભરાતમાંથી સદાઈ કામ મારે સ્વયંસેવકોની ભરતી કરવામાં આવી હતી. એ વખતે હું નવસારી શહેરમાં એક માધ્યમિક શાળામાં ભણતો હતો. મેં પછુ સદાઈ વિભાગમાં નોકરો નામ નોંધાવ્યું. અમે બધા હરિપુરા મુકામે પહોંચ્યા. અમને સદાઈ જાવણીના એક લાગમાં મુકામ આપવામાં આવ્યો. બીજા દિવસે અમે સદાઈ કામમાં નોકરો. સદાઈ જંતરે રસ્તાની હતી. જીજ્ઞાસુઓમાં સદાઈ કાર્યકર્તા, પહેરજ અને હાથમાં ભૂલું ઝાડુ લઈને સદાઈ કરતા નેચા. મને જાણુ છે તે પ્રમાણે તેઓ નિયમિત સદાઈ કામમાં નોકરો અને અમારા જેવા અણુઆવડતાવાળા જેમણે ભેલા ઝાડુથી સદાઈ કરી નહોતી, તેવા અનેક સ્વયંસેવકોને પ્રેમથી તેઓ શીખવતા.

સદાઈ જાવણીનું વાતાવરણ આશ્રમી હતું. અમે ત્યાં રહ્યા ને દરમિયાન જીજ્ઞાસુઓની અને વેડછીની વાતો જાણુવા મળી. અધિવેશન પૂરું થયે અમે અમારા મુકામે પહોંચ્યા અને અખ્યસમાં નોકરો ગયા. પરંતુ જાવણીનું આશ્રમી વાતાવરણ મારા મનમાં ગૂંથ્યા કરતું અને મને મનમાં થતું કે મને પછુ તેવા આશ્રમમાં

લણવાનું મળે તો કેવું? સાડું? તે ઇષ્ટા પ્રાંતિક સ્વરાશ્વ મળ્યા પછી બાળાસાહેબ ગેરે આશ્રમોમાં સિદ્ધક તાલીમ વગેરે કાઢવા ત્યારે પૂરી થઈ.

આશ્રમનું વાતાવરણ એ આમરા માટે એક અમૂલ્ય લઘાવો હતો. એમાં રહીને લણવામાં અમરું મન, સરીર 'ખૂણ ખાલી બીકવું'. આશ્રમમાં ઘરે બવાની રમ પડે તોપણ ઘરે બવાનું મન યત્ન નહોતું. કારણ ઘરે ને હું મળતી તેના કરતાં સવાસી હુંકરુ-બનો તરફથી મળતી હતી. રમમાં અમે યુ.શ્રી નાનુસાઈને ગોરાગામમાં મદદ કરતા. તેઓ અમને પ્રેમથી રાખતા અને દૂધ દહીં નિયમિત ખવડાવતા. ક્યારેક જીવતરામભાઈ અમને રમમાં પ્રયાસમાં પણ લઈ જતા. મને યામણા, બોયાસણ, મંજીરા વગેરે મસ્જાએ ભેળાનો લઘાવો મળ્યો હતો.

અમે વેડકી આશ્રમની ઉદ્યોગશાળામાં લણના હતા. તે દરમિયાન ૧૯૪૨ની આઝાદીની આખરી લડત ચાલી હતી. એમાં અમે સી આશ્રમવાસી નાના મોટા કાર્યકર્તા-વિદ્યાર્થીઓ પણ સાગ લીધા. એ લડતમાં મને ૯ મહિનાની સજા થઈ અને સાગરમતી લેલમાં બવાનું થયું. ધીરે ધીરે આશ્રમના અનેક કાર્યકર્તા-વિદ્યાર્થીઓ પણ લેલમાં આવ્યા. એ વખતે ભીલસેવા મંડળ દાદોદદી પણ મોડું મંડળ આપી ગયું. મુંગઈની દમી ઓગસ્ટની મહાસમિતિની સભામાં સાગ લઈને પાછા ફરતા જીવતરામભાઈની રસ્તેથી જ ધરપકડ કરી તેમને સાગરમતી લેલમાં મોકલ્યા હતા. અમે પરોળ્યા કે તરત જ આમરા નિયમિત વગેરે, સ્વાખ્યાય વગેરે આશ્રમી દબે રાકે થયા. તેથી અમે આશ્રમમાં છીએ કે નેલમાં એવો ખ્યાલ સરખી ન આવ્યો. જીવતરામભાઈને બી ક્લસમાં રાખ્યા હતા છતાં તેઓ આપો દિવસ આમરી સાથે રહેતા. રાત્રે સૂવા માટે તેઓ ત્યાં જતા. જોતજોતામાં લેલના દિવસો પૂરા થયા અને ત્યાંથી નીકળવું વસતુ હામળું. થોડા જ વખતમાં લેલમાંથી બહાર આપી હું ફરીથી લેલમાં ૩ મહિના માટે ગયો.

હું વેડકીમાં લણતો હતો તે દરમિયાન સરદારશ્રીની વિનંતીથી પૂ. બાપુજી સેવાધામ આશ્રમમાંથી બારડોલી આશ્રમમાં એક માસ માટે રહેવા આવ્યા હતા. સન ૧૯૪૧માં તેમની સેવામાં રહી તાલીમ મેળવવા જીવતરામભાઈએ મને અને યુ.શ્રી નાનુસાઈને મોકલ્યા હતા. અમને પૂ.મહાદેવભાઈને સોંપ્યા હતા. જીવતરામભાઈએ કહ્યું કે આ બે ભાઈઓને ટાઈ પણ કામ સોંપા તો ના નહિ પાડે. એ રીતે આમરા ઉપર મોટી બવાબદારી હતી. પરંતુ હું એ વખતે વિદ્યાર્થી હતો તેથી એ વાતને પૂરેપૂરી સમજ નહોતી ચક્રો એવો મને ખ્યાલ છે. પરંતુ યુ.શ્રી નાનુસાઈ તો ખૂબ ફેલેલ દેવાથી તેમણે અમારી ટાઈ બીજા ત્યાં દેખાવા ન દીધી. ફરીથી પણ પૂ.બાપુજીની મંડળીમાં રહેવાની તક જી.ભાઈએ મેળવી આપી અને મને પૂ. બાપુજીના સંસુ સુધી પાસે રહેવાનું સદ્લાભ આપ યત્નું. હું આશ્રમમાં ગયો ત્યારથી જ જીવતરામભાઈને મારા માતા-પિતા છે એ સ માનતાં. તેઓની સતત પ્રેરણા અને દેવવણી મળ્યા કરતી.

અમદાવાદમાં કોમી કુલ્લક કાંદી નીકળતાં જીવતરામભાઈ તરત જ પરોળ્યા, મને પણ સાથે લઈ ગયા. હિન્દુસલ્લમાન લતાઓમાં નિર્ભય રીતે જઈ તેઓ લોકોને સંતવન આપતા. હું બાપુજીની મંડળીમાં રહેતો ત્યારે તોઆખલીમાં કોમી દાવાનળ સળગી બેઠો

હતો. હિન્દુઓ ઉપર સુલલમાનભાઈઓએ અત્યાચાર કર્યો હતો, એકે પાછળથી ગિદારમાં હિન્દુઓએ મુસલમાનો ઉપર અત્યાચાર કરી વેર વાળ્યું હતું. આ બનાવથી પૂ. બાપુજી ખૂબ અકળાયા અને તરત જ તોઆખલી બવાનો નિર્ભય કર્યો. તોઆખલીથી પાછા આવી શકારે કે કેમ એવા વાતાવરણથી બાપુજી તેમના અંગત મંત્રી શ્રી પારિલાલજી સિવાય ટાઈને પણ સાથે લઈ બવા ઇષ્ટતા નહોતા. પાછળથી થોડાં ભાઈ બહેનોને લઈ બવાનું નક્કી થયું.

પરંતુ હું નાનો તેથી ન લઈ બવા નિર્ભય થયો હતો. તેની મને બહુ યદી તેથી હું ખૂબ દુઃખી થયો અને મેં જી.ભાઈને આ વિગતનો પત્ર લખ્યો. મને પણ બાપુજી તોઆખલી લઈ બન્ય એવું બહુવાવવા વિનંતી કરી. જીવતરામભાઈએ યુ. લખ્યું હતું તેની મને બહુ નધી. પરંતુ મને પણ બાપુજી તોઆખલી લઈ ગયા અને ત્યાં જુદે જુદે ગામડે એક ગંજાળી દુકાનપિયા સાથે અમને રાખવામાં આવ્યા. અમે સ્થાનિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે બાપુજીની દેવવણી પ્રમાણે કામ કર્યું, બિંદીમાં નિર્ભયતાનો મહામુલો પાક અમને ત્યાં મળ્યો. પણ જી.ભાઈની બધી લાગણીથી જ શક્ય બન્યું. એ બુલાય તેમ નથી.

પૂ. બાપુજીના સંસુ પછી ફરીથી હું વેડકી આશ્રમના કામમાં રોકાયો. જી.ભાઈએ મારા મન ઉપરાંતનાં અનેક કામો સોંપ્યાં. સદ્ગતમાં હું ખૂબ મુંઝેલો. જીવતરામભાઈ ને કામો સોંપતા તે અમારી સ્થિતિપૂર્વક કસોટી કરવા અને મનું નયું શોધવાની તાલીમ માટે સોંપતા એવું અમને લાગતું અને એ કામને લાપક અમે બનીએ એવા અને હમેશાં પ્રયત્ન કરતા.

□ પ્રમુલ્લાઈ પટેલ

૨૫ આમસેલા તાલીમ વર્ગમાં

હું અમદાવાદમાં ઉછરેલી, આમસેલાની ઇષ્ટા થતાં વેડકી વિશેની માહિતી જાપામાં વાંચતાં ચરણ કરી અને મારા સારા નસીબે મારી ચરણ મંજૂર થઈ. સન ૧૯૫૦માં મારા ભાઈ સાથે વેડકી આશ્રમે પહેલો. મારા માટે કામ વિસ્તારનો—તેમણે આદિવાસી વિસ્તારનો—આ સૌથી પ્રથમ પરિચય હતો. વેડકી આશ્રમમાં પહેલો ત્યારે પૂ. કાકા હાજર ન હતા. બીજો દિવસે આવ્યા. હું ને સાથે ભાઈ કાકાને મળવા ગયાં. ભાઈએ કહ્યું, 'મારી એક જ બહેન છે અને તેને આમસેલાની તાલીમમાં મૂકવા આવ્યો છું.' કહી રહી પડ્યો ત્યારે કાકાએ કહ્યું : 'ભાઈ, તારી બહેન છે. તે મારી કીકરી છે. લગીર ચિંતા ન કરો.'

મને આઠમાં વરસે પણ એ જ પિતૃવાત્સલ્ય મળી રહ્યું છે.

મિલનમાં કપડાં, કામીના પહેરીને મચેલી. તરત જ કાકાએ દાગીના ભાઈને સોંપી દેવા કહ્યું. 'આમસેલા કરવી હોય તેને માટે દાગીના જોખમણ ગણાય.' અને મિલનમાં કપડાં તો પહેરવ જ નહિ. અહીં તો ખાદી જ પહેરવાની. સાદાઈનો પ્રથમ પાક, ખાદી પહેરવાનો સંકલ્પ અને ઘરેણું નહિ પહેરવાનો સંકલ્પ તે જ દિવસે પૂ. કાકાની પ્રેરણાથી લેવાનો અને આજ દિવસ સુધી કાકાના આશીર્વાદથી એ સંકલ્પ ચાલુ રહી ચક્રો છે.

રસોડે જન્મવા ગયાં. જીવારનો શેઠલો, હળદર ભરયાં, મસાલા વિનાની ફક્ત મીઠાવાળી દાળ, લાછનાં કાચાં પાન લાણામાં ભેંતાં જ ધડીસર મનને થયું કે આ ખોરાક? પણ ખોરાક વિશેની સમજ કાઢાએ ધીમે ધીમે આપાત જણાવેલું કે ‘જે લોકોની સેવા કરવા પાછીએ છીએ તે લોકો જ ખોરાક ચેતા હોય તે જ આપણે લેવા ભેંદીએ.’ આ ઘાસ કેમ ખવાય? તેનો જવાબ હતો: ‘આ ઘાસ નથી લોહ છે. જીવન છે. સત્ય છે.’ ખોરાક વિશે આશ્રમી જીવનશૈલીમાં કાઢાએ વિસ્તૃત જણાવટ કરી છે. આ પુસ્તકની વાંતો અમારે તો પ્રત્યક્ષ જીવવાની હતી. આ સાદા ખોરાક સાથે પણ જીવારની સિઝનમાં પોંકની લહાણી થતી જ અને પોંક સાથે તો સેવ હોય જ. કાઢા આશ્રમને રસોડે જ સેવ બતાવ્યાં.

ગ્રામસેવિકા બહેનોમાં ફક્ત હું એક જ હતી. અધ્યાપન મંદિરની સાત બહેનો પાછળથી આવી. આશ્રમથી એક તરફના ભાગમાં પરિવાર નિવાસની ઉંચાડે મને નિવાસ આપવામાં આવેલો. ગૃહમતા પણ ન હતાં. આખા રૂમમાં એકલી! રાત્રે ભૂખા પાસેની એટલી ઉપર બેસી રૂમમાં વાંચતી હતી, ત્યાં જી. કાઢા ફરતા ફરતા આવ્યા, પૂછ્યું, કાન્તાબહેન શું કરો છો? મેં બારણું ખોલ્યું. અને હાકાને કહ્યું: કાઢા આંખો. ત્યારે કાઢાએ કહ્યું ‘ના બહેન, એકલી બહેન હોય ત્યાં ન અવાજ.’ બહારથી અખર પૂછીને ચાલ્યા ગયા. આશ્રમમાં ગઈ ત્યારે ભજવે સફાઈનું પ્રથમ શિક્ષણ મળ્યું. પેશાબની ડોલ, મળની ડોલ દરરોજ જિયકી ખાડામાં ખાલી કરવાની, સાફ કરવાની, કાગળ ગોઠવવાનો, ભજવે પાણીથી સાફ કરવાનું, અને ડોલો બરાબ ગોઠવેને મૂકવાની. આમાંનું કંઈ જ આવડે નહિ. છૂટા ચણિયો સાડી પહેરીને ભજવે સફાઈ કરવા ગઈ. પાઠ આપવા કાઢા હાજર હતા. પ્રથમ તળકે જ કહ્યું, ‘બહેન, કપડાં આમ રાખી સફાઈ ના થાય. કચ્છ મારવા ભેંદીએ.’ પણ કચ્છ કેમ મારવો તે આવડે તો ને? કાઢાએ ધોતી પહેરેલી તેનો કચ્છ મારી બતાવ્યો અને મારી પાસે કચ્છ મારાની સફાઈ કરાવી. રક્ષાબંધનનો દિવસ આશ્રમમાં સાપ્તહિક રીતે ઊજવાતો. સવારથી ઉત્સાહનું વાતાવરણ ખડું થઈ જતું. સવારે ૯-૦૦ વાગે સંમેલન ભરાયું. બહેનો હાથે કાંતેલ સૂતરની રક્ષા બનાવી લાઈઓને બાંધવા લાગી. અધ્યાપન મંદિરની બહેનો હાકાને રક્ષા બાંધવા ગઈ ત્યારે કાઢાએ કહ્યું, ‘શોભો’ પ્રથમ ગ્રામસેવિકાબહેન કાન્તા બહેન રાખડી બાંધશે. અને મારી પાસે જ પ્રથમ રક્ષા બાંધવી. આને પણ નિયમિત દર વરસે રક્ષા મોકલું છું. અને સૌથી પ્રથમ પૂ. કાઢાના આશીર્વાદ જ મળે છે.

જૂના નવા વિદ્યાર્થીઓના સંમેલનમાં વેડછી બપોલું થયેલું. અનેક મહેનતા આવેલા. કાઢાની રૂમમાં પાણીની માટલી ખાલી હતી. તે ઉપડી કાઢા નળ ઉપર પાણી ભરતા હતા. મેં નોંધા. કોડીને કાઢા પાસેથી માટલી લેવા માંડી. કાઢાએ કહ્યું: ‘આ માટલી તો હું જ લઈ લઉં.’ મેં કહ્યું, ‘ના, કાઢા હું જ લઈ જવાની.’ રજકેતો તેડ કાઢ્યો: ‘એક બાણુ હો તમે પકડો, એક બાણુ હું પકડીશ.’ અને મારે તેમની વાત સ્વીકારી પકી. પણ કાઢા સાથે ચાલવાનું એટલે કોણું જ પડ્યું. નેત્રાર વિદ્યાર્થીઓ દસ્તા રક્ષા. કાઢાએ મને કોડાવી અને માટલી મારવાનો પોતાનો આશય ન જ છાડ્યો.

■ દાનાબહેન જીવાસાઈ શાહ

૨૬ અધ્યાપન મંદિરના પ્રસંગો

અધ્યાપન મંદિરના નવા તાલીમાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપવા માટે અધ્યાપકશ્રીઓ નમૂનાનો આદર્શપાઠ રજૂ કરતા હોય છે. એવો એક પાઠ પૂ. જી. કાઢાએ આપ્યો હતો. પાઠ હતો, ‘સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ.’ મૂળાળી મા સમા પૂ. જી. કાઢા પાઠ આપે છે એ વાત બાણી આશ્રમ પરિવાર ઉપડ્યો આમવાળામાં. બેસવાની બચા ન મળે. બહાર બેઠક રાખી. પૂ. જી. કાઢાએ બાળમિત્રોને કહ્યું, તમારે સરદાર વલ્લભભાઈ વિશે શું શું બોલ્યું છે? જે સિનિટ આંખ બંધ કરી મનન કરો. બાળમિત્રો શાંત થઈ ગયા. પછી એક એક બાળમિત્રને પૂછતા ગયા, એક શિક્ષક-સિનિત બાળમિત્રોના પ્રશ્નો કાળા પાટિયા ઉપર લખવા કહ્યું. શિક્ષક-સિનિત બાળમિત્રોના પ્રશ્નો લખ્યા. પછી પૂ. જી. કાઢાએ વારાફરતી એક એક પ્રશ્ન લઈ પોતાની રમૂજ ભાષામાં જવાબ આપવા માંડ્યા. સમય પૂરો થવાનો થંટ વાગ્યો, પાઠ અધૂરો રહ્યો. પૂ. જી. કાઢાએ કહ્યું: હવે પછીના તાલમાં માળીના પ્રશ્નોના જવાબ તમારા વર્ગ શિક્ષકને પૂછજો.

૧ ઉત્તમ એલ્ડ મૉન

હું વેડછી આશ્રમમાં ભણતો હતો. ત્યારે ગ્રામપંચાયત એગ્રેનાઈઝર તરીકે શ્રી ગોપાળજી દેસાઈ વેડછી આવ્યા હતા. વેડછી ગ્રામપંચાયતની સભા રાત્રે ગામમાં રાખી હતી. પૂ. જી. કાઢા સાથે અમે થોડા મિત્રો ત્યાં ગયા હતા. શ્રી ગોપાળજીભાઈએ કેટલીક વાતો કહી. પછી એક આગેવાન બેલા થયા અને ખીલસ લાખામાં પૂ. જી. કાઢાને ગાળ આપવા લાગ્યા. આ માણસે અમારું બહું કામ બગાડ્યું. ગામ બગાડ્યું. એવું એવું કહ્યું બોલ્યા. પૂ. જી. કાઢા શાંત બેઠા હતા. શ્રી ગોપાળજીભાઈથી ન રહેવાયું. તેઓ બેલા થઈ ગયા અને પેલા આગેવાનને મોટા અવાજે તડાવી નાખ્યા. ‘તમે કોની સામે બોલો છો, શું બોલો છો? તેનું કંઈ તમને લાન છે?’ પછી તેમણે તેઓ કોની સામે બોલી રહ્યા હતા તે સમજવ્યું. ત્યારે સૌ શાંત થયા. પેલા આગેવાનને પણ પોતાની ભૂલ સમજઈ.

મે ત્રણ દિવસ પછી મેં પૂ. જી. કાઢાને પૂછ્યું કે ગામસભામાં પેલા ભાઈ ખરાબ ખરાબ બોલ્યા ત્યારે તમે મૉન શા માટે બેઠા હતા? ત્યારે પૂ. કાઢાએ કહ્યું, ‘આપણે કંઈ બોલીએ તો તેઓ વધારે ખોલતા હોય છે. આવા પ્રસંગે મૉન જ ઉત્તમ.’

૨ વાતચટ

હું વેડછી અધ્યાપન મંદિરમાં દાખલ થયો. તે પછી મીન જ દિવસે વર્ગ પૂરો થતાં બુલ વરસાદ વરસ્યો. શ્રી મીનભાઈએ જની મંગાવી. તે લેવા હું ફોસટો જતો હતો. મેગાનમાં વચ્ચે કપડાં સૂકવવા તાર બાંધેલા હતા જે મારા ખ્યાલમાં ન હતા. એ તાર જાણ્યાર પછી આજળ આવી ગયો. હું જમીન પર પડઘડ્યો. થકીક બેલાન થઈ ગયો. તે દરમિયાન બધા ફોડી આવ્યા. મને જિયકીને દવાખાનાની ઓરડીમાં લઈ ગયા. હું સ્વસ્થ બન્યો ત્યારે મને ખ્યાલ આવ્યો કે આજળના ઉપલા ચાર દાંત તૂટી પડ્યા છે. મી મીનભાઈએ આવી સાંવન આપ્યું. તે વખતે પૂ. દુર્ગાબા પણ વેડછી આવ્યાં હતાં. યડનાર ભાઈ વલસાડના છે.

વડોદરા છોડી વેઠાળી આવ્યો ત્યારે પૂ. કાકાના વ્યક્તિત્વનો વિશેષ પરિચય ન હતો. મને થયું, કાકાની આત્મકથા વાંચું. ઉત્તરાગણેને તે વિચાર વધારી દીધો અને શરૂઆતમાં અમે સાથે વાંચતા. એમાં નારાયણભાઈ અને મોહનભાઈનો ઉલ્લેખ કરીને એક બગ્યાએ લખ્યું છે કે, 'ભરાબર આ જ અરસામાં મહાદેવભાઈ દેસાઈનો યુવ નારાયણ દેસાઈ અને નરહરિભાઈ પરીખનો યુવ મોહન પરીખ— બન્નેએ આશ્રમજીવનમાંથી અને તેમના વિદ્વાન પિતાએ અને તેમના મિત્રો પાસેથી જેટલું લાણી સકાષ તેટલું લખાવત પૂરું' કર્યું; અને હવે પરણી પસ્તાઈને તેઓ જીવનમાં અવેશ કરવા માગતા હતા.'

એ વખતે નારાયણભાઈ આસામ પ્રવાસે ગયા હતા, કાકા રોજ આવતા અને પૂછતા, 'નારાયણભાઈ આવ્યા કે? ક્યાં ગયા છે? ક્યારે આવશે?' રોજ આ ત્રણ પ્રશ્નો તે પૂછવાના જ—આવીને અને જતી વખતે આમ બે વખતો ઉત્તરાગણેને મને કહે કે હાલે આપણે કાકાને પૂછ્યું કે, 'આવું' તમે શા માટે લખ્યું? પરવ્યા એ તો ભરાબર, પણ પસ્તાયા હોય એવું' તમને લાગે છે?'

ખીજે દિવસે કાકા આવ્યા ત્યારે આ પ્રશ્નો ઉત્તરાગણેને કાકાને પૂછ્યા. કાકા મૂંઝાયા! પહેલાં તો કહે, 'એ તો રહ અથોળ છે અને એવી રીતે સાથે જ લખાય છે.' પણ પોતાના જવાબથી તેમને સંતોષ નહિ થયો હોમ તેવું લાગ્યું. ત્યાં તો એને બાજુ નારાયણભાઈ પસ્તાયા હોય એની સામિતી મળી ગઈ હોય તેમ બોલી ઊઠ્યા, 'પસ્તાયા છે એટલા માટે તો જાલદી યાજા આવતા નથી!'

આ સાંભળી અમે સૌ હસી પડ્યાં. તે વખતે નારાયણભાઈ લાંબા અવાસ પર હતા તેના પરથી કાકાને આ સંજ્ઞા. કાકા પોતે પણ પોતાની ચતુરાઈ અને હાજરબાણીપણા પર હસ્યા. આટલી ઉંમરે પણ રમજીવિત તેવી જ રહી છે. 'જીવનકથા'ના શરૂઆતનાં પ્રકરણોની હળવી શૈલી જોઈ મને થતું હતું કે સ્વિતપ્રદ જેવા લાગતા કાકા આટલા વિનોદી હશે? પણ તે શંકાતું સમાધાન મને થોડા દિવસોમાં જ મળ ગયું.

□ નાજી પુરોહિત

૨૯ પંચવટી

આ વખતની મંદોળીમાં પૂ. કાકાએ આરામ માટે વેઠાળીને પસંદ કર્યું. આ વિસ્તારની પહાડ ભતિજો એમનું ત્રણુ કોઈ કાળે ચૂકવી શકે એમ નથી. એ જ રીતે મારા પરનું ત્રણુ હું કોઈ કાળે ચૂકવી શકું એમ નથી. પરંતુ હું અદ્ય પ્રમાણમાં પણ આ મંદોળીમાં પણ ઉપયોગી થઈ ચકાસ એ વિચારે મને આનંદ થયો.

ખીજે દિવસે સવારે હું એમની પાસે મહેલંગે. તે વખતે એમના રાથાના વાળ કાપવાની લેવારી શ્રી નાનુભાઈ પરદા કરી રહ્યા હતા. લાંબા સમયથી કાઠ ખાધેલા મશીનની સફાઈ ચાલતી હતી. મને મશીનથી વાળ કાપવાનો અનુભવ હતો. વિદ્યાર્થીઓમાં મારા કેટલાક શુદ્ધનોત વાળ હું કાપતો એટલે આત્મવિશ્વાસ પણ ખરો. શ્રી નાનુભાઈ પાસેથી મશીન લઈને ગોણું કેરોસીનમાં

ભરાબર લીબળીને એક મેલા કપડાથી સાફ કર્યું. પૂ. કાકા આ બધી દિલચાલ ઝીણવટથી જોઈ રહ્યા હતા. તે દિવસે એમણે મીન રખિયું હતું. મને મેલા કપડાથી મશીન સાફ કરતો જોઈ કપડાના નંદા કુદાકને ફેંટા દેતા ઇશારત કરી. પરંતુ હું સમજ્યો નહિ એટલે મારી પાસેથી એ કુદાક ઝૂંટી લીધા અને કચરાપેટીમાં ફેંટા દીધો.

વાળ કપાઈ રહ્યા તે દરમિયાન શ્રી નાનુભાઈએ વિદ્યાર્થીઓ પાસે ઓરડાની સફાઈ કરાવી મેકડ પર પાથરણું પથરાવી દીધાં હતાં. પૂ. કાકા ઓરડામાં આવ્યા, આરાપાસા ભેર્યું. ખૂબ જ અશકલ હોવા છતાં માઠી પરની ચાદર ઉપાડી ખંખેરવા મંડ્યા. શ્રી નાનુભાઈએ જણાવ્યું, 'સફાઈ કરાવીને ઉમણા જ બધું જોડવું' છે. પરંતુ પૂ. કાકાએ મ્મકાઈ ભરાબર નથી થઈ એમ ઘસારાથી સમજાવ્યું. પૂ. કાકાની સરાણુ પર ચડવાની મારી હિંમત ન હતી પરંતુ એમને સંતોષ થાય અને મને સફાઈની નવી દિશા સંપડે એ હેતુથી મેં મેકડ સાટેનાં બધાં પાથરણું બસબસ ખંખેરતે પાટ પર મૂક્યાં અને ઓરડા ભરાબર લાગ્યો તો ખરેખર પ્રમાણમાં ઠીક ધૂળ નીકળી. પૂ. કાકાએ એ તરફ અશુભિનિર્દેશ કરીને શ્રી નાનુભાઈને બાવણું. પૂ. કાકાને કેવી સફાઈ ગમે છે. તે મને સમજાયું અને ત્યારથી એ કામ મારે કરવું એમ નિર્ણય કર્યો. પૂ. કાકાની તહેનાતમાં બે વિદ્યાર્થીને રાખવામાં આવ્યા છે. તેઓ પાણી સરડું, આંબણું સાફ કરવું, કપડાં ધોવાં, વાસણો માંજ્યા વગેરે કામ કરતા. હું ઓરડાની સફાઈ કરવા આવતા ત્યારે દાલણુ કુદીને રાત દરમિયાન તેને પલાળવા માટેના ખાલો, પાણીનો લોટો તથા દાંતવું ચોકું રાખવાની કબળી વગેરે સાધનો પૂ. કાકા દાલણુ કરતી વેળા ઉપયોગ કરતા તે ઓટલા પરથી અંદર ઓરડીમાં મૂકા દેતો અને પછી સફાઈ કરતો. એક દિવસ આ વાસણો માંજતાં પૂ. કાકાને મેં નેમ્યા. મેં તેમની પાસેથી બે વાસણો માંજ્યા માટેની માંગણી કરી પરંતુ તેમણે મને આપ્યાં નહિ. હું સમજી ગયો કે આ-વાસણો વિદ્યાર્થીના ભરાબર માંજતા નહિ હોય અને પૂ. કાકાને આ મગ્નું નથી એટલે ઓરડા સાફ કરતાં પહેલાં એ વાસણો હું ભરાબર માંજી દેતા.

પેશાખનાં વાસણો એક મળપાન અને ખીજું એણ્યુમિનિયમની નલિકા. નલિકાનો ઉપયોગ ક્યાં પછી પેશાખને મળપાનમાં રેડી દેવામાં આવતો હતો. એની મને ખબર નહિ. એટલે હું પાત્રો સાફ કરવા આવતા ત્યારે નલિકાને ખાલી જ ભેરતો. પેશાખને દૂર ફેંટા આવ્યા પછી હું મળપાનને ભરાબર ધસીને સાફ કરતો પરંતુ નલિકાને માત્ર વીજળી નોખતો. અનપૂણ્યોળેને પૂ. કાકાને મળવા આવતાં ત્યારે આ કામ તેઓ કરતાં.

એક દિવસ હું પૂ. કાકાના નિવાસસ્થાનની સફાઈ કરવા આવ્યો ત્યારે પેશાખનાં બે પાત્રો સાફ થયેલાં મેં નેમ્યા. અનપૂણ્યોળેને પેશાખનાં ન હતાં એટલે શ્રી નાનુભાઈએ એ પાત્રો સાફ કર્યાં હશે એમ માની મેં એમને પૂછ્યું પરંતુ તેમને પણ ખબર ન હતી. ખીજે દિવસે પણ એ વાસણો સાફ થયેલાં મેં નેમ્યાં. હું સમજી ગયો. નાકી મારી સફાઈમાં ક્યાંક દોષ છે. ખીજે દિવસે પૂ. કાકા ઓરડાની જાદાર નીકળે તો પહેલાં (ક્યોડ જાદાર રાખવામાં આવે છે) બે વાસણોને ભરાબર સાફ કરીને (નલિકાને ચળકાટ કરતી બતાવીને) સફવા માટેના

નિયતસ્થાને મૂકી દીધાં. ખીજે દિવસે પણ આમ જ કર્યું. આ પછીના દિવસે હું જરા મોડો આવ્યો. પેશાખાનાં વાસણો કમોડમાં જ હતાં. મને સમજ્યું કે પૂ. કાકાને ને વસ્તુ નથી ગમતી તે સુઝા દારા અગર ઉપદેશ દારા નહિ પરંતુ આચરણ દારા વ્યક્ત કરે છે.

મેટક માટેની ચાદર, પથારીની ચાદરો, ગલેકે વગેરે હું અવારનવાર બે દિવસને આંતરે ધોવડાવવા માટે કાઢતો. એક દિવસ પૂ. કાકાએ મને કહ્યું, 'બધાં કપડાં ઝટ ઝટ બદલવા નહિ. પરંતુ અડવાડિયે બદલવા.' આ સાંભળીને મને ગુસ્સો નવાઈ લાગી, કે સ્વચ્છતાના આવા સુસ્ત આમી છતાં આતું કેમ કહ્યું, વિચાર કરતાં સમજાયું કે ચાદરો વ. વિદ્યાર્થીઓ ધૂએ છે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અખસા સાથે સાથે સંસ્થાનાં નાનાં મોટાં અનેક કામો કરતા હોય છે. એટલે એમના પર વધુ ઘોળ ન નાખવો એ હેતુ હોવા ભેંકે. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ પર અવલંબતું પડતું હોય ત્યા પૂ. કાકા જેવી જુઠાં ઝોઢી વ્યક્તિઓ આવા સૂચન વિચાર કરી શકે છે.

રાનીપરજ સેવાસભાની એક મેટક તા. ૧૮-૧૧-૬૫ના રોજ રાખવામાં આવી હતી. આ સભામાં બાળ સેવા કેટલીક નામંદિત વ્યક્તિઓ આવી હતી. તા. ૧૮ની સવારે હું પૂ. કાકાના નિવાસની સફાઈ કરવા ગયો ત્યારે ગાંધી વિમારને વરેલી, જેમના હાથમાં રેટિયો હાથ ચાલુ હોય એવી સુજરાતની અગ્રગણ્ય વ્યક્તિ સાથે બે કાર્યકર્તાઓ ચર્ચા કરી રહ્યા હતા. ૭-૩૦ કલાકે પૂ. કાકાસાહેબ સાથે કાર્યકર્તાઓની કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નો અંગેની ચર્ચા રાખવામાં આવી હતી. મારે પણ એમાં જવાબું હતું. હજી મારે નિત્યકર્મથી પરવારવાતું બાકી હતું. એમનું બાન ખેંચવા માટે સાંવરણી હાથમાં લઈને ઝોરડામાં બે-ગજ આડા ફગાવ્યા. પરંતુ મારા ઇશારાને એ લોકો સમજ્યા નહિ હોય અથવા એને મહત્વ આપવા નોંધે ગયો નહિ હોય. હું ત્યાં ઊભો રહું તે પણ સાડું દેખાતું નહતું. એટલે બહાર ઝોટલા પર ઊભો રહ્યો. થોડી વારમાં પૂ. કાકા પાપખાનેથી આવ્યા. મને એટલે ઊભેલો નોંધ્યો. મારા મુખ પરના ભાવ પણ નોંધ્યો હશે એટલે તરત જ અંદર ગયા અને કહેવા લાગ્યા, 'આપણે ઘડીક બહાર બેસીએ.' એક મામૂલી માણસને પણ સમજનાર, એના સમયનો પણ ખ્યાલ કરનાર એવી પૂ. કાકા જેવી કોઈક જ વિરલ વ્યક્તિ હોય છે.

□ નાંચુભાઈ ૨. મીધવી

૩૦ પ્રેમજી પિતા-શ્રી

શ્રી બળલાઈની સૂચના અને લક્ષમણથી ૧૯૪૦ના જૂનની ૩૭ તારીખે હું વેડછી આવવા નીકળ્યો. બારડોલી જીલ્લા, નિસ્તરો અને બેગ લઈને બારડોલી આગ્રસમાં ગયો. ત્યાં સુ. શ્રી ઉત્તમચંદ્રભાઈ પાસે મેં વેડછી જવા બે માર્ગ-દર્શન માગ્યું. ત્યારે તેમણે કહ્યું કે જુગતરામભાઈ શીટ્ઝલસ ભજુને મૂકવા અહીં આવ્યા છે. સાંજે ૭ વાગે પાછા જવાના છે. પછી પૂ. શ્રી જી. ભાઈને નોંધ્યા. અર્ધી ચૂંઈ, સંદે અર્ધી જાંબુન

અખીસ અને માથે સફેદ ટોપી અને લાંબી મૂંઠા. મેં કહ્યું, હું લાલુઆ આવ્યો છું. બળલાઈની ચિંટી આપી. તેમણે કહ્યું, ચાલો... મારી બેગ તેમણે લઈ લીધી અને મેં જિજ્ઞાસો. તેજો આગળ અને હું પાછળ આવમળી બારડોલી સ્ટેશન સુધી આમ આવ્યા. અને ત્યાંથી વાલેડ આવ્યા ત્યારે રાત પડવા આવી હતી. જિજ્ઞાસો અને બેગ તેમણે એક પારસીના ઘરમાં મૂકવી દીધાં અને હું તેમની પાછળ પાછળ ચાલતા ગયો. રસ્તે મને વિચાર આવ્યા કે: આ જુગતરામભાઈ! મારી બેગ જીંધ્યી લીધી! કાકીરના લાલુદરમા કોઈ ચિકિત્સે આપો ગ્રેસ બતાવ્યો નથી. હું તો ખુબ જ લાવ-વિભોર થઈ ગયો અને મન સાથે નક્કી કરી લીધું કે આ વીર પુરુષનો સાથ કોણ નહિ અને વેડછીનું જીવન ગમે તેવું કંઈક હોય તોપણ જુગતરામભાઈ સરસ છે. રાત્રે રસોડે સાથે જ જમવા લઈ ગયા અને મને રોટલા સાથે ગોળ પણ આપવાનું સૂચન કર્યું. બાકેશ શાક, જુગતરામ રોટલા અને ગોળ. જુગતરામ રોટલા કોઈ દિવસ પાંદિલા તદિ પણ ગોળ મળ્યો એટલે અર્ધા કરતાં વધારે રોટલો પાંદિલા અને શાક પણ જેમ તેમ ખાયું. પછી આમનાં બેકા. આલસુનો દીકરો છતાં ઘરે પ્રાર્થના કરતા ન હતા. પણ થામણું જઈએ ત્યારે પ્રાર્થના કરીએ. પ્રાર્થનાનું સ્વળ, યોગાન, વૃક્ષો, આકાશના તારા, નાનકડાં છતાં સરસ મહાન વગેરે ભેંકીને વેડછી ગયું. પ્રાર્થના પછી મને બગનલાલો સાથે રહેવાનું જી. ભાઈનું સૂચન થયું. રાત્રે બગનલાલે કેટલીક વાતો કરી અને તેની સાથે મારી પ્રથમ મિત્રતા થઈ. પૂ. જી. ભાઈ પણ અમારી સાથે જ ઝોરડામાં સામાન્ય પથારીમાં સૂતા. મને રાત્રે પણ વિચાર આવ્યા કે આમનાં આચાર્ય કેવા મોટા કેળવણીકાર! જેમની વાતો કાકીરનાં સાંભળી હતી તે કેટલા સાદા અને આપણા જેવા જ સામાન્ય ઘરમાં સામાન્ય પથારીમાં સૂવે છે! એમના કરતાં વધારે રૂબાળી પથારી અને નિસ્તરો હું લાંબો હતો. પ્રથમ સુલાકાતનું એમનું જીવન અને આચરણ ભેંકીને મને અભયમળી થઈ અને પૂ. જી. ભાઈ સાથે રહેવાની અને લાલુઆની છુછા વધુ મક્કમ થઈ અને ખોરડા ન લાંબો છતાં તેની કંઈ અસર થઈ નહિ.

ખીજે દિવસે સવારે આમનાં બધાં જ કામ ભતે કરવાનાં. મને પાપખાનાં સ્ક્રાઈની ટુકડીમાં મૂક્યો. મણિભાઈ નાપક કહે, આલસુની પરીકા આ કામમાં જ યાય! પાછા મને મૂંઠા, કેમ પાપખાનાં સ્ક્રાઈની ટુકડીમાં જ્યાં તે? મેં તો મન સાથે નોકો જ કર્યું હતું કે જે થાય તે બધાં જ કામ કરવાં એટલે તરત જ હા પાડી દીધી. તે ટુકડીમાં જી. ભાઈ અને બગનલાલ જનને હતા. ખીજી પણ હતા. મળની ડોલો લાકડીથી બે જણ સામસામી બેસીને ખાતરના પાકામાં નાખી. ડોલમાં કાગળ હતા એટલે મળ કાગળ સાથે ખાકામાં પડી ગયો. અને ડોલ તો એમખી જ લાગી. મને ડોલ ઉપર પાણી રેવાતું કહ્યું અને ખીજાએ ઝાડુ મારી ડોલ સાફ કરી. પછી મને અંદર કાગળ કેમ ગોંધવા તે બતાવ્યું તે સુચન કોઈએ અને પાપખાનાં ડોલો મૂકી દીધી. ૨૫-૩૦ નિનિટમાં આ કામ પતી ગયું અને પાપખાના સ્ક્રાઈનો જે હાઉ લાગતો હતો તેનો અમ લાગી ગયો.

પ્રાર્થનામાં મારી ટૂંકે એળખ આપી હતી એટલે ખીજે દિવસે ખંપાર પછી સમુદ્રકોણ પુરૂ થયા પછી પૂ. શ્રી ચૂનીભાઈએ મને

બોલાવ્યો અને મારી સાથે ખૂબ વાતો કરી અને તંજોએ મને છવન અંગે માર્ગદર્શન આપ્યું. પૂ. જી. ભાઈ સાથે હું બહુ વાતો ન કરતો, એમનું દૈનિક છવન ભેંઈને જ એટલો મધો પ્રભાવિત થઈ ગયો હતો કે તેમની સાથે પણ પૂરતી જ વાતો થતી, પણ પૂ. સુનીભાઈ સાથે મારો મેળ ખૂબ જ ભમી ગયો. કઠિારના છવનમાં જે ભાઈ-ભાણેથી મારા તરફ વર્તણૂક હતો તાના કરતાં વેડછીમાં મને પૂ. જી. ભાઈ અને પૂ. સુનીભાઈના સાથ એવો મળી ગયો કે કઠિાર અને કુટુંબ બધું જ ભૂલી ગયો અને મને વેડછીમાં મારા માતા પિતા મળી ગયા. સરઆનામાં પૂ. જી. ભાઈની સાથે નાનુભાઈના રસોડે બજાતો હતો પણ વેડછી આવ્યાને સાતેક દિવસ થયા હશે તે મને પૂ. જી. ભાઈએ કહ્યું કે તમારે મકનજી બાળાને રસોડે જમવાનું છે એટલે મને ત્યાં ખૂબ જ ગજા આપી. નાનુભાઈના રસોડા કરતાં આ રસોડું ખાવા-પીવામાં ઉદાર હતું એટલે પૂ. જી. ભાઈ અત્યે વધુ લાગણી થઈ આવી કે પોતે જમવામાં પણ કેવા કંઈક નિયમ પાળે છે છતાં બીજા સાડુ ઉદાર છે. પછી પૂ. સુનીભાઈએ મને ખાદી મંડળમાંથી રૂ. ૧૦ની શિશ્યવૃત્તિ આપી. તે સમય ફરિયાન મારી પાસે જે કઠિારથી લાવેલા પેસા હતો તે પણ પૂરા થઈ ગયા હતા. ઘરેલૂંની પોટલી પૂ. સુનીભાઈને આપી અને તેના ત્રણ કાગળ કરાવ્યા, એક પોટલીમાં મૂક્યો બીજો તેમની ફાઈલમાં રાખ્યો અને ત્રીજો મને આપ્યો અને આર્થિક સંક્રામણ મટી ગઈ. નાનુભાઈને રસોડે રૂ. ૬ ખર્ચ આવતું. રૂપિયા ત્રણ વધતા તે રબરોએમાં પ્રવાસ કરીને પૂરા કરતા. સૌ સાથે મળીને આશ્રમનાં તમામ કાર્યો (કામો) કરતા, આમ ખાદી કામની તાલીમ લીધી. પછી મને પૂ. જી. ભાઈએ જે પત્રો લખ્યા હોય તે વાંચવાની, કવરમાં ખીડવાની, ટિકિટ યોગ્ય સ્થળે લગાવવાની, સરનામાં લખવાની કામગીરી મળી. પૂ. જી. ભાઈ બહાર જ્યારે કોઈ સભાઓમાં બધ ત્યારે મને કે બજનલાલને અથવા અમને બાનેને પણ સાથે લઈ બધ. અમે પૂ. જી. ભાઈનું મંગલ કામ કપડાં ધોવા નેવું કરવા બંધીએ તોપણ ન કરવા દે. અને જ્યારે કોઈ વખત તે કામ અમને મળે ત્યારે અમને ખબર પડે કે આને પૂ. જી. ભાઈ ખૂબ જ થાકેલા છે કે તમિષન સારી નથી છતાં તેની કંઈ જ ખબર પડ્યા ન દે ત્યારે હું અને મારા મિત્રો થોડા વમગીન થઈએ. વેડછીનું વાતાવરણ ચોસાસામાં મહેરિયાવાળું રહેતું છતાં પછી તેને તે વખતે મજદૂરદારની પછી વાપરતા નહિ. ૧૯૪૧માં તેમની સાથે ખજાણા પ્રવાસની તક મળી ગઈ જેમાં પછી તેમની ખડતલતા બેવાની મળી. ચાલતા ચાલતા પછી અમને શિક્ષણ આપતા. તેઓ પ્રવાસમાં વિદ્યાર્થીઓના જેટલી જ સગવડ ભોગવતા. તેમને મળવા અને અમારી હુકોડીને રસોડે દેખાડવા, જે તે પ્રદેશના મોટા મોટા સેવકો આવતા તેઓ પછી પૂ. જી. ભાઈ અત્યે એટલું બધું માન રાખતા અને અમારી સરભરા કરતા તે ભેંઈને પછી પૂ. જી. ભાઈના સમાજીની મહાતાનાં દર્શન થતાં. અને પ્રવાસમાં ગમે ત્યાં બંધીએ ત્યારે વેડછી આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ છોએ એટલું કહેવાથી અમારી જરૂરિયાત જેટલી તમામ સંચિત અને ભોજન વગેરેનો પ્રાપ્ત થઈ જતો. તેઓ મને તેમના દીકરા તરીકે ગણતા અને મને પ્રખત ઉમરે પરચુ-વવાની ખુબી આપતા હતા. મારાં લગ્ન થયાં પછી અમે બાને પડે લાગવા વેડછીમાં ત્યારે બધાં જ રસોડાઓમાં જમતી વખતે મેળ વહેંચાવ્યો હતો.

હું કરાડીના ખાદી સંમિલનમાં મારાં પત્ની સાથે ગયાં હતાં, ત્યારે કરાડીથી દાંડી ચાલતા જવાનું હતું. હું તો બધાની સાથે આગળ ચાલતા હતાં. મારાં પત્ની પાછળ આવતાં હતાં. તે એક જગ્યાએ બેગી પડ્યાં અને ટીચીયું પાટા બાંધ્યાં હતાં તે પૂ. જી. ભાઈએ નેવું અને બંદન સુધી થયું કે કેવ વાગ્યું? વગેરે પછડ્યું, તેમનું ટીચીયું થયેલા દંડની વાન કરી. પૂ. જી. ભાઈએ મને બોલાવ્યો. થોડા કષ્ટો આપ્યો. તાત્કાલિક બધાં કામ પતાવે મારી મુળડે બંધ દવા કરાવવાનું ચૂકન કહ્યું. અને સરદારશ્રીના દીકરા કાલાભાઈ ઉપર પવ લખી આપ્યો કે હાઈદરાબાદ પત્નીને સારામાં સારી હોસ્પિટલમાં દાખલ કરી સારવાર કરાવે અને રહેવા જમવાની સગવડ મલાડમાં શ્રી કેશવભાઈ મળેજાણને ત્યાં કરાવી. મુખર્છીમાં પ્રતાપભાઈ દંધે તે વખતે ‘વ’ કે સાનરમની ઓફિસમાં કામ શીખતા હતા. તેમને અત્યે તેમની સાથે અમે શ્રી કાલાભાઈને મળ્યા. મારાં પત્નીને પછી હેમરિપટલમાં દાખલ કર્યાં. તેમને ત્રણ મહિના હોસ્પિટલ પર સારી સગવડ મળી અને ટીચીયું ફરે પછી મુળમાંથી મટી ગયું. મારાં પત્ની કહે, મારા જન્મદાતા બાળાએ હસ-દસ વર્ષના ટીચીયુના ફરે તરફ કાળજી ન રાખી તે ફરે ગટાડવા કાકાએ મુંબઈ સુધી મોકલ્યા.

□ શાંતિલાલ નેપો

૨૭ રેડીના હંતુમાન

હંતુમાનજી રામના આદર્શ સેવક હતા. એમની રામનિહાતા એક અસાધ્ય પછી બાણીતો છે. રામના રાખ્યાભિપ્રેક પછી સીતાજીએ હંતુમાનને મણિને હાર ભેટ આપ્યો. હંતુમાનજીએ તો એ હારના એક એક મણિને દાંતથી ટોડીને તપાસ્યો. સીતાજી આ ભેંઈને કહે, ‘તમે વાનર તે વાનર જ રહ્યા. આ કું કરો છો?’ હંતુમાનજી કહે, ‘હું જેલ છું કે એમાં રામ છે કે નહિ?’ સીતાજીએ કહ્યું, ‘ત્યારે તો તમારામંથે એ હશે જ, ને?’ હંતુમાનજીએ તરત છાતી કાઢીને બતાવી, એમના હૃદયમાં રામ મિરાજતા હતા જ. આવી હતા હંતુમાનજીની એક સેવક તરીકેની રામનિષ્ઠા. પૂજ્ય જીગત-રામકાકાના હૃદયમાં પણ ફરિદોના સેવક તરીકેની એવી જ તીવ નિષ્ઠા બેવા મળે છે. એનાં કેટલાંક ઉદાહરણો નેહીએ.

એમની ઉંમર ૮૫ વર્ષની મળે ત્યાં સુધી વેડછીના વિદ્યાર્થીઓના છાત્યાલયમાં રહીને છાત્રા ને બમે તે જ જમતા. એક દિવસ અમે કહ્યું કે ‘કાકા તમારી ઉંમર હવે બહુ થઈ છે એટલે હવે છાત્યાલયમાં ને જોરાક લઈએ છોએ તે ઉપરાંત તમારે ગાયનું ઘી, દૂધ, ફળ જેવો પોષિક જોરાક લેવો નેહીએ. એમાં અમને કંઈ વધી નથી.’ ત્યારે કહે કે ‘આ બધું મારી ઉંમરના ગરીબ લોકોને ખાવા મળે છે? ના. હું તો અરીઓને ને ને મળે છે એવું સાદું’ ભોજન જ લઈશ.’

પૂ. જી. ભાઈના કાકા ૫૦ વર્ષ સુધી ‘પ્રાણી’ નામની એમની ઝૂંપડીમાં જ રહ્યા. પછી જેમ જેમ ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ શારીરિક નબળાઈ આવતી મળે. એમ કરતાં જે વધારે બીમાર થઈ ગયા અને એમનું બહારગર વધી ગયું. એને કારણે ચક્કર આવતા થઈ ગયા. તે દરમિયાન એ ઝૂંપડીમાં જ રહેતા હતા. ઝૂંપડી

■ ચીમનભાઈ પ્રે. પટેલ

૩૨ સંભારણી રાષ્ટ્રીયશાળાનાં અને પીઠ'

જાગરી આશ્રમમુખે વસેલી શરદ પસાર થતી હતી. એલીસાચીન્દ્ર-
થી નંદના ફાદક ઝુપીતી એ સરક જેલ સરક કહેવાતી. હવે એ
આસપાસે કહેવાય છે. આ સરકની પૂર્વ બાજુએ આશ્રમમાં
રાહતી સ્માળેપંચગી પ્રવૃત્તિએ રોકવાઈ ચર્દ હતી. વણાટકામ
કરનાહાતી પેત્રી, ગ્રીધાણ, કુશારીકામ વગેરે. અને જેલ સરકની
પશ્ચિમની બાજુએ નિશાળ ચાલતી હતી. તે પ્રાચીન સાળા
કહેવાતી હતી. પ્રવૃત્તિને બે ભાગ, રહેવાણા બે ભાગ. તેમ
આશ્રમના વડીલોના પદ્ધતિ બે ભાગ તત્તી. એક શ્રદ સંકલ્પનિક
માણવને અધવાતી પાઠેત્તનું અને બીજું શ્રદ કુટુંબીસાળા
પાઠેત્તનું સંચારી તમચી-તરતી. મારે શ્રદ હોતી રિક્તતા અને કાળજી
સંસ્કારિતા હવે સમજ હતી. મારી વિવાર્યાતી એકશિરાવરકામ
હું બધાં જાણ, દેવની પાસે બેસું ત્યાં મને પુસ્તક શીખવાનું જ
શીખવાનું અને આપસપરિવારમાં ઘૂંટેને સમજાનું મળતું.
નુરુપીઆમાંના હતા—કાકાસાહેબ, કિસોરસલાહાઈ, મહાદેવભાઈ,
મંદોરસલાહાઈ, ખરે પંડિતજી વગેરે અને નૈમિક અધવાતીમાં હતા
મામાસાહેબ, પટવર્ધન અને જુજીરામભાઈ દવે દેવચોરા. આ
સૌના મુળેણી જ્ઞાનાત્મતાનું ઝરણું વણા કરતાં. ઉપનિષદ, ગીતા,
રામાયણ, સ્તોત્રો, ભજનો, સાહિત્ય, સંગીત, આંધાશદર્શન, એ
જીવ ક્ષાત્રમાં પુરાણે પુસ્તકમાં જઠરાયેલું પડયું નહોતું. એના
પત્તિ આશ્રમના આકાશમાં ચારે બાજુ જુલ્યા કરતા. સંસ્કૃત,
ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી ઉદ્દે, અંગ્રેજી, જંગળી, સિંધી એ બધું

ભાષાઓ આશ્રમની ધરતી પર પોતપોતાની રીતે ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓના રસ રેલાવે રાખતી એટલે આશ્રમની સઠકની પૂર્વના વિભાગમાં કે પશ્ચિમના વિભાગમાં કયાંયે સ્તંભકાર, હતાશા, મૂંઝવણ ડેરા તંજુ નહોતા નાખી શક્યા. બધે ભલું, ભલું મંદુરું વ્યક્તિત્વ પ્રસન્નતા લહેરાતું હતું. આ બધા વચ્ચે બ્યારે જુગતરામભાઈએ પ્રકાશ પાડવા માંડયો ત્યારે વળી જ્ઞાનગોષ્ઠીઓના રસમાં નવી ભરતી આવી. અમે કાકાસાહેબના મુખે જુગતરામભાઈનું નામ સાંભળી રાખેલું. કાકાસાહેબ પોતે મરાઠીભાષી હતા. એટલે તેઓ જુગતરામભાઈને યાદ કરીને કહેતા હતા કે સરસ ગુજરાતી બોલનાર જુગતરામભાઈને સાંભળવાનો લાભ વિદ્યાર્થીઓને મળે તો એમને વધારે મઝા પડે અને એમની સાદાઈની છાપ પણ ઊકરાએ ઉપર પડે.

કાકાસાહેબના મુખે સાંભળેલી જુગતરામભાઈની આ ખ્યાતિનો અમને ભેતભેતામાં અનુભવ મળવા લાગ્યો. સંસ્કૃત સ્તોત્રોનો આનંદ કાકાસાહેબ અને વિનોબા કરાવતા. જુગતરામભાઈએ સહેલાં ગુજરાતી ગીતોનો આનંદ કરાવવા માંડયો. પ્રેમાનંદની રચનાઓમાંથી તેઓ સંભળાવે ત્યારે મને કહવા આવતી કે લઈ પ્રેમાનંદ જુગતરામભાઈ જેવા હશે. થોડા દિવસોમાં તો જુગતરામભાઈએ ગીતા અને કથા સંભળાવી. ઉપરાંત માણલઈ નામનું હસ્તલેખિત રાષ્ટ્રીયશાળામાં શરૂ કર્યું. ઝડપથી લખેલા મોટા સ્વચ્છ મરાઠાદાર અક્ષરો ભેઈ હું ચકિત થઈ જતો.

જુગતરામભાઈએ નાના મોટા વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી ભાષાનો વધુ ને વધુ પ્રોત્સાહ કરાવ્યો. એમની રેવ એવી કે તેઓ પોતાની ભત્રને ઠાંકેલી જ રાખે. આગળ ક્રેવાનાનો વિચાર કર્યો એમને સ્પર્શે નહિ. સાહુ સંન્યાસી બ્રહ્મચારી અને વિદ્યાવાન બધા બધા ત્યાં તેમનું ચર્ચિતાપણું મદિર્માંના ધૂપદીપની જેમ બળ ખેંચે. જુગતરામભાઈની રીત એવી કે પોતે ઊકરાએ વચ્ચે મોટારા છે એમ જણાવવા ન દે.

નાના ઊકરાઓ ભેગા થઈ સાંદી અને કાળની ટચૂકડી ખૂંપડી રમતમાં બનાવે તેમ જુગતરામભાઈએ આસપાસના જગીરો ઊડવડોની કાળીઓ વડે માણસ ઊભા રહી શકે એવી જીંબી સાંદી ખૂંપડી તૈયાર કરી. આવળ ભાવળ કાંપીને સાફ કરેલી ભોંયને લીપીપૂર્ણ બેસવા જેવી બનાવી. તેમાં નાના ઊકરાઓને ભેગા કરી હારમાં બેસાડી એમણે એક પછી એક નવાનવાં ગીત શીખવવા માંડ્યાં. થોડા વખત પછી તો એમણે શીખવેલાં ગીતોની એક પછી એક છપાચેલી બે ચોપડીઓ અમારા કાકામાં આવી પડી. એકનું નામ ‘ચણુભિર’ બીજાનું નામ ‘રામણ’. આ ગીતો સ્વાભાવિક ભવિન્ય સાથે જુગતરામભાઈ શીખવતા.

‘ભેરડીના ઝાઝ નીચે આળસનો સરદાર,
સાંભે સઈ સૂતા હતા કરને પ્રસારીને’
એટલામાં છાતી પરે ભેરડીયા ભેર પડ્યું.
મુખમાં મુકાબ નહિ જુએ ધારી ધારીને.’

આ દિવતા વડે બાળકોને રીઝવતાં રીઝવતાં જુગતરામભાઈએ ઊકરાઓના મનમાં સત્યાગ્રહશ્રમના પાસ ધ્યેયને પાડું છસાવી દીધું. અમારા આશ્રમના સંપ્રદાયકી મનનલાલકા ઊકરાઓને શિખામણ આપતા કે લેણા અનુભવાવડતો લઈને લાનનું ધૂળ કરીને ખાય છે. આપણે આશ્રમમાં શીખવવાનું એ છે કે ધૂળનું ધાન કરીને ખાઈએ. જુગતરામભાઈએ પોતાની કળા વડે એ શીખવી દીધું કે આળસ

એકી પડયા ન રહેવાય. ઉદ્યમ વડે આનંદ મેળવાય. સાત આઠની ઉમરનાં બાળકોને શીખવવાની આ રીત એઈને મને સમજાયું કે બાળકો આગળ જેવી રીતે મેલવું કેમ સમજાવવું અને તેઓને મઝા પડે એવું કઈ રીતે શીખવવું. એ જ અરસામાં ગિજુભાઈએ અને જુગતરામભાઈએ મળીને માલજુગાડી નામનું બાળકો માટેનું એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું. એ નાનકડા પુસ્તકમાં મને બહુ રસ પડ્યો. કેમ કે બાપુજીએ મને થોડો વખત પૂર્વ્ય મામાસાહેબ કંડકે પાસે મોષરામાં લગી ફીળેશનું કામ કરવા મોકલ્યો હતો. ત્યાંનાં બાળકોને કેમ શીખવવું, તેની થોડી સૂઝ મામાસાહેબે આપેલી એટલે જુગતરામભાઈની કળાતું મને ઘણું આકર્ષણ હતું. મનુસ્મૃતિમાં મનુમહારાજે અનુભવની વાત જણાવી છે :

‘યથા જનનું જનિત્રેણ નર. વારિન્ન કથિગચ્છતિ
તથા ગુરુ ગતામ્ વિદ્યામ્ કુશુપુ. અર્થિગચ્છતિ ॥

જેમ કોઠાળી વડે પોદતા પોદતા માણસ પાણી મેળવે છે તેમ શુશ્રૂષા કરનારા શુરુ પાસેની વિદ્યા મેળવી લે છે. સંસ્કૃત શબ્દ શશ્વનામાં અર્થ થાય છે સાંભળવું અને એનો મૂળ અર્થ છે સેવા કરવી. એટલે જ માણસ આનંદ છંદને સાંભળે છે અને સાંભળેલું હૈયે ઉતારે છે તે પોતાના કરતાં વધારે બહુશર શુરુજનોની પાસેથી વિદ્યા મેળવે છે.

અમારી રાષ્ટ્રીય શાળાનું સ્મરણ કરું છું. ત્યારે ત્યાંના શિક્ષક સઠંગમાં જુગતરામભાઈનું નિરાણું ચિત્ર મારી સ્મૃતિમાં ઉપસી આવે છે. શિક્ષક છતાં વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે વિદ્યાર્થી બનીને રહેતા હતા. આચાર્ય શ્રી કાકાસાહેબ અમને લખાવતા હોય ત્યારે હસ્તલેખના જુગતરામભાઈ અમારી વચ્ચે બેસી બતા. એમના કુખ પરની હળવાશ અને પ્રસન્નતાને કારણે તેઓ તાતા કિશોરોનાયે લાઈબ્રેરી બની બતા. એમ છતાં બ્યારે એઈએ ત્યારે તેઓ ખૂબ જ વાંચવા લખવામાં શેકાયેલા હોતા. એ એઈને મને વિચાર આવતો કે વિદ્યા શીખી લેવા માટે આટલી ધીરજથી મહેનત કરતાં આવડે તો વિદ્યામાં કયાંય ન રહે.

અમારી શાળામાં એક પછી એક ત્રણ હસ્તલેખિત સામયિકો ચાલુ થયાં. એક જુગતરામભાઈનું ‘માણલઈ’ કથા વાતનું’ માસિક. બીજું ‘વિનય માસિક’ એમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અંગે શિક્ષકોના લેખો આવતા. એનું સંપાદન પણ જુગતરામભાઈ કરતા અને ઘણુંખરું પોતાના મુંદર અક્ષરે લખતા. ત્રીજું કાકા સાહેબે વિદ્યાર્થીઓનું ‘મધપડો’ નામનું બે બે મહિને તૈયાર થતું દ્વિમાસિક ચાલુ કરાવ્યું. એમાંના લેખો ચોખ્ખા અક્ષરે રીતસરના કાગળ પર લખવાનું કામ મારે કરવાનું રહેતું, તેમાં મારો પુષ્કળ સમય જતો. જુગતરામભાઈ બધેથી માસિક રમત વાતમાં લખી રહેતા. એમની એ અદ્ભુત આવડત હતી.

રાષ્ટ્રીયશાળામાં અમારે ત્યાં ખૂબીની વાત એ હતી કે શિક્ષકો અને વડીલો પરસ્પર એકબીજા પાસેથી નવું નવું શીખતા. વિદ્યાના વિકાસની ભણે ત્યાં આગળ વસતું બંધી હતી.

‘નહિ જ્ઞાનેન સદગમ્ પરિવ્રમ્ રૂઢ વિચરે’
‘નથી જ જ્ઞાનનો જેનું પરિવ્રજનમાં કંઈ’ (ગીતા બ્વન ૪/૮૮)
ગીતાજીની આ શિખામણ આપ્યા સત્યાગ્રહશ્રમમાં મૂળતી હતી. નાના મોટા સૌ પોતપોતાના ગત્ય પ્રમાણે આગ્રહના અધારમાંથી જ્ઞાનના અભવાળામાં જવાની મહેનત કરતા. પુસ્તકોનું કે પરીક્ષાઓનું

હમીરે દબાવ્યું ત્યાં નહોતું. વિદ્યા ગંગામાં નાહવાનો ઉમંગ વર્તતો હતો. વનવગડામાં વસત સમયે નાનકડા છોડામાં ઝીણું ઝીણું ફૂલ ખીલે, તેનું અગાડું વિદ્યાર્થીઓનું ભણતર હતું અને મોટા કેસડાનાં ફૂલ ખીલે તે આખા વગડામાં કેસરી રંગથી ભરી દે એવા રંગ જુગતરામભાઈએ જમાવ્યો હતો.

ગીતાદેવે આપેલા ઉપદેશ અને વિવેચનો જેટલી સમજણ આપે તે કરતાં જુગતરામભાઈ જેવાનું જીવન વધારે પછી સમજણ આપે. આશ્રમમાં સ્વાધ્યાય ત્યારે જુગતરામભાઈ ભરજીવાનીમાં હતા. અને એમની વિદ્યા, વિનય પાત્રના વગેરે શુદ્ધ ઝળઢળી રવાં હતો. પાત્રનાની વાન અમરસ આચાર્ય અને અધ્યાપકો અમને સંભળાવતા. અમે વિદ્યાર્થીઓ બ્યારે પ્રશ્ન કરતા, આ રાષ્ટ્રીય-શાળામાં ભણનારનું ભવિષ્ય શું? એમના ફરીઅરનું કેમ ચલાવું? ત્યારે અમને સમજવવામાં આવતું કે પાત્રના હોય તેનું ભરજી-વૈષ્ણવ સમાજ કરશે જ. આશ્રમની પ્રાર્થનામાં કવિ શ્રી રાજ્યંત્રી સાહી સરળ રચનાએ શીખવાતી. તેમાંના એક ગીતની અંદર પાત્રનાનો મહિમા દર્શાવેલો છે.

પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે
પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન
પાત્ર થવા એવા લદા
અક્ષયર્થ મતિમાન.

અક્ષયર્થની શબ્દજી ગાપૂજ આશ્રમવાસીઓને વજર થાકે આખા જ કરતા. વિદ્યાર્થીઓ, વિદ્યાર્થિનીઓ તમ જ વડીલોને દિશાદર્શન આપના કે પરચ્છ નહિ એટલેથી જ અક્ષયર્થ આપી જતું નથી. પછેપછે ભાગ્યપટે નાની મોટી હિચકતા અને કુટુંબી ખંખેરી નાખવામાં આવે ત્યારે જ આ મહામતને પહેંચાવે. આ પ્રમાણે ગાપૂજના પ્રશિક્ષણ પ્રમાણે મને જુગતરામભાઈની જીવનચર્યામાંથી પ્રત્યક્ષ સંદેશ મેળવવામાં મળ્યા કરતા. પ્રમાદ, આજ્ઞાસ, લીલાપણું વગેરે એમનામાં શોધ્યાં ન મળે, તેમ છતાં પોતે ઠંઠું પહોડ ચઢી રહ્યા છે કે અસહારજી પરાંમં કરી રહ્યા છે એવી છાપ તેઓ પડવા દેતા નહોતા.

અમારી રાષ્ટ્રીયશાળાના અધ્યાપકોએ નાગપુરના કેરિસ અધિવેશનમાં જવાનું દર્શાવ્યું. એ અધ્યાપકો નોંઢે અને પછી જવાનું સફલાંજ પ્રાપ્ત થયું. અધ્યાપક ઘસે એક આગ્રહ એવો પછી હતો કે આ રીતે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના અધ્યયનમાં સમય ખોચે ન નોંઢે. પછી મારી નેનકર મંજીણી દળી અને અમારા અધ્યાપકોએ અને પછી પોતાની સાથે લીધા.

નાગપુર જતા સારંગમાં અનંદાની અને વિરુળની શુદ્ધાએ ભેળાને કાર્યક્રમ બન્યો. અમે રહ્યા ગાંધીભાણુના અથથવાળા. પાઈ પાઈના અર્થ વચાવવા તનતોડ મહેનત અમારે કરવાની હોય. તે જમાનામાં રેલવે ટ્રેનો સાથે સંકળાયેલી મોટર બસોની સગવડ ન હતી. દૂર દૂર સુધી પગપાળા જવું પડ્યું. બને તો સુધી અમારાં મિસ્તરા-પોટલોં બંને જ હાંચકીને જવાનું હોય. ખરેખર શિયાળો ચાલતો હતો. એટલે કપડાં મિસ્તરાનો ભાર ઘણો વધારે. સાતેક જીજીની અમારી આ પ્રવાસમંડળીમાં મહત્વનાં સ્થાનોની વિશેષ સમજણ આપવાનું કામ કાકાસાહેબનું. પ્રવાસનું સંચાલન નરહરિભાઈનું અને પ્રવાસમાં લોકલ જનનું કામ જુગતરામભાઈનું હતું. આશ્રમના ભાઈઓ કપાંચે વીસીમાં કે ભોળનાલયમાં જમતા નહિ.

આ નાસ્તાવાળા ઉપાહારશુદ્ધમાં પગ પછી મુકતા નહિ. બ્યાં આગળ બંને રાંધી લેવાનું શક્ય ન હોય ત્યાં અણામમરા, મગાળી, ખજૂર, કેળાં વગેરેમાંનું જે મળે તેમાંથી ચલાવી લેવાનું રહે.

અમારી મંડળી યાદી ગઈ હોય અને બ્યાં પડાય થાય ત્યાંથી જનરમાં બંઈ ખરીદી કરવાની હોય તે વખતે ખીજની હિંમત કાચી પડે. એ વખતે જુગતરામભાઈ પગ વાળીને બેઠા વિના પાણી ભરી લાવે. નાસ્તો ખરીદી લાવે અને વિનોદ કરાવતા કરાવતા ચીને તે આપે. ફરી કેટલું આવવાનું છે એ ગણતરી રાખીને પેટનો ખાડો ભરી લેવાનું કહે અને મુઠી ભરી ભરીને સો બેઠા હોય ત્યાં દરેકને આપે.

પંચોરા સ્તેશનથી અમારો પગ પ્રવાસ શરૂ થયો. અમારે ઔરંગાબાદ પાસેનો જૂનો કિલ્લો, અનંદાની શુદ્ધાએ, વિરુળની શુદ્ધાએ સુધી ચાલતા જવાનું હતું. અમારા સામાન માટે નરહરિભાઈએ અહીં જુગતરામભાઈએ બાડાનું એક ગાડું શોધી કાઢ્યું. એ વખતની સડકો કાચી હતી. કામરવાળી નહોતી. ગાડામાં બેજીજી બંધુને ખેસવાની સગવડ એટલે અર્ધાં આલે અને અર્ધાં વારાધરસી બેસે. દિવસનો વાપ સખત. સૂકો પ્રદેશ, ઝાડનો ધાંધેલા સાથે જ મળે. પાણીયે દૂર દૂર મળે અને રસ્તે તરસ ખળર લઈ નાંખે. એટલે સીને થાકનો ભાર જણાય. પછી એ થાકને જુગતરામભાઈ નચતું ન આપે. અને એવો ખ્યાલ છે કે એ લાંબી પદયાત્રામાં જુગતરામભાઈએ ગાડાને લાલ લીધો જ નહોતો.

ખાદીના જન્મનો એ આરંભકાળ હતો. અમારાં કપડાં ખૂબ જ ભડી ખાદીમાં હતાં. તેમાંયે ઉપરની સુતરાઉ બંડી બધે જનજન જેટલા ભડા કપડાની સિવાયેલી. ત્યારે ખાદીમાં રંગાઈ શરૂ નહોતી યઈ. ધોળીની ચળકતી યોલાઈને પછી એમાં સ્થાન મળ્યું નહોતું. કાકાસાહેબે અને જુગતરામભાઈએ ચોતારી ખાદીની બાંધવાળી ભડી બંડી પહેરેલી એને તેઓ બખતર કહેતા. એ પહેરી જુગતરામભાઈ ખુશ ખુશ હતા. એ બખતરની ખાદી કાકાવાળી અને જનજટ હતી. એટલે બહુ જ ભેદકી તેના પર ધૂળનો ઘર ભમી બેતો. ખીજ દપડાયે ધૂળ ધૂળ યઈ જતાં અને કંટાળો ઉપજતો. પછી જુગતરામભાઈને તો મેલાલેલા યઈ ગયેલા ખાદીના એ કપડાંનો હમીરે કંટાળો નહોતો. ભણતું તો એને વિનોદ કરતા અને ખેનરમાં કામે વળગેલા કચ્છીની જેમ મસ્ત રહેતા.

ગાપૂજ ધરવાડો ભેજમાં ગયા પછી પછી એમાં અંકવાડિકો, નવજીવન, YOUNG INDIA, (યંગ ઇન્ડિયા) ચાલતાં રહ્યાં. મહાદેવભાઈ, સ્વામી આનંદ, કાકાસાહેબ વગેરે પછી પડકાયા, જેલ મયા ત્યારે નવજીવનના પ્રકાશકનું કામ જુગતરામભાઈએ એવી ખૂબીથી ચાલુ રાખ્યું કે લોકો પર 'નવજીવન'નો પ્રભાવ ધસ્યો નહિ. 'નવજીવન' લોકોના હાથમાં પહેંચે ત્યારે વાંચનાર અધર બને કે હજી આપણે ગાપૂજને કોણની નથી શકયા. આપણે વધારે મહેનત કરવી જ નોંઢે.

નવજીવનનું છાપખાનું એ દિવસોમાં અમદાવાદ સારંગપુર દરવાજા પાસે ચાલતું હતું. સલામકોમમથી એ પાંચ ટ કલિમીટર દૂર હતું. એટલે જુગતરામભાઈ લાગ્યે જ દેખાતા. તેઓ છાપખાનામાં જ ઘેરાયેલા રહે એટલે મળે તેમ સમય મેળીને હું સારંગપુર દરવાજા નવજીવન છાપખાનામાં જુગતરામભાઈ પાસે અગર નવાર બંઈ આવતો. પોતાના વડીલભાઈને મનની વાતો કરાય તેમ

એમની આગળ મનની વાર્તા કરેતા, પગે ચાલીને આવવા જવાનું શાય એટલે જુગતરામભાઈએ કહ્યું હોય તેના વિચાર મનમાં આવ્યા કરે.

એક દિવસ જુગતરામભાઈ પામે પહેલ્યો મે મારા વિશે નવી વાત એમને બતાવી. કે મારે સજૂર મહાજનના કાનમાં ભેડાઈ જવું અને શુદ્ધારીલાલ નંદા પામે એ કામ શીખવું એવો વિચાર આવે છે. કેમ કે હમણાંની રજૂર હડતાલમાં નંદાજી પામે મેં કામ કર્યું એટલે તેઓ કહે છે કે તું આ કામમાં આવી બા. હું તમને અમારા ભેગુ કામ કરતાં શીખવી દઈશ અને તુ કાર્યકર્તા બની જવાનો.

આ સાંભળીને જુગતરામભાઈ બહુ જ ગંભીર બની ગયા અને એમણે મને કહ્યું કે તું અહીં શહેરના કામમાં બંધાઈ બંધ તે બરાબર નથી. બાપુજી આપણને મામડામાં જવાનું કહી ગયા છે. એમણે કહ્યું છે કે મહેરો તો ગરીબ પરનાં જૂસડા નેવા છે. જૂસડું જેમ લોહી મેંચી મેંચીને પરુ બનાવે તેમ મહેરો મામડાના ધનનું

સુખ્યદે જુગતરામભાઈ પર હતો. તે સાથે પાયાની કેળવણીનું પ્રત્યક્ષ નિદર્શન પ્રસ્તુત કરવાનું એમનું ચિંતન આવી રહ્યું હતું. બીજી બાજુ એ દિવસોમાં જુગતરામભાઈ લોકલવિદ્યે વધારે તે વધારે ખ્યાતિ મેળવતા જતા હતા. સરળ ગ્રામગીતો, સાદા નાટકો ઉપરાંત ગીતાજીના શિક્ષણને પશ્ચ તેઓ સહેલી સરળ રીતે શુદ્ધરાત્રી કવિતામાં ઉતારી રહ્યા હતા. આવા એક એકથી ચર્ચિયાતાં કામમાં પરોવાયેના હોના જનાં મેં ભેગું છે કે શિબિરમાં આવેલા જુવાનિયાઓ જોડે અલેખભો મેળવીને કાર્યક્રમમાં પૂરેપૂરી હાજરી આપી રહ્યા હતા. એમના મુખ પર રોજનું સ્મિત પ્રગટવા કરતું હતું. કોઈ ભારે ભોળે માથે આંખો છે એવું જરારે દેખાતું નહોતું. વહેલી સવારે પ્રાર્થનામાં સંસ્કૃતમાંથી શુદ્ધરાત્રીમાં બનાવેલાં એમનાં પોતાના પલો આખા વૃંદની સાથે જુગતરામભાઈ પશ્ચ ગાતા હતા. સાંજની પ્રાર્થના પછીના મનોરંજન કાર્યક્રમમાં જુવાનિયાઓની ભેડે હસ્તાહસમાં રસિક જુવાન બતાતા હતા. સવારે અજવાળું થયા પછી તેઓ પાઠ્યાનાં સફાઈ દુકડીની બંતે

હતું. કેવળ બાળકોનું જ શિક્ષણ નહોતું ચાલી રહ્યું. પણ એના વાલીઓના કેળવણીના પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવતો હતો. જુગતરામભાઈને સંપર્ક આશ્રમનાં બાળકો અને કાર્યકર્તાઓના વર્તુળમાં સીમિત ન હતો. આસપાસનાં ખૂંડડાંઓમાં, કંઠિયામાં બંધ જુગતરામભાઈ પોતે ગરીબ કુટુંબની ભાળ લેતા. એમનાં બોરડાં, કપડાં, વાસણ ફૂંસણ તપાસી જરૂરી સૂચનાઓ આપતા. એમના કુટુંબના સુખ દુઃખની વાત કરતા. આશ્રમનાં ભાઈ બહેનો ગામનાં ખૂંડડાંઓની સફાઈ અને સુચ્છતા કરવા પણ જતાં. છુદાં છુદાં કંઠિયાઓમાં રોજ નિયમિત બાંધવાડી ચલાવવાનું જુગતરામભાઈએ શોધ્યું હતું અને બંને બંધને એ કામમાં રસ ઉત્પન્ન કરાવતા અને બાળકોને રમતા શીખવતા.

આ બધું જોઈને સમજાવું કે બાપુજીએ બતાવેલાં રચનાત્મક કામો અને એમણે સૂચવેલું પાયાનું શિક્ષણ એ ધોઈ સાચુસત્તા જીવનના જુદા કુદરતી નથી. એમાં એકબીજાનું પોષાય તેમ નથી. કૂલની એક પાંદડી નહિ પણ કળીમાંથી આપું કૂલ ખાવે તેમ પાવાની કેળવણી વડે અને રચનાત્મક કામોના પ્રભાવથી ગ્રામસ્વારાજનું સમસ્ત જીવન વિકસતું બને છે. વેડછી અને બારડોલીના વિસ્તારમાં જુગતરામભાઈના પ્રભાવથી સર્વાંગી પ્રગતિ જોવા મળે છે. જુગતરામભાઈનું વ્યક્તિત્વ એકાંત સાચું સંન્યાસી જેવું નહિ પણ વિશાળ પરિવારવાળું અનુસવાય છે.

આપણા ધર્મગ્રંથોમાં ઇશીયનિષદનું મહત્ત્વ ધણું જ ચર્ચિત્વાનું મળ્યું છે. પંડિતોને પણ એ શ્લોકો સમજાવવા અથવા પડે છે. એવા કંઈક તત્ત્વજ્ઞાનને મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકોમાંથી જુગતરામભાઈએ સમજાવું સહેલું પડે એ રીતે સરળ ગુજરાતી પદ્યમાં વિદ્યાર્થી જીવનને પીરસ્યું છે. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન અને જુગતરામભાઈનું એકબાંધુ ચિંતન કેવું અખંડ ચાલી રહ્યું છે. તેની સાક્ષી ઇશીયનિષદની આ ગુજરાતી પદ્યરચના આપે છે. એ ઉપરાંતથી જુગતરામભાઈ આપે છે કે રચના કેવળ કાળના પર લખાયેલી નહિ પણ આ લોક-શિષ્ટીનાં જીવનમાં વણાયેલી છે.

કામ કરો બહુ, ખૂબ ધસાઓ

સુખે શતાયુ સાચો

માનન, તુજ પથ આ જ અવર નહિ,

કર્મે કાં ગભરાઓ?

હવે મનીષી શરીર જુદી

આત્મા થઈને રહેતો.

આપે અંદર પ્રગટ સ્વપંખૂ

બહાર વિષય થઈ વહેવો.

ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનને સાદો લોકવાણીમાં જુગતરામભાઈએ ઉતાર્યું છે. તે જીવનને પ્રાચીન મહર્ષિની જેમ જોડના નહિ પણ હૈયાના છે. આપણા લોકકવિના કલ્પનું સાંસ્કૃતિક, જાંબીર જોડાણ તથા એમના અંતરમાં દૃઢ થયેલી અવિચળ આડગ આત્મશ્રદ્ધા તેની યાદ છે.

એક મેઘલી રાતે ચાલતા ચાલતા ક્રોધવાળી લાંબો રસ્તો વટાવીને હું જુગતરામભાઈ પાસે પહોંચ્યો ત્યારે તેમણે કાઠી આશ્રમમાં કે સંસ્થામાં રહેતા ન હતા. પણ દૂરના ગામડામાં એક કંઠિયામાં જાપરી નીચે રહેતા હતા. મને એનું યાદ છે કે તે વખતે સદ્ગત ચૂનીભાઈ અહીં પહોંચી સાથે એ મારાનિવાસમાં રહેતા હતા.

ત્યાં સાંજની પ્રાર્થના ચાલતી હતી. તેમાં બાર પંદર બાળકો હતાં. ત્યાં તે પછી એમનું થોડું લણવાનું કામ ચાલ્યું. રાતે બધાં ભેગા થતાં. સવારે ફરી પ્રાર્થના, કંતાવાનું અને પછી એ છોકરાઓ વિવેકશક્તિ મા. મેં પૂછ્યું આમ કેમ? જવાબ મળ્યો, હવે આ બધા પોતાપોતાનાં મા બાપની મદદમાં રહેશે. આજો દિવસ ત્યાં કામ કરશે. અને સાંજે જમી કરીને પાછા આવશે. અમે આનું નામ આશ્રમશાળા રાખ્યું છે. મહેનત મજૂરીનું કામ છોડીને આ છોકરાઓને લણવાનું પોષાય નહિ. મા બાપ બેઠે કામ કરે ત્યારે ઘરમાં બધાને રોટલી મળે. એટલે અહીં રાત રહી લણતર અને સંસ્કાર મેળવે છે. કાંતા અને ખાદી પહેરતા થયા છે. ચૂનીભાઈ પાસે એક બે છોકરાઓ કેળવણી રહ્યા છે, જે નવા વલ્લુકર બનશે.

સરકારી અનુદાન નહિ, ભણાવનારાના વેતનનો ભાર નહિ, શીખવાની શી નહિ, એવી હતી આ ખરી રાષ્ટ્રીયશાળા. જેની બાપુજીએ ઇચ્છી હતી. વર્ષો વીત્યાં તેમ તેમ આશ્રમશાળાના વિકાસ અને પ્રચાર પણ વધ્યા. એને કારણે તરુણોની દીન દયા સુધરી, દામ્નના રાક્ષસી પંખમાં સપડાતા તેમણે બચ્યાં. ચંધારકાલ કપડાંને બદલે તેમને સ્વચ્છ, સાદા અને સરસ પોષાક મળ્યો. લૂખા રોટલા ભેગા શાકભાજી અને તેમની સૂઝબૂઝ અને કામ કરવાની શક્તિ ખૂબ પીલી.

બ્યારે હિમાલયને પેલે પારથી ચીનના સૈન્યોએ ભારત પર ભારે ચઢાઈ કરી તે યુદ્ધના દિવસોમાં વેડછી યુદ્ધોએ અનિષ્ઠ ભારતીય સર્વેઈય સંમેલનનું અધિવેશન મળ્યું. જેનું સ્વાગત પૂજ્ય રવિવંશકલ્પની દેવરણીમાં ગુજરાતના લોકોએ કર્યું. વેડછીના આ સંમેલનમાં આવનારા આખા ભારતના સેંકડો પ્રતિનિધિઓ સંમેલનની બવસ્થા જોઈને આશ્ચર્યચ્છિત બની ગયા. સૌને ખૂબ જ આનંદ થયો. સંમેલન મારેનો મોટો મંડપ અને નિવાસ મારેનાં ખૂંડડાંઓ આશ્રમશાળાના વિદ્યાર્થીઓએ કરેલાં હતાં. તેને માટે વપરાયેલા બાંધુ વાંસ, વાંસની સાદી પથુ રાનીપરજ પ્રમની મહેનતથી મળ્યાં હતાં. કુમાર અને કુમારિકાઓની તાલીમખંડ કુદરીઓએ જેવું સરસ કામ કર્યું કે કોઈને કંઈ કહેવાપડ્યું ન રહે. જુદી જુદી કુદરીઓએ સ્વચ્છતા, રસોઈ, પીરસવાનું, પાષાણનાં, પેશાળખાનાં અને ઝોલાવાડના ખાડા ઉપર ઝડપથી માટી નાખવાનું, બધે શાંતિ રાખવાનું, કપાંચ ચોરી ન ચાલ તેની તોફારી રાખવાનું તથા મહેસાનોની સેવામાં રાતદિવસ જોખે પગે હાલ્તર રહેવાનું ઘણી કુશળતાથી અને મીઠાઈથી કર્યું.

કોએસનાં મોટાં મોટાં સંમેલનોમાં પણ જે સ્વચ્છતા, શાંતિ, ચોક્કસાઈ અને સહકાર જોવા ન મળે તે અહીં જોવા મળ્યાં બધું આપણે ભારત દેશ નવો બન્યો હોય!

આ આખા સંમેલનમાં સૌ એટલા સમાન અને એકરૂપ હતા કે કોણ મોટા, કોણ નાનું એવા ઉચ્ચાર પણ સંભળાતો ન હતો. જુગતરામભાઈ પણ ત્યાં સૌની સાથે એવા એકરૂપ હતા કે એમની ભાળ નહોતી બળતી. સૌ કોઈ પૂ. રવિશંકર મહારાજના જીવ નીચે નમ્રતા અને સ્વૈરથી ભેગા થયા હતા. આ હતું મહુસ્તા અને ઉદારતા વડે શીખવાયેલા પાંડોનું પરિચય એટલે કે જીવળી કાંમિ.

એમની આગળ મનની વાર્તા કરતો. પછે ચાલીને આવવા જવાનું થાય એટલે જુગતરામભાઈએ કહ્યું હોય તેના વિચાર સમર્પાં આવ્યા કરે.

એક દિવસ જુગતરામભાઈ પાસે પહેંની મેં મારા વિશે નવી વાત એમને જણાવી. કે મારે મજૂર મહાજનના કામમાં જોડાઈ જવું અને શુભકારીલાલ નંદા પાસે એ કામ શીખવું એવો વિચાર ચાલે છે. કેમ કે હમણાંની મજૂર હડતાલમાં નંદાજી પાસે મેં કામ કર્યું એટલે તેઓ કહે છે કે તું આ કામમાં આવી જા. હું તમને આમારા ભેટું કામ કરતાં શીખવી દઈશ અને તું કાર્યકર્તા બની જાવો.

આ સાંભળીને જુગતરામભાઈ બહુ જ ગંભીર બની ગયા અને એમણે મને કહ્યું કે તું અહીં સહેરના કામમાં બંધાઈ જાય તે ગરાબર નથી. બાપુજી આપણને ગામડામાં જવાનું કહી ગયા છે. એમણે કહ્યું છે કે સહેરો તો શરીર પરનાં ગૂંચાં જેવા છે. ગૂંચાં જેમ લોહી ખેંચી ખેંચીને પરુ બનાવે તેમ સહેરો ગામડાનાં ધનનું શોષણ કર્યાં કરે છે. મેં કહ્યું છે કે મારે આ કામમાંથી નીકળીને બારડોલીના ગામડામાં જવું. બાપુજીએ સોંપેલાં ત્યાંનાં રમતોત્તમ કામો અધૂરાં છે. એટલે તું બારડોલીનું કામ કરવા રહેતી જા. હું પણ અહીંથી જૂઠા થઈ બારડોલીના ગામડામાં આવવાનો છું.

આ વર્ષ ૧૯૨૩નું હતું. બારડોલીમાં સ્વરાજ આશ્રમનું મકાન તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. ત્યાં રાત્રીપરજ છોકરાઓ માટે છાત્રાલય ચાલુ કરેલું તેને માટે સામરમતી આશ્રમમાંથી સેવકોને મોકલવાની માગણી આવેલી તેથી જુગતરામભાઈનું સૂચન સ્વીકારી લેવાનું મને સૂઝ્યું. આશ્રમના સંચાલક મગનકાંઠાએ ઉત્સાહભર્યું સાર્વજનિક આપણું શ્રી સુનીલાઈ સાંકળેશ્વર મહેતાને પણ આ વાતની જાણ થઈ એટલે તેમણે પણ બારડોલી જવાનું વિચાર્યું અને અમે બંને એ જો બારડોલીમાં કામ કરવા આવ્યા. જુગતરામભાઈને બહુ મરચું અને તંત્રો આમારા ઉત્સાહમાં વધારો કરવા લાગ્યા. દુભાંત્રિયે હું સખત માંદગીમાં પડકાર્યો તેથી મારા મગનકાંઠાએ મને આશ્રમમાં જોલાવી લીધી. પણ સુનીલાઈ તો જીવનભર બારડોલીમાં ખાદીનું કામ કરવાના સંકલ્પને અંત સુધી વળગી રહ્યા તથા જુગતરામભાઈ બારડોલીના ગામમાં આવી પહેંનિયા ત્યારે એમના મુખ્ય સાક્ષી બન્યા.

જુગતરામભાઈના સંપર્કમાં તો હું પહેલાંય રહ્યો હતો. પણ એમણે મને બારડોલી મોકલ્યા અને ભંતે આવી ત્યાં શીખવ્યું એ એમની પાસેથી મને પ્રત્યક્ષ મળેલો પાઠ મારા જીવનનું લાણું બની ગયું અને લાંબી માંદગી પછી મેં પણ ગ્રામસેવામાં જીવન ગાળ્યું એ જુગતરામભાઈનાં પ્રદાશકિરણોને આભારી છે.

બારડોલીને જે પ્રકારનું સ્વરાજ આપવાનો બાપુજીએ નિર્ધાર કર્યો તેનો પ્રત્યક્ષ નમૂનો બારડોલીમાં તૈયાર કરવાનો સંકલ્પ લોકો પાસે ફલાવ્યો. કેમ કે બારડોલીમાં ભારે મજૂર પડે ત્યારે એ કાંઈ ઉગ્રાગ્રા વગર ચાંતિથી એ સહન કરવાનું બળ બારડોલીના લોકોમાં બાળ્યું. એમ બનાં વણી તંબાની બજારની હતી એટલે સત્યાગ્રહની સીધી સદા શરૂ કરવાને જલ્દી આનગ્રમને ખાંડિયા અને સત્યાગ્રહબળની કેળવણી આપવાનો કાર્યક્રમ બનાવવામાં આવ્યો. જાડવજીને બાર

મુખ્યત્વે જુગતરામભાઈ પર હતો. તે સાથે પાયાની કેળવણીનું પ્રત્યક્ષ નિદર્શન પ્રસ્તુત કરવાનું એમનું ચિંતન આવી રહ્યું હતું. બીજા બાજુ એ દિવસોમાં જુગતરામભાઈ લોકકવિત્રે વધારે ને વધારે ખ્યાતિ મેળવતા જતા હતા. સરળ પ્રાગર્થોત્તો, સાદાં નાટકો ઉપરાંત ગીતાંજના શિક્ષણને પણ તેઓ સહેલી સરળ રીતે શુભરાત્રી કવિતામાં ઉતારી રહ્યા હતા. આવા એક એકથી ચર્ચિતામાં કામમાં પડેવાયેલા હોવા છતાં મેં એમનું છે કે શિબિરમાં આવેલા જુવાનિયાઓ જોડે મળેખમ્ભો મેળવીને કાર્યક્રમમાં પ્રવેશી દાંચરી આપી રહ્યા હતા. એમના મુખ પર રોજનું સ્મિત મગ્નતા કરતું હતું. કોઈ ભારે ભોભે સાથે આવ્યો છે એવું જરાયે દેખાતું નહોતું. વહેલી સવારે પ્રાર્થનામાં સંસ્કૃતમાંથી શુભરાત્રીમાં બનાવેલાં એમનાં પોતાનાં પદો આપના વંદની સાથે જુગતરામભાઈ પણ ગાતા હતા. સાંજની પ્રાર્થના પછીના મનોરંજન કાર્યક્રમમાં જુવાનિયાઓની જોડે ઉત્સાહભર્યા રસિક જીવાન જણાતા હતા. સવારે જાગવાનું થયા પછી તેઓ પાપખાનાં સફાઈ દુકાની ભંતે આગેવાની કરતા હતા. એ દિવસોમાં પાણી વહેવારોને સફાઈ કરવાનાં ભજર અને મગની દુકાનોની રીત શોધાઈ ન હતી. બાદીવાળાં પાપખાનાં હતાં. જેમાં દરેક જણે વાપર્યા પછી માટીથી સળને ઢાંકી દેવાનો હોય. આમાં આઠ દશ પાપખાનાંવાળી સફાઈનું કામ જુગતરામભાઈ રોજ ભંતે ચણી ચીવડથી કરતા અને શીખવતા. મળજવવાળી બાદીઓ ખેતરમાં કાંઈ જાડામાં સરખી રીતે કાલવીને એવું સરસ ખાતર થાય તેથી કળાજીએ એ કામ કરવામાં આવતું. પાતરવાળી એ જમીનમાં શાકભાજી ઉગાડવાના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ પણ તેઓ ભેવા આવનારને બતાવતા. જે અહીં કલાક કહોટ વાળીને આ શરીરશ્રમમાં એવા તો તનય બની જતા ભણે દુનિયામાં બીજું કંઈ કામ છે જ નહિ. પાવડો, ખાદી એમના હાથમાં બહુ શોભતા. સૌની સાથે ભોજન, સૈનિકો જેમ ઘડિયાળના કાંટા પ્રમાણે જુગતરામભાઈ કરતા. ગામડાંની વખે રહી ગ્રામચાસીઓની સેવા કરવાનો સંકલ્પ હોવાથી ભોજન પણ ખેતમજૂર અને અરણ્યવાસીઓને પોષાય એવું જ લેવાનો જુગતરામભાઈ આગ્રહ રાખતા. એ દિવસોમાં ધી વગેરે મોંઘાં ન હતાં જતા જુગતરામભાઈએ સામૂહિક ભોજનમાં એક ચમચી લી વાપરવાની છૂટ આપી ન હતી. તેઓ ભંતે મજૂરની જેમ ભૂષા દાળ રોટલા પર જીરે ચલાવતા. દૂધ પણ આપી પગંતને મળે એથી વધારે ન લેતા. ગંધેરો થોડા વિરામને સમયે કંઈક વાંચવા લખવાનું કરી લેતા અને કરી આપો વખત જીવાન સેવકોની સાથે પ્રત્યક્ષ કામમાં જોડાઈ જતા. કાંતવાના, શાકભાજી ઉગાડવાના, સફાઈ કરવાના, નાતા તાના વાજરડાઓની સેવા કરવાના અને એવા ઉદ્યોગો કરતાં કરતાં અક્ષરજ્ઞાન તથા પુસ્તકનું બહુતર શીખવવાની રીત પ્રદર્શન અથવા નિદર્શન-શિબિરમાં આવેલાઓને બતાવવા માટે ગોઠવાયેલું બજારું ન હતું. સ્વાભાવિક જીવન હળમળીને લેવાલથી ચાલી રહ્યું છે એવો અનુભવ થંતો હતો. જાપરંઓ નીચે જોરડાઓમાં બાળકોના વર્ગો ચાલતા તે પણ સામૂહિક જીવનના આનંદમાં સમરસ બનેલો લાગે હતા. જુગતરામભાઈએ પોતે એ શિબિરમાં પાયાની કેળવણી પર નાનાં મોટાં વ્યાખ્યાન આપ્યાં હોય એવું મને શ્રદ્ધ નથી આ જગતી ગયાં પણ ખાસ કરતા ન હતા. પરંતુ એમના સાંનિધ્યમાં ત્યાંના વાતાવરણમાંથી જ પાયાની કેળવણીનું સ્વરૂપ પ્રગટ થતું

હતુ ખેતી શાળાકોલુ જ ગિજીશુ નહોતુ ચાલી રહુ પણ એના વાલીઓની ફેવણીનો પણ પ્રયત્ન ગ્વામા આનતો હતો જુગતરામભાઈનો ન પડે આશ્રમના બાળકો અને કલ્યાણીઓના વર્તુળમાં મીસિત ન હતા આગાપાસનાં શૂં આગાઓમાં, કળિયામાં જઈ જુગતરામભાઈ પોતે ગરીબ હુતબની લાગ લેતા એમના ખોરાક મપકા વાસલુ પસલુ વખતી જગી સુચનાઓ આપતા એમના કુટુંબના સુખ દુઃખની વાત મરતા આશ્રમના ભાઈ બહેનો ગામના જૂ પડાઓની સફાઈ અને સુશાલન મરના થલુ જતા છુદા છુદા કળિયાઓમાં રોજ નિયમિત લાલવાઈ ચલાવવાનુ જુગતરામભાઈએ ચેકલુ હતુ અને જલો જઈને એ મમમા રસ ઉત્પન્ન કરાવતા અને બાળકોને રમતા શીખવતા

આ બધુ જોઈને સમજતુ કે બાપણએ જતાવેના ગ્વામાલુ નામે અને એમણે સુચવેલુ પાળતુ રિશુ એ ઈ સાલુસના છવનના છુદા કુટુંબ નથી એમાં એકગણીપણ પાપાય તમ નથી કૂલની એક પાકડી નહિ પણ ખાંડાથી આપુ કૂલ ખાવે તેમ પાયાની ફેવણી વડે અને રચનાત્મક મોના પ્રભાવથી ગ્રામસ્વરાજ્ય સમન્ત છવન વિકસતુ બધુ છે વેકળી અને બારડોલીના વિસ્તારમાં જુગતરામભાઈના પ્રભાવથી સવાળી પ્રગતિ લેવા મળે છે જુગતરામભાઈનુ અપ્નિત એકાંકી સાથુ સન્ધારી જેટુ નહિ પણ વિશાળ પરિવારવાળુ અનુભવાય છે

આપણુ ધર્મજોશા છળાપનિષદનું મહત્ત્વ ઘાડુ જ ચડિયાતુ મણાઉ છે પડિતાને પણ એ ક્ષેત્રોએ અમનવવા અથવા પડે છે એવા કલુ તરત્ત્વાનને ત્રણ અનુત્તર કોષ્ટકોથી જુગતરામભાઈએ સમાજનુ સહેલુ પડે એ રીત સરળ ગરજોતી પદ્યમા વિદ્યાર્થી જગતને ખીરસ્તુ છે ધર્મ અને તરત્ત્વાન અંગે જુગતરામભાઈને એમનાં ચિંતન કૈનુ અખડ ચાલી રહુ છે તેની સાક્ષી છળાપનિષદ આવા શુભરાતી પદ્યસ્થના આપ છે એ ઉપરાંત જુગાઈ આપે છે કે રચના ફેવળ કાગળ પર લખાયેલી નહિ પણ આ લો કલિયાનો છવનમાં વણાયેલી છે

મ કરો બક ખૂબ ક્ષમાઓ

સુખે શતાયુ યાચો

માનન તુજ પથ આ જ અવર નહિ,

કેમ? કા ગજારાઓ?

નિ મનીથી શરીર ભૂલી

આત્મા ઘઈને રહેતો

આપ અદર પ્રગટ સ્વયંજૂ

વહાડુ વિશ્વ ઘઈ વહેલો

ઉપનિષદના તરત્ત્વાનને સાદી લોકવાણીમાં જુગતરામભાઈએ ઉગાડું છે તે ઉદ્ગારો પ્રાચીન મહાપ્રાંતી જેમ હેડના નહિ પણ હયાના છે આપણુ લોકવિદ્યા ઉદયનુ સારિત્ત્વ ગણીર ઉકાળુ તથા એમના અતરમા દંઢ ધેનેની અવિચળ કાંઠા આત્મજ્ઞતા તેમા છતી ધાય છે

એક મેધવી રાત ચાલના ચાલના ક્રીચકાળે લાગેા ગસ્તો વડાની હુ જુગતરામભાઈ પાને પહેામો ત્યારે તમેા કાઈ આશ્રમના કે સસ્થામાં મહેતા ન હતા પણ દુનના ગમકાઓ એ કળિયામાં ઝાપરી નીચે રહેના હતા અને એનુ વાદ છે કે ત વખતે સદ્ગુણ ચૂનીલાઈ મરતા પધુ એમની સાથે એ પ્રાનિવાનમાં રહેના હતા વે વે ?

ત્યા ત્રાજની પ્રાર્થના ચાલતી હતી તેના બાપ પદર બાળકો હતા ત્યા તે પછી એમનુ થોડુ લાલુનાનુ કામ આધુ રાને બધા ભેગા સૂતા સવારે ફરી પ્રાર્થના, લાતવાનુ અને પછી એ છોકરાઓ રિજેરાઈ ગયા ને પૂછુ આન કેમ? જવાબ મ થો, હવે આ બધા પોતપોતાના મા બાપની મદદમાં રહેો આપો દિવસ ત્યા કામ મરે અને સાંજે જમી મરીને પાછા આપો અમે આનું નામ આશ્રમશાળા રાખુ છે મહેનત મજૂરીનુ મ છોકરીને આ છોકરાઓને લાલુવાનુ પોષાય નહિ મા બાપ જોડે કામ રે ત્યારે ઘરમાં બધાને ગેટલી મળે એટલી અડી ગાત રહી લખુતર અને સ સકાર મેળવે છે કાલતા અને ખાદી પહેગતા થયા છે ચૂનીલાઈ પાને એ બે છોકરાઓ જગતમાં રહ્યા છે, જે નવા વધુકર બનવ

સ્વકારી અનુદાન નહિ લાલુનાનારા વેતનનો ભાગ નહિ રીપવાની કી નહિ એવી હતી આ ખરી ગામીપશાળા જેવી ગાપણએ છંછી હતી વર્ગ નીચા તેમ તેમ આશ્રમશાળાનો વિાસ અને પ્રયાગ પધુ વધ્યા એને કાણે તરુણીની દીન દશા નુધરી દારના રાક્ષસી પત્નમાં સપડાતા તેઓ બલ્કા રીથરેકાલ મપડાને બદલે તેમને સ્વરજ, સાકા અને સગમ પાયા મળ્યા હુણા રોળા ભેગા શાન્ત મળ્યા અને તમની મુજબુડ અને મામ મરવાની શપ્ત ખૂબ ખીલી

જ્યારે હિમાલયને પેલે પાટથી ચીનના સન્ધોએ લાગત પર ભારે ચઢાઈ કરી તે યુદ્ધના દિવસોમાં વેકળી સુકામે અખિલ ભારતીય મવોદ્ય મ મેલનનુ અધિવેશન મળુ જેનુ સ્વાગત પૂલ્કય રવિચક્રદાસની હોસવણીમાં શુન્દરાતના લોકોએ વેકળીના આ સ મેલનમાં આવનારા આખા ભારતના મેકંડો પ્રતિનિધિઓ સ મેલનની બ્વવસ્થા જોઈને આશ્ચર્યચિત બની ગયા મોને ખૂબ જ આન દ થયો સ મેલન માટેનો મોટો મકપ અને નિવાસ માટેના શૂ પડાઓ આશ્રમશાળાના વિદ્યાર્થીઓએ રજતા હતા તને માટે વપરાયેના બાલુ વાસ વાસની સાદકી પધુ રાનીપગ જમની મહેનતથી મળ્યા હતા કુમાર અને કુમારિઓની તાલીમપદ દુકડીઓએ એનુ સગસ મમ ક્યું કે કેાઈને કઈ કહેવાપલ ન રતે જુદી જુદી દુડીઓએ અસ્થના, ગ્લાઈ, પીંચવાનુ પાપખાના પેશાપખાના અને એકગડના ખાકા ઉપર ઝડપથી માગી નાખવાનુ બધ શાંતિ રાખવાનુ મચાય મોરી ન થાય તેની તોફારી ગખવાનુ તથા મહેમાનોની સેવમાં ગનદિરમ જોમે યજે હાજર રહેવાનુ કાલી કુળખતાથી અને મોગધથી મુ

અભિમાન મોટા મોટા ન મેનતોમાં પળુ જે સ્વસ્થતા શાંતિ ચોખ્ખાઈ અને સહાર જોવા ન મયે ત અર્ધાં જેના ન મધ બળે આપણો ભાગ્ય દા નવો નવનો હોય !

આ આખા મ મેલનમાં મો એટલા બસાન અને એ ૩૫ હતા કે કોપ મોગ મોપુ નાનુ એવો ઉચાર પર ન લાગતો ન હતા જુગતરામભાઈ પપુ ત્યા સૌની ગાયે એના એમપ હતા કે એન્ની સાળા નેણી મળતી મો કાઈ પૂ રિચ મ હારા ની ૫૦ નીચે નના અને મૂર્તિધી ભેશ થયા હતા આ હનુ નમ્મતા અને હમોના વડે શીખારેના પાકોનુ પનિગમ મોટને કે ઉજળા મનિ

લેખાંજલિ :

૧ રાત્રીપરજની સાથા	ખાંધીછ	૨૯ હળપતિ સેવક	હાછીખડેન રામભાઈ રાઠોડ
૨ બાપુજીનું મત્યક્ષ રમરણુ	વિનોબા	૩૦ રમતનાત્મક કામના ઝંપિ	ઉત્તમચંદ્ર સાહ
૩ જંગલમાં મંગલ	મહાદેવ દેસાઈ	૩૧ જીવતરામ : સેવાની ભયોત	તંત્રી, મતાપ
૪ સમર્પિત છવન	રવિશંકર મહારાજ	૩૨ દીનદુઃખીના ક્ષધિચિ	છાકુભાઈ ગો. દેસાઈ
૫ આશ્ચર્ય આમ સેવક	રાકા કાલેલકર	૩૩ આત્મચર્યાના ના કવિ	ઉમાશંકર ભેશી
૬ ખુદાઈ ખિદમતમારની નજરે	ગી.છ. તેરેલકર	૩૪ મળાને ખન્ય થઈ	સંદોભજડેન નાણુવદી
૭ સર્વતોક્ષુષ્ઠી સેવામૂર્તિ	સંતબાલ	૩૫ આહવન સેવામૂર્તિ	શંકરલાલ જીંદર
૮ 'કેવળ'ને વરેલા	ખોરાં ભટ્ટ	૩૬ એકનિષ્કાની વિરલમૂર્તિ	હારિનાથ ત્રિવેની
૯ સંભ્રમનો સાધક	હંપકાન્ત વોરા	૩૭ દ્રોણુચર્યનું યોગક્રિય	વિરસિંહ વૌધરી
૧૦ એ શક્તિ કયાંથી આવી ?	હિલાયુશ બ. દીવાનજી	૩૮ ગુજરાતનું તીર્થધામ-વેડછા	સન્નુખલાલ ભક્ત
૧૧ કેળવણીને વડલો	લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત	૩૯ ગાંધીજીના ઝૂલિવજ	ઈશ્વરભાઈ પુરોહિત
૧૨ આત્મનની કયા પર એક ઊડતી નજર	ભાવસિંહ ચંદ્રસિંહ ચૌધરી	૪૦ અમે વડલાનાં ટેટા	કેશુભાઈ ભાવસાર
૧૩ એ દિવસોનો રંગ એમર હોતો	કુંવરજી વિ. મહેતા	૪૧ સફાઈ સેવક	ઈશ્વરભાઈ પટેલ
૧૪ પુરુષકર્ષે અન્નપૂર્ણા	માનશંકર ન. ભટ્ટ	૪૨ મિય જીવતરામભાઈ	ખળલભાઈ મહેતા
૧૫ કવિ મનીષી	ગોવિંદભાઈ રાવલ	૪૩ વનવાસી કુલપતિ	ફનેહરસિંહ
૧૬ પુરુષાર્થ, પરાક્રમ ને પ્રેરણાની ત્રિમૂર્તિ	હરિવલ્લભ પરીખ	૪૪ વહાલી વેડછા અમારે આયા	હળનલાલ ર ચૌધરી
૧૭ આત્મસી છવનની દીક્ષા	આમલલાલ પટેલ	૪૫ ગાંધી યુગની અભિભાવિ વીભૂતિ	ગોરધનદાસ ચોખાવાલા
૧૮ ઝંપિ છવન	સિવાભાઈ જી. પટેલ	૪૬ ક્રોણુવતાર જીવતરામભાઈ	સુમંતલાલ ભારતી
૧૯ એક આદિવાસી પરિવાર પર અચાર	નરસિંહભાઈ ગો. ચૌધરી	૪૭ સાચા સહચરી	મગનભાઈ હાં. પટેલ
૨૦ આપણા કાકા	મણિખડેન ચં. નાણુવદી	૪૮ ઝંપિ પિતા	અન્નપૂર્ણા મહેતા
૨૧ જીવતરામકામનાં 'રામયણ'	લીનાખડેન મંગલદાસ	૪૯ કર્તાપણના અભિમાન વિના	બાણુભાઈ જ. પટેલ
૨૨ સેવાની પદાક્ષ પ્રવણુ	લાલભાઈ નાયક	૫૦ રાત્રીપરજના જોતવૌત	મણિખડેન વલ્લભભાઈ પટેલ
૨૩ વડલાની હાયામાં	રામજી ડ. ચૌધરી	૫૧ પાકો રંગ ચડયો	તુલશીભાઈ લવજીભાઈ ડોડિયા
૨૪ પાસા સમુદ્રમાં મીઠી ધીરજ	કલાબાઈ પરમાર	૫૨ પ્રેરણામૂર્તિ	સિવાભાઈ ગો. પટેલ
૨૫ ભાસનો વડલો	મણુદાસ પટવારી	૫૩ આદિજનોના ઝંપિ	ઈશ્વરભાઈ પટેલ
૨૬ છવની નવગની ગીના	રમણલાલ પંડ્યા	૫૪ કુટુંબનું ઔરવ	રમાખડેન, અરવિંદ, હેદિલા, સરલા
૨૭ સમનય છવન	ટાણાભાઈ નાયક	૫૫ એકમાત્ર ગાંધીવાદી	વિજયકુમાર ત્રિવેદી
૨૮ નિરૂપણી સુલકાંતે	ઈપર પેઠવીકર	૫૬ જીવતરામકામ	નારાયણ દેસાઈ

ખંડ : એક

● લેખાંજલિ

રાત્રીપરબની શાળા

ખંડ : એક—છટા

લેખાંજલિ :

૧	રાનીપરજળની સાળા	ગાંધીજી	૨૯	હળપતિ સેવક	ડાહીબહેન રામભાઈ રાઠોડ -
૨	બાપુજીનું મૃત્યુક્ષ રમરણુ	વિનોબા	૩૦	રચનાત્મક કામના પ્રાપ્તિ	ઉત્તમચંદ્ર રાઠોડ
૩	જંગલમાં મંગલ	મહારેવ દેસાઈ	૩૧	જીવતરામ : સેવાની નયોત	તંત્રી, પ્રતાપ
૪	સમર્પિત જીવન	રવિશંકર મહારાજ	૩૨	દીનદુઃખીના દંધીચિ	છાહ્યાઈ ગો. દેસાઈ
૫	આદર્શ પ્રામ સેવક	કાકા કાલેલકર	૩૩	આત્મરચનાના કવિ	હિમાશંકર જોશી
૬	પ્રજાઈ અદ્ભુતગારની નજરે	ડી.જી. તેડેલકર	૩૪	મળાને ધન્ય થઈ	સરોજબહેન નાણાવટી
૭	સર્વતોમુખી સેવામૂર્તિ	સંતબાલ	૩૫	આજીવન સેવામૂર્તિ	રા.કરલાલ જોશી
૮	‘દેવળ’ને વરેલા	મીરાં બટ્ટ	૩૬	એકાન્તકાળી વિરલમૂર્તિ	દાશિનાથ ત્રિવેદી
૯	સમમને સાધક	કર્મકાંત વોરા	૩૭	દ્રોણુચાર્યનું પ્રાચલિત	બીરસિંહ ચૌધરી
૧૦	એ સમિતિ ક્યાંથી આવી ?	દિલ્લુરા બ. દીવાનજી	૩૮	જીવસતતું તીર્થધામ-વેડંજી	સ.સુખલાલ લક્ષ્મી
૧૧	કેળવણીનો વડલો	લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત	૩૯	ગાંધીજીના પ્રતિબંધ	ઈશ્વરભાઈ પુરોહિત
૧૨	આશ્રમની કથા પર એક ભરતી નજર	ભાવસિંહ અંદ્રસિંહ ચૌધરી	૪૦	અમે વડલાનાં ટટાં	કેશુભાઈ ભાવસાર
૧૩	એ દિવસોનો રંગ એકર હોતો	કુંવરજી વિ. મહેતા	૪૧	અક્ષર સેવક	ઈશ્વરભાઈ મહેતા
૧૪	પુરુષકે એવનપૂણી	માનસાંકર ન. ભટ્ટ	૪૨	પ્રિય જીવતરામભાઈ	બાલભાઈ મહેતા
૧૫	હવે મનીષી	ગો.વંદેશાઈ રાવળ	૪૩	વનવાસી કુલપતિ	રુનેદરસિંમ
૧૬	પુરુષાર્થ, પરાક્રમ ને પ્રેરણાની ત્રિમૂર્તિ	હરિવલ્લભ પરીખ	૪૪	વડાલી વેડંજી અમારે આથા	છગનલાલ ર. ચૌધરી
૧૭	આશ્રમી જીવનની દીક્ષા	માધવલાલ પટેલ	૪૫	ગાંધી યુગની અમેલ વિભૂતિ	ગો.રમદાસ ચો.ખાલાસા
૧૮	પ્રાપ્તિ જીવન	શિવાભાઈ જી. પટેલ	૪૬	દ્રોણુચાર્ય જીવતરામભાઈ	સુમંતલાલ ભારતી
૧૯	એક આદિવાસી પરિવાર પર અસર	નરસિંહભાઈ ગો. ચૌધરી	૪૭	સાચા સંઘવરી	મગનભાઈ હો. પટેલ
૨૦	આપણા કાકા	મણિબહેન ચં. નાણાવટી	૪૮	પ્રાપ્તિ પિતા	અનનપૂણી મહેતા
૨૧	જીવતરામકામનાં ‘સચણાં’	લીનાબહેન મગલસર	૪૯	કર્તાપણના અભિમાન વિના	બાપુભાઈ જી. પટેલ
૨૨	સેવાની પંદરાક્ષ મંદરણુ	લાલભાઈ નાયક	૫૦	રાનીપરજળમાં જોતપ્રોત	મણિબહેન વલ્લભભાઈ પટેલ
૨૩	વડલાની છાયામાં	રામજી. ચૌધરી	૫૧	પાકો રંગ ચઢ્યો	તુલસીભાઈ લવજીભાઈ ડાહ્યા
૨૪	ખાસા ઝમ્ઝમરમા મીઠી વીરડી	કડવાભાઈ પરમાર	૫૨	પ્રેરણામૂર્તિ	શિવાભાઈ ગો. પટેલ
૨૫	સારવતી વડેલા	મળદાસ પટવારી	૫૩	આદિજનોના પ્રાપ્તિ	ઈશ્વરભાઈ પટેલ
૨૬	હળવી નળતી મીતા	રમણલાલ પંડ્યા	૫૪	હટ્ટાળું ગૌરવ	રમાબહેન, અરવિંદ, કોકિલા, સરલા
૨૭	મગલ જીવન	ડાહ્યાભાઈ નાયક	૫૫	એકમાત્ર ગાંધીવાદી	વિજયકુમાર ત્રિવેદી
૨૮	મિશનની પ્રલાપતે	ઈશ્વર પેટલીકર	૫૬	જીવતરામકામ	નારાયણ દેસાઈ

૧ રાનીપરજની શાળા

આ શાળામાં ઉચ્ચ પ્રધાનપદ ભોગવે છે. અક્ષરજ્ઞાન બાળકો રમતમાં પામી લે છે. લાઈ જુગતરામનો કળાકુશળ હાથ તેમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એમની કળા આપણને ન આવડે, પણ એમના જેવા પ્રેમ કેળવીએ તો એવી શાળા આપા દેશમાં વ્યાપક થઈ શકે અને આ ખેતીપ્રધાન દેશમાં બાળકોનો ઉદ્ધાર થાય તે તેઓ ભેઈંતી કેળવણી પામે. આ શાળામાં રાનીપરજનાં બાળકો સંસ્કાર પામે છે. આચાર શીખે છે. આરામના નિયમો ભણે છે તે પાળે છે. સ્વાચ્છતા બને છે અને સ્વતંત્રતાનો મંત્ર સાધે છે. આ શાળામાં રાનીપરજનાં બાળકો જ સીખી શકે તે કરોડપતિનાં કંઈ જ ન મળે એવી મિથ્યા ભ્રમણામાં કોઈ ન રહે. કરોડપતિનાં બાળકોના અર્થે જે શાળાઓ ચાલે આવે છે, તેમાં રાનીપરજનાં બાળકો ગૂંચળાઈ બંધ. એ લાન સિદ્ધ કરી શકાય એવી છે. એ જ રાનીપરજનાં બાળકો બધાં ગૂંચળાઈ બંધ ત્યાં દેહ ગૂંચળાઓ સમજવો, પણ વૈદ્યની મજદૂર શાળામાં કરોડપતિનાં બાળકોને ભણવાનું ચટલાવ્ય પ્રાપ્ત થાય તો તેઓ રાષ્ટ્રીયતાના મુદ્દ પ્રાણુવાયનું પાન કરે.

(સાક્ષરદેહ લાગ-૪૧ પાન ૨૪૭ તા. ૪-૮-૨૯)

તમારી વચ્ચે મને આલાસ આવી રહ્યો છે કે અહીં એક ડસ્તી કામ કરી રહ્યો છે. જેનામાં ચુરુલાવના હશે તે એને ચુરુ કહેશે, જેનામાં પિતાભાવના હશે તે એને બાપુ કહેશે, અને આખી દુનિયામાં આત્મસ્વરૂપ ભગવાનને ભેવાની જેની ભાવના હશે તે એને ઈશ્વર કહેશે. નામ ગમે તે આપો, પણ એવી એક હરતી છે. જરૂર, અને તેમને આશીર્વાદ, તેમના વરદ હસ્ત આપણુ સોના ઉપર રહેલો છે.

તમે મારા આશીર્વાદ માગો છો, પણ મારા ઉપર જેમના આશીર્વાદ છે તેમના તમારા ઉપર પણ છે. તે તો ઉત્કૃષ્ટતાથી ભેઈ રહ્યા છે કે જોણુ મારા આશીર્વાદની ધજા કરે છે. આખી દુનિયામાં પ્રકાશ અને સત્યપ્રેરણા આપી ભય એવી જ એમની ધજા છે. પણ આપણાં બાળકોને તે પ્રયોગ કરવા દે છે. બહુ કરચું તેાપણુ ઉપરનીયે આગળ-પાછળ તે જ બેઠા છે. એમની નજર આપણાં ઉપર છે જ.

તમે લોકોએ અહીં તપ કર્યું છે. તપસ્થાથી જ ભયું મળે છે. તપસ્થાથી જ ભગવાન સૃષ્ટિ ચલાવી રહ્યા છે. ઉપનિષદમાં આપણુ ભેઈએ છીએ કે શિષ્ય ભયારે ચુરુની પાસે બ્રહ્મવિદ્યા શીખવા ભય છે ત્યારે ચુરુ તેને કહે છે.

તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ. તપો બ્રહ્મ ઇતિ.

તપ એ જ બ્રહ્મ છે. તપ કરીને તેને ભણી લો, તેની ઝોળખ કરી લો.

બાપુ ગયા પછી હવે આપણી કસોટીનેા વખત આવ્યો છે. તેને માટે આપણે અધિક તપસ્થા કરવી પડશે. એક પ્રકારનું સ્વરાભ્ય આવ્યું છે પણ જેને આપણે રામરાભ્ય કહીએ છીએ તેને માટે પ્રયત્ન કરવાનું હજી બાકી છે. આ આશ્રમનું નામ પણ સ્વરાભ્ય આવ્યું છે. ભગવાનના આશીર્વાદ તો આપણાં ઉપર છે જ. આપણે અધિક ઉત્સાહ સાથે કામમાં લાગી જઈએ એવી ઈશ્વરને કું માર્થના કરું છું.

(વેડછી આશ્રમની સુલાકાત પ્રસંગે આશ્રમવાસીઓના સંમેલનને ઉદ્દેશીને તા. ૧૭-૪-૪૯)

□ વિનંત્રા

૩ જંગલમાં મંગલ

વેડે દિવસ એક ગામડિયો પોતાના નાનકડા દસગાર વર્ષના છોકરાને લઈને વાલોડ જાવણી ઉપર શ્રી વલ્લભભાઈની રાહ ભેટી બેઠો હતો. શ્રી વલ્લભભાઈ આવ્યા એટલે તેમને એ પગે પડ્યો, પેડો બાળક પગે પડ્યો, અને ગામડિયાએ મરાઠી અને રાની ચુરનાતી મિશ્તિન બોલીમાં વલ્લભભાઈને કહ્યું: ‘આ છોકરાને તમારે ત્યાં શોપના આવ્યો છું.’ એ માણસ કાંના જંગલમાંથી આવ્યો હતો. એને સારી પેટે જમીન છે, એ ત્રણ હજાર ફેરવે છે અને સુખી છે. ૧૯૨૧થી, દારૂનિર્મોહની પ્રવૃત્તિ ચાલી ત્યારથી, દારૂ છોડીને પોતાના ઘરને શુદ્ધ કરીને બેઠો છે. બારડોલી અને એની

આસપાસની રાનીપરજ વસ્તીમાં ચાલી રહેલી આત્મશુદ્ધિની પ્રવૃત્તિના બાળકારા એને કાંને પડેલેમાં જ નાના, સવાગ્રહની વાન સાંભળી, રાનીપરજમાં ગળજ તોજ આવેલું ભર્યું, અને હવે એ પોતાના બાળકને વેડછીના રાનીપરજ ઉલોગાલયમાં મૂકવાને માટે આવ્યો હતો. આના કસતાં વધારે સારું પ્રમાણપત્ર એ ઉલોગાલયના અને રાનીપરજની સ્વાવલંબન પદતિ ઉપર ચાલતી આદિપ્રવૃત્તિના ચાલકોને બીજું કશું નેહીએ?

બીજું પ્રમાણપત્ર આપવાને બહુ શેતનગદ તાબુકાના ધમેકી ગામે હલ્ભરાની મેદનીમાં ગામીત લોકો ભેગા થયા હતા. એઓ જે જમીનદારોની જમીન ગણિત ગેરે છે તેમના અનેક ત્રાસોથી ગયવાને માટે ભેગા થયા હતા. પણ ગયવાને માટેનું ઝોસક એઓ ભણતા હતા. એટલે શ્રી વલ્લભભાઈ એમને દારૂની ધમીમાંથી ગયવાને ઉપદેશ કરવા માટે ગયા હતા. બેઠે હજાર બેઠેનો એ સમૂહમાં હતી, અને વલ્લભભાઈના સંદેશ બ્યાનપૂર્વક ઝીલતી હતી. વલ્લભભાઈને જે ગામીત પડેલેને ત્યાં ઉતારો આવ્યો હતો તે પટેલનું લીધેલું-ચૂપેલું ‘પૂંકું’ મોટા સહેલામાં વસનારને પણ ઘડીવાર એ પૂંકામાં રહેવાના કોડ કરાવે એવું હતું. સલા પૂરી થઈ એટલે એઓ વલ્લભભાઈની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યું, અને કહેવા લાગ્યું: ‘અમારે ત્યાં વેડછી જેવો આશ્રમ બનાવી આપો. એને માટે ખરચ અમે કાઢ્યું, પણ અમને ચૂનીભાઈ જેવા કોઈ આપો.’ સરદારે હસતાં હસતાં કહ્યું: ‘ચૂનીભાઈને કું’ અહીં જ મૂકી ભઈ છું. એ તમારી વચ્ચે રહીને તમારી જૂખ ભણશે, અને એમને લાગશે કે તે સારી છે તો એઓ કાંઈ વ્યવસ્થા જરૂર કરશે. તમે, પહેલાં, દારૂમાંથી બચો. વેડછી વિદ્યાલયને આ બીજું પ્રમાણપત્ર.

ખાદીની પ્રવૃત્તિ ઉપર લેખો લખનારાઓ વેડછી જેવા તીર્થ-સ્થાનમાં થોડો સમય ગાળી ત્યાંના પાવક વાતાવરણમાં અવગાહન કરીને લેખો લખતા હોય તો કેવું સારું!’ ખાદીપ્રવૃત્તિને પરિણામે સાઈ જીગતરામે જે સ્થૂલ પરિણામે બતાવ્યાં છે તે તો થયાં છે જ. રદ માણસોને વણાઈ જેવો ઉમદા ધંધો નહો જ લાખ્યો, અને તેમાં પાવરકા ઘઈને તેઓ પોતાની બેખીની દેખરેખ રાખવા ઉપરાંત એ ધંધો ચલાવી પોતાની કમાણી વધારે છે, એ તો છે જ. અનેક કુટુંબો પોતાના નવરાશના સમયમાં રેડિયો ચલાવી, કરજ-સુકત-ચઈ સુખમાં દિવસ ગાળે છે, એ તો છે જ. પણ એ પ્રવૃત્તિનું જે અહાપરિણામ આવ્યું છે તે તો એ ખબમાં જે તેજ આવ્યું છે, જે વિશાળ દષ્ટિ છે તે છે. રાનીપરજ વિદ્યાલયમાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત વેડછી ગ્રામમાંથી અનેક બાળકો અને યાજ્ઞાઓ રાત્રિયાળામાં આવે છે. રાત્રિયાળામાં આવે છે એટલે અમદાવાદ કે મુંબઈમાં ચાલતી રાત્રિયાળાઓમાં જેમ કક્કો ઘૂંટવા આવનારાં આવીને ભય છે તેમ નહિ; પણ સાળાનું કામ શરૂ થાય તે પહેલાં સયં પ્રાર્થનામાં સૌ ભેગા થાય છે, તેમાં સૌ ભાગ લે છે, અને પછી જે ભજનની ધૂન ચાલે છે. તે તેમના છવનનો ઉલ્લાસ બતાવે છે. એક રાનીપરજ બાળા આ રાત્રિયાળામાં પોતાના હિસાબ ગણતી હતી! એ બાળા દિવસના ધરકામ કરે, બપોરે જુવારે સાચવવા ભય, માંને અહીં ગોરૂંચો ચલાવે અને રાત્રે આ સાળામાં આવે! એ જ બાળા પોતાના જેવી અનેકને સાથે લાવે, રાત્રે નવ વાગ્યા સુધી બધી શાખીને પોતપોતાને ઘેર ભય.

હિંદીગાલયમાં શીખનારાં બાળકો અને આવી બાળાઓ મારફતે આખી રાનીપરજ પ્રખમાં મહાપરિવર્તન કરી ચૂકવાના વલ્લભ-ભાઈ અને એમના સાથીઓના પ્રયત્નનું સાપ ભાઈ જુગતરામ દવે જેવાના અતિથય રસિક વર્ણનમાંથી તો કાઢી શકાય એમ છે, પણ વેડછી જેવા તીર્થસ્થાને યાત્રા કરીને, ત્યાં બે દિવસ ગાળીને, આસપાસના વાતાવરણમાં જે શુદ્ધિ, જે ઉલ્લીખ અને ઉલ્લાસ આવેલાં છે તેમનું પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરીને જ તેનું સાચું માપ નીકળી શકે. આવા સહાપ્રયત્ન કરી જેમણે જંગલમાં મંગલ કરી ભવ્યું છે તેમને અનેક ધન્યવાદ હો!।

(મહાદેવભાઈની કાયરી નં. ૧૨ પાન ૨૫૫ થી ૨૫૭)

□ મહાદેવ દેસાઈ

૪ સમર્પિત જીવન

મી જુગતરામ દવે એટલે સમર્પિત જીવન. ગાંધી વિચારને આધારે રાનીપરજ કોમ માટે સમર્પિત જીવન. બારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે એ ત્યાંની યવિકા સ્થાવતા. એ જ વખતે એમણે નિર્ણય કર્યો કે રાનીપરજની સેવા માટે બેસી જવું.

વાલોડ તાલુકાના વેડછી ગામમાં આ અગાઉ એક નિષ્કામન સેવક શ્રી ચૂનીલાઈ સહેતા સેવાઅર્થે બેસી ગયા હતા. એ ખાદીનું કામ કરતા, પ્રાર્થના કરાવતા અને દારૂધીનું કામ કરતા હતા.

શ્રી જુગતરામભાઈ એમની સાથે બેઠાઈ ગયા અને એમના કામમાં શિક્ષણનું ઉમેરણ કર્યું. શ્રી ચૂનીનંદાઈ ભટ્ટ પણ સ્નાતક થયા પછી એમની સાથે બેઠાઈ ગયા. આ ત્રણ જણે ભેગા મળીને સરદાર સાહેબની પ્રેરણાથી સ્વરાજ્ય આશ્રમ નામની સંસ્થા સ્થાપી.

પછી તો એમનું કામ વડલો ખીલે એમ ખીલતું ગયું. શ્રી જુગતરામભાઈએ પ્રખમાં સુસંસ્કાર ખીલે, શિક્ષણ વધે એ માટે નાના મોટા અનેક કાર્યકરો તૈયાર કર્યા, રાનીપરજ પ્રખ એની નળગાઈએ દૂર કરે અને સંગઠિત ઘટ્ટને ઉપર આવે એ માટે એમણે અનેક પ્રયાસો કર્યા. દારૂધી, સહકારી અશ્રુતિ, ખાદી અને શિક્ષણ અંગેનાં એમણે અનેક સંમેલનો યોજ્યાં અને અનેક પ્રયોગો કર્યા.

ગાંધી વિચાર મુજબના સમાજઘટકર અને પ્રખજીવનના ઉત્કર્ષ માટે નઈ તાલીમની એક સંસ્થા ‘ગાંધી વિદ્યાપીઠ’ વેડછીમાં સ્થાપી ત્યાં આજે ઉચ્ચ શિક્ષણની તાલીમ આપાય છે.

બહેનોના શિક્ષણ માટે મહીમાં કન્યા વિદ્યાલય બહેન અનુપૂર્ણાએ જુગતરામભાઈની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનમાં શરૂ કર્યું. આ સંસ્થા પણ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામી આજે ‘વાસલધામ’ તરીકે મહીયા બે ત્રણ માર્ચ દરે વિકાસ પામી છે. શરૂમાં બ્યાં ખરડામની જમન હતી ત્યાં આજે લીલાંછમ ખેતરા ઊભાં છે શરૂમાં દૂવા પર પંપ મૂકી અને પાછળથી નહેરનાં પાણી મેળવી સંસ્થા પોતાની બધી જમીનમાં પાક લે છે. બહેનોનાં આ ખેતરો, વાડીઓ અને શિક્ષણનું કામ ઉમંગલેરે સંભાળે છે.

સુરત અને વલસાડ જિલ્લામાં અત્યંત મરીળ અને શોષિત પ્રખના બે મુખ્ય વિભાગો—એક દૂળગા અને બીજા આદિવાસીઓ. એમના કિયાન માટે જુગતરામભાઈએ ‘હળપતિ સેવા સંઘ’ અને ‘રાનીપરજ સેવા સભા’ સ્થાપ્યાં. આમ હળપતિ અને રાનીપરજ કોમના કિયાન માટે સ્વરાજ્ય આશ્રમ વેડછી એક કેન્દ્ર બની ગયું.

અને એમની પ્રવૃત્તિઓ વાલોડ મહાલમાંથી વ્યારા, વાંસદા, ધરમપુર અને કાંચ નિસ્તારમાં પણ ફીલી ફાલી. નાનામોટા કાર્યકરો ત્યાંની જંગલ મંડળાઓમાં બેસીને કામ કરવા લાગ્યા, છુનિવાદી, ઉત્તર છુનિવાદી વિદ્યાલયો સ્થાપવા લાગ્યા. ઠેર ઠેર બાલવાડીઓ સ્થાપવા લાગ્યા.

વેડછીમાં માત્ર ખાદી કામ ચાલતું હતું, એમાંથી બાલવાડી, છુનિવાદી શાળા, ઉત્તર છુનિવાદી વિદ્યાલય, શિક્ષક તાલીમ વિદ્યાલય અને ગાંધી વિદ્યાપીઠ જેવી ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ કામ કરવા લાગી ગઈ અને ત્યાં તાલીમ લીધેલા કાર્યકરો સુરત અને વલસાડ જિલ્લામાં ઠેર ઠેર ગોડવાઈ ગયા.

જુજરાત નઈ તાલીમ સંઘ કે બાલવાડી શિબિર પ્રૌઢશિક્ષણ જેવી સંસ્થાઓ અને સહકારી મંડળાઓ, જંગલ મંડળાઓ જેવી પ્રવૃત્તિઓના પ્રાણ જુગતરામભાઈ હતા. પછી તો જુજરાતની નઈ તાલીમ સંસ્થાઓ પણ શિક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન મેળવવા તથા ગાંધી વિચારની પ્રેરણા મેળવવા એમની પાસે આવવા લાગી.

હવે એમની ઉંમર ૯૨ વર્ષની થઈ છે. પણ આજે એમનું આદિવાસીઓની સેવા માટે સમર્પિત થયેલું જીવન જુજરાતમાં અનેક નવજવાનોને પ્રેરણા આપે છે. થોડા વખત પહેલા એમને એમની પ્રયંત સેવા બદલ સ્વ. જમનાલાલ બળજ એવોર્ડ અપાયો એ શોભ જ થયું છે. પ્રજા એમને સ્વાસ્થ્યભયું કીર્તિશ્રુ આપો એ જ શુભેચ્છા.

□ રવિશંકર મહારાજ

૫ આદર્શ આમસેવક

સ્વામી આનંદ નાનપણમાં પીપળવાડી મુંબઈમાં રહેતા હતા ત્યારે જુગતરામ નામના એક કાંડિયાવાડી યુવક એમની પડોશમાં રહેતા હતા. ‘લીલામી સદી’ નામના એક જુજરાતી માસિકના કાર્યાલયમાં કામ કરતા હતા. એમની ઉંમર નાની હતી એટલા માટે એમને યુવક કહેવાય. નેકે તબિયત કિતરી ગયેલી, છાતી બેસી ગયેલી, આંગો તો બહુ દયાળ તબે કારી કાટકા બે કાંડા ગોખલા જા અને માથા ઉપર ઘણા વાળનો મોટો બારો—અને વાળ પણ કેવા—બહુ એકાદ જંગલી બૂંડને લુટીને આણેલા ન હોય! એક તો કાંડિયાવાડી, એટલે નાકમાંથી માલવાની ડેવ, અને તેમાં નળગી તબિયત. બહુ ખુબ કષ્ટપૂર્વક બોલે છે એમ જ લાગે. સ્વામીની સાથે એમનો પરિચય થયો. સ્વામીએ એમને કહ્યું, ‘તમને મુંબઈની હવા સહતી નથી. તમે અહીં ચા માટે રહો છો? વડોદરામાં અમારા ‘કાકા’ છે. એમની પાસે ભરો. કાંઈક ને કાંઈક નોકરી મળી જ રહેશે.’ ત્યાંના એક ડાપખાનાવાળા સાથે મારી ની જ

આગળથી યદ્યં હતી. ત્યાં જુગતરાગલાઈને નોકરી રાખી ગઈ. તેઓ અમારે ઘેર જ રહેતા અને જુદા જુદા વિષયો પર અમારી ચર્ચા ચાલતી હતી.

આગળ જતાં જુગતરાગલાઈએ એ નોકરી છોડી અને અમારા સમાજીયુરમાં ગ્રામસેવાનું કામ કરવા લાગ્યા. થોડા દિવસ એમણે શિક્ષક તરીકે પણ કામ કર્યું.

અહીં ડૉ. જયંત પટેલના એક મંથનથી નીચેની માહિતી ઉપયોગી થશે :

‘હિમાલયની યાત્રાને સંકલ્પ લેવામાં ભરીને સં-પાસી જની જ્યાં ઘેરથી નીકળી પડેલા કાકાસાહેબના જીવનમાં શાન્તિનિકેતનના નિવાસ પછી પરિવર્તન આવે છે અને તેઓ સ્વામી આનંદની દરમિયાનગીરીને કારણે પોતાના સ્ત્રી-સંતાનોને પોતાની સાથે લઈ આવી ૧૯૧૬માં વડોદરા નજીકના સમાજીયુરા નામના ગ્રામકામાં પ્રામસેવાના સંકલ્પ સાથે એક સહકારી રીતે ચલાવવાના પ્રયત્નમાં નોકરા છે. અને ‘આત્મોદ્ધાર’ નામના એક મરાઠી સામયિકમાં ત્રણ વર્ષ સુધી સેવા આપે છે. ગામડાના ડેરી ચલાવવાના પ્રયત્નમાં, ગામડી લાખાનું ગાન નહિ તેથી અને માસડાનું પોતાની દૈનિક પ્રમાણે પરિવર્તન થઈ શકે તેવી કેળવણી આપવાની પોતાની મિત્રતાવસ્થાને લીધે પણ તેઓ સફળ થયા નહિ. એટલે સમાજીયુરા છોડીને તેઓ વડોદરા આવ્યા અને ત્યાંની સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીના સંકલ્પ સાથે એક ઉપયોગ કર્યો. એ જ અસરમાં સ્વામી આનંદે જુગતરાગલાઈને મુંબઈથી કાકાસાહેબ પાસે વડોદરા મોકલી આપ્યા. ગામડાની જે પ્રવૃત્તિ કાકાસાહેબને છોડી પડી તેમાં જુગતરામે સાથે રસ બતાવ્યો અને સફળતા પણ પ્રાપ્ત કરી. ગામડાના લોકોને ગમે અને તેમની હેલ્થ વધે તેવી હલ્દીમાન-પૂળ, તુલસીરામચણ્ડ પારાથલુ વગેરે એમણે શરૂ કરી, અને ગામડું જુગતરાગલાઈ તરફ એવાવા લાગ્યું. પણ સ્વામી આનંદ અને કાકાસાહેબ પ્રત્યેની નિષ્ઠાવાળા જુગતરામે કાકાસાહેબની પાછળ પાછળ ગાંધીજીના આશ્રમની શાળામાં શિક્ષકની હેસિયતથી નોકરાયા.’

આ બધું જાણી ઈશ્વરની યોજના પ્રમાણે જ થતું આવતું હતું. કેમ કે વડોદરામાં એમણે જે જે કામો અદ્ય પ્રમાણમાં કર્યા હતા તે જ કામો એમણે ગાંધી આશ્રમમાં આવ્યા પછી ગુજરાત માટે વ્યાપક પાયા પર ચાલુ કર્યા. એમણે આશ્રમની શાળાના અને વિદ્યાર્થીના અધ્યાપન મંદિરમાં શિક્ષકનું કામ કર્યું. નવજીવનમાં મેતેજસ્વ કામ કર્યું અને અતે એ બધું છોડી આજે પચાસેક વર્ષથી ગુજરાતમાં ગ્રામસેવાનું એક સર્વોદ્દેશ કેન્દ્ર વેડછીમાં ચલાવે છે.

જુગતરાગલાઈને કૌટુંબિક વ્યાપ જેવું કશું છે જ નહિ. એમનાં બા એક વાર હિમાલયની યાત્રા કરવા ગયેલાં ત્યાં જ દેવલોક પાયાં. એમની ઉત્તરક્રિયા પણ જુગતરાગલાઈને કરવી ન પડી. હમતને વિચાર એમણે કદી કર્યો જ નહિ. રાત્રીપરજના યુવાનો વચ્ચે, એમના જેવું અન બાઈને, એમના જેવા જ પરિથગ કરીને તેઓ પોતાની સંસ્થા ચલાવે છે. ઈશ્વરદુષ્ટથી જે લોકો મારા સહવાસમાં આવ્યા તે બધામાં એક સામાન્ય ગુણ હું જોઈ ચક્ર્યો છું. તે છે એમને ‘અમક આત્મવિશ્વાસ.’ દુનિયામાં પોતા કરતાં

વધારે કાર્યવાર અગ્રણ્ય કોઈ દોષી ગઈ એવું એમને લાગે નહિ. ‘જે કામ કાજમાં મળ્યું તે હમમ રીતે પાર પાડવા’ એ વિદ્ય એમને મંત્રા નથી દેતી. જુગતરાગલાઈનું પણ તેવું જ છે. અજીજમાં વિલિપત એવ એને રહેલી તાઈ-રહેતે-વચ્ચે માનસ કહે છે તેવું જુગતરાગલાઈ મુર્ચિમત ઉદ્ધારણ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ એમના આ આત્મવિશ્વાસે શાસ્ત્ર કાળો આપે છે. ગામડાના લોકો માટે કેમ લખતું એની એમને સારી કલ્પના છે. એમનું ‘કોશિકાધ્યાન’ મરાઠીમાંથી લીધેલા એવા ઇંદમાં રચેલું લોકકાવ્યનું એક પ્રકરણ છે. ‘આધિવાનું ગામું’ એ રૂપકથાના આકારનું નાટક છે. મેં લખેલ ‘મે કૌરી’ નાટકમાંની કવિતાઓ તો જુગતરાગલાઈએ જ તૈયાર કરી આપી. એમણે નાનાં બાળકો માટે પાઠ્યપુસ્તકો લખ્યાં છે. ગાંધીજીના રાજકીય ગુરુનું ચરિત્ર ગુજરાતીમાં હોયું જ નોંધેલું, એટલા માટે પ્રત્યક્ષ પ્રભાવ સરિ, ઠેકેકાણે જઈ, મારહિતી મેળવી, એમણે ગોપાલજી ચરિત્ર લખ્યું છે. એમના એક નિબંધ વિશે મેં તા. ૨૯-૧૨-૨૯ની કાચરીમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું :

‘જુગતરાગલાઈનો નિબંધ લેખનકળાની દૃષ્ટિએ પ્રમાણુચ્ચ અને સુદર છે. જુગતરામમાં તત્ત્વનું આકલન સુદર છે. મોરડીમાં મેં એમને કહેલું કે ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ખરો આમાયર્સ એ છે. ગાંધીજીનો સંદેશ અને મારા અતુલ્યને સાર બરાબર ક્રીયા હોય તો તે એમણે જ ક્રીયા છે. એટલે મારી વિદ્યાર્થીક તો વેડછીમાં જ છે. હું લાંબી ગયેલો માણસ એટલે શહેરને આરે પડ્યો છું. મારો આત્મા જુગતરામે સાથ આપે છે.’ (આ લખાને ત્રણ વર્ષ થયાં હશે.)

રચનાત્મક કાર્યક્રમ, રાષ્ટ્રીય ગ્રામશિક્ષણ, વધારે શિક્ષણપદ્ધતિ અને પજાત લોકોનું સંમર્ગન-આ બધાં સહવનમાં હોવાના તેઓ એક કસાયેલા અનુભવી આચાર્ય થયા છે. આ બધું તેઓ કયાય શીખવા ગયા ન હતા, ‘કામ કામને શીખવે છે’ આ એક સિદ્ધાંત પર તેમણે પોતાના કર્તવ્યગાર જીવનની ધમારત ઊભી કરી છે. એમને જુગતરાત આપામાં કે તમને વલ્લયર્થ કેવી રીતે સિદ્ધ થયું? તો તેઓ કહેશે, ‘મને એટલું બધું કામ રહે છે કે એમાં કામ વિકાર માટે કયાંય કિદ્દ જ રહેતું નથી. મારાં કામો આગળ કામ વિકાર પરાસ્ત થાય છે. અથવા બીજી શબ્દમાં કહીએ તો કામનું જોસડ અખંડ કામ જ છે.’

જુગતરાગલાઈએ સારા નિહાવાન અને કર્તવ્યપરાયણ સાથીઓનું એક મંડળ પોતાની આસપાસ તૈયાર કર્યું છે. એમના કાર્યની સુચન ગુજરાત આપામાં ફેલાયેલી છે.

પૂલ્ય ગાપુજીના પ્રસંગમાં આવવાથી અને એમના સિદ્ધાંત અને કાર્યક્રમ સાન્ય થવાથી જે લોકો એમની અસર તળે આવ્યા એવા લોકોને આજકાલ લોકો ‘ગાંધીવાળો’ કહે છે.

આવા ગાંધીવાળો લોકોમાં પણ શ્રી જુગતરાગલાઈને હું બહુ જીરું સ્થાન આપું છું. ગાંધીજીના વિચારો પૂરા હૃદયથી સમજ અને અપનાવી તેમણે ગામડામાં જઈ રહેવાનું પસંદ કર્યું. આજે ભારતની અને દુનિયાની મોટામાં મોટી નળગાઈ છે કે કાર્યકર્તાઓ વિશેષ ધ્યાન ચહેર ઉપર જ આપે છે. એમનામાં આત્મ-વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો એ કામ ગાંધીવાળાઓમાં પણ કેટલા લોકો કરી રહ્યા છે ?

જૂની ઠળના સાધકા પ્રત્યક્ષની દીક્ષા લે એટલે સીમલિની ઉપેક્ષા જ કરવાના. જુગતરામભાઈએ સીમલિની રાજનૈતિક અને આધ્યાત્મિક સમાનતા સ્વીકારી છે. એટલું જ નહિ, પણ એમને પાશ્વળ આધવાની દરેક તક મેળવી આપી છે, અને તૈસ્વભાવમાં ને સંયમ છે. એવાભાવ છે અને માનવતાના ઉત્કર્ષની લાવના છે એની દરેક દરી એમણે સીમલિમાં નવા આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે.

અને આટલું કર્યા છતાં જુગતરામભાઈમાં ને સાહજિક નમ્રતા છે તેની તો અમ ગાંધીવાળાઓમાં કેટલા રોડીમાં ધ્યાન ખેંચે એવી ટીકે ?

જુગતરામભાઈએ પોતાની એવા મોટે ભાગે ગુજરાતને જ આપી છે, એમને વિશેની માહિતી ગુજરાત બહારના લોકોને વિશેષ નથી. ગાગડાની સેવા કરવા માટે એકાદ કલા પછી જુગતરામભાઈ ગુજરાત બહાર ગયા નથી. મહેસામાં બંદ રહેવાનું પણ યાગે છે. એ જ એમની ખાસ મોટાઈ અહીં છું. જુગતરામભાઈનું ગરિષ્ઠ આપ્તા દેશ માટે હિંદીમાં પ્રગટ થયું જ નોંધ્યું.

પોતાનું બધું કામ ગાગડાની પ્રગ્ન વચ્ચે જ એમણે ચલાવ્યું અને તેથી જ પોતાના વિચારો એ પ્રગ્નની સમગ્ર ખાતર ગુજરાત માં રહેતે જ વ્યક્ત કર્યા, એ ખરું. પણ તે જ કારણે એમનાં લખાણમાં ગાગડાની પ્રગ્ને ને અલગ ઉપયોગી સંચનાઓ અને બોધ મળે છે તેનો હાલ અખિલ ભારતીય લેખકોના લખાણમાં સહેલે મળે તેમ નથી. એ બધું પણ હવે હિંદીમાં આવ્યું નોંધ્યું. (મારી જીવનકથાની પ્રસ્તાવનામાંથી તા. ૧-૮-૧૯૭૪)

□ કાકા પ્રવેશકર

૬ ખુદાઈ ખિઠમતગારની નગરે

અબ્દુલ ગફફરખાને દેવદાસ ગાંધી સાથે છઠ્ઠી જૂને વારડેલીનાં ગામડાંઓના પ્રવાસ કર્યો. માગજનોએ ને વીરતાથી કહ્યો વેડમાં હતાં તે બક્ષ તેમણે તેમને અભિનંદન આપ્યા અને એમ કહીને આધ્યાત્મન આપ્યું કે એમનાં ગામડાંના લોકોએ પણ તેવું જ કદ વેડનું હતું, પણ એ બધું જરૂર હતું એમને જરા વસતસે ન હોતો. જેમણે તાસ યુગરો હોય તેમને વિશે કલમમાં ઘોડી કલાસ આવી બધ એ માલુમને સાડ સ્વાભાવિક મણાવ. પણ તેઓ આ અંગે જીજીજ દૃષ્ટિએ વિચારતા હતા, તેમને તો એમ લાગતું કે ભગવાન આપણી કસોટી કરે છે.

નક્કં મારોમાં વેડીએ અબ્દુલ ગફફરખાનનું ધ્યાન ઓથી વધુ આકર્ષ્યું હતું. આખા દિવસની યુગધરીને અંગે તેમણે દેવદાસને કહ્યું: આપણા જેડતા અને દિસાનોએ વેડી પાગે દાખલો લેવા નોંધ્યું. લોકોના ઉદારની દૃષ્ટિએ વેડીમાં થયેલું કાગ એ આપણું યગલાળંધ લાખણું અને લેણા કરતાં ઘણું વધારે મહત્વનું છે. વેડીએ પોતાની ખ્યાતિ બળવી હતી અને આશ્પાસનાં રાનીપરજ ગ્રામજનોની નિદ્રાની પલટી નાખી હતી. એ લોકોએ વ્યાપક પ્રમાણમાં ખાદી સ્વીકારી હતી અને ફાગધીને અમલી બતાવી હતી. આ નકર કાગની ગફફરખાન પર સીધી વધુ જાપ પડી.

□ 'ગફફરખાન' ગ્રંથમાંથી

૭ સર્વતોમુખી સેવાસર્વિત

લાઈશ્રી જુગતરામભાઈએ બ્યારે વેડી અને એની આસપાસના આદિવાસી વિસ્તારમાં યાત્રા જમાવ્યું હતું, ત્યારે ગુજરાતના એ 'જુલામેલા હાંડુ' પ્રયે સોસાટ્રાંથી આવી તેમને જેમી લાવવામાં કાઈ નિયમ નિર્મિત નિવિતે જ ભાગ ભાગ્યો દેય, એમ કેપાઈ રહે છે. અલગત માનવી ગમે તેટલા ત્યાગીતપત્ની હોય, તોયે આમાં મહત્ત્વનાં કાગે માટે તેઓને સારી સેવક સેવિકાઓની આવશ્યકતા તો ભીલી થતી જ હોય છે. આમેય હાલે કાઈ પણ સમાજના એક પાળજ પડી ગયેલા વર્ગની સેવા કરવી હોય, પરંતુ તે ને સર્વગીયુ રીતે કરવી હોય તો તેમાં સાથી લાઈગદેનોની સરચાનામાં સહિયરપણું અને પછી સહનપણું જરૂર પડે જ છે. તેમાંય સાવચાંદિસાની દૃષ્ટિએ ઘસતર કરવું હોય, તો સંસ્થાકાય રીતે જ તે થઈ શકતું હોય છે. આ રીતે સંસ્થાગત રીતે અને સાથીઓ બહારના, તંગ પછી તો તે જ જામના સ્થાનિક મળતા ગયા, તેમ તેમ આ વેડીની વડલી વિશાળરૂપ લઈ રહ્યો છે. તેમાં પ્રિય જુગતરામભાઈના ત્યાગતપેમાય જીવને અને એમની સહનજાતસ્વભાવી પ્રવૃત્તિએ એનામાં સુગંધની ગરજ સારી આપી છે, એમ કલા વિના ચાલે તેમ નથી.

મારા નામ મતે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સત્યમર્મના ઉદારનું ને ભગતિક કાર્ય કરવા નિષ્ઠર કરેલા ને ભાગીરથકાર્ય પોતે તો પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન ન કરી રહ્યા. ખરી રીતે એ ભાગીરથકાર્યનો મોટો ભાગ મહાત્મા ગાંધીજીને કાગે કુદરતી રીતે આપી પડ્યો. તે તેમણે અસાધારણ કુશળતાથી અને સત્યપથી ઈશ્વરકૃપાથી પાર પાડ્યો. સત્યઅંદિસાથી ધર્મ એમને હાડાહડા હતા. નેથી એક પાણુ એમણે વિશ્વકર્ષી દૃષ્ટિએ ભારતની શુદ્ધતાની આમડી અને શાન્તિમય બંધારણથી રીતે કામ કરનારી કેમિસ નેથી ભગતની અનોક રાજ્યસંસ્થાનું માધ્યમ સ્વીકાર્યું; તો ખીજુ પાણુ રાજ્યાત્મક કામેની કાપથી શુદ્ધિ થતી રહે, તેવું રચનાત્મક કાર્યો દારા રચનાત્મક કાર્યકરોનું સંસ્થાગત રીતે થઈ શકે તેવું દેશના જુદાજુદા વિસ્તારોમાં મહાજુજ જમાવી મૂક્યું. આખા દેશના મોઈપણ પ્રાંત કરતાં ગુજરાતની ભુમિ અદિસક પેડાણવાળા અને એ ભૂમિમાંથી આમાં સેવાભાવી લાઈગદેનો વધુ મળવાથી અહીંનું રચનાત્મક કાર્ય આખા દેશને એક વાદર નમૂના રૂપ બની ગયું.

આમ તો આદિવાસી વર્ગમાં ગુજરાતમાં હકરખાપા મુખ્ય સેવક મણાવ અને ભારતવ્યાપી આદિવાસીસેવક તેઓ જ ગણાવ! પરંતુ બ્યારે આપણે સર્વગીયુ રીતે આદિવાસી વર્ગનું કાર્યમૂલકન કર્યું હોય ત્યારે માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ ભલે આખા દેશમાં વેડીના વડલાને સંભાર્યાં વિના અને એને મોખરે મૂક્યા વિના ચાલી નહિ શકે. આણું સુંદર અને સર્વગીયુ કાર્ય વેડીના વડલાએ કર્યું છે, હાલે તેમાં પ્રિય જુગતરામભાઈ, સફળત શ્રી ચૂનીભાઈ તથા શ્રી મીનમલાઈ લઈની નિવેણી અને નારી વર્ગમાં અનપૂર્ણાબેદન (ચૂનીભાઈનાં સુખની) મુખ્ય રચના હોય! પણ ધીરેધીરે તો તેમાં બહારનાં અને સ્થાનિક અનેક સેવિકાઓ- સેવકો તથા નર-નારીઓ ભળ્યાં છે જ. એ ચાકડામાં સક્રિય કાર્ય હાલે નામીતરેએ કર્યું હોય, પણ એનાથી યાદકો વેડીના વડલાના ગુજરાતથી ગાંડીને રેલભરમાં ફેલાયેલા છે, એમ કહેવામાં અસુક્રિત નથી જણાતી!

કન્યા કેળવણી આખા દેશમાં એછી છે. આગળ વધેલા જીવનિયાત વર્ગમાં પણ એછી છે. જેમાં શુભરાત પણ આવી ભયાં ત્યારે આ રાત્રીપરજ તરીકે યોગપાતી આદિવાસી પ્રભમાં કન્યા કેળવણીનો સુરત નિર્લક્ષ્ય વ્યાપી સઘન પ્રચાર આ વેડછીનો વડલાને નિરિતે જ થયો છે। ગાંધીજીનાં ચાનેક રચનાકમક કાર્યોમાં જેને સર્વેવિચ મહત્વનું સ્થાન આપી શકાય, તે 'નઈ તાલીમ'ની ભેટ છે. જે શિક્ષણની સાથે સંસ્કૃતિયુક્ત સંસ્કાર તાણવાણાની જેમ વણાય છે, તે પણ વણવામાં આ વેડછીનો વડલો અને તેમાંથી આ રાત્રીપરજનાં બાળકો અને બાલિકાઓ દીકરીક અપ્રભાગ લખાયે છે. આનો ખરો ખમાલ તો શુભરાત ઉપરાંત પેણ આખા દેશમાં ભ્યાં ભ્યાં આકત આવી પડે અથવા મહત્વનું સેવાકાર્ય આવી પડે, ત્યારે વેડછીનો વડલો તરફની જતાં વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિનીઓ જે નેધપાત કાર્યવાહી બળાયે છે. તે પરથી જગ્યાઈ આવે છે!

આમ બાલવાદી-આંગણવાદીથી માંડીને ઉત્તર યુનિયાદી અને આગળનું શૈક્ષણિક કાર્ય થયું છે, તેમ ખીજું સામાજિક સુધારણા તથા આર્થિક કાર્ય પણ સારી પેઠે થયું છે. 'રાત્રીપરજ સેવા સલા' નામની સંસ્થાએ એ દિશામાં મુખ્ય ભાગ લખ્યો છે. સહકારી-પ્રત્તિ, પંચાયતો અને શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં એનાં મીઠાં ફળો આપે ચઢયા વગર રહેતાં નથી. પ્રિય જીવતરામભાઈએ ભેળુ' કે કોઈપણ વર્ગની સર્વગીણ રચના કરવી હોય તો રાજગરજના અંગને પણ લેવું જ પડશે. સેવક વર્ગ પોતે ભલે એથી સાવ નિલેપ રહે. પણ એણે રાત્રીપરજ વર્ગને તો શુદ્ધ અને સચ્ચિત ધોરવણી આપવી પડશે જ અને એ દિશા પણ એમની દીર્ઘદૃષ્ટિથી અતીત કે અગળી નથી રહી!

એક સૌથી મહત્વની વાત તો એ છે કે રાત્રીપરજમાં પણ જુદી જુદી ભતિઓ—એ એક અલગ છતાં વિશાળ સમાજ હોવાને કારણે—હોય તે સ્વાભાવિક છે. તે સૌની વચ્ચે એકવાકચતા સારી પેઠે સ્થપાઈ અને જીવનિયાત વર્ગમાં જે રાત્રીપરજ સમાજની હડકે થતી, તે દૂર થઈને લવિષ્માં 'જીલાથેલાં આ ભાંડે' બાણે સમરસ—એકરસ બનવાની હવે શુભરાતનું ભાવિ નિર્માય, એવી મંદુર ભૂમિકા રચાતી જતી હોય, એમ પણ બજાય છે! ઘણીવાર આખી દુનિયાની એકવાકચતાની વાતો થાય છે, પણ નજીકનાં ભાંડેમાં આટલાં પડી બળ છે! આ વિસંવાદ સુરત નિર્લક્ષ્યામાં ન વધ્યો પણ સુસંવાદ વધતો પ્રયો એમાં મહત્તમા ગાંધીજીનો મુખ્ય પ્રભાવ ભલે હોય, પરંતુ રાત્રીપરજ પ્રભમાં આ પ્રભાવ જીભો કરવામાં તો મુખ્ય નિમિત્ત વેડછીનો વડલો જ છે અને તેમાં પ્રિય જીવતરામભાઈ મોખરાનો ભાગ પ્રથમથી આજ લગી એકધારો લખવતા રહ્યા છે!

□ સંતબાલ

૮ 'કેવળ'ને વરેલા

વિનેબાળના બ્રહ્મવિદ્યા મંદિરમાંથી પ્રગટ થતા 'ગેત્રી' માસિકનાં સંપાદિકા કાસિન્દીગહેને તાલેવરમાં છપાયેલી જીવતરામકાકાની આત્મકથા પર કંઈક સમાધાનના લખવા કહ્યું. તે નિસિતે

હું તેગની આત્મકથા વાંચી ગઈ. વંદિતને તરત જ મારા મેમાંથી શરી પડયું, 'આમાં જીવતરામકાકા બોજા મરે છે, ભ્યાં ત્યાં બસ, વેડછી જ વેડછી આગળ આવે છે.'

'કોઈપણ પ્રત્તિ કે સંસ્થાની પ્રાણાધાર સમી વ્યક્તિ ભ્યાં પોતાના પર્મયજ્ઞે, પ્રતિનિધિયજ્ઞે સંસ્થા કે પ્રતિ નિભા કરતી હોય છે ત્યારે જે તે વ્યક્તિનું ખીન્નપણ આવાઈ બળ છે, મને હૈશ હતી કે વેડછીનો વડલાનો ખીને જરા એઈ લઈ માણી લઈ અને પછી પ્રજુથી ગયું લઈ! પરંતુ વડલાની ફિગ મારે ચુકવવી પડી—ખીન્નદર્શન લગભગ અશક્ય નીવડ્યાં.

બુદ્ધાનના ચરૂશના દિવસોમાં મારા કાને એક વાત અવારનવાર અથડાતી—'આ કામમાં તો કેવળ કાન્તિને વરેલા લોકો નેઈએ' હું ત્યારે મૂંઝાઈ જતી. મારા જીવનમાં તો કાન્તિ ઉપરાંત ખીજું ઘણું બધું પોતાનું માથું જાયકતું હતું, કેવળ કાન્તિને વરતું વેડછી મારે મન કોઈ ખીજી ભતમાં જઈ પરશ્યાપ્રવેશ સયું જાયકું હતું, પરંતુ ત્યારથી 'કેવળ'ને વરેલ વ્યક્તિએને હું શોધા કરતી

જીવતરામકાકાને મેં આત્મકથામાં શોધ્યા, ત્યારે 'કેવળ સમાજ'ને વરેલા જી.કાકાનાં દર્શન મને થયાં. જી.કાકાને જેવા હોય તે હવે ચોમેર ફેલાયેલા વડલાના ઘરડોપમાં કે હવામાં લહેરાતાં પહોંઆ કે એની શીતળ બાયામાં કે દહાય એનાં પાંદડાંઓની વચ્ચેથી ચળાઈને આવતાં સર્પકરિણોમાં જ પામવા રહ્યા!—તેવી કંઈક લાગણી મને થઈ.

એક જમાનામાં ધરતી ફાડીને ગહાર ફેલા આ અંકુરની સામે પણ જીવનની વિવિધ ક્ષિતિને પોતાની સમસ્ત સુન્દરતા સમેત સામે આવીને જીભી રહી હશે. પરંતુ આ હકરે તો કેવળ સ્વરાભ્યનું કહેણુ ઝીલ્યું અને બાકાના બધા સાદને વણસુષમા કરી એ સોની આડે એક 'આકાંચીણ અંતરપટ' ને ખડું કરી દીધું! પછી તો ભ્યાં સુધી રાજકીય સ્વરાભ્યને તગાદે હતો ત્યાં સુધી તે કામમાં અને સ્વરાભ્ય પ્રાપ્તિ પછી લોકધડતરના કામમાં ક્રિકતનું ટીપેટીયું ખર્ચી કાઢતું એ જ બાણે જીવનપ્રેરણા બની રહી. 'આત્મ-રચના'ના ધડતરની વાત પણ હવેમાં જીવ્યા કરતી, પરંતુ એવું અનુસંધાન પણ 'આત્મરચના વગર સાચા સ્વરાભ્યની રચના શક્ય નથી' એ સત્ય સાથે અટ્ટેડ નેડાયેલું જેવા મળે છે.

સમાજને જોડા કરવા છે તો તેમાં અલણ, મરીય, દુઃખી લોકો તો આવે જ છે, પણ પોતપોતાના પ્રયો લઈને પોતાની જમાત રૂપે બાળકો પણ આવે છે, રડીએ પણ આવે છે, ગેલાગિયાઓ પણ આવે છે. બાળકોને ચાહવાની વાત તો હરેકોઈ કરે, પણ જી.કાકા બાળકોને 'સમજવાની' વાત લઈ આવીને દૃષ્ટિને એક નવી દિશા જ ચીંધી આપે છે. ચૈતન્ય ખીજ ચૈતન્યને ચાહી શકે, પણ એને પામી ગયાનો દાવો કહી ન કરી શકે, આ સાનન-મયદા તરફ આગળ ચીંધી તેમણે બાળકને સમજવાની એક પ્રક્રિયા દેખાડી. જી.કાકાની બાલવાદી કે બાળમંદિરની કલ્પના આપણી સામે આવતી કાલમાં પ્રવેશ કરાવનારી તાકાત લઈને આવી જીભી રહી છે. બાળકોને માત્ર જ્ઞાન, ગમ્મત, આનંદ અને સુખ પહોંચાડવાની વાતો જ ન કરતાં જી.કાકાએ કહ્યું, 'બાળજતમાં બાળકોનું સ્વરાભ્ય સર્વ દેશોમાં પોતપોતાની રીતે,

ચેતનાતાનાં સાધનોથી સિદ્ધ કરવું રહ્યું.” આમ “ગાળાકાના સ્વરાભ્ય”ના ગત્ર આ સ્વરાભ્યને વરેલા સૈનિકના હૃદયમાંથી આપોઆપ સુરી ઊઠ્યો.

બાપુએ કહેલું કે, ‘કાણે ભલે કેમ, પણ જે સંસ્થાને હું હાથ લગાડું છું, તેને આખરે આપમગાં પહોંતી નાખ્યા સિવાય હું રહેતા નથી—બાપુ કે બીજું કશું મને આવડતું જ નથી.’ એવી જ રીતે લુ. કાકાના હાથમાં જે કોઈ પ્રત્યે આવે, તો તે ‘સ્વરાભ્ય’ સાથે અનાયાસ નોડાઈ જાય છે. લુ. કાકાની ચુસ્તિ-સ્થનામાં સેવાની સાધોસાધ ‘સ્વરાભ્ય’ની પાંખ તો અવગપણે ફૂટે જ ફૂટે.

આમ, ઘડાપેઠા ધેરાવામાં ફેલાયેલા વડાસને સમૂહમાં કળા શેવા તો હારે કુદરે છે, પરંતુ વડાસના વાનાવચનમાં પચરાતી સુશ્લેષ-માંથી એટલું તો અવધ કળાય છે કે આના બીજમાં કોઈક કળાકાર છૂપાયેલા છે અને કળાકાર પેદા નથી કરી શકતાં, એ જન્મતા હોય છે. તે પોતાનું કંઈક દેવત ગરિ બાંધીને આવડે હોય છે. તે આના કોઈ દેવતાનાં અલપગ્રસણ ફર્શન વેઠીના વડાસમાં ધમા કરે છે. એ દેવતને અગ્રેષ્ઠ પ્રમામ અને દેવત વિસ્તરતું રહેતો એટલી પ્રાર્થના!

□ મીરાં ભટ્ટ

૬ સમક્ષનો સાધક

અંતરપટ આ અટીક

અરે! આટું અંતરપટ આ અટીક :

જુજનમસાઈનાં ધામ્યોના રસધળમાં આ વાનગી જીડીને આંખે વળગે તે ચિત્તે ચોટે એવી છે. આ એક જ વાનગી માત્ર ખીરસી હોત તો ખચુ સદાશ્ચર્યનો આનંદ મહાણી શકાત. કેટલી ભવ્ય કલ્પના તે સદ બાવના! લગવાનને કોઈએ પતિરૂપે, કોઈએ પત્નીરૂપે, કોઈએ પિતારૂપે, કોઈએ સપ્તારૂપે ભળ્યા. પણ અહીં તો માતૃવાલ સંવર્ધનાં ફર્શન આવે. બાળક ગાતાના બોળામાં સમાયા તલપાપક ધાય અને મા પોતાના બાળકને ગોદમાં લઈ સમાવી શેવા તલપાપક ધાય...પરસ્પર એકમેકને—જાનેને સરખો તલસાદ...જડ જન્મતને એક કાંઠે જુવ ઊભો હોય...અને ચેતન્ય મહાસાગરને પેલે પાર શિવ સચ્ચિદાનંદ બોલો હોય...આ પા બીજી તે મા બીજી. તે આકર્ષણ પશુ સ્પર્શ નહિ લાગુ... આ મનસ્થિતિ...એથેની, વેદના, અવજ્ઞા અનુભવે... કાણ આડે આવે છે...સામગ્રી દોવાલ? અલેવ દોવાલ? ના ના. ઝાંકણગ્રીડું ચીર...માથાના પકોટા તૂટી જાય. ટકોરા પશુ ન મારેલા પડે. હાથપેતામાં છતાં હાથ ન આવે...નજીક છતાં દૂર. એકમેકને વિલનનો તલસારો છે, પકોટા ચીરવા એ એકના જીવનની સાધનાનો પુરુષાર્થ છે...છતાં...અરે!...એથેની છે, વેદના છે, તલસાદ છે...પશુ રંજ નથી, અદ્યોસ નથી, નિરાશા નથી...જીવનના સાતત્યમાં શ્રદાની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા છે. તે તેથી જ શ્રદા સાથે ગાય છે :

ના રો તો પ્રભુ ભલે ન દેશે ફર્શન તમારાં

આ ને આ જન્મે મારા

ચિત્રન હજી નથી થયું તમારું એના ભગુશ્રાર.

રહેલો અંતરમાં મારા.

સા ભગુશ્રારે જ આધ્યાત્મિક સાધનાનું લાભું છે. આધ્યાત્મિક આરોગ્ય માટેની ભગુશ્રિ, ભગુશ્રારે અનિવાર્ય શરત અને આવશ્યક મનોભૂમિકા છે. ભગુશ્રિ—ચિત્રનના ચયકારા ને પુરુષાર્થના પ્રવાહને વહેતા રાખે છે. તે તેથી જ દરેક કાણે ભગુશ્રિ—અર્થ નહિ થયે કે સખને!...આ ચયન છે. તે તેથી જ લોભાવનારા સલયાવનારા ધનના દગલાથી હાથ લારાઈ જાય તોપણ એ તો ન દે, કે ન તેા મળે. હાથ ભરાઈ ગયા છે. જડ જન્મની ભોતિક સંપત્તિથી... ગાલવાડીઓ, આશ્રમવાળાઓ, ઉત્તર યુનિવાર્સિટીએ તે અધ્યાપન ગંદિરો. વિવાપીક, સદાશ્રી મંડળાઓ ને સંધો, સર્વોદય યોગનાઓ ને સધનસેવા, બાઈકે-ત્રો, ગાલવાડી કિમિરો ને ગાંધીમેળાઓ, રૂનજીવિત ગ્રંથોત્સાહો, નેત્રવંદો...ને પરિભ્રમે જમનાદાસ ભલજ એવોડ...આ વધારી હાથ લસાય છે.

પણ સમાધાન, મંત્રાપ, પ્રાપ્તિનો યોગકાર નથી ને અલમ પૂણ્યચિરામ નથી. પણ નરી કમાણી આ નથી. This is not that which I hanker or hunger for... આ યેવા પૂર્ણતા છે. પરમેશ્વર નથી. આ સાધન છે. સામગ્રી છે. સાધ્ય નથી. તેઓ બાપની લાખા બોલતા નથી કે ઈશ્વરફર્શન એ જ મારું સાધ્ય છે. પણ ઈશ્વરની જોયાઈ આંગવાનો તેમને પુરુષાર્થ છે. હારો વેલવ નથી, સાદાઈ સમ્યાઈનો પુરુષાર્થ છે. આ પુરુષાર્થ સદગુણાથે ચાલે છે. તેનો ભાર કહી લાગેલો લેવા મળ્યો નથી. શ્વેતોક્ષાસ — હૃદયના ધયકારા, આંખના પલકારા ન્યમ સદજ છે. સાધના શેવા કરવી પડતી નથી, થઈ જાય છે. શેવા ધર્મ પરમગ્રહનો યોગીનામધગમ્ય એવા મંદન માર્ગને પશુ સદગ્ન સરળ બનાવી દીધો છે...

સતને અંતરુ છે...એની નજર સારે આદર્શ છે. પેલો નાનકડો નાદાન પ્રવાહ સદનવીર સત્યાગ્રહી પ્રવાહ...ને તેથી જ પૂછે છે,

કયે રે બળે તું બળવાન?

પ્રહ્લાદભાળા! કયે રે બળે તું બળવાન?

તું નાનકડો નાદાન બાળક શરીરબળ નહિ, રાક્ષસનો પુત્ર કુળબળ નહિ, યુગ્રે પાયેમાં અવળાં જ્ઞાન—જ્ઞાનબળ નહિ છતાં આટલી શક્તિ...

સત બરડી શીલ હયિશાર

દેહરખ્યાં બળ અન્ય ભાળા

સતરખ્યાં બળ રે તારું ભાળા.

એ રે બળે તું બળવાન.

પ્રહ્લાદ ભાળા

એ રે બળે તું બળવાન.

પરિવારના હાથે જ હુમખના કુશરે. કુશરેથી દહાવ્યો હરિ રે હરિ...અપતા નથી હટતા નથી, હારતા નથી, યુક્તા નથી. શિર સાટે નટવરને વરવા ઊભો છે...કટ પામ્યા વિના કૃષ્ણ કોને મળ્યા...શારીરિક માનસિક જે યાતનાઓ આવે તે સદન દરમ તથાર છે ને તેથી જ તેના હૃદયની ચાચના છે :

હરિ! ને હું દહ સત્યાગ્રહ ધોરું

પ્રભુ! ને હું સહતાં સત્ય ન હોરું,

લૂલો ને લગડો, કોઈ ચમત્કારની અપેક્ષા નથી, આંખો ફેરો, નાક

ભિતરે. બધાં કંઈ પડે તોપણ ગણીને બાળક તારું...ને તેથી જ આપણુને પણ ભેર ચઢાવે છે. હાથે કરી કેમ હારી તું બં ? સરખાવી જુઓ પેલો બાળો પ્રહલાદજી.

પુણી હુતી શું એની લાંબી જૂત ?

કેમ ગણાવે છે?...

આ છે એમનું ભક્ત હૃદય....

પણ આ ભક્ત માત્ર આજો દિવસ કાંઈ હાથમાં કરતાલ લઈ નાચ્યા કરતો નથી. તંબૂરા લઈ ધૂમ્મા કરતો નથી. એ તો છે ગાંધીનો દીકરો ને...

એક હાથમાં કરતાલ છે ને બીજા હાથમાં કંદાળી કુહાડો ને કાઢ્યો. એક હાથમાં તંબૂરા છે ને બીજા હાથમાં તગાડું ને ત્રિકલ.

એક હાથમાં વીણા વાંસળી ને બીજા હાથમાં વીધણું ને વાંસલો. ને એટલે તો ૧૦-૪૦ વીણ-પનાની નાની ટુંકા પોતાડીને કછોડો વાળીને એ દેખાયાં કરે છે.

મળની બબે મોટી ડોલો. ખાડામાં મળ ઠાલવતા વિદ્યાર્થી પાસે પાણી રેકની મળની ડોલો સાફ કરતા. ગૌશાળના હાથના ટોપલા માથે ચઢાવી ખાતર ખાડામાં ઠાલવતા—દોડતા બન્ય—દોડતા આવે. કૂવા—બવ્ય ભીમ કૂવા—માથી ડોલો સીંચતા ને માટલાં ભરતા. રસોડે પહેંચી રોટલા ઘડવા બેસી જતા. બે ત્રણ વાર ભાંગે ને પાછાં કરે...એ કાનજી તારા જેથેજ રોટલો બનાવ્યો ને...? ને કાનજી કહે...કાકા, તમારો રોટલો બરાબર કૂંચો... હે ભાઈ, એમ છે... ભાઈ કૂંચેજ નોં કમંચોગની સાધના સાથે શિક્ષણ ને વાસ્તવ્યનાં વહેતાં ઝરણાં. આ કાઈ ૨૫-૩૦ વર્ષની જુવાન ભેંસરે નહિ. વાનપ્રસ્થમાં પ્રવેશી ચૂકેલી ૫૫-૬૦ વર્ષની ભેંસરે પણ આવાં દર્શન થાય છે.

એમાનું બેસે...પ્રાણસમો બાપલો મેઘરાજ વર્ષે. ધરતીયે પાથરેલા પાનજ પર, કચારીયો છલકાય. રોપણીના હર્ષનાદ, ધટનાદ થાય... ને આ કમંચોગીને જીવ ડાહ્યો ઝલાય? ...આ માર્ગે કહોડો...ને જીત્યાં કચારીયાં...વાસ્તવ્યધામની નાની નાની બાળાઓ સાથે... રોપવા લાગી પડે... પણ આ કાંઈ એાછે દોઢ રૂપિયાની રોપણી કરનાર મજૂર છે? નઈ તાલીમનો આત્મા...લક્ષ્મીની ભીનાશથી ભરેલી કમંચોગી...ઉલોગમાંથી જ્ઞાનનો ઝબકારો થાય. યથા વિના ન રહે...સાક્ષિયસર્જન થઈ જ બન્ય...સહજ રીતે વિવધ કે વસ્તુ શોધવા જવા ન પડે, હૃદયમાં જ્ઞાનયોગ બને...બને ને ક્લમસાથી સરી પડે,

રોપો ધાન ધાન ધાન
ગાઓ ગાન ગાન ગાન
માથે આજ્ઞા વર્ષાનાં
મીઠાં દનાન સ્નાન સ્નાન.

ને દલપનાની પાંખે ચઢી, ધરતીથી આકાશ સુધી બેઠાડે. પ્રકૃતિને તમારા મગધમાં પરી દે... ને આમ એક હાથમાં ભક્તિયોગ ને બીજા હાથમાં કમંચોગ ને યિતમાંથી પ્રગટે...જ્ઞાનયોગ

દુસરાં રનના બેસરાણાં
ધર ધર ધાન ધાન ધાન.

થે નહિ. આનંદથી દુસરાં રમતાં—ઈશ્વરનો અનુગ્રહ સમે ધાનનો ઢગલો...આ ભક્ત આત્મા આપણને લોકમાં પડવા ન દે, કંદેજો બં...

સમરો રામજીની માયા

ન કરો પેટ પેટ ગાયા.

કણ કણ ચણે! ને બોલો દેખે દાન દાન દાન. પ્રસાદરૂપે ભોગવ...બાકીનું સમાજ દેવને સમર્પણ. પેટ મરો પેટી મત મરો. વિનોબાના આ વિનોદવ્યંગ સૂત્રને કાવ્યમાં, જીવનમાં પણ વણી લે. બંધુ એના જીવનનો પડલો, પ્રતિબિંબ...ને તેથી જ એ અધિકારી આત્મા ગાય:

ખાઈ ભોગવી શું સુધી ચાએ

માણસ છે કે ગીધ?

નને આ ગાળ ન હામે...વિનોબાની અંચે પૂછેજુ બં ને. વિન્યા, માણસ થવું ગમે કે પશુ? રાક્ષસ? તો ચાપાં વહેંચીને પછી ખા...માનવમાં માનવતાના દીવાક પ્રગટાવવાનો મહાધમ ને અનુભવના નવનીતની ભેટ બંધુ પીરસી દે:

કામ કરો જીજુ ખૂણ ઘસાઓ

સુખે શતાશુ થાઓ,

સાનવં તુજ પથ આ બં અવર નહિ,

કમે કાં ગભરાઓ?

શ્રદ્ધાનો, અનુભવનો રણજો સુખે શતાશુ થાય એ પરમકૃપાળુ પરમાત્મા અંચે પ્રાર્થના ને એવા કમંચોગની સાધના ને ઉપાસનામાંથી...

રેંટિયે લેલે હરિનું નામ

રેંટિયો કીન તણું કાતાર.

ને નવાં નવાં રૂપ ધારણુ કરે

કલિક લંગી. કલિક વણુકર...

કડી ખેડું,

ને આ ભક્તિયોગ સાથે બેઠાજેલા કમંચોગ ને તેમાંથી પ્રગટેલા જ્ઞાનયોગ—ત્યાંથી જ માત્ર અટકતો નથી. એ તો કાતરડીવાળો, કંદાળવાળો, પાવડાવાળો, ટોપલાવાળો, કંદાલાવાળો બધાં સાથે એક થવા દોડે છે—સમરસ એકરસ થવા... એક ક્ષણ પણ એથી નથી કે તેમણે આ બધા કરતાં પોતાની ભતને અળગી ગણી દેવા. સત્યાગ્રહની લડત વખતે...નારડોલીના મેગિસ્ટ્રેટ પૂછે છે, ‘તમારું status શું?’ તમારો મોલો શો? પ્રશ્ન-મંત્રી? ...મારે તમને એ ક્લાસ આપવો છે ...તો કહે, છે મારો મોલો તો આદિવાસીનો. ને બધા સાથે સી ક્લાસની મહેમાનગતિ ચાલવા ચાલ્યા બન્ય છે. ને આ બધી સાધના અતે કાંઈ રિદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રસિદ્ધિની અપેક્ષા, આકાંક્ષા નહિ. ન સ્વર્ગની ન મોક્ષની પણ એક જ કામના છે, કામના એક ખપી જવાની ખીડિતના કુખ નિવારવામાં...

I do not only stand for them, but I am one of them. ને તેથી જ જીવનની એ જ સ્વીકૃતિ. સેવ્ય કરતાં મેવક વધારે ન ભોગવે...ને તેથી જ ગાયું.

ચરણુ આપનાં કયાં બિરાજે

ચરણુ આપનાં કયાં?

પાજનાં પાજા નીચામાં નીચા

દુળખાં બાપડાં ભ્યાં...

સમગ્ર યુગરાતમાં આદિવાસી પ્રજાના સર્વાંગી વિકાસમાં વેડછી આશ્રમે જે અસાધારણ પ્રગતિ કરી તેનું રહસ્ય સમજવા જેવું છે. જુગતરામભાઈની અનન્ય ગાંધીભક્તિ કઈ રીતે આ દિશામાં કામ કરતી થઈ અને એ પ્રજાના જીવન અને સંચાલન પર એ દૂરગામી અસર કઈ રીતે પાડતી રહી એનો અગાધાસ સૌ કોઈ સમાજસેવકે કરતા રહેવું જોઈએ. સર્વોદય, અર્થોદય એને જ લક્ષમાં રાખીને વેડછી આશ્રમે પ્રજાને બેઠી કરવાને અનેક પ્રકારના પુરુષાર્થે જોડયા છે. એ પુરુષાર્થની ભીતરમાં તો બાપુએ બતાવેલ સત્ય અદિવાસી વિચારોને પ્રજા જીવનમાં યોગ્યપ્રમાણે કરવાનું ભગીરથકાર્ય જુગતરામભાઈએ અને એમના સત્સંગમાં આવેલા સાથીઓએ શરૂ કર્યું તે છે, હજુ પણ કંઈક કરતા રહે છે. વાત સાચી કે એ ભગીરથકાર્યે ગાંધી રીતે સદૃશ થઈ જ રહ્યું એવું નથી. અને એ પુરુષાર્થમાં યોછી વધતી કયાંય રહી છે, હજુ રહે છે. એ કયાંયના પ્રમાણમાં હજુ આપણા ગયાના પ્રયત્નો પણ અધૂરા, કંઈક શ્રેયે નિષ્ફળ રહે છે. નઈ તાકીમ, ખાદી, નશાળાંધી, સ્ત્રીભરતિ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, કોમીએકતા એ ગાંધી બાપુનાં રચનાત્મક કાર્યોમાં પ્રજાને બેઠી કરવાની અદ્ભુત શક્તિ રહેલી જ છે. પરંતુ એ દિશામાં થતા આપણા પ્રયત્નમાં સતત ભ્રમ રહેવાની ગંદલતને કારણે એછી વતી કયાંય આવે છે. જુગતરામભાઈ સદા ભ્રમ રહે છે, એમના જીવનની સાધના અખંડ રહી છે, પરંતુ જે પ્રજા અને સહજપ્રાપ્ત જે કાર્યકર્તાઓને ઉપયોગ એમણે કરવાનો હોતો તે પ્રમાણમાં અણબધા હતાં. એમની શક્તિના ઉપયોગમાં જુગતરામભાઈ તો કુશળ શિક્ષકની કળાથી કામ કરતા. અણબધાને ધકાવ માટે એમણે તો પ્રજામાં રહેલા શુભોને જ મહત્વ આપ્યું. અનુભવની ઝેરણ પર એમણે પોતાનું તેમ જ સાથીઓનું ધ્વજતર કરવા માંડ્યું. આદિવાસી પ્રજા પ્રતિ સંપૂર્ણ આદરભાવ અને વિશ્વાસ રાખીને એમણે કામ કરતા. વિશ્વાસ અને એમના વાતાવરણમાં અણબધા પ્રજાને અને એમના કાયા સાથીઓને સ્વયંવિકાસની દિશામાં એમણે કાળજીપૂર્વક અને સાવધાનીપૂર્વક લાઈ જતા.

રાનીપરજી પ્રજામાં આત્મવિશ્વાસ જગાડવા માટે એમણે આપગળ સહકારી મંડળીઓ અને સહકારી સંઘો બોલા કરાવ્યા. કોઈકવાર ગાંધી વિશાળ કાર્યોમાં રાનીપરજી પ્રજાના આગેવાનો કંઈક અપ્રમાણિતતાનું શોણું ખાઈ જતા ત્યારે જુગતરામભાઈ અકબાત નહિ. એવા યોગ પ્રસંગમાં એમણે સ્વાભાવિક રીતે કાયા કંઈક ઉદ્ગાર કાઢેલા :

‘હોય, હોય જે ગરીબ પ્રજાના હાથમાં માંડ રૂપિયાનું પરચૂરણ પણ આજ સુધી નથી આવ્યું, તેમના હાથમાંથી રોકડો રૂપિયાની નોટ પસાર થાય ત્યારે અમારા પ્રજાનું મન લલચાય તેથી કંઈ એમને શેપેલી નાણાકીય જવાબદારી આંચકી તો ન જ લેવાય ને! મંત્રી પ્રમુખના એમના કારભાર ચાલુ રાખવા જ જોઈએ.’ આ જોખમ તો જુગતરામભાઈ જ બેઠી શકે. નિર્ગળ સહકરતા અને એ પ્રજા માટે ઊભારાતા નિર્ગળસ ત્રેમ એમના સિદ્ધક દરમ્યાને અને એમની સદ્ય અદિવાસી પ્રતિની ભક્તિને હૃદયમાંથી દે તો સ્વયંવિકાસનું અને આત્મવિશ્વાસનું કંઈક ખડિન થઈ વાતાવરણ નવપલ્લવિત થવા માંડતું. એ જ રીતે વિદ્યાર્થીઓ અને સ્થાયી કાર્યકર્તાઓના શુન્ય ન વધુ કાળજી રાખે. કોપ જુએ તેને દૂર કરવા

સમજ આવે, પરંતુ એમાં કપકાની સાથે ત્રેમ નીતરતો રહે. એટલે વાતાવરણમાં કડવાશ ન જણાય. નવનિર્માણને નામે આવેલા ટોળાશાહીના બેકાળાં બનેલા મલિન વાતાવરણની સ્વચ્છતા ગાંધી વિદ્યાપીઠના સમાજસેવા વિદ્યાલયને સ્પર્શ કરી ગઈ. જુગતરામભાઈનું વલણ તેવા કપરા સંજોગોમાં પણ ત્રેમ અને ક્ષમાથી ભરેલું રહેતું. નિયામક મંડળના કોઈ જવાબદાર સભ્યે એવી સમજણ આપી કે અધ્યાપક અને પુદ જુગતરામભાઈ પ્રતિ આદર અને અવિરલે દર્શાવનાર વિદ્યાર્થીઓને કપકા જ નહિ શિક્ષા પણ કરવી જોઈએ. જુગતરામભાઈએ જણાવ્યું, ‘કોને કે શિક્ષા કરું? એ ગધા તો મારા વિદ્યાર્થીઓ છે.’

જુગતરામભાઈ આ બધું શરૂઆતથી સમજતા હતા. એટલે એમણે ખાદી અને નઈ તાલીમ વગેરેને જ લોકવ્યાપી શિક્ષણનો યોગ આપી દીધો. એ બધી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાણ વેડાતો રહે એટલા માટે આશ્રમનું વાતાવરણ આવશ્યક માન્યું. ઉદોગમય જીવન, આશ્રમી જીવનમાં રહેલાં એકાદ્ય જનની સાધના માટેના પ્રયત્નો, લોકસંપર્ક માટે સમૂહજીવન અને સંચેલન શિગિરોની પરપરાના જળથી વેડછીનો વડલા પોષાતો ગચ્છ અને ખીલતો ગચ્છ. દૂરદૂરથી ગાંધીભક્તો વેડછી આશ્રમમાં હાજર અને ત્રેરણા લેવા આવતા. પોતાના પ્રદેશમાં આશ્રમે શરૂ કરી દેતા. જુગતરામભાઈને અવારનવાર ત્યાં બોલાવતા. કોઈક એમાં વિલંબ કરે તો જુગતરામભાઈ પુછવતા, ‘કેમ મને બોલાવતા નથી?’ અને કેટલીકવાર ભતે જ ત્યાં પહેંચી જતા. સત્યમય જીવનમાં આમ્રદેહ, અદિસાના પાલન અને ઝીણવટકારી કળાજી, નાની નાની દેખાતી ભાળતોમાં લપસી પડવાનાં લયસ્થાનો અંગે સતત નજરતિ જુગતરામભાઈ ન રાખત તો ૫૫ વર્ષમાં જે આશ્રમીજનક માનવસેવા સત્યના માર્ગે એમણે કરી શક્યા તે કદી ન થાત. પ્રજાની શિક્ષિતા તરફ એમણે એટલું બધું ધ્યાન ન પણ આપતા, પરંતુ સાથી કાર્યકર્તાઓના અને આશ્રમ સંસ્થાઓના એમણે કડક બેકાદાર રાખતા. શિક્ષિતા કે સ્ખલનો પ્રતિ ઉકાર દરિય રાખે તોપણ છેવટે તે વિશે એમની અકળામણ એવી રહેતી કે સાથીઓને અવારનવાર એમની કડવી મીઠી ટંકાર સાંભળી પડતી. સમજી હોય તે સમજી જતા. ન સમજે તે છેવટે દૂર થતા જતા. વર્ષો પહેલાં અહરપતિ, અહરપાતોનો શિગિર વેડછી આશ્રમમાં થયેલો. સ્વસ્થમય મળ્યા બાદ સરકારની ઘણી બધી મદદો વિદ્યાલયો અને આશ્રમોને મળતી. એ મદદમાં રહેલું પરાલભન જુગતરામભાઈને કહતું એટલે જ શિગિરમાં એમણે એતવણી આપી કે :

‘લાલે તમે ગધા તમારા ભોજન ખર્ચમાં શિષ્યવૃત્તિ લો છો. પરંતુ સમજી લેજો એ ભીખનું ભણતર છે એમાં તેજ કયાંથી આવે?’

ગાંધી વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ અંગેની ઝંખના કરે, ઉદોગ યોછા કરવા જણાય, કંઈક હડતાલ જેવું કરી બેસે તો જુગતરામભાઈ એમને એતવણી આપતા કે :

‘તો સરકારી કલેજમાં જવું હતું ને! ત્યાં અંગ્રેજી તો વારપૂર, ઉદોગની કડાકેટ જ નહિ. ગાંધી વિદ્યાપીઠ લાલે ગંધ થાય, અંગ્રેજીને મદત નહિ જ મળે. ઉદોગ વધશે, કદી ધરી નહિ.’

ગાંધી વિદ્યાપીઠમાં સરકારી માન્યતા, મદદ લેવાનો એમનો આમર

હોતા જ નહિ. પરંતુ સાથી કાર્યકર્તાઓની મુશ્કેલી એટલો સમજતા. કંઈક વધુ સારા વાતાવરણમાં આપણે રાનીપરજ બાઈબલનો ઉલ્લેખ અને આશ્રમના વાતાવરણમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આપીએ એ દૃષ્ટિથી ગાંધી વિદ્યાપીઠની સ્થાપનાને એટલો સમજતા. જુગતરામભાઈની સિદ્ધાંતનિષ્ઠા સાથે સાથીઓની મુશ્કેલી સમજી ઉદારતાથી એ નિભાવી લેતા. રાનીપરજ બાઈબલનોના ઉદ્દેશમાં એમને જે સંકળતા મળતી રહી તેમાં આવી એમની ઉદારતાએ એમનું કામ સરળ કરી દીધેલું. એમાં રહેલાં ભયસ્થાનોને એ સમજતા, એ વિશે ભ્રમત રહેતા. એટલે સહા સંમેલનો પ્રસંગે નાની લાગતી ક્ષતિઓને વિશે ટકાર કરવી એ લાગે જ ચૂકતા. આશ્રમમાં રહેતા શિક્ષકો, કાર્યકર્તાઓ કે વિદ્યાર્થી બાઈબલનોમાં કંઈક દેશન, કંઈક જૂની રીતિઓનો મોહ એ ભેદ જતા તો તરત કહી દેતા,

‘આંગળાએ તમે પુરુષો
વંદીઓ સેના પહેરી બેઠા છો!’

આશ્રમનાં કોઈક કાર્યકર્તા મજવામાં કાંસજી લઈને એમની સાથે પ્રવાસમાં ગયા હતા. તરત એમણે એમની કાંસજી મજવામાંથી કાઢી ફેંચી દીધેલી. બહેનો રંગમેરગી સાડીઓ પહેરે કે વારંવાર હિંચસમાં બે તથા વાર બદલે તો અમને કહેતા,

‘બેથું, આ બહેને આલે ચાર સાડી બદલી.’

વેડછીના વડલાને સંસ્કાર જિવો અયો. તેમાં આવી ક્ષતિઓ ઘૂસી જતી. તે ભેદને એમને દુઃખ થો થતું, પરંતુ ખોતે શાંતિથી મનમાં સમજી લેતા કે એમની પોતાની શિક્ષણ આવડતની એટલી કમચાલ.

પરંતુ ખોતે આલે પછુ આટલી હંમને એટલા બધા ભ્રમત છે કે સંસ્થાઓમાં આવેલી કમચાલને છોડે પછુ એમના યોગ્ય સાધક જીવનને લાગશે નહિ. ‘એટલે બને’ના મતને તેઓ શાંતિથી પોતાના હૃદયમાં ઉતારતા.

વેડછીનો વડલો મુકાતો ભવ તોયે જુગતરામભાઈના અભ્યવિકાસનો છોડ સહા નવપદ્ધતિ રહેતો. એની હંફ કંઈક સુકાતા વેડછીના વડલાને કોઈ કોઈ વાર મળી રહેતી. એ પાછો ખીલી જીવવાને માર્ગ પહેલો જતો.

વેડછીના વડલા હેઠળ આપણે બધા રહીએ છીએ. આપણે બહુલું નેહણે નહિ કે અમાન, પછત અને અંધશ્રદ્ધામાં પડેલી આ રાનીપરજ પ્રજા અને એના આપણે બધા સેવકો બે જુગતરામભાઈની સાધના અને એમનામાં રહેલી નિત્ય નવીન ભગ્નતિને ક્ષણભર પછુ સૂલીશું તો આપણું જીવન અને સંસ્થાઓ કરમાતાં જશે. વેડછીના વડલાના મૂળમાં જુગતરામભાઈ અને એમને બધી રીતે અને સાચી રીતે સમજનારા સાથીઓની સાધના અને તપસ્યા પડેલાં છે. આપણી સેવા પ્રવૃત્તિઓ કે આપણી સમૃદ્ધ કેળાતી સંસ્થાઓ તો વેડછીના વડલાનાં ડાળાં પાંદડાં છે. એ તો સ્પષ્ટ છે. આપણે સેવકો, શિક્ષકો અને કાર્યકર્તાઓ પોતાના જીવનમાં ગાળુના સત્ય, પ્રેમ, કૃષ્ણા, ત્યાગ, સાદાઈ અને અખંડ સેવાની નિષ્ઠાને નહિ સાચવી શકીએ તો વડલાના મૂળનું સત્ય કરમાઈ જશે. ડાળાં પાંદડાં પર બેઠેલી સંસ્થાઓ કે પ્રવૃત્તિઓ એને બચાવી નહિ શકે. જુગતરામભાઈની અખંડ ભ્રમત તપસ્યા વેડછીના વડલાના મૂળમાં પડેલી છે; તો એ વડલાને સહા નવપદ્ધતિ રાખવાની આપણી

બચાવદારી છે. એ બચાવદારી એટલે જ આપણા જીવનની વધતી જતી સાધના અને તેને અખંડ રાખવાની આપણી સતત ભગ્નતિ. પરમ ક્ષણને આપણી પ્રાર્થના છે કે એ સાધના અને એ સતત ભગ્નતિનું બધા આપણા બધામાં કદી ખૂટના ન માટે એવી શક્તિ આપણને મળતી રહે.

□ દિલ્હિપુત્ર બ. દીવાનજી

૧૧ ફેબ્રુઆરીના વડલો

વેડછી સ્વરાજ્ય આશ્રમની વર્ષો પહેલાંની સ્થાપનાને કારણે આલે એને ફેબ્રુઆરીના વડલો કહીએ તો તે સંમેલન યથાર્થ છે. આ વડલાની ઝાંઝામાં વર્ષો સુધી પૂ. શ્રી જુગતરામભાઈએ સરસ્વતી માતાની સાધના કરી છે અને તેમના શબ્દો અને દાંડવા અચોક્કસ નથી.

વેડછીનો સ્વરાજ્ય આશ્રમ રાનીપરજમાં આવેલા પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં ત્યાંના જીવનને બંધે ચટાવી રહી હતો. હજી પાયાની ફેબ્રુઆરી કે જુનિયાદી શિક્ષણનો અવતાર દેશમાં થયો ન હતો તે પહેલાં આ આશ્રમની ઉદ્યોગશાળાઓએ તે શિક્ષણ પદ્ધતિનાં મૂળ તરવાના પ્રયોગો કરવા માંડ્યા હતા. શ્રી મૂનીભાઈનાં રેડિયોઓ અને પીંચલો ગમરે ગમરે મૂળના લાગ્યાં હતાં.

પૂ. શ્રી જુગતરામભાઈની આ સાધના વર્ષો સુધી ચાલી રહી તેની વડવાઈએતપ વારડોલી લાલુખા—સરસોજી વગેરે ક્ષેત્રમાં આનો પ્રચાર અને પ્રસાર થયો. સાધનાના પ્રયોગો શ્રી જુગતરામભાઈ વેડછી આશ્રમમાં પલાઈ માંડી બેઠા બેઠા કર્યાં કરતા રહે છે. વિસ્તારનો લોભ શંખ્યો નહિ એટલે પૂ. ગાંધીજીના નીચેના જીનિયાદી સિદ્ધાંતોના પ્રયોગ ત્યાં થઈ શક્યો:

(૧) રેડિયો (૨) અમમુદ્ધક શિક્ષણ (૩) પાકાં મકાનોના ઠંડારાને અસાવ.

આશ્રમે ચોક્કસ એક પ્રસંગની વાદ હું હજી સુધી ભૂલી શકતો નથી. સને ૧૯૨૭માં રાનીપરજ પરિવર્તને અંગે પૂ. ગાંધીજી અને પૂ. હંમરસાખાની હાજરીમાં ખુદસા આશ્રમ નીચે શ્રી જુગતરામભાઈએ રમેશી નાદક ‘આંબળાનું ઝાડું’ લખવાયેલું અને તેમાં આદિવાસીઓના થતા શોષણનાં તથા કારણોને ઉલ્લેખ કરેલો: (૧) શાહુકારી (૨) અમલદારી (૩) બીમીદારી ‘નરકલ્ય વિવિધ કાર્ય’

આ પરિષદમાં જ કાળીપરજ શબ્દને સ્થાને રાનીપરજ શબ્દનો રૂઢ પ્રયોગ થયો.

આલે પૂ. શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીનું આશ્રમ સંસ્કૃતિના પાયા ઉપર સ્થપાયેલું કાંપડી ચુકુલ (કેરદાર પાગેરું), સવાલન ધર્મના પાયા ઉપર રચાયેલી હિંદુ જીનિયારી, કવિ કુલચુર રવીન્દ્રનાથનું વિશ્વજીવનના પાયા ઉપર સ્થપાયેલું સાન્નિધિનિર્મલ અને અલીપદ જીનિયારીનાં મૂળ સ્વરૂપ બદલાઈ ગયાં છે અને આલે તેના પાયામાં રહેલાં મૂળો ભૂલાઈ ગયાં છે ત્યારે જુગતરામ પૂ. ગાંધીજીના બનામાં સ્થપાયેલી જુગતરા વિદ્યાપીઠ, સંખેસરા દક્ષિણ-મૂર્તિના સંસ્કારવાળી શ્રી દર્શક હસ્તક ચાલતી સંસ્થા અને

વેડછીના સ્વરાજ્ય આશ્રમમાં પાસનાં મુલ્યો ભુલાયાં નથી. એ શ્રી જુગતરામભાઈ જેવા સેવાનિષ્ઠ ગાંધીયુગના સેવકોને આભારી છે. વિસ્તારનો, મોટાં મકાનો અને સરકારી ગ્રાન્ટનો લોભ પણ ન કરે તો પૂ. ગાંધીજીની કથના પ્રમાણેની સરસ્વતી પૂર્ણ નિર્ગળ અને પ્રેરણાદાયી રહેવાની આશા છે. દેશના ચારિત્ર યતનમાં આજ કામ લાગે એમ છે.

□ લક્ષ્મીદાસ શ્રીધનંત

૧૨ આશ્રમની કથા પર એક જીડતી નજર

૧૯૧૬માં રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી સાગરમતી આશ્રમમાં આવીને રહ્યા, દેશનાં આગેવાનોને સરદાર સાહેબ, રવિશંકર મહારાજ જુગતરામભાઈ, દિલ્હિયુદ્ધ દીપાનંદ, દરગાજ સાહેબ વ. જુગરાત-મંથી તેમ જ દેશના દરેક રાજ્યમાંથી સાગરમતી આશ્રમમાં જોલાવાયા અને દરેકને સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ વગેરે સિદ્ધાંતો પર તાલીમ આપી. દેશની ગરીબમાં ગરીબ પ્રબળી સેવા કરવી હોય, તેમજે ગામડાંઓમાં જઈને ખેસલું અને ગરીબમાં ગરીબ પ્રબળી સેવા કરવી એ સૌને ઉપદેશ આપ્યો.

એ સાંભળી, વાંચી, ધ્યાનમાં લઈ મનન કરીને પૂજ્ય શ્રી જુગતરામ-ભાઈ અને શ્રી મુનીલાલ સાંકેશ્વર મહેતા નીકળી પડ્યા. પાછળ-થી એમને ચીમનભાઈ જોડાયા.

ગાંધી ગામુડી સૂચના સુજ્ઞ એ ત્રિપુટિએ વેડછી, પેટામહાલ વાલોડ, તાલુકે બારડોલીઈં ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું.

સાગરમતી આશ્રમમાંથી પહેલાં બારડોલી આશ્રમમાં આવ્યાં. બારડોલી સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના હસ્તે જે મકાન બાંધવા માટે મુક્ત કર્યું. તે મકાન ૧૯૨૪માં બંધાયાં હતાં.

૧૯૨૬માં વેડછી ગામે એ ત્રણે આવ્યા એમની સાથે અમે પણ બધુ અભ્યાસ સાડુ વિદ્યાર્થી તરીકે વેડછી ગામે આવ્યા.

વેડછી ગામના શ્રી જીવલભાઈ બાગરભાઈ યોધરી હતા. ઉંમર ૫૫ ૮૦ થી ૮૦ હશે. એમણે પોતાના ઘરે એટલા પર ઉતારો આપ્યો. જે જગ્યા સુધી શકે એવડાં એટલો હતો. ઘરના એક ખૂણમાં થેલી ગિરતરા વગેરે સાનાન ગોઠવ્યો. એકે એ દિવસ પછી બારડોલી રેડિયા પૂણી વગેરે લેવા સાડુ ગાડું મોકલ્યું.

રેડિયા વેડછી આવ્યા. અમારે કાંતવાનું અને ચાંચનાં બાઈ-જહેનેને શીખવવાનું કામ હતું.

ગામનાં લાઈબ્રેનારે રેડિયા જોયો ન હતો. જતાંયે ઉમંગથી તેઓ સુદર કાંતવાનું કામ શીખવા લાગ્યાં.

સુદર કાંતવાનું કામ ભેરમાં ચાલ્યું. કામ વધવા માંડ્યું. એ જોઈ ગામના એક લાઈ લામજીભાઈ ચીમનભાઈ યોધરીએ જુગતરામભાઈને પોતાના ઘરના અંક ત્રણે જગ્યા મક્કત આપી દીધી. ત્યાં કાર્યાલય થઈ શકે. કાંતવું-કાંતવું શિક્ષણ વગેરે પણ થઈ શકે.

૧૯૨૬ થી ૧૯૨૭માં સરદાર સાહેબ મહાત્મા ગાંધીજી, રવિશંકર મહારાજ વગેરે જુગરાતના આગેવાનો રચનાત્મક કામે લેવા આવ્યા. તેમજે વેડછીની આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાં રેડેતી રાની-પરજ પ્રબળી મુલાકાત લીધી.

વેડછીના રૂપલાભાઈ હવરાભાઈ યોધરીએ ૭ થી ૮ એકર જમીન આપી. એ જમીન પર મકાન બાંધવા માટે ગાંધીજીએ મુર્ત કર્યું અને એ મકાન બાંધ્યા. એડિસ અને ટ્રાંસ લાલ છે ત.

ખાદી પ્રવૃત્તિનાં કામે ખૂબ વધવા માંડ્યાં. ઉવે તો વિદ્યાર્થીઓને રહેવા જગ્યાવધનાં મકાનો પ્રાર્થનાઘોષ, આંદિસ, ટ્રેકાર, રમેશ, વિદ્યાલય, વજાલશાળા, ગૌશાળા, ભીમકૃષ્ણ, સ્નાનગૃહ, વિદ્યાન-ભવન વગેરે અનેક મકાનો બંધાયાં છે. તે સિવાય ખેતીવાડીનાં કામે કરવા માટે વાલોડના એક લાઈએ આશ્રમને ૭ થી ૮ એકર જમીન દાનમાં આપી છે.

૧૯૨૮માં ના-કરની લડત સરદારશીએ ઉપાડી. વાલોડ મહાલ અને બારડોલી તાલુકાના ગામડાના ખેડૂતો પર અંગ્રેજ સરકારે જે આની વધુ કર નાખ્યો. સરદાર સાહેબે ગામેગામ ફરી જે આની મહેસૂલ ભરવા ના પાડી.

સરદારશીની વાત સાંભળી લોકો સંગઠિત થઈ મહેસૂલ નહિ ભરવા તૈયાર થયા. લોકોએ જે આની મહેસૂલ ભર્યું નહિ તેથી સરદારશીએ અંગ્રેજ સરકારને તમાચી અને સરદારની છત થઈ, અંગ્રેજ સરકારે જે આની માફી આપી.

૧૯૨૮ની બારડોલીની ના-કરની લડતમાં પણ જુગતરામભાઈએ ભાગ લીધો હતો.

૧૯૨૮માં છત થઈ તેથી દેશના મોટા મોટા આગેવાનોને ખાતરી થઈ, હવે બારડોલીને મારજે દેશને સ્વતંત્ર કરવો, એવું ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું.

૧૯૨૯માં વડોદરાના રેલ સંકટમાં પણ જુગતરામભાઈએ સેવા કર્યાંમાં ભાગ લીધો હતો અને અમને બધા વિદ્યાર્થીઓને સેવા કર્યાં માટે લઈ ગયા હતા.

૧૯૩૦ થી ૧૯૪૨ દરમિયાન આઝાદ હિંદની લડતમાં પણ જુગતરામભાઈએ ભાગ લીધો હતો. અને વેડછી આશ્રમ જે વાર સરકારના કબજામાં હતું. સત્યાગ્રહની લડતમાં જુગતરામભાઈની સાથે અમને સોને જેલમાં બંધાવું મળ્યું. એ મોટામાં મોટો લાલ થયો.

૧૯૨૫ થી ૧૯૮૩ સુધી આશરે ૫૮ વર્ષ થયાં. જુગતરામભાઈએ આ રાનીપરજ પ્રદેશમાં રહી જે તપશ્ચર્યા કરી છે તેનો લાભ આખા જુગરાતને જઈએ આખા દેશની પ્રબળે મળ્યો છે.

આ જિલ્લામાં વેડછીમાં રહી જુગતરામભાઈએ અનેક કાર્યો કર્યાં છે. જે દઈ જીજી દેખાય છે તે જુગતરામભાઈના પ્રતાપે થયું છે. એમ હું આત્મકચરૂપૂર્વક માનું છું.

એમની સાથે એમના સહવાસમાં રહી અમને પણ સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, શિક્ષણ, સરકાર વ. સહજીવો મળ્યા અને ખીમની સેવા કરવાની લાવના જમી. તેથી હું એમનો તપ્પી છું.

□ લાવસિંહ ચંદ્રસિંહ યોધરી

૧૩ એ દિવસોનો ૨૫ ચોર હતો.

[illegible]

५१५१३ ३३ ५२१५३

કેના હાથમાં તે ખેડૂતના જે થઈ ગયા હતા ત્યાં જિનાદે
સાથે રહ્યાં. ૧૭મી

આલ્પી ૧૩ ૫ ૧ ૧૧ ગુન ૧૦ ૧૦ની આવી લગ્નની મને
આલ્પી ૧૩ ૫ ૧ ૧૧ ગુન ૧૦ ૧૦ની આવી લગ્નની મને

୦ ୫୨୪୯ ଟି ୧୮୩

૧૪ પુરુષરૂપે અન્નપૂર્ણા

નાના નાનાવાદ્ય તેના સુરોત્તર નિહાળીથી ઘડાવતના - રસાય
 મળ ફરમાનના રંગના પારકાથી ત્યાં વખતે જ યોગ
 રાષ્ટ્રીય હાલના નસરોમાં રિતિથીની લવ પ્રિતા મુગથી તમરેની
 નાન-નકારી જાણા સ્વ-સુ જી ભાઈની માન નાતા જ
 અને મધ્યમાં સાગરની નસરોમાં સ્વ-સુ જી ભાઈની માન નાતા જ
 સમજના રાષ્ટ્રીય રસોમાં જ્યારે જ્યારે ભાવનગર પધારે ત્યાં તમના
 વારાલાપ તારાગના નજીવ અને પ્રોદશિવના સુધેશની તારાગના
 થતા તલોથીએ ત અને પ્રમિત દરન હુમિતારો વાવવા મળે જી
 આવા અમર આરતી વરો પછી તારાગીના અવન મર્ધ લેખા
 પાને જે છી રહેત ત્યાં જા જ રિચ્ચ વિના મને આવડતી
 વદન અમર રંગના તમરેની રંગે ને ભાગ લીધી તના દરપછી ત
 વદન અમર લાગીએ રમિ જી જીલ્લાને મુલાળી માન ગિરુદ પાય
 તમજે જ લલે આપ્ય રોપ પગ પગપે સ્વપ અનપૂર્ણા
 દર્શન તે ત્યા રેનતામાં ભા રના રમો થાના ન તા દદાય
 મહેમાન રાઈ પગ રંગી મા ભો ભર્ય મા ભે' તામાં
 વિદ્યાથીએની પૂરી પગાળ અને ગોળાગર મહેમાનોની તપિવતની
 નલાળ મટેની એના સુધનારે દીની

त्याच आठ वर्षां पछ्छी तज्जामी लललनजळ पवारेन त्तारे, त्तान
शिशुविद्वारुनी मत्तलललत पवारेत त्याच माळ रोज़ सु श्रीना प्रते

[illegible][illegible]

તેવો જ તેમ કલ્પ્ય નાહી શી વધાય વના હુનો મંગ
 રા તારીમાથી ભાઈ જેનો તે રતિયાન કલતવાને હનો તારીમ
 દેવા આવનારા માં નિય ના તો કેવામાં રજિસ્ટ્રી ધાવેલા, કેવા
 બનાર લાવે । ત્યાં ના પ્રા તમે છ । છું સાળ વડીલોએ
 જુક ખૂંદ કરેલા તે સગે જરા આપાપૂર્વક દરબાપૂર્વક
 ગજા પછે એ છુરિયા વાગિયા છોડો અને સૌ કોઈ ચુપ
 થઈ ગયા બીજો ફિલ્મની શી ગીત હુક । અને વાતની સગીની
 તકલી ગણી મનવાનું શરૂ થય

આ ધુ મેલે તાલીમાર્થીઓ માટે વનપ મય ગતને સ્થિત
દેવના સ્થિતિનુ વનવાનો નમ મુદર ૧૭૫ પ્રોગ્રામ છે એ વાત
સમજી

□ મુ. નં. ૬૨ ને ૭૬

૧૫ ધ્રુવિ મુનીયી

દીપ્તિ આશીષ પોલીડો પેલી જમાપુ પહેરશુ । ઇં દોપી મુઝોપી
 હાનુકુ પે । આપુ એક રૂપ નજર આગળ આવે છે એ છે
 છુત્તરનામયાગ એવું નિ દિગ લેખન પદમગ આપા તો
 એમના ઈઈ ઈઈ ગપ છે, દેરે રૂપ રત્ન રત્નત ન લેખ માગે
 આઈતો તો આ । મારા ગિતા પર જેમની જે વ્યસર છે એતી જ
 વાત દગીર

પાયા પાયા તપ (૧૪ વર્ત્તિ એક તપ) તપેના ૥ જન્મગત
શ્રાવ્ય જ્ઞાને નામે જે બાળે દર્શાવે ૨ જન્મની જાણ ૨મે સતીપર ૨મા
તે એથી ગણગ વધી ગાંધીપરજમા ઢેરી રેડી નાખા છે એ
તો ન રે જ્ઞેનાજ ૪૪ વર્ણી શકે

જીવ તણ ભણે હાંસી સિંગ એટલે જે કાચ તે લેને કિણ ને
જે ચડાવી જે શિખા લણ તેથી જે રેડે છે તે સ્વદ નથી

ધતું. એમ કહેવું ઠીક રહેશે કે એને આશ્રમી 'જેળવણીનું' રૂપ આપી દે.

આપણે તોપણ સંસ્કૃતિનાં શુરુકળીની વાતો વાંચી પછુ ગાંધી-યુગનાં શુરુકળ કેવાં હોય તેવું પોત જી. કાકાએ વર્ણવ્યું. એમ જ કહેવાય કે આશ્રમી જેળવણીનાં રૂપ અને રંગ એમણે એક અવજા કલાકારની જેમ કંડાર્યાં.

આને દેશમાં બીજી બધે તો નાઈ તાલીમનો ફોવા રાજ થઈ જવા મોકો છે. પણ ગુજરાતમાં એ અગત્યનો હોય તો એવું શ્રેય બે પુરુષોને ફાળે ભય છે : (૧) નાનાભાઈ (૨) જીગતરામભાઈ. આ બન્નેએ એક આખી પેઢી જીતી કરી દીધી છે. એ એમની સર્ગ-શક્તિનો અદ્ભુત આવિર્ભાવ છે.

આમ તો એમણે પૂર્વ જીનિયાદીથી માંડી યામવિદ્યાપીઠ સુધીની શુદ્ધ નઈ તાલીમની પગથીએ ખીલી છે. પણ એમને માથે છોડ્યું મુશ્કેલું હોય તો તે 'બાલવાડી'. મોન્ડેસોરીનાં રહસ્યને સ્થાને એમણે શોધેલાં 'કામકાંડ' એ નઈ તાલીમનો ઉઘોગ દ્વારા જેળવણીનો વિચાર એમની રગરગમાં કેસો રમી રહી છે એનું પ્રગટ રૂપ છે. બાલવાડી શિબિર એટલે જીગતરામભાઈની સહેલે રમતી કવિતા.

પ્રથમવારના સુલાકાતીને એ તિલક, માળા, જનોઈધારી સનાતની બ્રાહ્મણ જેવો જ પ્રાર્થના, સંકાર્થ, કંતાલુનાં સુસ્ત કર્મકાંડને પાળતા મરનકી ગાંધીવાદી ભાસે. એ તો એમને નજીકથી સેવે એને જ ખબર પડે કે આખી રજીણ ક્રિયાઓના સુસ્ત આગલ પાછળ વ્યક્તિનું દોહણું જીવન અને સમાજનાં જર્જરિત મૂલ્યોનું પરિવર્તન કરવાની આંતરિક્ષિયા જેવી કેવી એમની કાનત દાણ છે. એમની માધીસક્તિ અનન્ય. સ્વપ્ન-અહિંસામાંનો વિશ્વાસ પણ પકો. પણ એ બધાંધીય મટી ભય એમની ગરીબ માટેની ઢાઝ.

બે પેઢીએ નેટલો દીર્ઘકાળ એ રાતમાં રડાળા ને પશુ જેવું જીવન જીવતા બાદમીએને માનવી યનાવ્યા. એ કામ શરૂ કેવળ એમના અંતરને દગડાતી દાઝને લઈને...કપાકે ગોણું ખાઈું હશે તોય તે આ દાઝને લઈને જ. એ કવિવાણીને 'એક દિ ગરીબનું સ્વરાજ લાવણું.' ચરિતાર્થ કરવા જ એ આ દીર્ઘ તપસ્યા તપ્યા.

તપો મૂર્તિ નમો નમો!

કાળાંતરે વ્હાલુડી વેડછી અને ગરવી ગાંધી વિદ્યાપીઠ પુરાતત્વ બની જશે ત્યારે જી. કાકાનું અક્ષય પ્રદાન તો રહેશે એમનો અક્ષર રહે.

રવિકવિનાં એમનાં ભાવાનુવાદિન કાવ્યો, અંતરપટ, એવું જીવન-કાથું અખંડ તપો... આવાં થોડાં પુષ્પાંજલિથી ભરીથી એમની જાગડીનાં કાવ્યકુસુમો કાળાંતરે પણ કરમાશે નાંહ.

મને સૌથી વધુ ગમ્યું હોય તો એમનું કવિતાની ક્રાંતિએ પહેલેનું ઈશીપનિપદ. મૂળ સંસ્કૃત શ્લોકોના ભાવને એમણે કેટલાં વર્ષો સુધી અંતરમાં ઘૂંટવા હશે ત્યારે આણું રસાશય ગુરૂરગિરિમાં આવતકુંડું હશે! અનુભૂતિનો જ બાણ એકદાર.

એવા ટે કવિ - મનીષી
તને હનરો નમનો ફરીફરી
તને દેશડો નમનો વળીવળી.

□ ગોવિંદભાઈ રાવલ

૧૬ પુરુષાર્થ, પરાક્રમ ને ગ્રેવણીની ત્રિમૂર્તિ

૧૯૪૪નું એ વર્ષ હતું. '૪૨ના બહાદુર ગિરાદરોને-જેમો 'કરં'એ યા ગરજેના સૂત્રને ગુરુમંત્ર માની અજોનેને હાંકી કાઢવા ઝૂમી રહ્યા હતા-નબેરે દેવતા બાપુજીએ આદેશ આપ્યો. 'હું' એ આપાદે ભાદેર થવા માગતો હતા. સલાહ 'કાની લઈ' ૧૯૪૨ના બન્ધુ-આરીમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં ગુજરાતને હોવા છતાં ગુજરાતી નહિ બાણુતા હોવાથી ગુજરાતી શીખવા દાખલ થયેલો. તે વખતે પૂજ્ય જીગતરામભાઈને મળવાનો અને સાંભળવાનો મોકો મળેલો. ખબર પડી કે પૂ. જીગતરામભાઈ જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા છે, અને વેડછી આશ્રમ જતા હોવાથી મહુવા તાલુકાના પૂતા-આશ્રમમાં છે. હું પૂતા બંને પહેલ્યો. પૂ. જીગતરામભાઈ સાથે પંકેરેક દિવસ રહેવાનું સંજ્ઞાબ્ય મળ્યું. એ દિવસોમાં એમના જીવનમાંથી જે ગ્રેવણ પામ્યો છું, તેના કારણે આજે મહુ તાજીની અનુભવનું છું. સૌજ એમની સાથે આજીવાજીનાં મૂંપડાંઓમાં કરવા જવાનું થતું. સમાજના છેલ્લા માણસ સાથે જે મમતાભરી વાતચીત સાંભળવા મળતી, તે વાંતોએ મારા જીવન ઉપર અદ્ભુત અસર જીલી કરી. પૂણાં નંદીમાં અમે નહાવા જતા. ત્યાં પપરા ન મળે. કપડાં ધોવાનું મુરકેલ. જેમ તેમ કરી પપની બંગ ઉપર કપડાંને સાણુ લગાડી ધોતા. પૂ. જીગતરામભાઈ પાસે એમનાં કપડાં હું 'માણું' તો મને ધોવા આપે નહિ, પણ મારી પીઠ ઉપર ધોતે કપડાં મૂકી સાણુ લગાડી ધોતાનાં કાથે ધોતા. મને કહે હવે તું પણ મારી પીઠ ઉપર તારાં કપડાં ધો. નાનાંમોટાનો ભેદ, રાની-અડાનીનો ભેદ કે એવા બીજા બધા જ ભેદોને ભેદનારા એવાં એ વાક્યો આજે પણ મારા કાનમાં ઝુંકે છે.

જે ૧૯૪૬માં વડોદરા જિલ્લાના છોટા ઉદેપુર તાલુકાના આદિ-વાસીઓમાં કાર્થેનો આરંભ કર્યો. શાહુકારો, જમીનદારો અને અમલદારોની જોડી બધે સમ-વિદ્યાણુ હોય એ રીતે અમારા ઉપર ત્રણે તરફથી તૂટી પડ્યા. આ લોકો વધુ હોલિયાર હોય છે. જેની સત્તા આવે તેની સાથે ગોલડાઈ જતાં એમને આવડતું હોય છે. દેશમાંથી અજોનેને હાંકી કાઢવા જે લોકો બન હશેલીમાં લઈને ફર્માં તવા જ લેઈ જ્યારે દેશની આખાની માટે સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયની માગણી કરવા મેંદાને પડ્યા, એ વખતે જૂના રાજ્યના કેદારો આવા લોકો ઉપર તૂટી પડ્યા. સત્તાધારી પક્ષમાં આ લોકોની મોટી વગ, અને શરૂઆતમાં ગાંધીજીની રચનાત્મક મરુતિ કરનારા મોટા ભાગે કેરેસના માણસો ગણાતા. અથવા કેરેસના કાર્થકેશ અને આગેવાનો આવી મરુતિને પોતાની સાથમાં રાખતા. પણ આંહાની પછી આખાની માટે સામાજિક અને સામાજિક ન્યાયની લડતમાં પોતાને દેશના સેવક કહેવાડવાનારા લોકો પણ સામા જાણુ જઈ મેડા. અને તેથી જ સ્વરાજ પછીનાં ત્રીજે જ વર્ષે આર્થિક અને સામાજિક આંહાની માટેની લડતનો પ્રારંભ આદ્યદેશના તેલંગણમાં શરૂ થયો. એ આદેશનના આગેવાનો હિંસા-અહિંસાના ભેદમાં માનતા ન હતા, તેથી જ આદેશનના ગ્રેવ સાથે હોવા છતાં એણે આખા દેશમાં આદેશનનું સ્વરૂપ ન પકડ્યું. હું મારું છું કે એ આદેશનના પ્રતિકાર રૂપે નહિ, પણ એના પૂરક પુરુષાર્થ તરીકે બુદ્ધાનયનો પ્રારંભ થયો. એના પ્રજ્ઞેતા પૂ. વિનોબાજી પપપાળા પ્રવાસે નીકળ્યા. આખા દેશમાં આ આદેશને વ્યાપક સહાનુજીતિ પેદા કરી. આંહાની પછી

ગામડાંઓમાં વ્યાપકપણે થયેલા પ્રચાર આ આંદોલનની એક વિશેષતા હતી. અનેક નવા કુવાનો સ્થાપનાના આ આંદોલનથી માધ્યમથી, સમાજ અને સરકાર ઉપર આંદોલને સારો જોવા પ્રભાવ પાડ્યો. જેના કારણે ગામડાંની સરકારોને અને મધ્યસ્થ સરકારને બનીને સુધારણાના કેટલાક કામદાર બનાવવાની પ્રેરણા મળી.

કહેવા હું એ માગતો હતો કે ગાંધીજીઓંથી રચનાત્મક કામ કરનારા, હુનિયાલી તાલીમની શાળાઓ ચલાવનારા પૂ. જુગતરામભાઈની જે લોકો ખૂબ પ્રશંસા કરતા, તે જ લોકો સ્વરાજ્ય પછી બ્યારે પૂ. જુગતરામભાઈએ હળપતિઓ અને ગણોત્પત્તિઓને પ્રથ હાથ લીધા, ત્યારે એમને જિલ્લામાંથી કાઢવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. 'સાચવાદીનો શિરધાવ' પૂ. જુગતરામભાઈને પણ પહેરાવ્યો. એ વખતે રાજકીય માળ આ શબ્દમાં પ્રગટ થતી. પણ પૂ. જુગતરામભાઈ આક્રમ અને અણુનમ રહ્યા. આખા ગુજરાતમાં સુરત જિલ્લાના એમના કાર્યક્ષેત્રમાં હળપતિ અને ગણોત્પત્તિઓને ગણોત્પત્તિવારોના સંવિધાય લાભ મળ્યો અને એમની પ્રેરણાથી અમારા જેવા દૂર દૂરના વિસ્તારમાં આવા જ પ્રયત્નોમાં પડેલા કાર્યકરોને સહયોગ અને પ્રેરણા મળી.

મને યાદ છે કે ૧૯૫૮માં પૂન્ય વિનોબાજી ગુજરાતના પ્રવાસે આવવાના હતા, એમને કાર્યક્રમ ગોઠવવા મુળદ સરકારના એટલે કે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના આગેવાનો ભાવનગરમાં બેઠા મળ્યા હતા. અમારા જિલ્લાના વરિષ્ઠ કેંગ્રેસી આગેવાનોએ મારા વિસ્તારમાં પૂ. વિનોબાજીને કાર્યક્રમ ન ગોઠવવા ભેટીએ તેવી દલીલ કરી, ત્યારે હિંમતપૂર્વક પૂ. જુગતરામભાઈએ કહ્યું કે એણે જ ગુજરાતમાં જૂઠાનની શરૂઆત કરેલી. એને ત્યાં જ વધારે માનકોનો ધર્મા છે. પછી તે ગુજરાતના આગેવાનો વચ્ચે અમારા પ્રશ્ન સારી એવી વિચારોની ગમમથલ ચાલી. છેવટે પૂ. જુગતરામભાઈએ કહ્યું, હું એને ત્યાં મંજૂર નથી જાણ્યો છું. એ જિંદાણના જગદમાં રહીને ગરીબો માટે જે કામ કરે છે, તેને આપણે સમજવું ભેટીએ. આજે આવા જિંદાણમાં ભય છે કેહો? આમ પૂન્ય જુગતરામભાઈએ સત્તાધારી પક્ષના મોટા મોટા આગેવાનોની શેઠશરમમાં તણુવા વગર આર્થિક અને સામાજિક આંદોલની માટે લડતા મારા જેવા એક અદના સૈનિકને સંરક્ષણ અને પ્રોત્સાહન પૂરાં પાડ્યાં. પૂ. જુગતરામભાઈ અને ઘણું કહેવાશે અને ઘણું લખાશે. ગાંધીવિચાર એટલે સહ સાથે સમાધાન નહિ, સિદ્ધાંતમાં ભાંધેલો નહિ અને અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવો જ ભેટીએ; આ મંથુ પાપાઓને એક પુરુષના જીવનમાં વિચાર અને આચારમાં ક્યાંય સમન્વય પામેલા જેવા હોય તો તે છે જીવતા બળના આપણા પૂન્ય શ્રી જુગતરામભાઈ!

□ હરિવલ્લભ શરીખ

૧૭ આશ્રમી જીવનની કીક્ષા

પૂ. જુગતરામભાઈને પ્રથમ પરિચય મને ૧૯૨૧માં મહિનગર (અમદાવાદ)માં અધ્યાપન મંદિરમાં થયો. ત્યારે તેઓ સામ્યમતી આશ્રમમાંથી આવતા અને અમને અર્થશાસ્ત્ર તથા હિંદી શીખવતા

હતા. ભેંકે જાનેતા મળીને કુલ ૪-૬ તાસથી વધુ શીખવ્યું નહોતું એવું યાદ છે. અર્થશાસ્ત્રનું તેમનું એક સૂત્ર યાદ છે, ને તે, 'પ્રથમ ચાવીને ખાવાથી જોવા મોરારામથી પણ વધુ પોષણ મળે છે.' હિંદી તો ખાસ ૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં અખિલ ભારત રાષ્ટ્રીય કેંગ્રેસના અધિવેશનને કારણે હતું. પરંપરાના પ્રતિનિધિઓ આવે તેમને 'દુન' અને 'ઈશ્વર-પ્રધર' જેવા કઈંક શબ્દોને બદલે સ્વયંચેવક પાસેથી 'લાખ' અને 'વહાં કહાં' જેવા વિવેકભર્યાં હિંદી શબ્દો મહેમાનોને સાંભળવા મળે એ જ હેતુ હતો. અમે બધા સ્વયંચેવક બન્યા હતા.

અસહ્યથી જ પોતાના વિચારોને વળગી રહેવાની પ્રકૃતિ, તે વખતના અમે વિદ્યાર્થીઓ, અનેક સૂચનાઓ મળવા છતાં સમયસર વહેલાં જિંદામાં મોડા પડતા, આ ન ગમવાથી તેમણે અમારા ત્યાગ કર્યો હતો તેવી તે વખતની મારી જાપ છે. તે જ અસ્પર્શતા તેઓ સરલાયુ આશ્રમમાં જઈ રહ્યા. તે વખતના અધ્યાપન મંદિરનાં ૪-૫ સત્ર ચાલ્યાં હશે, તે વિદ્યાર્થીઓ પૂંછી આવે હું એક જ તેમની નજર આગળ હું, એમ એમણે એક વાર કહ્યું હતું. ૧૯૨૧ થી ૧૯૨૮ સુધી વચ્ચે અમુક મળવાનું થયાતું યાદ નથી, પણ તે અસ્પર્શતા મોડા પડતાની નહોતી બનતી એટલે ૩૬ પંનાની પોતી પહેરેલી તેમની મૂર્તિ યથાતથ યાદ છે.

૧૯૨૮માં સત્યાગ્રહ વખતે પાછા સંભળ્યાં. ભેંકે, જુગતરામભાઈ પ્રથમે શુદ્ધ ભાવના શરૂથી જ આરામાં હતી. અને તેમની મારા પર સ્થિલાવનના હતી. એ કારણે પણ મારી વિનંતીથી તેમણે મને મારડોલી સત્યાગ્રહમાં લાગ લેવા બોલાવ્યો, પણ તરત સ્વ. પૂ. મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા પાસે મને મોકલ્યો, એટલે ત્યાંથી ફરી પૂ. જુગતરામભાઈ પાસે જઈ રહેવાનું બની શક્યું નહિ એ મારી હમનસીબી માનું છું.

તેમના એકબે ગુણ મુખ્યપણે મને યાદ રહ્યા છે. તે એ કે, તેમની આત્મકથા તેમણે પોતે યઈને કહી કાઢીને સંભળાવી નથી અને બીજું, પોતાની તમિષતને સાચવવાની કાળજી તેમણે કહી કરી નહોતી, સ્વાદને પોષ્યો નથી અને સગવડવાળા મહાનર્મી કહી સૂતા નહોતા. વેડછી, પ્રાઈના મંદિરના જોટલા પદ એમના નિવાસ રહેતા સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી કદતરી કામ વધ્યું ત્યારે જ પડી પાંખી તોપણ સૂતાનું તો બહાર જ રાખતા. મારડોલી આવે તો ત્યાં પણ સૂતાનું તો જોટલા પર જ હોય, એટલે કે જીવનનો ધણો સમય અનિદ્રેત રહ્યા છે. શરીરની સંભાળ ન રાખવાને કારણે અમુક ઉંમર પછી શરીરે જળવે મોકાશે, ત્યારથી સાથીદારોના તથા કેન્દરોના આગળને વશ થઈ છેલ્લે ધણપણમાં તેમા થોડા અપમાદ કરવા પડ્યાં છે, ભેંકે એ તેમને પોતાને તો મગવું નહોતું જ.

૧૯૪૨ થી ૪૫ની વાત છે. તે વેળા લડાઈને લીધે બ્રિટિશ સરકારે ગાંધીજીને બંધકાર એકા કર્યો હતો. ત્યારે મોટર બેસીમાં સખત ભીડ રહેતી હતી. સ્વમાન ગુમાસ્તીને લોકોએ બસમાં બેસવું પડતું, એ ભેટીને જુગતરામભાઈએ કેટલીક વખત મોટરમાં જ ન બેસવા સંકલ્પ કર્યો હતા. ત્યારે તેઓ વેડછીથી છુટાડી, અનાવલ, પૂના, (મહુવા) કે મહી જવુ હોય તો પોટલું માથે મૂકીને ચાલતા જતા. અમે પણ ક્યારેક આવા સહપ્રવાસનો લાભ લેતા હતા. પોટલું માથે મૂકવાથી ચાલવાની સગવડ રહેતી.

સામાન્ય માણસ પાસેથી પણ જવાબદારીમાં કામ લેવામાં 'તેમણે' કેળવણી પાતી છે. એ રીતે જાણું પછત વર્જના માન્યતા તંગના સંસર્ગથી મોટા હાઈકેરા બન્યા છે. માટીમાંથી ગદ' જતાવવાની આ તેમની મહાન કળા છે.

જુગતરામભાઈની કલમ પણ આપાદ કાગ કરે છે. 'તેને દાખલો હરિપુરા કેમિસ છે. ૧૯૩૮માં શુદ્ધરાતમાં અધિવેશન ભરવાતું' કેમિસને આગળથી અપાયું' હતું'. ઘણે કેટલાંવેથી અધિવેશન પોતાને ત્યાં ભરવા આગળથી હતાં, પણ હરિપુરાના જુવાનોએ તે માટે સાગણી કરી અને તે બાળતના પત્રો પૂ. સરદાર સાહેબ તથા બીજા નેતાઓને લખવામાં આવ્યા. જુગતરામભાઈને પણ લખ્યું' હતું'. ત્યારે ઈચેક્ષન ચાલતું' હતું'. તે પત્રો પછી જુગતરામભાઈને કામળ આવ્યા કે હું પૂના (માંડવી) આવું છું' ત્યારે હું' પૂના આશ્રમમાં રહેતો હતો. કેમિસ માટેની જગ્યા ને પૂના આશ્રમ તાપી નદીને સાગસામે કંઈ છે, કેમિસની જગ્યા પર થઈને જુગતરામભાઈને પૂના લઈ ગયો. જગ્યાનું મહત્ત્વ નજર પડતાં જ તે સમજ ગયા. તરાપાથી નદી પાર કરી પૂના પહોંચ્યા, અધિવેશન માટે બેઠેલી માહિતી પૂછી લીધી એથી સંતોષ થયો. યસ ઘઈ ગઈ કેમિસ. એક પત્ર બંધી વિગત સાથે સરદાર સાહેબને લખ્યો, ને અનેક વિરોધો છતાં હરિપુરા જ સરદાર સાહેબને ઢેચે વસ્તુ', ને સુદત આવે ત્યાં સ્વર્ગ ભીતરું'. ને એ રીતે જુગતરામભાઈની કલમે કામ કયું'.

જુગતરામભાઈની નજરમાં આવેલ કામ'કર્તાને અગવડ પડે અમર તે સેવક મટી ધંધે વળશે તે તેમને મિલુલ સજૂર નહોતું'. ૧૯૩૭માં પારડોલી આશ્રમ તરફથી ચાલતો સ્વરાજ આશ્રમ સંઘ કેટલાંક કારણસર વિખરાયો, એ વખતે હું' પૂના (માંડવી)માં રહેતો હતો. સંઘ વિખરાયો, એટલે બધા કામ'કેરા છૂટા થયા. હું' પણ એ રીતે છૂટો થયો, ને વિચાર્યું' કે પારડોલી ન છોડવું, પ્રજા સેવા સાથે કંઈક ધંધો કરવો કે જેથી સંસ્થા પાસે વેતન ને માગવું પડે.

આ કારણે મારા એક મિત્રને ત્યાં સુરત ધંધાળીનું' કામ શીખવા હું' ૧૦-૧૫ દિવસ ગયો હતો. જુગતરામભાઈને ખંજર પકી મે' એમણે 'કોઈની પાસેથી સરનામું મેળવ્યું' અને અંધારી રાતે તેમણે યમકાતા કૃતાંતા ત્રીજે માળે સુરત મારા -મિત્રને ત્યાં આવ્યા. મને ખંજર પૂછ્યા, મે' કહ્યું' કે હું' સુરેલીમાં નથી અને મે' મારું' કામ એવું' મેળવ્યું' છે કે પારડોલીમાં રહીને સેવા તથા ધંધો પણ કરીશ કે જેથી કોઈ પાસે વેતન ને માગવું' પડે. મારી યોજનાથી તેમને સંતોષ ન થયો અને એક જ વાક્યમાં મને સૂચના કરી કે, સેવક ધંધો કરે એટલે તે સેવક મટી બંધ છે. તમે એ કરો તે બરાબર નથી. છવેટ બીજ નહિ તો અમદાવાદ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ભગ્યો, પણ સેવાધર્મ' છોડો નહિ. ને એ પંચથી હું' વિદ્યાપીઠમાં બેઠાંયો. ટુંકમાં એમના પ્રયત્ન ને લાગણીને કારણે મારું' આખું' જીવન સેવા ક્ષેત્રમાં પૂડું' થયું' અને એથી મને સંતોષ છે.

□ માધવલાલ પટેલ

૧૮ નવમી જુલન

પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી આપણને કવિજ્ઞાતા જીવનની ઘણીકે ઝંખી થાય છે. તેના આશ્રમે ગવાવના, વિદ્યાધર્મમાં સંસ્કાર મળ્યા, સમાજને ઉપયોગી થવાની તાલીમ આપના અને આજુબાજુના પ્રદેશોનો અભ્યાસ કરતા. પરિણામે લેકાની દારૂસારીના તેમના પ્યાન ઉપર આપની અને તંત્રી ને મિત્રારવાની યોજનાઓ વળતા. તેમનું' આગ જીવન આને સાદું' રહેતું'. અથવા તેમનો મુખ્યવેગ રહેતો. આગ તેમનું' સમગ્ર જીવન નીકે દેવાણ માટે વહે જતું'. આપું' તપશ્ચરી જીવન એ જ તેમની ગમ્ય સ્થાવના રહેતી. માંધીજીએ આ કવિ જીવનમાં રહેલ સેવા, ત્યાગ અને સમાજ પ્રત્યેના સમાધાનના શુભેને લદામાં લઈ તેનું' એક નવું' જ આધુનિક સંસ્કરણ કયું'. વિનોબાજી, ગવિશંકર ગાંધારાજ, કાશ્યાંકજી હાલેલકર, જુગતરામભાઈ એવા સેવાધારીઓએ તેની દીક્ષા લઈને પોતપોતાની રીતે જીવનને સમાજ આર્થિક દરી દીધું'. કવિ જીવનનો સેવાનો દીક્ષાગ્રંથ તેમનો જીવન મંથ જન્યો. સમાજનો ઉન્નય એ તેમનું' જીવનધ્યેય જન્યું'.

આવા જુગતરામભાઈનો ચો પ્રથમ પરિચય પરીક્ષ રીતે મને 'નવજીવન'ના વાચનમાંથી પ્રાપ્ત થયો. તે સમયે કાંતનારને આખા દિવસની સજૂરીની કગણી આના દોઢ આનાથી વધુ નહોતી. કાંતનારને સોબના આઠ આના તો મળવા જ નેહીએ તે સમયવતી દલીલી જુગતરામભાઈએ ગણે બેતરે તેવી લાપામાં કરેલી.

થોડા સમય બાદ નવસારી પાસે આવેલ વેલ્લપુર ગામમાં એક સ્નેહીને મળવા જવાનું' થયું'. યોગનાયોગ તે જ દિવસે સાંજે મરોલી આશ્રમમાં પૂ. કર્તવ્યુપાની મુખ્યતિથિ આંગે સદ્ગત શ્રી જ્ઞલાભાઈ રેસાઈનું' પ્રવચન હોવાનું' બન્યું'. આથી પાછા ફરતાં પ્રવચન સાંભળવાને મરોલી આશ્રમમાં ગયેલો. પછી સ્ટેશન ઉપર આવી લાજ્ય જવા માટે ટ્રેનની રાહ ભેટા હતો. ત્યાં શ્રી માધવલાલ પટેલ આવી ચઢ્યા. મારે પાછોનો પોશાક ભેટીને સહજ ભાવે કયાનો વતની છું, શું કરું છું, કયાં જતું' છે વગેરે પૂછપરછ કરી અને ખુબ જ આગ્રહ કરીને આશ્રમમાં જમવાને લઈ ગયા. જમ્યા પછી આશ્રમ જતાવતાં હતાં. એક ચોરસમાં ઘણી વ્યક્તિઓ એક વ્યક્તિની આગળ પાછળ ખેડેલી હતી. મને માધવલાલે પૂછ્યું' કે પેલા ભાઈને ઓળખો છો? મે' ના કહી એટલે કહે કે એ જુગતરામભાઈ છે. આ નામ સાંભળતાં જ મને આનંદ થયો. મે' તેમને કહ્યું' કે હું' તેમને મળવા ઘણા વખતથી ઇચ્છતો હતો. પછી તો જુગતરામભાઈ સાથે મુલાકાત થઈ. ઘણી વાતો કરી અને મનમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. અંતમાં જુગતરામભાઈએ 'આપણે જૂના મિત્રો હેઠળે એવું' લાગે છે.' એવા ભાવના શબ્દો ઉચ્ચારી પોતાનો આત્મચત્ત ભાવ પ્રગટ કર્યો.

આ પ્રથમ ઓળખાણે જ હું' જુગતરામભાઈની નિકટતા અનુભવી રહ્યો. પછી તો અવારનવાર તેમને મળવા પેટકી જતો. એકવાર મે' તેમને મારી જરૂર હોય ત્યારે મને મોલાવી લેવા માટે કહેલું'. ત્યાર પછી કેટલાક સમય બાદ તેમણે મને મોલાવેલ. મે' તુરંત જ આપાતના વહાને રાજનાયક મોકલી આપ્યું'. તેમની સાથે મારા સંજોગો ઘણા સારા હતા. નોકરીમાંથી આઠ વર્ષ વહેલી નિવૃત્ત થઈ બળદ તેમને ગમતું' નહોતું'. વિરમગામ આવીને મને

અમારા ઉપનગર જિલ્લામાં રચનાત્મક અને આદિવાસી વિકાસનું કાર્ય કરનાર શ્રી. ડી. એન. વાંદરેકરજીની બેઠે સ્વરાજ્ય મળ્યું તે અરસામાં ડાંગ જિલ્લાના આહવા ગામમાં આદિવાસી છાત્રાલયના વાર્ષિક ઉત્સવમાં ગઈ હતી. શ્રી વાંદરેકરજી આ ઉત્સવના પ્રમુખ-સ્થાને હતા. અહીંયાં જ શુભ ખાદી વસુધારી, અને એટલું જ પારદારનિર્મળ અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર 'કાકા'નો પરિચય શ્રી વાંદરેકરજીએ મને કરાવ્યો. તેમણે મારી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ, રાષ્ટ્રીય લડત દરમિયાન ધાવણીનું કાર્ય, વિશેષારસેમાં બહેનો દ્વારા સંચાલિત જુદી જુદી સંસ્થાઓ અને ખાદી મંદિરની પ્રવૃત્તિઓનો ખ્યાલ 'કાકા'ને આપ્યો.

પરિચય, પત્રવ્યવહાર દ્વારા આગળ વધ્યો. તેમણે મને મુંબઈમાં રહીને પણ આદિવાસી વિસ્તારમાં તેમની નિશ્ચા હેઠળ ચાલતાં કાર્યોમાં બેઠાવા પ્રેરણા આપી. આ કાર્યમાં ફંડની જરૂરિયાત તેમ જ કાર્ય સંચાલનની સજ્જત પણ જરૂરી છે તેવું મહત્વ તેમણે મને સમજાવ્યું. તેમણે મને પોતાની બહેન બનાવી આ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરી.

આમ, મારાં મુગઈનાં સામાજિક કાર્યોનો ગુજરાતમાં પણ વિસ્તાર થયો તેનું મહદ્દેશ્ય 'કાકા'ને ફાળે બળ્ય છે. ગુજરાતમાં હું શ્રી દિલ્લુશભાઈ દીવાનજી સાથે મટવાડ-કરાડીમાં કાર્ય કરતી હતી, પરંતુ ધરમપુર, મહી જેવી આદિવાસીઓના વિસ્તારમાં કામ કરવાની પ્રેરણાનું સ્રોત તો 'કાકા' જ છે.

મુંબઈ રાજ્યનું મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત એમ બે રાજ્યોમાં વિભાજન થયું ન હતું, ત્યાં સુધી 'કાકા'નું મુંબઈ આવવાનું લાગણ્ય નિયંત્રિત બેઠું જ. તે દરમિયાન મારા નિવાસસ્થાન 'અરુણેશ્વર'ને પાવન કરવાનું ચૂકે નહિ. મારા પરિવારજનોનાં નાનાં-મોટાં અથેક સભ્ય સાથે તેમની આત્મીયતા પણ જળી. મારા ભાણેજ સ્વ. શાંતિભાઈ શેઠ સાથે તો તેમની અદ્વિતીય સ્નેહભાવ જ બંધાઈ ગયેલી, ને 'કાકા' મુંબઈમાં રહે ત્યાં સુધી તે તેમની સાથે જ રહેતા.

'કાકા' એટલે એક છવત સંસ્થા. સંસ્થાના ચતુરતર માટે માટી, ઈંટ, સિમેન્ટ જેવી સામગ્રીની જરૂર રહે છે તેવી રીતે તેના સંગોપન, વિકાસ અને ધડતર માટે આરિયશીલ, સંનિષ્ઠ, સેવાભાવી, પ્રમાણિક અને નિઃસ્વાર્થ કાર્યકરોની તેટલી જ જરૂર રહે છે. 'કાકા'ની કાર્યકરોની પરખ પણ 'સાચા અવેરી' જેવી અને અન્યો માટે પ્રેરણાદાયી બની રહે તેવી. ઉદારતા એ સંસ્થાના આગવો ગુણ. કાર્યકરોમાં રહેલી આવડત અને સમજણનો તેમના તથા સમાજ માટે શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ તંત્રી સરળતાપૂર્વક કરી શકે. ડાંગ જિલ્લા મહારાષ્ટ્રમાં લાગે કે ગુજરાતમાં? તે વિવાદનાં દિવસોમાં તેમણે આપા એકાદ કાર્યકરની શક્તિ અને સૂઝ પારખી, તેના અંગે વિપરીત અભિપ્રાય લેવા છતાં પણ તમને સુદેર આયોજનમાં તે ભાઈને પરીચિત્તા હતા તે પ્રસંગનું સ્મરણ આજે પણ ચાલે છે.

'કાકા'એ બાણે મુંબઈ ઉપરોક્ત દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી-મજાત વિસ્તારમાં કામ કરવા માટે તે વિભાગને મારું એક બીજું 'ધર' જ બનાવવાની ક્ષમ્બા ન રાખી હોય? તેમ તેમણે પ્રસંગોપાત સ્વરાજ્ય આચાર્ય-કેશીની સંસ્થામાં અને આમચંબુ આપી તે તરફ દેખવણી આપી, અને કમિટીની સભ્ય બનાવી. એ ક્ષસ્થાના

પ્રતિનિધિની રૂએ હું તે વિસ્તારની સંસ્થામાં પણ સ્થાન પામી શકી છું.

સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ બાદ છુતિયાદી તાલીમ, ખાદી કાર્ય, આદિવાસી અને અત્યોદયના ઉદ્ધાર માટેનું એ કંઈ સક્રિય કાર્ય થઈ શક્યું છે, તમાં દક્ષિણ ગુજરાત અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવે છે અને તેવું શ્રેય 'કાકા' જેવા ભંખધારી અને બાણે મીઠે ચાલનાર સેવક સિવાય કોને આપી શકાય? વીરચિત્ત માનસ, સાધુચરિત ઉદારતા, ઋષિદત્ત સ્થિતાપ્રવૃત્તા અને ગુરુ ભાંભી જેવા સદ્ગુણના પ્રતીકને આપણે ભાવપૂર્વક વહોએ

□ મણિબહેન ચં. નાણાવટી

૨૧. જુગતરામભાઈનાં 'રાયણ'

એક નાની બાળા તરીકે જુગતરામભાઈનાં 'રાયણ' મેં માવમાં હતાં અને તેની યાદ કરી થોડા જ દિવસ પહેલાં મને એમણે આપી. અમારાં બાળકો રાજી અને સુરેશ તેમની પાસે જ વેડછીમાં આજે કાંઈક વર્ષોથી રહે છે. સ્નેહભામાં બાળકો અમારી પાસે આવે છે. જુગતરામભાઈએ બાળકો સાથે મારે માટે પણ રાયણ મોકલ્યાં અને મને તે લાખ્યાં એમના એ પુસ્તક જેવાં જ.

રાષ્ટ્રપ્રેમીના વિષે બહુ કહેવાય છે અને લખાય છે. બાળપ્રેમીઓ માટે કેટલું? મારા મને તો એ બાળપ્રેમીઓ સૌથી મોટા રાષ્ટ્રપ્રેમી છે. એવા જુગતરામભાઈને એવા-મળવાના હેતુથી સૌથી પ્રથમ હું '૧૯૫૩માં વેડછી આગમ થઈ. જુગતરામભાઈએ મને બધે ફેરવી આશ્રય આપ્યો.

તે વખતે એક એક નાના ધરમાં આઠ-દશ બાળકો સાથે રહેતાં અને પોતાની રસોઈ કરતાં. એક એવા પરિવારમાં અમારે રાગિતું વાણુ કરવાનું હતું. એક મોટા તાંસળામાં સરસ દૂધ હતું અને લાખી.

જુગતરામભાઈએ હાથમાં તાંસળું લઈ હોડે અડાડ્યું અને એક ઘૂંટડો પીધો. ત્યાં એક બહેન થોલી ભાડી 'અરરર, કાકા! અમારી જીલ થઈ ગઈ. તાંસળામાં તો ભેંસતું દૂધ હતું.' જુગતરામભાઈનું મોઝું પ્રસભ હતું. તે આખી તાંસળા મટકાથી ગયા. પેલી બહેને મને કહ્યું, 'કાકા તો ગાયનું દૂધ જ પીએ છે. અને આમે તો ભેંસનું આપી દીધું.' અમારી કેટલી બધી જીલ સઈ-કાકાનું વત તહ્યું.

મારા વેડછી પ્રવાસમાં આ મારે માટે શિક્ષણ માટેનું સૌથી મોટું કર્શન હતું. જીલ બાળત કેઈ ફપ્કા નહિ, કેઈ ઝાનિ નહિ. પણ જીલનું પૂરું બાન તેમની વિદ્યાર્થીઓને સ્વયં થયું અને સાચું વત યું માન થયું.

વતની એવી કેઈ ચીકણ નહિ—મારી પ્રતિતા, મારું વત' એવો અલખ નહિ. ગાયનું દૂધ પીવાનું વત હોય એનો અર્થ' એવો નહિ કે એકવાર જીલમાં જીલું થયેલું ભેંસનું દૂધ ફેંકી દેવું, આમાં મનચારીની ખરી કસોટી હતી અને તેમાં જુગતરામભાઈ પાર બન્યાં.

એમના વિવાદો સાથે 'ગોલારીની' કરીને લાકથી ઉદ્ધાર કરના સાંભળવાને એક લડાણે હતો.

એથી આગળ દરિયુરા કેશિસમાં આગતાવાજનાં નિવાસો. મંડોળો, મંડો અને પ્રદર્શનો દર્શાવે પછી છેક છેનાડે એક મોટી રાત્રીમાં સામરણા, ડોલો, માવડા વગેરે સાધનો સાથે એક સ્વયંચેરદંતુ દળ હતું. તેમાં મે' કાકાને જોયા, લંબી મટાવેલી બાંયો અને કંછોરા માર્યો હતો.

વળા એ ક્રેપ્સ સલાકાર મંડળમાં હતા ત્યારે જૂના ક્રેપ્સમાં આવ્યા હતા. તેમણે અમને કહ્યું 'તે માણસ કેળાનો ચલ ફેંકી દે અને કેળાની હાલ પોતે ખાતે તેના માણસને લગે' કેવો કહો! 'ભાણેમાં મોટા' એવું જ કરનાં હોય છે. જુઓ, કરવાથી શીખાય છે. કરવાપછી, ભણેમાં એણે ભણેમાં પર લાદે છે. એ તો પેસા કેળાની હાલ ખાનારા જેવા અણુ અણુ ને!

અમારે ત્યાં નાનાંથી મોટાં થયેલાં બાળકોને જુગતરામલાઈએ જે રીતે પોતાનાં કરી લીધાં છે, તે અમારું મોટું સદ્ગુણ છે. હું તો એ બાળકોને કહું છું, 'તમે ભલભલી વિચારપોથીનાં બન તે કરનાં પણ જુગતરામલાઈની સેવામાં શીખો, એવું સદ્ગુણ ક્યાંથી! તમે તેમની હાથમાં દોહા-મેણો-મૂલો જમો, તેમની સાથે વાતો, વિનોદનાં તમને શક્યમ્માં સાચાનો નિયોગ મળશે.'

આજનાં રજવાં કે એનેરી કોને ઉપરની પાપટીમાં જુગતરામલાઈનાં 'રાખણ' કાંઈ અનેરો સંદેશો આપે છે.

□ શીનામળેને મંગલદાસ

૨૨ સેવાની પરાક્ષ પ્રેરણા

મને આશ્ચર્યજનક જીવવાની તક મળી નથી અને મૃદુલ જીવન જીવતાં સેવાની સંકલ્પ તદ્દા મળી તેને સાર્યક કરવા વચાચકિત પ્રમાણ થયે છે. જતાં આશ્ચર્યજનકને સંકલ્પ પ્રભાવ મારા પર હંમેશ પડતો રહ્યો છે. તેના ઉત્તરથી મારા જીવનનો માર્ગ જોવામાં મને માર્ગદર્શન પણ મળતું રહ્યું છે. તે અંગે મુ. શ્રી જુગતરામલાઈ હંમેશ મારી નજર આગળ એક આદર્શ વ્યક્તિ તરીકે તરી આવ્યા ક્યાં છે. એ રીતે મારા જીવનને સેવાગમ બનાવવા અંગે તેમના તરફથી મળેલી પરાક્ષ પ્રેરણાનું મનુ મને લાગે છે.

તેમની સાથે વિચારો અંગે કેટલીકવાર મારે સત્તેજા પલ્લુ થયા છે. પરંતુ તેમના સૌજન્ય અને માયાળુ સ્વભાવે તેમના તરફનો આદરભાવ એક સરખો જળવાઈ રહ્યો છે. હજી પણ કેટલાંક કામો તેમની સાથે રહીને કરવામાં મને એક પ્રકારે હૃદય લાગે છે. ખાસ કરીને આદિવાસી અને પછાત વર્ગનાં ઉત્કર્ષનાં કામો રાજકીય સંતેજને પાછળે રાખીને પણ તેમની દેરવણી નીચે કરવામાં મને એક પ્રકારે આનંદ મળે છે. ભેંકે રાત્રીપરજ સેવા સલા કે એવી કોઈ સંસ્થામાં હું નથી. જ્યાં મારી રીતે છેલ્લાં પચીસ વરસથી પણ વધારે સમયથી એવી પ્રવૃત્તિને મારા કામનું આવશ્યક અંગ ગણીને આવે છે. અને નાના મોટા સંઘર્ષો

વચ્ચે પણ વર્ગજેનના ખેલને નજર સમજા રાખી મારી પ્રવૃત્તિ મારફત દળાવવા ક્યાંકવાકાને સામ સંકલ્પ મળે તે અંગે કાપરત રહ્યો છું. તે પણ જુગતરામલાઈની પ્રવૃત્તિને યાદ કરીને. એથી આ તકે વાણું કે તેમના આશીર્વાદ આ કામોમાં પણ મને મળતા રહે.

□ લાલશાઈ નાયક

૨૩ વડલાની છાયામાં

પૂલ્ય જુગતરામ કૃષિના સત્યાસમાં દરિયુરા કેશિસ વખતે આવ્યો અને પહેલી જ વખતે તેમના સહવાસને રંગ સાંપડ્યો. તે વખતે લવેર, તાકુકે માંડરજેનના કિસાનોએ મળેતપારાને સાલ મેળવવા માટે આશલાગની લડત ઉપાડી હતી તેની વાત મેં દરિયુરા કેશિસમાં કરી. પૂલ્ય જુગતરામકાકા તોડે સ્વ. કલ્યાણજીકાકા અને સ્વ. પ્રેમશંકરકાકા પણ હતા. હું સ્વ. કલ્યાણજીકાકા અને સ્વ. પ્રેમશંકરકાકાને જોળખતો હતો, પરંતુ પૂ. જુગતરામકાકાને જોળખતો નહોતા. તેમનું મનબૂત કરીર અને લાંબી મુઠ દરિયુરા કેશિસ વખતે મેં ભેળવેલી હતી અને તે જ વખતે આદિવાસીઓમાં પ્રેરણા પ્રતિ તરીકે પૂ. જુગતરામકાકા કામ કરતા હોવા ભેળવેલી એવી જાણ મારા મન ઉપર પડી. તેમણે દરિયુરા કેશિસનું કામ પૂરું થયા પછી લવેરના કિસાનોને હૃદય આપવા માટે આવેલાં એમ મને જણ્યું હતું. પરંતુ તે જ અરસામાં કિસાન નેતા સ્વ. ઈન્દુલાલ યાસિંકા હાથે હું ઝડપાયો અને તેમની પાછળ પાછળ મેં સાલવા માંડ્યું. લવેરના કિસાનોની સાથે હળપતિઓનાં પણ મુક્તિજન્ય મારેની લડતો ચાલી, હળપતિઓને આઝાદ પણ કરવામાં આવ્યા, બારોલીમાં સ્વ. સરદારશીતા સાન્નિધ્યમાં હળપતિઓની મુક્તિની વાત થઈ, પરંતુ જમીન માલિકોને દેવું હપતે હપતે આપ્યું એ વાત અમને ગમી નહિ અને તેથી પૂ. જુગતરામકાકાને મેં મારી વેદના બધાથી. ત્યાર પછી અનેક નાની મોટી લડતો ચાલી જેમાં લેલાં જવાનો પ્રસંગ પણ સાંપડ્યો. હળપતિઓની બાળનમાં આપણને કોને લાગે છે કે તેમની જે મુક્તિ અંગેની લડતો હતી તે ઘણી જ અગત્યની હતી. હળપતિઓને નડું નામ આપવાથી પણ તેઓ પૂરેપૂરા સ્વતંત્ર થયા નથી. સને ૧૯૫૭માં હું તેમના સહવાસમાં વિશેષ આવ્યો તે વખતે મણીયાનો મદદ કરવા માટે માંડરજેન તાકુકા માટે મારી ખાસ પસંદગી કરવામાં આવી. અચાનક સને ૧૯૫૮ની સાલની અંદર પૂ. વિનોબાજી અને પૂ. વ્યથપ્રકાશ નારાયણની પદધાના સુવત નિલ્લામાં શરૂ થઈ તેની જવાબદારી પણ ધામરોડમાં ઉઠાવી. ધામરોડથી સુરત નિલ્લાના કાર્મકર્તાઓએ વિનોબાજીને અને વ્યથપ્રકાશને વિદાય આપી તે પ્રસંગની મને યાદ છે. ત્યાર પછી સને ૧૯૬૨માં મારે ધારાસભ્યમાં જવું પડ્યું. મેં ધારાસભ્યમાં આદિવાસીઓના ઉદ્ધાર માટે સતત લડત આજ રાખી અને સને ૧૯૬૫ની સાલમાં દ્રાવળસંકલિન લઈને જુગતરાની આદિવાસી પંક્તિમાં ઘુસ્યો, જેમાં વેડકીમાં પણ દર્જન કર્યાં. મારી આદિવાસી પ્રત્યેની તીવ્ર લાગણીનાં દર્શન પૂ. જુગતરામકાકાને તે વખતે ગળ્યાં નહિ હોય તેવું હું માનું છું. પરંતુ જુગતરામકાકાએ આદિવાસીઓના નિકાસ માટે જે

તકો ઊભી કરી છે તે એક પ્રેરણાપૂર્ણ છે. આના સારવાગરો જંગલ મંડળીઓ, આશ્રમશાળાઓ, ગદ્યોના ગાડેની પી. ડી. સી. કોલેજ અને હળપતિઓ માટે સર્વોદય યોજના એ બધું નેઈ શકીએ છીએ.

પૂર્ણ જુગતરાગકાકાના વડલાની છાયા નીચે અનેક કાર્યકર્તાઓ તૈયાર થયા અને તે કાર્યકર્તાઓને વધારે કામ મળે તે દિશ્વે મેં જ વિદ્યેન્દ્રીકરણ કરવાની યોજનાનો અગલ કરવા માટે કાર્યકર્તાઓના સંમેલનમાં દરખાસ્ત મૂકી અને એ દરખાસ્તને વધારામાં મળ્યાં. પરંતુ વેદકીની પ્રગતિ વિકસાવવાને બદલે તેમાં અનેક રુકાવટો ઊભી થઈ અને મારી જે દિશ્વે હતી તે દિશ્વે બદલાઈ. હવે તો ભ્યાં વિદ્યેન્દ્રીકરણ થયું ત્યાં દરેક કાર્યકર્તા લગભગ પોતે જ ભૂલા હોય તે રીતે વર્તે છે એ નોંધને મને થયું જ દુઃખ પહોં થાય છે. પૂ. જુગતરાગકાકા પછી કોણ? એ પ્રશ્નનો મેં મારા એક પત્રની અંદર હલેલો કરેલો છે તેની ચર્ચામાં અત્યારે ઊતરવા માંગતો નથી. પરંતુ વેદકીને વડેલો ગયા પછી આદિવાસીઓને શીળી છાયા અને હાંડે કોણ આપણે એ અત્યારે કહેવું મુશ્કેલ છે.

□ રામજીભાઈ રૂ. ચૌધરી

૨૪ ખારા સમુદરમાં મીઠી વીરડી

અરે! આપણા આ જગતને શું થયું છે? પશુઓથી માત્ર વિવેક-હૃદિને કારણે અસર ઝાળખાતા આ માનવીને તે આજે શું થતું વળખું? તેવું મહેનતક્ષપણું અને સંગઠીથી ગયાં કયાં?

આજે આપણી ચારે પાસ મેક ભયંકર આર્થિક વિપત્તિ વેરાયું છે. ભ્યાં નોંધે ત્યાં એકી મહેનત, હૃદિના પ્રભાવે, પોતે હાંસલ કરેલ કોઈ ને કોઈ નિપુણતાના વેચાણે કે પોતાની આસપાસના માનવીની અગ્નિનાંતે કે અખૂંચણના લાસે પોતાના માટે વધારે ને વધારે સગવડ, સાધન અને સંપત્તિ એકત્રિત કરવામાં બધાને જીવન સાધ્ય દેખાય છે. છેલ્લા દાયકાઓમાં બધે જ સંપત્તિ, સાધન અને સગવડમાં ખૂબ વધારો થયો. અરે! ઉત્પાદનમાં અને પાસ કરીને કૃષિ ઉત્પાદનમાં તો અર્થશક્તિના નિયમોને પહોં આંદી ભય વધારો થયો છે, ખતાંયે એ સંપત્તિ અને અભારખાની આગ તો વધારે ને વધારે પ્રબલિત થતી ભય છે. એ ભલા માણસ! તારી માનવતા ગઈ ક્યાં?

એક જાણુ જંગલ, મેટર, વાડી-વજીરા વધતાં અને વાતાવૃક્ષિત થતાં ભય છે. રેડિયો, ટેલિવિઝન, ફીજ અને ઇતર મેળસૌખ્યનાં સાધનોની સંખ્યા અને પ્રકારે અસીમ ગતિએ વધતાં જ ભય છે, અને આવક કેમ વાપરવી તે ચિંતા છે. ત્યારે બીજા જાણુ બે ટંક પહોં પૂરું આવા ન પામતાં, રોજ રોડી માટે સ્વકર્તા, ઝૂંપડપટ્ટીમાં કે ગામડાંની લાંબી ઝૂંપડીમાં નાગ સૂખમાં પડી રહેતાં, માનવીઓના સંખ્યા અવિરત વધતી જ ભય છે. જેને છે તે વિચાર વિવેક વિના નીતિ અને માનવતાને અવગણી વધારે ને વધારે મેળવવાના અભારખામાં ઝૂંઝૂંટ રહ્યા છે. જેને કંઈ નથી તે પરવશતાની ધોર પાકવી આગમાં ચોકાઈ રહ્યાં છે. કોઈને પહોં સતોષ નથી! સુખ નથી! શાંતિ નથી!!!!

રાષ્ટ્રપિતા પૂ. ગાંધીજીની કુદેશી અને નેમની રાજધારી તમે નાના-મોટા, નાની-અનાની, શેઠ-જૂર, માલિક-નોટર, બંધી-દાર-એકત્રિત, ના-ગર-ગરીબ આંદોના સંદિવારા સ્વરાજ્યમના કળ રૂપે આપણે આઝાદ થયા, આપણે જીવન વિધાની બલીભલી આશરો માંધી હતી. આપણે તો એક રામરાજ્યની ભવ્ય દેવતાએ સ્વાવલંબી આત્મનિર્ભર જીવન જીવવા-જિવાડવાના અસંખ્ય રસ્તા ચીંધ્યા. તંજો તો સ્વર્ગ સિધાવ્યા અને આપણે યોગ્યવિદીન સમાજરચના, સમાજવૃદ્ધિ સમાજ, પરસ્પરાવલંબી નીતિમય જીવન સ્વાવલંબી આત્મનિર્ભર વિકાસ, આર્થિક અને સામાજિક ન્યાય વગેરે વાંતા રોજગરજ સંગળાસા જ રહ્યા.

માનવ જીવનમાં જીવવા આર્થિક આત્મનિર્ભરતા એટલે કે રોજ-રોડીના પ્રગથ એ પાયાની જરૂરિયાત છે. રોજ-રોડી માટેનો વિદેશ-વિદ્યાર એટલે કે જંગવણી, તે, તે પછીની જરૂરિયાત છે. અને આ જ નેતું સમાજ તથા સામુદ્રિક જરૂરિયાત નિવંધન એટલે કે તં, વલંદત કે સમાજરચના છે. આઝાદી મળી. આપણા લાઈઓ સત્તાસ્થાને બિરાબ્યા પહોં પરિસ્થિતિ અને રીતરસમે તેનાં તે જ રહ્યાં. પૂ. ગાંધીજીએ ચીંધ્યા રાફે આપણે ચાર તો કહ્યું પહોં આપણે આચારમાં કંઈક જુદા જ રહ્યાં! વંદની કહવી દવા ફેંકી માત્ર પડીકરીને કાળ જળવા જેવું તો આપણે ગાંધીવિચારનું કહ્યું નથી ને!

ગાંધીજીના નામે ખાદીના સ્વાંગ સણ, સત્તાને માટે મને તેવાં મૂલ્યોને અપનાવી, માત્ર સત્તા-પુરશી માટે પાટલીબદ્ધઓની વળ-ઝાર એ આપણા આઝાદી પછીના રાજકારણ અને રાજકર્તાઓની તંત્ર ક્ષેત્રે તારીર છે. વિકાસને નામે અધિકારીઓ અને કેંદ્રદારોને પેલતી યોજનાઓમાં આસલેકતો વિચાર સુધ્યાં કરવામાં આવ્યો નથી. પરિણામે દરેક પંચવર્ષીય યોજનાના અંતે મેકારી વધી છે, ગરીબી વધી છે અને જંગવણી માત્ર સ્થાપિત હિતો અને સાધનસંપત્તિ વર્ગના હિતોમાં આમવર્ગના શોષણનું સાધન બનેલ છે.

જેને છે તેણે મેળવ્યું, પહોં જેની પાસે કંઈ નથી તેવું તો આ વિકાસચાત્રમાં માત્ર શોષણ જ થવા પામ્યું છે. ગરીબો વધારે ગરીબ થયા છે, સાધનવિહીન મેકાર અત્યંત થયાં છે. સાધનવાળા વધારે ને વધારે વિકાસ પામી સાધનસગવડ બને સંપત્તિવાન થયા છે. ગામડાંઓ નજ થવા લાગ્યા છે. શહેરો અને ઉચીગામી ગરીબીના તાંડવજીવના અખાડા જેવી ઝૂંપડપટ્ટીઓથી ઊભરાતાં થયાં છે. જેને કારણે અનેક આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય સમસ્યાઓ ઊભી થતી ભય છે. જીવન વધારે ને વધારે ક્ષુધિત થતું ભય છે.

ચનાતમક સંસ્થાઓ અને ગાંધી નામધારી સેવાસથો પહોં આ વિષયકથી અલિપ્ત રહી ન શક્યાં. ખાદી અને ગ્રામીણો ક્ષેત્રે માત્ર ભક્તિભાવ અને કહેવાની નીતિમતાને નામે ગરીબોને તો મજૂરી માટે ભસ્મકાની કામગીરી કરી. જંગવણીની ધનધાની સંસ્થાઓએ ગરીબ અને તેની રોજરોડીને ચોણ ગણી સરકારી-કરણ પામી માત્ર ગામના સાધનસંપત્તિ લોહિ અને મધ્યમવર્ગની સગવડતા ઊભી કરી. ગરીબ, સાધનવિહોળો અને અર્થિક અભેદ મોટો આમચર્ચ તો આજીવન સંઘર્ષમાં માત્ર અધારામાં જ પકેલાયો.

સ્વરાભ્ય કે સર્વોદય કે રચનાત્મક કે સામૂહિક વિકાસ કે અત્યોદય-નાં છેલ્લાં ૩૩ વર્ષની આપણી વણબર યાત્રામાં આગળ જતાવેલ તેના કરતાં કંઈક જુદું, ગાંધીજીના નામને કંઈક સમજનાર, તેના કામને ખરા અર્થમાં ઉતારનાર અને તેના સૂચનને જીવન-મંત્ર જતાવનાર કે ગણ્યાગાંઠ્યા ટસરિયા દીવડા કે ખારા સમુદ્રમાં મીઠી પીરડી જેવા આ રાજકારણ, વહીવટ અને સારા-તારાની આણુ પ્રણાલિના મંદવાદથી અચિત ગાંધી-કર્મયોગીઓ આ દેશમાં છે તે પૈકીમાં શ્રી જુગતરામભાઈ મોખરે છે. દક્ષિણ સુજરાતના ગામડાને તેમણે ગાંધી છારે કર્મજીમ જનાવી, બનાં તેમના ૫૦ વર્ષના શેગળમે આને લોકાલ-વ્યવસારોં સામકાંઓમાં ને ગ્રામવિકાસ અને લોકાનુવૃત્તિનાં દર્શન થાય તે સારામે દેશ માટે ઉઠાડરણુક છે. શ્રી જુગતરામભાઈએ કામની શરૂઆત લોક-સ્વરાભ્યની પ્રવૃત્તિઓ—જંગલ કામદાર સંગઠન, સહકારી સંઘારો અને મંડળો, ખેતી વિકાસમાં રાજગારી, ખાદી ગ્રામોલોજ અને ખેતી દ્વારા લોક કેળવણી કરી. ગામડાંનાં લોક અને તેમની ખેતી મુખ્ય રહ્યાં. ખેતી વિકાસથી જ આત્મનિર્ભર રોજરોડી અને સહકાર દ્વારા વિનિમય કરતાં કરતાં ગ્રામ સ્વાવલંબન હાંસલ કરવા જુગતરામભાઈ સાથે આયોજક બેઠાયાં. તેમનાં અનેક સંગઠનો ભીમાં થયાં, અનેક સંસ્થાઓ, સંઘો અને હબરો કાર્યકર્તાઓ તૈયાર થયા. શ્રી જુગતરામભાઈની તો ધારણ છે કે ખેતી દ્વારા રોજરોડી અને ખેતીમય જ શિક્ષણ થાય. ગ્રામજીવન એ રાષ્ટ્રવિકાસનું એક સ્વતંત્ર, આત્મનિર્ભર એકમ અને અને છેક છેલ્લાંનાં લોક પણ આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય ન્યાયી જીવન જીવે. તેમનાં આ વિચારને લોકોએ પૂણ્યપ્રેમથી ઝીલી લીધી છે અને કેટલાંક ગામડાંઓ આ વિચારે પોતાનો વ્યવહાર કંઈક અંશે સુખમય ચલાવે છે. હબરો આંદોલની યુવક-યુવતીઓ પૂ. બાપુજીની છુનિયાદી નઈ તાલીમના માળખામાં શિક્ષણ પામ્યાં છે ને પામી રહ્યાં છે.

શ્રી જુગતરામભાઈના પરિવાર સાથે મળવાનો અને વીસ વર્ષ પહેલાં મોકો મળ્યો. શેગળમેજ વ્યારા અને વાલોડ તાલુકાની ઉત્તર છુનિયાદી વિદ્યાલયોની ખેતી અને ખેતીશિક્ષણના માળખાને જોઈવવામાં એક નિમિત્ત થવાની સને અમૂલ્ય તક મળી. ખેતીને જ જીવન અને કેળવણીના પાયામાં રાખવાની શ્રી જુગતરામભાઈની વિચારધારાનો મારા પર ઘણો બેડા પ્રસાવ પડ્યો, પરંતુ જુગતરામભાઈના ખલે ખેતી ને મેળવ્યું અને બાપુનું ને આધારે કહેવાનું મન થાય છે કે આને તેમની આ કેળવણીની સંસ્થાઓ પણ સરકારીકરણ પામી છે. કેળવણીને મુખ્ય મણે છે તેથી તેઓ આચરજીવનના ધણુ નજવા વર્ગોની જરૂરિયાતો સંતોષી શકે છે. છેવડાના સાધનહીન ગરિબને ઉપયોગી થવા સારુ તો ઘણુ પ્રવૃત્તિની જરૂર છે. ખેતી માટે તેમણે હજુ ઘણું કરવાનું બાકી છે. તેઓ માત્ર કેળવણીને જ પ્રાધાન્ય નહિ આપતાં લોકની જરૂરિયાત અને તેમના જીવન રોજગારને પાયામાં રાખે તો તેમની કેળવણી પણ જરૂર સફળ બની શકે.

શ્રી જુગતરામભાઈના આ માળખાને વહીવટ પણ વિશિષ્ટ છે. તેમણે આ માળખામાં સેવાનો મંત્ર ફૂંક્યો છે. તેમની એક એક પ્રવૃત્તિ લોકધારિત સેવામય છે. અને એટલે જ વચ્ચે સારામે વિચને લેરી વળેલ આર્થિક વિપત્તીની વચ્ચે પણ આ પ્રવૃત્તિઓ

નૈસર્ગિક રીતે પાંચરી રહી છે. બ્યારે એથી વિરુદ્ધ આપણા દેશના વહીવટી તંત્રના પાયામાં સેવાને બદલે સત્તા ને પરદેશી હકૂમત તરફથી વારસામાં મળ્યાં ને જળવાઈ રહ્યાં છે. આપણી સાથે જગતના અસંખ્ય દેશો આગ્રહ થયા છે. દરેકે આગ્રહી બાદ તરત જ પોતાનું વહીવટી તંત્ર બનાવેલ છે. એક ભારતે જ હુલામી-કાળના વહીવટી તંત્રને ચાલુ રાખેલ છે. ચીન જેવા કેટલાકે તો સ્વરાભ્ય બાદ તંત્ર બદલતાં ને થોડી કચારા રહેવા પામેલ તે પણ સાંસ્કૃતિક કાન્તિના નામે બદલી લેણુ પૂરી કરી છે. સારામે વિચમાં કદાચ આપણે જ એક માત્ર એવા છીએ કે જે આમ ચલાવે છે. આ તંત્ર ને પહેલાં પરદેશીઓની હકમખોસી કરતું હતું તે હવે ગણ્યાગાંઠ્યા પુરણીવિદ્યાસી રાબતકર્તાની હકમખોસી કરે છે અને લોકને બધા ભૂલી ગયાં છે. આવા ૩૩-૩૩ વર્ષ પછી પણ, ચારે પાસ જટિલ સમસ્યાઓ અને અકળામણો ખડી થવા છતાં કોઈને તે ખ્યાલ મુખ્ય આવતો નથી. મને મારા છેલ્લાં ૨૫ વર્ષના આ સરકારી વહીવટી તંત્રના માળખામાં ને કહ્યુંપિત્તા અને લોક ઉપેક્ષા નેવાં મળ્યાં છે તે કોઈ સ્વમાની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રમાં કોઈ શકે તેવી કલ્પના પણ નહિ આવે. જુગતરામભાઈએ કહેલ પ્રયોગ પણ કરવાની કોઈને જિંદગી નહિ થતી હોય? સેવા એ કપરો પંથ છે અને જીવન એ પિત્તળિયો લોટો છે. તેની સદા ચોક્કાદારી અને માંબળુ ક્રિયા કરવી જ રહી!

ગમે તેમ શ્રી જુગતરામભાઈની પણ કાયા ઘસાણી છે. તેમની ચોક્કાદારી અને માંબળુ ક્રિયા ઘટયાં છે, તો, કરનારની સંખ્યા પણ ઘટવા લાગી છે. હવે આ માળખાને પણ આર્થિક હાંસીના વિપત્તીની અસર થવા લાગી છે. લોક હુલાવા લાગ્યાં છે. સેવા સત્તાવાદી થવા લાગી છે. સંસ્થાઓ ખેતી અને લોકધારિત હતી તે મકાન અને સરકારધારિત થઈ છે. કેળવણીને રોજગાર આધારિત કરવાને બદલે રોજને કેળવણી આધારિત કરી જાન અને રોડી બનનેને હુલ્લ જનાવવાનાં પગરણ મંડાયાં છે. આશા રાખીએ કે ગાંધી વિદ્યાર્થી હવે નવા સ્વર્ગમાં ખેતીના અભિગમ સાથે પુનર્જીવિત થઈ પૂ. જુગતરામભાઈની આશા અને આકાંક્ષાઓને સાકાર કરે. એક અમૂલ્ય પ્રયોગ જીવન રહે તેવી પ્રભુને પ્રાર્થના છે.

□ ડૉ. કલ્યાણી પરમાર

૨૫ ભારતનો વડોલો

મુરબી જુગતરામભાઈનું જીવન એક વિશાળ વટજૂલ જેવું છે તેમણે અનેક દુષિયા, નિરકર ગ્રામવાસી બહેનો અને ભાઈઓ માટે નોંધપાત્ર સેવાઓ કરી છે. તેમને નેહીએ છીએ ત્યારે નમ્રતા અને પ્રેમની મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે. ગાંધીજીના વિચારોને તેમણે અસરકારક રીતે જીવનમાં વણી લીધેલ છે. શિક્ષણના કાર્યમાં પણ તેમની સેવાઓ અત્યંત પ્રેરણાદાયક છે આજના સામયમાં અનેક નાના મોટા નેતાઓ ગાંધીજીના નામની માળા હરકડી ફેરવ્યા કરતા હોય છે, પરંતુ, તેમનું જીવન બિલકુલ જુદું છે. આથી લોકોમાં આવા આગેવાનો પ્રત્યે આને ઘણો રોષ છે. તેઓમાં નિરાશા અને હતાશા આવી છે. પરંતુ, આપણી

વચ્ચે થેડેલા પૂ. રવિશંકરદાદા, યુરોપી દિલ્હિયુલ્લાઈ, યુરોપી જુગતરામલાઈ, યુરોપી ગળલલાઈ જેવા ધોણ બીજા કાર્યકરોને ભેઈએ છીએ ત્યારે આપણને આશા આવે છે કે પ્રબળા કિતની ચિંતા કરનારાઓ છે.

તેઓએ મેલા કાર્ય શાટે સાચો ભેળ લઈને જે સુદર કાર્ય કર્યું છે તે તેમના કામનું કામનું સ્વારક છે. કાંઈપણ જાનની પ્રસિદ્ધિ અથવા પરવા કર્યા વગર તેમણે આદિવાસી વિસ્તારોમાં જે વિશિષ્ટ કામગીરી કરી છે તે અવિસ્મરણીય રહેશે. આ ભૂતિમાં જે ભયંત્રિ આવી છે તેનો સારો યથા યુરોપી જુગતરામલાઈને કળે ભય છે.

રેડિયો અને ખાદી કાર્યની તેમની કામગીરી પણ અત્યંત મોંઘ-પાત્ર છે. આજે દલિત યજ્ઞ છે કે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સ્વમાન-પૂર્વક રોજ આપવાનું સાધન રેડિયો અને ગૃહઉલ્લોચ જે છે. તામિલનાડુનાં ગામડાઓમાં હું જે ભેઈ છું કે અનેક કુટુંબો આ કાર્યમાંથી પોતાનો રોડલો આનંદથી અને ઉત્સાહથી રમે છે. એટલું જ નહિ પણ ખાદી અને ગૃહઉલ્લોચ શાટે તેઓના દિલમાં ઊંચી ભાવના પણ છે તેઓ આ કાર્યને એક પવિત્ર કાર્ય ગણે છે. શ્રી જુગતરામલાઈએ આ કાર્યને ઘણું દિવાળ્ય છે. આપણે આશા રાખીએ કે ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ખાદી અને ગૃહઉલ્લોચ ખૂબ વિસ્તારે, સામાન્ય પ્રમજન પોતાની જીવનવ્યવસ્થામાં ફક્ત ૩૦ ટકા જેટલી આ વસ્તુઓ ખરીદે તો ગામડાઓ આજની આર્થિક કુદૃશમાંથી ઊગરી ભય.

આજે ભંદર જીવનનાં મધ્યે ચૂંચાઈ ગયાં છે. ચારિત્ર્યની કટોકટી ચાલી રહી છે. કાળાંબભર, બ્રહ્મચાર અને ભેળસેળ નિરંકુશ કૃત્ય કરી રહ્યા છે. તના અધકારમય વાતાવરણમાંથી યુરોપી જુગતરામલાઈ જેવા કોલો લઈને પ્રકાશ પાથરનારા બહુ થોડા છે. તેમનો સંકેલ અને કાર્ય ખૂબ પ્રસારે એ ખાસ કરવું ભેઈએ.

શ્રી જુગતરામલાઈ ફક્ત 'વેકહીને વડલો' નથી, પરંતુ ગાંધીવાદી વિચારસરણીના અને તે કાર્યક્રમને શીતળ જાણે આપનાર ભારત-નો વડલો છે.

□ પ્રભુદાસ પટવારી

૨૬ જીવલી ભગતી ગીતા

પાંચમે અધ્યાય એટલે સંન્યાસ. ઉપરથી કર્મોગી કેપાતા જતાં અતરંગ શાન્ત-વેરાગ્યથી ભરપૂર, શબ્દે શબ્દે આત્મશાન્ત, આત્મ-ભોધ, શબ્દે શાન્ત વેરાગ્યનો પાલક અગ્નિ. પૂ. જી. દાદાની સમાગમમાં આત્મો છે. બહુ જ નજીકથી ભેલા છે, બપુવા છે. આખા દિવસની દિનચર્યા પણ નિહાળી નિષ્કામ કર્મોગને ગીતાની : એ સંન્યાસ એટલે ગીતા-

શંકરાચાર્ય અને શંત વિનોબાએ બહુ જ સરળ ભાષાનાં કૈયું વિવેચન કર્યું છે. પરંતુ મને એ સમભૂત જ નહિ, એની શેઠે થેડી જ નહિ. પરંતુ જી. દાદાનાં કર્મનાં રૂપો, એમનો કર્મોગ નિહાળ્યો, ખારીકાઈથી દિનચર્યા નિહાળી અને તરન જ અગ્નિતની જેમ દાખલો થેડી ગયો કે કર્મનાં અકર્મ એટલે જી. દાદા, પૂ. વિનોબાજી કહે છે ગીતાનો પાંચમે અધ્યાય એ તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં કૈયાર્યાં જેવો કૂદકો છે. બધું કે શિમાલમનું એવરેટ. કર્મ એટલે નિષ્કામ કર્મોગ અને અકર્મ એટલે સંન્યાસ. જાણે જાને એક જ છે એમ શ્રી ગીતાજી કહે છે. કારણ કે જાને આપણને ઈશ્વર તરફ દોરી ભય છે જાનેની ઉપાસનાથી એક જ પ્રકારનું કળ મળે છે.

ખીજી રીતે ભેઈ છું તો જી. દાદા એટલે ગીતાનો ગારમે ને પંદરમે અધ્યાય, ગારમા અધ્યાયનાં ભાવનાં લક્ષ્યો જી. દાદામા અકારણ શબ્દ મળે છે અને પંદરમે અધ્યાય તો મૂર્તિમત્ત એક જ ભેઈ લો, ભાવ અને અચળ, સત્ય અને સતતતા, પૂ. જી. દાદાની ગાંતિ અને અચળતા કવિ કાલિદાસના શબ્દોમાં નમુસ્તિમ ગામીયં સ્વર્ગ્યં ચ હિતવત્તિયં પરંતુ એમ જાણે ખારમે ને પંદરમે મળીને પૂ. વિનોબાની ભાષામાં પાંચમે કહી શકાય. પાંચમે અધ્યાય શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો સાર છે.

ગ્રીએ અને થેડો અધ્યાય લો પ્રમટ છે જ તેથી એની ચર્યાં અસ્થાને છે. એમ તો સોળમા અધ્યાયના દેવી સંપત્તિના ઘણાં શુભો એમનામાં ભેલા મળે છે. અલ્પ તા છે જ અને સત્ત્વશુદ્ધિ તો પૂ. દાદાની જ. એમનું અતર તો સત્ત્વશુદ્ધિ ભેઈ છે, પણ એમનું થેસનું, થેલનું, ચાલનું, વિચારનું, અને કર્મ કરવું એ બધામાં સત્ત્વશુદ્ધિની એક ને પ્રકાશ બધામાં સિવાય રહેતાં નથી, એમ સમગ્ર ગીતા મૂર્તિમત્ત થયેલી મને દાદામાં જાણ્યું છે. ગીતા ગીતમંજરી જેવું મહાકાવ્ય હજી મને તો શરૂઆતમાં ખીજું ભેલા મળ્યું નથી. લક્ષિતી નીતરતું અને પારદર્શક. પૂ. વિનોબાજીની ગીતાઈ ચિંતનિકા અને દાદાની ગીતા ગીત-મંજરી વાંચે તે પછી ગીતાને સમજવા શાટે ખીજી થોડાં વાંચવાની જરૂર રહેશે નહિ.

અને પૂ. દાદાની આત્મરચના અને આશ્રમી જીવણી—એટલે ગીતાજીના સત્તરમે અધ્યાય. ગીતા જીવન જીવનાં શાટે છે. તો એનો કાર્યક્રમ શો ? એની જીવનચર્યા કેવી હોય ? તો પૂ. વિનોબાજીની ભાષામાં સત્તરમે અધ્યાય એટલે જીવન જીવવાનો કાર્યક્રમ અને આત્મરચના અને આશ્રમી જીવણી એ સત્તરમા અધ્યાયનું લાભ. જીવન જીવવાનું આવું સુલભ લાભ ખીજે ક્યાંય નહિ મળે. ગીતા ગીતમંજરી અને આશ્રમી જીવણી એ અમર રચનાઓ છે. આજે નહિ વર્ષો પછી એ શાળા અને મહાશાળાનું પાઠ્યપુસ્તક બની રહેશે.

□ રમણલાલ પંડ્યા

૨૭ ચતુર્થ જીવન

એમણે પોતાનું જીવન સેવાના યત્નમાં ખપાવ્યું છે. એ યતની બ્યોતિ આપણ સૌને પ્રકાશ આપે છે અને આપતી રહેશે.

□ હાલાલાઈ નાયક

! હું ઘણું, પરંતુ જ્ઞાન, મને ભેલા મળે છે. છે. ભગવાન

ઉકલવા માટે ધર મંડળીઓ સ્થાપી છે. એમને ધર બાંધવાની સગવડ માટે સરકારે જંગલના સાગ અને વાંસ અર્ધા કિંમતે આપવાનું નક્કી કર્યું છે. એ કામ માટે હળપતિઓની એક ટુકડી માંડી નહકના જંગલમાં હાલ સાગ અને વાંસ કાપી રહી છે. હું ગમે તે દિવસે જુગતરામ એમનું કામ જોઈને આવ્યા હતા. રાત્રે વિદ્યાર્થિઓને એ અંગે લેખમાં આવી જઈને એમને વાત કરતા સાંભળ્યા ત્યારે થયું, જેમનાં ધર બાંધવાના તે લોકો જુગતરામ જેટલા લેખમાં આવી જશે કે કેમ? સહકારી ખેતી, એ રાત્રીપરજના પ્રશ્ન અંગેની પ્રવૃત્તિ. રાત્રીપરજ લોકો જમીનના માલિક છે. એ જમીનો દેશમાં ઉજ્જિયાતોને ઘેર મૂકાઈ ગઈ છે. છતાં ગણેતરે ખેતી તો મૂળ માલિકો માટે હાજર કરે છે. એ ખેડૂતોની ખેતીમાં ગરીબોને લીધે, અસાનને લીધે બરફત આવતા નથી. તે સુધારવા સહકારી ખેતીની ચોજના ઉપાડી છે. આમ વેડછીમાં થાણું નાંખી પહેલા જુગતરામની, પ્રવૃત્તિઓ વાલોડ, વાંદા, ધરમપુર, પારડોલી, માંડવી, વ્યારા, મહુવા કાંચ વગેરે સુધી લાંબાથેલી છે.

એ વિધિવિધ પ્રવૃત્તિઓના જુગતરામનાં અંગ વેડછીની સુલાકાત લીધે જોઈ શકાય તેમ નથી. એ માટે તો એ પ્રવૃત્તિઓનાં સ્થળોએ જવું પડે. પશુ હું ત્યાર ધામની યાત્રાએ જવા નીકળ્યો ન હતો, એટલે મુખ્ય ધામ વેડછીનાં દર્શન તમને કરાવી લઉં.

તા. ૨૦ મીની બપોરે ત્રણ વાગ્યે, વેડછી આશરૂના પ્રાણ જુગતરામની મહૂલીમાં હું પ્રવેશ્યો. એક ખંડી, નાંગી, નાંજુક, સાદી અને સોદામણી એ મહૂલી જોઈ મને દલિતજની 'મહૂલી' યાદ આવી. સમાજની રાજસ, તામસ, માયાથી દૂર, સંતની દલિતજને કળેલી મઝાની મહૂલી આવી હશે એમ મને તત્કાલ થયું.

મહાવન વર્ષની ઉંમરે પશુ જૂઠવને ખોતાની અંદર આસન બસાવવા ન દીધેલા પુલ્લ દેહ, કસાયેલાં અંગો, લગવદાર મૂંછો, છુદ્ધ કે વિચારને યમકારે વ્યક્ત ન કરતી સામાન્ય મુખપ્રકાર, નિર્મળ આંખ અને ઘઉંવણી વાન, એ જુગતરામની મૂર્તિનાં બાહ્ય સિંહો. સમગ્ર જીવંતમાં, અને રચનાત્મક કાર્ય પરંતુ હિન્દમાં જેમનું કાર્ય આન ખેતી રહ્યું છે, તે જુગતરામ રસ્તે ચાલ્યા જતા હોય તો આ વ્યક્તિ નીરમવા જેવી છે એમ ભાગે ઝાંઝીને થાય. હું ગયો ત્યારે એક ભાઈને તેઓ સુનાઓ આપતા હતા. એ કામ તરત પતે જોવું નહિ હોય એટલે ફરીથી બાકીનું એમ કહીને વિદાય આપી. મારા સામે જોઈને એમણે કહ્યું: 'આપણી વાત શરૂ કરવાને હરકત નથી.'

મિત્રમંત્રીની સેવાભાવના આશ્રમમાં પણ મૂકાઈ મને સ્પર્શી ગઈ હતી. એટલે મેં પૂછ્યું: 'આપના સેવાભાવનાં મા બાપના સંસ્કારો કેટલા અંગે હશે?'

જુગતરામ: 'મા બાપ ધાર્મિક વૃત્તિનાં હતાં એટલું કહી શકું. બાપી પિતા હું ૮-૯ વર્ષના હતા ત્યારે જીવંત ગયેલા. માતા ૨૫ વર્ષના હોઈજ ત્યારે. માતાનાં ધાર્મિક વૃત્તિ ખરી, પણ ગાંધીજીના કાર્યમાં ભગવાની એને દુઃખ થયું. ખાતાપીનાના આચારથી ખાત્ત.''

૯: 'ત્યારે મેકાલાવની ઝેરખાનું મળ્યું હતું હરેલામ?'

૬૪

જુગતરામ: 'મેટ્રિકમાં નાપાસ થયો. બહારના વિદ્યાર્થી તરીકે ફરી એસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફરી નાપાસ થયો. યુગર્થીમાં લાઈ નોકરી કરતા હતા એટલે એક અમેરિકન ફર્મમાં મેં વરસ નોકરી કરી. અંગ્રેજી ભણતરને જમાનો એટલે મેટ્રિક થવાનો મોહ છૂટેલો નહિ. નોકરીની સાથે ઘેર અભ્યાસ કરી ગ્રીજી વખત બેઠો. પણ નાપાસ! મારી ભાષાઓ સારી પણ ચોક્કસાઈવાળી ઇતિહાસ વગેરેની હકીકતો યાદ ન રહે, રુચિ નહિ એટલે એમાં મહેનત વગેરે જોઈ શકી શકતી. લેખન પ્રવૃત્તિ સહેજસાજ કરેલી, એમાં રસ ખરો, તેથી સાહિત્યના ભેખધારી હાજી મહમદના 'વીસગ્રી સદી'માં જોડાયો. તેમના એક મિત્રે મને મેળાપ કરાવી આપેલો. ઝાડુ કાંઠવાળી માંડી યુગ જેવા સુધીતું, આવેલા લેખો વાંચી જવા સુધીતું કામ મને સોંપાતું હતું, પરંતુ ત્યાં વધુ નથી રહ્યો. એક વરસ રહ્યો હોઈસ...'

મારા રસનો વિષય આવતાં હું ધીરજ ન રાખી શક્યો, વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો, 'કેમ છોડી દીધું?'

જુગતરામ: 'યુગર્થીમાં હું મંદિર પડ્યો!'

હું: 'પછી?'

જુગતરામ: 'અમે રહેતા તેના નજીકમાં સ્વામી આનંદ રહેતા. નાનપણથી તેજસ્વી, ઘેરથી નાસીને હિમાલય ગયેલા. એમની સાથે નાનપણની કંઈ ઝાળખાણ ખરી. એમના કહેવાથી, શરીર સાધું ન રહેતું એ કારણે યુગર્થી છોડ્યું. સ્વામી વડોદરામાં મિત્રો સાથે રહેતા હતા એટલે એમની સાથે હું પણ વડોદરા ગયો. અને તે પછી કાંઈ ધંધામાં ગયો નહિ.'

ચાલુસને પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગ કેમ હોય છે અને ધસડે છે એ દરેકના જીવનમાં અજાણ્યો ભાગ છે. એ જાણવાની પ્રયાશી હું આશ્રમ પૂછ્યે ગયો, 'પછી વડોદરામાં શું થયું?'

જુગતરામ: 'સ્વામી સાથે ગયો તો ખરો, પણ એ તો રખડતારામ. એટલે એમને મૂકીને પકડવા એમના હૈરત કાઢી કાઢેલકરને. કાઢી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કરતા. નાનું સરખું જાણુ અને પ્રેસ ચલાવતા. હું એમાં પ્રેરક રીડિંગ કરતો. આ મંડળમાં દેશપાંડે હતા. એ વડોદરા રાજ્યમાં ચૂપા હતા. પરંતુ રાજકારણને લઈને સરકારે એમને છૂટા કર્યા હતા. વડોદરાની નજીક સયાજીપુરામાં જમીન લઈ એ ત્યાં રહેતા હતા. હું ત્યાં રહેવા ગયો; ત્યાં કામ કરીશ, એમ ચાતીને. કાઠસાહેબ ચિત્રક હતા એટલે ગામકાની સ્થિતિ સુધારવી, એની સેવા કરવી એ વિચારો એ કરતા એટલે મારામાં પણ એ વિચારે આસન મૂકેલ. દેશપાંડે તો ગામકામાં જઈને જ વસ્યા હતા એટલે ગ્રામ સેવા એમના મનમાં તો હતી જ.

ભરવાડોને ભેગા કરી સહકારી રીતે દૂધ પૂરું પાડનારી મંડળી ભણી કરી ગામકામાં હાલમાંજની સ્થાપના કરી હતી. એના મંદિરમાં ક્યા વાતાં કરવાની શરૂઆત કરી. રામાયણની કથા મેં કરવા માંડી. આ કામમાં દોઢ વે વરસ કાઢ્યાં. ગ્રામસેવા કરવી જોઈએ એ બીજા અહીં નંખાયાં.'

જુગતરામ અટક્યા. મેં કહ્યું, 'પછી?'

જે અમળું દરખા. બોલ્યા: 'એમ ક્યાં સુધી ચલાવડું છે?'

હું પણ મૂંઝું દરખા, બોલ્યા: 'વેડછી આશ્રમે આવી પડેથીએ ત્યાં સુધી.'

જુગતરામ : 'મારું તો એવું થયું કે સંભોજો પ્રમાણે હું' ખે'ચાતો ગયો. આગળથી યોગજના કરી હોય એવું કંઈ નથી. દરમિયાન ગાંધીજી હિન્દમાં આવી ગયા હતા. કોયસરખમાં આજમ શર કરી દીધી હતો. કાકાને પહેલાંનો પરિચય એટલે એ ખે'ચાયા, સ્વામી ખે'ચાયા. નવજીવન કાઢવું ત્યારે પ્રેસનો વહીવટ સ્થામીને એવવામાં આવ્યો. સ્વામીને પ્રેસનો અંતુલન હતો. એમના મિત્રો જાણમાં કાકાના હતા. એમને પોતાને પણ વાપવાનો શોખ, આજે પણ લેખન એમનો પ્રિય વિષય છે. એમણે પ્રેસનો વહીવટ સંભાળ્યો એટલે મદદમાં મને યોલાવ્યો. નવું કામ છે એટલે ઠેકાણે પડી નય ત્યાં સુધી. ફેરાપરે મારી પાછો આવવાની રાંઠ બેસા કરે, પણ અગસ્ત્યના વાઘકા જેવું' મારું થયું. પછી ઉપયોગી કામની જરૂર સમજી ફેરાપરેએ કામ માટે મને રજા આપી. નવજીવનમાં, સ્વામીની ગેરહાજરીમાં, જવાબદારીયું' કામ પણ બળ્યું. પ્રેસના કામની આવક, ઝીણવટ આવી ગઈ. કામ કરવામાં કંટાળો પડ્યો નહિ. છતાં એ મારો મારીતો વિષય ન બની ચકચો. શિક્ષણમાં પડવાનું હૃદય ઝંખ્યા કરતું હતું.'

વાતને પ્રવાહબદ્ધ જમાવવી હોય તો વચ્ચે વચ્ચે હોકારો ધરવો જોઈએ તેમ વાર્તાલાપને પણ બે ચાલુ રાખવો હોય, વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્નપે સંકારવું જોઈએ, અને એ રીતે મેં વાતને આગળ સંકારવા પૂછ્યું : 'કેળવણીમાં પડવાનું શી રીતે બન્યું?'

જુગતરામ : 'કાકાસાહેબ આજમમાં વસ્તુ તે વર્ષે દરમિયાન ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની યોજના મૂકી. એની શરૂઆત ચાતાં એ શિક્ષણમાં કામ કરવાની મેં માગણી કરી. ગાંધીજીએ એટલી ટીકાર કરીને મારી વાત મંજૂર કરી કે કાકાની સાધનધોને કારણે બતા હો તો કીક નથી, અંતરની છજાઈ બતા હો તો પ્રુશીથી બંધો. સાગરમતી આજમની રાષ્ટ્રીયશાળામાં બાળ વિદ્યાર્થીઓને એકઠો છૂંટાવતો હું એ રીતે થઈ ગયો. એમાંથી અધ્યાપન મંદિરના વર્ગમાં ગયો. માસરે માસરે રાષ્ટ્રીયશાળા કાઢવી હોય તો શિક્ષકોને સામાન્ય ખ્યાલ તો આવે. પડે એ દષ્ટિ રાખી ગણુ માસનો અધ્યાપન મંદિરનો કેસ રાખ્યો હતો. એ વખતના કામથી મને નાના કેસ ઉપર શ્રદ્ધા મેલી ગઈ છે. એટલા ટૂંકા ગાળામાં પડેલી જાણે અને બધાએલા સંબંધો જિંદગી ખર્ચત ટકે છે એનો હું આજે પણ અતુલન. કરી રહ્યો છું. એ વર્ગોમાંથી આજજીવનનો શોખ બળ્યો. આજમજીવન એ પણ શિક્ષણનો મુખ્ય વિષય છે. એમ ત્યારથી હું' માનતો થયો છું. પણ સ્વામી જેલમાં ગયા, ગાંધીજીને ૭ વરસની સજા થઈ હતી, તે દરમિયાન ફરીથી પ્રેસ સંભાળવાનું મારે મન આવ્યું.'

હું : 'પ્રેસ તમને ફાવવા માગતું લાગે છે?'

મહિ કટાક્ષ કરતા જુગતરામ : 'પણ હું ફસાઈ એવા કયા હતા ? મારું' મન તો ગાંધીજી જેલ ગયા પછી લેકામાં જે નિરાશા આવી હતી તેને ખ'જેરના આજમવારોએ ગામકામાં જઈને બેઠા હતા ત્યાં જના તલપી રહ્યું હતું. સ્વામી જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા ત્યારે પ્રેસમાંથી હું' છૂટીને સ્વામીને લાગે (વા. ગારડોલી) આવ્યો. નવજીવનનું ત્યાં જઈને બેઠા હતા. મેં પ્રવૃત્તિ તરીકે વિચારણ શરૂ થયું. ત્યાં રહેવાથી પછાત રાનીપરજની સાહિતી મળવા માંડી એટલે એ મોટી વસ્તીનું કામ કરવું જોઈએ એમ લાગ્યું અને રાનીપરજ વિચારણ કાઢવું એમ નક્કી થયું. બારડોલીમાં મકાનોની

સમગ્ર હતી એટલે ત્યાં ગયો. વખત બતાં સમજાવું કે રાનીપરજ માટે બારડોલી પણ યોગ્ય સ્થળ નથી, એ બળની વસ્તીની મધ્યમાં જઈને મેસવું જોઈએ અને એ રીતે ખસતો ખસતો ઠેક વેઠાઈ આવી પડેલો. અને એમનું મેં મલકવું. મેં ચીડું હજારો કહ્યું : 'બહુ ટૂંકે રસ્તે મને આપે વેઠાઈ લાવી દીધી!' અને લાંગા રસ્તા માટે મને વખત હોય તોપણ એમને ન હોય એમ હું' સમજતો હતો એટલે મેં તરત પૂછ્યું : 'આપને લગન ન કરવાનું કેમ મૂક્યું હશે?'

જુગતરામ : 'સુઅણું' તો કીક. નાનપણમાં તનિયત સારી રહેતી ન હતી એટલે લગનનો ઉત્સાહ નહિ. ગાંધીજીના આજમમાં ગયા પછી લગન ન કરવાના વિચારો દબ થયા. એ જીવન વધારે સગવડ ભરેલું લાગ્યું. સ્વભાવની ભેડે બ'ધમેલી ગયું.'

હું : 'લગન ન કરવાથી સેવાકર્મ' વિશેષ ઘણે એવું મનમાં ખરું?'

જુગતરામ : 'એ પણ ખરું. જીવનની અંદર દેવ આવી ગયો હતો એટલે પછી લગનનો વિચાર જ ન કર્યો.'

હું : 'કોઈ કોઈ વખત એમ લાગ્યું' છે કે પિતૃતત્વ' અંગ અલ્પચિરસ્તુ' રહી ગયું? હીનગંધુ એવું બને એમ લાગેલું.'

જુગતરામ : 'કામ વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે વસ્તુ છે. એટલે એવું' ખાસ લાગ્યું નથી. કીકીકલ અર્થ' (શારીરિક જરૂરિયાત) અચૂક તક પૂરી ભંગે એ બને. પણ એ ટેવનું કારણ છે. જે એવી ટેવ ન પાડે તેને ધારીએ છીએ તેટલું કંઈક સંધી જીવન નથી. એમ મારા ઉપરથી મને લાગે છે. એના ઉપર જેને બહુ વિચાર કરવા પડતા હોય. નકારાત્મક તરીકે, તો એને સાટે એ સાડું' નહિ હોય. સ્વાભાવિક કેસમાં ખાસ અઘરુ ન પડ્યું જોઈએ.'

હું : 'સંધી જીવન સાટે આપે કેવા આચાર ધડચા છે?'

જુગતરામ : 'એવા કોઈ આચાર કાજળ પર ધડચા નથી. તેમ લાંગા નિયમ પણ નથી. મુખ્ય નિયમ નવરા રહેવું' નહિ, કુણુ પણ નહિ. પણ એ ત્યારે જ બને કે માણસને પોતાની પ્રવૃત્તિઓમાં પૂરતો રસ હોય. ખોરાકની દૃષ્ટિએ એવું' કંઈ વિચાર્યું' નથી. આજમનો (મરી સસાલા વગરનો માથેથી) ખોરાક, ત્યાં રહેવાથી ખાતો થયો, એમાંથી એની ખૂણીમાં સમજતી ગઈ અને મને મનાવી લીધી. ખોરાકની બાળતમાં હું' એવું' સાતું' છું' કે કપડાના યુનિફોર્મની માફક ખોરાક પણ રહેતો એકસરખો હોયો જોઈએ. આ જને બાળતમાં જીવી તવ'જરના ભેદ ન હોવા જોઈએ, ખોરાકની બાળતમાં મારું' એવું' સાતવું' છે કે કુદરતનો ને સ્વાદ છે તે રસ હોય. ખોરાકની બાળતમાં ન જોઈએ. હળદર નાંખી કુદરતી રંગ જણાડે ન જોઈએ. માસલાઓ એવધ તરીકે વપરાય તેના પાંચો નથી. ખરું' જલકર્મ સાટે ખોરાકના વિચારો મેં' કદાં નથી. એવા વિચાર કરે. પડે એવા પ્રવૃત્તિએ હુમલો નહિ કરે. એ પણ એવું' કારણ છે. તદ્દન એકતતમાં અને નવરા રહેવાનું એમ એટલે સ્થિતિ આવી નથી. ઉપયોગી પ્રવૃત્તિમાં રત રહેવું' એ કુદરતી સ્થિતિ હોવી જોઈએ પણ એ દરેક માણસના હોયની વાત ન પણ હોઈ શકે.'

હું : 'વર્ષોથી કેચિસે રચનાત્મક કાર્યક્રમ ધડયા કર્યો છે. હવે કેચિસે સપાચ્યાને છે, તે પમ પાડવા માટે કેચિસે સરકાર તરીકે રચનાત્મક કાર્યક્રમ અંગે કેવાં પગલાં લેવાં જોઈએ?'

જુગતરામ : 'જે યીએ રચનાત્મક કાર્યના પ્રયોગરૂપે થઈ અને જે પરદેશી સરકારના વખતમાં વિશાળ પાયા ઉપર ન મૂકી સહાઈ હોય તે વિશાળ પાયા પર મૂકવી નેહીએ. સરકાર માન કર ઉદ્યોગવાતુ', ઉપર ઉપરની શાંતિ અને સુલેહ ભળવવાતું કામ કરે એ પૂરતું નથી. એણે એતું તંત્ર રચનાત્મક વ્યૂહમાં ગોઠવતું' નેહીએ. દાખલા તરીકે, ખાદીને રચનાત્મક કાર્યકર્તા તરીકે દેશવ્યાપી બતાવવા પ્રયાસ લેવાં નેહીએ. પ્રભ પાસે કપડાં તૈયાર કરવા માટેના કાચો ગાલ છે, આવડતા છે. ગાદી રહે છે આત્મવિશ્વાસ ખેદ થવાની લાવના. સરકારે પ્રમોને છી જેતું' નેહીએ કે, ખાદી દ્વારા કરેલો માણસો કામમાં ચોક્કસ શકે તેમ છે એટલે એમના હિતમાં મિલો ચલાવવા દેવામાં આવશે નહિ. બહારથી કાપડ લાવવામાં આવશે નહિ, પ્રભ એ કારણે સ્વાવલંબી થવા પ્રયત્ન કરે અને જરૂર પડશે નિષ્ણુતા દ્વારા માર્ગદર્શન આપતું એ સરકારી જવાબદારી રહે છે. આથી એ વાત ચોક્કસ છે કે ખાદી રાષ્ટ્રવ્યાપી બને અને એને કોઈ નાગો નહિ રહે તેનો પણ મને પૂરો વિશ્વાસ છે. છેવટ એટલું' ન બને તો, ગરીબ માટે, ગામડાંમાં માટે મિલો કપડાં બનાવે નહિ. આ ઘણું હિંમતભર્યું' પગલું' છે તેની ના નહિ.'

મે' કહ્યું : 'આવું પગલું' આ સરકાર ભરી શકે એમ આપ માનો છો?'

જુગતરામ : 'અત્યારની સરકારે લાંબો રસ્તો સ્વીકાર્યો છે. તેમની સાથે એક રીતે તકરાર કરવી પોતું નથી. સરકારને હું' એમણે' છું', તે રીતે એ પોતાને ગાંધીજીના અધિકૃત કહેવાય છે. છતાં એમણે આંધળું' અનુકરણ ક્યું' નથી. એમણે જેટલું' પચાવ્યું' છે તેટલું' જ ક્યું' છે. સરકારની અહિંસા, સત્ય એ ગાંધીજીના નથી એમના પોતાના છે. એમને ગાંધીજીનું' દિલ્લોસોફી પડે છે તેટલા પ્રમાણમાં એ વાપરે છે. એ રીતે એ પોતાની પ્રગતિ કરે છે. સરકારની મશીનરી માટે ગાંધીજીના બધા સિદ્ધાંત સ્વીકારવા મુશ્કેલ માને છે. એમની એ ખત્રતા છે કે, જાણુને મોઢે જે ચોખ્ખું' તે અમારે મોઢે શોભે નહિ, એમ સ્વીકારે છે. કરકસર અને ઉત્પાદનના પ્રોત્સાહમાં દુનિયા ચાલે છે તેમ ચાલીને એ દેશને ભૂખમરામાંથી કાઢવા માગે છે. ગાંધીજીનું' દિલ્લોસોફી સરકારનો દોષ કાઢી શકાય, પણ સરકાર દુનિયાને રસ્તે ચઢતે ચાલે છે એ રીતે એનો દોષ કાઢી શકાય નહિ. ગાંધીજીનો મહાન અખતરો કરવાને સરકાર પોતાને લાયક માનતી નથી. ગાંધીજીએ જેને રૂ'કા રસ્તો કદાચો હતો, તે લાંબો છે એમ માની સરકાર ચાલે છે. દુનિયાને રસ્તે ચઢતે એ ગાંધીજીના રસ્તે આવવા પ્રયત્ન કરે છે.'

હું : 'પ્રામજનોનાં અનેક પ્રશ્નો છે. તેમાં મુખ્ય આપ કયો માનો છો કે જે ઉકલે તો ખીન આપોઆપ ઉકલે?'

જુગતરામ : 'ગાંધીવાદી પદ્ધતિ પ્રમાણે, ગામડાંને કેન્દ્ર બનાવવામાં આવે, દિલ્હી એ ચાલે કેન્દ્ર છે તેને બદલે ગામડું' એ કેન્દ્ર બને તો ગ્રામ પ્રભમાં આત્મવિશ્વાસ બાધી બને. બધા પ્રશ્નો ગામડા ઉપર છોડી દેવામાં આવે—કેળવણી, કાષ્ટ વગેરે. સરકાર સાર્વજનિક બની રહે, મુખ્ય જવાબદારી ગામડા ઉપર નાખી દે. સાનવામાં આવે છે કે આવું કરવામાં આવે તો બહુ' પડી લાગે, પણ ખરી રીતે પડી લાગે નહિ પણ ચકી વાગે—ઉત્પાદન, કેળવણી વગેરે

આગળ વધે. આને સરકાર પોતે વિકાસ મંડળો રચાવે છે, પણ ગામડાને એમાં રસ પડતો નથી.'

હું : 'પ્રભનું' જીવનધારણું' નિયું' લાવવનું' છે એમ બધા પશ્ચે બૂરો માટે છે. જીવનધારણાની કઈ કક્ષા આપ વાળવી માનો છો?'

જુગતરામ : 'જીવનધારણા પાયામાં અપરિચ્છિન્નતા સિદ્ધાંત માર્ગ' દર્શનરૂપે હોવો નેહીએ. આમુક કક્ષાથી નીચેની અપરિચ્છિન્નતા માણસને દેર બનાવી મૂકે છે. આમુક કક્ષા ઉપરનો અભિમાની અને આળસુ બનાવી મૂકે છે. ગાંધીવાદી પેશનિંગ કરતું' હોય તો તમારો આ સવાલ સૌથી પહેલો લેવો નેહીએ અને તે માટે વિજયમાં જઈને નક્કી કરતું' નેહીએ. ધોરાર, કપડાં, શિશ્ય, સુખસમવક, મહાન વગેરેની ઉદ બધીથી નેહીએ.

'મારી સમજ પ્રમાણે કપડું' એટલું' વાપરતું' નેહીએ કે દરરોજ એ કામ માટે માણસને ૧-૧૧૧ કલાક કાંતવું' પડે. અબની બાળનમાં એટલો સહનચિત્તાર નથી કર્યો, પણ એક કાંતવે અને એને કદરતા હતા. ત્યારે ૩-૪ કલાકનો વખત એમાં આપવો' નેહીએ એમ વિચારેલું. કપડામાં દરકસર કરવાતું' કદી શકાય, પણ અન બાળકમાં એવું' ન કહેવાય. પૂરું' ન થતું' હોય તો વધારે સમય આપવો પડે. અભ્યાસ વધારવામાં બે કલાક મળવા નેહીએ. પોતે પોતાનું' પેટ ભરતું' તે પૂરું' નથી, સાડું' પણ નથી, બહારના સમજનિક કામ માટે બે કલાક સુધીના વખત આપવો' નેહીએ. જામામાં જામી કેળવણી દરકને મળવી નેહીએ. ખાસ વિષયોનું' જ્ઞાન વ્યક્તિની કક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે એ નક્કી ન કરી શકાય પણ જીવન સમજવાની કેળવણી એકેએક વ્યક્તિને મળવી નેહીએ. નઈ તાલીમની કેળવણી એવી છે, જે બધાને માટે સક્રય છે, સ્વાવલંબી છે, બહુબળથી લાણે, ગુજરાન ચલાવે.'

છેલ્લા સવાલ ઉપર આવતા મે' કહ્યું' 'આજની સરકાર બ્યવસ્થા સ્થાપવામાં પૂરતી સક્ષમ નથી થતી તેમાં આપને ક્યાં કારણો લાગે છે?'

જુગતરામ : 'સત્તાના કેન્દ્રીકરણના એ બધા દોષ છે. સરકાર પાસે માણસો પાસા નારી કે ધર્મશુદ્ધિ સમજીને કામ કરે. નવા તદ્દન સામાન્ય માણસો છે, જૂનાં બૂરો છે. સત્તાના કેન્દ્રીકરણનો દોષ દૂર કરવો નેહીએ, અને ગામડાંને કેન્દ્રનું' યુનિટ બનાવવું' નેહીએ. એ માટે શકા રાખી પ્રયત્ન કરવો નેહીએ.'

સહેજ અશ્વત્થને એમણે ઉમેર્યું' : 'પ્રભનો દોષ પણ છે. સમગ્રે માટે બૂરો પાડવાની ટેવ અસાધ્ય છે. ઝીણી ઝીણી બાગતમાં ડુંખ વેડી લેવું' નેહીએ, એ વેડવાથી પ્રભ ચકે છે. સ્વરાબ્ય મેળવવા માટે પ્રભ શરી હતી તો સ્વરાબ્યમાંથી સુરાબ્ય સ્થાપવામાં આવું' તેજ એણે બતાવતું' નેહીએ. આપણી પ્રભ અજ્ઞાન છે જતાં આજેનાં, છાપાં આવી કરજળ બન્યે તો એ જરૂર ઝીલે. પ્રભ આમ બ્યવસ્થા સ્થાપવામાં સરકારને ટેકા આપે તો જરૂર સ્થિતિ સુધરે.'

આંબલાની બનાવેથી શકાનું' લાંબું' ગાંધિતો આવ્યો હતો કે એ ભતની પ્રભને કેળવણી મળશે તો ગામડાં લાંબાં અટકશે. વેકલીના મિશનમાંથી શકા લેતા આવ્યો કે, ખ્રિસ્તીઓમાં જે સેવાલાય છે તેવો આપણમાં નથી એવી લઘુમતિ સેવાવાનું' કારણ નથી.

આને લતે વેડછી જેના કાંઠે ગિચાન શુદ્ધતામાં હોય પરંતુ એમાંથી નંગ નહીં દીધાએ પ્રગટતા બને અને હિંદની પછાત ગણતરી પ્રજાઓને ભેદી નામે

□ ઈશ્વર પેદાશી ૨

૨૮ હળપતિ મેવક

આદિવાની અને શુદ્ધતા જેવા હળપતિ સનાતન વિકાસ અને નવશક્તિનું ઉન્નત નર્થ એમણે નું તવી આ વસાવના લેણી એનાના નાશી છે જિલ્લામાં હળપતિ મનાવના નામે પ્રવાસ એનાની પ્રેરણા નાની ગઈ ત સાટે એના દીનાશુ આરુ પ્રતુ પ્રાર્થના રૂ હુ

□ કાંઈનાદેન ગમભાઈ ગઢોડ

૩૦ ગ્યનાતમક કામના કષિ

શ્રી જુગતગમભાઈ એમણે આદિવાની ગ્રામ પ્રદેશના ગ્યનાતમ કામ મારદત પછાત સાનવ જીવનનું સમગ્ર દરિદ્રી જીવનસ્તર જીવ્ય લાનનાર અધિ એમના પુત્રિપુત્ર અનુચિતો લાલ આપણને જીને મળી ગઈ છે તેમજ ગામજેવામાં પોતાનો ઉત્તમ કાળો ઉત્સાહભરે આપી ગયા છે

□ ઉત્તમચ દ શાહ

૩૧ જુગતગમ મેવાની ભ્યોત

વેડછી આશ્રમના તપસ્વી શ્રી જુગતગમ દેવી લગી જન્મજયતી રચના મં મળકરાએ 'સેવાદિન' તરીકે ઉજવી છે

વર્ષો પહેલાં ભ્યો દેશના સ્વરાજ્ય માટેનું આશીર્વાદ ચાલતુ હુલ ત્યારે મહાત્માજીની પ્રેરણાથી સેવાનો આજ્ઞામ ભેષ લેનારા જે પ્રજાના ઈર્ષકરો આપણને સાપડયા તેમના એક જુગતગમ દેવે યાગડોલીની મત્યાગ્રહ ઘરો ત્યારે એ વિસ્તાગની ગનીપગ્ગ પ્રજાને હાળી પ્રયા, વ્યમનો અને અનાનનથી મુન કરરા ગાંધીજી અને મરદારે શ્રી જુગતગમને એ વિસ્તાગના બ ગહેવા આદેશ આપેલો ત્યાગથી ત આજદિન નુકી જુગતગમ તેના શુભના એ નાને નજર સમક્ષ ગાંધી આદિવાની અને હળપતિ પ્રજાના આધિ સાનાજિન અને શક્ષતિક ઉત્થાન નાટે નજરા ગયા છે વેડછી આશ્રમ એમનું હે. મારગ છે અને તે તેમજ મેવાની જે ભ્યોત પ્રગટાવી છે તે એ વિસ્તાગને અજવા ન ગી છે

શ્રી જુગતગમ એમના નનજાએક નવી, પગ ત હિમ્મતપુરાણી થયુ છે આપણે ગ્રામ સ્વરાજની જે દ્રષ્ટના સ્વી તને ના ૧૦ રૂગ સાટે ખેતી, ગિચા અને નનજાસેવાના વિવિધ ક્ષેત્રોના તેમજ

મૌલિન ચિંતન પ્રેરિન મદ્દન પ્રયોજો જ્યાં છે બાપુનો રેટિયો એમાં કેન્દ્રસ્થાને ગઈ છે સ્વરાજની નવલક્ષી માટે અને દેશના રોડો દરિદ્રતાગણેનું જીવન ધોરણ ઊચ્ચ આવે તે નાટે ગ્યનાતમ ગર્વનાંચિની નવી પેઢી તથા રજાનું લગીરથ ગ્રામ જુગતગમે વ્યૂ છે ગજકીર મેનાએ પ્રવાનપણ્યો પાછળ દોડતા ગયા છે, ત્યારે જુગતગમ આ પધાના ગર્વનાંચિની ખૂબેના રહ્યા છે એમના જીવનના વિવિધ પા એનાની મુનવણી ગીએ તા આપણે એ જીવન મેવાની અગમ તી ભ્યોન જેનું છે આ ભ્યોનના સ્વજગળા આપણો મેવાપથ વધો નુકી ઉચ્ચતા ગહે સ્વી એમની આ જન્મજયતી વેગાએ સોના હદમી નગન ગમના છે

જુગતગમ ગર્વ તા એ. મિશન છે મહા નાદએ એ પ્રયોદેનું છે અને આપણા વડા પ્રધાન હરિગણેએ હવે એ મિશનને મૂતિ સત સ્વરૂપ આપવા નીમ મુદ્દતો આર્થિક, ઈકન અનેથી બનાવેલો છે ત્યારે દરિદ્રી શુદ્ધતાના તમામ ગ્યનાતમ ગર્વકરોની આ મિશનને મદ્દન મેવાની લવાજમગી છે આ જવાબદારી અદા ગીને જ જુગતગમની મેવાઓનું યત્નદિવિત મ્યુ અદા કરી શકે

□ 'પ્રતાપ' ત નીનેચ

૩૨ કીનકુ ખીના દધીચિ

આપે કીન કુ ખીને સાટે દધીચિ નાપિની મામક હાડા ગાળ્યા છે વળી આપના જીવનસાથી અમને સોને ભારે પ્રેરણા મળી છે આપનો જન્મ દિવસ મેવાદિન' તરીકે જાળખાય એ ચોખ્ખું છે.

□ છાંડુભાઈ ગો દેનાઈ

૩૩ આત્મગ્યનાના કવિ

જયપ્રગથણને છેલ્લે વરે મળવા ગયેલો ત્યાર એમણે મને પૂછ્યું, કોઈ નવી રચના હિન્દીના 'ગ્યના' એટલે રૂતિ, કાનસજન જુગતગમનાઈને ગ્યના વિશે પૂછો તેઓ મૂગા ગહેડો લલા હો તો હમને એ ચોપકીનો નિર્દેશ કરને એમણે પોતાની એક રૂતિને નામ આપુ કે—

'આત્મગ્યના અથવા આશ્રી જીવણી'

તાજુ કહુ ૨ આ જુગતગમભાઈ અમામગમી લાગી ગયેલા નવિ છે હમણા નહીં એનું 'અતગમ' આ અદીદ ગીત ગાણ 'સમૂતિ'નો ૨૦૦મે ન. ૬ વિભાગ આસ્વાદનો વિષાક ગરેલો તના પ્રો ખનતગય ગવણે આ ગીતનો આત્મગા મગનો છે આન તા એનનો પ્રિત વિ છે તાનાવાય પછ એમણે આસ્વાદ નાટે જુગતગમભાઈનું આ ગીત પનદર્જી સ્વ નજળ ગીત છે અદર છે પંતિના આદે છે 'જાગળ ઝીણ મીર' વિષેના ૮ આજુ ચિત્ર પંખી નકે છે હરિકૃષ્ણ ભટ્ટ 'એ જ રે ચિત્ર રી' તા એક જ કાશ્યપી ચિત્રણ છે જુગતગમભાઈ તા ગગમ પવિ છે,

સાંસ્કૃતિક અને સાંસ્કૃતિક છે. પણ તેઓ અમારામાંથી લાભી ગયા છે અને સરસ સાંસ્કૃતિકતાના કવિ. એમણે જે રચના હાથમાં લીધી તે કારે દિરેખ. સ્વતંત્ર અને શ્રદ્ધાથી કરવાની રચના છે. વાણી રહેતી રહેતી એક કમળું બસ થાય. આવા માણસોને જાણે દોડવાનું નહોતું એ નહિ. વચ્ચે જોયો પણ થાય, તો જોવા રહી નય. રોમાંચનો નાની ભૂમને હિમાલય જેવડી ગણે. આવા માણસોની સ્વસ્થતા સ્વાધીનતા રચના થતી આવે.

આ વેડછીનો વડલો એ જુગતરાગલાઈની શ્રેષ્ઠ રચના છે. વડલો એ આપણું જાણ મહત્વનું પ્રતીક છે. અંગ્રેજીમાં તેને 'ગાનિયન ટ્રી' કહ્યું છે. જોકે એ વૃક્ષમાં વાણિયા જેવું કંઈ દેખાતું નથી. તેને 'ઇન્ડિયન ટ્રી' પણ કહે છે. બાલીમાં, સંસ્કૃતમાં પણ એ વડવડ જેવું. આ વૃક્ષની એક લાગે મોટી ખાસિયત એ છે કે માન જાયા તે જાયા વધ્યા કરવું એમ નહિ, પરંતુ લગીર જાયા ગયા કે ન્યાયી વેદ થયા તેની તરફ પાછા આવવું. આ વૃક્ષની વડવાઈઓ નીચે આવે અને ડાળાઓ પાછી ઝૂળિયાં થઈ નય. ક્યારેક ઝૂળ થડ કમું એ પણ નક્કી કરી ન શકાય. ભારત દેશ એવો વડ છે. આપણે ત્યાં ચાર વડ જાણીતા છે. કબીરવડ, કલકત્તા ખેડાનિકલ ગાર્ડનનો વડ, શિથોસોદિકલ સોસાયટી અધારનો વડ અને

કહેવત છે. હું ખેડું છું કે આ કહેવત દુનિયામાં જોયે હોય. જે જાણા જોસ નીચે એકમેકના હાથની આંગળાઓ પકડી મોદા કરે. તમા આંગળા નહિ તો જે આંગળા, તમારો નહિ, ગમે તો જસો. કડો કરવા તૈયાર રહેવું પડે છે. ગેમાન'દે માયુ' છે-ઉદર નિમિત્ત સુરત સેવ્યુ, સેવ્યુ નંદરવારણ' એ વખતનું સુરત એટલે આખી દુનિયા ત્યાં જલકતી હતી. આ હંબર માઈલના દરિયા-કાંઠાને લીધે ગુજરાતીઓએ ઘણા અનુભવ મેળવ્યો હતો. ગુજરાતના મળતાવડા, વ્યવહાર અને સાહસિક સ્વભાવ ઉપર આ લાંબા દરિયાકાંઠાએ ઘણી અસર કરી હતી.

ગુજરાતની ખીણ હદ છે, કુંગરોની. નાનાલાલે કહ્યું છે કે ગુજરાતની એક પાપ નીલી અને ખીણ છે લીલી. પૂર્વમાં પવનમાળા આવેલી છે. હું પણ અરવલ્લીના કુંગરોમાંથી આવું છું. કાઠસાહેબ કહેતા કે તમે અજાણ પડતા તો જોજા છો, પાછળ કહેવાતા લોકોની સંખ્યા વધારે છે. જનરાજલાઈ પહેલા મુખ્ય પ્રધાન થયા ત્યારે એમણે કહેલું કે ગુજરાતનું રાજ ચલાવવું એ ખેડનો ધંધો છે. આખું ગુજરાત કાંઈ અમદાવાદ નથી અને આખું અમદાવાદ કાંઈ શાહીબાગ નથી. તો ગરીબ વસ્તી અહીં ઘણી છે, નૈનધર્મ પણ કયાં પાક્યો અને કયાં ફાલ્યો? ગુજરાતની ભૂમિમાં

સાતિ શખો, હળાનળોને પ્રેમથી હળો, એનું બધું જ કંઈ છે
 બધું કોઈ મોટો શક્તિશાળી નાના બાળકોને એક બે ચંચુના આડા
 શીખરોતો દોષા આપણી આપણી બધી તો લખ્ખરી છે હિહિ
 ગીરી છે

આપણા આ જુગતગમભાઈએ પણ એનું તથા કદી નાખ્યું છે
 એમને કોઈ વિશેષ લગાડો તો એ ભોડુ પડીને પાછું આવશે
 એમણે બન પ્રેમ કર્યો છે, એટલે બધાનો પ્રેમ એમને મળ્યો છે
 દિલ્લુશખાઈ જેવા જુગતગમભાઈની વાત મને ત્યારે બધું મેમના
 મોહામાં માકરનો ગાગરો ન દોષ એમ લાગે આપણે છુદિને
 નરો એન લાને મિચાગીએ કે આ તો બાપ તરની બનેલી
 ભનિને લીધ છે પણ મૂળમાં આ પ્રેમ તત્ત્વ પડેલું છે

મમતનો તાર આવતો? પણ આ અહીં પ્રેમનો તત્ત્વ જ છે
 ભાઈ નાગથણે માયુ જ ભુ કે મમત નારે બધાર તો છે-ના
 મા છેવડુ પગલું છે અને તપા ખાત મરીને તના મગ વખત
 દામ આવે છે ત્યાર બધા જ એના ઉપર પોતાનો ચાટલો પોડી
 ખાય છે। માટે મમતનો મૂળ આધાર તો છે પરસ્પરનો
 પ્રેમ

ગજરાનની આ લીની પાપ વળખ અને માયી લીધી બને એન
 ગાતુ છે જુગતગમભાઈએ ઈપાનિવધના અનુવાદમાં ગુડ
 છે 'માણ્ય છે કે ગીધ? એ પરથી એ શા આ યો છે
 અશેલમાં 'મી' શબ્દ એ એનો ભેદિયો મળે છે લોભનો
 વળગાડ મનુષ્યમાનને વળએલો છે પણ ગીધની વાત જ જુદી
 પાદ મુકદ્દાલ વસ્તુ પડી હોય ગીધની આખ તરત પડી પાડે
 તરત ત્યા પડેલી બધ માય મારીને ખાય, અને પાથો રેનાની
 તેના પર બેસી બધ આટલ મારું જ માણ્ય આવશે ગીધ જેવા
 ન બને એ એક ચિન્હ દ્વારા વિશિષ્ટિ શીખવ્યું છે

માણ્ય આને ય ન વિજાનની મોગી મોડી ગામતો કરતો થયો
 છે અહીં પૂરની પર બેઠો બેઠો ગેકેટોનું અને ઉપગ્રહોનું સચાલન
 કરી શકે છે અને આ દિશામાં હજી તો કેટલોય આગળ વધો
 પગલું સાથે સાથે એમ જેવા મને છે કે પ્રેમની નીકા છુદાઈ જતી
 આવે છે ય ન માન એ જ ગુણને જોળખે છે આવ ન મોટર
 ચલાવતા ન આવકડું હોય તેને તમે ક્લાઈમર બનાવશો? ય ન
 વિજાનની રચનાઓ ભાર સકુવ થઈ ગઈ છે પણ તાથે માયે
 સામાજિક હેતુમાં માણ્યસાઈ પણ લોપાવી ભેઈએ નહિ

કોઈકે કું છે કે ભાઈ મરઝર, હુ બુડ દમાહુ છે, હું લોહી સૂસે
 છે પણ બેન્કમાં મૂકતો નથી। શ્રો ગાવએથે બનાવ્યું છે કે મોટા
 મોટા દારખાતા હવે સનાવવાદી ન થાય તો ચાલી શકે નહિ
 આમ, એની અદર જ એનું વારણ પડુ છે મૂડીવાદી અને
 સામુદાયી બંને સ પાળેલી સધનામાં આ યજ વિજાનને લીધ
 દરકે કોણ થતો આવતો દેખાય છે

આમ ય ન વિજાનના હેતુ ન ન ખૂબ જ બાળ વધી ગઈ છે
 પરંતુ પ્રેમ સબધ બજારી દેના બધ છે આમાર્ગિ પ્રીન ન
 આગળ વધતો નથી દરવિલામ દેને એ જ ન એલો વાલવત
 પ્રેમ સબધ વધી રહે વલગાડની વલનના જેવી વધે એટલ
 ની વધે નુ વખતિ વિશે હાય ધોઈ નાખવાની જરૂર નથી
 મનુષ્યમાં ય ન સનિતો પડી છે એ પ્રતિબાને કોઈ નાખે

શક્ય નથી પ્રેમતુ બળ ખીલવવામાં માણ્ય પાછા પડે એન હુ
 માનતો નથી માણ્ય માણ્યમાં પણ ખીલવતો જ

જુગતગમભાઈએ મો કયા છે ત પા પા પાથી જેવા છે, પણ
 ત વિગટની પાથી છે એ ધરુ છે આનુ થઈ શકે છે, એવી તે
 આપણને હેધાવારપુ આવે છે આપણે ધારીએ તો માણ્યભાઈથી
 હવી શખોએ છીએ એવકાનો આ વશ લુપ્ત થવાનો નથી આ
 એવકાએ આ વશ ના ઝીણે ટમટમતા દીવો પ્રત્યક્ત ગમ્યો
 છે અને તેનો સિચ, સૌમ્ય, સાનિદ્ય પ્રકાશ પાથ્યો છે આને
 આપણે જુગતગમભાઈના જન્મદિને એવી દુઆ માગીએ કે અને
 વીનમી સદીવાળા કઈક ખટલ નીકડવા હોઈએ, તો તેનુ વનક
 આ એ વીનમી સદીવાળા વાળી દે અને તથો પાછા પાથીમમી
 મકીને ષો આપ।

□ ઉનાશ મે ભેક્ષી

૩૪ મળીને ધન્ય થઈ

ભ્યાગવી કુ પૂ શ્રી મ માગે। પામે આની ત્યાગથી અતન
 મનેહ અને આદરપૂર્વક જેમને વિ। એમને બોલના આમળ્યા,
 તમા શ્રી જુગતગમભાઈનું નાન મારવા આવનું એમના
 અતિવ નારે વ્યલાન નારે, એના મનિ માટે અને લોક
 નમલાન મારે પૂ શ્રીને મોટે એનુ સાલબ્ય હતું કે એમને
 મળવા અને તમસ્કાર કરવાની ઉત્કા વધતી ગઈ

મે ભેલુ કે પૂ શ્રીના હલવા જેમને અતિ નિષ્ટનુ સ્થાન હવું—
 મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ તેમના જ જુગતગમભાઈ પણ છે
 જુગતગમભાઈના વાલવલસાઈ વ્યક્તિવનો સ્નેહમય પ્રભાવ તરત
 જ મે અનુભવ્યો અને ઘણી જ ધન્યતા થઈ એમને મળીને

□ સારો જીવેન નાણુનદી

૩૫ આજીવન મેવામૂર્તિ

શ્રી જુગતગમભાઈ આજીવન મેવામૂર્તિ છે અને તેમની દોરનણી
 રેડા અને મ સ્થાયો આને આવી ગી છે

□ ચમદાવ બેકર

૩૬ એકનિકાની ચિહ્નમૂર્તિ

પગ શ્રી જુગતગમભાઈ જેવા નાન માને મ પડેલી વાગ
 ય ન મા અલ્પા તબ વડે ન નાણુ નામ મારક નીમા
 મુગે અને દિન્દી નવનવન દા। પ્રવા આ મે હવે આપની
 ઊંચક બપડી મલ। હુજગમભાઈ દેના ગાથા અને પ્રી। ને
 દેનાના નાખીને રચે, સુવે અને નીની ગાવીજી નુ

કાવ્યરચનાના માણસ છે. પણ તેઓ અગારામાંથી લાગી ગયા છે અને ઘયા ધારગરચનાના કવિ. એમણે જે રચના લાઘ્યામાં લીધી તે ભારે ખીરજી, ખત અને શ્રદ્ધાથી કરવાની રચના છે. ગાપુ કહેતા, મારે એક કંગાલ બસ થામ. આવા માણસોને ગદ્ય દેકવાનું આવે જ નહિ. વચ્ચે જુલો પણ થાય, તો જિભા રહી બધા. પોતાની નાની જીભને હિમાલય જેવડી મણે. આવા માણસોની આસપાસ આપોઆપ રમના થતી આવે.

આ વેકરીનો વડલો એ જુગતરામભાઈની ક્રેજ રચના છે. વડલો એ આપણું ગદ્ય મહત્વનું પ્રતીક છે. અંગ્રેજોમાં તેને 'અનિયન ટ્રી' કહ્યું છે. નોકે એ વૃક્ષમાં વાણિયા જેવું ક્યું દેખાતું નથી. તેને 'અનિયન ટ્રી' પણ કહે છે, બાલીમાં, સંખ્યાપુરમાં પણ મેં વટવૃક્ષ નેવું, આ વૃક્ષની એક ભારે મોટી ખાસિયત એ છે કે માત્ર જિયા તે જિયા વધ્યા કરવું એમ નહિ, પરંતુ લગીર જિયા ગયા કે બ્યાંથી પેદા થયા તેની તરફ પાછા આવવું. આ વૃક્ષની વડવાઈઓ નીચે આવે અને કાળાઓ પાછી મૂળિયાં થઈ બધા. ક્યારેક મૂળ થક ક્યું એ પણ નક્કી કરી ન શકાય. ભારત દેશ એવો વડ છે. આપણે ત્યાં ચાર વડ બાણીતા છે. કળીરવડ, કલકતા મોટાનિકલ ગાર્ડનનો વડ, શિયોસાદિલસ સોસાયટી અધારનો વડ અને મોરવાડનો વડ. મોરવાડના વડને તો વડોબન એવું મનાવું નામ આપ્યું છે. આરે ભારતીય સંસ્કૃતિની ગતિક આપે છે, વેકરીનું ચે આપું' ધીરું વટવૃક્ષ જીવું છે. તેને 'વેકરીવેવ' કહીયું? હનગુનાને ફેશનનો શબ્દ છે. વેવ-મોટું 'વેકરી આદોલન' કહી શકાય, વેકરી ઘટના કહી શકાય,

અહીં નઈ તાલીમ પાંગરી છે. આ ગણિતનો નહિ શુભવત્તાનો સવાલ છે. ડો. ડાકિરજીસેન અહીં આવ્યા હતા. એ ભાનહદય હતા. આપણે એમને ઠેક જાણે મેસાડયા, પણ હદય એમનું ભાંગી ગયું હતું. એ ગાંધીજીની નઈ તાલીમના અધિકારી હતા. પરંતુ અહીં વેકરી આવીને એમના છાત્રને ટાંકે વળી. નઈ તાલીમની ભાવનાને સાકાર કરવામાં, જીવંત રાખવામાં, સંચારિત કરવામાં જુગતરામભાઈ જેવી ધીંગી હસ્તીને બહુમુલ્ય ફાળો છે.

જુગતરામભાઈ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાંથી જટકી ગયા અને એમના માથે જીવનની રચના કરવાનું ઝંપિકર્મ આવ્યું. એમના પોતાના નામના અક્ષરો તો ઝોળા છે, પણ એમની સાથે નાની મોટી ઉંચરના સાધીઓ અનેક છે. તેઓ પોતે આપણી સદીના નથી, ઝોગણીસમી સદીમાં જન્મ્યા છે. આપણે એમની સાથે છાતી કાઢીને વીસમી સદીવાળા જિભા છીએ, પરંતુ જુગતરામભાઈના મનમાં તો છે કે હું એકવીસમી સદીવાળાઓને મો આપુ. એમણે આપણને વીસમી સદીવાળાઓને તો વટાવી લીધા, હવે એકવીસમી સદીવાળાઓને મો આપવા તૈયાર જિભા છે. આ લોભી માણસ એમ અટકી બધા એવા નથી. પેલાં જે ટાળરિયાં મેળાં છે, તે મોટા થઈને બ્યારે આવી કોઈ સલામ માંગશે કે અમને જુગતરામભાઈ આમ કહેતા'તા, ત્યારે એમને સંતાપ થશે. જિયારને પગ છે, એવી એક અંગ્રેજી કહેવત છે. એટલે એકવીસમી સદીને મો આપવાનો શો અર્થ થાય તે સમજી લઈએ.

જુગતરામને હબર માર્શલને દરિયાકાંઠો છે. અહીં માણુઓ દરિયાથી બહાર દેખાતા થયા છે. પ્રાચીન કેળવણીમાં આ વસ્તુએ ઘણો મોટો ફાળો આપ્યો છે. આપણે ત્યાં 'કલ્યાણ' મો કાણુ' એવી

કહેવત છે. હું' ક્યું' છું' કે આ કહેવત દુનિયામાં બધે દોષ, મે જાણુ એસ નીચે એકમેકના હાથની આંગળીઓ પકડી મોઢા કરે. પણ આંગળી નહિ તો મે આંગળી, વગરો નહિ, બગરો તો બગરો. કહો કરવા તૈયાર રહેવું પડે છે. મોગન'કે ગાપુ' છે-ઉદર નિમિત્ત મુરત સેવું, સેવું નંદરમારજી' એ વખતનું મુરત મોટલે આખી દુનિયા ત્યાં જલકતી હતી. આ હબર માર્શલને દરિયા-કાંઠાને લીધે જુગતરામભાઈએ ઘણું અનુભવ મેળવ્યો હતો, જુગતરામના ગળતાવડા, વ્યવહાર અને સાહસિક સ્વભાવ ઉપર આ લાંબા દરિયાકાંઠાએ ઘણી અસર કરી હતી.

જુગતરામની ખીજ હદ છે, હુંગરોની. નાનાલાલે કહ્યું છે કે જુગતરામની એક પાંખ નીલી અને ખીજ છે લીલી. પૂર્વમાં પર્વતમાળા આવેલી છે. હું પણ અરવલ્લીના હુંગરોમાંથી આવું છું. કાકરાસાહેબ કહેતા છે તમે આગળ પડતા તો ઝોળા છે, પાછળ કહેવાતા લેકીની સંખ્યા વધારે છે. જીવરાજભાઈ પહેલા મુખ્ય પ્રધાન થયા ત્યારે એમણે કહેવું કે જુગતરામનું રાજ ચલાવવું એ ખોટાનો કથિ છે. આપું જુગતરામ કાંઈ અમદાવાદ નથી અને આપું અમદાવાદ કાંઈ શાહીખાનગ નથી. તો મરીળ વસ્તી અહીં ઘણી છે.

જેનધર્મ' પણ કયાં પાકયો અને કયાં કાલ્યો? જુગતરામની ભૂસિમાં એવું કાંઈ છે કે જેનધર્મ અહીં જ વધુ ફેલાયો. આંખની શરમ અને મોઢાની શરમ રાખનારી આ પ્રમ છે. કેટલીક વસ્તુ અહીં થાય જ નહિ. ગાંધીજી પણ રિનિકસ છોડીને ગાલ્યા અને ભારત-માં આશ્રમ સ્થાપવાની વાત આવી ત્યારે એમણે જુગતરામ જ પંકદ કહ્યું. જુગતરામની ઝીંગોને, માતાનો એમને અનુભવ હતો. કસ્તુરબા પાસેથી તેઓ સ્વધામઠનો પહેલો પાઠ શીખેલા. સત્યાગ્રહ-માં પોતાને સહન કરવાનું આવે. નોકે ખરું નેતાં તેમ સહન કરવાનું છે જ નહિ, તેમાં તો અમરતાના ઘૂટકા છે. મે ધણીવાર કહ્યું છે તમે આ ગાંધી એ કેવો અગિ છે કે નેમાં મહાદેવભાઈ જેવું પ્રહૂલ શતલ કમળ ખીલી શકે છે! ગાંધીજી અમદાવાદ આવીને મેડા અને મજુરોને ગધડો ભરો થયો. એમણે તે ટાળ્યો નહિ, પોતાની રીતે તેઓ એમણે ઉકેલ આપ્યો. આજે પણ ગધડા વગર કારખાનાં ચાલતાં હોય, તો તે અમદાવાદમાં. રોષ, કલેશ, વિસંવાદ, અજીવતાવ, જિયા મન વગેરે માનવ સમાજમાં થોડવતે અગે થયા કરે, પણ એમાંથી જાકાર નીકળતાં આવડું નેઈએ, એને ગાળી નાખતાં આવડ્યું નેઈએ. એ શક્તિ માણસમાં રહેલી છે. બધા પધગ'ગરો થયા. એમણે પોતાનો મોટાભાગનો સમય રોજના કલેશોમાંથી કેમ માર્ય કાઢ્યો તેની પાછળ જ આપ્યો છે. કાળાના પથ્થરનો વિવાદ ચાલતો હતો તો મહાદેવ સાહેબે ઉકેલ કાઢ્યો. ચાકરના છેડા બધા પકડીને જિંદગી તો બધાને હાથે પથ્થર મુકાયો કહેવાય ને! જે પરમેશ્વરની સાથે જ જીવે છે તેને સહેલો આપુ સહે છે.

નરસિંહ મહેતાએ ગાઈ નાખ્યું કે 'ત્યાં દઈ દોષી નરસિંહને તાળી' હું' તો વાંચીને પુગ થઈ ગયો. અમારી ભાષામાં આવું કહેનારો જાણુ છે! ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીનાં વિદ્યાર્થીઓ સાથેની વાતચીતમાં એકવાર કહ્યું કે હું આ બધી વાત કોને, ભાવવાને કહું? એની સાથે તો રહું છું. આવી મોટી હસ્તીઓ આપણને પાયાના પ્રાથમિક પાઠ આપવામાં જીવન વ્યતીત કરે છે, ગાંધીજીના છેલ્લા દિવસોનાં પ્રવચનો જુઓ. તેમાં કોઈ મોટી વાત નથી. ગસ

સાંતિ રાખે, હળામળાને પ્રેમથી હાથે, એવું જણુ જ કહ્યું છે. બધે કાઈ મોટો મણિત નાનાં બાળકોને એકબેનહુના આંકડા શીખવતો હોય! આપણી આટલી બધી તો લકઝરી છે. ઉઠાઉ-ગીરી છે.

આપણા આ જુગતરામભાઈએ પણ એવું તે શું કરી નાખ્યું છે? એમને કાઈ વિશેષજી લગાડો તો એ સોડું પડીને પાણું આવશે. એમણે જસ પ્રેમ કર્યો છે, એટલે જાણના પ્રેમ એમને મળ્યો છે. દિલગુજરાઈને લેવા જુગતરામભાઈની વાત કરે ત્યારે બધું એમના મોઢામાં સારરનો ગાંડો ન હોય એમ લાગે. આપણે બુદ્ધિને કાંઈએ એમ લાયે વિચારીએ કે આ તો જાણુ તારક્ષી બનેની લક્ષિતને લીધે છે. પણ મૂળમાં આ પ્રેમ તત્ત્વ પડેલું છે.

સંગઠનનો તાર સાંધનારો પણ આ અઠીઠ પ્રેમનો તંતુ જ છે. લાઈ નારાપણે સાચું જ કહ્યું છે સંગઠન માટે બધારણુ તો છેલ્લામાં છેલ્લું પગલું છે. અને તે પણ ખાસ કરીને તેના મરણ વખતે હામ આવે છે. ત્યારે જવાબ એના ઉપર પોતાનો ચેટલો ફેંકી ખાય છે! માટે, સંગઠનનો મૂળ આધાર તો છે પરસ્પરનો પ્રેમ.

જુગતરામની આ લીધી પાંખ સળગ અને સાચી લીધી બને એવું કરવાનું છે. જુગતરામભાઈએ ઈશોપનિપદના અનુવાદમાં કહ્યું છે 'માણસ છે કે ગીધ?' શું પરથી એ શબ્દ આવ્યો છે. અંગ્રેજીમાં 'ગ્રીડ' શબ્દ એ એનો ભેટિયો રાખે છે. લોભનો વળગાડ મનુષ્યમાનને વળગેલો છે. પણ ગીધની વાત જ જુદી. કયાંક મુકદ્દાલ વસ્તુ પડી હોય, ગીધની આંખ તરત પકડી પાડે. તરત ત્યાં પહોંચી જાય, ચાંચ મારીને ખાય, અને પાંખો ફેલાવીને તેના પર બેસી જાય. આટલું મારું જ. માણસ આવેા ગીધ જેવો ન બને એ એક ચિત્ર દ્વારા કવિમંથિએ શીખવ્યું છે.

માણસ આને યંત્ર વિદ્યાની મોટી મોટી કરામતો કરતો થયો છે. અઠી પધ્ધતિ પર બેસે બેસે રોકેરોડું અને ઉપકોશો સંચાલન કરી શકે છે અને આ દિશામાં હજી તો કેટલોય આગળ વધ્યો. પરંતુ સાથે સાથે એમ જેવા મળે છે કે પ્રેમની નીકી છુરાઈ જતી આવે છે. યંત્ર માત્ર એક જ ગુણને ઓળખે છે આવડત. મોટર ચલાવતાં ન આવડતું હોય તેને તમે કાઈવર જનાવડો? યંત્ર વિદ્યાની રચનાઓ ભારે સંકુલ થઈ ગઈ છે. પણ સાથે સાથે સામાજિક ક્ષેત્રમાં માણસાઈ પણ લોપાવી બેઠીએ નહિ.

કોઈએ કહ્યું છે કે, લાઈ મરજર, તું જાણુ છાણુ છે, તું લોહી ચૂસે છે પણ બેન્કમાં મૂકતો નથી! પ્રે. માલગ્રેયે બતાવ્યું છે કે મોટાં મોટાં કારખાનાં હવે સમાજવાદી ન થાય તો ચાલી શકે નહિ. આમ, જેની અંદર જ એવું વારણુ જણુ છે. મૂડીવાદી અને સામ્યવાદી બંને સમાજોની સંઘર્ષનામાં આ યંત્ર વિદ્યાને લીધે ફરક ઓછો થતો આવતો રહાય છે.

નામ યંત્ર વિદ્યાના છેવે માણસ ખૂબ જ આગળ વધી રહ્યો છે. પરંતુ પ્રેમ સંબંધ જાળીર થતા જાય છે. સામાજિક રીતે માણસ આગળ વધતો નથી. હરવિલાસ બહેને એક રાંઠ કહેલો, વાતસ્થ. પ્રેમ સંબંધ વધી શકે વસ્તુવાચી. વસ્તુવાદી જેટલી વધશે એટલું મરતો વધશે. મનુષ્યમતિ વિશે હાથ ધોઈ નાખવાની વધર નથી. મનુષ્યમાં અમાય કશિત્તિ પડી છે. એ કશિત્તિને કોઈ આપી

શકતું નથી: પ્રેમનું જળ ખીલવવામાં માણસ પાછળ પડે એમ હું માનતો નથી. માણસ માણસાઈ પણ ખીલવશે જ.

જુગતરામભાઈએ કામો કર્યાં છે. તે પા પા ફાવી લેવાં છે, પણ તે વિરાટની પગલી છે. એ ધનુ છે. આપું થઈ શકે છે, એવી તે આપણને હેવાવારણુ આપે છે. આપણે ધારીએ તો માણસાઈથી જીવી શકીએ છીએ. સેવકોનો આ વંશ હુખ થવાનો નથી. આ સેવકોએ આ પંથમાં ઝીલ્યા ટમટમતો લીધો પ્રવલિન રાખ્યો છે અને તેનો સ્થિર, સૌમ્ય, સાન્નિધ્ય, પ્રકાશ પાથર્યો છે. આને આપણે જુગતરામભાઈના બન્નદિને એવી દુઆ માગીએ કે અને શ્રીસતી સદીયાળા કંઈક ખૂટક નીવડ્યા હોઈએ, તો તેવું વટક આ એકેશીસતી સદીયાળા વાળા કે અને તેઓ પાછા બાપીસતી સદીને ખો આપે!

□ ઉમાશંકર બેઠી

૩૪ મળીને ધન્ય થઈ

બ્યારથી હું પૂ. શ્રી કાકાસાહેબ પાસે આવી ત્યારથી અત્યંત સ્નેહ અને આદરપૂર્વક એમને વિશે મેં એમને બોલતા સાંભળ્યા, તેમાં સુ. શ્રી જુગતરામભાઈનું નામ વારંવાર આવ્યું. એમના વ્યક્તિત્વ માટે, સ્વભાવ માટે, સેવા શક્તિ માટે અને જોડા સમભાવ માટે પૂ. શ્રીને મોટે એટલું સાંભળ્યું હતું કે એમને મળવા અને નમસ્કાર કરવાની ઉત્કંઠા વધતી ગઈ.

મેં 'લેખુ' કે પૂ. શ્રીના હૃદયમાં એમને અતિ નિકટનું સ્થાન હતું— મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ તેમાંના જ જુગતરામભાઈ પણ છે.

જુગતરામભાઈના વાતસ્થભાષાં વ્યક્તિત્વનો સ્નેહમય પ્રભાવ તરત જ મેં અનુભવ્યો. મને ઘણી જ ધન્યતા થઈ એમને મળાને.

□ સરોજબહેન નાણાવદી

૩૫ આજીવન સેવામૂર્તિ

શ્રી જુગતરામભાઈ આજીવન સેવામૂર્તિ છે અને તેમની હોરવણી દેશજ એક સંસ્થાએ આજે ચાલી રહી છે.

□ શંકરલાલ બેઠર

૩૬ એકનિપજાની વિરહમૂર્તિ

પૂજ્ય શ્રી જુગતરામભાઈ દેવનાં નામઝાનને મેં પટેલી વાર ૧૯૨૬માં જણાવ્યું. તે જ વર્ષે હું સ્વામીદાસ સાયમ સ્વામીમંડીમાં રહેતા અને હિન્દી નવલકથાનું હામ કરવા આવ્યો હતો. જાણી બીરક વ્યવસ્થા પ્રસન્ન જુગતરામભાઈએ દેશમાં પાછો અને હિંદીરોને પાનમાં રાખીને ધરણ, કુંદર અને સરસ શૈલીમાં સંપીડ નાખ્યું

નાનાં નાનાં વાક્યો અને નાના નાના પદોવાળું પુસ્તક શુભરાતીમાં લખ્યું હતું. શુભરાતીમાં એ પુસ્તકનું અદ્ભુત સ્વાગત થયું. એની અનોખી શૈલીએ માત્ર બાળકો અને કિશોરોને જ નહિ પણ મોટેરા અને વૃદ્ધોને પણ પોતાના લાણી ખેંચ્યા હતા. લોકો વખતમાં જ આ નાનકડી શુભરાતી ચોપડીની લાણી આકર્ષિતો બહાર પડી. સંયોગવશ એ ચોપડીનો હિન્દી અનુવાદ કરવાનો સુયોગ અને સૌભાગ્ય મને ભળ્યાં. હિન્દીમાં પણ એ ચોપડી ખૂબ ખપી તે આજે ખપે છે.

૧૯૨૬માં એમની ભેટ ને આત્મીય સંબંધ બધાંથી તે આજે ૫૪ વર્ષો પછી એવે. પરિપુષ્ટ અને સુદૃઢ થયો છે કે આજે અમે લોહીની સગાઈ કરતાં વધુ ગાઢ અને જાણી સગાઈથી ભેડાઈ ગયા છીએ.

જીવનસમયમાં ગાંધીયુગનો એ ગણ્યા ગાંધ્યા જીવન સાંધેક, જીવનયોગી, મતનિક ને જીવનનિક લોકસેવકો પૈકી છે કે જેમણે જીવનનો કણ કણ તે સમયનો કણ કણ દીન-દુન, દલિત, દલિત, પીડિત સાનનીની નિઃસ્વાર્થ, નિઃસ્વર્ગ, નિર્ગળ અને એકાગ્ર સેવામાં સાતત્યપૂર્વક ગાળી છે. છેલ્લાં ૬૦-૬૨ વર્ષોમાં એમણે જે કાંઈ અને જે રીતે કર્યું છે તેનો ભોટો જડવા મુશ્કેલ છે. જિંદગીમાં જેણે પોતાનું ધર માંડ્યું ન હોય એવી કોઈ એક વ્યક્તિનું આટલું વિશાળ કુટુંબ ભેઈતે મૈત્રીમાં આંગળાં ધાલવા પડે છે. પોતાના સૌભાગ્ય અને પ્રસાદક્ષેત્રમાં જીવનસમયમાં જીવનકાળ દરમિયાન આખી જગત ધક્કાની છે. શુભરાતીની ગજી પછેડીઓ આજે એમને એ જ હુલામણુ નામે સંભારે છે. આજના આપણુ લોકજીવનમાંથી આવી ગાઢ અને વ્યાપક કુટુંબજીવન ખૂબ વેગપૂર્વક હ્રાપ્ત થતી ભય છે. મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન આખી દુનિયાને એક વિરાટ અને વિશાળ પરિવાર બનાવવાનો અનોખો પુરુષાર્થ કરી બતાવ્યો હતો, તેવું જ એક વિશાળ કુટુંબ શુભરાતીના સુરત જિલ્લાના આદિવાસી અને ગિનઆદિવાસી ક્ષેત્રમાં જીવનસમયમાંથી આસ્વાસ પણ ખરું થઈ ગયું છે. એમના એકનિષ્ઠ અને લોકસેવાપરાયણ જીવનની આ એક મોટામાં મોટી વિજયિત છે. એમનો એ વૈભવ તો ભેજો જ જાણીય. તેઓ પોતાના ક્ષેત્રમાં કે ક્ષેત્રની બહાર ગમે ત્યાં પહેંચે ત્યાં એમની એ વિમલ આભા ભોનારને યુગ્ય કરી દે છે. ‘કાકા આવ્યા! કાકા આવ્યા!’ નાં હાઈ અને ઉલ્લાસભર્યાં મોભાં પોતાપણું સુચવતા આ શબ્દો સાથે નાનાની માંડીને મોટાં સુધી પોતાના લોક જીવનસમયમાંથી વૈદ્યાઈ વળે છે. દરથી આવતા પોતાના ‘કાકા’ને ભેઈતે એમની આંખોમાં જેવું મજૂર સ્મિત ઉભરાઈ આવે છે, તે પોતે જ એક દેવદૂર્લભ અનેમણું દરથ દોષ છે. ‘કાકા’ ને બાળનાર, સાનનાર ને આહવાર લોહિતા દિવમાં ‘કાકા’ સાથે પોતાપણથી ભલાર સ્નેહ-સદ્ભાવ સદા જનકથી છે તે જ એમના શાંત, પ્રસન્ન અને સાધનામય જીવનની નીચી પોલી સિદ્ધિ અને સોથી લગી ઉપલબ્ધ છે. એ સદા સદિ આને ઉપલબ્ધિ આગળ દુનિયાના સર્વ વૈભવ હુમ્મ લાગવા માંડે છે. આ સિદ્ધિ અને ઉપલબ્ધિ એમને એમ ને સ્નેહ તથા મળી રહ્યાં. અને આજે એમણે જીવનનીથી માંડીને ધરપણુ સુધી કદમમાં કદમ તથા છે, જપ જપા છે. ને સ્વીર મનને ખૂબ કર્યાં અને જેવ્યાં છે.

તેનાં દાન્ય કોઈના વિચારક, ક્રોધક, કપિ, નાટકકાર ને તંત્રી છે.

અને કેટલીય રચનાત્મક સંસ્થાઓના કુશળ પ્રેરક, પ્રવર્તક, સંચાલક અને ચાર્જલોક રહી ચૂક્યા છે. પોતાની નાની મોટી અનેક કૃતિઓથી એમણે શુભરાતી લાપતાના લોકોને સમજ ને ગંડિત કર્યો છે. નાનાથી માંડીને મોટા સુધીના સૌ કોઈ માટે એમણે જે કાંઈ લખ્યું છે તે ખૂબ પડનીય, મનનીય અને આવરણીય છે. પોતાની જીવનકાળ પણ એમણે આગવી શૈલીમાં ગોચક રીતે લખી છે. વીસમી સદીના આરંભમાં ગાંધીજીએ જે આશ્રમ જીવન આપણા લોકજીવનમાં ફરી એકવાર પ્રસ્થાપિત કર્યું, તે આશ્રમ-જીવનના મર્યાદા સુધી પહેંચી તેને પોતાના સાથીઓ અને સંસ્થાઓના જીવનમાં સાકાર કરવાનો પુરુષાર્થ ગાંધીયુગમાં સતત ચાલ્યો તે પૈકીના એક અગ્રમુખ લગીરથ જીવનસમયમાં પણ હતા. એમના આ પુરુષાર્થની ગંભીર સુરત જિલ્લાના આદિવાસી, સસાજનો અદ્ભુત કથાપલટ કર્યો છે. ઈસવી સન ૨૦-૨૧ના આદિવાસીની તુલનામાં સન ૮૦ નો આદિવાસી શીલ, સંસ્કાર, ભણતર ગણતર, કામકાજ, રીત નીતિ, ખેતીવાડી, ઉછોગ ધંધા, રાજકાજ, રહેણી કરણી, ખાનપાન આદિ ક્ષેત્રોમાં એટલા જોડો જોડો અને બદલાયો છે અને ઝડપથી બદલાઈ રહ્યો છે કે હવે કોઈ એને સહેજે આદિવાસી તરીકે ઓળખી નથી શકતા. સુરત જિલ્લાનાં આદિવાસી બાલક બાલિકાઓની જે પેઢી આશ્રમજીવનની નજીક આવી છે, જેમણે આશ્રમોમાં રહીને બાલશિક્ષણથી માંડીને વિવિધ વિદ્યાલય સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેમની જીવનદિશા વધુ ખીલી છે, અને એમનો જીવન વૈભવ એ માત્ર દર્શનીય નહિ પણ સ્પષ્ટભૂયી બન્યો છે. ગાંધીજીએ ૧૯૩૭માં પાયાની કેળવણીનો જે મહામંત્ર દેલના શિક્ષણ ક્ષેત્ર આગળ મૂક્યો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્ર તે મહામંત્રનો જપ કરીને શિક્ષણના રથને એક સજલ સુધી પહેંચાડવાનો સનોહારી પુરુષાર્થ સુરત જિલ્લાની આશ્રમ સંસ્થાઓમાં સતત ચાલ્યો છે.

આ બધાના મૂળમાં જીવનસમયમાંથી અખંડ તપ અને અટ્ટ જપ પોતાનું કામ ધીર-મંહાર તથીય કરતું રહ્યું છે. તેઓ એક યોગી જેવી દૃઢ નિષ્ઠાથી અને ખીલી યોડીને એકા ન હોત તો શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સુરત જિલ્લાનું જે રૂપ આપણને દેખાય છે તેનું ખીલીયું અને નિષ્ઠાથી ધારાયેલું આપણને ભેલા ન જડત. આ દરિયું કું સુરત જિલ્લાને લાસરતો એક સૌભાગ્યશાળી જિલ્લો માનું છું. ત્યાંના લોકજીવનમાં જે નિત્ય નવી ચેતના ભળી છે અને આજે પણ ભળે છે તેની સામે ગુન નમ્રતાપૂર્વક સાથે હુમ્મડું છું. સ્વર્ગ ગિજુલાઈ બધેકાની જેમ જીવનસમયમાંથી પણ બાલ-શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં આદિવાસી રાજાઓની સ્થિતિને ખ્યાતમાં રાખી જે મૂળગામી પ્રયોગો કર્યા છે તેને લીધે આપણું ક્ષેત્ર બાલ-શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં લાગેલ ભાઈબહેનો સાથે માત્ર એક જીવન નમ્રડું તીર્થ ક્ષેત્ર જ નથી બન્યું, બલકે ગયાં ખપીસ વર્ષોમાં આ ક્ષેત્ર બાલવાડી-ઓનું એક પ્રસિદ્ધ પ્રયોગ ક્ષેત્ર બની ગયું છે. શુભરાત નઈ તાલીમ સંધ તરફથી દર વરને ઉનાળામાં ૧૫ દિવસોનો જે બાલવાડી સિનિર ગોઠવવામાં આવે છે તેમાં અંતરના ઉત્સાહ સાથે લાગનાર કોઈકો ભાઈબહેનો—જેમાં નજીક અને દુરના ઘણાં હિન્દી ભાષી ભાઈબહેનો—પણ દોષ છે. તેમની હાજરી તે આ ક્ષેત્ર વિશેના તેમના આજીવનનો એક બોલતા ચાલતા પુરુષાર્થ છે. ગિજુલાઈ સંધ મળીને અને મૈત્રીનાથી સ્વતંત્રપણે પણ શુભરાતનાં બાળકો

સારુ જે ઉચ્ચ દ્રાવિડ' બાળસાહિત્ય જુગતરામભાઈએ સંચુ' છે તેને સારુ ફક્ત ગુજરાતનું જ નહિ પણ સમસ્ત ભારતનું પ્રખુદ બાલ-જગત પોતાના કાળના આ બે દુરંધરોના સદા સાભાર-અશ્વી રહેશે. જુગતરામભાઈનો 'બાલવાડી' નામનો ગ્રંથ તો બાલ-શિક્ષણનું કામ કરનાર સારુ એક એવા માર્ગદર્શક ગ્રંથ બન્યો છે કે એની ઉપેક્ષા કરવી સંભવ નથી.

ખાદી ગ્રામોદ્યોગ, સહકાર, સ્વાયત્ત'ગન વગેરે ક્ષેત્રોમાં જુગતરામભાઈએ જે પાયાનું કામ કર્યું છે તેની સુવાસ્થી એમનું સમગ્ર સેવા ક્ષેત્ર આજે સુવાસિત છે.

મને ખુશી છે કે 'ગાંધીજી,' 'પ્રદલ્લાદ,' 'સુ'દરપુરની શાળાનો પહેલો ક્લાસ' અને 'બાલવાડી' જેવાં જુગતરામભાઈનાં ગુજરાતી પુસ્તકોનો હિન્દી અનુવાદ કરવાનો સુઅવસર અને સૌભાગ્ય મને મળ્યાં.

જુગતરામભાઈના આત્મીય આતિથ્યનું વર્ણન કરતું તો શક્ય જ નથી. એમની અજન્મ પ્રેમવર્ષા એક અવિસ્મરણીય અનુભવ બની રહે છે. ૧૯૮૦ના બન-સુઆરીના છેલ્લા અઢવાડિયામાં હું ગ્રામભારતી આશ્રમ, ટવલાઈના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે સુરત જિલ્લાની શિક્ષણ યાત્રાએ જતાં ત્યાં ગયો હતા. તે વખતે પોતાના લગ્નપણ્ય અને કમનેર તમિષતને વિસારી દઈ પૂર્વ જુગતરામભાઈ સતત ત્રણ દિવસો સુધી છપમઈ ખેતીને ખડા જંગલવાળા સેવા ક્ષેત્રોથી માંડીને મેઘાની ક્ષેત્રો સુધીની આશ્રમ સંસ્થાઓમાં અમને ફેરવતા રહ્યા. ઠેર ઠેર અમને આગળ ધરતા રહ્યા. અમારી ઉપર પોતાના વાતસલ્યની અનિરત વર્ષા કરતાં રહ્યા. એમના આચાર્યત્વનું આનું મનોહારી દર્શન કરી અમે સૌ ખત્ત થયા. ગફગફ થયા. પ્રલકિત થયા અને એમના પુષ્કળાવન ચરણોમાં નતમસ્તક પણ થયા.

□ કાશિનાથ ત્રિવેદી

૩૭ ક્રોધાચાર્યનું પ્રાયશ્ચિત

જો આપણે જુગતરામકાંતને એમ પૂછીશું કે 'તમે કેડે સૌરાષ્ટ્ર-લગનાર હોડીને આટલે દૂર આ આદિવાસીઓની વચ્ચે દઈ પ્રેરણા-દી જોવી રીતે આવ્યા? સેવા ભાવના ઉપરાંત કોઈ અવર પ્રેરણા ખરી કે?' તો તેઓ એના ઉત્તરમાં માત્ર એમની ચમત્તાણે ને મર્મજી મૂળામાં સિત્ત રહેતી અને સૌન સિત્તમાં ઘણું ઘણું કહી દેશે.

આપણે એમાંથી ઘણું ઘણું સંગ્રહ લેવાનું રહેશે. એમના મનના ઊંડાણમાં પાંચ હબર વર્ષ પૂર્વેના મહાભારતના કથાપટનો એક નાનકડો ભાગ એમને અજ'પાલ્યા નહિ કરતા હોય? થોડા જીવંતમાં કહીએ તો એમને ક્રોધાચાર્યનું પ્રાયશ્ચિત કરવાની એક નય દરજા કે મનોદામન નહિ હોય?

જે જ મહાભારત કાળમાં કુમાર વયના પાંડવ-ક્રોરવોને ગુરુ ક્રોધાચાર્ય ધનુર્વિદ્યાની તાલીમ આપી રહ્યા હતા. આ કુમારોમાં અહુન સૌથી એકાગ્રિત શિષ્ય હતો. સૌથી યશિષ્ઠાનું ક્રોધલ્ય એ દાખવતા હતા, ને એથી જ ધનુર્વિદ્યામાં ઘણા હૈશિયાર શિષ્ય ગણાતો.

વિદ્યાવ્યાસ'ગના એ દિવસોમાં અનાર્ધસુત એકલવ્ય આવી ગયે છે, ને ગુરુદોણની સન્મુખ બેઠે સખ્યાંગ પ્રણામ કરીને ધનુર્વિદ્યા શીખવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવે છે. પણ આર્ધપુત્રની પાઠશાળામાં આ અનાર્ધસુતને કયાંથી પ્રવેશ મળે? છતાં એકલવ્ય નિષ્ફળ થઈને નિરાશવદને ઘરે જતો નથી, ત્યાં જંગલમાં જ એક વટવૃક્ષની ઘનછાયામાં ગુરુદોણની આમેદન મૂર્તિ બનાવીને એ મૂર્તિની સામે અડગ ભક્તિથી ધનુર્વિદ્યાની તાલીમ પ્રાપ્ત કરે છે. અખંડ ભક્તિને એકાગ્રચિત્તા સ્વયં પ્રાપ્ત કરેલી ધનુર્વિદ્યા અહુનથી પણ આશ્ચર્યકારક રીતે યદિયાતી, અસાધારણ જણાઈ.

અનાર્ધસુત એકલવ્યની પાસે અહુનથી પણ યદિયાતી એવા આગવી ને અસાધારણ શક્તિ હોય છે એ આ આર્ધકુમારો ને ગુરુદોણથી કયાંથી સહુ' ભય! એમનાં મન ભીરમાં ભીંયાં પ્રવેશી, એટલે ઈર્ષ્યાજનિત ગુરુદોણ ગુરુદક્ષિણાવપે એકલવ્યના જમણા હાથના અંગૂઠાની માંગણી કરી.

ગુરુદોણ પ્રત્યે એકલવ્યમાં અસીમ ભક્તિ, શિષ્યભાવ ને અટલ શ્રદ્ધા હતાં. એટલે એણે પળનો પણ વિચાર કર્યા વિના સહજભાવે પોતાના જમણા હાથનો અંગૂઠો કાપીને ગુરુદોણને ચરણે અર્પણ કરી દે છે.

પછી તો મહાભારતના વિશાળ કથાપટ ઉપર આ એકલવ્ય કયાંય ડોકાતો કે દેખાતો નથી. કયાંય નજરેય પડતો નથી. એનું શું થયું તે વ્યાસજી સિવાય કોને ખબર? પણ... ગુરુદોણને સંતાપતો પરાજય આપીને એ એકલવાચો એકલવ્ય એવીપતાના શબ્દ અંધકારમાં આંધો ગયો.

આ પૌરણિક કથાને આજે લગભગ પાંચ હબર વર્ષ વીતી ગયાં છતાં આજે પણ એનું પુનરાવર્તન એ જ સ્વર્ગમાં ને એ જ ભેળાસમાં ચર્હાં આ આદિવાસી વિસ્તારમાં થઈ રહ્યું હોમ એનું જુગતરામકાંતને લાગ્યું હશે. આ વિસ્તારમાં હબર લાખો આદિવાસી એકલવ્યો છે. વેડછી, વાલોડ, વ્યારા, માંડવી, સોનગડ, ડાંગ વગેરે પ્રદેશ આદિવાસી એકલવ્યોથી ભરેલા છે. એમનામાં વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધા, ભોળપણ ને પ્રામાણિકતા સ્વભાવત વસેલાં છે. એકલવ્યની નરી વારસાઈ એમને કોડે વરેલી હોય છે.

ને એમની આસપાસ અંગૂઠા પડાવનારની પોટ કયાંથી હોય ચારે બાજુ જીવિગપાત લોકોનાં ધારાં ને ધારાં વસ્યાં છે. એમાં એક પછે વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધા, ભોળપણ ને અજ્ઞાનતા; બીજે પછે સ્વાર્થ ને ઉતરપિંડી, હેસિયારી ને વિશ્વાસઘાત...આ ખ ધારાં લારેલી હુદિ-હુદિથી હબરો ને લાખો અંગૂઠાઓ કપાઈ દપાઈને લોકો સ્વાર્થા પિસ્સામાં, તિબેરીનાં પડવા લાગ્યા. એમનાં તો ખિસ્સાં ભરાયા, તિબેરી ભણાઈ ગઈ! પણ એમની સ્વાર્થા સુધાની દાનન રોકા શકાય શાની? છાંડ કોતર સમી એમની જૂખ રંગિણેને સરખવા લાગ્યાં! લાગેલી આગ મકાનને સરખા ભય તેમ ત્વેતન્વેતામાં અંગૂઠા એના દપડી વહેવારથી આ આદિવાસી કુટુંબોનાં ગુરુો ને જુરુો સરખાઈ જવા લાગ્યાં. પરિણામે આદિવાસી એકલવ્યો જમીન-વિહીન, ઘરઆરવિહીન ને જીવનવિહીન બની ગયા. આસપાસના હોશિયાર ને સ્વાર્થા સ્વયં સદંત્ર પણ કંદર થઈ વિના દયાને તો શું? ખુદ ઈશ્વરનેય ખસેડી દઈને પોતાના મોહકામાં

નાનાં નાનાં વાક્યો અને નાના નાના પાઠ્યાણુ પુસ્તક શુદ્ધરાત્રીમાં લખ્યું હતું. શુદ્ધરાત્રીમાં એ પુસ્તકનું અદ્ભુત સ્વાગત થયું. એની અનેબી શૈલીએ માત્ર બાળકો અને કિશોરોને જ નહિ પણ મોટરા અને વિદ્વાનોને પણ પોતાના ભણી બેસ્યા હતા. યોગદા વખતમાં જ આ નાનકડી શુદ્ધરાત્રી ચોપડીની ઘણી આવૃત્તિઓ બહાર પડી. સંયોગવશ એ ચોપડીના હિન્દી અનેક કવચોને સંયોગ અને સૌભાગ્ય મને ભળ્યાં. હિન્દીમાં પણ એ ચોપડી ખૂબ ખપી ને આનંદ થયે છે.

૧૯૨૬માં એમની ભેટ ને આત્મીય સંબંધ બંધાવો તે આજે ૫૪ વર્ષો પછી એવા પરિપુષ્ટ અને સુદૃઢ થયે છે કે આજે અમે લોહીની સગાઈ કરતાં વધુ ગાઢ અને લગ્ની સગાઈથી ભેડાઈ ગયા છીએ.

જુગતરામભાઈ ગાંધીયુગના એ ગણ્યા ગાંઠ્યા જીવન સાધક, જીવનયોગી, વ્રતનિષ્ઠ ને જીવનનિષ્ઠ લોકસેવકો પૈકી છે કે જેમણે જીવનનો કણ કણ ને સમયનો ક્ષણ ક્ષણ દિન-કુળેળ, દલિત, પીડિત માનવીની નિઃસ્વાર્થ, નિઃસ્પૃહ, નિમ્નજાતી અને એકત્રણ સેવામાં સાતત્યપૂર્વક ગાળા છે. છેલ્લાં ૬૦-૬૨ વર્ષોમાં એમણે જે કાંઈ અને ને રીતે કર્યું છે તેનો ભેટો જડવો મુશ્કેલ છે. જિંદગીમાં જેણે પોતાનું ઘર માંડ્યું ન હોય એની કાંઈ એક વ્યક્તિનું આટલું વિશાળ કુટુંબ નેઈને મોમાં આંગળાં ધાલવાં પડે છે. પોતાના સેવાક્ષેત્ર અને પ્રસાવક્ષેત્રમાં જુગતરામભાઈની ભૂમિકા આજે પણ જગત કાઠાની છે. શુદ્ધરાત્રીના ચતુઃત્થ પેઢીએ આજે એમને એ જ હુલામણું નામે સંભારે છે. આજના આપણા લોકજીવનમાંથી આવી ગાઢ અને વ્યાપક કુટુંબભાવના ખૂબ વેગપૂર્વક લુપ્ત થતી જાય છે. મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન આખી દુનિયાને એક વિરાટ અને વિશાળ પરિવાર બનાવવાનો અનેબી પુરુષાર્થ કરી બતાવ્યો હતો, તેણે જ એક વિશાળ કુટુંબ શુદ્ધરાત્રીના સુરત જિલ્લાના આદિવાસી અને બિનઆદિવાસી ક્ષેત્રમાં જુગતરામભાઈની આસપાસ પણ ખડું થઈ ગયું છે. એમના એકનિષ્ઠ અને લોકસેવાપરાયણ જીવનની આ એક મોટામાં મોટી વિશ્લેષિ છે. એમનો એ વૈભવ તો નોંચે જ જાય. તેઓ પોતાના ક્ષેત્રમાં કે ક્ષેત્રની બહાર જમે ત્યાં પહેંચે ત્યાં એમની એ વિમલ આભા ભેનારને મુખ્ય કરી દે છે. ‘દાકા આપ્યા! દાકા આપ્યા!’ નાં હર્ષ અને ઉલ્લાસભર્યાં મોઝ પોતાપણું સ્વવત્તા થા શબ્દો સાથે વાંધેથી માંડીને મોટાં સુધી તમામ લોક જુગતરામભાઈને વીંટળાઈ વળે છે. કૂચથી આવતા પોતાના ‘દાકા’ને ભેટી એમની આંખોમાં જેવું મંદુર સ્મિત ઉભારાઈ આવે છે, તે પોતે જ એક દેવદુર્લભ અનેબી દેશ હોય છે. ‘દાકા’ ને જાણનાર, માનનાર ને આદરનાર લોકોના દિલમાં ‘દાકા’ સાડુ પોતાપણાથી સભર સ્નેહ-સદ્ભાવ સદા ઝડપાય છે તે જ એમના ધ્યાન, પ્રસન્ન અને સાધનામય જીવનની સોધી થતી સિદ્ધિ અને સોધી લગ્ની ઉપલબ્ધિ છે. એ સદૃશ સદિ અને ઉપલબ્ધિ આગળ દુનિયાના સર્વ વૈભવ તુજા વ્યાજવા માંડે છે. આ સિદ્ધિ અને ઉપલબ્ધિ એમને એમ ને કંઈ નથી મળી ગઈ. એને સાડુ મેગણે જીવાનીથી માંડીને પાંચ-૬ રૂબી કસ્ટમાં કસ્ટ તપ તપ્યાં છે, જપ જપ્યા છે. ને શરીર નાનું ખૂબ કસ્ટમાં અને કંઈક છે.

તેનાં નાનાં નાનાં વિચારક, લેખક, કવિ, નાટકકાર ને તંત્રી છે.

અને કેટલીય રચનાત્મક સંસ્થાઓના કુશળ પ્રેરક, પ્રવર્તક, સંચાલક અને માર્ગદર્શક રહી ચૂક્યા છે. પોતાની નાની મોટી અનેક કૃતિઓથી એમણે શુદ્ધરાત્રી ભાષાના લોકોને સમજ ને સંકિત કર્યો છે. નાનાથી માંડીને મોટા સુધીના સૌ કોઈ માટે એમણે જે કાંઈ લખ્યું છે તે ખૂબ પકડીય, મનનીય અને આચરણીય છે. પોતાની જીવનકથા પણ એમણે આખી શૈલીમાં સ્વેચ્છ રીતે લખી છે. વીસમી સદીના આરંભમાં ગાંધીજીએ જે આશ્રમ જીવન આપણા લોકજીવનમાં ફરી એકવાર પ્રસ્થાપિત કર્યું, તે આશ્રમ જીવનના મર્મ સુધી પહોંચી તેને પોતાના સાથીઓ અને સંસ્થાઓના જીવનમાં સાકાર કરવાનો પુરુષાર્થ ગાંધીયુગમાં સતત ચાલ્યો તે પૈકીના એક અગ્રગણ્ય ભગીરથ જુગતરામભાઈ પણ હતા. એમના આ પુરુષાર્થની ગંગાએ સુરત જિલ્લાના આદિવાસી સમાજનો અદ્ભુત કાષાપલટ કર્યો છે. ઈસવી સન ૨૦-૨૧ના આદિવાસીની તુલનામાં સન ૮૦ નો આદિવાસી શિક્ષક, સંસ્કાર, લાંબુતર ગયુતર, કામકાજ, રીતિ નીતિ, ખેતીવાડી, ઉદ્યોગ ધંધા, રાજકાજ, રહેણી કરણી, પાનપાન આદિ ક્ષેત્રોમાં એટલા જાણી ભાગ્યે અને ગણાયો છે અને ઝડપથી ગણાઈ રહ્યો છે કે હવે કાંઈ એને સહેજે આદિવાસી તરીકે ઓળખી નથી શકતા. સુરત જિલ્લાનાં આદિવાસી બાલક પાલિકાઓની જે પેઢી આશ્રમજીવનની નજીક આવી છે, જેમણે આશ્રમમાં રહીને પાલિકાશિક્ષણી માંડીને વિશ્વ વિદ્યાલય સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેમની જીવનદિશા વધુ ખીલી છે, અને એમનો જીવન વૈભવ એ માત્ર દર્શનીય નહિ પણ સ્પષ્ટભૂયિય બન્યો છે. ગાંધીજીએ ૧૯૨૭માં પાંચમી કળવણીને જે મહામંત્ર દેશના શિક્ષણ ક્ષેત્ર આગળ મૂક્યો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્રે તે મહામંત્રનો જપ કરીને શિક્ષણના રથને એક મજબૂત સુધી પહોંચાડવાનો મનોહારી પુરુષાર્થ સુરત જિલ્લાની આશ્રમ સંસ્થાઓમાં સતત ચાલ્યો છે.

આ બધાના મૂળમાં જુગતરામભાઈનું અખંડ તપ અને અટૂટ જપ પોતાનું કામ ધીર-અજીર ગતિથી કરતું રહ્યું છે. તેઓ એક યોગી જેવી દંઢ નિષ્ઠાથી અને ખોસે ખોસે બેઠા ને હોત તો શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સુરત જિલ્લાનું જે રૂપ આપ્યુંને કેખાય છે તેનું ખોસેલું અને નિશ્ઠાથી ધ્યાયેલું આપણને ભેલા ન જડત. આ દૃષ્ટિએ કું સુરત જિલ્લાને લારતનો એક સૌભાગ્યશાળી જિલ્લો માન્યું છે. ત્યાંના લોકજીવનમાં ને નિત્ય નવી ચેતના ભગી છે અને આજે પણ ભગે છે તેની સાથે બહુ નમ્રતાપૂર્વક સાથું ઝુકાયું છે. સ્વર્ગ જિજીવિષી બનીશોની નેમ જુગતરામભાઈએ પાંચ બાલ-શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં આદિવાસી સમાજની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી જે મૂળમાં પ્રયોગો કર્યા છે તેને લીધે આપણું ક્ષેત્ર બાલ શિક્ષણના કામમાં લાગેલ લાઈબ્રેરીને સાડુ માત્ર એક ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ બન્યું તીર્થ ક્ષેત્ર જ નથી બન્યું, જલકે ગયાં પગીશ વર્ષોમાં આ ક્ષેત્ર બાલવાડી-ઓનું એક પ્રસિદ્ધ પ્રયોગ ક્ષેત્ર બની ગયું છે. શુદ્ધરાત્રી નઈ તાલીમ સંધ તરફથી દર નિફાથી અને પોતાનામાં ૧૫ દિવસોનો ને બાલવાડી શિક્ષિત જોડવામાં આવે છે તેમાં અંતરના ઉત્સાહ સાથે લાગનાર એટલા લાઈબ્રેરી-ઓમાં નજીક અને દૂરના ધમ્યાં દિનની લાખી લાઈબ્રેરી-ઓમાં નજીક હોય છે. તંબની હાજરી તે આ ક્ષેત્ર વિશેનો મેગના આદર્શજીનો એક બેભાન ચાલસો પુરાવો છે. જિજીવિષી સાથે મળીને અને એમનાથી સ્વતંત્રપણે પણ શુદ્ધરાત્રીના બાળકો

સારુ ને ઉચ્ચ કોટિનું બાળસાહિત્ય જુગતરામભાઈએ સબંધુ* છે તેને સારુ ફક્ત ગુજરાતનું જ નહિ પણ સમસ્ત ભારતનું પ્રચલ્લ બાલ-જગત પોતાના કાળના આ બે ધુરધરોના સદા સાભાર નમણી રહેશે. જુગતરામભાઈનો 'બાલવાહી' નામનો ગ્રંથ તો બાલ-શિક્ષણનું કામ કરનાર સારુ એક એવો માર્ગદર્શક ગ્રંથ બન્યો છે કે એની ઉપેક્ષા કરવી સલાહ નથી.

ખાદી આરોહણ, સહકાર, સ્વાવલંબન વગેરે ક્ષેત્રોમાં જુગતરામભાઈએ જે પાયાનું કામ કર્યું છે તેની સુવાસથી એમણું સમગ્ર સેવા ક્ષેત્ર આજે સુવાસિત છે.

મને ખુશી છે કે 'ગાંધીજી', 'મહાત્મા', 'સુદરપુરની શાળા'ને પહેલા કલાક અને 'બાલવાહી' નેવાં જુગતરામભાઈનાં ગુજરાતી પુસ્તકોનો હિન્દી અનુવાદ કરવાનો સુઅવસર અને સૌભાગ્ય મને મળ્યાં.

જુગતરામભાઈના આત્મીય આતિથ્યનું વર્ણન કરતું તો શક્ય જ નથી. એમની અજસ્ર પ્રેમવર્ષા એક અવિસ્મરણીય અનુભવ બની રહે છે. ૧૯૮૦ના નવનુચારીના છેલ્લા અઢવાડિયામાં હું આમભારતી આશ્રમ, ટવભાઈના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે સુરત જિલ્લાની શિક્ષણ યાત્રાએ જતાં ત્યાં ગયો હતો. તે વખતે પોતાના ઘડપણ અને કમબેર તબિયતને વિસારી દઈ પૂર્વજ જુગતરામભાઈ સંતત નવું દિવસે સુધી છપમાં બેસીને પહોંડ જગલયાળા સેવા ક્ષેત્રોથી મીડીને મેદાની ક્ષેત્રો સુધીની આશ્રમ સંસ્થાઓમાં અમને ફેરવતા રહ્યા. ઠેર ઠેર અમને આગળ ધરતા રહ્યા. અમારી ઉપર પોતાના વાતસલ્યની અનિરત વર્ષા કરતા રહ્યા. એમના આત્મર્થત્વનું આતું મનોહારી દર્શન કરી અમે સૌ ધન્ય થયા. ગ્રહગદ્ થયા. પુલકિત થયા અને એમનાં પુસ્તકપાવન ચરણોમાં નતમસ્તક પણ થયા.

□ કાશિનાથ ત્રિવેદી

૩૭ દ્રોણાચાર્યનું પ્રાયશ્ચિત

એ આપણે જુગતરામકાકાને એમ પૂછીશું કે 'તમે કેટલો સૌરાષ્ટ્ર-લખતર છોડીને આટલે દૂર આ આદિવાસીઓની લગ્ને કઈ પ્રેરણા થી કેવી રીતે આવ્યા? સેવા ભાવના ઉપરાંત કાંઈ અવર પ્રેરણા ખરી છે?' તો તેઓ એના ઉત્તરમાં માત્ર એમની મમતાણુ ને મગાણુ મૂકીમાં સ્મિત વેરશે અને મૌન સ્મિતમાં ઘણું ઘણું કહી દેશે.

આપણેમ એમાંથી ઘણું ઘણું સમજી લેવાનું રહેશે. એમના મનના છંડાણમાં પાંચ હબર વર્ષ પૂર્વેના મહાભારતના કથાપટને એક નાનકડો લાગ એમને અજબપાવ્યા નહિ કરતો હોય? થોડા શબ્દમાં કહીએ તો એમને દ્રોણાચાર્યનું પ્રાયશ્ચિત કરવાની એક નજ ઈચ્છા કે મનોકામના નહિ હોય?

એ જ મહાભારત કાળમાં કુમાર વયના પાંડવો-કૌરવોને ગુરુ દ્રોણાચાર્ય ધનુર્વિદ્યાની તાલીમ આપી રહ્યા હતા. આ કુમારોમાં અજુન સૌથી એકાગ્રચિત્ત સિધ્ધ હતા. સૌથી યદિયાનું કૌશલ્ય એ દાખવતા હતા, ને એથી એ ધનુર્વિદ્યામાં ઘણો હોશિયાર શિષ્ય ગણાતો.

વિદ્યાભ્યાસગતી એ દિવસોમાં અનાર્ધસુત એકલવ્ય આવી ગયે છે, ને ગુરુદ્રોણની સન્ન્યુષ જઈ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને ધનુર્વિદ્યા શીખવાની પોતાની ઈચ્છા બહુવે છે. પણ આર્ધપુત્રીના પાઠશાળામાં આ અનાર્ધસુતને કયાંથી પ્રવેશ મળે? છતાં એકલવ્ય નિષ્ફળ થઈને નિરાશવદને ઘરે જતા નથી, ત્યાં જંગલમાં જ એક વટથક્ષતી ધનઝાયામાં ગુરુદ્રોણની આમેદગૂળ મૂર્તિ બનાવીને એ મૂર્તિની સામે આગ લાગીથી ધનુર્વિદ્યાની તાલીમ પ્રાપ્ત કરે છે. અખંડ ભક્તિને એકાગ્રચિત્તથી સ્વર્ણન પ્રાપ્ત કરેલી ધનુર્વિદ્યા અજુનથી પણ આશ્ચર્યકારક રીતે યદિયાતી, અસાધારણ જણાઈ.

અનાર્ધસુત એકલવ્યની પાસે અજુનથી પણ યદિયાતી એવી આગવી ને અસાધારણ શક્તિ હોવી એ આ આર્ધકુમારો ને ગુરુદ્રોણથી કયાંથી સહુ* નય! એમનાં મન ભીતરમાં ઈર્ષ્યા પ્રવેશી, એટલે ઈર્ષ્યાવશ ગુરુદ્રોણે ગુરુદેસિણાદરે એકલવ્યના જન્મજી હાથના અંગૂઠાની મંત્રગણી કરી.

ગુરુદ્રોણ પ્રત્યે એકલવ્યમાં અસીમ ભક્તિ, શિષ્યભાવ ને અટલ શ્રદ્ધા હતાં. એટલે એણે પળનો પણ વિચાર કર્યા વિના સહજભાવે, આગળની વીંટી ઉતારી આપતો હોય તેમ સહજભાવે પોતાના જન્મજી હાથનો અંગૂઠો કાપીને ગુરુદ્રોણને ચરણે અર્પણ કરી દે છે.

પછી તો મહાભારતના વિશાળ કથાપટ ઉપર આ એકલવ્ય કયાંય ડોકાતો કે કેમતો નથી. કયાંય નબરેય પડતો નથી. એનું શું ઘણું તે વ્યાસજી સિવાય કોને ખબર? પણ... ગુરુદ્રોણને સંતાપતો પરબજ આપીને એ એકલવ્યએ એકલવ્ય અભીપ્તના માર્ગ અધિકારમાં યાત્રો ગયો.

આ પૌરણિક કથાને આજે લગભગ પાંચ હબર વર્ષ વીતી ગયાં છતાં આજે પણ એનું પુનરાવર્તન એ જ સ્વર્ગમાં ને એ જ લેનાસ્માં અહીં આ આદિવાસી વિસ્તારમાં ઘઈ રહ્યું હોય એનું જુગતરામકાકાને લાગ્યું હશે. આ વિસ્તારમાં હબરે લાખો આદિવાસી એકલવ્યો છે. વેડછી, વાલોડ, વ્યારા, માંડવી, સોનગઢ, રાંગ વગેરે પ્રદેશ આદિવાસી એકલવ્યોથી ભરેલો છે. એમનામાં વિધાસ ને શ્રદ્ધા, ભોળપણ ને પ્રામાણિકતા સ્વભાવગત વસેલાં છે. એકલવ્યની નરી વારસાઈ એમને કોડે વરેલી હોય છે.

ને એમની આસપાસ અંગૂઠા પડાવનારની ખોટ કયાંથી હોય! ચારે બાજુ ઉજળિયાત લોકોનાં ધાર્યાં ને ધાર્યાં વસ્ત્યાં છે. એમાં એક પહે વિધાસ ને શ્રદ્ધા, ભોળપણ ને અજ્ઞાનતા; બીજે પહે સ્વાર્થ ને ઉત્તરપિંદી, હોશિયારી ને વિધાસક્ષાત...આ ખ ધારઈ ભરેલી લુહિ-હુકિયા હબરો ને લાખો અંગૂઠાએ કપાઈ કપાઈને લેખી સ્વાર્થો પિરસમાં, તિબ્બેરીમાં પડવા લાગ્યા. એમનાં તો પિરસાં ભરાયા, તિબ્બેરી ભભર્યા ગઈ! પણ એમની સ્વાર્થ છુપાતી દાનન રોડી શકાય શાની? છંડા કોતર સમી એમની લૂખ જીરોમીને ભરખવા લાગી! લાગેલી આગ-ચક્રાને ભરખી નય તેમ જ્વેતજ્વેતમાં અંગૂઠા-ઓના કપડી વહેવારથી આ આદિવાસી કુટુંબોનાં જૂડો ને જૂડો ભરખાઈ જવા લાગ્યાં. પરિણામે આદિવાસી એકલવ્યો જમીન-વિહોણા, ઘરવાનવિહોણા ને છત્રનવિહોણા બની ગયા. આસપાસના હોશિયારો ને સ્વાર્થી સવણો સહજ પણ કસર કર્યા વિના દયાને તો શું? ખુદ ઈષ્ટનેય ખસેડી દઈને પોતાના યોગમાં

નાનાં નાનાં વાક્યો અને નાનાં નાનાં પાંદોવાળું પુસ્તક ગુજરાતીમાં લખ્યું હતું. ગુજરાતીમાં એ પુસ્તકનું અદ્ભુત સ્વાગત થયું. એની અનોખી શૈલી માત્ર થાળેકા અને કિશોરોને જ નહિ પણ મોટરા અને વિદ્વાનોને પણ પોતાના લાણી ખેંચ્યા હતા. થોડાક વખતમાં જ આ નાનકડી ગુજરાતી ચોપડીની ઘણી આકર્ષિતિઓ બહાર પડી. સંયોગવશ એ ચોપડીનો હિન્દી અનુવાદ કરવાનો સુયોગ અને સોલાણ મને મળ્યાં. હિન્દીમાં પણ એ ચોપડી ખૂબ ખપી ને આજેય ખપે છે.

૧૯૨૯માં એમની બેઠે જે આત્મીય સંગળ બધાંયો તે આજે ૫૪ વર્ષો પછી એવા પરિપુષ્ટ અને સુદૃઢ થયો છે કે આજે અમે લોકોની સગાઈ કરતાંયે વધુ ગાઢ અને જીવ્ય સગાઈથી બેઠાઈ ગયા છીએ.

જુગતરામભાઈ ગાંધીયુગના એ ગણ્ય ગાંધવા જીવન સાધક, જીવનયોગી, જ્ઞાનિષ્ઠ ને જીવનનિષ્ઠ લોકસેવકો પૈકી છે કે જેમણે જીવનનો કણ કણ ને સમજીને કાણુ કાણુ દીન-કુળેળ, દલિત, પીડિત માનવીની નિઃસ્વાર્થ, નિઃસ્પૃહ, નિર્મળ અને એકાગ્ર સેવામાં સાતત્યપૂર્વક ગાળા છે. છેલ્લાં ૬૦-૬૨ વર્ષોમાં એસણે જે કાંઈ અને જે રીતે કર્યું છે તેનો બેઠો બંધવા મુશ્કેલ છે. જિંદગીમાં જેણે પોતાનું 'ધર માંડ્યું' ન હોય એવી કાંઈ એક વ્યક્તિનું આટલું વિશાળ કુટુંબ બેઠીને મોંમાં આંગળાં ધાલવા પડે છે. પોતાના સર્વાક્ષેપ અને પ્રશાસક્ષેપમાં જુગતરામભાઈની ભૂમિકા આજે પણ જગત કાઠાની છે. ગુજરાતની ગણુ ગણુ પેઢીઓ આજે એમને એ જ હુલામણા નામે સંભારે છે. આજના આપણા લોકજીવનમાંથી આવી ગાઢ અને વ્યાપક કુટુંબલાલના ખૂબ વેગપૂર્વક લુપ્ત થતી ભય છે. સહાત્મા ગાંધીએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન આખી દુનિયાને એક વિરાટ અને વિશાળ પરિવાર બનાવવાનો અનોખો પુરુષાર્થ કરી બતાવ્યો હતો, તેણે જ એક વિશાળ કુટુંબ ગુજરાતના સુરત જિલ્લાના આદિવાસી અને ગિનઆદિવાસી ક્ષેત્રમાં જુગતરામભાઈની આસપાસ પલ્લુ ખડું થઈ ગયું છે. એમના એકનિષ્ઠ અને લોકસેવાપરાયણ જીવનની આ એક મોટામાં મોટી વિશ્વતિ છે. એમનો એ વૈભવ તો નેએ જ જીવણ. તેઓ પોતાના ક્ષેત્રમાં કે ક્ષેત્રની બહાર ગમે ત્યાં પહેંચે ત્યાં એમની એ વિમલ આશા બેનારને સુધ્ધ કરી દે છે. 'કાકા આપ્યા! કાકા આપ્યા!' ના હર્ષ અને ઉલ્લાસલક્ષ્યાં મોંબ પોતાપણું સ્વચ્ચતા આ શબ્દ સાથે નાનાંથી મોટીને મોટાં સુધી તમામ લોક જુગતરામભાઈને વીટનાઈ વળે છે. દરથી આવતા પોતાના 'કાકા'ને બેઈ એમની આંખોમાં જેવું મંજુર સ્મિત જીભરાઈ આવે છે, તે પોતે જ એક દેવદૂર્લભ અનોખું દ્રશ્ય હોય છે. 'કાકા' ને બાળનાર, માનનાર ને આંબાર લોકોના દિલમાં 'કાકા' સારુ પોતાપણાથી સહાર સ્નેહ-સદ્દલાવ સદા ઓઢાય છે તે જ એમના સાંત, પ્રસન્ન અને સાધનામય જીવનની સૌથી મોટી સિદ્ધિ અને સૌથી જીવ્ય ઉપલબ્ધિ છે. એ સહજ સદ્ધિ અને ઉપલબ્ધિ આગળ દુનિયાના સર્વ વૈભવ દુષ્કળ લાગવા માંડે છે. આ સિદ્ધિ અને ઉપલબ્ધિ એમને એમ ને એમ તપી મળી ગઈ. એને સારુ એણે જીવનાનીથી માંડીને ઘડપણ સુધી કઠણમાં કઠણ તપ તપ્યા છે. જપ જપ્યા છે. ને શરીર મનને ખૂબ કસ્યાં અને જીન્યાં છે.

તેઓ ઉચ્ચ શૈલિના વિચારક, લેખક, કવિ, નાટકકારો ને તંત્રી છે.

અને કેટલીય રચનામય સંસ્થાઓના કુશળ પ્રેરક, પ્રવર્તક, સંચાલક અને ચાર્જલોક રડી ચૂક્યા છે. પોતાની નાની મોટી અનેક કૃતિઓથી એમણે ગુજરાતી ભાષાના બંદારને સમૃદ્ધ ને ગંડિત કર્યો છે. નાનાથી માંડીને મોટા સુધીના સૌ કોઈ માટે એમણે જે કાંઈ લખ્યું છે તે ખૂબ પકડીય, મનનીય અને આપરણીય છે. પોતાની જીવનકથા પણ એમણે આગવી શૈલીમાં ગૈયક રીતે લખી છે. વીચમી સહીના આરંભમાં ગાંધીજીએ જે આશ્રમ જીવન આપણા લોકજીવનમાં ફરી એકવાર પ્રસ્થાપિત કર્યું, તે આશ્રમ-જીવનના મર્મ સુધી પહોંચી તેને પોતાના સાથીઓ અને સંસ્થાઓના જીવનમાં સાકાર કરવાનો પુરુષાર્થ ગાંધીયુગમાં સતત ચાલ્યો તે પેઠીના એક અગ્રમુખ લગીરય જુગતરામભાઈ પણ હતા. એમના આ પુરુષાર્થની ગંગાએ સુરત જિલ્લાના આદિવાસી સમાજનો અદ્ભુત કષાપલટ કર્યો છે. ઈસ્વી સન ૨૦-૨૧ના આદિવાસીની તુલનામાં સન ૮૦ નો આદિવાસી શીલ, સંસ્કાર, લક્ષુતર ગણુતર, કામકાજ, રીતિ નીતિ, ભેતીવાડી, ઉલ્લોગ ધંધા, રાજકાજ, રહેણી કરણી, ખાનપાન આદિ ક્ષેત્રોમાં એટલા જોડો બેઠ્યો અને બદલાયો છે અને ઝડપથી બદલાઈ રહ્યો છે કે હવે કાંઈ એને સહેજે આદિવાસી તરીકે ઓળખી નથી શકતા. સુરત જિલ્લાના આદિવાસી બાલક બાલિકાઓની જે પૈલી આશ્રમજીવનની નજીક આવી છે, જેમણે આશ્રમોમાં રહીને બાલશિક્ષણથી માંડીને વિશ્વ વિદ્યાલય સુધીનું ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેમની જીવનદિશા વધુ ખીલી છે, અને એમનો જીવન વૈભવ એ માત્ર દર્શનીય નહિ પણ સ્પર્ધણીય બન્યો છે. ગાંધીજીએ ૧૯૨૭માં પાયાની કબજાણીને કો સહામત્ર દેશના શિક્ષણ ક્ષેત્ર આગળ મૂક્યો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્રે તે સહામત્રનો જપ કરીને શિક્ષણના રથને એક ગબ્બ સુધી પહોંચાડવાનો મનોહારી પુરુષાર્થ સુરત જિલ્લાની આશ્રમ સંસ્થાઓમાં સતત ચાલ્યો છે.

આ બધાના મૂળમાં જુગતરામભાઈનું અખંડ તપ અને અટૂટ જપ પોતાનું કામ ધીર-જીર ગતિથી કરતું રહ્યું છે, તેઓ એક યોગી જેવી દૃઢ વિરણ્યા અને ખીલો બેઠીને બેઠા ન હોત તો શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં સુરત જિલ્લાનું જે રૂપ આપણને દેખાય છે તેણે ખીલેલું અને નિહાળી ધરાયેલું આપણને જોવા ન જડત. આ દૃષ્ટિએ હું સુરત જિલ્લાને લારતનો એક સૌહાર્દપ્રણાળી જિલ્લો માતું છું. ત્યાંના લોકજીવનમાં જે નિત્ય નથી ચેતના ભળી છે અને આજે પણ ભળે છે તેની સામે બહુ નમ્રતાપૂર્વક માણું છું છું. સ્વર્ગ શિક્ષણ છે ગતિથી નેમ જુગતરામભાઈએ જે પાલ-શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં આદિવાસી સમાજની સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી ને મૂળગામી પ્રયોગ કર્યા છે તેને લીધે આપણું ક્ષેત્ર બાલ શિક્ષણના કામમાં લાગેલ લાઈગહેનો સારુ માત્ર એક જીવનું બગલું તીર્થ ક્ષેત્ર જ નથી બન્યું, જાહેર ગયા પત્રીસ વર્ષોમાં આ ક્ષેત્ર બાલવાડી-ઓનું એક પ્રસિદ્ધ પ્રયોગ ક્ષેત્ર બની ગયું છે. ગુજરાત નઈ તાલીમ સંધ તરફથી દર વર્સે ઉનાળામાં ૧૫ દિવસોનો ને બાલવાડી શિબિર ગોઠવવામાં આવે છે તેમાં અંતરના ઉત્સાહ સાથે લાગતાર સેંકડો લાઈગહેનો—જેમાં નજીક અને દૂરના ઘણાં હિન્દી ભાષી લાઈગહેનો—પણ હોય છે. તેમની હાજરી તે આ ક્ષેત્ર વિશેના તેમના આશ્ચર્યોનો એક બેલંતા ચલતો પુરાવો છે. ગિજુભાઈ સાથે મળીને અને એમનાથી સ્વતંત્રપણે પણ ગુજરાતમાં યાગકો

સાડુ ને ઉચ્ચ કોટિનું ગાળસાહિત્ય જુગતરામભાઈએ સંજીવું છે તેને સાડુ ફક્ત જુગતરાતનું જ નહિ પણ સમસ્ત ભારતનું પ્રખુદ બાલ-બગત પોતાના કાળના આ એ ધુરધરોના સદા સાભાર પ્રશ્ન રહેશે. જુગતરામભાઈના ‘બાલવાડી’ નામનો ગ્રંથ તો બાલ-શિક્ષણનું કામ કરનાર સાડુ એક એવા માર્ગદર્શક ગ્રંથ બન્યો છે કે એની ઉપેક્ષા કરવી સંભવ નથી.

ખાદી પ્રામોદીગ, સહકાર, સ્વાલમ્બન વગેરે ક્ષેત્રોમાં જુગતરામભાઈએ ને પાયાનું કામ કર્યું છે તેની સુવાસથી એમનું સમગ્ર સેવા ક્ષેત્ર આજે સુવાસિત છે.

મને ખુશી છે કે ‘ગાંધીજી’, ‘પ્રહલાદ’, ‘સુદરપુરની શાળાનો પહેલો દલાક’ અને ‘બાલવાડી’ નેવાં જુગતરામભાઈનાં જુગતરાતી પુસ્તકોનો હિન્દી અનુવાદ કરવાનો સુઅવસર અને સૌજાન્ય મને મળ્યાં.

જુગતરામભાઈના આત્મીય આતિથ્યનું વર્ણન કરવું તો શક્ય જ નથી. એમની અબજ પ્રેમવર્ષા એક અવિસ્મરણીય અનુભવ બની રહે છે. ૧૯૮૦ની બાન્યુઆરીના છેલ્લા અઠવાડિયામાં હું મામભારતી આશ્રમ, ટવણીનાં કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સાથે સુરત જિલ્લાની શિક્ષણ યાત્રાએ જતાં ત્યાં ગયો હતો. તે વખતે પોતાના ઘડપણ અને કમળેર તમિલતને વિસારી કઈ પૂલ્ય જુગતરામભાઈ સતત ત્રણ દિવસો સુધી છપમાં બેસીને પઠાડ જંગલવાળા સેવા ક્ષેત્રોથી માંડીને મેદાની ક્ષેત્રો સુધીની આશ્રમ સંસ્થાઓમાં અમને ફેરવતા રહ્યા. ઠેર ઠેર અમને આગળ ધરતા રહ્યા. અમારી ઉપર પોતાના વાતસલ્યની અવિરત વર્ષા કરતા રહ્યા. એમના આચાર્યત્વનું આંતું મનોહારી દર્શન કરી અમે સૌ ધન્ય થયા. ગદ્ગદ થયા. પુલકિત થયા અને એમના પુણ્યપાવન ચરણોમાં નતમસ્તક પણ થયા.

□ કાશિનાથ ત્રિવેદી

૩૭ દ્રોણાચાર્યનું પ્રાચલિત

નો આપણે જુગતરામકાકાને એક પૂછીશું કે ‘તમે કેડ સૌરાષ્ટ્ર-ભખતર છોડીને આટલે દૂર આ આદિવાસીઓની વચ્ચે કઈ પ્રેરણાથી જીવી રીતે આવ્યા? સેવા લાવના ઉપરાંત કાઈ અવર પ્રેરણા ખરી કે?’ તો તેઓ એના ઉત્તરમાં માત્ર એમની મંત્રણાનું ને મંત્રણા મૂકેલા સ્મિત વેરથી અને મૌન સ્મિતમાં ઘણું ઘણું કહી દેશે.

આપણે એમની ઘણું ઘણું સમજી લેવાનું રહેશે. એમના મનના લેડાણમાં પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેના મહાભારતના કથાપટોનો એક નાનકડો ભાગ એમને અજાપ્યા નહિ કરતા હોય? થોડા શબ્દમાં કહીએ તો એમને દ્રોણાચાર્યનું પ્રાચલિત કરવાની એક નમ્ર ઈચ્છા કે મનોકામના નહિ હોય?

એ જ મહાભારત કાળમાં કુમાર વયના પાંડવ-કૌરવોને શુરુ દ્રોણાચાર્ય ધતુર્વિદ્યાની તાલીમ આપી રહ્યા હતા. આ કુમારોમાં અર્જુન સૌથી એકાગ્રચિત શિષ્ય હતો. સૌથી અધિકાત્મક શૈલ્ય એ દાખવતો હતો, ને એથી એ ધતુર્વિદ્યામાં ઘણો હેશિયાર શિષ્ય ગણાતો.

વિદ્યાભ્યાસગના એ દિવસોમાં અનાર્થસુત એકલવ્ય આવી ચડે છે, ને શુરુદ્રોણની સન્મુખ બઈ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને ધતુર્વિદ્યા શીખવાની પોતાની ઈચ્છા બહાવે છે. પણ આર્ષપુત્રોની પાઠશાળામાં આ અનાર્થસુતને કયાંથી પ્રવેશ મળે? છતાં એકલવ્ય નિષ્ણ થઈને નિરાશવદને ઘરે જતા નથી, ત્યાં જંગલમાં જ એક વટવૃક્ષની ધનજાયામાં શુરુદ્રોણની આગેહવ્ય મૂર્તિ બનાવીને એ મૂર્તિની સામે અગ્ર લાગિથી ધતુર્વિદ્યાની તાલીમ પ્રાપ્ત કરે છે. અખંડ ભક્તિને એકાગ્રચિતથી સ્વયંભૂ પ્રાપ્ત કરેલી ધતુર્વિદ્યા અર્જુનથી પણ આશ્ચર્યકારક રીતે અધિયાતી, અસાધારણ બહાઈ.

અનાર્થસુત એકલવ્યની પાસે અર્જુનથી પણ અધિયાતી એવી આગવી ને અસાધારણ શક્તિ હોવી એ આર્ષકુમારો ને શુરુદ્રોણથી કયાંથી સહુ બધા! એમનાં મન બીરતમાં ઈર્ષ્યા પ્રવેશી, એટલે ઈર્ષ્યાવશ શુરુદ્રોણે શુરુદ્રોણાદપે એકલવ્યના જમણા હાથના અંગૂઠાની મંગળી કરી.

શુરુદ્રોણ પ્રત્યે એકલવ્યમાં અસીમ ભક્તિ, શિષ્યભાવ ને અટલ શ્રદ્ધા હતાં. એટલે એણે પળનો પણ વિચાર કર્યા વિના સહજભાવે, આજીવની વીડી ઉતારી આપતો હોય તેમ સહજભાવે પોતાના જમણા હાથનો અંગૂઠો કાપીને શુરુદ્રોણને ચરણે અર્પણ કરી દે છે.

પછી તો મહાભારતના વિશાળ કથાપટ ઉપર આ એકલવ્ય કયાંય ડોકતો કે દેખાતો નથી. કયાંય નબરેય પડતો નથી. એનું શું થયું તે વ્યાસજી સિવાય કોને ખબર? પણ... શુરુદ્રોણને સંતાપવો પરાજય આપીને એ એકલવાયો એકલવ્ય અલૌપતાના નાક અધકામમાં આંધ્રો ગયો.

આ પૌરણિક કથાને આજે લગભગ પાંચ હજાર વર્ષ વીતી ગયાં છતાં આજે પણ એનું પુનરાવર્તન એ જ સ્વાગમમાં ને એ જ લેખાસમાં અર્થો આ આદિવાસી વિસ્તારમાં થઈ રહ્યું હોય એવું જુગતરામકાકાને લાગ્યું હશે. આ વિસ્તારના હજારો લાખો આદિવાસી એકલવ્યો છે. વેડછી, વાલોડા, વ્યારા, માંડવી, સોનગઢ, ડાંગ વગેરે પ્રદેશ આદિવાસી એકલવ્યોથી ભરેલા છે. એમનામાં વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધા, ભોળપણ ને પ્રામાણિકતા સ્વભાવગત વરેલાં છે. એકલવ્યની નરી વારસાઈ એમને કાંઠે વરેલી હોય છે.

ને એમની આસપાસ અંગૂઠા પડાવનારની ખેડ કયાંથી હોય! ચારે બાજુ ઉજળિયાત લોકોનાં ધાડાં ને ધાડાં વચ્ચાં છે. એમાં એક પક્ષે વિશ્વાસ ને શ્રદ્ધા, ભોળપણ ને અજ્ઞાનતા; બીજે પક્ષે સ્વાર્થ ને છેતરપિંડી, હેશિયારી ને વિશ્વાસઘાત...આ ખ ધાઈ ભરેલી છુટ્ટિ-શુક્રિયા હજારો ને લાખો અંગૂઠાઓ કપાઈ કપાઈને લોભ સ્વાર્થાં ખિસ્સામાં, ખિસ્સામાં પડવા લાગ્યા. એમનાં તો ખિસ્સાં ભરાયા, તિભેરો ભભરાઈ ગઈ! પણ એમની સ્વાર્થ છુટ્ટાની દાનત યેકી શકાય શાની? લેડા કોતર સમી એમની જૂખ ગરીબોને ભરખવા લાગી! લાગેલી આગ ચકાનને ભરખી ભય તેમ જોતજોતામાં અંગૂઠા-એના કપડી વહેવારથી આ આદિવાસી કુટુંબોમાં ઝૂંડો ને ઝૂંડો ભરખાઈ જવા લાગ્યાં. પરિણામે આદિવાસી એકલવ્યો જમીન-વિહોણા, ધરખાંરવિહોણા ને જીવનવિહોણા બની ગયા. આસપાસના હેશિયાર ને સ્વાર્થ સવર્ણ સંઘેળ પણ કસર કર્યા વિના દયાને તો શું? ખુદ ઈશ્વરનેય ખસેડી દઈને પોતાના એપડામાં

અગ્રજ્ઞ મૂઢાવી મૂઢાવીને લાયકાર આદિવાસીઓને લૂંટવા મંડી પડ્યાં તમે પૂછશો, 'એમની પાસે ખાદ્ય શું રહ્યું હશે?' એ લોકો કહેશે કે 'કેરે લંગોટી ને માથે ચોટલી.' એના પ્રતિષેપ રૂપે એ લોકો ધૂણતાં ધૂણતાં ચોતાના દેવાપિંદેવને લાક્ષણિકતા વિનવણી કરે છે 'હિ ભૂરે! મારે પાંદે' હવે ચોટલી ને કાઢી સિવાય કંઈ રેંથ નાથ.' વિનવણી સાંભળીને દેવ ઓછા સળદ્યાં જ આધાસનથી સલાહ આપે છે. "તેવ ખર દેવતા." (સાચી વાત છે દેવ) —હવે એટલાથી ચલાવી લે 'નહિતર મારી પાસે ઉપર આવી નહ.'

પણ ખીલે બાજુ ધૂણતાં ધૂણતાં કરેલી આ અરજૂ સંભળીને આ લડાચારને રાકવા માટે ગાંધીજી દ્વારા જીજ્ઞાસકાશને આ પ્રદેશમાં વેડછી મોકલવાનું વ્યાસજીને તો નહિ સૂઝ્યું હોય? કે પછી ચોતાની પૂર્વ ભૂલ સુધારવા અરજીનેય સૂઝ્યું હોય! ગમે તે હોય પણ જીજ્ઞાસકાશને વેડછી આવીને અરજીની પૂર્તિવાળા વડાની પાદગીર્ણીમાં પુષ્પના પૂજ સમા વડછી વાંચ્યા. પછી તો એની વડવાઈએ આખા જીજ્ઞાસકાશમાં ગયે 'વટજી' રૂપે વ્યાપી ગઈ. એવી વ્યાપી ગઈ, કે ભણે માટીમાં ને માનવોમાં એકરૂપ બની ગઈ!

□ નીરસિંહ ચૌધરી

૩૮ 'જીજ્ઞાસકાશ' તીર્થધામ, વેડછી

શ્રીકૃષ્ણે ગીતાને જન્મ આપ્યો અને શ્રી જીજ્ઞાસકાશજીએ ગીતાને લેધાની સામે ગાઈ, ને જીવી બતાવ્યું. વેડછીને કર્મજીનિ બનાવી ચોતીપરજોતી કાપાપલટ કરી કૃષ્ણની જેમ આદિવાસીઓના પથ-દર્શક, ને ઉદારક બન્યા.

શિક્ષણ, ખાદ્ય અને સહકારી ક્ષેત્રે ખૂબ કામગીરી કરી ગાંધીજીની નઈ તાલીમની શિક્ષણક્ષેત્રે આપેલી છેલ્લી ભેટ સાચી કરી બતાવી. છુતિયાદી શિક્ષણ ઉપર અનેક આદતો આવી છતાં અડગ નિશ્ચયી શ્રી જીજ્ઞાસકાશજીએ તે ચાલુ જ રાખી.

અનેક તોફાનો આવ્યાં. વાડ બનીને ચઢાવેલામાં પણ 'ખૂટયા પણ વાડનો ટેકો મળ્યો' હતા તેથી વેલાઓને પાણી પાઈને લીલા રાખ્યા. આજે પણ વેલાઓ ભેગા થઈ તીર્થમાં જઈ વીતેલા વર્ષની આંધી યાદ કરી તેને દૂર કરવા અપય લીધા છે છે.

વેડછીમાંથી વિકસેલા વડેલા આજે પણ અડગ છે. જો જીજ્ઞાસકાશજી લાઈ જેવા ઋષિ વેડછીમાં ન આવ્યા હોત તો વેડછી શિક્ષણતીર્થ સાચું તીર્થ ન બનત. કાલવમાંથી કમળ બનાવનાર દેવ આજે પણ દર્શનીય છે.

જીવનની ઝોલામાં એકી જરૂરિયાત, નાની ખૂંપડી, ગાયના દૂધનો અને પાણીનો આગ્રહ, ભંતે મહેનત, ટૂંકી કંઈની અને ટૂંકી ચોટડી અને સાંકડી ટોપી, ખરેખર દેવતાના દર્શન કરાવે છે. નીંડર, સામયોલા, ભૂવકળા કવિ, વ્રતમાં વિવેચી, પદ્યથી જીવન કલાધાર પ્રયોગવીર, સામે જે હોય તે કહેનાર. મહાત્મા ગાંધીના અપૂર્વ આદર્શ ને કાર્યોને પૂરાં કરવા જીવન જીવનાર, સાહિત્યકાર, નવજીવન પ્રેરનાર ખીંગાં ગોડી લોકકલતર કરનાર અને તેજ

જીજ્ઞાસકાશજી વેડછીના અનેક કાથો વડે અનેક ખીંગાં મોકલનાર કારુણ્યમૂર્તિ કાકા આજે આદિકાશ વેડછીને ખવિત તીર્થમાં પલટી નાખે છે. જીવતા દેવતા છે. તેમનાં ચરણમાં નાચાથી જીવન જીવી જવાય છે. અનેક શુદ્ધિશાળી લોકોને પંજો પડતા ભોગ છે.

□ સન્મુખલાલ બાદ

૩૯ ગાંધીજીના ઋતિજ

વિમિત્રી જેવી વિચિત્રતા! પૂ. ગાંધીજીને કારણે જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંથી સૂર્ય અસ્ત પામતો ન હતો, તે સામ્રાજ્યનું અસ્તિત્વ જ ન રહ્યું, છતાં એ જ બ્રિટનના નાગરિક સર રિચાર્ડ એટનબરોએ ગાંધીની ક્ષિત્તિ ઉતારી અને ગાંધીજીના અવસાન બાદ ૪૫ વર્ષે આખી દુનિયાની નવી પેઢીને—ગાંધીજી કેટલા મહાન હતા તે બતાવવાનો સ્વત્વ પ્રથમ કર્યો. આ ક્ષિત્તિ અંગ્રેજી ટાઈમ્સ એક ઈન્ડિયાના કાર્ટુનિસ્ટ લાઈમ્સે એક મુદર કટાક્ષિત રજૂ કર્યું. એક પ્રધાન ક્ષિત્તિ ભેગા બાદ નીકળતા નીકળતા નીકળતાં બોલે છે, 'ખરેખર ગાંધીજી આટલા બધા સન્મન હતા?' લાઈમ્સનું એ કટાક્ષિત વસ્તુતઃ કટાક્ષિત નથી પણ આજની પરિસ્થિતિનું સાચું ચિત્ર છે. ગાંધીજીને મન રેડિયો અને ખાદ્ય એ નવા યુગની માળા અને ભગવાં વજ્ર તથા ત્રિપુંડ ન હતાં. તેમને મન તો આ વસ્તુએ ગામડાંઓની બેઠારી અને ગરીબી ટાળવાની, ગામડાંને બેઠાં કરવાની અમલકારિયે મન હતો. શિક્ષણ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ગરીબો પ્રત્યે હસદર્દી વગેરેના આમ સ્વરાજમાં સમાવેશ થાય, કાર્લ માર્ક્સ અને લેનિન કરતાં પણ વધુ અસરકારક અને છતાં અહિંસક અને કરુણાસભર આ પ્રયોગ આ એક યજ્ઞકાર્ય હતું. ગીતામાંથી ટાંકીને ગાંધીજી કહેતા કે યજ્ઞ કર્યા વિના જે ખાંધ છે તે ચોરીનું અન્ન ખાય છે.

આવાં યજ્ઞ કાર્યો માટે ઋતિજને જોઈએ. કાર્ટુનનું યજ્ઞ ઋતિજ વિના ન થાય. આજીવન ભેખ લેનાર, બિંદગી પર્વત ઋતિજનું કાર્ય કરે તે ઋષિ. જીજ્ઞાસકાશજી એવા એક ઋતિજ પુરુષ છે. ૬૦ વર્ષ સુધી સેવા કાર્ય કર્યું, યજ્ઞ કર્યા કર્યા એ ઋતિજનું કાર્ય નહિ તો ખીલું? શું? ગાંધીજીને આદેશ થતાં ધરખાર ત્યાગી, કુટુંબ કપીલી અને વતન ત્યાગી દૂર સુદૂર, કષ્ટપૂર્વક પહેંચી શકાય એવા જંગલ પ્રદેશમાં પહેંચ્યા. પ્રદેશ દુર્ગમ હતો તે કાળે, લેકોની લાપા પણુ તે કાળે દુર્ગમ હતો. વેડછી પહેંચવા માટે ઘણું કષ્ટ સહન કરવું પડતું, ખાસ કરીને ચોસાસાની ઋતુમાં જે ભારે અનેક અરણ્યાં ઝાળંગવાં પડતાં. એ પ્રદેશના લોકો ચૌધરી, એમની ભાષા પણ ચૌધરી, નવા આગવુંકને એ ભાષા લગીરે ન સમજાય.

ગાંધીજીનો ઋતિજ ગાંધીજીની નાની આશુતિ સમ હોયો જોઈએ. રાજકીય ક્ષેત્રે ઘણી જ કહેવાણી ઉચ્ચારનાર અને ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર રાખનાર કાર્યકે-આગમ જનારા મહામહ બાવી જીન્ડા પ્રત્યે પણ ગાંધીજીને અનુરોધ. અપસાન ગળી જઈ તેમને બંગલે મળવા બપ, એવા લાવથી ભેટે અને સમાધાન ન થતાં કટુતા વિના વિદાય લેનાર. આટું કરાવે અને? કામ, કોષ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, અસિમાન બધા ત્યાગ્યા હોય, સ્ક્રિટિક સમ પાર-દર્શક હલ્ય હોય તો જ આમ બની શકે. આ શુભો ન હોય તો

બધું દંભ, અને દંભ પડ્યાના વિના ન રહે. ગાંધીજીના ઋતિજીમાં પણ આ બધું ભેળવા ગયો. 'કોઈ દિવસ સુસ્તરે ન થાય, કોઈની સાથે ભિજે સાહે ન મેલે, વ્યંગમાં કાંઈ ન કહે, બે કાંઈ ઉપેક્ષા કે શોધ આપવાનો તે હલકમાં સોંસરે ભીતરે એવી સાવલરી લાપામાં.' કેવું પ્રખર તપ? આને તપ જરૂર ફળ્યું છે. અગત્ય ઋષિએ વિધાયલ ઝોળાએ અને આનંદમાંથી આર્ષે બનાવ્યા, આધુનિક યુગના આ અગત્યનું કાર્ષ પણ એવું જ છે. આને તમે ચૌધરી 'કોમળી' કન્યાઓ જુઓ. કેટલી બધી સંસ્કારી છે! પરંતુ એ 'કોમળી' તત્કાલે ચિત્ત આને શી રીતે દોર્યું? ગુજરાતી ભાષા ખોલી ન શકે, સમજ ન શકે. પુરુષો સામાન્ય રીતે લંગોદી બ પહેરે, ૧૬-૧૮ વર્ષની કન્યા પછી દૂંદીથી છૂંટણ સુધીનો લાગ જ દાંકે, ખીન્ને લાગ મુદ્દા. બે આના માટે આખો દિવસ કાળી મજૂરી કરવાની, ધાસનું બનાવેલું ડાપડું, ડાપડા ઉપર તાડપત્ર ૬૦ ઈંચ વરસાદ સામે રક્ષણ આપે. પાંચ સાત દશ માર્દલ સુધી મીઠું કે દીવાસળી ન મળે, દીવાસળીની તો જરૂર જ નહિ. રાખમાં એવી રીતે અગિ રાખવામાં આવે કે લાકડું છાણું બળે નહિ, અને છતાં સંભળી સવાર સુધી અગિ રહે અને દીવાસળીની જરૂર ન પડે. ખોરાકમાં સવારે જુવારના લોટને કે ચોખાના દાણાને પાણીમાં ઉકાળી અપડી મીઠું નાખી કોઢ બે વિટર નેટકું પ્રવાહી બી બનાવું. સંતો રાહલા કે ખીચડી.

એ પ્રભમાંથી જુગતરામભાઈએ જે પ્રભ પેદા કરી છે, નવનિર્માણ કહ્યું છે તે ખેનમૂન છે. અકસોસની વાત છે કે જે કારણસર સિનિસ્ટરનું કાટું ન લક્ષમણને કોરવાની જરૂર પડી, તે પ્રકારે આવળો ગુજરાતી રવિશંકર મહારાજ, મળલભાઈ મહેતા અને જુગતરામ દવે અંગે અગાધ છે.

રાષ્ટ્રપિતાની હાકલનો પકડો વિભાજનગોળ શું જાળમાંથી સંભળાયો, સાત પડ્યા પડ્યા. એક સુરત જિલ્લાના આદિવાસી વિસ્તારમાં સંભળાયો. દરેકસર સૌરાષ્ટ્રના ઝાલાલા વિસ્તારના રેશી રિવાસના અદના આદમીએ વેડછીનું સ્વાન પણ ન સેવ્યું હતું. છતાં એ આદમી—જન્મે અને ક્રમે, ધર્મે અને શુભે—કેમ કરીને વેડછી પકડ્યો તે એક કોપડો છે. આથીજીનું દરમાન કે ગામકમાં બન્યો, અછૂતા, ગિરિજાને, વનવાસીએ બંગલીઓ, અશિક્ષિતો, ચીથરેલાલ અને રક્તપીતિવાની સેવા કરે. દરિદ્રનારાણીની સેવા દારા મેક્ષ મેળવે. આ આદમી કેવો સુંદર જવાળ આપ્યો? રાણા સાંગાથી રાણે પ્રતાપ સવાયો નીકળ્યો. પુત્રાત્ત કિયાત્ત હચ્છેત્ત પત્રમયં! ગાંધીજી છવતા હોત તો કહેત કે રવિશંકર મહારાજને અને જુગતરામને અને મહાત્ત દર્શો.

આને વેડછી ભેળવી ૧૯૧૦ ના વેડછીનો ખ્યાલ ન આવે. આને જંગલમાં મંગલ થયું છે. જ્યનમાંથી સંસાર પેદા થયો છે. તે દિવસની કલ્પના જ કરવી રડી. ભાષા, આગેહવા, વાંદન વ્યવહારનાં સાધનનો અભાવ, અપરિચિત, સાધનસામગ્રી અને નાણાની ટાંચ આ બધી વસ્તુઓ લક્ષમાં રાખીએ તો એમ થાય કે કુવ તપ કરવા જંગલમાં ગયો, અને તપ કરીને પાછો આવ્યો ત્યારે ગોટા રાખ્યોના સાવિક થયો. જુગતરામભાઈના આદિશિષ્યો, તેમના શિષ્યો અને બાળકો મળીએ તો કેવડી મોટી ફેબ થાય?

પુરુષને લંગોદી અને સ્ત્રીને દૂંદીથી છૂંટણ સુધીનું ઢાંકણ યા વસ્ત્ર, ગુજરાતી ભાષાનું સંપૂર્ણ અગાધ, શિક્ષણનો સંપૂર્ણ અભાવ,

માછલાં મારવાં, પછીઓ સારવાં, લાકડાં કાપી કસવામાં વેચવાં, જુવાર, તુવેર જેવાં હલકાં ધાન્યા પકવવાં, ખેતરમાં એક અને ખાતરનો અભાવ, ધાસ અને નર્દામણની બાપડના એના આદિવાસી વિસ્તારનો નકલો તમારી નજર સમક્ષ રજૂ કરે, અને આજનો દક્ષિણ ગુજરાતનો ચિતાર જુઓ, વાણિયા પ્રાદ્યક્ષની કન્યામાં ખપી જઈ શકે એટલી શુદ્ધ ભાષા મોલનારી અને પહેરવેશ વાળી આદિવાસી કન્યાઓ જુઓ. અમદાવાદ નડિમાદના સાકર નેટલી શુદ્ધ ભાષા લખનાર આદિવાસી યુવકો જુઓ. આ કોઈ રાક્ષસની સામાન્ય નથી. એ તો જ્યત અને સાકર મુછિ છે. એના કલ્પા કોણ? એના પ્રભપતિ કોણ? એ ખીજ કોણે દોર્યું? સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારના એ આદમીને એ યશ મટે. એ આધુનિક યુગનો અગત્ય ઋષિ છે. એ ઋષિને વારંવાર વંદન.

આ લેખકને એ ઋષિ જરા પણ ઝોળાળે નહિ. કોઈ દિવસ સુલ્લાકાત પણ ચપેલી નેહિ. પરંતુ આધુનિક સ્થરીએ પુરુષ યોનિમાં જન્મ લીધો. એ મકનજી બાબા રૂપે. મકનજી બાબાના થોડા સહવાસનો આ પામર જીવને લાલ મેળવે. એટલું જ પૂરતું હતું. માત્રુ આશ્રમ જીવન રજૂ વર્ષનું. એ જીવન કોહવાને ૩૪ વર્ષ થયાં છતાં એ મહાન વિશ્વતિનો આ જીવ ઉપર કેટલો અગાધ પ્રેમ! બધું આખા જિંદગીના સહવાસ બાદ ગઈ કાલે જ એમનાથી છૂટો કેમ ન પડયો હોઈ? આવો પ્રેમ કાંઈ સાત આ જીવ ઉપર જ છે એમ નથી. એમનાં સંપર્કમાં જે જે અપ્રચિત છપે આવ્યા એ મધા ઉપર જ આટલો અનહદ પ્રેમ કેમ કરીને કરી શકતા હશે? આટલા ટચકડા હોવામાંથી આટલો ચોટો પ્રેમનો ચોટો કેમ કરી વહેતા હશે? એમ પ્રશ્ન થાય છે. વર્ણવેલ કુદવર્તમાં એ સૂત્ર એમને ભેળેએ ત્યારે ચૂતિમત થાય છે. એમ કાલ્યા વિના ન રહે. મહાન વિશ્વતિઓની આ જ ખાસિત છે. રાજકારણ નો કમલે ખંધાઈના શુભે સંપૂર્ણપણે લઈ લીધો છે. આદિવાસી, હરિજન લઘુમતી વગેરેને નામે મત મંગવામાં આવે છે. તેમના ઉદ્ધારનાં બળમાં કંઈવામાં આવે છે. જુગતરામકાકાએ જ્યારે વેડછીમાં ખીલી નાંખી ત્યારે આ ખંધાઈની કલ્પના પણ આવી શકે એમ ન હતું. માત્ર એમના સાથ ઉદ્ધારની જ વાત હતી. છેલ્લા દાયકા દરમિયાન રાજકીય ખંધાઈના થોડા છાંટા જરૂર વેડછીમાં કોડ્યા છે. પરંતુ એ તો Storm in a tea-cup (ચાના પાદમાંનો ઝંઝાવત) જેવું છે. વેડછીનો શાંત તથા પ્રેમ-કરુણામ્મ જીવનને એ ઝંઝાવત રૂપથી શક્યો નથી. એજ એ કમિની ખૂપી છે.

□ ઈશ્વરભાઈ યુરોહિત

૪૦ અમે વડલાનાં ટેંટાં

એક છેડે જુ. કાકડું કામ અને બીજે છેડે નાનાભાઈ તથા નારણદાકા અને ગિજુભાઈનું કામ એમ કહી શકાય. તેમ છતાં જુ. કાકડાના ત્યાંના કામના લાલ અમને લણી રીત મળ્યા થઈએ છે. અંગત રીતે કહું તો મારો ચાર બાળકો ત્યા શિક્ષણ લેવા પહોંચ્યાં તેમાં ત્યાંના શિક્ષણમાં જે રાષ્ટ્રપિતાની અને ઉચોમના વાતાવરણની સ્વાસ ફેલાયેલી તે એટલી આકર્ષક હતી કે મારા બેવા ગાંધીધ્યાને

તેમ કદાં વિના જંપવા જ ન દે અને ખરેખર તેનો વાળ પછુ ઢેલો થયો છે તે બેઠું છું' તો મને તેની સાર્થકતા સ્પષ્ટ થાય છે. એ ચારે બાળકો આને શિક્ષણ લીધા પછી કૃષિ, ગ્રામીણ, ઉ. બુનિયાદી શાખા અને હોમ સાયન્સ એવા ક્ષત્રમાં પસંદવાઈ ગયાં છે. જે શિક્ષણની અભાવે આપણા દેશનાં બાળકોને તાતી બરડર છે.

નવી રીતે ગંધીજી એવી એક વ્યક્તિ દેશના ખૂણે ખૂણે રખડીને હવે 'કોટિની આંતરવિદ્યાને' શળીને. એક જ રીતે દેશના હાલતરના અને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના કામમાં અદ્યુક્ત કામ કરી બનાવે છે. તેવી રીતે જુ. કાકા એવા એક માણસ પલાઈ બાળીને બેસીને આખા ગુજરાતમાં શિક્ષણ દારા એક વાર્તાવરણ પેદા કરી શકે છે. એનો અદ્યુક્ત નમૂનો બેઠું શકાય છે.

એક વખતે જુ. કાકા સાથે અવાસ કરવાનો મોઢો મળેલો. ત્યારે એવા મળ્યું કે તેમના શરીર સાથે તેમના આત્માનો સંજોધ નહિવત જ છે.

ખીત એક પ્રસંગે પ્રામદાનની પદ્યાના નિમિત્તે આઠ દસ દિવસ સાથે કરવાનું બન્યું. કોઈ મોટી વ્યક્તિની સાથે કરતા હોઈએ ત્યારે બહુ આપણે કોઈ મોટી વ્યક્તિની સાથે કરી રહ્યા છીએ તેવું ભાન રહેતું હોય છે. અને તે બે રીતે, એક તેમની પાસેથી આપણે કંઈક પ્રાપ્ત કરવાનું છે અથવા તેઓ આપણને કંઈક આપી રહ્યા છે. એવું આ બેમાંથી એક પ્રકારનું ભાન તેમની સાથે કરતાં થતું ન હતું. એ દરમિયાન તેમની પાસેથી થયું મળ્યું હશે પણ તેમાં ન તો આપવાની કે ન તો લેવાની વાત હતી. એ એક એવી સ્વાભાવિક લીલા હતી જેનું વર્ણન કરવું શક્ય જ નથી.

આને પણ તેઓ ત્યાં બેઠા બેઠા આવી લીલા કરી રહ્યા છે, એવું આઠલે દર બેઠા બેઠા અમે અનુભવી રહ્યા છીએ. વડલો બે રીતે વિસ્તરતા હોય છે : એક વડવાઈ દારા અને બીજી ખીજ દારા. ખીજ દારા તેનો વિસ્તાર ક્યાં અને કેટલો દેશના હોય છે તેની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. વેડછીના આ વડલાનું પણ તેમ જ છે.

રમિશ કરદાહ, નાનાભાઈ, જુ. કાકા, બળભાઈ, સંતબાલજી, આ બધા સુજરાતના વડલા અપારે તો એકબીબની વડવાઈઓમાં એટલા બધા પસંદવાઈ ગયા છે કે ઘણી વખત કઈ કાળી અને કઈ વડવાઈ કયા વડલાની છે, તે શોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે.

સુજરાતનાં આપણે સૌ કાર્યકર ભાઈબહેનો બે આ વિચારને સમજીએ અને પોતે પણ કોઈ એક વડલાની કાળી કે વડવાઈ છીએ એવો અનુભવ કરીશું તો આપણું કામ બહુ સરળ થશે એમાં મને શંકા નથી.

□ ક્રેડુલાઈ ભાવસાર

૪૧ સદાઈ સેવક

સને ૧૯૫૨માં એવાદભની તાલીમ લેવા બારડોલી ગયેલો. ત્યારે વેડછી આશ્રમની મુલાકાત રાખેલી. શ્રી જુગતરામભાઈ તેમની મટલી બધાર નાની પોતડી પહેરી સાંજના સમયે રેડિયો લઈને ૭૮

કાંતલા હતા તે સ્મરણ પડેલું હતું. તે વખતે ગામઠાના પ્રશ્નો આમસેવા, બાળકો, જીવનિયાઓમાં કામ કેમ કરવું તે અંગે વાતો કરેલી. આશ્રમમાં સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ રસોઈ, વાસણ સાફ કરવાં, છાત્ર વાસોઈ કરવું, મળ-પેશાબની ડોલો ડાળવી ખાનર કરવું, નાહવાના પાણીનો ઉપયોગ ખેતીના ઘાસનાં કરવી વગેરેનો પ્રયત્ન અનુભવ લેવાનો પ્રસંગ મળેલો અને તેમાં સૌ કામમાં સાથે ભળવાની ભાવનાએ મારા ઉપર વિશેષ અસર કરેલી. હાલ બજાર સાફ કરી તેમાં કામળ લગાડવાનું કામ કરવાનું ચારે બાજે આવેલું. તેમાં તેમની ધીવટાઈ બન્યાઈ આવતી હતી, હાલ બજારના પાટિયાં ધોવાં. નીચેની ફર્સ જરાગર સાફ કરવી, ચાળણાથી ચળીને સાદી બજારમાં રાખેલી હાલમાં ભરવી, આ બધી ક્રિયા નિષ્કાપૂર્વક, ધીવટથી અને આપણને ઉત્સાહી કરતા નથી તે રીતે યજ્ઞ નરીકે કરવાનો પહેલવહેલો લઘુભા મળેલો. આપણું બજાર સફાઈનું કામ તે પહેલાં મારે કરવું પડેલું તબિ, તેનો પહેલો પાક છળવનમાં આઈથી મળ્યો. જેણે કામની રીતે મને બજાર સાથે બેડી દીધી!

ગંધી સ્મરક નિધિ દારા પૂ. અપ્પાસાહેબના માર્ગદર્શન નીચે શ્રી કૃષ્ણલાલ શાહના સંચાલન નીચે ૧૯૫૬માં સફાઈ વિદ્યાલય, વ્યારામાં શરૂ કરવામાં આવ્યું. તેમાં યુ. જુગતરામભાઈનો મહત્વનો ફાળો હતો. સફાઈ વિદ્યાલયમાં દરેક નવા પ્રશિક્ષણાઈને તેમના અનુભવનો લાભ મળતો જ. તેમના વિચારો સ્પષ્ટપણે સૌને બહુવા મળતા, તેણે જ નહિ પણ રાત્રે સફાઈ વિદ્યાલયમાં કાર્યકર્તાઓ સાથે રોકાય તો સવારે સફાઈકામમાં પણ બેડાઈને પ્રેરણા આપે. શ્રી અપ્પાસાહેબ દારા થઈ રહેલા આમસફાઈ તથા લગીસુક્રિતાં વિવિધ સાધનો અને શૌચાલય તથા પેશાબચરના પ્રયોગમાં સારો રસ પણ લે. જેસફાઈ સાથેના બજાર અંગે તો તેઓ સતત નવીન પ્રયોગોનું નિરીક્ષણ કરી બધે તેનો ફેલાવો કેમ કરવો તે વિચારતા. આજુબાજુની નઈ તાલીમની શાળાઓના શિક્ષકો અને આચાર્યો તથા સંચાલકોને પણ સફાઈ વિદ્યાલયની મુલાકાત લેવા મોકલતા અને તેવા સાધનો આજ્ઞાઓમાં બિંભાં થાય તે માટે માર્ગદર્શન આપતા. તેઓ કાર્યકર્તાઓના વર્ગમાં કહેતા કે, લગીસુક્રિતાની સાથે સાથે બાહ્યસુક્રિતાનો કાર્યક્રમ પણ ચાલુ રાખવો બેઠાઈ. બાહ્યસુક્રિતાઓને મળ-મૂત્ર સાફ કરવાની યથ પાકી બરડી છે. તે વેળાનિર્ણય વાંચિક સાધનોથી નહિ થઈ શકે. તે તો અમારા અત્કરકરુમાંથી અસ્પૃશ્યતાના પાપને દૂર કરવાનું કામ છે. આ એક આધ્યાત્મિક કાર્ય છે. અત્કરકરુમાંથી મળ-મૂત્રની સ્થા નીચળી નથી, સફાઈ કરવી એ પવિત્ર કાર્ય છે એમ સમજી પ્રેમથી કરીએ. યજ્ઞકાર્ય સમજી શોખાથી તેને કરીએ તે દિશામાં પ્રયત્ન કરવા નેવા છે. સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં વિનોબા એવા પવિત્ર બ્રાહ્મણે બજાર સફાઈનું કામ શરૂ કર્યું તો બાણી આતાને બારે સંતોષ થયો. લગીને આ દુષ્ટિત કામથી યુક્ત કરવાથી સંતોષ નથી પણ લગી અપારે પોતાને લગી માનવાનું ભૂલી નથી અને પોતાને બ્રાહ્મણ સમજવા લાગે ત્યારે લગીસુક્રિતાનો કાર્યક્રમ પૂરો થાય.

પૂ. જુગતરામભાઈએ પોતાના મૌલિક વિચારો યુક્ત મને રજૂ કરી આ કામને નથી દિશા આપી હતી. તેઓ કહેતા કે, સફાઈ એ પ્રાગસ્વારજની રચનાનો એક મહત્વપૂર્ણ કાર્યક્રમ છે.

સફાઈ વિદ્યાલય બંધ થતાં ગુજરાતમાં આ કાર્યક્રમ ચાલુ રહે અને વિદ્યાલયના કાર્યકર્તા પશુ આ કામ ઉપાડી લે તે માટે ગાંધી સ્મારક નિધિ દ્વારા સફાઈ સમિતિની રચના કરવામાં આવી. જેના અધ્યક્ષ તરીકે મુ. જુગતરામભાઈને માર્ગદર્શન સતત મળતું રહ્યું. સમિતિ દ્વારા ગ્રામસફાઈ શિબિર ચલાવવા, ગામઝાંઝોમાં ગેસપ્લાટ નિર્માણ કરવા, સફાઈ પ્રદર્શન યોજવા, આશ્રમોમાં, ઉત્તર છુતિયાદી વિદ્યાર્થોમાં સફાઈના પ્રત્યક્ષ નિદર્શન યોજવાનો કાર્યક્રમ સ્થાપે જેમાં મુ. જુગતરામભાઈ સતત પ્રેરણા આપતા રહ્યા. અમદાવાદમાં કોમી રમવાણી ૧૯૬૮માં થયાં ત્યારે સખત કરકસુ હતો. પોલીસ સ્ટેશનમાં, શાહઆલમ રોલમાં મોટી સંખ્યામાં બાઈ બહેનોને રાખવા પડેલાં, તે વખતે ઠાકા આશ્રમમાં આવેલા, હું ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ અને આશ્રમની બહેનોને લઈને જુદા જુદા સ્થળે સફાઈ માટે જતા. કરકસુને કારણે પાસ સિવાય બહાર નીકળતું પશુ અમરું હતું. પશુ ઠાકા આશ્રમપૂર્વક આ કામમાં સાથે જોડાયા. શાહઆલમ રોલમાં કોઈ પશુ જવા હિસત ન કરે. બે હબર સ્ટીપુરુપે કેટલાય વખતથી તેમાં આસરો લઈને રહેલાં. બહાર તો કોઈ નીકળી શકે જ નહિ, ત્યાં જ બહેનો સાડીનું ઓથુ કરી બંજરૂ બેસે, પશુ કોઈ સાફ કરવા તો આવી શકે નહિ, લઈકર ગંદકી બની ગયેલી. કોસેરા કાઢી નીકળે તેવી સ્થિતિ હતી. ત્યાં જવાની હિસત કરી, પૂ. ઠાકા પશુ સાથે આવ્યા અને બેનચુ કસાક સતત મળ ઉમેરવાનું કામ કર્યું. તે દસ્ય તો ચિરસ્મરણીય બની ગયું છે. તેમની નિપજાએ અમને પશુ તે કામ કરવાની હિસત અને પ્રેરણા આપી.

□ ઈશ્વરભાઈ પટેલ

૪૨ પ્રિય જુગતરામભાઈ

શ્રી જુગતરામભાઈ કે જુગતરામભાઈ સાથે વિશેષ સંબંધ બંધાયો ન હોય ત્યાં સુધી એ નામિયેરની કાચલી જેવા કહ્યું, મળી ન શકાય એવું કે બહુ મોટા અને દુરના દેશમાં, પશુ એમની સાથે વિરોધ સંબંધ બંધાયા પછી એ આપણને આપણા જ લાગે એવું એમનું ચકુ હાંસ્ય છે.

ગ્રામ ઉદ્ધર્મનું કામ એમને એટલું વહાલું લાગે કે બધાં કયાંય એવું કામ ચાલતું હોય ત્યાં એ આમંત્રણ ન આપ્યું હોય તોય પહેલી જતા. હવે તો એમની હબર વધી છે, શરીર અશક્ત બન્યું છે છતાંક કયાંક કયાંક પહેલી જવાનાં સાહસ આ ઉંમરે પશુ કરે છે.

હું સૌ પ્રથમ માસરા ગામ રોપીને ત્યાં કામ કરવા બેઠો એ વખતે કોઈને મેં મારી આ કામની જાણ નહોતી કરી. જે ગ્રેય મહિના પછી મેં કાઠે લખીને જુગતરામભાઈને જણાવ્યું. એમને મેં જોલાવાળા ન હતા, કારણ એ સમયે કોઈ મારે ત્યાં આવે તો હું એમની સરસરા કરી શકું એવી સ્થિતિમાં ન હતા પશુ એક રાત્રે નવ વાગ્યે તેઓ મને શોધતા શોધતા મારી માસરાની ઝૂંપડીમાં આવી પહોંચ્યા. એમની વીતકકયા ઓસળાવતા બધા અને હસતા બધા.

સાંભળના ઉમરેક સ્ટેશને જીતરીને સાત આઠ માઈલ ચાલતાં માસરા આવ્યા હતા. અંધારું ઘોર હતું. વચ્ચે આવવાળી બંગલ હતું. એમણે મને લખ્યું ન હતું કે કોઈ માર્ગદર્શકને સાથે રાખ્યો ન હોતો. અમારું ગામ તો એ વખતે અંધારામાં મહાલતું હતું એટલે એ ગામને બાબુએ મૂકીને એ તો આગળ વધી ગયા હતા. રસ્તામાં કોઈ મળી ગયું ત્યારે એમણે બન્યું કે માસરા તો પાછળ રહી ગયું. એ મળ્યા ત્યારે હસતાં હસતાં એમના આ પ્રવાસનું વર્ણન કરતા હતા કે તમારા ગામમાં તો એક પશુ દીવા દેખાયા જ નહિ. મેં કહ્યું કે અમારે ત્યાં તો દિવેલનાં કોડિસાં જ ટમટમતાં હોય. પશુ એમ કામ ન હોય ત્યારે હોલવી નામે.

આવી રીતે એ કેટકેટલા અબજના કામસેવકોને મળ્યા જઈને પ્રેરણા આપતા હશે. પછી તો એમણે ગાંધીજીના સંતી શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈને માસરા ગામની મારી પ્રવૃત્તિના ખ્યાલ આપતા પત્ર લખ્યો. એ એમણે ‘નવજીવન’માં છાપ્યો. પછી તો મારે ત્યાં મહેમાનોની કતાર આવવી શરૂ થઈ ગઈ. એટલું સાંઢું હતું કે એ બધાં મારે ત્યાં રાંતલે કે પીચીલી જે મળે તેમાં સંતોષ માને એવા આવતા હતા.

આમ કછોટો મારીને લાંબી મુઠવાળા અને સરકતા મોઢાવાળા જુગતરામભાઈ કેટકેટલા ગામોમાં ગયા હશે અને અનેકને એમના કામમાં પ્રેરણા આપી હશે! લેકીમાં અને એના આજુબાજુનાં ગામોમાં પશુ સાથીઓને લઈને અંધારી રાત્રે પગડી પર ચાલતા એ જતા અને લોકશિક્ષણનું કામ કરતા. વર્ષમાં ત્રણવાર વખત તો એમની આજુબાજુના કાંઈકેરોને દારૂનિર્ધનમાં કાર્યો માટે, ખાદી માટે કે પ્રોત્સાહન કામ માટે, કોઈ ને કોઈ કાર્યક્રમ મોકલીને બોલાવતા. મને પશુ હું બહુ દૂર હોવા છતાં એ કાર્યક્રમમાં લાગ લેવા બોલાવતા.

આ બધી નાનામોટા કાર્યકરોને તૈયાર કરવાની એમની પદ્ધતિ હતી. ગાંધી સેવા સંઘની બેઠકમાં કે અધિવેશનોમાં પશુ એ નાના મોટા સ્વયંસેવકોને સાથે લેતા અને એમાં એમનું ધ્વજતર થતું.

હરિપુરા કેંગ્રેસમાં એમણે સફાઈનું કામ ઉપાડ્યું હતું. સ્વયંચતા માટે ૧૨૦૦ સ્વયંસેવકો ભેળેતા હતા. એ સ્વયંસેવકો ઉબળિયાત કોમના અને વિદ્વાન હોય એવા જ લાવવા એવું તેમનું સૂચન હતું. એક મહિના દેર દેર કરીને એવા સ્વયંસેવકો મેં ભેગા કર્યાં. એ સૌને કાંમે વળગાડવાનું તથા બેવાનું પશુ મને સોંપાયું હતું. ત્યાંનું સંઘર્ષનું ચકાસારવ કામ ભેળેને ગાંધીજીને પશુ બહુ સંતોષ અને આનંદ થયો હતો. જુગતરામભાઈએ આ બધા સ્વયંસેવકોને વિદાય લેતી વખતે એક કલાત્મક સર્ટિફિકેટ આપ્યું. એને સાથે લઈ જવા માટે અને ગેતાના સડગી પોતે થઈ જતા માટે એક છિત્રું ઝાંઢુ આપ્યું, જે સાથે લઈ જઈને મારા ભવાયે કેટલીય સફાઈ કરી હશે.

માત્ર ઉપરેલ નહિ પશુ પ્રત્યક્ષ કામ મારફત એ તાલીમ આપતા. એમનું જીવન જ એવું સાદાઈવાળું. સ્વાલક્ષ્મી હતું કે એ પશુ પાડ આપ્યા કરતું. ‘નઈ તાલીમ’ સ્મરનો બાબુએ ૧૯૩૭માં વહેતો મૂલ્યો. પશુ એનો - અમલ જુગતરામભાઈ પહેલીવા કરતા આવ્યા

હતા. ખરૂતી કલામ સાથે રાખી એનાથી લખનું, કામડી પર્ષાવણી પાત્રુપ તુંગાઈ કરવી, લકરીથી કે તાંસ મરખાથી કનનું આપા બનેક પ્રગોએ એ કરવા અને ખીનઓને કરવાની પ્રેરણા આપતા. સારાઈ કરવી હોય તો મતસકાઈનું કામ-અળની ડોંગી પાઈ પાપખાતા સારાઈ જેવું આપનું કામ એ પાંતે જ પસંદ કરી લેવા અને એ સારાઈની ઝીજવટ એમની સાથેના નવજુવાન કામીઓને શીખવતા.

એ જોખું જોલે પાત્રુ કામ સુંદર અને ઝીવટપૂર્વક કરે. એમના અક્ષર અને પેનાનાં લખાણ પત્રુ ગાળુસને સાચવી રાખવાનું મન કામ જોવા આપનાં હતાં.

એમનાં નાટકો, એમનાં ગીતા ગીતગંજરી, જેવાં કાવ્યો અને એમનાં ખીન લખાણો પત્રુ અનેકને પ્રેરણા આપે છે. સુશ્વેતને ગાગડે ગાગડે વાલવાડીઓ સાથે એ સારે એમણે ગાતાવાડી ગ્રંથ લખીને શુજરાતને સુંદર ગાગંદશન આપ્યું છે. શ્રી અવપૂર્ણાનિલે છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષથી વાલવાડી શિખરનું સંચાલન કરે છે, એનું પ્રેરક-બળ અને માર્ગદર્શન જુગતરામભાઈ પાસેથી મળતું હોય છે. ગામપંદેની પરિસ્થિતિમાંથી એમને અનુકૂળ હોય એવાં કળવણીનાં બધાં સાધનો પેદા કરવાની મૂળમગી દલના તો જુગતરામભાઈને જ ઊગે.

ગામનું દૂધ, ઘી જ ખાણું, સુંદર ગ્રીષાળા ચલાવવી, અર્દિસક ચંપલ જ વાપરવાં. આ બધાં વર્ણોના એમના આગ્રહ નકામ નથી ગયા. એ અદ્વચ રહીને કામ કર્યાં જ કરતા હોય છે. લોકો કહે છે કે ગાંધીના ગયા પછી ખીને કોઈ ગાંધી ન અયો! કાર્યકરોએ પત્રુ એમની પછી ખીલ હરોળના કાર્યકરો તૈયાર ન કર્યાં. પત્રુ ગાંધી કહી ગાધી પેદા ન કરી શકે. ગાંધી જુગતરામભાઈ કે સહાદેવભાઈ પેદા કરી શકે. જુગતરામભાઈ કહી જુગતરામભાઈ પેદા ન કરે. એ બળભલાઈ કે મકનજીવાયા, રાજેન્ડ કે છોટુભાઈ નામક જેવા સાધીઓ પેદા કરી શકે, એ બધા એ પોતે જ હોય એ ગાંધીજીનું કંઈક તરવ હોય પત્રુ એ એની રીતે અને એની શક્તિ પ્રમાણે જ કામ રીક શકે. એ બધા ગાંધીના જ વારસે ગ્રહાય. ગાંધી પત્રુ અનુકૂળ તક ઊભી થાય ત્યારે જ એમનું પરકમ ગતાવી શકતા.

જેમ ગાંધી કે જુગતરામભાઈ બાજુ પ્રતિકૂળ જાને કામ કરતા હોય ત્યારે નિરાશ થયા વિના એમની હમે કામ કર્યાં કરતા. કોઈની દીકા કે નિંદા કર્યાં વિના પોતાનું જેટલું બળ હોય એટલું વાપરી છૂટા અને એમની આજુબાજુનાઓને પ્રેરણા આપ્યા કરતા. આ હતી બાબુની અને જુગતરામભાઈ જેવા ગાંધી કાર્યકર્તાની અસલી કાર્યપદ્ધતિ.

જુગતરામભાઈએ તો અનેક સંસ્થાઓ, કાર્યો, અનેક તાના મોટા કાર્યકરોને શુજરાતમાં પ્રેરણા આપી છે. આને દર વર્ષે પત્રુ એ અનેકને પ્રેરણા આપે છે અને બાબુનો વારસો સાચવે છે.

□ બળભલાઈ મહેતા

૪૩ વનવાસી કુલપતિ

સુરબી જુગતરામભાઈને કોથી પહેલાં ક્યારે મળવાનું થયું તે યાદ નથી, પત્રુ સંભવ છે કે ૧૯૨૦ની સાલમાં એ હોય, બ્યારે

પોસ્ટા ટિવળ મારે વચગાળા બપોળના અંતર્યામી બનવાની અને તક થણી હતી. નામ અમર-છાત્રોના કુપર નવા ન હોવા છતાં એ કંઈ રમતિમાં બંધપાઈ રહ્યું છે તે બારે જ કાલકા બાદ પત્રુ, અટોનાવને પ્રેરે એવું છે, એ વખતે નર્મદાના પેના પદમને, ગાદગીના, અગિષ્ઠાન્ન ક્રિષ્ણક પ્રમોને અને એ પ્રમોના સાથે હળોતે કરે એવાં ભજનોનો. એ વખતે મને યાદ છે તે સુધ્ય આશ્રમજનની કુકા શિવથી, મેત્રી આદેવડાવ તરીકે આવતી અસાનિબના, રૂકા વડેરે કોઈ કોઈ વખત અવપૂ અવપૂ કોઈ કોઈના યુગ પર કોકાવું, તેનું જુગતરામભાઈમાં દેખાઈ નરિ. મલકે, એ વખતે કલિતાની લાંબી નવી દિવામાં એ દિવાના બોમિયા જેવા, તેમના પ્રગેષ વ્યવહારમાં મને એ લાગતા, આદે એ અમરું કોઈ ઉદાહરણ ન હોઈ નથી શકતા, પરનું વર્ણો બાદ બ્યારે એમનું અવતરણ કાવ્ય મેં વાંચ્યું અને તેમના આકર્ષ-ઝીણાં અંતરું કળીને મારા મનમાં કંકારાઈ રહ્યું, ત્યારે એ અંધ હું કારણથી અપી શકતા ન હતા એવી એમનામાં રહેલા કલિ તરીકેની મારી ગાન્યનાને પ્રલક પ્રમાણ મળ્યું.

૬૦ બૃહતો ન હોઈ તો એ વખતે રશિયાણાનાં કાવ્યોનો એમના મન ઉપર ધણી પ્રભાવ રહ્યો. વનવગતના ને પંચરના પંખીના મિલનના રશિયાણાના કાવ્ય પરથી એમણે આપેલું ગીત કલિતાની એમની પરખ અને અભિન્યાનની સ્વચ્છતાના સુંદર પ્રતીક જેવું છે.

એ વખતે અમારી ઉપર ભારતની બે વિરાટ પ્રતિભાઓની પ્રગળ અસર હતી-નપરથી ગાંધી અને હરિદુલકુરુ રવીન્દ્રનાથ અસાર-માંથી અનેક સંવેદનશીલ વ્યક્તિઓના છવન મારે ગંગામનનાના મિલનના સંગમતીથી રૂપ હતા. જુગતરામભાઈના છવનમાં એનો મુશ્મેળ સંધાનો હોવાનું ત્યારે મને લાગ્યું પત્રુ તે સાથે ગાંધીજીના પ્રભાવ હેઠળ એ ગરિયેય હતા એવું પત્રુ લાગ્યું. અને એમાં પત્રુ બનવાબેગ છે કે ગાંધીજીનું એક સૂત્ર-“ધર બ્યારે ભડકે બળવું” હોય ત્યારે કલિ પોતાની વીગા ગાજીને મૂકી પાણીની ડોલ કહી આગ કારવા દોડે. એ એમના મનને બંધુ બિડાણથી સ્પર્શી ગયું હતું. એથી એ વખતે કાર્યકર્તાઓની પ્રથમ હરોળમાં એમનું નાન લેવાવું થયું ન હતું ત્યારે પત્રુ રચનાત્મક અને શમોત્પાદક કાર્ય-ના આદર પ્રેરે એવા નિષ્કાવાન કાર્યકર્તા તરીકે એ મારા જેવા અનેકનું બ્યાન ખેંચતા.

શરૂઆતની આ ધૂંધળી સ્મૃતિ, એમની કોઈ કલિતા કે બાળકો મારેનું લખાણ વાચવા મળવું ત્યારે, વધુ તાણ તેમ જ સુષ્ટ થતી. એમની નજર સાતત બુજન સમાજ ઉપર, અને તેમાં પત્રુ આદિવાસી જનતા ઉપર રહેલી. ઝિજુભાઈને ધણે બાળકો મારેના સાહિત્યમાં પત્રુ એમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન આપવાનું શરૂ કર્યું. હું વિદ્યાર્થીમાં હતો ત્યારે કોઈક વાર એમને મળવાનું કે એમની સાથે વાત કરવાનું બનતું. તે વખતે પત્રુ એમને અંગે મારા મનમાં પંડેલી ઝીપ વધુ મુરેખ બનતી. પરનું ને ઘટના કે હરોળને એ આભારી હતું, તે અત્યારે યાદ નથી. એ પરિસ્થિતિ સર્વોર્થ ૧૯૩૦માં. એ વખતે હું અમદાવાદના સાપ્તાહિક વૃતન ગુજરાતના તંત્રીની જવાબદારી સંભાળતા હતો. લાહોર કોચેસે “પૂર્ણ સ્વરાજ”નો સંદેશ દેશને આપ્યો અને યુદ્ધના નારાથી આખો દેશ ગાજી ઊઠ્યો, ત્યારે ઠેર ઠેર નાનાં મોટાં અનેક સ્ત્રી

પુરુષો બલિદાનના એ મહાવ્રતમા જોડવાની તૈયારીમા નિમગ્ન થઈ થયા દાદીના સાગરતર ઉપર એ સગ્રામ માંની તમારીઓ થયા માડી હતી એ વખતે મગ્રાનના એક મહત્વના મોરચા તરીકે સમાચાર પ્રસારણનું કામ કેટલું મહત્વનું હોય છે, એના પૂર્વ ખ્યાલ સાથે જુગતગમભાઈએ સુતથી એક દનિકે પત્રિકા— ‘સત્યાગ્રહ પત્રિકા’નું નિર્વાહન પોતાના હાથમા લીધું હતું ‘દૂતન ગૂજરાત’ના મારા કાર્યમા એ પત્રિકા દ્વારા એમના પ્રશ્નો સ પકડે- મા હું આપ્યો એના જેટલા અંકો પર નજર થઈ હશે, તેનો ખ્યાલ નથી. પગનું એમા પ્રગટ થયું લખાણ તેજસ્વી અને પ્રેરણાભર્યું હોવાની છાપ મનમા રહેતી હતી મત્યાગ્રહ માટે મનને પુરું સજ્જ કરી ‘દૂતન ગૂજરાત’નું તંત્રીપદ મેં છોડ્યું અને દાદીમા ગાંધીજી મત્યાગ્રહ કરે ત પછી તરત જ એમા મંદિર રીતે લાગ લેવાનું મારા મન માથે નહોતું કરી, મેં સુરખી જ્યાણુજાઈને એ અંગે લખ્યું તેમનો તગત જ ઉત્સાહલયે જવાબ આપ્યો, અને મને સારપૂર્વક નિમગ્ન, નારે નાંટે સંસ્તરા ‘સ્વરાજ’મા અગ્રમથા રહેવાની સગવડ ક્યાંનું તમેજી જણ્યું એ સુવર્ણ સુગત બતા મને સત્યાગ્રહ માટે અધીના ન થાતુ સુરખી વનાયુજાઈએ ‘સુચન્દુ’, અને ‘હું’ કે ‘તમે’ જેનમાથી લડતને જેટલા ઉપયોગી થઈ શકે તના જતા બહાર રહી પત્રિકાનું કામ કરી, તે વધુ ઉપયોગી નથી ?’ અને એ રીતે જુગતગમભાઈ સાથે ગામ ઠડુ એવી પોતાની છાપ એમણે મને જણાવી વિશેષના એમણે એ જણાવ્યું કે હું જો એ જનાદારી સ્વીકારું, તો જુગતગમ ભાઈને સત્યાગ્રહ માટે જૂઠા શબ્દો શક્ય હું એ માનસિક તૈયારી સાથે ગયો હતા તેને મારામા એક મૈનિકની સિસ્ટની સમજના પ્રગલ્ભી હતી અને તેથી મારે માટે આમા ‘હા’ ‘ના’નો કોઈ વિનંદ રહી ન હતો મારા આ નિબુધથી જુગતગમભાઈ પછી બહુ જ રાહ થયા, અને મારા હાથમા ‘સત્યાગ્રહ પત્રિકા’નું તંત્રીપદ મૂકતા, મારું ગૌરવ ઝરતી જહું ઉમળકાભરી નોધ એમણે ‘સત્યાગ્રહ પત્રિકા’મા લખી એમની માથે જે થોડા દિવસ કાન કરવાની વત મળી, તેના હું પહેલી વખત પ્રત્યક્ષ ગત નિષ્ઠ આપ્યો, અને એ થોડા દિવસની છાપ ઘણી ચિરસ્મરણીય રહી છે

માનસિક તેમ જ શારીરિક શ્રમ કરતી વખત ઘડિયાળ તરફ નજર કરતા ઠી પછી એમને મેં એવા ન હતા અનેક વખત મેં એમને કલકિના વલગિ વામ ખરતા અને તમ કરતા તેમની આખ મીયાઈ જતા, હાથમાની વ્યમને કાગળ ઉપર વાક્ય કે શબ્દને અધૂરું રાખી અટકી જતી મેં જોઈ હતી આ તાના મોટા બધા કાર્યકર્તાઓ માટે કેટલું બહુ પ્રેરક હતું! આની અમર જે પ્રેરમા એ પત્રિકા છપાતી હતી તના ગર્વ તોજી ઉપર અને કાર્યકર્તાઓ ઉપર પછી ઘણી મોડી હતી તેઓ પોતાની બતાની કોઈ પછી પ્રમરની આગળ પાળ વિનાના જ નહિ પછી એને માટે દયા ન પછી નહિ રાખના મેંક આશ્રમધર્મી કાર્યકર્તા હતા તેમની જીવનદષ્ટિ કેની જીડી સનજવાળી હતી તે એ ઉપરથી જોઈ શકાય કે વાતચીતના તમે અવાગનનાર કહેતા કે, ‘આપણી સંસ્થાએ તેમ જ આપણું જીવન વ્યવહારના કચાક મેળનાશને, —loose ends ને અનકશ ન રહે તે એ સસ્થા કે જીવન જરૂર જતી બધા, એના ઉદ્દાહરણ તરીકે તે જીવન વસ્તુઓ જેની

મનુષ્યના કે પ્રાણીઓના શરીરનો ઉલ્લેખ કરતા એમા હવનચલન માટેની પેટલી બધી મોઢાળાજ હોય છે એમની આ દષ્ટિ કાર્યકર્તાઓ સાથેના વ્યવહારમા ડગલે ને પગને નજરે પડતી સાધીઓની નનળાઈઓ કે ક્ષતિઓ માટે એ પૂરતી ઉદારતા દાખવતા એમની આ મજબૂતાથી ગાંધીમાર્ગના ચારીઓનું મહેનું ધ્યાન ખેંચે એવી રીતે તેઓ પોતાનું જીવન જોડી રહ્યા હતા, ત્યા એમને વેડછીએ નિમગ્ન, અને તે દિવસથી જીવનના મીધા અને કપડા ચઢાણ પરની એમની કાર્યવાહા શરૂ થઈ

વેડછીની યા આપણા આ યુગના ઇતિહાસનું એક અતિ અગત્યનું વણલખાયેનું પ્રકરણ છે એની વિવિધ પ્રકૃતિઓ અને ધર્મતાઓના દૃષ્ટી હું પ્રેમક બહો છું પરનું એના પરિણામોનો મને અનેક બગાએ, વખતોખાતનું અનુભવ થતો રહ્યો છે. આજથી પાંચ દાયકા ઉપર, બધા અગ્ર પરના પૂરા વસ્ત્રો વિનાના, ને માથે પુરકિત છાપરા વિનાના, બળી મજૂરી કરતા દામ (staff) તરીકે જીવન ચલાવતા સી પુરુષો હતા, તેમની જુગતગમભાઈની અનિશ્ચાન સાધનાથી જે વાયાપદ્ધત થઈ છે, એ મહદ્દય મેં કેવળ ન તા જ ગી શકે જોવા મોટે ચમત્કાર છે. આજથી લગલગ બેગમતગ વર્ષ ઉપર મને વેડછી જવાની તા નથી હતી તે વખત ‘વેડછી આશ્રમ’ની રેગણ હેળા આદિવાસી વિસ્તારના થઈ રહેલી આર્થિક, સામાજિક અને સાસ્ત્રીક ક્રાંતિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન, એ પચાસ માં માર્છલના વિસ્તારમા શ્રી મીનમભાઈ ભટ્ટની માથે ફરતે મેં ઘડ્યું એથી હું અત્યંત પ્રભાવિત થયો છુનિયાડી તાલીમનું ગાંધીજીનું સ્વપ્ન, જે રીતે ત્યા સાગર થઈ રહ્યું હતું એ જે તાલીમસાથી જેમને વિશ્વાસ ડળી ગયો છે એવાને પછી અહોહાવથી ભેળા પ્રેરે એનું હું જીવનની સાહિત્ય યગિવના ચોવીચમા અધિવેશનના, શિક્ષણ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે (ઈ.વ. ૧૯૬૭)ના મારા વ્યાખ્યાનનાથી વેડછીને લગતો ઉલ્લેખ તે જ શ્રમોચા અહીં ફરીથી કરું, તો આજે વેડછી જનારને એમા ઘણું નવું ને ઉપયોગી, ઉમેગા જેવું અચૂક લાગશે

વેડછી આશ્રમની પ્રેરણા હેઠળ ગાંધી રહેની શાળાઓનો ઉલ્લેખ કરતા મેં નોંધ્યું હતું કે, ‘એ બધી શાળાઓ માટે ભાગે વેડછીના વિદ્યાર્થીઓ—જેમના કેટલાંક સંતતત થના છે તે ચનાય છે. વત્યવિસ્તારના આ ભણેલા છોકરાઓ નોંકરી નોષના તરમમા ન જતા પોતાના ગાનકાઓમા જ સ્થિર થઈ પોતાના વતનના આર્થિક અને સામાજિક જીવનમા મોટી ક્રાંતિ મહી રહ્યા છે મહાકારી ન કળાઓ રચી કારમી ગરીબાઈ સામે તેમણે સફળ મગ્રામ આદર્શો છે એના વિવિધ સિત એ પ્રદેશના મુખ પગ લહેરાતુ આપણે જોઈ ગઈએ છીએ બધા છપ વિના જઈ ન શકાય એવા વન પ્રદેશના આખરી ગામની શાળાના આદિવાસી બાલકો આલિકાઓમા મેં જે સંસ્મરની ગનત જેટલું આપણા નગરોની આગળ પડતી ગાળાઓના ચના નાસ્ત્રીતિ કાર્યકર્મનું મને સમગ્ર જાણ્યું. એ બાનક સાહિકાઓએ એક લોન્ટર આપ્યું તમા મને લાગકા-ત્યની ખચ લાગી, જોટલે ગિજકને પૂજા બાળના મળ્યું કે ધર્મચુરમા આવેલા ભાગકા નૃત્યના ચિત્રો પછી માળાઓએ પોત એ કૃત્ય તૈયાર જુડું હતું

એવી જ સર્વત્ર પ્રતિલા એમના લખાણોમા મને બહુઈ ગુજરાત નઈ તાલીમ કે પદેપદમા બહાર પાડેલી આ શાળાઓના ૧૦થી ૧૬

હતા, બનુની કલમ સાથે રાખી એનાથી લખતું, કામડી પીઠજીથી ધનુષ તુલાઈ કરવી, તકલીથી કે વાંસ ચરખાથી કાંતવું આવ્યા અનેક પ્રયોગો એ કરતા અને ખીજાઓને કરવાની પ્રેરણા આપતા. સફાઈ કરવી હોય તો મહાસફાઈનું કામ—માળની ડોલો વાઈ પાસપાના સફાઈ જેવું અધરું કામ એ પોતે જ પસંદ કરી લેતા અને એ સફાઈની ઝીજવટ એમની સાથેના નવજુવાન સાથીઓને શીખવતા.

એ જોણું મોલે પણ કામ સુંદર અને ઝીવટપૂર્વક કરે, એમના અક્ષર અને પત્રોનાં લખાણ પણ માણસને સાચવી રાખવાનું મન થાય એવાં આવતાં હતાં.

એમનાં તારકો, એમનાં ગીતા ગીતવંજરી, જેવાં કાવ્યો અને એમનાં ખીજાં લખાણો પણ અનેકને પ્રેરણા આપે છે. શુદ્ધરાતને ગામઠે ગામઠે બાલવાડીઓ ચાલે એ સાટે એમણે બાલવાડી ગ્રંથ લખીને શુદ્ધરાતને સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું છે, શ્રી અવપૂર્ણબહેન છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષથી બાલવાડી શિળિરતું સંચાલન કરે છે, એનું પ્રેરક બળ અને માર્ગદર્શન જુગતરામભાઈ પાસેથી મળવું હોય છે. ગામમહેતની પરિસ્થિતિમાંથી એમને અનુકૂળ હોય એવાં કેળવણીનાં બધાં સાધનો પેદા કરવાની મૂળગામી કલ્પના તે જુગતરામભાઈને જ ઊગે.

ગામનું કૂંધ, થી બં ખાડું, સુંદર ગૌશાળા મલાવવી, અદ્વિસક ચંપલ જ વાપરવાં, આ બધાં વર્ષોના એમના આગ્રહ નકામ નથી ગયા. એ અદ્વસ રહીને કામ કર્યાં જ કરતા હોય છે. લોહા કહે છે કે ગાંધીના ગયા પછી બીજો કોઈ ગાંધી ન મળ્યો! કાર્યકરોએ પણ એમની પછી બીજી હરોળના કાર્યકરો તૈયાર ન કર્યાં. પણ ગાંધી કદી ગાંધી પેદા ન કરી શકે. ગાંધી જુગતરામભાઈ કે મહાદેવભાઈ પેદા કરી શકે. જુગતરામભાઈ કદી જુગતરામભાઈ પેદા ન કરે. એ મળવભાઈ કે મકનજીબાવા, રાજેન્દ્ર કે છોટુભાઈ નાયક જેવા સાથીઓ પેદા કરી શકે. એ બધા એ પોતે જ હોય એ ગાંધીજીનું કંઈડ તરવ હોય પણ એ એની રીતે અને એની શક્તિ પ્રમાણે જ કામ રીક શકે. એ બધો ગાંધીનો જ વારસો મળ્યા. ગાંધી પણ અનુકૂળ તક ઊભી થાય ત્યારે જ એમનું પરાક્રમ જતાવી શકતા.

જેમ ગાંધી કે જુગતરામભાઈ બાલ પ્રતિકૂળ જાને કામ કરતા હોય ત્યારે નિરાશ થયા વિના એમની ટપે કામ કર્યાં કરતા. કોઈની ટીકા કે નિંદા કર્યાં વિના પોતાનું જેટલું બળ હોય એટલું વાપરી છૂટા અને એમની આજુબાજુનાઓને પ્રેરણા આપ્યા કરતા. આ હતી ગાણુની અને જુગતરામભાઈ જેવા ગાંધી કાર્યકર્તાની અસલી કાર્યપદ્ધતિ.

જુગતરામભાઈ તે અનેક સંસ્થાઓ, કાર્યો, અનેક તાના મોટા કાર્યકરોને શુભગમનાં પ્રેરણા આપી છે, આજે દરે વર્ષે પણ એ અનેકને પ્રેરણા આપે છે અને ગાણુનો વારસો સાચવે છે.

□ બળલાઈ મહેતા

૪૩ વનવેસરી કુલપતિ

સુરભી જુગતરામભાઈને કૌશી પટેલાં કચારે મળવાનું થયું તે વાદ નથી, પણ સંભવ છે કે ૧૯૨૦ની સાલમાં એ હોય, બ્યારે

થોડા દિવસ માટે સત્યાગ્રહ આશ્રમના અંતેસરી બનવાની મને તક મળી હતી. આમ સ્થળ-કાળનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હોવા છતાં જે કંઈ રચતિમાં સચવાઈ રહ્યું છે તે આજે છ દાયકા બાદ પણ, અસંભાવને પ્રેરે એવું છે. એ વખતે મહિના હતો ત્યાગનો, સાદગીનો, અવિશ્રાન્ત ઉત્પાદક યમનો અને એ યમના થાકને હળવો કરે એવાં લાજનોનો. એ વખતે મને યાદ છે તે સુજળ આશ્રમજીવનની કડક શિસ્તથી, એની આડપેઢાશ તરીકે આવતા અસહિષ્ણુતા, રૂક્ષતા વગેરે કોઈ કોઈ વખતે અલ્પ અલ્પ કોઈ કોઈના યુગ પર ડેકાઈ, તેવું જુગતરામભાઈમાં દેખાઈ નહિ. બદલે, એ વખતે કવિતાની લાધેલી નવી દિશામાં એ દિશાના ભોમિયા જેવા, તેમના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં મને એ લાગતા, આજે એ અંગેનું કોઈ ઉદાહરણ હું ટાંકી નથી શકતો. પરંતુ વર્ષો બાદ બ્યારે એમનું 'અંતરપટ' કાવ્ય મેં વાંચ્યું અને તેમાંના ડાઘજ-ઝીણુ ચીરતુ કલ્પન મારા મનમાં ઘડારાઈ રહ્યું, ત્યારે જે બંને હું કારણે આપી શકતો ન હતો એવી એમનામાં રહેલા કવિ તરીકેની મારી માન્યતાને પ્રયક્ષ પ્રમાણ મળ્યું.

હું બૂલતો ન હોઈ તે એ વખતે રવિયાણનાં કાવ્યોનો એમના મન ઉપર ઘણું પ્રભાવ હતો. વનવગડાના ને પંજરના પંખીના નિલનના રવિયાણના કાવ્ય પરથી એમણે આપેલું ગીત કવિતાની એમની પરખ અને અભિવ્યક્તિની સજ્જતાના સુંદર પ્રતીક જેવું છે.

એ વખતે અમારી ઉપર ભારતની બે વિરાટ પ્રતિભાઓની પ્રબળ અસર હતી—તપસ્વી ગાંધી અને કવિકુલકુટુ રવીન્દ્રનાથ ત્યાગરામ ગાંધી અનેક સંવેદનશીલ વ્યક્તિઓના જીવન માટે ગંગાજમનાના મિલનના સંગમતીર્થ રૂપ હતા. જુગતરામભાઈના જીવનમાં એનો સુમેળ સધાતો હોવાનું ત્યારે મને લાગ્યું પણ તે સાથે ગાંધીજીના પ્રભાવ હેઠળ એ સરિંગેય હતા એવું પણ લાગેલું, અને એમાં પણ બનવાભેગ છે કે ગાંધીજીનું એક સુન્—ધર બ્યારે ભડકે બળવું હોય ત્યારે કવિ પોતાની વીણા બાજુએ મૂકી પાણીની ડોલ લઈ આગ ધારવા ડોકો—એ એમના સર્વેને જાહેર કરવાની રૂપરાઈ ગઈ હશે. એથી એ વખતે કાર્યકર્તાઓની પ્રથમ હરોળમાં એમનું નામ લેવાઈ થયું ન હતું ત્યારે પણ રચનાત્મક અને શ્રમેત્તપાદક કાર્યના આદર પ્રેરે એવા નિષ્કાવાન કાર્યકર્તા તરીકે એ મારા જેવા અનેકનું ધ્યાન ખેંચતા.

શરૂઆતની આ ધૂંધળી સ્મૃતિ, એમની કોઈ કવિતા કે બાળકો માટેનું લખાણ વાંચવા મળવું ત્યારે, વધુ તાણ તેમ જ સ્પષ્ટ થતી. એમની નજર સતત જાજીત સમાજ ઉપર, અને તેમાં પણ આદિવાસી જનતા ઉપર રહેતી. ગિજુભાઈને પગલે બાળકો માટેના સાહિત્યમાં પણ એમણે નોંધપાત્ર પ્રદાન આપવાનું શરૂ કર્યું. હું વિશ્વાપીઠમાં હતો ત્યારે કોઈક વાર એમને મળવાનું કે એમની સાથે વાત કરવાનું મળતું. તે વખતે પણ એમને અંગે મારા મનમાં પડેલી છાપ વધુ સુરેખ બનેતી. પરંતુ ને ઘટના કે હજીકતે એ આભારી હતું, તે અત્યારે યાદ નથી. એ પરિસ્થિતિ સર્જાઈ ૧૯૩૦માં, એ વખતે હું અમદાવાદના સાપ્તાહિક 'નૂતન જૂઠરાતા'ના તંત્રીની જવાબદારી સંભાળતા હતો. લાદોર કોચેરો 'પૂણું' સ્વરાજની સંદેશ દેશને આપ્યો અને યુદ્ધના નારાથી આખો દેશ ગાળ બીકો, ત્યારે ઠેર ઠેર નાનાં મોટા અનેક સ્ત્રી

પુરુષો બલિદાનના એ ગદ્યાયુગમાં એકાવાની તૈયારીમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં. દાંડીના સાગરતટ ઉપર એ સંગ્રામ માટેની તૈયારીઓ થવા માંડી હતી. એ વખતે સંગ્રામના એક મહત્વના મોરચા તરીકે સમાચાર પ્રસારવૃત્તિ કામ કેટલું મહત્વનું હોય છે, એના પૂરા ખ્યાલ સાથે જુગતરામભાઈએ સુરેતથી એક દૈનિક પત્રિકા— ‘સત્યાગ્રહ પત્રિકા’નું સંપાદન પોતાના હાથમાં લીધું હતું. ‘વન ગુજરાત’ના મારા કાર્યમાં એ પત્રિકા દ્વારા એમના પગલું સંપર્કમાં હોવાથી. એના કેટલા અંકો પર નજર થઈ હશે, તેના ખ્યાલ નથી. પરંતુ એમાં પ્રગટ થતું લખાણ તેજસ્વી અને પ્રેરણાભર્યું હોવાની છાપ મનમાં રહેતી હતી. સત્યાગ્રહ માટે મનને પૂરું સજ્જ કરી ‘વન ગુજરાત’નું તંત્રીપદ મેં છોડ્યું અને દાંડીમાં ગાંધીજી સત્યાગ્રહ કરે તે પછી તરત જ એમાં સક્રિય રીતે ભાગ લેવાનું મારા મન સાથે નહીં કરી. મેં યુરુજી ંચાણુભાઈને એ અંગે લખ્યું. તેમને તરત જ ઉત્સાહવર્ધે બળા આપ્યો, અને મને હાથપૂર્વક નિર્માણ, મારે માટે સરના ‘સ્વરાજ આશ્રમ’ના રહેવાસી સરખા કમળું તેમણે બખાવ્યું. એ યુરુજી સુરત જતાં, મને સત્યાગ્રહ નાટે અધીરા ન ચલાવું યુરુજી કયાંનુઠામાઈએ સૂચવ્યું, અને કહ્યું કે ‘તમે લેવામાંથી લડતને નેહલા ઉપયોગી થઈ શકે તેના કરતાં વઢાર રહી પત્રિકાનું કામ કરો, તે વધુ ઉપયોગી નથી ?’ અને એ રીતે જુગતરામભાઈ સાથે કામ કરું એવી પોતાની છાણ એમણે મને જણાવી. વિશેષમાં એમણે એ જણાવ્યું કે હું જે એ બળાદારી સ્વીકારું, તે જુગતરામભાઈને સત્યાગ્રહ નાટે છૂટા રાખી શકાય. હું એ માનસિક તૈયારી સાથે ગયો હતો તેને મારામાં એક સૈનિકની ધિરનની સલામતા પ્રગટાવી હતી અને તેથી મારે માટે આમાં ‘હા’ નાંખી દાઈ વિકલ્પ રહ્યો ન હતો. મારા આ નિર્ણયથી શ્રી જુગતરામભાઈ પણ જાણે જ રાહ થયા, અને મારા હાથમાં ‘સત્યાગ્રહ પત્રિકા’નું તંત્રીપદ મૂકતાં, મારું મોરચ કરતી જીલ્લા ઉપાધ્યક્ષશ્રી નોંધ એમણે ‘સત્યાગ્રહ પત્રિકા’માં લખી. એમની સાથે જે થોડા દિવસ કામ કરવાની તક મળી, તેમાં હું પહેલી વખત અપક્ષ રીતે નિકટ આવ્યો, અને એ થોડા દિવસની છાપ ઘણી ચિરસ્મરણીય રહી છે.

માનસિક તેમ જ શારીરિક શ્રમ કરતી વખતે ઘડિયાળ તરફ નજર કરતા કદો પણ એમને મેં નોંધા ન હતા. અનેક વખત મેં એમને કક્ષાંદાના કક્ષાંદા કામ કરતા અને તેમ કરતાં તેમની આંખ મીચાઈ જતાં, હાથમાંની કક્ષાંદા દાગળ ઉપર વાકચ કે શબ્દને અદ્વૈરો રાખી અટકી જતી મેં નોંધે હતી. આ નાના મોટા બધા કાર્યક્રમો માટે કેટલું જાણુ પ્રેરક હતું! આના અસર જે પ્રેરનાં એ પત્રિકા છપાતી હતી તેના કાર્યક્રમો ઉપર અને કાર્યક્રમતા ઉપર પણ ઘણી મોટી હતી. તેઓ પોતાની નાંતની છાઈ પણ પ્રકારની આગળપાણ વિનાના જ નહિ, પણ એને માટે થાન ન પણ નહિ રાખનાર કમળે આશ્રમમાંથી કાઢ્યાં હતા. તેમની જીવનદષ્ટિ કેવી જોડી સમજવાળા હતી તે એ ઉપરથી નોંધે શકાયે, કે વાતમીતમાં તેઓ આવરનવાર કહેતા કે, ‘આપણી સંસ્થાઓ તેમ જ આપણા જીવન વ્યવહારમાં ક્યાંક મોકળાશને, — loose ends ને અવકાશ ન રહે તે એ સંસ્થા કે જીવન જડવત પની બધ. એના ઉદ્ભવરુપ તરીકે તે જીવનત વસ્તુઓ જેવી કે

મનુષ્યનાં કે પ્રાણીઓનાં ચરીરોના ઉલ્લેખ કરતા. એમાં હવનચલન માટેની કેટલી નધી મોકળાગ હોય છે એમની આ દષ્ટિ કાર્યક્રમો સાથેના વ્યવહારમાં કંગલે ને પગલે નગરે પડતી. સાથીઓની નગણાઈએ કે ક્ષતિઓ માટે એ પૂરતી ઉદારતા દાખવતા. એમની આ સંજ્ઞાતાથી ગાંધીજીનાં યાત્રાંશ્રીનું સહેલે ધ્યાન મેંયે એવી રીતે તેઓ પોતાનું જીવન ગ્રાહી રજા હતા, ત્યાં એમને વેકછીએ નિર્ગમ્યા, અને તે દિવસથી જીવનનાં સીધાં અને કપરાં ચઢાણુ પડતી એમની દોષવાચા ગટ થઈ.

વેકછીની કથા આપણા આ યુગના ઇતિહાસનું એક અતિ અગત્યનું વણવણાયેલું પ્રકરણ છે. એના વિવિધ પ્રતિષ્ઠા અને ઘટનાઓને દુરથી હું પ્રેક્ષક રહ્યો છું. પરંતુ એનાં પરિણામોના મને અનેક બનાવો, વખતોવખત અનુભવ થતો રહ્યો છે. આજથી પાંચ દાયકા ઉપર, બધા અંગ પરનાં પૂરાં વસ્ત્રો વિનાનાં, ને માથે સુરક્ષિત છાપરાં વિનાનાં, કાળી મજૂરી કરતાં દાસ (scarf) તરીકેનું જીવન ગુજરાતમાં રહી પુરુષો હતાં, તેમની જુગતરામભાઈની અવિશ્વાસ સાધનાથી જે કાલાવલટ થઈ છે; એ મહદ્દયે એ જીવન સંતા જ કરી શકે એવા મોટા મહેનદાર છે. આજથી હાલગળ એક-સત્તર થયે ઉપર મેં વેકછી જવાની તક મળી હતી. તે વખતે ‘વેકછી આશ્રમ’ની પ્રેરણા હેઠળ આદિવાસી વિસ્તારમાં થઈ રહેલી આર્થિક, સામાજિક અને સારકૃતિક કાંતિનું પ્રત્યક્ષ દર્શન, એ પચાસ-સાઠ માઈલના વિસ્તારમાં શ્રી મીમનભાઈ લક્ષ્મી સાથે કરીને મેં કર્યું. એથી હું અત્યંત પ્રભાવિત થયો. છુતિપાડો તાલીમનું માધીજીનું સ્વપ્ન, જે રીતે ત્યાં સાકાર થઈ રહ્યું હતું એ એ તાલીમમાંથી જેમના વિશ્વાસ કળી ગયા છે એવાંને પણ અહોભાવથી એવા પ્રેરે એવું હતું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ચોવીસમા અધિવેશનના, શિક્ષણ વિભાગના પ્રમુખ તરીકે (ઈ.સ.૧૯૬૭)ના મારા બ્યાખ્યાનમાંથી વેકછીને લગતો ઉલ્લેખ તે જ શરૂઆતમાં અહીં કરીયા કરું; તે આજે વેકછી જનારને એમાં ઘણું નું તે ઉપયોગી, ઉમેરવા જેવું અચૂક લાગશે.

વેકછી આશ્રમની પ્રેરણા હેઠળ પાલી રહેલી શાળાઓના ઉલ્લેખ કરતાં મેં ‘તોયું હતું’ કે, ‘એ વધી શાળાઓ તેલે ભાગે વેકછીના વિદ્યાર્થીઓ—જેનાના કેટલાક સ્નાતક થયા છે તે થકાવે છે. વન્ધવિસ્તારના આ ભણેલા છોકરાઓ નાકરી શોધતા નગરમાં ન જતાં પોતાનાં ગામડાંઓમાં જ સ્થિર થઈ પોતાના વતનના આર્થિક અને સામાજિક જીવનમાં મોટી કાન્તિ રાહું રલા છે. સહકારી મંડળોમાં રહી કાર્યની સ્તરીમાં સામે તેમણે સફળ સંગ્રામ આપ્યો છે. એના વિવિધનું સ્મિત એ પ્રદેશના સુખ પર લહેરાવું આપણે નોંધે શકાયે છીએ. બધાં જીવ વિના જઈ ન શકાય એવા વન-પ્રદેશના ઝાંખરી ગામના શાળામાં આદિવાસી બાલક-બાલિકાઓમાં મેં જે સંસ્કારની ઝાંક નોંધે તેણે આપણા નગરોની આગળ પડતી શાળાઓમાં થતા સારકૃતિક કાર્યક્રમનું અને સ્મરણ કરાવ્યું. એ બાલક-બાલિકાઓએ એક લોકનૃત્ય આપ્યું. તેમાં મને લાંગડા-નૃત્યની અસર લાગી, એટલે શિક્ષકને પૂજાનાં બજવા મન્યું કે ધર્મયુગમાં આપેલાં લાંગડા નૃત્યનાં ચિત્રો પરથી ગાળકોએ પોતે એ નૃત્ય તૈયાર કર્યું હતું!

એવી જ સમજ પ્રતિભા એમનાં લખાણોમાં મને જણાઈ. ગુજરાત નઈ તાલીમ સંધે ૧૯૫૬માં વઢાર પાડેલી આ શાળાઓનાં ૧૯૫૧ ૧૬

વર્ષનાં બાળકોની 'બાલકુલ'નાં નામની ચોપડી મારા ભેવામાં આવી. એમાંથી બેઝબુ નમૂના મોંપવાનું પ્રલોભન હતું નથી બાળી શકતો. મોડીસાંવર આશિશાખાનો ૧૦ વર્ષનો મોથી ચોપડીમાં ભળતો કાકાર હળપતિ 'ધુ' 'ખીટું' છે?' એવા શોષક હેઠળ ગાય છે:

નાનકડી ચૂંપડીમાં નાનકડો બાળો,
ધરનો એ તો રબેલબહુ રે,
નાનકડી ચૂંપડી શું ખોટી છુ રે?
નાનકડું કોડિયું તે નાનકડી કોવેટ,
તેનાથી તો અબળાણું છુ રે,
નાનકડી ચૂંપડી શું ખોટી છુ રે?

સાતમીમાં ભણતો ૧૪ વર્ષનો સાનસિંહ યોધરી પોતાના નાનકડા જગતમાંથી દૂર દૂરના વિશાળ જગતમાં દોડી જતો પોતાના મનકાની કવિતા આપણને સંભળાવે છે, તે ગાય છે:

ક્યાં ભય છે ગનકું આડું
દોડી દોડી ક્યાં ભય છે
મનકું દોડી દોડી ક્યાં ભય?
દૂર દૂર દેશમાં જંગલ વટાવડું,
પર્વત તે વળી ખાણો વટાવડું,
દોડી દોડી ક્યાં ભય? મનકું.

અને આ માનસિક એક દિવસ કાઠને પહોંચે કલા વિના પોતાની મેળે સેવાક્રામ પહેતી ગયો! છતાં ધોરણમાં ભણતી શાન્તા યોધરી આપાઠ સહિતો લીલાવા આપ્યો છે છતાં મેથરાજ વરસતાં નથી એ લોકોની ચિંતાને પોતાના ગીતમાં લાગ્યા આપે છે:

આપાઠ માસ તો વહી જશે—
તમે વરસો વરસો મેથરાજ રે,
હાં રે તમે વરસો વરસો!
મેથરાજ ક્યારે આવશે ને મારી
ક્યારી ક્યારે જલકાય રે!
મેથરાજ વરસો વરસો!

પાંચમી શ્રેણીમાં ભણતી ૧૨ વર્ષની નિરંજના રૂલોને ભેટાં એનાં હૈયામાં જલકાતી આનંદની ઊંડોમાં આપણને તરબોળ કરતી ગાય છે:

ફૂલ આપ્યું રે ફૂલ આપ્યું,
મારી ફૂલવાડીમાં ફૂલ આપ્યું!
રંગબેરંગી ફૂલ આપ્યું,
પીળા રંગમાં ફૂલ આપ્યું,
કેસરી રંગમાં ફૂલ આપ્યું,
હે હે ફૂલકુલાબી ફૂલ આપ્યું!
મારી ફૂલવાડીમાં.

આ ગીતોમાંથી વ્યક્ત થતી બાળકોની સંવેદનશીલતા, સૌંદર્યદ્રષ્ટિ અને એકદમ લયવિધિય ત્યાંની આદિવાસી ગ્રામીણ બોલીવું આ બાળકોના મુખમાં કેવું આશ્ચર્યજનક પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તેનાં કેટલાં અર્થો સ્પષ્ટ છે! વેડછી વિભાગની આ નવી શાળા ગામના જીવનચક્રની કેવી ધરી જેવી બની ગઈ છે તે એને ભેટાં જ આપણે અનુભવીએ છીએ. એક શાળામાં ગાલી રહેલો રામકુદાનનો પ્રયોગ મેં જોયો. એમાં બાળકોને ભોંટતી વસ્તુઓ પેન્સિલ નોટ વગેરે તેની કિંમતની નોંધ સાથે મૂકવામાં આવતી. કોઈ વેચનાર નહિ, તે કોઈ મોઝી-પહેરો નહિ. પોતાને ભોંટતી વસ્તુ પેસા

મૂકી બાળક ત્યાંથી વઈ કદનાં દર્તા. શરૂઆતમાં બાળકોમાં શેઠક પ્રલોભન બનેલું, પણ કાષ્ઠનાંએની ધીરજ અને ધીમે ધીમે અસર થઈ અને એ પ્રયોગની દવા આખા ગામમાં ફેલાઈ. આ પ્રયોગની રાક્ષતા ઉપરથી શાળાએ એના અંધા બદાર મર્યાદા રસ્તા ઉપર એક રાત પરજ ગર કરી. એમાં બાળકો શાળાને પાણી લેરે, આજુબાજુની બચ્ચા યુગલ સ્વચ્છ રાખે, અને પૂરતી સંખ્યામાં ખાલા મૂકી વખતોવખત અબળાણી નેનું હંમેશા ચકચકતા રાખે. ત્યાં પાણી પાનાર કે વાસણ માટે ચોરી રાખનાર કોઈ રહેતું નહિ. એક વાર એક પ્યાલું મૂગ થયાની ફરિયાદ સિવાય બીજું કોઈ ફરિયાદ એ અંગે આવી ન હતી. ગર થયેયું પ્યાલું પણ બેઝબુ દિવસ બાદ કોઈ પાણું મૂકી ગયું!

આ બધી શાળાઓમાં થતી પ્રાઈમ, રાફ્ટિ અને સમૃદ્ધશ્રુતિયા જે ચેતન જલકાય છે તે ભેટાં મને પુલકિત થઈ જાય છે. આ સફાઈની ટેવને એમાં જોતોમાં આપાઠ બનેલી ભેવી એ જીવનનો એક અવિસ્મરણીય અનુભવ હતો.

આબરથી ૧૬ વર્ષ પહેલાં કહેલા આ હલેબે પછી વેડછીમાં થયું બહુ જન્યું છે. ગાંધી વિભાગીની સ્થાપનાને લઈને છુનિયાકી તાલીમમાં રહેલી સર્વોચ્ચ કેળવણીના પ્રયોગો ત્યાં થઈ રહ્યા છે. એ પ્રયોગોમાં એમને અનેક મુશ્કેલીઓ નડતી હોય. તેમાં સરકાર સાથેના સંબંધને લઈને જે મુશ્કેલીઓ આવતી હોય, તેની અસર એના વિજ્ઞાન પર થયા વિના રહેતી નહિ હોય. સરકાર આપણી હોવા છતાં સરકારને પોતાને જે ચોક્કસમાં રહેતો કામ કરવું પડતું હોય છે, તે અનેક વખત મગતિનું અવરોધક બને છે, આને ગાંધીજીને ખ્યાલ હતો જ, અને એથી શિક્ષણને સરકારના અંકુશથી બને તેટલું અલગ રાખવાના ચતનાં તે હતા. શુભરાતમાં આને અનેક અવરોધ છતાં છુનિયાકી તાલીમનું જે કામ વેડછી, સણુસરા, શુભરાત વિભાગી આદિ સ્થળોએ થઈ રહ્યું છે તેમાં જેને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું ગુરુદ આપી સકાય તેવું કેટલું છે તેનું સર્વાંગી મૂલ્યાંકન અધિકૃત નિષ્ણતાંને હાથ થાય એ અત્યંત જરૂરી છે. આને આપણા દેશ સમક્ષ જે અનેક જટિલ સમસ્યાઓ છે, જે મોટા ભાગ તોળાઈ રહ્યા છે, તેમાં સંભવ છે કે શિક્ષણ ક્ષેત્રે મગતિના અવગણ કરતા ઘંટા જેટલું ભયાનક લાગે જ પીછું કંઈ હશે. આપણી પાસે ચોક્કસ આંકડાઓ નથી પણ લાણેલા બેકારોની સંખ્યા આપણી કેળવણીની સંખ્યા નિષ્ફળતાની વચવી બંદેરાત બેવી છે. વેડછી, સણુસરા, શુભરાત વિભાગી જેવી સંસ્થાઓનાં અતેવાસીઓ અને સ્નાતક સ્નાતકશ્રીઓ આપણી પ્રચલિત શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠોમાંના એમના સમકક્ષોની સરખામણીમાં દેશની બચાવદારીને કેટલો ને કેલો ભાર ઉપડે છે, એ વિગતે ભેવાય અને લોકો સમક્ષ અને રાજ્ય સમક્ષ રજૂ થાય એ થયું જરૂરી છે. મુરખમી જીવનરાશિઓના અચૂતમહેતવિય નિસિંતે ભાવું એક કાષ્ઠ લાંબમાં લેવાય અને વર્તમાનપત્રોથી મોડીને રેડિયો, ટી.વી., ચલચિત્રો વગેરે દ્વારા વલનાતમક આંકડાઓ અને ચિત્રો સહિત આહિતી અપાય તો છુનિયાકી તાલીમને ગાંધીજીએ પોતાના જીવનની સર્વોચ્ચ ભેટ તરીકે ઝોળાપાવી હતી, તેની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ લોકો અને રાજકર્તાઓને થાય, અને આને અધારમાં અટવાતા, અકળાતા આપણુ સૌને પ્રકાશની દિશા લાધે.

□ સ્નેહરશ્મિ

‘ઝેવી રાનીપરજની કાણુ રે આંખ, બહાલુડી વેડછી.’

આ વેડછી રૂપી પરાક્રમી ભૂમિ ઉપર મેં પૂ. કાકા સાથે રહી ૧૨ વર્ષ ગાળ્યાં તેનો આઠો ચિતાર આપું છું.

સૌ પ્રથમ રાનીપરજની આંખ(વેડછી)ની ભૂમિમાં હું સને ૧૯૫૧માં આવ્યો. મને પૂ. કાકાએ વેડછીમાં ચાલતી ચાગરાળામાં ધો. ૪માં દાખલ કરાવ્યો.

આ મામલાના એટલે નહિ તાલીમની શાળા, તે વખતે તે શાળામાં શ્રી નારાયણ દેસાઈ તથા મોહનલાઈ પરીખ હતા.

આ શાળા નહિ તાલીમની રીતે ચાલતી હતી, જેમાં જતે કાંતીને આદી પહેરવી, નિત્ય નવું ભણવું, નિત્ય નવાં ગીતો ગાવાં, નિત્ય નવી રમતો રમવી વગેરે ચિંટણ સળવું.

આશ્રમનાં મકાનો સારાં અને સુંદર છે. જેનાં નામ ગોકુળ, વૃન્દાવન, દેલાસ, હરહાર વગેરે રાખ્યાં છે. આ રસોડાં તથા રહેવા માટેનાં મકાનો છે અને વિદ્યા માટે પ્રાથર્ના મંદિર, દાદા મંદિર, પૂ. જી. કાકાની ચૂંપડીને આશ્રી કહે છે.

આ આશ્રમમાં એક વિશેષતા એ છે કે અહીં ત્રણ ચોરક છે :

મહાભારત ચોરક, રામાયણ ચોરક અને વિનોબા ચોરક, આ ચોરકમાં બે મોટાં મેનમહેરનાં ફક્ષો છે. અમે તેની ઉપર રમવા તથા કૂદવાની મઝા માણતા હતા.

મને વેડછીની અંદર પૂ. કાકાએ જે સંસ્કાર આપ્યા છે, તે અંદરખર જીવનમાં ઉતારવાલાયક હતા. વેડછીની પ્રાથર્ના અંદરખર સાંત અને મનને ગમે તેવી છે. સફાઈ, કાંતણ, વધાટકામ, જતે રસોઈ કરવી, વાસણ ચાંચવાં, પાપખાનાં સફાઈ, પાણી ભરવું વગેરે કામો અમે ત્યાં જ શીખ્યા.

‘જેમો ઘંટે નાદ થાયે, સો કામે લાગી ભયે’ અંદરખર અમારા આ નવાં કામો ઘંટની સાથે વણાઈ ગયાં હતાં.

પાપખાનાની સફાઈ કરવાની ખૂબ મઝા પડતી. તેની સાથે મંગાકુંડ કેમ ખૂલાય ? ત્યાં સ્નાન કરવાની પધુ ખૂબ મઝા પડતી.

વેડછીની અંદર પૂ. કાકા અમને ઝાડુ લઈ યોગાનામાં સફાઈ કરાવતા. અંદરખર, સફાઈ એ માત્ર ઝાડુ લઈને યોગાન વાગવાનું કામ ન હતું, પરંતુ મન રૂપી મંદિરને ચોખ્ખું કરવાનું હતું. આમ મેં પૂ. કાકાની સાથે ધો. ૪ થી ૬ સુધી ગ્રામશાળામાં ખૂબ સારી રીતે જીવન વિતાવ્યું.

પરંતુ જીવનમાં સુખ-દુઃખનું ચક્ર ચાલ્યાં જ કરે છે. તેમ આ આશ્રમમાં હું ૧૯૫૫માં ટાઇફોઇડ લેવા રોગમાં સપડાઈ પડ્યો હતો. એકામાં પૂ. કાકા તથા મીનમલાઈ ભટ્ટ, નાનુલાઈ પટેલ તથા મારા પિતાશ્રી રતનાળામા તો ખરા જ.

આમ વેડછીમાં જ્યારે સાલે થયો ત્યારે કાકા મને કહેતા કે, ‘જીવન તે તો નવું જીવન ધન મેળવવું છે.’ પૂ. કાકા હરહરમેય મારી સાથે સુખ દુઃખમાં સાથે રહેતા.

ત્યારે પછી મેં ધો. ૮, ૯ એમ ઉત્તર જીનિયાદીનું શિક્ષણ તેમના સહવાસમાં જ લીધું. પૂ. કાકાએ તથા મીનમલાઈએ મને પ્રાથર્ના માટે સવારે ૪ વાગ્યે ઊઠવાની તાલીમ આપી હતી. પ્રાથર્ના

દોલમાં, ટેબલ, તેની ઉપર કાનસ તથા ઘડિયાળ તેમ જ તંબુરા મારે ગોઠવવાનાં, જે હંમેશ સવાર-સાંજની પ્રાથર્નામાં ગોઠવતો.

આખાપન મંદિરમાં બે વર્ષ માલયા. માત્ર વર્ષ ગાળવા નહિ પણ મારે વેડછીના સંસ્કારો લઈ નીકળવાનું હતું. છેલ્લાં બે વર્ષ પૂરાં કરી હું વેડછીથી જ્યારે વિદાય વેળાએ સંક્રમે લઈને જ નીકળ્યો. પૂ. કાકાની હાજરીમાં મેં નીચે પ્રમાણે સંક્રમે લીધા :

(૧) હું જિંદગીભર ખાદી પહેરીશ.

(૨) દરરોજ કાંતણ કરીશ.

(૩) આ નહિ પીવ.

(૪) હમેશાં સત્ય બોલીશ.

(૫) જિંદગીભર માન-પિતાની સેવા કરીશ.

ઈશ્વરકૃપાએ આ સંક્રમે હજુ સુધી જળવાઈ રહ્યા છે.

પૂ. કાકાની તથા મંડળની છેલ્લી વસમી વિદાય લીધી ત્યારે, મારાથી ગવાઈ જવું :

વહાલી વેડછી અમારે આપા, તોરે દેને શીળી હાથા,

ઝેવી રાનીપરજની કાણુ રે આંખ, બહાલુડી વેડછી !

■ જગનલાલ ર. ચૌધરી

૪૫ ગાંધીયુગની અંગ્રેજ વિભૂતિ

પૂ. ગાંધીજીએ આદિશકી સ્વદેશ બાવી રાષ્ટ્રીય યજ્ઞવળને નવો મૌલિક વળાંક આપ્યો. કેરળ લાપણો, કરાવો કે તાસવાધી સાયું સ્વરાભ્ય નહિ મળે એ વાન એમણે દર્શી. સાયું સ્વરાભ્ય મેળવવા માટે તો સર્વસ્વનું બલિદાન દેવું પડે. દેશનાં દરેકો હીનકલિતોની સેવામાં દટાઈ જવું નોઈએ.

આ હાંકલ ઝીલનારાઓમાંના પૂ. જીગતરામભાઈ એક છે. સર્વ લૌકિક છંછાઓને ત્યાગ કરી તેઓ શોષિત, અગ્રાન અને ગરીબ આદિવાસીઓની સેવામાં આજીવન ભેડાઈ ગયા. એમનું આ રીતે જીવન સમર્પણ અપ્રતિમ ત્યાગ અને બલિદાનનું લોકક છે.

સુરત જિલ્લાના આદિવાસીઓના ઉત્થાનમાં એમના કાળા ચિર-સ્મરણીય રહેશે. આદિવાસીઓમાં સ્વનાતમક કામ તેમ જ શિક્ષણ માટે વેડછી આશ્રમની સ્થાપના કરી આત્મે આદિવાસીઓ માટે અનેક પ્રાથમિકથી માંડી ઉચ્ચશિક્ષણ માટેનાં વિદ્યાલયો થયાં છે. તેનું મૂળ વેડછી આશ્રમ ગણવું નોઈએ. મેં કંઠે કાષ્ઠકર્તાઓ, શિક્ષકો, શિક્ષિકાઓ આદિવાસીઓમાંથી આપ થયા છે તે પૂ. જીગતરામ ભાઈની તપસ્યાને આભારી છે.

પૂ. જીગતરામભાઈ સ્વનાતમક કાષ્ઠકર્તા છે. પરંતુ તેઓ રાજકારણના અજ્ઞાતી છે અને કડિન રાજકારણની સમસ્યાઓ બરાબર સમજે છે. પરંતુ સક્રિય રાજકારણથી તોએ દૂર રહ્યા છે. કોઈપણ રાજકીય પક્ષની મૂલવણી તે પક્ષ દેશના દરેકો ગરીબ લોકો પ્રત્યે શ્રેષ્ઠી નીતિ ધરાવે છે, તે ઉપરથી કરે છે. એક વખત અખંડિત કોંગ્રેસ પક્ષ અને પછી શાસક કોંગ્રેસની નીતિ દલિતોના ઉત્થાન તરફ છે એની તેમની અદા હતી પરંતુ રાજકારણમાં કંઈ ને અસત્ય, અનીતિ અને નિષેધના અભાવ પ્રવર્તે છે તે

ખૂબ દુઃખી થયા છે અને સર્વ રાજકીય પક્ષો પરત્વે ઉદાસીન બન્યા છે. રચનાત્મક કાર્ય કરતી સંસ્થાઓએ ક્ષાઈપણ રાજકીય પક્ષ સાથે સંકળણ નહિ એમ તેઓ માને છે.

શિક્ષણની બાબતમાં તેમની સૂઝ આગવી છે. શિક્ષણમાં શ્રમને મહત્ત્વ આપનારા છે. શિક્ષણનું કામ યુવાનોને દૃઢ અને શ્રદ્ધાવાન બનાવવાનું છે. પાંચઠા બનાવે તે શિક્ષણ નહિ.

સત્ય, અહિંસા અને અપરિણતની ભાવના તેમણે પચાવી છે. તેમણે પોતાનું અંગત કુટુંબ નથી પણ તેમનું વિશાળ કુટુંબ છે.

તેઓ એક સમર્થ લેખક છે. બાળકો એમને વ્હાણ છે.

તેઓ સ્વતંત્ર વિચારક છે અને અપાઠમાં જે ચર્ચા જનારા નથી. તેઓ માધીયુગની અમોલ વિભૂતિ છે. ગુજરાતની પૂજ્ય વડીલ વ્યક્તિ છે.

□ ગોરધનદાસ ચૌખાવાલા

૪૬ દ્રોણાવતાર જીવતરામભાઈ

માંધીના યુગમાં જનમીને માંધીને એજા નહિ, એવી મઠમથલ અનુસરતાં અનુસરતાં અમદાવાદ છોડી જીવતરામભાઈ પાસે બળતું થયું. ત્યારે જીવનનાં પહેલાં વીસ પૂરાં થયાં હતાં, અને અજીતોએ આકાશછેટમાંથી સુકિત મેળવવી હોય તો આપબળ—આત્મબળની ફેળવણી જરૂરી છે, એવી અંખના સાથે ખીબ્ વીસ ત્યાં પૂરા થયાં તેને હું સારું સદ્ભાગ્ય સમજું છું.

આપણે એમને આશ્રમના આચાર્ય કહીએ છીએ, આપબળે આજિંદા મેળવી રાટલો રળી ખાનાર, એવા આદિવાસીઓમાં રહી, આશ્રમ ચલાવતી વેળાએ શિક્ષણને લોકશિક્ષણનું નવું સ્વરૂપ આપ્યા, જીવતરામભાઈએ જીવનાણી આચાર્યપદનાં વેશભૂષા અને ઝોળખાણોને છોડી, આચાર્યપદનો અંગળો ફગાવી, શ્રમજીવીઓ સાથે શ્રમ કરીને તાદાત્મ્ય સાધી આત્મીયતા ઊભી કરી છે અને એ રીતે સારા આચાર માટે સદા ભગત એવા સદ્ભચારી તરીકે જીવન જીવીને ઉત્તમ આચાર્ય તરીકેનો દાખલો પૂરો પાડ્યો છે.

આદિકાળના આશ્રમવાસી પ્રપિતૃસુતિઓ આદિવાસીઓની વચ્ચે વનમાં આશ્રમ બાંધી રહેતા. પણ પોતાના નેપા છુદ્દિજીવી પ્રાણીઓનાં કબજામાં અને રાત્રીઓના રાજકુમારોને જ લાજીવતા એવું ઇતિહાસ કહે છે.

આદિવાસીઓ તે એમના આશ્રમનાં વાહકોટા કરી આપવાં, યોદાળા સાક કરી ગાયો ચરાવી આપવી કે જીવન હોમનાં સમિધ લાવી આપવા નેવાં કામ કરી આપીને 'આપજીની સેવા' કરાવી ધન્યતા અનુભવતા.

જનો જીવતરામભાઈએ તો આદિવાસીઓની વચ્ચે આશ્રમ કાઢીને નવી ભાવ પાડી છે.

આદિવાસી અને અજીન દુસારોને આશ્રમ જીવનના પાક બળીવતાં બળીવતાં મન્દોકાટના રતિનાઈ અને પાટવુના ચીતુબાઈ સાહે, કંઈ

સુંબઈનાં મણિખેલે અને હરિવલ્લભ પરીખ, તથા રાહુ-અંકુતી બેડી તેમ જ સ્વયંસેવક અને સાથીઓ એવા ઝવેરભાઈ, ઝીણાભાઈ, ભૂલાભાઈ અને શિવાભાઈ પટેલ, છાટુભાઈ નાયક તેમ જ દેસાઈ કુટુંબમાંથી આવેલા છાટુભાઈ અને એમના પુત્રો તથા આદિવાસી આવેલાને પ્રેમલા કાકા તે મકનજી બાળા, હાળામાંથી હળપતિ બનેલ દૂળળા કામના ભૂલાભાઈ અને લણુભાઈ તથા વેડછીના કાનજી સમા ને જોનાજી, બેનાજીને તે વેલજ વજાલ તથા કાચરના ભેષી સાર્વિલાઈ તેમ જ વાલોડના વણિક વિદ્યાર્થી મંડળવાળા અલ્લુભાઈ શાહ તેમ જ ભાસુ બાસ અને સિંધના કવિ દુઃખાવલથી માંડી જીજ્ઞા સંધવી મણિભાઈ તથા આદિકાંક વ્યાધામવીર દયારામ કેવરિયા અને અમદાવાદી નહિ એજા અમદાવાદી-જીવનભાઈ તેમ જ પંડ્યા પરમસુખભાઈ અને પ્રભુભાઈ પટેલ તથા આશ્રમ જીવનની આત્મચર્યા અને આશ્રમ પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ માટે જીવતરામભાઈના આજીવન સાથીઓ એવા વેડછીના પાયામાં પુરાઈને પ્રાણ રેડી આશ્રમને ઊભો કરનાર શ્રી નાનુભાઈ અને ગોરધન બાળા, તથા ચીમનભાઈ, ચૂનીભાઈ અને સરજીયા તથા તેમનાં દીકરી અન્નપૂર્ણાજીને મહેતા અને જગવતભાઈ દવે, તેમ જ અમારા એવા અનેકને આશ્રમ જીવનના એક આરામ પાણી પિવડાવી, આદિવાસી, અજીત અને ઇતર જનના લેલ ભૂમીને અશ્રમ જીવનનો આનંદ માણતાં શીખવ્યું છે.

કષિયુતિઓ વેદાન્તીઓને વેદ અને ક્ષત્રિયોને ક્ષાત્રવટ શીખવતા. રાજકુમારોને રાજકુલ જીવનનું અને ક્ષત્રકુમારોને પ્રાણજીવે લાજીવનનું જ શીખવતા. અહીં આપણા જીવતરામભાઈએ આદિવાસીઓની વચ્ચે રહીને, તેમના વિકાસમાં અવરોધ રૂપ એવા પ્રાણપ્રથ સમા આર્જિવિકાના સંચારને પ્રાસાણિકતા અને યુરુધાર્થ સાથે જીવવાની કળા શીખવવા શ્રમની સાધનાની નિશાળ માંડી છે. કાજી વાળીને કેસમાં પાણીમાં વાંકો વળી કામ કરતા આદિવાસીઓ સાથે મળી, જેતરોમાં ભાત રોપતાં રોપતા આશ્રમનાં ગીતો ગવડાવી સમતા અને શિક્ષણનો સમન્વય સાધ્યો છે. પાંચખાનાંની સફાઈને પૂનસમ મણી લગી તે પ્રાણજીવને લેલ મટાડી એમણે આધ્યાત્મિકતાને અનુભવ ગણ્યો છે.

દ્રોણે એકલવ્યને આશ્રમમાં આવતાં નકારેલો, પણ આમના આશ્રમને તો વાહ જ નહિ. આપો આદિવાસી પ્રેક્ષ એમનો જંગમ આશ્રમ અને એ એમનાં કરતા યુદ્ધ.

આપણા આ આધુનિક પ્રપિતૃએ આશ્રમ જીવનનાં આડંબરી ઝોળખાણો ફેશ-ફદની ને આપડી તથા નિત્ય નવાં જીવન હોમનાં કિંવાકોડોને અજળા કરી શ્રમજીવિઓની વચ્ચે શ્રમ અને સાદાઈનું જીવન જીવી 'આશ્રમ જીવનનું' ગણતું સમા સદાચારની સાધના શિખાવવાને ઉત્તમ આશ્રમ ખીલવ્યું છે.

આમ માંધીની ગ્રામસેવા ને આદિવાસીઓના ઉદારને જીવન અર્પણ કરનાર તથા ગીતાનાં ગીતો રચી કર્મયોગને જીવનાર એવા આપણા આનંદાત, જીવતરામભાઈ—અણે કે પ્રાથિતીની પવિત્ર ભાવના સાથે જન્મેલા દ્રોણાવતાર સમા લાગે છે.

□ સુમંતલાલ ભારતી

પૂ. જુગતરામભાઈને સૌ પ્રથમ ચાળાસથી વધુ વર્ષો પહેલાં સુરત પાટીદાર આશ્રમમાં ભેળ્યા અને સાંભળ્યા ત્યારથી જ તેમના પ્રયત્ને આકર્ષણ હોયું થયું. તેમની રાષ્ટ્રવાદિત્વ, વિદ્વતા, નિર્ભયતા, ગરીબો પ્રત્યેની હાથણી અને ત્યાગમય જીવનથી જુગત પેઢીને આતુર આકર્ષણ થાય તે સ્વાભાવિક હતું. ત્યાર પછી સને ૧૯૩૭માં હરિપુરામાં કોંગ્રેસ અધિવેશન મળ્યું, તેમાં તેમના સંચાલન હેઠળના સ્વચ્છતા વિભાગમાં સ્વયંસેવક તરીકે કામ કરવાનો લઘુવેળ મળ્યો તથા ત્યાં જાનર અને મંદીરી સહાઈનાં કામો હોસે હોસે કર્યાં. આ પ્રસંગે તેમને નજરથી સાંભળવાના અને સમજવાના મોકિા મળ્યા અને પરિણામે તેમના પ્રયત્ને આકર્ષણ વધ્યું.

સ્વરાજ મળ્યા પછી તરત જ પૂ. જુગતરામભાઈએ તેમના કાર્યક્ષેત્ર એટલે કે વેડછી પ્રદેશમાં આદિવાસીઓના આર્થિક ઉત્થાનમાં કામો હાથ ધર્યાં. આ કામોના જીવનમાંથીવડું જીવન પેઢી હોવાથી ખેતી વિકાસનાં કામો હાથ ધરવાનું જરૂરી હતું. સાથોસાથ ગણતંત્રધારના અમલ હેઠળ ભત ખેડના બકાને આદિવાસીઓ ને જમીન વપોથી લાગે/ગણિતે ખેડના હતા તે ઝૂંટવાઈ રહી હતી, અને તે પણ અટકાવવું જરૂરી હતું. આ બધાં કામો માટે આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓમાંથી ટોઈ ખેતી સ્નાતક મેળવી આપવા પૂ. જુગતરામભાઈએ પાટીદાર આશ્રમના શુદ્ધપતિ પૂ. નૌરાતમભાઈને લખ્યું અને તેમણે મને લખ્યું. તે વખતે હું મહારાષ્ટ્રમાં સતારા જિલ્લામાં ખેતીવાડી ખાતામાં નોકરી કરતો હતો. મેં તરત જ સંમતિ આપી અને થોડા દિવસોમાં જ નોકરી છોડી વેડછી આશ્રમમાં નોકરાવાની તૈયારી સાથે તેમને વેડછી જઈને મળ્યો. પરંતુ આ જ વખતે મારા પરમ મિત્ર શ્રી જુલાલાઈ પટેલે પણ ખેતીવાડી ખાતામાંથી નોકરી છોડીને આશ્રમમાં નોકરા તૈયારી દર્શાવી, તેથી અર્થાવિચારણાને અવે પૂ. જુગતરામભાઈએ એવું નક્કી કર્યું કે શ્રી જુલાલાઈ નોકરી છોડી આશ્રમમાં નોકરા, બ્યારે મારે સરકારી નોકરીમાં ચાલુ રહી આ જ કામોમાં સહાયક થવું. આ માટે તેમણે તે વખતના યુગઈ રાજ્યના સહકાર પ્રધાન પૂ. વેડુલાઈ પટેલનો સંપર્ક સાધી મારી બઢી ખેતીવાડી ખાતામાંથી સહકારી ખાતામાં ફરારી. પરંતુ સહકારે મારું કાર્યસર વેડછી આશ્રમ અથવા સુરતને રાખવાને જાહેર પાલથર રાખ્યું, જેથી હું યાહ્યા અને સુરત બન્ને જિલ્લામાં આદિવાસી અને બીજા નાના ખેડૂતાની સહકારી ખેતી મંડળીઓની રચના અને તેના સંચાલનમાં ઉપયોગી થઈ શકું.

ત્યાર પછી તો સમગ્ર ગુજરાતમાં સહકારી ખેતીની પ્રવૃત્તિ સાથે મારે પચીસ વર્ષના સીધા સંબંધ રહ્યો. આમ મારા જીવન-કાર્યમાં જે વળાંક આવ્યો અને તેને પરિણામે સહકારી ખેતીની પ્રવૃત્તિ દ્વારા આદિવાસીઓ, હરિજનો, ગોખાલકો તથા અન્ય પગલત અને ગરીબ વર્ગના ખેતમજૂરો તથા નાના ખેડૂતાની સેવા કરવાનો જે લાભ મળ્યો તેવું બધું ક્રેય પૂ. જુગતરામભાઈને બાંધ છે.

પૂ. જુગતરામભાઈની પ્રેરણા, માર્ગદર્શન અને સહાયથી વેડછી પ્રદેશમાં નાના આદિવાસી ખેડૂતા અને ગણિતિયોઓની સહકારી ખેતી મંડળીઓ આશ્રમની આજુબાજુનાં ગામોમાં એટલે કે અંબા, કાંકણવાડ, શેડી કળિયા અને ખુદ વેડછીમાં શરૂ થઈ. મારા મિત્ર

શ્રી જુલાલાઈએ માંડવી તાલુકામાં ઘટેલી આજમ દ્વારા જે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી તેમાં તે પ્રદેશમાં ચારેક સહકારી ખેતી મંડળીઓ બિલા કરી. મહુવા તાલુકામાં લાઈશ્રી હબનલાઈ કેદારિયાના પ્રવાસથી ગામગિજિયા ગામમાં પણ આવી મંડળી થઈ. આ અને બીજી મંડળીઓ રચવામાં, તેની ગણિતની જમીનના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં તથા તેના ખેતી વિકાસનું આયોજન કરી તેના અમલીકરણમાં પૂર્ણ જુગતરામભાઈ સાથે સતત અને માઠ સંપર્કમાં આવવાનું થયું. તેમણે મને આજમના કાર્યકર તરીકે અપનાવીને આ બધાં કામો જોડથી આપવામાં સક્રિય સાથ આપ્યો. તેઓ આ મંડળીઓમાં વખતોવખત જરૂર પડ્યે ખેડે ચાલીને હાજરી આપીને તેના સળયોને માર્ગદર્શન અને હુંદ આપતા રહ્યા.

પછી તો સમગ્ર ગુજરાતમાં સહકારી ખેતીની પ્રવૃત્તિ વિકસે તે માટે તેમણે સક્રિય પ્રયત્નો કર્યા. બીજા જિલ્લાઓમાં બ્યાં બ્યાં આ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવી ત્યાં ત્યાં તેઓ ભતે આવતા તથા તેમાં બેઠાપેલા ખેડૂતાને માર્ગદર્શન, પ્રોત્સાહન અને હુંદ આપતા. આ પ્રવૃત્તિને વેગ મળે તે માટે તેમની પ્રેરણા અને સહાયથી ગુજરાતની ખેતી મંડળીઓનું એક સંમેલન થોળવામાં આવ્યું, જેના પ્રમુખપદે બણીતા રચનાત્મક કાર્યકર, આયોજનકાર અને ચિતક શ્રી ગવેરભાઈ પટેલને બેઠાવ્યા તથા આ સંમેલનમાં તે વખતના મહિયૂલ આ શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈએ હાજર રહી આ પ્રવૃત્તિમાં પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી તથા તેમાં રાજ્ય સહાયક થશે તેમ જણાવ્યું.

બ્યારે સહકારી ખેતી મંડળીઓના સંચાલનમાં કેટલાક પ્રશ્નો બિલા થયા ત્યારે તેમના પ્રમુખપદે એક દમિટી નીમવામાં આવી આ દમિટીમાં અનુભવી ખેતી નિમ્ણતા તથા અર્થશાસ્ત્રીઓને લેવામાં આવ્યા. દમિટીએ ખેતી મંડળીઓની મુલાકાત હાઈને અમ્યાસપૂર્ણ અહેવાલ તૈયાર કર્યો. આ અહેવાલની પ્રસ્તાવના દેશના બણીતા અર્થશાસ્ત્રી શ્રી એમ. એલ. કાતવાળાએ લખી તે આ અહેવાલનું અહતર દર્શાવે છે. આમ ગુજરાતમાં આ પ્રવૃત્તિ વિકસવાને પ્રયાસો થયા છે તેમાં પૂ. જુગતરામભાઈનો ફાળો ધણો મોટો છે. સમગ્ર દેશમાં સહકારી ખેતીની પ્રવૃત્તિ આપક થાય તથા તેનું સંચાલન સંગીન ધોરણે મોડવાય તે માટે તે વખતે દેશના વડા પ્રધાન પડિત જવાહરલાલ નહેરુએ બેઠો રસ લીધો તથા તે માટે ‘હું’ મામડે મામડે અને ખેતર ખેતર ફરીયા અને ખેડૂતાને આ પ્રવૃત્તિમાં નોકરા સમનવીલ.’ એવી તેમણે ઘોષણા કરી હમનસીમે તેમના ગયા પછી આ પ્રવૃત્તિમાં મોટા આવી અને આજે તેના અમલ માટું વાતાવરણ રહ્યું નથી. તેમ જતાં દેશના અર્થશાસ્ત્રીઓ તથા હિતચિંતકો વખતોવખત એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતા રહ્યા છે કે આપણા દેશમાં ખેડૂતા અને ખેતી અંગે જે પરિચિતિ અવર્તે છે તે ભોતા તેનો ઉકેલ સહકારી ખેતી છે. અલગત સહકારી ખેતીનું સ્વરૂપ જેવું હોયું ભેઈએ, તે કેવી રીતે વ્યવહારું, સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકાર્યું તથા લાલદાયક બનાવી શકાય. તે માટે તેના હાલના સ્વરૂપમાં જરૂરી ફેરફારો વિચારી શકાય કારણ કે ખેડૂતા સ્વેચ્છાપૂર્વક ચોતાની જમીન એકત્ર કરીને સહકારી ધોરણે ખેતી કરે તે વાંત તેમને સમજાવવી અને અમલમાં મુકાવવી તે સહેલું નથી. પરંતુ સાચ સરકાર આતું અનુકૂળ વાતાવરણ બિલું કરી શકશે નહિ. તેમ કરવા માટે તો દેશમાં

રેરેરે પણા જુગતરામભાઈએની જરૂર રહેશે. પૂજ્ય જુગતરામ-ભાઈએ તો પોતાની બધી દૃષ્ટિ સાહકારી ખેતીને ‘આજના યુગધર્મ’ તરીકે ગણાવી છે, અને તેને વ્યાપક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કારણ કે તેઓ માને છે કે દેશના નાના ખેડૂતો માટે આ સિવાય બીજો કોઈક વિકલ્પ નથી. આવા લોકોને જ સાહકારી ખેતીની સૌથી વધુ જરૂર છે. પૂ. ગાંધીજીએ પણ તેથી જ દેશને સાહકારી ખેતી અપનાવવાની હિમ્મત કરી હતી.

પૂ. જુગતરામભાઈએ માત્ર સાહકારી ખેતી જ નહિ પરંતુ નાના અને ગરીબ ખેડૂતોનું તથા ખાસ કરીને આદિવાસીઓનું આર્થિક જીવન સાહકારી ધોરણે વિકસે તે માટે પ્રયાસ કર્યા છે. આદિવાસી વિસ્તારોમાં જંગલ સાહકારી મંડળો, સેવા સાહકારી મંડળો, બૌદ્ધોગિક મંડળો, રૂપાંતર મંડળો, સિંચાઈ મંડળો વગેરે પ્રવૃત્તિનાં મંડળોમાં અને સંચાલનમાં પૂ. જુગતરામભાઈની પ્રેરણા, આગેદર્શન અને સહાય ઉપયોગી નીવડ્યાં છે. આજે ખાસ કરીને આદિવાસી વિસ્તારોમાં સાહકારી પ્રવૃત્તિએ જે વિકાસ સાધ્યો છે તથા તેનાથી આદિવાસીઓના આર્થિક જીવનમાં જે પરિવર્તન દેખાય છે તેમાં પૂ. જુગતરામભાઈનો ફાળો ઘણો મોટો છે. સાહકારી પ્રવૃત્તિ માત્ર આર્થિક વિકાસનું માધ્યમ ન બની રહે, પરંતુ લોકો તેને સાચા અર્થમાં અપનાવે, તેમાં બેડાયેલા સભાસદો માત્ર પોતાના આર્થિક લાભોને જ લક્ષ્ય ન બનાવતાં પોતાના સાથીઓ તથા સમાજ માટે ધસાવાની, સહન દેવાની તથા તેને ઉપયોગી થવાની ભાવના પેદા થાય, એટલે કે ત્યાગ અને પરસ્પર સહાયતાના પાયા પર આ પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થાય તે માટે તેઓ હમેશાં ભાર મૂકતા આવ્યા છે. સર્વોદયના આદર્શો સાહકારી પ્રવૃત્તિ મારફતે મૂર્તિમત્ થાય તે માટે તેઓ સમ્મતા છે.

સાહકારી પ્રવૃત્તિમાં પડેલા સૌ કોઈ આ પ્રવૃત્તિ પાછળનો સાચો મર્મ સમજશે અને તેને અમલમાં મૂકવા સતત અને ભયર-પૂર્વકના પ્રયત્ન કરશે તો પૂ. જુગતરામભાઈએ આ પ્રવૃત્તિને વિકસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે લેખે લાગશે.

પ્રખુ તે માટે સૌને સમજ અને શક્તિ આપો એ જ પ્રાર્થના.

□ મગનભાઈ હાં. પટેલ

૪૮ ઋષિ પિતા

પૂ. જુગતરામકાકા વિશે શું શું લખું? લખવા બેસીએ તો પાનાંના પાનાં ભરાઈ બંધ અને પુસ્તકોનાં પુસ્તકો પછુ થાય.

બાલવાડીનાં નાનાં બાળક કહેશે, ‘જુ. કાકા તો અમારા બાલ-વાર્તાકાર છે. લલે ને મોટી ઉમર છે ને મોટી મોટી મુછો રાખે છે. પછુ વાર્તા કહેવા બેસે ત્યારે અમારા બેવડાં નાનાં થઈ બંધ છે અને યાજ્ઞેહવા હાવલાવ અને અગ્નિજ્વલ કરી અમને હસાવી ને નચાવી દે છે.’

તો બાલશિક્ષક કહેશે, ‘અરો જુ. કાકા તો અમારા છે. બાલવાડી એ છોકરા રમાડવાનું’ કે છોકરા પઠાવવાનું સ્થાન નથી પણ એમાં રવિન્દ્ર ચમાજનાં બીજાં ઉછેર થાય છે એવી દૃષ્ટિ સાથે કામ કરવાનું’ તો એમણે જ અમને શીખવ્યું.’

ત્યાં વિદ્યાર્થી કહેશે, ‘જુ. કાકા તો અમારા છે. અમારા વિદ્યાર્થ-નું ઉદ્દાઘાટન યોગ્ય સુધીના કાદવમાં બેતરી ડાંગરની તરુની બૂટી હાથમાં લઈ ડાંગરની કચારીમાં આવી ભપાનીસ પદ્ધતિએ અમારા સહુની સાથે ડાંગર રોપીને કર્યું’ છે અને ત્યારે જ—

‘ગાંધો ગાન ગાન ગાન, રોપો ધાન ધાન ધાન,
માથે અમૃત વર્ષાનાં મીઠાં સ્નાન સ્નાન સ્નાન.’

એ ગીતનું સર્જન તેમણે કરેલું. બોલો, આવા ઉદ્દાઘાટન કોઈએ કર્યા છે? દીપ પ્રગટાવીને, તારણ ખુલ્લું કરીને કે દાર ઉવાડીને ઉદ્દાઘાટન થતાં સાંભળ્યાં છે પછુ આ તો પોતે ખરેખરું કામ કરીને ઉદ્દાઘાટન કર્યું’ હવું.’

તો ઉત્તર સુનિયાદીની વિદ્યાર્થીઓ કહેશે, ‘જુ. કાકા તો અમારા જ છે. ગાંધીજીના ક્રેટલાય પગપાળા પ્રવાસ અમારી સાથે કર્યા છે. પગપાળો પ્રવાસ કરતાં ચાલીને કે’ કે’ થઈ ગયાં હોઈએ તોય સાંજના ભોજન પછી પ્રાર્થના અને પ્રાર્થના પછી સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ. અમે તો વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કરેલું નાટક ભજવીએ પછુ સમાજ ઉન્નતિને પાસ એમાં ન હોય એ કેમ ચાલે? રાતોરાત નાટક લખાઈ બંધ અને સવારની પ્રાર્થનામાં એ નાટક રજૂ થાય. દિવસે ચાલતાં ચાલતાં નાટક ભજવાતું બંધ ને રાત્રે ગામલેકોને એ ન્હુ—સમાજને ન્હુ’ દર્શન કરાવતું નાટક બેવા મળે. “રાકડિયો ખેડૂત” એ રૂઝનાટિક આ રીતે જ આપણી ગાંધીજીનાં જતી વખતે રચાઈ.’

ત્યાં તો અધ્યાપન મંદિરના વિદ્યાર્થીઓ કહેશે, ‘જુ. કાકા તો ભાઈ અમારા જ. અમે ટાંગેર સંવત્સરી ઉજવતા હતા અને કવિ સંમેલન રાખ્યું’ હવું ત્યારે કવિ ટુલસીદાસ બની આવ્યા અને—

‘ચિત્રકૂટ કે ઘાટ પે
ભઈ સંતનકી બીર,
ટુલસીદાસ ચંદન ધરે
તિલક કરે રઘુવીર.’

એમણે લલકાર્યું ત્યારે અમે ટુલસીદાસનાં દર્શન તો કર્યા પણ શિક્ષક થઈને ભારેખમ મોં રાખીને બેસી ન રહેવાય, પછુ વિદ્યાર્થી-ઓ ભેળા ભળી જઈ તેમની શક્તિઓ જગાડવાનું કાર્ય કરતું નોઈએ એ પછુ શીખ્યા.’

ત્યાં જંગલ મંડળીને મજૂર કહેશે, ‘તમે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો શું કલા કરો છો? જુ. કાકા તો અમારા છે. જંગલનો બધો નફો વેપારીઓ લેતા હતા તે જંગલ મંડળી રચી તેનો નફો નાનામાં નાના મજૂરને પણ મળે એ રચના તો તેમણે કરી અને જંગલની દૂરની નાની નાની બૂંપડીઓ સુધી ચાલીને તેઓ આવ્યા અને અમારી રોનક જાલી નાંખી.’

તો સુરત જિલ્લાનો હળપતિ કહેશે, ‘જુ. કાકા તો અમારા જ છે. અમને તો આપો સમાજ દુબળા દુબળા કડી અપમાનિત કરતા હતા. પણ જુ. કાકાએ હળપતિ એવું સુંદર નામ આપ્યું પાડ્યું અને હળના સાચા પતિ બનાવ્યા.’

તો ગાંધીજી કહે છે કે, ‘અલ્પાસી એટલું’ પણ યાદ રાખે કે ભાઈ જુગતરામ ગીતાંને જેવી બાંધે છે તેવી અમલમાં મૂકનારા છે ને તેમાંથી મળતી દૂધની અખંડારામાંથી પાન કરનારા થોડામાંના એક છે.’

આમ અનેક લોકોમાં તેઓ છે પણ આજ તો હું તેમને નષ્ટિ પિતા તરીકે જ યાદ કરું છું.

હું વિદ્યલ કન્યા વિદ્યાલયનો વિનિત અભ્યાસ પૂરો કરીને આવી. મારી બહેનપણીઓ કોલેજમાં દાખલ થવા લાગી, પણ જુ. કાકાએ મને કહ્યું, 'આવી ચાર દીવાલવાળી કોલેજમાં તું શું કરવા ભણવા ભણ છે? તારે તો જીવંત કોલેજમાં ઢરતી ફરતી કોલેજમાં ભણવા બનું' નેઈએ.

મેં પૂછ્યું, 'એ કેવી કોલેજ?' તો કહે, 'ફિશરલાલ મથરાવાળાની. તેમની પાસે રહે એટલે કોલેજથી અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. આ બધી જીવંત કોલેજ છે.' અને આ રીતે ૧૯૪૦માં મારે સેવાગ્રામ ગાંધીજી પાસે જવાનું નક્કી થયું. પૂજ્ય બાપુજીની સંમતિ આપી ગઈ કે 'હું' ખુશીથી અહીં આવી શકે છે.'

એટલે મેં સેવાગ્રામ જવાની તૈયારી કરવા માંડી, મારી બા કહે, તને કાણ મુકવા આવશે? મેં કહ્યું, 'તું જ જુ. કાકાને પૂછને ને?' અને સાંને જુ. કાકા કરવા આવ્યા ત્યારે મારી બાએ પૂછ્યું, 'અતુને મુકવા જશો?'

જુ. કાકા કહે, 'એ તો એકલી જશે. એણે ક્યાં ક્યાં મારી બદલવાની? તેને મારી ક્યારે વધાં પહેંઆડી એ બધું સમયપત્રક નેઈને કાઢી આપશું.'

મારી બા કહે, 'આટલી નાની છે તે એકલી તો ન મોકલું.'

જુ. કાકા કહે, 'આટલી નાની ને એકલી નહિ મોકલો તો આટલી નાની પછી ત્યાં એકલી રહેશે કેવી રીતે? અને આટલી નાની શીખશે પણ શું?'

ને પછી જુ. કાકાએ મને પાણી ચઢાવ્યું કે 'તારે બતે જ કહેવું' કે હું એકલી જઈશ. તે મેં હિંમતથી 'એકલી જ જઈશ' એમ કહ્યું એટલે મારી બા મને એકલી મોકલવા તૈયાર થઈ.

સેવાગ્રામ જવાની હતી એના આગળના દિવસે જુ. કાકાએ મને બેસાડી અને વાત કરી,

(૧) બે બાપુ પાસે બધા તેની અંગત સેવા કરવાની છદ લઈ તેમને હેરાન કરે છે. આપણે એની છદ લઈને સેવા કરવી નહિ. સહેને તેમની સેવાની તક મળે તો તે ઉપાડી લેવી નહિતર તેમને બેસા કરવા.

(૨) ત્યાં અનેક પ્રકારના લોકો હોય છે. બધાંથી સંભાળીને ચાલવું.

(૩) બહુઅર્થ અર્થનું નથી પણ એમાં બે શરતો પાળવાની હોય છે : એક—કોઈ દિવસ એકાંત ન સેવવું. પત્રવ્યવહારનું એકાંત પણ નહિ. હા, બહેરમાં બધાંની સાથે હળવું-ભળવું. એટલી વાતો કરવી હોય તેટલી બહેરમાં કરવી પણ એકાંતમાં નહિ.

બે—અને મનથી આપણે બહુ મોટા છીએ, મને તો કાંઈ થાય જ નહિ, એમ માની ન વર્તવું. આજકાલ કેટલાક લોકો પોતાને મોટા માને છે અને પોતાને કાંઈ થાય જ નહિ એમ માનીને વર્તે છે તેથી પછી લપસી પડે છે. મારે મેં કહ્યું એટલું જ તું પાળાશ તો તને કોઈ ચુકેલી પડશે નહિ. તું ખુશીથી બાપુ પાસે બે અને તેમની હાલ લેવાય તેટલી લઈ આવ.

આમ મારા જીવનને તેમણે ઘસ્યું.

□ અન્નપૂર્ણા મહેતા

૪૯ કર્તાપણના અસિમાન વિના

૫. જીવનરામભાઈનું જીવન આપણા સમાજને માટે એક આદર્શ બનસેવકનું જીવન છે. એમના બેબા શક્તિશાળી પુરુષ પોતાનું સમય જીવન જનકલ્યાણ અર્થે જ ખર્ચે એ જ આપણા સૌને માટે પ્રેરક વસ્તુ છે. જીવનમાં મૂલ્યોત્તર રા'પૂર્ણ જીવન દરીને પોતાની બધી જ શક્તિ સમાજના નબળા યરના લોકોના ઉદ્ધાર માટે ખર્ચવી અને પોતે રા-ય હોય એ રીતે કર્તાપણનું જરૂર પણ અસિમાન ન રાખતું એ વસ્તુ હુઃસાધ્ય છે. ૫. શ્રી જીવનરામભાઈએ જીવનમાં આ વસ્તુ ઉતારી છે અને સૌને માટે અતુલકાર્યી દર્શાવે પૂરું પાડ્યું છે. રાનીપરજ નેવામલા, આદિવાસીઓ અને અન્ય પંડાતવર્ગ તેમ જ બહેનો વગેરેના ઉદ્ધાર માટે અને નર્મ તાક્ષીમના વિચારે શિક્ષણને એમ આપવાનું કામ એમણે જીવનમાંથી બધી શક્તિ ખર્ચીને કર્યું છે.

□ બાણીભાઈ જ. પટેલ

૫૦ રાનીપરજમાં એકાંતપ્રેત

૧૯૨૮ના બારડોલી સત્યાગ્રહના દિવસથી જીવનરામભાઈ સાથેનો પરિચય. ત્યારે ટુંકી પોતડી પહેરતા હતા. હવે એમાંથી ચૂડી પર આવ્યા છે. બાઈએ જ ટુંકું પહેરણું કે કદની અને રોપી. મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે ત્યારે બારડોલી આશ્રમમાંથી રોજ સત્યાગ્રહ પત્રિકા નીકળતી હતી, તેમાં સંકળાયેલા હતા.

બારડોલી સત્યાગ્રહ પહેલાં તો રાનીપરજ આશ્રમ, બારડોલી આશ્રમમાં જ જીવનરામભાઈ ચલાવતા હતા પણ બારડોલી સત્યાગ્રહ પછી સ્વરાજ્ય આશ્રમ માત્ર શિક્ષણનું વાતાવરણ રહી શકે એમ નથી એમ લાગતાં રાનીપરજ વચ્ચે જ જઈને ધામા નાખી તેમના બેસાડી, તેની અંદર એકાંતપ્રેત થઈને વિશેષ સેવા થઈ શકશે એમ લાગતાં, જંગલમાં વેડછી જઈને વસ્ત્રા અને ત્યારથી ત્યાં જ ધામા નાખ્યા છે. ત્યારે તો ત્યાં જવાને રસ્તા પણ નહોતો. મહી રેલવે સ્ટેશનથી ૨૫ કિલોમીટર દુરે. આંને પણ પાછી સડક તો વાલોડથી નથી એવો મને ખ્યાલ છે. સ્વરાજની લડતો આવે ત્યારે વેડછી આશ્રમ પર પણ સરકારની નંબર પડે જ એટલે તેમને બેલવાસ મળે. તેમને પોતાનાં સર્ગાં વડાલાની ખબર કાઢવા ગયાનું મારી બાણીમાં નથી અને સર્ગાંમાં કોણ કોણ છે એની પણ બહુ જ ઓછા માણસોને જાણ હશે. તેમણે તો બારડોલીથી વેડછી જઈને ધામા નાખ્યા ત્યારથી તે જ તેમનું ઘર કે બે કહે તો અને એ રાનીપરજનાં બાળકો એ જ એમનાં સર્ગાં. જીવનરામ આ પ્રકારની સેવામાં રત રહેવાને સૌત આપણે ત્યાં જીવનરામનાં પણ હવે જાણે સુકાઈ જવા લાગ્યા છે. એ વાતાવરણ, એ હવા જ જાણે રહી નથી. રાનીપરજમાંથી જ સેવકો તેમને લીધે જ તૈયાર થયા. રાનીપરજમાં થઈ ગયા એટલે તો એ જ જીવનની પ્રજા એમની પાસે આવીને પોતાનાં સુખદુઃખની વાત કરવા લાગી, તેમણે તો પોતાનું જીવન આ અગ્રની સેવામાં રેડી ધન્ય કર્યું. આને કોઈ એમના સેવા જીવનમાંથી પ્રેરણા લેનાર નીકળે તો તેમને જરૂર આનંદનો સંતોષ થાય.

□ મણિબહેન વલ્લભભાઈ પટેલ

પૂ. જુગતરામભાઈ તો પૂ. ગાંધી બાપુના રંગે રંગાયા છે. તે રંગ જેને યસ્યો છે તે માણસ. તેને પોતાને ખ્યાલ ન હોય તેવાં કામ કરી શકે છે. ધણી માણસોએ બાપુના રંગે રંગાવાનું નક્કી કર્યું; પણ પાકો રંગ કરવાની વિધિ પૂરી કરી શક્યા નહિ. તેથી શિક્ષા પડી ગયા અને સમાજમાં વંચોવાયા. પાકો રંગ કેવી રીતે થાય તેની રીત બાપુજીએ આપણને બધાને શીખવી છે. તે રીત છે—બાપુજીનાં એકાદશ શ્વત. જે માણસ બાપુજીનાં અગિયાર શ્વતનું પાલન કરે અને બનસેવાને પ્રભુની સેવા માને તે માણસ પૂ. બાપુજીના રંગે રંગાવાનો જ છે. તે સોએ સો ટકા સાચું માનવો.

‘માંડી પડ્યા તે મહાસુખ માણે દેખનારા દાઝે જોને...’ પૂ. બાપુજીએ ‘ગીતા બોધ’ નામની ચોપડી લખી છે તેના બીજા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે ‘સો મણુ તઈ’ કરતાં એક અધોળ આચરણ ચડી બધ છે.’

વેડછીના વડલા નીચે ધણી તપ કરી ગયા છે અને અત્યારે નાના મોટા ધણાં તપ કરી રહ્યા છે. પૂ. જુગતરામભાઈ પ્રાર્થનાને ખૂબ મહત્વ આપે છે. તે તેમની ખૂબ મોટી પૂજા છે. ભક્તિ વિનાનાં કર્મ અને જ્ઞાન સફાં છે, તેમ બાપુજીએ લખ્યું છે. તે શબ્દ પૂ. જુગતરામભાઈ ભરાબર સમજાયા છે અને તેનું પાલન ભરાબર કરે છે. પૂ. જુગતરામભાઈમાં વિશેષતા તો એ છે કે નાના મોટા મિત્રો બધાને અવારનવાર મળતા રહે છે અને પ્રેમભાવથી ખબર પૂછે છે. બધારે તેમને મીઠું ભોજન મળે છે ત્યારે તેમને અનમાં ગરીબ માણસો યાદ આવ્યા વગર રહેતા નથી તે મેં તેમના મોઢેથી સાંભળેલ છે.

પૂજ્ય જુગતરામભાઈ તો ગીતાના સ્થિતપ્રજ બન્યા છે અને ‘વિશુદ્ધવન’ લખવનું ‘પૂરેપૂરું’ પાલન કરી રહ્યા છે તેમ અને લાગે છે. લાગવાન આપણને બધાને તેમના રક્તે જવાની શક્તિ આપે એવી પ્રભુ પ્રાર્થના.

□ તુળશીભાઈ લલચભાઈ ડોડિયા

૫૨ પ્રેરણામૂર્તિ જુગતરામભાઈ

પૂ. જુગતરામભાઈના આશ્રમમાં ધણાં વર્ષો પહેલાં મારે જવાનું થયું, ત્યારે મને તેમના આશ્રમમાં સવારે ઊઠવાથી રાત્રે સુતા સુધીનાં બધાં કાર્યોમાં ગાંધી આશ્રમનું પ્રતિબિંબ પડતું જણાતું હતું.

ત્યાંનાં મકાનો પથ્થુ એવાં સાદાં અને શામજનને પ્રેરણાદાયક બને તેવાં ને સાથે સાદાઈને પોષક છે.

તેમનું ‘આશ્રમી કેળવણી’ પુસ્તક જુગતરામના ગાંધી વિચાર વાજાઓને જીવનમાં પ્રેરણા આપે છે.

તેઓ નાનાં બાળકોથી જુદી સુધી બધાનાં, સુરત જિલ્લાના આદિવાસી પ્રદેશમાં માર્ગદર્શક બન્યા છે, એટલું જ નહિ પણ જુગતરામથી અને બીજાં રાજ્યોમાંથી પણ કાર્યકર્તાઓ ત્યાં રહી

પ્રેરણા લઈને પોતાનાં સ્થાનોમાં જઈને એનું જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરતા થયા છે.

અમારા નદીબાદ વિદ્યલક્ષ્યા વિદ્યાલયના આચાર્ય રવ. દેસાઈ-ભાઈએ તો જેમને વિદ્યાલયમાં શિક્ષક કે શિક્ષિકા થયું હોય, તેણે વેડછી આશ્રમની તાલીમ લેવાનું અનિવાર્ય મળ્યું હતું, હરિપુરા મહાસભામાં તે સદાઈ વિભાગના સચાલક હતા. અને જુગતરામની સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓને સદાઈકામની અગત્ય સમજાવી હતી.

જુગતરામનાં સરકારે આશ્રમશાળાઓ શરૂ કરી. તેની રચના પૂ. જુગતરામભાઈ અને સ્વ. કલ્યાણભાઈએ કરી હતી અને તે પ્રમાણે જુગતરામનાં આશ્રમશાળાઓ ચાલુ થઈ.

શ્રી ગિરુભાઈએ ભાવનગરમાં મેટ્રોપોલીટીન બાલમંદિરની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ત્યારે પૂ. જુગતરામભાઈએ તેનું સુનિયાદીકરણ કર્યું અને બાલવાડી ચાલુ કરી. તેમાંથી પ્રેરણા લઈને આજે જુગતરામનાં બાલવાડીઓ ચાલે છે અને દર વર્ષે તેમની હાજરીમાં બાલવાડી શિબિર ચાલે છે અને તેમાં જુગતરામના ઉપરાંત બીજા પ્રદેશમાંથી પણ તાલીમ લેવા બહેનો આવે છે. અને તેમનાં સ્થાનોમાં એ પ્રમાણે બાલવાડી ચલાવવા પ્રયત્ન કરે છે.

પૂ. જુગતરામભાઈએ સુનિયાદી શાળાથી શરૂ કરીને ગાંધીજીએ બતાવેલી ઉત્તર સુનિયાદી વિદ્યાલય અને ઉત્તમ સુનિયાદી વિદ્યાલય, ગાંધી વિદ્યાપીઠ ચાલુ કર્યું.

તેમાં સદાઈથી માંડીને જીવનપર્યાયે બધાં કામો વૈજ્ઞાનિક રીતે થાય એવા ત્યાંના આદિવાસી પ્રદેશમાં પ્રયત્નો કર્યા અને ત્યાંથી પ્રેરણા લઈને અનેક જીવન ભાઈબહેનો બાલવાડીઓ, આશ્રમ-શાળાઓ, ઉત્તર સુનિયાદી વિદ્યાલયો ચલાવે છે અને ત્યાંથી પ્રેરણા લઈને અનેક ભાઈબહેનો જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં કામ કરે છે.

એમની પ્રેરણા લઈને સુરત જિલ્લામાં અનેક સહકારી સંસ્થાઓ, જંગલ સંસ્થાઓ પ્રબળી સેવા કરવાની ભાવનાવાળા કાર્યકરો ચલાવે છે અને એની માર્ગદર્શક પ્રબળી કેળવણી પણ થાય છે.

દારૂનાડી છોડી નીરા કેન્દ્રો ઊભાં થયાં છે અને એ રીતે દારૂનાડી બધીને ઓત્પાદન મળ્યું છે.

તેમની પંચાસી વર્ષની ઉંમર થઈ, પણ હજી તે આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓના સાથે સહાઈકામ કરે છે અને તેમની સાથે ભોજન લે છે અને એ રીતે શિક્ષણ ચલાવનારાઓને પ્રેરણાદાયક બને છે.

તે લક્ષ્યમિ છે. એટલે તેમણે જુગતરામને નવી પ્રાર્થનાઓ આપી છે અને તે ધણી સંસ્થાઓમાં ચાલે છે.

બારડોલી સત્યાગ્રહની લડતમાં તેમને સત્યાગ્રહ પત્રિકાનું સંપાદનનું કામ સોંપ્યું હતું અને એ પત્રિકા ચાગરે ચાગરે પહેંચાડીને ગામે ગામમાં બારડોલી સત્યાગ્રહની લડતને બળ આપ્યું હતું અને પ્રભમાં રાજીભાવના પોષી હતી અને એ બળ મેળવીને પ્રભમાં સત્યાગ્રહ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો.

પૂ. ગાંધીજીના અવસાન પછી તેમના વિચારો પ્રબળે સમજાય અને તેમણે બતાવેલાં કામો લોકો કરતા થાય એ માટે સર્વોદય મેળાની ચોક્કસ તેમણે કરી અને એ મેળાઓ આજે પણ લોક-વ્યવસ્થામાં અને પ્રબળ ઉદ્યાનમાં મદદરૂપ બની રહે છે.

આમ ત્યાંના પ્રજાજીવનમાં બધાં અંગેમાં જે વિકાસ થઈ રહ્યો છે, તેના મુળમાં પૂ. જુગતરામભાઈનો મહત્ત્વનો ફાળો છે. તે કામમાં તેમને અત્યુદ્ધ ધાર્મિકને પણ મળી રહ્યા છે.

તેમણે રાનીપરજી સેવાસભાની સ્થાપના કરી છે. તેની આરક્ત નિલ્દલાની બધી પ્રવૃત્તિઓ અલાવે છે અને અનેકને ગ્રેરજાક્ષેપ બની રહ્યા છે.

તેમની બહુમુખી સેવાની ફેરવ શુજરાત બહાર પણ પહોંચી તેથી તેમને બાળજી એવોર્ડ મળ્યો. એ રીતે દેશે તેમની સેવાને સત્કારી છે.

□ શિવાભાઈ ગો. પરેલ

૫૩ આદિજનોના ક્રધિ

વરસે સુધી એક જ સ્થાને પલાંડી બાળી પરમત્યા પ્રાર્તિની ઉપાસનામાં લાગી જઈ, એવું દર્શન કરનાર વ્યક્તિ તે કયો કહેવાય. સુ. જુગતરામભાઈ જીવનભર એક જ સ્થાને વેડછીમાં આસન બનાવી આદિજનો, હળપતિઓ તે સમાજના પીડિત વર્ગની સેવામાં એકચિત્તે લાગ્યા રહ્યા અને એ વિસ્તારની પ્રબળે હૃદય, હૈયાધારણ, કેળવણી અને જીવન જીવવાનો એક નવો માર્ગ ચોંધી, એમના ઉત્કર્ષના રાહબર ને ડાલા રહ્યા. એમના શ્વાસે શ્વાસે, એમના જીવનની દરેક ક્ષણે એમણે દુખળા લેખાતા પ્રબળજનોને સળળા બનાવવાની પ્રક્રિયાને ધ્યાનસ્થ મુનિની જેમ જીવનમય બનાવ્યો. એમનાં સુખ દુઃખના, જીમ્મિ આવેગોના સાથી બની એમણે એમની પિતામાતા દુલ્લ સંભાળ રાખી, અનેકનાં જીવન ઉજ્જવળ બનાવ્યાં અને વ્યાં સ્થાનો, જીવનની દિશાને અધકાર પ્રવર્તતા હોતા તેવા વિસ્તારમાં એમણે જીવનના ત્રગ્ગત એક નવો પ્રકાર રજાવ્યો. આ પ્રગ્ન અને આ વિસ્તારની બેગત સાથે એ એટલા તન્મય બન્યા કે એમના હૃદયની જીમ્મિઓએ કાવ્ય દ્વારા આનિર્ભય પ્રાપ્ત થયો. અને ગાંધી વિચારોના ઉદ્દગાતા તરીકે એ ગાંધી કવિ બન્યા. એમનાં કાવ્યોની લાવનાં, એની વિચાર-સરણી, સર્વેદિપી અંગેદિપી, સમગ્રમ-ભાવવાહી, સહજન કલાલુ-મયો રહી. એમની પ્રાર્થના પ્રાતઃકાળે, શાળા સમયે પ્રાર્થનામાં ગાય ત્યારે અંતર એક ગણગણાટી અતુલવે અને હૃદય સાવેદિપી જીભારાઈ ન્ય. એવું કારણ એટલું જ હતું ને છે કે એ કાવ્યની રચના કરતા નથી, કાવ્ય એમને એમના રોજિંદા જીવનકાર્યના સ્વાભાવિક અંશરૂપે સ્ફુરતું રહ્યું છે. પરિણામે એમનું કાવ્ય શબ્દોના સંચારને બદલે સાવેદિપી વાજિજ બનતું રહ્યું છે. એ આચાર્ય હતા અને છે. આચારી બતાવે તે આચાર્ય કહેવાય, આચાર દ્વારા શીખવે તે આચાર્ય કહેવાય. એમના નિત્યચરણ અને એમની આજીવનના વાતાવરણમાંથી એમના સંપર્કમાં આવતા સોને એ શીખવતા એટલે વાણી કે શબ્દો કરતાં સદાચાર એ એમના શિક્ષણનું વાહન હતું અને રહ્યું છે. પરિણામે જીવનના સર્વોત્તમ લોકશિક્ષકોમાંના એક એ રહ્યા છે. એમની સાહગી, એમની સ્પહાવિહીનતા એમની સ્થિરતા, એમની અનિચલતા, એમને સદ્ભાવ અને એમનું પ્રેમાચરણ કોઈનેય સ્પર્શ્યાં સિવાય રહે નહિ. દક્ષિણ જીવનના દુખળા હળપતિઓ,

આદિવાસીઓને પોતાનાં સ્વજન ગણી, એમનામાંના એક બની, એમણે એમનાં હૃદય છત્તી લીધાં અને એ સૌના હૃદયસ્વામી તરીકે એમણે એમને રચનાત્મક કાર્યની ચોદ શુદ્ધિની ગીતાનો ઉપદેશ આપ્યો.

આવા એક કર્મચોળી સમયક, જ્ઞાની, ભક્ત જીવનના સુખ છે. જીવનના સેવક છે. એ જીવનના માટે ગૌરવનો વિષય છે અને રહેશે.

□ ઈશ્વરભાઈ પટેલ

૫૪ કુટુંબનું ગૌરવ

પૂ. જુગતરામ બાપુજીએ પોતાની બતને મંપૂર્ણપણે રાષ્ટ્રસેવામાં સમર્પણ કરી દીધી છે. તે માટે અમે તેઓશ્રીનાં કુટુંબીજનો ગૌરવ અતુલવર્ણી છીએ તેમ જ તેઓશ્રીના જન્મસ્થાન લખતરના નિવાસીઓ પણ ધન્યતા અતુલવે છે અને હર્ષની બાવલ તો એ છે કે સને ૧૯૭૦માં લખતરમાં થયેલ બળ હોનારતમાં ઉરિજન ભાઈઓનાં પડી ગયેલાં મકાનોનાં સ્થાને એક નવી સોસાયટી આકાર પામી. અને પૂ. બાપુજીને વહાલા એવા સફાઈ કામદારોના ગૃહ સંકુલનું નામ 'જુગતરામ સોસાયટી' રાખવામાં આવ્યું હતું. અને જેનું ઉદ્દઘાટન પણ પૂ. જુગતરામ બાપુજીને હસ્તે થયું હતું. પૂ. જુગતરામ બાપુજીએ કરેલું ગરીબ અને આદિવાસી જનતાને શિક્ષણાભિમુખ કરવાનું લગીરમ્ય કાર્ય ભેદ્ય હૈયું નાચી જી છે. તેઓના શિક્ષણના નવા નવા પ્રયોગો સમગ્ર દેશને માર્ગદર્શન રૂપ છે.

□ રમાબહેન, અરવિંદ, કોહિલા, સરલા

૫૫ એકમાત્ર ગાંધીવાદી

જુગતરામકાકા એક સારા કાર્યકર છે એટલે ખ્યાલ હોતો. પણ સીધાસાદા દેખાતા આ કાકા એક સિદ્ધહસ્ત લેખક અને કવિ છે, એ તો મેં બ્યારે એમનું સાહિત્ય વાંચ્યું ત્યારે જ બન્યું.

કેસિસના ભાગલા થયા અને તેમણે બ્યારે નવો જનતા પક્ષ રચાયો ત્યારે જે પ્રથમ ચારો અને મારા જેવા અનેકના મનમાં ઊઠતા હોતા, તે એ હોતા કે જે પક્ષમાં જનસંઘ ને (આર. એસ. એસ.) સાથે સાથે સંપૂર્ણ રીતે સંકળાયેલ છે, તે શામેલ છે. તેવા પક્ષ તરફ ગાંધીવાદીઓનું શું વલણ રહેશે?

રાજકીય જીવન સાથે રંગાયેલાં લોકોની માન્યતામાં કંઈક સ્વાર્થની અસર હોય તેવું સ્વાભાવિક રીતે બને. પરંતુ જેને કોઈ રાજકીય આકાંક્ષા નથી, જેને કોઈ હેતુની કે ક્રાંતિની પડી નથી, એવા લોકો શું માને છે તે મહત્ત્વની વાત છે.

દેશના અને જીવનના પણ ધણ ગાંધીવાદીઓ જનતા પક્ષ સાથે થયેલાં રહ્યા. કેટલાક તો તેના પ્રશંસક અને પ્રચારકો પણ થઈ ગયા. મૌર્યાભાઈ ને પક્ષના નેતા હોય તેમના તરફ ધણા બેચાથ એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીની ત્રણ પાયાની

પૂ. જુગતરામભાઈ તો પૂ. ગાંધી બાપુના રંગે રંગાય છે. તે રંગ જેને ચડચો છે તે માણસ. તેને પોતાને ખ્યાલ ન હોય તેવાં કામ કરી શકે છે. ઘણા માણસોએ બાપુના રંગે રંગાવાનું નક્કી કર્યું, પણ પાંકો રંગ કરવાની વિધિ પૂરી કરી શક્યા નહિ. તેથી કિલ્લા પટ્ટી ગયા અને સમાજમાં વગોવાયા. પાંકો રંગ કેવી રીતે થાય તેની રીત બાપુજીએ આપણને બધાને શીખવી છે. તે રીત છે—બાપુજીનાં એકાદશ મત. જે માણસ બાપુજીનાં અગિયાર મતોનું પાલન કરે અને જનસેવાને પ્રણીતિ સેવા માને તે માણસ પૂ. બાપુજીના રંગે રંગાવાનો જ છે. તે સોએ સો ટકા સાચું માનવો.

‘માંહી પડ્યા તે મહાસુખ માણે દેખનારા દાઝે ભેને...’ પૂ. બાપુજીએ ‘ગીતા ગોપી’ નામની યોગપટ્ટી લખી છે તેના ખીબ્બ અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે ‘સો મણુ તક’ કરતાં એક અધોળા આચરણ ચડી નય છે.’

વેડછીના વડલા નીચે ઘણા તપ કરી ગયા છે અને અત્યારે નાના મોટા ઘણાં તપ કરી રહ્યા છે. પૂ. જુગતરામભાઈ પ્રાર્થનાને ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે. તે તેમની ખૂબ મોટી પૂજા છે. હાકિત વિનાનાં કામ અને જ્ઞાન સફાં છે, તેમ બાપુજીએ લખ્યું છે. તે શબ્દ પૂ. જુગતરામભાઈ બરાબર સમજી ગયા છે અને તેનું પાલન બરાબર કરે છે. પૂ. જુગતરામભાઈમાં વિશેષતા તો એ છે કે નાનાં મોટાં મિત્રો બધાને અવારનવાર મળતા રહે છે અને પ્રેમભાવથી ખબર પૂછે છે. બ્યારે તેમને મોકું ભોજન મળે છે ત્યારે તેમને યનમાં ગરીબ માણસો યાદ આવ્યા વગર રહેતા નથી તે મેં તેમના મોંઘા સાંભળેલ છે.

પૂજ્ય જુગતરામભાઈ તો ગીતાના સ્થિતપ્રજ્ઞ બન્યા છે અને ‘વિશ્વવજન’ બળનનું પૂરેપૂરું પાલન કરી રહ્યા છે તેમ મને લાગે છે. લાગવાન આપણને બધાને તેમના રક્તે જવાની શક્તિ આપે એવી પ્રભુ પ્રાર્થના.

□ તુળશીભાઈ લવજીભાઈ ડોડિયા

૫૨ પ્રેરણામૂર્તિ જુગતરામભાઈ

પૂ. જુગતરામભાઈના આશ્રમમાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં મારે જવાનું થયું, ત્યારે મને તેમના આશ્રમમાં સવારે બિલાટી રાત્રે સ્વા સુધીના બધાં કાર્યોમાં ગાંધી આશ્રમનું પ્રતિગિજ પડતું જણાતું હતું.

ત્યાંનાં મકાનો ખૂબ એવાં સાદાં અને ગ્રામજનને પ્રેરણાપ્રદ બને તેવાં ને સાથે મહાદેવને પોષક છે.

તેમનું ‘આશ્રમી કેળવણી’ દુરંદર જુગતરામના ગાંધી વિચાર વાળા-નેને જીવનમાં પ્રેરણા આપે છે.

તેમનાં નાનાં બાળકોથી જુદી સુધી જાળાનાં, સુરત જિલ્લાના અમિરવાસી પ્રદેશમાં માર્ગદર્શક બન્યા છે, એટલું જ નહિ પણ જુગતરામભાઈ અને ખીબ્બ રાજકોટમાંથી પણ કાર્યકર્તાઓ ત્યાં રહી

પ્રેરણા લઈને પોતાનાં સ્થાનોમાં જઈને એનું જીવન જીવવાનો પ્રયત્ન કરતા થયા છે.

આમાંના નવીઆદ વિદ્યલ કન્યા વિદ્યાલયના આચાર્ય સ્વ. દેસાઈ-ભાઈએ તો જેમને વિદ્યલયમાં શિક્ષક કે શિક્ષિકા થવું હોય, તેણે વેડછી આશ્રમની તાલીમ લેવાનું અનિવાર્ય ગણ્યું હતું. હરિપુરા મહાસભામાં તે સફાઈ વિભાગના સંચાલક હતા. અને જુગતરામની સંસ્થાઓના વિદ્યાર્થીઓને સફાઈકામની અગત્ય સમજાવી હતી.

જુગતરામનાં સરકારે આશ્રમશાળાઓ શરૂ કરી. તેની રચના પૂ. જુગતરામભાઈ અને સ્વ. કલ્યાણજીભાઈએ કરી હતી અને તે પ્રમાણે જુગતરામનાં આશ્રમશાળાઓ ચાલુ થઈ.

શ્રી ગિજુભાઈએ ભાવનગરમાં મેટ્રોસેરી પાલમંદિરની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. ત્યારે પૂ. જુગતરામભાઈએ તેનું હુનિયાદીકરણ કર્યું અને બાલવાડી ચાલુ કરી. તેમાંથી પ્રેરણા લઈને આજે જુગતરામનાં બાલવાડીઓ ચાલે છે અને દર વર્ષે તેમની હાજરીમાં બાલવાડી શિબિર ચાલે છે અને તેમાં જુગતરામના ઉપરાંત ખીબ્બ પ્રદેશમાંથી પણ તાલીમ લેવા બહેનો આવે છે. અને તેમનાં સ્થાનોમાં એ પ્રમાણે બાલવાડી ચલાવવા પ્રયત્ન કરે-છે.

પૂ. જુગતરામભાઈએ હુનિયાદી શાળાથી શરૂ કરીને ગાંધીજીએ બતાવેલી ઉત્તર હુનિયાદી વિદ્યાલય અને ઉત્તમ હુનિયાદી વિદ્યાલય, ગાંધી વિદ્યાપીઠ ચાલુ કર્યું.

તેમાં સફાઈથી માંડીને જીવનપર્યાયે બધાં કામો વૈજ્ઞાનિક રીતે થાય એવા ત્યાંના આદિવાસી પ્રદેશમાં પ્રવર્તતા કાર્યા અને ત્યાંથી પ્રેરણા લઈને અનેક જુવાન ભાઈબહેનો બાલવાડીઓ, આશ્રમ-શાળાઓ, ઉત્તર હુનિયાદી વિદ્યાલયો ચલાવે છે અને ત્યાંથી પ્રેરણા લઈને અનેક ભાઈબહેનો જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં કામ કરે છે.

જોમની પ્રેરણા લઈને સુરત જિલ્લામાં અનેક સહકારી મંડળો, જંગલ મંડળો પ્રબળી સેવા કરવાની ભાવનાવાળા કાર્યકરો ચલાવે છે અને જોની મારક્ત પ્રબળી કેળવણી પણ થાય છે. દાદ-તાડી છોડી નીરા કેન્દ્રો જોલાં થયાં છે અને એ રીતે કાસ્ટાદી બાંધીને ગ્રાસાહન અચ્છ છે.

તેમની પંચાસી વર્ષની ઉંમર થઈ, પણ હજી તે આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓની સાથે સફાઈકામ કરે છે અને તેમની સાથે ભોજન લે છે અને એ રીતે શિક્ષણ ચલાવનારાઓને પ્રેરણાપ્રદ બને છે.

તે ભક્તકવિ છે. એટલે તેમણે જુગતરામને નવી પ્રાર્થનાઓ આપી છે અને તે ઘણી સંસ્થાઓમાં ચાલે છે.

બારડોલી સત્યાગ્રહની હડતમાં તેમને સત્યાગ્રહ પ્રતિજ્ઞા સંપાદનનું કામ સોંપ્યું હતું અને એ પ્રતિજ્ઞા બાયરે ગાયકે પહેલાંથીને ગામે ગામમાં બારડોલી સત્યાગ્રહની હડતને બળ આપ્યું હતું અને પ્રભાં રાષ્ટ્રભાવના પોષી હતી અને એ બળ મેળવીને પ્રબળ સત્યાગ્રહ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો.

પૂ. ગાંધીજીના અવસાન પછી તેમના વિચારો પ્રવર્તે સમજાય અને તેમણે બતાવેલાં કામો લોકો કરતા થાય એ માટે સર્વેશ મેળાની યોજના તેમણે કરી અને એ મેળાઓ આજે પણ લોકો બંધીતમાં અને પ્રબળા ઉદ્યાનામાં મદદરૂપ બની રહે છે.

આમ ત્યાંના પ્રબલુવનનાં બધાં અંગેમાં જે વિકાસ થઈ રહ્યો છે, તેના મૂળમાં પૂ. જુગતરામભાઈનો મહત્વનો ફાળો છે. તે કામમાં તેમને અત્યુક્ત કાર્યકરો પણ મળી રહ્યા છે.

તેમણે રાનીપરજ સેવાસલાની સ્થાપના કરી છે. તેની મારફત નિહાળી બધી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે અને અનેકને પ્રેરણારૂપ બની રહ્યા છે.

તેમની બહુમુખી સેવાની ફેરમ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી તેથી તેમને બલબળ એવોર્ડ મળ્યા, જે રીતે દેશે તેમની સેવાને સન્નકરી છે.

□ શિવાભાઈ જો. પટેલ

૫૩ આદિજનોનાં ઋપિ

વરસો સુધી એક જ સ્થાને પસાંડી વાળી પરમાત્મા પ્રાપ્તિની ઉપાસનામાં લાગી જઈ, એવું દર્શન કરનાર વ્યક્તિ તે ઋપિ કહેવાય. જ. જુગતરામભાઈ જીવનભર એક જ સ્થાને વેડછીમાં આસન બનાવી આદિજનો, હળપતિઓ તે સમાજના પોષિત વર્ગની સેવામાં એકચિત્તે લાગ્યા રહ્યા અને એ વિસ્તારની પ્રભાને હુંદ, ટેપાધારણ, કેળવણી અને જીવન જીવવાનો એક નવો માર્ગ ચીંધી, એમના ઉદ્ધર્ષનાં રાહબર તે રહ્યા રહ્યા. એમના થાસે થાસે, એમના જીવનની દરેક ક્ષણે એમણે દુનિયા લેખાતા પ્રબળતાને સળગા બનાવવાની પ્રક્રિયાને ધ્યાનસ્થ યુનિની જેમ જીવનમંત્ર બનાવ્યો. એમનાં સુખ દુઃખના, ભીંસે આવેગોના સાથી બની એમણે એમની પિતામહા તુલ્ય સંભાળ રાખી, અનેકનાં જીવન ઉત્થાનનું બનાવ્યું અને બધાં જાનને, જીવનની દિશાને અધિકાર પ્રવર્તતા હોતા તેવા વિસ્તારમાં એમણે જીવનનાં તેજનો એક નવો પ્રકાશ ફેલાવ્યો, આ પ્રબલ અને આ વિસ્તારની પ્રતિ સ્ત્રીએ એ એટલા તન્મય બન્યા કે એમના હૃદયની ભીંસોએ કાલ્ય દ્વારા આલિસિંધ પ્રાપ્ત કર્યો. અને ગાંધી વિચારોના ઉદ્ગમતા તરીકે એ ગાંધી કવિ બન્યા, એમનાં કાવ્યોની લાવના, એની વિચાર-સરણી, સર્વેદિયી અત્યોદિયી, સમર્થન-લાવવાહી, સહજન કલ્યાણ-મયી રહી. એમની માર્દનાં પ્રતાકાણે, શાળા સમઢ પ્રાર્થનામાં ગાય છાવરે અંતર એક ગણગણાડી અનુભવે અને કદાચ લાવાથી જીભારી બપ. એવું કારણ એટલું જ હતું ને છ કે એ કાવ્યની રચના કરતા નથી, કાવ્ય એમને એમના રાજિકા જીવનકાર્યના સ્વાભાવિક અંશરૂપે સ્ફુરતું રહ્યું છે. પરિણામે એમનું કાવ્ય જીવનના સંચારને બદલે લાવેલું વાનિજ બનતું રહ્યું છે. એ આચાર્ય હતા અને છે. આચરી બતાવે તે આચાર્ય કહેવાય, આચાર દ્વારા શીખવે તે આચાર્ય કહેવાય, એમના નિંદાયરણ અને એમની આજુબાજુના વાતાવરણમાંથી એમના સંપર્કમાં આવતા સૌને એ શીખવતા એટલે વાણી કે શબ્દે કરતાં સદાચાર એ એમના શિક્ષણનું વાહન હતું અને રહ્યું છે. પરિણામે ગુજરાતના સર્વોત્તમ લોકશિક્ષકોમાંના એક એ રહ્યા છે. એમની સાદ્ગી, એમની સ્પષ્ટાવિભીતતા એમની રિચરતા, એમની અવિચલતા, એમની સદ્ભાવ અને એમનું પ્રેમસરણ કોઈનેય સ્પર્ધા સિવાય રહે નહિ. દક્ષિણ ગુજરાતના દુનિયા હળપતિઓ,

આદિવાસીઓને પોતાનાં સ્વજન મળી, એમનામાંના એક બની, એમણે એમનાં હૃદય છતી લીધાં અને એ સૌના હૃદયસ્વામી તરીકે એમણે એમને રચનાત્મક કાર્યની યોદ્ધા મુદ્દાની ગીતાનો ઉપદેશ આપ્યો.

આવા એક કમ્પોગી સમ્યક, ગાંધી, ભક્ત ગુજરાતના સુપ્રત છે. ગુજરાતના સેવક છે. એ ગુજરાત માટે ગૌરવનો વિષય છે અને રહેશે.

□ ઈશ્વરભાઈ પટેલ

૫૪ કુટુંબનું ગૌરવ

પૂ. જુગતરામ બાપુજીએ પોતાની બંતને મંપૂર્ણપણે રાજસેવામાં સમર્પણ કરી દાંધી છે. તે માટે અથો તેઓશ્રીનાં કુટુંબીજનો ગૌરવ અતુલવર્ણી છીએ તેમ જ તેઓથીના બન્મસ્થાન લખતરના નિવાસીઓ પણ ધન્યતા અનુભવે છે અને હર્ષની બાળત તો એ છે કે સને ૧૯૭૦માં લખતરમાં ચચેલ બળ હોનારતમાં હરિજન ભાઈઓનાં પડી મચેલાં મકાનોનાં સ્થાને એક નવી સોસાયટી આકાર પાળી. અને પૂ. બાપુજીને વહાલા એવા સફાઈ કામદારોનાં ચલ સંકુલનું નામ 'જુગતરામ સોસાયટી' રાખવામાં આવ્યું હતું. અને જેનું ઉદ્ઘાટન પણ પૂ. જુગતરામ બાપુજીને હસ્તે થયું હતું. પૂ. જુગતરામ બાપુજીએ કચેલું' ગરીબ અને આદિવાસી બનતાને શિક્ષણાભિમુખ કરવાનું લગીરય કાર્ય બેઠું હૈયું' નાથી જીટે છે. તેઓનાં શિક્ષણના નવા નવા પ્રયોગો સમગ્ર દેશને માર્ગદર્શન રૂપ છે.

□ રમાબહેન, અરવિંદ, કાકિલા, સરલા

૫૫ એકમાત્ર ગાંધીવાદી

જુગતરામકાકા એક સારા કાર્યકર છે એટલો ખ્યાલ હોતો. પણ સીધાસાદા દેખાતા આ કાકા એક સિદ્ધહરન લેખક અને કવિ છે, એ તો મેં બ્યારે એમનું સાહિત્ય વાંચ્યું ત્યારે જ બન્યું.

કેસિસના ભાગલા ધસા અને તેમાંથી બ્યારે નવે બનતા પક્ષ રચાયો ત્યારે જે પ્રજા મારો અને મારા જેવા અનેકના મનમાં બીડતો હોતો, તે એ હોતો કે જે પક્ષમાં બનસંધ જે (આર. એસ. એસ.) સાથે સાથે સંપૂર્ણ રીતે સંકળાયેલ છે, તે શાયેલ છે. તેવા પક્ષ તરફ ગાંધીવાદીઓનું શું વલણ રહેશે?

રાજકીય જીવન સાથે રંગાયેલાં લોકોની માન્યતામાં કંઈક સ્વાર્થની અસર હોય તેવું સ્વાભાવિક રીતે બને. પરંતુ જેને કાઈ રાજકીય આકાંક્ષા નથી, જેને કાઈ હાદ્દાની કે કાંતિની પડી નથી, એવા લોકો શું માને છે તે મહત્ત્વની વાત છે.

દેશના અને ગુજરાતના પણ ધણા ગાંધીવાદીઓ બનતા પક્ષ સાથે ધસકારા ભેરા. ફેટલાક તો તેના પ્રજાસંજ્ઞા અને પ્રચારકો પણ થઈ ગયા. મોરારજીભાઈ જે પક્ષના નેતા હોય તેમના તરફ ધણા બેચાપ જે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીની ત્રણ વાચના

બંચાળી ગીતોનું શુભરાતી રૂપાંતર કરવાનો જી. કાકાનો સૌથી ઉત્તમ નમૂનો રચનાત્મકતા અચલાવનું નાટકના શ્રી ગિરધારી કિપવાનીએ આપેલાં કાવ્યાનુવાદોમાં મળી રહે છે.

વેડછી આશ્રમના અમારા નિવાસ દરમિયાન અમે જે વાર આ નાટક આમશળાનાં વાળકો સાથે લઈવેલું, આ નાટકની તૈયારી સારુ મારે આ ગીતોના ઢાળ બેસાડવા પડેલા. તેમાં કેટલાક તો એટલા લોકપ્રિય થઈ ગયા કે વેડછીમાં એ નાટક તો હવે શૂલાઈ બધા આવ્યું છે, પણ—

બંદો દોરે દોરે, કૂદે કૂદે નાચે નાચે રે

જેમાં ગીતો તો હજી પણ ત્યાંના વાતાવરણમાં એવાં ને એવાં ચુંબે છે. વેડછી આશ્રમમાં અમે ગયા ત્યારે જી. કાકા ત્યાં પા સહી વિતાવી ચૂક્યા હતા. ત્યાંના આશ્રમકુળના એ કુલપિતા હતા અને આજે પણ છે. અમે નવા વહેરા બેસા ગયેલા. એટલે અમને રોજ રોજ કાંઈક આડું આવળું કરવાનું મન થતું. આવતાં પહેલાં જ અમે જી. કાકાને કહેલું કે ‘અમે ત્યાં આવેલો છીએ પણ આશ્રમના નીતિ નિયમે માનવાના નથી. તમારી પ્રાર્થનામાં અમે નહિ બેસીએ, અમે અમારી રીતિ પ્રયોગ કરીશું.’ જી. કાકાએ માન અમને વેડછી તાણવા પૂરતી જ આ શરતો માની હતી એમ ન હોતું. પોતાના બંધા નિયમોના આગ્રહ એ પોતાને મારે જ રાખતા. આસપાસના લોકોને એમાંથી જે રુચે, અને એમનું નેટલું ગળું હોય તેટલું એ ઝીંકે. કોઈની ઉપર પોતાનો નિયમ લાદવાનો એ પ્રયત્ન કરતા જ નહિ, એટલે અમારી શરતો માનવામાં એમને શો વંધો હોય? અમે નેચું કે અમારા જુદા જુદા પ્રયોગોને એ વંધી લેતા. અને એમાં પોતાના વિચારો પણ ઉમેરી આપતા. પણ એનો અર્થ એ નહિ કે અમારી વચ્ચે મનોભેદ ન થતા. પણ એ અમારા મતને માન આપતા. અથવા કોઈવાર હંસી કાઢતા કે કોઈવાર સાંખી લેતા. પણ એને લીધે અમારા પરસ્પરનો રનેઈ કદી કુઠિલ થતો નહિ. એ એક વાત એ નેટલું કે જે લોકો એમની ઉપર વધારે પડતો આધાર રાખતા તેમની ઉપર એ પોતાની વાત ભારપૂર્વક મૂકતા. જ્યારે અમારા જેવા માણું જિયકનારા અંગે તેમ ન કરતા. અમે આશ્રમમાં આખા ત્યારથી જ એમનાં એવો આગ્રહ રહેતો કે અમારે અમારા કામના અહેવાલો લખવા બેઠાં. હું એવી દલીલ કરતો કે હજી કાંઈ દેખાડવા લાયક કામ તો કરીએ! પછી એના અહેવાલો લખીએ, એ અહેવાલ અંગે વારંવાર કહેતા પણ ખરા. અમે અહેવાલ હરગિજ ન લખતા. અક્ષત અમારી રોજ રોજની રોજનીશી હતી. કામના હિસાબો હતા. પણ અહેવાલ ગણ્યા તેવા અહેવાલ અમે નહોતા લખતા. જે લોકો અહેવાલો લખતા તે જી. કાકા પાસે એને દેખાડવા લાવતા. અને કોઈક કોઈક વાર તો જી. કાકા એને સુધારતા. એનું સાવ રૂપાંતર કરી દેતા. તે અમને મગતું નહિ. પણ એમની પાસે લલિતપૂર્વક પોતાનું લખાણ લઈને જતાર એનાથી ધન્યતા અનુભવતા. આવું જ અમારી કાવ્યકૃતિઓ કે બીજી કાવ્ય લલિત-કૃતિઓ વિશે થતું. જી. હર્ષકાંતે વારાંજે લખેલું એક ગીત જી. કાકાની કથમના મારા દેશન ચડીને સાવ નવું ગીત બની ગયું. મેં કહ્યું કે આને જી. કાકાને નામે પ્રસિદ્ધ કરવું નેહાં. હર્ષકાંતનારના નામે નહિ. ત્યારથી—

‘ગાઠું છોડી ગાડી છોડી ભટકે બધ્ય લિખારી’ એ ગીત એમને

નામે ચાલ્યું છે. આ કાળ દરમિયાન હું અવારનવાર કાંઈક ને કાંઈક લખતો. પણ જી. કાકા મારાં લખાણોમાં જૂજ જેવા જ સુધારા કરતા.

ગીતાના ૧૨મા અધ્યાયને ‘લક્ષ્મીચામના’ નમૂના મુજબ જે જી. કાકા પાસે બિલાડીના બચ્ચાની જેમ સમર્પણ હાથેથી જતા તેમને જી. કાકા ગાંભીરી માતા નેટલી જ કાળજીથી સંભાળ રાખતા. પણ અમારા જેવા કેટલાક એમની પાસે વાંદરાના બચ્ચાની માફક જતા. તો તેમને પોતાના બેરે જ માતાની છાતીએ વળગી રહેવું પડતું.

આખા જીવનનું તપ બધાં એકઠું થયું હોય અને તે પણ જી. કાકા જેવા વ્યક્તિત્વનું, ત્યાં આશ્રમ જીવનનાં અનેક પાસાં ખીંચે એમાં નવાઈ શી? અહીં આપણે જે પેઢી કેટલાંક મુખ્ય મુખ્ય પાસાં એના અગ્રગતો વિચાર કરીશું.

બાપુ પાસે નેહાંતાં પહેલાં જ કાકાસાહેબ અને દેશપાંડે સાહેબની પ્રેરણાથી જી. કાકાએ તોદરા પાસે સયાજીપુરા ગામમાં ગ્રામસેવાનો થોડો અનુભવ લીધેલો. હુલામન મંદિરમાં પૂજારી તરીકેનું પોતાનું મુખ્ય કામ બળવતાં ત્યાંના રમ્પારીવાસના લોકો સાથે પરિચય જીવેલો. અને એમને પૌરાણિક કથાઓ સંભળાવવાનો પણ અનુભવ લીધેલો. બાપુની પ્રેરણાથી નરહરિલાઈએ જ્યારે ગ્રામવાસ કર્યો ત્યારે એમની નેડે સરલજી-શ્રવાસ્થ આશ્રમમાં નેહાંઈને હળપતિ તરુણીને રાક્ષાળામાં લાગુલવા અને તેમ કરતાં ‘ધણીઆરગાંબીની’ નારાજગી વહેરી લેવાનો અનુભવ પણ લીધેલો. પરંતુ વેડછીમાં એમનો પ્રવેશ કરાવેલો ખાદીભક્ત ચૂનીલાલ સાંકળેશ્વર મહેતાએ. દન.શી ચૂનીલાઈ જી. કાકા કરતાં વિદ્વાતામાં પાખળ રહી બધાં એવા, પણ ખાદી કામ અને હિંસાખી કામમાં ઘણા આગળ હતા. જી. કાકાએ તેમને વિશે જે માન લેવું છે તે એમના ‘ખાદીભક્ત ચૂનીલાઈ’ પુસ્તકમાં અને પોતાની જીવનકથામાં પાને પાને દેખાઈ છે.

આશ્રમ જીવનનું પહેલું પાસું તે ખાદી કામનું. સતરને તાંતજી સ્વરાજના ગાંધીચંચને કથાય ચરિતાર્થ થતો નેમો હોય તો જી. કાકાના રાનીપરજ વિસ્તાર, કિલ્લાપુશભાઈના કાંઠા વિસ્તાર કે રોનજીના તિરુપુર વિસ્તારમાં એક આંટો મારી આવેલ, જીવજી ઝાસના મહેમાન બનીને ચૂનીલાઈએ જે મધ્યપ્રાચીન રેટિયાઓના ખાદી પ્રવૃત્તિને આરંભ કરેલો તે થોડાં વર્ષોમાં રાનીપરજના જીવનમાં તાણવાંજીની જેમ વણાઈ ગઈ. નાના વેડછી ગામમાં મોટા ભાગના લોકો ખાદી પહેરે એટલું જ નહિ, કપડાં ઉગાડવાથી માંડીને કપડાં વણવા સુધીની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં સ્વાવલંબી. બધાં નાના મોટા સૌ કોઈને ખાદી કામ આવડે અને આ એવી પ્રવૃત્તિ છે કે બધાં પરંપરાગત રેટિયો કે સાળ આસતાં નહોતાં. વેડછીની આસપાસનાં સૌ એક નેટલાં ગામમાં આજે ખાદી સારા પ્રમાણમાં ફેલાઈ છે. જે વિસ્તારના ગાંધીમેળાઓમાં તમને ખાદીધારી-ઓનો જ મહેરાજી દેખાય. એમાંના હબરે તો વસ્ત્રસ્વાવલંબી હોય, વેડછી પાસેના વાલોડ ગામથી જી. કાકા સાથે હોંશિ હોંશિ નેહાંમેળા અલ્લુભાઈ જ્યારે સિસજી સગિતિના પ્રમુખ થયા ત્યારે તેમણે જી. કાકાની કથપનાની એક પરાક્રામ આણી દીધી. ગાંધી શતાબ્દી વર્ષનાં ગાંધી મેળામાં ૨૫,૦૦૦ કોતનારા ભોગ થાય

એવી જુ. કાકાની કદમના હતી. અલ્પુભાઈની વ્યવસ્થાશક્તિ અને ખીલ મેંકડો સાદીઓના સહકારથી વેડછીના એ ગાંધીમેળામાં સત્તાવીસ હજાર કરતાં વધુ રેડિયા પર એક સાથે સત્તર થયો. આખી દુનિયામાં ગાંધી શતાબ્દીની ઉજવણી થાય છે, પણ આના કરતાં વધુ ગાંધી-ભવ્ય રીતે તો ખીલે કયાંય ઉજવાઈ નહિ હોય!

વેડછી આશ્રમનું ખીજું ઉજવણ પાસુ તે નઈ તાલીમનું. મૂળે જ જુ. કાકા બાળકો અને કિશોરોના દોસ્ત. ગાંધીજી પાસે આવ્યા પછી તેમાં આશ્રમી જીવન અને શિક્ષણસંસ્થાના રસ લખ્યા. તેથી જ નવજીવન છાપામાં કાંઠાવનું 'અહત્યનું' કામ મૂકીને આશ્રમની શાળામાં ભેડાવાની રજા સ્વામી આનંદ પાસેથી મેળવી શક્યા. મેટ્રિકમાં ઋણવાર નાપાસ થયેલા જુ. કાકા, આજે આ દેશના સૌથી મોટા નઈ તાલીમના કેળવણીકારો પૈકી એક છે. ગિજુભાઈ અને તારામહેનના સહવાસથી એમણે તદ્દન નાનાં ભૂલકાંઓની કેળવણીમાં પણ રસ લીધો. ગિજુભાઈના સહકારથી લખાયેલી 'અલ્પુભાઈ' આજે પણ ગુજરાતીના ઉત્તમ બાલ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે એમ છે. 'કાલુજી' અને 'અણુબોર' એ સાબરમતી આશ્રમ કાળ દરમિયાન કરાયેલ બાળોપયોગી સંમૂહો છે.

પણ જુ. કાકામાં રહેલો આચાર્ય તે વેડછીમાં આવ્યા પછી જ સોળે કળાએ ખીલ્યો. ગિજુભાઈએ જો બાલશિક્ષણમાં જીવન રેડીને 'વહાલું' માટે બાલ મંદિરિયુ'ને ગુજરાત આપી કરી દીધું. તો જુ. કાકાએ નઈ તાલીમમાં પ્રાણુ રેડીને 'વહાલુડી વેડછી'નો પ્રકાશ આપ્યા રાત્રીપરજ વિસ્તારમાં નહિ પણ આખા ગુજરાતના કામીજી અને ખાસ કરીને આદિવાસી ક્ષેત્રોમાં ઉત્તર છુતિયાદી વિદ્યાલયોને રૂપે, બાલવાડી શિબિરોને રૂપે અને ગુજરાત નઈ તાલીમ સંઘના કાર્યક્રમોએ ફેલાવી દીધો. વેડછી આશ્રમ બ્યારે સ્વરાજ આંદોલન દરમિયાન સરકારી જખતી હેઠળ હતો ત્યારે જેલમાં પડ્યા પડ્યા જુ. કાકાએ લખેલું એ ગીત—

હાં રે એવી રાત્રી પરજની કોણુ રે આંખ
વહાલુડી વેડછી.

જેણે ફેલાવ્યો પ્રકાશ,
અધારનો કાંધો નાશ!

અમે વેડછી આવ્યા ત્યારે હલ્લપૂર્વક ઝીલી લીધું અને
એના ભગવાં ઝહઝટ;
ભજનિયાંની રમઝટ.

ગાતાં ગાતાં અમારો વેડછી સાથેનો સંબંધ પણ અમે અનુભવવા લાગ્યાં.

વહાલી વેડછી અચારી આચાર્ય; (મા)
તોરે દેજે હીલી (સીળા) છાંબા.

અને એ ગીતના પ્રતિધ્વનિ જેવું જ ખીજું ગીત અમે લોકો ગાઈ લેક્યા :

વાહ! વાહ! વાહ! વાહ! વાહ!

અચારી વહાલી આશ્રમી!

અચારી પોતીકી શાળા!

આશ્રમી તણી સફાઈ,

આશ્રમી તણી કપાઈ,

દેખ રોજની નવાઈ, દેખવા વાળા!

વેડછીની બાલવાડી ફક્ત વેડછીની જ ન રહી તેમાંથી અનેક બાલ-વાડીઓ થઈ. જુ. કાકાનું બાલવાડી પુસ્તક અનેક બાળશિક્ષકોને ઝેરણા આપતું રહેલો. વેડછીની આમશાળા રાત્રીપરજ ક્ષેત્રનાં અનેક ગામો સુધી પોતાનો રંગ નાખી ચૂકી છે. વેડછી જેવા ઉત્તર છુતિયાદી વિદ્યાલયો હવે વિશેષ કરીને સુરત જિલ્લામાં ઠેર ઠેર અને ગુજરાતના ખીલ જિલ્લાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક ફેલાઈ ચૂક્યાં છે. થોડાં વર્ષોથી આરંભાયેલી ગાંધી વિદ્યાપીઠ પણ એ જ પ્રમાણે પોતાની વસાવટોમાં ખીલે ફેલાવે તો નવાઈ નહિ.

વેડછીની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓમાં એક વિશેષ નોંધ લેવા જેવી પ્રવૃત્તિ છે એના શિબિરોની.

વેડછીમાં અનેક પ્રકારના શિબિરો દ્વારા ટૂંકા ગાળામાં કોઈ ખાસ વિષયનું વિશેષ પ્રશિક્ષણ આપવાના પ્રયોગો વર્ષોથી ચાલે છે. શિક્ષકોના ઝોપવર્તો માટેના શિબિરો ત્યાં ચોળ્યા છે. વિનોબા, જયપ્રકાશ જેવા પુરોધાની સત્સંગિત માટેના શિબિરો ગોઠવાયા છે. 'ગુજરાત નઈ તાલીમ સંઘ' વતી ગણિત શિક્ષણ, વિગ્નાન શિક્ષણ, કળા શિક્ષણ વગેરેના શિબિરો વેડછી અને આસપાસનાં ક્ષેત્રોમાં ચોળ્યા છે. જુદામ કાર્યકરોના, આમસેવકોના, આમવાસીઓના શિબિરો ગોઠવાયા છે અને કદાચ બધા શિબિરોને આંખી ભપ આપા શિબિરો ગોઠવાયા હોય તો તે બાલવાડી શિબિરો.

આ બધા શિબિરો ગોઠવવા પાછળ જુ. કાકાનું ઝીણવટ, પક્ષદ અને છતાં શૈલિક્ષતા દેખાડનારું દિમાગ અચૂક કામ લાગે અને તેથી દરેક શિબિર પોતાનું નલું જ વ્યક્તિત્વ લઈને દેખાડે, આ શિબિરો ગોઠવવામાં અને મળેલો અનુભવ આગળ ઉપર અને ફેલાવેલના સંકેતો શિબિરો ગોઠવવામાં ઉપયોગી થઈ પડ્યો છે.

આરી જીવનક્યામાં પોતાની ક્યાને વેડછીની કથા તરીકે વર્ણવી જુ. કાકા કહે છે :

‘નારાયણ દેસાઈ અને મોહન પરીખ વેડછીની આમશાળાને આરંભનાં સાત વર્ષો અપાને પછી ભૂદાન યત્રમાં અને યત્ર વિદ્યાલયમાં જીપકયા છે, તેઓ પશુ દેશનું વેડછીકરણ કરી રહ્યા છે. એવી ભાષા જ હું તો વાપરીશ અને પછી ભલે તેઓ આરી એ ભાષા સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે.’ આ વેડછીકરણનું ભાન મને વધુમાં વધુ ચાય છે. બ્યારે કોઈ શિબિર યથાવવામાં હું સારી રીતે સમજ થાઉં છું ત્યારે.

આશ્રમજીવનનું ‘ખીજું’ પાસુ તે એના સમૃદ્ધ-જીવનનું. ગાંધીના આશ્રમમાં જુ. કાકાને સૌથી વધારે આકર્ષ્ય એના સમૃદ્ધજીવન, પોતાને સાડુ પણ એમણે એરો જ આગ્રહ રાખ્યો. વહેલા ઊંડું, પ્રાર્થના કરવી, સફાઈ કરવી, બધાં કામ હાથે કરવાં, રસોઈ પણ હાથે કરવી, માંદાની માવજત કરવી. વિદ્યાલયનાં કાર્યોમાં વિદ્યાર્થી બોડે અધ્યાપકોનું લખણું. સાંજે ફરવા જવું. રાત્રે ખુલ્લા જ આગ્રહપૂર્વક પોતાના જીવનમાં ઉતારણું. તેથી વેડછી જીવનનાં આ તમામ અંગો શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક રીતે સાધનાના વિષયો બની ગયા. આશ્રમની પ્રાર્થનાઓમાં વિશેષ પ્રયોગો કરવા એ જુ. કાકાના શોખનો વિષય રહી છે. ગાંધી આશ્રમની સવારની પ્રાર્થનાનો ગુજરાતી અનુવાદ તેમણે જલમાં કરેલો, સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો તેમણે કિશોરલાલ મચવાળાના ગીતાવ્યનિર્માણી લીધાં. આમ જન્મે વખતની પ્રાર્થના લોકોએ અઈ ગઈ.

વેડકી આશ્રમમાં રહેવા આવ્યા ત્યારે પ્રાર્થના પ્રવચનમાં કહેલી અને આખા આશ્રમને હવે મા મળી એવો ભાવ પણ એમણે વ્યક્ત કરેલો. બા શુભરી મઠ ત્યારે હું ટ્રેઈનમાં હતો. તાર મળતાં હું વર્ધા સ્ટેશનથી પાછો આવ્યો. વેડકીમાં જ્યારે મને જુ. કાકા મળ્યા ત્યારે એ કુસકે કુસકે રડી પડ્યા. ને મારે જ એમને શાંત રાખવા પડેલા. મારે અંગેની એમની કુમળી લાગણી સૌથી વધુ વ્યક્ત થઈ—ગાંધી શતાબ્દી વર્ષના સૌથી મોટા ગાંધીમેળામાં પ્રમુખ તરીકે તો નારાયણને જ મોલાવવો છે. એવા એમણે આગ્રહ રાખ્યો ત્યારે. એ રીતે એમણે મને કહી નહોતું ‘મળ્યું’ એટલું માન આપ્યું. એમાં એમનો મારા પ્રત્યેનો સ્નેહ એ સિવાય બીજું કંઈ હું જોતો નથી. સાબરકાંઠા જિલ્લામાં જુદાન જુદાં કરતાં સાંદગીમાં પટકાશે અને મારે મોડાસામાં સાંદગીને મિજાને બધા રહેવું પડ્યું. મને ટાઈફોઈડ થયો હતો. ને ઉત્તરા તે વખતે એરિસાથી આવી ન શકે એમ હતું. એ સાંભળીને જુ. કાકાએ પોતાના બધા કાર્યક્રમો રદ કર્યા અને મારી પાસે આવીને બેસી ગયા. મારા એક મિત્રે આવીને એમને સુકત કર્યા ત્યાં સુધી એ બધા કાર્યક્રમો પડતા મૂકીને એ મારી પાસે જ રોકાયા. મેં શાંતિસેનાનું કામ શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી તો એમની મીઠી

નજર વધુ મીઠી થઈ ગઈ. એમ તો વેડકી છોડીને વારાણસી ગયો તેનું કુ:ખ એમના મનમાં દશે. એકવાર એ વારાણસી આવ્યા ત્યારે પોતાના ભાવણમાં એમણે એમની એ રમૂજ શૈલીમાં વ્યક્ત પણ કરી દીધું હતું. એમણે કહ્યું : ‘મને એમ હતું કે એવું તે વળી કંઈ રહું’ સ્થાન હશે કે જોને સાડુ નારાયણે વેડકી છોડવાનું કબૂલ રાખ્યું. પણ હવે તમારી આ જગા બોઈને મને ખાતરી થઈ કે એણે યોગ સ્થાન પસંદ કર્યું છે. નારાયણ એ મહાદેવનો દીકરો છે એટલે જોને સ્મશાનમાં જ રહેવાનું પસંદ આવે.’ પણ મૂળમાં એમને વિનોદાના સૌ કાર્યક્રમોમાં શાંતિસેના વિશે વિશેષ પ્રીતિ છે. તેથી અમારી ટાઈ પછુ ટહેલને એમણે ઉમળકાથી જ જવાબ આપ્યો છે. એકવાર તો તેઓ પોતે જ નાગાલેન્ડ આવી પહેંચ્યા હતા. બાંગ્લાદેશના શરણાર્થીઓના કામ અંગે વેડકીની સંસ્થાઓમાંથી સેક્રેટ વિદ્યાર્થીઓને મહિનાઓ કુધી મોકલાવાની પ્રેરણા જુ. કાકાએ જ આપી હતી. ગાંધી વિદ્યાપીઠમાં શાંતિસેનાની વિદ્યાશાખા પણ એમની પ્રેરણાથી જ ખૂલી. આમ નજીક હોય કે દૂર જુ. કાકાની શીળી છાયાનો અસુભવ મેં નિરંતર કર્યો છે.

□ નારાયણ દેસાઈ

ખંડ : એક ઘટના

કાવ્યાંજલિ :

- ૧ લિયો પ્રભુમ જુ. કાકા
- ૨ જોની જુબલરામ
- ૩ વિરલા જુબલરામ
- ૪ જલતી રૂડો મચાલ
- ૫ વેડકીની મીઠા સંભારણી

શોભેન્દ્ર વિ. બટ
ગોકુળભાઈ દો. બટ
ચીમનલાલ આ. બટ
નાયાલાલ દવે
ધરિલાઈ ઇચ્છલાઈ પરમાર

- ૬ વંદના
- ૭ સેવાના લેખમારી
- ૮ વેડકીના સંતને પ્રભુમ
- ૯ કાકા કયાં પડેલાઈ પ્રભુમ ?
- ૧૦ વેડકીનો વરદો

રોડેત મોહનમહાઈ
માળકૃષ્ણ ઈ. જોરી
અનિરુદ્ધ તળા
કપિલાબહેન સુપાલાલ મહેતા
નારાયણ દેસાઈ

૧ દિયો પ્રણયો જુ. કાકા

યસપિઠળના એક તપસ્વી દીસી રહ્યા આ જુ. કાકા,
 અગણિત હ્રદયે પ્રેમાદર થઈ વસી રહ્યા આ જુ. કાકા..
 સદીઓના સુઝા રણુમાં એક વરસુ' વાદળ જુ. કાકા,
 કર્મકંજનને ભક્તિ-કાવ્યનું તરસુ' ચાતક જુ. કાકા,
 તાપી સરખા સૂરત-રશિ વજ્રો ચોંસરો રાત-દિવસ...
 સેવા, ત્યાગ અને કરુણાનો પ્રવાહ અખંડિત જુ. કાકા.
 ગામ-ગામ કળિયેન્દ્રિણિયે પથરાયો વડલો જુ. કાકા,
 પરહિતે જીવતો શુભીજ્જન્યલ કપાસ-ઢગલો જુ. કાકા,
 વનવાસી રૈયતનો ભેરુ, શ્રવણ સવાયો જુ. કાકા,
 અવગણના-સાગર હૂળતાંને મળ્યો તરાયો જુ. કાકા.
 ગાંધી-પ્રેરિત કર્મયોગ ને રવીન્દ્ર કેરુ મંગલગીત :
 ચકુદિસ ફેલાયું આશ્ચર્યનું ધરુવાદિયું જુ. કાકા,
 ભનાળે તરસ્યાં-દાઝવાંની પરખ-જાંચદી જુ. કાકા,
 સૌથી પાછળ રહી ગયાંની સગી માવડી જુ. કાકા.
 'વ્હાલુડી વેડછી' સ્વરૂપે આંખ બિધદી જુ. કાકા,
 શોષણના બેઠકચિલાની પાંખ બિડતી જુ. કાકા.
 ગાંધીયુગની જોળખ અરસલ જુઓ વિહરે જુ. કાકા,
 સેવાના મંદિરે શેતલ ધળ ફરફરે જુ. કાકા.
 'હરિયુરા' ની હઠમાં સ્થળની સફાઈથી ને આરંભ્યો...
 સ્વયં મૂર્તિમાંત હજી પ્રબળવલે શુદ્ધિપદ આ જુ. કાકા.

તમે ગાંધી-તીથે કહિન મત સંકલ્પ ધરતાં,
ખરે! દહિયામી વિશદ નમણી સાચી જ દિશે;
વસી એકાંતે ને દલિત-જનનાં આશ્રય રચી,
તમે સાચે સાચા ઋષિકૃતભાઈ છો પ્રતિનિધિ!
તમે ગાંધી-યજ્ઞે નિબલ્પતણી આહુતિ ધરી,
ભયો કૈં સોપાનો હિતચચ્ચ અત્યોદય લાણી!
ધખાવી ધૂણીને ભવસુખ દીધાં છે કમળી,
શુચિ સેવા ક્ષેત્રે અણુનમ હવે ભોખ જ ધરી!
અમે ભાળી નિત્યે જીવન-હવને એક ગરવી,
રૂઢી-સેવા રંગ-વિરલ ધૂન નિર્ભેળ નમણી;
ધરી સૌ પ્રવૃત્તિ દીન-દલિત ઉત્થાન જ પ્રતિ
અને શિક્ષા-ક્ષેત્રે દક્ષિત કરી તાલીમ નથી!
મતી છો સેવાના વિરલ ગરવા ત્યાગી પણ છો!
કંઈ સેવાધર્મનાં શુચિતર મહાતીથ સમ છો!
અનેક કાશનાં પુનિત-ગરવા પીડમળ છો!
તમારા સાન્નિધ્યે સતત વધતું આત્મભળે છે!
તમારી સેવાનાં કદરૂપ એવેડ જ મળે,
ભયે, લાખે ભેખે નહિ નહિ જતાં ખૂલવી શકે!
દમાણી લાખાનો તમ મન વિશે રાખ સમ છો!
તમારું હૈયું તે જળકમળવત નિષ્કપટ છે!
'ખપાવ્યું' સેવામાં અવિરત તમે આશુ સળવું,
ન લેવાતું જણ્યું હરખી હરખી સૌ દઈ દીધું!
હવે સંખ્યાટાણું જીવન ભરેના યાક ઉમટ્યો;
જસી, હક્ષિ-ધક્ષિ તદ્વિ નમ આરામ ધરશે!
ધમાલે રામોલા જગ-જગ તમે નોંધે કરજો,
ખૂઝાતા દીવાનાં સહદ હલ્લે તમે દર્શન કરો!
ફરી નાંખે આપો અવસર કદિ આ જગ વિશે,
મહાનાધી-દીપે... પ્રજલિત દીપે... કાજળે વળે!

□ બાળકૃષ્ણ હં, ભેશી

૮ વેડછીના સંતને પ્રણામ

વેડછીના 'સંત' તને કેદિ રે પ્રણામ.
ઉજ્જવલ તે' તો ક્રીડું તારું' નામ જીગતરામ...
ગાંધીના પગલે પગલે તે' શિદાણુ સાચું દીધું.
સેવામાં સમર્પણુ તે તા જીવન તારું' ક્રીડું
હકાર કર્યો નિનદુઃખીયાને ને ક્રીડાં ઉજળાં કામ.
ઉજ્જવલ તે' તો ક્રીડું તારું' નામ જીગતરામ...
સ્વપ્ન મેવાનો મન તે' તો જીવનમાં ઉતાર્યો
બાવડાડીનાં કામે કરતાં અવતાર તારો તાર્યો
'સેવા' નિ' ઉજવે છે તારો લોકો ગામે ગામ
અમર દરને પ્રયુ અમારા 'કાકા' જીગતરામ...

□ અનિરુદ્ધ તન્ના

૯ કાકા 'કચાં પહેંચ્યાહું' પ્રણામ!

કાકા તમારે અડેરાં કામ
કાકા તમારે ઠેર ઠેર ગામ
કયા ગામે પહેંચ્યાહું' પ્રણામ!
લખતર ગામના તમે રહેવાસી
પણ છોડ્યાં તમે ઘર ને ધામ.
કયા ગામે પહેંચ્યાહું' પ્રણામ!
દાંડી તે કૃત્ર વિષે આપ દોડ્યા
સિદ્ધ કરવા સ્વરાજનાં કામ
કયા ગામે પહેંચ્યાહું' પ્રણામ!
ગાંધી બાપુએ દીધો સંદેશો
સૌ પહેંચી ભગ્નો ગામે ગામ
કયા ગામે પહેંચ્યાહું' પ્રણામ!
વેડછીનાં જઈ તમે ધૂણી ધખાવી
સેર પહેંચી ગઈ લારત તમામ
કયા ગામે પહેંચ્યાહું' પ્રણામ!
એ રે ધૂણીએ હું શોધતી રે આવી
પાયે પડવાહું' મારે છે કામ.
કયા ગામે પહેંચ્યાહું' પ્રણામ!

□ કપિલાજીને ચૂતીલાલ મહેતા

૧૦ વેડછીનો વડલો

રૂડો રૂપાળો મારો વેડછીનો વડલો.
વડલાની હેઠ ક્રેવો શીલુડો જાંપડો!
અહીં નાનાં-મોટાં પંખીડાંનો વાસ છે,
જેનો કલરવ જુને ચોપાસ છે,
અહીં જાયો છે સ્નેહનો મેળાવડો;
ધમર ઘટાદાર વેડછીનો વડલો.
ઝીનાં ટેટાં ત્રણં આદા ને તેકા
કોઈ નાગભૂમિ કોઈ વળાં નેકા!
હોય કોઈ પૂરો કોઈ છો અધૂરો;
લીલુડો જમ મારો વેડછીનો વડલો.
જ્યાં સત્ત જરી શોધ ખીજ વાવિયાં,
ત્યાં જોડાં અધ્યાત્મ કેરાં મૂળિયાં.
ધળે યાન કર્યું ભક્તિ તણે યોધધે;
લેશે ગંભીર મારો વેડછીનો વડલો.
શાંતિ, સેવાને સાદગી વડવાઈઓ,
શ્રમ, શિક્ષણને આદીની ડાળીઓ,
જાળે જગી સત્યાગ્રહનો મંડેચ;
જિયો અડીખમ વેડછીનો વડલો.

□ નારાયણ દેસાઈ

૨

છાયા

૨૮૮૧૮

ଡାକ୍ତର : ଗୋବିନ୍ଦ ପଣ୍ଡା

ચિતારા ર।

ચિતારા ર।

એક શોશન સરજો સૂરતી

સોનારા રે

સાભારા રે।

એક માહન ઘડનો મૂરતી
તને ફૂલ્ય કઠાવર। મૂલ્યા જો

એન રૂપ રચ્ય ફૂલફૂલ જો

મુલ્ય-વાદો રે

મુલ્ય-વદો ર

એને ધર્મો કાઠી રાસડી

મહી માડો રે

મહી માડા રે

ઝાઠી બિખિયા આરવડી

શુ ભવતા સૌ રૂપાકા જો।

અને કાઠા એટલા ઠાલ જો।

એને લાવેલી

એને લાવેલી

કાઠી શમ્ભર મૂરતી

એને સાથેલી,

એને સાથેલી

શ્રવિતી ચુલસૂરતી

અંક : બે—છાયા

ચિત્રકથા

૧ છબન મંથન	છબિનો કંમાંક ૧ થી ૨૧	૩ મંથન	છબિનો કંમાંક ૧૦૬ થી ૧૩૩
૨ મંથનિયો	૨૨ થી ૩૪	લાડકે લાલ્ય લિખારી	૧૩૪ થી ૧૪૪
સુદરપુરની શાળાનો પહેલો કલાક	૩૫ થી ૩૭	આગોલોગ મહર્ષન	૧૪૫ થી ૧૫૦
બાણી વેદો	૩૮ થી ૪૮	વિવાથિઓની લાગીદારી	૧૫૧ થી ૧૫૬
સદાશર	૪૯ થી ૬૫	ભાગ્ય સેવક	૧૫૭ થી ૧૫૮
ચરણ આપના ક્યાં વિશાળ...	૬૬ થી ૧૦૨	ગાંધીજીના, સેનાદિન	૧૫૯ થી ૧૬૬
નમો ઉત્તરના સર્વો...	૧૦૩ થી ૧૦૫	૪ બ્યક્તિઓ	૧૬૭ થી ૨૧૭
		૫ મનોભાવ	૨૧૮ થી ૨૫૧

ખંડ બે
છાયા

● ચિત્રકથા

જીગરામ રાજ
11-12-2-૯૩
૩૩ નો ગાંધી મળો-
બારડોલી.

...ના સહકાર અને સૌજન્યથી

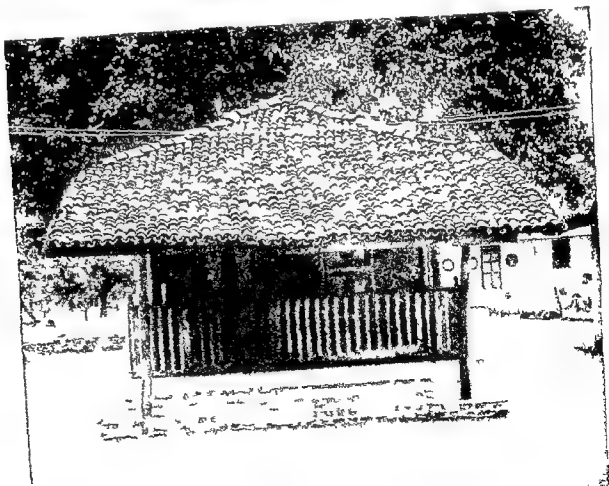
છાંદસ

શ્રી સ્તીભાઈ મોહિયા	૬, ૩, ૪, ૬, ૮, ૯, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫
શ્રી બાલ મલ્લ, શ્રીમતી રજની કાપડિયા	૧૬, ૧૮
શ્રી કાલિદાસ મો. પરીખ	૧૭, ૧૮
શ્રી નારાયણ દેસાઈના સંપ્રદર્શિ	૨૦, ૨૧
શ્રી મોહન પરીખ (છાંદ : રાજમોહન)	૨, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૭, ૨૮, ૩૫, ૩૭, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૩, ૪૫, ૪૭, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૪, ૫૫, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૭૩, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૧૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૫, ૫૬, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૮૧, ૮૨, ૮૪, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૯૦, ૯૨, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૧૦૨, ૦૩, ૦૬, ૦૭, ૦૮, ૦૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૨૦, ૨૬, ૨૨, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૪, ૪૫, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯
શ્રી વિશ્વભાઈ બહે	૨૬
શાળીપરજ સેવાસભા	૨૬, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૪૧, ૪૪, ૫૩, ૬૮, ૬૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૨, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૫, ૧૬૮, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૮, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૫૦, ૨૫૧
શ્રી આનંદપ્રભુભાઈને મહેતા	૩૬, ૪૬, ૬૮, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૮૩
મેટબી આશ્રમ	૩૮, ૬૪
ગાંધી વિદ્યાપીઠ	૪૮, ૫૬, ૧૨૧, ૧૨૩
સુરભિ કાપડિયા	૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૧, ૬૨, ૬૩
સરકારે આરંભે સંસ્કારણ ધારડોલીની સંમિતિથી	૬૦, ૧૦૪, ૧૦૫
ભરૂચપાઠા જનલ કામદાર સંઘદારી મંડળી સિ	૬૬, ૭૦, ૭૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૧૫૬, ૨૧૫, ૨૨૩, ૨૨૪
શ્રી મોહન પરીખના સંપ્રદર્શિ	૧૦૩, ૧૦૭, ૧૭૯, ૨૧૬
ગાંધી કુદીર, ઠરાડી	૧૨૮, ૧૪૩, ૧૬૦, ૧૬૧, ૨૩૫, ૨૪૧
છાંદ : શ્રી જગદીશ રાઘ	૧૩૪, ૧૮૪
શ્રી મહિમલેન નાણાવટી	૧૪૨
નવનિર્મિત, પંચોળ	૧૫૩, ૧૫૮, ૨૦૧
છાંદ : શ્રી જગન નિ મહેતા	૧૬૮, ૧૮૦, ૧૯૩, ૨૧૮, ૨૩૮
છાંદ : રા. મુળચંદ્ર મો. પંડ્યા	૧૮૬, ૧૯૧
શ્રી રમેશ દેસાઈ	૨૦૦
શ્રી ત્રિપુરભાઈ ખટેલ	૨૦૪, ૨૦૫

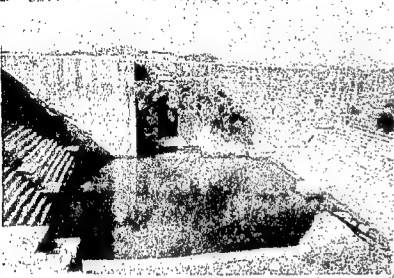
જીવન પ્રસંગો

1 બામદાદાનું ઘર રાજકોટ

2 વડછે આગમનો નિવાસ પ્રાચીન-વન્ય અ.સી નદી ગાળી

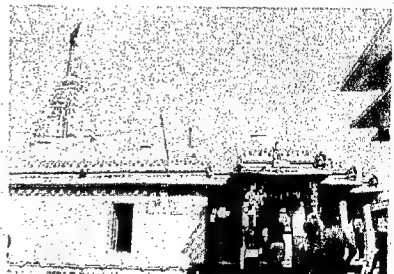
3 નારદભાઈની વાવ, વટવાણ

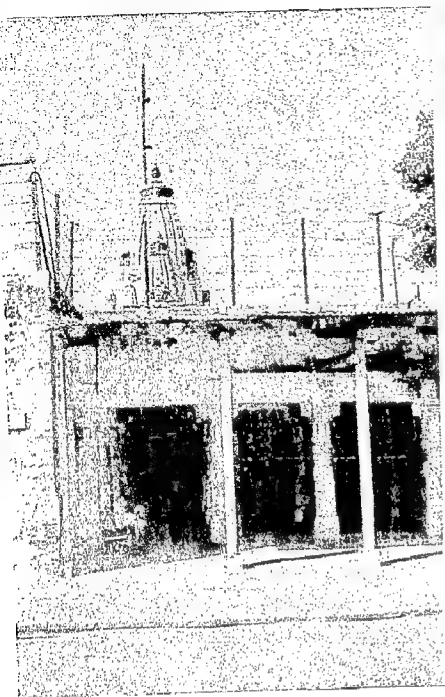
5 મામા શિવદાસ ગોવિંદજી નરસીરામ શુક્લેનું ઘર

4 વાધેશ્વરી માતાનું મંદિર, વટવાણ

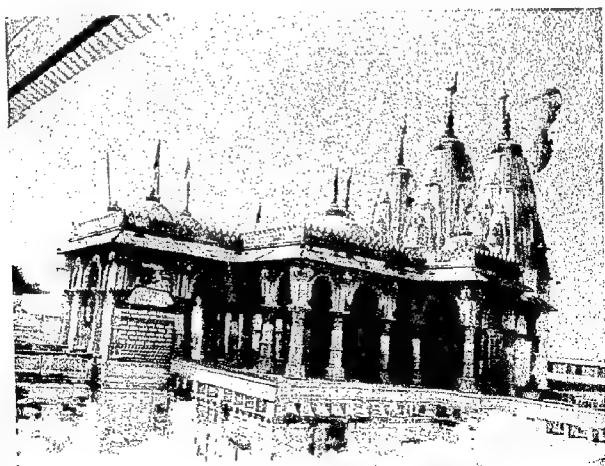

6 વાધેશ્વરી માતાનું મંદિર, વટવાણ

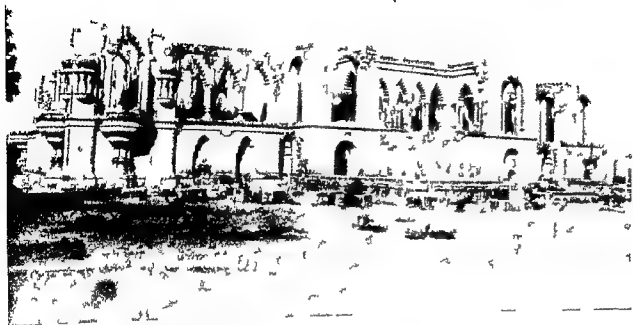

8 ખીમશંકર મહાદેવનું મંદિર—ઝાંઢરથી, વડવાણ

7 ખીમશંકર મહાદેવનું મંદિર, વડવાણ

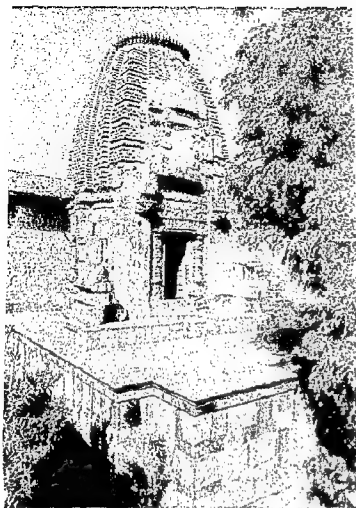
9 સ્વામીનારાયણનું મંદિર
વડવાણ

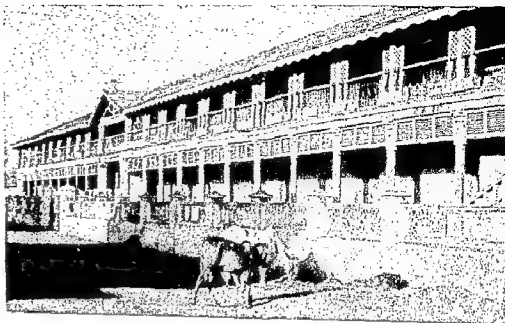
10 જૂનો પકતર રાજમહલ, હવા મહેલ-વડવાળા

11 નામ મહેલનું મંદિર વડવાળા

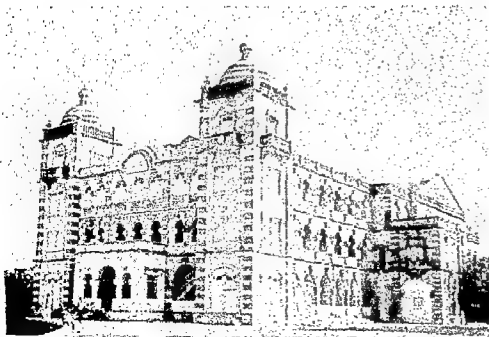

12 રાજકઢેલીનું મંદિર, વડવાણ

13 દાઢશાન ડાઈનકૂલ, વડવાણ

નારકશાળાવાળું ધાંગધા

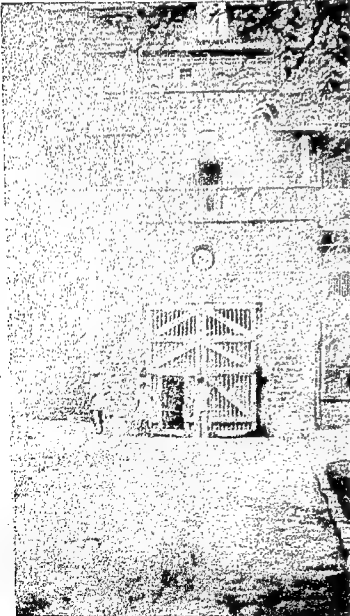
4 ગાઢવસિદ ડાઈનકૂલ, ધાંગધા

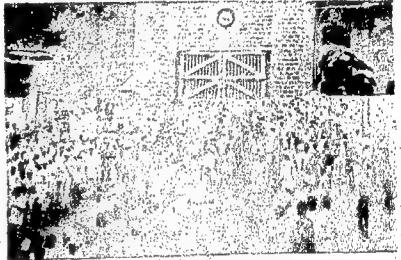
15 દાઢશાન ડાઈનકૂલ, વડવાણ

16 મુંબી પિપળવાડીની ચાલીને ફેકલે આઠની ચાલી, મુંબઈ

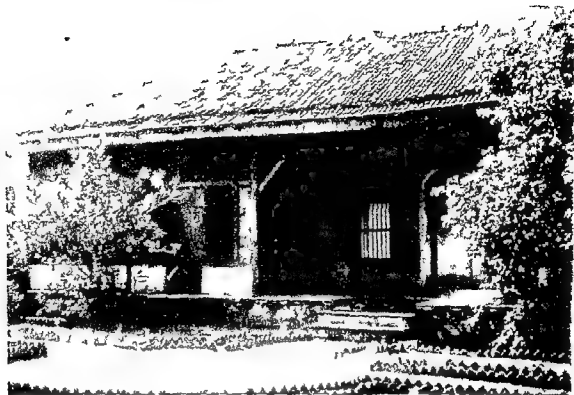
17 કરોડા લેવનો દરવાજો

18 કરોડા લેવનોની ગાંધીજી છૂટ્યા ત્યારે

19 આર્થર રોડ, મુંબઈની લેવ

20 ଗଢ଼ଜୁଣ୍ଡ—ଝାମ୍ବିଆରୀ ଆଖିଆ

21 ଖୁଲି ଗିରୀ—ଝାମ୍ବିଆରୀ ଆଖିଆ

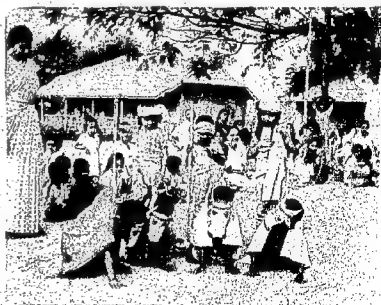
22 ધોડીએ રમવા

23 વધાર

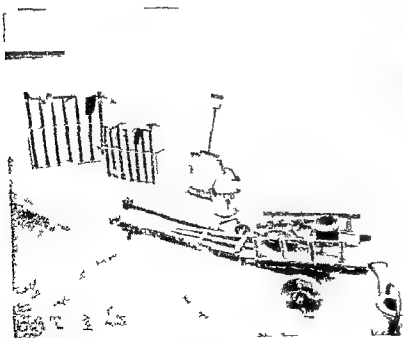
24 ચિત્રકામ

25 નાટક

26 જાલવાળી શિબિરમાં લગાવેલો નાટ્ય

27 જાલવાળીના ગ્રામ ૧

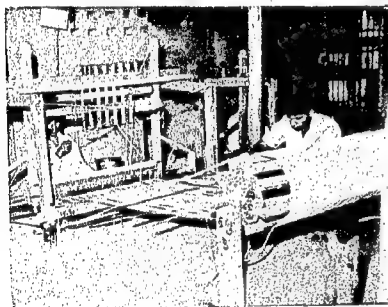
28 જાલવાળી શિબિર માં નિરીક્ષક

29 પ્રાથમિક શાળાનો વર્ગ

32 રમવાન

30 વસ્ત્ર-ઉદ્યોગ

33 પાપાનાં સદ્ગુણ

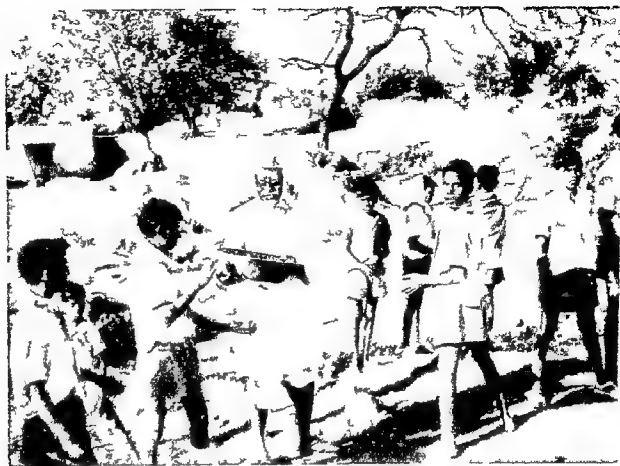
31 ઝેતી-ઉદ્યોગ

34 નાટ્ય

સુ દરપુત્રની શાળાનો પહેલો કલાક

શ્રમયસભા મહાશાળી

35

36 સ્વચ્છતા નેચ

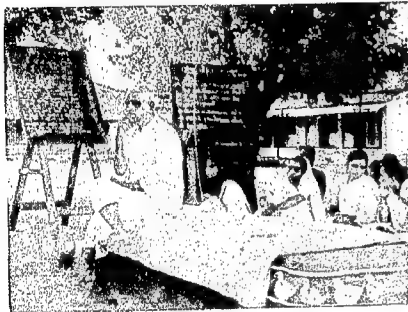
37 ખેતરમાં

42 આશ્રમ સંમેલનમાં

43 બોરીસાવર આશ્રમમાં વારિકરજી સાથે

44 કુદરતમાં વર્ગો

45 મઢી આશ્રમમાં પૂર્વાચલ સંમેલન

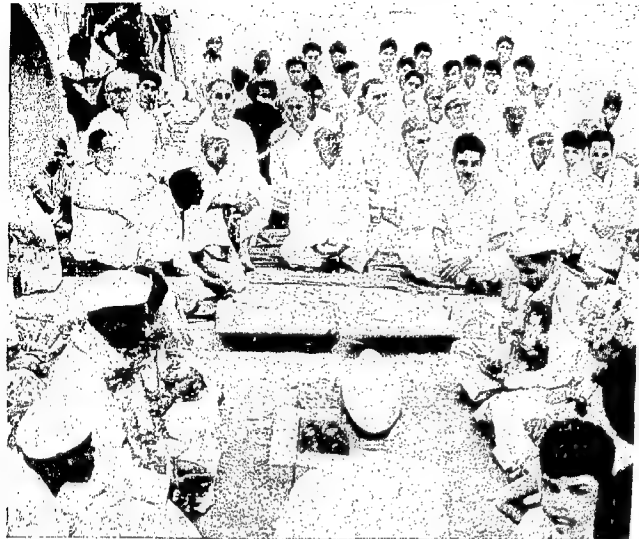
46 વાંઘ કામદાર અલ્પગોષ્ઠી શિબિર રતુભાઈ અંદાણી સાથે—વાન્દ્રાલયમાં

47 ગુજ-પર

48 ઇતિએના ત્રી, વ.દે

54 ડળપનિઓમાં ફલહારથી લગ્નવિધિ બારડોલી આશ્રમમાં

55 ફલહારથી લગ્નવિધિ—ડળપનિઓમાં

56 ઉપાદેશ શ્રમ કરતો ન. તા. નો વિદ્યાર્થી

57 ગુરુજી છાપશાળા બારડોલી, ઉચ્ચાન પ્રમુખ ટેન્ડીના અને માર્ગદર્શકે નાથે

58 ગુરુજી પ વોદા નચાન, બારડોલી

59 ગુરુજી પલ્લીવાન નચાન, ગુરુજી વનાન

60 બારાણી મન્યાગ્રહ પત્રિકાનું કાર્પકર્તા મળી
ધ્યાનલાલ નેરો ચૂનીલાલ બાગટ
ચીમનભાઈ ભટ્ટ, જુગતરામભાઈ, ઉત્તમગાદ નાથ
દીવનગાર બનાઈ

61

62

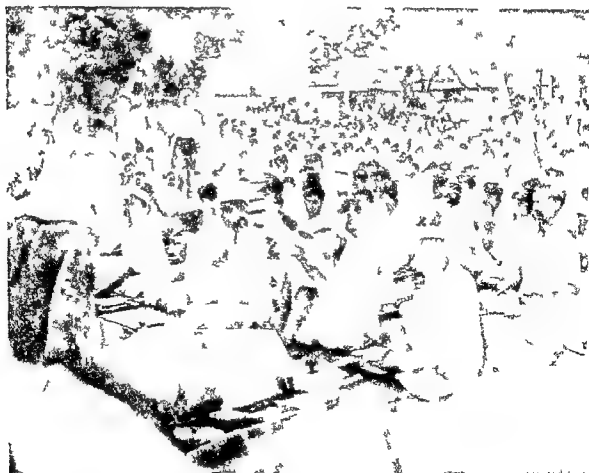
- 61 બારાણીના વીંગ જુગતરામભાઈ, મહાગૃહ - વાલજી મહતા
62 સુરુરિ છાપશાળાનું ઉઘાટન ગોમતીબહેન મણડવાલા તથા
મણિબહેન પરીગની હાજરી છે
63 બ બહનો ૧ મહુબબન મળવાળા અન્નપૂર્ણા માતા તથા
સ્વામી આગલ

63

64 વ ડ્રીના પ્રથમ ભીષ / શાલી માં તાચ્યા

65 વ ડ્રી નૃત્ય

66

67

66 પત્ની ગેંગા

67 ભદ્રાચી સમેલનમાં કાલદા

68 વજ્રમ્નાવલ્લ્લી આદિવાસી પરિવાર

૮૮

69 જગાવ મહાકાર નાં રીતી
મહાકાર કૃષકો ગામસુરત

70 જગાવ મહાકાર નાં રીતી મહાકાર કૃષકો ગામસુરત

71 જંગલ ક્ષેત્રો સાથે જતાં ઢોલવાજાં સાથે તાપો નદી કિનારે

73 તાપ્તી ૨૬ '૭૮ ને તાપ્ત ૨૫ ની વિવારણ

71 ત્રણ કટાઈ માઝ જતા હાલવાળા માથ તાપી નદી િના

72 જાલ મં ગીના માંડવામા

73 તાપીન ૧ કાંઈ તો નથ ની વિગત

74 જગલ મહીની બહાણી

75 બલોડીની ઉજ્જણી

76 શામળું વળતર

77 'જાહું તને'

78 ଷ୍ଟିକ୍ଟ ନଈନରୀ ଗିନି ପ୍ୟାସ

79 ଶ୍ରୀମନ୍ତ୍ରାଳୟ ନିକଟରେ ଶ୍ରୀ ୧୩

80 પુનઃ-૨ પછી આગે

81 '૧૨ વુ ઘરમાં'

82 નિર-કુટુંબની બા માનવાને

83 રાત્રિ ઘનનો રવના

84 જોડિયા ઘન-નિર્મલ ગણ પછી

85 નવી વસાહતમાં

86 પૂરણીદિનોની વહારે મુંબઈ ઉપનયસ

87 નવી વસાહતમાં

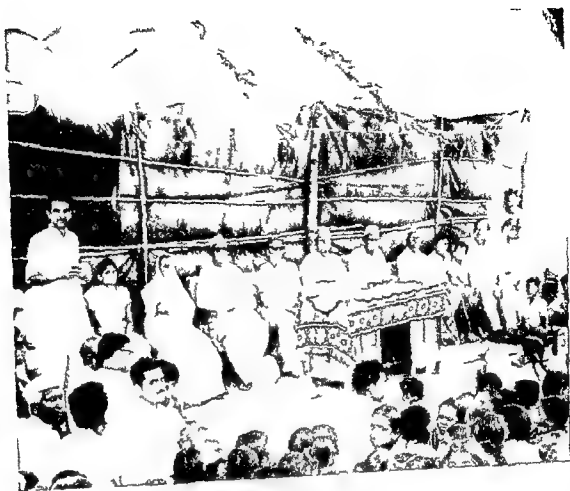
88 નવી વસાહતમાં, મુંબઈ ઉપનગરનાં કાર્યકર્તાઓ સાથે

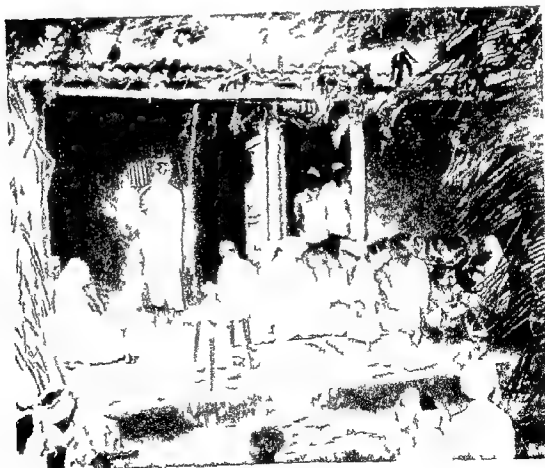
89 નવી વસાહતમાં

90 નવી વસાહતમાં

91 નવી વના તે ગાજવ આતરણ સીજી ।

92 નવી વના તે મહુવા નીજી ।

- 98 કોટવાળાનું ગૃહ
99 માટું પ્રદેશ
100 નાનાં યુવા
101 રૂંદાની રેત : નંદયજ
102 રૂંદાની રેત : આંખનું રૂં

98

99

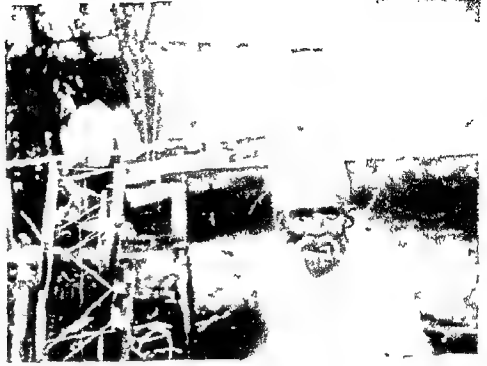
101

102

103 વાગ્ધિસારના નાર્સીમજીભાઈ

104 વૈદીના જ્ઞાલ

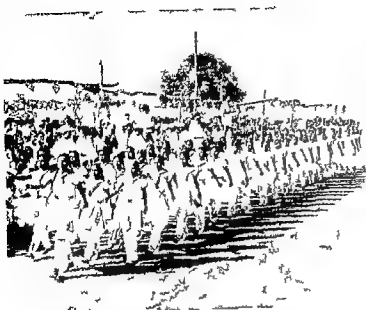
105 ઈશ્વર ગ્રામના વૈદ્યના મંડળ

ભેદા: ગમદાન ગલાની, લક્ષ્મીદાન આગર, ન મુખપાલ શાહે, નગરિ પરીખ, કન્યાચુલ નિ મહેતા,
કાલાલાડ મહેતા, જુગતરામ દવે, ગવદલાડ નાણાલા.

ભેદા: મણિમતેન પટેલ, કાનજીલાડ દેવાડ, ગમદાન વલભભાઈ, ભગિલા, દગાન માહેન, મીરુમદેન પીળ

પ્રસંગો

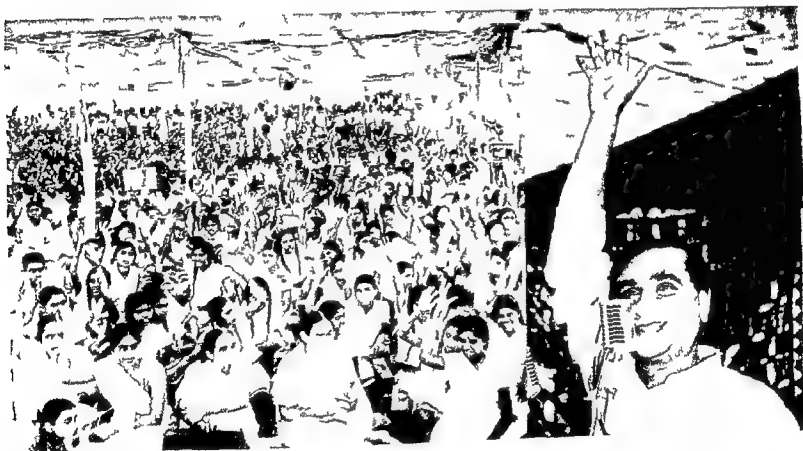
મેળાઓ

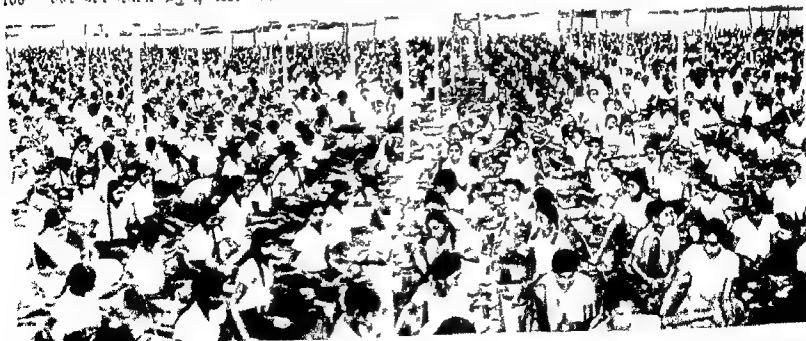
106 શાતિસેના કૃત્ત

107 ગાંધીમેળો, વેડછી ઢાંચીબો (લચ્છી મળમાન તરી)

108 ભાન અને મેળાના પ્રમુખ, વેડછી ગાંધીમેળો ૧૯૭૦

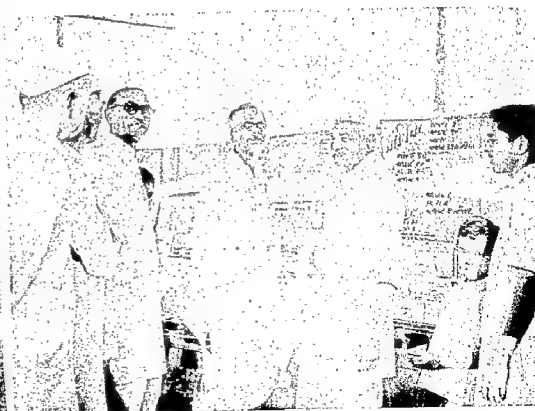

110 પ્રમુખનું સ્વાગત

11 સદાઈની પૂર્વનેપાસી

112 પ્રદર્શનમાં

તરે છબિ : વાંધામિત્રો, ભીમપોર-અખત નવકુળ ચીપરી સાથે

113 નેત્રપથ, મહેત્રી

114 ૧૦૦મા નેત્રપથ, વ્યારા

115 ૧૦૦મા નેત્રપથ, વ્યારા

અવોદ્ય ન મેલન

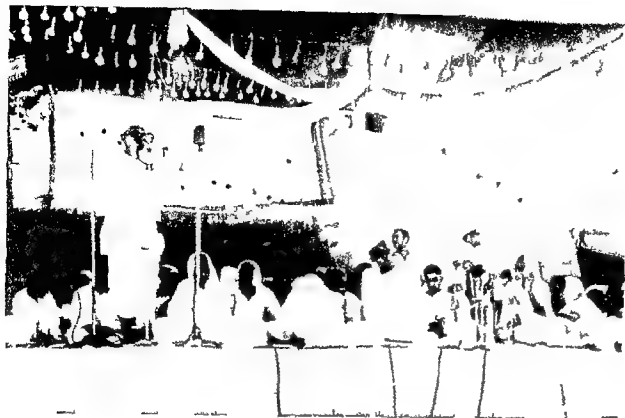
116 નૂતન અવોદ્ય ભવન વ છી વ લભસ્વામી જાનાય મઠ ગાય ૭

117 ન ન રેડરના 11 તાઆ જા 14

118 જ પી બાણુ આ ન ભવન રૂઝી

119 ગવાલપ મસલન પુરી ગાદપ્રમુખ નાથ

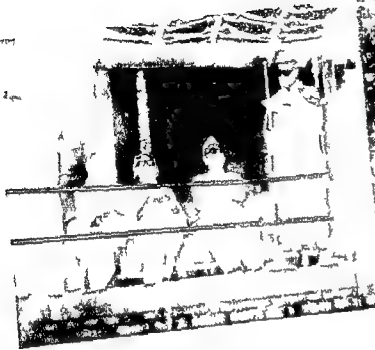
ગાધી વિદ્યાપીઠ, ઉદ્ધાટન

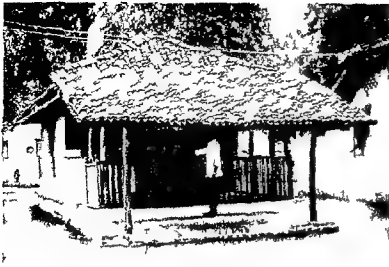

122

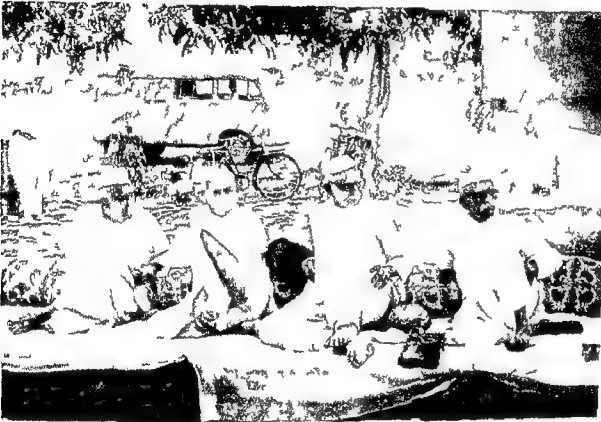
171 रा.ट.पति व छोमा

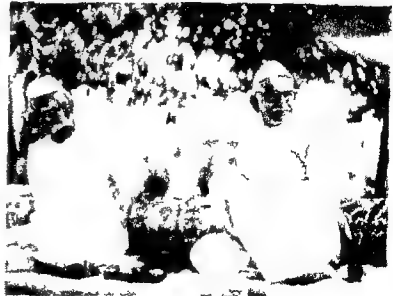
123 रा.ट.पति व छोमा

124 પ્રાચીન વડોદરામાંની જુલતામભાઈની ડુકાન

125 ૧૯૫૫ માં, અમીર સાહેબે જુલતામભાઈ

126 નાધીના નમુન મળે છે

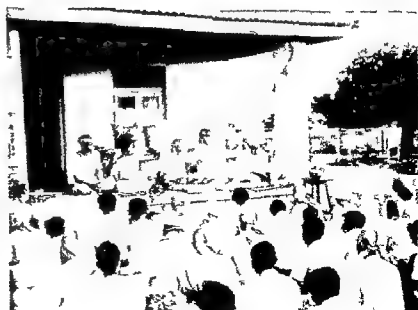
127 નાધીના નમુન મળે છે

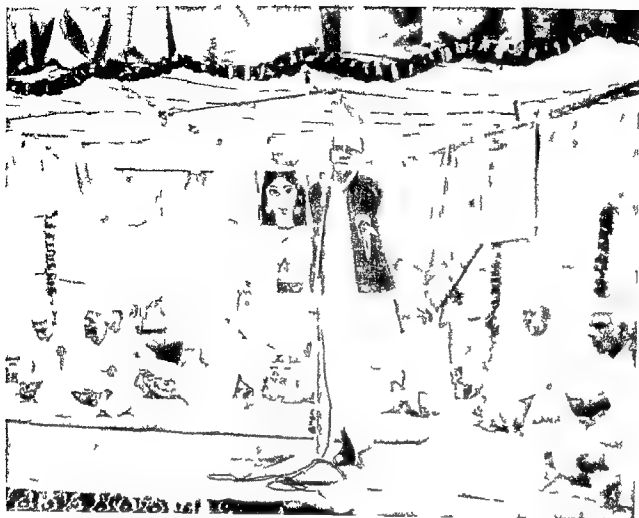
128 ગાથીના અમૃતમહાનવ, કચ્છી

129 પૂર્વારન ગાલિવાયા પ્રયાગ પ્રમુખ

130 કુલપતિ રાજાચેતનુ આગમન ગાથી વિદ્યાપીઠ વેડછી

131 પરાયન પરિપત્ન નમનના બારડાલા

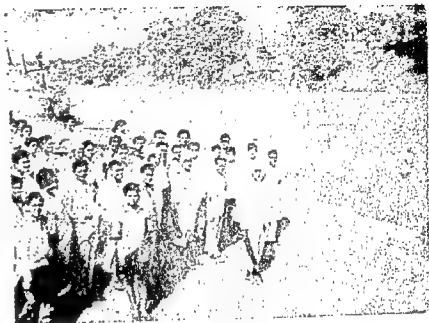
132 નાના પુત્રના નમન

133 ગણેશ પૂજા બાદના નમન

134 થાણા પોંદથ

135 નદી નાળા વટારી...

136 ગામ બામડે રે...

137 બુદ્ધન સમિતિના પ્રમુખ અને સચિવશ્ક

138 સદયિતન, વિનોબાની ગુજરાત યાત્રાનો છેલ્લો પડાવ, પાનોલી

139 સત્યાગ્રહી ગાંધી

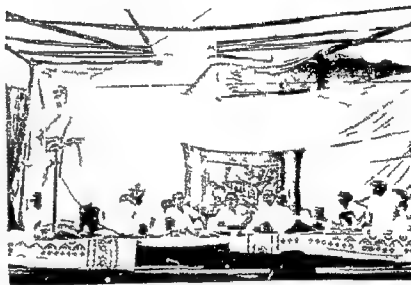
140 ચલના મ. ક્રાંતિ

14] मा मा वल्ल

142 ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପକଳାରେ ଗୁଣସମୃଦ୍ଧତା

143 ગાંધીમજો નવિ-પ્રમુખ જુદનાઈ ન

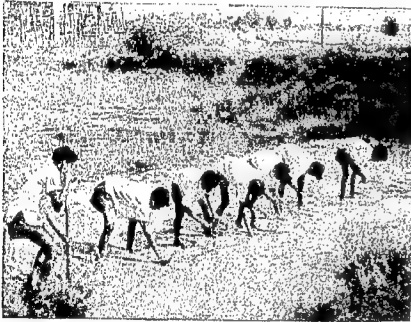
144 ઉશ્વપતિ નમનમા ભુવાનાત્ત

151 શ્રમવજ માટેની
કૂચ

152 પાપણાની સફાઈ

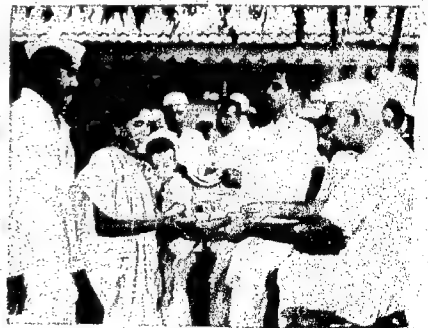
153 શેપણી

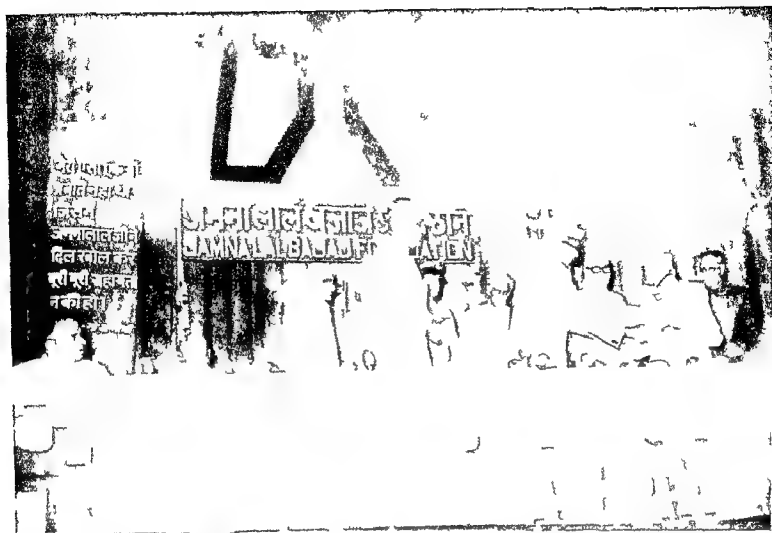
154 સામાજિક વન માટે શેપા ઉછેર

155 વાસ્તવ્યસામ મંત્રીમાં

156 નવકાલી મંડળીનો ખેડાણી કાર્યક્રમ

157 બજા / અવાજ અપવ પ્રતી નતીયા 11 જુન તમા જાતિગણના ન

158 બજાજ અવાજના સ્ત્રીય નવી દિ લીયા

159 સફાઈસેવક રૂપે

160 ગાંધીમિત્રો દ્વારા, ચિત્રનમન પરમાણવ મિત્રો દ્વારા

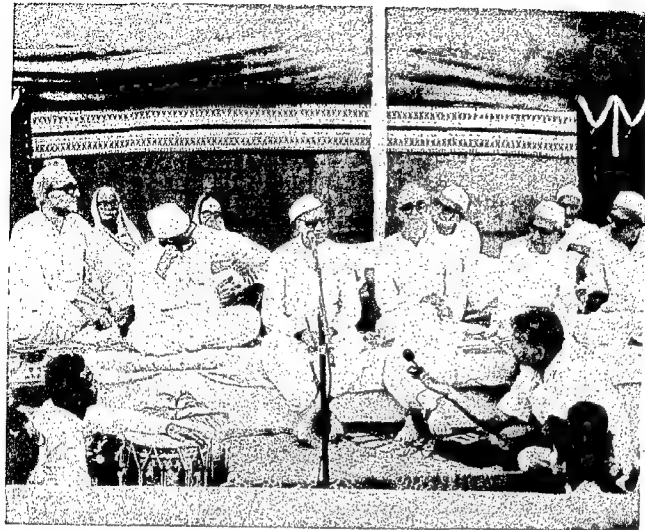
161 મોડી ગાવામગામી બાંધીવ રત્ન

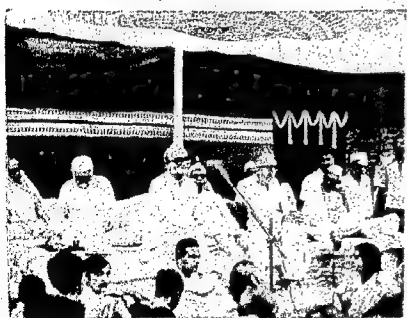
162 ઉદિત-
કુર્મીવત્તના અનિમ નરે પ

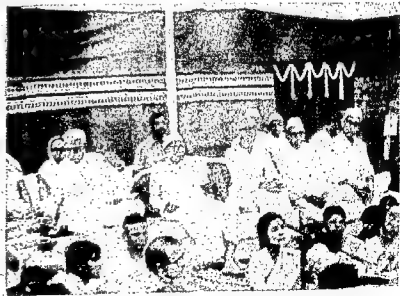
163 પ્રવૃત્તિની પ્રત્યક્ષતા-પ્રત્યક્ષી વિતરણ

164 'હું તો વેવાની વાડ છું' —જીવનરામ સેવાદિન, વાલોડ

165 ૧૨મ દિવસે સેવાદિન જાણો

166 'કવિતા રચનારે આનંદરચના કરી' —ઉમાશંકર વેશી

167 વિનોબાજી સાથે

168 પ્રેરણા—શાપુજની મહાદેવભાઈ દેસાઈ, બાપુજી

169 બાપુજી સાથે

170 હુદ-અડદારની

171 દાદા વર્માધિકારી નાથે

172 નીલકંઠ બાલ નાથે

173

174

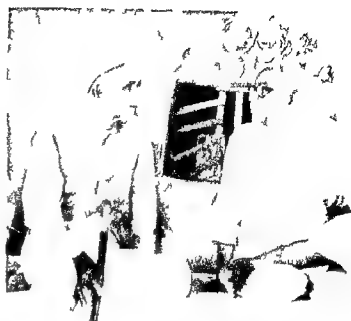

175

- 173 મુનીબાઈ મહતા ઈલે વ છીયા આ II
 174 મુનિબાઈ અનંતપૂર્ણા મુનીબાઈ ન કુલબ
 અને ગોવિંદભાઈ
 175 વડછી આશાબના નાથીબા

176 સ્વામી આનંદ મોદી

177 ગવિશકર રાવળ ગાંધી

178 જીજ્ઞાસુ મિત્ર અને તેના આશ્રમ મળેલા નાગરિકો વડોદરા નાથ

179 ନିରଂଜନ ନାଥଙ୍କ ଆଲୋଚନା ଚିତ୍ର

180 ନିରଂଜନ ନାଥ

181 ନିରଂଜନ ନାଥ

182 ନିରଂଜନ ନାଥ

190 જુનતરામભાઈ, મનસી રામ જોનપુરા

191 ગનાલા વૈદ્ય જુનતરામભાઈ, અન્નપાઈ

192 ૧૨ માસે પન્ન ન વપાતિ ત્યામ સાધી ૮

193 ગાંધી સાથેના ત્રણે દિવસ—નર નિમાર, નામ ૧૧

194 પ્રેમલ મહારાજ સાથે

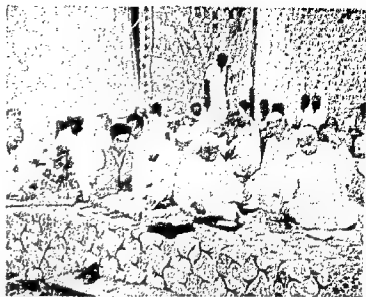
195 નાનુભાઈ પટેલ, જુગતરામભાઈ, મહેન્દ્ર દેસાઈ, આનંદ દેસાઈ
ચીમનભાઈ ભટ્ટ, વેલજીભાઈ ચૌધરી-વૈરાગી આશ્રમમાં

196 પ્રભાસ જોશી, અનમૂયા પરીખ, ડૉ. મંજુલદેવ, મોહન પરીખ, મધ્વાચાર્ય, જુગતરામભાઈ,
સામલાલ ભગવતી અને ડૉ. કે. પુ. શાહ-આર્યોલી આશ્રમમાં

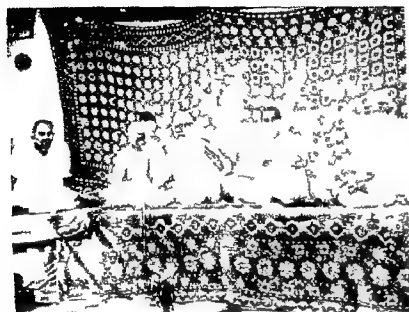
197 પાટ પર : બબલભાઈ, શિવાભાઈ, કાકાસાહેબ, જુનનરામભાઈ
સામે : મામાસાહેબ, ભગવાન બબલ

198 ઢેબરભાઈ સામે સૂત્રપચમાં

199 જુનનરામભાઈ, વિઠ્ઠલદાસ નેચાણલી, વેકુંભાઈ મહેતા

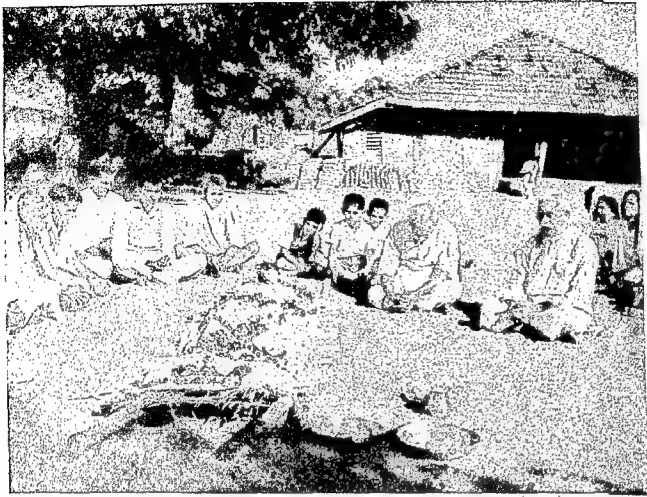
200 મહા નાથ ભાવતીયા ન જીવનગમભા ડા/ભા છાનભા

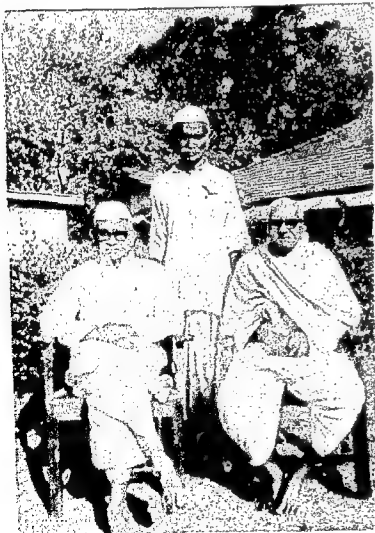
201 જવભા પંચનાથ શમભા

202 જીવનગમભા ગવિશ્વ મહાજી નવામી જાનક

203 ચૂનીભાઈ મહેતાના અંતિમ સંસ્કાર, કન્યા આશ્રમ, મહે

204 ચેડી આશ્રમની ત્રિપુટી

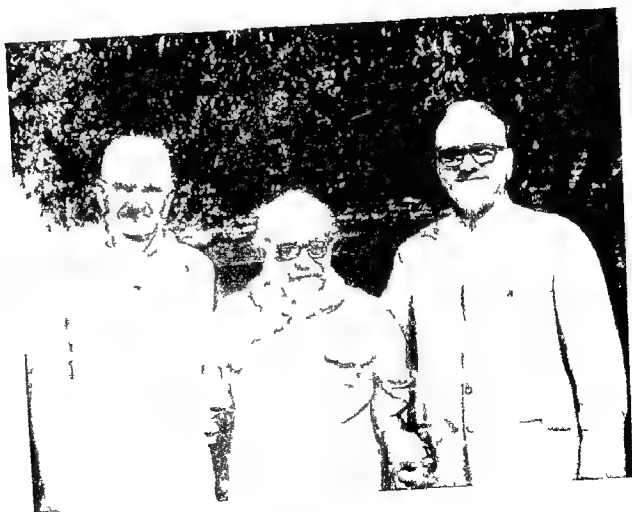
205 આશ્રમ ત્રિપુટી, ચીમનભાઈ પટેલના પરિવાર સાથે

206 બાનુભાઈ નિલિ ૧૦ માર્ચ ૧૯૫૨માં

207 શ્રીમંત્રી નિલિ ૧૯૫૨માં ૧૯૫૨માં નિલિ (પ્રથમ)

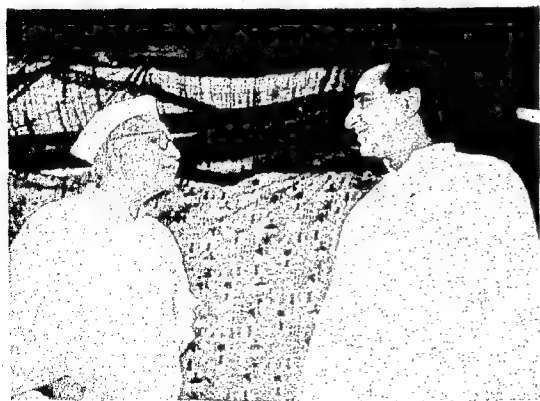
208 છાટ્રાલ નિલિ ૧૯૫૨માં ૧૯૫૨માં નિલિ

215 બીણાભાઈ દરજી સાથે

216 શિસલુના સાથી નાનાભાઈ ભટ્ટ

217 મેંજીર નાથરાવ દેસાઈ સાથે

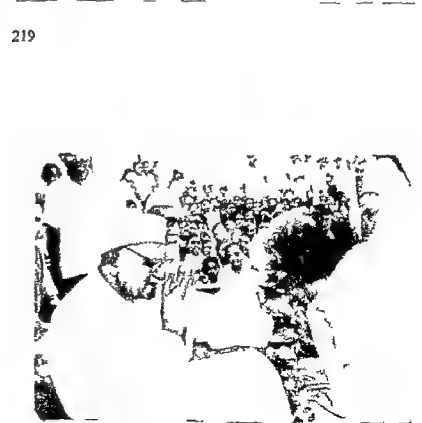
218

219

220

221

222

223

225

226

22

228

229

230

231

234

235

236

237

238

239

242

243

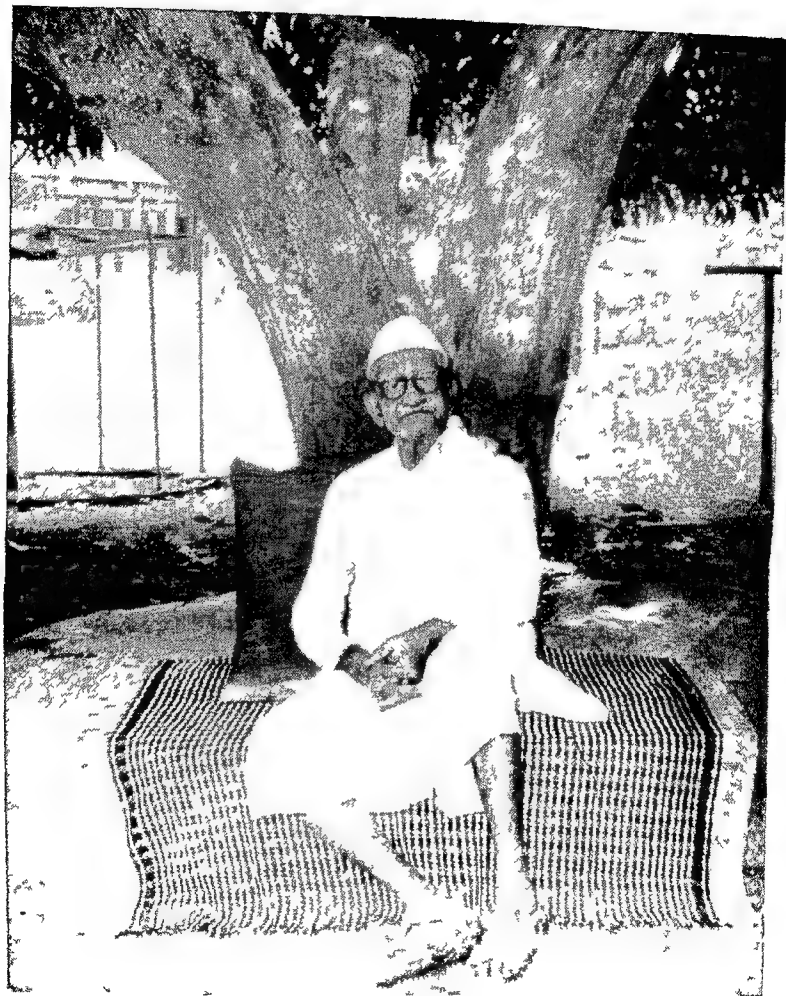
244

245

છાબી મોહન પરીવા

आ श्रमृतना श्रविया सरोदरो रे,
 जेना झीलनार धीरला लोक रे
 -शूरवीर सुनवरो रे
 आ हिमत होय ते परवरो रे
 पडो प्रीति ओ शूरवीर लोक रे
 -प्राणभर तरो तरो रे
 कोई कहे नमृतशीतला, नगने जेवो घद
 अनुश्रविया अवकु कहे,
 ओ तो तीस्वी आग प्रण्ड
 आ तपे तपेल जेणे देह खरो रे,
 जेणे सहेल सकटवो थोक रे
 -तेज कर तेम धरो रे

ଅ'ଃ : ଶ୍ଳୋ—୩୫

ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ :

- ୧ ଅବତରଣ ଆରମ୍ଭ
- ୨ ଆକାଶାଦିଆଶା ଅନେକ ତାହା
- ୩ ତେ କାଳ, ତେ ପରିବର୍ତ୍ତ
- ୪ କ୍ଷୁଦ୍ରାଦି ଗୁଣମୟାନ ନିଶାଦ
- ୫ ସିଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତିର ସମାପ୍ତି
- ୬ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୭ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୮ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୯ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୧୦ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୧୧ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୧୨ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

- ୧୩ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୧୪ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୧୫ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୧୬ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୧୭ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୧୮ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୧୯ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୨୦ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୨୧ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୨୨ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୨୩ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ
- ୨୪ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ

૧ અંતરનાં અજવાળાં

પર્વત, ખીણ, નદી, સરોવર, સાગરકંઠો, ધોધ, પ્રાકૃતિક દુવારા, ગ્રીય જંગલ, હિમાચલિત શિખરો કે હિમનદીઓ—સામાન્યપણે પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યનો વિચાર કરતાં આમાંથી કોઈ એક કે વધુ વસ્તુઓની કલ્પના આપણી આંખ આગળ ખરી થાય. વેંછીમાં આ પૈકી એકેય નથી. આસપાસ માઈલો સુધી પર્વત કે ખીણ નથી, તો હિમકાંઠાના ગિરિશ્રુંગો કે હિચસરિતાઓ હોવાનો તો સંભવ જ ક્યાંથી હોય? સરોવર તો થું નાનું તળાવકુચે નથી. ઘનઘોર કાનન નથી, પુષ્પવાદિકાઓ નથી. હા, દોઢ મે ટિલેમીટર દૂર અંખરી નહીં છે ખરી, પણ વરસમાં મોટેભાગે તો એ મરવા વાંકે જીવતી હોય એવી લાગે, આમ પ્રકૃતિને રમણીય જનાવનાર લગભગ તમામ તત્ત્વો વેંછીમાં કેળાતાં નથી. પરંતુ બહારથી આવનાર કોઈપણ સુસાદરના મોંમાંથી પ્રથમ શબ્દો નીકળી જાય છે : 'કેવું સુંદર, રમણીય સ્થળ છે આ!' વેંછી એના આંતરિક સૌન્દર્યથી રહિયાણું છે. સોનામહોર, આળા, લીમડા ને મોરસદલીની ડાયામાં ઠંડામલાં વેંછી આશ્રમનાં સાલોં ને સુધડ મકાનો એ આશ્રમને વસાવનાર લોકોની આયોજનશક્તિનો ખ્યાલ આપી લેય છે એ સાચું, એના વિશાળ રાસાયણ એક અને મહાભારત એકની સ્વચ્છતા, દરેક મકાનની આગળ વ્યવસ્થિત રીતે એકવેલું કચરાપાત્ર, દુધોની નીચે લીપીયુ પેલી એટલીએ પર ને મકાનોની અંદર ને બહારની ઠીવાલો પર ઘેરે જનાવેલ રંગોના હાથજનાવટની પીછીઓથી મારેલા થોડા લસરકાયાં નીપણ ઊંઠેલાં મુઠાલાનો લગેરે એ સર્વ ચીજો આશ્રમની સ્વચ્છતા-શુદ્ધતા બતાવવા સાડુ

જાઈની ખત લાગેલી છે એમ સૂચવી બધા છે એ સાચું, પણ વેડછી આશ્રમની સુંદરતા આ બધાં કરતાં પણ કાંઈ ઓર જ છે. એ સુંદરતા એના અતઃસૌન્દર્યમાં વિલસે છે. એ સુંદરતા દેખાય છે એની બાલવાડીના 'ચડપડ' પર ધમાચઢકી કરતાં બૂલકાંચોના સ્વપ્રસ્ફુટિત ઠમળ-શા મહેરાઓ પર, એની આગશાળાનાં બાળકોના ગીત ગરબા કે નાચણાના ડાંકમાં, કાળો ભેંષ પર કાંદાળા પાવડા લઈ ઉત્સાહભેર કામ કરતા એના ઉત્તર છુનિયાદી વિલાલયના કિશોરો અને અધ્યાપન મંદિરના તરુણોના લમણા પર ચળકતા સ્વેદ ણિહુઓમાં, રોજ સમી સાંને, અને વહેલી પરાઈએ ને અવારનવાર નિશીથે આખા આશ્રમને શુંજવાતા વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓના કલરવમાં અને એ સુંદરતા સૌથી વધુ પ્રગટ થાય છે આશ્રમના પ્રાણુસમા જુગતરામભાઈના ઉપરથી શુક્ર દેખાતા મહેરા પર અંદરથી ઊભરાઈને દેસાઈ જતા ખડખડાટ હાસ્યમાં. પક્ષી-ઓને ડબ્બાઓ ખખડાવી ઊડાડી ચૂકતા વિવાદશીઓને ભેઈ જુગતરામભાઈ કહે છે, 'એને શા સાડુ ઊડાડે છે?' આ ઝાડ એ એમનાં ઘર છે, તમે જેમ રાતે આવીને ધરના આશરો શોધો છો, એમ જ એ પણ આ વૃક્ષોના આશરો શોધે છે. એ ગંદવાડ કરશે તો આપણે લાળા નાખીશું, પણ આપણાથી એનો આશરો છીનવી ન લેવાય.' બાળકોને શાળાઓમાં ગોધી રાખતાં ભેઈને એ પોકારી જો છે, 'બાળકોને બહાર લઈ જાઓ, પ્રમાણે લઈ જાઓ, એમને ફેશદર્શન કરાવો.' એમને લાડ કરવા જતાં મા બાપોએ એમને સાડુ ભેગો કરેલા રમકડાને ઢગલો ભેઈ જુગતરામભાઈ કહે છે, 'એમને રમકડો નહિ, કામકાં આપો. એમના કદને કાપે તેવાં કામ કરવાનાં સાધનો આપો તો એ પોતાની ભતને વધુ સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકશે.' જુગતરામભાઈની સુંદરતા એમની આંતરિક સુંદરતાને પડશે પાડે છે. જેમની વચ્ચે એમણે જાંઘળી કાઢી, એ વેડછી પ્રદેશના લોકો વચ્ચે એમને બેસી તારી એ સમભરી. એ સુંદરતા સિતલાથી છે. 'જિનાબહેન ને ને!' એટલા જે શબ્દોમાં જ જુગતરામભાઈનો આખો યોધધી ભતિ પ્રત્યેનો સદ્ભાવ વ્યક્ત થઈ બધા છે. એ શુક્ર દેખાતા મહેરા પાછળ વિનોદ કરવાની અજબ શક્તિ રહેલી છે. એ વિનોદ ખીબને કાપતો નથી. ધણીવાર તો એ ભતને જ તપાસીને ખીબને હાસ્ય પૂરું પાડે છે. વેડછી સુધી આને ને સડક બંધાઈ છે તે નહોતી ત્યારે વાલીકથી વેડછી આવતા જુગતરામભાઈ વરસો વરસ બૂલા પડતા. પણ ખીબને એ અવસ્થા ભેઈને કઠુણા બીજને તે પહેલાં એ પોતે પોકારી ઊઠતા, 'આપણે તો ભાઈ બૂલા પડ્યા, કોઈ આશ્રમની કેડી ચીંધેશો?' એમની એ આંતરિક સંધરતા એમને એક કોર આપો ભવ આદિવાસીઓના સેવક બનાવે છે, ખીજ કોર ગીતાનાં ગીતાની મંજરીએ માણુતા કરી દે છે, ત્રીજ કોર આશ્રમી જોનવણીને આત્મચર્યાનાનો આધાર બનાવતા કરી દે છે; ચોથા કોર આશ્રમનાં બાળકો એકે રાષ્ટ્રીય ગીતોને તાલે તાલે દાંડિયા રાસ લેવડાવે છે તો વળી એક કોર સત્યાગ્રહના આ-સોલની સાથે કદમ મેળવી એક નહિ અનેક વાર જેલ ભેગા કરી દે છે. જુગતરામભાઈએ વેડછીને વટરૂક્ષ સાથે સરખાવ્યું છે અને વેડછીના સંપર્કમાં આવીને પછી ખીબ શ્રેયમાં જઈને સેવાનાં હામો દરનાર લોકો અને એમની પ્રવૃત્તિ સાડુ એમણે 'વેડછી-દરજી' એવા શબ્દ બોલ્યા છે: 'નારાયણ દેસાઈ અને મોહન

પરીખ વેડછીની આગશાળાને જીવનનાં આરંભનાં સાત વર્ષો અર્પીને પછી થાંભળપગમાં અને થંચ વિલાલયમાં ઉંપરખાં, 'તેઓ પણ દેશનું વેડછીકરણ કરી રહ્યા છે એથી બાપા જ હું તો વાપરીશ પછી લાલે તેઓ મારી એ બાપા સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે પરંતુ કોઈક દિવસ પોતાના જીવનથી વૃક્ષ થઈ બ્યારે તેઓ પોતાની આત્મકથાઓ લખશે ત્યારે હું તેમથી પાને પાને વેડછીકરણનાં ચિહ્નો દેખાડી શકીશ.' વેડછી આશ્રમ વિશે જુગતરામભાઈ કહે છે, 'વેડછી આશ્રમ એ કંઈ કોઈ એક માન્યુસની સૃષ્ટિ હોઈ શકે નહિ, અને વેડછીનું વટરૂક્ષ એ પણ માત્ર એકાદ કાળખીનું બની શકે નહિ. અનેક નાનામોટા સાધુઓએ પોતાના પ્રાણુ દેડીને અને પોતાના જીવન-રસ પાઈ પાઈને આ આશ્રમને આશ્રમનું રૂપ આપ્યું છે, અને અનેક કાળોઓ અને કાળોઓ ભેગાં થયાં છે ત્યારે વટરૂક્ષનો વિસ્તાર થવા પામ્યો છે.'

સ્વરાજ પછીના દિવસોમાં વેડછીની આગશાળામાં જે ગણુ વાર શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનું 'વડલી' નાટક ભજવાયું હતું. એક વૃક્ષને જીવનનું પ્રતીક બનાવીને એને આટલું નાટકીય રૂપ કોઈ કવિ-નાટકકાર જ આપી શકે.

મોતીની ચૂંકાં કંડા હિલોવતા,
જેતરો કું કું દોડાં છ રે!
હેતે છલોછલ હેયાં ઉછાળી,
નદીઓનાં નીર લાગે મીઠાં છ રે!
રાતે પંખીડલાંને સુવાને દેલિયા,
વન વન વડલા બેસાં છ રે!
આભની અટારીએ મોઢી કરંતા,
નવલખ તારલા સળા છ રે!
પંખીને આમ રોજ પ્રેમથી પાળતી
કુદરત-પંખીણી કોઈ મોટી છ રે!
ભોળાં વિહંગમાંનાં, મોટી પંખીણીમાતા!
વંદન સ્વીકારને જોડિ છ રે!

એક વાર એ નાટક ભજવાયું હતું, ગીતો હિલોળે ચડ્યાં હતાં. એક પછી એક પક્ષી રૂપ બાળક આવી પોતાનો ટુકડો સંભાળી જતું હતું. નાટક પૂરું થાય તે પહેલાં જ પ્રેક્ષક મંડળમાંથી ઊભા થઈ જુગતરામભાઈ રંગમય પર ધસી આવ્યા અને નાટકનો ક્ષિપ્ર દર્શક આ લેખકને વહાલથી ભેટી પડ્યા. કોઈને મોઢે ભજવેલ જ એનાં વખાણ કરે એવા જુગતરામભાઈની આ ઉમંગશાન્તિ-અભિવ્યક્તિ પાછળ કદાચ વટરૂક્ષનું એમનું રૂપક પણ કામ કરતું હશે.

પણ એ નાટકને ભજવનાર અમે સૌ લોકોને આવીને અમને ઉમંગકાથી આલિંગન કરનાર જુગતરામભાઈ (અમારા સૌના જુ. દાકા) મા જ અમારો વડલી ભોતા હતા. એ વડલા છે તેથી એમને એની વડલાઈથી યાદ આવે છે. (એમનાં ડબ્બખંધી પુસ્તકો એમણે પોતાના કોઈ ને કોઈ સાથીને જ અર્પણ કર્યાં છે.) એ વૃક્ષ પર ઘડીભર સાંભાળે નાંખી વાસ કરી મથેલાં પંખીઓને યાદ કરે છે. પણ એમનાં એ પંખીઓને જુગતરામભાઈની શીળી ધાપા જ યાદ આવે છે. તેથી તેઓ એમના જીવનને કેન્દ્રમાં રાખીને વેડછી પ્રવૃત્તિઓનું ચિત્રણ કરનાર પુસ્તકને લખવા સંપાદન કરવા કોઈ તૈયાર થાય તે પહેલાં જ એ પુસ્તકનું નામ આપી દે છે:

‘વેડછીનો વડલો.’ જુગતરામભાઈને મન વડલો વેડછીનો છે; એમના સાથીઓને મન વડલો જુગતરામભાઈનો છે. પોતાની જીવનકથાના બે થોભમાં તેઓ લખે છે : ‘વાચનાર જોશે કે મેં જે કંઈ લખ્યું છે તે મારી પોતાની જીવનકથા નથી, પણ વેડછી આશ્રમ અથવા વેડછીના વટરૂક્ષી કથા છે.’ આમ એમને મન અને અમારે મન જુ. કાકા અને વેડછી બંને પર્યાવરણી શબ્દો બની નવ્ય છે.

૨ આકાશગંગામાં અનેરો તારો

ભારતના આધુનિક ઇતિહાસના ગગનમાં ઝોગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને વીસમી સદીનો પૂર્વાર્ધ એક વિચલુ આકાશગંગા પ્રગટ કરે છે. એક એકથી યડતા ઝડેકા નક્કરો એના એ કાળમાં થોફે થોફે જીમરે છે. ભારતની એ યુનાન્યુનિતો કાળ હતો. જીવનનું ભાવે જ કાંઈ એવું ક્ષેત્ર હશે કે એને યુનનુધાનના આ અંગળતા રંગે ઉભળ્યું ન હોય. રામકૃષ્ણ પરમહંસ ને વિવેકાનંદથી માંડીને અરવિંદ, રમણ મહર્ષિ જેવા આધ્યાત્મિક યુગધો; રામ રામમોહન રામથી માંડીને ક્ષેત્રચંદ્ર સેન, ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, સર હેન્રી આલ્ફ્રેડ, પંડિત રમાગાઈ અને મહર્ષિ કવે જેવા સમાજસુધારકો; રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને સુધનંધુસ ભારતી જેવા સાહિત્યકારો, પદ્મસર, ભાતખંડે, અલાહદીનપ્રાન અને બરે શુભાશ્રમી જેવા સંગીતાધારો; રવિવર્માથી માંડીને કુમારસ્વામી અને અવનીન્દ્રનાથ સુધીના કળાગુરુઓ; રાનરે તિલક, ગોખલે, લખનુરાય ને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીથી માંડીને મહાત્મા મહાવીર અને દેશબંધુ દાસ જેવા રાજ્યપુરુષો આ કાળમાં પાક્યા છે.

ભારતના ઇતિહાસના આ લઘુ પ્રકરણમાં જીવરો તે પછી પોતાનું આગળું સ્થાન સંભાળ્યું છે. દાદાભાઈ, દિનશ, ગાંધી સરદાર કે ઝીણુ, નર્મદ, દુર્ગાદેવ કે હકીમખાપા, કાન્ત, કલાશિ, નાનાલાલ, સુન્દરી કે મેઘાણી, રવિદાસ રાજી કે સોમાલાલ, નારાયણ મોરેશ્વર અને એમકારનાથ, કથાનક સરસ્વતીથી માંડીને ‘મોટા’ સુધીનાં, જમશેદજી ટાટાથી માંડીને કસ્તૂરભાઈ અને સારાભાઈ સુધીનાં; ઝંકુ ભંટી માંડીને ભાલા સુધીના લોકોના એમાં કાળો છે. રાજકારણ કે સમાજસુધારો, સાહિત્ય કે કળા, ધર્મ કે અધ્યાત્મ, વેપાર કે ઉદ્યોગ—જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં આ સદી દરમિયાન જીવરોનો અંગકથા છે. તેમણે ગાંધીજી અને તેમની કરતે પરિકા કરનાર મહારાજ, મહાદેવ, વિનોબા, નરહરિ, સ્વામી, નાનાભાઈ, મિજુલાઈ, કાકાસાહેબ, આસાસાહેબ પરીક્ષિતલાલ, બળભાઈ જેવા ઉપગ્રહો તો એના પાત્રો કે જેમણે માત્ર જીવરોના જ નહિ પણ સમગ્ર ભારતના આકાશને ઉભળ્યું અને જેમની જાંપ માત્ર પોતાના જીવનકાળ ઉપર જ નહિ પણ એમના પછીના ઇતિહાસની ઉપર એક અખિત જાંપ મૂકી જશે.

વેડછીનો વડલો રાષ્ટ્રના આ યુનનુધાન કાળનો તારલો છે. માત્ર લોકસેવાની નદીમાં એણે પોતાની જાતને એવી કુખાડી દીધી છે કે એને પોતાને તો ઇતિહાસની આકાશગંગામાં પોતાના તારલોને ગોવવાનું સંજોયે પછી નહિ, અને બીજી કાઈ એવી સરખાણી કરવા જશે તો તેમજ એ સંકેત સાથે કહેશે :

‘ભાઈ! મારે કંઈ વિશેષ જરૂર લેવા જોયો હોય, તો આ જેતરની આજુબાજુ વાડ છે તેના નેટલો. તેના પર બંદોબસ્ત વેલાઓ

જીએ છે અને તેના ટેકાથી વધે છે.’ પણ એ બધાનું મૂળ તો પોતાનું. જે કંઈ કળ કરવાં કે શક્તિ આવતાં હશે તે વેલામાં પોતાનાં જ ગણ્યા. તેમાં વારે કંઈ જરૂર લેવાપણું નથી. આવો વેલાનો બોલ સારો હોતો નથી. એ તો પોતાના બેરથી જીવી ગયો. વારે એને ટેકા આપ્યો એટલું જ... આ આશ્રમમાં જે કામ થઈ રહ્યું છે તેમાં જરૂર અને મળે છે, પણ ખરી રીતે અનેક વિવિધ શુભ અને ચક્રિતઓવાળા કાર્યક્રમો લેવા થયા છે તે સૌ લક્ષિતપૂર્વક વળગી રહ્યા છે, તેના કારણે છે.’

સેવા, શિક્ષણ અને સાહિત્ય

પરંતુ માણસ નિરંદ્રકારિતાને કારણે પોતાની જાતને સામાન્ય ગણાવે તેથી એ સામાન્ય બની બેતો નથી, બદલે એમાં જ એની અસામાન્યતા છુપાયેલી છે. જુગતરામભાઈ જેવા લોકસેવકો આને લેવામાં કેટલાં? આંગળીને વેડે ગણવા નજોયે તોપણ વેડા વધી નવ્ય એટલા. ‘ગામરે બુલોડું’ એક ગાંધી બાણી વાગતાં એ વેડછી બંધ હરીને ટેકાણે બેસા તે આજે લગભગ ૭ દાયકાઓ થયા આપ્યા તો પણ એમનું આસન અવિચળ છે. સેવા, શિક્ષણ અને સાહિત્ય એ ત્રણ ક્ષેત્રોને જુગતરામભાઈએ પોતાના પરસેવા વડે ખેડ્યાં છે. પરંતુ એ બધાની પાછળ કાંઈ પ્રેરક બળે કામ કર્યું? હોય તો તે અધ્યાત્મના ક્ષેત્રનું છે. એ અધ્યાત્મમાં સહેલે દેખાડો નથી. પણ એમના અતરમાં એની ધારા નિરંતર વહાઈ જાય છે. તેનાથી જ તેમની પોતાની આત્મચર્યાના ધર્મ છે, તેને લીધે જ એ ગીતાના ગીતો યંત્રસ્તર રહ્યા છે.

રચનાત્મક કાર્યકર

ગાંધીજીએ આમ તો આપ્યા, દેશના લોકોને રાષ્ટ્રભક્તિની પ્રેરણા આપી. પરંતુ કાર્યક્રમોને એમણે વિશેષ પ્રકારની પ્રેરણા આપી. એમના પૈકી કેટલાક રાજકારણની ક્ષેત્રમાં ગયા, કેટલાક રચનાત્મક કાર્યોમાં લાગ્યા. જુગતરામભાઈ બીજા પ્રકારના કાર્યકર્તા હતા, એમ તો આગાહીના આન્દોલનના જમાનામાં રાજકારણમાં પડેલા સૌ કોઈએ રચનાત્મક કાર્યમાં થોડો રસ લેવા જ પડતો હતો. અને રચનાત્મક કાર્યમાં પડેલા લોકો પણ આન્દોલનના જમાનામાં જોયા હોવાનતા. પછી પતાય રાજકારણમાં રસ ધરાવનાર અને રચનાત્મક કાર્યમાં ખુબી જવાના કાર્યકર્તાઓ જુદા જ દેખાઈ આવે એમ હતા. રચનાત્મક કાર્યકર્તા તરીકે જુગતરામભાઈને વિશિષ્ટ સ્થાન આપવાનાર વત્તા ક્યાં હતાં?

- ૧ એક ક્ષેત્રમાં આપું જીવન માળવની એમની ધીરજ, ખંત અને નિષ્ઠા.
- ૨ સમાજના સૌથી નીચલા સ્તરમાં પડેલા લોકોની સેવા કરવાની તેમની ધમત.
- ૩ જેની સેવા કરતા હતા તેની સાથે એકસર થઈ જવાની તેમની તકપરતા.
- ૪ પોતે ઉપાડેલા દરેક કામને ગાંધીતત્ત્વની કસોટીએ તોળા જોવાની અને તેને ગાંધી રંગે રંગી દેવાની તેમની કળા.
- ૫ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાંથી જ સેવકો કાઢા કરવાની તેમની આધડડ.
- ૬ લોકોની ભાષા અને સંસ્કૃતિ સમજીને તેમને અડું.

જેવી ભાષામાં પોતાના કાર્યક્રમો અને લઘુઆયોને વ્યક્ત કરવાની તેમની અભિલેખિત,

૭ રાષ્ટ્રની પ્રગતિની સાથે સાથે સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના મૂલ્યો તરફ પોતાની સેવ્ય પ્રવૃત્તિને લઈ જવાની તેમની કુશળતા.

આ અને આવા બીજા અનેક શુભો જીવનરામભાઈને સેવકોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાયે છે.

શિક્ષક

સેવક હોવાની સાથે સાથે જીવનરામભાઈ શિક્ષક પણ છે. શિક્ષક તરીકે એમના નીચેનાં શુભો વિશેષરૂપે તરી આપી એમ છે :

- ૧ શિક્ષકશિબ્ધની એકરસતા.
- ૨ શિક્ષક અને પાઠ્ય વિષયની એકરૂપતા.
- ૩ બાળકો પ્રત્યેનાં એમનો આનંદાધાર વરસતો પ્રેમ.
- ૪ બાળકોના સમજવાની એમની સૂઝ.
- ૫ બાળકનાં શુભોને વિસ્તૃતવા દેના લાચક વાતાવરણુ જનાવવાનું એમનું કૌશલ્ય.
- ૬ ગાંધીતત્ત્વનું હાઈ સમજીવું તેને શિક્ષણક્ષેત્રે લાગુ પાડવાની એમની આવકત.
- ૭ મૌલિક અને નિત્યનૂતન કલ્પનાઓને શિક્ષણક્ષેત્રે આધાર આપવાની યોગ્યકક્ષિત.

જેમણે જીવનરામભાઈને વેડછીના વિદ્યાર્થીઓને રાસ ગરવા રમતા જોયા છે, જેમણે તેમને વૃંદાવન કે ગોકુળ રસોડામાં મહિને માંચ ફૂંપિયા કે તેથી જોઘા જોઘા અર્થમાં છત્તા એમને જોયા છે, જેમણે મંઘીની બાળવાડી કે શુજરાત નઈ તાલીમ સંધના બાળવાડી શિબિરમાં એમને બાળનાટકો લખવતા જોયા કે બાળ-વાતાં કહિતા સાંભળ્યા છે, જેમણે 'સુંદરપુરની શાળાનો પહેલો કલાક', 'અધ્યાપનકલા' કે 'આત્મચર્યા' પુસ્તકો વાંચ્યા છે, જેમણે જીવનરામભાઈને ગ્રામ વાતાવરણુના ઉપયોગી થાય એવા પ્રદર્શનો યોજાતા જોયા છે કે જે જીવનરામભાઈ કઈ કોટિના શિક્ષક છે એ સમજે છે.

સાહિત્યક

જીવનરામભાઈ ઘણીવાર આશ્રમી જીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ જળકમળવત્ અલિપ્ત દેખાય છે. તેઓ સાચું જ કહે છે કે, 'આપણે તો લાઈ કવિ જન્મ્યા, કવિતા કરતા કરતા આશ્રમમાં આવી ચડેલા.' ઉમાશ કરે આકાશ સેવા દિને (જીવનરામભાઈના જન્મ દિને) એને આજે કઈક આવા માતલબની વાત કરી હતી : આપણે ત્યાં કાવ્યને રચના કહે છે. જીવનરામભાઈ તો અમારા ગોત્રના માણસ. કાવ્યરચના કરવાને બદલે આત્મચર્યામાં મન પરીવ્યું તેથી આશ્રમો લીધાં કર્યાં.

પણ જીવનરામભાઈનો અંતરનો કવિ એમની પ્રત્યેક રચનાને કાવ્ય સ્વરૂપે લગાડયા વિના રહેતા નથી. એમનું સાહિત્ય મોટેભાગે તો એમના સેવાક્ષેત્રની જરૂરિયાતમાંથી નીપજ્યું છે. એકૂતનો શિકારી કે આંધળાનું માઈ, ગાંધી મારી ધરતર નય જની કૃતિઓ આ પ્રકારની જરૂરિયાતમાંથી નીપજેલી છે. ગાંધીયુગ

દરગિશાન કારાવાસોએ કંસના કારાવાસમાં ધ્રુવની માદક આપણા ઉત્તમ સાહિત્યને જન્મ આપ્યો છે. જીવનરામભાઈનું ઉત્તમ કાગ-સ્ફુર્ત સાહિત્ય એટલે અંતરપટ અને ગીતા બીજાં જરી, એમનું ઈશિકાપ્રધાન શુજરાતી સાહિત્યના કાયમનું સ્થાન પામે એમ છે. આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આપણે એમના પુરા સાહિત્યનો પામેથી પરિચય મેળવવાના છીએ.

મુખ્ય ગુણ આધ્યાત્મિકતાનો

પરંતુ જીવનરામભાઈને જીવનરામભાઈ ગનાવનાર કદાચ સૌથી મોટા કાંઈ શુભુ દયો તો તે એમની અનંત બર આધ્યાત્મશક્તિનો. એ અધ્યાત્મશક્તિએ એમને રાનીપરજમા પેતાના લગવાન ભાળવાની બક્ષિત આપી છે; એણે જ એમને નાના મોટા દરેક કાર્યકર્તાનાં સુખદુઃખના લાગીદાર જનાવની ઉદારતા આપી છે; એણે જ એમને પોતાને મળી શકે એવા તમામ મળ સાધ્યોને સોંપીને રાજ થવાની યાચી આપી છે અને એ જ આધ્યાત્મિકતાએ એમને જીવનને આરે લીલા રૂપી પોતાની નબર સમક્ષ જીવન સરિતાને અખંડ અસ્પર્શિત રીતે વહી જતી નિહાળવાનો સાક્ષી લાવ આપ્યો છે. આન જીવનરામભાઈના જીવનમાં મેવા, વિદ્યા, કવિતા અને આધ્યાત્મનો જે સંગમ જોવા બેઠે છે તે એમને, એક અનોખું વ્યક્તિત્વ આપે છે. એવાં વ્યક્તિત્વો અબદગતા પુરુષોની તારકમાળમાં પણ જીવનરામભાઈને એક અનેકું સ્થાન અપાયે છે.

૩ તે કાળ, તે પરિચય

આજથી નેવું-સો વર્ષ પહેલાંનો એ કાળ. વેડછીના વડલાની કથા સાંભળતાં પહેલાં એ કાળને સમજ લેવા જરૂરી છે.

ઉધ્ય રતે અવની વિષે બીજ નવ દાસે ગહારછ

ધન વરસે ને વન પાંગરે...

એ કાળ ખેતીની શરૂઆત થાય તે પહેલાના ઉનાળા જેવા હતા.

તે કાળ

આગણીસમી સદીના અંતમાં એ પંદર વીસ વરસો. આપી દુનિયામાં ત્યારે સામ્રાજ્યવાદે પોતાનો અફો પોકો જમાવ્યો હતો. તે કાળના નકશા નેહિંએ તો મોટાભાગની દુનિયા પર ચેટ ક્રિટન-નો એક રંગ કે કાન્સનો બીજો રંગ, કે ક્ય લોકોનો ચીજો રંગ દેખાતો. તેમણે અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય તો આખી દુનિયા પર ફેલાયેલું- એ સામ્રાજ્ય પર કદી સૂરજ આશ્રમે નહિ એટલે એનો વિસ્તાર હતો.

રાષ્ટ્રવાદની કલ્પના એના કરતાં થોડા વખત પહેલા જ હુરૌપમાં પાકી ચઈ હતી અને રાષ્ટ્રવાદના વિચારની સાથે સાથે જ સ્વાતંત્ર્યનો વિચાર પણ જોરે કરી રહ્યો હતો. પરંતુ તમામ સામ્રાજ્યો પોતાની રાજ્યને મજબૂત જનાવવા અને દંડ જનાવવામાં લાગેલાં હતાં. એનું એક ઉદાહરણ આપણા દેશમાં શિક્ષણની નીતિ હતું રાખ્યો તે અંગે થોડું મેંકાલેની આજેવાની હેઠળ જે ચર્ચા થઈ હતી તે છે. અંગ્રેજોને જે વર્ષે ભારતમાં અંગ્રેજ શિક્ષણ ચલાવવાનો પક્ષમાં હતો તેની સુખ્ય દલીલ એ હતી કે તેમ કરવાથી સામ્રાજ્યને

સરખી રીતે ચલાવવા સારુ અંગ્રેજી બાળુનાર ભારતીય કારકૂનો વગેરે મળશે. એટલા સારુ ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ કરવું જોઈએ. તો ખીણ બાળુ જે લોકો અંગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ કરવાની વિરુદ્ધ તે એવી દલીલ કરતા હતા કે અંગ્રેજી શીખવાથી ભારતના લોકો સ્વતંત્રતા અંગેના આધુનિક વિચારોના સંપર્કમાં આવશે તો વળી એ કયાંક સ્વતંત્રતાની માગણી કરતા થઈ જશે! આમ બન્ને પક્ષની દલીલ એક જ વાત કરી જતી હતી કે તેમને કોઈ પણ રીતે ભારતમાં અંગ્રેજી રાખ્યને ચિરસ્થાના બનાવવું હતું!

આવા બંધનતિ સંદર્ભમાં એ કાળે ભારતના હાલ કેવા હતા?

૧૮૫૭ના 'બળવા'ને દાખી કરી, રાણી વિદોદરિયાના રાજનો પ્રારંભ કરી અંગ્રેજો પોતાના સામ્રાજ્યનું દલીકરણ કરવાના કામમાં પડેલા. દલીકરણનું પહેલું 'પ્રથમિયું' સામ્રાજ્યવાદીઓ સારુ પ્રભમાં લાગલા પડાવવા એ હોય છે. ૧૮૫૭ વખતે ભારતનાં રાજવાડાઓએ એક નિર્ણય એવો કર્યો હતો કે અંગ્રેજોને ખસેડવામાં સફળતા મળે તો દિલ્હીમાં મુગલ પાદશાહ બહાદુરશાહ કે તેના વંશજોને ગાદી અપાવવી. ભારત પર અંગ્રેજો આવ્યા તે પહેલાં છેવટના રાજા મુગલો હતા. તેથી ભારતમાં હિન્દીઓનું રાજ પાછું આવે તો મુસ્લમાનો તેમાં આગેવાની કરે એવી લાગણી ઘણાઓમાં પ્રવર્તતી હતી. પાણી પહેલાં જ પાળ બાંધવાની ગણતરીથી અંગ્રેજોએ જાણવા પડીતી તરતનાં વર્ષોમાં મુસ્લિમોને પાછળ રાખીને હિન્દુઓને ધાગવાના નિર્ણય કર્યો. મુસ્લિમોની એકઠે બંધિયાર પર પરાઓએ એમને ઝડપથી આગળ પડતા પછુ અટકાવ્યા. તેથી આ મર્ષોમાં નવી શિક્ષણ પદ્ધતિ, સરકારી નોકરીઓ, વગેરેમાં હિન્દુઓને વધુ સ્થાન મળવા લાગ્યું. અણતળ આ પ્રવાહ અલ્પ કાળ સુધી જ ચાલ્યો. બ્યારે રાજવાડાનું પલટું હિન્દુઓ તરફ ઠળવું નેહ્યું. ત્યારે એ જ અંગ્રેજોએ ખીણ તરફ પોતાનું વજન મૂક્યું.

પરંતુ તે પહેલાં ભારતમાં એક એવો નાનો સરખો પછુ ચાચાળ વર્ગ પેદા થઈ ચૂક્યો હતો. જેણે ભારતીઓ સારુ વધુ તે વધુ હંકા માંગવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી. દેશમાં ઘેર ડેર આવા લાણેલા ગણેલા લોકો પોતપોતાનાં નાનાનાં સંગઠનો રચી રહ્યાં હતાં. આવાં અનેક સંગઠનોતો એક અંચ બનાવનાર સંસ્થા તે અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભા અથવા ઈન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ. આગળ જતાં એ સંસ્થા રાષ્ટ્રીય આઝાદીની લડતનો નેજો ઉપાડનાર હતી.

દેશના લોકોમાં તે કાળે અંગ્રેજો પ્રવેશ તો અહોભાવ હતો, કાં હેથ કે તિરસ્કારનો ભાવ. અહોભાવાળા લોકો તો એટલે સુધી હતા કે રાણી વિદોદરિયા રામાયણ કાળની સીતાની અધિકવાદિકામાં રણેવાળી કરનાર રાક્ષસીઓ પૈકી ઉદાર રાક્ષસી હતી, જે સીતાના આશીર્વાદથી જ કળિયુગમાં ગદારાણી બની હતી! અંગ્રેજો પ્રવેશ કે તિરસ્કાર કરનાર લોકો મુખ્યત્વે રાષ્ટ્રવંદના વિચારથી પ્રેરિત હતા. અને ભારતને શુદ્ધ અવસ્થામાં રાખનાર ગેરાઓનો વિરોધ કરતા હતા.

શિક્ષણ હોય આગળ વધેલા લોકો પૈકી કેટલાક લોકોએ ભારતનાં ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી

તેમને દેશની ખરાબ અવસ્થાનો ખ્યાલ હતો. 'પાવર્થ ઓફ અન-સિટિયલ રૂલ ઈન ઈન્ડિયા' (ભારતમાં ગરીબી અને બિન-સિટિયલ રાજ) નામના પુસ્તક વડે દાદાભાઈ નંવરોજીએ આવા વિચાર કરનારાઓની આગેવાની કરી. એ જ પ્રમાણે રામેશચંદ્ર દત્તે ભારતના ઇતિહાસ પર ચારો પ્રકાર કૅચ્નો હતા.

રાજા રામમોહન રોયથી આરંભ કરીને દેશમાં સુધારાઓનું એક મેળું પછુ ફરી વળ્યું હતું. જૂની રૂઢિઓમાં જે અનિહ દેખાય તેનો આ સુધારકો ખુલેલો આમ વિરોધ કરતા, અને તેમ કરવા જતાં ઘણી વાર રૂઢિચુસ્ત લોકોના આક્રમણનો ભોગ પછુ બનતા.

પુનરુત્થાન કાળ

દેશમાં પુનરુત્થાન યુગનો આ કાળ હતો. ધર્મ, અધ્યાત્મ, સાહિત્ય, સંગીત, કળા વગેરે અનેક વિષયોમાં અવનવા પ્રયોગો કરનાર સિતારાઓ ત્યારે ભારતનાં મગન પર ઊગી રહ્યા હતા. આ પૈકી કેટલાક તે બનાનામાં વિદેશ જવું એ સામાજિક દષ્ટિએ બહિષ્કારને પાત્ર કરતું એમ હતું છતાં સાહસપૂર્વક વિદેશ જતા, અને વિદેશમાંથી જે કંઈ સ્વાગત કરવા લાયક લાગે તેનું ઉત્ખણકાશેરે સ્વાગત કરતા. ખીન કેટલાક ભારતના પ્રાચીન સાહિત્યનું અધ્યયન કરી વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા વગેરેનાં આધુનિક લાણે કરી એના સિદ્ધાંતોને પોતાની સચળ યુગ્મ તત્કાલીન બહેર છવનમાં ઉતારવા મથતા. મુખ્યત્વે અંગ્રેજી શિક્ષણ અને વ્યાપાર ઉદ્યોગના કેન્દ્ર હોવાને કારણે કલકત્તા, મુંબઈ, પૂના અને મદ્રાસ એ તે કાળના ભારતનાં મુખ્ય રાજનૈતિક, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો બની ગયાં હતાં. બાકીના દેશની નજર પછુ સંસ્કૃતિનાં આ કેન્દ્રો તરફ મડામલી રહેતી.

સીપટરનું પતાવરણ

દેશની બ્યારે આવી હાલત હતી ત્યારે દેશને પશ્ચિમ છેડે આવેલા સીપટર જેને તે કાળે કાશિયાવાડ કહેતા—તેનું વાતાવરણ કેટું હતું? બસે કરતાંયે વધુ નાનાં મોટાં રાજવાડાઓના બેસલા કાશિયાવાડનું વાતાવરણ તે વખતે મુખ્યત્વે મગીરદારી કે સામંતશાહી હતું. રાજવીઓના વ્યક્તિગત યુગ્મ હોય અને રુચિ અનુચિની સાથે દરેક રાજવાડાના વહીવટ અને વાતાવરણમાં પછુ ફેર પડતો. તેથી કેટલાંક દેશી રાજ્યો ખૂબ પ્રગતિશીલ હતાં તો ઘણાખરા ખૂબ પછાત હતાં. પરંતુ બન્ને પ્રકારનાં રાજ્યોમાં કેટલાંક લક્ષણો સમાન હતાં. મોટાભાગનાં રાજ્યોમાં વિકાસ રાજધાનીઓમાં થતો, પછુ પ્રજાની બહુમતી જે ગામડાંઓમાં રહેતી તેને ભોગે જ રાજધાનીઓની બહેજલાલી દેખાતી. અંગ્રેજોના વહીવટ હેઠળનાં લાગો કરતાં, કિટલાંક અપવાદ રાજ્યોને બાદ કરીએ તો) ખીન સર્વે રાજ્યોમાં બહારની દુનિયા સાથે સંપર્ક જોડા રહેતા. તેથી એની પ્રત્યેક પ્રમાણે નવે એવા સંલવ વધુ રહેતા. કાશિયાવાડનાં રાજ્યોની પ્રજાને બહારની દુનિયા તરફ રોડાવાની એક માત્ર બારી મુંગઈ હતી.

પરંતુ કાશિયાવાડ પોતે જ એક હીક હીક મોટું એકમ હતું અને એકમ તરીકે ત્યાંની પ્રજાની ઘણી વિવેચનાઓ બળવાઈ રહી હતી.

જેટલી જુદી જુદી રહેણીકરણ અને પહેરવેશ તમને કાશિયાવાડની પ્રજામાં બેવા મળે તેટલી ભારતભરમાં એક ઉત્તરપૂર્વ અંચને બાદ કરતાં બીજે કયાંય બેવા ન જડે. કાશિયાવાડે ભારતીય

સંસ્કૃતિને ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભળવી રાખી હતી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાના કાળથી ચાંડીને આજ સુધી જે જે માનવ પ્રવાહો સાથે ત્યાંની પ્રજાને સંપર્ક થયો એની છાપ ઓછેવચે અંશે પછુ કાઢિયાવાડે ભળવી રાખી હતી. તેથી ત્યાંની ભાષામાં, ત્યાંની લોકકથાઓમાં, ત્યાંના લોકસાહિત્યમાં, ત્યાંના લોકરુચિમાં, ત્યાંના પહેરવેશમાં, ત્યાંના રાચરણીલામાં, ત્યાંના આભાસ અને તોરણોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનાં અનેક ચિન્હો આપણને જોવા મળે. જે બહુ થોડા કાળ સાચુ આદિશના હળશી લેકોએ ચઢીં આપ્યા, રણા અને અહોના બની ગયા તે એ હળશી લેકોને 'મથાલ' નામને દત્ત-પ્રકાર આજ સુધી કાઢિયાવાડના લોકકથોમાં જળવાઈ રહ્યો છે—એ ધટના ઉપલી ઘાતના પુરાવારૂપ છે.

જે એક બાજુ રજવાડાંઓનું વાતાવરણ કંઈક અંશે બંધિયાર હતું, તે બીજી બાજુ કેટલાંક ધાર્મિક, સામાજિક તત્ત્વોને કારણે સમાજમાં એક પ્રકારની સ્થિરતા પશુ હતી. જૈન ધર્માચાર્યોનાં પ્રવચનો અને પદ્યગાઓ, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં મંદિરો, શ્રી સંપ્રદાયનાં શિવાલયો વગેરે કાઢિયાવાડની સંસ્કૃતિને સ્થિરતા આપનારાં તત્ત્વો બની રહેતાં. વળી ગામડાંઓ જો વિકાસની બાળતમાં ઉપેક્ષિત હતાં તો બીજી તરફ તેમાં એક કુટુંબલાવ જળવાઈ રહ્યો હતો. આજની સાફ ત્યારે ગામડાંનું જીવન વેચણીરૂપે ઘણેક નહોતું.

આવા જીવનમાં વળી એક વધારાની છાપ પડતી ચોતચોતાની ભક્તિએ અને ચોતપોતાનાં કુટુંબોના સંસ્કારોની. પટેલ કુટુંબના સંસ્કાર એક પ્રકારના હોય, આયરના ખીબા પ્રકારના, ગરાશિયાના નીબા પ્રકારના, ચારણનાં વળી ચોથા પ્રકારના. કાઢિયાવાડના જીવનસામાઈના કુટુંબ પર આજણુ કુટુંબના સંસ્કાર હતા.

વેડછીનું વાતાવરણ

આ અરસામાં વેડછી ક્ષેત્રનું વાતાવરણ કેવું હતું? બ્રિટિશ આક્રમકોના ઊજળિયા ગામોમાં થયેલ કળવણીનો સ્પર્શ જીવંતતાના આખા પૂર્વ પડો પર વસતા આદિવાસીઓને પ્રમાણમાં ખૂબ ઓછો થયો હતો. વેડછી ક્ષેત્રનું સૌથી મહત્વનું ભૌગોલિક તત્ત્વ હતું જંગલ. આદિવાસી ખેડૂતોની ઝૂંપડીઓ હતી, તો તે પોતા પોતાના ખેતર પર. એટલે જીવંતતા બીજા ભાગોમાં જેમ કળિયાવાર વસેલાં ગામડાં જોવામાં આવે છે તેવાં ગામડાં ત્યાં નહોતાં. એક એક ગામનો વિસ્તાર ગાઉ ગાઉ સુધી હોય પશુ આખા ગામની વસ્તી માંડે એ જોઈ શકાય. વાઘવરુનો ભય પશુ ખરો. સાંજે બહાર નીકળવું હોય તો હાથમાં બળતું લાકડું લઈને નીકળવું પડે. ગાડા રસ્તા જૂજબજ, મોટાભાગની પગ-દડીઓ. તેથી જ અહીંના લોકોને પહેલાં રસ્તા પર ચાલવું હોય ત્યારે પશુ એકબીજાની પાછળ હાર કરીને ચાલવાની ટેવ પડી છે. લોકોનાં વાન પર અંધશ્રદ્ધા અને વહેમોની પ્રસાર હતી. સરી ગયેલા પૂર્વજો વાધોડિયાનું રૂપ લઈને દેખા દેતા, એવી માન્યતા તો જીવનસામાઈના આ ક્ષેત્રમાં આવ્યા બાદ પા સદી પછી પશુ પ્રચલિત હતી.

સમાજ જીવન પર ભૂતો, ચાહુકાર, જમાદાર, અને કલાલીની છાપ હતી. આ બધા એક ચા ખીબા પ્રકારે આ કાળીપરજ (જેને પાછળથી ડો. સુમંત મહેતાએ 'રાનીપરજ' નામ આપ્યું)નું

શોષણ જ કરતા, તેથી આ લોકોને અનુભવ છે કે જ્યારે ૧૮૪૬-૪૭ માં અંગ્રે આ ક્ષેત્રમાં યાજ્ઞા આપવાની દૃષ્ટિએ પ્રવાસ કર્યો ત્યારે અંગ્રેને જોઈને ગામનાં કોઈકરાં યાજ્ઞાના ચાચાં વાઘમાં ભરાઈ ગયાં, ઊજળિયાન લોકો એટલે મેનને ચાલવા નવા લોકો—એવી લાગણી આ પ્રજાના મનમાં વરસાવી દોઢે પાઈ ખાઈને જન્મી હતી.

જીવનસામાઈએ આ ક્ષેત્રમાં તો બર જીવાન અવસ્થામાં પ્રવેશ કરેલા, ત્યાર પહેલાં જ રાનીપરજમાં મુકારાની શેરી હતા ચાલુ થઈ ગયેલી, પાચુ આપણે અત્યારે જે કાળની વાત કરીએ છીએ—વીસમી સદીના આરંભની—તે વખતે રાનીપરજમાં શિક્ષણ માટેના કે મુકારા માટેના આમદ જન્મ્યો નહોતા. મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રિયા, બિહાર, તામિલનાડુ, છત્તીસ અને પૂર્વચલના અનેક આદિવાસી ક્ષેત્રો આજે જેવાં છે તેવું જ વેડછી ક્ષેત્ર વીસમી સદીના આરંભમાં હતું.

આમાંથી પહેલાં વર્ણવ્યા તેવા વાતાવરણમાં અને તેવા સંસ્કારમાં આપણી કથાના નાયકે જન્મ લીધો હતો; અને પાછળથી વર્ણવ્યા તેવા ક્ષેત્રમાં એમણે પોતાનું જીવન સમર્પી દીધું હતું.

૪ સંસ્કારનું ઉદ્દગમસ્થાન પ્રેશવ

સૌરાષ્ટ્રના અલાવાડની ભૂમિમાં ચૂળ વીરમગમથી લખતર જઈને વસેલા એક સંસ્કારી પરિવારમાં ઝોણાણીમાં સહીના છેવટના ભાગમાં જીવનસામાઈને જન્મ થયો હતો.

અનેવિદ્યાનિકેતનું કહેવું છે કે સાચુસના જીવનમાં સૌથી વધુ પ્રબળ સંસ્કાર પાડનાર વર્ષો એનાં બાલ્યકાળનાં હોય છે. આ કાળ એના વ્યક્તિત્વના સાચા ધડતરનો કાળ હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ સાચુસની ઉંમર વધતી જાય છે તેમ-તેમ તે તેના બાલ્યકાળના ધડતરની વિગતો ભૂલતો જાય છે. મોટપણમાં કરેલી નોંધોમાં સંસ્કારસિંચન કરનારી આ ઘટનાઓ કે વ્યક્તિઓ પૈકી મોટીક જ ટકી હોય છે. જીવનસામાઈએ લખેલી 'મારી જીવનકથા'માં તેમણે જીવનના બાલ્યકાળને 'પહેલું' પર્વ : દેવનગરી વઢવાણ' એવું સીર્ષક આપી તેમાં બાપા (પિતામહ ગણુપતરામ દવે), કાકાભાઈ (પિતા શ્રી ચીમનલાલ દવે), દેવનગરી વઢવાણ અને નાટકશાળાવાળું પ્રાંગણ એવાં ચાર પ્રકરણો પાડ્યાં છે. ગાંધીજી સાથે જોડાયા ત્યાર બાદ જીવનસામાઈ દિવ્ય થયા. ત્યાર બાદ કોમના અનેક ગુણો આપણને નવા પ્રગટતા કે ધુણ તે પુખ્ત થતા જોવા મળે છે. પરંતુ દિવ્ય થતાં પહેલાં પશુ જીવનસામાઈના વ્યક્તિત્વમાં એવા ગુણો હતા કે જેની ઉપર ગાંધીની કલમ આસાનીથી ચડી શકી છે. આ મૂળ ગુણોને ધડવામાં બાલ્યકાળનાં આ વર્ષો ખૂબ મહત્વનાં હતાં. જીવનકથાનાં આ પ્રકરણો પર નજર નાખતાં એ વાત સ્પષ્ટપણે સંગભય છે કે સંસ્કાર સિંચનના આ નાજુક કાળમાં બાળક જીવનસામાઈ પર નીચેનાં ચલુ પ્રકારનાં તત્ત્વોની જોડી અસર પડી હશે : કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની, કેટલાંક વિશિષ્ટ રજાઓની અને કેટલાક વિશિષ્ટ તહેવારોની.

વ્યક્તિઓની છાપ

નાનાપણમાં જીવનસામાઈના જીવન પર કદાચ સૌથી વધુ અસર કોઈ એ વ્યક્તિઓની પડી હોય તો તે એ કોમની આ જેને પિયરમાં

નાની હોવાને લીધે નાનુખા અને સાસરે કાઠીબહેન કહેતાં તેમની અને અને પિતામહ ગણપતરામભાઈની. માતા નાનુખાને પિયરમાં મહાદેવજી અને માતાછની ભાંડીના સંસ્કાર મળેલા હતાં. પણ સાસરે અચુર પોતે સ્વમીનારાયણના ભક્ત હતા. એટલે કોઈક વાર પિયરના મંસ્કારને લીધે જોકે 'બાપા પછી 'અખા મા' એમ તેમનાથી મોલાઈ ભય ત્યારે કદર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના બાપા ગણપતરામ મોલી જીતા : 'અખા ટોશી હતી તે તો કચારની મરી ગઈ છે, સ્વામીનારાયણનું નામ નથી લેવાતું ?' નાનુખા આ કપોરે શાંતપણે સહન કરી લેતાં અને નવા છવનમાં પોતાની ભત્રેને મોટી દેતાં. છવનના ફેરફારને શાંત રીતે કચી પણ ફરિયાદ કર્યા વિના સ્ત્રીકલ્પી લેવાની નાનુખાને ટેવ હતી એમ લાગે છે. તેથી જ જુગતરામભાઈની બાળવયે જ બ્યારે નાનુખા વિધવા થયાં ત્યારે બંને બાળકો ભોંડે મુખપેટું છવન છોડી પ્રથમ સાસરે લખતર અને પછી પિયર વઢવાણ આવીને ચૂપચાપ વૈધવ્યનું કપ વેડી લીધું.

દાદા ગણપતરામ કોઈ કાળે સુરતમાં રજા હશે. તેથી જ ધરનાં બાળકો પોતાની બાને સુરતી રિવાજ મુજબ 'હુ' અને પિતાશ્રીને 'કાકાભાઈ' કહેતાં. પણ મૂળ વતન વીરમગામ જ્યાં તે પછુ એમનાં કુટુંબીજનો ત્યાં રહે છે એવી તે બે જુગતરામભાઈ 'મારી છવનકથા'માં કહે છે. ગણપતરામદાદા કોઈક કાળે ફોનો વેપાર કરવા ગયા ત્યારે તેમાં ધર વેચીને રેલું ભરતું પોરું.

લખતર ફરવાના આનંદી ખાતાના કાસેસારી તરીકે ગણપતરામ દાદા લખતરમાં લેકોનો સારો આરંધ ધરાવતા. ગાંધલેકો એમને 'બાપા' કહીને સંબોધતા. પોતે પેન્શન પર હતા જતાં રોજ માથે કાળી પુજોરી પાંધડી પહેરીને અને હાથમાં લાકડી લઈને દરબાર તરફ આંટો મારી આવતાં.

બાપા વહેલા ભળી, દાંતણ કરી, ધરમાં આવે ત્યારે એકાદીમાં સુરેલા નાનાં બાળકોને સારીના પાણીથી થોડાં ભીંજી વાસલ્યભર્યા અવાજે 'જુગતભાઈ', 'સોમાભાઈ', વગેરે સમભ્યાં સંબોધનાથી સંબોધીને જમડે. ભોળન વખતે બાપા બાળકોને સાથે લઈને બેસતા અને એમને પછુ નાના નાના પાટલાઓ પર બેસાડતા. એક બાળ શિક્ષક તરીકે જુગતરામભાઈએ દરેક બાળકને સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે જોવાનો આગ્રહ રાખ્યો અને બાલકોમાં રસકાને બદલે બાળકોનાં માપનાં કામકાં દાખલ કર્યાં તેનાં મૂળિયાં પિતામહે નાખેલા આ સંસ્કારમાં હોય તો નવાઈ નહિ.

જુગતરામભાઈને તરતાં પછુ દાદાએ રીખવેલું, 'બાપા ઘણી વાર લખતરના મોટીસર તળાવે નાહવા જતા. એકવાર અને સાથે લઈ ગયા હતા અને મને બે હાથ ઉપર લીધી સુવાડી તરતાં શીખવી દીધું હતું. હું થોડી મિનિટમાં જ કમોતે સઈ ગયો હતો. બ્યારે બ્યારે આગળ ઉપર તરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તરવાનો રસ પ્રથમ ચાખીબનાર બાપા હતા એ અવરજ વાદ આવી ભય છે.' તરવાનો શ્રાવ જુગતરામભાઈને જિંદગીભર રહ્યો. એમના સંસ્મરણોને માને પાને તરવાની ને દૂધમાં દૂધકા મારવાની વાર્તા નોંધાયેલી છે.

પિતાની ટાંપા જુગતરામભાઈને બહુ થોડી મળેલી. તદ્દન નાની હંમરે તેઓ કુખપમાં પેચેના રોગના ચિકિત્સ થયેલા. પિતાના મરહુત અને તે સમયની એમની લાગણીનું વર્ણન આપણે તેમના જ શબ્દોમાં બોધીએ :

'તેવામાં કાકાભાઈ મંદા પડ્યા. અમારી એરડીનું' વાતાવરણ પ્રમગીન બન્યું, પ્લેગ નીકળે છે એમ સૌ વાતો કરતાં. ત્રણેક દિવસ માંદગી યાદી હશે. સાથળમાં નીચેલી ગાંઠને તપાસેલી લાલચોળ ઈંટ વરે કાકાભાઈના મિત્રા શેકતા એ મને યાદ આવે છે. 'નીન્ડે કે ચોથે દિવસે અમારે દેશમાં ચાલ્યા જવું એમ નાહી થયું.' મંદા મંદા કાકાભાઈએ કમ્પેલી પહેર્યો, માથે પાંધડી મૂકી અને બ્યારસા પાસે જઈને બેઠા પહેરવા માંદા ત્યા પગ સવજડ થઈ ગયો અને ચરીર છળી પડ્યું. 'એણે આંગે છે' એમ લોકો વર્ણન કરતા હતા. ફદાને ઉપાડીને પાંખ પધારીમાં સુવાડવામાં આવ્યા. દેશમાં જવાને કાર્યક્રમ રદ થયો. મને બીજીની એરડીમાં લઈ જઈ ત્યાંનાં બાળકોની સાથે વાળુ કરાવી સુવાડી દીધો.

'સવારે ભળીને ભણ્યું કે કાકાભાઈ અક્ષરવાસી થયા હતા અને લોકો તેમને સોનાપુર રસથાને લઈ ગયા હતા.

'બે ત્રણ દિવસ પછી નાનુખા અમને બે બાળકોને લઈ લખતર ગઈ. ત્યાં બાપા અમને ભેટીને ખૂબ રહ્યા.'

પિતાશ્રી પ્લેગના દરદીઓની સેવા કરતા કરતા જ એમાં સપડ્યા હતા. તેને અંજ જુગતરામભાઈ નેંધે છે, 'તે વર્ષે' સુખપમાં પ્લેગ ઘણુ વાળી રહી હતો. મુખપમાં ગાંઠાવાડથી નોકરી માટે આવેલા ભાઈઓનું એક સિમ્મડળ બેનું હતું. તેઓ આ કંટોકીના દિવસોમાં એકબીજાને ખૂબ જ મદદરૂપ થતા. માંદાની પધારી પાસે ઉભરવા કરી બનતી ચાકરી અને દોડાદોડી કરતા અને પ્લેગ કોઈને છેલ્લે ઘા મારી ગળકાવી પાડે ત્યારે બધા બેમા મળી મરનારને સોનાપુર પહેંચાડતા. તેમાં કાકાભાઈ પછુ આગળ પડતા ભાગ લેવડવા. પિતાશ્રી સારા નાંખપુમાં જ ગયા એમાં આમાં લાંબાં ડાંતી પરથી ધણો વખત ગયો નહિ, પણ આગળ ઉપર તેઓ કેવા સંજોગોમાં ગયા એનું શાન મને થયું ત્યારે મનમાં મનમાં એક ભંતનું ગોરવ થયું.' કાકાભાઈની પૂર્વની સામગ્રી જુગતરામભાઈએ વિશેષ આદરથી અપનાવી લીધી હતી. અનેક વર્ષ સુધી પૂલ પણ કરી હતી. 'પણ વધારે તો તેમાં મળેલી ગીતાની નાની પુસ્તિકા મેં તેમના વારસાંધે મારી પાસે રાખી. તે વર્ષેમાં ગીતામાંથી રાત્ર એક બે કે ત્રણ અધ્યાયો વંચી જવાનું રાખ્યું હતું. સંસ્કૃત લાપાનો પરિચય હોઈરૂકલના અભ્યાસમાં વર્ણવેલ વધી રહ્યો હોવા, તેથી હું ગીતાના શ્લોકોનો અર્થ મોટો મોટો સમજતો થયો હતો... ગીતાના કેટલાક શ્લોકો મોઢે ચડ્યા લાગી ગયા હતા. અને ચરણો અને શબ્દો મોટી સંખ્યામાં પ્રિચિત થયા હતા. તેના અર્થ પણ સમજાતા થયા હતા.' એવી જ એક અક્ષર બાના કાકા વિવારારામ કાકાલા (વિવારારામ રામજી યુગ્મ)ની જુગતરામભાઈ પર પડી હતી. પેન્શનની રકમ લેવા તેઓ વડવાભૂથી સોળ મહિને ચાલીને ધંધુકનની ક્ષેત્રીએ દર મહિને જતા. વડોદરામાં રસિકોનાથે કાઢેલા એવસાધ એધિકારી વર્ષના તેઓ સમય હતા.

સંસ્કાર કલતરમાં જે વૈદિકાની અસર થઈ હતી તેમાં આ ચાર આતપત્રના ઉપરાંત વડવાભૂથી કાઠરાજ દાઈરૂકલના એક ત્રિવિધસ્વાલ નામના શિક્ષક અને ક્રાંતિમાની ચૂરવતી શાળાના એક શિક્ષક બેનું નામ જુગતરામભાઈ ભૂલી ગયા છે, તેમણે એમની ઉપર દેશભક્તિના સંસ્કાર નાખ્યા હતા. ત્રિવિધસ્વાલ વિશે તેઓ કહે છે : (તેઓ) ધણુ ઉસાહે સાથે અમને સ્વદેશીનો

ઉપદેશ આપતા તે માટે ખાસ યાદ રહ્યા છે. તે દિવસે રાષ્ટ્રિયા ખાદીના અને ગ્રામોદ્યોગનાં નહેતાં. આ શિક્ષક પોતાનાં કપડાં અને બીજી અંગત વસ્તુઓમાં હિંદીનાં સિંધોમાં બનેલી વસ્તુઓ વાપરવાના આદર્શી હતા તે અમે જોઈ શકતા. અમારા જીવનમાં પણ તેમના સત્સંગથી સ્વદેશીનાં શોખ બન્યો.

જુગતરામભાઈને કાંઈ શિક્ષક એમની વિદ્વતા સાડુ તો કાંઈ એમની શીખવવાની કળા સાડુ યાદ છે. પણ એમના ઉપર જોડી જાપ તો એ જ શિક્ષકોની પડી છે જેમણે જીવન અંગે એમને કાંઈ દૃષ્ટિ આપી હોય. અને તે પણ માત્ર ઉપદેશથી નહિ પણ પોતાના આચરણ દ્વારા. પણ તે કાળના સિંચાતી યાદ એમને કાંઈ બીજી જ કારણસર રહી છે. જે શુભો પોતાનાં નહેતાં કે જોજા હતા, તેવા શુભો જે સાથીઓમાં જ્યાં તેવા સિંચાને જુગતરામભાઈ હજીયે યાદ કરે છે. જુનરકર નામના એક છોકરાને સંસ્કૃત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે એટલાં જાણકારતાં કે જે ભોળેને નાનો જુગતરામ આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જતો. નળળા જુગતરામને શરીરે પ્રુષ્ટ માટેધરને યુગુ જનાવી એની પાસે યોગ, ધ્યાન, ટાટક વગેરે શીખવાનું મન થાય છે અને વળભાઈના વિનોદી સ્વભાવમાં બેચેયારીને જુનરકર પાસે કાચા વિપચોને પાકા કરી લેવાની ચેરણુ લીધેલી તે બૂલી જતો. પરિણામે એ મેટ્રિકમાં ત્રણ ગ્રણુવાર નાપાસ થાય છે. પણ વળભાઈ પાસે મેળવેલા વિનોદને એ એક કહીને ગારે બાધે છે કે જીવનમાં રહેલા કંઈક અભાવ આ મેરીમંદાઈ સળી ગયો હશે.

કુટુંબીજનો, જુજુનો સિંચા વગેરેની જાપ તો જુગતરામના બાળમાનસ પર જોડી પડી જ હતી. પરંતુ જીવનની રોજે રોજની દેહલીક નજીવી જણાતી ઘટનાઓ કે પ્રક્રિયાઓ પણ એ માનસ પર કાયમી અસર કરી ગઈ. ગણુપત બાપાનું વહેલા ઊઠવું; બાળકોને માન દઈને સ્ત્રીઓનું; કાકાભાઈનું દૂર દૂર સુધી ફરવા જવું; નર્મદાગિરિ નામના નાગાપાવાને બંને ત્યાંથી પાછોને બાળ ઉછેરે, નાંખવાનો મંદિરમાં જઈ નેવેલ ચઢાવે; કાકાભાઈની નિત્ય પૂજા અને ગીતાપાઠ; અને માટેવરનાં યોગાસને જુગતરામના અસ્તિત્વને ઘડનાર સંસ્કાર સિદ્ધ થયા હતા.

આને તેજીની વય વટાવી ગયા પછી જુગતરામભાઈને વિસ્મૃતિ થાય છે. પરંતુ વિસ્મરણમાંથી ધ્યાન પછળી ભેદીને આને પણ એમના મનમાં નાનપણની જે મુક્તિઓની સ્મૃતિ તાજ છે તે પિતામહ ગણુપત બાપા અને માતા નાનુબાની. ગણુપત બાપાએ નાનપણથી એમને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વદર્શક ગણીને યોગ્ય સમ્માન આપ્યું હતું. જુગતરામભાઈના જીવન પર સૌથી ઘેરી જાંપ પાડનાર સંસ્કાર પૈકી આ એક હતો. કાંદા તેમને પોતાની જોડે ફરવા લઈ જતા. એમાંથી કુદરત અને ગામડાની પ્રેમ સાંપળો. કાંદાએ એમને તરતાં શીખવ્યું. સમગ્ર જીવન પ્રત્યે આનંદમાં જ નજરે જોવાની દૃષ્ટિ ત્યાંથી લીધી હશે? તરવું એવી ક્રિયા છે કે જેમાં શીખવનાર માત્ર ટેકા આપે છે. મહેનત તો શીખનારે જ કરવી પડે છે. આગળ ઉપર જુગતરામભાઈ જે રાત્રીપરજની સેવા કરવાના હતા તેમને શીખવવાની એમની રીત તરતાં શીખવનાર જેવી જ હતી. અને નાનુબાના પ્રેમ અને એમની નહિત જુગતરામભાઈના જીવનને સદા સભર રાખે છે. માતાનું મૃત્યુ એવા વિગિઠ સંભોગમાં થયું. તેણી હસ્તાર યાત્રાએ ગયાં ને પાછાં ફર્યા જ નહિ. જતી વખતે કામની લાકડે લીધે જુગતરામભાઈ તેમને અમદાવાદ સ્ટેશને મળવા નહેતા જઈ

શક્યા તેનો વસવસો મનમાં રહી ગયો. માતાના મરણથી તે ટાણે તો વેળા જ થઈ. પણ એ વેળા જોડી જોડીને એમના ચિત્ત પર લગ્નિતરે સદાને માટે આકાંક્ષા ગઈ.

નાનપણમાં અઘલાવાડની બહારથી કાંઈક રૂઝ દેખાતી બૂમિ પણ જુગતરામભાઈ પર રસ રેડી ગઈ લાગે છે. એમાં એ બૂમિ અને એનો રસ એકબીજા બંનેનું મહાત્મ્ય હોય એમ લાગે છે. એ અમિતમાં કાંઈ સસકવડે એટલેવતો ત્યાં કાંત, કલાપિ ને શેષ જેવા કશિએ પાકવા હશે ને? અને એ રસને જીવવામાં દેવત હશે તેથીરતો એ મહેસના દેઠાં વળુંનમાં પણ જુગતરામભાઈને વડવાણુને 'દેવનગરી' અને કાંગ્રાને 'નાટકજાળાવાણુ' નગર' કહેવાનું મન થઈ જતું હશે ને!

વડવાણુ

જુગતરામભાઈના બાલમાનસ પર જેટલી જાંપ દેવનગરી-શા વડવાણુનાં વાલેશરી અને પીમસર મહાદેવનાં લખ્ય મંદિરોની પડી હતી એનાથી જરાય જોડી ભોગવાને કહિ આવેલ રાણકેરીની દેરીની નહેતા પડી. 'આ દેવું લેકોટું ફર્યન માટે આવવા જવાનું નહિ પણ અમારા જેવાં છોકરાંઓને જાણે રમવા માટેનું સ્થળ હતું'. તેમાં કાંઈ કોવા નહિ. આરતી નહિ, પૂજા નહિ ને પૂજારી નહિ. વાણુદેવ વાળી બપ અને સરજકર અજવાળાં મૂકી બપ, અને ગામનાં છોકરાં દોડાદોડ કરી આનંદમંગળ કરી બપ. સામાન્ય સ્વસ્થાનેમાં દેવ આગળ જે થોડી મર્યાદાઓ રાખવાની રહે તે આ સ્થાનમાં કશી જ પાળવાની નહિ, એવું આ સર્વ-બંધનમુક્ત દેવું હતું. જુગતરામભાઈના જીવનમાં આધ્યાત્મિકતાની ધારા આદિથી અંત સુધી વહી છે. પરંતુ એ આધ્યાત્મિકતાને લેહમાત્ર પણ કેપાડો નથી. એ આધ્યાત્મિકતા રાણકેરીની દેરાં જેવી આજરવિહીન, પ્રકૃતિ-શી સત્યપૂર્ત, અને સ્વાભાવિક, સર્વ બંધન-મુક્ત અને આનંદમંગળમય છે.

કાંગ્રા

કાંગ્રા વિશે જુગતરામભાઈ ગોષિ છે: 'કાંગ્રા જતાં મારા ઉપર પહેલી જાંપ જે હકીકતની પડી તે એ હતી કે અહીંની કાંઈકેટલ ત્યાંના રાજસાહેબની નાટકજાળામાં બેસતી હતી.' અને આ રાજનીએ ચહેરાના એક બે મોટા રસ્તાઓ પરનાં ઘરો પડાવી તેના ઉપર પથ્થરથી બાંધેલાં મુખડાંવાળાં સુંદર ઘરો બાંધવાની હોડાને ફરજ પાડી હતી. તેથી કાંગ્રા શહેર તેમકાર લાખવું હતું.

સામાન્ય રીતે વડવાણુ અને કાંગ્રાના કસળાઓમાં નાનપણનાં વર્ષો વીત્યાં હતાં જતાં ગ્રામકોને પ્રથમ સંપર્ક એમને ઘરો એની મધુર સ્મૃતિ એમને જીવનભર રહી ગઈ હતી. 'નાનુબા અને અમે થોડાં છોકરાંઓ ખેડતોની સાથે કાલાં વીણવા ગયાં હતાં. ગાડામાં બેસવાનો, ખેતરમાં કાલાં વીણવાનો અને ઝાડને છાપે ખેડોની લાણુ બાવાનો અનુભવ બુળ જ અદ્ભુત લાગ્યો હતો. તે અનુભવ વખતે જ કપાસનો છોડ ફેરો હોય, અને તેનું કાણુ દેવું હોય તે ગને ધારીને જોવાનું મળ્યું હતું.'

વળી: 'જે પ્રસંગ બીજા પણ મને યાદ રહી ગયા છે. એકવાર વડવાણુથી પગે ચાલીને અમે લખપર ગયાં હતાં, રસ્તે ખેતરોની દેડીઓ પરથી ચાલવાનું. વચ્ચે તળાવો આવે અને ગામડાંઓ પણ આવે. બીજા પ્રસંગે વડવાણુથી ચાલીને છોડાઓની ટાળી

સાથે અને લીમડી ગયા હતાં. આગળ ઉપર મેં ગુજરાતી કાવ્યોનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે તેમાં ક. દ. શ.ની રચેલી ‘આપાની પીપર’ની કવિતા વાંચી. તે બ્યારે બ્યારે વાંચું ત્યારે આ લીમડીના રસ્તા પર આવતી એક પીપર મને ખાસ યાદ આવે છે.’ આ કવિ હૃદય પર પ્રકૃતિ પોતાની છાપ છેક નાનપણથી જ સૂકતી જતી હતી. એટલેતો સામાજિક પ્રસંગમાં પણ પ્રકૃતિની જ વિશેષ યાદ છે : ‘તે દિવસોમાં વધારેમાં વધારે રોમાંચકારી મારે માટે મામાના પુત્ર નાનાભાઈની બનમાં જવાનો હતો. બન ઠેક લાલગાંઠા હિડિયાદ ગામે ગઈ હતી. બનમાં ૬-૭ ગાડાં હતાં. અને ઊંકરચીયા ધડીકામાં બેસીએ અને ધડીકા યાદીએ. રસ્તે આવેલ એક તળાવને કાંઠે ગાડાં છોડ્યાં. તળાવમાં પડીને નાહ્યાં અને પછી પાળ ઉપર સાતું ‘પાદિકુ’ એ બાંધું શરૂ રહી ગયું.’ છે.’

ઉત્તરવ

જુગતરામ નાનપણથી જ ઉત્સવપ્રિય હશે એમ જાણાય છે. એ ઠાળના ઉત્સવોમાં તેઓ અત્યંત ઉમંગાકાથી ભળતા. જીવનકથાના પ્રમાણમાં સાવ ટૂંકા નાનપણના પ્રસંગોમાં પણ તેઓ ત્રણ ચાર ઉત્સવોની નોંધ લેવાતું થયું નથી અને એ નોંધ કરતી વખતે ૬૦-૭૦ વર્ષના ગાળા પછી પણ એમનું હૃદય રૂઝબીને તાલે નાખી જો છે અને હોળીને રંગે રંગાય છે. ‘વાઘેશ્વરી માતાના વિશાળ ચોટમાં નેરતાની રાત્રિઓમાં એ ગામના પુરુષો માતાની ગરબી ગાય, અને જેમ જેમ રાત્રિ પધતી બધ તેમ તેમ તેમના દૃઢકા અને ગરબી પણ વધારે ને વધારે બેસમાં ચાલતા બધ.

બ્યારે ભોમિ ભાર વધ્યો ઘણું દે,
ભોમિ ગઈ ધાલની પાસ ભો!
ધાલએ ભભળ કર્યું ભગવાનનું રે!

આવી કોઈ દશાવતારની ગરબી ઉપાક્રમમાં આવતી તે કેસ સવારો સવાર ચાલતી. અમને નાનાં ઊંકરચીએ આ વખતે ગરબી રમવાની સારી તાલીમ મળી રહેતી.’

આ ગરબીના તાલ જુગતરામભાઈએ વર્ષો પછી વેઠી લેખનાં આભ્યા પછી ફરી ઉપાક્રમ હતા અને જેમના રૂઝબીને જ વિચિત્ર જોલિત થતો હતો તેવાં આદિવાસી બાળક બાલિકાઓ અને કિશોર કિશોરીઓએ એ તાલ સાથે સ્વાભાવિક રીતે ઝીલ્યા હતા. સિતર વરસ વટાવી ગયા પછી પણ જુગતરામભાઈ વેઠીના ઉત્સવની ગરબીમાં સાવ સહભાગી ભાગી જતા એનું કારણ વલ્લભાઈમાં બાલ્યકાળે પડેલા સંસ્કારો જ હશે ને?

દશોર હોળી, અને મળેલના ઉત્સવોનાં વર્ણન પણ જુગતરામભાઈ એટલા જ ઉત્સાહથી કરે છે. પરંતુ નૈમિત્તિક ઉત્સવો નેટલી જ ઉત્સાહ જુગતરામભાઈને નિત્યના પ્રસંગો વિશે પણ હતા. વલ્લભાઈમાં મોતી માતાજી અને પુરી માતાજીની ચોરડીમાં નાનકડાં હાલજી મહારાજની પૂજા ચારતી વખતે વાઘેશ્વરીમાંની બહેનો તત્તઃ કિમ્ તત્તઃ કિમ્ તત્તઃ કિમ્ તું શંકરાચાર્ય દેવ સ્તોત્ર જેમ તેમ ઉચ્ચારતી તેમનું કીર્તન ૭૦ વર્ષ પછી પણ જુગતરામભાઈના મનમાં યેંજનું હતું. ‘રામભોલ’ સંદિશમાં વખતોવખત થતી રંગાચાવની કથાઓ અને રાગલીલાઓ અને કૃષ્ણાષ્ટમી નિસિતે સાસ્ત્રીય રાગોમાં અને ગવાતાં ગીતો અને પૂજારીઓને મુખે ગવાતી ચારતીઓ અને સાધુઓને મુખે વચાતાં વચનામૃતોએ પણ જુગતરામભાઈના ચારિત્ર્યને ધરાવામાં ધોળા આપ્યો હશે.

ધૂમ્રપાન

આ કાળ દરમિયાન ચારિત્ર્ય પર આંખ લગાડનાર બે પ્રકારનાં અનુભવોનો ઉલ્લેખ પણ જુગતરામભાઈએ પોતાની જીવનકથામાં કર્યો છે. જાને અનુભવો ધૂમ્રપાન સંબંધી હતા. રાણકેદીના દેરાનું વર્ણન કરી જુગતરામભાઈ એ વાતની નોંધ લેવાનું ચૂકતો નથી કે : ‘આ દેરું અમારા ઘરની નજીક આવેલું હોવાથી અમારી શેરીનાં ઊંકરચીઓ આશ્ચર્યચ્છાન હતું. અમારી ટોળી મા બાપ અને વડીલો વચ્ચે જે ભતભતની ધર્મિયમસ્તી ન કરી શકાએ અને દેરાનાં દુખાકા ન કાઢી શકાએ તે બાંધુ અને રાણકેદીના નિર્જન પોતાનાં શીખતા! મારી ઉમ્મર ઘણી નાની અને નમળા. તેથી બેકે મોટા ઊંકરચીઓની વાદે હું કોઈ વાર દુખાડો કાઢું, પણ મને તો તેનાથી મન આવવાને પદ્યે દેર ચકતા અને નેં ખરાબ થઈ જતું. અમારા ઘરમાં વલ્લભાઈમાં તેમ જ લખતરમાં વડીલોને તો બીડી તરફ અત્યંત ધુણું હતી. નાનુળા તો તેનાં બાળકો દુખાકા કાઢે એ સહન જ કરી શકતી નહોતી. મારા માતાભાઈ માધવલાલને એક વાર બીડી પીનાં બેચા તેથી રોષ થોડું ન થકવાથી તેણે માથામાં લાકડું મારી તેને લોહી લોહાણ કરી દીધો હતો અને પછી બિચારી રડવા બેઠી હતી. આ પ્રસંગ મને અત્યંત તાસબળક લાગ્યો હતો.’ ધૂમ્રપાનની બીજી પ્રસંગ ક્રાંતિશ્રાવે—નાગાખવા નર્મદાગિરિની સાથેનો. બાવાની ધૂણી પાસે આસપાસના ભરવાડ, ચંપારીઓ, ખેડૂતો, વેડેમાણીઓ બેસવા આવતા, અને તેમની ચલમના બે દમને લાભ લઈ જતા. જુગતરામભાઈ પણ તેમાં ભળ્યા. એને વિશે તેઓ કહે છે : ‘મને તો બીડીનાં દુખાડો પણ સહન થતો નહોતો તો આ ચલમમાંથી સંધિ ફેફસામાં પેસી જતો તખાકુનો ગોટાળો ધૂમ્રપાનો તો કેમ સહન થાય? ગરબામણ જેવું થઈ જતું. હતાં સરખે સરખા મિત્રોના ઉત્તેજનથી કોઈ કોઈ વાર ચાખી લેતા. બાવાજી અને બીજાઓ તો બેરેશી એવો દમ ખેંચતા કે ચલમ ઉપર લાકડો થઈ જતો.’

આવાં હતાં જુગતરામભાઈનાં સંસ્કાર સંચયનાં વર્ષો. વલ્લભાઈ વિશે એમણે ઉચિત રીતે જ કહ્યું છે કે ‘વલ્લભાઈનાં આ ચાર પાંચ વરસનાં આશ્ચર્યનાં મુળિયાં રૂપ હતાં.’

જન્મચરિત્ર અનિવિત

આ પ્રકરણ પ્રારંભ કરતાં પહેલાં આપણે જુગતરામભાઈની જન્મ-તિથિનો વિષય ચર્ચા લઈએ. ફરજિયાત એમના પોતાના મનમાં એ બાળકમાં વિસ્મરણ છે અને એને આજે સાધ્યોએ ને માહિતી મેળવવા પ્રયાસ કર્યા છે તેમાં અને જુગતરામભાઈએ કરેલી નોંધમાં તારીખ કે વર્ષનો મેળ નથી ખાતો. જુગતરામભાઈએ પોતાની જીવનકથામાં ‘મારી જન્મદિન’ નામનું એક નાનું સરખું પ્રકરણ જ લખી વાળ્યું છે. તેમાં પોતાને તે ચોકકસપણે યાદ નથી એની સહેજ શરમ સાથે નોંધ લે છે. જન્માક્ષરનાં કાગળિયાં ખોવાઈ ગયાં છે. પણ વરસગાંઠ ભારના સુદ વેરસની છે એટલું જુગતરામભાઈને ચોકકસ યાદ હોય એમ જણાય છે. મારી જીવનકથામાં એમણે પોતાની ઉંમર અંગે જે અંદાજ કર્યો છે તે પણ જુદી જુદી જગ્યાએ જુદી જુદી છે. બેકે એમણે ઉપરોક્ત પ્રકરણમાં એવો દિસાવ કર્યો છે કે એમણે મેડિફની પરીક્ષા પહેલી વાર આપેલી ત્યારે ૧૬મું વર્ષ ચાલતું હતું. અને તે ૧૯૦૪નું વર્ષ હતું તેથી એમની

જનની તારીખ ૧૮-૯-૧૮૮૮ની હોવી નોઈએ. શ્રી ગણસલાઈએ આ બાળતમા વંદવાણુ જાઈને તપાસ કરેલી. ત્યાંની દાહરજા હાઈસ્કૂલમાં એમની જન્મ તારીખ ૧૮મી નાંતિ, પણ ૧લી સાપ્ટેમ્બર નોંધાયેલી છે. અને હવે વેણી મંડળમાં એ જ તારીખ જુગતરામ-લાઈના જન્મદિન (ઐટલે 'કે સેવાદિન') તરીકે જીજવાય છે.

પણ જન્મની માત્ર તારીખ જ નહિ, પણ વર્ષ બાળતમા પણ નિશ્ચય પ્રવર્તે છે. દાહરજા હાઈસ્કૂલની નોંધ મુજબ જન્મ ઇસ્વીસન ૧૮૯૫માં થયો હતો. એટલે 'મારો જન્મદિન' વાળા પ્રકરણમાં જુગતરામલાઈએ જણાવ્યા છે તેના કરતાં સાત વર્ષ ઝાઝાં હોવા નોઈએ.

મારી જીવનકથામાં પિતાશ્રીના આવસાનનું વરસ ૧૮૯૭ દંડીને તેઓ કહે છે કે ત્યારે મારી ઉંમર છ વર્ષની હશે. એ અંદાજ કાંઈક બરાબર લાગે છે. પરંતુ એ જ ઘટના અંગે ગીતા ગીતમંજરીની પ્રસ્તાવના સમી 'મંજરીનાં મૂળિયા' માં તેઓ લખે છે કે 'પિતાશ્રી સુઝરી ગયા ત્યારે હું' નવ વર્ષનો બાળક હતો.'

એલાં થોડાં વર્ષોથી જુગતરામલાઈને વિસ્મરણ થાય છે, તેથી પાછલી વયે કરેલાં એમનાં અનુમાનો કરતાં આધેડ વર્ષે કરેલાં વિધાનો માનવાને આપણું મન વધુ તૈયાર થાય છે. તે મુજબ આ લેખકને એમના જન્મના વરસ અંગે નીચેના આધાર વધુ પ્રમાણભૂત લાગે છે.

યરવાડાની નેલમાંથી જુગતરામલાઈએ બહેન અમ્મપૂર્ણા મહેતાને નિમિત્ત પત્રો લખેલાં. તે પૈકી ૧૫-૯-૧૯૪૩ ને રોજ લખેલ પત્રમાં તેઓ નોંધે છે : 'આ અધ્યાપકમાં ઐટલે ભાદ. છ. ૧૭ સે મારી વરસભાઈ ગઈ. પરંતુ યે, 'કે પછી ૧૧ યુ' જીઝું ?' એ હિસાબે એમને જન્મ ૧૮૯૨માં થયો હોયો નોઈએ. જુગતરામલાઈને એક એકું રમરણુ છે કે મહાદેવલાઈથી તેઓ થોડા મહિના નાના હતા. મહાદેવલાઈનો જન્મ ૧-૧-૧૮૯૨ ને રોજ થયેલો. 'એ નેતાં ૧-૯-૧૮૯૨ ને રોજ જુગતરામલાઈનો જન્મ હોય તો મહાદેવલાઈથી થોડા મહિના નાના હોવાનો એમનો ખ્યાલ સાચો પડે.

પરંતુ વરસો આંગેતો આ વિવાદનું નિવારણુ લાવવાની ગયે વર્ષે (૧૯૮૨) સેવાદિન (પહેલી સાપ્ટેમ્બર) ને નિમિત્તે હાજર રહેલા દવિ શ્રી ઉમાશંકર નોખીએ એક વરસ સુકિત સુઝાડી. તેમણે કહ્યું કે આજથી માંડીને દશ વરસ સુધી તમે જુગતરામલાઈની જન્મ શતાબ્દી જીજવો !

૫ પિંપળવાડીથી સચાલુપર

માણસના જીવનમાં બાલ્યાવસ્થા પછી કિશોર અવસ્થા આવે છે. ત્યાર બાદ તે તરુણ બને છે. પરંતુ આને પણ લાસતની મોટાભાગની સંજોગો જીવન એવી રીતે વીતે છે કે તે બાલિકા ગટીને તરુણી બને એની વચ્ચેનો કિશોરી અવસ્થાનો કે તારુણ્ય પ્રવેશ અવસ્થાને ઠાળ આવતો જ નથી અથવા સાવ ટૂંકાઈ બળ્ય છે. આજથી એ સી તેનું વર્ષ પહેલા આ વાત ધુરૂષોને પણ લાગુ પડતી. તે બાળક મટાંની સાથે જ જીવનની જવાબદારીઓ વહેરતા જીવન બની બળ્ય છે. જીવન પર અવનવા સંસ્કારો નાખતો અને વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને ખીલવના વચ્ચે ગણિ લગભગ નહિવત્ બની રહે છે. આપણા જુગતરામલાઈનું પણ લગભગ એવું જ બનેલું. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બે વાર નાપાસ થવાથી અમને માથે

નોકરી શોધવાની અને કામગીરીમાં ધડબાની જવાબદારી આવી પડી પરંતુ એ જવાબદારી વંદાસ્વાની સાથે પણ જુગતરામલાઈનું મંદકર સંચય અને વ્યક્તિત્વ ધરાવતું કાગ બરી રતું. એનું મુખ્ય કારણ હતું કેટલાક સબજનોની સમર્થિત. આ સમર્થિત એમને જીવનની નવી દિશા આપવાની નીવડી.

પિંપળવાડી

મેટ્રિકની પરીક્ષા દેવા જુગતરામ મુળાઈ બેઠા મોટાભાઈ માધવલાલ સાથે પિંપળવાડીમાં રહ્યા. પ્રથમ પ્રમાણમાં નિષ્ફળ બતાં મોટુબજાર તેજપાલ હાઈસ્કૂલમાં બેસાડવામાં આવ્યા. ત્યાં સંસ્કૃતમાં રસ વધ્યો, પણ સ્થિતિ અને ઇતિહાસમાં પ્રાપ્તિ ન થઈ તેથી કરી નાપાસ થયા. મોટાભાઈએ ધાસલેલનો ધંધો મુશી એક અમેરિકન કંપનીમાં કારકુત તરીકેની નોકરી શોધી આવી. આમ જુગતરામને બાલ્યાવસ્થા પૂરો થયો અને એમને માથે જવાબદારી આવી. આખા દેશમાં પથરાયેલી આ કંપનીના બસો ત્રણસો નેટલા કાર્યકર્તાઓના રિપોર્ટો ફાઈલ કરવાનું કામ જુગતરામને શોંખાયું. એ કાગળિયાં ગેલવાં જુગતરામને રવાણાવિદ રીતે જ આ વેપાર વિશે થોડી સમજ પડી. સુંદર અક્ષરને કારણે એમને વાઉચરોની નકલ કરી મૂળ વાઉચરો સાથે બેડવાનું કામ પણ શોંખાયું. એનાથી કંપનીના આર્થિક વહેવાર અંગે પણ થોડી સમજ આવી. આ કામની સાથોસાથ જુગતરામના સંસ્કાર સંચયનું કામ ચાલુ હતું. પહેલી અક્ષર પડી તરહરશાસ્ત્રી ગોડસેની તેઓ આ વિસ્તારમાં જ રહેતા. અવારનવાર એમનાં ગીતા કે ઉપનિષદો પર પ્રવચનો થતાં. એમની વાણીનો પ્રવાહ અસ્ખલિત વહેતો. કિશોર જુગતરામ તે મુખ્યભાવે સાંભળતા. ગીતાનો શોખ તે એમને એના પહેલાથી જ લાગ્યો હતો. ગીતા વિશેની સમજ ગોડસે શાસ્ત્રીનાં વિકતાસુકત પ્રવચનોથી પાલી. આ અવસરને લીધે જુગતરામની મરાઠી ભાષામાં પણ પ્રાંજલતા આવી અને સંસ્કૃતનાં મૂળિયાં થોડાં જાડાં ગયાં.

સ્વામી આનંદના સાનિભ્યમાં

ખીજ અને કદાચ સૌથી વધુ પ્રભળ અસર ઘણું સ્વામી આનંદની. એમને વિશે જુગતરામલાઈ પોતાની જીવનકથામાં એક આપું પ્રકરણ આપે છે. તેમાં તેઓ કહે છે : 'આ દિવસોમાં એક મારાથી સહેજ મોટી ઉમરનો, ઝીણી ઝીણી દાદીવાણી, પારકઈક આંગિવાણી, હસમુખો, ઓરવળો અને લગભગારી જીવાનિયો આમરી ચાલીમાં તેના મોટાભાઈને ઘેર આવ્યો. અમે ચાલીના જીવાનિયાઓ તેના તરફ ખૂબ આકર્ષાયા અને વખતોવખત તેને વીઠાઈને તેની સ્ફૂર્તિદાયક વાતો સાંભળવા લાગ્યા.'

થોડા વખતમાં તો જુગતરામને આ મોહક સાંજીના જીવનની હાઈકોતો બણી લીધી. એમને અગર પડી કે આને નેટલા રસ સંન્યાસીઓમાં હતો એટલો જ ગૃહસ્થોમાં પણ હતો, એમને સુખસતી ભાષા નેટલો જ કાંજ મરાઠી, હિંદી અને અંગ્રેજી પર પણ હતો અને ગંગાળી પણ ઠીક ઠીક બણીત. લાસતથી તરતસાન નેટલો જ રસ એમને રાજકારણમાં પણ હતો અને લોકમાન્ય ભોંડે તેમને એળખાણ હતી. તેમના ગીતાવરહસ્યના પોતે કરેલા અનુવાદની હસ્તપ્રત તેઓ પોતાની સાથે એળખાં લઈ રૂતા. તેમણે હિંદમાં અનેક બગાની યાત્રા કરેલી. તેમણે હિંદાલયની એમની યાત્રાના વર્ણન જુગતરામ અને તેના સાથીઓના મન મોહી લેતા, દરેક જીવાનિયાના જીવનમાં સ્વામી

આનંદ વ્યક્તિગત રસ લેતા. એમણે જુગતરામની સાહિત્યિક અભિરુચિ બેઠેને પરદેશી કંપનીની નોકરી છોડાવી એમની હાજી મહમદ અલારખિયા શિવજી સાથે ઝોળખ કરાવી, ‘વીસમી સદી’ નામના નવા પ્રગટ થનાર માસિકમાં એમને કામ આપાવ્યું. હાજી મહમદે જુગતરામને પ્રથમ વાર સારા પ્રકાશન અંગે તાલીમ આપી. સ્વામીએ કાકાસાહેબ કાલેલકર બેઠે પણ જુગતરામની ઝોળખાણ કરાવી આપી. મુળદંડમાં જુગતરામની તળિયત કચળાની બેઠેને એમને કાકાસાહેબ પાસે વડોદરા મોકલાવી આપ્યા. સ્વામીની હલામણ હતી તેથી જુગતરામે કાકાના કુટુંબમાં તરત સ્થાન મેળવી લીધું. સ્વામી અને કાકા સાથેનો જુગતરામ બેઠેનો આ સંબંધ રોષ આપના જીવન સુધી ટકી રહ્યો.

આમ મુખ્યમંત્રીને થોડાં વર્ષ જુવાનીમાં પ્રવેશતાં જુગતરામ સારું જીવનની નદી ફિરાંગો ઉઘાડી આપનાર નીવડ્યાં. મુળદંડમાં તેમના ગીતાના સંસ્કારે દંડ બન્યા. ત્યાં એમને રાષ્ટ્રીયતા શું એની પહેલી વાર બન્યું થઈ. રાષ્ટ્રીયતા અને ગીતાનો મેળ કરાવનાર ‘ગીતારહસ્ય’ એમની આગળ હતું થયું. વીસમી સદીના ભારતમાં વહેતા લગભગ તમામ નવા પ્રવાહો વચ્ચે જુગતરામ અનાયાસ જ આવી ગયા. અગળ ઉંચર છાપામાં મદદનીશ તરફિયું જે કામ એમને ગાંધીજીની સંજ્ઞામાં લઈ જવાનું હતું તેના પ્રથમ પાંદો પણ એમને પિપ્પલાડીના વાસ દરમિયાન જ મળ્યા. ગુજરાતી, મરાઠી અને સંસ્કૃત સાપાઓ પ્રત્યેની એમની રુચિ પણ આ કાળ દરમિયાન જ ખીલી.

વડોદરામાં

મોટાભાઈ મુળદંડ છોડી કાઠિયાવાડ યાત્રા ગયા હતા તેથી મોટું ધર છોડી જુગતરામ કાલ્યાણેથી પર નિજીયસાગર વાળી ગલીમાં નાના ઘરમાં રહેવા ગયા હતા. ત્યાંથી તેઓ યોગ્ય મહોલ્લાના વીસમી સદીના દ્વંદ્વર સુધી આવડન કરતા. વીશીમાં જન્મતા. મુળદંડે જીવન એમના શરીરને અત્યુદ્ધન નહોતું આપતું તે બેઠે સ્વામી આનંદે તેમને વડોદરા જવા સૂચવ્યું. મુળદંડની જોરડી સુઠેલી તેઓ ૧૯૧૨ માં વડોદરા જવા ઉપડી ગયા. કાલેલકર કુટુંબમાં કાકાસાહેબ સિવાય બીજા કોઈ બેઠે ઝોળખાણ ન હોવા છતાંય આપણું કાકાએ એમને વધાવી લીધા અને નાના ચંકર અને બાળની સોખત એમની જિંદગીમાં તાબજી ભરી દીધી અને એમની મરાઠીને વધુ સ્થાળ બનાવી. કાકાને રસોડામાં રોટલી વણવામાં મદદ કરવી, નાના બાળ શંકરને રસાડવા, અને કાકા-સાહેબની વિશાળ લાઈબ્રેરીમાંથી પુસ્તકો વીણીને વાંચ્યા કરવાં એ જ વડોદરાના કાળનો મુખ્ય કાર્યક્રમ હતો. આ કાળની નવી સત્સંગિતિ તે કળાશુર રશિયન રાવળ બેઠેની હતી. અને નની ઉપલબ્ધિ બંગાળી સાપાતું શિક્ષણ અને બહિષ્કારની રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓથી સભર નવલકથાઓનું વાચન એ હતી.

કાકાસાહેબને ત્યાં રાત્રીના એક કાળના સ્વપ્ના શ્રી દેશપટે ઉર્દૂ ‘સાહેબ’ બેઠે ઝોળખાણ કર્યું. એમને આગજીવન અને ધરીબામાં રસ હતો. તેઓ આનંદના રોક પર આવેલ સયાજીપુરા ગામે રહેતાં. તેમની પાસેની બીડમાં વાસ કરીને રહેલા રણારીઓની એક સહકારી મંડળી તેમણે સ્થપાવી આપી હતી. સયાજીપુરામાં દેશપટે સાહેબ એક માટુરિતું મંદિર આમંત્રેતા તરીકે સ્થાપવા માગતા હતા. કાકાસાહેબે આ મંદિરના પૂજારી તરીકે જુગતરામને સયાજીપુરા ગામે બંધને રહેના નેપાથ કર્યા.

સયાજીપુરા

સયાજીપુરાનો વાસ એ જુગતરામભાઈ સારું પ્રથમ ગ્રામવાસનો અનુભવ હતો. મંદિરમાં માટુરિતી આરતીની પૂજા ઉપરાંત તેમણે રણારીઓના નેસમાં બંધને એમનાં જીવનમાં પણ રસ લેવા માંડ્યો. આ લોકો બેઠે સરળ ગુજરાતીમાં વાત ન કરી શકવાનો કાકા-સાહેબના મનમાં વસવાટ હતો. જુગતરામભાઈ સારું એવી કોઈ ગુસ્સેલી નહોતા. તેમણે એમના મુખ દુઃખની કહાણી સાંભળી અને ગામણુ મહાભારતની કથાઓ આ લોકોને સમભવ એવી સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે કહી મંથળાવી. આમસેવાનાં દેવમાં જુગતરામભાઈ-નાં આ પ્રથમ પગણ હતો. નાનપણ અલગત દેવનગરી લઢવાણ અને નાટકશાળાવાળા ‘બ્રાંગ્રામાં ગોબુ’ હતા. કિશોર અવસ્થા અને તારુણ્ય પ્રવેશ ભલે મુળદંડની મલીઓમાં ગાળી હોય, પણ ગણપત બાપા બેઠે લખતરના મોતીસર તળાવની મોજ માણેલી, માતાના કાકા કાકાભાઈની બેઠે દૂર દૂર સુધી ગામડાંઓમાં ફરવા જતાં તે કાળનાં સંસ્કરણો મનમાં સદા મીઠાં સંભારણું બગાડતાં. એ ગામડામાં લાંબો વખત રહેવાને જુગતરામભાઈ સારું આ પહેલો પ્રસંગ હતો. એ પ્રથમ પ્રસંગે જ એમને પોતાની સર્જન શક્તિ અજમાવવાની તક મળી એ પણ એક સુલભ સંયોગ હતો. માણસની જુવાનીમાં એને પોતાની સર્જન શક્તિ અજમાવવાની તક મળે એ ઘણું અગત્યનો પ્રસંગ હોય છે. એમાંથી એને નિંદગીની નવા વળાંક મળે છે. કોઈ કોઈ વાર જીવનનું મિશન પણ મળી રહે છે. આ મિશનમાં એના વ્યક્તિત્વની સોળે કળાએ ખીલાવાની શક્યતા-સંસાવના ભરી પડી હોય છે.

આવો નવો વળાંક અને આવું નું મિશન મળવાને જુગતરામભાઈ-ને હજી વરસ એ વરસની વાર હતી. પરંતુ સયાજીપુરાનો આ વસવાટ પાછળથી ગાંધીજીના આશ્રમના સુસૌકરના પૂર્વાભાસ સમે ઉપકાળની આધાર બેવે. હો એટલું નહીં, નવજીવન જુગતરામ સયાજીપુરાના રણારીઓના નેસમાં માટુરિતી મંદિરમાં આરતી ગાતો અને કથા કરતો પોતાનું વ્યક્તિત્વ સંપાદિત કરી રહ્યો હતો.

૬ ગાંધીને ગરજો

આપણા કાળનાયકનાં જીવનમાં હવે આવે છે એવો કાળ જેને આપણે એનો નવજીવન કાળ કહી શકીએ. જુગતરામભાઈનાં જીવનમાં આ કાળે ગાંધી રંગ લાગે છે.

સામરમની આશ્રમ

દક્ષિણ આફ્રિકામાં કમ્પેચીર ગાંધીને સત્યાગ્રહી તરીકે એની પ્રથમ સફળતાઓ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. પણ આ વિરાટ વ્યક્તિત્વવાળા પુરુષને સારું દક્ષિણ આફ્રિકાની સિન્ડી કોમ તે એક નાનકડી પ્રયોગશાળા સમાન હતી. સત્યાગ્રહના વ્યાપક પ્રયોજો તે એને ભરતખંડની વિશાળ ધ્વનિ પર જ કરવાના હતા. ભારત સેવક ગોખલેની સલાહથી એણે એક વર્ષ સુધી આંખો ઉઘાડી રાખી, કાન છુલ્લા રાખીને અને હૃદય સુદા રાખીને દેશની પરિસ્થિતિને બારીકાઈથી નિહાળી હતી. અમદાવાદ પાસે પ્રથમ કોચરખમાં અને પછી સામરમતી પાસે કુધેધરના મહાદેવ પાસેની કાંટખમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. તેઓ કહેતા, ‘કોણ બન્યું દેસ, પણ તે સંસ્થાને હું’ હાથ લગાડું છું’ તેને આખરે આશ્રમમાં પસંદી નાખ્યા સિવાય કું રહેતો નથી—બહુ કે થીડું’ ક્યું’ અને આવડતું જ

જન્મની તારીખ ૧૮-૯-૧૮૮૮ની હોવી જોઈએ. શ્રી જળલભાઈએ આ બાબતમાં વહેવાણુ જઈને તપાસ કરેલી. ત્યાંની દાંતરાજ હાઈસ્કૂલમાં એમની જન્મ તારીખ ૧૮મી વહિ, પણ ૧લી સપ્ટેમ્બર નોંધાયેલી છે. અને હવે વેડફી મંડળમાં એ જ તારીખ જુગતરામભાઈના જન્મદિન (એટલે કે સેવાદિન) તરીકે જીનવાય છે.

પણ જન્મની માત્ર તારીખ જ નહિ, પણ વર્ષ બાબતમાં પણ અનિશ્ચય પ્રવર્તે છે. દાંતરાજ હાઈસ્કૂલની નોંધ મુજબ જન્મ ઇસ્તીસન ૧૮૯૫માં થયો હતો. એટલે 'મારો જન્મદિન' વાળા પ્રકરણમાં જુગતરામભાઈએ જણાવ્યો છે તેના કરતાં સાત વર્ષ ઓછાં હોવા જોઈએ.

મારી જીવનકથામાં પિતાશ્રીના અવસાનનું વરસ ૧૮૯૭ રાંકીને તેઓ કહે છે કે ત્યારે મારી ઉંમર ૭ વર્ષની હતી. એ આંદાજ કંઈક બરાબર લાગે છે. પરંતુ એ જ ઘટના અંગે ગીતા ગીતમંજરીની પ્રસ્તાવના સમી 'મંજરીમાં મૂળિયાં' માં તેઓ લખે છે કે 'પિતાશ્રી સુજરી ગયા ત્યારે હું ૭ નવ વર્ષનો બાળક હતો.'

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોથી જુગતરામભાઈને વિસ્મરણ થાય છે, તેથી પાછલી વયે કરેલાં એમનાં અનુમાનો કરતાં આપેડ વયે કરેલાં વિધાનો માનવાને આપણું મન વધુ તૈયાર થાય છે. તે મુજબ આલેખકને એમના જન્મના વરસ અંગે નીચેના આધાર વધુ પ્રમાણુલ્લુત લાગે છે.

યરવડાની જેલમાંથી જુગતરામભાઈએ બહુને અબપૂર્ણ મહેતાને નિમિત્ત પત્રો લખેલા. તે પૈકી ૧૫-૯-૧૯૪૩ ને રોજ લખેલ પત્રમાં તેઓ મેં છે: 'આ અઘડાડિયામાં એટલે ભાદ. ૨૫. ૧૩ સે મારી વરસગાઈ મળે. પરંતુ મેં, કે પછી ૧૫ મું ઇક્કડ?' એ હિસાબે એમને જન્મ ૧૮૯૨માં થયો હોય જોઈએ. જુગતરામભાઈને એક એટું રમણુ છે કે મહાદેવભાઈથી તેઓ થોડા મહિના નાના હતા. મહાદેવભાઈનો જન્મ ૧-૧-૧૮૯૨ ને રોજ થયેલો. એ જોતાં ૧-૯-૧૮૯૨ ને રોજ જુગતરામભાઈનો જન્મ હોય તો મહાદેવભાઈથી થોડા મહિના નાના હોવાનો એમનો ખ્યાલ સાચો પડે.

પરંતુ વરસો અંગેના આ વિવાદનું નિવારણ લાવવાની ગમે વર્ષે (૧૯૮૨) સેવાદિન (પહેલી સપ્ટેમ્બર) ને નિમિત્તે હાજર રહેલા ઈવે શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ એક સરસ મુકિત સુઝાડી. તેમણે કહ્યું કે આપણી માંડીને દસ વરસ સુધી તમે જુગતરામભાઈની જન્મ શતાબ્દી જીવો!

૫ પિંખવાડીથી સચાલુપુરા

માણસના જીવનમાં બાલ્યાવસ્થા પછી કિશોર અવસ્થા આવે છે. ત્યાર બાદ તે તરૂણ બને છે. પરંતુ આજે પણ ભારતની મોટાભાગની ગ્રામીણ જીવન જોવી રીતે વીતે છે તે બાલિકા મરીને તરૂણી બને એની વચ્ચેનો કિશોરી અવસ્થાનો કે તારૂણ પ્રવેશ અવસ્થાને કાળ આવતો જ નથી અથવા સાવ ટુંકાઈ ભાય છે. આજેથી એમની નેત્રું વર્ષ પહેલા આ વાત મુક્યેને પણ લાગે પડતી. ને બાળક મર્યાની સાથે જ જીવનની જવાબદારીઓ વડોતના જુવાન બની ભય છે, જીવન પર અવગત સંસ્કારના નાખતા અને આદિના ભવિષ્યને ખસવવા વચ્ચેના પ્રાણ લગભગ નાંચતું બની રહે છે. આપણા જુગતરામભાઈનું પણ લગભગ એટું જ પહેલું મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બે વાર નાપસ થવાથી અમને માંધે

નોકરી શોધવાની અને કામધંધામાં પડવાની જવાબદારી આવી પડી પરંતુ એ જવાબદારી વહેંચવાની સાથે પણ જુગતરામભાઈનું મસ્કાર સંચય અને વ્યક્તિત્વ ધકતરતું કામ ભરી રહ્યું. એટું મુખ્ય કારણ હતું કેટલાક સંજ્ઞાઓની સંગતિ. આ સંગતિ એમને જીવનની નવી દિશા આપવાની નીવડી.

પિંખવાડી

મેટ્રિકની પરીક્ષા દેવા જુગતરામ મુળઈ જઈ મોટાભાઈ માધવલાલ સાથે પિંખવાડીમાં રહ્યા. પ્રથમ પ્રયાસમાં નિષ્ફળ જતાં ગોઠુળદાસ તેજપાલ હાઈસ્કૂલમાં ગેસાડવામાં આવ્યા. ત્યાં સંસ્કૃતમાં સ્વખો, પણ ગ્રંથિત અને ઇતિહાસમાં પ્રગતિ ન થઈ તેથી ફરી નાપાસ થયા. મોટાભાઈએ હાસતેલનો ધંધો મૂકી એક અમેરિકન કંપનીમાં કારકુન તરીકેની નોકરી શોધી આપી. આમ જુગતરામને બાલ્યાશળ પૂરો થયો અને એમને માથે જવાબદારી આવી. અર્થાત્ દેશમાં પથારીથી આ કંપનીના બસે ત્રણસો જેટલા કાર્યકર્તાઓના રિપોર્ટો ફાઈલ કરવાનું કામ જુગતરામને સોંપાયું. એ કામગિરીમાં સમજ પડી. જુગતરામને સ્વાભાવિક રીતે જ આ વેપાર વિશે થોડી સમજ પડી. સુંદર અક્ષરને કારણે એમને વાઉચરોની નકલ કરી મૂળ વાઉચરો સાથે એડવાન્સ કામ પણ સોંપાયું. એટાથી કંપનીના આર્થિક વહેવાર અંગે પણ થોડી સમજ આવી. આ કામની સાધોસાથ જુગતરામના સંસ્કાર સંચયનું કામ ચાલુ હતું. પહેલી અક્ષર પડી નરહરશાસ્ત્રી ગોસ્વેતી તેઓ આ વિસ્તારમાં જ રહેતા. અવારનવાર એમનાં ગીતા કે ઉપનિષદો પર પ્રવચનો થતાં એમની વાણીનો પ્રવાહ અસ્પષ્ટિત વહેતો. કિશોર જુગતરામ તે કુશલભાવે સાંભળતા. ગીતાનો શોખ તો એમને એના પહેલાથી જ લાગ્યો હતો. ગીતા વિશેની સમજ ગોસ્વે શાસ્ત્રીના ચિકિત્સાક પ્રવચનોથી ખીલી. આ શ્રવણને લીધે જુગતરામની મરાઠી ભાષામાં પણ પ્રાંભવાઈ આવી અને સંસ્કૃતનાં મૂળિયાં થોડાં હોંડાં પ્રાં.

સ્વામી આનંદના ચાનિનધમાં

ખીણ અને કદાચ સૌથી વધુ પ્રખળ અસર થઈ સ્વામી આનંદની. એમને વિજે જુગતરામભાઈ પોતાની જીવનકથામાં એક આપું પ્રકરણ આપે છે. તેમાં કહે છે કે: 'આ દિવસોમાં એક મારાથી સહેજ મોટી ઉમરનો, ઝીણી ઝીણી દાંડીવાળો, પારદર્શક આંગોવાળો, હસમુખો, ચૌરસલું અને ભગવાંધારી જુવાનિયો અમારી ચાલીમાં તેના મોટાભાઈને ઘેર આવ્યો. અને ચાલીના જુવાનિયાઓ તેના તરફ ખૂબ આકર્ષિત અને વખતોવખત તેને વીટાઈ તેની સ્ફૂર્તિદાયક વાતો સાંભળવા લાગ્યા.'

થોડા વખતમાં તો જુગતરામે આ મોઢક સાધુના જીવનની હકીકતો બહુની લીધી. એમને ખબર પડી કે આને જેટલો સ્વ સંન્યાસીઓમાં હતો એટલો જ શુદ્ધસ્થોમાં પળુ હતો, એમને શુભરાતી લાખા જેટલી જ કાળ મરાઠી, હિંદી અને અંગ્રેજી પર ખગ હતો અને ગંગાળી પણ કીક કીક ભલતી. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન જેટલો જ સ્વ એમને શબ્દકરણમાં પણ હતો અને લોકાન્યસ જેડે તેમને ઝોળાળવા હતા. તેમના ગીતાકરમનાં પોતે કરેલા અનુવાદની ઉત્કૃષ્ટતા તેઓ પોતાની સાથે ઝોળીમાં લઈ રૂંતા. તેમણે દિનમાં અનેક જગ્યાની યાત્રા કરેલી. તેમણે દિમાલવની એમની યાત્રાના વર્ણન જુગતરામ અને તેના સહપાઠીઓમાં મન મોડી લેતાં, દરેક જુવાનિયાના જીવનમાં સ્વામી

આનંદ વ્યક્તિગત રસ લેતાં. એમણે જુગતરામની સાહસિક અભિરુચિ બોળેને પરદેશી કંપનીની મોકરી છોડાવી એમની હાજ મહમદ અસારખિયા શિવજી સાથે ઓળખ કરાવી, 'વીસમી સદી' નામના નવા પ્રગટ થનાર માસિકમાં એમને કામ આપાવ્યું. હાજ મહમદે જુગતરામને પ્રથમ વાર સારા પ્રકાશન અંગે તાલીમ આપી. સ્વામીએ કાકાસાહેબ કાલેલકર બેઠે પછુ જુગતરામની ઓળખાણ કરાવી આપી. મુંબઈમાં જુગતરામની તળિયત કથળતી બેઠેને એમને કાકાસાહેબ પાસે વડોદરા મોકલાવી આપ્યાં. સ્વામીની સલામતજી હતી તેથી જુગતરામે કાકાના કુટુંબમાં તરત સ્થાન મેળવી લીધું. સ્વામી અને કાકા સાથેના જુગતરામ બેઠેનો આ સંબંધ શેષ આખા જીવન સુધી ટકી રહ્યો.

આમ મુંબઈવાસનાં થોડાં વર્ષ જુવાનીમાં પ્રવેશતાં જુગતરામ સારુ જીવનની નવી દિશાએ ઉઘાડી આપનાર નીવડ્યાં. મુંબઈમાં તેમના ગીતાના સંસ્કારો દૃઢ બન્યા. ત્યાં એમને રાષ્ટ્રીયતા સુઝેની પહેલી વાર બળજ થઈ. રાષ્ટ્રીયતા અને ગીતાના મેળ કરાવનાર 'ગીતારહસ્ય' એમની આશયજી હતું થયું. વીસમી સદીના ભારતમાં વહેતા હજબજ તમામ નવા પ્રવાહો વચ્ચે જુગતરામ આનંદાસ બાપ્તિસ્ટા ગદ્યા, આગળ ઉપર છાપામાં મહદનીય તરફિલું જે કામ એમને ગ્રાધીજીની સંગતિમાં લઈ જવાનું હતું તેના પ્રથમ પાંદો પછુ એમને પિપ્પળવડીના વાસ દરમિયાન જ મળ્યા. જુગતરામ, મરાઠી અને સંસ્કૃત ભાષાઓ પ્રત્યેની એમની રુચિ પછુ આ કાળ દરમિયાન જ ખીલી.

વડોદરામાં

મોટાભાઈ મુંબઈ છોડી કાકાસાહેબ આવ્યા ગયા હતા તેથી મોટું ઘર છોડી જુગતરામ કાલણાદેવી પર નિર્ણયસાગર વાળી ગ્રામીમાં નાનાં ઘરમાં રહેવા ગયા હતા. ત્યાંથી તેઓ બીજા મહોલ્લાના વીસમી સદીના દરતર સુધી આગળ કરતા. વેળાની બનતા. મુંબઈનું જીવન એમના શરીરને અનુકૂળ નહોતું આવતું તે બેઠે સ્વામી આનંદે તેમને વડોદરા જવા સૂચવ્યું. મુંબઈની ઓરડી સંકેશી તેઓ ૧૯૧૨ માં વડોદરા જવા ઉપડી ગયા. કાલેલકર કુટુંબમાં કાકાસાહેબ સિવાય બીજા હાઈ બેઠે ઓળખાણ ન હોવા છતાં માથાળું કાકાએ એમને વધારી લીધા અને નાના શંકર અને બાળની સોયને એમની બિંદલીમાં તાબગી ભરી દીધી અને એમની મરાઠીને લુહુ રસાળ બનાવી કાકાને રસોડામાં ચેલવી વાણુવામાં મદદ કરવી, નાના બાળ શંકરને રમાડવા, અને કાકાસાહેબની વિશાળ લાઈબ્રેરીમાંથી પુસ્તકો વીણીને વંચ્યા કરવાં એ જ વડોદરાનાં કાળને મુખ્ય કાર્યક્રમ હોતા, આ કાળની નવી સત્ક્રિયતા તે કળાશુરુ રવિશંકર રાવળ બેઠેની હતી. અને નવી ઉપલબ્ધ બંગાળી ભાષાનું શિક્ષણ અને વક્રિમયદની રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓથી સભર નવલદાયોઓનું લાવન એ હતી.

કાકાસાહેબને ત્યાં રાત્રીના એક કાળના સુખા શ્રી દેશપાંડે હજી 'સાહેબ' બેઠે ઓળખાણ થઈ. એમને ગ્રામજીવન અને ગરીબોમાં રસ હતો. તેઓ આત્મવા રોક પર આવેલ સ્વાજીપુરા ગામે રહેતા. તેમની કાળની બીડમાં વાસ કરીને રહેલા રમણીજીની એક સહકારી મંડળી તેમણે સ્થપાવી આપી હતી. સ્વાજીપુરામાં દેશપાંડે સાહેબ એક માંડુતિનું મંદિર આમંદેતા તરીકે સ્થાપવા માગતા હતા. કાકાસાહેબે આ મંદિરના પૂજારી તરીકે જુગતરામને સ્વાજીપુરા ગામે જઈને રહેતાં તૈયાર કર્યાં.

સયાજીપુરા

સયાજીપુરાનો વાસ એ જુગતરામભાઈ સારુ પ્રથમ ગ્રામવાસનો અનુભવ હતો. મંદિરમાં મારુતિની આરતીની પૂજા ઉપરાંત તેમણે રમણીજીના નેસમાં બઈને એમનાં જીવનમાં પશુ રસ લેવા માંડ્યો. આ લોકો બેઠે સરળ જીવનમાં વાત ન કરી શકવાનો કાકાસાહેબના મનમાં વસવસો હતો. જુગતરામભાઈ સારુ એવી કોઈ મુશ્કેલી નહોતી. તેમણે એમના મુખ દુઃખની કંઠાણી સાંભળી અને રામાયણ મહાભારતની કથાઓ આ લોકોને સમજાવ્યે એવી સરળ શૈલીમાં સરસ રીતે કહી સંભળાવી. ગ્રામસેવાના ક્ષેત્રમાં જુગતરામભાઈનાં આ પ્રથમ પગરુજી હતાં. નાનપણ અદ્યતન દેવનગરી વસ્ત્રાણ અને નાટકશાળાવાળા ધ્રાંગધ્રામાં ગાલુડું હતું. કિશોર અવસ્થા અને તાડુપ્પ પ્રવેશ ભલે મુંબઈની ગલીઓમાં ગાળી હોય, પછુ ગણપત ગાથા બેઠે લખતરના મોતીસર તળાવની મોજ માણેલી, માતાના કાકા કાકાભાઈની બેઠે દૂર દૂર સુધી ગામસંસ્કારમાં ફરવા જતા તે કાળનાં સંસ્કારોના મનમાં સદા મીઠાં સંભારણું જગાડતાં. એ ગામડામાં લાંબો વખત રહેવાને જુગતરામભાઈ સારુ આ પહેલો પ્રસંગ હતો. એ પ્રથમ પ્રસંગે જ એમને પોતાની સર્જન શક્તિ અજ્ઞાતવાની તક મળી એ પછુ એક મુલમ સંધોળ હતો. માથુસની જુવાનીમાં એને પોતાની સર્જન શક્તિ અજ્ઞાતવાની તક મળે એ મધ્યો અગત્યનો પ્રસંગ હોય છે. એમાંથી એને નિંદગીતો નવો વળાંક મળે છે. ક્રોઈ ક્રોઈ વાર જીવનનું મિશન પછુ મળી રહે છે. આ મિશનમાં એના વ્યક્તિત્વની સોળે કળાએ ખીલવાની શક્યતા-સંભાવના ભરી પડી હોય છે.

આવેા નવો વળાંક અને આવું નવું મિશન મળવાને જુગતરામભાઈને હજ વરસ થે વરસની વાર હતી. પરંતુ સયાજીપુરાનો આ વસવાટ પાછળથી ગ્રાધીજીના આશ્રમના સૂચસિકાના પૂર્વાંશાસ સમેા ઉપલબ્ધની આપ્તા ભેગો હતો એટલું નહોતું, નવજીવન જુગતરામ સયાજીપુરાના રમણીજીના નેસમાં મારુતિના મંદિરમાં આરતી માતો અને કથા કરતો પોતાનું વ્યક્તિત્વ સંપાદિત કરી રહ્યો હતો.

૬ ગાંધીને ચરણે

આપણા કથાનાયકના જીવનમાં હવે આવે છે એવો કાળ જેને આપણે એનો નવજીવન કાળ કહી શકીએ. જુગતરામભાઈના જીવનમાં આ કાળે ગાંધી રંગ લાગે છે.

સામરમતી આશ્રમ

દક્ષિણ આફ્રિકામાં કમ્પીર ગાંધીને સત્યાગ્રહી તરીકે એની પ્રથમ સફળતાઓ પ્રાપ્ત થઈ ચૂકી હતી. પછુ આ વિરાટ વ્યક્તિત્વવાળા પુરુષને સારુ દક્ષિણ આફ્રિકાની હિન્દી કામ તો એક નાનકડી પ્રયોગશાળા સમાન હતી. સત્યાગ્રહના વ્યાપક પ્રયોગો તો એને ભરતખંડની વિશાળ ભૂમિ પર જ કરવાના હતા. ભારત સેવક ગોપલેની સલાહથી એણે એક વર્ષ સુધી આંગિા ઉઘાડી રાખી, કાન ગુલ્લા રાખીને અને હૃદય મુક્ત રાખીને દેશની પરિસ્થિતિને બારીકાઈથી નિહાળી હતી. અમદાવાદ પાસે પ્રથમ કોચરખમાં અને પછી સામરમતી પાસે દુધેધરના સહિદ પાસેની કાંલેચરમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. તેઓ કહેતા, 'કોણ બંધે ક્રમ, પછુ જે સંસ્થાને હું હાથ લગાડું છું તેને આપરે આશ્રમમાં પલટી નાખ્યા સિવાય હું રહેતો નથી—બંધે કે ખીલું કશું' મને આવડતું જ

નથી.' સામરમતી નદી કાંઠાની ખાવળી અને ખીબાં' ઝાડ ઝાંખરાં સાથે કરી તેઓએ એક તરફ પ્રથમ તંબુમાં રહી ને પછી આશ્રમવાસીઓના જ પુરુષાર્થ' વડે નાનાં નાનાં મકાનો બનાવતા જતા હતા, તો ખીજી તરફ એ આશ્રમમાં નવા નવા સામર્થ્યવાન લોકોને ઉમેરે કરી જતા હતા. ઇંચુ ક્ષિરતે પેલા માછીમારને બોલેને કહ્યું હતું, 'આવ, તને ભળમાં માણસ કેમ પકડવા તે શીખવું, હું' માણસોને- માછીમાર છું.' તેમ ગાંધી પણ પોતાની રેશમી ભળ વડે એક પછી એક માનવસાહસને પકડી રહ્યા હતા. આ ભળમાં આ કાળે પ્રથમ કાકાસાહેબ અને સ્વામી આનંદ અને ત્યાર બાદ એમની પછવાડે પછવાડે જીવતરામ પણ ઝડપાઈ ગયા.

વડોદરાના કૌશલ ગણેશ દેશપાંડે વિશે કાકાસાહેબને જહુ માન હતું અને એમના આગ્રહથી જ કાકાસાહેબે જીવતરામને સમાહપુરા મોકલેલા તે આપણે જોઈ ગયા. ગાંધીજી ન્યારે વિલાયતમાં મૅરિસ્ટર થવા સારુ અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે કેશવરાવ એમના સહાધ્યાયી હતા. 'બંનેએ તે કાળે જ એકબીજાના ઝુલ્લો પિઠાણેલા અને બંનેની ભાઈબંધી બંધાયેલી. કાકાસાહેબ અને સ્વામી અવારનવાર કૌશલ આશ્રમમાં ગાંધીજીનું કામકાજ જોવા આવી જતા. બંને તેજસ્વી જુવાનો પર ગાંધીજીની નજર દેરીલી. વળી કાકાસાહેબને તો તેઓ યુરદેવ રવીન્દ્રનાથના શાંતિનિકેતન આશ્રમમાં પણ મળી ચૂકેલા અને કેળવણી અંગે એમને જોડો રસ હતો તેની નીંધ લઈ ચૂકેલા. પોતાના આશ્રમમાં ક્ષિણજીના પ્રયોગો ચરૂ કર્યાં એટલે ગાંધીજીએ કાકાસાહેબને સંભાર્યા અને દેશપાંડે સાહેબને કહીને એમની લક્ષ્યાંશુથી તેમને પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. ગાંધીજીએ ન્યાં ન્યાં નહેરકામ કહ્યું ત્યાં ત્યાં તેઓ પોતાના વિચારોની રજૂઆત કરવા સારુ કોઈકને કોઈક ઊપાગો ઉપયોગ કરતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન' ભારતમાં 'યંગ ઇન્ડિયા' અને 'નવજીવન' અને પાછળથી 'હરિજન' પત્રો ગાંધીજીના વિચારોનાં વાહક બની રહ્યાં.

નવજીવનની જવાબદારી લીધી એટલે ગાંધીજીને સ્વામી સાંભાર્યા. એમને દુ'બંધમાં ઊપાગો કામકાજને અનુભવ હતો અને ખીજી રીતે તેઓ પ્રતિભાવાન જુવાનિયા હતા એ ગાંધીજીની માણસનું હવેશત પારખનાર અવેરી આંખો કપારનીયે પારખી ચૂકી હતી. સ્વામીને પોતાની પાસે તાણુવા એમને દેશપાંડે સાહેબ અને કાકાસાહેબ બંનેની લક્ષ્યાંશુને ઉપયોગ કરેલા પડ્યો.

આમ જીવતરામભાઈના વડોદરાના બંને આધારો ઉપડી ગયા એટલે જીવતરામભાઈને સારુ એમની પાછળ ખેંચાઈને ગાંધીજીના આશ્રમમાં આવવું એ સાલ સ્વાભાવિક જ હતું. આમજે બંને ભય સાથે તેઓ પહેલાં પણ અવારનવાર ગાંધીજીના દર્શને તો આવી ચૂકેલા અને ગાંધીજીની મોહિતી તો કંઈક અંશે એમને પણ લાગી ચૂકેલી.

૧૯૧૫થી ૧૯૨૧ નો જમાનો રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં એવો ગણા હતા કે તેમાં રાષ્ટ્રના રંગમય પર ગાંધીજીએ સુરધાર તરીકે પ્રવેશ કર્યો અને નેત્રનેત્રોમાં તો શમા પાછળ પરવાના ભેડી આવે તેમ દેશને બુદ્ધે બુદ્ધેથી એક એકથી યજ્ઞિતાત સેવકોએ આવીને ગાંધીજીના ચરણમાં આવી રાષ્ટ્ર ખાતર પોતાનાં જીવન સમર્પિત કરી દીધાં. એકાદ દાયકાના દુઃક ઝાળામાં તો આ સેવકોનું હૈર

અળકી ભીંખવું હતું. સત્યાગ્રહ આશ્રમની તાલીમશાળામાંથી ગાંધીજી એક નવું રાષ્ટ્રીય નેતૃત્વ પેદા કરી રહ્યા હતા.

આશ્રમમાં આવતાંની સાથે જીવતરામભાઈને જે ભાવતોએ આદર્યાં તે તેમના ભાવિ જીવનની દિશા નક્કી કરનારી નીવડવાની હતી. પોતાની જીવનકથામાં જીવતરામભાઈ આવાં ચાર તરવાનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે.

આશ્રમની પ્રાર્થના

એમાં પહેલું તત્ત્વ હતું આશ્રમની પ્રાર્થનાનું. નાનપણથી જીવતરામભાઈને ધાર્મિક સંસ્કારો તો હતાજ. માતા પિતા અને દાદા તરફથી મળેલી તેમને તો સ્વાભાવિક વારસો હતો, મુંબઈ-વાસના કાળમાં ખોબ હાજી મદદમદ અલારખિયા શિવજીની મોખતમાં એ ધર્મ સંસ્કારની સંકીર્ણતા ઘટવા પામી હતી. સ્વામી આનંદના સ્કસ'એ તેમને વેદાંત અને રામકૃષ્ણનો પંથ ચીંધો હતો. સમાજ-પુરાના ઉત્સાહન મંદિરે એમને લોકસુલક ધર્મચાર શોધતા કરી ચૂક્યા હતા. સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં આવીને તેમને યુગાનુકૂલ ઉપાસના મળી. સત્યાગ્રહ આશ્રમની પ્રાર્થનામાં એમને યોગીની સાધના અને ક્રાંતિકારીની સમાભેષાસનાનો મેળ થયેલો દેખાયો. જીવતરામભાઈના સર્વ ઝંઘારાં ઈષ્ટ એવા આત્મચર્યાના મથવા આશ્રમી કેળવણીમાં તેઓ પ્રાર્થના વિશે જે લખે છે તેમાંજે સત્યાગ્રહ આશ્રમની પ્રાર્થનામાં મળેલી અને પાછળથી વેદકીના સ્વરાજ આશ્રમમાં વારંવાર અનુભવેલા આનંદ પ્રગટ થાય છે.

'ભગીને તરત સવારના ધ્યાનપ્રકૃતિમાં પ્રાર્થના કરીએ તેથી આપણા હૃદયમાં એવો આનંદ આનંદ ભિભરાઈ રહે છે કે તેની ધૂનમાં આપણો આખો દિવસ આનંદ ઉત્સાહમાં પસાર થાય છે. ગમે તેટલું કામ કરીએ તોયે આપણને થાકજ લાગતો નથી. સંખ્યા-કાળે પાછા આપણે કામકાજ સંકેલી નિરાંત પ્રાર્થનામાં ભેસીએ છીએ ત્યારેયે એક પ્રકારની અલોકિત વર્તિન અનુભવીએ છીએ. ભગવાને આપણું એક વધુ દિવસ-ગુણ સ્વીકાર્યું' એવો આપણને સંતોષ થાય છે... પ્રાર્થના એ આપણા સર્વ કાર્યક્રમોમાં સૌથી રસિક અને આકર્ષક કાર્યક્રમ છે.'

અને પ્રાર્થનાની સાર્વક્રિકતા વિશે તેઓ આટલાજ કાંત્યામક શબ્દોમાં કહે છે : 'આપણા સર્વ આશ્રમવાસી મિત્રોને ન્યારે ન્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણને આનંદનો ઉમંગજો આવે છે, પણ ન્યારે તેમના અને આપણા કંઠાસાથી નીકળતી પ્રાર્થનાનો એકત્ર થયેલો લેખ આપણે સાંભળીએ છીએ ત્યારે આપણા આનંદને ખરેખર પૂર્ણિતાની ભરતી જ આવે છે.'

આ મંથમાં કરેલું સામક્રિક પ્રાર્થનાનું વર્ણન આપણને એકી સાથે સત્યાગ્રહ આશ્રમ સામરમતી અને સ્વરાજ આશ્રમ વેદકીનું સ્મરણ કરાવી ભજ છે.

'સુદર ઝાડોની કુંજમાં વીટળાયેલી આપણા આશ્રમનો ચોક આપણને વહાલો લાગે છે, પણ ન્યારે તેની ઉવામાં આપણા સૌનો સામરો પ્રાર્થના લેખ વ્યાપી વળે છે ત્યારે તો આપણા આત્મા નાચી જ ભેજે છે, મનમાં એવી ભિંમી થઈ આવે છે કે આ ધૂમિને માટે જ જોઈએ મળું' આપી છંદિને; મનમાં એવું બળ અનુભવવા લાગીએ છીએ કે ભણે આ સૌ સાથીઓ સાથે જુદ શેતાનની સેનાને પચુ ચુક આપીએ.'

વળી તેઓ કહે છે: ‘આપણે સૌ પ્રજાના રાહના મુસાફર છીએ.’
રાહ લાંબી છે, વિદેશ છે, અનુભવ છે. તેમાં કમલે ને પથલે
સહ અને નેપથ્યે પથરાયેલાં છે અને આપણું પત્ર નિર્ગળ છે.
પત્ર કરતાંયે મન પોણું છે અને મન કરતાં વળી છાતી દીલી
છે... પ્રજાને પંથ આપે વિદેશ છે, પણ તે આપણે સ્વીકર્યો છે.
તેમાંથી પાછા ન પડીએ, આગળ ને આગળ ધપાવે જઈએ એ
આપણી નિરંતરની ઈચ્છા છે. તે માટેનું બળ પ્રાર્થના વિના
આપણે બીજે કયાંથી લેવા જઈશું?’

આશ્રમી રસોડું

જુગતરામભાઈને આશ્રમ જીવનનું બીજું આકર્ષક તત્ત્વ લાગ્યું
આશ્રમનું રસોડું. યુવકોમાં હાજર અહમ્મ અસારખાને ત્યાં તેઓ
‘વીસમી સદી’માં કામ કરતા ત્યારે એમના હાથનું ખાવાનુંયે ખપતું
નહોતું. સ્વામી અને કાશીની સગવડમાં આવ્યા પછી એ આસહજે
મનમાંથી ગયેલી. આશ્રમમાં સામુદ્રિક રસોડામાં કેટલાક ફિઝ્યુસ્ક
લેક્ષિકા વિચારોને દેસ ન પહેંચે એટલા સાચુ એવા પાટલોએની
ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી કે જમતા તો મધી વર્ણના અને
બધા વર્ણના લેક્ષિકા સાથે પણ ફરકતો પારલો જુદો મંડાતો.
આટલી આસહજેટનો પણ છેદ ઉડાડનારા લેક્ષિકાં જુગતરામભાઈ
આગળ પડતા હતા. અસ્પૃશ્યતા નિવારણના આ પ્રયત્ન કાર્યક્રમને
જ તેઓ આશ્રમની રાણી શાળાના ‘રાણીવ’ તત્ત્વ તરીકે
ઐલાખાવે છે. આશ્રમના સાદા આહારમાં તેમને સાચો સ્વાદ
જલ્દી અને તેમણે તેને અજ્ઞા આહાર માન્યો. ‘ખરી રીતે
ઈશ્વર તો છાસને મોંમાં ચોઈદાર તરીકે સૂકો છે. પેટમાં જેવો આહાર
જવા જેવો અને જેવો જતો અટકાવેલો એની ચોઈ કરવાનું તેલ’
સૂખ્ય કર્યું છે. પણ આપણે તો સ્વાદોની લાંચરુશ્વત આપી
છીએ ચોઈદારને ફોડીએ છીએ.’

સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં સમયસર જમવાનું, સાથે મળી જમવાનું,
જમતા પહેલાં પ્રાર્થના કરવાની, જમ્યાદતી વખતે આમ્રહ ન કરવો,
સાત્તિક આહાર લેવાનો, ખાતી વખતે બ્રાહ્મ ન કરવો એ બધા
સ સ્કારોની જુગતરામભાઈના સાધક મન પર બીડી ઝાપ પડી.
એમણે એને ‘અમૃતલોચન’ એવું ટૂંકું નામ આપ્યું છે.

ઉલ્લેખ

આશ્રમ જીવનનું ત્રીજું આકર્ષક તત્ત્વ જુગતરામભાઈને ત્યાંની
ઉલ્લેખપરંપરાવતી લાગ્યું. ‘કોચરજ આશ્રમમાં પ્રથમ કહોને જ
ગાંધીજીને ઘંટી દળતા નેચા અને બીજાં આશ્રમવાસી ભાઈબહેનોને
સહકની પેલે પારના દૂધા પર ભેટે ભેટે પાણી આલુતા નેચાં.
આશ્રમમાં સર્વ કામોને સમાન મહત્ત્વ હતું. પામખાનાની ડોલ
સાક કરવાનું કામ અને મોટા મોટા પુસ્તકોના લાંબાનતર
કેરવાના કામને ત્યા સમાન મહત્ત્વ હતું. આ કામો કરતી વખતે
કોઈક વાર ગીતા ચવાતાં, કોઈક વાર હાસ્યવિનોદ થતો, અને
સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ હતી કે કોઈક કામ ઉપરથી લાઈટનું
નહિ પણ સ્વેચ્છાપૂર્વક હરખભર સ્વીકારતું હતું. આ કામો ભારતનાં
કરોડો ભૂખ્યાં નામાં લેક્ષિકા ભેડે અંતરનો મેળ સાધનાર હતાં
અને સત્યાગ્રહની તાલીમના પદ્ધતિપાટ સમાન હતાં. આના
અમલી થતા પરસેવાને જુગતરામભાઈએ ‘વાનકારી પરસેવા’
એવું મધ્યમ ધ્વજા દાળ્યમ નામ આપ્યું છે.

આશ્રમકુખારો

આશ્રમ જીવનનું ચોથું આકર્ષક એવું હતું કે તેની ચસર
જુગતરામભાઈના શેષ જીવન પર બીડી પડવાની હતી. તે આકર્ષક
હતું આશ્રમનાં બાળકોનું. આશ્રમની પોતાની પહેલી મુલાકાતના
વર્ણનામાં જ એમણે પોતાની જીવનકથાના એ અકસ્માત આશ્રમનાં
બાળકોનાં નામોથી જ એક સામી પેરેમાં લખી દીધી છે. બાળકો
પ્રયેનો અસીમ પણ ઢેરો વિનાનો પ્રેમ એ જુગતરામભાઈના
જીવનનો સ્થાયી ભાવ છે. નાનપણની વાતોમાં એ સમયવસ્ત્રોની
વાત કરે તે સ્વાભાવિક છે પણ જુવાનીની વાતો કરતી વખતે
કાકાસાહેબ કરતાં બાળ અને શંકરની વાત એાછી નથી કરી.
ચૂનીભાઈ મહેતાની વાત કરતાં કપિલા અને અન્નપૂર્ણીની વાત
કહેવાનું એ વિસારતા નથી. આને બધારે એ તેનુંની ઉગ્મર
વટાવી ગયા છે ત્યારે પણ નાનાં શુદ્ધકર્મોને ભેળેને ક્રોમ્બું હેયું
આનંદથી જીભરાઈ બધ છે, અને આપેલવે બાળનાટકોના લેખક
તરીકે કે તેને લજવતા પાત તરીકે, બાલવાદીના કલ્પક, સંગ્રહ કે
સિનિરાઈ તરીકે, ગોવિંદા-ગોપાળા કરતાં આશ્રમનાં બાળકો
સાથે કૃષ્ણાજીવી જીવતા કે શરદ પૂનમને દિવસે રાસ રમના
નેચા હોય એને સહેને સમજાઈ જતું કે આજીવન ધક્કાથી
બાળકો પ્રયે ગળગળી મૂણી લાગણી ધરાવે છે. ગિજુભાઈને
મૂળાળી માનું ગિરુદ મળ્યું હતું એ સર્વથા ઉચિત જ હતું.
પરંતુ ગિજુભાઈના આ પરમ મિત્રમાં પણ બાલવસંસતા ઊતરે
એવી નથી.

પરમ આકર્ષક

અલગત આશ્રમ જીવનનું પરમ આકર્ષક તો ગાંધીજી ખુદ હતા.
બીજા સંકેડો નવજીવનોના માફક જુગતરામભાઈના જીવનમાં પણ
એમણે પલટો આણી દીધો. ભેડે ગાંધીજી પરની જુગતરામભાઈની
ભક્તિ લક્ષણની રામ પ્રયે હતી તેના કરતા ભરતની રામ પ્રયે
હતી તેવી વધુ કહી શકાય. પરંતુ એની વાત આગામાં પ્રકરણોમાં.

૭ નવજીવન

ગાંધીજી પાસે આવતાંની સાથે જ જુગતરામભાઈને સ્વામી આનંદ
પોતાની સાથે નવજીવનના કામમાં લઈ લીધા. પરંતુ નવજીવનના
કામને એમણે કહી પોતાનું જીવનકાર્ય માન્યું નહોતું. એમનું મન
આશ્રમમાં ચોરિયું રહેતું. આશ્રમમાં એમને રાષ્ટ્રીય શાળામાં બાળ-
સિક્ષક તરીકે કામ મળ્યું. નવજીવનના કામનો બોલ વધી ગયો
ત્યારે સ્વામી આનંદ જુગતરામભાઈને કરી એકમાત્ર ત્યાં તાણી
લીધા. આમ અમદાવાદના વસવાટમાં ૧૯૧૬થી ૧૯૨૩નાં ચાર
વરસ રાષ્ટ્રીયશાળા અને નવજીવન એવી બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં
ગયાં. આપણે વિચારોને તાત્કાલિક બળવી રાખવા પ્રથમ નવજીવન
અને પછી રાષ્ટ્રીયશાળાની વાત લઈશું.

૧૯૧૯ના સપ્ટેમ્બર માસથી ગાંધીજીએ ‘નવજીવન’ નામનું સાપ્તાહિક
કંદમાં માર્યું હતું. એને કામ એમણે એક નાનું સરખું પ્રેસ
પણ ખરીદ્યું હતું. પ્રેસનું કામ બેમ વધતું થયું તેથી તેના ચાલુ
ગાણુઓ માટે એ કામને પહેંચી વળ્યું અસક્રમ થઈ પડ્યું. તેથી
ગાંધીજીએ સ્વામી આનંદને થાદ કર્યા અને કેશવરાવ દેસપાંડે અને
કાકાસાહેબની એવડી લલામણુથી તેમને અમદાવાદ તાણી લાવ્યા
એ વાત આપણે પહેલાં ભેળે ગયા. સ્વામીએ પોતે જવાબદારી

સ્વીકારી ત્યાર બાદ એક બે માસમાં જ જુગતરામભાઈને વડોદરાથી પોતાની પાસે બોલાવી લીધા. એમણે જુગતરામભાઈને કાઠાસાદેળ અને સ્વામીના ગયા પછી વડોદરામાં ખાસ કરી રસ રહી નહોતો. અને વડોદરા રહે રહે જ એમને ગાંધીજીના કામમાં રસ લાગી ચૂક્યો હતો.

ગાંધીજી અને સ્વામી આનંદ સાથે કામ કરવું એ આ નવજુવાન માટે ખરેખરી તાલીમનો વિષય હતો. ગાંધીજી એક પછી એક નવા નવા કામનો ઢગલો ખડકે બન્યા. ‘નવજીવન’, ‘યજ્ઞ ઈન્ધિયા’ અને હિન્દી ‘નવજીવન’ એક ત્રણ ત્રણ સામયિકો હતાં. એના લેખો તપાસીને છાપાલાયક બનાવવાના, બે ત્રણ વાર યુદ્ધ તપાસવાં; છાપવાનો ઝોડર આપવો. સ્વામી પ્રાદેશનાં નામ સરનામાં ભેઈ તે સુજળ એ પત્રો રવાના કરવાં; એજાટી સાડુ બંડલો ગાંધી તેમને તે મોકલવાં વગેરે ચાલુ કામો ઉપરાંત અવારનવાર વિશેષાંકો પણ નીકળતા, આ બધાં કામ સાડુ જે આર્થિક વહેવાર થાય તેનો હિસાબ રાખવો એ પણ એક મોટું કામ હતું. આમ તો ગાંધીજીનું કામ લેખો આપીને પૂરું થઈ જતું હતું, પણ તે કદી એટલાથી પતવું નહિ. પોતે લેખોનું કામ એટલું સુધી અવસ્થિત રીતે પાર પડતું કે નહિ એ એવાની ને ઝીણામાં ઝીણી વિગતો તપાસવાની એમને આદત હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઇન્ડિયન એસોસિએશન પત્ર કાઢતાં પ્રેસ સંબંધી તમામ પ્રક્રિયાઓ તેઓ ભંતે કરી ચૂકેલા હતા, એટલે એમને તમામ વિગતોની સમજ પણ હતી.

સ્વામી આનંદની ચીવટ પ્રેસની બાળતમાં ગાંધીજીનાં જીવેરે એવી નહોતી. પોતે જે કંઈ છપાવે તેમાં એક પણ છાપણું ન રહે, એની છાપામણી સ્વચ્છ, સુધક, શાશ્વ, અને તમામ કામ ધારણે સમયે પાર પડે એને માટે એમને આગ્રહ હતો. વળી સ્વામી હોઈ તેની પર વરસી જતા અને કહે તેને પાણીથી પણ પાતળા કરી નાંચે એવા કડક હતા. આવા બળે ઉપરીએની નીચે કામ કરીને જુવાન જુગતરામભાઈને માત્ર છાપકામની જ નહિ, પણ જીવનનાં બીજાં કામોમાં પણ ઝીણવટ, ચોક્કસાઈ, તનોડા મહેનત અને સુધકતાની તાલીમ મળી. પોતાના કામની શરૂઆત વિશે જુગતરામભાઈ કહે છે :

‘હું અમદાવાદ ગયો ત્યારે સ્વામી આર્થજીવનવાચન મકાનમાં નવજીવનનું કાર્યાલય બોલીને બેઠા હતા. તેના લલાબના ઢગલાબંધ મનીએકાદેશો રોજ આવતા હતા. અને સાંજ પડ્યે બે ત્રણ સાથીઓ મળીને પૈસાના ઢગલા કરી મોડે સુધી હિસાબ મેળવતા હતા. હું પણ મોંઘે લેવો એ કામના બેઠાએ. મારા ભેડાવાથી તેમના કામનો ઉદ્દેશ આવ્યો એવું સમજાવતું નથી, પણ ત્રણ બેજો ચોથો એમને સમજી હતો, જેને હિસાબની બધી ગતિગત નહોતી, છતાં જે એમની સાથે મોડી રાત સુધી મથવા તૈયાર હતા અને વહેલા મોકાણી જેને તકરાર નહોતી.’

અત્યારે સામાજિક કામોમાં ભેડાનાર અને ભેડાતાની સાથે જ કામની અવ્યવસ્થા અંગે દરિયાદ કરનાર અને પોતાની પણ કંઈ બચાવદારી છે કે નહિ એનો વિચાર ન કરનાર જુવાનિયાઓએ જુગતરામભાઈનાં આ વચનો પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપવા જેવું છે.

આગળ ચાલતાં જુગતરામભાઈ કહે છે :

‘સ્વામીએ ‘નવજીવન’ની છૂટક નકલો વેચવા માટે શુબરતના એકે એક શહેરમાં અને કસબામાં એજાટી નીચવા માંડ્યા, અને તેમને

માત્રે તેટલી નકલોનાં પાછાં મોકલવા માંડ્યાં. તેઓ કમ્પાઉન્ડ ઉત્પાદી અને નળીતા દેશવેદકો હતા, ગાંધીજીના આનંદવાનમાં રસ ધરાવનારા હતા, પણ ટિપ્પણી કામમાં અમારા જેવા જ કાયા હતા, અને મોકસાઈમાં અમારા કરતાં ઘણી ઓછી ચીવટવાળા હતા! એમના વહેવારે સીધા કરવામાં સ્વામીની અને તેમના મદદનીશોની રાતો કમ્પ ગણિનાંજો મુશ્કેલી ખર્ચવા લાગી.

‘નવજીવનનાં ૮ પૃષ્ઠોને ટેકાણું દરેક અંકમાં ૧૨ ને ૧૬ પૃષ્ઠો થવા લાગ્યાં હતાં. ચૂકી ઓળાની સાંકડી ગલીમાં આવેલા, તેનાથી પહોળાં સાંકડા નવજીવન પ્રેસમાં રાત્રિવચ ધમકા ચાલતી હતી. અંખમાં પાનાંના ટાઈપ ધોવાઈને ઉઠાવ્યા તે પહેલાં નવાં પૃષ્ઠો છાપવાની તાકીદ બેલી થતી રહેતી. તેમાં ગાંધીજીનાં ઘણી વાર ધંધિસલથી લખેલાં પાનાં ઉત્તરવાનો રસિક વ્યાખ્યાસ સ્વામી અને તેના મદદનીશોને માટે સારો રસ પૂરો પાડતો હતો. મશીન અલાવનાશો, કંપોઝિટરો, યુદ્ધવાળાઓ સોને દિવસના ચોરીસ કલાક ટૂંકા પડતા હતા. ઉભાગરા ઉપર ઉભાગરા કરવામાં તેઓ એક બીજા સાથે હરીફાઈ કરતા હતા, પણ તે શક્તિમાં સ્વામી સોને ચડી જતા હતા. ત્રણ રાત્રિઓ અખંડ ભગરણું કર્યા પછી ચોથી સવારે પણ યુદ્ધ વાંધી છાપવાને ઝોડર આપવા તે તૈયાર હતા.’

૧૯૧૬થી ૧૯૨૨ સુધીમાં અસહકાર આંદોલનની યાત્રી પડતી સાથે સાથે નવજીવનનાં કામની પણ યાત્રી પડતી થઈ. બારડોલીમાં સત્યાગ્રહની તૈયારીઓ ચાલતી હતી તેથી ત્યાંના વાતાવરણ ઝીલવા સ્વામીએ જુગતરામભાઈને ત્યાં મોકલ્યા. ચોરીચોરા કાંડને લીધે ગાંધીજીએ એ સત્યાગ્રહ કરવાનો વિચાર સ્થગિત રાખ્યો તેથી આખા દેશને અહિંસાના પાઠ અચો ને એના રાજનૈતિક નેતાઓને આપેલાં લાગ્યો. આ તકનો લાભ લઈને સરકારે ગાંધીજીએ નવજીવનનાં લખેલા ત્રણ લેખો અંગે એમની ઉપર ખટલો ચલાવ્યો લેખક, પ્રકાશક અને મુદ્રક તરીકે ગાંધીજીને જ વરસ, અને શંકરલાલ બેંકર તથા સ્વામી આનંદને પ્રકાશક અને મુદ્રક તરીકે એક એક વર્ષ અને ઠંડને બદલે જ માસ વધારેની સજા થઈ. બારડોલીની લડત સફળતાથી ગાંધીજીનાં નવજીવનનાં પ્રતિનિધિ તરીકે જુગતરામભાઈને ત્યાં રહેવાનો પ્રશ્ન ન રહ્યો. બારડોલી હતા તે વખતે જુગતરામભાઈ નવજીવન સાડુ ‘સંજ્ઞ’ તરીકે ત્યાંના વર્ણને લખતા.

સ્વામી જેલમાં ગયા અને નવજીવનના સંચાલનનો ભાર જુગતરામભાઈ ઉપર આવ્યો.

પ્રેસમાં કામ કરનારા સંખ્યાબંધ કારીગરો હતા અને કાર્યાલયનું હિસાબી કામ શ્રી જીવજીજી દેસાઈ સંભાળતા હતા. શુભરતી નવજીવનના તંત્રી તરીકે કાકાસાહેબે કામ સંભાળ્યું હતું. જુગતરામભાઈએ કાર્યાલયનાં બીજા કામ બધા લોકોને સોંપી પોતે મુખ્યત્વે કાકાસાહેબને મદદ કરવાનું કામ જીવડી લીધું હતું. ‘યજ્ઞ ઈન્ધિયા’ના તંત્રી તરીકે સ્વેચ્છ કુરેશી નામના એક પાણીદાર જુવાન આવ્યા હતા, જે પાછળથી બોપાલના નવાગના દોવાન બન્યા હતા. સ્વેચ્છ તો પોતાના પાણીદાર લેખોને લીધે ગાંધીજીની વાંસે વાંસે જેલ ભેળા થઈ ગયા, ત્યાર બાદ તંત્રી તરીકેનો ભાર રામજીએ સંભાળ્યો.

નવજીવનમાં ગાંધીજીનાં લખાણો છપાતાં બંધ થયાં તોયે આઠકોએ એમના લેખોની માગણી ચાલુ રાખી તેથી જુગતરામભાઈ વગેરેએ

નવજીવનના જૂના અંગ્રામી ગાંધીજીના લેખો વીણી વીણીને 'ગાંધીજીનું નવજીવન' નામે અંગ્રામી પ્રસિદ્ધ કરવા શરૂ કર્યાં. એ જ ચારસામાં શ્રી મનમોહન ગાંધીએ ૧૯૦૮માં ઈંગ્લેંડથી આફ્રિકા જતા એસ. એસ. ક્રિડોનન કેસલ નામની સ્ટીમરના કાગળો પર ગાંધીજીએ લખેલ 'હિંદ સ્વરાજ'ની મૂળ હસ્તપ્રત દેખાડી. જુગતરામભાઈને તે એટલી ગમી ગઈ કે એના ખર્ચ વગેરેનો વિચાર કર્યા વિના જ મૂળ લખાણના બ્લોક બનાવી તેને પુસ્તક રૂપે છાપ્યું. એ જ રીતે ખર્ચ વગેરેના વિચાર કર્યા વિના એમણે નાની નમણી બાળપોથી 'આલબુઆડી' પણ છાપાવી દીધી. આમ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરની શરૂઆત થઈ ગઈ. નવજીવનની આર્થિક સ્થિતિ અંગે જુગતરામભાઈએ ખાસ કાળજી રાખેલી નહિ એવું એક ચિત્ર તેઓ પોતાના જીવનચરિત્રમાં નીચે મુજબ આપે છે:

'...મેં નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનો વિભાગ પૂરા ઉત્સાહથી ચાલુ કરી દીધો હતો. અમારા પ્રકાશન મંદિરે નાનાં મોટાં એક પછી એક પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં; પણ તે તરત તરત ખર્ચે છે કે નહિ, અને કેટલા પ્રમાણમાં ખર્ચે છે એનો હિસાબ મારી પાડે કર્યાં હતા? નવજીવનની રકમો કર્યાં કર્યાં ફિક્સ ડિપોઝિટ તરીકે હતી તે મોટાભાગની ખેતી લઈ વાપરી નાખવામાં આવી, અને એક વખત એવો આવી ગયો કે નવજીવનના વિભાગ કારીગર વર્ગને ચૂલવવાના ખર્ચાના તાકાત અમારી પાસે રહ્યા નહિ. અમારા અનેક એવકાના હાથમાં અમારે તેમને છૂટા કરવાની નોટિસ મૂકવી પડી અને પ્રકાશન મંદિરનું કામ આગળ ચલાવવા ઉપર બંધી મૂકવી પડી.' આ-સિદ્ધાંત સાથે ચાલતાં પત્રો અને પ્રકાશનો આન્ધ્રલનના ઉત્તાર ચકાવ નેડે ઉતરચકા કરતાં હોય છે. પરંતુ આપણે બાણીએ છીએ કે ૧૯૨૨-૨૩માં જ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરની હતિશી થઈ નહોતી. ધીરે ધીરે એ દેશની ગ્રામીણ વધુ પ્રતિક્રિયા પ્રકાશન સંસ્થા પેઢી એક બની અને ગાંધીજીના ગયા પછી, આજે છત્રીશ વરસે પછી, ગાંધીજીનાં લખાણો સ્વચ્છ, સ્વધર્મ અને અધિકૃત રૂપે છાપવા સાડુ જગતભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. ખીજા બાજુ જુગતરામભાઈને આ ટૂંકા ગાળામાં નવજીવન બારફત જે અતુલભર જાણે તેનાથી તેઓ હિસાબ ફિનાય બાળતમાં ભલે વિશિષ્ટ ન બન્યા હોય, પરંતુ હિસાબોની ચોખખાઈ અને ચોક્કસાઈનું સહત્વ તે એમને ગમે હતી જ નહીં, જેની કાળજી આગળ ઉપર એમને જે અનંદ સંસ્થાઓ ચલાવવી પડી ત્યારે તેમણે રાખી અથવા રખાવી.

પરંતુ નવજીવનમાં કામ કરવાનો સાચો દાહલ તે જુગતરામભાઈને સપાદન ક્ષેત્ર મળ્યો. ગાંધી અને સ્વામીની શરવણી હેઠળ નવજીવનમાં તેઓ જે તાલીમ પામ્યા તે પાછળથી માર્કેટલીની હલત વખતે 'મારડોલી સત્યાગ્રહ' નામની પત્રિકાનું સંપાદન કરવામાં કામ લાગી. અને ઢળતી ઉગમરમાં 'વંદેશ્વ'ની સંપાદનનું કામ તેા લગભગ પૂરું એમણે એકલે હાથે ઉપાધર્યું. આ બન્ને પત્રોના ઉલ્લેખ આપણે યથાસ્થાને કરીશું.

૮ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

આ ગાળાની જુગતરામભાઈની ખીજા પ્રવૃત્તિ તે સાબરમતી આશ્રમની રાષ્ટ્રીય શાળામાં નાનાં બાળકોના શિક્ષણનું કામ હતું. આ

એમનું મનનમનું કામ હતું. શેઠા સમયમાં જ આ બાળતમાં તેમણે અસાધારણ નિપુણતા દેખાડી.

ગાંધીજી જેમ બધાં ગયા ત્યાં એમની આસપાસ આશ્રમ છોલે થઈ જ ગયો, તેમ બધાં બધાં આશ્રમ છોલો થયો ત્યાં ત્યાં સ્વાભાવિક રૂપે બાળકોના શિક્ષણ અંગે એમણે પ્રયોગો પણ કર્યાં. શિક્ષણના આ પ્રયોગોના ફલ દર્શાવે આફ્રિકાના ક્વીનકંસ આશ્રમથી લેવાગ્રામના નઈ તાલીમના પ્રયોગો સુધી ચાલી રહી અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે એમાંથી જે વિચાર, આચાર પ્રગટ્યા તેની દુનિયાભરના શિક્ષણજ્ઞોએ આજે પણ દાદ દે છે.

ગાંધીજીએ પોતે શાળાના શિક્ષક તરીકે અહીં કામ નહોતું કર્યું, છતાં એમને આ બાળતમાં જે સિદ્ધિ મળી તેની પાછળ સૂઝ, ખત, ઝીજવટ, પ્રયોગશીલતા, મૂલ્યાંકન કરવાની ઢેબ, બૂદ્ધિ થઈ હોય ત્યાંથી સુધારવાની ઢેબ, નિત્ય વિકાસશીલતા વગેરે ગાંધીજીના અનેક ગુણો કામ કરતા જ હતા. પરંતુ હકાચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે એમની સફળતાનું સૌથી મોટું ધારણ એમની હૃદયનુબંધતા હતું. તેઓ બધાં ગયા ત્યાં એમને અસાધારણ ગુણોવાળા અને અવિચળ નિશાળના ઉત્તમ સારથીઓ મળી ગયા. એમની મારફત જ તેઓ શિક્ષણના અવનવા પ્રયોગો કરાવી શક્યા.

ગાંધીજીના સાથીઓ

સાબરમતી આશ્રમમાં ગાંધીજીએ ૧૯૧૭ ના મે માસની ૭ મી તારીખે, બ્યારે, રાષ્ટ્રીય શાળા પેઠાલી ત્યારે તેમને આવા જ અસાધારણ સાથીઓ મળી ગયા. તેના પ્રથમ આચાર્ય તરીકે સાંકળચંદ્ર શાહ નામના અસાધારણ એક વિદ્વાન સંસ્કૃત હતા. નરહરિ પરીખ અને કિરોરલાલ મહારાજા તેમાં બેઠાલા. કાકાસાહેબ દાસેલકર તેમાં ભૂગોળ અને ખગોળના વગેરે લેલા. વિનોબા ભાવે સંસ્કૃત શીખવતા અને ગુજરાતી લખવાનો પશુ તેમણે આરંભ કરાવ્યો હતો. આ શિક્ષકો વિશે જુગતરામભાઈ લખે છે:

'(તેઓ) સામાન્ય શિક્ષકો નહોતા. એ મહાન શિક્ષકોસાથી દરેકના પ્રવૃત્તિ પોતપોતાની આગવી દિશામાં ચાલી રહ્યા હતા. તેમનાં ઘરો એ વિદ્યાર્થીઓ માટે વિલાસલેખ બની રહ્યાં હતાં. બે કે તેઓ અજ્ઞાસક્ત મહાવા પાછળ એકી મહેનત લેતા નહોતા અને સમય-પર્યંતો પશુ બાળવતા હતા. પણ તેઓ તેની જગ્યામાં ફાસેલા રહેતા નહોતા. કેઈ બિંધ રંગે ચડે ત્યારે તેઓ તેના ઉપર મોટેટલા કલાક આપતા અને કેટલીક વાર કાકાસાહેબ જેવા શિક્ષકો તારાઈન માટે સારે અથવા વહેલી સવારે પણ વગેરે ચલાવતા.

'કિરોરલાલભાઈ એક તરફથી પૂલપાઠ કરનાર ભક્તજન હતા, તે ખીજા તરફથી તેમના મનનું ધરવર શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક હતું. તેમની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં આ ગુણોનું મિશ્રણ લાખ લગભગ વિના કેમ જ રહે? બાળકોનાં વર્તન ઉપર અને માનસ ઉપર પણ તેની ઝાપ ઊંટી જ હતી.

'શિક્ષક મંડળમાં એક શિક્ષક વિનોબા પશુ હતા. તે હતા તેા શિક્ષક જ પણ ખીજે શિક્ષકથી જુદા તરી આવતા હતા, અને પોતાની જુદી અને વિલક્ષણ પદ્ધતિએ કામ કરતા હતા. કાકાસાહેબ બાળકોનું જીવન કેમ રસિક અને જ્ઞાનનંદમાં મગ્ન રહે તેની વધારે કાળજી રાખતા હતા, બ્યારે વિનોબા બાળકો ટાક,

તાપ, ઊંઘ, ભૂખ, સ્વાદ વગેરે ઉપર કેમ વિજય મેળવતાં થાય એના ઉપર ભાર દેતા હતા તે બાળકોને વહેલા જગ્યા સાળરમતી નદી પર લઈ જતા, નદીના શીતળ જળમાં પોતે ડૂબ્યા મારતા અને નેપાળીને પણ ડૂબ્યા મારવાનું પેલસાહેન આપતા.

‘આ બધું છતાં બાપુને પોતાને માટે તેમનું પોતાનું એવું શિક્ષકનું કામ બંધવવાનું બાપી રહેતું હતું જ. તેણે આ પ્રતિભાવ બાળકોને સવારની ચાર વાગ્યાની પ્રાર્થનામાં હાજર રહેવા ખાસ ઉત્તેજન આપતા અને ‘તેમના રોજના કાંતેલાં તારની હાજરી પૂરતા, તે સાથે પોતાના દેશાત્મતા વાંતો કહેતા.’

રાષ્ટ્રીય શાળામાં જીવનરસભાઈને બાળવર્ગો સોંપવામાં આવ્યા હતા. તેને માટે તેમણે શુભરાતી કવિઓનો, ખાસ કરીને બુદ્ધકાવ્ય દોહનનું મંથન કરી નાખ્યું. દરેક શિક્ષક પોતાના વિષયના જોડાણમાં બંધીને તૈયારી કરે એ રાષ્ટ્રીય શાળાની પરંપરા જ હતી. પોતાના અભ્યાસમાંથી કોઈ કોઈ વાર આ પ્રતિભાવના શિક્ષક કાંઈક સાહિત્ય પણ તૈયાર કરતા. જીવનરામભાઈએ પણ આ રીતે ‘ચણીબોર’ અને ‘રાખણ’ નામના બે કાવ્ય સંગ્રહો તૈયાર કર્યાં હતા, ઉપરાંત ‘નાની ચાલણુગાડી,’ ‘મોટી ચાલણુગાડી,’ ‘મોટીબહેન’ વગેરેની હસ્તલિખિત ચોપડીઓ તૈયાર કરી. ચાલણુગાડી, ચણીબોર અને રાખણ એ જીવનરામભાઈની પ્રથમ ગ્રંથસ્થ કૃતિઓ છે.

તે કાળે આશ્રમ નદીકાંઠે વઘડામાં હતા. શ્રી મગનલાલ ગાંધીએ ત્યાં ઈશ્ટ સાધ કરાવી મકાનો બનાવવામાં માંડ્યાં હતાં, પરંતુ શાળા સાડુ મકાનો હજી તૈયાર થયાં નહોતાં. શિક્ષકોનાં મકાનો એ જ વર્ગખંડ થઈ પડતા.

રાષ્ટ્રીયશાળામાં પ્રથમ તો આશ્રમમાં બાળકોને જ સામેલ કરવામાં આવ્યાં હતાં, પણ પાછળથી એમની ઉમરનાં બીજાં જાડારનાં બાળકોને લેવાનાં અને એમને સાડુ જાગલય ખેલવાનો નિર્ણય થયો. આ જાગલયમાં કેટલાંક બાળકોના વાલીઓની લાગણીને સંતોષ આપવા જુદાજુદા પાટલા મકાનો તે પરંપરા જીવનરામભાઈ સહિત કેટલાક ઉત્સાહી લોકોએ તોડી અને જાગલયમાંથી પકિત-લેઈ દૂર થયો એ વાત આપણે આગળ બીજર જોઈ ગયા.

શુભરાતી કાવ્યના અભ્યાસમાંથી જીવનરામભાઈએ ઉત્તમ કાવ્યકથાઓ શોધી કાઢી તે બાળકોને વંચાવવા લાગ્યા. ઉત્તમ ગીતો ગાવાં અને મુખપાઠ કરાવવાનું પણ તેમણે ચાલુ રાખ્યું. વળી તેમણે ‘માણલદ’ નામે એક હસ્તલિખિત માસિક પણ શરૂ રાખ્યું. આ માસિકની એથી ‘પ્રતિમા’ હતી કે તેમાં ને કંઈ આવે તે વર્તાનું રૂપ ધરીને જ આવવું નોંધી. તે સાડુ જીવનરામભાઈએ મહાભારતનો અભ્યાસ કરીને તેમાંથી વાતચિત્તો માણલદમાં આપવા માંડી. દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલ જીનલાલ ગાંધીના પુત્ર પ્રભુદાસે આફ્રિકાના કાષ્ઠજીવનના અનુભવો એમાં આપવા માંડ્યા. પ્રભુદાસભાઈના સંસ્કરણોએ પાછળથી ‘જીવનનું પંથક’ નામના ગ્રંથનું સ્વરૂપ લીધું જે આજે પણ ગાંધી શિક્ષણ પદ્ધતિના દાખલા આપનાર એક અમૂલ્ય ગ્રંથ તરીકે પંકાયેલો છે.

બાવસિદ્ધાનું પારસમણિ

સામ્રાજ્યની આશ્રમનાં બાળકોને શીખવતા અચાનક જીવનરામભાઈને એક એવો પારસમણિ મળી ગયો કે તેનાથી શિક્ષણ અંગ્રેજો એમના દરિયરલ ખૂટી ગયાં અને ત્યાર પછી જ કદાચ એમને

શિક્ષણનું કામ પોતાનું જીવનકાર્ય લાગવા માંડ્યું. આ પારસમણિ તે સ્વીનનના ઠાકુરની ‘શિશુ’ નામની ચોપડી. એ ગ્રંથમાં કવિવરે બાલકાય-પ્રવેશ કરીને બાળકની દૃષ્ટિએ દુનિયાને જોઈ છે અને એ રીતે કાવ્યો પીરસ્યાં છે. એ કાવ્યો બાળકોને રીઝવવા કે એમનું મનોરંજન કરવા નથી લખાયાં. એમાં તો બાળકનો પોતાનો એની અસ્થિતા પ્રગટ કરતો અવાજ બોલે છે. બાળકના વ્યક્તિત્વને માન આપીને સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે જોઈ એની સાથે તે રીતે વ્યવહાર કરશે એ વાત જીવનરામભાઈને ગળે બેસી ગઈ. ‘શિશુ વાંચી’ બાળક પ્રથમે કેમ વર્તવું અને તેના મનની વાત કેમ સમજવી એની દૃષ્ટિ મને બાળે મળી ગઈ.’

ગલ્લિયાં અને પોપટનું ઉપરાણું લઈને ખેલતા બાળકમાં જીવનરામભાઈને બાળકના અંતરાત્મનો અવાજ સંભળાયો.

‘તાડું ના મા! બાળક હોઈ, હોઈ ગલ્લું નાનું,
તારા લાણુમાં પડી ચોઈ ભરી દઈ છાનું માનું!
સાચે સાચું કહી દેને, કંઈ રાખીશ ના સંતાડી,
હેડ કરીને હાંપી મેલત તો શું અમને માડી?

બા મા! ત્યારે બં બની તું!
ઉતાર અમને ખેળેથી તું!
લાડ અમને ના કરતી તું!

તારે ખેળે બં નહી રમીએ! તારે લાણું બં નહીં જમીએ!
તારા ધરમાં બં નહીં રહીયું! વનવઘડામાં ભાગી જઈયું!
તાડું ના મા! બાળક હોઈ, હોઈ પોપટ પંખી;
બીડી બંધ કયાંક કદાપિ, મનમાં એવું ઝંખી-
સાચે સાચું કહી દેને, કંઈ રાખીશ ના સંતાડી,
પીટયું પોપટનું કરી અમને પૂરત પાંજરે માડી?

બા મા! ત્યારે બં બની તું!
ઉતાર અમને ખેળેથી તું!
લાડ અમને ના કરતી તું!

તારે ખેળે બં નહી રમીએ! તારે હાથે બં નહીં જમીએ!
તારા ધરમાં બં નહીં રહીયું! વનવઘડામાં ભાગી જઈયું!

આમ જીવનરામભાઈના જીવનમાં ગાંધી અને યુરુદેવના સમન્વયનો આ પ્રસંગ હતો. એ સમન્વય એમના બાકીના આખા જીવન પર અસર કરે છે. અલભ્ય એમના સત્ય અને શિવનું એમાં અગ્રસ્થાન હતું. પણ યુરુદેવનું સુંદર કદી એમની આંખોથી કોણે નહોતું થયું. યુરુદેવની અસર જીવનરામભાઈ સુધી પહોંચાવાનું કામ આકસ્તરી રીતે કાકાસાહેબે પણ કર્યું. સુંદરની એ પહેલેથી ઉપાસક હતા. ગાંધીજીને ત્યાં આવતાં પહેલાં એ યુરુદેવને ત્યાં જઈ આવ્યા હતા. જીવનરામભાઈએ પોતાના વ્યક્તિગત જીવન વિશે વિનોબાજીની કક્ષ શિસ્તની, પણ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે કાકાસાહેબની દૃષ્ટિને આમદ રાખ્યો હોય એમ લાગે છે. જોકે જીવનરામભાઈએ પોતાને સાડુ ને કટોર જીવન સ્વીકાર્યું છે તેમાંથીયે તમણે તે સદાય આનંદના ઘૂંટણ જ પીધા છે.

આ કાળના શિક્ષણ અંગેના જીવનરામભાઈના બે અનુભવો અહીં મોંઘવા જેવા છે. બ્યારે તેઓ રાષ્ટ્રીય શાળામાં નાનાં બાળકોના શિક્ષણમાં ગંધારેલા હતા ત્યારે ગાંધીજી સ્વતંત્ર આશ્રમ મારફત ને કામ કરી રહ્યા હતા તેને જીવનરામભાઈ ‘બાપુની મહાશાળા’

હકે છે. ખરેખર ૧૯૧૬ થી ૧૯૩૦ સુધી ગાંધીજીએ ક્ષત્રિયાઈ મારફત જે કામ કર્યું એની સરખામણીમાં તો મહારાણા તો કીક પછુ વિધિવિધાલય પછુ વામજી સિદ્ધ થાય એમ હતું. સત્યાગ્રહ આશ્રમ એ વિરાટ પ્રયોગશાળા હતી કે જેની મારફત સમગ્ર દેશના વ્યાપક અર્થસહ પ્રયોગોની ગાંધીજી તૈયારી કરતા હતા. જુગત-રામભાઈનું કામ, અલગત, આ વિશાળ પ્રયોગશાળાના એક નાનકડા ભાગ સરખું હતું. પરંતુ પોતાનું કામ કરતી વખતે પછુ એમની આંખો તો ગાંધીજીના વિરાટ પ્રયોગ તરફ ખેંચાયેલી જ રહેતી હતી. એને લીધે તેઓ પોતાના કામની મર્યાદા સમજી શકતા હતા અને આખા રાષ્ટ્રીય પ્રયોગોનો વ્યાપ જાણી તેના પૂરા સંદર્ભનું આકલન કરી શકતા હતા. વિનોબા, કાકાસાહેબ, મચરવાળા, નરહરિભાઈ જેવા શિક્ષકોથી ચોક્કસ રાષ્ટ્રીય શાળા વિશે જુગતરામભાઈ કહે છે, ‘શાળાનું નામ ગાંધીજીએ જ “રાષ્ટ્રીય શાળા” એવું પાડ્યું’ હતું. તેના શિક્ષકો કોઈ પણ પ્રાથમિક શાળાને સળી શકે તેના કરતાં ઘણા વધારે વિદ્વાન અને પ્રતિભાવાન હતા, તેથી તેમના હાથે આપાનું શિક્ષણ ઘણા બીયા સ્તરનું હતું. છતાં શાળાને “રાષ્ટ્રીય” વિશેષણ આપના જેવું હતું તેમાં ખાસ કંઈ હતું એમ કહી શકાય નહિ.’ સામાન્ય રીતે આવા તેજસ્વી શિક્ષકોથી ચોક્કસ શાળાથી કોઈ પણ જુગતરામભાઈએ એની મર્યાદા સમજી લીધી. કારણ એમની આગળ આદર્શ બાપુનો હતો. બાપુસાહેબના ભોજનોલંપમાં બપોરે તેમના જેવા કેટલાક શિક્ષકો પંક્તિબદ્ધ દૂર કરાવી શકવા તૈયાર, તેટલે અચર્ય એ શાળામાં રાષ્ટ્રીયતાનું તત્ત્વ દાખલ થયું, એમ તેમને લાગે છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીયતાનું સાચું તત્ત્વ તો એમને ગરીબ વ્યવેશના ભેદોની ભીંત ભાંગનાર ઉલોગ દ્વારા જ દાખલ થઈ દેખાય છે. બાપુની મહારાણામાં ઉલોગનું એ તત્ત્વ ભાસેભાર હતું. રાષ્ટ્રીયતાનું એક ખીજું તત્ત્વ તે આશ્રમમાં આવતા વિદ્યાર્થીઓની વિવિધ ભાષાઓ, ભવિષ્યો અને ધર્મોનું હતું. તેઓ સૌ આ નવા ઉલોગો શીખતા હતા એટલું જ નહિ, તેઓનું ભોજનાલંપ પછુ એક આશ્રમરૂપે ચાલતું હતું. એટલે કે રસોઈનું કામ બહેનો અને લાઈઓ મળીને હાથેહાથ કરતા હતાં. પાણી ભરવાનું, વાસણ ભરવાનું વગેરે કામો પછુ હાથોહાથ કરવામાં આવતાં હતાં પાંચખાનાની સફાઈ પછુ હાથોહાથ થતી હતી અનાજ સાફ કરવાનું અને ઢાંચીએ દળવાનું પછુ આશ્રમસત્તિમાં હાથે જ કરતાં. રાષ્ટ્રીય શાળામાં સહાયોદ્યા એવેદ વિશે તેઓ કહે છે. ‘(આ મહારાણામાં) છવનજરનાં બંધાં કામો હાથે કરવાનું રાખ્યું હતું. તેના સ્ત્રી પુત્રોનાં ભેદ નહોતા. આજેના લાગીના ભેદ પછુ ભૂંસી નાખવામાં આવ્યા હતા.’ આ જીવું કામ કરનાર અને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં વિવિધ પ્રયોગ કરનાર સાક્ષીઓ ગાંધીજીને સખા એ ગાંધીજીની મોટી સફળતા હતી. જુગતરામભાઈના ચળોનો : ‘બાપુજી પાસે તેમના શિક્ષણના પ્રયોગો માટે નહુ એજન્સીઓ હતી. એક હતી કાકાસાહેબ અને તેમના અધ્યાપક મંદિરની, ખીજી હતી મગનલાલ ગાંધી અને તેમના શિષ્યમંડળની અને ત્રીજી હતી ગીતાસહક વિનોબા સાહેબની. એ દ્વારા તેઓને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને ગ્રહણપ્રયોગ ચાલી રહ્યો હતો.’ બપોરે અન્યથે જુગતરામભાઈના પિંઠમાં ઉપર વળું પેલા આ ચણે ગુણો, શિક્ષણ, ઉલોગ અને અધ્યાત્મના રસામણનું મિશ્રણ થઈ રહ્યું હતું જેનું પ્રતીકરણ વેડગીના એમના પ્રયોગમાં થવાનું હતું.

મહિપુરના અધ્યાપન મંદિર

આ કાળોનો જુગતરામભાઈનો બીજો અનુભવ તે મહિપુર (જે પાછળથી મહિપુરનું કહેવાયું)ના અધ્યાપન મંદિરનો.

અસહકારની લાકડા ગુજરાતમાં ઝડપથી ફેલાવા માંડી હતી જે ગામમાંથી સરકારી નિશાળોના અસહકાર રૂપે લોકોએ પોતાનાં બાળકોને ઉઠાડી લીધાં હતાં તેમણે અસહકારી શિક્ષકો મારફત નવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ભાલી કરવા માંડી. ગામડાઓમાં નીકળેલી આ બંધી રાષ્ટ્રીય શાળાઓનું નિરીક્ષણ અને માર્ગદર્શન કરવાની ફરજ તાલેતરમાં ગાંધીજીએ સ્થાપેલી ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપાડી. એણે બેનુ ‘કે રાષ્ટ્રીય શાળાના શિક્ષકો માટે કઈક તાર્કિકની સમજણની જરૂર છે. નહુ માસના એક ટુકડા અભ્યાસક્રમ તેણે ઘડી કાઢ્યો અને ૧૯૨૧ના માર્ચ માસમાં એને સાડુ અધ્યાપન મંદિર ખૂલ્યું. શ્રી મુલભાઈ નાયક નામના શિક્ષણશાસ્ત્ર વિશારદ અને કાલિદાસ દવે તેમ જ જુગતરામભાઈ એ બે તેમના સાથીઓ તરીકે ભેડાયા.

મહિપુરના આ અધ્યાપન મંદિરનો અનુભવ એ જુગતરામભાઈ માટે શિક્ષકોના અધ્યાપનનો પહેલો અનુભવ હતો, એમનું શિક્ષણ-શાસ્ત્ર મોટેભાગે બલતઅનુભવમાંથી ઘડાયેલું હતું. એને પ્રેરણા સળી હતી ગુરુદેવ ટાગોરના શિષ્ય ગ્રંથથી અને એને પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો ભેગા મળ્યા ભાવનગરમાં મિજુભાઈ ભણેકાના તોતુતમાં ચાલતા દક્ષિણામૂર્તિ પ્રયોગોને લીધે.

મિજુભાઈ અને જુગતરામભાઈ આ સંપર્ક આજીવન જેની રૂપે વિકસે છે. મિજુભાઈ અંજે જુગતરામભાઈએ એક પત્રમાં લખ્યું હતું : ‘છવનના એક ભાઈના કાર્યને લીધે બે ભાઈ થયા છે. જેમની સાથે મારા શરીરનો પરિચય થયું જ એટલે બધું જ એટલે કંઈ અમી કું જેમને કોઈ ક્લિસ નવા માની શક્યો જ નથી તેવા ભાવનગર-વાળા મિજુભાઈ.’ મિજુભાઈ અને જુગતરામભાઈ બંને પોતા-પોતાના ક્ષેત્રમાં અસાધારણ શિક્ષક તરીકે નીવડી આવે છે, અને બંને ભેગા મળીને ગુજરાતને બાળ શિક્ષણ અંજે નવી દિશા આપે છે. મિજુભાઈએ બાળ શિક્ષણ પાછળ પોતાનો પ્રાણ રેડી દીધો. જુગતરામભાઈ તેને ગામડાનાં એટલે કે સાચા ગામડાનાં બાળકો સુધી સુલભ કરી આપ્યું અને પરિણામે ગુજરાતમાં એક એવો પ્રયોગ થયો કે જે ભારતવરમાં વિચિત્ર સ્થાન ધરાવે છે. પરંતુ એ પ્રયોગની વાત આ પુસ્તકમાં અન્યથા આવશે.

મહિપુરના અધ્યાપન મંદિરમાં જુગતરામભાઈની વિશેષ બનાવદારી મૂકપતિ તરીકેની હતી. એમણે અધ્યાપન મંદિરને આશ્રમનું સ્વરૂપ આપી દીધું. પ્રાર્થના, રસોઈ અને ઉલોગ પર એમણે વિશેષ ભાર મૂક્યો. હિન્દી ભાષાના પ્રવેશનો વિશેષ આગ્રહ રાખ્યો અને સ્વેચ્છાનું સાડુ શિક્ષાર્થિઓના (મોટેભાગે પગપાળા) પ્રવાસો શેવ્યા.

એકનાર વિદ્યુષી એની બેસંદના જગણી હાથ સમા શ્રી એનુરુદ્ધ એ સંસ્કૃતનું નિરીક્ષણ કરવા આવ્યા. શરીર નમળા એક વિદ્યાર્થી વરદ ધરારી કરી જુગતરામભાઈએ પોતાની અધકચરી અંગ્રેજીમાં કહ્યું, ‘આ ભાઈ જરા કન્જશ્ચિવ છે છતા અર્ધોના મહેનતુ અને નિમિત્ત છનનથી લોક થવા આવ્યા છે.’ ‘કન્જશ્ચિવ એટલે તો ક્યારેક દરદી એવા અર્થ થાય. જુગતરામભાઈની

વાત સાંભળી શ્રી ઝોન્ટેલ લક્ષ્મી, ઝાપાના ખગરખગીએ સમક્ષ બોલતાં તેમણે એને વિશે ગાંધીજીના જ શબ્દો વાપરી આવી સંસ્થા વિશે કહ્યું : આવી સંસ્થા તો Should be mended or ended કાં દુરસ્ત કરો કાં ખતમ કરો. આવી દીકા પછી પેલા વિદ્યાર્થીની દાકતરી તપાસ કરાવવી જરૂરી થઈ ગઈ. તપાસમાં દાકતરે કહ્યું કે ક્ષય તો નથી. છતાં એને અલગ રાખવો સારો. આ દાંડને લીધે અધ્યાપન મંદિરે જરા કમગીરી ગઈ. એ ચાર વર્ગો પછી નવા વર્ગો લેવાના બંધ કર્યા. આ દિવસો દરમિયાન કાકાસાહેબે જુગતરામભાઈને વિનોદમાં નામ આપ્યું હતું : ઝરણામ યુગ : ઝરણામ યુગ :

૬ ગામડે જવાની પ્રેરણા

આ તખ્તે જુગતરામભાઈના જીવનને એક એવો વળાંક આવે છે કે જે દિશામાં તેઓ પોતાની જિંદગીનાં ત્યાર પછીનાં આઠ વર્ષો ગાળવાનાં છે.

આ તખ્તેકો તે ગામડે જવાની પ્રેરણા.

ઐતિહાસિક કારણો

આ પ્રેરણા પાછળ ઐતિહાસિક કારણો હતાં. પહેલાં આપણે એ તપાસીએ, ગાંધીજીએ કેંગ્રેસમાં નેતૃત્વ સ્થાને આવતાંની સાથે એને એક વ્યાપક જન-આધારિત સંગઠન બનાવવાનો પુરુષાર્થ શરૂ કર્યો. ગાંધીજી પહેલાંની રાષ્ટ્રીય મહાસભા ભારતના લક્ષગર્ભી પ્રતિનિધિ હતા. ગાંધીજીએ એને લોકોની પ્રતિનિધિ બનાવવા સાડુ મોક્ષસ પગલાં લેવા માંડ્યાં.

મહાસભાને વ્યાપક બનાવવાનું કદાચ કૌથી મેઠું તત્ત્વ હોય તો તે એ હતું કે ગાંધીજીએ એને જનતાની લડાઈનું એક સળંગ ઉપકરણ બનાવી દીધું. રોલેટ કાયદા સામેનો વિરોધ, ભલિયાંવાલા બાગ, એને વિશેની સરકારી અને રાષ્ટ્રીય મહાસભાની તપાસ વગેરેએ મહાસભાને સામાન્ય જનતાના હઠધ સુધી પહોંચાડી દીધી હતી. તિલક રાષ્ટ્રીય કાળે, દશ લાખ રૂંટિયા ભરવા કરવાનો આગ્રહ, એક કૌડ સલાસદો બનાવવાનો પ્રયત્ન વગેરેએ સંગઠનને વ્યાપક બનાવવા માંડ્યું હતું. કેંગ્રેસ સંગઠનના ભાષાવાર આન્દ-રચના કરી દરેક પ્રદેશના સંગઠનને વહેવાર અંગ્રેજીને બદલે સામાન્ય જનજીવનની ભાષામાં કરીને એમણે લોકોને માટે વધુ સુલભ સંગઠન બિઠા કરી દીધું હતું. ચંપારણ, અમદાવાદમાં ચિલમજૂરોનું 'ધર્મયુદ્ધ', મોરસદ સત્યાગ્રહો વગેરેમાં સફળતાને કારણે લોકોને પોતાના હાથમા અન્યાય, અત્યાચાર અને દમનને સુકાળવી કરવાનું કાંઈ અવનહું સાધન ઉપલબ્ધ થઈ હોવાનો ભારોસો આવી ગયો. મહાસભામાં આઝાદીની લડાઈ સાડુ સત્યાગ્રહ અજમાવવાનો આગ્રહ થવા લાગ્યો. અસહકારના આન્દોલન સાડુ કાંઈ એક ક્ષેત્રમાં પ્રયોગ કરવાનો વિચાર આવ્યો અને એ પ્રયોગ-ક્ષેત્ર તરીકે સુરત જિલ્લાની બારડોલી તાલુકા ઉપર પસંદગીનો કળય ઢાળાયો. બારડોલીનો ઉત્સાહ માતો નહોતો. આન્દોલનની તૈયારીના ઉત્સાહની સાથે સાથે ગાંધીજીના વિચારપત્ર 'નવજીવન'ની માહક સંખ્યામાં ઉછાળો આવતો જતો હતો. નવજીવનના પ્રતિનિધિ પત્રીકે સ્વામી આનંદે જીવાન જુગતરામને બારડોલી મોકલી આપ્યા હતા. જુગતરામ, 'સંજય' ઉપનામે, પોતાની કલમના

કલમ દ્વારા નવજીવનના માહિકોને બારડોલીમાં રસ બગાડ્યો હતો, તો ખીજી જાણુ બારડોલીની ધરતી અને એની પ્રબળે જુગતરામના હૈયા પર કામણ ધીપું હતું. નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે વિશે લખતાં પણ જુગતરામ એટલી ભેંધે ક્યાં વિના રહી શક્યા નથી કે 'માડું મન બારડોલી ગ્રામવાસમાં જ પડેખી ગયું હતું'. બાણીના ગામડે જવાની હાકલ લોકોમાં ભેરાઈ ગઈ હતી.

ગામડે જવાની ગાંધીજીની હાકલ કાંઈ કુશળ સેનાપતિને જાણે બીજી વ્યૂહરચનાના પ્રતીક સમી હતી.

ઉત્તર પ્રદેશના ગોરખપુર જિલ્લાના ચીરીચીરા ગામે લેકાની બાંહે હિંસા આચરી, પોલીસ ધાયાને બાળ્યું. દેડસાક પોલીસે એમાં જીવતા રોકાઈ મૂક્યા. અહિંસક સેનાના સેનાપતિએ આખા હિંસા-કાંડની જવાબદારી પોતાને શિરે એકીને બારડોલીની ચળવળ મેદુરૂ રાખી. કેંગ્રેસ કાર્યવાહી સહિત આખા દેશમાં એનાથી નિરાશા આવી ગઈ. અહિંસક આન્દોલનની શ્વેત ખૂબીએ સમજવા જેવું સાબુપણ હતું કેંગ્રેસ કાર્યવાહી કે જનતામાં આખું નહોતું. તેથી નિરાશા એમને લેરી વળી હતી. દેશમાં આવેલી આ ઝોટડોના લાલ લઈને સરકારે ગાંધીજી પર છાપો માર્યો. ગાંધીજીએ નવ-જીવનમાં લખેલ ત્રણ લેખોનો આધાર લઈને એમની ઉપર કેસ ચલાવ્યો. એ કેસ 'મહાન ખટલા' તરીકે વિશ્વવિખ્યાત બન્યો છે. જળ ક્ષમશીલ અને ગાંધીજી બંનેએ પોતપોતાની ઢબે એ ખટલામાં પોતાની સભ્યતાનું અર્દર્શન કર્યું. રામચંદ્રોદનો આ ખટલો હતો. પોતે રામચંદ્રક્રિતમાંથી કેવા સંજોગમાં રામચંદ્ર સુધી પહોંચ્યા એની કહાણી કહીને ગાંધીજીએ ક્રિસ્ટિય સામ્રાજ્યવાદને ઉઘાડો પાડ્યો. ગાંધીજીએ એમ પણ કહ્યું કે મહાન ન્યાયમૂર્તિ આગળ બે જ વિકલ્પો ખુલ્યા છે, કાં એ મને દોષી ઠરાવીને મને સખતમાં સખત સબ કટકારે અથવા તો પછી રાજીનામું આપીને આ સામ્રાજ્યવાદી વ્યવસ્થાત્રમમાંથી અળગ થઈ ભય. ક્ષમશીલે ગાંધીજીને ખૂબ માનભરે સંપ્રીયા અને તિલક મહારાજ સાથે સરખાવી એમને ક જવરસની સળ ફરમાવી, પણ સાથે સાથે એમ પણ કહ્યું કે એ સળ બે ઘટશે તો મારાથી વધુ રાજી ખીજું કાંઈ નહિ થાય. ગાંધીજીએ તિલક મહારાજ સાથે પોતાની સરખામણી કરવા બદલ, એમના જેટલી જ સળ કરવા બદલ અને આખા ખટલા દરમિયાન ખૂન માનભરે વરસવા બદલ જબોની આશાર માન્યો. આ ખટલો એ આઝાદીની લડાઈનો એક માદમાર પ્રસંગ બની રહેશે.

ગાંધીજીને જેલમાં મોકલ્યા તેથી દેખીતી રીતે તો સરકારને એમ લખ્યું કે આન્દોલન શાંત પડી ગયું. પણ ગાંધીજી જેલ જતાં પહેલાં કાષ્ટક્રાંતિઓને ગામડે પહોંચી જવાનો સંદેશ આપતા ગયા હતા. રચનાત્મક કાષ્ટક્રમ એ ગાંધીજીનો મોહક વિચાર છે. દુનિયાના ક્રાંતિકારીઓએ મોટલાએ જે વ્યવસ્થાને બદલવાની હતી તેનો અભેદજ્ઞ ચિતાર આપ્યો અને એને ઉપાડી નાખવાના માર્ગ પણ બતાવ્યા, પરંતુ જે નવા સમાજ રચવાનો હતા એની કલ્પના બહુ ઝાઝા ક્રાંતિકારીઓએ આપી છે અને એવો સમાજ રચવાનો રસ્તો તો અંગ્રેજોને વેઠે ગળાયુ એટલા જ લોકોએ સ્વયંચો હવો. ગાંધીજી એવા ક્રાંતિકારીઓ પૈકી હતા કે જેમણે આવી રસ્તો દેખાડી આપ્યો, તેથી જ તેઓ વિશ્વસપૂર્વક કહી શક્યા કે રચનાત્મક કામનો પૂર્ણ અમલ થાય તો પૂર્ણ સ્વરાજ આપમેળે જ આવી રહે.

ગાંધીજીએ ખટલા દરમિયાન અંગ્રેજોની શોષણકારી વ્યવસ્થાનું આગાદ સમતુલ્ય કયું હતું અને એ શોષણ સાથે અસહકાર કરવા બે પોતે સમતુલ્યનીને પેલા લેખે લખ્યા હતા એમ જાતી ઠેકાણે કહ્યું. 'ઠાકર'માં કહેલા એમના એ નિવેદનના પડઘા તે કાળના દરેક રાષ્ટ્રપ્રેમીના હૃદયમાં પડ્યા હશે.

આશ્રમ પર અસર

જુવાન જુગતરામ એમાં અપર્યાપ્ત નહોતા. તેઓ કહે છે : 'માપુ છ વર્ષની સમયમાં ગયા તેની અસર આશ્રમી શિક્ષક મંડળ ઉપર ફરી વળી. આશ્રમની સલામત ભૂમિમાં બેસી છોડારું લાગ્યાં કરવાં એ હવે આપણને શોભતું નથી. હવે તો આપણે આશ્રમનો ત્યાગ કરી વ્યાપ્તના પસંદ કરેલા બારડોલી તાલુકામાં જઈને રહેવું અને ત્યાંના લોકોના રીતી વાણીનું અધ્યુષ્ટ દામ પૂર્ણ કરવું એવી ધૂન સૌને લાગી.'

જુગતરામભાઈ આમ તો આ યાત્રા આશ્રમના શિક્ષક મંડળ વિશે હોતા હતા, પરંતુ અહીં પોતાના અંતરની બે વધની કહેતા ન હોય. કારણ ગામડે જવાની હાલત એમના લોકોમાં જિતરી ઝડ હતી. ગાંધીજી સાથે નવજીવનના પ્રકાશક, મુક્ત તરીકે શકેરલાલ બેંકર અને સ્વામી આનંદે પણ જેલ સિધાવ્યા હતા. તેથી નવજીવન કાર્યાલય ચલાવવાની જવાબદારી જુગતરામભાઈને માથે આવી પડી હતી. પણ 'હું નવજીવનમાંથી ફૂગાઈ મારી વચ્ચે વચ્ચે બારડોલી બંટી મારી આવતો અને મારા મનને કાંઈક વૃત્તિ આપતો.' પછી તો નાજીક તત્વિયને કારણે સરકારે ગાંધીજી એમની છ વરસની સભ પૂરી કરે તે પહેલાં જ તેમને છોડી દીધા. 'તેમણે ધીમે ધીમે ફેરામાંથી નિરાશાનો છુટાડો છોડી દીધો અને પ્રભતને શાંતિમય રચનાત્મક કામોમાં લગાડી દીધી.'

ગામડે જવાનો મંત્ર જુગતરામભાઈએ પોતાના હૈવામાં ઝીલ્યો હતો. એમના ઘટકામાં થોડા હલુહલુતા હતા. સ્વામી આનંદે જૂદીને આવ્યા પછી પોતે નવજીવનમાંથી મુક્ત થઈ જુગતરામભાઈને એમાં પ્રવેશવા પ્રયત્ન કરી ભેગો. પણ જુગતરામભાઈના થોડા ઝાંઝા રહે તેમ નહોતા. નવજીવન સ્વામીને સોંપી, બાણને નમસ્કાર કરી તેમના વહેલા વહેલા બારડોલી ભણી લીધા. આશ્રમ શિક્ષક મંડળના નરહરિભાઈ પરીખ એમનાથી પહેલાં જ બારડોલી પહોંચી ગયા હતા. તેઓ એમના સાથીઓની નાની સરખી યોગી સાથે જુગતરામભાઈનું સ્વાગત સરલણ આશ્રમમાં કરવા તૈયાર બે હતા.

તે વખતે ગામડે આવ્યા તે જાણે સાઠ વર્ષે જુગતરામભાઈ એ જ ગામડાના ક્ષેત્રમાં પલાંડી વાળીને બેઠા હો. એવા એમનો વજન નિશુલ્ય હતો.

૧૦ સરલણ ને રાનીપરજી વિદ્યાલય

બારડોલી તાલુકામાં જવા પાછળમાં કારણે આપણે ગયા પ્રકરણમાં થોડાં બેંચાં. નવજીવન કાળ દરમિયાન અસહકારની લડત સારું સરજ થતી બારડોલીની પ્રબ વચ્ચે જુગતરામભાઈને અવારનવાર જવાતું થતું હતું.

ગાંધીજીએ બારડોલીને પસંદગી આપવામાં ત્રણ ચરતો મુશ્કેલી હતી. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને ખાદી, આ શરતોનું

પાલન લેઈકા સારી રીતે કરી રહ્યા હતા તે જુગતરામભાઈને જોઈ આવ્યા હતા. 'મારી જીવનકથામાં આવતાં તેના રસિક વર્ણનના હિસ્સાઓ આ રહ્યા : 'એ ગાયે કોઈ પણ નેતા બધા ત્યાં કોઈ પણ ઘરમાં ગામ લોકો ભેગાં થતા, ત્યાં ગામના હરિજનોને ખાસ તેડી લાવતા અને સલામાં સીની સાથે બેસાડતા. એ હરિજનભાઈ કે બહેન ઘરના કુવેશી પાણી સંચી અને પોતાને હાથે ભેગા મળેલા સૌ ગામ લોકોને તેમ જ નેતાઓને પાણી પાવ. આ રીતે તેઓ અસ્પૃશ્યતા નિવારણની શરતનું પાલન પ્રયત્ન કરી ખતાવતા.'

વળી, 'બારડોલી તાલુકાનાં ઘણાં ખરાં ગામોમાં તેમણે સરકારી નિશાળો છોડાડી મૂકી "રાણી" યાજુ કરી દીધી હતી... "રાણી" કાઠવાની તેમની રીત ઘણી રમૂજ અને ગામડાંને શોકે તેવી હતી. ગામ ગામના જુવાનિયાઓ—ખાસ કરીને જે ગામોમાં "રાણી" આ પહેલાં નીકળી ચૂકી હતી ત્યાંના—રાણે મળીને તે નવા ગામ ઉપર કૂચ લઈ જતા, અને સરકારી નિશાળને છોડાડી "રાણી" યાજુ કરે ત્યાર પછી જ પોતે ભોજન કરશે એમ ભલેર કરતા, આ ભલા બેટૂતા બીજું" વધુ સહન કરી શકે, પણ ઘેર આવેલા મહેમાનો— અને જેમાંના થોડાભાગના પોતાના નાતિબધુઓ લેખુ—તેઓ ભૂખ્યા રહે એ કેમ સહન થઈ શકે? ... અને ગામેગામના લોકો સાથે ગાઢ સંબંધવાળા કુવરજીભાઈ ખાસ કાળજી લેતા કે એ યોગમાં આ ગામના થોડા જમાઈઓને પણ આગ્રહ કરીને સાથે લેવામાં આવે. હવે ઘરને આંગણે આવેલા જમાઈરાજોને ભૂખ્યા કેમ સહન કરી શકાય? નરહરિભાઈને ઘરને આંગણે ભૂખ્યા-તરસ્યા ત્રણ દિવસ મુશી બેસી રહેવા બેઠે યમરામના જીવને કંઈનું કંઈનું થઈ ગયું હતું. પોતાનું બધું પુણ્ય બળી ભય છે એમ લાગ્યું હતું. તેવા જ અનુભવ બારડોલીના બેટૂતોને થતા હતા. પુટુપે થોડા કલાક કમળ કાળજી કરી જવાપ ન આપે તો ગામની બહેનો ઘરમાંથી નીકળી સલા સમક્ષ પુલ્કે મોઢે આવી કંઈ કંઈ વચનો સંભળાવી જતી અને સરસલામાં પોતાના ઘરવાળાને શરમાવી જતી. લાજ કાઠવાના રિવાજવાળા જીજરાતના મીઠા બિજ્જાઓમાંથી તેમ જ દેશના તેવા જ મીઠા ભાગોમાંથી આવેલા નેતાઓ ઉપર બારડોલીની મહિલાઓનું આ સ્વરૂપ ખરેખરી વીરમનાઓ અને રણુચંડીઓ સસું લાગે એમાં શું આશ્ચર્ય? ગામના લોકો વશ થઈ સરકારી શાળામાંથી છોકરાંઓને લગાડી મૂકતા અને ઠાઈના મોઢા મોઢા ઉપર તેમને ભેગાં કરી તેમના બાપર ગમે ત્યાંથી લાવીને એક રાષ્ટ્રીય શિક્ષકને બેસાડી દેતા. અને બાપરમાં રાષ્ટ્રગીતોથી ગામ ગાજી કીકતું... આ ઉપરાંત ગામડાંઓમાં પુટુપે અને સોજી રે ટિપા ઉપર મથી રહ્યાનાં દરેકો પણ ગામેગામ ભેંચામાં આવતા અને કોઈ કોઈ તો એ બડા સુરતને વણાવી તેનાં ધોતિયાં, પહેરણુ, ધોળા ટોપી પહેરતા પણ ભેવવામાં આવતા હતા. એ રીતે વ્યાપ્તી વચ-સ્વાવલંબની ત્રાજુ શરત વિશે પણ નેતાઓને ખાતરી થતી હતી. નેકે સૌથી આકરી એવી આ શરત પૂર્ણ-પણે પળાઈ નહોતી, છતાં તે માટેનું મંચન જીદીને વળને તેવું હતું. નવજીવન સાથે કામ કરતાં સ્વામી આનંદની પ્રેરણાથી જુગતરામભાઈ એકથી વધારે વાર બારડોલી જઈ આવ્યા હતા. તાલુકાના નિષ્કષ્ટ લોકોએ જુગતરામભાઈ પર પોતાની મોહિની બગાડી હતી. પોતાના પરિષ્ક સાથી નરહરિભાઈ સરસણ પહેલો ગયા તેનાથી ગામડે જવાને જુગતરામનો નિશુલ્ય પાકો થઈ ગયો.

સરભણ અને પાણુડું ધૃવાસણુ (જેની હદમાં જ નરહરિભાઈએ સ્થાપેલ આશ્રમ હતા) જને સુરત જિલ્લાનાં નખતારૂપ ગામો હતાં. રસ્તાની જને તરફ મકાનોની હારોનાં ગળેલાં ફળિયાં. ઘર લાંબાં લાંબાં, ગહારથી જુઓ તો ઠેક પેઠે પાર સુધી ભેઈ શકાય તેવાં. આગલા ઓરડામાં મેકક, વચલા અને સામાન્ય રીતે લાંબા ઓરડામાં ધરવખરીની વસ્ત્રો અને રાતરચીલું, પાછળ રસોડું પાણિયારું, સૌથી પાછળ વાડો જેમાં ઘણાં ઘરોમાં ફૂંચે કે ‘ફુવારી’ (નાની ટૂંક) હોય. ઘરનાં ઢોરડાંખર ઠાં વાડામાં હોય અથવા રસોડા પછી એમને સાડુ ‘જલાણ’ બાંધેલી હોય. પાટીદાર કે અનાવિલ પરિવારોમાં પરિવારના લોકો ભેટલી જ છૂટથી હરતા ફરતાં હોય. દુળળા (જે પાછળથી હળપતિ કહેવાયા) સ્ત્રી પુરુષને બાળકો જેમને સાથે ધરનાં તથા ખેતરનાં મજૂરીનાં કામો હોય. આ દુળળાઓનાં ફળિયાં સામાન્ય રીતે ગામને છેડે સામાન્ય રીતે ગુજરાતનાં ખીલ ગામડાંમાં હરિજનવાસ હોય છે તેમ રહેતાં, પણ એમની સ્ત્રીઓ આપો દિવસ જીવનિયાત લોકોનાં ઘરોમાં કામ કરતી અને પુરુષો તેમનાં ખેતરોમાં, જીવનિયાત અને દુળળા લોકો વચ્ચેના સંબંધો વ્યક્તિગત રીતે ‘ધણિયામો’ ઉદાર છે કે નહીર તેની ઉપર આધાર રાખતા, પણ સામાજિક રીતે કોઈ પણ સામંતવાદી વ્યવસ્થામાં સામત અને તેના અર્થસુલાભો વચ્ચે હોય છે તેવા રહેતા. સામાન્યપણે ધણા સારા સંબંધો પણ બ્યારે જીવનિયાત લોકોનો સ્વાર્થ જોખમતો લાગે ત્યારે વફરી જતા.

નરહરિભાઈના ઉપવાસ

સરભણ આવ્યા પછી નરહરિભાઈ અને એમના સાથીઓએ આ હકીકત મત્તપક્ષપણે અનુભવી. જુગતરામભાઈની કલમે એવું વર્ણન આ રહ્યું : ‘જ્વલાસણ આશ્રમમાં રહેતાં જેમ અને જ્વલાસણ વગેરે ગામોના ખેડૂતવર્ગમાં જવા આવવા લાગ્યા હતા, તેમાં ઝાંખરડા વગેરે નજીકમાં આવેલા દુળળવાડાઓમાં પણ જવા લાગ્યા હતા. દુળળાઓનાં નાનાં નાનાં અને ચપળ છોકરાંઓ શેઠ સવાર પડે ભેટકે હાંધમાં રજારની મોઢિયું લઈ સડક ઉપર નીકળી પડતાં, અને તેનાં સુદર ઘટાદાર ઝાડોમાં કલેલી કરી રહેલાં પંખીઓના શિકાર કરતાં. આ જ આ બાળકોની નિશાળ હતી. ગામમાં નિશાળ હતી પણ આ છોકરાંઓને ત્યાં જઈ ત્યાંના બંધનમાં મેસતું કેમ ગમે? નરહરિભાઈ અને તેમના સાથીઓએ સાંજને વખતે આશ્રમની પડોરામાં જ આવેલા ઝાંખરડાના દુળળવાડામાં જઈ ત્યાંના લાઈઓ તેમ જ બહેનોને નાનકડી ચાલણગાડીની મોપડીઓ બતાવી, સ્લેટ પેન આપી અને તેમનામાં લાલચવાની વિતરણા જમાવી.

‘આ દિવસોમાં એક વાર છકર પાપા સરભણ આશ્રમની સુલાકાતે આવતાં અને તેમને અમસાં રાત્રિશાળા ભેળા લેતી ગયા. તેમને ત્યાંના વાતાવરણ ભેઈ એક અપાવચ્ચ ગીત રચવાની અને તે અમસાં પ્રોટ જિવાઈઓને ગરસવાની સ્ફુર્તિ થઈ આવી—

હવે અમે લખુરૂ, હવે અમે મોપડીઓ વાંચુ!

હવે અમે રવત્રન બનરૂ,

હવે અમે કોઈની રાળ સંભ નહીં કરીએ!

કોઈને માર સહન નહીં કરીએ!

હવે અમારાં બાળકોને પણ નિશાળ મોકલરૂ!

વગેરે ભાવનાઓ લરી હતી. ઝાંખરડાના જુવાનિયાઓ મોતિયો અને રવિયો ને હરિયો વગેરે આ રાત્રિશાળાથી તાનમાં આવી ગયા હતા. રાત્રિશાળામાં તેમના ધણિયામાં પણ કોઈ કોઈ વાર મળ ભેળા આવતા હતા. છકરપાપાનું ગીત સાંભળી એમના કાન લિંચા થયા. ગામના કળ્મળીવાસના રાત્રિશાળા ઉપર કીકીક ચકચાર ચાલતી થઈ ... કોઈ પરલિયાએ ફળિયા વચ્ચે ત્રાડ પાડી હશે : “આ નરડાં લાલુકે ત્યારે ખેતી કોણ કરશે?” ધરધરના કળ્મળીઓ સમજ ગયા. દુળળા જુવાનોને લેર લેર ચાવી ચડાવી દેવામાં આવી અને અગ્રસ્ત આપી દેવામાં આવ્યો. મોતિયો, રવિયો, વગેરેનું ‘કેટલું’ મજૂ? તેઓ હેમતાઈ ગયા, તે રાત્રે આશ્રમવાળાઓ કાનસ લઈને ઝાંખરડાના ફળિયામાં ગયા ત્યાં કોઈ દેખાય જ નહીં. અમારા બધા વિલાઈઓ કચાક છુ થઈ ગયેલાં! ધરના ઉભરામાં મેઢેલાં ડોસાડોસીઓ અમારી સામે ભેઈ હસ્યાં હશે! કાનસ લઈને શિકેકે લેર ઘેર ફરી વળ્યા. પણ ત્યાં કોણ હોય? “એ તો ખેતરે સંધા ગયો છે. એ તો બહુધામાને લેર ગયો છે.” એમ ડોસાડો બહાનાં બતાવે ને હસે!

“...અમે આશ્રમના ધણાખરા કાર્યકર્તાઓ પીળજી શીખવવા ગામરે જીપડી ગયા હતા. આશ્રમમાં નરહરિભાઈ એકલા હતા. ... તે ખૂબ આદુળગયાદુળ થયા. પ્રોટ શિલ્પજીની નિર્દેષ અને પુરવચ્ચ પ્રવૃત્તિ બંધ પડતી આ લોકોએ અમલ જુલમ કર્યો છે. અમે એ લોકોને ખેતીનું કે ધરતું કામ કરવાની ના પાડી નથી, અમે તેમના કાસકાજમાં આડા આવ્યા નથી. ફક્ત રાતની નવરાત્રને વખતે તેમને વાંચતાં લખતાં શીખવીએ છીએ છતાં અમારી રાત્રિશાળા બંધ કરાવી.’

‘નરહરિભાઈ એ પ્રતિતા લીધી : “બધાં સુધી શાળા ફરી ચાલુ થાય નહીં ત્યાં સુધી મારા ઉપવાસ છે!”’

નરહરિભાઈના ઉપવાસનું આ પ્રકરણ એમ તો ખૂબ રસિક છે. પરંતુ આપણી કથાને સાડુ એ અપ્રસ્તુત છે. તેથી શરૂઆતમાં ઉપવાસ અને આશ્રમના જીવનિયાત લોકોની લાપરવાહી, પછી આપણા ગુજરાત અને ગુજરાત ગહાર પણ કચાક કચાક એ બાળત લોકોનું ‘ધ્યાન મેચાવતું’, સરદાર વલ્લભભાઈનું ‘પીછું’ કામ પડતું મૂકીને સરભણ આવી પહોંચતું, એમના સમબંધવાદી રાત્રિશાળા ફરી ચાલુ થવી નરહરિભાઈનાં પાસણ વગેરેને અલેવાલ સવિસ્તર આપવાને બદલે અહીં તો આપણે એટલું જ ‘કેટલું’ કે આ પ્રકરણથી જુગતરામભાઈને ગામડામાં ‘કી રીતે પડેલા વર્ગચિહ્નનું દર્શન થયું’, અને જો કે તેઓ આપણા પ્રકરણમાં સીધા સંડોવાયેલા નહોતા અને પ્રત્યક્ષ ઉપવાસ ચાલુ થયા ત્યારે તો સરભણથી દૂર દેખાતા ગામે પીળજી શિખવાડવાના કામે ગયા હતા તે છતાંય આ પ્રસંગની જુગતરામભાઈના કદમ પર જોડી અસર થઈ. તેઓ આ પ્રસંગે તો સમસમીને મેસી રહ્યા પણ એ તે પ્રસંગની અસર એમના બાકીના આપણા જીવન પર પડવાની હતી. સુરત જિલ્લાના ‘પાછામાં પાછા નીચામાં નીચા’ લોકોને જામત કરવામાં અને તેમની સેવામાં તેઓ ‘ખેતાવું’ શેષ આપ્યું જીવન ગાળવાના હતા. બગદાર સાધેના સમાધાનને લીધે રાત્રિશાળા શરૂ તો થઈ, પણ તેમાં ફરી કદી પહેલાં જેવો રંગ ન આવ્યો. દુધમાં ગાંધ પડી ગઈ.

જુગતરામભાઈ એ બાળતમાં કહે છે : 'અમે રોજ રાત્રિનાજાગ્યા ચલાવવા બતા લાગ્યા, પણ તે ફરીથી વ્યવસ્થિત પહેલાં જેની ચાલી નહિ જ. છતાં શાળા ચાલી નહિ એમ કહી ચક્રાય તેમ પણ નહોતું. છેવટે થાકીને અમે ગભરાવેલા જુવાનિયાઓને બપો હઈ ફળગા-ઓનાં નાનાં બાળકો ખાટી શાળા આશ્રમમાં આણ કરી અમારા સમને મનાવ્યું.'

વિદ્યાલયનું આ કામ એક રીતે બેઠુંજે, તો જુગતરામભાઈનાં છત્રનકર્ષનાં પાયરપ ગણી ચક્રાય. સરભલુના આ કામને એમણે લોકે મનને મનાવવાનું કામ તરીકે વર્ણવ્યું હોય, પણ કદાચ એમની છત્રનકર્ષી નક્કી કરનારું એ કામ હતું.

વર્ગબિદો અનુભવ

જુવાન જુગતરામ સમાજસેવાના આરંભના કાળમાં જ આપણા સમાજમાં પડેલા વર્ગબિદ જુએ છે. એ વર્ગબિદને કારણે બ્યારે તેની ઉપર સીધી કે આક્રમકતરી રીતે અસર પડે એની કોઈ ઘટના બને છે ત્યારે તેની સામે ઉપલા વર્ગના રજીસ્ટ્રા યોલે છે, એ પણ જુગતરામ જુએ છે. નરહરિભાઈની માફક એ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ લાવવા તેઓ ઉપવાસ પર નથી મેલતા. જુવાન ફળગાઓને એમનાં ખેતશોખમાં કે ધણિયામાં ખરાથી શાળામાં યોલાવવા પણ એ નથી હોડી જતા. એમનું ધ્યાન એવા એક ઉપાય તરફ જાય છે. જે કંડી તાકતવાળો ઉપાય હતો. તેઓ જાગતી પેહીને હાથમાં લે છે. એ એવો ઉપાય હતો કે જેમાં તરફગ સીધો સંપર્ક ટળતો, હા, પણ એક પેહીને અતે સમાજની કાપાયલટ થાય એવી શક્યતા હતી. કોઈકને આ કામ ધીમું લાગે. પણ જુગતરામ પાસે આ કામ પાછળ એક નહિ, બે નહિ પણ ત્રણ ત્રણ પેહી થાય એટલી ધીરજ હતી.

વિદ્યાલયનો આરંભ

પહેલી સગવડ એમણે આશ્રમ વિદ્યાલય ખોલ્યું. આશ્રમમાં રહે એવા થોડા વિદ્યાર્થીઓને એમણે તાલીમ આપવા માંડી. તેની જગ્યા અતા લક્ષ્મીદાસ આશરે વડોદરા પાસેનું રામેશ્વરા ગામ બન્ને તેઓ આમ-સેવામાં લાગ્યા હતા, ત્યાંથી પાંચ બીસ બાળકોને મોકલ્યાં. બારડોલી આશ્રમના ખાદી કાર્યકર્તા કચવલાઈએ તેમની તરફના ઉલ્લેખ ગામનાં પોતાના કુટુંબનાં બે બાળકોને મોકલ્યાં.

આમ વિદ્યાલય શરૂ થયું. એમને લાડુ અલગ રસોડું થયું. નિયમિત સફાઈ અને કંતવ્ય પીંજીલુના વર્ગો ચાલવા લાગ્યા. ઉબળનાં બાળકો તો આશ્રમનો ખોરાક ન હોવાથી કે એવા જ કોઈ કારણસર થોડા વખતમાં પાછા ચાલ્યા ગયાં. પણ બાકી બાળકોના છત્રન પર આ વિદ્યાલયની જીડી અસર પડી. આ અંગેનો એક રસમય ફિરોસ જુગતરામભાઈએ પોતાની છત્રનકર્ષમાં ટંકેયો છે :

'રામેશ્વરાથી આવેલાં બાળકોમાં એક છોકરો નાનનો લીલ બાળક હતો. તે તોર તાકતવાળો ઘણો હોતિયાર હતો. તે ઝીણુ દોરાને છેડે પથ્થર બાંધી ગાડતી કાળી સાથે તેને ટંગતો અને ફરીથી પેલા અલ્પ દોરાને તો તોરથી તોડી પાડતો. બહાવસરમાંના કોણુ ઝુડતો લીલ શિષ્ય એકલય આપે જ હશે એમ મેં કલ્પના કરી. રામેશ્વરાનાં બાળકો મેં વર્ષ સારી પાસે રહીને પાછાં ગયાં. ત્યાર પછી મીઠેક વર્ષ એક વાર મારે વડોદરા પાસે વાઘોડિયા ગામે કોઈ કાર્યક્રમ માટે જવાનું થયું. કાર્યક્રમની પમિકામાં સાડુ નામ વાંચી એ ગામનો ધારિયાધારી રજો સમાસ-આલક પાસે મેં ત્રણ વાર આવી મારી

ભાળ કાઢી ચલે હતો અને નજીકમાં મેસી રહ્યો હતો. છેવટે હું આવ્યો ત્યારે ચરણચર્ય કરી મારી પાસે મેં. પૂછપરછ કરતાં તે ... સરભલુ આશ્રમવાળો લીલ બાળક છોકરો નીકળ્યો. મને ઘણો જ આનંદ થયો. તે જુવાનભેદ થયો હતો અને તેણે માથે ફેંટા બાંધેલાં હતાં. મેં તેને તીરકામનું હજી આવડે છે કે કેમ વગેરે પૂછ્યું. રામેશ્વરાની ખબર અંતર પૂછી પછી તેણે પોતાનું મળવાનું ખડું કારણ બંને કહ્યું. તેનો છોકરો સાત વર્ષનો છે અને પોતે જેમ બાળકોમાં આશ્રમમાં રહેલો છે જ પ્રમાણે પોતાના બાળકને આશ્રમમાં મોકલવાની તેની ઇચ્છા હતી. મેં તેને વેઠી આશ્રમની વાત કરી અને બાળક ૧૨ વર્ષનો થયા પછી તેને જરૂર રાખીશ એવું વચન આપ્યું.'

વેઠીમાં ચૂનીબાઈ

જુગતરામભાઈએ જે રિવરસોમાં સરભલુ આશ્રમમાં જઈને રહેવાનું શરૂ કર્યું, લગભગ એ જ અરસામાં ખાદીલાલ શ્રી ચૂનીલાલ સહિયે-ચર મહેતાએ સાબરમતીના ઉભોમ દિશામાં તાલીમ લીધા પછી બારડોલી તાલુકાના વેઠી ગામમાં ત્યાંના વચોબુદ્ધ આગેવાન શ્રી જીવજીલાઈ બાળરભાઈ ચૌધરીના આમંત્રણે એમને ઘેર નિવાસ કર્યો હતો. જુગતરામભાઈ અવરનવર સરભલુથી વેઠી બાકી મારી આવતા. વહેલી સવારે નીકળી પથરાડિયા. નિઝર અને તરસારી થઈ તેઓ વાંકાનેર પહોંચતા. ત્યાં બપોરા કરી સાંજ સુધીમાં ૧૨ માઈલનો પંથ કાપીને વેઠી પહોંચી જતા. આ હતો તેમનો વેઠી સહિયો પ્રથમ સંપર્ક. ૧૯૨૩ની એ સાલ. વેઠી ગામ ખેતરે ખેતરે વસેલા આદિવાસીઓનાં ઝૂંપડાંઓનું હતું. એક ચિંતાના એકથી વધુ દીકરા હોય ત્યાં કોઈકે કોઈકે કેકણે એક કરતાં વધુ ઝૂંપડાં બંધાય અને તે કળિયું ગણાય એમ પણ ખતરું. જીવજીલાઈ ગાંધી રંગરી રંગાયેલા હતા. એમને પોતાના ગામમાં ખાદી વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ચાલે તેમાં રસ હતો તેથી જ તેઓ ચૂનીલાઈને પોતાના ત્યાં લઈ આવ્યા હતા, અને પોતાના ઝૂંપડા-માંથી જ થોડી બગા કાઢી આપી એમને સારું રહેવાની તથા કંતણુપીળવના વર્ગો શરૂ કરવાની સગવડ કરી આપી હતી.

રાનીપરજની રક લાગી

સરભલુ આશ્રમમાં હતા ત્યારે જ જુગતરામભાઈને રાનીપરજ લેકિનું આકર્ષણ થયું હતું. શ્રી જીવજીલાઈ ભરોવાંને આસપાસનાં ગામડાંઓમાં ફરી ત્યાંની તપાસ કરવાનો ખૂબ જિસાડે હતો. એમની સાથે જુગતરામભાઈ પણ મહુવા, બારડોલી, બ્યારા તાલુકાઓમાં રાનીપરજ ગમેતામાં ફરવા નીકળી પડતા. રાનીપરજની નાની નાની ઝૂંપડાઓમાં તેઓ રાંતવાસો કરતા. નાની નાની સલાઓ કરતા. શ્રી ભેંચી આ લેકિનો સમાજશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ અભ્યાસ કરતા. જુગતરામ-ભાઈએ 'દરિનારાયણને દર્શને' નામે એક લેખનાળા પ્રગટ કરી. આ પ્રવસ્તોથી એને વેઠીના ગ્રામનિવાસથી જુગતરામભાઈનાં હૃદયમાં રાનીપરજ લેકિણે કાયમનો બાસ કર્યો. આ છાપ એટલી જીડી હતી કે તેમાંથી જ તેમના છત્રનું નિશન સાંપડી રહ્યું. જુગતરામભાઈએ ભેંચું કે રાનીપરજની વસ્તી નિલ્લામાં ઘણી મોટી છે. એમનું કેટું શોખણ ચાલી રહ્યું છે, તે પણ તેમણે ભેંચું. તેમની દરિદતા ટકલી જીડી છે તેનો ખુબ એમને ખ્યાલ આવ્યો. મનમાં વિચાર બધાવા લાગ્યો કે સુરત નિલ્લામાં ગ્રામવાસ કરવા

આવ્યા છું' તો આ રાનીપરજની સેવા જ કરવી જોઈએ. આવી વિચાર પાકતાં સરલાજી આશ્રમમાં ચાલતા વિદ્યાલય સાથે રાનીપરજનું નામ જોડવાનો વિચાર પાક્યો. આ વિદ્યાલયને પછી જોવાનાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. તેને ઘણા સાથી કાર્યકર્તાઓનો ખાસ કરીને શ્રી કલ્યાણજીભાઈ મહેતાના ટેકા મળ્યો. યજ્ઞાની સલાહથી તે વિદ્યાલયને સરલાજીના પારોડી આશ્રમમાં ખસેડવામાં આવ્યું. અહીં પણ રસોઈ હાથે જનાવવા પર જીવતરામભાઈએ લાર મુક્યો. તેઓ પોતે બાળકો સાથે વિદ્યાલયના ગયા કામોમાં લગતા. 'અયુગમતું' કામ ગમતું જનાવવા સાહેનો અને જોડેલા કામિયો એ જ હતા કે મોટાંઓએ તેવાં કામમાં બાળકો સાથે લગતું.'

સાદું ભોજન, સામૂહિક રસોડું, ગયાં કામો હાથે કરવાનાં, સફાઈ, બે વાર પ્રાર્થના વગેરેનો આગ્રહ, સાળગમતી આશ્રમથી ઝીલેલા સંસ્કારોને પરિણુમે આ વિદ્યાલયમાં પણ હતા જ એ કહેવાની જરૂર ન હોય.

આમ એક તરફ શ્રી ચૂનીભાઈએ વેડછી ગામમાં પોતાનો અદ્ય-જમાની દીધો હતા અને તેઓ એમનાં પત્ની સરજળબેન અને બે દીકરીઓ કપિલાબેન તથા અનપૂર્ણા સાથે રાનીપરજના જીવનમાં ઇતરોત્તર થઈ ગયા હતા, તો બીજી તરફ એ રાનીપરજના જીવનમાં કંઈક લાયક કેટલાક પરિવર્તનોના પ્રયોગો/પારોડીમાં રહ્યા રહ્યા રાનીપરજ વિદ્યાલય મારફત થઈ રહ્યું હતું. ખેતુ મિશન હવે હાથવેંતમાં હતું.

વચ્ચે બાકી હતા બે કામો : વડોદરાનું રેલસંકટ રાહતકામ અને પારોડીનો જગવિખ્યાત સત્યાગ્રહ. પણ મનથી તો તેઓ આ વખતથી જ વેડછીને વરી ચૂક્યા હતા.

૧૧ રેલસંકટ

૧૯૨૭ના રેલસંકટ જીવતરામભાઈ અને તેમના સાથીઓને શિક્ષણનું કામ આટોપી લઈને વડોદરા ગયા આ રેલસંકટ એક રીતે અપૂર્વ હતું. વિશ્વામિત્રી, ઢાઢર વગેરે એવી નદીઓમાં ધૂર આવ્યા હતાં, કે જેની આસપાસના લોકો આવાં મોટા પૂરોથી રવાયલાં નહોતાં. જીવતરામભાઈએ તો આનું વ્યાપક અને મોટું રેલસંકટ જિંદગીમાં પહેલાં કદી જોયું નહોતું.

પરંતુ યુગ્મરૂતે આ આક્રમ્તના મોકાને અવસરમાં ફેરવી નાખ્યો. ગાંધીજીની આજ્ઞાવાનીને લીધે જીવતરામે છેલ્લાં દસ બાર વર્ષમાં સેવકોની એક એવી જમાત અળી ચૂકી હતી કે જેવી દેશના બીજા કોઈ ભાગને મળી નહિ હોય. સામાન્યપણે આવાં સંકટો સમગ્રે દેશમાં કાં ભગવાન આગળ રાજ્યું કે કોઈ સરકાર આગળ રાહત માટે ધા નાખે. પરંતુ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે લોકશક્તિ અને સેવકશક્તિ દ્વારા રાહતના કામોને ગ્રાંધવાનું નક્કી કર્યું. અત્યાર સુધી જેમણે સરકાર સામે શીગડાં જ માંડ્યા હતાં તે આવા રચનાત્મક કામમાં છું કરી શકશે એવી શંકા હોવા છતાં આવી પડેલી આક્રમ્ત એવી ગંભીર હતી કે સરકારને પણ પટેલ તરફથી થયેલી મદદની આંદર સ્વીકારવી પડી. એમની પાછળ ખડી થઈ ગઈ ગાંધીજીની આખી સેના અને એના યુનકા સેનાનાયકો. વડોદરાનું કેન્દ્ર મુખત મહેતાને સોંપાયું હતું. એમની મદદમાં હતા કિશોરલાલ મથરાવાળા, સરલાજી આશ્રમમાંથી નરહરિભાઈ

વગેરે રેલસંકટનું કામ કરવા માતર તાલુકામાં ઝીપડી નથી નહા. પારોડીથી કલ્યાણજીભાઈ ગોરસદ તરફ પટેલના. પારોડીના વિદ્યાલયના લોકોએ પહેલાં તો આસપાસનાં ગામોમાંથી મંદરસ્ત લોકો સારું કપડાં અને અનાજ વગેરે ઉધરાવ્યું. પણ વહી એમણે પણ વલ્લભભાઈને તાર કરીને રાહતનાં કામોમાં જોડવાની અનુમતિ માગી. એમના આદેશ મુજબ જ તેઓ વડોદરા પહોંચ્યા. થોડા દિવસમાં તો ચૂનીભાઈ મહેતા પણ એમની નાથે આવી ચૂક્યા. પાદરા તાલુકામાં કામ કરતા તાન્તેતરમાં જ જૂલજાત વિદ્યાપીઠથી રનાતક થઈને નીકળેલા શ્રી ચીમનભાઈ લઈને શ્રી કિશોરલાલભાઈએ પારોડીની આ મંડળી શાલે પરિચય કરાવ્યો. જીવતરામભાઈ, ચૂનીભાઈ અને ચીમનભાઈની ત્રિપુટિ શેષ આપું જીવન સાથે કામ કરવા સર્જાયેલી હતી. રેલરાહતનું કામ કરતાં કરતાં જ ચૂનીભાઈએ આ કામ પહેરે વેડછી આવીને જ પોતાનું વિદ્યાલય ચલાવવાનું વચન લઈ લીધું હતું. ચીમનભાઈને શ્રી મરાઠવાળાએ જીવતરામભાઈની આંગળી પકડવાની સલાહ આપી હતી. જે એમણે સહર્ષ સ્વીકારી હતી.

૧૨ પારોડી સત્યાગ્રહ

રેલરાહતના કામમાંથી પાછા ફરતાં રાનીપરજ વિદ્યાલયને પારોડીને બદલે વેડછીના રાનીપરજ વિસ્તારમાં લઈ જવાનો નિશ્ચય થયો થઈ ગયો હતો.

પરંતુ વેડછીમાં આશ્રમની વિધિવત્ સ્થાપના થાય તે પહેલાં જીવતરામભાઈના જીવનમાં એક બીજું એવું પ્રકરણ આવવાનું હતું કે જેમાં એમની પત્રકાર તરીકેની શક્તિ પૂર્ણપણે ખીલવાની હતી. એ પ્રકરણ હતું પારોડી સત્યાગ્રહનું. પારોડી સત્યાગ્રહ પોતે જ ભારતના સત્યાગ્રહો સંપ્રામોને એવો એક અગ્રહનો પ્રસંગ છે કે એને વિશે અત્યાર સુધીમાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખાઈ ચૂક્યા છે. એ આખા પ્રસંગની વિવરતા કોતરેલું આ ગ્રંથની સમીક્ષા જોતાં શક્ય પણ નથી ને આવશ્યક પણ નથી. પરંતુ જીવતરામભાઈના જીવનનો આ એવો પ્રસંગ છે કે એને સાવ પડતો પણ ન મુકાય. પારોડીના ખેડૂતોમાં અપૂર્વ બન્યુંતે લાવવામાં સરદાર વલ્લભભાઈની જવાબ પછી એ બીજા કોઈ તરફે વધુમાં વધુ કામ કર્યું હોય તે તો પારોડી સત્યાગ્રહની પત્રિકાએ, જેના સંપાદનની મુખ્ય જવાબદારી જીવતરામભાઈએ સંભાળી હતી. પહેલાં આપણે પારોડી સત્યાગ્રહની ઐતિહાસિક ભૂમિકા સમજી લઈએ અને એણે પેલા કરેલા મિનજનને થોડો સમજી લઈએ.

પ્રશ્નમુખિકા

ગાંધીજીએ અસહકારનું સાધન દેશ આગળ ધર્મું ત્યારે જ અસહકારની ચળવળના ક્ષેત્ર તરીકે પારોડી તાલુકાની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. તાલુકામાં ચળવળની તકામત તૈયારીઓ પણ ચાલતી હતી. એ તૈયારીઓના સાક્ષી તરીકે અને 'નવજીવન' પત્રોના ફરતા અખરખની તરીકે જીવતરામભાઈ (અંબા) એટલા વધારે વાર પારોડી તાલુકાનાં ગામડાંઓમાં ફરી આવ્યા હતા એ આપણે

૧ તે પૈકી સહારને દેસાઈ કૃત-પારોડી સત્યાગ્રહના ઇતિહાસ અને ઉચ્ચારણ દેસાઈ દ્વારા સંપાદિત-પારોડી સત્યાગ્રહ તેમ જ જીવતરામ દેવે દ્વારા સંપાદિત 'પારોડી સત્યાગ્રહ પરિચય'ના આ પ્રકરણમાં આધાર લેવામાં આવ્યો છે.

આગળ નોંધે ગયા છીએ. ઉત્તર પ્રદેશના ગોરખપુર જિલ્લાના ચૌરીચૌરા ગામમાં ઉચ્છેદાયેલી ભીડ દ્વારા હિંસા આચરણ, પોલીસ થાણું ફૂંકી મારણ અને તેમાં કેટલાક પોલીસ છત્તામાં ગાદીમા તે ઘટનાથી ચેતીને ગાંધીજીએ એ સત્યાગ્રહ યુવતી રાખેલા. સત્યાગ્રહ સંબંધી ગાંધીજીએ દેશને લખાવેલ એ એક મોટામાં મોટા પદાર્થનાક હતા. પરંતુ બારોડાલીના અસહકારની ચળવળ યુવતીની રીતે તેથી બારોડાલીના આગેવાનોને નિરાશ થયેલી. એમના હાથની ચળ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ૭ વર્ષ પછી આવી પૂર્યો.

અંગ્રેજ અમલ દરમિયાન જમીન મહેસુલ આગેનો એક રિવાજ એવો હતો કે દર ગ્રીષ્મ વરસે ક્ષેત્રની આર્થિક પરિસ્થિતિની તપાસણી કરી તેને આધારે મહેસુલ ફરી આકારણું. બારોડાલી તાલુકામાં આવી તપાસ ૧૮૯૬માં થઈ હતી. શ્રી જયકર નામના એક અમલદારે ૧૯૨૫માં તાલુકાની તપાસ કરી. તેઓ સુરત જિલ્લાના એક ડેપુટી કમિશનર હતા. તેમને આવા કામનો કરો પૂર્વ અનુભવ નહોતો. તપાસને અંતે તેમણે બંધેર કબુલ કે અહીંના ખેડૂતોની આર્થિક પરિસ્થિતિ સુધરી છે. એટલે જમીન મહેસુલમાં કેટલાંક ગામોમાં ૩૦% તો વધારો અને કેટલાંકમાં ૨૫% તો વધારો થયો નોંધેલો. સુધરેલ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં તેમણે જે કારણો આપ્યાં તે કંઈકે આ પ્રકારનાં હતાં :

તાલુકામાં વેલવેનાં બે રહેતાંની અર્ધાં છે.

બે સડકો થઈ છે.

વસ્તીમાં ૩૮૦૦ નો વધારો થયો છે, એ સુચકાંતો વધારો સૂચવે છે. સડક પરથી પસાર થતાં હવેલીઓ દેખાય છે. વળી કેટલાક લોકો પાસે સવારીઓ છે. ને કેટલાક લોકો પર અવરજવર કરે છે. ખેત-મજૂરોની મજૂરીના દર ખમણા થયા છે.

૧૯૨૭ની ફરી ડિસેમ્બરે વાલોડ ગામે મળેલી સલામાં શ્રી કુવરજી-લાઈ પટેલે સૂચન કબુલ કે અવાળ લોકોથી કાંઈ નહિ વળે. આપણે વલ્લભભાઈને તેણે. વલ્લભભાઈ ત્યાં સુધી સરદાર નહોતાં જતા. પણ મોરારજી અને ખેડા સત્યાગ્રહના સંઘન સંચાલનને લીધે મળજૂત માણસ તરીકેની એમની પ્રતિષ્ઠા બાળી ચૂકી હતી. વલ્લભભાઈએ બારોડાલીના ખેડૂતો આગળ ચરત મૂકી કે તાલુકાનાં મુખ્ય કેન્દ્રોમાં ખેડૂતોનાં સંમેલન ખોલાવીને સત્યાગ્રહની શરતો એમને કબૂલ છે કે નહિ એ બાણી લેા પછી જ પોતે આવકે. આત્મા પછી પણ પહેલાં ભત તપાસ કરીને લોકોનાં મન માપી જોયે પછી જ લડત આપશે.

વલ્લભભાઈ પાસે જતાં પહેલાં બારોડાલીના કેટલાક ખેડૂતો ગુજરાત કાઉન્સિલના સભ્યોની સલાહ લેવા ગયા હતા, ત્યારે તેમણે વિચાર પૂરતો એક રૂપિયો કાપી લઈને વખાણના બાકી કરની રસ આપી દેવાની સલાહ આપી હતી, અને એમ પણ કહ્યું હતું કે તેમ નહિ કરતાં હારે સભ થશે. વલ્લભભાઈએ શરૂઆતથી જ કહી દીધું કે એક રૂપિયાનાળાં લડત કરવી હોય તો પેલા કાઉન્સિલ વાળાંઓ પાસે જ જાઓ અને ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી વધારા સહિત્ત આપું મહેસુલ ન સરવાની લઢાઈ આપવાની તૈયારી હોય તો મારી પાસે આવજો.

પહેલાં ૧૯૨૨માં ગાંધીજીએ બારોડાલીને અસહકારની ચળવળનું કેન્દ્ર બનાવવા પહેલાં ગમે તેટલું કષ્ટ વેઠવાની તૈયારી, દારૂતાકી

છેડવાની પ્રતિજ્ઞા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, ખાદી વગેરે રચનાત્મક કામે ઉપાડવાની જે શરતો મૂકી હતી તેના સમર્થનમાં જ વલ્લભભાઈની આ સ્પષ્ટ ચરત હતી. ગાંધીજીની શરતોમાં ચિસ્ત અને લોકશિક્ષણનો આદેશ હતો, વલ્લભભાઈની ચરતમાં લઢાઈ મઢે કમર કસવાની હાકલ હતી.

બારોડાલી તો જાને આગેવાનોની હાકલ ઝીલવા થનગની રહ્યું હતું. એણે જાને હાકલોને આબાદ ઝીલી જતાવી.

વલ્લભભાઈની વીરવાણી

વલ્લભભાઈએ આગવી રીતે આ લડતને આગેવાની આપી. પ્રથમ તો એમણે બારોડાલીમાં આવીને પોતાની ડાવણી નાખી. પછી આખા તાલુકાનાં મુખ્ય ગામોમાં સત્યાગ્રહનાં કેન્દ્રો સ્થાપ્યાં. પોતે આખા તાલુકાને ગામેગામ ફરી વળ્યા. અને તળપદી ને ધમધમતી લાખામાં બ્યાખ્યાનો આપી એમને યતા અન્યાય વિશે ભયર કરી એકતા સ્થાપી. ગમે તેવાં કષ્ટો સહન કરવા તૈયાર રહેવા જણાવ્યું. એમણે સત્યાગ્રહનો મર્ચ પણ પોતાની આગવી લાખામાં સમજાવ્યો અને સત્યાગ્રહની ચિસ્ત પણ. આ રહ્યાં એમનાં લાખણોમાંથી કેટલાક ઉદરણી લોકોને ચેતવણી આપતાં : 'આપણે જગજનોસીએ ચડી ગયેલા છીએ, પણ એ તો રામના પાસથી પથ્થર પાવન થાય તેવે એક મહાન પુરુષના નામથી આપણું નામ ચડી ગયું છે. હવે આપણી કયેડી થશે.'

અન્યાય વિશે ચોખવટ કરતાં : '૮૦ ટકા ખેડૂત વસ્તીવાળા આ દેશમાં ખેડૂત માટે જેવા રાક્ષસી કાયદા છે તેના ધરતીના પક ઉપર કયાંયે નહિ મળે.'

સરકારનાં લાખણોમાં ગળેજી વિશે તીખી કટાક્ષ પણ આવતા : 'બાદશાહે પૂજ્યુ', 'દિલીમાં કાગલ કેટલા?' એકે તકાકો માર્યો, 'આહ લાખ એ શી હબર ત્રણેણે બાવીસ!' કેવો ઉસ્તાદ ગણતરી-બાળ! સરકારનો એ ધધો છે કે જૂઠાને સાચું મનાવતું હોય તો ખૂબ જોરથી કહેતું, અને આકાંક્ષોનો મારો કરશે.'

અસહકારનું મહત્ત્વ સમજાવતાં સરદાર કહેતાં : 'આ રાજ્યને બે પગ છે. એક પટેલ બીજો તવાડી. તેમાંનો પટેલ તો આપણો જ છે. તે નોકર નથી. તે આપણો જ કાપી નાખે એટલે લખેવા થાય તેમ અપ'જ થઈ જવા લો. પછી સરકાર લગેડી કહેતું આકી શકશે?' પણ આખી લડતને વલ્લભભાઈની મુખ્ય હેતુ એ હતી કે એમણે ગમે તેવી સુસીમતને વખતે પણ લોકોને ધીરજ અપાવી. 'પાણીમાં પેલા પછી હવે તરવા શીખે જ છૂટકો છે, નહિ તો તળિયે જઈશ્યું.' અથવા : 'સાવરમતીના સતે મોટી શકિત પેલા કરી છે. એની પાછળ તમે અમને ગાંડા કહેા કે દીવાના કહેા, પણ ત્યાં સુધી છત્તા છીએ ત્યાં સુધી આ ગાંડા ખેડૂતો માટે મરવા લેવાર છે.' કે વળી :

'તમે જેમ જેમ લડતાં જશો તેમ તેમ લડતની મીઠાશ સમજતા જશો. આ લડતમાં મીઠાશ છે તેટલી જોઈ ચીજમાં નથી. તમે જેતર વોષો છો અને પછી પાક થાય છે ત્યારે લખુવતમાં તમને જે રસ આવે છે તેના કરવાં આ લડતમાં વધારે રસ છે.'

બારોડાલીની લડતની કથા રમ્ય છે. વલ્લભભાઈએ તેને વિશે કહ્યું હતું : 'મોટું મહાભારત સુદ થઈ ગયું તે પણ ૧૮ દિવસમાં પતી ગયું હતું. પરંતુ બારોડાલીના લોકો કે જગણે હાથમાં

લાકડી પથ્થુ કઢી પકડી નથી, તેમણે ચાર ચાર મહિનાથી આટલી તોપ બંદૂકનાળી સરકારને હંકારી એ તમારી ધ્વજવત્તો મોઢી વારસે તમે ભવિષ્યની પ્રભા માટે રાખી જશો.”

લોકોએ પટેલ તલાટીઓને સમજાવીને તેમની પાસેથી રાજનામાં લીધાં. સરકારે તેમને જેલ ને જપ્તી આપ્યાં. લોકોએ સલા સલાએ કાઢ્યાં. સરકારે પકડણી ઉતારી પાસાવાર જુદાં જુદાં ગુળથોં. લોકોએ મહેસૂલ ન લયું. સરકારે તેમની માલમિલકત, ઢોર હાંખર પાણીને મૂલે હરાજ કર્યાં. અલગત એ હરાજમાં મોલી મોલનાર મેળવતાં સરકારનાં નવ નેનાં થતાં હતાં. પોલીસ પકડવા આવે તો ગામના લોકો ગામને પાદરે ઝાડ પર ભેસી દૂરથી એની લાજ કાઢે અને નગારાં વગાડી ગામલોકને ચેતવી દે. જપ્તી કરવા આવે ત્યારે ગામના બધા યુરો ગામમાં ગેરહાજર! સ્ત્રીઓ અંદરથી બારણાં વાંસી મેસી રહે! બારડોલી સત્યાગ્રહની એક લખ્ય હતી, ‘ગામલોકો કારા હોજરત. સરકારી જુલમથી ગામની આખાં બાપાં ગામો કિજરત કરીને પાસેનાં ગાયકવાડી ગામોમાં ઉચાળા ભરી ન્ય—રાયચરમીલાં અને ઢોર હાંખર સાથે. અહીં ગામની જમીન પર કાગડા ઊડે ને ત્યાં એમનાં સગાંબહાણોં ઉપર એમના નિવહિતો થોજ પડે. પથ્થુ છતાંયે સત્યાગ્રહીઓને જુરસો ન ઢાંચો.

સરદારે કહ્યું હતું કે ‘હું’ ગુજરાતના મેહૂતની રમેરગમાં અને હાડે-હાડમાં સ્વતંત્રતાની હવા પૂરવા માથું હું.’ અને તેમણે ખરેખર તેમ કયું’ હતું.

યુનંદા સેવકો -

સરદારનાં આ ક્રમિયા પાછળ જેમ બારડોલીની પ્રબળો એમના પક્ષા મોલ ઝીલવાનો મંકજ હતો તેમ જ આખા ગુજરાતમાંથી ઊતરી આવેલા યુનંદા સેવકો અને સત્યાગ્રહીઓને કાળો પથ્થુ એમાં નાનોસૂતો નહોતો.

સત્યાગ્રહમાં સેનિકા તરીકે આશરે દોઢ હજાર જેટલા સેનિકાએ ભાગ લીધો. કુલ ૧૪૬ સ્થળોએ જપ્તી થઈ. જમીનખાલસાની નોટિસ ૬૦૦ થી વધુ આપાઈ. તાલુકાના ૧૨૨ પૈકી ૮૪ પટેલોએ તથા ૪૫ તલાટીઓ પૈકી ૧૯ જણે રાજનામાં આપ્યાં. મુળંતની ધારાસભામાંથી ૧૬ સભ્યોએ રાજનામાં આપ્યાં. શર-આતમાં બારડોલી, સરભણ, મહી અને વેઠકી એ ચાર સ્થળે ધાવણીઓ હતી. બારડોલીમાં કલ્યાણજીભાઈ, જુગતરામભાઈ, મુશાલભાઈ અને કેશવભાઈ કામ કરતા હતા. સરભણમાં ડૉ. ત્રિસુખનંદાસને પડાવ હતો. મહીમાં મહનજીભાઈ દેસાઈ થાણું નાખીને રહ્યા હતા અને વેઠકીમાં ચૂતીલાલ મહેતા સરજળહેન સાથે રહેતા હતા. સરદારે આ બધા કાર્યકર્તાઓને એકત્ર કરી તેમને તાલુકામાં ફેરફેર ધાવણીઓ નાખવાનો આદેશ આપ્યો. જેટલે તે પછી વાલોડ, છુલદી, વાંકનેર, વરાડ, બામણી, બાલદા અને બાટપુરા જેટલાં ગામનાં કેન્દ્રોમાં નવી ધાવણીઓ બોલવામાં આવી અને ગુજરાતભરના યુનંદા સેવકોએ ત્યાં કામ સંભાળી લીધું. વાલોડ અને બુઝાંદીની ધાવણીની આવેલાની લાયકાત ‘છાંટે અરદાર’ ડૉ. ચંદ્રલાલ દેગાઈએ કરી. વરાડ ધાવણીનું સ્થાન એક અભ્યાસક વખતે ‘કુમળીયાર’નું વિરુદ પામેલ મોહનલાલ પંડ્યાએ સંભાળ્યું. પવિત્રકર મહાપાત્ર ભરલખુમાં મેદા. દરખાસ ગ્રાપાળ-દાસ બાનર્જી દેસા. સ્વીચમલાલ સ્વીનાઈ બારડોલીમાં મેદા. મહીમાં

ફલચંદ શાહ મેદા. બાલદામાં નારણભાઈ પટેલ જઈ પહોંચ્યા. આ ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ સમાજસેવી ડૉ. સુમંત મહેતા તેમનાં પત્ની ચારદાબહેન બેડે સરભણ ધાવણીમાં આવીને રહ્યા. નર્મદાશંકર પંડ્યા બાજુપુરા પહોંચ્યા. સ્વીનાઈ પકડાતા સુરતના ડૉ. ઘોંચાએ બારડોલીની મારેડો સંભાળ્યા. ઉપરાંત ભરૂંગા, મણિજીહેન પટેલ, મણિલાલ કોઠારી, સોરાખુના આયુષ્યે ફલચંદ શાહ, શુભવંતળહેન ઘીઆ, મીનુજીહેન પિટિટ, વગેરે પણ આવી પહોંચ્યાં હતાં. સુરતની સુપ્રસિદ્ધ હલુકલુની બેડી તો આ લડાઈમાં આગળ પડતી હતી જ. પાછળથી ગાંધીજીના આંતેસારી સમા ઉમાંસસાહેબ બવાઝીર, ને સ્વામી આનંદ, પણ આવી પહોંચ્યા હતા, વડોદરાના કુરુચં અબાસ તેવળજીએ યુસ્તિમ જનતાને ખાસ માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. સરકાર સાથે લખાપટીની જરૂરિયાત બેંક ગાંધીજીએ ખાસ મહાદેવભાઈને વલ્લભભાઈની મદદમાં મોકલ્યા. પાછળથી એમની મદદમાં એમના પરમ મિત્રો નરહરિભાઈ તેમજ શામ નારાયણ વિ. પાડક પણ બેડાયા. ઉમાંસ સાહેબે જે અબાસ સાહેબ જેવા કેટલાક કુરુચંને બાદ કરતા બાકી બધા આગેવાનો કંઈ ૫૦ વરસની વયેની ઉમરના હતા. હવે વિચાર કરતાં સમગ્ર છે કે બારડોલીની લડતે માત્ર વલ્લભભાઈને જ સરદાર ન બનાવ્યા, પણ આ તમામ સત્યાગ્રહીઓને નેતૃત્વ બાળત એવી તાલીમ આપી કે જેથી તેઓ નીવડેલા જનસેવાકો સિદ્ધ થયા.

બારડોલીના આ લખ્ય સત્યાગ્રહમાં આપણા કથાનાયક જુગતરામ-ભાઈનો કાળો નાનોસૂતો નહોતો. એમના આતમચરિત્રમાં પોતાની જુમિકા સમજવાતાં સ્વભાવગત નમ્રતાથી તેમણે આટલું જ લખ્યું છે : ‘આમ બહારથી મોટા મોટા કાર્યકર્તાઓ પોતપોતાના કામ છોડીને આવ્યા તેવા વખતે અમે બારડોલી તાલુકાના કાર્યકર્તાઓ અમારી શાળાઓ અને આશ્રમો પકડીને બેસી રહીએ એ કેમ બને? કલ્યાણજીભાઈએ તો રેલસંકટમાંથી આવીને બારડોલી વિશ્વ-લયની ધૂરી કાંચ પર મુકવા જી ધીપી નહોતી. તાલુકાના લોકોને સત્યાગ્રહ માટે તૈયાર કરવાની અને સરદાર પાસે આંટાફેરા કરવાની કામગીરી તેમણે કવારની ઉપાડી લીધી હતી નરહરિભાઈ લડતમાં (આવી ગયા હતા.) મારે માટે વિનાસચુનો પ્રથ થઈ પડ્યો. જ મહિના પહેલાં રેલસંકટમાં જઈ આવ્યા પછી માંડ રાત્રીપરજ વિશ્વલય કરી આવતું’ કયું છે તેનો પાછો એટલી વારમાં ઉભાગિયો કરી દેવો? પણ મેં’ મારા મનને મનાવ્યું. વિશ્વલયનું શેઠનું લખતર તો મેં ત્યારે લખી-લખાવી શકાય છે. પથ્થુ કુદરત સાથે લડવાનું અને સરકાર સાથે લડવાનું લખતર તો તેથી લડતો આવી પડે ત્યારે જ ગળી શકે; તેવા લખતર ખાતર લડતો અને કુદરતી સંકટો કંઈ દુઃખિન રીતે બિહારી કરી શકાય નહિ. તેથી અમે વિશ્વલયનાં મેંને તેટલા સિદ્ધિઓ એક કે ખીન કામમાં બેડાઈ ગયા.” લડતમાં પોતાની કામગીરી બાળત જુગતરામભાઈએ ‘મારી જીવન-કથા’માં ગાત બે જ વાકયો લખ્યાં છે, ‘હું’ પવિત્રનું ખાતું સંભાળીને બેઠો. “બારડોલી સત્યાગ્રહ” નામે એક દૈનિક પત્રિકા કાઢવા માંડી.”

જુગતરામભાઈની જીવનકથાની એક મોટી ખૂબી એ છે કે એમણે પરજીવપરમાણને પર્વત બનાવ્યા છે, પથ્થુ પોતાની જતને પડદા પાછળ ચંદાંડીને રાખી છે.

આગળ ઉપર અમે કહી ગયા તેમ બારડોલી સત્યાગ્રહનો જુરસો

બળવી રાખવાનું કામ સરદારનાં હાથણા પછી બીજા નંબરે
કાંઈએ ક્યું? હોય તો આ 'બારડોલી સત્યાગ્રહ' પત્રિકાએ.

સત્યાગ્રહ પત્રિકા

સત્યાગ્રહના પ્રકાશન વિભાગનું કામ નીચેની સમિતિએ સંભાળી
લીધું હતું:

- શ્રી જીગતરામ દવે (મંત્રી)
- „ ખારેલાલ નાથર
- „ મીનનલાલ પ્રા. શર્મા
- „ ઉત્તમચંદ શાહ
- „ ચૂનીલાલ બારેડ
- „ શંકરદત્ત પાર્વતીશંકર શાસ્ત્રી
- „ મગનલાલ દેસાઈ.

પત્રિકાને અઢય સરદારનાં હાથણામાંથી અઠગ કામગીરી બળા
રહેતી. નવજીવનમાં આવતા ગાંધીજીના અને મહાદેવભાઈના લેખોનો
પણ તેમાં અવારનવાર ઉપયોગ કરવામાં આવતો. પાછલા ભાગમાં
સ્વામી આનંદે આવીને પત્રિકાને પોતાની તેજસ્વિતા અર્પી હતી.
આપણું કામ એટલા વેળથી થતું હતું કે બધું એસેમ્બલી લાઈનનું
કારખાનું હોય! સ્વયંસેવકા દેર દેરથી બળશે અને હાથણીની
નેધ લાવતા, એમાંથી લેખન કામગીરી તૈયાર થતી. મોટેભાગે બાર-
દોહીમાં કંથાયણલાઈ કંથારોનો કસબ અજમાવતા. અલખન આ
કોડાએનો ઉપયોગ તે વખતે પત્રિકામાં કરી ચક્રોતો નહિ. પણ
તેનાથી એક રોડો રહેતો. આજે તે ચિત્રો બારડોલીના સરદાર
સંપ્રદાયધને ગોલાવે છે. પછી એક બધું આખી સામગ્રી લઈ
સુરત પહોંચતું. સુરતમાં પત્રિકા છપાતી. સુરતથી પત્રિકાના કંઈક
લઈને જે સ્વયંસેવકા સવારની એ ગાડીઓમાં નીકળતા, રસ્થાને
રહેને સ્વયંસેવકા આવીને પત્રિકાઓની થોડકીએ ઉઘરાવી લેતા
અને બપોર પહેલાં તેા તાલુકા, ને જિલ્લાને ખૂણે ખૂણે, અને
શુભરાતનાં સંકરતનાં સ્થળોએ પત્રિકા પહોંચી જતી, પત્રિકામાંનાં
લખાણો નીચે મોટેભાગે સહી નહોતી કરવામાં આવતી. માત્ર
નવજીવનમાંથી ગાંધીજી અથવા મહાદેવભાઈના લેખો ઉતારવામાં
આવતા ત્યારે એમાં લેખકનાં નામ આપવામાં આવતા, અને
વલ્લભભાઈ સહિત કોઈ પણ અંગતવાનના લખાણની નેધે છપાતી
ત્યારે હાથણીકતાના નામ અપાતા. ખબર સહી વિનાના આ લેખો
મારફત, કોઈક વાર માત્ર સમાચાર આપીને, કોઈક વાર સચોટ
મશાળા આપીને સત્યાગ્રહ પત્રિકા પ્રગલ્ભોને ઉત્સાહ આપવાનું,
સત્યાગ્રહ અંગે શિક્ષણ આપવાનું અને કચેરોમાં પલુ નીતિવિર્ધ
ટકાવી રાખવાનું કામ આખા દેશી વાર પાડતી હતી.

એક પટેલની દફતાને ચિરહાવતાં બારડોલી પત્રિકા લખે છે :
'દેશમાંના પટેલ શ્રી અમદાવાદના આ લડતાં મુળથી જ તેના
સ્તંભરૂપ છે. બળર આવી છે કે તેમને મહેસૂલ ભરવાની સમજૂતી
માટે તલાટી વનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. એમાં પટેલ અમથા-
ભાઈને એણે છે અને એમણે તેમના બવાળો તા. ૧૪મીએ તેમ
જ ૧૨મીએ મસલત સમિતિમાં સંભળવા છે તેજો બધું છે કે
તલાટી કેવળ પાણી વલોવે છે. શ્રી અમથાભાઈની લાગણ્ય તેમ
જ તેમનું પીઠપલું નોતાં અથા તો જીલટી એવી રહે કે તેમને
સમજવવા બતાં વખતે ચિત્તારો તલાટી પોતે જ સમજી બધ અને
નોકરી છોડીને અમથા પટેલને પગલે ચાલવા લાગી જતી.'

અથવા વેક્ટીમાં બપોળના પ્રથાસનું આ વર્ણન જુઓ :
'વાલોડનાં ત્રણ વણિક કુટુંબો વેક્ટીમાં રહે છે. તેમને ત્યાં દરોડો
પાડવાનો વિચાર કરીને તા. ૧૩મીએ સવારે ૯ વાગ્યે વાલોડના
પટેલ ઈમારતવા હબરતમાં તેમ જ તલાટી રસુલખાં રહેસાનખાં
વેક્ટી ગયા હતા. પરંતુ આના 'બહેર સેવાના કામ' માટે
સરકારી નોકર નીકળે તે પગે ચાલીને જવાની તસ્દી કેમ લે ?
કહે છે કે તલાટીએ વેક્ટીમાં રહેનારા પૈકી એક શા. ગુલામલાઈના
આસામી ઈન્જા રસુલખાં નામનો દુબળો છે તેને કહ્યું કે તારા શેઠે
અમને વેક્ટી બોલાવ્યા છે, માટે ચાલ, ગાલ્લી બેડી લે.
ગામ માલ્લીમાં ચિરાણને લાઈ-સાહેબો વેક્ટી પહોંચ્યા. વેક્ટીમાં
ત્રણ વણિક કુટુંબોનાં ઘર નજીક નજીક જ છે. એક ઘરનો જુવાનીએ
બારણે ઉભેલો હતો તેણે તેમને દુશ્સી દેખ્યા કે તે તરત સમજી ગયો.
અને તરત પોતાનાં તેમ જ પડોશીનાં ઘરને તાળાં લગાવી દીધાં !
ગુલામલાઈ લાઈદાસનું ઘર વાસ્ત્યા વિના રહી ગયું, તેથી બપો-
લારો તેના ઘરમાં પેકા ગુલામલાઈ અને તેમનો કોઠારો તો
ગઢારગામ ગયેલા હતા. ઘરમાં તેમના પુત્રનાં પત્ની એકલાં હતાં
અને રસોઈ કરી રહ્યાં હતાં.

'આ વાતની બધું ચતાં આશ્ચર્યમાંથી ચૂનીભાઈ જઈ પહોંચ્યા,
અને થોડી વાતચીત બપોળારો સાથે કર્યા પછી તેમણે વાલોડથી
શ્રી કેશવભાઈને તેડવા માણસ મોકલ્યું. ધીમે ધીમે વેક્ટીના
રાનીપરજ લાઈઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. પટેલ અને
તલાટી ઘર બહાર બેઠા અને લોકો તેમની આજુબાજુ ઊભા
જિલા તમારો બેના હતા. શ્રી કેશવભાઈએ વાલોડથી આવી
પહોંચતાં એકલા રહેલા લોકોને કહ્યું કે આપણું કોઈનું કામ નથી.
પટેલ તલાટીને એકલા બેસી રહેલા હતા.

'ઘરમાં બહેન એકલી હતી. અને તેનો બર ઉપર કોઈ યુગ્મ
વર્ગની મેરઠાજરીમાં આવી ધાડ આવી પહેલી તેથી શ્રી કેશવભાઈએ
તેમને પૂછ્યું, "કેમ બહેન, ગલરાતાં તો નથી ને ?" તેમણે તરત
જવાબ આપ્યો, "એમાં ગલરાવાનું કુ છે ?" તેમની દિશ્મત બેઠીને
કેશવભાઈને ખૂબ આનંદ થયો, અને રસોઈ કરી બધી પરવાર્ધ
બાદ ઘરમાંથી બહાર નીકળી જવા પ્યુચના આપી. તેમણે પટેલ
તલાટીને પણ કહ્યું કે "હવે ઘર ખુલ્લું પડ્યું છે. બધાં જ
બેઠીને તે ઉપાડી બેઠી. ઘરમાં કપાસ પણ પડતી છે," આમ
કહીને તે પણ ચાલી નીકળ્યા, અને બપોળારો એકલા ખુલ્લા ઘરને
બારણે એક બીજા સાથે ટગર ટગર બેતા બેઠા રહ્યા. આખરે
પોતાની મેજ બીડીને ચાલતા થયા. અને "ચાલો આવતા હો તો.
હવે અમે તો વાલોડ જઈએ છીએ," એમ કેશવભાઈને કહ્યું
એટલે બધા નિશ્ચય નાટક લખવાને રેર પાછા ફર્યા.

'આ નાટક નિશ્ચય સરકાર પક્ષને મારે પણ લોકપચ્ચને માટે તો
તે પૂરેપૂરું સફળ હતું. એક વણિક કોઠારી વડુણ ભાઈ, ઘરમાં
કોઈ ચરદ માણસ ન હોય ને આ રીતની ધાડ આવે તે વખતે
ગિલકુલ ગલરાયા વગર પોતાનું ઘરકામ ક્યે? બધ એ લોકોનો
મોટો બધ છે. વળી વેક્ટીની એકલી મોટી રાનીપરજ વસ્તીમાંથી
કોઈ (સરકારના અંતિનિશ્ચિની મદદે) આવવા નીકળે નહિ એ
પણ લોકોનો જબરો વિચાર જ છે. ઉપરાંત બપોળારોએ જતી
વખતે વેક્ટીના પટેલ દેવજીભાઈ બેઠીઆભાઈને બોલાવીને કહ્યું
કે "તમારે અમને મદદ કરવી પડશે," પણ આ પટેલ તો તે હતો

કે જેણે મહાલક્ષ્મીને પણ રાજીનામું લઈ લેવા સંભળાવી દીધું હતું. એટલે તેમણે તો ધસીને ના પાડી કે મારાથી એવા કામમાં મદદ થાય જ નહિ. જે વખતે કેટલાક પ્રેરેલા અને તલાવીઓ પોતાના જ લાઈઓના ધરમાં જ પતી કરવી એમાં પાપ માનતા છતાં પેટ બતાવીને એ પાપનું કામ કરવા નીકળે છે ત્યારે એક રાત્રીપરજ કામ આવી હિંમત જતાયે છે એ એમને કાને આનંદ ન થાય? અરેખર વેડછીએ ગાંધીજીની ખાદીને ચોલાવી છે. પત્રિકામાં શ્રી મોહનલાલ પંડ્યાનું લાપણુ આમ નોંધાયું છે: 'શ્રી પંડ્યાજીએ પોતાનાં જીજ્ઞાસુ' હતું' કે બાજુ સુધી આપણે સરકારને નામદાર હોતા. હવે તેમને સારુ કંઈક ખીજું' નામ આપણે શોધવું પડશે. કારણ આપણા મુરખી લાઈ અને સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈને પારકા કહે છે. મારી ખાતરી છે કે આપણે જે સીધા માર્ગ લીધા છે તે રસ્તે ચાલ્યે જશું' તો સરકાર પાછી ઠેકાણુ આવશે. શ્રી વલ્લભભાઈને ઉપદેશ તો અચૂત સમાન છે. અચૂત પીતાં કંઈ થાઈએ? આપણે જે રસ્તો લીધો છે તેનો સ્વાદ તો તમને યુ' કહું ?

એ રસને સ્વાદ ગાંધીજી બાજુ
કે બાજુ વલ્લભ બેળી રે,
કંઈક કંઈક બારડોલીના ખેડૂત બાજુ
લગરીક બાજુ પંડ્યા ભોળી રે.

માટે તમે અવસર આવ્યો છે તો આ રસને ખૂબ ચાખો તે તમારું' તે તમારું અર્થાત્ જ નહિ પણ આખી ખેડૂત આલમનું' લાડું દેશી.'

આ જુઓ સરભજીની સલાતું' વણુનં:
'દારે ૧૦ વાગ્યે ૧૦૦૦ રૂપી યુરુપોની લારે સલા મળી હતી. ગામના સૌ દેસાઈઓ પણ ઉત્સાહથી સલામાં હાજર હતા. શ્રી અબાસ સાહેબ, દરબાર સાહેબ અને કલ્યાણજીસાહેબે લેખિકાને મરહાનગી બતાવી સ્વરાજ્યની દેસાઈગીરી મેળવવા સલાહ આપી હતી. કલ્યાણજીસાહેબે યુરુ ગોવિંદસિંહની પ્રતિજ્ઞા સંભળાવી હતી:

'ચિડિયા એ મેં બાજુ ગિરાઈ,
ગિલ્લી એ મેં શેર મરાઈ,
સલા લાખ મેં એક લાડાઈ,
તણ ગોવિંદસિંહ નામ કહાઈ,

બારડોલીમાં પણ અત્યારે એવું જ ચાલી રહ્યું છે. જે લેખિકાને ચિડિયા જેવા ખીજી માની સરકાર ઉદત બની છે તેને ગોવિંદસિંહ જેવો એક યુરુ મૂળવાધી ને હવે બાજુને ગિરાવવામાં પાછા નહિ પડશે એવી હવે તો સંસ્થાપનાઓને પણ ખાતરી થતી બન્ય છે. 'સરભજી ગામમાં આજથી જન્મી માટેના પ્રયત્ન શરૂ થયા છે. પણ ઘેર ઘેર તાળાં હતાં એટલે અમલદાર સફળ થયા નહોતા.' બારડોલીના સત્યાગ્રહમાં પ્રકાશન સમિતિની કામગીરી વિશે શ્રી મહારાવ દેસાઈ બારડોલી સત્યાગ્રહના ઇતિહાસમાં નોંધેલી નોંધ છે કે:

'આખી લડન પ્રકાશનખાતા મિના શ્રી રીતે ચાલે? જ્યાં ખેડૂતાની પામે દૈનિક છાપાં લેવાની અથવા "નવજીવન"ના પણ ગ્રાહક થવાની આશા ન રાખી શકાય, અને જહારનાં છાપાં તો લડતને બાજુ વિચાર આવે. એટલે લાઈ જુગતરામ દેવના હાથ નીચે

પ્રકાશનખાતું' પોલવામાં આવ્યું. શ્રી કલ્યાણજીને પણ પ્રકાશન વિભાગમાં ગણીએ તો ખોટું નથી. કારણ લાઈ જુગતરામની કલામય અને કલાયેલી કલમ અને લાઈ કલ્યાણજીને વિશે ખેતવામાં સિદ્ધ થયેલી હાથ, એ જે પ્રકાશનખાતાના પ્રાવુરૂપ હતાં. આ પ્રકાશનખાતામાંથી રોજ યુદ્ધની ખજાર આપનારી એક પત્રિકા કાઢવાનું, શ્રી વલ્લભભાઈનાં લાપણુ છૂટાં યાપવાનું, મુંબઈનાં દૈનિકોને જુગતરાત્રી અને અંગ્રેજોમાં ખયર મોક્ષવાનું, ફોટોગ્રાફ મોક્ષવાનું ચોજવામાં આવ્યું. લડન પૂરનેસમાં ચાલવા માંડી ત્યારે આ ખાતામાં "વજ ઇડિયા"ના પાકા અનુભવી લેખી પ્યારેલાલે નેહાઈને એ ગ્રેજી વિભાગ કુશળતાથી સંભાળી લીધો. ખજરની પત્રિકાઓ પહેલી સાઈએસ્ટાઈલથી કાઢવામાં આવતી હતી, થોડા જ દિવસમાં મુરતમાં તે જાપવાની વ્યવસ્થા થઈ અને આરંભથી જ ૫,૦૦૦ નકલો જીડી જવા લાગી. આ પત્રિકાઓ લેખિકાને રોજનો ખોરાક થઈ પડતી, તેમને રોજ રોજ લડતનો રસ લગાડી મર યજ્ઞનતાર રણીશિયું થઈ પડી. મુંબઈનાં દૈનિકો રોજ રોજ એ પત્રિકાઓ સળંગ ઉતારવા લાગ્યાં, જુગતરાત્રી અનેક જિલ્લાઓમાં અને ગામેમાં એની નકલો જવા લાગી, અને લડતના બે ત્રણ મહિનામાં તો એની ચોદ હજાર નકલો જીડી જવા લાગી.'

(બારડોલી ગત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ—પાન ૪૭)

બારડોલી સત્યાગ્રહની આ પત્રિકાની શરૂઆત ૧૮મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ને દિને થઈ. પહેલી પત્રિકાની ૫,૦૦૦ નકલો છપાઈ હતી. ૧૮-૯-૨૮ સુધીમાં એના ૧૬૯ અંક છપાયા હતા. છેલ્લા અંકની ૧૪૫૦૦ પ્રતો બહાર પડી હતી. તેના આગલા થોડા અંકોની નકલ ૧૫,૦૦૦ સુધી ગઈ હતી.

ખજરપત્રી તથા સંવાદક કે લેખક તરીકે તો જુગતરામભાઈ આ પત્રિકાને પોતાની સેવા આપતા જ હતાં, પરંતુ મૂક પત્રાસવાં, રવાનગી વજરેનાં કામોમાં પણ એમની ઉપર ઠીક ઠીક ભાર આવતો હતો. 'નવજીવન'ના કામના અનુભવને લીધે એમને માટે આ કામો સહેલાં થઈ પડ્યાં. કોઈ કોઈ વાર આ પત્રિકામાં જુગતરામભાઈની કવિતાઓ પણ પ્રગટ થતી. જેકે બારડોલી સત્યાગ્રહના લોકપ્રિય કવિ તો વહવાણુના શ્રી કલ્યાણક શાહ જ હતા. એમના ગીતો ગામેગામ લેખિકાનાં કંઠે ચડી ગયાં હતાં. એ ગીતોના યુજનને આધારે સ્થાનિક લેખિકા પણ ગીતો બનાવતા અને બહેર સલાઓમાં ગાતા થઈ ગયા હતા.

અમે ડરતા નથી હવે કોઈથી રે,
સદા લજીએ લાલા ભગવાન.

જેવાં ગીતો તો સત્યાગ્રહના દિવસો યાદી પણ વરસે સુધી લેખિકાને કંઠે વસી ગયાં હતાં. આ લેખિકા કે ૧૯૪૭માં કટોકટીના જમાનામાં સરદાર શતાબ્દી પદ્યાના વખતે બારડોલી અને નવસારી તાલુકાની બંધેનોમાં મોટે એ ગીતો સાંભળ્યાં હતાં. આ ગીતોમાં કેટલાંક ગીતો સરદારની પ્રશંસનાં હતાં. દાખલા તરીકે કલ્યાણજીભાઈનાં ગીતની પહેલી કડી:

કોની હાંકે મઠાં લીધાં,
કાયર કેસરી થઈ તરૂકયા,
કોની ધાંકે કપડી જુડા
ચાંડાળિનાં ગાંત્રો છૂટ્યાં ?

ખેડૂતોને ટારણહાર,
જ્ય સરદાર, જ્ય સરદાર.

જુગતરામભાઈ અને કૃષ્ણદલાઈનાં ગીતો મોટેલાએ વિચાર-મધાન
રહેતાં અને ગાંધીજીના ઉપદેશોનાં તત્ત્વોને સાદી સરળ ભાષામાં
રજૂ કરી દેતાં. કૃષ્ણદલાઈનું આ ગીત જુઓ :

શરનાં છતે સંશ્રામ.—આથાં મેલી.

માથું આપે નાક ન આપે,
એ શરનાં કામ. સાથાં
લડવા ટાણે શીર્ષ જતાવે,
તુરંગજે કનધામ. સાથાં
ટેક નિલાવે તામ ઉભળે,
કાયા કરે કુરબાન. સાથાં
હડવાનું તો નામ ન બળે,
પાતીએ ઝીલે પાણુ. સાથાં
જુલમીનાં જુલમોને છેડે,
ન્યાય કાળે લડનાર. સાથાં
સત્યના કાળે લડનારાનું,
ચંતુ અમર ગણાય. સાથાં

બારડોલી સત્યાગ્રહના પડયા આખા દેશમાં પડયા હતા. હિંદીના
પ્રસિદ્ધ કવિ હરિદાસરાય વલ્લભની ‘પટેલ કે પ્રતિ’ કવિતા એની
ભાષા પૂરે છે :

યહી પ્રસિદ્ધ લોકહા પુરુષ પ્રલભ,
યહી પ્રસિદ્ધ કવિત્વ કી ચિંતા ભલ્લ
હિંતા ફેલે સકા કમી ન બનુ ધલ.

પટેલ પર

સ્વદેશ કો

મુલાન હે।

સુલુહિ ઉચ્ચ મુગ પર કિયે જગદ,
હૃદય ગમીર હૈ સમુદ્ર કી તરહ,
કલમ છૂપ છૂપ જમીન કી સતહ,

પટેલ દેશ

કા નિગાહ —

લાલ હૈ।

હરેક પક્કો પટેલ લીલતા,
હરેક મેરકો પટેલ લીલતા,
કુરાવ યા છિપાલ સે ફેલે ગરજ ?
કઠોર નમ્મ સત્ય લીલતા।

પટેલ હિંદ

કી નીચર

જવાન હૈ।

૭ માસની લડાઈને અંતે બારડોલી સત્યાગ્રહમાં લેક્ષ્મીના માગણી
મુજબ તપાસ સમિતિ નિર્માયનું બહાર થયું; એવું વચન મળ્યું
કે જરૂરીમાં ગેરેલી બધી જમીન પાછી આપવામાં આવશે, કેદીઓ
બધા છૂટી જશે, અને તલાલીઓ ઘટતા શબ્દોમાં અરજી કરે
એટલે તેમને પાઠા નોકરી ઉપર ચકાવવામાં આવશે. આ વચનો
મુખ્ય પાલન પણ થઈ. આને વિશે મહાદેવભાઈએ લખ્યું છે :
“નિર્ણયક બલ રામ”નો આધાર રાખી પોતાની ટેક ઉપર બૂમનારા

અને સંકટ સહેન જ મોટું શસ્ત્ર માની છ મહિના સુધી વળિયાની
સાથે બાય લાંબારા બારડોલીના લલાભોળા ખેડૂતોના વિભવ
થયો. સત્ય અને અહિંસાનો આખો વિભવ ટેકલોક વધે થયાં
હિન્દુસ્તાને બાજુ નહોતા... બારડોલી સત્યાગ્રહ અપૂર્વ કહેવાય,
કારણ તેણે દેશનું નહિ પણ સામ્રાજ્યનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને
લેક્ષ્મીના માગણીના ન્યાયીપણા અને સર્વાધાને લીધે એણે આખા
દેશની સહાનુભૂતિ મેળવી હતી. આ સત્યાગ્રહનો વિભવ ઇતિહાસમાં
અતેક કારણોને લીધે અપૂર્વ હતા : મુખ્ય એ કારણ કે બારડોલીને
સત્યાગ્રહના પ્રથમ ક્ષેત્ર તરીકે ગાંધીજીએ પસંદ કરવામાં ભૂલ કરી
નહોતી એ સિદ્ધ થયું; બીજું હિન્દુસ્તાનમાં રાંકમાં રાંક ગણાતા
લેક્ષ્મીના વિભવ મેળવ્યો; ત્રીજું એ કે લડતને જૂઠી નાંખવાને
પ્રતિજ્ઞાદાયક થયેલી સરકારને પ્રતિજ્ઞાના પંદર દિવસની અંદર
એ લેક્ષ્મીએ નમ્યાય; ચોથું એ કે રેવન્યુ ખાતામાં મોટો સંધાતા
પણ સાથું ન મારી શકે એવા નોકરશાહીના સિદ્ધાંત છતાં સરકારને
નમતું પડ્યું; પાંચમું એ કે તથા તથા ચાર ચાર વર્ષની રાષ્ટ્રીય
નિરાશા અને વાદળીઓ પછી આવે મોટો વિભવ પ્રાપ્ત થયે;
છઠ્ઠું એ કે સત્યાગ્રહના નામકે પ્રતિજ્ઞાના ભૂતને ત્યાગ કરી તત્ત્વ
તરફ જ તાપ્યું હતું; અને છેવટે એ કે જે ગવર્નર કેલોક સમય
પોતાના હાથ નીચેના માણસોનું જ સલામત્યું સામળતા હતા
અને હિંદી પ્રવાનનું કહ્યું કરતા બજાતા હતા તેમણે સમાધાની
કરવામાં પોતાનાથી થાય તેટલું કર્યું.

જુગતરામભાઈના જીવનની રૂપરેખા આપતાં આપણે બારડોલી
સત્યાગ્રહની આટલી વાત કરી છે. આખા સત્યાગ્રહને ઇતિહાસ
અમે તેટલો રસિક હોય તોપણ તે અહીં આપણે શક્ય નહોતા
અને એમ કરવું બરૂદી પણ નહોતું. છતાં આ સત્યાગ્રહની કથા
આપણે આટલી વિગતે એટલા ચાટે લીધી છે કે એમાં આપણા
કથાનાયકનો નજર કાઢી હોતો અને એના જીવન પર પણ એ
સત્યાગ્રહની અસર પડવાની હતી.

બારડોલી સત્યાગ્રહને સફળ કરવામાં જુગતરામભાઈ અને સત્યાગ્રહ
પંચિકાનો ફાળો નાનોસૂનો ન ગણાય. લેક્ષ્મીના અપૂર્વ ભૂમિતિ
લાવવામાં, વિચારને સમભવવા અને શુદ્ધ રાખવામાં, લેક્ષ્મીનાં
મનોર્થે ટકાવી રાખવામાં, સરકારના પક્ષની ટીકાઓ સમજી તેને
સચોટ જવાબ આપવામાં, બહારની દુનિયા આગળ સત્યાગ્રહનું
ખરું ચિત્ર રજૂ કરવામાં એકબીજાની વીરતા ભરી દીધા પડતા
સત્યાગ્રહીઓને ફરી બેઠા કરવામાં બારડોલી સત્યાગ્રહ પંચિકાનો
ફાળો અબેક હતો.

બારડોલીની અસર જુગતરામ પર

બારડોલી સત્યાગ્રહને લીધે જુગતરામભાઈને આખો તાલુકો ખૂંડી
વળવાની તક મળી. આ તાલુકા વિશેષે એમને પુરાણો પ્રેમ
એથી દંઠ થયો.

આ તાલુકાના આદિવાસીઓના જીવન પ્રત્યે સત્યાગ્રહ દરમિયાન
પણ એમની સહાનુભૂતિ મેળવી હતી. સત્યાગ્રહ પંચિકાનું ઝીણવટથી
અવલોકન કરતાં આપણને તે બજાઈ આવે છે. સત્યાગ્રહના
સમાચારોમાં સત્યાગ્રહી તરીકે આદિવાસીઓની વાત કરતા
જુગતરામભાઈ ચૂપ્પા નથી અને એમની સરલતા, ટેક અને વીરતાનું
વર્ણન કરતાં એમની બાતી ગજબજ કહે છે.

આ જ ક્ષેત્રમાં આજીવન સેવા કરવાનો એમનો સંકલ્પ આ સત્યાગ્રહ કાળ દરમિયાન દઢ થયો.

આમ સરલાયુધી વેડછી પહેંચતાં જીવનશામલાઈને મજેઠ વરસ લાગી ગયાં, પણ એ ત્રણ વરસો દરમિયાન જીવનશામલાઈની નિષ્ઠા એટલી દઢ થઈ કે જે આજે સાઠ વર્ષને આ તે એવીને એવી કાષય જ નથી રહી, પણ દઢતર જની છે.

૧૩ રાનીપરજન

ગારડોલી સત્યાગ્રહમાં વિજયપ્રાપ્તિ થતાં સુધીમાં જીવનશામલાઈને એમણે જીવનકાષ્ટ અને વેડછીને એનો વડેલો મળી ચૂકયાં હતાં.

‘રાનીપરજન’ શબ્દ

પ્રથમ આપણે વેડછીની પૂર્વજીવિકા થોડી વિગતે જોઈએ. વેડછી એ ગારડોલી તાલુકા (પછી વાલોડ મહાલ ને હાલ વાલોડ તાલુકા)નું એક નાનું સરખું રાનીપરજન ગામ. પહેલાં આ પ્રાંતને આસપાસના ઉચ્ચગિયાત લોકો ‘કાળીપરજન’ કહેતાં, તે ક’ઈક તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ, બાપી ખાસ કરીને આ પ્રદેશની મુખ્ય ભતિયો યૌધી અને ગામીત. એ વર્ણુમાં ગારડોલી કે વ્યારા નવસારીના બીજા ઉચ્ચગિયાત જેવી જ છે. એમાં ગેરા હઈવણાં, શ્યામળા કે કાળા લોકોનું પ્રમાણ પ્રદેશની અન્ય ભતિયો જેટલું જ છે. હા, શરીરનો મોટો ભાગ ઉઘાડો રાખવાને લીધે અને ટાંક ટાંકો વેડવાને લીધે એમની આમડીનો રંગ મૂળ કરતાં શ્યામળો પડતો હશે. પરંતુ તે ફેરફાર આખી પ્રાંતને કાળીપરજન કહેવા લાયક થતા નહોતો. ઘણાં એમ માને છે કે આ નામ ખડલાવીને રાનીપરજન નામ ગણીજીએ આપ્યું હતું. ઘણાં એમ માને છે કે એ નામ જીવનશામલાઈએ આપ્યું હતું. પણ સાચી હકીકત એ હતી કે આ નામ જીવનશામલાઈને બહુતા સમાજસેવક અને વિદ્વાન ડૉ. સુમંત મહેતાએ આપ્યું હતું. આ શબ્દનો ધડનાર કેણુ એ પ્રશ્ન ખુદ જીવનશામલાઈએ જ એકવાર ડૉ. સુમંત મહેતાને પૂછેલો, ‘એનું કાંઈ મહત્વ નથી’ એમ જણાવીને આ પ્રશ્નને ટાળેલો. પછી શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક સુગર્ભ પત્રિકામાં પોતાના જીવનચરિત્રમાં આ બાબત થોડો પડછે ઉપાડ્યો હતો, તેથી શ્રી નરહરિભાઈ ડૉ. મહેતા પાસે સત્યાગ્રહ માહિતી માગી, ત્યારે તેમણે ‘શસાબદ્ધ’માં નીચે સુચળ લખ્યું હતું :

‘૧૯૨૪ના બન્યુઆરી કે ફેબ્રુઆરીમાં મારા સહકાર્યકર સિત્તેની સાથે હું મહુવા ગયો હતો. અમે દાર્નિવેષનો પ્રચાર કરતા... કંડી સખત હતી અને જે મોટા મોરડામાં અમારા મુકામ હતો, તેના ઘાપરામાં મોટાં મોટાં બાકરાં હતાં. સવારના પાંચે વાગ્યાના અધારમાં અમારા સ્વયંસેવક તથા સ્થાનિક રાનીપરજન જીવનશામલાઈ એક ટોળી લાજનો લલકારતી નીકળી પડી. અમારા સુખ કાર્યકર શ્રી ભાઈજી-કરની સાથે ૫૦-૬૦ જુવાનો લાઈનબંધ આ રસ્તેથી ફેર કરતાં કરતા લાજનો ગાતા હતા. ગથાએ ટૂંકી ઘોતી, ધોળા મુરતી, અને સફેદ ટોપી પહેલી’ હતા. આજે ત્રીસ વર્ષ પછી પ્રજા આ દશ્ય મારી નજર સામે આવે છે. બરા પણ ઉજેરાટ વિના ઊંસાડી ને નખત, જીસમ તથા અન્યાયમાંથી બચવા ધન્યતા જીવનને જોઈએ કે ગળજીને થઈ ગયો. બ્યારે હું ઈંગ્લીશમાં લખતા ત્યારે ‘કાઈ કાઈ પ્રસંગે મારે ગામડાંમાંનાં બવાનું થતું અને ગામડાંનાં છોકરાઓ અને બેઠીને ‘નિગર’ (હબસી) ‘બેલેકી’

(કાજીયો)ની બૂમો પાડતા. એ વાત મને ચાંગરી આવી. શબ્દ મને બજર ગમતા નહિ. ને દિવસે બંધોરે મનુષ્યામાં ત્રણ યાયામાં એક મોટી સભા બરાઈ. દશ પંદર માર્કેટ દુર ફ.’ એ કંડો ગ્રામજનો સભામાં આવેલાં હતાં. તેમનામાં પૂજ્ય ઉચ્ચ પાત્ર સહીએથી દયાઈ ગયેલાં માણુઓ પોતાનો ઉલ્લાસ પ્રકરવાની હિંમત બતાવતાં ન હતાં. આ બે ત્રણ હબર માણુઓ સભામાં મેં પહેલી જ વાર બંદરે કહ્યું કે હવેથી આપ ‘કાળીપરજન’ ને બદલે ‘રાનીપરજન’ મળદ જ વાપરવો અને વિવ વતમાં મને કાજીયા કહેતા હતા, એ વાત કંડી સભામાં થોડા જ દિવસો, પછી મેં ‘કાળીપરજન’ કે ‘રાનીપરજન’ એ નામને લેખ ૧૯૨૫ના મુગર્ષમાં જખાલ્યો, જેમાંથી ભાઈ શ્રી ઈન્દુલા’ એમની ‘આત્મકથા’માં ફરકાઓ દંકવા છે. આ ગંધા દેવાલ મેં શ્રી નરહરિભાઈને કહી ખરે ખણુ તે હતાં એ હકીકત બંદરેશા ચૂકી નથી. હવે ઈન્દુલાએ બંદરે કહ્યું છે, માટે જ હું તેને પ્રગટ કરું છું.’

આ પ્રસંગ વાંચતા રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની ‘અપમાનિત’ નામની મુદ્રસિદ્ધ કવિતા યાદ આવે છે, જેની પહેલી કંડી નીચે સુચળ છે :

‘હે મેર કુભાંગી દેહ, બંદરે કંડેઠે અપમાન
અપમાને હવે હજે તાહાદિર સગાર સમાન,
માતુપેર અધિકારે વચિત કરેછે બંદરે,
સન્ધુપે દાંસરે રેળે તણુ કાલે દાંસરો નાઈ સ્થાન.
અપમાને હવે હજે તાહાદિર સગાર સમાન.’
(હે મારા કુભાંગી દેહ ! જેનું તે ઝીણું છે અપમાન,
અપમાને થાવું જોશે તારે તે તે સહુના સમાન !

માનવના અધિકાર
હૃદી તે કીધાં લાચાર;

સામે બેસાં જીજી જીજી તોરે ખેળે કીધા નહિ સ્થાન,
અપમાને થાવું જોશે તારે તે તે સહુના સમાન !)

એની ખીજ એક કંડી તો હજી વધુ સચોટ રીતે આ પ્રસંગને લાગુ પડે એવી છે.

‘શતેક શતાબ્દી ધરે નામે શિરે અસન્માન ભાર
માતુપેર નારાયણે તણુઓ કરો ના નમસ્કાર,
તણુ નત કરિ આંખિ કેમિયારે પાંચો ના કિ
નેમે છે ધુલાર તલે હીન-પતિતરે લગવાન.
અપમાને હવે હજે સેથા તોરે સગાર સમાન.
(શતેક શતાબ્દી થયાં વલ્લો શિરે અસન્માન ભાર,
નર-નારાયણુ ને તે તોય નહીં કયાં નમસ્કાર,

તોય હજી આંખ વતી
કેમ અલ્યા જોતા નથી?

નીચે ધુળમાં રીખાશે હીન પતિતોનો લગવન,
અપમાને થાવું જોશે ત્યાંહાં પહેંચી સહુના સમાન !)

(અનુવાદ : જ. દે)

જીવનશામલાઈ આખો પૂર્વપટ્ટી રાનીપરજન વસ્તીવાળો છે. જિલ્લાવાર અને ભતિવાર એમની ભેલી અને રહેણીકરણમાં થોડો છતાં સ્પષ્ટ ફરક દેખાય છે. પણુ છતાં યુગરા ઉપર કે તળેડી પાસેનાં જગલ કે રાનીવિસ્તારમાં વસતી, ખેતરો સાથે છૂટાં છૂટાં ઘરનાં બનેલા ગામ ખેતી કે ખેતમજૂરીનો કંધો, વગેરે એમાંનાં દેખાઈ

માણસ દેવ જેવું જ કામ કરતો હતો. બંને દેવે એ માણસને પોતાનો ચેલો બનાવવાનું નક્કી કર્યું. દેવે કહ્યું : તમે આ લોકોને કામ કર્યું છે તે સારું છે. પણ ભૂલશો ના કે આપણા દેશમાં સુરકેલીનો પાર નથી. ખાસ કરીને અસારા રાત્રીપરજના લોકો બહુ પરેશાન છે. હવે તેમનાં કામ પાર પાડો. હાલા દેવની માગણીનો કોઈ સારો માણસ કેવી રીતે ઈન્કાર કરી શકે ? એ માણસનું નામ મહાત્મા ગાંધી, ગાંધીજીને પણ આપણા ઉદાર માટે અવતાર થયો છે. છેલ્લે અમે (દેવની જે સાથે) મહાત્મા ગાંધીની જે બોલાવી છૂટા પડતા. આ રીતે અમે રાત્રીપરજ સાથે નિકટતા સ્થાપી. પરિણામ કેસાહેરકે હતું. મેં ગાંધીજીને અવતાર કહ્યા એટલે રાત્રીપરજે માંત્રમાના નામની બાધા રાખવા માંડી. બાધા પાછળ એમની શ્રદ્ધાનું બળ પુરાતું ઠરે, તેથી તેમની બાધા કુળતી અને ગાંધીજી પરનો ઈત્યાસ પ્રતિહિન વધી રહ્યો હતો. બીજું પરિણામ એ આવ્યું કે રાત્રીપરજના જુવા મારા મિત્ર બની ગયા. સામાજિક સુધારણાના કામમાં મને જુલાઓનો સાથ મળવા લાગ્યો. આ દેશની વહેંચીલી બનતાને હું વધારે વહેંચી તો નથી કરી રહ્યો ને ? એ પ્રશ્ન મારા મનમાં ઘણીવાર ઊઠતો. એકવાર પંડિત મહનમોહન માલવીયજી બારડોલી આવ્યા. (તેમની આગળ બધી હકીકત સમજાવી મેં) મારો પ્રશ્ન મૂક્યો. એમણે કહ્યું, કુવરજીભાઈ ! બજત પર બ્યારે કમવાનતો અવતાર થાય છે ત્યારે તેના ભક્તો પણ સાથોસાથ અવતરે છે. સમજી લોકો ભગવાનને વિચાર કરીને અનુસરે છે. પરંતુ અત્યંત લોકોને બ્યાધી ધાર્મિક રીતે સન્માજે વાળી શકતો હોય તો તે કરવા જેવું કામ છે. પંડિતજીના પ્રોત્સાહન પછી અમારામાં નવેા ઉત્સાહ પ્રગટ્યો.

પત્તી મૂકી હતી. પરંતુ આદિવાસીઓનાં મનમાંથી તે વાત ની નહોતી. મારા કે અન્ય કોઈ કાર્યકરના પ્રયાસ વિના ખાનદે-હાલર-સુલર પ્રદેશમાંથી આપોઆપ માતાજીના રથનું મોઝું આ માતાજીનો રથ એક ગામથી બીજે ગામ બધ. સાથે જુલા ને આ આદિવાસીઓને માધીજીની વાત સમજાવી, પ્રતિજ્ઞાઓ લેવડા પાતાજીને ગામેગામ દારમાંસે ઊડાવ્યાં. ઘેરેઘેર રેડિયો અને બ. હિંચાઈયાં. આવા સ્વયંજી પ્રચાર અમે આનંદપૂર્વક નેઈ રહે તારાણીની સુધાસની નેજા બાપુની વાતો ગરીબમાં ગરીબને જૂં હિંચાતી હતી એમાં નિમિત્ત બનતા માતાજીના જુલાઓ, જુલાઓ લોકોને કુલામાં રેડિયો કાતતા ગાંધીજીનાં દર્શન કરાવ કરોળિયાનાં બળામાં મહાત્માજી બતાવતા. કસ્તુરબા બારડો તાલુકામાં બધી ચડે ત્યારે માતાજીનાં ભૂતજીઓએ તેમને કુલાના નીરમાં રેડિયો કાતતા ગાંધીજી બતાવ્યા હતા. આમ લોકોની જાદાને સમાજસેવકોએ સુધારાના આદેશન પ્રચારનું સાધન બનાવી.

જીવજુલાદાને ત્યાં

રાત્રીપરજનાં જેમણે દારડોલી માંસ-મચ્છી ઊંઘાં છતાં તે બે વર્ષેલા કહેવાતા અને જેમણે તે વાલુ રાખ્યાં છતાં તેઓ સર્વે કહેવાતા.

શ્રી ચૂનીભાઈને બારડોલી આશ્રમથી વેડછી બોલાવી લાવન જીવજુલાઈ નોધરી વર્ષેલા હતા. તેઓ સાદું અને ભક્તતુલ્ય જીવનજીતા હતા. એમને વિશે 'આદીભક્ત ચૂનીભાઈનાં જીવનકારમલા' લખે છે : 'ચૂનીભાઈ બંને બ્રાહ્મણ હતા અને જીવજી પટેલ સંસ્કાર થી બ્રાહ્મણ જેવું જીવન ગાળી રહ્યા હતા. તેમના જીવનમાં સ્વાન પૂજન, દેવદર્શન કથાપુરાણ વગેરેએ સારું સ્થાન મેળવ્યું હતું માંસ-મચ્છી અને દારડોલી તે જીવનમાં શાનાં જ હોય ? સામાન્ય બીડી તંબાકુડું વ્યસન પણ તેમણે તજી રીડું હતું. તેમનાં સગવડોલાંઓ તેમના સુધારાના રસ્તામાં બોડામાં નહોતાં, તેથી જીવજી પટેલ કેટલાક વખતથી સ્વયંપાકી બની પોતાનું ધર્મજીવન જીવી રહ્યા હતા. તે ધરના રસોડે ખાતા નહિ પણ ધરના પૂજ્યામાં ચૂલે સળગાવી રાંધી લેતા. આ રીતે વેડછીમાં બે બ્રાહ્મણોની જીવજીની બંધાઈ ગઈ. બંને એક જ ચૂલે સ્વયંપાક કરી લેવા લાગ્યા... ચૂનીભાઈ વેડછી આવ્યા ત્યારથી જીવજી પટેલે તેમને તે ગમે કામ માટે વાસ કરવાનો આગ્રહ થાર કર્યો અને કુટુંબને તરત વેડછી બોલાવી લેવા પણ દબાણ ચાલુ કર્યું. જીવજી પટેલનો પ્રેમ અને વેડછી ગામનાં ભાઈ બહેનોની રેડિયો શીખવાની ધમશ એ બેથી પ્રેરાઈને ચૂનીભાઈને કળજ થયા. પરિણામે એકાદ મહિનાની અંદર સરજબહેન પોતાની નાની બાળાઓ કપિલા અને અન્નપૂર્ણા સાથે વેડછી આવી ગયાં.'

જીવનકારમલા પુરાણમાં

શ્રી ચૂનીભાઈ મહેતા એ વેડછી આશ્રમમાં જીવનકારમલાઈના પુરા-ગામી કહેવાય. ૧૩મી એપ્રિલ એ રાષ્ટ્રીય સપ્તાહનો છેલ્લો દિવસ. અસિંધવાલા બાગનો એ મરુતિ દિવસ. ૧૩મી એપ્રિલ ૧૯૨૪ને દિવસે શ્રી ચૂનીભાઈએ વેડછી આવીને એના મંદિર કુળિયામાં નિવાસ કર્યો. રેતરાજનું કામ પતાવી જીવનકારમલાઈ વેડછી આવીને વસ્વા, આ ચાર વર્ષના ગાળામાં જીવનકારમલાઈએ

પાછળથી જે જીવનશિક્ષણનાં બી લાખ્યાં તેને સારુ ઉત્તમ એક-ખાતર કરી રાખ્યાં હતાં. ક્ષેત્રની તૈયારી પાછળ મુખ્ય તપ સૂત્રીલાઈનું હતું.

સૂત્રીલાઈની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ખાદીકામના શિક્ષણની હતી, તે ઉપરાંત તેમણે પાલવાડી, લજનમંડળી, રાનીપરજ પરિષદ, ખાદી પ્રદર્શનો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ પણ કરેલી. પાછળથી અત્યાગ્રહની લાત દરમિયાન એમને એકથી વધારે વાર પકરેલા. પણ એકવાર લક્ષ્મીલાસ આશર વગેરે સાથે એમણે એવી દલીલ કરી હતી કે એમનું કામ ખાદી વગેરે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનું છે, એટલે એમને છોડી મૂકેલા. તેથી એક રીતે ભેટાં અપામિત રીતે ત્યો વેડછીને કેન્દ્રમાં રાખી ગામ તેમ જ આસપાસનાં ગામોમાં રચનાત્મક કામો કરી શકેલા.

સૂત્રીલાઈ શ્રી જીવજી પટેલ અને ગોખળ લાલાના નિમંત્રણથી વેડછી અત્યા ત્યારે જ બારડોલીથી ગામમાં કાંતણુ પીંજણનાં સાધનો સાથે લાખ્યા હતા.

રાનીપરજમાં ખાદીપ્રવૃત્તિ

રાનીપરજમાં રેડિયો-સાળ એ બધી નવી વસ્તુઓ હતી. દેશના બીજા ભાગોમાં જૂના જમાનામાં જેમ રેડિયો પ્રચલિત હતો તેમ અહીં નહોતું. તેથી એક તરફ અહીં નવા ચીસા પાડવાના હતા, તેથી કામ અધુરું હતું, તો બીજી તરફ નવી વસ્તુ વિશે આદિવાસી-ઓનું કુલકલ ખૂબ હતું. સૂત્રીલાઈએ તો પોતાના ઘરથી જ રેડિયો ને પીંજણ શરૂ કર્યાં, અને સાંકડા બૂંપકામાં પણ સાળ માંડી. આ પ્રત્યક્ષ પાઠની અસર ગામ લોકો પર ભારે પડી. ગામમાં કેટલાયે લોકોએ રેડિયો શરૂ કર્યાં અને થોડાક વખતમાં તો વણવાનું-કામ થીબી પોતાને ત્યાં સાળ વસાવનારા લોકો પણ ઊભા થઈ ગયા. ગામના આજેવાનેના દોકરાઓ હાંસજીલાઈ, કેસરીલાઈ, રામજીલાઈ આજમની સાળો પર ગોઠવાઈ ગયા. તે પૈકી હાંસજીલાઈને ત્યાં તો લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી સાળ ચાલુ રહી.

આદિવાસી સાથીઓ

બારડોલીથી જ સૂત્રીલાઈ પોતાની સાથે રાનીપરજ નિલાલપના બનાલાઈ, વનગામીલાઈ અને લાવસિહલાઈ જેવા આ તરફના વિદ્યાર્થીઓને પણ સાથે લઈ આવેલા. આ જુવાનિઓએ સૂત્રીલાઈના હાથ પગનું કામ કર્યું.

સૂત્રીલાઈ અને એમના સાથીઓ ગામમાં જે જે ઘરમાં રેડિયોનો પ્રવેશ થયો હતો ત્યાં અવારનવાર જતા. કંતાથેલા સ્ત્રીની આંટીઓ લે, તેમને પૂછી આપે. ઓળંગેલાં કાંઈક મરમતની જરૂર હોય તો તે પણ કરી આપે. આમ ઘણેઘરે જવું એ ગામ ખાદી પ્રવૃત્તિ માટે જ નહિ, પણ લોક સંપર્ક અને ગાંધીજીના કાર્યક્રમ અંગે આખી પ્રબળે જ્ઞાન આપવાનું પ્રયત્ન સાધન થઈ ગયું.

ભજનમંડળીએ

એ દિવસોનું વર્ણન કરતાં જીવતરામલાઈ લખે છે:
‘આ દિવસોમાં વેડછી ગામનો ચળવળાટ માતો નહોતો. ગામમાં સૂત્રીલાઈનો આક્રમ અને રેડિયો સાળો ચાલતાં થતાં તે યતગતોત જોર વધી ગયો. તે ગામમાં પૂરાઈ રહી શક્યો નહિ. તેણે લજનમંડળીનું રૂપ લીધું. ગામના આજેવાનો અને જુવાનો સાંજે

ભેગા થઈ લજનમંડળીનું કરવા લાગ્યા અને થોડા થોડા દિવસે આસપાસનાં ગામોમાં લજનમંડળી લઈને જાય અને મોડી રાત સુધી તે ગામોને જાગવે. લજનમંડળીમાં હરિભજનો તો હતાં જ.

આવાને હરિભજન લજન કરીએ,

ઘરમાં ભેસી ના રહીએ!

લજન કરીએ ને લવજન તરીએ,

ઘરમાં ભેસી ના રહીએ!

આ એમનું ઘણું જ લોકપ્રિય લજન હતું અને તેમાં પ્રકટ થતી લાક્ષ્ણિકતા તેમનાં હૃદયે ઊભારાતાં હતાં. તે સાથે નવા નવા કવિઓ નીકળી રહ્યા હતા. રેડિયોનાં અને ખાદીનાં તથા સ્વરાજ્યનાં અને ગાંધી આપુનાં ગીતાં પણ લજનમંડળીમાં ગવાતાં હતાં.

સૂત્રીલાઈની કાર્યપદ્ધતિ

‘ચોમાસું હોવા છતાં સૂત્રીલાઈ લજનમંડળી સાથે આસપાસનાં કળિયાઓમાં જતા, લોકોની પાસે રેડિયોનો સંસ્થો રજૂ કરતા. વેડછીમાં ચાલી રહેલા કામની આદિતી આપતા અને તે ખુલું ભેવા વેડછી આવવા આમંત્રણ આપતા...સૂત્રીલાઈની કાર્યપદ્ધતિ દરેક રીતે શાસ્ત્રબદ્ધ હતી.... સૂત્રીલાઈ બ્યારે પણ ગામડે ફરવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવતા ત્યારે અમનલાઈ, સુરજીલાઈ, મોતીરામ જેવા કોઈ ને કોઈ જુવાન ધરતું ગઠું બેઠી તેમની સાથે ભેડાઈ જતા. ૮-૧૦ કે ૧૫ દિવસ સુધી તેમનો કાર્યક્રમ અખંડ ચાલે. દોઢ એક ગામ ફરે, દિવસે ઘેર ઘેર ફરે, લાંબ પડયે સલા ફરે, સૂત્રી-લાઈનાં પત્ની સુરજબહેન અને નાની પુત્રીઓ પણ મોટાભાગના પ્રવાસોમાં સાથે જ જતાં, આથી ગામની બહેનોનો સંપર્ક સરળતાથી થતો...

‘વેડછીના કળિયામાં તો કોઈ ઘર રેડિયો વચરે કોરું રહ્યું નહિ. આસપાસ અંબાય, દેગામનું ધોધિયા કળિયું, ખાનપુર, રૂપવાડા એ ગામો રંગમાં. છુહારીની ફરતે ગોલજી, કલમકુઈ, દાદરિયા, કસવાવ ફરતું ફરતું સૂત્રીલાઈનું ગાડું ઉમરકજ રામકુઈ સુધી પહોંચી ગયું. ફરીવાર જીપકણ તો ઝાંપરી નહીં એળંગીને નાહોદા, લેસિંગપુરા, ગણ, આંબિયા, ખુટાંડિયા ગામોને જગાડ્યાં. આ તરફ વાલોડ પાસે કુંભિયા, કણબેડે કરી, પૂર્ણા નદી પાર કરી વડિયા, અલગટ અને મહુવા તાલુકાના છુટવાડા અને કેડ પૂના સુધી પણ સૂત્રીલાઈ પહોંચ્યા હતા. ઉત્તર તરફ કહેર, કુંડળ, કલમકુઈ, બેડેડવા, પાલદાની દિશામાં પણ સૂત્રીલાઈ ફરી વળ્યા અને ત્યાં પણ રેડિયોનું કામ પહોંચાડ્યું...જે જે ગામે સૂત્રીલાઈ ગયા ત્યાં કોઈ ને કોઈ એવા પુરુષો તેમણે શોધી કાઢ્યા; જે રેડિયોના આ નવા રચાયેલ મહામંદિરના સ્તંભો રૂપ થયા. વેડછી ગામમાં આવ્યા સ્તંભો ઘણા હતા, પરંતુ સૂત્રીલાઈના સાચા પ્રેમ-પાત્ર તો રૂપલા કાકા જ હતા. તે આખો દિવસ પોતાની ખેતી-વાડીમાં ફાળેલા રહેતા. રેડિયો મળ્યો ત્યારથી તે એમની દાતરડી-નો સમસમાન લાક્ષીદાર બન્યો. જુવાર યોવા ખેતરે જાય ત્યાં રેડિયો સાથે ચૂમીને લઈ જાય, તે જમાનામાં હલકાં ફૂલ જેવાં ચરવડાચક્રો અવતર્યાં નહોતાં, પણ ભારે લાકડાનો જૂનો રેડિયો રૂપલા કાકાને ફૂલ જેવો હલકો વાગતો હતો. માળા ઉપર બેસીને રેડિયો કાંતાતા જાય અને પંખીઓને હેંવા હેંવાં કરતાં ભેંયા કરે.’

સરપામણી કરવાનું મન ધાય. સરલાણુ આશ્રમથી જ શ્રી ગોરત્રનાલાઈ આમીન જીવતરામલાઈ નેરે હતા, 'તેમનામાં શિક્ષકના શુભ હતા અને આશ્રમવાસી તરીકેના શુભ યોગી પણ વિશેષ હતા.' સ્વવાચક આશ્રમ સાગરમતીમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરતા અને કેદારનાથજીના શિષ્ય શ્રી રમણીકલાલ મોદીનાં પત્ની શ્રીમતી તારાગહેન પણ આ અરસામાં ઉલોમશાળાના શિક્ષકમંડળમાં આવી મળ્યાં. એમનામાં નાદવત સ્નેહ હતો અને કેદારનાથજી બંને એમણે પણ સાધકરૂપિ કેળવેલી હતી. ગિજુભાઈના બાળમંદિમાં કેળવણીના પાપા નાખી ગુરુતર વિદ્યાપીઠના સ્નાતક થયેલ પ્રેમચંદ્રે ભટ્ટ પણ થોડો સમય આ શિક્ષકમંડળમાં આવી મળ્યા. આશરે સાઠાશુસોને ખમરે આ શિક્ષકમંડળ સાડુ ઝૂંપડીએ બંધાઈ ગઈ. ગ્રામસેવાનો ઉપભોગ કરવા આવેલાંઓને સુંદર પર્લુકડીઓમાં વસવાડું મળવાથી તેમનો ગ્રામસેવાનો અનુભવ સવિશેષ સભર બની રહ્યો.

બવનમિસાં ને પાપાના પ્રયોગો

આને જે આશ્રમનાં મકાનો છે તેની રચના ભેદને દેશ વિદેશથી આવનાર કોઈ પણ અતિથિ પ્રજા થઈ નય છે. એની રચના પાછળ આજથી છપ્તવ વર્ષ પહેલાં આશ્રમ ઉલોમશાળાના શિક્ષક મંડળે યામત્રી કલ્પકચક્રિત કામ કરી ગઈ છે એટલું ચોક્કસ. ૧૯૨૮નું વર્ષ આશ્રમનાં મકાનોના બાંધકામનું વર્ષ હતું. ૩૫૫ પટેલે ૩૦ એકર જમીન આપવાની તથારી બતાવી અને તેના ઉપર ભામપુત્રે થોડા અને મહાસારત્ર થોડે રચી પ કુદીયા, ૯ મંદિરા, લીમકુત્રે વાઝ ગંગાકે પાંચવામાં આપ્યાં, અંતર સુધી વિદ્યાલય સંક્રાંતમાં રહ્યું હતું તેને વિદ્યાળ સમવડા મળી ગઈ, આને ૫૫ વર્ષ પછીયે વેડકી આશ્રમનાં આ જ કેન્દ્રવર્તી મકાનો બની રહ્યાં છે.

આરભનાં આ વર્ષોમાં આશ્રમ છવન અંગે મુખ્યત્વે જીવતરામ ભાઈની શિક્ષણદષ્ટિને કારણે વેડકીમાં કેટલાક પ્રયોગો થયા. તે પાછળની અર્ધા સદીના શિક્ષણ સંસ્કારના વિસ્તારના પાયાપ બની રહ્યા. એમાંથી આશ્રમી કેળવણીની આમરનનાતું ઘડતર થયું. પોતાની છવનકથામાં આ પ્રયોગો પૈકી ૧ નાનાં રસોડાં, ૨ ગોશાળા, ૩ મકાનનો નકશો, ૪ કૂવા ને રહેઠ, ૫ આકાશ નીચે સુવું, ૬ કંઠા જળતું સ્નાન, ૭ડોલ ભજવ, ૮ સકાઈનો દલાક, ૯ લીલા ઝાંઝુ, ૧૦ પ્રવાસ, વગેરેને મુખ્ય લેખે છે. ઉપર ઉપરથી બેતાં આ સામાન્ય પ્રયોગો લાગે છે. પણ આશ્રમી વાતાવરણ ઘડવામાં આ પ્રયોગોએ અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો હતો. આ પ્રયોગો પાછળ જીવતરામભાઈની કમિયુલસ સોન્દર્ય દષ્ટિ અને શ્રેયાર્થીની આધ્યાત્મિક રૂપિ કામ કરતી હતી.

કાકાસાહેબ કલેલકરના શબ્દમાં, 'કુનેહપૂર્વક સાધેલી ઈન્ડિયન, નિરપેક્ષ લાવે ચલાવેલી લોકસેવા અને એ સાધનામાંથી ઉત્પન્ન થતી સુસુમ્ની વિદ્યામૈકય દષ્ટિ આ ત્રણ તરત્વી આશ્રમજીવનના પ્રધામાં હોય છે.' વેડકીના સ્વરાજ આશ્રમના નાનકડા લાગતી પ્રયોગો આ ત્રણ તરત્વીને પ્યાનમાં રાખીને જ થયા હતા.

નાના રસોડામાં શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ સાથે એકરસ થઈ રહેલા, અને તેમને આહાર અને પોષણ અંગે ચોક્કસ શિક્ષણ પણ આપી શકતા, ખોરાક વિશે વિચાર કરતા. 'જીવતરામભાઈ આશ્રમવાસી વિદ્યાર્થીઓને કહે છે, 'ખોરાકમાં એવી ઘણી પરતુઓ ચાલુસ પડશે

કે જે બનરમાં લેવા જતાં ઘણી ખર્ચાળ થાય પણ આપણે આશ્રમમાં તેની પાછળ ભતમહેનત કરીએ તો સહેને મેળવી શકીએ.' સ્વયંપાકી રસોડાનો મહિમા ગાતાં તેઓ અનાયાસ ને કેટલાક ભગતિક પ્રયો સાથે એનો અનુબંધ મેળવી દે છે: 'આશ્રમમાં આપણે સ્વયંપાકી છીએ. બહેને! અને રસોડાના ઉપર આપણે આપણા લાર નાખવા માંગતા નથી. પારકે હાથે કામ લેનાર સામાની મહેનતના વિચાર એહા કરે, પણ જાતે કામ કરનારને વખત તથા મહેનતની કલ્કસર શીખવી જ પડે છે. આપણને ફરજિયાત વિચાર કર્યા જ પડે છે કે રસોડામાં ચોખામાં એહા વખત ભય અને છતાં ખોરાક ટુચિકર, સુંદર, સ્વચ્છ, તાજે મળે એ કેમ શક્ય બને? આપણે વખત બચાવવા છે, પરંતુ તે આગસ અને કંઠાળાને કારણે નહિ, પણ આપણે આપણા દિવસનો મોટો ભાગ આપણું ને મુખ્ય કામ—સેવા, ઉલોમ, શિક્ષણ વગેરે—તેને આપવા છડીએ છીએ, તે કારણે. આપણે ખાઈ પી સાળતાન, સચકાતે અને સુદં રહેવું છે, તેથી ખોરાકની પાછળ વખત અને શ્રમ અને વિચાર આપવામાં આપણે કંજૂસાઈ જરા પણ કરવી નથી. પણ આપણે પ્રમાણ સૂચીયું નહિ. આહારને આપણે આપણી દિનચર્યામાં રાખીને સ્થાને ચઢી જવા નહિ દઈએ.' રસોડા સાથે જીવતરામભાઈ આહાર અંગે દષ્ટિ પણ આપે છે. આશ્રમનો આહાર સ્વદેશીની દષ્ટિએ સ્થાનિક વસ્તુઓમાંથી બનેલો, પોષણની દષ્ટિએ સમતોલ, કૂદમાં ગોચરો અને ગરમીની દષ્ટિને પોષતા, સ્વાદવાળો, સાત્તિક, હોવા ભેદેએ એવા તેમના વિદ્યાર્થીઓને સુચના આપે છે, તે કાળે આશ્રમમાં વિદ્યાર્થી દોઢ માસિક પાંચ રૂપિયા કે તેથી ઓછું ભોજન ખર્ચે આવતું.

આશ્રમમાં તે વખતે જે ગોશાળા સ્થપાઈ તેની પરંપરા ઘણી ઘણી આર્થિક મુશ્કેલીઓ છતાં આજ સુધી ચાલુ રહી છે. આમાં બાળક અને કાર્યક્ષમિને પોષ્ટિક આહાર મળે છે અને સાથે સાથે ગોસેવાનું શિક્ષણ પણ મળે છે.

આશ્રમના વિદ્યાળ કૂવાને ચીનનાલાઈએ 'લીમકુત્રે' નામ આપેલું, શરૂઆતમાં થોડાં વર્ષો સુધી તો કાસ પણ વિદ્યાર્થીઓ જ ચલાવતા, તેથી જ વહાણી વેડકી વાળા ગીતમાં એણે અઝસ્થાન લીધું છે :

‘એનો લવ્ય લીમકુત્રે,
કાસ ખેતો રે યું જુઓડ’

આકાશ નીચે સુવનું શિક્ષણ જીવતરામભાઈ એમના બે સંસ્કાર-જીરુએ ગંધીજી અને કાકાસાહેબ પાસે શીખ્યા લાગે છે. ગંધીજી ને આ લેખકે ચોમાસામાં પણ આકાશતળે ત્રાતા અને બરૂર પડે તો સતમાં બે ત્રણ વાર પથારી ઉપાડીને છાપરા તળે જઈ, સ્નેહ ઉઘાડ થતાં પાછા આકાશ તળે જતા ભેંયા છે. અને કાકાસાહેબ આકાશરજનીના રસિયા તરીકે બણીતા જ હતા. એમને જ પગલે ચાલીને જીવતરામભાઈએ આકાશ રજનીને જુડ કાળમય શૈલીમાં નિરક્ષવું છે.

‘આકાશ’ અચૂત તો રોજ રાત્રે વરસી જ રહ્યું છે. અબવાળી રાનિએ ચંદ્રના અક્ષ વરસાવે છે અને ચંદ્રારી રાનિએ કોટિ કોટિ તારાઓ. તે અચૂતથી પેટ તો ન ભરાય. પણ આપણો થાક ઉતારી તે આપણને તાબગી અને આનંદ બહે છે. તે લૂટવાની

‘કાઈને મનાઈ નથી....આકાશી અક્ષરમાં આને જીવનદામી તરવારું
 નિશ્ચય થયું છે. તેથી જ આપણે તેને અચૂત કહીએ છીએ. ઉપર-
 થી આકાશ ચાંદની વરસાવવું હોય કે તારાઓ અગમગતા હોય,
 નીચેથી ધરતીમાંતા હુંકે આપી રહી હોય. પૃથ્વી હવા કાઈ બનતી
 રોકડોક વિના આપણાં આંગેને ગલગલિયાં કરી જતી હોય. મધુર
 શીતળતા આપણા રોમરોમમાં અરખીને સંચાર કરતી હોય. વળી
 સ્વચ્છતા એ પણ આ અમૃતમાંનું અત્યંત અગત્યનું તત્વ છે. હવા
 સ્વચ્છ હોવી જોઈએ આકાશ તો સ્વચ્છ હોય જ. નીચેની જમીન
 પણ આકાશ જેવી જ સ્વચ્છ આપણે મહેનત કરીને રાખવી જોઈએ.
 અને આપણે અમૃતનું સૌથી મોટું તત્વ : તે છે વિશાળ, વિશાળ,
 વિશાળ આકાશ. આપણને તે કેટલો આનંદ આપે છે!... વિશાળ
 આકાશ નીચે સૂતા હોઈએ ત્યારે આપણા હૃદયમાં બળે એવો
 ભાવ રહે છે કે આપણે સૌથી જુદા પડી એક નાનકડી કાંકડીમાં
 યકચા નથી, પરંતુ આપણે વિશાળ પૃથ્વીના પટ ઉપર આપણા
 પ્રિયજનોની સાથે આનંદથી પોઠવા છીએ. એ જ પટ ઉપર
 કયાંક આપણા જેવા સાણસોનાં ઝૂમખાંઓ સૂતાં છે. કયાંક પશુ-
 ઓ સૂતાં છે; ઝાડ ઉપર માળાઓમાં પંખોડાં સૂતા છે. આપણે
 સૌ ભાંકુઓ ધરતીમાંતાના બોળામાં આનંદથી મીઠી નીંદર લઈએ
 છીએ, અને આકાશપિતા આપણુ સદ્યજાને માથે ઊઠ્યે બગી
 રહ્યા છે. ઉપરનાં સર્વ તરવાર બળે ત્યારે જ આકાશનું અમૃત
 તેમાંથી ઉદભવે છે.’

વર્ષો સુધી સફાઈ એ વેડછીનાં આશ્રમ જીવનની આગવી વિશેષતા
 રહી છે. જેમણે જીવનરામભાઈને બંને યજ્ઞની ડોહ ઉપાડીને
 મહાસફાઈના યજ્ઞમાં લાગેલા બેયા છે, તે આ વાતનું રહસ્ય
 સમજે છે. ‘મંદી ટેબેને જીવનરામભાઈ ‘અચરીની જન્મજો’ કહે
 છે. ‘ધરમાં રસ્તામાં ગમે ત્યાં થૂંકું, નાક છીકું, રસ્તા ઉપર
 પેશાબ કરવા અને કૌચ કરવા પણ બેસી શકું, આ આપણા
 ટેવજન્મજોની એક ભૂત છે. મોંમાંથી હાલતાં ચાલતાં ગાળો
 બોલાવી એ ખીંછી બંને, આજસમાં કોમતી વખત બરવાદ કરવો
 એ ચીંછ, એવી તો આ ટેવજન્મજોની ઘણી બંને છે, અને તે
 એક કરતાં એક ઝેરી છે.’ જીવનરામભાઈ આપણને સ્વચ્છતાની
 ઇન્દ્રિય તૃપ્તિ બનાવવાની સલાહ આપે છે. આપણાં આંદર સૂક્ષ્મરૂપે
 એક લીન રહેલી લાગે છે, કે જે સ્વચ્છતા હોય ત્યારે રાણ રાણ
 થાય છે અને અસ્વચ્છતા લાગતાં દુઃખ અનુભવે છે.

સાઠ વર્ષના શિક્ષક જીવન દરમિયાન જીવનરામભાઈએ નાના મોટા
 પ્રવાસ-પર્વટોને હમેશાં પ્રેતસાહન આપ્યું છે. એમની મહેજી તો
 એ હતી કે આપણા હૃદય શિક્ષણને એક ભાગ તરીકે જ વિધાર્ય-
 ઓને ત્રણ વર્ષ સિંચર જીવનમાં શિક્ષણ આપ્યા પછી એક વર્ષ
 પરિક્ષણનું મારફત જ શિક્ષણ આપાય. જન્મભોમાં કે પહોડની તળેટી-
 એ રેડનારા આદિવાસીઓ માટે તો તે અગત્યની વાત છે જ, પણ
 આપણા દેશની બીજી પણ બહુ મોટી એવી પ્રબલ છે કે આખી
 ગિન્દેશીમાં પ્રવાસ જ કરતી નથી. ગાંધીજીએ પ્રૌઢશિક્ષણ વિશેની
 પોતાની કલ્પના આપનાં કર્યું છે કે સર્વ પ્રયત્ન તો આપણે બાળજી
 પ્રોત્સાહન દેખી વિશાળતાથી વાદેક કરવા જોઈએ. આને સાડા ત્રીસી
 ઉત્તમ માધન પ્રવાસ-પર્વટો છે. વેડછી આશ્રમમાં આને શરૂઆતથી
 જ મહત્વ અપાતું.

આશ્રમપ્રેરિત પ્રવૃત્તિઓ

આમ વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વેડછીનો સ્વરાજ આશ્રમ
 રાત્રીપરજમાં આવેલા પોતાના અર્થક્ષેત્રમાં ત્યાંના જીવનને જોડે
 યકચા રહી હતો. ચૂનીભાઈએ પહેલેથી જ આ ક્ષેત્રમાં રેડિયા અને
 સાંજને સુંજતાં કરી ચૂક્યાં હતાં, તે એટલે સુધી કે મારગોલી
 સત્યાગ્રહ પછી બ્યારે સમાધાન થયું ત્યારે બ્યારે ગાંધીવાર મહેસૂલીની
 ટકાવારી નક્કી કરવામાં આવી ત્યારે વેડછી અને તેની આસપાસનાં
 કેટલાંક ગામેાનું મહેસૂલ એમ કહીને જોડે આકારવામાં આવ્યું કે
 ખાદી પ્રશ્ન દ્વારા આ આદિવાસીઓના જીવનનાં ધોરણમાં સુધારો
 થયો હતો.
 વેડછી આન્દેશન દ્વારા પ્રેરિત આદિવાસીઓ મધ્યપન નિષેધનો પ્રચાર
 કરતા, કેટલાક એને અંગેનાં ગીતો રચાનિક બોલીમાં બોલી કાઢતા.

હૂઉઉ હૂઉઉ બંને દારવા !

આમણે ધરમંથ રમે રા !

રાત્રીપરજ પરિપદો

ચૂનીભાઈએ રાત્રીપરજ પરિપદોની પ્રવૃત્તિને પણ જળદાર ટેકા આપ્યો
 હતો. ૧૯૨૩માં મહુવા તાલુકાના રોખપુરા ગામે રાત્રીપરજ પરિપદ
 ભરાઈ હતી અને તેમાં ઠક્કુરજી અને વલ્લભભાઈ પટેલે હાજરી
 આપી હતી તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. ૧૯૨૨થી ૧૯૨૫ સુધીમાં
 આવી અગિયાર પરિપદે ભરાઈ હતી. ૧૯૨૫ના બન્ન-ચુરખી માસની
 ૧૮મી તારીખે ત્રીજી પરિપદ વેડછી ગામને નદી કાંઠે થઈ. તેમાં
 પ્રમુખ સ્થાને મહાત્મા ગાંધી હતા. સભા-સ્થળ પાસેના નદીનો
 ઝરો આજે પણ ગાંધીઝરા તરીકે ઓળખાય છે. પણ તે વખતે
 વિવિધત આશ્રમની સ્થાપના નહોતી થઈ એટલે ગાંધીજીનાં પગલાં
 આશ્રમમાં નહોતાં પડ્યાં. છઠ્ઠી પરિપદ વેડછી પાસેના ખાનપુર ગામે
 થઈ ત્યારે ત્યાં ભવનવા સાડુ જીવનરામભાઈએ ‘માનધનનું’ મહું
 નામનું નાટક રજૂ કર્યું અને આશ્રમના શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીઓએ
 સળી તેને ભજવ્યું હતું. આ પરિપદ, એની સાથે ગોઠવાયેલ પ્રદર્શન
 વજેરેથી ગાંધીજી ખૂબ પ્રસન્ન થયા હતા. મહેમાને સાડુ રચાયેલ
 ધાસ-લાકડાંના મંડિવાને જેખાડી ગાંધીજી સાથે આવેલ એક વિદેશી
 ભાઈને કહ્યું, ‘જીજી, આ પ્રયુખને માટેનો તંબુ. એ બનાવતાં સાંચ
 બે કે ત્રણ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે.’ પણ કાંઈએ ત્યાં જ કહ્યું કે,
 એનો તો કાઠ ખર્ચ થયો નથી, એટલે ગાંધીજીએ તરત પોતાની
 ભૂતને સુધારી કહ્યું, ‘મારી ભૂલ માટે હું સ્વાગત સમિતિના આશ્રમ-
 સાથીની ક્ષમા માગું છું.’ આ પરિપદનું વર્ણન શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ
 પોતાની ડાયરીમાં સુંદર રીતે કર્યું છે :

‘નિરાશાને ક્ષણવારમાં ઉઘાડી દેવા માટે જ બળે તા. ૧૬મીનાં
 દરજો ગોઠવાયાં હોય ની ! એ કાંઈએ હેતુપરુસર ગોઠવેલા નહોતાં,
 એ તો ઈશ્વરની જ રચના હતી. ખાનપુર ગામે રાત્રીપરજનું
 ગરુનું નામ ધારણ કરનારા ભાઈઓ મેશા થયા હતા. એમનાં
 દર્શન કરીએ તે પહેલાં એમનામાં પ્રાણ રેડનાર, એમનામાં રાતદેશ
 વાસો કરી એમનાં જ દાસ બનવામાં પ્રયત્ન દાસવ માનીને બેટેલા
 સેવકોના આશ્રમની ચુલાકાત લઈ લઈએ. આ નાનકડું યુ પુરુષ
 આસપાસના પ્રદેશમાં લીજળી રેલાવાનું ‘પાવરહાઉસ-ચક્રિત’ હાર
 છે એમ કહીએ તો ચાલે, એમાં કામ કરી રહેલાં ભાઈ ચૂનીભાઈ
 મહેતા, અને એમનાં ધર્મજીની, તથા આ આખા પ્રદેશના લોકોમાં
 એતપ્રાન થઈ એમની સેવામાં જ રામની મૂર્તિ લાગતા ચાઈ

જુગતરામ, વેડકીના આશ્રમમાં હાવર હતા. વણાટ આશ્રમનો પાયો એમણે વેડકીમાં નંખાવ્યો. જુગતરામે પોતાના પ્રિય શિષ્ય એક ચોધરા સુવક અને ચોધરા કોમની બહેનના ધાર્મિક વિધિથી ગાંધીજીની સમક્ષ વિવાહ કરાવ્યા, અને ગાંધીજીએ તેમને આશીર્વાદ દીધા—અર્થેક આશીર્વાદ દીધાં પહેલા તેમને દીક્ષા આપી એમ કહું તો યાદે. કારણ એમણે તો એ બંને બંધુવું પાણિયહણ કરાવતાં પહેલાં તેમને વિવાહનો આદર્શ સમજાવ્યો; સંધર્મને માટે જ આ વિવાહ કરવામાં આવે છે એ પ્રતિજ્ઞા—ભોગને અર્થે નહિ પણ પ્રભુભવાઈને આ સાહચર્ય કરીને છીએ એવી પ્રતિજ્ઞા—લેવાડાવ્યા પછી જ તેમને આશીર્વાદ આપ્યો.

‘અને પ્રતિજ્ઞાએ લોકો શા સારુ ન લે? પ્રતિજ્ઞા લેવાતું’ જળ રાખનારા સદ્દલાગી તો એઓ જ આજે ભાસે છે. કારણ ખાનપુરનાં જે પરિવદ્ધ ભરાઈ તેમાં સ્વાગતમંડળનો સભ્યો યવાની એક આકરી કસોટી રાખી હતી અને એ કસોટીમાંથી ઉતરનારા ૧૧૦૦ જેટલાં સરયો—ઝરી, પુરપો અને જાળકા—આ લોકો જ હતાં. આ ઘરત એવી હતી કે જેઓ ઘરમાં કંતિલા સ્તારની વણેલી ખાદી પહેરના હોય તે જ આ સ્વાગતમંડળના સભ્ય થઈ શકે. ત્રણચાર મહિના યથા આ ઘરત એમને જણાવવામાં આવેલી હતી. બે વર્ષ ઉપર એઓ વેડકી સુકામે મળ્યાં ત્યાં દારૂતાડીનો ત્યાગ કરીને મથેલા હતાં, ત્યાર પછી રેડિયા પ્રકૃતિ એમનામાં હાઈ સ્પીડાલે ચલાવી અને પરિણામે ૧૧૦૦ શુદ્ધ ખાદીદારીઓ અઢી ભેગાં થયાં હતાં.

‘એ સ્થળના દરબની પસંદગી, મહેમાનો માટે અને પ્રમુખ ગાંધીજી માટે મંડળની રચના, બધું આશ્ચર્યક્રિત કરે એવું’ હવું. થોડાક વાંસના માંડયા બેસાડી કરી એના ઉપર ઝાડપાન પાચ્યાં’ હતાં, પાચખાનાં તો ગાંધીજીએ વ્યાખ્યા કરેલી આદર્શ સ્વચ્છતાવાળાં હતાં.—જેમાં મને સારું રસેકું’ કરતાં સંકાય ન થાય, મારું પુસ્તાકલ્પય રાખતાં સંકાય ન થાય, અને શયનસ્થાન રાખતાં સંકાય ન થાય એવાં હતાં. નહીના મોટા કરાડા ઉપર પરિવદ્ધ મળી હતી, નહીના સ્વચ્છ નિર્મળ પાણીના આજા પ્રવાહની આસપાસ પરિવદ્ધના સભ્યોનાં ગાડાં ફૂટ્યાં હતાં. ત્રણ વાગ્યે પરિવદ્ધ થઈ, ૭ વાગ્યે સી ફૂટા પક્યાં. નહીં દિનારે સોમ્ય પોતપોતાનું ખીચું બાકયું. કેટલાંક, ગાડાં બેઠી થેર ગયાં, અને કેટલાંક ઉત્તરવજા યજ્ઞિકામાં બેઠકાનાં નાટક ભેગા અને રાજ રમવા રહ્યા. રાત્રે ઢિલ્લન લાઈટનું તો નામ નહોતું. સાચ એવાર જાનસે નજરે પડતાં હતાં.

‘આ આંજળીને વેઢે ગણાય એટલા રૂપિયાના ખરચમાં થયેલી પરિવદ્ધ વ્યવસ્થાદષ્ટિએ તો આદર્શ જ હતી, પણ એ પરિવદ્ધમાં ભાગ લેનારાઓ તો હિંદવા જગતની વજા ઉઠાડવા ભેગા થયા હોય એમ લાગ્યું’. પોતાનાં જ બનાવેલાં વસ્ત્રમાં સભ્ય થયેલા આ દેશીલા ‘રાત્રી’ઓની ટેક કપાં, અને દર વર્ષે પોતાની પ્રતિજ્ઞા—ઠરાવો—વિશે શકા-પુશકા કરનારા કોએસીઓ કયાં? કેવિસે એકદમ વર્ષે ભરાય જ નહિ અને એને મળેદે મહાસમિતિવા સઘળા સભ્યો પોતાનું લાકું બાંધી લાવી, સ્ટેજનથી ૧૦ માઈલ દૂર આવેલી આવી પરિવદ્ધ સુધી પગપાળા આવી લાવ્યા લીકયું કાય’, એ લોકોનો ઉત્સાહ જુઓ, અને એમની શ્રદ્ધામાંથી બેચાર બદાની ચિનગારી થે તો કેવું સાગુ?

‘પણ એ લોકોને મેં’ દેશીલા તરીકે કેમ વણુવ્યા એ તો હવું મારે કહેવાનું છે. ગાંધીજીએ સૌને પૂછયું : “આ પરિવદ્ધમાં આવેલામાંથી કેટલા વેડકી આવેલા, કેટલાએ દારૂ છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી, કેટલાએ પાળી અને કેટલાએ ન પાળી?” છેલ્લા સવાલ સિવાયના બધા સવાલોના ‘હા’માં બપોવા મળ્યા, અને છેલ્લા સવાલનો બપોવ સૌએ ‘ના’માં જ આપ્યો. આપસ કરતાં પાચ પાચુ’ કે સૌ કુદન હતા, કોઈ ખોટા સિદ્ધાંતો નહોતા. પરિવદ્ધ પછી ઘણાં કુટુંબમાં હું’ બાનગી રીતે ફરી આવ્યો. એઓ ખાચકી પકવતા હતા ત્યાં બંધને હું’ બેઠો, [અને] એમની સાથે ગોડડી કરી. અભિમાનપૂર્વક એમણે કહ્યું : “બધા અને ત્યાગેલા જ હતા; થોડા આસપાસ ખાદી વિનાનાં બીજા હતા તેઓ તો દારૂ પીએ છે, તેમની હાથ ઉપાડવાની હિંમત મેની થાયે, પણ આપણા ખાદીવાળા તો સૌ અડગ ટેકને વળગી રહેલા છે.” આ વૈઠક તો ‘સોનાની ખાણ’ છે, પણ એ સોનાની ખાણ સામાન્ય સોનાની ખાણના કરતાં મોઢા મૂલની છે. સામાન્ય સોનાની ખાણ લેતાં, પરસેલા પાડતાં મજૂરીની મજૂરીના અને તેમના ઉપર હુલ્લના ત્રાસના, તથા તેમના શ્રમ ઉપર હુલ્લનારા અને ધનવાન બનનારા શ્રીમંતોના ખ્યાલ આવે, એ સેતું દુનિયાના કેટલા કલહોતું થૂળ છે એ વિચાર આવે; બપારે આ સોનાની ખાણ તો એ ખાણ પોદનારા પરિશ્રમને માટે પૂલમણિક ઉત્પન્ન કરે છે, અને એમાંથી નીકળતા શુદ્ધ કુદનની અગ્નિપરીક્ષાએ ચડવાના અભિલાષ ઉત્પન્ન કરે છે. આ અભણ, અજ્ઞાન, દલિત, પીડિત, કામ આટલી ટેક જતાવી શકે, વર્ષોના વર્ષોની મૂરી આદતો પલટવારમાં છોડી શકે તો એમનાથી બીજા કહેવાતા આપણે કંઈ ધરો ન લઈએ?

(મહાદેવસાઈની કમરી નંબર ૧૦ પા. નં. ૨૫૨થી ૨૫૫)

પરિવદ્ધમાં લજવાયેલ અધિજાના ગાડા વિશેની મહાદેવસાઈની સમીક્ષા આપણે આ પુસ્તાકના ચોથા ખંડમાં બોલેલું, પરંતુ ઉનાઈની ચાનીપરજ પરિવદ્ધ વખતે સૂતીલાઈની સહનતથી ગોડવાયેલ ખાદી પ્રદર્શન વિશેની મહાદેવસાઈને અભિપ્રાય અહીં જ બોલેલો છે. મહાદેવસાઈની કમરીના ૧૨મા ભાગના પાન ૪૫૬થી ૪૬૨માં તેઓ તેણે છે :

‘ચાનીપરજ કાર્યકર્તાઓએ યેની પૂતખને દિવસે ઉનાઈમાં જ પ્રદર્શન અને પરિવદ્ધ રાખીને અનેક યાત્રાળુઓને માટે આધાસન રાખ્યું’ હવું. બેઠે એ પ્રદર્શનના યાત્રાળુઓ આ પ્રદર્શન અને પરિવદ્ધ ન હોતા તો ઉનાઈ જતા કે કેમ તે શંકા છે. યાત્રાને સ્થળે આવી રીતે ખાદી પ્રદર્શન રાખવાથી લેક્ષીની ધર્મજીતિ ખરી દિશામાં વહેવરાઈ શકાય એ એક સ્વત્વ ઉદ્દેશ છે, પણ એ ઉદ્દેશ પાર પાડતાં ઘણા સમય બચે એમ લાગે છે. હરદારમાં મેં એક પ્રદર્શન બેઠું’ હવું’ અને આ બીજું’ બેઠું. હરદારનું પ્રદર્શન તો સરખા-મણીમાં ટુણ હવું. આ પ્રદર્શન તો એક પાંડશાળા હવું. પણ બંને પ્રદર્શનમાં હરદારની કે ઉનાઈ માતાની યાત્રાએ આવતા સામાન્ય યાત્રાળુ ઘણા આવ્યા એમ ન કહી શકાય.

‘પણ જે ન આવ્યો તેમણે ઘણું શ્રમાવ્યું’ એ વિશે તો કશી શંકા નથી જ. એઓ આવ્યા હોતા તો એઓ ખાદીથી અને મહિના ત્યાગથી પવિત્ર થયેલાં અનેક રાત્રીપરજ સીપુરોમાં દર્શન કરત, એ સીપુરોમાં કામ કરી રહેલા અનેક કાર્યકર્તાઓનાં દર્શન,

કરત, ખાદીના મહિમા પ્રત્યક્ષ ભેદ શક્ત અને પોતાની યાત્રાને કૃતાર્થ કરી શકત. મે' તો આ લક્ષીભાણા પ્રબળતા લેખિકને અનેક-વાર ભેગા છે, એમની સેવા કરી રહેલ કાર્યકર્તાઓ પણ અનેકવાર ભેગા છે, પણ મારી તૃપ્તિ નથી થતી. ચારપાંચ વર્ષ ઉપર એક રાત્રીપરજ પરિવ્રજના પ્રમુખ તરીકે ગાંધીજીએ તે પરિવ્રજની ચોળના કરનારાઓને કવિ તરીકે વ્યૂત્પન્ન હતા. રાત્રીમાં રાત્રી લેખિકની સાથે રહી રાત્રીની ઇશ્વરી લીલા નિહાળતા આ કાર્યકર્તાઓ પોતાનું કવિત્વ વધારતા જ ગયા છે. એમાંના એક ભાઈ જુગતરામ દવે છે. એમણે તે વેળા કવિ તરીકે પોતાને પ્રગટાવ્યા નહોતા. પછી તો એમણે લોક નાટક રચવા માંડ્યાં અને કવિ-સેવક તરીકેની પોતાની કારકિર્દી વધાર્યો જ બન્ય છે.

‘હું મેંશની જેમ પરિવ્રજના આવનારાં ભાઈઓનેને ભાણું’ તથા ‘મિજાનું સાથે લેવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. રાંધવા કરવાને માટે મોટા માંડવા બાંધ્યા હતા, ઘણાપ્રમાણે ઝાડ નીચે ઘુસામ કપોં હતો. પરિવ્રજને માટે મંડપની જરૂર હોય જ શાની? બે વિશાળ વડનાં ઝાડોની ઊંચા નીચે પરિવ્રજ મળી, અને પ્રદર્શનને માટે એક વડનો જ આશ્રય લેવામાં આવ્યો હતો. એ વડની પસંદગી કવિત્વમય હતી. પ્રદર્શનનો દરવાજો અને કમાન વડની બે વડવાઈઓએ બતાવ્યાં હતાં, અને પ્રદર્શનનો મંડપ એ વડની અંતેક શાખાઓએ રચ્યો હતો. બહાર એક બાજુએ એક ખાદીની કુકાન, અને બીજી બાજુએ ખાદી સરંજામની કુકાન હતી. આ પ્રદર્શનને આ રાંધ લેખિકની સમગ્ર સેવિકા અને દયાભાગિની બહેન શ્રીકુબહેન ‘પિટિટે એલ્યુ’, અને પરિવ્રજના પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈ હતા.

‘આ પ્રદર્શન એક પાકાળા હલ્લુ એમ હતું’ કહી ગયો. અગાઉનાં પ્રદર્શનો કરતાં કંઈક ને કંઈક વિશેષતા તો એમાં હતી જ. ૩ વીણી, કીટી કાઠી સાફ કરી, પીલી, પીંછને કાંતવાની કિંચાતી માંડીને વણવા સુધીની બધી કિંચાતો દર્શાવનાર વિભાગો તો હતા જ, પણ દરેકની ખરાબ રીત કઈ અને સારી રીત કઈ, કીટી કઈ રીતે સરસ સાફ કરાય, પીંજવામાં બૂલેલા ક્યાં થાય છે એ લખીને બતાવ્યું હતું, અને સાથે, કરીને બતાવનાર બાળાઓ અને બાળકો મેઠાં હતાં. આખા પ્રદર્શનમાં પ્રયોગ કરી બતાવનાર અને કરનારા, પીલનારા, પીંજનારા, કાંતનારા અને વણનારા—અરે ખાદીનો સરંજામ ઘડનારા સુધારા સુધમાં બધા, રાત્રીપરજનાં જ બાળકો હતાં. નાના નાના સ્વયં હાથે લખેલાં પાટિયાં બધી કિંચાતોને સમજવતાં હતાં, ‘ફે’ કેમ સાફ થાય છે, તે જુઓ’ ‘તાંત સારી ન’બાઈ હોય તો કેવા મંચર આવજ આવે છે તે સાંભળો,’ ‘થોડું થોડું’ રૂ લઈને થકી પર ચડીને જેવી રીતે પીંજતાં-પીંજતાં એને આગળ લઈ જવામાં આવે છે એ જુઓ,’ ‘પૂણી બનાવવાને ચોલ તૈયાર થયો એમ ક્યારે કહેવાય તે જુઓ,’ ‘સારી પૂણીનાં સળંગ પાંધિમાં પડીયાં ક્યાં છે તે જુઓ,’ ‘આ કાચું પીંચેલું’ રૂ છે માત્ર પિંચેલું’ રૂ કહી તો કાચો આગા આવતાં સતરમાં ફેલાં પડશે, ફેલાંની જગ્યાએ વણાટમાં તાર વટશે, સતર એકસરખું આવશે નહિ અને એની બનેલી ખાદી જલદી ફાટશે,’ ‘પૂણી વાળકી એટલે શું? છૂટા થઈલા રેસાઓને વ્યવસ્થિત થકી કરી દાબી મક્કા કે તેથી તે બેળગાંને પાછા ગૂંચવાઈ ન બન્ય. ભડા સળિયાથી વણેલી પૂણી સ્વંદરથી પોલી રહેશે અને કાંતતી વખતે

રેસાઓ સડસડાટ આવતા રહેશે. અને પાતળા સળિયાથી વાળેલી પૂણીઓ દિવેટ જેવી થઈ જશે, તેથી રેસા છૂટશે નહિ અને તૂટી જશે.’ ઈ. ઈ.

‘પીંજવામાં અને વણવામાં કેટલી બધી પ્રગતિ થઈ છે તે તો રાષ્ટ્રીય જ્વળને માટે કંતાતા સતરમાં હિસ્સો આપવાનું’ જેના ભાગમાં આવ્યું હોય તે ભણે. આટલી બધી સ્પષ્ટ, પોચી છતાં કંઠણ અને એકએક રેસાને અજબ રીતે છૂટે પાડી આપનારી પૂણી કાંતાં જે આનંદ મળે છે તેનો અનુભવ લીધો, અને કલાક ન કલાક સુધી કાંતાં શ્રમ નથી લાગતો, સતર એટલાંડે યાદ્યું આવે છે એ પણ પ્રત્યક્ષ ભોણું. આ પૂણી બનાવનારાં એક રાત્રીપરજ બાળક અને બાળા જ હતાં.

‘આ પ્રદર્શનમાં ખીલ મોટા પ્રદર્શનમાં ખાદી અર્થશાસ્ત્રના આકાશ જે આવે છે તેવા આંકડા નહોતા. તેવા આંકડાં અમલુ મણુસ શી રીતે સમજે? પણ અમલુ સમજે એવા થોડા આંકડા આવેલા હતા.

‘એક સરખામણી બધાન જે’એ એવી હતી. પણ એ, મેઠાં મેઠાં ખાદીની પાસે કાઈ ચમકાર કરવા ક્ષેત્રે તેને માટે નહોતા. એ તો ભંતે પરસેયે પાકનારા સટે ખાદી મેલી નથી એ બતાવવાને માટે નીચેની સમજ આપી હતી :

‘એક મણુ કપાસને ઠગલે=૧૩ શેર ૩=૧૨ શેર સતર.

‘એ કપાસ જેટલું પોતાના બેતરમંથા વીણીને સંથરે, એને વેર પાંદે, વેર પીંજે અને વેર કાંતીને વેર વણે, તો એ ૧૨ શેરમાંથી ૩૬ વાર ખાદી ઉત્પન્ન થાય.

‘એવી ૩૬ વાર ખાદી ચાર વર્ષથી નિયમિત પોતાનાં કપડાં બનાવી લેનાર એક રાત્રીપરજ શેરકે ઉત્પન્ન કરેલી આ ઠગલાની સામે મૂકી હતી. આ ૩૬ વારમાંની પોતાને ભેડાંએ તે પ્રમાણે ૧૨ પોતડી બનાવે અથવા ૧૨ સાડીઓ બનાવે. આ મણુ સતરનો એમ ઘરમાં જ સફાઈગે કરવાને જલદે ત્રીજી જેટલું વેચી દે તો તેની મિલની મણુ સાડી આવી. પોણા મણુ કપાસ વેચે તો ૨૮ તોલા વળનને વિલાયતી સતરનો એક પોતી-બેટો આવે. આમ ભંતે ઉત્પત્તિ કરનારને કેટલા ફાયદો થાય છે, એ બતાવ્યું હતું. આમાં ખાદી વેચતી લઈને પહેરનારની ઉપર આડકતરી દીકા પણ આવી જતી હતી, પણ એ દીકાને રાત્રીપરજ લેખિકને તો વિચાર કરવાનો જ નહોતો.’

ગિજાણનું નવું પરિભાષુ જોમું

જુગતરામભાઈએ વેડકી આશ્રમમાં આવતાની સાથે જ બે વરસની અંદર ચૂનીલાઈના વ્યાપક ખાદીકાર્યની ભેડે સિદ્ધાંત ‘નવું’ પરિમાણ ભેડી દીધું હતું અને સત્પ્રમાદ આશ્રમ સાપ્તરમતીમાં ગાંધીજીના રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતને તેણે જે રીતે સમજ્યા હતા તે રીતે વેડકીનાં સ્થાન આપી રહ્યા. જે આદર્શોને એમણે પોતાના આશ્રમમાં સેવ્યા હતા તેને વેડકીની ભૂમિ પર ચરિતાર્થ કરવા પ્રયાસ કરતા અને પોતાની અસાધારણ કલ્પના મુજબ એને નવાં સ્વરૂપ આપતા ગયા. આ બધાને પરિણામે વેડકીના સ્વરાજ નવાં સ્વરૂપ આપતા ગયા. આ બધાને પરિણામે વેડકીને ગાંધીના આશ્રમનું એક જોડું ચરિત સિદ્ધાંત કે ભણે વેડકીને ગાંધીના આશ્રમમાં આખા જ્ઞાન એક બનેલું સ્થાન આપાવ્યું. અને આ વર્ષોમાં વેડકીના આશ્રમને જે વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા તેમણે આખા

ક્ષેત્રમાં વેડછી આન્દોલનની હવા ફેલાવવાનું અને સેક્ટોર ગ્રામોમાં ગાંધીના રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં અથા નાખવાનું કામ કર્યું. આખા વેડછી ક્ષેત્રમાં આને જે એક શાંત કંતિ થયેલી દેખાય છે, તેની પાછળનું એક મોટું ગળ એ આ કાર્યકરો હતા. એક આદિવાસી ક્ષેત્રમાં ત્યાંના કાર્યકરો મારફત આટલું મોટું સામાજિક અને શૈક્ષણિક પરિવર્તન લાવનાર ક્ષેત્રો આખા દેશમાં જુજ જુજ બેવા જરૂર,

૧૫ સ્વરાજ્ય સંગ્રામમાં

સ્વરાજ આશ્રમ શબ્દો સૂચવે છે તેમ જોમાં એક તરફથી રાષ્ટ્રીય હાસત અને બીજી તરફથી આશ્રમી કેળવણીના સંસ્કાર લાગ્યા છે. બારડોલી સત્યાગ્રહમાં... જેમ વેડછી ગામ તથા તેની આસપાસના રાત્રીપરજ કાર્યકરોએ ઉત્સાહથી લાગ લીધા હતા. તેમ બીજી તરફ બારડોલીની એ હાસતે આ ક્ષેત્રના છવનને પહલવામાં મોટો ફાળો ભજવ્યો.

લડનથી રચનાત્મક કાર્યને વેગ

જુગતરામભાઈના શબ્દોમાં : 'હાસતની અસરથી આ પ્રદેશમાં રચનાત્મક કામ અને સમાજ સુધારાને જળશે વેગ અળ્યો... બારડોલીનાં ગામમાં રેડિયા વડે ઝુંલ રહ્યાં. વણવા માટે આવી પડેલાં સ્ત્રીનાં પોટલાંઓથી વેડછી આશ્રમ ભરરાઈ રહ્યો.... રાત્રીપરજમાં બારડોલી સત્યાગ્રહની અસર વ્યાપક હતી. દાદતાડી ઉપાધ્યક્ષ' અને છવનમાં સુધારાઓ લાખલ કરવાનું મોટું તેઓમાં કરી જવું'. લોકો દૂર દૂરથી આવી પોતાનાં ગામોમાં આશ્રમે ખોલવાની માગણી કરવા લાગ્યા. વેડછીની આસપાસ સત્યાગ્રહની હાસત અંગે જે ઇલાખીયો નીકળી હતી તે કામ કરી ત્યાં રેડિયાના આશ્રમે ચલાવવાની માગણીઓ આવવા લાગી. બધી છાવણીઓ તો નહિ, પણ એક તરફ ગોલણ, કુંભિયા, અને કસવાળાં; બીજી તરફ અલકાટ, પૂના, ગોલવણ, કલમકુઈની; ત્રીજી તરફ આંખાપારડી, શંકવાની; એમ કેટલાંક ગામોની છાવણીઓ આશ્રમેમાં ફેરવાઈ અને હાસતમાં આવેલા સેનિકોમાંથી સારા સારા ભાઈઓ ખાદી-સેવકો તરીકે ત્યાં વસ્યા. કે સોનગઢ તાલુકાનાં બિઝાણનાં જંગલો સુધી પણ કાર્યકર્તાઓ છૂટતા થયા. વાંસદા ધરમખુરનાં રાવળોમાં ત્યાંનાં દેથી દરયાને સાવધ થઈ ગયા હતા અને આ જુવાળ પોતાનાં રાવળોમાં કરી વળે નહિ તે માટે સખત ચોટ્ટા રાખી રહ્યા હતા, છતાં તેમનાં ગામોમાંથી પણ લોકો વેડછી આવેને રેડિયા ઉપાધી ગયા અને તે રાવળોનાં દાદનાં પીઠાં ઉપર પણ અસર પડેલી. કંગ જંગલમાં સરકાર આદિવાસીઓના રક્ષણને નામે સખત નાકાબંધી રાખી રહી હતી, બહારનું ચકડું પણ ત્યાં પેસી ન શકે એવી સખત નીતિ અમલમાં હતી અને ગોરા મિશનરીઓ મિવાય કોઈ સેવકોને ત્યાં પેસવા દેખામાં આવતા નહોતા—ત્યાં પણ આશ્રા અને ઉત્સાહની હવા પહોંચી ગઈ. અને કેટલાક લોકો વેડછી આવી માથે ઉપાડીને રેડિયા લઈ ગયા.'

લડનમાં ફરી ભરતી

આપણા રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં ૧૯૨૮-૨૯નાં વર્ષો ખાસ મહત્વપૂર્ણ હતાં. ૧૯૨૨માં ચીરીચીરા, બારડોલી સત્યાગ્રહ મોટું, ગાંધીજીની ધરપકડ અને ૭ વરસની કેદની સબ પછી દેશમાં એ ઉત્સાહની

એ ઓટ આવી હતી તે હવે ફરી પાછી ભરતીમાં બદલાવા લાગી હતી. બારડોલી સત્યાગ્રહે માત્ર બારડોલી અને એની આસપાસના ગેહૂવાનો જ નહિ, પણ આખા દેશની જનતાને હોંસલો વધારી દીધો હતો. રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં તે વખતે 'કેંગ્રેસનું' ધ્યેય શું? રાખ્યું' એને અંગે પ', મોતીલાલ નહેરુ અને પ', જવાહરલાલ નહેરુની આગેવાની હેઠળ જે પ્રકારના મત પ્રવર્તતા હતા. મોટી પેઢીની ઉદારમતવાદી નેતાઓની સલાહ એવી હતી કે આપણે 'કેંગ્રેસનું' ધ્યેય સાંસ્થાનિક સ્વરાજ (ડેમોનિયન સ્ટેટ્સ) રાખી ઓસ્ટ્રેલિયા કે કેનેડાની માફક બિલિટિ સાથાન્ય હેઠળ રહીને વધુમાં વધુ આંતરિક સ્વતંત્રતા જળવવાની નેમ રાખશું' તો તે કાંઈક વાસ્તવિક ધ્યેય ગણાય. જવાહર, સુભાષ વગેરેની જુવાને પેઢીને મુકનિમલ આઝાદી અથવા પૂર્ણ સ્વરાજથી ઓછા કોઈ ધ્યેય ઉદ્દેશથી સંતોષ નહોતો. ગાંધીજીની મધ્યસ્થીથી પિતા-પુત્ર વચ્ચેની આ આંદી છૂટવા પામી હતી. ૧૯૨૯નું વર્ષ સાંસ્થાનિક સ્વરાજનો ઉદ્દેશ રાખી, એક વર્ષ તૈયારી કરી એ તે ઉદ્દેશ મુજબની કાંઈ ધોવણા ન ચાય તો ૧૯૩૦ના વરસથી સંપૂર્ણ સ્વરાજ માટેની હાસત ઉપાડવાનું નક્કી થયું હતું. ૧૯૨૯ની હાલોરની 'કેંગ્રેસમાં' પ'. મોતીલાલજી કેંગ્રેસ પ્રમુખ (તે વખતે તેમને 'રાધુપતિ' કહેતા) પંથેથી ભિતરી જવાહરલાલને માથે એ જવાબદારી સોંપવાના હતા.

૧૯૨૨ થી ૨૭ સુધીનો ગાંધી દેશમાં 'કેટલાંય સ્થળોએ રચનાત્મક કાર્યો કરવાનાં જે પ્રયાસો થયા હતા; તેમાં વેડછી-બારડોલી ક્ષેત્રનો પ્રયાસ કાંઈક વિશેષ સ્થાન ધરાવતો હતો. આ ક્ષેત્રના કાર્યકર્તાઓએ સાચી લગન અને નિઠાઈથી રચનાત્મક કાર્યને ગાંધે ગાંધે પહોંચાડવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. સર્વ રચનાત્મક કાર્યોમાં શિરમોર એવી ખાદીની ઝુંબ આ ક્ષેત્રને ગામે ગામ ઝુંબતી થઈ ગઈ હતી. દાદગાંધીને પ્રચાર આ ક્ષેત્રમાં જેટલા થયો હોતો, એટલા દેશમાં લાગેજ બીજા કોઈ ક્ષેત્રમાં તે કાંય થયો હશે. બારડોલીના ગામે ગામ હરિજનોને હાથે પાણી ભરાવીને આખા ગામને તે પિંચાડવાના કાર્યક્રમે શેવતા. એમથે કદાચ આખા ઝુંબરાતમાં અસ્પૃશ્યતાની લાવના સુરત નિલ્લામાં સૌથી ઓછી હશે. અંગાસ સાહેબ જેવા આગેવાનોએ મુસ્લિમોને ખાસ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં ભેળવવા લોકશિક્ષણ આપ્યું હતું. બારડોલી સત્યાગ્રહે આ આખા ક્ષેત્રમાં ઉત્સાહનું એક મોટું ફેરડી દીધું હતું. વીર વલ્લભભાઈ બારડોલી સત્યાગ્રહથી જ સરદાર વલ્લભભાઈ બન્યા હતા. આશ્રમ આપ્યું' ક્ષેત્ર પૂર્ણ સ્વરાજના આન્દોલનનો આરંભ કરવા વાસ્તે યતનગી રહ્યું હતું.

વાહોર કોંગ્રેસ

લાહોર કોંગ્રેસમાં વેડછી આશ્રમથી ચૂનીભાઈ મહેતા ખાદી પ્રદર્શન સાડુ ખાસ તૈયારી કરીને પહોંચી ગયા હતા. તેઓ પોતાની સાથે પૂર્ણ વજનસ્વાલંબી એક ઓધરી કુટુંબને પણ લઈ ગયા હતા. ગહુવરિયા ગામના રાત્રીપરજ જેટલો ગોપાળભાઈની ખાદી નિષ્ઠા બાણીતી હતી. આ કુટુંબની સ્ત્રીઓને 'જાનખી લઈની' મોટી લાવની નહોતી. ચોખાનું હાથલું અને જુવારના રોસલા માટે તેઓ ઢિબરતાં હતાં. અને વહેલાં વહેલા પાછાં જવા તૈયાર થતાં હતાં. છતાં ચૂનીભાઈએ તેમને જેમ તેમ કરીને કેક સુધી રાખ્યાં. તેમને કાંતાં વણતાં બેઠીને અને તેમના ધરના

કપાસમાંથી ઘરમાં જ પીટ કાઢી, વણી તૈયાર કરેલાં બડાં કપડાં તેમના શરીર પર ભેઈ પ્રેક્ષકોને ખૂબ પ્રેરણા મળતી હતી. તેમના હૃદય ઉપર જીડી છાપ પડતી હતી કે ભે સ્વતંત્રતાનો ભરદાર છોડ ભે એવી આપણી ઇચ્છા હોય તો તે માટે વેડછી ભેવા રચનાત્મક કેન્દ્ર રૂપી ક્યારા ઠેર ઠેર તૈયાર કરવા ભેઈએ.

ભેઈ પહે ચેતના બગરણુ

ઐક રાનીપરજ પરિવારને ઠેક લાહોરની કૉંગ્રેસ સુધી વચ્ચે સ્વામલબી ખાદીની પ્રક્રિયાઓના પ્રદર્શન સાડુ લઈ જવાનો આ પ્રયોગ વેડછીની લાક્ષણિકતાઓ સ્વયં જતો હતો. સ્વરાજની લાઈસાં સાડુ તકપાપડ થઈ રહેલા હબ્બરો લેઈકે એનાથી પ્રત્યક્ષ-પણે નિહાળી શક્યા હતા કે ગાંધીજીની રીતે લાઈસાં ચલાવવી હોય તો એની પાછળ કેવી સાધના ભેઈએ. રચનાત્મક કામ ભે પરિપૂર્ણ થાય તો પૂર્ણ સ્વરાજ હસ્તામલકવત આપણી પાસે આવી પડે એ ગાંધીજીની ઈચ્છાને વેડછી પોતાના જીવન દારા ટેકા આપતું હતું. તે એમ પણ પુરવાર કરતું હતું કે સ્વરાજની લાઈસાં માત્ર ભણેલા ગણેલા ને મેરિટર ઘણેલા લેઈકેનો જ ખર્ચ નથી પણ આદિવાસી, ખેડૂતો, ઐ, યુરુષ, યાજ્ઞક સોના ખર્ચ છે. અહિંસક લાઈસાંને જે ખૂબી છે કે તેમાં સર્વ વર્ણુ ને વર્ગનાં આબાલ વહ ઐ યુરુષ સહજતાથી ભળી શકે. તેની સાથ લાહોર કૉંગ્રેસના પ્રદર્શનમાં મહુવરિયાનું આ વચ્ચેસ્વામલબી પરિવાર પૂરતું હતું.

ચેતના બગરણુની આ પ્રક્રિયા કંઈ એકમાર્ગી રસતા ભેવી નહોતી. ચૂનીલાઈના ખાદી પ્રદર્શનને લાહોર કૉંગ્રેસમાં ભણેલા લેઈકેને પ્રેરણા આપી હશે તો રાણી નહીને તોરે કહતી ટાંકમાં ભરાયેલા, પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રતિજ્ઞાથી પ્રતિજ્ઞા યનાર આ કૉંગ્રેસ અધિવેશને વેડછીથી આવનાર સીધા સાદા પણ કૂતસકંપ ચૂનીલાઈ અને એમની સાથે આવેલ અદ્વાના જોડા મૂળિયાવાળા ખેડૂત પરિવારને રાષ્ટ્રલાઈકીની પ્રેરણાનું અત્યંત કંઈ જોણું પામું નહોતું. લાહોર કૉંગ્રેસમાંથી રાષ્ટ્રભક્તિનું જે મોજું ઊઠડું તેની લહેરો વેડછી સ્વેદમાં પણ પહેંચી મઈ અને ત્રણ માસ બાદ લેઈસાં અહિંસક હસ્તાંય સંક્રામના કદાચ સૌથી વધુ ભીજવલ અધ્યાપસમી મોકાની લાઈસાંમાં વેડછી ભેવને ફાળો પણ વેડછીને શોભે તેવા જ થઈ રહ્યો.

૩૦ની લાઈસાંની આછી રૂપરેખા

૧૯૩૦ની આ લાઈસાંને ઇતિહાસ અહિંસાની તવારીખમાં અભેડ છે. આપણી કથાના સદર્શમાં આખા ઇતિહાસની મુખ્ય મુખ્ય વિગતો આપણી પણ અહી શક્ય નથી. પરંતુ તે વ્યૂહરચનાના મોક્ષસ લાગ જીજનમલાઈ અને વેડછીના અનેક કાલકાં લાઈ-બહેનો ધર્મ અને જેની પાછળ એમણે ઠીક ઠીક કુરબાનીઓ આપી, તેની પાછળ ટકા સિદ્ધતા અને કંઈ કાંઈ પદ્ધતિ કામ કરતી હતી ને સમજવા ખાતર આપણે આ ઇતિહાસની ખૂબ આછી રૂપરેખા ભેઈ લઈએ.

લાહોરની કૉંગ્રેસમાં પૂર્ણ સ્વરાજના હરાવની સાથે રફમી બન્ધુખાદીને દિવસે દેશબંધમાં પૂર્ણ સ્વરાજ અંતે કમર કસવા સ્વાતંત્ર્યની પ્રતિજ્ઞાને વાંચવાનું પણ હરાવવામાં આવ્યું. એ પ્રતિજ્ઞાના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ હતા : સ્વતંત્રતા એ દરેક

ભારતીય નાગરિકને કદી વિખેડે ન પાડી શકાય તેવા અધિકાર છે. બ્રિટિશ સરકારે ભારતવાસીઓને એ અધિકારથી માત્ર વંચિત નથી રાખ્યા પણ એણે ભારતનો આર્થિક, મજબૂતિક, સાંસ્કૃતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક રીતે વિનાશ કર્યો છે.

આર્થિક રીતે લેઈકાની આવક કરતાં ઘણા વધારે પ્રમાણમાં કર ઉઘરાવીને ભારતનો નાશ કર્યો છે. સરેરાશ ભારતવાસીની આવક રોજના સાત પૈસા છે. કુલ કરવેરાના ૨૦ ટકા બમીન મહેસલ-માંથી અને ૩ ટકા મીકા પરના વેરામાંથી વસૂલ કરવામાં આવે છે. ગ્રામોલોગોનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. આખાકારી અને મુદ્દાનીતિ એવી છે કે જેણે કિસાનોને યોગ્ય વધારી દીધી છે. રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ આપણા પેઢી સર્વોત્તમ લેઈકેને પણ બ્રિટિશ અધિકારીઓ આગળ ઝૂકતું પડે છે. સ્વતંત્ર અભિવ્યક્તિ અને સંગઠનના અધિકારોથી આપણે વંચિત છીએ.

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ આપણા શિક્ષણે આપણને મૂળિયામાંથી ઉપેડી નાખ્યા છે. અને એને લીધે આપણી બેડીઓને જ આપણે ભેડતાં થઈ ગયાં છીએ.

આધ્યાત્મિક રીતે ફરજિયાત નિઃશ્ચેત્તીકરણે આપણી પ્રભને પાણી વિનાની ને નામદે બનાવી દીધી છે.

આપણા દેશને આમ ચતુર્વિધ રીતે સત્તાનાશ નેતરનાર સત્તાને વશ થઈને રહેતું એ મહુબબત અને ઈશ્વરના દ્રોહ કરવા બરાજ છે. આવી સરકાર સાથેના સહકાર જેવી લઈને સવિનય કાયદા-ભંગ સાડુ અમે પ્રતિજ્ઞા લઈએ છીએ.

દેશભરમાં રફમી બન્ધુખાદીના દિવસે આ પ્રતિજ્ઞાનું ભંદરમાં વાચન થયું. એ પ્રતિજ્ઞાએ કરોડો લેઈકાની મૂક વેદનાને વાચ્યા આપી.

કૉંગ્રેસે બ્યારથી અસહકારનું આંદોલન ચલાવવા ગાંધીજીને આગેવાની સોંપી ત્યારથી લેઈકે એમને પૂછતા હતા કે આગલી લાઈસાં એમની વ્યૂહરચના કેવી હશે અને કયા કાર્યક્રમ તેઓ ઉપાડશે? પરંતુ કાર્યક્રમની રૂપરેખા ગાંધીજીના પુદના મગજમાં હજી અસ્પષ્ટ હતી અને એને સાડુ તેમની અંતરખોજ ચાલુ હતી. અલગત ગાંધીજીના લાઈસાંને સમજનાર અને બધી વસ્તુઓને રાજકારણની દૃષ્ટિએ જ મૂલવનાર કેટલાક લેઈકેઓ આને અર્થ એવા બતાવ્યો કે ગાંધીજી પોતાની વ્યૂહરચના સરકારથી જૂની રાખવા માંડે છે!

અંગ્રેજ કૂત દારા પત્ર પાઠવે

પોતાની માગણીઓને નકાર સ્વરૂપ આપવા ગાંધીજીએ બન્ધુખાદી ૧૯૩૦માં જ એક ગાયરસ (શ્રી ગયનનજી) દારા બ્રિટિશ વડા પ્રધાનને પોતાની ૧૧ શરતો જણાવી તે મળે તો મરીલ જનતાને પોતાના ખર્ખનું સ્વરાજ અર્થે એમ લાગે. આ શરતો પેઢી મોટી શસ્ત્ર મીકા પરનો કરવેરા નાખલ કરવાની હતી. મોકાનો કાપડો તોડીને સત્યાગ્રહ કરવાનો વિચાર એમના મનમાં પાકી થઈ રહ્યો હતો. ૨૭ માર્ચને દિવસે ગાંધીજીએ પત્ર લખીને એક અંગ્રેજ કૅપ્ટર મિન, રેવિનાલસ રેનોલડગની મારફત વાઇસરોય લોર્ડ ઇરમિને મોકલાવ્યો, એ પત્ર એક અહિંસક સત્યાગ્રહીની આકાથી, પૂરી નમ્રતાથી, છતાં સત્તમે બરાબ છુપાવ્યા વિના દહાટાથી લખાયેલો હતો. સત્યાગ્રહ આપલ કરતાં પહેલાં કોઈ રસ્તો મળતો હોય

તો તે શોધવાનો પ્રયાસ હતો. આ પત્રનો જવાબ લેઈ ધરવિને બંને તો આપો જ નહિ એમના સચિવે માન એની પહેલે લખી. ગાંધીજી એને વિશે કહ્યું : 'ધૂંટણિયે પડીને મેં' થોડીની યાચના કરીને એના જવાબમાં મને પથરો મળ્યો.'

જાણે વીજળીનો ઝડકોરો

ત્યારથી સત્યાગ્રહની વડામાર તૈયારીઓ શરૂ થઈ ગઈ. મીઠાના કામદાની બધી કલમો 'ચંચૂ ઈન્ડિયા' અને 'નવજીવન'માં જાપવામાં આવી. પોતે કાપદાસજી સાડુ મીઠાનો કાપદો કેમ પસંદ કર્યો હતો તેની સમજ પાડુ ગાંધીજીએ નવજીવનમાં આપી. મીઠાનો કાપદો હિન્દુ-મુસલમાન, અમીર-ગરીબ, સૌ-પુરુષ-બાળક સૌને લાગુ પડે તેવો હતો. એટલું જ નહિ ચૂંચાં ઢોરને પણ મીઠાનો ખપ પડે છે એટલે એમની ઉપર પણ એની અસર થાય એવો એ કાપદો હતો. તે પહેલાં 'ય', મોતીલાલજી સહિત અનેક નેતાઓ એ બહુવા ઉતાવળો થઈ બેઠ્યા હતા કે ગાંધીજી આ વખતે કેવા પ્રકારનો સત્યાગ્રહ કરશે. ગાંધીજીએ એ વિશે કહ્યું હતું : 'ખંડિત મોતીલાલજી અને ખીબ મિત્રો જાયા નીચા થતા હતા અને હું ચું કરીશ એ બહુતા નહોતા. હું જે એમને કાઈ કહી શકતો નહોતો, કારણ ત્યાં સુધી હું જે કહું બહુતા નહોતો. પણ વીજળીનાં ઝગમગારાની જેમ આ વિચાર મારા મનમાં આવ્યો અને તમે બોલો છો કે એ એવો વિચાર હતો કે આખા દેશને એક ખુલ્લો ખીબ ખુલ્લો સુધી હૃદયમાંથી મૂકે એવો હતો.' દેશે થોડા જ મહિનામાં બેઠું કે એ વિચારે માત્ર આખા દેશને જ નહિ, પણ ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યના પાયાને જ હૃદયમાંથી મૂક્યો હતો બહુત અમારીની પહેલી તારીખે તો ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સે કહ્યું હતું કે ઈંગ્લેંડમાં ભારતની કોલોકેટીની વાત આમ મોઢે ચલી નથી અને ભારતમાં પણ કરોડો લોકો એને વિશે કહ્યું જે બહુતા નથી. પરંતુ થોડાક સારમાં તો ઈંગ્લેંડ, ભારત અને આખી દુનિયાના શિશિલે લોકો બાણી ગયા હતા કે ભારતમાં શું થઈ રહ્યું છે.

દાંડીકૂચ

એક વાર મીઠાના કાપદાને લગ કરીને સત્યાગ્રહ થવાનો છે એવી શોષણ થઈ એટલે આખા દેશમાં એને વિશે જુદી-જુદી અટકળો થવા લાગી કેટલાક નાસ્તિક લોકો એમ પૂછવા લાગ્યા કે ચપટી મીઠું પકવવાથી દરિયો ક્યારે ખાલી થશે? પણ સુશ્રવતાના કાર્ય-કર્તાઓને ગાંધીના સત્યાગ્રહોને અનુભવ હતા એટલે આ સત્યાગ્રહની ચમત્કારિક અસરના અંદાજ તેમને પહેલેથી આવી ગયો. સુરત જિલ્લાના કાર્યકર્તાઓ સામરમતી બંને ગાંધીજીને સંસ્થા કે સુરત જિલ્લાના દાંડી ગામને મીઠું પકવવા સાડુ પસંદ કરવામાં આવે. ગાંધીજીએ ૧૨મી માર્ચે સામરમતીના સત્યાગ્રહ આશ્રમથી દાંડી તરફ પોતાના ચૂંટલા ૭૮ સાથીઓ બેઠે ફર્ય કરી.

ફર્ય કરનાર તો ૭૬ જણ હતા, પણ એમનો સાથ આપનારની સંખ્યાને માન નહોતો. અમદાવાદથી પહેલાં સુકામ અસલાલી સુધી તો હબરો લોકોએ સાથે ફર્ય કરી. પછીના સુકામોમાં પકવવા આપુ' ગામ અને આસપાસનાં ગામડાંના લોકો આગલા સુકામ સુધી સત્યાગ્રહીઓને વળાવવા આવતા.

ફર્ય ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ સત્યાગ્રહીઓની તાલીમનું સાધન હતો. તેથી

આખા દિવસનો કાર્યક્રમ આશ્રમ જીવનની દૃષ્ટિએ ગોઠવાતો. સત્યાગ્રહીઓ આહાર વિહારમાં આશ્રમી સાદગી બળની રાખે એવો ગાંધીજીનો આગ્રહ હતો. એક ગ્રામે કોઈ સત્યાગ્રહીએ બનરમાં જઈને આઈસક્રીમ ખાધો તે દિવસથી આહાર અંગેના નિયમો લુપ્ત કરી જવા.

દુનિયાના કેટલાય દેશોમાંથી જાપાનના ખખરપત્રીઓ ફર્યની સાથે સાથે જઈ રહ્યા હતા. આખી દુનિયાની નબર દુનિયાના સૌથી મહાન સામ્રાજ્યને પકારતી આ ફર્ય બાણી ચંડાઈ હતી. પોતે દાંડી ને પહેલે ત્યાં સુધી ખીબ કોઈએ કાપદોલગ ન કરવાની ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહીઓને સંચના આપી હતી. આખો દેશ સત્યાગ્રહની લડતમાં ઝંખલાવા તલપાપ થઈ રહ્યો હતો. બ્રિટિશ જિલ્લો ફર્યની વ્યવસ્થા કાર્યકર્તાઓ અને ગામ લોકો કરતા હતા.

ફર્ય સુરત જિલ્લામાં

ફર્યનો છેલ્લો જિલ્લો સુરત હતો. એ જિલ્લામાં ફર્યની વ્યવસ્થા કરવાની જવાબદારી જીગતરામભાઈ, કલ્યાણલુભાઈ વગેરે કાર્યકર્તાઓએ લેશે હોય છેકાની લીધી. પહેલા દિવસનો અનુભવ જીગતરામ-ભાઈના શબ્દોમાં : 'દાંડીવાન ૨૮ - ૩૦એ પ્રવેશ કરવાની હતી. ચાના જેમ જેમ દાંડીની નજીક આવતી જતી હતી તેમ તેમ સુરત જિલ્લાની પ્રભામાં તેમ જ ત્યાંના કાર્યકર્તાઓના ઉત્કંઠા અને તૈયારીની પ્રવૃત્તિઓ વધી રહી હતી. અમારું વેકીઝ આશ્રમનું વાતાવરણ પણ બદલાઈ ગયું. આશ્રમના સર્વ કાર્યકર્તાઓ, મોટી ઉમ્મરના વિદ્યાર્થીઓ અને જાહેના-સોની ઉપર બાપુએ પોતે સત્યાગ્રહોશ્રમે હોમી દીધો હતો તે વિચારની અસર ફરી વળી હતી. તેઓ બધા જ સ્વચ્છતામાંગની આ લડતમાં ઝુકાવવાને તૈયાર થઈ ગયા.... બાપુની ટુકડી સુરત જિલ્લામાં પ્રવેશ કરે તે પહેલાં જિલ્લાના તે પ્રવેશદાર પર પહોંચી જઈ, વેકીઝ આશ્રમની ટુકડીએ, ખાલી રહેલી સત્યાગ્રહી ટુકડી માટેની ચૂંટૈયાઓ કરવામાં ગામલોકોને મદદ કરવી એમ અમે કરાવ્યું.'

'આ રીતે અમે લોકો સુરત જિલ્લાના ચોરપાડ તાલુકામાં આવેલા પહેલાં સુકામ-ઉમરાજી ગામે આગળથી પહોંચી ગયા. ગામલોકોએ બાપુની ટુકડી આટે કીચ નદી પર વાંસવળીને સુંદર પુલ તૈયાર કરી દીધો હતો. યાત્રીઓના નિવાસ માટે મંડવે બનાવેલા હતા. અમે બાજક, સુતરડી બાપુના સંજ્ઞા આશ્રમોજનોને બેઠકો તે પ્રકારનાં તૈયાર કરી દીધાં, તેમ જ તેમના રસોડા મારના મંડપ અને તેમાં ચૂલ્લોએ ગોળી-દીધા. મેં ગામની બહેનોને બળી ટુકડી ખીબ દિવસે સવારે વિદાય થાય તે પહેલાં તેમને ગરમ ગરમ ચેટલા અને ગરમ દૂધને તાજેતો બનાવી આપવા તૈયાર કર્યા. કલ્યાણલુભાઈએ સુરતથી મંગાળદેવનં (એટલે કે પોતાના) કુવા-લણ' દૂધ પાકૈયા પહેલાં બાપી પહેલે એવી સંચના મોકલવાની. ટુકડી સાથે સમયેને કાતવા માટે રેટિયાનાં ગાંઠાં રાખવામાં આવતાં હતાં. અમારી પાસે, બારડોલી આશ્રમમાં સરંખમ કાપલય ચાલતું હતું, તે આખા સુશ્રવતાને રેટિયા પૂરા પાડતું હતું. મેં ત્યાંથી જ નવા રેટિયા મોકલવાની સંચના આપી દીધી અને આવતી સત્યાગ્રહી ટુકડીને ખખર આપી દીધી કે ભર્ય જિલ્લામાંથી રેટિયાનાં ગાંઠાં મોકલવાની જરૂર નથી. આમ ચાનાણુઓને બાદશાહી-અથવા કહે કે આશ્રમી સ્વાગત આપવાની અમે તૈયારી

રાખી હતી. પણ ગાપુ આજકાલ સામાન્ય આશ્રમમાં વસતા નહોતા. તે એક સંગ્રામે નીકળેલા મરણિયા સેનાપતિ હતા. પોતાના સત્ય-અહિંસાના હુકિયારોને સજીને તેમણે કંપનાનાતીત ધારદાર બનાવી રાખ્યાં હતાં. ઉમારાજીમાં પ્રવેશ કરતાં ગાપુ પેલા વંરપુલથી તો ખૂબ પ્રસન્ન થયા. આંખોની ઝાંખામાં બનાવેલા માંડવાઓ વચ્ચેથી પણ તેઓ યુગ્મ હતા. પણ જ્યોતે કાંલવાનો વખત વધે ત્યારે અમારા રેડિયાનાં ગાંડાં હજુ, આરોગ્યથી આવી પહેલ્લ્યાં નહોતાં. ગાપુ આશ્ચર્યથી 'તાકી રણા : 'જે' ધાણું' હતું, આ સુરત જિલ્લામાં ગામે ગામે રેડિયા ચાલતા હશે, અને લોકોને વેરથી લાવીને અમને રેડિયા આપવાના હશે...'ગાપુનું તીવ્ર બનેલું મન આ દીક સહન ન કરી શક્યું. તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે હવેથી કાંતવા માટે તેમની ટુકડી રેડિયા વાપરશે નહિ. પણ સી તકલી ઉપર જ કાંતશે. આ સંકલ્પને લીધે ૧૬૦ તારોના નિયમ પૂરે કરવા તેમને પોતાને અને બીજા પણ ધણાને આરામનો ભોગ આપી ધણે લાંબો વખત કાંતતા રહેવું પડ્યું.

'બીજી સવારે એક તરફથી પ્રાર્થનાની તૈયારી ચાલતી હતી ત્યારે બીજી તરફ ગરમ રોટલા ખવરાવવા આવી ગયેલી બહેનોની ચૂલા સળગાવવાની ધમાલ અને રોટલા બનાવવાની ટપટપ ચાલવા લાગી. ગાપુએ ટીકા કરી, "અમારા નામતા ખાતર બહેનોને તકલીફ આપવી ઠીક નથી."

'સવાર પડતાં રોટલા તો તૈયાર થયું હતા, પણ સુરતવાળું દૂધ હજુ આવી પહેલેનું નહોતું. તે લઈને આપતી મેટર ને રસ્તે પકંચર થવાથી મોડું થયું' હતું. આની બંધુ યતાં ગાપુ વળી વિશેષ નારાજ થયા. ગાપુને આપવાનાં સંતરો, ફાક્ષ વગેરે ફળના ટોપલા સુરતથી કલ્યાણજીભાઈ લાવ્યા હતા. તે અખર પડતાં તેમણે પોતાના રોજના આહારનો મુખ્ય પદાર્થ એવા સંતરોનો ત્યાગ કર્યો, ગામમાંથી બે કંઈ ફળ મળે તે જ લેવાનું હાવ્યું. ગામમાંથી માંડ-માંડ ખાંડો લીધું, પચેયાં અને ફળા જ મેળવી શકાય.

'બીજી સાંજે લાટગામ જતાં રસ્તા ધાર્યાં કરતાં લાંબો નીકળ્યો. રસ્તે જ 'અંધારું' થઈ ગયું. રસ્તામાં અજવાળું કરવા મજૂરોનાં સાધાં પર ભારે ટાંકા વાળી ફિટસન લાઇટના મુકા તેમને દોલવવામાં આવ્યા. આ બનાવથી ગાપુની સહનશક્તિની હદ પૂરી થઈ ગઈ. મુકામે બઈ પ્રવચન કર્યું તેમાં પોતાનો ગયા ભોલો તેમણે કાલવ્યો : "આ ભારે દીવો ઉપાડીને મીઠુંબહેન હેડાંતો હોત તો મને દુઃખ ન થાત." તે દિવસથી સલામાં ફિટસન લાઇટની મનાઈ થઈ ગઈ. પાટળાથી અમને કાર્યકર્તાઓને ભેગા કરી ગાપુએ પોતાના હૃદયની વ્યથા અમારી આગળ કાઢવી. અમને હવે સમજાવ્યું કે આ ટુકડીનું સ્વાગત કરવું એ સામાન્ય લોકોની 'દાનું' નહોતું. એ સ્વાગત આશ્રમવાસીઓનું હતું. સ્વરાજની લડતે ચરેલાઓનું હતું, અને હિંદના દરિદ્રનારાયણના લકતાનું હતું. ગાપુના શબ્દપ્રહારોથી સમજાવ્યું કે હું મૂળેના સત્યાગ્રહીજન સાથે સંબંધ ધરાવનારો હોવાથી મારી પાસે ગાપુ અપેક્ષા રાખતા હતા કે મારે બધા વિવેક સમજી શકેલા જોઈતા હતા. હવે પછી અમે સુરતના કાર્યકર્તાએ સમજી ગયા અને ત્યાર પછી ગાપુને વધારે દુઃખ આપનારા બનાવો અમારા હાથે બહુ ન બન્યા. કદાચ અમારા હાથે તો દૂભવતા બનાવો બન્યા જ હશે, પણ ગાપુએ જ

અમારા પ્રત્યે દયા કરી વિશેષ ઉદારતા રાખવાનું દર્શાવ્યું હશે. અમારા સીના ઉપર તે દિવસ પછી તેમણે બહુ બાંધવા અને ગ્રેમ હોળવા માંડ્યાં. અમારી રજા બેપટ્ટી મારી વાતોને તેમણે પર્વત બેપટ્ટી મોડી કરીને અભિનંદના માંડી. 'તેમનાં બાપજીની તોંધ તૈયાર કરી રોજ તેમની પાસે સુપારા વધારા માટે રજુ કરતો. તે માટે તેઓ ખાસ ધન્યવાદના ઉદગારો દાઢતા. 'હું' ધારુ છું' કે હવે તેમણે માયાનું ખાસ વલણ અખંધર કર્યું' હતું તેનો જ આ ભાગ હતો.' આજ દાંડીકૃતની ટુકડીની વ્યવસ્થા એ દુગતારામભાઈ અને તેમના સાથીઓને સારું સત્યાગ્રહી અને આજીવો જીવણીનું સાધન બની રહી. સાચા શિક્ષકમાં ટાઈપલુ ઉમ્મર શિક્ષણ લેવા સારું મોટી નથી પડતી.

સત્યાગ્રહી બનેલ

ગાંધીજી સાથે કૃત્ય કરનારાઓમાં એકેય બહેન કેમ નહિ? એવી ફરિયાદ સામરસતીથી તેઓ નીકળ્યા તે પહેલાં આશ્રમની ટટલીક બહેનોએ ગાંધીજી આગળ કરેલી. ગાંધીજીએ તેમને ધીરજ ધરવાની સલાહ આપી કહેલું કે તમારે સારું કૃત્ય કરવા જોઈએ સહેલો નહિ પણ એથી ધણો વધારે કષ્ટ કાર્યક્રમ આપવા વિચારું છું. ૫ માં એપ્રિલે ગાંધીજી કૃત્ય કરતાં દાંડી પહેલ્યા. 'હિન્દનાં કુલકુલ' સરોજિની નાયડૂ આ પ્રસંગે એમની પાસે પહેલ્યા ગયાં હતાં.

નમક કા કાનું તોડ દિયા

હી એપ્રિલની પ્રભાતે આશરે ચારેક હબર લોકોના ટોળાએ ફાટફાટ થતી જાતીએ ગાંધીજીનું દરિયાકિંદ સ્વાગત કર્યું. આ લોકો આગલી રાતે જ આવી પુર્યા હતા. આખી રાત તેમણે ધાં મીન પ્રાર્થના કરવામાં કે રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાવામાં ગાળી હતી. મીઠું પકવતા પહેલાં ગાંધીજીએ દરિયાના પાણીમાં લંબોટમેર થઈને ફુપકી મારી રનાન કર્યું. બસાવર સાડા છ ને ટકરે ગાંધીજીએ વાકાં વળીને દરિયાનું મોડું પાણી લીધું અને તે લઈ તેઓ ચઢી હાલત વેરતા કાંઠા પરના પોતાના મુકામે આવ્યા. સત્યાગ્રહીઓની સંખ્યામાં થોડો વધારો થઈને ત્યાં સુધીમાં તે ૮૨ સુધી પહેલ્યો ગઈ હતી. ગાંધીજીએ મીઠું ઉપાડ્યું પછી તરત જ એ સત્યાગ્રહીઓને મીઠું પકવવાની જૂટ મળી. એ લોકો પાવડા તમારાં અને રોલો લઈને કાંઠે ગાણેલું મીઠું ઉછેરવા લાગ્યા. જ્યોત સુધીમાં તો માંદાના ઢગલે ઢગલા ઉછીડાઈ ચૂક્યા હતા. આખા દેશમાં આ ઘટનાના પકડા પડ્યા. 'નમક કા કાનું તોડ દિયા'ના નારા હિન્દના ૨૦૦૦ માઈલ લાંબા દરિયાકિંદે ગુંથી બેઠ્યા. આખો દેશમાં હી એપ્રિલ પછી આ કામદો તોડવાની જૂટ હતી.

સરકારે ગાંધીજીને ગિરફતાર ન કર્યા. પણ દેશભરમાં ઠેરઠેર ધરપકડો શરૂ કરી દાંડીથી કરાડી આવી ગાંધીજીએ ત્યાં મુકામ કર્યો. જ્યોતના સમયમાં તેઓ આસપાસનાં ગામોમાં જઈ સત્યાગ્રહ અને સૂર્યાઓ આપવા લાગ્યા. તેમણે આ જ વખતે દેશની બહેનોને દાંડનાં પીકાં અને વિદાયતી કાપડની ટુકાનો પર પિંકટિંગ કરવાનો કાર્યક્રમ આરંભ્યો. દારૂડિયા લોકો સામે ભેલા રહી તેમને પીકાં પર જતા રોકવાનો કાર્યક્રમ ખરેખર પુરુષો કરતાં વધુ બહુદરી મળી લે તેવો હતો. પણ આખો કાર્યક્રમ બહેનોને જ સોંપાયો હતો. એમની વ્યવસ્થા કરવા એકાદ બે પુરુષોની મદદ આપવામાં આવતી ખરી.

મોકાના સત્યાગ્રહમાં આપણું વેડછી ગામ તો ગણાડૂળ પડી જ ચૂક્યું હતું. ચૂનીભાઈનાં પત્ની સરખળદેબ જેને ગળેનોતી ટુકડી મીઠુળદેબ પિટિટી આગેવાનીવાળી ટોળામાં ભળી ગઈ. એ ટુકડીની મદદ કરવા વેડછી આશ્રમના નિષ્કાવાન સેવક ગોરખનખાખાની બળેનોએ પસંદગી કરી. આ ટુકડીને પ્રથમ ગારડોલી તાલુકાનાં ગામોમાં ફરી સ્વયંસેવિકાઓની ભરતી કરવાનું કામ સોંપાયું અને તે ખરે તેઓ સુરતની યુગ્મ અવધુઓનાં બંધ શહેરનાં જુદાં જુદાં પોલીસ ઉપર પિંકેટિંગનું કામ કરતા લાગી ગયાં.

એક તરફથી ગામમાંથી મોકાનો કાપડો તોડવા આવેલા બંને સૈનિકાને ગાંધીજીએ સમુદ્ધ કિનારાનાં ગામોમાં પથરાઈ રેડિયા અને મામસકાઈના—પ્રમાણમાં વધારે સ્થાની એવાં કથોમાં લાગી જવાનો આદેશ આપ્યો. ગામકાના ખેડૂત સૈનિકાની વચ્ચે કોઈ કોઈ આશ્રમ-વાળાઓ પણ હતા, તેથી ધણી ટોળાઓ જિલ્લાનાં સમુદતનાં ગામોમાં ફેલાઈને ઉપરોક્ત સ્થાનોએ કામ કરવા લાગી ગઈ.

વેડછીથી બનાભાઈ, નાથુભાઈ, ભૂલાભાઈ, વેલજીભાઈ વગેરે ભાઈઓએ ભીમરાઈ અને ભૂડિયા જેવાં ગામોમાં પોતાના બે માસ બધા ઉમરમાં વિતાવ્યા અને સાથેનાં સૈનિકાની ટોળાને પણ ખાલી ખાલી લાગવા કીધું નહિ ત્યાં તેઓ ખાડી કાઢે કવારઓ બનાવી મીઠું પકવતા, લોશને રેડિયા તકલી શીખવતા અને કવારકે વાગર સેનાને ભેગી કરી મામસકાઈ પહોં કરતા.

ગાંધીજીની વ્યૂહરચનાની એ ખૂબી હતી કે એમાં સવિનય કાનૂન-ભંગની સાથે રચનાત્મક કામો તાલુકાવાળાની લેમ મૂકાઈ જતા. દુનિયાનાં બધું જોઈ સેનાપતિઓની વ્યૂહરચનામાં આશ રચના અને સંઘર્ષનાં બે તરફ ભેગાં થઈને પરસ્પર પૂરક થતાં બેગ મળશે. બ્યારે વેડછીના સૈનિકા મીઠું પકવતા, ખાડી વિલા શીખવતા કે મામસકાઈ કરતા હતા, ત્યારે આશ્રમની બળેનો મીઠુળદેબની ટોળામાં ભળીને ગામડે જઈ ધર્મશાળામાં રહી કે માંડવા પાડીને નિવાસ કરી દારૂનાં પીકા કે વિલાપતી કોપડની દુકાનો સામે પિંકેટિંગ કરતી હતી ત્યારે બીમનભાઈ કાંઈ તો પહેલી ટુકડીની સાથે જેલ ભેગા થઈ ગયા હતા, અને જુગતરામભાઈ સુરત જિલ્લાનાં જુદાં જુદાં ગામોમાં વખતે વખતે ગાંધીજીની સલાહો ગોઠવવામાં વ્યસ્ત હતા. આમ લખાણ આપ્યું વેડછી મંડળ કદરબની અહિંસક હાલતની આગલા મોરચા પર સક્રિય હતા. હજી વેડછી આશ્રમને આરંભ થયે માત્ર છ વરસ વીત્યાં હતાં અને જુગતરામભાઈ અને તેમની મંડળાને વેડછીમાં વાસ કર્યો તો માંડ બે જ વરસ થયાં હતાં. ત્યાં તો વેડછી આશ્રમના નાનાં મોટા કાર્યકર્તાઓ અને વેડછી ગામના સંખ્યાળધ રો મુખ્ય સત્યાગ્રહી રાષ્ટ્રીય લઘતને એખરે પહેલીની ગયાં હતાં.

કરાડીની ગાંધીકુટીર

પીવાના પાણીની અવગણને લીધે ગાંધીજી એક બે દિવસ દાંડી રહીને પછી કરાડી આવી ગયા. તે ગામના લોકોએ એક સુંદર આંગવાડિયામાં ગાંધીજી માટે એક મળની મટલી અને એમના સૈનિકા સાડુ માંડવા ગાંધી આપ્યા હતા. ગાંધીજી એ કાળે અંગેજી હકૂમત સામે ઇંગ્લેંડ મળવે કરી રહ્યા હતા, ત્યારે એમને આ રીતે આશ્રય આપવો એ ગામ લોકો સાડુ કાંઈ જોઈ જાહાડીનું કૃપ નહોતું. પણ લખણના સત્યાગ્રહે તો આંખ સાડુનું નર પ્રગટાયું હતું તેમાં ગાંધીજીના સત્સંગી કરાડી ગામે પોતાનું લાવણ દેખાડી આપ્યું.

‘આવી રમત હું નહિ ચલાવી હઉં’

ગાંધીજીને જૂઠા રાખી દેશમાં દરેકે સરકારે ધરપકડો અને માર-ઝૂડ ચડે કરી હતી. આખા દેશમાં અહિંસક સવિનય અવસ્થાનું મોજું ફરી વળ્યું હતું. સરકાર જેટલી છાત્રી બનાવી જતી હતી એટલી જ બળના અહિંસાની ઠંડી તાકાત પ્રગટ કરી રહી હતી. એક દિવસ એવા સમાચાર આવ્યા કે વીરમગામમાં બળેનોનું મોડું ટોળું મોકાનો કાપડો તોડવા ભેગું થયું હતું તેમને વીખરવા તેમના ઉપર ઘોરેસવારોની ટુકડી રોકાવવામાં આવી અને લાકી ચલાવવામાં આવી.

ગાંધીજી આ બધું જોઈ સાંભળી નૂજી લીધા. ‘લઘતના મૂળ પુરુષને જૂઠા રાખીને બીમગે ઉપર પ્રહાર કરે છે, અને તેમાં સૈનિકા પર પણ પ્રહારો પણ કેટલા અમાનવી!’ એમણે બહેર સલામાં ઘોષિત કર્યું, ‘આવી રમત હું ચાલવા દઈશ નહિ. મારા ઉપર ગોળી છોડવી છે એવા લઘતના પ્રહાર હું સોધી મોકાનો કરીશ.’ એમણે એ રસ્તો થોડા દિવસોમાં જ સોધી કાઢ્યો. કોઈના અગર પર હલ્લી લઈ જવાને એમણે વિચાર કર્યો. જુગતરામભાઈ વગેરેએ એમને મોકાનો અગરનાં ધામ એવા ચરસાઈ અને ધરાસણા ગામોમાં લઈ જવાનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો. ચરસાઈના મોકાનો અગરે જોઈને ગાંધીજીએ હંભરોની મેટની સામે કહ્યું : ‘આ મોકાનો કુંગરો જોઈ મારા મનમાં પાણી આવે છે, અને તે લૂંટવાનું મન થાય છે. લગવાને સજોઈ મીઠું કળને રાખી સરકાર લૂંટારાઈ જ કામ કરી રહી છે, તેની પાસેથી ગરીબ લોકોનું મીઠું લૂંટવું એ શુનો નથી, પણ ધર્મ છે.’ કરાડી પાછા ફરી તેમણે ધરાસણાની લૂંટ નીકળવાની તારીખ દેખાડી. ગાંધીજીની લૂંટ સત્યાગ્રહી લૂંટ હતી, એટલે સરકારને તેમણે રીતસરની તારીખ આપી. એ તો સરકારને રીતસર નોટિસ આપી ઇંગ્લેંડ અગર તરફ જવા અને તેમ કરતાં જ કાંઈ આવે તે સહન કરવા તૈયાર હતા. અહિંસક સત્યાગ્રહીની લૂંટ પણ સ્વેચ્છાએ કહ્યુંહંતની લૂંટ જ હતી.

૧૨મી મે ને દિવસે મવારે છ વાગે તેમણે ધરાસણા તરફ કૃપ કરવાની બહેરત કરી. સત્યાગ્રહીને મન સવં કાર્યક્રમે ઉઘાડા હતા તો સરકારનાં સવં પગલા છૂપાં હતાં. કૃપની આગલી રાતે આવીને તેમણે ગાંધીજીને કીધમાંથી જગાડીને પકડી લીધા, પકડયા પછી છૂપી રીતે તેમને કોઈ અવધે સજો લઈ જવામાં આવ્યા. પરંતુ સત્યાગ્રહીઓ ગાંધીજીની મિસ્તરીથી કળી ગયા નહિ. સ્વેચ્છાથીવાળા શૂલ વજીધારી વચોજી નેતા વ્યાખ્યાત આગાસ તેમજ જીની આગેવાની હેઠળ સત્યાગ્રહી ટુકડી ધરાસણા ભણી આગળ વધી. કૃપ થોડાં કલાં માંડ આગળ ગઈ હતી એટલામાં તો એમને પકડવા મેંકડો જ દુકધારી સિપાઈઓ હાજર થઈ ગયા.

જુગતરામભાઈ હંતની ટુકડીમાં તો નહોતા. પણ ગાંધીજીના ગામકાના કાર્યક્રમોની મોડલણ કરવા અને એમનાં ભાવણોની મોધ કરી બહેર જવાના સુધી પહોંચાડવાના કામ સાડુ તેઓ ગાંધીજીની આસપાસ જ પોતાનો યુકામ કરતા. આ લાજ જોઈને સરકારે સત્યાગ્રહી ટુકડીની સાથે જુગતરામભાઈને પણ ઝડપી લીધા. ગાંધીજી અને આગાસ સાહેબ તો અલખત ધરાસણાનું મીઠું લૂંટી ન શક્યા પણ એમની મિસ્તરીથી અગરની લૂંટને કાર્યક્રમ અટકી ન પડ્યો. ત્રિવ પ્રકારના સત્યાગ્રહના વાંછું હંભરો સૈનિકાને સાડુ ધરાસણાના અગરની લૂંટના કાર્યક્રમે સાગં મોકાનો કરી આપ્યો હતો.

ધારાસભ્યોની આ હકત કુદરતી રીતે જ ઘાંટીફરવાના સત્યાગ્રહીઓ પૂરતી મર્યાદિત રહી નથી. સરખાતમાં જીજ્ઞાસાને ખૂણે ખૂણેથી અને પાછળથી આપા કૈશમંથી સત્યાગ્રહીઓના બધાઓ ધરાસભા આની પહેલ્યા હતા અને શહાદતના આ સત્યાગ્રમમાં પોતાનાથી જનતો ધારો આપી રહ્યા હતા. વેડછીના સત્યાગ્રહીઓની ટુકડી છા સાડુ પાંખળ રહી બંધાઈ એ પણ હસતે મેઝે અને સાચી જીતીએ લા ગીસન ધરાસભા જઈ પહેંની. ટુકડીના સભ્યોએ પણ ધરાસભ્યોની પ્રસાદીને લાલ લીધી—એકે ત્યાં એકા લેખીને એકલા પ્રકરણ કંઈ સહન કરવું પડ્યું હતું કે વેડછીની ટુકડીએ સહેલા કછની જુડી લેખક રૂપીલાઈ હોય એમ જણાવું નથી. જીગતરામભાઈ આદીલકાં આનીલાઈમાં જ નોંધ કરી તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ ત્રણ દિસ સાચી ટુકડીઓને પકડી લેવાની નીતિ ચલાવી તે દરમિયાન, વેડછીની ટુકડીને પકડાવાનો વારો આવી ગયો. એકે વેડછીના આમજનો સાથેની મુલાકાત પરથી એમ જણાય છે કે એમને તાર પણ પડેલા. વેડછીની ટુકડીને પકડીને કેસ ચલાવવાની કુરસદને આણ્યાં એ વાતમાં અટકાવી રાખી ત્યાં આઠ દશ દિસ સુધી ઘણું ^{મુશ્કેલી} વચ્ચે તેમને ઘેરી

આગળ ઉપરનાં વર્ણન જુગતારામભાઈના શબ્દોમાં : 'આ અટકમાં રહ્યા રહ્યા એ કુટુંબીના સૈનિક, સામે આગરના અંદરમાં જે ગેલ ચાલી રહ્યો હતો તે રોજ રોજ બેઠે રહ્યા હતા. જીટકીની વાડીઓમાં એકત્ર થયેલી સૈનિક કુટુંબીઓએ દિવસે દિવસે હાનતો રંગ યાદવવા માંડ્યો હતો. તેઓ ઐપ્રસાયે અનેક લાગો ઉપર હુમલો કરી પોલીસને કીડકી દોડાડીથી કરાવવા લાગ્યા. કાઈ કાઈ કુટુંબીઓ દાંટાળા તારામાં લાકડાને ઠેઠ મારીના હુંગર સુધી પહોંચી ગયા. જેટલાંજોએ મોટા સુડા લાવી તાર કાપવાના પગ્ગ પ્રયત્ન કર્યા. આથી અગલદોશ ચિડાયા. તેમણે કાપેદેસર રીતે ધરપકડ કરવાની નીતિ જાહેરી નાખી અને કૌનિકા ઉપર જૂઠ્ઠી લાકડીઓ ચલાવવાની તથા લેડા દોડાવવાની નીતિ અપનાવી. આગરની આસપાસ તારા પાણીની ખાડી હતી. તેમાં કૂટી કૂટીને સ્વયંએકઠાં આગર પાસે ધવતા હતા. પોલીસે પગ્ગ તેમજ પાખળ પાણીમાં પડ્યા, ખરડાયા અને થોતાની ફલેટોથી કાંધે લસાઈ સૈનિકોને મારવા અને કૂણકાં ખવડાવવા લાગ્યા. વાડામાં ગેંધીલી વેડકીની મંડળીને રોજ આવા કૂર કેપાયો ભેગા મળતા હતા, અને થોતે તેમાં ભાગ લઈ ચક્રના તથા તે માટે તેમને વસવસો થયા કરતો હતો. જુઠ્ઠોએ કરનારી સનિક કુટુંબીઓમાં તેમણે મણિલાલ માંધી, ઈમામ સાહેબ વગેરેના સત્યાગ્રહ ભેગા. એકે નરહરિ પરીખનો સત્યાગ્રહ પગ્ગ ભેગો. આ એકલા દિવસનો રંગ જુઠ્ઠો જ હતો. નરહરિભાઈના ટાલિયા મસ્તક ઉપર કૂટાપૂર્વક લાડીઓ વરસી અને માથું લેણીલાંઠાળુ થયું. તે જ દિવસે જીટકીની ડાવણી પોલીસે તોડી ફોડી સળગાવી કીધી, અને રણસેજ સાક કરી તાપ્તું. પેલા વેડકીવાળાઓ સહિતની રહપ સૈનિકોની કુટુંબીને કાસિયામાં ફેરી મૂકી હતી, તેને પગ્ગ હવે ભેગ તેમ જસ ચલાવવાનું નાટક કરી, એક એક મામની સળ કરી વરસી ભેગમાં કાઢી દેવામાં આયા.'

૩૦-રેડના સત્યાગ્રહ દરમિયાન (જેના અંત તો ઢેક ઉઠ્યાં આવ્યો) જુગતરામભાઈ અનેક વાર નેલમાં ગયા. એકવાર એમને તડીપાર કરીને લખાર ભેગા કરવામાં આવ્યા. ત્યાં થોડા દિવસ મોતીસર તળાવમાં તરવાની સેલ જાણી તેઓ પાંચ આઠ-દસનાં આવી બેઠાયા. આમ વોલીસ સાથેની સાતતાળી ને સત્તાઢેકડી પાંચ લખર્ પર્વાઈ. એના નેલવાસનો અજુલવ આપણે અલગ પ્રશ્નરૂમાં લેયું. પણ આ નેલ અને આનંદવાસના ગાળામાં તેમણે પછી આશ્રમને કહી વિસાચેઈ નહેતો. એવી જ ભેખ યૂનીલાઈટની પણ હતી. યૂનીલાઈટ મોરેમાં થણે ત્યારે વેલ્કી કે આસપાસનાં ખ્રિટિશ અરુવાં ગ્રામજીવાઈ ગોમોમાં માણે જમાવીને રેડિયા પ્રવૃતિ ચાલુ કરતા અને એ પ્રવૃતિ ચારલત સત્યાગ્રહીઓની ભરતી કરવાનું કામ પણ ચાલતું. એમાંનાં ધર્મપત્ની સરજગળેનો પણ પૂરી રીતે સત્યાગ્રહમાં અપલાયું હતું અને જાનેની જુગલગળેનીયે બે ગાળા-ગાળા વૈજી નાની નળપ્પુડીને મોટી કળિલા કર્યાં મૂકી ડેલવીક વાર એખાટાણે તો ડેલવીક વાર વારાધરતી લાંબી ટૂંકી નેલ ભોગી

હતી. જુગતરામભાઈને મન વેઠીને જો પોતાનું ધર હતું એટલે બ્યારે ક્યારેય તેઓ નેલમાંથી છૂટીને આવતા વ્યારે એકાદ ડોકિયું એ તરફ જરૂર કરી આવતા.

આશ્રમની બપોલી

આ લડત દરમિયાન વેઠીનો આશ્રમ ભે વાર બપત થયો હતો. બપોલી દરમિયાન આશ્રમની ભારે દુર્દશા થતી. વિપાળિયાં એમાં નિવાસ કરતા. આશ્રમમાં કદી ન કલ્લો હોય એવો અપાઘ ધોરાક ત્યાં રાંધીને ખાતા, જરૂર પડે ત્યારે આશ્રમમાં મકાનોમાંથી આરી-આરણું તોડી લાવી એનું ઈથણ કરતા, ગામમાં કાંઈ રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠિતિ થાયે છે કે કેમ તેની નજર રાખતા અને અવારનવાર આસપાસનાં આધિવાસી કુટુંબોને રબંડતા.

પરંતુ બ્યારે બ્યારે પણ સ્વરાબ્ય સંગ્રામી યસેલોમાં, બપોલીએ, આશ્રમની આહુતિ અપાઈ ત્યારે ત્યારે તેમાંથી નીકળતાં, અગ્નિ-પરીક્ષામાંથી નીકળતાં કુટુંબની જેમ આશ્રમની તેજસ્વિતા વધે જ બપોલી. દર વખતે આશ્રમ થોડા વખતમાં ગેરો થઈ જતો, મકાનો ખડાં થઈ જતાં, વાડીઓ લીલીકમ થતી અને એમાં ફરી પાછા સ્વરાબ્યનાં મંત્રો પહેલાં કરતાં વધુ ઉત્સાહથી ગુંબતા થઈ જતા.

૧૬ કારાવાસે

કહેવાય છે કે સહવાસે, પ્રવાસે અને કારાવાસે માણસનું ચારિત્ર્ય એટલું પારખાય તેવું બીજે ક્યારેય નહિ. જુગતરામભાઈએ પોતાના ચૈતન્ય અને આધિ ઉમરનાં ઉત્તમ વર્ષો કારાવાસમાં ગાળ્યાં, ત્યારે તેમના ચારિત્ર્યના ઉત્કૃષ્ટ ગુણો પ્રગટ થયા એટલું જ નહિ, પણ અસરરહે એમણે ગુજરાતને અને ભારતને જે કાંઈ સાહિત્ય પીરસ્યું છે તે પૈકી પણ એક સાહિત્ય કારાવાસની દીવાલોની પાછળ જ લખાયેલું હતું. પુરાણકાળની કારાવાસમાં કુંજુ-જનમની કથના આ કાળમાં એટલી ચરિતાઈ થયેલી એવા જરૂર છે એવી બીજા કયા કાળમાં મળી હશે? ગાંધીજીએ આપણને ‘ગંગળ પ્રભાત’ કારાવાસમાંથી આપ્યું. જવાહરલાલજીએ ‘વિશ્વ ઇતિહાસની આંખી’, કાકાસાહેબે ‘એતારાતી દીવાલો’ અને જુગતરામભાઈએ ‘આત્મચરિતા’ તથા ‘બીતા બીત જ બંદી.’

વારડોલી સત્યાગ્રહમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવવા છતાંયે જુગતરામભાઈ કદી નેલમાં નહોતા ગયા, કારણ તે કાળે જ મહેસૂલ ન ભારે અથવા બીજા કોઈ રીતે કામદાનો મોધા લગ કરે તેને જ પકડવામાં આવતા. સત્યાગ્રહના પ્રેરકને પકડી લેવા એટલું અનુભવનાન ત્યાં સુધી સરકારને આવશ્યું નહોતું.

જેલવાસના ક્યૂબ અનુભવો

મીઠાના સત્યાગ્રહ વખતે જુગતરામભાઈને ગાંધીજી સાથેની ટુકડી નેરડે જ દરાડીથી કેવી રીતે પકડી લીધા તે આપણે જોઈ ગયા ત્યારથી ૧૯૩૬ સુધીમાં તેઓ અનેક વાર નેલમાં ગયા. પાછળથી ૧૯૪૨ની ‘શ્વાતર છોડો’ લડાઈ દરમિયાન તેમને સુળઈથી વેઠી પાછાં આવતાં સુરતમાં જ પકડી લીધા હતા. ૩૦-૩૨માં તા નેલમાંથી છૂટે એટલે તરત જ પાછા નેલખેલા કેમ થયું એ જ એમની ધૂન હતી. આન એમણે તે શાળા સુળઈ ઈલાકાની નાશિક, સાગરપતી, લાલખલા, યરવડા અને યાસાપુર એટલી જોવી જોઈ.

નેલ જો કોઈ પણ સમય કહેંડાવવા મચતી સરકારને સાડુ થોડી-લાણી લખાવના વિષય હોય છે. પોતાની એ લખાવ છુપાવવા પછી તેને સરકાર રિજીમેન્ટરી કે એવાં કોઈ રેપર્ટમાં નામ આપે છે. જુગતરામભાઈને આ નામોથી ખૂબ રમૂજ ઉત્પન્ન થઈ લાગે છે. તેથી જ તેમણે પોતાના પ્રગટ સાહિત્યમાં તેમ જ નેલમાંથી લખેલા પત્રોમાં નેલને સાડુ સાગરપતી મંદિર, સ્વરાબ્ય મંદિર લાલખલા યુદ્ધિમંદિર, વિસાપુરનું વિશ્વવિદ્યાલય નેવાં નામો વાપર્યાં છે. આવા કેટલીએ લીધે આ કારવાસો અરેખર સ્વનામધન્ય બનતા હતા.

નેલવાસના પોતાના અનુભવોનું થોડું વર્ણન તેઓ ખાદીભક્ત જૂનીલાઈમાં કરે છે, તે પૈકી કેટલાક ભાગ જોઈએ :

‘હાંડીક્યની ઉત્તર સત્યાગ્રહીની ટુકડી ધરસસ્યાના અગર લૂંટવા જતાં ૧૨-૫-૩૦ ને દિને નીકળતાં કરાડીમાં ઝડપાઈ. તે ટુકડી સાથે મને પણ પકડવામાં આવ્યો. તેઓ સાથે ૯ માસ નાશિકની કુદર નેલમાં ગાળ્યા. નજીક કોટડીમાં છત્ર ગાંધી જેવા આશ્રમ કિશોરોનો સહવાસ. બીજા એક કોટડીમાં ભિરતો કવિ શ્રીધરાણી તેનું માનીતું ‘વડલો’ નાટક લખી રહ્યો હતો. તેણે એક સુદર સૈનિક ગીત રચ્યું હતું તેની એક લીડી મને યાદ રહી ગઈ છે :

‘માન તમારે હાય ન મોરું
કેમ કરી અપમાનસી!’

‘આવા સુદર સહવાસને પ્રતાપે મેં’ પણ માડું પ્રખ્યાત લખન ‘અરે રે આહું’ અતરપટ આ આહી!’ રચ્યું... નવ માસની કુદર પૂરી કરી હું સંધિ મારી કર્મભૂમિ તરફ આવ્યો. મારા મનમાં તે હિસેસમાં એક જ ધૂન હતી. લડત યાદે છે ત્યાં સુધી સૈનિકોએ ‘સતત સત્યાગ્રહી’નું વત રાખવું’ જોઈએ, હંજી હું સુરત પહોંચ્યું ત્યાં તે મારી આ ભાવના સધળ થાય તેના પ્રસંગ તૈયાર મળી ગયો.... સુરતની પોલીસે મને પકડી, કામ ચલાવી ૭ માસની સજા કરી. સાગરપતી નેલમાં મેં આ વખતે થોડી થોડી પાટી વણી, કેટલાક ભિગતા સૈનિકો નેલમાં આવી ચઢ્યા હતા તેમના ઉપર મારાં ગીતાનાં અને આશ્રમી જેગવણીનાં પ્રવચનો ફેંકવાની મને તક મળી ગઈ! ...બીજી વારની નેલ પૂરી કરી પછી હું જહાર આવ્યો ત્યારે લડત ચાલુ હતી. મુંબઈના કેટલાક લોકોને બપત થયેલા વેઠકી આશ્રમની નજીક લઈ જઈને અમે આશ્રમ બતાવતા હતા... આ વધુ જોઈ મોઢાંદાર પોલીસ સચેત થઈ ગયો. તેણે અમારી યોજીને બેસાડી હાંધી અને એક જગ્યાને વાલીક મોઢકી જમાદારને મોકાવ્યો. ઉપરે એ લોકોએ અમારું રાવણું વારડોલી પોલીસ યાણમાં પહેંચાડ્યું. મુંબઈગરાઓને અત્યાર સુધી લડત જેવું કંઈ દેખાયું નહોતું. બધું રમત જેવું લાગતું હતું. પણ આ આણધારી આદેશથી હવે તેમને લડતનું સાચું દર્શન થઈ ગયું.’

વારડોલીમાંના પોલીસોએ ગાંધીનાને છોડી મૂક્યા પણ જુગતરામભાઈ લખતરના વતની છે એમ બધું થતાં એમની પર તડીપારને કુકમ જાળવી તે રાબત્યામાં લઈ જવામાં આવ્યા. બેએક માસ ત્યાંના મોતીસર તળાવની મેળ આણી બાજીના ચોટલા ખાઈ તાનમોન થઈ, એક દિવસ જુગતરામભાઈ ત્યાંથી પાપાળા લલાણુ પોતાને મોસાળ જઈ પહેંચ્યા. ત્યાંથી લાવનગરની ગાડી પકડી ત્યાંથી

દરિયા રસ્તે મુઝઈ પહેંચી ત્યાંથી ટ્રેનમાં આવી સુરતને મોટે સ્ટેશનને કદાચ ઠાંકઈ ઝોળખી કાઢે એમ સમજી ઉતરાણુ સ્ટેશનને જીતી ત્યાંથી તેઓ પગપાળા કહેર પહેંચ્યા. ત્યાં આઘાડિયામાં તો એમને સારુ પાછા જેલ જવાનો કાર્યક્રમ એડવાઈઝ થયો. સુરતમાં કમિશનર સાહેબ સરકારી દરબાર ભરવાના હતા ત્યાં વેડછીના થોડા સાથીઓ એડે પહેંચી જઈ રસ્તામાં જ કાળા વાવટાઓ દેખાડી, ‘કમિશનર પાછા બચાવો’ના પોકારો કરી તેઓ કરી પકડયા.

આ વખતે તેમને તડીપાર થયેલા જોડીઓ એડે લાખપલાના શુદ્ધિમંદિરમાં મોકલવામાં આવ્યા. આ સુધારણરતી એકાંત ઠાંકડીમાં રહીને જીજનરામભાઈએ ગીતાના ઘણાખરા અધ્યાયો મુખપાઠ કર્યા. ત્યાંના એકતાસક્તમાં વેડછીની તીવ્રપણુ થાદ આવતી, તેમાંથી નીપજીયું ‘બહાદુરી વેડછી’નું ગીત. લાખપલાથી તેમને ૧૮૩૪માં છોડવામાં આવ્યા. છોડ્યા પછી પણુ સરકારી લોહિ તેમની ઉપર ચાંપતી નજર રાખતા. તેમની નજર યુગ્મધીને, નાસિક, જળગાંવ ડોસવાડા થઈને તેઓ આંબિયામાં ચૂનીભાઈનો સાથ કરવા પહેંચી ગયા. થોડા જ દિવસમાં સ્વાદલાના બજારીતા ખેડૂત શ્રી મોરારભાઈ કસનભાઈ સાથે મળીને તેમણે શિકરમાં એક એકૂત પરિષદ ભરી. સાત સભેની મિત મંડળીની બનેલી આ ખેડૂત પરિષદને એમનાં લાપણુ પતી ગયાં પછી, મોડી મોડી પોલીસ શિકર ગામ પહેંચી ત્યારે પકડી લેવામાં આવી. કેસ ચાલ ત્યાં મોરારભાઈ અને જીજનરામભાઈને પાંચેક વરસ (એક અઢેવાલ મુજબ સાડાચાર અને બીજા અઢેવાલ મુજબ સાડાપાંચ વરસની) સજા ફટકારવામાં આવી. થોડા મહિના સામરમતીમાં રાખ્યા પછી આ ટુકડીને વીસાપુર ભેગી કરવામાં આવી. આન્દોલનમાં જેલ જનારાઓની સંખ્યા એટલી વધી ગઈ હતી કે સરકારને રાજદ્વારી જેડીઓ સાડુ આ ખાસ જેલ ભરી કરવી પડી હતી. એ જેલને કોલોની નહેતી. જેડીઓને હરવા, કરવા, મળવા, અને ત્યાંના વિશાળ સરોવરમાં નહાવાની છૂટ હતી. આ જેલ આનંદ વિનોદની દષ્ટિએ કદાચ સૌથી સારી જેલ હતી. એમાં એક કારણ મોરારભાઈની સત્સંગતિ. તેઓ અહિંનિય પોતાની સજાને દારા હાલના કુવારા છોડાડતા રહેતા. આ પછીની છેલ્લી જેલ ૧૯૪૨ની હતી જેમાં સામરમતી અને યરવડા જેલમાં કોલેક વરસ તેમણે અટકાવતી જેડી તરીકે ગાળ્યાં.

સુખ અનુભવો

બાલ દષ્ટિએ તેઓ ક્યારે ક્યારે કંઈ નિમિત્તે જેલમાં ગયા તેનો વિચાર કરી લીધા પછી હવે આપણે એનો વિચાર કરીએ કે જેલવાસ દરમિયાન તેમનું આરિય કેવી રીતે પ્રગટ્યું.

જીજનરામભાઈને મન જેલવાસ એટલે આશ્મજીવનની સાંતવવાળી અર્થક્રિત કરી. એટલે જેલમાં જતાની સાથે જ તેઓ પોતાની આખા દિવસની દિનચર્યા આશ્મી દળની ઝોલથી દેતા. વહેલા બાપુ, પ્રવૃત્તિ, ગયાં કામ હાથે કરવાં, જેલમાં પોતાને ભાજે આવેલાં ભારે શ્રમનાં કામો કરવાં, અધ્યયન-અધ્યાપન, ચિંતનમનન, કાંતણુ વગેરેમાં એમનો આખો દિવસ પસાર થઈ રહેતો. તેમાં પ્રત્યેક પળનો દિસાળ હતો, અને પળેપળની પ્રસરતા હતી. જીજનરામભાઈ બહારથી પ્રગ્તિએ માન દેખાતા, પણ એ ચાંતિની પાછળ એમના છુટનમાં એક અનંત આનંદધારા વહેતી રહેતી.

અધ્યયન અધ્યાપન

આઝાદીની લડત દરમિયાન (અને પાછળથી કંઠોકટી દરમિયાન પણ) જેવી એ એક પ્રકારના વિદ્યવિદ્યાવલય જેવી જ બની રહેતી. આન્દોલનની કોડપાસમાં પ્રશિક્ષણની જે કુરસ નહેતી મળતી તેની ખેડ રસપ્રતીની સ્થિરતા દરમિયાન પુરાતી. બ્યાં ઠાકસાહેબ, રવિશંકર સહારજ, બળલભાઈ, આચાર્ય લાખવત, ભવકેકર, ધીરેન્દ્ર મજુમદાર, વિનોદા, સાને શુરુજ જેવા લોકોના સત્સંગ હોય ત્યાં સહવાસની દરેક લાણુ શિક્ષણપ્રદ બની રહે. જીજનરામભાઈના જેલવાસ પણ એ જ રીતે સ્વાધ્યાય પ્રવચનથી ભરેલી અખંડ જ્ઞાનયોગ સાધના બની રહેતા.

પત્રો દ્વારા શિક્ષણ

વળી જીજનરામભાઈ તો બહારના લોકો સાથે એ પત્રવ્યવહાર ચલાવતા તેને પણ અધ્યયન અધ્યાપન અને સાધનાતું અપૂર્વ સાધન બનાવી રહેતા. જેલમાંથી બહાર અનનપૂણને લખેલ પત્રો એ વાતની સાખ પૂરે છે કે એમણે ત્યાં મેકા મેકા પણ આ તરુણીના જીવનને એવેને માર્ગે વાળવામાં કેવો મોટો લાગ ભગવ્યો હતો. લગ્ન ન કરવાનો પોકો નિષ્કૃય કરતાં પહેલાં હજી બે વર્ષ મન ખુલ્લું રાખવા વિશે ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ સ્કૂલ યરવડાથી તા. ૨૦-૫-૩૩ને તેમણે અનનપૂણને લખ્યું:

‘તમે હજી બે વર્ષ સુધી મગજ ખુલ્લું રાખવા કારણ છે એ બંધુ. રૂબ હોઈ તો તે સંબંધમાં તમારી સાથે દલીલ કરું, પત્રથી દલીલ કરું’ તેમાં જીવ ન આવે. આવી બાળતમાં નિશ્ચય કરી નાખ્યા પછી જ દિવસે દિવસે આપણું મનોબળ વધતું બધ છે, અને અનિશ્ચયની મુલત જેટલી લાંબી તેટલું ગળ તૂટતું બધ છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. પાછળથી કદાચ નહિ પળાય તો—એવી બીક જ નિશ્ચય કરવામાં આડે આવે છે તે? એ બીક અત્યંત ખરાબ વસ્તુ છે, અને લલલલાને ગળાવી પાડે છે. તેથી મને લાગુ’ કે આ ઉમરે તમારે હવે બીકને વશ ન થવું, પણ એમાં શું એવું છે કે ન પાળી શકાય?—એવી હિંમત કારણ કરવી નેહંએ. દલીલ નહેતી કરવી છતાં આટલી કરી લીધી છે. અલગત તમારે તો તમારી પોતાની હિંમત અને સમજ કહે તેટલું જ પગલું ભરવું થોડું છે.’

અમદાવાદના તરુણભાઈ પરમસુખ પંડ્યા વિશે એનાથી પંદર દિવસ પહેલાં લખાયેલ પત્રમાં જીજનરામભાઈ જ્ઞાન સાથે ગમગત પણ કરી લે છે:

‘અમદાવાદથી ભાઈ પરમસુખનો પત્ર આવ્યો છે. તેને હું ગમગતમાં પરમ દુઃખ જુદું છું, કારણ કે વેડછીમાં તે ઘણી વાર માંદ પડ્યા કરતા. મનથી પણ ભત બતની ચિંતા કરીને દુઃખ કરવાનો તેનો સ્વભાવ છે. પણ મને એવા દુઃખિયા માણસો મારે પસંદા છે. મનમાં મંથનના ધમપગડા ચાલે નહિ તેવા ટાકા માણસો શા કામના? મંથન ચાલતું હોય ત્યાં સુધી તે લોકો જિંધા ચાલતા લાગે, પણ ઘડમથલ શાંત થાય ત્યારે તેઓ જ કંઈક કરી શકે છે. ગીતાનાં ગીતોમાં શરૂઆતમાં અજુનનું આવું જ વર્ણન આવે છે. એ ગીત તો પહેલાં વીસાપુરમાં હતો ત્યાં લખેલું, ‘પણ અહીં તમને આપું છું’, તમારે મારે તેમ જ પરમદુઃખને માટે.

ભલે રે આ તારી નિરાશા,

અર્જુનરાજ ! ભલે રે આ તારી નિરાશા.

ગાજતાં વાજતાં ધાડિયાં આપ્યાં, માણવા મુદ્ધ વિલાસા;

અઢારે સેન્યની અશ્વોદિપ્તિમાં, તારે જ એક નિસાસા.

મુદ્ધને ખાતર મૃગનારા — તેને છત્યાની એક આશા;

ધર્મ-અધર્મનાં અંધન તારે, એક-ચાં લાલ-વિનાસક!

ટાક તળાવોનાં નાવડાં-તેને, લોહને ઐટના ધા શા?

મસ્તકેકો યોગી-જટાંગેના ભાગ્યમાં, સિંધુના શાસેનજવાસા.

સર્વેને આધે શોક હતો, સગ ફૂલ હતો શોકનાશા;

તારેલ હૃદિયામાં સર્વે આ રહ્યો, ગીતાનાં ગીત મુધમાં.

અધર્મનાં જ્ઞાન તે અધર્મની શ્રદ્ધા, અધર્મનાં શીર્ષે પડાસા;

સિંહનો શબ્દ ધર્તા જ રિયાળવાં, માંડશે નાચેનાસા.

કાપર કહે, કોઈ ફૂલ કહે, કોઈ હલોળ કહે મોહ દાસા;

કહ્યો નર અટક્યા ને કંઈ દેવો, તારો નેવડો તિથ્યાસા.

શંકા જુદી પેલા શંકાખેરની, નાસનાની જળભાવા;

શંકા જુદી તારી આત્મવપાની, જન્મ-આવે આત્મકલ્પસા.

સંશયના જેણે હોલ ન ભવવા, વેડ્યા નહિ શોકચાસા;

ફૂલ પ્રસાદનો સ્વાદ શું તેને, જેની ન ભગી પિપાસા.

શંકા જળ્યો તું તો, તોય ન મેલ્યે સારથીનો સહવાસા;

કપતા દેવામાં અંતે મૂકો તારે, ગીતાનો ધન્ય પ્રકાશ.

‘આશા છે કે આ ગીતા પરમસૂષ્ણના મનને શાંતિ આપી શકશે. તેને હું તો ખીજું શું લખું? તોફાનમાંથી શાંતિ તેને તેની ભંતે જ મેળવવાની છે. હું કે બીજો કોઈ તે ન આપી શકે. પણ મા આપને ધન્યુ વખતે ભેળેઈ અને તેમની અખીલો સાંગળીને મનમાં ખળભળાટ થાય તે સાટે લક્ષણ નથી.’

પ્રાર્થનાના મંદલ વિશેની ચર્ચા જુગતરામભાઈ માન ‘આત્મચર્યા’ કે જુગરાત વિવાપીકની વાચનમાળામાં કરતા નથી. જેલમાં બેઠા બેઠા ચોતાના જુવાન સાથી શ્રી મણિભાઈ નાયકે કુટુંબીજનોએ ભેગા મળીને પ્રાર્થના કરવાનો રિવાજ બળવી રાખ્યો છે એમ સાંભળી પ્રસન્ન થઈને અનપૂર્ણાબેદન પરના એક પત્રમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરે છે :

‘મણિભાઈ નાયકેના પત્ર મળ્યા છે. લખે છે કે ધરમાં બધાં ભેગાં મળીને પ્રાર્થના કરવાનું રાખ્યું છે. એ મારે મારે મોટી ખુશખબર છે. વિદ્યાપીઠની વાચનમાળામાં છત્ર અને રતનનાં આ બાપ તે ક્યારનાં એ કુદરત અને સંસ્કારપ્રેરક નિમગ્ન થાય જ છે. અવિતતાં આ બાપે પણ તેમ કરવા માંડ્યું એ મને ગમે એમાં નવાઈ છે? એ બધાં પાંડે કોઈક દિવસ ભેળેઈ જવો. તે માત્ર ઉકારાઓને ભાષા શીખવવા લખ્યા નથી. પણ બાળકોને આ બાપોએ અને શિક્ષકોએ કેવું વાતાવરણ આપ્યું ભેળેઈ તે જાણવવા મુદ્ધ જ લાવનાથી લખ્યા છે. ન આપે તો તે માટે પાળકો પ્રદાદ થઈને સત્યાગ્રહ કરે એવું પણ મનમાં લમેશાં કમજુર છું. તમને જોનાને ધીમે ધીમે પ્રાર્થનામાં રસ પડવા લાગશે જ એવી મને આશા છે, તે રોજ ચાલતી હોય ત્યારે આપણને તેની ખુશખબર જાણ્ય નહિ, પણ પછી કોઈ દિવસ ન કરીએ, ત્યારે હવેમાં મેચેની લાગે છે અને કંઈક આજે અધૂરું છે

૧ આ પછીની લીટીમાં ગીતા ગીત મંજરીમાં છપાઈ નથી. પણ મૂળ પત્રમાં છે. —સં’.

વે-વ-૨૦

એમ અંદરથી થાય છે. દરમિયાન તેનો સામાજિક લાભ કંઈ નાનો નથી. દિવસમાં બે વાર ગંભીરતા અને પ્રસન્નતાથી ધરનાં નાનાં મોટાં ગમે નહિ, તે ચાલુસનું ધર કેમ કહેવાય? તેવું જ સંસ્થાનું.’

પરમ્યવહારમાં તેઓ માન તરુણના અંત પ્રશ્નોને જ ઉડતા એમ નહિ. એમના લગ્ન પતંગમાં રાષ્ટ્રીય આન્દોલનના પદ્યા પડતા, ધણીમાં અહિંસા વગેરે સિદ્ધાંતો અંગે ચિંતન ચાલતું. અને બધી કાળજીની પછવાડે વેડછીની કાળજી તો ખરી જ. તેથી કોઈ વાર જેલના તરુણ સાથી ઘેલુભાઈને વેડછી જવાની રહેવા આપે છે, કોઈવાર મણિભાઈ પટેલને તેમ કરવા પ્રયત્ન છે. આ સુધેનો એમને સાડુ પારસ-સ્વપર્યા નીવડવાના હતા એ આપણે આ મુસ્તકમાં આપણે એમનાં સંસ્મરણમાં ભેળેઈ છીએ.

રાષ્ટ્રીયપ્રશ્નો અંગે ચિંતન

દિલપ્રયુક્તભાઈને લખેલા એક પત્રમાં તેઓ એમના ખાદીકાર્યને ખીરવાવે છે, પણ સાથે સાથે ગાંધીતત્ત્વનું મૂળ સત્ય-અહિંસા જ છે એ વાતની યાદ આપ્યા વિના રહી શકતા નથી, તેઓ લખે છે :

‘ગામમાં ભયભીતપણું મટવા માંડ્યું’ હશે એવી આશા છે. સત્ય અને અહિંસા તરફ મિત્રોનું દુર્લભ યત્ન’ જેવામાં આપે ત્યાં બને તેટલી તમારી કામગીરી વાપરતા રહેશો. ખાદીનું ધીમે ધીમે પાણું ટેકાણે પડ્યું’ હશે. પારલાવળાં શ્રી મણિપ્રદેન સૂપીનાં દૃશ્યોમાં અને તેવું કામ તમારી ગેરહાજરીમાં ઉપાડવા તૈયાર થયાં તે બાબત ધણી આનંદ થયો. તમે ખાદીકાર્યને વળગી રહ્યા છો તે થોડા જ છે. ચૂનીલાઈએ પણ એમ જ રાખ્યું છે. પણ આપણી આસપાસના વર્ગમાં સત્ય-અહિંસાની રક્ષાનો મુખ્ય ધર્મ આપણે છે. એ વધારાની જવાબદારી તમારા જેવાઓને માથે સદા રહેલી છે.’

સ્વરાજ મંદિર

સ્વરાજ મંદિર

અનપૂર્ણાબેદન પર લખેલ

પત્રનો અંશ

બેતાળીસના આન્દોલન વખતે સરકારે નરહરિભાઈ પરીખને ઘોડા વખત સાડુ જેલમાંથી છોડ્યા હતા. સરકારની ક્ષેત્ર કદાચ તે વખતે કાર્યકર્તાઓમાં ચાલતા દિસા-અહિંસા વિશેના વિવાદમાં નરહરિભાઈને મોકલીને વૃદ્ધિ કરાવવાની હશે. પરંતુ નરહરિભાઈએ જૂદી આવીને જેમ ભાંગેશની પ્રવૃત્તિને વણેડી કાઢી તેમ ખીજી બાજુ આખી પરિસ્થિતિ માટે સરકારને જવાબદાર ગણી ઘોડી પત્રિકાઓ દ્વારા એવી ઓટકણી કાઢી કે સરકાર સાડુ એ છત્રવતું મુશ્કેલ થઈ ગયું. પરમ્યે ઘોડા જ દિવસમાં નરહરિભાઈને ફરી પકડી લીધા. નીચેના પત્રમાં તેઓ કહ્યું છે તે વખતના ઉલ્લેખ છે. જુગતરામભાઈ એમ માનીને ચાલ્યા હોય છે કે નરહરિભાઈ હરિજન સેવાનું કામ કરતા હતા, તેથી તેમને મુક્ત કર્યા હશે. પણ એ અનુમાન સાચું નહોતું. એમ હોત તો સરકાર તેમને તરતોતરન પાછા ગિરફતાર કરત નહિ. પરંતુ આ જ પત્રમાં એમણે રાની-પરજોના દાખ વિશે અને વધુ મોટી કસેટી સાડુ તૈયાર રહેવા ને કહ્યું હશે તે સાલ સાચું’ મોટી

‘નરહરિભાઈ વિશે તમે લખ્યું’ એ પણ લખ્યું જ ગયું. એસતી જેમ સોને ધીમે ધીમે આવવાનું થશે એવી આશા રાખો છો શું? રાખતાં હો તો વેળાસર છોડી દેજો. એ તો હરિજન રૂપી હોડીમાં બેઠેલા એટલે કોઈ ભેતવા! આપણી રાનીપરજો હોડી એમ પાર ઉતારે એવી નથી. વળી તેમાં આપણે માલ પણ કંઈ એક ભંતને

થોડા જ લાઘી છે ! આપણી બુદ્ધિનું નામ એક કે બીજું રૂપે હાપનાં ઝળક્યાં કરે છે. આપણે સામાન આપણી પાસેથી તો ક્યારેનોયે ગયા હતા. પણ હમણાં તે જૂત થઈને થોડી બિચો હતા ને ! જીવલાઈ પાસેથી તો તમે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું હશે. મહાન છેલા અધ્યાયની તૈયારી ચાલે છે ને ?

જેલવાસ દરમિયાન પ્રારંભમાં જ મહાદેવભાઈના સ્વર્ગવાસના સમાચાર સાંભળી જીવતરામભાઈએ આંચકા ચીલેલો. એ જીવતાને એક પખવાડિયું થયું ત્યાર પાદ એમને પત્રવલહાર કરવાની છૂટ મળી. ગાંધીજી સાથે બેઠકાયા ત્યારથી જ જીવતરામભાઈએ નવજીવન પત્રોમાં મહાદેવભાઈ સાથે કામ કરેલું. બ્યારે ક્યારે પણ તેઓ સાબરમતી આશ્રમમાં આવતા ત્યારે દુર્ગાબહેનનું રસોડું એમને સાડુ અર્ધા રાતેય ખુલ્લું રહેતું. જીવતરામભાઈએ દુર્ગાબહેન અને નારાયણને પોતાની હવે લાગણીથી ભરપૂર છતાં શાંત રસે શોભતા પત્ર લખ્યો અને તેમાં બંનેને વેડછી આવીને રહેવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. બરાબર પાંચ વર્ષ પછી બંને જણ આ નિમંત્રણ સ્વીકારવાનાં હતાં.

‘પૂ. શ્રી દુર્ગાબહેન, તથા ચિ. નારાયણ

કાગળો લખવાની છૂટ થઈ છે એટલે આટલે દિવસે તમને લખી શકું છું. આટલા દિવસ થયા પણ હજી મન માનવાને જ ના પાડે છે. તમે બંને મા દીકરો કહણ છાતી કરીને સહન કરો છો એમ સાંભળ્યું. એ જ તમને શોભે છે. મહાદેવભાઈ તો બાપુજીના બોળામાં જ ખેડા વિદાય થયા. એમણે જેટલું જીવન એમને અર્પણ કર્યું હતું તેવું જ જરૂર પણ તેમને અર્પણ કર્યું. પૂ. બાપુજી આજે તમારી પાસે નથી એ આ જરૂર કરતાં પણ મોટી આપત્તિ છે. પણ દેશ આખાની સાથે આપણે પણ એ વિરહ માથે ઉઠાવવો રહ્યો. તમારે લવિષ્યમાં ક્યાં રહેવું એનો વિચાર કરો તેમાં વેડછીનો વિચાર પણ કરવા પ્રેમપૂર્વક સૂચવું છું. ત્યાં તમને શાંતિ અને કંઈક સેવા કરવાનો અવકાશ મળી રહેશે. ચિ. નારાયણને પણ એ તરફ પસંદ પડે તેવું કાર્યક્ષેત્ર મળી રહેશે.’

અનન્યપૂર્ણબહેનને નામે સાબરમતી રવરાજ મંદિરથી લખેલ ૧-૬-૪૨ના પત્રમાંથી.

સપ્તાહનો કાર્યક્રમ સૌ પોતપોતાના ઉત્સાહ અને સમજ પ્રમાણે ચલાવે છે. બહાર પણ તેમ ચાલતું હશે. પૂ. બાપુજીને આટલા પવિત્ર દિવસે લોકો યાદ રાખે અને શુદ્ધ સાધનો દ્વારા ઊજવે, પવિત્રતાને મેલી થવા ન દે તો કેવું સારું ?

રવરાજ મંદિર સાબરમતીથી અનન્યપૂર્ણબહેનને તા. ૩-૧૦-૪૨ દિને લખેલ પત્રમાંથી

સાહિત્ય સર્જન

જેને જીવતરામભાઈએ ‘જેલ જીવનનું’ જમા પાડ્યું તરીકે વર્ણવ્યું તે હવું સાહિત્ય સર્જન. નાશિકની જેલમાં તેમણે અંતરપટ નામનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય લખ્યું, જે એકલું જ એમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અમરપદ આપી બવા પૂરતું છે. ભાવખલાના શુદ્ધિ-મંદિર એકાંતાવાસમાંથી તેમણે વહાલૂડી વેડછી માટે આર્તનાદ કર્યો :

વહાલી વેડછી અમારે આપા

તોરે દેને શીળી હાવા !

આત્મરચના અથવા આશ્રમી કેળવણીનાં પ્રવચનો મોટેભાગે સાબરમતીની જેલમાંથી લખાયાં.

આત્મરચના જેમ જીવતરામભાઈની પાખાની રચના છે, તેમ ગીતા ગીત મંજરી એ એવી જ બીજી મહત્વપૂર્ણ રચના છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાને જીવતરામભાઈએ માત-પિતા પાસેથી વારસામાં ઝીલી હતી. ગાંધીના આશ્રમી વાતાવરણમાં તેમણે તેને વારંવાર વાગોળી હતી અને અહર્નિશ તેને જીવનમાં ઉતારવા મથામણ કરી હતી ગીતાનું આ રીતે જે એમના જીવનમાં વખત થયું હતું તેનો તુલસી છોડ આશ્રમી જીવનની એમની સાધનામાં ઊછરતો રહ્યો હતો. ૧૯૩૨ ની વીસાપુર જેલમાં એની પ્રથમ મંજરી કૃતિ અને ૧૯૪૨ ની જેલ વખતે તેઓ બારમા અધ્યાય સુધી પહોંચ્યા. કે ૧૯૪૭ માં પંદરમા અધ્યાયને આધારે કેટલાં નવાં ને મનોહર ગીતો રચાયાં—જે ગીતા ગીત મંજરીમાં કથાન પાયાં નથી, પણ આ પ્રંથમાં અન્યત્ર હાયાં છે.

ગીતા ગીત મંજરીને ગાંધીજીના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થયા હતા. જેલવાસ દરમિયાન જ તેમણે સહનવીરનાં ગીતો પણ લખ્યાં.

ગું ગુમાવ્યું ?

જેલવાસને કારણે એક ઉધાર પાસું પણ પેદા થયું હતું તેનો ઉલ્લેખ ક્યાં વિના આ પ્રકરણ પૂરું થઈ શકે એમ નથી. જેલવાસ દરમિયાન જીવતરામભાઈએ તૈયાર કરેલું ‘કેટલું’ સાહિત્ય આપણને સોને મળે તે પહેલાં જ આશ્રમની જખ્તીઓ અને જીવતરામભાઈની દોડાદોડીને કારણે અટવાઈ ગયું છે. તેને શોધી કાઢવા મા સંપાદકે કીક કીક જરેમત ઉઠાવી પણ તે ઉપલબ્ધ થઈ શક્યું નથી. વીસાપુરમાં એમની પચારી સ્વાસ્થ્યવાસી શ્રી મોરારભાઈ કસનભાઈ પટેલની પડખાં પડખ થતી. શ્રી મોરારભાઈ એટલે હાર્ય-વિનોદનો અખખળ વહેતો ગરો. જીવતરામભાઈએ એમના પચાસ સાઠ જેટલા રમણ દુયકાની નોંધ કરી એક નાની સરખી પુસ્તકા તૈયાર કરેલી એવી નોંધ તેઓ ખાદીલકત ચૂનીલાઈ પુસ્તકમાં કરે છે પણ સાથે સાથે દિલગીરી પણ વ્યક્ત કરે છે કે બહાર આવીને તે હપ્તાના એમ કારતા હતા. પચુ તેવામાં ફરી લકત બિપરી ને આશ્રમ ઉપર જખ્તી આવી (૧૯૩૬). બારી એ ચોપડી કાણુ

ક્યાં બોવાઈ ગઈ.

એની જ નેરે એવી જ એક બીજી નોંધ છે કે વીસાપુર જેલમાં સિવિલિસ્ટતાના આફ્રિકાના જંગલોના પ્રવાસ અંગેની ચોપડી વાંચી, જે એમને તેના અનુભવો, ખાસ કરીને તેની પાછળ રહેલી એ માલુમની લાવના ગહુ જ ગમી ગઈ. વીસાપુરમાં એમણે તે ગુસ્તકનું ભાષાન્તર કર્યું. પરંતુ આગળ ઉપર તેની દર-અપ ગેરવશ્ય ગઈ. પરંતુ આ બાળતમાં જીજ્ઞાસાભાઈ અને મનાયે છે કે 'મારું ભાષાન્તર મને જહુ મરુનું ન હોતું એટલે તે ગોવાવાથી છત જહુ જળ્યો નથી.' એવું જ એક ગોવાયેલું ભાષાન્તર મરાઠીના સુપ્રસિદ્ધ સંત રામદાસના મનાયે સ્થોહિતું. તેને વિરોધ વરવડાની જેલમાંથી જીજ્ઞાસાભાઈ લખે છે :

'હેલ્સા ૨૦-૨૫ દિવસોમાં મેં એક મરાઠી સ્ત્રોતનું ભાષાન્તર કર્યું. શ્રી સમર્થ રામદાસના મનાયા સ્થોહિ મરાઠીમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને ધણી ધરોમાં લોહી તેના નિત્ય પાક કરે છે. સ્વ. ત્રિવેદી (મો. બપ્પાધ્યુ પીતાંગર ત્રિવેદી) સાહેબના ધરમાં તેનો પાક વેચ પ્રાર્થનામાં કરવાનો રિવાજ હતો. એક વખત હું તેઓશ્રીને ઘેર ગયેલી ત્યારે તેમણે મને સૂચવેલું કે મારે એ સ્થોહિ શુજ્ઞતામાં ઉતારી આપવા. ૨૦૫ સ્થોહિ છુલગેલી ૭૬ના છે. વેડછીમાં થોડાક કરેલા, ત્રિવેદી સાહેબના સફળત ધવા પછી તેમને આપેલું વચન મારે માટે વધારે પવિત્ર અને જાનકર્તા ગમ્યું. અહીં જૂની મરાઠી ભાષા વિ. મુદ્રેશીઓમાં મદદ આપનારા ગદારાપૂરી વિદ્વાનો મળી જવાથી તે વચન પાળવાનું બની રાકયું છે. નમનાના સ્થોહિ આપુ?...

(દુર્ભાગીએ દરેક લીટીના છેલ્લા ભાગ પૂર પાણી પડવાથી જૂંસાઈ ગયા છે. ૭નાં જેટલો ભાગ દેખાય છે તેટલોયે રમ્ય હોવાથી ઉતારીએ છીએ. —સં.)

'મના સલ્મના ભક્તિ પંથે સિધાયા ...
કદા લોકમાં નિવસ્યે ન નભ્યો ...
પ્રણાતે ઉઠીને સ્થરા ચિત રામ ...
સદાચાર આ ક્રેષ્ટ તે ઝાંઝો મો ...

...
મના આ બંને રાત્ર્ય મલ્યુ કરે છે. ...
ચિરંજીવ મનાી જ્યા સૌ ફરે છે. ...
મરે એક તેને બીજો તો રહે છે, પછી ...
નથી લોભને થોભ તે તો નહે છે: ગભા. ...
આ બધા સ્થોહિ શુજ્ઞતામાં થઈ ગયા છે એની વધાઈ ડો. મનુભાઈને વર્ષા મોહકથી તો તેઓ અને તેમનાં માતૃશ્રી રાહ થયે.'

અધ્યાય ચિત્રન

જેલમાંથી લખેલા પત્રો પૈકી આગલા પત્રની આદ્ય જ પાણી કે બીજા કોઈ પદાર્થથી લુકસાન પામેલા છેડાવાળા એક પત્રમાં જેટલો ભાગ ગમ્યો છે તેટલો અહીં ઉતારવા લાયક છે. પત્ર ભોગ્યાસણ વાસી સાંપુ સુરેન્દ્ર સાંપુ અનપૂર્ણાગિલેનના પત્ર સાથે લખાયેલો છે. લખવાનું સ્થળ 'વરવડા ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ સ્કૂલ' છે. તારીખ જૂંસાઈ ગઈ છે :

શ્રી સુરેન્દ્રના પત્રનો ઉતારો વાંચ્યો તેમનું ખૂલુંકૂટીનું આકર્ષણ જૂનું જ છે. એક કે બીજું જાણતું કાઢી તે તેમને બોલાવે છે. 'પાતળસ યોગની ઝીણવટની મને જહુ ખબર નથી. તેમાં સુખ વાત મનની એકાગ્રતાની છે. એ બાળતમાં મારા મનની કેવી સ્થિતિ છે તે તો મેં એક બીતા ગીતમાં ઉતાર્યું છે. તેની નકલ વિ.

અનપૂર્ણા તમને મોકલશે. (નિર્વાત ધરમાં ટોપા ટમટમ ટમકે) મેં' આદ્યના વખતે એકતાર થવાની જેટલી મહેનત કરી તે નિષ્ફળ ગઈ છે. કદાચ તે મારી શારીરિક ખામાને લીધે પશુ હોય. પશુ ગીતામાં પશુ અનુનંદ બળે છે અપ્રત્યક્ષ મારી જેમ હાથોં હોય એમ જ મોલે છે. એટલે હવે તો હું આપ મીઠાને મેસનારા ગણાને વિશે શંકા કરતો થયો છું, કે સ્થોહિને ભાષા સાથે એમનું મન ખરેખર રહેલું હશે? એવી પશુ શંકા છે કે મોટેભાગે તો તે માટેનો પ્રયત્ન પશુ વહિ જ હોય. મોટામાં મોટા માલુમની સ્થિતિ પશુ એ બાળતમાં મંથનની જ છે એમ હું માનતો થયો છું. અલગત ખરી ખબર તો તમારા જેવાઓ, નાયજી, બાપુજી, વિનોબા વિ. ના અનુભવો પૂછીએ તો જ બહુમ.

'યોગનુ બીજું મહત્વનું અંગ ઇન્દ્રિયો અને મનની શક્તિઓ વિચરત કરવાતું છે. એ પ્રયોગનો વિષય છે ખરો. પશુ એ આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન કહી શકાય. જેને એ દિશામાં પ્રયોગ કરવો હોય તેણે આધુનિક ગાનસ (અહીંથી વચ્ચે વચ્ચે જૂંસાથેલો ભાગ શરૂ થાય છે. ત્યાં ... આમાં ટપકાં મૂક્યાં છે. સં.) ... વિદ્યાઓના અવધાસ કરવો નહોતો. ... બધે ન સાચું હોય તો તે પશુ મને તો ... એક સ્થિતિ જ લાગે છે. તે એક ... બે હશે. તેમાં જ્યોતિ કાષ્ઠસ રહે છે, ... નહિ હોય, એ જનવા ભેગ ... ખૂબ આરામ મળતો હશે, કે જે ... મળતો નથી. અને આરામ પામેલા મનમાંથી ... સ્ફુલ્લિતો વધારે પ્રમાણમાં ઝળટા હશે. ... આધ્યાત્મિક શક્તિ તો સત્ય, અહિંસા, ... વિ. ની પ્રતિષ્ઠા સાધવાનું હોય એમ લાગે છે. ... એ માટે જૂ પડી મદદ જેટલી કરી શકે એ વિશે ... શુંયે આધ્યાત્મિક તો છે, પશુ સાથે ... સમાજ-માં રહ્યા વિના તે બીલી ન શકે. જુદી વિના બીજા ભગી ન શકે. કુટુંબમાં રોષેલા એટલામાં મૂળને વધવાની બગા મળતી નથી, તેથી વ્યક્તો વિકાસ પશુ કુટિત થાય છે, તેમ વિશાળ સમાજના ક્ષેત્ર વિના આ ગંધી શક્તિઓ કુટિત રહે એમ લાગે છે. મેં તો યોગશાસ્ત્ર પૂરું પાડ્યું વાંચ્યું પશુ નથી. તમારા જેવાઓ પાસે છૂટું જવડું શાંભલું હશે તે કપરથી આશી ઠપપનાઓ બંધી છે, સંભવ છે કે આમાં મોટેભાગે મારું કાવ્ય જ હોય! તમે વૈજ્ઞાનિક શોધન લખ્યું છે. જે અનુભવો થાય તેને શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી આંકવા એ માનસિક અને આત્મિક ક્ષેત્રમાં પુરેલ જુદું છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનમાં માપ, તોલ, વિ. નું ગણિત મદદ કરે છે. પશુ આ સૂક્ષ્મેશમાં અનુમાનો, પૂર્વગણના રંગવાનો ગહુ સંભવ છે, તેવી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ શ્રી કિશોરલાલભાઈની છે એમ મારું છું. શ્રી નાયજીને મને તે બાળતનો અનુભવ નથી. પૂ. નાપુજીના તે દૃષ્ટિ છે જ, અને અત્યંત નિર્મળ છે. એવા અત્યંત આધ્યાત્મિક જુદીકાના માણસ હુનિયામાં જ રેળીને ખૂંચે છે અને હિંમલયમાં ગયા નથી. તે તેમની નિર્મળ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિને જ આભારી છે એમ હું માનું છું. ગાલ સૃષ્ટિ અથવા માનવ સમાજ અને અધ્યાત્મ એ બે જુદાં નથી, જેમ શરીર, મન, આત્મા એ ગંધાં જુદાં નથી, પશુ એક અખંડિત સંઘર્ષ organism છે. એકને છોડીને બીજાનો વિકાસ નથી. પશુ એકના વિકાસથી જ બીજાનો વિકાસ છે—આ દિશામાં મારા વિચારો ચાલે છે. તમારા આ સાદસમાં તમને ફોલો કર્યું છું.'

૧૯૪૨-૪૩નો કારાવાસ ભારતના અનેક સત્યાગ્રહીઓનો સારુ ચિંતાનો વિષય બન્યો હતો. ગાંધીજીએ આ છેવટની જેલમાં જતાં પહેલાં જ એની ગંભીરતાની આગાહી કરી હતી. જેલમાં જઈને તરત જ ગાંધીજી આમરણ ઉપવાસ કરવા વિચારતા હતાં. કોઈ કોઈ વાર તો તેઓ નિર્ભળ ઉપવાસનો પણ ઇશારો કરતા.

આ આગાહીઓથી કદાચ, સૌથી વધુ ચિંતા મહાદેવભાઈને થઈ હશે. એની જ ચિંતામાં તેમણે જેલ જતાં વેત જેક અડવાડિયાની અંદર જ આગાખાન મહેલમાં ગાંધીજીના ખોળામાં માથું મૂકીને પોતાનો પ્રાણ ત્યાગ્યો. પરંતુ સદ્ભાગ્યે થોડા મહિના સુધી ગાંધીજીએ ઉપવાસનો વિચાર સુલભવી રાખ્યો.

પરંતુ ગાંધીજીએ આ જેલમાં જ છેવટ બ્યારે ઉપવાસ આદર્શ ત્યારે એના સમાચાર આખા દેશમાં પ્રસરી ગયા. અનેક જેલોમાં સત્યાગ્રહી કોઠીઓના હૃદય પર એના પડઘા પડ્યા. વિનોબાજીએ ગાંધીજી સાથે સહાનુભૂતિ અને પ્રાર્થનાના ઉપવાસ કર્યા. યરવડામાં જુગતરામભાઈએ પણ એ જ આશરેથી ૧૪ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. આ ઉપવાસ દરમિયાન એમની મનોબલ્લિત ટૂંકલી પ્રસાંત અને પવિત્ર હતી તે એ વાત પરથી સિદ્ધ થાય છે કે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ગીતાના શ્લોકોને આધારે જે ગીતો લખવાનાં અટક્યાં હતાં તે ઉપવાસ દરમિયાન ચાલુ થઈ ગયાં. તેઓ લખે છે : 'તે દિવસોની આશ'રમય શાંતિમાં ગીતા માતાને પાછી મંજરી ફૂટવા માંડી, લગવાનનાં અનુપ્રદ્યથી બાર અબાધ સુધી પહોંચ્યો.'

આ પ્રસંગે જુગતરામભાઈની જે મનઃસ્થિતિ હતી તેનું વર્ણન આપણે જુગતરામભાઈના જ શબ્દોમાં જોઈએ :

‘પૂનાનાં સુધાર-ધરમાં ગાપુના ઉપવાસના સમાચાર સાંભળી મારું’ અંતર વલોવાયું અને મારે પણ તેમની સાથે ઉપવાસ કરવા એમ મેં સંકલ્પ કર્યો. મારા મનમાં મેં ધારી મૂક્યું હતું કે ઉપવાસને કારણે ગાંધીજીને વચ્ચે છોડી મૂકે તો ત્યારથી મારે પણ ઉપવાસ બંધ કરવા....

‘મારા પોતાના અંતઃકરણના સમાધાન માટે જ મારા ઉપવાસ હતો.... આટલા લાંબા ઉપવાસ એ મારા જીવનનો પહેલો જ અનુભવ હતો. તે ઘણા સારી રીતે પસાર થયા. કોઈ ભંતનું શારીરિક કષ્ટ મને થયું નહોતું. શરૂઆતનાં જે દિવસ પાલી પેટ હોવાની એક ભંતની અસ્વસ્થતા લાગેલી, ત્યાર પછી તો તે પણ શાંત થઈ ગઈ. આ બંધ દિવસો દરમિયાન મિમ્ લાઈઓ ઝાઝા-ભાઈ નામક અને સુખદેવભાઈ ત્રિવેદીએ મારી બહુ જ પ્રેમથી સેવા કરી. કપડાં અને પથારી સ્વચ્છ કરી દેવાં, રોજ એનિસા આપવો, ઝાડા પેશાબનાં વાસણ સાફ કરી આપવાં અને એ ઉપરાંત સવાર સાંજ મારી પાસે બેસીને પ્રાર્થના કરડી—આ તેમની પ્રેમભરી સેવાને લીધે મારું’ ચિંત આ દિવસોમાં ઘણું પ્રસન્ન રહ્યું. ઉપવાસની શરૂઆતથી જ મેં આ શાંતિના ઉપયોગ કાવ્યકેતીની આરાધનામાં કરવાનો વિચાર રોએયું હતો. મારા મનમાં ઘણું વર્ષોથી સંકલ્પ સેવાયો હતો કે ક્યારેક અંદરથી પ્રેરણા થાય તો ગીતાના ઉપદેશો ઉપર ગીતો અથવા બાજનો રચવાં. બીજો એવો પણ સંકલ્પ હતો કે સત્યાગ્રહી ભક્ત પ્રહ્લાદની જીવન વાર્તા ઉપર એક કાવ્ય રચવું.’

ઉપવાસના શાંત વાતાવરણમાં આ કાવ્ય-ઉપાસના ઉપર મારું મન ઠીક એકાગ્ર થયું. રોજ બપોળે અને કોઈ દિવસ ત્રણ અને ચાર નેલ્યાં ગીતો કૈતરવા લાગ્યાં. ઉપવાસ છોડતાં સુધીનાં ગીતાના ૧૨ અધ્યાયો સુધીનાં ૬૦ ગીતો આપ્યાં.

પ્રહ્લાદ અંગે સળંગ કાવ્ય-વાર્તા લખવાને બદલે સત્યાગ્રહી પ્રતાપના જીવનનાં જુદાં જુદાં પ્રસંગો ઉપર પંદા રચવાની કીક કાપટ આપી. આ વિષયમાં ૮ પંદો લખાયાં.

આમ જેલવાસનાં અનુભવો જુગતરામભાઈની સતત સાધનાને સાધક જ બની રહ્યા. જેલમાં તેમણે આશ્રમ જીવન વીતાવ્યું. ઘણું ઘણું ઉપયોગ કર્યો. જેલની અંદરના સાથીઓને તાલીમ આપવાનું કામ એમણે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપાડી લીધું. જેલની બહારના સાથીઓની દેશની પરિસ્થિતિ અંગે હેા કે વ્યકિપત્ર પ્રશ્ન અંગે હેા એમણે પત્રવ્યવહાર દારા માર્ગદર્શન આપ્યું. અને પોતાના ચિંતને સ્થિર કરી એને તત્ત્વચિંતનમાં પરોવી ઉત્તમ સાહિત્ય પીરસ્યું.

વેડછીનું તેજ વધ્યું

એમ જુગતરામભાઈના જીવનમાં સ્વ થી ડડ નેા કે જરને કાળ એ સતત આજીવન વધતી સાધનાનો કાળ હતો, તેમ વેડછી આશ્રમના જીવનમાં પણ એ પોતાની તેજસ્વિતા વધારવાનો કાળ જ હતો. એક વિદાન લેખકે એનું વિધાન કહ્યું છે કે આ કાળ વેડછી આન્દોલનમાં જોડતો કાળ હતો. અને એ વાત બેજે સિદ્ધ કરવા સારુ તેમણે આ કાળ દરમિયાન વેડછી આશ્રમમાં ખાડી ઉત્પાદન થટ્યું હતું તેના આંકડા દાંકયા છે. પરંતુ આ દલીલ ઉપરચોટિયા હેખાય છે. વેડછી આશ્રમ એ કાંઈ ખાડી વેદા કરવાનું કારખાનું નહોતું કે એની ચક્તી પકતીના કિસાણ ખાડી ઉત્પાદનનાં આંકડાંથી કાઠી શકાય. વેડછી આશ્રમનો પ્રાણ હતો એના કાર્યકર્તા, એમાંનાં નીતિધેર્ષ અને એમનો જુસ્સો, એમની ત્યાગવૃત્તિ અને એમની સાહસવૃત્તિ એ જ વેડછી આશ્રમની ચક્તી પકતીના સાચા આંક હોઈ શકે.

આ માપે જોઈશું તો આ કાળ વેડછી આશ્રમનો એક ઉજ્જવળ કાળ સિદ્ધ થશે. એકલા જુગતરામભાઈ જ નહિ, પણ ચૂતીભાઈ, સરજબહેન, ચીમનભાઈ, અને વેડછીનાં આમળનોએ આ કાળમાં અપૂર્વ ત્યાગ અને પરાક્રમ કરી દેખાડ્યાં હતાં. ચૂતીભાઈ તો કાં જેલમાં હોય અને ખાડી પ્રચાર અને ખાડી શિક્ષણના મંત્રો લઈને આખા પ્રદેશ ખૂંડી બળતા હોય, તેમનું ઘૂસડું એટલું સાતપથપડું હતું કે ઘણી વાર તો સરકાર એમની ઉપર હાથ જ નહોતો નાખી શકતી. એક વાર મારડોલી ભેરમાં જુલ્મો ઝુભર્યા બાપત નામીયા બનેલા ઇસ્માઈલ દેસાઈ નામના અધિકારીએ તો વેપણુ જ કરી ટીપ્પી હતી કે ચૂતીભાઈ નાસતા દુર છે ! ચૂતીભાઈએ ભંતે પોલીસ-થાણામાં હાજર થઈને એમને ખોટા પાડ્યા હતા. સરજબહેને દાર-નાં પીકાં અને વિદેશી કાપડની કુકાનોના પિટ્ટીંગમાં તેમ જ સત્યાગ્રહી બની પ્રવૃત્તિઓના બળીને જેલ વહેરી લીધી હતી. એમની બંને દ્રઢીઓ તે વખતે નાની હતી, પણ તોયે મહેતા દંપતી સ્વરાબ્ય ચક્તમાં પોતાની ભંતને હોમી રહ્યું હતું. ચીમનભાઈએ પોતાની જીવનાની ઉત્તમ વર્ષો આઝાદીની લડાઈને અર્પી દીધાં. વેડછી ગામનાં અને આસપાસનાં અનેક ગામડાંનાં સાઈબહેનોએ

પણ પોતપોતાની રીતે સ્વરાજ્ય-યત્નમાં દલિલોજી આપ્યો. આ લેહિયો જેલવાસ ભોજન્યો, પોલીસનો ચાર આધિ. ખીન પણ અનેક પ્રકારના તાસ વેક્યા. વેક્ટી આશ્રમ જાત થયો હતો ત્યારે તેમાં સિપાઈઓએ પોતાનો વાસ કર્યો. ચત્રમાં હાડકાં નાખવાની એ પ્રક્રિયા હતી. આશ્રમ તરફ જવું એ પણ એક કાળે પોલીસનો એક વહોરવા બરાબર હતું. તે વખતે આ આશ્રમસંધિ હિંમતભરે આશ્રમને દરવાજો પહોંચી જતા. કોઈ કોઈ વાર તો પોલીસની પ્રસાદી પણ આખી લેતા. પણ તેથી તેઓ ક્રાંતા નહિ.

આમ સત્યાગ્રહ આન્દોલન અને એની સાથે સંકળાયેલા જેલવાસ, અને ખીન કપ્ડસહને આશ્રમના ધંધલને તપાવીને વધુ ઉત્તરજન બનાવ્યું હતું.

૧૭ પ્રાતિક સ્વરાજ્યનો ઉપકાળ

૧૯૩૬ થી ૧૯૪૧ના ગાળાને જુગતરામભાઈ 'નવયુગ સર્જન યુગ' એવું નામ આપે છે. ખરું પૂછો તો ભારતના રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ગંધીયુગ આખો જ નવયુગ સર્જનનો જન્મનો હતો. ગંધીજીએ ભારતનાં જીવનમાં નવાં મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત કર્યાં. રાષ્ટ્રીય મહાસભાને વ્યાપક જનમંડળ બનાવ્યું, અને રાષ્ટ્રના માનસને નિર્ભય બનાવી સત્યાગ્રહી આન્દોલનમાં પ્રયોજ્યું.

૩૨-૩૪ના ગાળામાં અગ્રે સરકારે આર્થિક આન્દોલન ઉપર આક્રમણ કરી એની કમર તોડી નાખવાના પ્રયાસ કર્યા હતા. ૧૯૩૦-૩૧માં નીકાની લડતે દેશમાં જે ચેતના જગાવી દીધી હતી તેનાથી સરકાર હેતનાઈ ગઈ હતી તેથી ગંધીજીને ઈંગ્લેંડથી પાછા ફરતાં જ પકડી લઈ એણે દેશ ઉપર દુબલો કરી દીધો હતો. ફરી એક વાર દેશની તમામ નેત્રો દેશીઓથી ઘસાઈ ગઈ હતી. પણ હાંવા ગાળાની જેલવાસ પછી કયાંક કયાંક કંટાળાનાં ચિહ્નો દેખાતાં હતાં, કયાંક થાક વરતાતો હતો, કયાંક જેલ-નિયમોને અવગણીને સત્યાગ્રહી મુશ્કેલી ને જાને તેથી જૂટજૂટ લેવાનાં પ્રયત્નો કરતા હતા. આ બધું જોઈ ગંધીજીએ સત્યાગ્રહની લડતને પોતાના પૂરતી મર્યાદિત કરી દીધી. અને સત્યાગ્રહની લડતને એમણે ખીટ એક વાર સ્થનાત્મક રૂપ આપવાની વ્યૂહરચના ગોઠવી. જે વ્યૂહરચનામાંથી પ્રથમ મુળઈ કેમિસ (૧૯૩૪)માં સ્થપાયો અ. ભા. માગો-લોગ સંઘ અને પછીથી દરિયુરા (૧૯૩૮)માં સ્થપાયો હિન્દુસ્તાની તાલીમી સંઘ. કેમિસના કરાવે દ્વારા સ્થનાત્મક કાર્ય સારૂ સ્થપાનાર આ સ્થાયત મંડચાઓ હતી. ૧૯૨૧ના આન્દોલન પછી ૧૯૨૫માં અંગિલ ભારત અધાર સંઘ પણ આ જ રીતે સ્થપાયો હતો.

સ્થનાત્મક કાર્યક્રમ

સ્થનાત્મક કાર્યક્રમ એ ગંધીજીની કેમિસને વિશેષ દેણ હતી. આખી દુનિયામાં એવા બધાં જોણાં ક્રાંતિકારી નેતાઓ થયા છે કે જેણે વ્યવસ્થા બદલવાના કાર્યક્રમની સાથે સાથે જ નવી વ્યવસ્થા સ્થાપવાનો પણ કાર્યક્રમ આપ્યો હોય. ગંધીજી એ આંખોને વેઠે મણુય તેવા નેતાઓ પૈકી એક હતા. ખરું દુભાઈ કેમિસના કલ્યાણના કાર્યક્રમને અંગેને ઉડાવવાના કાર્યક્રમમાં તેવો રસ હતો તેણે ભારતને સાચા અર્થમાં આપણા બનાવવાના સ્થનાત્મક કાર્યક્રમમાં નહિતો. ગંધીજીનું નેતૃત્વ સર્વમાન્ય હતું, અને

સૌને એમની કુશળ વ્યૂહરચનાની આવશ્યકતા હતી. તેથી ગંધીજીની સાથે કેમિસ મહા સમિતિ એમના સ્થનાત્મક કાર્યક્રમને પણ સ્વીકારી લેતી. ખરું જો એને નિષ્ઠાપૂર્વક સ્વીકારનારા અને તેને સારૂ પોતાનું તનમન અર્પિત કરનારાઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં ખૂબ ઓછી હતી. જુગતરામભાઈ અને એમના સાથીઓ આવા વિરલ સેવક પૈકી હતા. તેથી જ બધારે ૩૨-૩૪ના આન્દોલન પછી દેશમાં એક પ્રકારની નિરાશાનું કે થાકનું વાતાવરણ દેખાતું હતું ત્યારે વેક્ટી સેનમાં આ કાળ-સ્થનાત્મક કાર્યની દૃષ્ટિએ-નવયુગના નિર્માણનો કાળ હતો.

વેક્ટીનું પુનરુજ્જવન

જુગતરામભાઈ જેલમાંથી સોધી છેલ્લે જૂટનારા પૈકી હતા અને વેક્ટીનો આશ્રમ જાતિમાંથી સોધી છેલ્લે મુકત થનાર પૈકી હતા. ખરું વેક્ટીમાં આ કાર્યકરોના પાંજા વ્યાપતાં આશ્રમ ફરી પાછો ધમધમી ઉઠ્યો. ગંધીજીએ આ કાળ દરમિયાન વર્ધના સમનવાદીથી સેત્રાંય (જે પાછળથી સેવાશ્રમ બન્યું) ને ત્યાં પોતાનું આશ્રમ-જીવન આરંભ્યું હતું, તો વેક્ટીમાં પુનરુજ્જવન થયું હતું. પાછી અને શિશુઓ એની બંને ખાંખો ફરી એક વાર ફફડવા લાગી.

પ્રાંતિક સ્વરાજ

આ જ કાળ દરમિયાન બ્રિટિશ સરકારે પણ ભારત અંગેની પોતાની નીતિ અંગે પુનઃવિચારણા શરૂ કરી હતી અને નિશ્ચયતથા આવેલાં એમનાં પ્રતિનિધિમંડળોએ છેવટે ભારતમાં પ્રાંતિક સ્વરાજ આપવાની લક્ષ્યાંક કરી હતી. આ વ્યવસ્થા મુશ્કેલી ને કે જે સરકારની સત્તા અગ્રાધિત રહેતી અને એના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રતિમાં ગવર્નરે પણ રહેના હતા, છતાં પ્રતિમાં ધણે વહીવટ પ્રબળ પ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવે એવી નેતૃત્વકર કરણમાં આવી હતી. ગવર્નરની કામગીરી અંગે ગંધીજીએ બ્રિટિશ સરકાર સાથેની વાટાઘાટો દરમિયાન એની પાસે એવું આશ્વાસન મેળવ્યું હતું કે કોઈ ખૂબ અસાધારણ સંભેળ કે કોટકટી લિના ગવર્નરે પોતાની કામગીરી ઉપયોગ નહિ કરે અને પ્રબળ પ્રતિનિધિઓને જ વગર કાબડે વહીવટ ચલાવવા દેશે. આને સદૃશસ્થો વચ્ચેની સમજૂતી, (નેન્ડલમેન્સ એગ્રીમેન્ટ) કહેવામાં આવી હતી. જે સમજૂતીને આધારે છેવટે ગંધીજીએ કેમિસને પ્રાંતિક સ્વરાજ માટેની ચૂંટણીઓ લડવાની સમમત આપી હતી. આ ચૂંટણીઓએ કોઈ લોકચાહીમાં હોય તેથી મુખ્ય અધિકાર પર અધિકારિત નહોતો. ખરું તોયે તેમાં દેશમાં લગભગ ત્રણ કરોડ લોકોને મતદાનના અધિકાર મળતો હતો. એના પહેલાં આટલી વ્યાપક સંખ્યામાં ભારતવાસીઓને અધિકાર નહોતો મળ્યો. આ ગાળામાં જુગતરામભાઈ કહે છે, ' વેક્ટી આશ્રમ માટે આ પહેલી ચૂંટણી એક મહાન રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ જેવી હતી. અમારા નિવાર્થીઓ, ચૂંટણી પહેલાં આસપાસનાં ગામોમાં ફરી વળ્યા, અને ચૂંટણીમાં ખરકામાં કેવી રીતે ચોકડીઓ પૂરીની અને જેવી રીતે મતપેટીમાં તે નાખવી, એના નાટ્યપ્રયોગો કરીને લોકોને સમજૂતી આપી. બધું આખી બ્રિટીશ જેની ઝંખના કરી હતી તે દિવસ આવ્યો છે એવા ઉત્સાહથી, આખા ગામે, લાઈફને અને બહેનોએ મતા નોંધાવ્યા. જેમ વેક્ટીમાં તેમ તમામ રાષ્ટ્રીયગ્રામીણોમાં, અને તે જ પ્રમાણે આખા દેશમાં ચૂંટણી રમાઈ.'

આ ચૂંટણીઓમાં દેશના આઠ પ્રાંતોમાં કૅન્કેસને સંપૂર્ણ જીત્તી મળી અને તેનાં પ્રધાનમંડળે સ્થપાયાં. ખીબ નજી પ્રાંતોમાં યુસ્લિમ લીગ કે તેની સાથે સહકાર કરનાર પક્ષોની સરકાર રચાઈ—એકે તેમની જીત્તી આછીપાછી હતી.

અજરાત તે કાળે સુંપઈ રાજ્યમાં હતું. સુંપઈમાં કૅન્કેસની છત થઈ અને બાળાસાહેબ ખેરના વડાપ્રધાનપણ હેઠળ ત્યાં મંત્રી મંડળ સ્થપાયું.

શાસન ગણે સહકાર

ત્યારથી આરંભાશે પ્રબળ શાસન સાથે સહકાર કરીને પ્રબળાં કામે કરવાનો કાળ.

ગાંધીજીની સૂચના યુજ્ય નવી સરકાર આગળ સૌથી પહેલા ઉપાધવાના કાર્યમાં પેઢી એક હતો દારૂખંધીનો. દારૂખંધીના આ કાયદાના અમલ વિશે જુગતરામભાઈ કહે છે, ‘એમાં આશ્રમવાસીઓને બહુ યોગ્ય કરવાયું હતું’. તેમના કરતાં વધારે રસ ચારે તરફના ગામ આગેવાનોને પોતાને જ હતો. સ્વતંત્રતાની લડત દરમિયાન તેની ભૂમિકા બહુ સારી રીતે રચાઈ હતી જ. હળપતિઓમાં તે બારડોલીના ઘણા ભાગોમાં તેઓએ પોતે જ વગર કાયદે પાંડિતિમાં કાગડાં ઊડતા કરી મૂક્યા હતા. પીનારા અને ન પીનારા સાથે પ્રબળનોએ તેમ જ લોકસેવકોએ ત્યાં સરકારી તોફર વગેરે પૂરા અતઃકરણપૂર્વક દારૂખંધીને કાયદો અપનાવી લીધો.’

ગામડામાં મહાસભા

આ જ ગાળામાં વેડછી આશ્રમના કાર્યકર્તાની છાતીમાં યોડી ચઢે એવી એક ખીજ મોટી ઘટના બની ગઈ. ૧૯૩૭માં ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય મહાસભાની ધારાવાહીને મનાવીને એનું પ્રુદ્ધ અધિવેશન ગામડામાં લઈવા સમજાવી લીધી હતી. તે યુજ્ય અંકેરાખંદના ‘ખાનદેશ જિલ્લામાં દેવપુર ગ્રામ્યે કૅન્કેસનું’ પહેલું અધિવેશન ગામડામાં લરાયું. કૅન્કેસને ગ્રામજનો સુધી લઈ જવા માટેનું આ એક મોટું પગલું હતું.

આપું ખીજું અધિવેશન ૧૯૩૮માં અજરાતમાં લરવાનું નક્કી થયું. સરદાર વલ્લભભાઈની આગેવાની હેઠળ સ્વાગત સમિતિની રચના થઈ. તેમાં આખા અજરાતના કાર્યકર્તાઓ જુદાં જુદાં કાર્યોમાં લાગી ગયા. મુખ્યત્વે જુગતરામભાઈની લલામણ્યથી કૅન્કેસ અધિવેશન સાડુ બારડોલી તાલુકામાં તાપી કાંઠે આવેલ ગામ હરિપુરામાં લરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. સરદારના મોટાભાઈ અને ભારતની પાર્લમેન્ટના પ્રથમ ભારતીય સભાપતિ શ્રી વિદલભાઈના સમરણમાં એ નગરનું નામ વિદલનગર રાખવાનું હતું.

હરિપુરાના સ્વચ્છતા સંઘ

સાવ સફળ રીતે જ વિદલનગરની સંધાઈની જવાબદારી જુગતરામભાઈએ ઉપાડી લીધી. આ અંગે પલુ ક્રેય વેડછી આશ્રમને આપતાં તેમણે લખ્યું છે : ‘અમારી સંસ્થા એક રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંતની સંસ્થા હતી, તેમાં અમે સંકર્ષકામને યોગ્ય દેખી રહ્યા હતા. અને ધીમે ધીમે તેનું શાખ વિસ્તારી રહ્યા હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ તે બનવાના હતા અને તેમણે મને એ વિશાળ વિદલનગરના અધિકારકામને સંચાલક નીમ્યો, અમે વેડછીની મંડળીને દેખ બનાવી,

અજરાતની રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાંત સંસ્થાઓની મંડળીઓની મદદ મેળવી, એ હબર સ્વચ્છતાસંઘને “સ્વચ્છતા સંઘ” એમ કહ્યો અને નગરની સેવા કરી.’

સ્વચ્છતા સંઘને જુગતરામભાઈએ આશ્રમની દિનચર્યા શિખવાડી દીધી હતી. સવારના ચાર વાગ્યે કે એનાથી પહુ વહેલા બીઠી આવીને કરી સ્વચ્છતાસંઘ પોતપોતાને સોંપાયલા વિભાગોમાં ભસ્યાં એક સાથે સંકર્ષ કરવા નીકળી પડતા. અને દેશને ખૂણે ખૂણેથી આપેલા પ્રતિનિધિઓ પોતાની આંખ બિલ્લતાં તે આખા વિદલનગરને ચોખ્ખું ચણક બેઈ અંધબો પામતા. આપું કામ પૂરું થતાં જુગતરામભાઈએ દરેક સ્વચ્છતાસંઘને એક પ્રમાણપત્ર આપવાની પહુ વ્યવસ્થા રાખી હતી. વર્ષો સુધી ત્રિરંગા ઝંડાના રંગના કાગળ પર છપાયેલું આપું એક પ્રમાણપત્ર આ લેખક પાસે સંધારાયેલું રહ્યું હતું. સુરત જિલ્લાની બુદ્ધાન પદયાત્રા વખતે કાઈ કાઈ સ્થળે એણે આવાં પ્રમાણપત્રોને મદાવીને ક્ષરમાં આગલા એકરમાં દીપારેલાં પહુ ભ્યાં. ખીબ દેટલાય લોકોના અતરમાં વિદલનગરના સ્વચ્છતા-સ્વચ્છતાસંઘ તરીકે કહેલી કામગીરીની યાદ હજી સુધી આ લેખકના અંતરમાં છે તેવી જ અમીટ હશે.

હરિપુરા થકી હળપતિ જગતિ

વેડછી એવા કામની દષ્ટિએ હરિપુરા કૅન્કેસ નિમિત્તે જ એક બહુ મોટું કામ થયું તે હળપતિ બન્યુંતિ. હરિપુરા કૅન્કેસ એવા એવામાં લરાઈ રહી હતી કે જે હળપતિઓનું મોટું મથક હતું. જુદાં જુદાં ગામોથી હરિપુરા પહોંચવાના રસ્તાઓ બાંધવામાં હળપતિઓ હબરની સંખ્યામાં લાંબા હતા. ગામના ખેડૂતો ઘેર ઘેરથી અનાજ ભેગ કરતા અને વેડછી સાથે સંકળાયેલ શ્રી અવેરભાઈ પટેલ તે ગામની હળપતિ દુકડીઓને રસ્તાના કામે લગાડતા. ખેડૂતવર્ગ અમાતાઓથી રસ્તાની અગ્રહ લોગતવે હોતે, તેને સાટે થોડા ખર્ચે રસ્તા બની ગયા, પણ બે હરિપુરા કૅન્કેસને રાષ્ટ્રીય ઉમંગ ન હોત તે સેજો આ ઉપાધિમાં જીતવા બરા પહુ તૈયાર થયા ન હોત. ખીજ તરફથી, હળપતિઓને રસ્તાના કામ માટે અનાજ આપવામાં આવ્યું હતું, પહુ સામાન્ય સંભોગમાં નેટલો રોજ મળે તેના કરતાં તે ઘણું યોગ્ય હતું. એટલે હળપતિઓ તરફે પહુ સમાજ સાડુ કાંઈક ત્યાગ હોતો. હિંદની શુક્તિને હળપતિ-શુક્તિની સાથે અનુબંધ કરી દેનાં એમને ઉમંગ એકદમ વધી ગયો, એમના કેટલાક આગેવાનોએ કેટલાક જુવાન હળપતિઓને હરિપુરાના સ્વચ્છતા સંઘમાં સ્વચ્છતા તરીકે ભેડવા પ્રેર્યા. પહુ એથી આ લોકો પર હળપતિ પ્રધા યુજ્ય ચાકરી કરાવતા બનીને માલિકિ રોપે લરાયા. એવામાં કેટલાક તો હેડ હરિપુરા આવીને એ હળપતિઓને પાછા ખેંચી જવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. એમને ગાંડ ગાંડ સમન્નવી પટાવીને પાછા કાઢ્યા. આ પ્રસંગ વિશે જુગતરામભાઈ કહે છે, ‘બે (માલિકોના) હલ્લમાં રાષ્ટ્રભક્તિ ન હોત તે આવી ગામતમાં તેઓ અમારું ન જ બન્યા હોત. વળી કૅન્કેસની સ્વતંત્રતાની હવાની અસર નીચે હળપતિઓ પહુ ધર્મિયમનોએ ન સંભળવાવાની દિગ્ગમ કરી ચક્રવા હતા. તેમ ન હોત તેપહુ અમે તેમના હળપતિઓને પકડી રાખી શક્યા ન હોત.’

હરિપુત્ર ડોંગેસ પછી વેડછીની મંડળીએ હળપતિઓના પ્રથમ અંગે વધુ રસ લેવા માંડ્યો. પ્રૌઢ સિક્કણ વગેરે, રેટિસ આકાશો, વજાહ વગેરે શરૂ કર્યાં. હળપતિ મુક્તિ આંદોલનમાં આ કાર્યક્રમોએ પ્રાણ પૂર્યો. હળપતિઓને હલકાં દેખાડે તેવાં કૃત્રિમ, બિલાડાં જેવાં નામો ન રાખવા સેવકોએ સમજાવ્યા અને તેમનામાં આત્મસન્માનની લામના પેદા કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. ત્યાર સુધી હળપતિઓ સારું સુરત રિલેક્ષમાં ફળાળા શબ્દ આલેતા તેની જગાએ તેમને હળપતિ કહેવાતું શરૂ થયું. આ નામ સરદાર અને ગાંધીજીએ પણ ઉપાડી લીધું. એટલે ખેડૂતો અને સરદારમાં પણ માન્ય થઈ ગયું. સરદારે તેમ હળપતિઓના વર્ગોમાં હાજરી આપી એમને પાઠ પણ આપ્યા.

આ બધી દિલ્લાસોને પરિણામે ૧૯૩૬ ની ૨૬મી ઓગસ્ટના રોજ દિને બારડોલીમાં ગાંધીજીની હાજરીમાં અને સરદારજીને પ્રમુખ સ્થાને હળપતિ મુક્તિના સંયુક્ત સભા રાખવામાં આવી. એમાં તાલુકાના ખેડૂતો અને હળપતિ બંનેની હાજરી લગભગ નરખી અને મોટા પ્રમાણમાં હતી. એ સભાએ દાવ્ય કરીને જૂના શબ્દને બદલે હળપતિ અને ધણિયામાને બદલે પટેલ શબ્દ વાપરવાનું નક્કી કર્યું. હળપતિ મુક્તિ અંગેના બીજા પક્ષ કમનેકે જેટલા મહત્વપૂર્ણ હોય આ સભામાં પસાર થયા. જે હળપતિએ ૧૨ વર્ષ સુધી કામ કર્યું હોય તે ખેડૂતના લેણામાંથી મુક્ત થયો ગણાય, લેણાનો અર્થકો તત્કાલ પંચ તપાસ દારા નક્કી થાય; મજૂરી રીલેક્ષ નાણાંમાં ગણવામાં આવે; પણ પોતાના ઉપયોગ સારું તે ખેડૂત પાસે અનાજ ખરીદી શકે; વાર્ષિક ખજાર ૬૦ રૂપિયા ગણાય, મંદિને બે દિવસ એને ચારે પગારે રબન મળે, સાધારણ રીતે મજૂરી આઠ કલાકથી વધુ કામ ન કરે, પણ ખાસ સંજોગોમાં દસ કલાક સુધી કરી શકે, પરંતુ કોઈ સંજોગોમાં સ્ત્રીઓ પાસે આઠ કલાકથી વધુ કામ ન લેવામાં આવે; વગેરે વગેરે આ કરાવેના નામુદાઓ હતા. આ કરાવે ઘડવામાં વાલોડના થી સમુખલાલ શાહે ખૂબ કુશળતા બતાવી. હળપતિ સેવકોએ આ વાટાઘાટોમાંથી પોતાની બંનેને ગાદ રાખવાનો સવમ દેખાડ્યો. એમની હાજરીથી ખેડૂતો કયાંક ઉદ્દેશાર્થ ન બન્ય એની એમણે કાળજી રાખી. એમણે તો ધણિયામાને ત્યાં ખાવાનો રિવાજ બંધ થાય અને મજૂરી રીલેક્ષ મળે એટલામાં સંતોષ માન્યો. એ લોકો એટલું બળવાતા હતા કે દીકરાના લગ્ન કરાવી આપી તેમ જ શેર ગમે તેટલું પણ ખાવાનું આપીને હળપતિઓને કામને સારું અર્ધ-શુદ્ધામ બવસ્થામાં રાખવામાં આવતા હતા.

જુનરામભાઈ વર્ગદ્વેષી?

હળપતિ અને એમને ચાકર રાખતા ખેડૂતોના પ્રથમ અંગે જુનરામભાઈ અને એમના સાથીઓની ભૂમિકા વર્ગદ્વેષ વધારવાની તો નહોતી જ. પણ એમની સહાનુમતિ હળપતિઓ પ્રત્યે હતી એ સ્પષ્ટ છે. જે સમાજમાં વર્ગદ્વેષ ફૂટી ફૂટીને ફાટેલા હોય તે સમાજમાં એક વર્ગ પ્રત્યેની સહાનુમતિ પણ બીજા વર્ગમાં ઉદ્દેશાર્થ પેદા કરે એ સ્વાભાવિક હતું. આ વિષય અંગે બે પ્રશ્નો અહીં જ ઠાંકી દેના ઉચિત છે. તેમાંની પહેલો પ્રશ્ન તો આ કાળનો જ છે, પણ બીજો સહેલ પાછળનો છે.

એક વાર ફેટલાક ખેડૂતોએ એક સભામાં જુનરામભાઈ અને તેમના સાથી થી અવેરલાઈ વિશે સરદાર પટેલને ફરિયાદ કરી કે આ લોકો ખેડૂતો વિરુદ્ધ હળપતિઓને ઉદ્દેશે છે. એમને ડાંગ બાજુ મોકલાવી આપો. અહીં રાખવાથી વર્ગદ્વેષ વધશે, સરદારે આ વાતને હસી કાઢતાં કહ્યું : ‘આ લોકો છે ત્યાં સુધી તો વર્ગ વિરુદ્ધ થાય એમ નથી એટલે આપણે રાખવો. એમનું અહીં રહેતું એ તમારા હિતમાં છે. આપણમાં દેવ કરવાને બદલે વને બચુ જેટલેવામાં મન પરાયો.’

જુનરામભાઈ બહારના?

સરદારનાં આ વચનોથી ખેડૂતો શાત થઈ ગયા હતા. પણ આર્થિક રીતે એમનું જીવન એવી વ્યવસ્થા પર આધાર હતું કે જેમાંથી હળપતિ મુક્ત થઈ બન્ય તો એમને એ કંઠે એ સ્વાભાવિક હતું. તેથી જ ફેર સરદાર મધ્યુ એનાથી થોડાક પહેલાં પણ આ પ્રથમ એક બીજા નાનકડી સભામાં જ્યાંથી આ હેમકે નેત્રે છે. એ સભામાં સુરત નિસ્વાના ફેટલાક અગ્રણી કાર્યકરોએ વાતવાતમાં ઉદ્દેશાર્થ જઈ જુનરામભાઈને એમ કહી દીધું હતું કે ‘તમે બહારથી આવેલા છો. તમે આ નિર્દેશ છોડી આપ્યા બંધ, પાછા ઘખતર બન.’ આ સાંભળીને એ સભામાં બેઠેલા નરહરિભાઈ પરીખ સારા ઉશ્કારા લીધા હતા. એકે જુનરામભાઈ શાત બેઠા રહ્યા બન્યા છે. આવે બે તરફનો ઉદ્દેશાર્થ સલામના પ્રમુખ શ્રી કાનજીભાઈ દેસાઈએ શાન્ત પાડયો હતો. પાછળથી દેવનાં આ પેઠી ફેટલાક લોકો જતા હતા ત્યારે જુનરામભાઈને ‘બહારના’ કહેનાર ભાઈએ એમ કહ્યા બદલ પોતાનો પત્તાનો વ્યક્ત કર્યો હતો. અને એ બાતમાં બંધત કરવા બદલ નરહરિભાઈનો આભાર પણ માન્યો હતો. ખાસ કરીને હળપતિઓ વચ્ચેના કામ અંગે આ રીતે જુનરામભાઈ સુરત નિસ્વાની ઉર્જાગિતા પ્રબળી રીકાના બેગ બન્યા છે. પરંતુ જુનરામભાઈ નિરપરજ રીતે આ કાંઈના સામે જવાબ આપ્યો નથી, અને સાંતિથી આવી આલોચનાને ખમી ખાધી છે.

આ આપો પ્રથમ માત્ર બારડોલીની એક સભાથી કે સરદારના કામદારો ઉકેલે એમ નહોતો. એ વ્યવસ્થા પાછળ વરગોની પરંપરા ને ટેક, આર્થિક સ્થાપિત હિતો, અને આ બધાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલું સાનસ કામ કરતું હતું. વળી અંતરનારના ખેડૂતો અને હળપતિઓ વચ્ચે શતી અકામચીનું લહિં વાળા ઘા કરી ઉધેડાતા હતા. હળપતિ સેવકોએ આવા વાતાવરણમાં કામ કરવાનું હતું. એક રીતે બેઠેલો તો રાત્રીપરજ સેવકોના કામ કરતાં આ કામ વધુ અધુરું હતું. રાત્રીપરજ લોકો પોતપોતાના ગામમાં તો બસુભતીમાં જ હતા. ત્યારે હળપતિઓ સેકંડો ગામોમાં જૂઠા ઇમારત, ઉર્જાગિતા લોકો સાથે વિખેરાયેલા પગથા હતા. રાત્રીપરજ જેમની પાચે જમીન હતી તેઓ એકંદરે આર્થિક સ્વતંત્રતા નો અનુભવ કરી શકતા, પણ હળપતિઓ પાચે દાડિયા રોજ સિવાય બીજો કોઈ આર્થિક આધાર નહોતો. હળપતિઓનાં કોઈ સંજોગો પણ નહોતા. આમ રાત્રીપરજમાં કામ કરનાર લોકો કરતાં હળપતિઓમાં કામ કરનાર સેવકોનું કામ પ્રમાણમાં અધુરું હતું. પરંતુ એક વાર રાત્રીપરજ સેવકનાં સેવાનાં મુશ્કેલી છોડાં ગયાં પછી એ લેવના સેવક હળપતિ સેવાનાં કામમાં મદદ ગયા.

વળી મુંઝાઈ રાજ્યમાં કોંગ્રેસ ગંભીર ડાળ રચવાનું ત્યાર પછી ને કાયદાઓ થયા તે પૈકી જે કૃષક રાનીપરજ ખેડૂતને મદદરૂપ થઈ પડે તેવા (દા.ત. ગણતંત્રપાણ) હતા. તેમ ખીલ્લ કૃષક હળપતિઓને મદદરૂપ થાય તેવાં હતા—રેકડ મજૂરી, ગણ-મુક્તિ) વગેરે. હળપતિઓને રેકડાણ સારુ ઘરગંડાણો દ્વારા મકાનોની વ્યવસ્થા કરવાની પ્રવૃત્તિ પણ સારી ચાલી. આમ હરિપુરા કોંગ્રેસ પછી વેડછીના વડલાની જેમ ડાળ વધુ પ્રગળ બની—હળપતિ સેવાની.

શિક્ષણના પ્રયોગો ઘાટ ધરે છે

હરિપુરા પછીનાં વર્ષોમાં વેડછીના શિક્ષણ પ્રયોગોએ વિશિષ્ટ આકાર ધારણ કર્યો.

વેડછીમાં ચૂતીભાઈએ નિવાસ શરૂ કર્યો ત્યારથી જ ખેડૂતોના અગ્રણીમાં નાનાં બાળકોની બાળવાડીની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઈ ગઈ હતી. અલખત તે કાળે તેને બાલવાડીનું નામ અપાડું નહોતું.

બાલવાડી

બાલશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં બાલવાડીની કલ્પના એ જુગતરામભાઈનું આગવું પ્રદાન છે. આગળ ઉપર આપણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આરંભના કાળે જ જુગતરામભાઈ પર સ્વીકૃતિનાથ કાકુરની શિશુ પુસ્તિકાની જેમ લાંડી હાપ પડી હતી તે ભોઈ ગયા છીએ.

મદામ મોન્ટેસોરીના પ્રયોગોમાં પણ તેમણે રસ લીધો. શ્રી ગિજુભાઈ બધેકા ભેડે એમને સગાભાઈ જેવા સંબંધ બંધાયો ત્યારથી બન્નેએ સાથે મળીને કૃષક બાળપ્રયોગી પુસ્તિકાઓ પણ તૈયાર કરી હતી તે પણ આપણે ભેઈ ગયા. બાલવાડી ગિજુભાઈના પ્રયોગોને ભારતનાં ગરીબ ગામડાંઓ સુધી પહોંચાડવાનો પ્રયાસ હતા. તેઓ કહે છે, ‘બાળકોમાં શિક્ષણમાં ઘડકાંમોને લગતાં તેમ જ પેટી આદિ ઉદ્યોગોને લગતાં નાનાં નાનાં કામકામોને ઉપયોગ કરવાં ભેઈએ એવી કલ્પના મને આવ્યા કરતી. મોટાં બાળકોનાં છુનિયાડી શિક્ષણમાં પ્રાપ્તિલોગ ને અલ્પત્વ’ સ્થાન ધરાવે છે તે જ સ્થાન શિષ્ય-શિક્ષણમાં આવ્યાં નાનાં નાનાં કામ-કામોનું છે એમ હું માનતો થયો હતા.’ વેડછીના બાળ-શિક્ષકોએ એ કલ્પના સાકાર કરી. વેડછી આગ્રમમાં જ તાલીમ પામેલાં દશરીભાઈને અને કાનલુભાઈ આ કામમાં ભેડાયાં હતાં. ત્યાર બાદ થોડો સમય ગિજુભાઈની અસરવાળા ભગવતી શેલત થોડો સમય આ ક્ષેત્રમાં આવી ગયેલા. દુભાઈએ તેઓ જુવાનીમાં જ ઈશ્વરના પ્યાર થઈ ગયા. પાછળથી વર્ષો સુધી બાલશિક્ષણે શેલતે આપેલી સેવાનું સ્મરણ કરતાં આગળ ઉપર મહીમાં બેઠે અનનપૂર્ણા મહેતાએ બાલવાડી પ્રવૃત્તિને વિસ્તારી. ત્યાર બાદ પોતાની કલ્પનાને બાલવાડી નામના પુસ્તકરૂપે જુગતરામભાઈએ અક્ષરરેકડ આપ્યો. ભારતમાં લખાયેલ બાલશિક્ષણ અંગેના ક્રેક સાહિત્યમાં તે સહેજે સ્થાન પામે એવું પુસ્તક છે.

જુગતરાત નઈ તાલીમ સઘે બાલવાડીની પ્રવૃત્તિને ટેકા આપ્યો અને વરસે વરસે ઉનાળાની રમણીમાં બાલવાડી શિક્ષણ શિપિર લરીને બાલવાડી પ્રવૃત્તિને એક નમૂનાનું રૂપ આપ્યું. આને તે આ શિગિરોમાં દાખલ થવા સાડુ સેકેડો લોકો રળ પડે તે પહેલાંથી જ આવેદનપત્રો લરી દે છે. સરકારની કાઈપણ પ્રકારની સહાયતા

વિના ચાલતી આ ક્રેક એવી પ્રવૃત્તિ છે જે આખા દેશને માર્ગદર્શન કરાવી શકે એમ છે.

છુનિયાડી તાલીમ

ખબની સરકારે આવી તે પછી તરત ગાંધીજીએ ૧૯૩૭માં વધીમાં શિક્ષણસાચીઓની એક પરિષદ ભરીને તેમાં છુનિયાડી તાલીમ અંગેની પોતાની કલ્પના સંગ્રહાવેલી. અલગ અલગ પ્રદેશની કોંગ્રેસી સરકારોએ શિક્ષણની આ ચેલનાને સ્વીકારી લેવાની નીતિ અખિતયાર કરી હતી. મુંબઈ રાજ્યે પાયાની ડેવલપ્મી સાડુ નરહરિ પરીખના પ્રમુખપણા હેઠળ એક ઘોડીની પલ્લ રચના કરી કીધી. જુગતરામભાઈ આ ઘોડીના એક સભ્ય હતા. વેડછી સાડુ છુનિયાડી તાલીમની કલ્પના નવી નહોતી. અમુક અંગ્રેજો તે ગાંધીજીની એ કલ્પનાના નમૂના પૂરા પાડી શકે એવાં ને થોડાં ક્ષેત્રો દેશમાં હતાં તેમાં વેડછીનું સ્થાન આગળની હરોળમાં આવે તેમ હતું. છુનિયાડી, ઉત્તર છુનિયાડીની શાળાઓ તે વેડછીમાં સ્વરાજ આપ્યું ત્યારે કે ત્યાર બાદ સ્થપાઈ, પણ વેડછીમાં શિક્ષણની ને કાઈ પ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી તે નઈ તાલીમના સિદ્ધાંત મુજબ જ હતી. એ આપું શિક્ષણ જીવન મારફત અપાતું હતું અને દરેક કામમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષક સમરસ થઈને પ્રવૃત્ત થતા. એ બે લાક્ષણિકતાઓ તેને નઈ તાલીમનું શિક્ષણ પુરવાર કરવા માટે પૂરતી હતી.

શિક્ષક તાલીમ વર્ગો

સ્વરાજ પહેલાના દિવસોમાં (૧૯૪૬-૪૭) વેડછીમાં છુનિયાડી તાલીમના શિક્ષકોના પાંચ માસના તાલીમ વર્ગો ચલાવવામાં આવ્યા. સુરત જિલ્લાના સ્કૂલ ઘોડીના અધ્યક્ષ તે વખતે શ્રી કલ્યાણજીભાઈ મહેતા હતા. આઝાદી આંદોલનના જુગતરામભાઈએ શાલીએ સુરત જિલ્લામાં છુનિયાડી તાલીમના વિકાસમાં જુગતરામભાઈને પૂરા સાથ આપ્યો. કલ્યાણજીભાઈ કુશળ વલીવટકર્તા અને સારા માયુસ-પારણ હતા. જુગતરામભાઈની ગાંધી-નિષ્ઠાના એ લારાભાર પ્રસન્ન હતા. તેથી એ લોકોએ છુનિયાડી તાલીમના પ્રયોગક્ષેત્ર તરીકે વેડછીની આસપાસનું ક્ષેત્ર પસંદ કર્યું હતું. વેડછીમાં એ શિક્ષકોને તાલીમ અપાતી હતી. રોજ સવારે બહાસકાઈમાં પાંચપાનાંની ડોલો ઉપાડીને સફાઈ કરતા જુગતરામભાઈએ લોકોને જીવન દ્વારા શિક્ષણ આપ્યું.

આદી શિક્ષણ

ખાદીકામનું ને શિક્ષણ ટેક આપેલથી જ ચૂતીભાઈએ શરૂ કર્યું હતું તેને જુગતરામભાઈએ શિક્ષણરૂપે સ્વરૂપ આપી દીધું. સારની જુદા જુદા આંક મુજબ કાંતવાનો અભ્યાસ કરી તે મુજબ હપતાવાર કાંતવાની તાલીમ વેડછીમાં અપાવા લાગી. પોતાના જેતરમાં કોગેલ કપાસ પર ગંધી ક્રિયાઓ કરી પોતાને ત્યાં જ વણી, એમાંથી વસ્ત્ર-સ્નાતલખી બનવાની પરંપરા તો વેડછીમાં ચાલતી જ હતી. ‘સંયુક્ત કાંતણ’ અને ‘સંયુક્ત ખાદીની પદ્ધતિ થરે કરીને તેમણે ખાદીનું શાસ્ત્રીય શિક્ષણ આપ્યું’. સ્પષ્ટ, સ્વચ્છ, કાર્યના વગેરે સમૂહ-જીવનનાં શિક્ષણાત્મક અંગે તો વેડછીમાં હતાં જ.

વેડછીમાં શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ સ્વરાજ્ય આવ્યું તે પછી વધુ થયો એટલે એનો વિચાર આપણે આગલા પ્રકરણમાં કરીએ.

આત્મિક સ્વરાજ પછી વેડછીના કાર્યકર્તાઓએ જે એક પ્રવૃત્તિ હોસભેર ઉપાદી લીધી તે હતી નવી સરકારે કરેલ પ્રગતિશીલ કાયદાઓને અમલમાં મુકાવવા સાડુ લોકોને તૈયાર કરવા. હળપતિ મુક્તિ, મકનુ રાદત અને ગળીતપાશે એ આવા કાયદાઓ હતા. આ અને આવા કાયદાઓનું અમલીકરણ સ્વરાજ પછીના દિવસોમાં વધુ નેવેરથી ચાલ્યું. નવી સરકારોને પોતાના કાયદાઓ જનતા સુધી પહોંચાડવા સાડુ કોઈ તંત્રની વરેર હતી. માત્ર સરકારી તંત્રથી આવા પરિવર્તનમાં કામો થઈ શકે તેમ નહોતું. લોકલેવ્યમાં જેમને સાડુ સ્થાન હોય અને લોકોને જેમને વિશ્વાસ સાંપડી હોય તેવા કાર્યકર્તાઓ મિત્રા આ કામ પાર પાડું સમગ્ર અથક થયું. વેડછી જેને દારખાંધી, હળપતિ મુક્તિ, મકનુ રાદત, ગળીતવ્યવસ્થા અને આવા કાર્યકર્તાઓ આપી દીધા. જેમ શિક્ષણ જેને વેડછી જેને એક નમૂનો સિદ્ધ થયું હતું. તેમ આ તમામ ક્ષેત્રોમાં પણ વેડછી જેને એક નવી પહેલ પાડતું હતું. વેડછી આગમના પ્રસિદ્ધિ વેલજલાઈ જેના કાર્યકર્તાઓ આ કાયદાઓના અમલ સાડુ દિવસ રાત એક કરીને ગામડાં ખૂદવા લાગ્યા. એમણે ટેર ટેર સ્વરાજની આ હવા પહોંચાડી દીધી. ટેરા બપોરે શાળકારણી નેતાઓની ફસાવુ સી અને અંગેનેની નેતાનિતિને લીધે કોમી વિખવાદમાં સળગતો હતો ત્યારે વેડછી જેને આ સ્વરાજના સુવર્ણ પહેવાની ઉપાની આના પ્રવર્તતી હતી.

૧૮ સ્વરાજ્ય આપ્યું ગાંધી ગયા

૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭. ભારતનાં સાત લાખ ગામ જે તે દિવસથી જ સાડા પાંચ લાખ થઈ જવાનાં હતાં, તેમાંનું એક ગામ વેડછી. વેડછી ગામનાં આવાલજદ ટી પુત્રય સી કોઈ આ દિવસ હજે એની વાટ નેઈ રહ્યા હતાં. સામાન્ય રીતે નવ વાગતાંમાં તે નિદ્રાદીને ખેળે પોઠી જનાર આશ્રમગામીઓમાંથી કોઈને આજે હાથ આવે એમ હતું નહિ. સી ઘડિયાળના કંટા લણી નંબર કરી નેઈ રહ્યા હતા. બારના ટકારા પડે એની આગર નયને વાટ નેવાતી હતી.

વેડછી વાટ જોનું હતું

વાટ નેનારામાં પ્રાચણાળી વેડછીમાં લણુતા અને વેડછીના જોડુળ વેડછીના ઇનાલસખાં રહેનાર નાનાં જુલકાઓ હતાં. દેહ સાસ પહેલાં જ પ્રાચણાળી જવાગદારી સંભાળનાર મોદવલાઈ અને નારાપણુલાઈએ આ ગાળોકોને સ્વરાજની વાતો કરીને આ રટિયાળા કિર્નની વાટ નેતા કરી મૂકવા હતા. નારાપણુ સાડુ જે દિન એવડા મહત્વનો હતો. એ એક તરફ આઝાદીને જન્મદિન હતો તે બીજી તરફ એ આઝાદી ખાતર ક્રિષ્ટિય જેલમાં પોતાના પ્રાણ પાશરનાર પિતા મહાદેવલાઈની એ છઠી ગુપ્તતિય પછી હતી.

વાટ નેનારામાં પચાસેક નેટલા નિશોરો હતા, જેમણે પોતાના મોટેરાઓ પાસે આઝાદીની લડાઈની વાતો વાળેતરમાં જ સાંભળી હતી.

વાટ નેનારામાં એ જાહેનો પણ હતી જેમણે ૩૦-૩૨ કે ૪૨ ની લડતમાં આગળ પડતો અને જાડાહૂરી લારેથી હિસ્સો લીધો હતો. સુરજબહેન, ગંગાજહેન, દશરથજહેન, ગણુજહેન, દંડાજહેન, લક્ષ્મી-૧-૧-૧૧

જાહેન અનપૂર્ણ વજેરે લાગણીભરેલો ટુંબે આ દિવસની વાટ નેઈ રહ્યાં હતાં.

વાટ નેનારામાં નાણુલાઈ, કાનજલાઈ, વેલજલાઈ, મગનલાઈ, જગનલાઈ, નાણુલાઈ અને ચીમનલાઈ, જેવા કાર્યકરો હતા, જેમણે મહિનાઓ કે વરસો સુધી જેલવાસ મેગરની કે બીજાં કંઈ વેડીને સ્વાતંત્ર્યદર્શમાં પોતાનો નેલવાસ ઉલિસાગ આપ્યો હતો. અને વાટ નેતા હતા જુગતરાજલાઈ જેમણે પોતાની ક્રિસ્ટીની પૂરી પા સહી આઝાદીના આ પવિત્ર યજ્ઞમાં પોતાની બંતને લેગી લીધી હતી.

દેગ વિભાજિત થતાં હતા, અને પૂર્ણ સ્વરાજ ખંડિત થતું હતું એને વિશે આ સૌ લોકો ખિનન હતા. આઝાદી પહેલાના થોડા મહિનાઓમાં હતાર હિન્દુસ્તાનમાં ફાટી નીકળેલી કોમી હિંસાના વિચારથી આ લોકોનાં કાળજાં ટકવાનાં હતાં, એ સાડુ પછુ છતાંય ૧૪મી અને ૧૫મી ઓગસ્ટ વચ્ચેની રાતે એમની છાતી આનંદ-વિભોર જ હતી. આઝાદીના આગમનાં એધાણુ એ નિરાશા અને ચિંતાની સૌ કાસિઆને વિષેરી નાખે તેવા ઉલ્લાસ જગવતાં હતા. બરાબર બારને ટકારે વેડછી આગમનો થઈ શું છીયો, જાણે સ્વરાજ્યના ચિરિન્કાધરમાં ઘંટારવ થતો ન હોય !

વિચાર્યોએ મયાલ સરથસ કાઢ્યું. રાતનું ક્ષીત વાનાવરણુ મહાન્યા ગાંધીજી કી વ્ય, 'ભારત માતાજી વ્ય' અને 'આઝાદ હિંદ કિંદાગાદ'નાં નારાથી શું છી લેયું. આકાશમાંથી ફેરે પણ બળી તારક નવને આ દશ્ય નિહાળી રહ્યા હતા. મહાભારત યોદ્ધાં એનમહેરાનાં વૃક્ષો આ દશ્ય નેઈ રોમાંચિત થઈ જે કંઈ અનુભવના હતાં તેનાથી તેનાં પીળાં કુસુમો વગડી રહેતાં હતાં.

તે રાત્રિએ આખા દેશમાં ટેર ટેર અપૂર્વ હિસાહનાં દરબો નેવા મળ્યાં હતાં. કયાંક હિંચાળોને આંટી બધ એવી કીલાખતો હતી, કયાંક આનંદપાછ હતી; કયાંક મિત્રબાનીઓ હતી, કયાંક બલસાઓ હતા; કયાંક હવે સમક્ષેના હતા, કયાંક મુશાધરા હતા.

પણ ગાંધી કયાંક બીજે

પરંતુ આઝાદીના આ આગમન પાછળ જે એક માણસનાં તપે વહુમાં વધુ ગળ કહ્યું હતું તે માણસ આજે દિલ્હીના રાજસુસ ઉત્સવનાં નહિ, પણ દમકતાની ગલીઓમાં ઘાતિય જખતો કરી રહ્યો હતો. વેડછીને આ પ્રસંગની ગંભીરતાનું પણ સતત ભાન હતું. તેથી જ વેડછીએ પોતાના કુવાન કાર્યકર પ્રણુલાઈ પહેલેને ગાંધીજીની નેઆખલી માયામાં મોકલી આપવા હતા.

વેડછીએ આઝાદીના આગમનને વધારી લીધું અને આઝાદ ભારતની કૃષકસ સાથે એણે પોતાનાં પગલાં પાડવા મંડિયા.

કોમી વિખવાદના મુળમાં

વેડછીને આરંભથી જ હું કે આપનાર, અને એની નાનીમેટી સી પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેનાર આશમના વડીલ સરકાર પચેલ સાડુ આઝાદીનાં આ પ્રથમ સાસ ખૂળ આકરી કસોટીના હતા. આઝાદ ભારતના પ્રથમ મુદમખાન વરીકે કામદાર અને વ્યવસ્થા જાળવવાની તેમની યુખ્ય જવાબદારી હતી. દેશને કોમી રમખાણુથી બચાવવા સરકારની જાણારી ગાંધીજી જેમ અનવરત કામ કરી રહ્યા હતા,

તેમ સરકારની અંદરથી દેશને કોમી દાવાનળને જોડાવવા સરદાર અને પંડિત નહેરુ કામ કરી રહ્યા હતા. આ પ્રયાસમાં તેમને સ્વતંત્ર ભારતના પ્રથમ ગવર્નર જનરલ લોર્ડ લુઈ માઉન્ટબેટનનો પણ પૂરો સાથ હતો. પરંતુ કોમી વિખવાદ પાછળ વધેના ઇતિહાસ હતો. હિન્દુઓના અતિવાદ, મુસ્લિમોના સંપ્રદાયવાદ અને એ જોએના 'વહેડી'ની રાજ કરોના સૂરમાં ગાનનાર સામ્યવાદ એ વિખવાદના પાયામાં હતો. હિંદના લાગલા અંગે જે પરિસ્થિતિ સર્જાઈ તે સર્વવ્યાપી મુસ્લિમ લીગના નેતાઓની કોમી વિખવાદને આધારે પોતાની સત્તા સ્થાપવાની મહત્વાકાંક્ષા અને હિન્દુઓ વિશે દુષ્ટ, ચંકા અને ડર હતાં. ક્રેસિના નેતાઓમાં આઝાદીની લડાઈમાં વર્ષો ગાળ્યાં પછી આવેલા થાક અને પોતાની જ હયાતીમાં દેશને આઝાદ જોઈ જવાના અભરખા અને દેશને વધુ હિંસામાંથી બચાવવાનો લોભ અને વિલાબનથી થનાર વધુ વ્યાપક હિંસા અંગે આંદોલન ન આવવાની અશ્વદૃષ્ટિ હતી. તેમ ત્રીજી તરફથી ક્રેસિનાને કોઈ પણ મોટા વિરોધ કરવાની ને દેશનું વિલાબન કરવાની અંગ્રેજ નોકરશાહીના એક વર્ગની ચોક્કસ નીતિ પણ બચાવનાર હતી.

શાંતિ સેનાપતિની શકાદત

ગાંધીજીએ તો આઝાદી પહેલાંના કેટલાક માસ અને ત્યાર બાદ અંતિમ ધડી સુધી શાંતિકાંક્ષે જ પોતાનું તન મન અર્પી દીધું હતું. કલકત્તામાં શાંતિપ્રયાસો અને ઉપવાસ, નોઆખલીમાં 'એકલો જાને' પદયાત્રા, ગિહારનાં તોફાનોની વચ્ચે ધૂમકુંડ, દિલ્હીમાં શાંતિ સ્થાપનાના પ્રયાસ અને ઉપવાસ, માર્શનસલામાં યોગ સંકેત અને છેવટે માર્શનસલામાં જતાં સામી છાતીએ રામનામ સ્મરી ગોળીના શિકાર થયું એ એમના અંતિમ શાંતિપર્વના ભવ્યકરુણ પ્રસંગે હતા.

વેડકીએ આઘાત કેવી રીતે ઝીલ્યો?

આખા દેશની માફક વેડકી પણ આ રાષ્ટ્રીય આક્રંતથી સમસમી ઊઠ્યું. પરંતુ રાષ્ટ્રપિતાના દેહાવસાન અંગે વેડકીને શોક પોતાની આગમી રીતે પ્રગટ થયો.

ગાંધીના હત્યારાને ફાંસી ન હોય એવા અવાજ ઉઠાવનારામાં સૌથી વધુ બળશીલ નામ છે ગાંધીજીના ત્રીજા પુત્ર શ્રી રામદાસ ગાંધીજી. રામદાસભાઈએ પોતાના પિતાની લાગણીઓ પિછાણી સરકારને અપીલ કરી કે આવી સજા ન દેવામાં આવે. રામદાસભાઈજી આ કૃત્ય એ ખરેખર એમને ગાંધીના પુત્રજી સ્થાન અપાવે તેવું હતું. આ બાજુ વેડકીમાં જુગતરામભાઈના મનમાં પણ આ જ વિચાર ઝોળાતા હતા. પરંતુ તેમણે યુગમત્રાસ્ય પાસે કેવળ પોતાની વાત સાથે પહોંચવા નહોતા માગતા. તેથી તેમણે એ વિચાર પાછળ લોકોની સમિતિનું પીડબળ ઊછું કરવા પ્રયાસ કર્યો. ગાંધીજીના અસ્થિ આખા દેશની શેઠેડા નદીઓમાં પથરાવવામાં આવ્યા તેમાંની એક નદી વેડકી પાસેની ઝાંખરી નદી પણ હતી. જેને જુગતરામભાઈએ વાલીશિ નદી એવું શ્યાળું નામ આપ્યું હતું. ગાંધીજી ૧૯૨૪માં વેડકી આવ્યા ત્યારે આજનાં સ્વરાજ આશ્રમનાં મકાનો તે બંધાર્યાં પણ નહોતાં. નદીને કાંઠે એમની સલા થઈ હતી. તે નદીમાં ગાંધીજીના અસ્થિઓના જ અવશેષ વેડકીને લાગે આવ્યો હતા તેનું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું. તે વખતે ભેળી થયેલી વિશળ

ગેદનીમાં ૭૮ ગાયડાંના લોકો આવ્યાં હતાં. આ ૭૮ ગાયડાંના લોકોએ સાથે મળીને કરાવ કર્યો કે ગાંધીના હત્યારાને યશુદેવ ન થવો જોઈએ.

અલગત શ્રી રામદાસભાઈની અપીલની માફક આ અપીલ પણ સરકારના ગહેરા કાન ઉપર જ પડી હતી. સરદાર વલ્લભભાઈ માટે ગાંધીજીની હત્યા એ અત્યંત રીતે ત્રા બારે શોકરત્રી વિષય હતા જ, પણ બહેર રીતે ખબર એ એમને સાડુ ભીખુ આપવાને વિષય થઈ ગયો હતો. ગાંધીજીની સરદારની બચાવદારી એમ જુઓ તે અહંસનાલયની કહેવાય. થોડા દિવસ આગાધિ એમની પ્રાર્થના સલામાં યોગસંકેત થયો તે સરકાર સાડુ એક નાટિક સમાન હતો. એથી એટીને સરકારે એ પાકા બંદોબસ્ત કર્યો હોત તે કદાચ ગાંધીજીની હત્યા ટાળી શકાઈ હોય એવી લાગણી ખાસ કરીને દેવાના સમાજવાદીઓએ વ્યક્ત કરી હતી. —શ્રી જ્યપ્રકાશ નારાયણે આ મતલબનું સ્પષ્ટ નિવેદન જ કર્યું હતું. આ નિવેદનની ચોટ સરદારના હૃદયમાં જોડી લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. ગાંધીજીની રીતે ગાંધીજીની સલામતી સાડુ ગોકલજ કરેલી. પણ ખુદ ગાંધીજીએ જ માર્શનસલામાં આવતા લોકોની બડતી લેવાની સમ્મત મનાઈ કરીને સરદારનું કામ લગભગ અશક્ય કરી મૂક્યું.

બ્યારે એક તરફથી ગાંધીહત્યાની પ્રતિક્રિયા તરીકે ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ-વિરોધી હુલ્લેડા ફાટી નીકળ્યાં હતાં, ખીજી તરફથી સરકાર સલામતી બળવવામાં ગાફેલ હતી એવા આક્ષેપો બહેર રીતે કરવામાં આવ્યા હતા, તે વખતે સરકારને સાડુ ગાંધીના હત્યારાને ફાંસી ન દેવા જેવું ગાંધીવાદી અને સાત્ત્વિક પગલું ભર્યું એ લગભગ અશક્ય જ હતું. સરદારે એમ ન થઈ શકે એ વાત જુગતરામભાઈને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં બજાવી દીધી અને ત્યાર બાદ જુગતરામભાઈએ પણ આ બાળતમાં કોઈ હિસચાલ કરી નહિ. સરદારનો નિર્ણય એટલે છેવટેનો નિર્ણય એ જુગતરાની પરંપરાને જુગતરામભાઈ સાનતા હતા. અને પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ કોઈ કામ થાય તો એ બાળતમાં મૌન સેવવાની જુગતરામભાઈની પ્રકૃતિ હતી.

શોકનું બન્યું સ્તોત્ર

પરંતુ ગાંધી શોકની લાગણીએ જુગતરામભાઈના કવિ હૃદયમાં નવો આશ્વાસ લીધો. એમણે ગાંધી સ્મરણ અંગે એક સ્તોત્ર રચ્યું જેનો આદર આમ થતો હતા :

એનું જીવનકાંઈ અપાંડ તપો
અમ વચ્ચે ગાપુ અમર રહે.
એના જીવનમંત્ર સમી ચરપો
પ્રભુ ભારતમાં ફરતો જ રહે.

આ સ્તોત્રને લોકોની લાગણીને સારી રીતે ઝીલી હતી. તેથી તે ટૂંક જ સમયમાં લોકોના હૃદયમાં ઝીલાયો અને કંઈ ચડી ગયો.

આ સ્તોત્રે વેડકીની પ્રાર્થનામાં નિયમિત સ્થાન લીધું. પાછળથી બ્યારે વિનોબા પોતાની શાંતિયાત્રા દરમિયાન વેડકી આશ્રમમાં આવીને થોડા દિવસ રહ્યા ત્યારે તેમણે માર્શનમાં આનું સ્તોત્ર નિત્ય પાઠ સાડુ દાખલ કરવા બલ હળવી દીધી કરી હતી. એમણે કહ્યું કે આ પ્રકૃતિને એમને પ્રત્યે ગમે તેટલી શ્રદ્ધા હોય તોયે છેવટે પ્રાર્થનામાં આ પ્રકરની વ્યક્તિપૂર્ણ દાખલ ન થાય. ત્યાર બાદ

એ સ્તોત્રો નિત્ય-પાઠમાંથી નીકળી ગયા હતા. અલગત ગાંધી હત્યાના સ્મરણ તરીકે દર શુક્રવારે તે સ્તોત્રો વેડછી તેમ જ એનાથી ડોરિત બીછ કેટલીક સંસ્થાઓની પ્રાર્થનામાં હજી પણ વપ્તુવજન તો તેને કહીએના લગ્નની સાથે સ્થાન પામે છે. આ બાળ વિનાશ અને જીવનરામભાઈ વચ્ચે કોઈ સંવાદ કે વિવાદ થયો ન હતો. વિનાશએ પોતાની વાત એક પ્રાર્થનાપ્રવચનમાં ખૂબ નમ્રસ્વથી કહી હતી અને જીવનરામભાઈએ પોતાના સ્વસ્થાપ મુજબ એ બાળનામાં મૌન સેવ્યું હતું.

ખાદી મેળા બન્યા ગાંધી મેળા

પરંતુ ગાંધી સ્મરણવૃત્તિ વધુ મગદ પગેજી જીવનરામભાઈએ વિનાશ પાસેથી ઉપાડ્યું. વિનાશએ ગાંધીજીની શ્રદ્ધ સલાઓમાં એવી લાગણી વ્યક્ત કરી કે ગાંધીજીના સ્મરણમાં દર વરસે મેળાઓ ભરાવા નોંઠેએ અને એમાં પોતાની યદ્યોગિ તરીકે લોકો એક એક ચૂપચાપની આદી આવે. એમણે એને ‘ચત્રાંગિ’ એવું નામ પણ આપ્યું અને એવી કાવ્યમય કથના પણ કરી કે આ ચત્રાંગિસિંધી કોઈ વાર સૂર્યકૃત પર્વત રચારી. આ કથના જીવનરામભાઈને મજી મઠે. ગાંધીસ્મરણના મેળા થવા લાગ્યા તં પહેલાં વેડછી શ્વેતમાં અવારનવાર ખાદી મેળાઓ ભરાતા. આને તેમણે ગાંધીમેળા નેડે નેડે કીતા અને ગાંધી મેળાઓએ વેડછી શ્વેતમાં વર્ણવર્ણ ઉત્સાહથી ઊગવાના ઉત્સવોજી સ્થાન લીધું. આજે આખા દેશમાં દક્ષિણ શુન્દરતા નેરા વિશાળ ગાંધીમેળા બીજી કળાંય થતા નથી. આ મેળાઓ નિમિત્તે વરસો વરસ આખા શ્વેતના કાર્પેટમાં એ ભેગા થાય. છાનશાદી ઉતર છુનિયાદી શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને સિદ્ધાંત ટોળે ગળે અને આસપાસની યદ્યોગિ જનતા બેસે. ગાંધી મેળા એક જ સ્થાને ન રાખતાં વરસો વરસ અલગ અલગ સ્થળે ભરવાના વિચારને લીધે આખા શ્વેતમાં અર્પવ ઉત્સાહ પ્રસારી દેતા. ટેર ટેરથી વિદ્યાર્થીઓ અને સિદ્ધાંતની મંડળીઓ ‘સર્વોદય પંથવાસિયા’ દરમિયાન પદયાત્રાઓ કરીને ગાંધી મેળામાં પહેાંચે એને લીધે પણ મેળાના વિદ્યાર્થીઓ સાડુ અને જ ગાયે-મધી પદયાત્રા પસાર થઈ દેાય તેને સાડુ સ્મરણીય બની રહે. આ મેળાઓ સાડુ બારડોલી સ્વરાજ આગ્રમના શ્રી ઉત્તમચંદ શહ-ના સંયોજક હેળ એક કામથી વ્યવસ્થાપક સમિતિ રચાઈ અને વરસો વરસ દેશના બીજા ભાગમાંથી કોઈ ને કોઈ વિખ્યાત ગાંધીજીને મેળાનું પ્રમુખપદ સલાવાવા નિમંત્રી લાવે છે. આ મેળાઓમાં વિશાળ પ્રદર્શનો અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો થોભાય છે અને દર વરસે તે વખતની પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને એની ઉપર ગાંધીદષ્ટિજાલુથી મગસ પાડવા કરાવે પણ થાય છે. રાગિના સનેરજન કાર્યક્રમો વખતે તો આ મેળાઓમાં કેટલીક વાર લાખ-લાખ જટલી લેન્ડમેનની યજ્ઞ ભગી છે.

સત્યાગ્રહિના કાર્યક્રમે પણ દક્ષિણ જીવનના મેળાઓમાં સાડુ નેર પડકર્યું હતું. એક ઢાળે સૂતરની હબરો આંટીઓ એમાં એકકી થતી અને નાનો સરખો સૂરકટ ત્યાં રચાતો. ગાંધી મેળાઓમાં ગાંધી શતાબ્દી વર્ષ પછીને, એટલે કે ૧૯૭૦ના ફેબ્રુઆરી માસનો વેડછી મુકામે ભરાયેલા મેળા લગભગ ૨૮,૦૦૦ કાંતનાર લોકોના સામૂહિક સમયને ઊસા કરેલા દશને લીધે ચિરસ્મરણીય રહેશે. આ સફળતાનું કૃત્ય તે કાળની સુરેશ ગિલ્લાની શિલ્પ સમિતિના

પ્રમુખ અને જીવનરામભાઈની મંડળીના એક સભ્ય શ્રી અલ્પલાઈ શહાના કુશળ આયોજન, ગાંધી શતાબ્દી વર્ષના ઉત્સાહ અને સેકંડો કાર્યકર્તાઓનાં પારાવાર પરિશ્રમને કળે જાય એમ છે. એ મેળામાં હાજર રહેલા સિસિલીના ગાંધી ગણુતા દાનીયો દેલ્લી કાંતનારાઓનું આ સહુદવત્ દશ્ય નોંઠેને એટલા પ્રભાવિત થયા હતા કે આજે પંદર વર્ષે પણ એ બ્યારે મળે છે ત્યારે એ દશને યાદ કર્યાં વિના રહેતા નથી. એ મેળામાં શાંતિસિંકાએ કરેલા વૃદ્ધારાણુની તૈયારી તરીકેનું શ્રમદાન, એમના વ્યાયામના પ્રયોગો, નાનાં બાળકોને બાળમેળા વગેરે પણ આગવી વિશેષના ધરાવતા હતા. સાડુ પૂડો તો એ મેળામાં બીજા પણ લગણુ ગાંધીમેળાની જેમ બાળકો અને કિશોરોની હાજરી એટલી મોટા મોટા પ્રમાણમાં હતી કે એ લોકો જ આખા મેળા પર હાથી ગયા હતા. પરિણામે એ મેળાના પ્રમુખને એણે મંદનત કરીને તૈયાર કરેલ ગંભીર અધ્યક્ષીય લાપણુને કોરે મુશીને વિદ્યાર્થીઓને અનુકૂળ એવું સ્વદાન લાપણુ કરવું પડેલું!

અર્ધા જ ગેડપૂર્વક નેપ લેવી થટે કે સત્યાગ્રહિને સૂરકટ પર્વત આગ્રમલના ગાંધીમેળાઓમાં પહેલા જેએ લખ્ય રહી નથી. આખા શ્વેતમાં વસ્ત્રસ્વાલકળી ખાદી પહેરનારા અને કાંતનારાઓમાં આવેલી એટલી અસર સૂરકટ પર પણ સ્પષ્ટપણે પડેલી જાયણ છે.

૧૬ આખાહીના ઘડતરમાં

ગાંધીહત્યાના કાદા આઘાત પછી ધીમે ધીમે આખા દેશના સર્વ ગાંધીજીનેતા જીવનમાં સ્વસ્થતા આવવા લાગી તેમ તેમ લોકો પોતપોતાના શ્વેતમાં સ્વતંત્રતાને વિકસાવવાના પ્રયામે આઘ્યા.

ગાંધીજીનેતા ગાંધીકર્મોમાં મન પરાયન

પંડિત જવાહરલાલજીએ દેશની વિદેશનીતિમાં શૂદનિરપેક્ષતા અને પંચશીલના સિદ્ધાંતના દાખલ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય શ્વેતે ભારતને એક આગવું સ્થાન અપાવ્યું.

સરદાર પટેલે સેકંડો રાજ્યસભાએ પોતાની સૂઝ અને કુનેહથી એક કરી આખા દેશને રાજનિતિક એકતાના સૂત્રમાં સાંધી દીધા અને નોકરશાહીનાં જુદાં જુદાં તંત્રોને પણ દેશની આશર્યક્તા મુજબ નવું રૂપ આપવાની પ્રયાસ કર્યો.

વિનાશ જેવા રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓએ આખા દેશમાં શાંતિયાત્રા કરી. શરણાર્થી લોકો વચ્ચે સેવાકાર્ય કરી પત્રનારના પરધામમાં પલાંડી લગાવી કાંચ પોતીના પ્રયોગોમાં મન પરાયનું.

દિશારલાલ સરશ્વાળા જેવા તત્ત્વચિંતકોને માથે ગાંધીજીનાં હરિજન પત્રોજી સંપાદન કાર્ય આપ્યું અને સ્વામી આનંદના શબ્દોમાં ઘણીવાર તો એમ. કે. જી. (મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી) ની જગ્યાએ ક્યારે કે. જી. એમ. (દિશારલાલ ઘનસ્વામલાલ સરશ્વાળા) આવી ગયા એ બળરેય ન પડે એટલી સહજતાથી દેશ અને દુનિયાના તાત્કાલિક પ્રશ્નો આંગે ગાંધીદષ્ટિએ માર્ગદર્શન આપવા માંડ્યું.

નરહરિ પરીખ આ જ કાળ દરમિયાન અતિગંભીર માંદગીમાં પડકાયા પણ એમાંથી બહાર નીકળી તેમણે પોતાની અનેકવિધ પ્રયત્નો આરોપી લઈ માત્ર લેખનકર્મમાં મન પરાયનું અને પોતાના સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યનું સર્જન આ માંદગી પછી જ કર્યું.

ગાંધીજીના સચિવ શ્રી ખારેલાલે પણ લેખન પ્રવૃત્તિમાં જ ચિત્ત એકાગ્ર કર્યું. એમણે ગાંધીજીના જીવનચરિત્રને આધારે ઠેસલાક એવા થંચે લખ્યા કે જેની તુલના મહાકાવ્યો બેઝ થશે.

ગાંધીજી સાથે સંબંધ રાખનાર ગાંધીજીનોત્તુ એક સંમેલન માર્ચ ૧૯૪૮ માં સેવાશ્રમમાં ભરાયું જેમાં સર્વેદ્ય સમાજ નામની એક વિશેષ નિયમ-બંધનોથી મુક્ત એવી સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. એ જ સંમેલન વખતે ઘણેલી ચર્ચાઓને આધારે ગાંધીજીએ સ્થાપેલી ઠેસલીક રચનાત્મક સંસ્થાઓએ વિલીન થઈને અખિલ ભારત સર્વ સેવા સંઘ નામની સંસ્થા સ્થાપી. જેણે પાછળથી સર્વ ગાંધીવાદી સંસ્થાઓમાં સુખ્ય સ્થાન લીધું. સર્વેદ્ય સમાજ પોતાની પ્રવૃત્તિઓને વરસો વરસ સર્વેદ્ય સંમેલન ભરવા પૂરતી મર્યાદિત રાખી.

આમ સૌ ગાંધીજીને એ પોતપોતાની રીતે ગાંધીકાર્યોમાં પોતાનાં મન પડેલાં, જીવનરામભાઈ અને તેમના સાથીઓને સારુ ગાંધીજીના ગયા પછી કોઈ નહું કામ શોધવાનો પ્રશ્ન નહોતો ઊઠતો. કારણ તેઓ પહેલેથી જ ગાંધીકાર્યમાં ખપેલા હતા. એમને સારુ પ્રશ્ન ઊભો થતો હોય તો તે નવી પરિસ્થિતિ અને નવા પ્રશ્નો સાથે પોતાની પ્રવૃત્તિને કેમ બેઝી એ થતો હતો.

નવા યુગનાં નવાં રચનાત્મક કાર્યોમાં

૧૯૩૭ માં પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપ્યું ત્યાર પાદ જેમ વેડછીએ પોતાની પ્રવૃત્તિને નવી સરકારની નવી નીતિઓને અમલમાં મૂકવામાં મનની મદદ કરી હતી. તેમ સ્વરાજ્ય પછીની નવી સરકારની નીતિઓ બાંધવામાં પણ બન્યું. જીવનરામભાઈના શબ્દોમાં, 'મુખ્યભૂત સંઘીયરોએ સ્વતંત્રતાને શોધે એવા કંઈ કંઈ કાનૂનો કરવા માંડ્યા. અસ્પૃશ્યતા નિવારણના, નશાળાંધીના, કરજ અને અણિત નિયમનના. આગળ ઉપર વળી ખાદી આશોભીઓને ઉત્તેજન આપનાં પોઈ બનાવ્યાં, જિલ્લે જિલ્લે ગાંધીજીના સર્વેદ્યનાં કાર્યો વિકસે તે માટેની સર્વેદ્ય ચોજનાઓ ઘડી કાઢી... અમે વેડછી અને અન્ય આશ્રમોના આશ્રમવાસીઓએ પણ આ નવા યુગનાં નવાં રચનાત્મક કાર્યોમાં પૂરી શકિતથી મુકાવ્યું.'

સર્વેદ્ય ચોજના

મુખર્થ સરકારની સર્વેદ્ય ચોજના એક અનોખી ચોજના હતી સમાજના સૌથી નીચલા સ્તરના લોકોની સેવાની આવી ચોજના બીજી કોઈ સરકારે ઘડેલી બહુમાં નથી. મુખ્યમંત્રી બાળાસાહેબ ખેર, મદ્યલ પ્રધાન મોરારજીભાઈ અને સહકારમંત્રી લેકુંભાઈએ બેઠા ઘઈ આ ચોજના ૧૯૪૮માં વિચારી કાઢી. પ્રદેશના લીણેલા આર્થિક અને સામાજિક રીતે પછાત મિસ્ત્રાઓનાં ૪૦-૫૦ ગામે લઈને એમને સર્વેદ્ય માર્ગે આગળ વધવામાં મદદરૂપ થવા સારુ આર્થિક મલકતો આપવાની આ ચોજના હતી. તેનું સંચાલન કોઈ રચનાત્મક કાર્યકર્તાને સોંપીને તેને કામમાં ઠીક ઠીક જૂટ આપવામાં આવી હતી. સરકાર તરફે ચોજનાનું કોઈ આકર્ષક ધર્યામાં આપ્યું નહોતું. તે ક્ષેત્રની શાળાઓ આ ચોજનાને સોંપીને તેમાં સંચાલકની કામગીરી મુજબના શિક્ષકો મુકવાની પણ સર્વેદ્ય ચોજનામાં સ્પેશલાઈ હતી. આવી એક ચોજનાના સંચાલક બનવા તરફે પોતાની મનોમાલવા સમજવતા જીવનરામભાઈ કહે

છે, 'સરકારને પૈસે ચાલનારી ચોજનાના સંચાલક બનવા બાબત મને પ્રથમ ચંકા લાગી, પણ આ ચોજનામાં સંચાલકને સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા આપવાની તેમણે ખાતરી આપતાં મેં સ્વીકાર કર્યો. મેં મારા મનમાં દલીલ કરી કે જો ગાંધીજીના સમારકો સૌ પોતપોતાની ભાવના પ્રમાણે કરી શકે તો સ્વરાજની સરકાર, જે તેમની જ કૃતિ છે, તેઓ પોતાનાં સાધનો વડે પોતાની ભાવના સુજળતું સમારક કેમ ન કરે?'

માંડવી તાલુકાનાં યાળીચેક બેઠલાં ગામો સર્વેદ્ય ચોજના સારુ પસંદ થયાં. જીવનરામભાઈએ પોતાના સાથી ઉપસંચાલક તરીકે શ્રી મકનજીબાબાની પસંદગી કરી. મકનજીબાબાએ બારોડાથી આશ્રમના દિવસોથી જ જીવનરામભાઈને પૂરો સાથ આપ્યો હતો. એમનું જીવન ત્યાગમય અને ધક્કયારી હતું. પોતાને સારુ તેઓ ચોજનામાંથી કશી આર્થિક સહાયતા લેવાના નહોતા. માંડવી તાલુકાના ગામોને ગામો તેઓ કરી વળેલા હતા. દરેક જગ્યાએ એમને વિશે લોકોના ચિત્તમાં માન હતું. મકનજીબાબાના હાથ નીચે ખેતીવાડી ખાતામાંથી નોકરી છોડીને આવેલા શ્રી જુહાભાઈ પટેલ અને ઈન્જનીરી વિજ્ઞાની ક્ષિત્રે મેળવેલ શ્રી ગિજુભાઈ દવેને કામ સોંપવામાં આવ્યું.

જીવનરામભાઈ અને તેમના સાથીઓએ પોતાના અનુભવ અને માંડવી તાલુકાના આદિવાસીઓની જરૂરિયાતોને ખ્યાલ કરીને સર્વેદ્ય ચોજનાનું માળખું ઘડી કાઢ્યું, તેમાં કાંતણ વણાટનું શિક્ષણ; આદિવાસી ગામોમાં નાના રસ્તાઓ અને પુકો બનાવી આપવા (આ કામમાં આશ્રમને પોતાના જમનું ઉત્સાહથી વગર વળતરે દાન કરતા; ગામલિત ખાતર જોયરની જમીન સાથે કરવામાં મદદ આપવી; ખેતરોને સમતલ બનાવવા તથા તેમાંથી ચોમાસાના પાણીના નિકાસ સારુ કંસ કાઢી આપવા; ગામના નાના કાયા કૂવાઓને પાક બનાવી આપવા; જોડશ સુધાર માટે ભૂતિવંત સાંઠ આપવા; છંટ નળિયાં પાડવાને ઉલોગ શીખવવા; આ ક્ષેત્રની શાળાઓને ચોજના હસ્તક લઈ તેના શિક્ષકોને વેડછી આશ્રમના અધ્યાપન મંદિરમાં તાલીમ આપવી; આદિવાસીઓનાં દૂર દૂર સુધી દલાલોમાં ગામોમાં કળિયે કળિયે શાળાઓ આપવી; ચોજનાનાં પ-૭ ગામોમાં બાલવાડી ચલાવવી; ખેડૂતોનાં સર્વાંગી જીવન વિકાસમાં સહાયરૂપ થવા 'રતના બાપા' ચોજનાઓ ચલાવવી એ સર્વેદ્ય ચોજનાનાં મુખ્ય અંગે હતાં. આ ચોજનાના અમલ દ્વારા સમાજના સૌથી નીચલા વર્ગની ઉન્નતિ સ્વમનભેર થાય અને તે પોતાના પગ પર ઊભા રહેતાં શીખે એ કદપના હતી. બ્યારે દિલાથી મુળર્થ રાજ્ય મટી એનાં જીવન જીવન મહારાષ્ટ્ર એવાં છતાં રાજ્યો બન્યાં ત્યાર પાદ સુજરાત રાજ્યે યમુ સર્વેદ્ય ચોજના ચાલુ રાખી અને એનાં વર્ધીરતની દામગીરી ખાસ એક પ્રધાનને સોંપવામાં આવી, કોઈપણ સરકાર દારા, ભલેને સાવ નાના પાયા પર, પણ ગાંધીદિગ્ધિએ આચોજન ધણું હોય અને એ અમલમાં મુકાયું હોય એવી આ વિશિષ્ટ ચોજના હતી. સુજરાતમાં વેડછી ક્ષેત્ર ઉપરાંત પણ ખીજાં અનેક સ્થળોએ આ ચોજના અમલમાં મુકવામાં આવી હતી. એની માસ્તર રચનાત્મક કાર્ય-દાગિયા દેર દેર પાયાનાં રચનાત્મક કાર્યો કરતા હતા. આમાંની ઘણી જગ્યાએ કામ કરનાર કાર્જકર્તાઓએ કાં સોપા વેડછીના અમલમાં મંદિર કે શ્રમસેવા વિદ્યાલયમાં તાલીમ લીધી હતી

અથવા વેડછીને દાખલો લઈ પોતાના ક્ષેત્રમાં ગ્રામસેવા કરવાની પ્રેરણા લીધી હતી.

દુર્લભેયે ભારતના સમાજજીવનને ટેક ગામડાના સ્તર સુધી વિલાસિત કરનાર પક્ષેય રાજકારણની અસર આ પોજના પર પણ થઈ અને એક વહેલી સવારે શુજરાતની એક સરકારે ડાઈપલુ વજૂદવાળું કારણ દર્શાવ્યા વિના એની તમામ સર્વેલિય યોજનાઓને આડોપી લીધી. આવા ઉતાવળિયા અને વિચારવિહીન જીલ્લાય એવા પ્રજા પાછળ ને કારણ હતું તે એ કે સર્વેલિય યોજનામાં કામ કરનાર કાર્યકરો વિરોધપક્ષના ટેકકારો છે એવી ખ્યાલ સત્તાઢક પક્ષના મનમાં દઢ થઈ ગયો હતો અને એટલી વધી નક્કર સેવાનો જથ્થો વિરોધ પક્ષના કાર્યકરોને મળે તે એને કેમ પોવાય? આમ રાજનૈતિક પક્ષોની પાડાલપાઈમાં નિયારા ગરીબ આદિવાસીઓ અને ખીજ લોકોની વાડ ખોરવાઈ ગઈ અને એમને અંમણે પહેલેલેથી ગ્રામસેવાની ગંજા સુકાઈ ગઈ.

ગણતંત્રપદો

નવી સરકારના જે કાયદાનો વેડછી ક્ષેત્રના કાર્યકર્તાઓએ સીધો વધુ પ્રચાર કર્યો તે હતો મણેતાધારો. પ્રાન્તિક સ્વરાજ વખતે જ એનો આરંભ થઈ ગયો હતો. એ કાયદો મણેતાધારો એક લાગ અને જમીન માલિકને એક લાગના પાકના ઉકારે કરાવતો હતો. સ્વરાજ પછીની નવી સરકારે ઉત્તરવાર આ કાયદાને મણેતાધારના પક્ષમાં વધુ કુશળી અને એની મારફત મણેતાધારોને જમીનના માલિક બનાવવાની નીતિ રાખી. મણેતાધારોને ૨/૩ને જલ્દે ૩/૪ અને બે વર્ષ પછી તેને જલ્દે ૪/૫ લાગ લેવાનો દહ આપવામાં આવ્યો. પાછળથી તો જમીન મહેસુલની અમુક પટ રકમ અમુક હપ્તામાં ભરી દેવાથી જમીન મણેતાધારની માલિકીની થઈ જાય એમ કરાવવામાં આવ્યું.

આવા પ્રગતિશીલ કાયદાએ તો ધમ્યા, પરંતુ એનો અમલ કરાવવા મુશ્કેલ હતો. પ્રથમ તો રાનીપરજ એ વાત જાનવા જ ત્યાર નહોતા કે માલિક પાસેથી આવલભાગથી વધુ કેવી રીતે લેવાય? થર્ફીની જૂની પરંપરાથી એ ટેકામેલા હતા અને એ રીતે વર્તવામાં જ એ થર્ફ માનતા હતા. આજમધ્યાગીઓ નવા કાયદાઓની સમજ આપતાં ગામેગામ ઘૂમી વળ્યા. મણેતાધારને જમીન માલિકની કાંઈક જરૂર પડે ત્યારે તેઓ મણેતાધારોને કહેતા, 'બંધો તમારા આજમ-વાળાઓ પાસે, અમારી પાસે શા માટે આવે? હો?' આમ એક તરફ મણેતાધારોનું અજ્ઞાન અને ભોળપણ હતું, ખીજી બાજુ નવી વ્યવસ્થામાં જોડાવામાં જમીન માલિકોની લેવારીનો અભાવ અને એને લીધે નીપવળી તેમની ભતભતની સુકિત-અસુકિતઓ. શીજી વરફ કાયદામાં હટકતારીઓ પણ રહી ગઈ હતી. અમુક સંલેગોમાં જમીન માલિકોને મણેતાધાર પાસે જમાવતો દગલો ઉઠાવવાનો અધિકાર આ કાયદામાં આપવામાં આવ્યો હતો. નળળા મનના મણેતાધાર પાસેથી માલિકો લોભલાલજી કે ધાકધમકીથી દગલ લેવાઈ હતા. બંધોએકે નામે સર્ગપડાલાં અને ખીજ-એકે નામે જમીન કરાવવાની પ્રક્રિયા પણ ચાલુ જ હતી. આ વધી પરિસ્થિતિને મુકાબલો વેડછીના કાર્યકર્તાઓએ કરવાનો હતો, અંરેભાઈ, વેલજીભાઈ, મકનજીભા, રાજેજી ગુલામજી, જંકુભાઈ, ઝીજીભાઈ દરજી અને માર્વજીભાઈ જેવા સાથીઓ,

આ કામમાં લાગી ગયા. કાયદાનો અમલ ન્યાયપૂર્ણ રીતે ખરીબ આદિવાસીઓ કે હળપતિઓના પક્ષમાં કરાવવા એ કાંઈ સરેલી વાત નહોતી. કેટલીક વાર મળેલી જમીન મણેતાધાર વેચી દે એમ પણ જાનવું. આમ ખેતી પર કામ કરતા માણસને જમીનનો માલિક બનાવવાની પ્રક્રિયામાં એક દોહ વધ કરતાં વધુ કાળ વીતી ગયો. શુજરાતમાં ટેરેરે મણેતાધારોના અમલ અંગે આવા પ્રશ્નો ઊભા થયા હતા. પરંતુ કદાચ વેડછી ક્ષેત્રમાં કાર્યકર્તાઓના પ્રયત્નને લીધે, અને એકંદરે આ ક્ષેત્રમાં રાનીપરજનાં આવેલી ભજિતિને કારણે મણેતાધારોના જેટલા વ્યાપક અને ન્યાયપૂર્ણ અમલ થઈ શક્યો એટલો આખા રાજ્યમાં ખીજ ક્યાંય નહિ થયો હોય. આ કામ કરતાં ઘણીવાર કાર્યકર્તાઓને જમીન માલિકોના રોષનો સામનો પણ કરવો પડ્યો.

અજરારહત ધારાના અમલ વિશે પણ લગભગ એની જે જ દયા હતી, નેકે એનું અમલીકરણ મણેતાધારોને અમલમાં મૂકવા કરતાં પ્રમાણમાં કાંઈક સહેલું હતું.

નવી સંસ્થાઓ

આ કામે કરવા સારુ જીજરામભાઈ અને તેમના સાથીઓએ કેટલીક નવી સંસ્થાઓ પણ ઊભી કરવી પડી. આખા ક્ષેત્રના કામના સંકલનની દૃષ્ટિએ રાનીપરજ સેવા સલાની સ્થાપના થઈ, જેનું પાછળથી વિજેન્દ્રકરણ કરવામાં આવ્યું; હળપતિઓ સાથેની મજિતિઓને સંકલન કરવા હળપતિ સેવા સંઘ રચાયો, નઈ તાલીમની શુજરાત આખાની મજિતિઓને સંગ્રહિત કરતો શુજરાત નઈ તાલીમ સંઘ, વાલોડ તાણકાના વિકાસને લક્ષ્યમાં રાખીને રચવામાં આવેલ વેડછી પ્રેક્ષ સેવા સમિતિ, વ્યારાનો ગ્રામસેવા સમાજ વગેરેનો વિચાર અપણે કાંઈક વિસ્તારથી આ મંથના પાંચમા ખંડ 'વડવાઈ'માં કરવાના છીએ. તેથી અહીં એ સંસ્થાઓનો ઉલ્લેખ જ કર્યો છે. આ ઉપરાંત વિવિધ કાર્યકારી સહકારી સંઘો, જંગલ કામદાર સહકારી સંઘો વગેરે સંસ્થાઓનો ઉપયોગ પણ વેડછી ક્ષેત્રના વિકાસમાં થયો છે. એમાં જંગલ કામદાર સંઘોએ વિશેષ ઉલ્લેખની છે.

જંગલ મંથનીઓ

સ્વરાજ્ય પહેલાં વેડછી ક્ષેત્રના કાર્યકર્તાઓ વ્યારા, સેનગઢ, માંડવી વગેરેનાં જંગલોમાં ફરતા તો ખરા, પરંતુ એમને મોટાભાગનો સંબંધ એ જંગલોને કિનારે વસેલાં રાનીપરજનાં ગામડાં નેકે હતો. આ ગામડાંના લોકો મોઝાનું વીરે જંગલ કાપવા જતા, પણ તેમની તે પ્રગતિ સાથે વેડછીના કાર્યકર્તાઓને ઝાડો સંપર્ક નહોતો. જંગલખાતાના નોકરો, સાહુકારો કે કોન્ટ્રાક્ટરો વિશેની ફરિયાદો એમના કાન સુધી અથડાઈ હતી ખરી, પરંતુ આ ક્ષેત્રમાં સર્વેલિય સેવકો સારુ એક મહત્વનું કાર્યક્ષેત્ર પડ્યું છે એવું લાન તો એમને પહેલી વાર બાળાસાહેબ ખેરે કરાવ્યું, જેમણે ઘાણી બિલ્લમાં જંગલમાં વસતા આદિવાસીઓ નેકે કામ કર્યું હતું. ખેરસાહેબ પાસે આ લોકો પર શુજરાતમાં આવતા અમાત્રી અત્યાચારમાં લાકડાંની લઢીમાં લોકોને જીવતા બાળી મૂકવા સુધીની ફરિયાદો આવતી હતી. એમણે વિચાર કર્યો કે જંગલો કાપવાની આખી મજિતિ કોન્ટ્રાક્ટરો પાસેથી કઢાવી જંગલવાસીઓની સહકારી

ગાંધીજીના સચિવ શ્રી ખારેલાલે પણ લેખન પ્રવૃત્તિમાં જ ચિત્ત એકાગ્ર કર્યું. એમણે ગાંધીજીના જીવનચરિત્રને આધારે કેટલાક એવા પ્રશ્નો લખ્યા કે જેની તુલના મહાકાવ્યો બોદે થશે.

ગાંધીજી સાથે સંબંધ રાખનાર ગાંધીજીનેત્રું એક સંમેલન માર્ચ ૧૯૪૮ માં સેવાશ્રામમાં લારાયું જેમાં સર્વોદય સમાજ નામની એક વિશેષ નિયમ-ગંધતોથી સુકત એવી સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. એ જ સંમેલન વખતે થયેલી ચર્ચાઓને આધારે ગાંધીજીએ સ્થાપેલી કેટલીક રચનાત્મક સંસ્થાઓએ વિલીન થઈને અખિલ ભારત સર્વ સેવા સંઘ નામની સંસ્થા સ્થાપી. જેણે પાછળથી સર્વ ગાંધીવાદી સંસ્થાઓમાં સુખ્ય સ્થાન લીધું. સર્વોદય સમાજે પોતાની પ્રવૃત્તિઓને વરસેા વરસ સર્વોદય સંમેલન ધરવા પૂરતી મર્યાદિત રાખી.

આમ સૌ ગાંધીજીનેએ પેતપોતાની રીતે ગાંધીકાર્યમાં પોતાનાં મન પરોવ્યાં. જીવંતરામભાઈ અને તેમના સાથીઓને સાડુ ગાંધીજીના ગયા પછી કોઈ નહું કામ શોધવાનો પ્રયત્ન નહોતો હતો. કારણ તેઓ પહેલેથી જ ગાંધીકાર્યમાં ખપેલા હતા. એમને સાડુ પ્રથમ ઊભો થતો હોય તો તે નવી પરિસ્થિતિ અને નવા પ્રશ્નો સાથે પોતાની પ્રવૃત્તિને કેમ બોંધી એ થતો હતો.

નવા યુગનાં નવાં રચનાત્મક કાર્યોમાં

૧૯૭૭ માં પ્રતિષ્ઠિત સ્વરાજ્ય આંબુડું ત્યાર બાદ જેમ વેડછીએ પોતાની પ્રવૃત્તિને નવી સરકારની નવી નીતિઓને અમલમાં મૂકવામાં બનતી મદદ કરી હતી, તેમ સ્વરાજ્ય પછીની નવી સરકારની નીતિઓ આપતમાં પણ બન્યું. જીવંતરામભાઈના શબ્દોમાં, ‘કુબંધના સંત્રિવરોએ સ્વતંત્રતાને શોધે એવા કંઈ કંઈ કાવો ન કરવા માંડ્યા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણના, નશાબંધીના, કરજ અને ગણિત નિયમનના, આગળ ઉપર વળી ખાદી પ્રામોદ્યોગને ઉત્તેજન આપતાં મોડાં બનાવ્યાં, જિલ્લે જિલ્લે ગાંધીજીના સર્વોદયના કાર્યો વિકસે તે માટેની સર્વોદય યોજનાઓ ધડી કાઢી... અથે વેડછી અને અન્ય આશ્રમેના આશ્રમવાસીઓએ પણ આ નવા યુગનાં નવાં રચનાત્મક કાર્યોમાં પૂરી શક્તિથી પ્રુકાર્યું.’

સર્વોદય યોજના

છે, ‘સરકારને પેસે ચાલનારી યોજનાના સંચાલક બનવા બાબત મને પ્રથમ થોડા લાગી, પણ આ યોજનામાં સંચાલકને સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા આપવાની તેમણે ખાતરી આપતાં મેં સ્વીકાર કર્યો. મેં મારા મનમાં દલીલ કરી કે એ ગાંધીજીનાં રચારંકો વૌ પોતપોતાની બાવના પ્રમાણે કરી શકે તો સ્વરાજની સરકારે, જે તેમની જ કૃતિ છે, તેઓ પોતાનાં માધનો વડે પોતાની બાવના યુજાવતું સ્વાચર કેમ ન કરે ?’

માંડવી તાલુકાનાં ચાળીસેક જેટલાં ગામો સર્વોદય યોજના સાડુ પસંદ થયા, જીવંતરામભાઈએ પોતાના સાથી ઉપસંચાલક તરીકે શ્રી મકનજીભાઈની પસંદગી કરી, મકનજીભાઈએ બારડોલી આશ્રમના દિવસેથી જ જીવંતરામભાઈને પૂરો સાથ આપ્યો હતો. એમનું જીવન ત્યાગમય અને ક્ષણચારી હતું. પોતાને સાડુ તેઓ યોજનામાંથી કશી આર્થિક સહાયતા લેવાના નહોતા. માંડવી તાલુકાના ગામડે ગામડે તેઓ ફરી વળેલા હતા. દરેક જગ્યાએ એમને વિશે લેક્ષિના ચિત્રમાં ચાન હતું. મકનજીભાઈના હાથ નીચે પેતીવાદી ખતામાંથી નોકરી છોડીને આવેલા શ્રી બુલાભાઈ પટેલ અને ઈબરની વિલાની કિરી મેળવેલ શ્રી ગિજુભાઈ દવેને કામ સોંપવામાં આવ્યું.

જીવંતરામભાઈ અને તેમના સાથીઓએ પોતાના અનુભવ અને માંડવી તાલુકાના આદિવાસીઓની જરૂરિયાતોને ખ્યાલ કરીને સર્વોદય યોજનાનું માળખું ધડી કાઢ્યું, તેમાં કાંતણ વણાટનું શિક્ષણ, આદિવાસી ગામોમાં નાના રસ્તાઓ અને મુદો બનાવી આપવા (આ કામમાં આશરે પોતાના જમન ઉત્સાહથી વગર વળતરે દાન કરતા), ગાયકિત ખાતર ગોચરની જમીન સાફ કરવામાં મદદ આપવી, પેતરેને સમતલ બનાવવા તથા તેમાંથી મોમસાના પાણીનાં નિકાસ સાડુ કંસ કાઢી આપવા; ગામના નાના કાચા ફૂલોને પાકા બનાવી આપવા; ગોવંશ સુધાર માટે બલિવંત સાંઢ આપવા; ઈંટ નળિયાં પાડવાનો ઉદ્યોગ શીખવવે; આ ક્ષેત્રની શાળાઓને યોજના હસ્તક લઈ તેના શિક્ષકને વેડછી આશ્રમના અધ્યાપન મંદિરમાં તાલીમ આપવી; આદિવાસીઓનાં ફર ફર સુધી દેલાયેલાં ગામોમાં કળિયે કળિયે શાળાઓ આપવી; યોજનાનાં પ-૪ ગામોમાં ખાલવાડી ચલાવવી; જેડૂતોના સર્વાંગી જીવન વિકાસમાં સહાયરૂપ થવા ‘રનાં ભાળા’ યોજનાઓ ચલાવવી એ સર્વોદય યોજનાનાં સુખ્ય અંગે હતાં. આ યોજનાના અમલ દ્વારા સમાજના સૌથી નીચલા વર્ગની ઉન્નતિ સ્વમાનસેર થાય અને તે પોતાના પગ પર ઊભા રહેતાં શીખે એ કદવાન હતો. બ્યારે દિલાપી મુળઈ રાજ્ય મટી એનાં યુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એવાં જૂતાં રાજ્યો બન્યા ત્યાર બાદ યુજરાત રાજ્યે પણ સર્વોદય યોજના ચાલુ રાખી અને એનાં વહીવટની કામગીરી ખાસ એક પ્રધાનને સોંપવામાં આવી. કોઈપણ સરકાર દ્વારા, લલેને સાવ નાના પાયા પર, પણ ગાંધીદશિએ આયોજન થયું હોય અને એ અમલમાં મુકાયું હોય એવી આ વિશિષ્ટ યોજના હતી. યુજરાતમાં વેડછી ક્ષેત્ર ઉપરાંત પણ બીજાં અનેક સ્થળોએ આ યોજના અગ્રણ્યમાં મુકવામાં આવી હતી. જેની મારફત રચનાત્મક કાર્ય-કાર્યો દેર દેર પાયાનાં રચનાત્મક કામે કરતા હતા. આમાની વણી જગ્યાએ કામ કરનાર કાર્યકર્તાઓએ કોં સીધા વેડછીની અધ્યાપન મંદિર કે આમસેવા વિદ્યાલયમાં તાલીમ લીધી હતી

અન્ય વેદાદીનો દાખલો તો જોવાના હોવામાં આવેલા કરવાની વેરણા લીધી હતી.

દુબોલો બાદમાં સમાજજીવનને દેહ આમણના સ્તર સુધીનિભાગિત કરવાને પ્રયત્ન રાજપ્રતિજ્ઞાની અંશરે આ યોગ્યતા પર ખજૂ થઈ અને એક વેદોલી સદાને ગુરુશાસ્ત્રની એક કરનારે કાંઈપણ વજૂદવામાં કાચુ દબાવવા વિના એની વચ્ચેમાં જોડેલા જોગનાંકોને આડેથી લીધી. આવા દેહાદિવા અને વિચારવિધીન વજૂદ એવા થવા પાછાં, એ કાચુ તત્ત્વ તે એ કે સ્વેદીય પેશનામાં કામ કરનાર માંસકો વિરોધપણના દોષોને દે એવા આપ નવાઈઃ પદના નવાઈઃ દરઃ થઈ એના દબા અને એટલી જમી નમર મેવાનો જગ વિરોધ પદના કાર્યદેશને મોં તે એને કેમ પોષાય? આમ રાજનૈતિક પદોની પદાનુપદ્યોમાં વિચાર જરીપ આદિવાસીઓ અને બીજા વેદોલીના વાઙ મેરવાઈ ગઈ અને એવને આંખે પડેલોલી તારાવાની ગંધા સુધાઈ હતી.

અભિનયમાં

નવી સરકારની એ કાવતોના વેદોલી હોવાના કાર્યકર્તાઓને સૌથી વધુ પ્રચાર કરીને તેના રહેવાવારો. પ્રાચીન સ્વરાજ વખતે જ રિતો આરંભ થઈ રહ્યા હતા. એ કાવરો અભિનયને એક જામ અને જામને માસિકરે એક જામના પાકના તકવાર કરાવતા હતા. સ્વરાજ પડીતી નવી સરકારે ઈન્ડેન્ટર આ કાવતોને રહેવાવારો પદમાં વજૂ વચ્ચે અને એની મારફત અભિનયનાંકોને વખોળવા માસિક પતાવવાની નીતિ રાખી. અભિનયને રાજને તરફે તરફ અને એ વર્ષ પછી તેને તરફે રાજ વચ્ચે લેવાનો ઉક આપવામાં આવ્યો. પાઠશાળા તો જામને અદેશની વાજુ પર રામ અમુક દબાવાઈ ગઈ થોડી જામને અભિનયની માસિકીની થઈ જાય એમ દેવાવામાં આવ્યું.

આવા પ્રવૃત્તિદોષ કાવતોને તે વચ્ચે, પરંતુ એનો વચ્ચે કરાવેલો મુશ્કેલ નહોતો. પ્રથમ તે રાત્રીપરજ એ વાન માનવા જ લેવાર નહોતા કે માસિક પાકોથી ગામવાદથી વજૂ કેરી રીત લેવાય? વર્ષની દુબી પરેપરાથી એ દેવારેકા દબા અને એ રીતે વર્ષવામાં જ એ થઈ જાનવા દબા. આપવાવારો નવા કાવતોવાની સમજ આપવાં ગમેજામ મુખી વચ્ચે. અભિનયને વખોળ માસિકીને હાઈજ વજૂ પરે ત્યારે તેના અભિનયને કરેના. 'અંકો દબારા ગામવાવામાં પાકો, અંકોલી પાકો દબા આટે આપેલા છોડ' આમ એક તરફ અભિનયનાંકોને જાનવા અને એજાખજુ હતું, બીજી જાજુ નવી અવસ્થામાં ગેરવાવામાં વખોળ માસિકીનો લેવારીનો અવાજ અને એને લીધે નીપજતી તેમની જાનવાની સુધિ-પ્રયુષિઓ. બીજી તરફ કાવતોમાં જટિલશરીરો પજુ રહી ગઈ હતી. અમુક સંલેહોમાં વખોળ માસિકીને અભિનય પાકો વખોળને હજીએ છોડાવવાનો અધિકાર આ કાવતોમાં વાપવામાં આવ્યો હતો. નજીક અને અભિનય પાકોથી માસિકી લેવાવાવારે કે કાકપત્રકોથી હજીએ છોડાવી દેતા. અન્યથાને નામે સર્વાવતાલાં અને બીજાં એને નામે વખોળ દેવાવાની પ્રતિયા પજુ આજુ જ હતી. આ જમી પરિસ્થિતિનો મુશ્કેલો વેદોલીના કાર્યકર્તાઓએ કરવાનો હતો, એવેજાઈ, વેલજાઈ, મજનજાવા, રાજેન્દ્ર ગુણગણસ, પંડુભાઈ, બીજાભાઈ દરજ અને માવજાઈ જેવા સાથીઓ,

આ કામમાં લાગી ગયા. કાવતોને અજલ આપખજુ રીતે ગરીબ આદિવાસીઓ કે દબાવનિઓના પદમાં કરાવેલા એ કાઈ સદેલી વાન નહોતા. 'વેદોલી વાર મોંડી જમીન અભિનય વેદોલી કે એમ ખજુ નવજુ'. આમ એની પર કામ કરવા માજુસને વખોળને માસિક પતાવવાની પ્રતિયામાં એક દેહ તથ કરતાં વજુ કાજ વીની મેલો. ગુજરાતમાં દેરેદરે અભિનયવારના જામ અને એવા પ્રયો નેમ દબા દબા. પરંતુ દેહાય વેદોલી હોવામાં કાર્યકર્તાઓના પ્રવૃત્તિને લીધે, અને એકદને આ હોવામાં રાત્રીપરજમાં આવેલી અભિનયને કારણે અભિનયવારના દેહોલી વચ્ચે અને આપખજુ નામય રહી વચ્ચે એટલો આવા અભિનય બીજો કામય નહિ થયો નેમ. આ કામ કરતાં કાજીવાર કાર્યકર્તાઓને વખોળ માસિકીના વેદોલી કામમાં ખજુ કરેલા પડેલા.

અજુશાસ્ત્ર મારાના વચ્ચે વિમ ખજુ વચ્ચે એની એ જ કામ હતી. એકે એમ અભિનય અભિનયવારને વચ્ચેમાં મુકવા કરતાં અજુમાં કાઈ સદેલી હતું.

નવી સંસ્થાઓ

આ કામો કરવા સાજુ જુજામજાઈ અને તેમના સાથીઓએ 'વેદોલી નવી અંકવારો પજુ વિની હજી પડી. આવા હોવાના કામના અંકવારની રિતોને રાત્રીપરજ એવા સવાની સ્થાપના થઈ, એને પાઠશાળા વિરોધકરુ કરવામાં આવ્યું; દબાવનિઓ સાથેની પ્રવૃત્તિને રાજગિત કરવા દબાવનિ એવા અંક વચ્ચે, તઈ તાલીમની ગુજરાત આખાની પ્રવૃત્તિને સમર્થિત કરેતો ગુજરાત નઈ તાલીમ નેમ. વારોડ તાજુલાના વિજાસને કાવતોમાં રાખીને સ્વચ્છમાં આવેલ વેદોલી પ્રયો એવા રાત્રિનિ, વ્યારોનો મામલેવા સમાજ વજેરેતો વિચાર આપણે કાઈક વિચારારી આ મંથના પાંચના પદે 'વચ્ચે'માં કરવાના છીએ. નેમી વધારી એ સંસ્થાઓને દેવેલે જ કોઈ છે. આ કાવતરો વિવિધ કાર્યકર્તા સહકારી મંથો, જંગલ કાવતરો સહકારી મંથો વજેરે સંસ્થાઓને ઉપયોગ પજુ વેદોલી હોવાના વિજાસમાં મેલો છે. એમાં જંગલ કામવાર મંથોઓ વિવિધ દેવેલેલી છે.

વંચસ મોંડીઓ

સ્વરાજના પદેલાં વેદોલી હોવાના કાર્યકર્તાઓ વ્યારા, સોનચક, માંબી વજેરેમાં વંચસમાં કરના હોવા, પરંતુ એમનો મોટાભાગનો શંખ એ વંચસોને કિનારે વજેરેમાં રાત્રીપરજમાં ગાગડાં લેરે હતો. આ ગામકાના લોકો મોનામાં બીજો વંચસ કાપવા જતા, પજુ તેમની તે પ્રવૃત્તિ સાથે વેદોલીના કાર્યકર્તાઓને આજો સંપર્ક નહોતા. જંગલપાતાના મેકરો, સાહુકારો કે કાન્ડાકારો વિરોધી ફરિયાદો એમના કાન સુધી અજાઈ હતી ખરી, પરંતુ આ હોવામાં સર્વોધ એવકો સાજુ એક મહત્વનું કાર્યલેવ 'પડ્યું' છે એવું જાન તે એમને પડેલી વાર બાજાસાદેજ ખેરે કરાવ્યું, જેમણે સાજુ વિરલમાં જંગલમાં વસતા આદિવાસીઓને લેરે કાગ કહ્યું હતું. ખેરસાદેજ પાકો આ લોકો પર ગુજરાતમાં આવતા અમામુખી અત્યાચારોમાં કાકડાંની લોકોમાં લેરેકાને છવતા પાળી પ્રકવા સુધીની ફરિયાદો આવી હતી. એજણે વિચાર કર્યો કે જંગલો કાપવાની આખી પ્રવૃત્તિ કાન્ડાકારો પાકોથી કદામી જંગલવાસીઓની સહકારી

મંડળી રચી તેમના હસ્તક મૂકવાથી આ લોકો પરના જુલમ દૂર થશે. યાજ્ઞા જિલ્લાના રચનાત્મક સેવક આચાર્ય શિરોએ આવી એક મંડળી કાઢી પણ ખરી. જુગતરામભાઈને આ કામ ઉપાડી લેવા ખેરસાહેબે નિમંત્રણ આપ્યું ત્યારે તેમણે વિચાર્યું કે આ મંડળીઓમાં બે સેવકોને વચ્ચે રહેવાની છૂટ હોય અને સરકાર બે વૈજ્ઞાનિક સહાયતા આપવાની હોય તો જ આ જવાબદારી લઈ શકાય આ બંને પ્રકારની ભેગવાઈ ખેરસાહેબે પોતાની યોજનામાં રાખી હતી, તેથી જુગતરામભાઈએ આ કામ ઉપાડવાનું ખીડું ઝડપ્યું. સૌ પ્રથમ સાથી તાલુકાના જંગલ સાડુ આવી મંડળી કાઢી મકનજીવામા અને રામચંદ્ર ઉપાધ્યાયને એમાં લગવા સમન્વ્યા. ત્યાર બાદ તે ખીજ અનેક જગ્યાઓએ આવી મંડળીઓ જંગલ કામદારોએ પોતાને હસ્તક લીધી. આર્થિક દૃષ્ટિએ આ મંડળીઓ એ વેડછીના ક્ષેત્રને સાડુ અને એની સંસ્થાઓને સાડુ પણ ખૂબ લાભદાયક નીવડી. એટાથી જંગલોના કામમાંથી જાન્યૂનકેશોની દલાલી લગભગ પૂરેપૂરી ટળી ગઈ. અને એનાથી થતા નફામાંથી ખીજ અનેક પ્રકારનાં ટેકા પણ આપી શકાયે. સમાજના હિતને વિચાર કરીને કામ કરનાર જંગલમાં કામ કરનાર મજૂરોની બનેલી આવી મંડળીઓ ફેરામાં જહું ઝોાં રુથળે હશે. સુરત જિલ્લાની આવી ચાળાસ મંડળીઓ ભેગી થઈને જે સુરત જિલ્લા જંગલ સહકારી સંઘ સ્થપાયો છે તેના ૧૯૮૩ના અહેવાલના થોડા અંકોડા નેવાથી આ અનુત્તિના વિશ્લેષને થોડો ખ્યાલ આપશે : ચાળાસ મંડળીઓમાં આદિવાસી સમાસંકોની સંખ્યા ૨૨,૬૩૧ અને ગિનઆદિવાસીઓની સંખ્યા ૭૭ની; આદિવાસી કમ્યુનિટીઓની સંખ્યા ૭૩૨ને ગિન આદિવાસીઓની ૨ છે, એમનું શેરબંડાણ કુલ રૂ. ૩,૮૦,૧૦૫-૦૦નું, રિઝર્વેશન ૭૮,૧૨,૧૫૦-૦૦, મકાન ૬૬ ૩૦,૮૬,૭૦૩-૦૦, અન્ય લેણગી ૧,૩૫,૭૭,૦૭૮-૦૦, બેંકોમાં થાપણ ૩,૨૭,૧૨,૦૬૫ અને નફો ૧,૦૩,૭૭,૮૮૨-૦૦ થયો છે, આ મંડળીઓએ ૧૯૮૩ના વર્ષમાં કુલ રૂ. ૧,૦૨,૩૦,૨૬-૦૦ ની મજૂરી ચૂકવી.

૨૦ નંદ તાલીમ

વેડછી આને પણ ફેશના નંદ તાલીમના મુખ્ય કેન્દ્રો પૈકી એક છે. નંદ તાલીમના આઠ આચાર્યો પૈકી એક આકાર હુસેન સાહેબે નિરાસાની કોઈક ધડીમાં એવા ઉદ્ગાર કાઢેલા કે નંદ તાલીમ નિષ્ફળ ગઈ છે. રાજ્યપતિ તરીકે બ્યારે તેમણે વેડછીની યુલાકાત લીધી ત્યારે તમને નિરાસાના વાદળા વચ્ચે આશાનું રેપરી કિરણ દેખાતું હતું.

નામ પદવા પહેલાંની નંદ તાલીમ

નંદ તાલીમનું બ્યારે નામ પણ નહોતું પડ્યું ત્યારથી વેડછી નંદ તાલીમનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. આને અહવાન વર્ષો પછી પણ એ નંદ તાલીમના એક નમૂનો પૂરો પાડે છે.

૧૯૨૬માં બ્યારે જુગતરામભાઈ સૂતીલાઈ સાથે વેડછી આવી રવા ત્યારથી વેડછીની ખાડો પ્રવૃત્તિને સિદ્ધાંતોના રંગ લાગ્યો. જુગતરામભાઈનું વ્યક્તિત્વ જ ગાંધીમજૂરોને સિદ્ધાંતોએ ચરિતાર કરતું વ્યક્તિત્વ છે.

વસંત આવી

સ્વરાજ પછી વેડછી ક્ષેત્રના નંદ તાલીમના પ્રયોગોને વસંત આવી. સ્વરાજના આગમન પહેલાં કોંઈ માસ પૂર્વે જ, ૩૭ જુલાઈ ૧૯૪૭ ને દિને મોહન પરીખ અને નારાયણ દેસાઈએ વેડછીની પ્રાથમિક શાળાની જવાબદારી પોતાને માથે લીધી હતી એનાથી. એકાદ વર્ષ પહેલાં આ બંને જુવાનોએ સાથે મળી નંદ તાલીમની એક શાળા કાઢવાનો વિચાર કરેલો અને પોતાને માટે અનુકૂળ ક્ષેત્ર શોધતા તેઓ જુગતરામના અનેક જિલ્લાઓમાં ફરી વળ્યા હતા. વેડછી ક્ષેત્ર પર્વદ કરવા પાછળ એમની આગળ ત્રણ મુખ્ય કારણો હતાં : રાનીપરજ ક્ષેત્ર, કપાસની ખેતી અને જુગતરામભાઈ. પણ ખીજ જાણુ એમને પોતાના પ્રયોગો પૂરી સ્વતંત્રતાથી કરવા હતા. જુગતરામભાઈના એમને સંસ્કૃત જોઈતા હતા. પણ એમને વણછા એમને નહોતો લાગવા દેવો, જુગતરામભાઈએ તમને બધા જ પ્રયોગો કરવાની પૂરી છૂટ છે' કહીને એમને નચિત કરી દીધા હતા અને પછીનાં વર્ષોમાં એકથ વાર એમનામાં એવી લાગણી ઉત્પન્ન થવા નહોતી દીધી કે તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે સીધી કે આડકતરી રીતે, એમના કામમાં દખલ કરે છે. અલગત પોતાના કામ અને જુગતરામભાઈ જોડે તેઓ ચર્ચા કરતા અને તેમની સલાહ લેતા. પણ બ્યારે ક્યારેય મતભેદ થાય ત્યારે આ જુવાનિયાઓ પોતાનું ધાયું જ કરતા અને જુગતરામભાઈ એ જોઈ મલકતા.

અમારી વહાલી ગ્રામશાળા

વેડછીની ગ્રામશાળાનો ખીલો દિવસ. અમે છોકરોએને ગઈ કપડાંમાં જોઈને એમને નવાડવા ધોવાડવા ગંગાકુંડ પર લઈ ગયા. ત્યારે અમારા ખ્યાનમાં આવ્યું કે કેટ માળકો પૈકી ૬૦ પારે બહલવા સાડુ ખીજ એક કપડાની હતી જ નહિ. એમને કપડાં બનાવતાં ફરી દેવા એ અમારો પ્રથમ લક્ષ્યક થયો. સુરત જિલ્લાની શાળાઓના વહીવટ તે વખતે કથાચુલભાઈ મહેતાના હાથમાં હતા. એમણે અમને વહીવટી રીતે કાંઈ દખલ ન કરવાનું વચન આપેલું. અમે એમનું નિમિત્ત નિરીક્ષણ વગેરે થયું રહે એવી મામણી કરેલી. શાળાઓના પ્રથમ નિયમો અમે લાંબ એ રીતે કથો કે શાળામાં બાળકો ને કાંઈ કંતણ કરશે તેનાં કપડાં બાળકોને મળશે. રફલ મોડેને તેની મજૂરી ચૂકવવામાં આવશે નહિ. કથાચુલભાઈને તે મંજૂર હતું. વર્ષેને બંને ગ્રામશાળા વેડછી પોતાને હાથે કાંતેલા સૂતરના વણેલા અથવા સૂતરના બહલામાં મેળવેલ ખાદીના એક એક એક કપડામાં સબજ માળકોથી શેલતી હતી.

સ્વચ્છ શુભ વસંતારી

ભણે સર્વ અહમ્પારી,

ત્યાં જાન અને જયતણુ સુદરમેળા

વાહ! વાહ! વાહ! વાહ! વાહ!

અમારી વહાલી ગ્રામશાળા!

ગીતથી આમનના રામાયણ-મહાભારત ચોક ગૂંજી જિહતા.

અમે બ્યારે ક્ષેત્રની પચદળી સાડુ આ ક્ષેત્રમાં ફરતા હતા ત્યારે અમને, એમનાં કપડાંવાળા જે પકાંદ લોહાને, જોઈને આડોનાં કેટલાંક બાળકોને વાડમાં લપાઈ જતાં અમે નેચાં હતાં, તેથી એ

વાળાઓની ભીતિ લાંચની એ અમારો પ્રથમ પ્રવાસ હતો. ભીતિ લાંચના સાડુ અમારી પાસે એક જ ઉપાય હતો, તેમને મુક્ત વાતાવરણ આપવાનો. મામચાળાનું મુક્ત વાતાવરણ એ કેટલીક વાર વડાવારના દર્દીઓને આશ્ચર્યમાં લાખી દે એવું હતું. કેટલીક વાર વર્ષ સોનમહેર તદે લેવાતો હોય અને અમારાં એક બે સિમ્પો વૃદ્ધની ઉપર મહાનવા દોષ એમ બનતું. કેટલીક વાર શિક્ષક પુદ્ગ જ વિદ્યાર્થી સાથે વૃદ્ધની બગીચે વિરાગેશા જરી આવતા! તેથીસ્તો મામચાળા ધીર હો છે :

પૈલી સોનમહેરની કાલે,
નાનાં નિયમાં દેવાં મહાલે!

બસે અવનશો અનેરૂપ અજનીનાળા!

વાડુ! વાડુ! વાડુ! વાડુ! વાડુ! અમારી વડાવી મામચાળા!

હુતારશમઝાઈ હો છે, ખીતોથી શાળા શું રહેવા લાગી. ગીતો મારે માય ખાણુપુસ્તકોની કવિતાઓમાં જ બંધાવાનું હવે રહ્યું નહોતું. રોજનાં શાળાઅંગેલોમાં, કામ કરવા નીકળે તો ત્યાં અને પ્રવાસે જાય તો ત્યાં, એમ નવાં નવાં પ્રસંગોચિત ગીતો ઉમેશો જ કરે. એનાં લાખાનું મધન રાખું નહિ. શુદ્ધતાતી ઉપરાંત દિહી, મરાઠી ગીતો પણ આવી જાય, અને ઢોઈ ઢોઈ વાર મંગળીમાં પણ કવિવર રવીન્દ્રનાથનાં ગીતો આવતાં.

હુતારશમઝાઈએ વિવિધ લાખનાં ગીતોમાં ચોધરી, કાનવાલિયા કે બીજી રાત્રીપરજ બોલીઓનાં ગીતોનો ખુબુ અને હિત્સાદથી સંગ્રહ કરેલો અને તે ગીતોને અમારાં શિક્ષકનું એક પ્રબોધનાં. વેડછી પહેંચાનાની સાથે જ કોણક માસમાં અમે ચોધરી બોલી શીખી રવા હતા. કેટલાક આશ્ચર્યચકિતોનો આગ્રહ ગુજરાતીમાં જ શિક્ષક આપવાનો હતો. ખુબુ અમે હાથગાદી જ એ સલાહને મજાદારી નહોતી. તેથી અમને ચોધરી ભાષા શીખવામાં, એમનાં લોકગીતોનો સંગ્રહ કરવામાં અને ઢોઈ ઢોઈ વાર તે શિક્ષકના અમરા વિષયોને એ બોલીમાં શીખવવામાં નાનક હકી ન લાગી.

અમારો બીજો પ્રવાસ વિદ્યાર્થીઓને અભિવ્યક્તિનો મોક્ષ આપવાનો હતો. હાથાં માળાઓને ગદ્ય કરતાં પણ લખવામાં વધારે મળ આવે છે એવું અમને દેખાયું. એવના લખાણ પર વ્યાસરહુની દૃષ્ટિએ કાદાકુપ કરવાની શિક્ષકનુંલક્ષ હૃતિને અમે ટાળતા, તેથી એમનાં કાવ્યો આસ્વાદિષ્ટ રીતે ખીલી હતાં. એક વાર થી ઉમાશંકર બોધી બેડે આમચાળા વેડછીનાં માળાઓ દરિ સમેલન ગોઠવ્યું. એક ગીત કે કાવ્ય કવિએ ગાવાનું અને એક માળકવિએ એવો ક્રમ રાખ્યો હતો. અમારું ગૌરવ કરવા લાગેને હોય, પણ તે વખતે કવિએ કહેલું કે 'આમાંથી કેટલાકની નીચે ખુશ્ચીથી હું મારી સહી કરી આપવા તૈયાર છું' મગ્ધરીનાં ખડિયાંની પીછી ગાનાની મેરુ-માટી વગેરેના રંગોથી લીધેલી ભીત કે હાથ-કાગળ પર ચિત્રો બનાવવાની તક માળાઓએ દોરે દોરે બીલી લીધી. એમનાં કેટલાંક ચિત્રોએ રંગની આનંદ રાષ્ટ્રીય માળ ચિત્રકળા હરીદાઈમાં પુરસ્કાર બનાવ્યાં, રમતમન વખતે સૌ શિક્ષકો વાળાક સાથે લગી ગયાં. ભેત ભેતમાં આમચાળા વેડછીની દુકરીએ શુન્યતર સ્તર મુધી રમવા લાગી. ગામની કુલ વસ્તીમાંથી જે માળાકો શિક્ષકુલોએ હમરનાં હતાં તે પૈથી ચીલ લાગનાં ગરીબીને કારણે નિશાએ આવી નહોતાં થયતા. જે આવતાં તેમાંથી લગભગ ચીલ

ભાગનાં વાળાઓને પૌષ્ટિક ખોરાકને અભાવે રતાંધળાપણાનો રોગ હતા. એક સાસ મુધી રોજ માત્ર એક દપ દૂધ પિતકાવધાથી એ યોગ થશે. વાળાઓના શિક્ષકુલોને આશિષ બોલ્ય વર પર ન પડે એટલા સાડુ શિક્ષકો કાળજી રાખતા અને વાળાકો છુદ પણ એના પ્રવાસ કરતા. રજના દિવસોમાં ખેતરોમાં મગ્ધરી કરી પેલા વચ્ચી તેમાંથી ઉતરનાં આજુ ને દિશાકુમાં મુખેઈ મુધીના ડંકનિજ પ્રવાસી ગોઠવ્યા. સંકટ નિવારણ સાડુ થમ હારા કમાણી કરી કામે કરવાનો કમ થયે થયો.

મામચાળાના શિક્ષક ગંડે શિક્ષકુલી પરીક્ષા હપર વિવિધ અંગુલોની નવી પદ્ધતિ વિચારી કાઢી—એક અંગુલ તે શાળાના સમસ્ત વિદ્યાર્થી મંડળનો અભિપ્રાય. બીજો અંગુલ વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓએ અભિપ્રાય અને ત્રીજો અને ચોથી નવીનતાલેરેલો અંગુલ તે જે તે વિદ્યાર્થીના પોતાનો અભિપ્રાય. આ પરીક્ષા પદ્ધતિમાં શિક્ષક અને વાલીઓ કરનાં વિદ્યાર્થીઓને અભિપ્રાય સામાન્ય રીતે કદ રહેતા.

વાલીઓના એક સવતર પાસે જગીર મેળવી અને ગ્રામસેલો તેમ જ સંસ્થા પાસે ગ્રામસેલો બેઠો કરી શાળા સાડુ નવું મકાન ગનાવવાનું કર્યું. એ જ દિવસોમાં વિનોબાજી વેડછી આવ્યા હતા. તેમને હાથે પાંચો ખોદવાનો આરંભ થયો. વિનોબાજીએ વિદ્યાર્થી-ઓના ઘોડા મનુનાના પાકો પણ લીધા. વિનોબાજી આશ્રમમાં હતા એ દિવસોમાં સૂર્યાસ વખતે કેમ જોણું દે તેના પ્રયાસે કર્યા. છેવટે આખી શાળા પૂરા સૂર્યાસ દરમિયાન જરાય કરારો ન પાડે ત્યાં મુધી પહેંચી ચકપા.

શાળાના શિક્ષકોની જવાબદારીઓ યુવ યુવ મહિને બદલવાનો રિવાજ રાખ્યો હતો. તેથી એક સત્રમાં જે આચાર્ય હોય તે બીજ સત્રમાં સ્થાંરકપર હોય તે ચીલ સત્રમાં તેની કંઈક બીજ જવાબદારી હોય એમ બનતું. એને લીધે શરૂઆતમાં કામમાં યોરી મુરકેલી પણ પડતી, ખજુ લાંબેગાળે એનાથી શાળાના મધા શિક્ષકોની કાર્યક્ષમતા વધી.

શિક્ષકોની કાર્યક્ષમતા વધારવા સાડુ શાળાના સમય મંદાર રોજ એક કલાકનો વર્ગ ચાલેલો અને તેનો વ્યવસ્થિત અધ્યાસક્રમ રચી શિક્ષકોને તાલીમ આપાતી. વેડછીના અધ્યાપન મંદિરનાં મૂળ આમચાળા વેડછીના શિક્ષકોના આ સ્વાધ્યાય-વર્ગોમાં હતાં. આજના વેડછીના અધ્યાપન મંદિરના આચાર્ય ચીનનભાઈ પટેલ અને આમચાળાના આચાર્ય દયાલુભાઈ ચોધરીએ પોતાની તાલીમ-ને આરંભ વેડછી આમચાળા શિક્ષક ગંડળના આ વર્ગોથી કરેલો. આજે લગભગ ત્રીસ વર્ષ પછી પણ આમચાળા વેડછીએ પાંચેથી પ્રીતિ, પ્રુદિત અને અભિવ્યક્તિની પરંપરાઓ વેડછીની મામ-ચાળામાં એક વા બીજે સ્વરૂપે જળવાયેલી લેવામાં આવે છે અને વેડછીની મુખેઈ બીજી છુનિયાદી શાળાઓ મુધી પણ પહેંચેલી લેવામાં આવે છે.

ઉત્તર છુનિયાદી વિદ્યાલય

છુનિયાદી તાલીમમાં સાત વર્ષનું શિક્ષકુ પૂરું થતાં જ વિદ્યાર્થીઓના આગળ લઘુવાનો સવાલ આવ્યો. વેડછીમાં અને બીજે અનેક ઠેકાણે ઉત્તર છુનિયાદી વિદ્યાલયો શરૂ થયાં. આ વિદ્યાલયો છુનિયાદી તાલીમના વિસ્તારમાં જ હતાં. ખજુ મોટા વિદ્યાર્થીઓ

હેવાને લીધે આ વિદ્યાલયો ઉદોગ, શિક્ષણ અને સમાજસેવાનાં કામોમાં અનેકવિધ પ્રગતિ કરી શક્યા છે. આ વિદ્યાલયોનાં સંખ્યા આજે તેો સો કરતાં પણ બીજે પહોંચી ગઈ છે. એ વિદ્યાલયોએ આખા હોવાના શિક્ષણને નવી સોળા આપી છે. બારડોલીનાં 'સરદાર કન્યા વિદ્યાલય', મહીપુર 'વલ્લભવિદ્યાલય', કલગદુર્ગનું 'આમ-ભારતી', કણબેડનું 'વનરમલી', મેડકવાડનું 'આરમ્બક કન્યા વિદ્યાલય', ગાંધીપુરનાં 'વનપથ', લખાલીનું 'એડુજાયલ', ગડપુરનાં 'આરધના', ડોલવણનું 'વેલુવન', પંચોલનું 'વનાગલ', ભોરદા, ઉમરદા અને ઠેકરવાનાં 'વનરાજ' વિદ્યાલયો, હળપતિ સેવા સંઘનાં ઉત્તર જીનિયાદી વિદ્યાલયો, રાતીપરજ સેવાસભાનું 'ગોપાલપુરાનું' વિદ્યાલય, તેમજ સેવા સંઘનાં ઉત્તર જીનિયાદી વિદ્યાલયો વગેરે વેડછી ક્ષેત્રે નઈ તાલીમની દિશામાં કેવી પ્રગતિ સમીધી છે તેની સાક્ષી આપે છે. આ સંસ્થાઓ પૈકી કેટલીક વિશેષે આપણે આ ગ્રંથના પાંચમા ખંડ 'વડવાઈ'માં થોડો વધુ વિચાર કરીશું. વેડછી અને ભોરખડીનાં અધ્યાપન મંદિરોએ અનેક આશ્રમશાળાઓ અને જીનિયાદી શાળાઓમાં શિક્ષકો પૂરા પાડ્યા છે. આ બધાં કામોથી વેડછી ક્ષેત્રમાં નઈ તાલીમની એવી હવા બેળી થઈ જેણે વેડછીને દેશના નઈ તાલીમના નકશા પર અચૂક સ્થાન આપવું છે.

જીનિયાદી અને ઉત્તર જીનિયાદી શાળાઓમાંથી નીકળતા વિદ્યાર્થી-ઓને આગળ લખવાનું સ્થાન કયું? એ પૈકી કેટલાક લોકભારતી સંજોસારા કે જુગરાત વિદ્યાપીઠમાં જતા. પરંતુ આ ક્ષેત્રની વધતી જતી માગણીને પૂરી પાડવા માધી વિદ્યાપીઠની કલપના સૂઝી અને તેમાંથી વેડછી ક્ષેત્રે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પ્રવરજી ક્યું.

માધી વિદ્યાપીઠના પ્રથમ કુલપતિ ૧૯૬૭થી કાકાસાહેબ કાવેલકર હતા અને પછી ૧૯૭૫થી જુગતરામભાઈ તેનાં કુલપતિ બન્યા, તે આજ સુધી ચાલુ છે. કાકાસાહેબ કુલપતિ હતા તે વર્ષો દરમિયાન ઉપકુલપતિ જુગતરામભાઈ હતા અને તેઓ કુલપતિ થયા ત્યાર બાદ શ્રી દિલિપુશભાઈ દોવાનજી ઉપકુલપતિ રહ્યા છે. ૧૫ જુલની એની સાધારણ સલાહ છે અને ૧૫ જુલની કાર્યવાહક સમિતિ છે. માધી વિદ્યાપીઠના સમાજસેવા મહાવિદ્યાલયના ગ્રામસેવા વિદ્યાલય કારા કૃષિના ડિગ્રી અને ડિગ્રીમાં કોર્સ ચાલે છે; સ્નાતક અધ્યાપન મંદિરે સ્નાતક અધ્યાપકોને તાલીમ આપે છે; શાંતિસેના વિદ્યાલય કરાડીમાં તેમ જ જુગરાતમાં અન્ય સ્નાંતિસેનાના તાલીમ શિબિરો ચલાવે છે, અને યંત્ર વિદ્યાલય; બારડોલી, સશોધન, ઉપાદાન અને વિસ્તરણના પાયા પર તાલીમ આપે છે. માધી વિદ્યાપીઠનો વધુ વિચાર આપણે આ ગ્રંથના પાંચમા ખંડમાં કરીશું.

આની અનેકાંક શિક્ષણ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત જુગરાતના નઈ તાલીમના કામને સંકળી લેતા જુગરાત નઈ તાલીમ સંઘમાં પણ જુગતરામભાઈ અને તેમની મંડળી આરંભથી આજ સુધી સક્રિય રહ્યાં છે. જુગરાત નઈ તાલીમ સંઘ, જીનિયાદી, ઉત્તર જીનિયાદી વિદ્યાલય-માં શિક્ષણનું ધોરણ સુધરે એ દૃષ્ટિએ શિક્ષકોના અનેક પ્રકારના ગોપાલમેળે અથવા ગોખીઓ આયોજિત કરે છે. વર્ષોલ્લેખે જોઈવાતા એના, બાલવાડી શિબિરો તે આખા દેશમાં અનેખા ભાત પાડે છે. પરંતુ જુગરાત નઈ તાલીમ સંઘનું મુખ્ય કામ નઈ તાલીમ અંગે જુગરાતમાં શેઠ્ય વતાવરણ બને તે અને સરકારની નીતિ પણ નઈ તાલીમનાં મૂલ્યોને અનુકૂળ રહે એ જોવાનું છે. લાખાની નીતિ અંગે જુગરાત નઈ તાલીમ સંઘ સરકારની માતૃભાષાપ્રેમી નીતિને

ટોળા આપી કેટલાક વરસો સુધી એને સારું આધિપત્ય ચલાવ્યું. જુગરાત રાજ્યની જીનિયાદી શાળાઓનું મુલ્યાંકન કરી તેને સુધારવાના ઉપાયો મૂકવાનું મદરતખર્ચ કામ પણ જુગરાત નઈ તાલીમ સંઘે ક્યું. સરકારે બ્યારે જુગરાત નઈ તાલીમ સંઘના આશરેથી ઉત્તર જીનિયાદી વિદ્યાલયોનો અવધાનકમ ધર્યો ત્યારે તેમાં વેડછી તેમ જ મેવાગામના ઉત્તર જીનિયાદી વિદ્યાલયોના અધ્યાસકોએ ખૂબ કાગ લાગ્યા.

૨૧. જૂદાન અને જોસેવા

સ્વરાજ પછી જુગતરામભાઈએ જે કામો હાથ ધર્યાં તેમાં, સ્વાભાવિક રીતે જ ધન્યું તો સ્વરાજ પટેલ જે કરતા આવડ્યા હતા તેના વિસ્તારદષ્ટ ડના. ખાદી નઈ તાલીમ, પ્રગતિશીલ કાર્યદા-ઓને ટોળા આપેલા, આદિવાસીઓની આર્થિક ઉન્નતિનાં કામ, વ્યસનમુક્તિ વગેરે કામો તે પ્રકરનાં ડનાં.

પરંતુ જુગતરામભાઈનું વ્યક્તિત્વ આટલાં જ કામોમાં સમર્થ બન્યું એમ નહોતું—ખામ કરીને સ્વરાજનો એક મહાન ઉદ્દેશ પૂરો થઈ ગયા પછીની પરિસ્થિતિમાં, તેથી તેમણે આન આ ક્ષેત્રને જ નહિ પણ આખા દેશને સ્પર્શે તેવી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ સક્રિય રીતે રસ લેવા માંડ્યો.

એણે એક મુખ્ય કામ હતું ભૂમિદાન યજ્ઞનું. ૧૯૫૨માં વિનોબાજીએ સેવાપુરીના સર્વેલ્ડ સ'મેલનમાં આખા દેશ સારું જૂદાન સમિતિઓની નિમણૂક કરી અને આખા દેશના ભૂમિદાનનું કામ અ. ભા. સર્વ સેવા સંઘે ઉપાડ્યું. જુગરાત સારું વિનોબા કારા નિમણેલી નાનકડી ભૂમિદાન સમિતિના બે સભ્યો વેડછીના હતા. જુગતરામભાઈ અને નારાયણ દેસાઈ. સેવાપુરી સ'મેલન પછી તરત જુ વિનોબાજી સાથે એમની ઉત્તર પ્રદેશની પદયાત્રામાં એક અઢવાડિયું કરી આવ્યો હતો. અને એ વાતની ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે જૂદાન યજ્ઞની મારફત ગાંધીને કાર્યક્રમ દેશમાં પુનઃબચરિત થઈ રહ્યો છે. ભારતના કિસ્તાને તે તો વિનોબાના રૂપે મહત્કામ જ પાછો પધાર્યો છે એમ લાગતું હતું. ગ્રામશાળા વેડછીના મારા અનુભવે જુ નેઈ શક્યો હતો કે દેશના નવસજ્જન સારું કોઈ ને કોઈ આર્થિક કાર્યક્રમ ઉપાડયે જઈ રહે. ભૂમિનો પ્રશ્ન એ દેશનો પાયાનો પ્રશ્ન છે અને ભૂમિના અસમાન વિતરણની સમસ્યાનો ગાંધીદૃષ્ટિએ ઉકેલ જૂદાનના રસ્તામાં દેખાય છે. જૂદાન એ ક્રાંતિકારી કાર્યક્રમ છે. મેં સેવાપુરીથી વેડછી પાછા આવીને વિનોબાની પદયાત્રાનાં વળુંનો ગેમલર્પિત થઈને કર્યો. જુગતરામભાઈ આગળ એ વાત પણ પૂછી કે આપણે એ જૂદાન સમિતિમાં રહેવું હોય તો એ કામને પૂરી ગંભીરપણે ઉપાડી લેવું નેઈએ, કોઈ કામને ઉતાવળે ઉપાડી લેવાનો જુગતરામભાઈનો સ્વભાવ નથી. પણ એક વાર એ કામ ઉપાડે તો તેની ઝીણમાં ઝીણી વિગત વિચારી એને પાર પાડવાની પણ ટેવ છે.

જુગતરામભાઈ સાથે મેં જૂદાનયજ્ઞની ક્રાંતિકારિતાની હલીલ કરી ત્યારે તેમણે મને સમજાવ્યું કે જુ ને નઈ તાલીમનું કામ કરી રહ્યો હતો, તે કાંઈ એણે ક્રાંતિકારી નહોતું. લગભગ દેકેક માસ સુધી અમારા બંનેની વચ્ચે આ વિષય અંગે ચર્ચાઓ ચાલતી રહી. ક્યેટ મેં એમને કહ્યું કે 'કમશે કમ આપણાં બેમાંથી એક જણે તો જૂદાનના કામમાં પૂરો સમય આપેલો નેઈએ, કાં તમે આપો

હાં હું આપું.' જુગતરામભાઈ એમ સહેજે આવતાં મોભ' સાથે અપ્રધાવે એમ નહોતા. એટલે મેં એક વર્ષ સારુ મારું કામ છોડીને એ કામમાં પડવાની રબ માગી. એમણે મને રબ આપી તો ખરી, પણ સાથે સાથે એમ પણ કહ્યું કે 'આ કામ એક વર્ષમાં પૂરું થવાનું' નથી. તારે આપું જીવન આ કામમાં આપવાની નિયતી રાખવી પડશે.' મેં આ કામ સારુ ફરવાનું થક કહ્યું ત્યારે પણ જુગતરામભાઈએ એ આશા તો સેવેલી જ કે નારાયણ જતે ડહાડે વેડછીના કામમાં પાછો આવશે.

શુદ્ધરાત જુદાન સમિતિના સંપોજક જુગતરામભાઈ હતા. એનું ફક્તર વેડછીમાં રહેતું. વેડછી આશ્રમમાંથી એક કાર્યકર્તા આ કામ સારુ આપવાનું જુગતરામભાઈએ સ્વીકાર્યું તે મુળજ શ્રી હર્ષકાન્ત વોરા આ કામમાં પડેલા. તેમનો નિર્વાહ વ્યય વેડછીથી જ અપાતો. જુદાનમાં મેળવવાની જમીનના દાનપત્રક અંગે જુગતરામભાઈએ બહુ ચોક્કસાઈ રાખેલી. તેથી શુદ્ધરાતમાં મળેલી જમીન વિતરણમાં ભાગ્યે જ કોઈવાર મુશ્કેલી નડતી. પ્રત્યક્ષપણે જુદાન માગવા જુગતરામ કદી નીકળ્યા હોય એવો મને ખ્યાલ નથી. આદિવાસી અને હળપતિઓ ભેડે તેમણે આખી જિંદગી બે ભત્તનું કામ ક્યું હતું તેને કારણે જમીનનો વિશે એમના અંતરમાં એટલી આસ્થા નહોતી જિતી જેટલી વિનોબા કે રવિશંકર મહારાજના અંતરમાં જિતી હતી. પરંતુ જુદાનના મહત્વને તેઓ જુદાન સમિતિના ખીબ સભ્યો કરતાં જરાયે ઓછું સમજતા નહોતા. તેથી જ કવિ કાગનાં જુદાન ગીતાના પ્રુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે :

‘સત વિનોબાબાલ દેશમાં બ્યાં ફરે છે ત્યાં કવિઓને અને સાહિત્ય-કારોને જુદાનપત્રના વિચારોના રંગ લગાડતા ફરે છે. સિંધી લોક-કવિ ‘દુષામ્બલ’ જુદાન લેવા થયા છે અને તેમનાં મસ્તીભાષાં જુદાન ગીતોએ લેકોને નવાવ્યાં છે. મધ્યભારતના સંત પુરુષોજીએ જુદાન-મસ્ત ગનીને ગીતો ગાયાં-ગવડાવ્યાં છે અને કેટલાયે દાન મેળવ્યાં છે. હિન્દી ભાષાના કવિવરો મૈથિલીશરણ શુપ્ત અને સિધારામશરણ શુપ્ત આમના નેના મસ્ત માણસો નથી. શિષ્ટ અને જ્ઞાનગંભીર કવિઓ છે. તેમની કાવ્યગંભીરતા પણ જુદાનના તરંગો ચડ્યા છે.

‘દક્ષિણ ભારતની ભાષાઓનો આપણને પરિચય નથી, બાકી ત્યાં પણ જુદાન વિચારે કવિઓને ગાંઠા ક્યાં છે, એમ સંભળાય છે.

શુદ્ધરાતમાં હજુ વિનોબાજીનાં પચાસ પડ્યાં નથી, તે પહેલાં જ કવિઓની જાણેલા હેલે ચડી છે. શિષ્ટ કવિઓની કવિતાલેખી શિષ્ટતા અને સંસ્કારના કૃતિમ ધીરવીરથી આજુપિત હોય, એટલે તે છોડીને બહાર નીકળતાં તેને વાર લાગે, એ સ્વાભાવિક છે. પણ પિનાકિન વિવેદી, નાથલાલ દવે અને ચારણ કવિ દલા કામ જેવા ભક્ત કવિઓ કથારના, વહેલી પડોદના છોડીર કૃષ્ણાઓની નેમ ગાવા મંડી પડ્યા છે.

‘આ ભક્ત કવિઓમાં કાગ કવિની ભક્તિ અનોખી છે. રવિશંકર મહારાજના તત્સંગથી તેમના જીવનમાં જુદાનના રંગ પહેલાં જિત્યો છે અને ત્યાર પછી તેના ફળરેષે, તે રંગ કવનમાં પણ જિતરવા લાગ્યો છે. ત્યાગમયી ભક્તિ પ્રગટી છે, એટલે તેમનાં ગીતોમાં અગ્રણી ભક્તિરંગ પાડે છે.

‘જુદાનપત્રના પ્રજ્ઞેના આચાર્ય’ વિનોબાજીના આન્દોલનના અભ્યાસી-ઓ બહુ છે કે એ આન્દોલન વેદવેદાન્ત અને ગીતાની પશ્ચાદ્ધિકા વે-વ-૨૨

ઉપર ચાલી રહ્યું છે. તેમ આપણા ચારણ કવિ સંપ્રદામાં પણ આપણે ભેડ્યું કે તેમના જુદાન ભક્તિનાં ગીતો રામાયણ, મહા-ભારત અને પુરાણોની પ્રધુષ્મિકા ઉપર ચીતરાઈ રહ્યાં છે.

‘કવિ કાગનાં જીવન અને કવનનો રંગ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે ખીલતો રહે છે અને એમના પ્રતાપે શુદ્ધરાતના સ્વભાવમાં આપણે ને જમીનના આસક્તિ છે તે જમીની ભક્તિમાં ફેરવાયો, એ જ મારી આર્યના છે.’

વિનોબા, રવિશંકર મહારાજ, જળલભાઈ કે નારાયણની જુદાન પદ્યગામાં તેઓ અવારનવાર બોડતા પણ ખરા. ત્યારે તેઓ ગામડાંના લોકોને જુદાનનો મર્મ પણ સમજવતા. પણ ઉપર જણાવેલ લોકોની માફક તેઓ કદી જુદાનની ભેખ લઈને નીકળી પડ્યા નહોતા.

ગોસેવા

ગોસેવાની રહ જુગતરામભાઈને ઠેક હરિપુરા દેશિસથી લાગી હતી. ત્યારથી તેમણે ગાયનું જ દૂધ પીવાનો નિયમ પાળ્યો હતો. એને કારણે કોઈ કોઈ વાર પ્રવાસમાં દૂધ વિના પણ રહેતું પડતું, પરંતુ એમનો નિયમ લાંચો નહોતો.

વેડછી આશ્રમમાં એના એક અનિવાર્ય અંગ તરીકે આશ્રમ ગૌશાળા સ્થપાઈ હતી. આશ્રમના મુકેલક (ને પાછળથી આશ્રમના મંત્રી બન્યા) શ્રી નાનુભાઈ પટેલે ગૌશાળાની સંભાળ રાખવાનું પોતાને સાથે લીધું હતું. આશ્રમમાં ગૌશાળા સાથે એક ઉત્તમ નસલનો સાંઠ પણ રાખવામાં આવ્યો હતો જેને લીધે વેડછીની આસપાસના ગાવંધમાં સારી પેઠે સુધાર થયો હતો. સામયિકી આશ્રમની ગૌશાળાના જુગતરામભાઈ દ્રુસ્ટી છે. દ્રુસ્ટી તરીકે તેમણે એના વિકાસમાં પચ્ચ દીક રીક વસ લીધા છે. ગોસેવા અંગે જુગતરામભાઈનું દર્ષિ-ગિદ્ધુ ધાર્મિક કે સાંસ્કૃતિક નહોતું. વેડછીથી મેળ સવારે આદિ-વાસી બહેનો જામ કે જામના કે જીવવાડા કુળથી ગાયો સાથે માટમાં લઈને જતી ભેઈને જુગતરામભાઈને થતું કે આ લોકો પોતે કેમ હોર પાળતાં નહિ હોય ? ધીરે ધીરે એમને સમજ્યું કે દૂધાળાં હોરને પાળવા પાછળ બે મુઠી અને સગવડો ભેઈએ તે એમની પાસે નથી, અને આનું કામ ક્યું ન હોવાથી હોરને સારી રીતે ઉછેરવાની આવડત પણ નથી. આશ્રમ ગૌશાળા વસાવવાની સાથે સાથે વેડછી-આશ્રમે કેટલાક ખેડૂતોને ગાય પાળવા પણ તૈયાર કર્યાં. એમને સારી ભત્તની ગાયો લાવી આપી. ગાય એમની હાથે ગરીબ ખેડૂતોને આર્થિક રીતે મદદ કરવાની હતી. વેડછીમાં શ્રી શિવાભાઈ જે. પટેલ આખા ત્યાર પછી ગોસેવા પાછળ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ લગી. શુખ્તવે સિવાભાઈનાં ટેકાથી જુગતરામભાઈએ એક વાર આશ્રમમાં કોઈએ છોરાને ગેઠલેલી તમ્બી પચ્ચ ને ફળારને ગાયોને નાણ્યને એને હળમાં ભેલેવાનો પ્રયોગ કરેલો. આ સમયારથી શુદ્ધરાતમાં ભારે જળજળાટ મચેલો. છાપામાં એને અંગે ખુબ ચર્ચાપત્રો પ્રગટ થયેલા. જુગતરામભાઈને ધણા લોકોએ ગાળ્યા નવાનવા. એક બે જણ તો વેડછી સુધી એમની ભેડે વાદવિવાદ કરવા પણ આવી ચડેલા. પરંતુ આ બાળતમાં જુગતરામભાઈની ઘટિંકાં ડાંકી મક્કમતાની હતી. ઉપરોક્ત પ્રસંગ એમની જ કલમે :

‘શરૂઆતમાં વેણીના અમને ગાયો સંપ્રદામાં સગળ ઓછી હતી ત્યારે બે ગાયો એના આવી ચડી કે જે રંગરે તો રીકી રવાણી હતી, પણ

વખત જતાં અમને સમજાનું કે તે ફળીતી નહોતી. આમ અમારી નાની સમગ્રી ગોશાળામાં બે ગાયો નકામી નીવડી અને માથે પડી. આ ગાયોનું હવે શું કરવું? તેવી ગાયો વેચાતી કે મફત પચુ કોણ રાખે? અને મને તેને તો અમે વેચી શકાએ નહિ.

થોડાં વર્ષ પહેલાં ગાંધીજીના સાબરમતી આશ્રમમાં એક બે રખડતી જંગલી ગાયો આવી ચડી હતી. મગનલાલ ગાંધીએ તેમને પકડી કોળવા માંડી, પણ તે ઘણી જંગલી અને તોફાની થઈ ગઈ હતી. આથી તેમણે તેમને નાથ નાખી હજી અને ગાંડા બેડવાનો પ્રયોગ કર્યો.

‘મને આ બાળતની માહિતી હોવાથી આપણે પ્રયોગ વેકરી આશ્રમમાં પચુ કરવાનું કરાવ્યું. અમે નકામી ગાયોને નાથોને કામે લગાડી. આ ગાયો શરીરે તો સારી મજબૂત હતી એટલે તેઓ થોડા દિવસનાં બાળદે જેવું જ કામ આપતી થઈ ગઈ.

‘બેમાંથી એક ગાય થોડા મહિના બેડયા પછી ગાલણી થઈ, એટલે તેને અમે પાંચી ગાય બનાવી દીધી. પરિશ્રમ મળવાથી તે સુધરી ગઈ હોય એમ હું’ ધારું છું.

આ પ્રયોગની બહેરાત થતાં શ્રવણતમાં તે ઉપર ભારે ભૂલોપહ થયો. ગાય એ તો માતા કહેવાય, તેને કેમ નાથી શકાય? તેને કેમ કામે બેડી શકાય? છાપમાં ચર્ચાઓ આવવા લાગ્યાં. એક બે ગૃહસ્થો તો ખાસ વેકરી આવ્યા. એક લાઈએ બધાં સુધી પવિત્ર ગાયમતાને આ પાપમય પ્રયોગમાંથી ક્ષુલ્લ ન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી માથે પાછી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી! બીજા એક લાઈએ રોડો કાઢ્યા આવી ગાયને છાડાવવા તૈયારી બતાવી. ‘પચુ એ ગાયને પછી તેઓ શું કરશે એમ પૂછ્યું ત્યારે તેઓ પાસે કંઈ જવાબ નહોતો. છેવટે તેમને પાંચરાપોળે મૂકવાનું સૂચ્યું. પરંતુ પાંચરાપોળમાં જતાં જનાવરો કેવાં દુઃખી થાય છે એ તો સૌ જાણે જ છે. અને અમારા પ્રયોગમાં ગાયને કંઈ દુઃખ નહોતું. તે મોજાની ખાતી પીતી હતી અને કામ કરીને પોતાનું પેટ ભરતી હતી. મનુષ્યની માતાઓ દીકરીઓ પચુ કામ કરતી જ હોય છે. ... પ્રયોગની ગાયોમાંથી ઉપર કહ્યું તેમ એક ફળી અને બીજી એક ધધાકાળે મરણ પામી.

‘આ પ્રયોગમાં અમને અનુભવ થયો કે, અમારા જેતીના માણસો, જે આ તરફના રાજપરજ જ હોય છે, તેઓને પચુ અમારા કામમાં ધર્મભંગ લાગતો હતો અને તેઓ ગાંડા બેડેલી ગાયોને હાંકવા રાજી નહોતા. આવાં વહેમો તો કાં તો પૂરો જાની હોય તે માણસ સમજીને ત્યજી દે, કાં તો અજાની હોય તેને એવો વિચાર જ ન રહે, પચુ અર્થદાયક તો મને તેટલું સમજાવે તોપચુ સમજે જ નહિ’ સાબરમતીની ગોશાળાના જુગતરામભાઈ ટ્રસ્ટી હતા. તેઓ નેચનલ ડેરી ડેવલપમેન્ટ બોર્ડની સાથે રહીને આ ગોશાળાનું કામ વિકસાવવા માંગતા હતા. પચુ બ્યારે બોર્ડે કંઈકેટલું ધણી વરડી ગાયો કાઢી નાખી નવી વસાવવાને કરાવ કર્યો ત્યારે તે અંગે એતલાણી આપતા જુગતરામભાઈએ શ્રી શિવાભાઈ જે. પટેલ, જેઓ બીજા ટ્રસ્ટી હતા તેમને લખ્યું :

‘આ ગાયો કાઢી નાખવામાં બંધી સારે ઘેર બધાં જોવી કાળજી રાખવી એટલું અને કસાઈખાતાના એજન્ડોને ન અપાય એવાં આદર્શ રખાવે એટલું. તે વખતે (મીટિંગમાં) આપણે આ

બાળતની યાદ આપી હતી. ‘પચુ કરાવમાં તેનો’ ઉલ્લેખ નથી. તો આવી હરરાજીયા વખતે કોઈ કોઈ વાર તમે હાજરી આપતા રહો એમ હું ધખ્યું છું’, એ લેખીને આ બાળત ઘડતું લખ્યો અને તેવા પ્રસંગે તમને બોલાવે એવો આગ્રહ રાખ્યો.’

જુગતરામભાઈ ગાયોને કૃત્રિમ વીર્ધદાન આપવાના ટેકામાં હતા, એ બાળતમાં વિનોબાનો અભિપ્રાય અલગ હતો તેમને બાજુ હતી. પરંતુ તેથી જુગતરામભાઈ પોતાના વિચારોથી ચલિત નહોતા થયા. બપુપુથી ગાંધીજીના સેવાગ્રામ આશ્રમના ગાંધીજીના સાથી શ્રી જળવંતસિંહે આ બાળત વિનોબાને પૂછવા લખ્યાં તેને અંગે શ્રી શિવાભાઈને ૬-૧૨-૭૪ને દિન લખ્યું.

‘...વિનોબાને પૂછવાની લલામણુ આગ્રહથી કરે છે, બાળકોબાને અનવિશ્વાસ માને છે અને મણિભાઈને પશ્ચિમવાળાઓની અસરમાં આવેલા માને છે. વિનોબા આગ્રહાલ રખાઈ વાત બોલતા નથી.’

આ બાળત અંગે બીજા એક પત્રમાં (૧૬-૧-૭૪) જુગતરામભાઈએ લખ્યું હતું : ‘સાબરમતી આશ્રમના લેખી તરફથી અનુરૂપભાઈ બદિયાએ કૃત્રિમ વીર્ધદાનનું કેન્દ્ર ગાંધીજીના આશ્રમમાંથી કાઢી નાખવા નોટિસ આપી છે એની તમને (શિવાભાઈને) પચુ બાજુ થઈ હશે. એ લેખી તેમાં વિનોબાનું નામ લે છે. એ તરફ જાણે તો તેમને સમજવશો કે આ કામ બાપુને નાપસંદ છે એવું નથી. જીવહીકાંચન આશ્રમમાં પચુ સારી રીતે ચાલે છે. મહારાષ્ટ્ર રાજ્યે તેને ટેકો આપ્યો છે તેથી તે રાજ્યમાં દૂધનો સુધારો સારી રીતે થવા લાગ્યો છે.’

૨૩-૧-૭૪ના શિવાભાઈ ઉપરના પત્રમાં આ અંગે થોડી વધુ સ્પષ્ટતા છે : ‘આ કેન્દ્ર રાખવા બાળતમાં આપણે સંમત છીએ એમ તેમને કહેશે. વિનોબાએ આ કિંમી પોતાને પસંદ ન હોવા વિશે કહ્યું છે ખરું, પણ તે સાથે આપણે સંમત નથી. બાપુ આવા શાસ્ત્રીય પ્રયોગ વિરુદ્ધ ન હોય એમ આપણે માનીએ છીએ.’ ગોવધનકીના સત્યાગ્રહને જુગતરામભાઈએ પોતાની ટેકા આપ્યો છે. એના ટેકામાં ગાંધી વિભાપેકની ટુકડીઓ દેવનારના અને ‘રાસ્તારોડો’ સત્યાગ્રહમાં પચુ એકથી વધારે વાર જઈ આવી છે.

૨૨ શાંતિ સૈનિક

પ્રદેશ કે રાષ્ટ્ર ઉપર કોઈ આક્રમ આવી પડે ત્યારે જુગતરામભાઈનું મન આવ્યું ન રહેતું. તરત તેઓ વેકરી છાડીને એ તરફ જીવડી જતા. અલગત જતાં પહેલાં પોતાની દૃષ્ટિએ એનો પૂરી તપાસ કરી લઈને એની જંભીરત અંગે પૂરી ખાતરી થાય ત્યારે જ તે તરફ ખુદ પ્રયાણ કરતા. અનેક વાર આવાં કામોમાં તેમણે ગાંધી-વિભાપેકને પચુ પડવાની પ્રેરણા આપી છે. રાષ્ટ્રીય વિભાપેકો તો આવાં કામોમાં ઉત્સાહભરે પડે જ અને રાહત કે સેવાનાં કામોને જ પોતાના શિષ્યજીનું માધ્યમ બનાવે એવી તેઓ વિભાપેકના કાર્યકર્તાઓને સમજણ આપતા. વિભાપેકના કાર્યકર્તાઓ ઉપકૃતપતિ (ને પાઠજીવી કલપતિના) આ સૂચનને ઉલ્લાસભરે વધારી લેતા અને પ્રસંગે પ્રસંગે સેવા કાર્યમાં ઉપડ્યા કમર કસતા.

આની શરૂઆત ૧૯૬૮માં તાપી નદીમાં આવેલી રેલ વખતે રાહતનાં કાર્યોથી થયેલી. કામગેજ તાલકાનાં કંદાર, ગોવધન વગેરે ગાયો એમ તો સરત શહેરની પાસે હતાં તેથી ત્યાં રાહતની ઘણી

એજન્સીઓ કામ કરતી થઈ જાય એમ હતું. પરંતુ મગલા દેરને ખૂબે ખામસેવી બેઠી કાઢવા, શૂ પડીઓમાંથી માથેલાપૂર કાપ કે કાદવ હોરોએ વગેરે એવા કામો હતા કે જે કોઈ નાચી સેવાને વરસા અને સૂકા ઉપર જેમાં કામોની આવડતવાળા જ કરી શકે. મિલિટરી મકાનના આ કામો તરતોતરત પહેલી પેલે એનની પાછળ ગાંધી વિદ્યાપીની હુન્દી શાંતિનેના નેજા હેળવ પહેલી તથા એમને આનામાંથી મહેનત ને ખતથી જલ્દી નાણાતા કામોને મો પર જગમ ચીતરી કે ચાન્દ દંખાવા દીધા વિના ક્યાં આ કામોથી વિદ્યાપીના વિદ્યાર્થીઓને સમાજનેવાનુ સાચુ અંશદાવદ શરેખા ગામી દુલ્લસ પછી અશક્તિ શમન અને ગહતના કામોમાં શાંતિનેના વિદ્યાર્થીઓએ મદદ કરી હતી. કુદાશ સારે તરુણુ ચોખનામાં પણ ગાંધી વિદ્યાપીર ઉસાદથી લાગ દીધા હોતો.

શુનગતમજ મેરખીના ગસ મદ વખતે પણ આ રીતે ગામ કાર્યો કરવા વેક્ટરી તરફથી હુકમીઓ જઈ પોરોએથી અલગત આ વખતે રાહતના અને નિર્માણના કામો કરનારી ખીજ પદ અનેક હુકમીઓ તથા મેજીલ હતા, એટલે આ સૌને ભાગે પડતુ કાન તેમજે કટલું.

પરંતુ ગહતના પહેખા કામ જુનગતમજાઈની શ્રેયપાથી ગાંધી વિદ્યાપીકના મગજ મેરા વિદ્યાપ અને આતક અધ્યાપન મ દિરે ૧૯૭૨માં બાનાદિશન ગપાધાર્થી વગેરે હુઈ

મહેમગના વદલમજુ ગુગતમજાઈએ આ કામ અને આપેન અદેવામમાંથી કેટલાક અંશ શરેખાના ચોક્ક કેટલાક સાચ આપેા છે. પાદિકેનાની નેખોના જુલમથી ભયમા હપ લાખ નિર્માસિતો પોતાની મોનાની બાગવાને તજ આપખા પડિમ જગજન, આગમ જિહાર, ત્રિગુગ, નેનાલપ વગેરે અહીં પ્રોગા આપીને પડયા છે તથા તેમના ખાનખાન, રેડે ડાક દવાદારની વ્યવસ્થા અપકારી મહીને તરખી થઈ ગઈ છે તેમાં દેરનારી કેટલીક એવા મ સ્થાઓ પગ દાગર થઈ ગઈ છે. આ કા શાંતિનેના મહળના મનો આપખા નાગમખુ દેનાઈ તરફની ના વધાર સ્વમ નેવકા જઈ પહેલે તો ઉપરોની થઈ પડને એમ બહુ થતા ગાંધી વિદ્યાપી, વેક્ટરીએ પોતાનુ ૧૦૦ ઉપગતુ શાંતિ સનિદ ૬૪ તથાર ડીને ગાના થઈ નાધી વિદ્યાપીકના એક અવાગવ શ્રી રમુગી વેગ તથા આપખા શાંતિનેના મિદ્યાલમના ઈન્ડિનિડ ગવત છે બે લાઈઓ પૂર્વે તથાગી માટે આગરથી પોરોની ગ્રથા (મમાબ્દામ્મ વિદ્યાલમના તેમ જ આતક અધ્યાપન મ દિના વિદ્યાર્થીએ તેમ જ વિષકા મળી જુદીજુદી હુકમીઓ મળી કુલ પાનાનખુએ જલે લગલમ માકાપર મગમ મુધી તથા કામ કરું આ મ કમીમાં ગાંધી વિદ્યાપીકની મ કમી માટે નજીની મિન ન સ્થાઓમાંથી પદ કાર્કકનાંજી લવા હતા) કનલતમાં ગાંધી શાંતિ પ્રતિખનના શ્રી કિંતીય રાવચાધરી તરખી તેમજાનુ સ્થાગત મગવામાં અલ્લુ અને નીચે પ્રમાણેના નિલ્લાઓમાં જુદીજુદી નિર્માસિતો લાવણીઓમાં સેવા કરવા માટે તેઓને તરત જ રવાના કરવામાં આવ્યા .

બલપાઈશ્રી નિલ્લો ૧, કમીગવણી (સપ્થા ૪૦,૦૦૦) ૨, સકાતી ગવણી (૩૦,૦૦૦), પડિમ દિનાબજ નિલ્લો ૧ મુલી

પર ખવણી (૧,૫૦,૦૦૦), ચોખીન પરખા નિલ્લો: મોનગવ નિખમિત છપાલી વિખેરાઈ ગઈ હતી પણ આવતા જતાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ૨ મેળગરમા ગવણી (૨૦,૦૦૦) ત્રિગુગ રાગચ ઝોકુલનગ જાવણી (૧૭,૦૦૦) આ ખવણીઓમાં શગપાર્થીઓની અપમા કમચ વધતી ગઈ. દરેક જાવણી બે, ચાગ કે વધારે પેટાગવણીઓમાં વહેલી દેવામાં આવી છે શ્રી ઈન્ડિનિડ ગવત આપા કોના કરના ગીને મર્વ શાંતિનિર્માની મદદ કરતા

‘નાતિનિનિકલ’ મુખ્ય કામ મકાઈશ્રી હુતુ ખીલુ’ કામ કામચતાઈ દેખિમ્પેમેમાં દાખલોને મદદ કરવાનુ હતુ શયોને મગવાને પોત્યાકવા કે તેમને દાટવામાં ખુધ આ શાંતિનિર્મા મદદરૂપ થતા નિર્માસિતોમાંથી તરુણોને પમદ કરી એમને તાલીમ આપી આ કામમાં તેમને જોવાનો પ્રયન પણ ચાલ્યો

‘શિગિગેમાં બાવવાકીઓ ચામી સગીતના વગેરે પણ ચાન્યા મજને પહેલુ મનજનના રમિયાઓએ ખેલવી મગજ મચાવી બાનાદિશ મુત થયા પછી એ દેશમાં કુના એક વાર મને એક આમજને એજળખી કારેલો આમદ કમીને તે અમને આમજને આગળી લઈ ગયા અમને નાગિયેનુ પાણી પાકું અને પછી મીને એજળખાનુ આપી કે ‘શરણુથી ડાવણીમાં હતા ત્યારે અમને ગેનન પાણી લાલે સગકા આપ્યાં હેમ, ખુધ અમારી ન ની સેવા તો આ લોશાએ કરી હતી’ આ ગાંધી વિદ્યાપીના શાંતિનિર્માની જ કલ્પ હતી

અ બા શાંતિ સેનાના અમાગ કામ પ્રત્યે જુગતમજાઈ ખૂબ નાંધા મચતાથી નેતા નામલેકા શાંતિ સેનાને બ્યાગ જ્યય કારિના લાર્કકનાંજીની વરે પડી ત્યારે ખુદ જુગતમજાઈ વેક્ટરીની સર્વ મહળની વિદ્યલ લઈને તથા આરી પહેલમ હતા. મદબાગે એમને તથા કમીગ ગાકવાની બચ ગડી નહોતી એટલે તેઓ નામલેક, આસામ વગેરે કરીને પાછા વેક્ટરી આવી પહેલ. હતા બાકી એમની તો તથા હેમાથો શાગવા સુધીની તૈયારી હતી. અરજાલમના અમાગ કામ સારુ અને જે લાર્કકનાંજીની વાર્ધિક શિગિગે લગતા તેમાં મદદ કરતા શ્રી ઈન્ડિનિડ ગવત (જેઓ તે વખતે શાંતિનેના નહળના સહયોગક હતા) અને મેરખનાઈ આવી પહેલમ તો ઉપગત ગમુલસાઈ, બનીબહેન મણિજહેન વગેરે શાંતિનિર્મા પણ આવ્યા હતા. તે પૈકી મમુલસાઈ-દાશિળને તે મરજાલમના એક બે ગેગમાં શાંતિનિર્મા તરીકે કરૂં ખુધ બનવી હતી

મગલ દાટી વચ્ચે

ગાંધીય પ્રકૃતિ નિમિત્તે બહાર જવાનુ એક ખીલુ નેકુ કામ થકુ મળવના બાગીઓ વચ્ચે બ્યાગ વ્યવમકાશર આગળ મળલ ખાપાના ચાગમો કરવા વહુ બહારવટિયાઓએ આતમમખર્ચ હુઈ ત્યારે અદિનાની દખિએ એક મોટી ઘટના બની ગઈ વ્યવમકાશર માન સમખર્ચથી જ એ કામને અમાત કરવા માગતા નહોતા. પક્કાયેલા પ્રકીઓના રોગો વિગેરસ લેતા, એમને નેલમાં કેવી રીતે મળે છે તે જોવા, એમના પરિવારોની કાઈક વ્યવસ્થા કરવા, એમના કાગ પીડિત પરિવારોની વ્યવસ્થા કરવા અને આપાયે લેના આશિ- વિખનના કાર્યો ઉપારી લાઈ તથા કાયમની શાંતિ

સ્વપાય તેવી કાશિશ કરવા પોતાની આધ્યક્ષતા હેઠળ તેમજી મંગલ લાડી શાંતિ મિશન નામની સંસ્થા સ્થાપી. આ મિશનમાં ખીલ ઉપરાંત શ્રી ગદાવીરસિંહ અને શ્રી રંગેશ્વર શર્મા વિશેષ ઉત્સાહથી કાર્ય કરવા લાગ્યા. બહારવટિયાઓના સર્વાધીય પાછળ પશુ આ લોકોની ઠીક ઠીક મહેનત હતી. બહારવટિયાઓને નેલમાં ગળવા અને તેમને સાચી દિશાનું શિક્ષણ આપવા શાંતિ મિશન વતી શ્રી કાશિનાથ ત્રિવેદીએ જુગતરામભાઈને નિમંત્રણ આપ્યું. શ્રી કાશિનાથજી સાથેનો જુગતરામભાઈનો સંબંધ નવજીવન કાળનો હતો જે બાલશિક્ષણના સમાન રસને લીધે પાંખેથી હતો. એમની માંગણીને જુગતરામભાઈ શ્રી રીતે ઉલેખે જ ગાંધી વિદ્યાપીઠના સૈનિકાની ટુકડી લઈને તેઓ બહારવટિયાઓ સારુ રચવામાં આવેલી મુંગવલીની ખૂલી નેલ (નવજીવન કેન્દ્ર)માં ગયા. ગાંધી વિદ્યાપીઠનાં વિદ્યાર્થી લાઈ બહેનોએ ત્યાં એટલું સરસ વાતાવરણ બનાવ્યું કે એની ઠંડીઓના છવન પર બેઠી બેઠી બેઠી. તેમજી નવજીવન શિબિરને નઈ તાલીમનું વાતાવરણ આપી દીધું. બાગી છપાલાલના વાડામાં વેડછીના આજુલ મીઠા લીમડાનો છાંડ રાખે. નેલનાં પ્રાર્થના મંદિરની લીલાવ પર ગાંધી છવનનું પ્રદર્શન ગોઠવ્યું. સર્વેદ્ય પાનની શરૂઆત કરી. રસોડા પાસે શોષ ખાડો બનાવ્યો. બાગીઓના કુટુંબોનાં દુઃખિયામાં સહાઈના કાર્યક્રમ કર્યો. હેડપંચનું નિદર્શન ગોઠવ્યું. હરિજન ઉદ્ધારના વિષય પર પ્રદર્શન ગોઠવ્યું. જૂમિ પ્રયત્નરણ વિરો સમજ આપી. ભજન ગંડગીઓ અને બ્યાખ્યાનો ગોઠવ્યાં.

આત્મસમર્પણ કરવા માટે ગાંધી વિદ્યાપીઠના શાંતિ સેના વિદ્યાલયના શ્રી સોમભાઈ પટેલ અને શ્રી ઈન્દ્રસિંહ રાવતે નારાયણ દેસાઈની ચિનંતીથી ચંબલ ક્ષેત્રમાં પહેલી બેઠીને બહારવટિયાઓના સંપર્ક કરાવવામાં મદદ કરી. સમર્પણ બાદ તુરંત નેલમાં બેઠીને આ લોકોએ તરત જ સાત કલાક ગાળી એકે એક બાગી બેઠે સંપર્ક કર્યો. સમર્પણકારીઓના કુટુંબની સંભાળ માટે આ લોકોની સલાહથી જયપ્રકાશજીએ યોજના બનાવી અને એમની જ સલાહથી શ્રી કાશિનાથજી અને સરલાબહેને બહારવટિયાઓના પ્રશિક્ષણની યોજના પશુ ધરી. ગાંધી વિદ્યાપીઠની ટુકડીની મુંગવલીનો કાર્યક્રમ આ યોજનાનાં એક ભાગરૂપ જ બન્યો હતો.

૨૩ 'વટજીવ'

સ્વરાજ પછી મુખ્યત્વે વિનોબાજી અને પાછળથી જયપ્રકાશજીની આગેવાની હેઠળ હિંસકશક્તિનું વિરાધી, સરકારી દંડ શક્તિથી નિરપેક્ષ એવી ત્રીજી લોકશક્તિ જગવનારું એ આંદોલન બહુ થયું અને એમાંથી સર્વ સેવા સંધ, રાષ્ટ્રીય લોકસમિતિ વગેરે જે સંગઠનો બીધાં થયાં તેની સાથેનો જુગતરામભાઈનો સંબંધ પરિવર-સ્પર્શી (પેરિફરલ) જ હતો એમ કહેવું પડશે. જુગતરામભાઈ પોતે એક મહાન રાષ્ટ્રીયનિર્માણના કામમાં પડ્યા હતા. તે કામ જ એમણે સ્વરાજ પછી પશુ ચાલુ રાખ્યું. સ્વરાજ સરકાર લોકસ્વરાજની દિશામાં જ કામ કરી રહી છે એવી શ્રદ્ધા રાખી તેમજી બને ત્યાં સુધી એ સરકારના કાયદાઓ અને કાર્યક્રમોને ટેકો જ આપ્યો. સામાન્ય રીતે જુગતરામ બહારનાં કામોને ઉપાડી ન લેવાની અને વેડછી ક્ષેત્રમાં જ ખૂબી રહેવાની એમની મનોવૃત્તિએ રાષ્ટ્રીય હિલચાલ અને સંગઠનો પ્રત્યે અચૂક અંશે ઉદાસીન રાખ્યાં. એ હિલચાલ અને સંગઠનોનાં કામકાજ વિશે તેઓ માહિતી તો ધરાવતા પણ તેય સામાન્ય રીતે છાપાં કે

પત્ર પત્રિકાઓમાં પ્રગટ થયેલ આદિ-પ દારા, પ્ર-પદ્ય 'ઘાંઠે કોન પર બપોલના પ્રસંગો બહુ જોવા બન્યા હતા. એ દિવસવાદ અને સંગઠનોની કામ કરવાની રીત વિષે એમને થોડા ધણા મનદંદો હતા. એ મતબંધોને તેઓ ચલાવવા નહિ. પશુ બીજી યાત્રા કરીને અંતે અંતે મોખવટ કરીને એની નેરે એકતા આધવાના પશુ પ્રયાગ કરતા નહિ. આ બધાને કારણે જુગતરામભાઈની જુમિશા આ આંદોલન અને સંગઠન પ્રત્યે શ્રી રવિશંકર મદારસેન કરતાં કાંઈક જુદી હતી. મહારાજ પાછલી ઉમર સુધી નવાં નવાં આંદોલનોમાં મોશબર ગંધાવતા. બ્યારે જુગતરામભાઈ એ ગળેથી ગળાને પાણી પીતા. ૧૯૫૦માં જોરિયાના અનુચિત ગામમાં સર્વેદ્ય મુખ્યેન થયું ત્યારે ડો. કારકદાસ બેઠી અને મે' જુગતરામ વતી એના પછીનું સર્વેદ્ય મુખ્યેન જુગતરામમાં ભરાવનું નિમંત્રણ આપ્યું. અમારા આ નિમંત્રણને જુગતરામમાં બ્યાપક ટેકા મળ્યો હતો એ એની લેખારી બે જે જુગતરામભાઈએ બારડોલી ખાતે બોલાવેલી કાર્યકર્તા સભામાં ૨૫૪ દેખાઈ આવતું હતું. જુગતરામ-સારાપુતના રચનાત્મક કાર્ય.

કર્તાઓ સમ્મેલનને પોતપોતાને ત્યાં બોલાવવા આગ્રહ કરતા. ગાંધીજીના સર્વેદ્યસ પછી તપુ આર વર્ગે પશુ આખા દેશના ગાંધીજીના પોતાને આંગણે એકઠા થાય એવી સૌની લાગણી હતી. સામાન્ય વાતચીત પતી ગઈ ત્યાર પછી જુગતરામભાઈએ સરદાર પટેલની આ અંગે આવેલ એક પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો. પત્રમાં આપું સમ્મેલન જુગતરામમાં ન બોલાવવાની લક્ષ્યાણ હતી. છેલ્લાં બેએક વર્ષથી આ સમ્મેલનમાં આચાર્ય કૃષ્ણલાની, ડો. મુટલચંદ ઘોષ વગેરે જે પ્રવચનો કરી રહ્યા હતા, તેને લીધે સરદારને એવો મત બંધાયો હતો કે સર્વેદ્ય સમ્મેલનને સરદાર વિરોધી મંત્ર છે.

સરદારને પત્ર વાંચ્યાની સાથે બે ધરી તો સોંપાં પડી ગયો. પછી એક પછી એક આવેવાને બહી બહીને સરદારની છજા ન હોય તો આ સમ્મેલન જુગતરામમાં હરિજન ન બોલાવવું એવા અસિપ્રાય દર્શાવવા મંડ્યાં. સરદારના ઇશારાને અંદરેય માનનાર જુગતરામની લલભલા રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓની જુમિશા ન સમજનાર અમે બહુ જોવા હતા. ત્યાર બાદ માત્ર ત્રણ જણે સર્વેદ્ય સમ્મેલનને બોલાવવાના વિચારને ટેકો આપ્યો અને એઓ પોતાને ત્યાં સર્વેદ્ય સમ્મેલન બોલાવવા માગતા હતા તેમજી જ બેરોશારથી એને ન બોલાવવા અંગે દલીલો કરી.

આખી સભામાં જુગતરામભાઈ તો લગભગ મૌન જ હતા. આખી સભાનું લક્ષ્ય બેઠી એમણે અકસોસ સાથે નિમંત્રણ પાછું જે ચલાવે વિચાર કર્યો હતો એમ માનું હતું. આ બનાવને દશ વર્ષ થયાં ત્યાર પછી જુગતરામમાં પહેલી વાર સર્વેદ્ય સમ્મેલન બોલાવવામાં આવ્યું—૧૯૬૨માં—વેડછીમાં. સ્ત્રીન ભારત જુદની બહેરાતને લીધે આ સમ્મેલનને અતિશય સાદગીથી કરવાનું નકકી થયું હતું. તેને કારણે તેમાં પ્રદર્શન અને મનોરંજન કાર્યક્રમો વગેરે ન થયાં. પરંતુ વેડછી સમ્મેલનની સુધક વ્યવસ્થા બેઠી આખા દેશના રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓ પ્રસન્ન થયા.

વેડછી સમ્મેલનમાં જ સર્વ સેવા સંધે દેશના સરકારી વિસ્તારી પર શાંતિસેના કેન્દ્રો બનાવવાનો દરખ કર્યો. જુગતરામભાઈએ ત્યાર બાદ હમેશાં સરકારી વિસ્તારના શાંતિસેના કાર્યમાં રસ લીધો હતો. પ્રાંતિક સ્વરાજ વખતે અને પહેલી ન્યૂટણી વખતે જુગતરામભાઈએ અને એમના સાથીઓએ ન્યૂટણીનું એક રાષ્ટ્રીય ઉત્સવ બેનું

સ્વાગત કરેલું. અક્ષત તેઓ પોતે કહી ચૂટણીમાં જિભા નહોતા. પણ ચૂટણીમાં દરેકે દરેક નાગરિકે રસ લેવા ભેટીએ એવું તેઓ માનતા અને સામાન્યપણે ચૂટણીમાં ફેરિસની છત યાજ એ મજાતા પણ ખરા. ત્રીજી શકિતમાં વિદ્યાસ ધરાવનાર સર્વે એવા સંઘ વગેરેની ચૂટણી અંગેની તટસ્થ નીતિ બેઠે તેઓ કહી સમજત હતા એમ જણાવું નથી. ૧૯૭૭ની ચૂટણી વખતે તાનાશાહીને રાષ્ટ્રીય આદિત સમજીને સર્વે એવા સંઘ ચૂટણીમાં કંટાકટી લાવનાર ફેરિસને તો મત ન જ આપેવા એવા અચાર કથે તેમાં પણ તેઓ સમજત નહોતા એમ લાગે છે, બેઠે આ યાજત એમણે સામાન્યપણે મોન જ બળવળું હતું.

ગાંધી વિદ્યાપીઠે વટ્ટસ નામનું પત્ર ૧૯૭૧થી શરૂ થઈ હતું. રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો અંગે અને કેટલાક આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો અંગે પોતાના મત પ્રગટ કરવા જીગતરામભાઈએ તેને પોતાનું યુગપત્ર બનાવ્યું હતું. એમને મોટી માંહોળી આવી ત્યાં સુધી તો વટ્ટસના ધણખરા લેખો અને નોંધો તેઓ જ લખતા. ખીલના લેખો લેવા તેઓ તૈયાર નહોતા એમ નહિ. લેખિકાના પત્રો, ધુસ્ત્રિકા, ખીલ પત્રોમાં આવેલા લેખો વગેરે બે વટ્ટસમાં લેવા જેવા લાગે તો તે લેવાની તક તેઓ કહી સૂઝતા નહિ. પણ સામાન્યપણે એમના સાધાઓ કમંકે કામ્યક્તિઓ હતા. લખવાની એમને બહુ ટેવ નહોતી. તેથી વટ્ટસ ચલાવવાની જવાબદારી જીગતરામભાઈ ઉપર જ આવી પડતી. નવદલન કાળથી સુશુભ અંગે ચીવટ રાખવાની એમને જે ટેવ પડેલી તેને લીધે વટ્ટસના પ્રકાશનમાં માત્ર સાહિત્ય સામગ્રી તૈયારી કરવા પૂરતી જ કામગીરીથી જ જીગતરામભાઈનું કામ ચાલતું નહિ. પ્રકાશન સ્થળ બારોલી જઈ, એનાં છેલ્લાં પ્રકૃત તપાસીને અંકે વ્યવસ્થિત રીતે બહાર પડેલા જુએ ત્યારે જ એમને ચેન પડતું.

વટ્ટસ ૧૯૭૧માં બહાર પડ્યું શરૂ થયું. ૧૯૭૩માં તે બંધ થયું. વત્રેથી કટાકટી દરમિયાન રર માસ બંધ રહ્યું. એટલે જીગતરામભાઈની ઉત્તરાવસ્થા દરમિયાન એમનું મન જેવી રીતે કામ કરતું હતું તે બળવું હોય તો વટ્ટસ જ એનો આભાસ આપી શકે એમ છે. આ કાળ દરમિયાન આપણે દેશ પણ મોટામોટી બિલ્લપામલ માંદી પસાર થયો છે. પંડિત જવાહરલાલજી સ્વરાજ પછી ૧૭ વર્ષ સુધી દેશને સ્થિર શોભત આપ્યું, ત્યાર બાદ સ્વારિક પ્રશ્નમાં ઉત્તરાધિકાર અંગે થોડી બેચાતાણી થઈ, પરંતુ તે સમસ્યા એ પહેલે એક પ્રોથ પક્ષને શોભે એ રીતે ઉકેલી. લાલબાહુદર શાસ્ત્રીનો શાસનકાળ બહાર માસની અભ્યવધિત સિદ્ધ થયો. ફરી પાછી ઉત્તરાધિકાર અંગેની બેચાતાણી થઈ, તેમાં ઇન્દિરાજીની છત થઈ અને થોડા જ સમયમાં ફેરિસના લાગલા પડ્યા. એ લાગલાની અસર જીગતરામમાં તો દેહ ગામડાંઝીના રાજકારણ સુધી પડી. બાંગ્લાદેશની લકાઈએ ઇન્દિરાજીને ચૂટણીમાં પણ જીજ્ઞાસી છત આપાવી. ૭૨માં જ બપ્રકાશજીએ દેશને એતેવ્યા હોતા કે શાસન એકાધિપત્ય તરફ વળતું ભય છે. સુસહરી વગેરેના પ્રયોગો પછી તેઓ બ્રહ્મચારીને ઉત્તર જનતા શું આપે છે એની તપોધર્મમાં હતા. પોતાના પત્ર એમીએન્સમાં તેમણે એ પ્રશ્ન જનતાને ઉકેલેને પૂછ્યો પણ હતા. હુનિયાના તરુણે તે કાળે દેશ દેશમાં ને ભયતિ દેખાડી રહ્યા હતા તે ભેઈને બપ્રકાશજીના નમંમાં એની આશા બધાઈ હતી કે દેશના પ્રશ્નોને ઉકેલવામાં સુવાચકિત કામ આવશે. એ

આશાને લીધે જ તેમણે થય દેશ દેશમાં લોકશાહી સારુ સુવાચકિત નામનો લોપણપત્ર બહાર પાડ્યો હોતો. જીગતરામ નવનિર્માણ આન્દોલને તેમને એની આશા આપાવી હતી કે સુવાનો બ્રહ્મચારના પ્રશ્ન અંગે કાંઈ કરી જતાવશે. પરંતુ તેમને સુવકે તાકાલિક કે દૂંકા ગાળાની મોજે લઈને બેસી ભય અને પૂરી કરવામાં સાધનસાધિનો ઝોઝો વિચાર ન કરે એ મગતું નહોતું. બિહારમાં બ્યારે સુવકવું આન્દોલન બપ્રકાશજી ત્યારે તેમને આ આન્દોલનનું નેતૃત્વ કરવાની બ્યારે હોંશ નહોતી. માત્ર એ આન્દોલન તે વખતની બિહાર સરકારે જે રીતે ક્યદી નાખવાના પ્રયાસો બપ્રકાશજીની આખ આગળ કયાં તે એમનાથી સહેલાણી નહિ અને છેવટે વિદ્યાલેખીએ સાથે શાંતિમયતાની અને નિષ્પક્ષતાની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની મોન સરવસમાં લાગ લઈને બપ્રકાશજી આન્દોલનમાં ભળ્યા. બિહારનું આન્દોલન દલિતજી બિહારના થોડાક જિલ્લાઓને બાદ કરતાં બાકી પચાસેક જિલ્લાઓમાં ગામડે ગામડે પહેાંચી ગયું હતું. બપ્રકાશજીના નેતૃત્વને લીધે એ આન્દોલનમાં અપૂર્વ શાંતિ બળવાઈ રહી હતી.

એકાગ્રેય ૧૯૭૪માં બપ્રકાશજી સાથે વડા પ્રધાનની દલ્હીમાં વાતચીત થઈ તેમાં ૮ માંથી ૭ મુદ્દાઓ વિશે સંમતિ સધાતી હતી છતાં એક મુદ્દા પર એ લાંગી પડી. વડા પ્રધાનનો આગ્રહ એ હતો કે દેશમાં કયાપ બિહાર જેવાં આન્દોલન ન થાય એવું આકાસન બપ્રકાશજી આપે. બપ્રકાશજીનું કહેવું હતું કે બે દેશભરમાં બ્રહ્મચાર ન ફેલાય એને અંગે વડા પ્રધાન કાળજી રાખશે અને એની તપાસ સારુ કંઈક વ્યવસ્થિત તંત્ર ચાલવશે તો આમાં આન્દોલનો નહિ થાય, નહિ તો બપ્રકાશ ના પાસે તોપણ ખીલે કેમણેથી આન્દોલન થયા વિના નહિ રહે.

ચૂટણી કેસમાં અલ્લાહાબાદ હાઈકોર્ટે ઇન્દિરાજીને બે મુદ્દા પર થોડી દેરવાંતે પાસે જ વર્ષ સુધી તેમની ચૂટણીને રદ કરી. તેઓ સર્વેમ્ય અદાલત પાસે ગયા. સર્વેમ્ય અદાલતને બે મુદ્દા ન આવે ત્યાં સુધી ઇન્દિરાજીએ ખસી જઈને રાજસ્થાન તેમના પક્ષની જ ખીલ કોઈ વ્યક્તિને સોંપવી ભેટીએ એવો વિરોધ પક્ષોનો અભિપ્રાય હોતો. આ બાબુ ઇન્દિરાજી જ વડા પ્રધાન તરીકે ચાલુ રહેવા બેઠેએ એવા દેખાવો દલ્હીમાં થવા લાગ્યા હતા. વિરોધ પક્ષો આગળ ઉપર આન્દોલનને વધારવાના વિચાર કરતા હતા તેવામાં જ વડા પ્રધાને કંટાકટીની ભરેશત કરી અને બપ્રકાશજી સમેત સેકેટો નેતાઓને જેલભેરા કર્યા. કંટાકટી દરમિયાન બહુ મળીને લાગેક જેટલા લોકોએ જેલવાસ ભોગવ્યો. કંટાકટી દરમિયાન નાગરિક તરીકેના મૂળભૂત અધિકારો પર અંકુશ લાદવામાં આવ્યો. સામાન્ય ચૂટણી પાછળ પકેટાઈ અને બંધારણમાં સુધારાઓ કરીને ચાસન પદલિત જ ગદલવાની વાત પણ સંભાવા લાગી. ૧૯૭૭માં બ્યારે ફરી વાર ભરેર ચૂટણીઓ થઈ ત્યારે ઇન્દિરા કેરિસની સખત હોર થઈ અને નવા સ્થપાયેલ જનતા પક્ષની છત થઈ. ત્યારથી કંટાકટી પાછી બેચાઈ અને વટ્ટસનું પ્રકાશન ફરી ચાલુ થયું.

વટ્ટસનું પ્રકાશન બંધ કરવા અંગે એક વાર આ લેખક ત્રેડે બહુ રસિક વાત થઈ હતી. વટ્ટસનું પ્રકાશન બંધ કરવાના કારણ અંગે પૂછતાં જીગતરામભાઈએ બહુવાવું, 'મારે બપ્રકાશજી ભેડે કેટલાક વિષયોમાં મતભેદો હતા. એટલે તે વિશે હું એમની

ટીકા પણ કરતો. હવે તેઓ નેકમાં હોય ત્યારે બહાર રહ્યા રહ્યા એમની ટીકા કરવી અને તેઓ એનો જવાબ આપી શકે નહિ એ અવસ્થામાં કંઈ સારી નથી. વળી મારે ઇન્દ્રિયો સાથે પણ કેટલાક મતભેદ છે. મારે એમની ટીકા કરવી હોય તો કટોકટીમાં તે પણ થઈ શકે એમ નથી. એટલે વટવૃક્ષ કાઢવાનો અર્થ શો? જૂન ૭૭માં 'વટવૃક્ષ મીન છે' નામના લેખમાં તેમણે કંઈક આવા જ ભાવ પ્રગટ કર્યા છે.

વટવૃક્ષના આ અંગમાં આપણને જુગતરામભાઈનું જે ચરિત્ર જાણવા મળે છે તેના મુખ્ય મુખ્ય યુદ્ધમાં નીચે મુજબ જણાવી શકાય :

વટવૃક્ષ મારફત જુગતરામભાઈ વેડછી ક્ષેત્રના નાના મોટા સૌ કાર્યકર્તાના કામને પ્રોત્સાહન આપતા હતા.

દેશ અને દુનિયામાં જે ઘટનાઓ થતી હતી તેમણે માંથી વિચારને અત્યુક્ત જણાય તેવી વાતોને તેઓ ખાસ પોતાના કાર્યકર્તાઓ સમક્ષ આગળ લાવતા.

તેમના કે તેમના સાથીઓના વાચનમાં જે કંઈ ઉત્તમ સાહિત્ય આવતું તેનું અવલોકન લગભગ નિયમિત રીતે વટવૃક્ષમાં આવતું રહેતું.

નાના મોટા કાર્યકર્તાઓના કવિતાપ્રયાસને તેઓ પ્રોત્સાહન આપતા. જાણીતા અને અજાણ્યા ગાંધીજીનોના અવસાનની તોષ વટવૃક્ષમાં અથડી લેવાતી.

આમ એકંદરે આ વર્ષમાં જુગતરામભાઈએ વટવૃક્ષ મારફત વેડછીના પૂરા કામને હુંદ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

રાજનૈતિક ઘટનાઓ અંગે સામાન્ય રીતે જુગતરામભાઈ તટસ્થતા જાળવવા પ્રયત્ન કરતાં. દાખલા તરીકે નીચેનું લખાણ જુઓ : 'જ. પ્ર. ડું' બિહારનું આંદોલન તોડી નાખવા સરકારનો ખીલે એક દાવ એ જણાય છે કે તેણે એમના મુખ્ય મુખ્ય નાયકોને વીણી વીણીને બિહારમાંથી દૂર કરવા ધામ્યું છે. તે રીતે ગયા માસમાં સર્વશ્રી પ્રો. રામમૂર્તિ, સિદ્ધરાજ દહેડા અને ઠાકુરદાસ યાજ્ઞ જેવા કક્ષાધેલા સર્વોદય કાર્યકર્તાઓને પકડીને બિહારમાંથી હટાવી દેવામાં આવ્યા છે.

'સરકારનાં ખીલ' પગલાંની જેમ આ પગલાને છેક અણુછાંબડું તો હતી ન શકાએ, એાજમાં એાખું' તે કાચકાની ચર્ચામાં તો છે જ પરંતુ આ રીતે જનપ્રકાશનના મદદનીશોને કાઢી મૂકી આંદોલનકારીઓમાં શસ્ત્ર અને અહિંસા જાળવવાનું તેમનું કામ અત્યંત કઠિન બનાવી દેતું એ નીતિ અત્યંત તોફાની અને બાલિષ્ઠ છે. આવી તેમની નીતિ છતાં જો જનપ્રકાશન જેવા લોકનેતા ઇન્દ્રિયોને મળવા જવા તૈયાર થયા તો ઇન્દ્રિયોએ પણ પોતાના પક્ષે વધારે શોભારૂપ રીતે વર્તવું એટલું હતું, અને આવી બાલિષ્ઠતામાં દિવસે દિવસે આગળ વધ્યા કરવું એટલું ન હતું.'

વિવેનાળા અને જનપ્રકાશન વચ્ચેના મતભેદને જુગતરામભાઈ મુખ્યત્વે કાર્યકર્તાઓને જ ભેદ માનતા હતાં. તેમનો પોતાનો મત વિનોબા બેડે મળતો આવે છે તેથી તેઓ નીચે મુજબ વિવેચન કરે છે :

'...સતને દેહઆપી બનાવી દેવાની દિશામાં એમનું' (જ. પ્ર. ડું) મગજ ચાલી રહ્યું છે. ખીલ તરફથી, ચૂંટણીમાં જ બહારના અજાણ્યા બની ગઈ છે. તેથી જનપ્રકાશનને ચૂંટણીમાં બહારના

આવી જ ન શકે એવા તેના નિયમો બનાવવા માટે એક યાગિતિ નિયુક્ત કરી છે. હવે પછી કરવાની નવી ચૂંટણીઓ આ નવા નિયમોને અનુસરીને કરવામાં આવશે, તેથી તે પ્રમાણે થનાર ધારાસભ્યો અને મંત્રીઓ શુદ્ધ અને નીતિમાન હશે એમ તે માને છે.

'વિનોબાજીને અભિપ્રાય એવો છે કે લોકશાહી સરકારનાં કેટલાંક અંગેના ક્ષેત્રોએ તેવાં શુદ્ધ ન હોય અને ખૂબ દોષ તોપણ તેના રચનાકર્તા ઉપરથી જ લેવાવા એટલે, જે પ્રભ અને તેના નેતાઓ મદદ કરવા આગળ આવે, તો આવા રચનાકર્તા ઉપરથી લેવા શક્ય છે, એવી વિનોબાજીને શ્રદ્ધા છે, લોકોની એવી મદદ મળતી નથી તેથી જ સરકાર પ્રબળ સ્વાધીન વર્ગ ઉપર તંબ જ પોતાની નોકરશાહી ઉપર કાબૂ મેળવવામાં કાયલી નથી અને લાચાર બની રિથતિમાં આવી પડે છે. તંથી આવી અધાધૂંધી દેવાથી અને લોકશાહી વ્યવસ્થાને ખોટી નાખવી એ આપણા પ્રજાશરીરમાં વ્યાપેલા જીવલેણ રોગોનો સાચો ઉપાય નથી. આ ઉપાય તો રોગને મટાડવા માટે રોગીને જ મારી નાખવા જેવો છે.'

(કોંગ્રેસ સાંસદોએ જનપ્રકાશનને ઇન્દ્રિયોને મળવાનો આશ્રદ્ધ કર્યો એના જવાબમાં) પહેલી નવેમ્બરની મુલાકાતમાં પોતે તેમને શું કહ્યું હતું એ પોતાના મુખે તેમને આ પ્રમાણે વર્ણવ્યું :

'મેં ઇન્દ્રિયોને કહ્યું કે બહારના મંત્રીઓ બિહારમાં છે એટલું જ નહિ, પણ તમારા કેન્દ્રમાં પણ છે. કોંગ્રેસ વગર દિસવાનું કાણું નાણું ભેજું કરે છે એ જીવી રીતે નીતિમય છે કે નાણું કયાંથી આવે છે પરંતુ મારી આટલી ખુલ્લી વાતની પણ પ્રધાન મંત્રી ઉપર કશી અસર થયેલી એવામાં આવી નથી. આ રિથતિમાં એમને મળવા જવાનો મને ઉત્સાહ થતો નથી. છતાં મુલાકાતનું બારણું કું પોતે થઈને લીકી દેતા નથી.'

'જનપ્રકાશનને આનું બોલવું પરે એ હડે લોકશાહીમાંથી ભીસા થયેલાં તંત્રો આને વર્તી રહ્યાં છે ખરાં, પરંતુ દસ વીસ લાખ માણસોએ ભેગાં મળી અડગો લગાવવા કરતાં કંઈક ખીલ રસ્તાઓ —સર્વોદય, સત્યાગ્રહને શોધે તેવા—શોધી શકે છે એવી શ્રદ્ધા આપણે છોડી શકતા નથી. તે શોધી કાઢવાની અને તેમ કરી દેશનું વાતાવરણ બદલી નાખવાની શક્તિ અને સૂઝ તેમનામાં છે એવી અમને શ્રદ્ધા છે. જો તે નેતાઓમાં તેવી શક્તિ અને સૂઝ છે એમ માનવામાં આપણી પાસે પૂરવાં કારણો છે. પરંતુ મનમાં વ્યાપી ગયેલા વિષાદ, નિરાશા અને નેપથ્ય જ બંનેનાં આત્મકેન્દ્રો બળે ઝાંખાઈ ગયાં છે. તો હવે તેમને કરીથી ભેગાં કાણુ ભેસાડે? એસીને બીકી જવા માટે નહિ, પણ પ્રેમથી ભેટીને દેશનું વિષાદમય વાતાવરણ હસવું કરી દેવા માટે.

'આ રીતે તેમને ભેગાં કરી શકે એવો આને દેશમાં કંઈ હોય તો તે સંત વિનોબા છે એમ અમે માનીએ છીએ... દેશના વાતાવરણને આ કાંતિમય ગોઠાવવા ખાતર એ સત આ પ્રસંગે સૂઝમાંથી થેડા વખત માટે સ્થૂળમાં આવે એવી તેમને અમરી અપીલ છે.'

ઉપરોક્ત જે અપીલ છે તેમાં જુગતરામભાઈનો દેશપ્રેમ અને દેશની સમસ્યાને શાંતિમય રીતે ઉકેલવા અંગે તેમની તીવ્ર ઉકેલવા દેખાઈ આવે છે. એમના મુખ્યકરણ અંગે મતભેદ હોઈ શકે જેમ કે આ લેખકને છે. તે નથી માનતા કે જનપ્રકાશનનો રસ્તો અડગો

નાખવાનો હતો. પણ એ સત્યોદેને લીધે લેખકને મન જુગતરામ-ભાઈની અપીલ પાળળની જે લાગણી છે, તે વિશે માન એણું થતું નથી.

બપ્રકાશછતાં નિવેદનો છેલ્લાં એમની પાસે પહોંચે એટલાંનો તો તેઓ બારીફથી અભ્યાસ કરતા. તેથી જ બપ્રકાશછતાં વિદ્યાર્થી-એને ઉદ્દેશને પ્રદક્ષિત કરેલા વિચારોને ‘મારે સંકલ્પ, મારું પ્રણ’ એવું મધ્યમું આપી તેમણે વટવૃક્ષમાં બાધાં અને ‘બપ્રકાશ-છતી’ ઢાંકણ’ નામના પોતાના લેખમાં એને વિશે લખ્યું:

‘બપ્રકાશછતી...સ્વષ્ટ કરી દીધું છે કે ને કામ ઉપાકરમાં આવ્યું છે તે દોઢ બે માસમાં થઈ શકે એવું નથી. અમે આસાં રાખીશું’ કે દોઢ માસ નહિ, પણ તેટલાં વર્ષ’ લાગે તોપણ આપણા વિદ્યાર્થીએ બિહારમાં, ગુજરાતમાં અને આખા દેશમાં જ. પ્ર. ની શરતો શિરસામાન્ય કરી લેશે.’

ગાંધીજીએ માંડેલા સ્વામિ સંગ્રામ વિજયી નીવડ્યો છે. ધિરિજેશે પોતાના લાવલકર સાથે પોતાના દેશમાં રાહી થયા છે. ભારતને પૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળી ગયું છે તે પછી ૨૭ વર્ષ’ વીની ગયાં છે. બતાં હજુ સ્વરાજ્યની રચના કરવાનું ભગીરથ કામ પૂરું થઈ નથી. વિદ્યાર્થીએ આ વર્ષ’ (૧૯૭૪માં) ને આદાલત બે સદિના ચલાવ્યું’ તે ગાંધીજી વખતના એ સ્વરાજ્ય સંગ્રામનું જ વિસ્તરણ છે. બપ્રકાશછતીને તે લાગત ચલાવવાનું જ પ્રણ લીધું છે, અને તે લાગતમાં જ તેમણે તેજસ્વી વિદ્યાર્થીએને ગુજરાવાની ઢાંકણ કરી છે.’

આ લેખ ૧૯૭૪ના જૂનમાં બપાયો છે. ત્યાર બાદ ગિહાર આન્દોલન ને રીતે પાસું, ખાસ કરીને ઇન્દિરાજી સાથેની બપ્રકાશછતી ને વાટાઘાટો થઈ અને ટૂટી મઈ, તેનાથી જુગતરામ-ભાઈ નિરાશ થયા લાગે છે અને તેથી જ અગાઉ દર્શાવ્યા છે તેવા વિચારો વટવૃક્ષ પછીના બપાયો નોવા મળે છે. ડિસેમ્બર ‘૭૪ના વટવૃક્ષમાં ‘કાની નિષ્ફળતા’વાળા નેંધ આ વિચારો તીવ્રપણે પ્રગટ કરે છે. તેને કેટલોક લાગ :

‘ખરું કહીએ તો સુલાકાત નિષ્ફળ નીવડી નથી, પણ બે મહાત્મભાષા જ નિષ્ફળ નીવડ્યાં છે. અનેક રીતે વેરાઈ ગયેલા આપણા દેશ માટે આ પરિણામ અત્યંત નિરાશાજનક છે. અમને લાગે છે કે બંને નેતાઓ તેમની મોટાઈને ડાલે તેવી ઉદાર રીતે આ સુલાકાતમાં વત્સા નથી. બે નિશ્ચિતપણે સિત્ર વિચારધારાના પ્રતિનિધિઓ મળ્યાં હોય તે રીતે તેઓ વત્સા’ છે...ઇન્દિરાજીએ બપ્રકાશછતાં આન્દોલનને થેરીનાં ટોળાનાં તોફાન માનવાતું’ ઊંડગું નહિ એ તેમને શોભતું નથી, તેમ જ બપ્રકાશછતી પ્રધાનમંત્રી અને તેમના સાથીઓ સાવ છેલ્લે પાંડલે બેઠેલાં અતિવાતન દરોહોળી છે એમ માનવાતું’ ઊંડગું નહિ એ તેમને પણ શોભે તેવું’ નહોતું. સુલાકાત થેલા થેલાં ત્યારે બંનેએ એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમ અને આદરની નજરે બેઠું’ બેઠું’ હતું. ગાંધીજી જેની નજરે જુએ તેવી નજરે બેઠું’ બેઠું’ હતું.’

થર આંગણે ભાઈ અરવિંદ દેસાઈ પર ૩-૧-૭૪ને દિને કેટલાક તોફાની વિદ્યાર્થીઓના ટોળાએ કરેલા શરમજનક હુમલા વિશે ટીકા કરતાં પણ જુગતરામભાઈ ઊંડારાએ પ્રત્યેની પોતાની મમતા પ્રગટ

કર્તા બિના રહેતા નથી. એ એમની ઉદારતા બનાવે છે. નેપિને ફેલોકા અંશ : ‘ભાઈ અરવિંદના નાજુક શરીર ઉપર પથ્થર વ. નેા ખાર સારી પેટે પીકા આખાર હોતા, જતાં શરીરનાં મર્મ’ સ્થળો ઉપર જુલુ મંલીર નુકસાન થયું નથી તે માટે પરમેશ્વરને ઉપકાર માનું છું. મારનારાઓનો પણ મારે ઉપકાર માનવો બેઈછે કે તેમણે ખૂની માર માર્યો નહિ. અરવિંદની પત્ની સુધાબહેને ટોળા પાસે જઈ અરવિંદભાઈને ઊંડાવ્યા એ તેમની નીરતા માટે તેને બંધવાદ આપું છું. સાથે ટોળાએ તેનું માન રાખી બાજુએ ખસી જઈ અરવિંદને પોતાના કબજામાંથી ચોંપી દીધા તે માટે સુધાબહેને પણ તે પ્રસંગે તેમને આભાર માન્યો, અને મારે પણ તેમને આભાર માનવો બેઈછે... ઉદેરાયેલા ટોળાના ઉદેરાટમાં પણ ખૂની માર ન મારવાને અને સુધાબહેનું’ માન રાખવાને વિવેક જળવાયો હતો, તે બેઈત મને માનવાતું’ મન થાય કે તેઓ શાન્ત થયા પછી પોતાના દુત્ર માટે પસ્તાવો કરશે. હું તો તેઓને મારા કુટુંબના ઉદારઓ જ ગણું છું’. અરવિંદમાં અને તેમનામાં કરો ભેદ મારા મનમાં નથી. બીરી રીતે અરવિંદ હળપતિ સેવા સંધ આદિનાં ને કામો કરે છે તે તેઓએ જ કરવાં બેઈછે, અને અરવિંદ તેમનું જ કામ કરે છે એમ હું માનું છું. આ નિષ્ણદમાં ચાલતું’ અમારું’ કામ કાંઈ ઝીલુવટથી તપાસી તો તેમને બચ્ચો કે અમે પાટીદારો, દેસાઈઓ અને વણિકો વ. ઉગ્રગિયાત પ્રબળા જુગત ઉંડારાએને હળપતિઓ, દરિજનો વગેરેની સેવામાં કંઈક અંશે વાળવામાં તલ્લ થયા છીએ.’

વટવૃક્ષનાં છેલ્લાં ઉદરણે આપણે એવાં આપીએ છીએ કે જેની મારફત જુગતરામભાઈની લવિષ્ય અંગેની આશા પ્રગટ થાય છે. માર્ચ’ ૭૪માં પ્રગટ થયેલ મતદાર અને ઉમેદવાર નામના લાંબા લેખના ત્રણ ટૂંકાં દરકારો :

‘આજ સુધીનો અનુભવ એવો છે કે કેટલાક સભ્યો ને પક્ષના નામે અને ને કાર્યક્રમને નામે ચૂંટાયા હોય છે તેમાંથી કંઈ ને કંઈ કારણસર રીતે બધ છે અને કાંઈ જુદા જ પક્ષમાં અને જુદા જ કાર્યક્રમમાં ભાગ લય છે.

‘આ તો પોતાના અતિલાભને દરો કીધા બરાબર જ ગણાય. માની લઈએ કે અણુધારી પરિસ્થિતિ આવતાં પક્ષ બદલવાને ક્ષમ’ થઈ પડ્યો છે. તોપણ વિધાનસભા કે લોકસભાના સભાપદમાં બારો-બાર પદપૂલટા કરવો એ તો પ્રમાણિક નથી જ. તેવા સભ્યોએ જૂટા થઈને બહાર આવી જવું’ બેઈછે અને પોતાના મતદારોની સંમતિ લઈને અને તેઓ સંમતિ આપી શકે નહિ તો કાંઈ બીજા અનુકૂળ મતદાર જૂથ મારફત રીતીથી ચૂંટાઈને જવું’ બેઈછે.’

‘વિકૃત બની ગયેલા આ રાજકારણની બદલો એટલી બધી દેશાઈ ગઈ છે અને તેણું’ વિપ રાષ્ટ્રચરીરમાં એટલું વ્યાપક બની ગયું’ છે કે પક્ષાપક્ષીના સમસ્યને આપણા બહેર જીવનમાં વિચાર કરવો અને ઉપાય શોધવા એ આપણે માટે જીવન મરણ જેવી કંટા-કટીની સમસ્યા થઈ પડી છે. સંત વિનોબાએ દેટલાંક વર્ષોથી આ બેખમ સામે ચેતવણીનો શંખ ફૂંક્યો છે, ફૂંકવા માંડ્યો છે. લલે પશ્ચિમના દેશોએ વર્ષોના અનુભવમાંથી આ પક્ષી રાજકારણની અને વિરોધપ્રેરણાવાળા લોકસભાઓની શોધ કરી હોય અને લલે કેટલાંક નાનાં, અને કદાચ કે ધાર્મિક ભેદોથી બહુ

વિકૃત નહિ થયેલાં એવાં રાષ્ટ્રોમાં વિરોધ પક્ષો સત્તાધારી પક્ષોને હોતા, મદ અને આળસુ બનવામાંથી ચમક આપનારા ચાળુક રૂપ નીવડ્યા હશે, પરંતુ આપણી પ્રબળી પ્રકૃતિ, આપણાં ક્રોધી અરો, નીતિ અને સત્યમા અતિ અતિ નીચે ઊતરી જવાની આપણી આદત ભેટાં, આપણે ત્યાં આ અખતરો લાગવા દેશે એ અત્યંત જોખમસભર છે.

‘તો આવી પક્ષો વિનાની અને વિરોધ પક્ષો વિનાની વિધાનસભાઓ જીવી હોય? પક્ષોને પક્ષગંધીનો એવો ચટકો લાગી ગયો છે કે તે વગર વિધાનસભા ચલાવી શકાય એ આપણને હવે સંભવિત જ લાગતું નથી. શોધ અને નવા પ્રયોગ માટે જાણે આપણી હુકિના દરવાજા જ બંધ થઈ ગયા છે. પરંતુ રાષ્ટ્રજીવન સામે ખડા ચથેલા ભયંકર જોખમને ઓળખી આપણે પક્ષીય રાજકારણનો નિકલ્પ શોધ્યો જ છૂટકો છે.’

×

×

‘તેનો સૌથી મોટો ઉપાય ગંધીજીની અદ્વિતીય પ્રતિભામાંથી આપણને વારસા રૂપે મળ્યો છે; તે તેમની અતિમ દિનની કલ્પના—લોક સેવક સંઘ છે. એનો સારાશ કહીએ તો એ છે કે દેશનાં માની અને ત્યાગી એવા અનેક સેવકો સીધા રાજકારણમાં જવાનો મોઢો છોડી લોકકારણમાં જ રહે.

આજે રાજ્યતંત્રને મહત્વદાંકો જાગી છે કે સમાજજીવનના એક-એક વ્યવહારને રાજ્યનાં ખાતાઓ બનાવી તેની મારફતે ચલાવવા. તે તંત્રે પોતાને કલ્યાણકારીએ કહેવડાવવામાં ઝીવ માને છે. આ પક્ષ પશ્ચિમમાંથી આવેલી વસ્તુ છે અને આપણા દેશની પ્રકૃતિથી સિન્ન છે.

‘આજે કેળવણી, સહકાર, કૃષિ ઉદ્યોગ, પછાત વર્ગનું કલ્યાણ, ન્યાયદાન વગેરે વગેરે અનેક લોકસેવાનાં ખાતાઓ સરકારે ચલાવતી થઈ છે તે પરેખર એટાં તેમનું કામ જ નથી. જનતાએ પોતામાંથી જ તે માટેનાં સંસ્થાઓ અને તંત્રો ઊભાં કરી તે ચલાવવાં ભેંટીએ. લોક સેવક સંઘ જેવી લોકપ્રિય સંસ્થાઓ પોતાના સેવાભાવી અને માની મેવકોની મદદથી એ બધું સારી રીતે ચલાવી શકે.

પણ આવી સંસ્થાઓ રાજ્યના કાયદાના દગાણુ વગર ચાલી શકે? આપણને આવી શંકા રહે છે, અને ન જ ચાલી શકે એવા ભ્રમ રહે છે. પરંતુ, પ્રબળીય સંસ્થાઓ તો પ્રબળી અદર રહેલા સેવાભાવ અને ન્યાય હુકિની જ ગીતાની લાખામાં—મહુલમાં રહેલી સ્વયંચાલુ યત્નવાદી જ ચાલતી હોય છે. એવો માનવસમાજનો સર્વજન અનુગ્રહ છે. ઠાઈ પક્ષ સમાજમાં શુદ્ધિ, સંયમ અને સત્ય-નિષ્ઠાવાળા આરિઅવાદ સેવકો પૂરતા પ્રમાણમાં પૂરા પાડવાની શક્તિ હુદરે તેમાંથી જ છે, અને આ દેશની પ્રકૃતિમાં તો તે રહેલી છે જ. લોક સેવક નંદ જેવી સંસ્થાઓ તેવી શક્તિના ધાંધ મેળનાજીવ રીતે વહેતા રાખશે એવી ગંધીજીને શ્રદ્ધા હતી, અને આપણે એ શ્રદ્ધા વડે આપણી લોકશાહી ચલાવવી ભેંટીએ.’

૨૪ સ્વચ્છ માત્ર પ્રશ્નનું ૧

૧૯૭૭ના ઓગોસ્ટ માસનાં જીવનદાનલાઈને એવી માંડણી આવી કે એને લીધે મળને આરંભી શરદાર દેવિપરદશમાં ખસેડવા પડ્યા.

એ માંડણી વખતે તેમને વિસ્મરણ થઈ જવા લાગ્યું. પાછળથી દોઢેક ભોલતા હોય તો એકનું એક વાક્ય એ ફરી ફરી બોલ્યા કરે અને એમને સંકળ પડે. કાઈ મળ્યા આનું હોય તો તેઓ કહ્યારે આવ્યા એ પ્રથમ થોડી થોડી વારે પૂછ્યા કરે એમ બને. દાહરતા આને ઘડપણની નિશાની કહે છે અને મળજમાં પૂરતા પ્રમાણમાં થોડી નહિ જતું હોવાને કારણે આમ થાય છે એવું અનુમાન કરે છે.

આજે સાત વરસથી જીવનદાનભાઈ આવા પ્રકારના વિસ્મરણના શિકાર બન્યા છે. તેમાં નિકટના જીવકાળની વાત તેમને ઓછી સ્મરણ રહે છે, દૂરના જીવકાળની વાત કાંઈ કાંઈ વાર ફીક થાદ આવે છે.

પરંતુ વાતચીત કરતી વખતે તેઓ પૂરા સાવધાન હોય છે. અને સામાન્યપણે પ્રશ્નોના ઉત્તર દૂંધા પક્ષુ વિચારપૂર્વક અને કહીબદ્ધ આવે છે. એમનું વર્તમાન ઝોખું થયું નથી.

પોતાની શારીરિક અવસ્થા તેઓ સમજી ગયા છે અને પોતાના જીવનને તેમણે એવી રીતે ગોઠવી દીધું છે કે નેધા કાંઈને પક્ષુ મુશ્કેલીમાં મૂકે નહિ.

સામાન્ય કામકાજમાંથી તેમણે મનને ઉઠાવી લીધું છે. સંસ્થાઓએ એમને મૂક્યા નથી. પણ સંસ્થાઓને એમણે મૂકી દીધી છે. ધણીવાર લોકો તેમને સમારભેમાં લઈ બધ છે અને તેઓ પક્ષુ એમના હોરવ્યા ચાલ્યા બધ છે. પક્ષુ આશીર્વાદ અપવાતું કહેનાં છે કે ત્થુ વાક્યમાં મુદ્દાની વાત કહીને પતાવી દે છે.

વેડછામાં હોય ત્યારે દૈનિક જીવનમાં એમનો કમ નિશ્ચિત છે. વહેલા ઊઠે, બતે હબસતે રવે, સવારે સાકા નેપે અને સાંજે સાકા પાંચે જમવું, સવારે સાંજે ફરવા જવું વગેરે તેમનાં નિશ્ચિત કાર્યો છે. આશ્રમમાં આંધ્રી મારવા જતી વખતે અગ્રક કુટુંબમાં ઓકિયું કરવાતો એમનો કમ પક્ષુ લગભગ નિશ્ચિત નેપે છે. દિવસ દરમિયાન તેઓ આકા પડીને જીવતા નથી. પક્ષુ વરકા પર પુરશીમાં બેઠા બેઠા કે સલામાં બેઠા બેઠા ધણીવાર એકાં ખાઈ લે છે. સ્વલાવની શાંત પ્રકૃતિ આ માંડણી પછી વધુ શાંત થઈ છે. પક્ષુ લેકાને મળતાં રહેવું એમને ગમે છે અને વિનોદ હજી કામગ છે. પોતાની ભાત પર પક્ષુ હજી એ મુકાપણે હમી શકે છે. એમના બે કાર્કક્રમે નિશ્ચિત રીતે ચાલે છે. એક સત્યસ અને બીજો સવાર સાજની પ્રાર્થના. પ્રાર્થનાના શ્લોકો, કેટલાંક ભાગનો અને ધૂન એમના વિસ્મરણ-ક્ષેત્રમાં આવ્યાં નથી.

આટલા બધા સક્રિય જીવનને અને લાંબા માળા સુધી પ્રમાણમાં ઓછું સક્રિય જીવન માગવાનો વારો આવે તો જેવા તેવા દોષ તો દટાળી બધ. પક્ષુ જીવનદાનભાઈ વધેજદ્ વડલાની મારફતે ચાલે છે.

એ અગત્યા પાછળ રહસ્ય શું? એમનાં નિન્ય કાંતાણુ અને પ્રાર્થનામાં આપણને એ રહસ્ય છુપાયેલું દેખાયે.

કાકાસાહેબ કાલેકરે છેલ્લા કેટલાંક વર્ષ આવું વિસ્મરણ અનુભવેલું. તેને વિશે તેઓ ધણીવાર કહેતા કે વિસ્મરણ એ મારે સારું મરણવું રીહર્સલ છે. જીવનદાનભાઈ મરણનું પક્ષુ સ્મરણ નથી કરતા. એમણે મન તો આ વિસ્મરણ કાળ એ બળે પ્રચરમરણ કાળ નેપે બની ગયા છે.

४

सिद्ध

છત્રિ બરડીપાડા જંગલ ગરબી ૧૧ તોજ ૫૪

વીણેલાં કાન્થી અને ઝીતો :

૧	ઠેલનું જમા પાણું	(પર્યાય)	૨૨	મીઠા તે પેડે	મીઠા	૬૨	કેરી
૨	આંતરપટ	મીઠા	૨૩	જાદું નહિ રાવને કે સપન	(સાદુવાદ)	૬૩	વડેવળાં ઝીતો
૩	વડાવડી વેડાડી	"	૨૪	સાચો કે ?	"	૬૪	"
૪	બાપુ આમર રહો	"	૨૫	અરવું આંખનાં લખાં ફિરારો ?	"	૬૫	"
૫	પરાણી	"	૨૬	જલજળ વારો, પૂજન વારો	"	૬૬	"
૬	અરમાર અરમાર બાપુજ અરમાર કે	"	૨૭	જે તે બંધી નહીં	"	૬૭	"
૭	કારવો પીસો મા	"	૨૮	મરજીન સત્કાર	"	૬૮	"
૮	કાઠ્યે બહુ માથું કાઠિયા	"	૨૯	નહીં કે ભાઈ ને	"	૬૯	સાચાખત
૯	કાચા સૂતરનો તાંતળો	"	૩૦	મને હાથે તે કાચા વાધાં શીડેડે ?	"	૭૦	"
૧૦	સાધુપિતા	"	૩૧	ધરમાં બેઠેલાં વ્યાખ્યા કે ?	"	૭૧	"
૧૧	નથી નથી કે મારી	"	૩૨	મારજો કેલું મામ નથી ?	"	૭૨	"
૧૨	બાલમંદિરિયું	"	૩૩	જાનવેલો કેરી જાલ	"	૭૩	"
૧૩	મહાસાદ નાટક અને સાહનવીરનાં ગીતો	"	૩૪	બાપજ બાપ	"	૭૪	"
૧૪	એક મોહન ઘડને મૂરતિ	મહાસાદ નાટક	૩૫	બંધે દોડે દોડે	"	૭૫	"
૧૫	જો હું હક સત્યાગ્રહ ખાદુ	"	૩૬	ધરં ગોષ્ઠિ	મીઠા	૭૬	કોરિયાખાન
૧૬	કથે કે બળે તું બળવાન ?	"	૩૭	દેવો કાન કાન કાન ?	"	૭૭	ગીતનિર્ધર
૧૭	હાથે કરી કેમ હારી તું જ ?	"	૩૮	આપણનાં આજો ગીત	"	૭૮	આમ જળન મંડળી
૧૮	પણજ માદી આસુના નીરમાં જાંબણી	"	૩૯	હું પદમાબ પદમાબી	"	૭૯	અમરે સાહિત્ય
૧૯	ઉપવાસના સાંત વાતાવરણું પરિણામ—ગીતા ગીત મંજરી	"	૪૦	અમનવન	"	૮૦	"
૨૦	જીવન ચુલ્લ	મીઠા	૪૧	વિશ્વવિરતા અપર્યાયા	"	૮૧	"
૨૧	આત્મોદ્ધાર	"	૪૨	વનમાં આનવ	"	૮૨	"
૨૨	આત્માથી ખલુ બાદકાં	"	૪૩	વનને સંસ્કારતો માનવ	"	૮૩	"
૨૩	યોગબ્રહ્મ	"	૪૪	ભુજાક્ષિત આનવ	"	૮૪	"
૨૪	પૂજનો ધમ	"	૪૫	પાલન પ્રયાગ	"	૮૫	"
૨૫	ચોર	"	૪૬	સ્વર્ધા પ્રતિસ્વર્ધા	"	૮૬	"
૨૬	સિર સટે રવધમ	"	૪૭	પુરુષાનમ	"	૮૭	"
૨૭	સત્યાચાર અને મિત્યાચાર	"	૪૮	પંચશીલ	"	૮૮	"
૨૮	સમતા ચોથ	"	૪૯	માહું છોડી વાલી છોડી	"	૮૯	"
૨૯	મણિપાણી	"	૫૦	એકર મામાની કેરી	બાળનાટક	૯૦	બાલનારી
૩૦	અમૃત	"	૫૧	એક બહાદુર અહલી	"	૯૧	"
૩૧	અનુભવ	"					

ડાળ

૧ જેલુ' જમા પાશુ'

અન્નપૂજ બહેનો ભ્રમેલ પામાથી

આ વગમ (૧૯૪૩) થોડા આગ ગીતો લખ્યા એટલું જમા
પાન ગણાવવા જેલુ કહેવાય ખીજુ બધુ જૂનાઈ જવાનું, અને
એ જ થોડું છે ગીતા પણ જૂનાઈ બધે તો નારે નોક કહેવા ન
જેઈએ પણ અને માટે આગા રાખીયે ૨ થોડોધણી કાળ છવને
છાતજીને અને નાથુને દહેને કે એ બ ને લાઈએ આ ગીતો
ચુપપાક કરે એમ ઇચ્છુ છું, અલગત એમને તમા ૨૫ ચકે
તો જ કોઈકે દિવસ મળશુ ત્યારે હું ઉધગણી દરીયા જુ દેવે

મરવડા મેન્ડુલ જેલ
૧૫ ૬-૪૩

૨ અંતરપટ

મીઠાની મનૂલ તોડવ ની લગ્ન આખા દેલમા ડાડી ગીતે સિંચઈ બી
સરનારના બમા જેલખાના ના ૮૫૨ ઈ નયા હતા નાગિમ જેલની પણ
તેવી ૯ જાન હતી થોડા સિંચમા નાની ગીતની પગી તરફના
મેઝા ૧ ૧૭૨૮૫ બીજા ૨૫૫૦ બાવના દિવને સી નાવ બના,
તા ૭ ૬ ૨ પે તથાત્તાની ૧૭૫૨૫ બંને અ થમાના દોઈને અથવા
વિલ પીઠમા દોઈઅ બંને મનમે ની આ દોઈ ૨ ૨૦૨ે આમ ના
દિવને ૨ આસમા વાચમા નાવમા ૬૬ અમનામા પ્રસાર ૨૬૨ે રૂપા ૬૫
અવા વાવાવગમમા રામારામાથી જેલના દુરમા ગીતા દેવીના વાચ
દેવી તેમ્મા મા ૧૨૧ે ગીતો ૨ે અ ૭૨૬, બા ૨૫૫૫૫૬૬ ૬૫
ને ૨૩૦ નવની ગીત વા ૨ તરફની દેવમા ૧૫૧ે ૨૧૬ ૨ ૨૦૨ે
બ ૨૨૬ બ ૨૫ ૨ ૨ ૧૭૫૬ ૧૧૨, ૨૦ ૨૫૫ તરફ
-૧ અગીઠ

નાશિક જેવાના અમારા તોડ' અને શી કલાસના તોડ' વચ્ચે આનંદની ભીંત
આ વાજનના ગર્ભમાં પડતી, અને જુના રાત કચિઓએ રાધાકૃપા મુખી પ્રેમ-
લીલામાંથી આત્મા-પરમાત્માની પ્રેમગીતાઓ જેવી રીતે ગાઈ ઉઠે અને
સફી ક્ષીરોએ મધમાખાની મરતીમાંથી ખુદ સાથે તેના જાંતની મરતી
જેવી રીતે ગાઈ પડે એવી અંધી મરી પડતી. સુરનાસ જેવા પ્રથમ મોડિયા
સંતનાં સમકૃમ્મની દીલારતનાં ભરનો મધ અને વામ્બીયાર અસ્થા લાખતાં,
પણ આ વાજન રંગાણું ત્યારથી મારી તેવા રાતોના બાવ સાથે મોડાવ-
ભૂતિ મળે.

મારી જીવનકથા પૃ. ૧૧૧

જ. જંગ

અંતરપટ આ અડીક, અરેરે! આડું અંતર પટ આ અડીક!
અડી મેં ગાંડી, તહીં તેં ગાંડી, આખની આપુર મીટ;
પળ ઉપડી પટ પુનઃ ઊડાયું, વા વાણે વિપરીત, અરેરે!
તું મારાં—હું તારાં ઝીલું વિરહે વ્યાકુળ ગીત;
રાગ સુધેએ પણ રંગ ન રેણે, વસાયું એ સંગીત. અરેરે!
આ પા ઉછળે, તે પા ઉછળે, ડહોવા ભરીભરી પ્રીત;
આકષણું પણ સ્પર્શ નહીં ક્ષણ, એન પડે નહીં ચિત્ત. અરેરે!
પીણું કે ખાડી, નહીં નંધી આડી, વડી વાડ કે ભીંત;
હાથ અડે નહીં, તોય નડે આ આકળગીલું ચીર, અરેરે!
નાશિક જેલ

૩ વહાલૂડી વેડછી

ભાગ્યભાના શુદ્ધિ-મંદિરમાં મને એકલિયા ફેટડી મળ્યા હતી, તેથી
શાન્તિના લાભ ક્રીક મળ્યો હતો. ભાગ્ય ઉપરાંત ભગવદ્ગીતાના અધ્યાયો
મુખપાઠ કરવાનું તેમ જ આશ્રમ ભજનાવલિના ભજનો મુખપાઠ કરવાનું
કરતો તેની પૂનર્મ અને અહીંના એકાન્તમાં વેડછીના આશ્રમ જીવનનું
રમણીય ધણું જ તીમત મર્થ રહ્યું હતું, તેના કળત્રે મેં 'વહાલૂડી વેડછી'નું
ખાકિમિય ગીત રચ્યું.

મારી જીવનકથા પૃ. ૧૨૬.

જ. દવે

હારે એવી રાત્રીપરજની કોણ રે આંખ ?

વહાલૂડી વેડછી.

જેણે ફેલાવ્યો પ્રકાશ, અંધારાનો કપિ નાશ. એવી
ભણપા પહોડેલા જેવાં સૌથી મોટી શીખ્યા સેવા. એવી
જેણે આપી દેશદાઝ, અમને અપાડયું સ્વરાજ. એવી
જેણે શિખવાડયો ઉલોગ, સાથે આપ્યો આપલોગ. એવી
હાથે પીંછા હાથે કંપા, હાથે વણી અમે માલાં. એવી
એનાં ભગવાં ઝંટઝટ, ભજનિયાની રમઝટ. એવી
એનાં સ્વચ્છ પાપખાતાં, અમે મંદિર જેવાં માલાં. એવી
એનાં ગંગાકુટે નાહવાં, એના હાથે કરી ખાવાં. એવી
એને ભવ્ય લીમ ફૂટે, કોશ મેમો રે શું જુઓ? એવી
એની લીલી લીલી વાડી, અમે સંચીને જિવાડી. એવી
એનાં સાદાં સહસોજન, પુલ્લા મેકમાં શયન. એવી
એના પ્રવાસો રસાળા, ખાંધે ઝોળા, પગપાળા. એવી
અમે ભાળા અને ભાણે, અને તું અમારી આપા. એવી
વહાલી વેડછી અમારે આપા, તોરે જેને શીળા છપા. એવી
તારી પરાક્રમી ભૂમિ, અમે એમે કરી ચૂમી. એવી

હારે એવી રાત્રીપરજની કોણ રે આંખ ?

વહાલૂડી વેડછી.

૪ બાપુ અમર રહે!

એનું જીવનદાય આપડ તંબા
અમ વચ્ચે બાપ મમર રહે!
એનાં જીવન મંત્ર તમા અરંગ
મધુ ભારતમાં કરતાં જ રહે!
અમ જીવનમાં અમ અંતરમાં
એની ઉજ્જવલ ભયેન જીવન રહે!
અમ દેશનાં દેવ ને દુર્ભાગતા
એની પાવક આતમ જગ્યા રહે!
એને સત્યનો સુધ્ધ સદાય તપ
અમ પાપ-નિરાશાના મેલ દેખે!
એનાં પ્રેમ-અર્પિતાનાં પૂર પ્રભે
અમ ભારતના સહુ કલેશ વટે!
એણે જીવતાં રાગ સદાય રદવા,
એ તો 'રાગ' વહીને વિદાય થયા;
હણ માનવમાં મહિમા ભરવા
નિજ લોહી અંશેય વહાવી મયા.

૫ પરાણી

દયા ધરમના ધારતા રે, તારી જેવા દે પરાણી રે,
તારી જેવા દે પરાણી!
જેવડી તીણી આર ચડાવી તે, દયા હૃદયમાં આણી રે!
તારી જેવા દે પરાણી!
માણેના પૂનરી રે, તારી જેવા દે પરાણી રે,
તારી જેવા દે પરાણી!
કુ કુમ ને તારા અક્ષનામાં, જેવડી આર સંતાડી રે!
તારી જેવા દે પરાણી!
જગત કેરા તાત રે, તારી જેવા દે પરાણી રે,
તારી જેવા દે પરાણી!
મૂંગા આ તારા પુનરી શેણે, આમડી થઈ ગઈ કાણી રે!
તારી જેવા દે પરાણી!
રંગીલા હાંકે રે, તારી જેવા દે પરાણી રે!
તારી જેવા દે પરાણી!
એક બે ગોદા ખાપ તો, થાળ પડે તોફાની રે!
તારી જેવા દે પરાણી!
ફરસી સારી, બરછી સારી, જેની રમત બેયાર ધાની રે,
જેની રમત બેયાર ધાની;
પળે પળે આ કંખ દેતી, પીંછણુ ભૂડી પરાણી!
તારી જેવા દે પરાણી!
તોર અને તરવાર શોધી, બાજો છા બેલતાં પ્રાણી રે,
તમે બાજો છા બેલતાં પ્રાણી!
અબોલ જીવને પીડવા શીદ, શોધી આ દેવ પરાણી રે!
તારી જેવા દે પરાણી!
ગાવા, સુણવા ને વાહવા કરવા, નથી સલામી આ વાણી રે,
મેં નથી મલામી આ વાણી;
તાણી કાઢ આર, અહિંસકે કર, આજ ને આજ પરાણી રે!
તારી જેવા દે પરાણી!

૬ અમ્મારા અમ્મારા બાપુજી અમ્મારા રે
 અમ્મારા અમ્મારા બાપુજી અમ્મારા રે;
 અમ્મારા અમ્મારા ગાંધીજી અમ્મારા રે.
 બધાં બધાં દેનાં એની બનમણસિ,
 સૌએ સગાં પ્રાણપારાં. બાપુજી.
 દરિયા રે દેવને સૌ દેશ સરખા,
 દીપ દીપ એના દિનારા. બાપુજી.
 ચૂરજદેર એ તો વિશ્વપ્રવાસી,
 સગાં છે નવલખ તારા. બાપુજી.
 આવો હંફળા મારા બાપુને જોળલે,
 આલો ને દીન દુખિયારાં. બાપુજી.
 આવો બાપુજીનું સંન્ય ઉભરાયો,
 સતના એ હોય બેરવાળાં. બાપુજી.
 એકલા બધાં એ, આપણે શું પાંગળા?
 આલો આલો ચેતનવાળાં. બાપુજી.
 હૃદય બાપુજી ને વધ્યાં શ્રીરામજી,
 સંવાસો પૂરાં સ્તીકાયાં. બાપુજી.

જમીન જમીન વેચી ખાધી (૨)
 ખાતું તો વ્યાજગાંધી રૂઢું, દારડિયા ! દારડું
 હજ બજ વેચી ખાધાં (૨)
 બજદ તો વ્યાજગાંધી રૂઢ્યા, દારડિયા ! દારડું
 ગાલ્લી ગાલ્લી વેચી ખાધી (૨)
 ખૂંસરી તો વ્યાજગાં રૂલી, દારડિયા ! દારડું
 છાપરી બાપરી વેચી ખાધી (૨)
 પોપરાં તો વ્યાજગાં રૂઢ્યા, દારડિયા ! દારડું
 લાજ બાજ ચેલી દીધી (૨)
 કલાલની ચાકરીમાં ચાલ્યો, દારડિયા ! દારડું
 પેહા સાટે ટપલા મળ્યા (૨)
 વ્યાજગાં તો ખૂંડી ગાળો, દારડિયા ! દારડું
 ધણી મટી દોર બગ્યો (૨)
 દારડે ધાણુ તારો વાળ્યો, દારડિયા ! દારડું
 આંધળાનું મારું

૯ કાચા સૂતરને તાંતણે

૭ દારવો પીધો મા
 તમે પીધો મા, પીધો મા, પીધો મા,
 દારવો પીધો મા;
 તમે ભડ ભડ ભડ બાળનારો કે
 દારવો પીધો મા.
 તમે પીધો તો ગોરસ પીળે કે
 દારવો પીધો મા;
 તમે ભડ ભડ દિલ બાળનારો કે
 દારવો પીળે મા.
 તમે પીધો તો પ્રેમરસ પીળો કે
 દારવો પીધો મા;
 તમે ભડ ભડ દિલ બાળનારો કે
 દારવો પીળો મા.
 તમે પીધો તો આમરસ પીળો કે
 દારવો પીધો મા;
 તમે ભડ ભડ ધન બાળનારો કે
 દારવો પીધો મા.
 તમે પીળો તો રામરસ પીળો કે
 દારવો પીધો મા;
 તમે ભડ ભડ પુણ્ય બાળનારો કે
 દારવો પીધો મા.

અનુદ એક કાચા સૂતરને તાંતણે.
 હારે એલી લોહાની ખેડિયું વૃદ્ધે અનુદ
 હારે એલી સોનાની સાંકળી વહ્લે અનુદ
 હારે ધાર ખાંડાની તંચ થાય ખાંડી અનુદ
 હારે હાર માને હનર તોપ ગાંડી અનુદ
 હારે કુર્બાનિયાને બળિયાં થું બાંધે અનુદ
 હારે શામળા થું બિજાળિયાં સાંધે અનુદ
 હારે અંધ સાથે અંધાળાને બાંધે અનુદ
 હારે પંથ સાથે પાંખાળાને સાંધે અનુદ
 હારે રાંક સાથે તે રાજવીને બાંધે અનુદ
 હારે રામ સાથે તે માનવીને સાંધે અનુદ
 હારે કાંતા કાંતાને બહેન પૂરી પ્રીતે અનુદ
 હારે કાંતા કાંતાને ભાઈ એકચિતે અનુદ
 હારે ધરોધરમાં એ પ્રેમને પ્રસારે અનુદ
 હારે મારી ભારતીના ભારને ઉતારે અનુદ
 હારે દુઃખ રેડિયા ! અનુદ બાપ દેલે— અનુદ
 હારે બાપુ ગાંધીજીની નિદગીને રહેલે— અનુદ

આંધળાનું મારું

૧૦ રાષ્ટ્રપિતા

નમે નમે રાષ્ટ્રપિતા રાષ્ટ્રપિતા રાષ્ટ્રપિતા !
 અમારા હિંદના સુરક્ષિતા એ સુદિન હતા !
 તમારી પ્રાર્થનાનાં નીર લાખ લાખ પીતા,
 ગીતા ગીતાં ને ધૂન રામગીતા રામગીતા !
 રમિ-પરલાતે બાપુ રૂપ 'હરિચંદન' લેતા,
 અમારા હિંદમાં 'નવહરન' હજારા વધતા,
 દયાલયાં દેશવરમાં દોહના, ન સાસ લેતા,
 યાદયા હોય નાથ શક ચિદ ના કળાવા દેતા !

૮ દારડે લાધું મારું દારડિયા

દારડે લાધું મારું, દારડિયા !

દારડું છોડી દેને રે;

નાકી હું છોડી દેને રે. દારડે

આંધળાનું મારું

આશાના તંત્ર રે'દિયામાં કાંત'ના ખીંપ,
 ઉભારે શારણી ઝળત સેવામાં ધીપાં!
 તમારો તપ નિહાળી રાવ્તીએ ભેખ લીધા,
 અને ઉપવાસે ભેદ કાઢી ચિત્ત ઝાંક કીધાં!
 તમારા સત્ય-ચરે ગાદીગાંધી મદ' છાંપા,
 લતાં તદિ શરો તોય સંદેશમાં સ્વરાજ્ય લીધાં!

૧૧ નથી નથી રે ગયાં
 નથી નથી રે ગયાં
 માંખીજી મારા, નથી નથી રે ગયાં,
 કાણુ કહે છે ગયાં?
 ગાંધીજી મારા, નથી નથી રે ગયાં.
 એ તો સચરાચરનાં ભાળ્યા,
 બાણુજી મારા, નથી નથી રે ગયાં.
 જેના શાંતિ મંત્ર લઈ જુઓ બપાઉર
 વિષ્ણુ મંત્ર મંચ્યાં;
 એના ધર્મ બોધથી મદમસ્તાના
 અમુપર લગિજત કયાં.
 જેના ત્યાગ મંત્ર લઈ જુઓ વિનોબા
 ગામ ગામને ક્યાં,
 એના યજ્ઞોપધ પર ભૂપતિ ધનપતિ
 નિષ્કંત'જી જઈ મળ્યા.
 જેના રાજમંત્રને રાજગૃહમાં
 વીર વક્ષભે ધર્યાં,
 એના વચને મુકુટ મહારાજેએ
 ભારત મરણી ધર્યાં.
 જેના સેવામંત્ર લઈ કંકરગાથા
 વન વનમાં પરવર્યાં,
 એનાં દયાદ્રં નયને વન્ય લોકને
 જગ સન્માનિત કર્યાં.

૧૨ બાલમંદિરિયું
 બાલમંદિરિયું, બાલમંદિરિયું,
 અમારું સુદર સોહાય,
 વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
 ટેકરીને શિખરે મંદિર અમારું,
 દેહરની બાજી ધબધબ,
 વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
 કાંઠરીયે કાંઠરી વહાલી મારી ટેકરીની,
 ગાડ્યાની ઝાઝી ઘટાય,
 વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.
 સવારે સૂરજ ઉસતા રે આપે,
 સાંજે હસી હસી ભયે,
 વહાલું મારું બાલમંદિરિયું.

સવારે સૂરજ ફાનલમાં રે મેંદગી,
 માંદે બહાલ રોગી ભય,
 વગાડું મારું બાલમંદિરિયું.
 દોડે રાત કુમળા રેડે નજીવર,
 રોજ રોજ નાકા રંગનાય,
 બગાડું મારું બાલમંદિરિયું.
 મરજીકોથી મેં બંદા મેં મોદથી,
 નાકાથી આપ મારી માય,
 વગાડું મારું બાલમંદિરિયું.
 સમે મેં કૂચરે ઘેરે અમુંદર,
 આપ આપ નાંધી જગમાંબે,
 વગાડું મારું બાલમંદિરિયું.

૧૩ પ્રદીપાદ નાટક અને નાટ્યમંત્રીના ગીતો
 ગામરી ગામના વિવર્ધિતને નાટક જગવવાનું મન થયું તેમ કમિયવા
 આ (મદદાદ) નાટક લખ્યું છે... મદદાદનું નાટક દરવા મેં કદા બધું
 મદદાદને સત્યમદ સુરમાં શી રીતે લખ્યું? નાટકને મનનીય બને
 તે આવતાં ક્ષમ મંદા, અને મેં તે તુલસીદાસ જેવા રામભક્તોની
 વાતોનો જ આધાર લઈ લીધો. મંદિરે કદાવડા રંગ, મેમથી દુનિયા
 આખી પીરે તો દુયે પાળી જાય તેમ ન હોય...
 ૧૯૨૯
 ત્યાર પછીના ગાળામાં રાજાશ્રી મદદાદ અને સત્યકાલી બાણુજી સાથે
 સાથે રંગ દિવસોના દિવસે દરવાની તક થયો. પૂ. બાણુજીએ આગમ્યન
 મહેલમાં ઉપવાસ કર્યાં તે પ્રસંગથી એ રહસ્ય મારે અતુલ મનાઈને
 કલાઈ. તે પ્રસંગે યીના અને મદદાદ એ યીના ચિત્તમાં રેડાં થીત
 રચાયાં.
 ૧૯૪૮
 જીવનસમ દિવે

૧૪ એક મોહન ઘડને મૂરતિ
 ૧
 ચિતારા રે!
 ચિતારા રે!
 એક મોહન સરને સરતી.
 સોનારા રે!
 સોનારા રે!
 એક મોહન ઘડને મૂરતિ.
 તમે કલાવન્ત છે શિલ્પી ભે,
 મારા સનની લેને કમ્પા ભે;
 મારી દણિ રે,
 મારી દણિ રે,
 મદદાદ જંબન જુરતી.
 એવી સંજિ રે,
 એવી સંજિ રે,
 નિપજાવે તમે મૂરથી.
 એની નથી છળ કે છાયા ભે,
 છે અણુ પુરાણે ગાયા ભે.

એની ક્રાંતિ રે,
એની ક્રાંતિ રે,
કાળે દીધી ભૂખરી;
કાક માંધી રે,
કાક માંધી રે,
એને નિરખી લખલે રેખડી.

૨

ચિતારા રે!
ચિતારા રે!
એક શોભન સરલે ચરતી.
સોનારા રે!
સોનારા રે!
એક મોહન ઘડલે ચરતિ.
તમે ભૂલ્યા કળાધર! ભૂલ્યા લે,
એનાં રૂપ રચ્યાં ફૂલ ફૂલાં લે,
મુખ-ચાંદો રે,
મુખ-ચાંદો રે,
એને અર્થો કાળી રાખડી;
મહીં મોડો રે,
મહીં મોડો રે,
આછી બિબિયા આંખડી.
શું ભકતો સૌ રૂપાળાં લે?
અને કાળા એટલા કાલાં લે?
એને લાધેલી,
એને લાધેલી,
કાળી ભગ્નર મૂરતિ;
એણે સાધેલી,
એણે સાધેલી,
ભક્તિની ખૂબ સૂરતી.

૩

ચિતારા રે!
ચિતારા રે!
એક શોભન સરલે ચરતી.
સોનારા રે!
સોનારા રે!
એક મોહન ઘડલે ચરતિ.
હજી ક્ષમા કરે તો લાખું લે,
હું રૂપ ભક્તનું દાખું લે.
એની દારો રે,
એની દારો રે,
દંતાળી ચી નીસરી;
બહુ ખાડો રે,
બહુ ખાડો રે,
ગાલે કોડી ઉતરી.
તમ કળા દેવી કળકળતી લે,
એને હસતી ચરત ચરતી લે.

હું બણું રે,
હું બણું રે,
એ બાળો દારુણ દૂરથી;
આત્માનું રે,
આત્માનું રે,
એનું મુખનું સુંદર સુધંધી.

૪

ચિતારા રે!
ચિતારા રે!
એક શોભન સરલે ચરતી.
સોનારા રે!
સોનારા રે!
એક મોહન ઘડલે ચરતિ,
બધાં અંગ બધાં અવ્યંગ લે.
કૃતિ કેટું વડું એ તો વ્યંગ લે,
શું દેવે રે,
એમલ્યા દેવે રે,
એની નહોતી નંદલ પાંખડી?
શું લોઢે રે,
ભને લોઢે રે,
એની નહોતી ચાંપેલ ચામડી?
એવો વીર કે વિશે પાકયો લે,
જેણે દેહ અખંડિત રાખ્યો લે?
ને આખો રે,
રણો આખો રે,
ભક્તિ તો અણપૂરતી;
જેહ વીંખ્યો રે,
જેહ વીંખ્યો રે,
તે પર પ્રભુની સૂરતિ.

૫

ચિતારા રે,
ચિતારા રે!
એક શોભન સરલે ચરતી.
સોનારા રે!
સોનારા રે!
એક મોહન ઘડલે ચરતિ.
એ સર્જન! અરર છાંયો લે,
તમ સર્જન પર ષડાંશો લે.
તમ ચહેરે રે,
તમ ચહેરે રે,
આનિ દેખું દૂબળી,
એ ઘેરે,
એ ઘેરે,
પ્રદલાદણી પૂતળી
ને તો ચરે સોળ કળાંયો લે,
તેમ તાલે તેમ સ્વાયો લે.

એની શક્તિ રે,
એની શક્તિ રે,
દમે દમે તમ કીધતી,
એની ભક્તિ રે,
એની ભક્તિ રે,
સમે સમે તમ મોળતી.

મહાદા નાટક તથા સહનવીરનાં ગીતો

૧૫ બે હું દહ સત્યાચાહ ધારું

હરિ! બે હું દહ સત્યાચાહ ધારું,
મથુ! બે હું સહતાં સત્ય ન હારું—
તે પ્રહાદ સદા સંધરને,

જન્મે જન્મે કૃપાળુ, હરિ બેન

જુલે ને લગ્નગંતા આવું, છબે લેખ્યાવાળું,
એવે એવેવા વહાલો મથુને,

મથુને બાળક તારું. હરિ બેન

આંખો ફેડે, નાક ઉતરડે, મસ્તક તોડે મારું;

તોય હરિ તું ખોળી લેને,

બુલે છે જન્મ સારું. હરિ બેન

લોહી વિશેષળને રાતડું, ચિતા તવાઈ કાળું,

તોયે હરિ આલિંગન દેને,

કુદયા સરસું ખારું. હરિ બેન

સહતો સહતો દેહ પડે ને જન્મું જ્વાન બિલાડું,

આંખ ભેઈ આળખને હરિ તું,

એ જ અરજ છવ્યારું હરિ બેન

મહાદા નાટક તથા સહનવીરનાં ગીતો

૧૬ કયે રે બળે તું બળવાન?

કયે રે બળે તું બળવાન?

પ્રહાદ બાળા! કયે રે બળે તું બળવાન? દેહ.

પહેલું બળ બાહુબળ, તુજમાં તં નહેલું બાળા!

અર્ધકે તું નાનકડો નાકાન.

પ્રહાદ બાળા! કયે રે બળે તું બળવાન? ૧.

ખીલું બળ કુળ-બળ, તું તો કુળગી બાળા!

દેહે કાધો દેસનો સંતાન.

પ્રહાદ બાળા! કયે રે બળે તું બળવાન? ૨.

ત્રીલું બળ રાજ-બળ, છતો રાજકુંવર બાળા!

રાજએ રજાઓ રાતોરાત.

પ્રહાદ બાળા! કયે રે બળે તું બળવાન? ૩.

ચોથું બળ વિદ્યા-બળ, તુજમાં તં કયાંથી બાળા?

ગુરુએ પાયેલાં અવળાં જ્ઞાન.

પ્રહાદ બાળા! કયે રે બળે તું બળવાન? ૪.

બાળકતું છેલ્લું બળ બાપનો ખોળો બાળા,

તારે તો તે પશુ અગ્નિ સમાન.

પ્રહાદ બાળા! કયે રે બળે તું બળવાન? ૫.

બીજું બળમાં તં હજારો, બાળકું બહુ માં બાળા!

નિર્ભયનો બળ થી બહુ મન.

પ્રહાદ બાળા! એ રે બળ તું બળવાન? ૬.

બાળક તું મન બળવાનો, મને મન્ય ના બાળા!

સત્ય પર દેવારો મદનકાન,

પ્રહાદ બાળા! એ રે બળ તું બળવાન? ૭.

રેલ-રખાં બળ અન્યામાં, મન્ય-મન્ય તારું બાળા!

તપ્તી તું બળવાનોના બળવાન.

પ્રહાદ બાળા એ રે બળ તું બળવાન. ૮.

મહાદા નાટક તથા સહનવીરનાં ગીતો

૧૭ હાથે દરી દેમ હારી તું જા?

હાથે દરી દેમ હારી તું જા?

ધારું તપી દરી બેમી શું જા? હાથે

મરખાલી બે બેચો બાળા પ્રહાદજી,

તુંથી હુતી શું એની લાંબી જુન? હાથે

જુલમની આળખાય રમતા એ બાળક,

રોનલ થતાં શું તને નાચે લગ્નન? હાથે

જુલો છેલો ને એને સળગાવ્યો જીવનો,

એની કયાં તં તો દહ સાંખી જન? હાથે

નાજી કયા તે તારી જીવે કાપરા?

કંઠજી પ્રહાદ દને તું ના દયા! હાથે

બેચો બેચો રે તારો ભલિય ભેરવર.

હિરણ્ય વાધ અને એ તો અન. હાથે

મૃત્યુને રાજ તાલી દેતા પ્રહાદજી.

સંકટ સ્પર્શું કે તત્ત નહોતા તબ્યા. હાથે

સાચાને શકય સહુ, ખોટાને ત્રિષ મહુ,

બાળે ત્રિકાળ એવી રોપી ધન. હાથે

સહનવીરનાં ગીતો

૧૮ પલ્લુ મારી આંધુનાં નીરમાં ભીંભણી

પલ્લુ મારી, આંધુનાં નીરમાં ભીંભણી!

હરિએ મારી પિતા સંભાષે માંડ પારી. પલ્લુ

પારકો હોય તો દાંત પીસીને એના—

ખચને જાઉં હું પલાણી. પલ્લુ

રાતી તે આંખ લાળી ભિક્ષુ ખોંખારી, પાછો—

મેલું ખૂણાનાં બેઈ પાણી. પલ્લુ

ત્રાસ સૂણીને મને અળ ચડીતી ત્યાં તો—

કંઠમાં ત્રાક કરે માણી. પલ્લુ

તીરે લવાયે હું તો કોંધમાં ધાયે, ત્યારે—

તાંત પડ્યા છે મૂર્છા આણી. પલ્લુ

પહોરે પહોરો, મને દરિયે કુળાડયો, તોય—

વૃત્તિ ન જાગી લડવાની. પલ્લુ

જાંલ કપાત્રો તોથી કોપ ન લાવે હરિ !

અંતરની તમને ક્યાં અબાણી? પલ્લુછ

દર નેહું નરહરિ, નહાર લો પરહરી,

શિશુને જ શક્તિ દો સહવાની. પલ્લુછ

પ્રસિદ્ધ નાટક તથા સર્વનવીરનાં ગીતો

૧૬ ઉપવાસના શાંત વાતાવરણનું પરિણામ

(૧૯૪૩માં) પુનાના સુધાર-ધરમાં બાપુના ઉપવાસના સમાચાર સાંભળી મારું અંતર યથોચાતું અને મારે પણ તેમની સાથે ઉપવાસ કરવા એમ મેં સંકલ્પ લ્યો.... મારા પોતાના અંતઃકરણના સમાધાન માટે જ મારા ઉપવાસ દેવા.... ઉપવાસની શરૂઆતથી જ મેં આ સાતિનો ઉપયોગ કાલ્પલેખીની આરાધનામાં કરવાનો નિશ્ચય રાખ્યો હતો. મારા મનમાં ધણું વધેથી સંકલ્પ સેવાયો હતો કે ક્યારેક અદ્વૈતી પ્રેરણા થાય તો ગીતાના ઉપદેશો ઉપર ગીતો અથવા ભજનો રચ્યાં... ઉપવાસના શાંત વાતાવરણમાં આ કાલ્પકથાસના ઉપર મારું મન હીક એકાગ્ર થયું. રોજ જન્મે અને કોઈ દિવસ ત્રણ ચાર જેટલા ગીતો લેખવા લાગ્યા. ઉપવાસ ઊડતાં સુધીમાં ગીતાના ૧૨ અધ્યાયો સુધીનાં ૬૦ ગીતો લખાયાં.

જુ. દવે

મારી જીવનકથા પૃ. ૧૮૬-૯૦

૨૦ જીવનચુલ્લ

જીવન જીવી અહીં નાં જીવું.

માંડીધી ઝરશે ગીતાજ્ઞાન.

જીવન નિશે જ્ઞાન પ્રસવશે, રજની તે જેમ સાચું. જીવન
જીવન બાપુ! પૂજન પ્રપુત્રું, નહિ નહિ પાપ પ્રમાણું. જીવન
જીવ્યામાં જે પાપ, લલા શું, શય થઈ સૂતું સ્વચ્છાનું. જીવન
જીવન-ખેલો ખેલ ખુશીથી, ભેડુ કરી ભગવાન. જીવન
જીવનચુલ્લોના થા ચોદી, યજ્ઞાથે દે પ્રાણ. જીવન
નહિ તારે, પણ કારી મારે, તટ-જોષાં તોડાન. જીવન
આવ આવ જીવન સાગરમાં, લે આ ગીતાવડાણું. જીવન
ગીતા ૪-૨૧

૨૧ આત્માદ્વાર

બંધુયે તારે તું ને વેરીયે તું જ તારે,

બંધુ ને વેરી કાઈ નહીં બહારનાં દે જી.

તારે તે વારે બંધુ, મારે તે વારે વેરી,

સૂતો ટુચ હાથે નિજ ઉદારનાં દે જી.

મેલાં રડી મરતું એને ડાણું ને બચાવે બાપુ ક

સુદિનાં ભોગીને ગંગા કારનાં દે જી.

સૂતા રડી ખાતું તેને ખાતું હું કાં બાપુ ક

હાથ પગ વ્યાથા મેં તો હાડમાં દે જી.

આંખ આપી તોયે અંધા, કાન વ્યાથા તોયે બહેરા.

લક્ષ આપો તો તો કારે જ્ઞાનનાં દે જી.

મનની વીજળીને મોળા મોળા કાં હીલી પાડો ક

તજીખાં ઝરવા દો એક પ્યાનનાં દે જી.

નાનાં ને મોટાં નહિ ને, બહાં ને દૂળખાં નહિ,
આત્માના જળ છે માનવ માનમાં દે જી.
દલિઓ પેખંબર મોટા માંલમાં જ જળથી પાકવા,
અંદેશા મેં નહોતા કોયાં કાનમાં દે જી.
સત્યનું શર રાખ હરિશ્ચંદે દાખિયું તો
પ્રગટયું તું બાળકક પ્રહાદમાં વે જી.
તપનું જળ સાધી શિવજી પૃથ્વી ડોલાવીતી તો
ઝોળાં તપ નહોતાં ધ્રુવકુમારનાં વે જી.
જ્ઞાનનો સાગર સુનિવર વ્યાસે ડોલોલો તેવો
શુકદેવે બનય ધરતાં વારમાં દે જી.
સહેદે ચંદ્રેશી ધયા જનક મહારાજ મોટો,
ભણે ને શુણ નહિ પેલા વ્યાધમાં વે જી.
શરો ચારો ને સૂરજ જેવા જ દીપ્તો ને,
કાચર ખદબદશે કાદવ જલમાં વે જી.
સળગે વા ટાકાં રહે, મેં તો ભરપૂર પૂર્ણ,
આત્માનાં તેલે સર્વે દીવડાં દે જી.
શરો અહીં ને, બહુ બહુ રણના રણધીર બંધા,
ભીતર ભીતર જીવનપ્રકાશમાં વે જી.
વા આલો, વાહજ કારો, અંધારાં ચોર છાંચો,
ભય શો કી ગીતાનો દીપક હાથમાં વે જી.

ગીતા ૯-૫, ૧-૬.

૨૨ આત્માથી પણ અદકાં

સૌથી મારે સરખાં દે, નહિ વડાલાં નહિ દલમાં દે,
માને જેવાં છોરાં આપણાં.
તોયે કંઈ કંઈ અદકાં દે, કીન ને મારાં દૂળખાં દે,
માને જેવાં છોરાં નાનકાં,
અને આત્માથી પણ અદકાં દે, માને ભક્તો મારાં વડાલાં દે,
માને જેવાં છોરાં કામણાં.
અરે એનામાં હું તાણો દે, અને મારામાં એ વાણો દે,
છેક રવાં નહિ જુદાપણાં.
દે ના ભેદ કાણો કૃપા દે, હું ના ભેદ ત્રી કે ચંદ્રે દે,
ભક્તો મારે સકળજી.
ભલે હોય કાલનો પાપી દે, હું ગરુડ પર ફઈ ચાપી દે,
બાળે ચાપો ભક્તિતાપણાં.
મારી ગીતા તે કાણુ ઝીલે દે? મારો કમંચોય કાણુ વાલે દે!
ભક્તો! તમથી મારી પ્રીતના.

ગીતા ૭-૧૬ થી ૭-૧૮ ને ૯-૨૯ થી ૯-૩૦

૨૩ યોગપ્રથ

દે ચાલો હેડે પરિયું ... એકે ધંખેડું,
દે યજ્ઞચાર્ગથી અરિયું ... દે ધંખેડું,
સો રોળા સંજ અહરું તું ... દે ધંખેડું,
આનંદે કીરે જનું તું ... દે ધંખેડું,
તડુ લાંબી દીપલ વાટ ... દે ધંખેડું,
સાગર વન ત્રિરિના ધાટ ... દે ધંખેડું,

એક ખરિયું તેમાં શાકી ... રે પ'ખેરું,
જેની પાંખો હતીએ કાચી ... રે પ'ખેરું,
પથ બાંધ્યાં શું કરે અન્ય ... રે પ'ખેરું,
આ ત્રકરે નિર્જન વન ... રે પ'ખેરું,
પગ જોયા લગી પ'ખ ... રે પ'ખેરું,
શિર ઠંડકુ પહોળી અંચ ... રે પ'ખેરું.

ધન ગગને ધસમસ ધાતાં ... રે વાદળાં,
ત્યાં અણુધાયાં વા વાતા ... રે વાદળાં,
એક વાદળી પડી અટ્ટેલી ... રે વાદળી,
એ એ ચાલી દળજીરી ... રે વાદળી,
વીણડી પામી નાશ ... રે વાદળી,
નહિ ફરી આલનની આશ ... રે વાદળી,
આ એવું એક વીણું ... રે પ'ખેરું,
જવ ગયો તોય હજી લીણું ... રે પ'ખેરું.

શું જવન અમ એલાશે ... રે કેશવજી !
કોઈ ફર કાળ-ઉજવાસે ... રે કેશવજી ?
સુજ પડયા ખડયાની આરત ... રે કેશવજી !
શું થશે ન કહી કૃતારથ ... રે કેશવજી ?
સુજ અલ્પ જીવનનાં મંથન ... રે કેશવજી !
શું રણવગડાનાં કંદન ... રે કેશવજી ?
આની અંત સમાની પાંખ ... રે કેશવજી !
કેવી છેલ્લા યત્નની સાખ ... રે કેશવજી !
એની જે આ કાટેલ આંખ ... રે કેશવજી !
કેવી હજી પ્યેય પર તાક ... રે કેશવજી !
અમ અંત કાળનાં વલખાં ... રે કેશવજી !
શું તે પણ તુલુશાં હલકાં ... રે કેશવજી ?
અમ અલ્પજનોની રાડ ... રે કેશવજી !
નહિ સુલુશી હૈયકાંડ ... રે કેશવજી !

ત્યારે કૃષ્ણે વાઈ મધુરી ... રે બ'સુરી,
માંઠિ પ્રેમસૂરને પૂરી ... રે બ'સુરી.

કોઈ કરે અલ્પ કલ્યાણ ... રે પ્રાણસખા !
એની ના હોય તા હોય હાણ ... રે પ્રાણસખા !
કલ્યાણ કરેના છેલ્લા ... રે પ્રાણસખા !
ધત્તો હું મલબુ પહેલાં ... રે પ્રાણસખા !
એનાં ખરતાં રંગે રોગ ... રે પ્રાણસખા !
કરી ગયા જીવનનો હોગ ... રે પ્રાણસખા !
નથી સહિ પાણી પથરા ... રે પ્રાણસખા !
સહિ તો સત્કૃત નકરો ... રે પ્રાણસખા !
આવી અંતિમ શ્રદ્ધા ધૂન ... રે પ્રાણસખા !
મારી રાહિયું એ લાણ ... રે પ્રાણસખા !
એક પ'ખણીનો ત્રકાટ ... રે પ્રાણસખા !
એક વાદળોનો વિલવાટ ... રે પ્રાણસખા !
હું વીણી વીણી સંભાળું ... રે પ્રાણસખા !

તે પુણે સહિ પાળું ... રે પ્રાણસખા !
એક શિશુની કમગમ પગલી ... રે પ્રાણસખા !
એક દયિ-ઉકિત અણુજીલી ... રે પ્રાણસખા !
હું વીણી વીણી સંભાળું ... રે પ્રાણસખા !
એ પુણે સહિ પાળું ... રે પ્રાણસખા !
એક જાની અલ્પજ ટૂંકો ... રે પ્રાણસખા !
એક બેડો મધુજળ બૂકો ... રે પ્રાણસખા !
હું વીણી વીણી સંભાળું ... રે પ્રાણસખા !
એ પુણે સહિ પાળું ... રે પ્રાણસખા !
એક જેઠુ આશા ભંગ ... રે પ્રાણસખા !
એક શર વલો રણભંગ ... રે પ્રાણસખા !
હું વીણી વીણી સંભાળું ... રે પ્રાણસખા !
એ પુણે સહિ પાળું ... રે પ્રાણસખા !
એક ચોળી ચોગ-પડછાંચો ... રે પ્રાણસખા !
એક તપિયો તપસા-દાઓ ... રે પ્રાણસખા !
હું વીણી વીણી સંભાળું ... રે પ્રાણસખા !
એ પુણે સહિ પાળું ... રે પ્રાણસખા !
એક લકિત નયનિહં ગીણું ... રે પ્રાણસખા !
ગીતા-વર્ષણથી ભીનું ... રે પ્રાણસખા !
હું વીણી વીણી સંભાળું ... રે પ્રાણસખા !
એ પુણે સહિ પાળું ... રે પ્રાણસખા !
કોઈ કરે અલ્પ કલ્યાણ ... રે પ્રાણસખા !
એની કેમ થયા દલિ હાણું ... રે પ્રાણસખા !

એમ કૃષ્ણે વાઈ મધુરી ... રે બ'સુરી,
ગીતાના સૂરે પૂરી ... રે બ'સુરી.

ગીતા ૧-૩૭, ૩૮ને ૪૦

૨૪ પૂરાનો ધર્મ

પૂરો હોય તો માની !

પૂર અધૂરાંમાં પ્રાણુ રે,

જોયો હોય તો માની !

નીચાંને આપને માન રે, પૂરો ૧૦

પૂરો લક્ષ ! તને પૂરણતાનું, વાણું બહુ અભિમાન રે;
ક્રોધ અધૂરોને માથે ચડ્યોતો. હેઠો પડ્યો, થઈ હાણુ રે; પૂરો ૧૦
અજોને અસ્પૃશ્ય ગણી દુઃ, કેમ ચક્રો આસમાન રે ?
ભોય આવી સૌ ખેડૂત ભેગો, એક ટું થે મેદાન રે. પૂરો ૧૦
માનનો દુળજો મોટો શાનો, હોય ભલે રાજન રે ?
દાનનો દુળજો દાનો શાનો, હોય ભલે ધનવાન રે ? પૂરો ૧૦
જ્ઞાનનો દુળજો જ્ઞાની શાનો, હોય ભલે વિકાન રે ?
કર્મનો દુળજો ચોળી શાનો, ભેસી ધરે ભલે ધ્યાન રે ? પૂરો ૧૦
સેવાનો દુળજો સંત બ' શાનો, વસે ભલે જઈ રાન રે ?
પ્રેમનો દુળજો લકત બ' શાનો, રટે ભલે ભગવાન રે ? પૂરો ૧૦
‘અલ્પ અને આ તો સ્વાસ્થ્ય-અધિક, કેમ ચરે એને જ્ઞાન રે ?’
એમ કહે જો દુઃ નાસ્તિક ચઈને, શા અપનું તારું જ્ઞાન રે ? પૂરો ૧૦
‘આમલી ગૌરવલીજી બધા આ, સુધરે કેમ લેવાન રે ?’
શુણી ! જો તું ચ ગમિયો થયો તો, તું શાનો શુભવાન રે ? પૂરો ૧૦

માંદાને માર્યે રોગ ચડે નહિ, સેવાથી થાય સુહાસુ રે ;
 ભોળાને ભાંડવે ભાન ચડે નહિ, પ્રેમથી પીગળે પહાણુ રે. પૂરો ૦
 સ્વભાવનો બળવ તો બાપુ ? વેગ તો સિંધુ સમાન રે ;
 જાની ગોથાં ખાય તો ભોળાં, કેમ ટકે નાદાન રે ? પૂરો ૦
 વારો પોતાનો તું અનુભવ જાની નમ્ર થઈ ચિત્ત આણુ રે ;
 પ્રેમ-હિતેજન પામત નહિ તે, કયાં હોત વારું સ્થાન રે ? પૂરો ૦
 મેલાં વેલાંની મુગ મેલી, પ્રેમથી ધાલને સ્નાન રે ;
 બાળાં ને ભોળાંથી લાજ મા, એની કેળવ સુઝ ને સાન રે. પૂરો ૦
 કુદરતનાં આણુકાં પર થા, કોમળ કમળ સમાન રે ;
 પૂરા રે ! અધૂરાંને પા અધુરાં, ગીતાનાં પથપાન રે. પૂરો ૦
 ગીતા ૦ ૩-૨૭ નં ૩-૩૩

૨૫ ચોર

રે ચોર ખરેખર તો ઠરીએ,
 જે યસ કથી વિણ સંધરીએ. રે ચોર ૦
 રે લઈએ લઈએ ને લઈએ, કોડી વળતર નવ દઈએ,
 રે લુણુ હરોમા તો ઠરીએ. રે ચોર ૦
 રે આપે રળાએ આપે જમીએ, રે ભૂખ્યાને નવ નોતરીએ,
 રે પેટભરા તો તો ઠરીએ. રે ચોર ૦
 રે કસી કરી રસ ભૂના લણીએ, રે ખાતર વળતાં નવ પૂરીએ,
 રે ધરતી-ધાતક તો ઠરીએ. રે ચોર ૦
 રે મટ મટ પથ ગોનાં પીએ, રે તરપત ચીને નવ કરીએ,
 રે ગીના ધાતક તો ઠરીએ. રે ચોર ૦
 રે પરસેવો જનનો લઈએ, રે કળ બે સરખું નવ દઈએ,
 રે માનવ-ધાતક તો ઠરીએ. રે ચોર ૦
 રે ગણી ગણીને હઠ ભોગવીએ, રે ફરજી પાલન નવ કરીએ,
 રે રાષ્ટ્રવિધાતક તો ઠરીએ. રે ચોર ૦
 રે વાપરીએ ને નવ ભરીએ, રે ફેંદાને નવ ગેહવીએ,
 રે વનના વનચર તો ઠરીએ. રે ચોર ૦
 રે એકું ઠરિ નવ ભજગીએ, રે ગોણું ઠરિ નવ સુહરીએ,
 રે કાઠ નરકના તો ઠરીએ. રે ચોર ૦
 રે છવત રસ ભોગવીએ, રે યથાર્થે શીય નવ દઈએ;
 રે છવત સુહાં તો ઠરીએ. રે ચોર ૦
 રે ગીતો ગીતાળનાં સુણીએ, રે સુણીને રગ રગ નવ ઝીલીએ,
 રે ચોર કૃષ્ણજ્ઞાના ઠરીએ. રે ચોર ૦

ગીતા ૦ ૩-૧૨, ૧૩

૨૬ શિર સાટે સ્વધર્મ

આજ લગી પ્રેમે હે અજુન ! તને સ્વધર્મે ધાર્યો છે;
 સ્વધર્મ શિર સાટે પાલ્યાનો, આજ હવે તુજ વારો છે. આજ ૦
 અર્થ મળ્યા ને કામ કળ્યા તો, ધર્મ તેટલો ધાર્યો છે;
 કાણુ પડતો કે લાગ્યો કામ, વેપારી વણુઓરા તો. આજ ૦
 ગાય બાંધી કોઈ મૂઠ ગુહસ્થે, નિત્ય દુધ દહાણાં હોશે;
 વસુધા કે ગટ હાંપી મૂકી, એ ખળ બકલત શું બેસી કે. આજ ૦
 માત પિતાની સેવા પામી, પુત્ર જ્યો પાંખાળો છે;
 સેવ્યાદાણે તબજાં મરવતર, પુત્ર નહીં પણ પહોણો તો. આજ ૦

લાવ ભરોસો બતાવવાનો, અવસર બ્યારે પાકવો છે;
 નિર્લય થઈને રહે સ્વધર્મે, એ પથ ગીતાનો ભાખ્યો છે. આજ ૦
 ગીતા ૦ ૩-૨૫

૨૭ સત્યાચાર અને મિથ્યાચાર

કુંડમાં બળે જેટલા અન્ન,
 પાંચ નથી તેટલા યજ્ઞ.
 કોઈ બળે કામના માટે,
 કોઈ બળે નામના માટે,
 એ મુજ પ્રીત્યર્થે બળે આપ,
 તો સામે સામે યજ્ઞ. કુંડમાં ૦
 જેટલાં બીરલાં હોયન,
 તેટલાં નથી ખાનનિષમ.
 કોઈ બીકણુ શાહમરગલાં,
 કોઈ કપટી હોસી બગલાં;
 એ મુજમાં મન સંકમ,
 તો જ તે સાચો ખાનનિષમ. જેટલાં ૦
 સૈનિકા જે જે શરસંચિત્ત,
 તેટલા નહિ સૌર્વસંપન્ન,
 કોઈ લૂંટલોભામા ધાયા,
 કોઈ પળતા પીઠ વનયા,
 તે સરા સૈનિક ધન્ય,
 મદ્યે આર્થાં શીય પ્રસન્ન. સૈનિકા ૦
 ગાયન વાદન નાટકચ—
 બધા કંઈ નથી ભક્તના દંગ.
 કોઈ રસિયા રાજગવૈયા,
 કોઈ વરધોરે બજગવૈયા;
 મુજ ગીતા માતા અંગ અંગ તો,
 ખરા ભક્તના દંગ. ગાયન ૦

ગીતા ૦ ૩-૬, ૭

૨૮ સમતા યોગ

સમતા શીખવું સોનેરી,
 યોગીવરની સમતા શીખવું સોનેરી.
 ધરની શીતળ શાંતિ વધે, થા માલે રણુભેરી;
 બધાં હો તાંત્રી સ્વધર્મ સેવો, કર્મ-કૃત્યો એ વહેરી. યોગી ૦
 કેંક સ્વધર્મો મોકા માનદ, કેંક કડુ કષ્ટેરી;
 સમ ચીકા સમ કડવા ગણુવા, સમતાની બલિહારી. યોગી ૦
 સ્વજનો ટળી મોહ ધરીસ મા, પર માની હો ન વેરી;
 યોગીને એક ધર્મ, સહોદર, અધર્મ એ એક વેરી. યોગી ૦
 બધ લાણી યુદ્ધ નવ ચડવું, હંડવું નહિ હાર હેરી;
 ધર્મરથ તનુ ધને યોગીવર, ધર્મરથ દે ખાંમેરી. યોગી ૦
 શક્તિ સંપતિ વધ છાદિ, શોડી હો કે ધણેરી;
 આસક્તિ તબજોરા સાર, સમતા તો રાજશેરી. યોગી ૦
 રત્યુ માણે, છવિત માણે, ગીતાનો રસ રેડી;
 સમગ્રહિ એ યોગીને નહિ, બન-મરણુની ફેરી. યોગી ૦
 ગીતા ૦ ૨-૩૮ ને ૨-૪૮

મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સતર;
મણિગણ રહો સદા રે, અગારું અંતર-બાંધણ સતર.

એતાન-જડ તુજ સૂત્રે ગાંધ્યા,
તેજ-તિગિર તુજ સૂત્રે સાંધ્યાં
વિરાટ-આહુ તુજ સૂત્રે ગાંધ્યાં,

અંધા અમે કપૂતર—

મણિકા છૂટી પડયા રે, છોડી બેઠાં તારું સતર.
મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સતર ૧

સૂર્ય, ચંદ્ર ને અમતા તારા,
ધ્રુવ મેરુથી અંશિત માળા,
અંતરીક્ષ શી કરે સુતાલા !

આઠા અમે કપૂતર—

મણિકા ખરી પડયા રે, તોડી બેઠાં તારું સતર.
મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સતર. ૨

દિન રજની ને રંગીન સંધ્યા,
પાવન વર્ષા, પુલક વસંતા,
સૂત્રે સોહત સુભગ સુનંદા !

ગંદા અમે કપૂતર—

મણિકા છૂટી પડયા રે, જોઈ બેઠાં તારું સતર.
મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સતર ૩

હાલક હાલક સપ્ત સમુદર,
સરતી સરિતા, શાંત સરોવર,
સૂત્ર-અશિત વનજલિલ બૂધર !

ફેગટ અમે કપૂતર—

મણિકા છૂટી પડયા રે, ફેડી બેઠાં તારું સતર.
મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સતર. ૪

જલચર ને સ્થળચર ને ગેચર,
ક્રીટ બ્રમર, અગરાજ ભવંકર,
સૌનાં જીવન સૂત્ર-અનુસર !

આનંદ અમે કપૂતર—

મણિકા મહા ભૂંડા રે, બૂલી બેઠાં તારું સતર,
મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સતર. ૫

પ્રાણી પદારથ આવા કાચ,
માહિમાહિ લકી ધરાયા,
હું હું કરી તવ સૂત્રા કાખ્યાં !

પાપી અમે કપૂતર—

મણિકા ભીડી પડયા રે, હારી બેઠાં તારું સતર.
મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સતર. ૬

ગીતાપુટ ગીતાપુટ ઉપર,
પાઈ પાઈ દહ કચેલ સૂતર,
મણિકા રચી રચી પરાવ ભીતર,

વીણી વીણી બધા કપૂતર—

મણિકા મળી જાશે રે, હારિ ! તુજ હાર વળે એક સુદર !
મણિગણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધણ તું એક સતર. ૭

ગીતા ૦ ૭-૭, ૭-૧૪, ૭-૧૫

આ અમૃત બરિયાં મર્યાદા રે,
એના ઝીલનાર વીરવા ધ્રુવ રે
—અરવીર સુરવરે ૧

આ હિંમત દેવ ને પરવારે રે,
પરો પ્રાંતે ઝો મરવીર ધ્રુવ રે,
—પ્રાણુભર તરો તરો રે. આ ૦

કાઈ કદે અનૂત મીઠાં, મીઠા મંચની પંદર,
અનુભવિયાં અવળું કદે,
એ તો હડવાં હડવાં ઝેર.

આ તરી નવવા ને ભવનાયરો રે,
તરી નવવા ને દાસદાસ ગોઠ રે,
—અમીરસ તો તો તરો રે. આ ૦

કાઈ કદે અનૂત શ્રીતળાં, મળેને જ્યેષ્ઠા અંદર;
અનુભવિયાં અવળું કદે,
એ તો તીખી આગ પ્રચંદ,

આ તપે તપલ જેણે દેહ ખરો રે,
જેણે સદેલ મંદેરોના યોદ્ધા રે,
—તેજ કરે તમાં ધરો રે. આ ૦

કાઈ કદે અનૂત નીરસાં, પીધાની એક વસ્ત;
અનુભવિયાં અવળું કદે,
એ તો મહેરામણ છે મસ્ત.

આ હડવા તે ધૂંટકા પી ચીકો રે,
પીને મીઠાં હસી રીકો હાસ રે,
—પીને પ્રાણુ તો તો ભરો રે. આ ૦

ગીતા ૦ ૧૮-૩૧, ૩૭

૩૧ અનુભવ

(૧)

અનુભવ જ્યનનું નવનીત,
અમરસું નહિ મળશે, નહિ મળશે.

એ મથશે તેને મળશે,
અમરસું નહિ મળશે, નહિ મળશે.

જ્યાં છુદ્ધિ જોતર બાંધી, પ્રમે મથન કરશે;
કપાળથી દીપાં ઉતરશે, ત્યારે અનુભવ મળશે. અનુભવ ૦

(૨)

અનુભવ જ્યનનું નવનીત,
જોયાથી નહિ જડશે, નહિ જડશે.

જે જડશે તેને જડશે,
જોયાથી નહિ જડશે, નહિ જડશે,
પડતો ને આખડતો પાછો, ખતે જોયો યારો;
નાનાનો જોય મોરો થારો, તેને અનુભવ મળશે. અનુભવ ૦

(૩)

અનુભવ જ્યનનું નવનીત,
અવરથી નહિ મળશે, નહિ મળશે.

એ આપળળેથી મળશે.

અપરથી નહિ મળશે, નહિ મળશે.

પરન્મતુલવના પાઠ ભણીને, કોઠજ શાણી બનશે;

મત ઉપર ભાઈ બધારે વીતશે, ત્યારે અનુભવ મળશે. અનુભવ૦

(૪)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,

શીખ સુણી નહિ મળશે, નહિ મળશે.

એ અંતરમાંથી મળશે,

શીખ સુણી નહિ મળશે, નહિ મળશે.

શીખ સુણી કદી પેટ ભરે તાથ, ભોજનરૂપ કુણ તબશે?

જીવ્યાનું બધારે હઠાણું ક્ષેષે ત્યારે અનુભવ મળશે. અનુભવ૦

(૫)

અનુભવ જીવનનું નવનીત,

મક્ષતમાં નહિ મળશે, નહિ મળશે,

મુલ ભરશે તેને મળશે,

મક્ષતમાં નહિ મળશે, નહિ મળશે.

માયાથી પણ મોઢો અનુભવ, વણમૂલે કેમ મળશે?

કરમાં ભઈ શિર દમણ બમરે, તેને અનુભવ મળશે. અનુભવ૦

ગીતા૦ ૨-૩૨

૩૨ મોઢો તે મોઢો

માન મા મન થઈ મોઢો,

હો માનથી! માન મા મન થઈ મોઢો. (ધ્રુવ૦)

નાનો હતો ત્યારે મોઢા થવાની

હોશ ઘટો નિત મોઢો;

મોઢો મોઢો કરી તેને લોકે યાગ્યો,

અધ્યા! તે દીનેાં તું ધરો મોઢો. હો૦

નાનો હતો ત્યારે નાની હાથૂડીએ,

દિશારે વસ્ત્ર સ્થાપો;

મોઢો તું મનથી બન્યો તે દીનેાં,

વહેમ થઈ મારતો લાતો. હો૦

નાનો હતો ત્યારે માનીતા યદને,

સૌમાં ઘ્રં સહેજમાં સમાતો;

મોઢો બનીને હવે દરિયો ને કુનિયા,

માથે ઉપાડવાને ધાતો. હો૦

નાનો હતો તો કેવો નાનાં સાળાપને,

પ્રેમે પ્રહુ ગણી બેતો;

મોઢાઈમાં આજ અધ્યા! તણે ભુતનનો

સ્વામી તે તારે સન ભેટો. હો૦

ગીતા૦ ૧૨-૧૦

૩૩ જૂહું નહીં શયને કે સપને

ના દો તો પ્રભુ! ભલે ન દેશો

દર્શન તમ્મારા,

આ ને આ જન્મે મારા;

મિલન હજી નથી થયું તમારું

એના ભણકારા—

રહેલો અંતરમાં મારા!

જૂહું નહીં શયને કે સપને,

શય્ય જેવા સાલો મનને—

મિલન હજી નથી થયું તમારું

એના ભણકારા!

આ સંસારી ગુજરીમાં મુજ

ઝાંઝા કે થોડા—

જીવેલો જીવનનો દહાડા;

ધનના દમલા વડે ભરાવે

હાથ ભલે મારા!

લાધલો કુખ અપરંપારા;

ખરી કમાણી કશી ન થઈ હજી

એના ભણકારા—

રહેલો અંતરમાં મારા!

જૂહું નહીં શયને કે સપને,

શય્ય જેવા સાલો મનને—

ખરી કમાણી કશી ન થઈ હજી

એના ભણકારા!

વાટ વચ્ચે ભરાય અંગે

આગસથી મારાં,

વધે નહીં આગળ પગ મારાં;

ભોંધ પર હું ભલે પડી રહું,

ગાત્રો આ મારાં—

પસારીને હિંમત-હારાં;

આખી વાટ હજી રહી બાકી

એના ભણકારા

રહેલો અંતરમાં મારા!

જૂહું નહીં શયને કે સપને,

શય્ય જેવા સાલો મનને—

આખી વાટ હજી રહી બાકી

એના ભણકારા!

મંગળ વાલો મચી રહે ને

આનંદ કુવારા—

ભારી દે મંદિરમાં મારાં;

એજીવ રંગે ભલે જ રમીએ

ધરનાં જગુ સારા—

સજીને શણગારો સારા;

તમે હજી શેર નથી પધાર્યા

એના ભણકારા—

રહેલો અંતરમાં મારા!

બુલું નહીં શયને કે વધને,

શાલ્ય ભેળા સાંભોળે ગળેને—

તમે હજી ઘેર નથી પધાણી

એના વાળુકારા!

શુદ્ધેવનાં બીતે

૩૪ આપો રે!

તમે પ્રાણુનાં નવ નવ રૂપ ધરીને આપો રે,

મારા પ્રાણુનાં નવ નવ રૂપ ધરીને આપો રે!

આપો ગંધ રૂપે, આપો રંગ રૂપે,

મનમોહને ગાત્રન રૂપ ધરીને આપો રે! તમે૦

આપો અંગમાં પુલકિત સ્પર્શ રૂપે,

આપો ચિત્રમાં અમીરસ હર્ષ રૂપે,

મારાં નેનમાં નર અવરૂપ ઇંદને આપો રે! તમે૦

આપો નિર્ગળ ઉભયજ્ઞ કાન્ત તમે,

આપો સુંદર સ્નિગ્ધ પ્રશાન્ત તમે,

નાના નામ ને નાના રૂપ હઈને આપો રે! તમે૦

સુખ દુઃખ વિષે, આપો સર્વ વિષે,

મારાં નિત્ય નવાં નવાં કર્મ વિષે,

કર્મો પૂરેણુ યાતાં સ્વરૂપ ધઈને આપો રે! તમે૦

શુદ્ધેવનાં બીતે

૩૫ ચરણુ આપનાં કયાં વિરાળે?

ચરણુ આપનાં કયાં વિરાળે, ચરણુ આપનાં કયાં

ચરણુ આપનાં ત્યાં વિરાળે, ચરણુ આપનાં ત્યાં—

સૌથી દસિત,

સૌથી પતિત, રંગનાં બૂંપડાં બ્યાં!

પાછામાં પાછાં,

નીચાંમાં નીચાં, દૂળમાં બાપડાં બ્યાં—

ચરણુ આપનાં ત્યાં વિરાળે, ચરણુ આપનાં ત્યાં!

પ્રણામ નામ્રુ આપને, મારા પ્રણામ બધ છે કયાં?

જે હામ પ્રણામ નામ્રુ તે હામ આપના પાથ છે ના!

આપનાનો જીડી ખાડે રિયાલ રાંકડાં બ્યાં—

પ્રણુનાં ગીલનારાં રાજે ચરણુ આપનાં ત્યાં!

હું હું કરતો લટકયો, મારો હું ન પહોંચ્યો ત્યાં—

તાજ વિનાના, સાજ વિનાના આપ રમો છો બ્યાં!

પાછાંમાં પાછાં, નીચાંમાં નીચાં, દૂળમાં બાપડાં બ્યાં—

ચરણુ આપનાં ત્યાં વિરાળે, ચરણુ આપનાં ત્યાં!

ધનનાં ધામે, રાજનાં માને, ગહેલ ગણીયા બ્યાં,

મૂરખ મેં તો બાંધેલ આપના લાલની આશા ત્યાં!

ભેરુહીનના ધરમાં રહ્યા ભેરુ ઇંદને બ્યાં,

હૈયું મારું કયાં નમે છે નાહું ઇંદને ત્યાં?

પાછાંમાં પાછાં, નીચાંમાં નીચાં, દૂળમાં બાપડાં બ્યાં—

ચરણુ આપનાં ત્યાં વિરાળે, ચરણુ આપનાં ત્યાં!

શુદ્ધેવનાં બીતે

192

૩૬ ભજન તારાં, પૂજન તારાં

ભજન તારાં, પૂજન તારાં, બાબન આદાબન,

રહેવા દે રહેવા દે, તારાં ધનાં રહેવા દે!

મંદિર ખેસી, બારણાં વાંતી, બાંધી પત્થારન,

શું કરે રે શું કરે તું, જરા બેઠવા દે!

લખાઈ તારા બનના દાળા ખુલ્લું,

જાનો જાનો પૂજ જ અલ્યા કાને?

મંદિર સુનાં દેવના મિના, ખેસી ને લોચન!

દેવનાં ચાત તો કવારનાં મહાધી ધ્યાં પલાવન!

હાડકાં મોડી, ભોંભતે તોડી, ખેરુ કરે છે ખંડ;

પહેંચ્યા છે પહેંચ્યા છે ખેતે દેવ ત્યાં પંડાંચ્યા છે

તોડી ખડક સીધી સડક—બાંધે પેલા ડે,

બાંધે મારના વાસ કરી ત્યાં દેવ બિરાલ્યા છે!

નડકે મેહુલે સોની સાથે મડે! ધૂળ લાગી છે

એમને આપે વડે!

એમના વાધા, ધૂળના અધા—શોભે દેવા ને!

તુંયે તારાં વાધા કાધાવાળા થાવા દે!

તુંયે તારાં અંગે ચાકે લીલાં થાવા દે!

મુક્તિ મુક્તિ—બંધન મુક્તિ જ્ઞાનો અંગે છે?

કયાં છે કયાં છે મુક્તિ જેની વસ્તુ કયાડાં છે?

મુક્તિ કેરાં બંધન પહેલાં પોતે પ્રયુજ!

બધામાં બધાવા પૂરા પોતે પ્રયુજ!

કયાં છે કયાં છે મુક્તિ જેની વસ્તુ કયાડાં છે?

મુક્તિ મુક્તિ—બંધનમુક્તિ જ્ઞાનો અંગે છે?

ફલની જાળડી ફેંકે રે તારી મેલી રે ને પ્યાન!

સોની સાથે પહેંચી જ ને ધૂળમાં કરે રે સ્નાન!

કર્મચોગે સર્વે લોહિ લાગ્યા પેલા બ્યાં,

તુંયે તારાં લાગ પોતાનો ભોળવ પહેંચી ત્યાં!

એ બધાનાં કર્મચારી અરે કેવા કર્મ?

તુંયે તારાં કર્મચારી અરવા દેને કર્મ!

શુદ્ધેવનાં બીતે

૩૭ તું તો ભગી નહીં!

પોતે પધાયાં તા, બિરાલ્યાં તા, તારી ભેડાભેડ!

છેક તારી ભેડાભેડ! તારી ભેડાભેડ—

તારા ભાગ્યની શી ખેડ?

તું તો ભગી ગઈ નહીં!

જૂડી! તું તો જીંધી રહી!

તું તો ભગી નહીં જૂડી! તારી નીંદર કેવી જીડી?

તારા ભાગ્યમાં જ નહીં!

તું તો ભગી ગઈ નહીં!

જૂડી! તું તો જીંધી રહી!

રાત્રિના એકાન્તે આલ્યા, વીણા સુંદર સંજે લાલ્યા,

એવા ઘેરા રાજે ગયા—

સુષ્ણા નહોતા કપઈ;

એવા સુષ્ણા નહોતા કપઈ!

નહોતા નહોતા સુષ્ણા ભેવા, ઘેરા રાજે ગયા તેવા—

તારા સપનાની મહી !
તોયે છું તો ભગી નહીં !
બૂંડી ! છું તો જીવી રહી !

ભગીને ભેઈ તો દખખાઈ હવા પૂર—
મધમધતાં શાં મધુર !

એની ગંધે ચકચર—એની ગંધે ચકચર,
ધર અધારનાં પૂર, મને શીધી ચાંડીતર !

હું તો ભાન બુલી ગઈ !
હું તો બૂંડી જીવી રહી !
આભાગિણી ભગી નહીં !

રળની રળની મારી જોડી રાલી એણે સારી,
લેકા લેકે બેકા મારી—તોયે છેટી રહી !

પાસે જતાં છેટા વહાલા !
એનાં કૃષ્ણાંની માળા—

અંગે અંગે લાગી ગઈ !
હું તો તોયે જીવી રહી !
હું તો તોયે ભેટી નહીં !
આભાગિણી ભગી નહીં !

શુરેવના ગીતો

૩૮ મરણુનો સત્કાર

મરણુ ને દિન દિનને છેડે

આવશે તારે દાર, આવશે તારે દાર;

તે દિન શું ધન દઈને એનો

કરશે તું સત્કાર, કરશે તું સત્કાર !

ભયોં લાદ્યોં પ્રાણુ આ મારો,

સમુખે ધરી દઈશ હું સારો;

ખાલી હાથે હું તો એને

નહિ રે દઈ બકાર ! નહિ રે દઈ બકાર !

મરણુ ને દિન દિનને છેડે

આવશે મારે દાર, આવશે મારે દાર !

કેટલી શરત વસંત રાતો,

કેટલી સંખ્યા ને પ્રભાતો,

નેટલા રસ આ છવનધત મોઝાર;

કેટલાં ફળ ને કેટલાં ફલ,

ભીસાયોં મારાં હૃદય સંકુલ,

દુઃખ ને સુખના ઊપા ને ચમકાર—

ને કંઈ મારું સંચિત ધન,

આટલા દિનનું ને આયોજન,

ચરમ દિને દઈશ એને ઉપહાર ! દઈશ એને ઉપહાર !

ચરણુ ને દિન દિનને છેડે

આવશે મારે દાર ! આવશે મારે દાર !

શુરેવના ગીતો
વે.વ.૨૫

૩૯ નહીં રે ભાઈ નેં

નહીં રે ભાઈ નેં

મને ભો રજો નહીં રે

મારાં ખાયાં બંધન, કળ્યાં યુગન,

થયાં વિધન ખેં !

નહીં રે ભાઈ નેં !

પેલું આકાશ કહે છે ‘આવ !’

હવે કાણુ કહે ‘ગત ભવ’;

હું તો વારણું તોડી, નીસરું દોડી,

સકળ રૂપી ઘેં !

નહીં રે ભાઈ નેં !

પેલા બેસી જના માના,

ચૂંથે પાશ મહામાયાના;

કંઈ કંઈ ગણું, ધરને ખૂણું

(મને) યોલાવે સાદ દે !

નહીં રે ભાઈ નેં !

મેં તો શલ્ય શીયાં સળગ,

પહેલું બખતર ખખડવળગ,

મારો દોડશે મોડો—

યાનો ભોડો !

છતરી જગત જે !

નહીં રે ભાઈ નેં !

અચલાચતન

૪૦ અમે હાથે તે કામ બધાં છીજીએ રે !

અમે હાથે તે કામ બધાં છીજીએ રે !

નહીં બાપા કે બંધનોથી ખીજીએ રે !

અમે...

અમે ભોઈએ, તપાસીએ ને બૂઝીએ રે ;

અમે ભાંગીએ, તોડીએ ને પાઠાં ભોડીએ રે !

અમે...

અમે સર્વ દેશમાં ધૂની આવીએ રે ;

જેવા કાલે તેવા સાબ અંગ ધરીએ રે !

અમે...

કોને પરવા છે પહેંચીએ કે થાકીએ રે !

કોને પરવા છે કાલીએ કે હારીએ રે !

અમે...

અમે લીધાં કામ એમ કેમ છોડીએ રે !

કદી છોડીએ તો મોત સાગી લીજીએ રે !

અમે...

અમે જાવડાના બળે નિપળવીએ રે,

પ્રાણુ ખરગીને ગમતાં ધર બધાવીએ રે ;

એવાં હાથનાં ચણેલ ધર વસાવીએ રે !

અમે હાથે તે કામ બધાં છીજીએ રે !

અચલાચતન

૪૧ ધરમાં ભમરો આવ્યો રે

ધરમાં ભમરો આવ્યો રે—

ચણુ ચણુ ચણુ ચણુ કરતો !

કોની ખખરો લાવ્યો રે—

ધર ધર વન વન કરતો !

વાહજગાથી વહાણું વાવાં,
ખીલ્યાં વનમાં ફૂલ;
વધાગણું ભમરાણુ લાલ્યા,

એ તો ફૂલડાં ઉપર ફૂલ રે !
ફૂલ ફૂલ ગણુ ગણુ કરતો !

એ ફૂલની વાત અમુલ્ય રે,
નિરાશિન ગણુ ગણુ કરતો !

વન-ફૂલની સુધી વારતા,
‘હેમ રણી ધણી ભય ?’

ચાનના ઘોડા આકળા—
એ આલ્યા ‘હેમ’ અલાય રે—
હણુ હણુ હણુ હણુ કરતા ?

ને બેઠું ‘હેમ’ રહેવાય રે—
ધડી પળ ગણુ ગણુ કરતાં ?

ગાણું તો લામરા તણું,
ને સમય તણું વળી વહેણું;

જાળ ધણેરી અટપટી—
એ તાણું ને એ વાણી રે—
ભદ્રગર વણુ વણુ કરતા !

એ તાજ વગરનું ગાન રે
લામરા શણુ શણુ કરતો !

અચલાચતન

૪૨ મારગડો કોણુ ગામ બશે ?

મારગડો કોણુ ગામ બશે રે,
આ મારગડો કોણુ ગામ બશે ?

કોઈ કહેશે તો પાઠ ધણી થાશે રે,
આ મારગડો કોણુ ગામ બશે ?

‘કેવા રે કેવા પહોડો ઝોળાં ?’
‘કેવા રે કેવા સમદર લંબે ?’
કયા ભાશાના પારે પરદરા રે,
આ મારગડો કોણુ ગામ બશે ?

મારગડે કોણુ કોણુ કેવા વટેમારણુ,
બોલતાં ને ડોલતાં જતા હશે રે !
એ તો આવે ને ભય કોણુ દેશે રે,
કોઈ કહેશે તો પાઠ ધણી થાશે રે,
આ મારગડો કોણુ ગામ બશે ?

મારગડાના એ વહોલા વટેમારણુ
આવે ને ભય શા ઉદેશે રે ?
કોઈ કહેશે તો પાઠ ધણી થાશે,

મારગડો કોણુ ગામ બશે રે
આ મારગડો કોણુ ગામ બશે ?

અચલાચતન

૪૩ બનવંડાણુ કેરી બાન

બાનવંડાણું ‘કેરી’ બાન, રામ તુલિ ! તુલિ !
નાથવંડાણું ‘કેરી’ નાથ, રામ તુલિ ! તુલિ !
મતિવંડાણું ‘કેરી’ મતિ, રામ તુલિ ! તુલિ !

પતિત કેસ પાવન પતિ, રામ તુલિ ! તુલિ !
નેણું ‘કેરી’ નવાણું વડ, રામ તુલિ ! તુલિ !

રસના ‘કેરી’ રસપ્રર, રામ તુલિ ! તુલિ !
રત્નો ‘કેરી’ મોંઘે દાર, રામ તુલિ ! તુલિ !
જ્યોતો ‘કેરી’ જોડીદાર, રામ તુલિ ! તુલિ !

દષ્ટ રૂપનો લાંબર, રામ તુલિ ! તુલિ !
વાણી મીઠી મનોહાર, રામ તુલિ ! તુલિ !
સુખ સાચું ને વળી દિશર, રામ તુલિ ! તુલિ !

અમો ‘કેરી’ ખ્યારી પીડ, રામ તુલિ ! તુલિ !
મારુ ગિખારીનું ધન, રામ તુલિ ! તુલિ !
મારુ ચંચાનું વચન, રામ તુલિ ! તુલિ !

જન્મ્યા કાળનો હિંડોળો, રામ તુલિ ! તુલિ !
મરવા કાળે શીતળ ઝોળો, રામ તુલિ ! તુલિ !

અચલાચતન

૪૪ બાપણ બાપા

આ એકલા મારે લાખની તોલે,
બાપણ બાપા !

આ મીઠા મારે ક્રાખની તોલે,
બાપણ બાપા !

કાજ તે ઝીનાં જૂજવાં,
સાજ તે ઝીનાં જૂજવાં,
એ જ અમારા ખેલના ભેડુ,
બાપણ બાપા !

એ જ અમારા મેળનાં મેડુ,
બાપણ બાપા !

એ જ હોર્યું સુખમાં,
એ જ અણું દુઃખમાં,
પણે પણે મારા માવણ તોલે,
બાપણ બાપા !

ખૂણે ખૂણે મારી દીલરી તોલે,
બાપણ બાપા !

સનના મોંઘા મોવલી તોલે,
બાપણ બાપા !

આ એકલા મારે લાખની તોલે,
બાપણ બાપા !

અચલાચતન

૪૫ બ'દો દોડે દોડે!

બ'દો દોડે દોડે! દૂદે દૂદે! નાચે નાચે રે!

વહાલા દૂદવા દે ને નાચવા દે

જેમ જીવડો રાચે રે! બ'દો...

ઉપાં વનનાં ભે પ'ગેડું—

ભીડે દુરુ દુરુ દુરુ દુરુ,

વહાલા દુરુ દુરુ ભીડવા દે

જેમ જીવડો રાચે રે! બ'દો...

આવજી કેરા મુશળ મેઘો,

બ'દો તોડી વધે ઘો ઘો,

વહાલા ઘોઘમારે મને પ્રયવા દે

જેમ જીવડો રાચે રે! બ'દો...

બ'દો દોડે દોડે! દૂદે દૂદે! નાચે નાચે રે!

બ'દો રોકથો ના રહે, ખાળ્યો ના રહે,

સાચે સાચે રે!

તીખી દાવાનળની ઝાંખો,

ધીખે હડાહડ સિંકરાળો!

જન આખાને ઘેરી જેવી દૂદે નાચે રે!

વહાલા દૂદવા દે ને નાચવા દે

જેમ જીવડો રાચે રે! બ'દો...

જેવી વીળે વાદળ જેરી,

ગાળે ગાઢાં વાદળ વેરી,

છાતી વિધન વાંધા જેરી,

ચરર ચરર નાખતી ચીરી;

હડ હડ જેમ ભૂરાંડી

ગગન ગાળે રે!

વહાલા દૂદવા દે ને નાચવા દે

જેમ જીવડો રાચે રે! બ'દો...

અચસાધતન

૪૬ ધર્મગોષ્ટિ

૧

શુદ્ધ બ્રાહ્મ વૈળા

મેસી ખેલ ભેળા

વ્યાધ વિમ્બ પેલા

કરે ધર્મ ગોષ્ટિ.

૨

કહે છે ભગત,

'રામનામ સત,

અન્ય તે અસત

ભણુ ખાલી દોઢાં.'

૩

કહે છે દોશિક,

એ તો નહિ ઠીક,

સિદ્ધ નામે ખીક

સિંહની શૂં લાગે?

૪

'રામનામ વાંસે

કયું આણી વસે?'

એડે વાપસે

મેલી છે દલીલ.

૫

થટ થટ રમે

રામ રાખે સમે,

બધાં તમે અમે

રામનાં ચક્રમ.

૬

'જનો તાણી સેવા

સાચી રામ સેવા,

ત જ આચાં લેવાં

તપ તે ભજન.

૭

'સેવાગણિ સેવા

મોટી દીનસેવા,

તેથા મોટી સેવા

આત તાતની.

૮

'ગત નિજ તોડી

આપે કાયા હોડી

દિલે ચહે દહાડી,

આપણું કથાણુ.

૯

'આતપિત્તા ગણુ

ભક્તીનારાયણ,

જનુ પરાયણુ

તેની સેવામાં.

૧૦

'શુ ગમે મળ્યું -

રત્ન એ અમરુદ્ધ,

એથા બીજું ભાઈ

ભણું નહિ પુરુષ.

૧૧

'જ્ઞાન ગોતવાને

શીદ ભણું રાને?

બાપને ને માને

મેઘો એ જ જાન.

૧૨

'ભાષા! તારે વેરે

રામજીની મહેરે

છે ને માવતર

જીવતાં બંધતાં?

દેગિકાખ્યાન

૧૩

'એને કરી રાજી

કરો રામ રાજી,

શોભે નહિ આઝી

શ્રીમ ભારે મુખે.'

૪૭ રેપો ધાન ધાન ધાન!

ગાઓ જાન જાન જાન!

રેપો ધાન ધાન ધાન!

આથે અમૃતવર્ષાના મીઠાં સ્નાન સ્નાન સ્નાન!

—ગાઓ૦

બરથી છૂટવાં બહેનખાઈ,

છૂટવા ચીરથી ભાઈ;

બાળક શાળાના લેસે કુવિના જાન જાન જાન!

—ગાઓ૦

છવે વાદળનાં વારિ,

નચે જલકંઠી કચારી,

ગીત ગાયે ને રાપે આણું જામ ગામ ગામ!

—ગાઓ૦

હિપર લાખ લાખ તારે,

નચે શોભે તરુએ કચારા,

લીલાં લીલાં લખાણુ હવિના નામ નામ નામ!

આ તો કામ કે આ રંગભલ ?

મહેનત કહેતી કે મંગલા ?

હસતાં રંગતાં ઉભરાણા તરવર ધાન ધાન ધાન !

—ગાઓ

સમરો રામજીની માયા,

ન કરો પેટ પેટ માયાં,

કણ કણ ચળવે ને ખેળે દેખે દાન દાન દાન !

—ગાઓ

વીતનિર્જર

૪૮ આપણનાં માઓ ગીતો

આપણનાં માઓ ગીતો,

ખેડૂતો આજ આપણનાં માઓ ગીતો !

આપણનો રોડ આપ્યો જમોનો,

દેવાનો યુગ હવે વીરો. ખેડૂતો આજ

પારકે પૈસે છાકટો થઈ છું,

દાર ને તારી પીતા. ખેડૂતો આજ

પારકે પૈસે ભોંધવાળો થાતાં.

ધરની તે ખોઈ લક્ષી ભીતા. ખેડૂતો આજ

પારકે પૈસે કરજ કર્યાંમાં,

પડ્યો છું પાટ ભૂખે ચીતો. ખેડૂતો આજ

પારકા પૈસો કાઢ્યો છે પારે,

રોમ રોમ ફટે ઝોચિતો. ખેડૂતો આજ

પારકાં દેવાંમાં રૂપો આ ખેડૂત,

આપણે સ્વરાજ છોતા. ખેડૂતો આજ

ગામભવન મંડળી

૪૯ કૃષિ પરમાત્મ પરબ્રહ્મની

કૃષિ કેવી પરમાત્મ પરબ્રહ્મની ?

કૃષિશ્લેષ વિશ્વ આપું,

ખેડી પ્રાણુખીજ નાખું,

ગીતા જ્ઞાન ધ્યાન પાકું.

કૃષિ એવી પરમાત્મ પરબ્રહ્મની. ૧

કૃષિ કેવી શ્રી કૃષ્ણ ભગવંતની ?

કૃષિશ્લેષ સખા પાથું,

ખેડી વાવ્યાં ખી વિષાદ,

ગીતા જ્ઞાન વાધું ઝાક.

કૃષિ એવી શ્રી કૃષ્ણ ભગવંતની. ૨

કૃષિ કેવી કુન્તાના કુમારની ?

કૃષિશ્લેષ રણ રથ,

ખીજ કૃષ્ણ સાથ કથા,

દાસી ગીતાજ્ઞાન લતા.

કૃષિ એવી કુન્તાના કુમારની. ૩

કૃષિ કેવી મુનીશ વેદવ્યાસની ?

કૃષિશ્લેષ ભારત કંથ,

ખીજ વાવ્યાં વેદમંત્ર,

ભગ્નો મંત્ર મૂળ કંથ.

કૃષિ એવી મુનીશ વેદ વ્યાસની.

ગીતા ૦ અધ્યાય-૧૩

(નમન)

પુરુષમાંથી પુરુષાર્થ

૫૦ મગનવન

(રૂપમૂલ્ય)

આજ ભગવાન હર હર્ષ ઉત્તરે છે,

ભક્તને મગનવન દાખવે છે;

પાંડવવન આ નહિ, પાંડવવન આ નહિ,

મગનમાં મગનવન મગન છે. ૧

એઈ લે એઈ લે દિવ્ય અશ્વ્ય છું,

એઈ લે દિવ્ય અશ્વ્ય વૃક્ષ;

મિત્રવન, પિત્રવન, દોર ધન મધુવન,

તાલ, તમાલ, પલ્લવ શ્રદ્ધ. ૨

મૂળ છુલોકમાં, ડાળ બૂલોકમાં,

મગનવન એછે એવળસવળું;

મહન, ગંભીર ને ગીચ જાઈ લટા,

ચક્ષુ કરી અધર બે નવલ નવલું. ૩

દિવ્ય અશ્વ્ય આ આલ જ્ઞાનકાંડો,

વેદ-આકાશમાં મૂળ પહોંચ્યા;

દિવ્ય આ ભવ્ય ગંભીર ન્યૂનો બે,

મૂળિયાં છેદ જાદોજ-ભીયાં. ૪

પંચવટી મૂળ ત્યાં રાધવાકાશમાં,

મૂળ સીતા-મગન આ અશોક;

ક્રોડામય, કમનીય વૃંદા, મધુ ને કંદળ,

મૂળિયાં ભાગવતકાંડ-લોક. ૫

શિરીષ મધુ કુસુમમય, મલય મધુ મંથમય,

મૂળ છે ભર્તૃહરિ-રાતક મગને;

મૂળ શૈક્ષાલિનાં, માલતી બકુલનાં,

રવિકિરિ ગીતાબદ્ધ મગનગને. ૬

૫૧ વિશ્વ-વિસ્તાર

(જવઃ જાલમ)

મગનના સ્વચ્છ શુચિ પુનિત એ દેશમાં

ઈશ ઇચ્છા થઈ વૃક્ષ વાવ્યાં;

ડાળ ને ડાળમાં વિશ્વ ભરી વિસ્તર્યાં,

સત્જન મેળા મહી આવી સાતાં. ૭

સુકાં મૃત પાંદડાં યોગમ સડતાં નર્ધાં,

અમરડી વેલ ભાવી પડી છે;

કાગડા, વાગળાં, ગીધ, બગલાં તણી

ફળગતી, ચરકતી લોથ અડી છે. ૮

ઘોરડી, ઘોરડી, કંદકિત ઢેરડી,
 ઝાંખરો બહો તહો ખરજવાં શાં;
 નાગ ભોરીગનાં બિલ્વ જહોં તહોં અને
 વૃક રૂમાલો તણી ભોડ જ્યાં ત્યાં. ૯
 શાખા સહોં, શાખામય, કૃષ્ણમય, રક્તમય,
 ફૂલ ફળ પળું આહાર કરતાં;
 સર્વ આકાશી એ મૃગ-રસ પ્રાશનિ,
 ગગનવન પ્રજા ને માર્યું કરતાં. ૧૦
 વિવિધ ફળ, ફૂલ ને મૃગ ને પાંદડાં,
 ગગનવન વૃક્ષનાં વ્યવથવો છે;
 તેવાં પગજુદ ને તેવાં મૃગજુદ ને
 કીટજુદોય તરુ-અવયવો છે. ૧૧
 તેવો નર માનવી, મૃદિ અતિ અવનવી,
 તેજ પશુ પૂણું છે, વૃક્ષ-આશી;
 પ્રાશન છે વૃક્ષ ફળ, ધારણ તરુ વકલ,
 વૃક્ષ તલ ઝામમાં રાતવાસી. ૧૨

પર વનમાં માનવ

વન મહોં માનવી, મૃદિ શી અવનવી,
 આકાશાં ઉર્ધ્વશિર એક જિયો;
 પુષ્પેરી પાદ શીર, વનમાળા વૃક્ષ પર,
 કર મહોં માંછુનો સ્વચ્છ ચંગો. ૧૩
 છુદ્ધિનો આગળો, વાયનો ચાલળો,
 નેત્ર પદ્મ દરે એન ચાળા;
 તજની તાકતો, શિર જટા ઝાડતો,
 વત વિસ્તારી ખાતો ખુંખારો. ૧૪
 ચઢીકમાં ઉડતો, ધડીકમાં બેસતો,
 ધડી ધડી હાસ્ય વેરે ફુવારો;
 શબ્દ ને શબ્દથી સાંઠળી, કામ્ય રમી,
 કંઠથી રાગ તાણે રૂપાળા. ૧૫
 કાષ્ઠથી કાષ્ઠ ધસી અગ્નિ પ્રગટાવતો,
 બલિ ધરી પૂરતો હવન કુંડો;
 ગંગાતટ શિંખર શાં દેવાવ્ય માંધતો,
 તે પર કરકાવતો ધર્મઝંડો. ૧૬
 તેવા નર માનવને ઉપર આકાશથી
 દિવ્યસંદેશ દે દેવનાઓ;
 હૃદયવાસી વળી કૃષ્ણ કહે ઢાનમાં,
 ગીતાનાં મનુજ-સુલભ રમણ લાવો. ૧૭
 મેલા મહિં મેલો મેલોશદ? મેલા મહિં મેલોશદ?
 અણુમ મહિંમ અલ્પ છુદ્ધિધારી;
 વાળને ઝાડીને મૃદિ કરે સ્વચ્છ શુચિ,
 સ્વચ્છ સહિ ગીતા પછી માતું તારી. ૧૮

પર વનને સંસ્કારતો માનવ

ગીતાનો મંત્ર શુણી લાભ્યા ને ધાયા સહુ
 માનવો મલિન વન સ્વચ્છ કરવા;
 કાંઠી કુદાર ધર્મ, તોડ ફેડ બેડ કર્યા;
 કાલાનાં કાલા ભરી કાઢવા કચરા. ૧૯
 કોદાળા પાવડા વીઝીને બેરે કરી,
 વૃક્ષોનાં ઝૂંડ મધ્ય માર્ગે બાંધ્યા;
 વનમાં બહુ પુષ્પ પછું તોરણુ ને હાર કરી,
 ફૂદી ફૂદી ને પછી નાચ નાચ્યા! ૨૦
 ભેગાં મળી, હળી મળી, ખેડે છે ક્ષેત્ર કહો,
 કઠોક નાળાં તલ્યાં નીર ધાળે;
 કઠોક તરુ તોડીને કુટિર નિર્માણ કરી,
 કામધેનુ સમી ગાય પાલે. ૨૧
 દિવસ ભર અમ પછી શીતળ જ્યસાંજલની,
 વનમાળા ધારી વન આળ માળા;
 નાચ ને માનવી વન ડોલાવતાં,
 દેવ બિરદાવતાં ગગનવાળા. ૨૨

પર છુલ્લુક્ષિત માનવ

થાકીને જાંઘા ને વહેલી ઉપાએ ઉઠવા,
 વનમાં તે પંખી સહ કરતા કંદોલિ;
 સરજ મડે છે જમ, વૈશાનર તેમ તેમ,
 અન્નસ્થા અંગ રોમ રોમ. ૨૩
 ગીતાનું જ્ઞાન બહુ છુલ્લુક્ષિતનું જ બળ્યું,
 વૈશાનર તોપે તરકાઈ છુદ્ધિ;
 ખાઈ ખાઈ ખાઈ એના છવનનો એક સર,
 શુદ્ધિ મોવાઈ, મતિ લાધી જીવી. ૨૪
 ગોષ્ઠિનું ગોળાથી મારે છે હોલાં ને
 લાકીથી ઝાડે છે ઝરખ સસલાં;
 લાલાંથી જાંડ અને મસ્ત મહિપિય હજો,
 બાણ થઈ તાકે છે મોર મૃગલાં. ૨૫
 મસમસતાં માંસોના લઝાસ પાયરી
 હર્ષ ઉન્નાદ ભર તૃપ્ત કરતા;
 આકાશી દેવોનાં સ્તોત્રો બહુ માતા ને
 ગીતાનાં માનીને મંત્ર ભણતા. ૨૬

પર પાલન પ્રયોગ

ભોળા એ માનવના હૃદયઆકાશમાં
 સુત શી કેશવે મહં ગીતા;
 કયાંથી રે તર ને લાલાં ને બાણ સુઝ્યાં?
 વિથે તો છવ સકળ પ્રેમ પીતા. ૨૭
 મંત્ર આપો સુણી હૃદયના રાગનો,
 માનવે લાજવી નેત્ર ઢાળ્યાં,
 ગોદણુ ને દંડ તલ્પ્યા, લાલાં ને તરી તલ્પ્યાં,
 હણ્યાં તણ પ્રાણીએ હેતે પાળ્યાં. ૨૮

સુંદર સુદયવંત, ઘરસ સ્વરવંત વળી,
 ગુણી ગુણી પ્રાણીઓ શોધી આપ્યાં;
 ધાર, મેના તીતર, દોઝાનાં પીંજરાં,
 પ્રાંગણમાં ટાંગીને રાગ ભળાવ્યાં. ૨૯

ધ્યાન, માર્ગર ને મોર પારેવડાં
 ધર વિષે બાળક શાં આવે ભવે;
 યુગ અને શાહગચ, પાળ્યા વળી શાખાચુગ,
 દોડાવે, કૂદાવે, નાચ નચાવે. ૩૦

મોનોના જોકુળા પાળ્યાં રાત ને સહચ,
 દુધ દહીં તકનાં પૂર વડાવ્યાં;
 ઉળગાં ભેડોને વળી જોયુગ હાંક્યા ને
 ગાડાંનાં ગાડાં ભરી ધાન પકાવ્યાં. ૩૧

૫૬ સ્પર્ધા-પ્રતિસ્પર્ધા

અથો તો લાલ અને રમેન અને શાસળા,
 બળવંતા ગુણવંતા આજા આજા;
 અથો પર ઇન્દ્ર સમા આરૂઢ થયા ને વળી,
 રથારૂઢ થયા જેવા દશરથ રાખ. ૩૨

વનની વિશ્વતિ સમા ભત ગજરાજ હવે
 ગજશાળા માંડી એની કેવો ડોલે!
 પાળી પાળીને એના લોકોને ન થોભ રહ્યો,
 માણસ પાળ્યા છે પછી ટેળેટાળે. ૩૩

ગામ ગામ રથી અને દેશ દેશ અતિરથી,
 ખંડ ખંડ મહારથી સુકુટ ધારી;
 કૂંકે છે શંખ અને કૂંકે રણ શીગડાં,
 કરતાં કુંકાર થઈ ધનુર્ધારી. ૩૪

તારે ભે રાત હથ, મારેય હથ સહસ્ર
 ટું ભે રથી, હુથ મહારથી હું;
 તારે ભે અક્ષોહિણી, સેના દશ અક્ષોહિણી
 પૂરી ધરાવું છું શસ્ત્રવતી હું. ૩૫

તુ અથા ગામ ધણી, હું તો હું આન્તપતિ,
 રાખધિરાજ હું ચક્રવર્તી;
 તુ થી હું નેહ, તું તણ ને હું મહા મેદુ,
 સ્પર્ધા પરકાદે સિર પ્રતિ રે સ્પર્ધા. ૩૬

હોકારા મારતા ને મોખારા ખાતા વળી,
 હાથહાથ થયા બાથબાથા;
 શસ્ત્રસભ્ય, અસ્ત્રસભ્ય, બખ્તર ને ટોપસભ્ય
 રણમાં ઉતાર્યા લાખ લાખ ધાડાં! ૩૭

વરુણાસ્ત્ર, અનિલાસ્ત્ર, અનલાસ્ત્ર ફેંકા પછી
 શોણિતની સરિતાઓ લાલ વહાવી;
 ગ્રામ ને નગર ને વન ઉપવન બધી
 સ્વર્ગ સમી સૃષ્ટિ કરી જુગિશાળી. ૩૮

૫૭ પુરુષોત્તમ
 અંતરનો અંતરને પાછો બાંધે છે એનો,
 ગ્રીતાની વાળી મન વાદ આવી;
 માનવથી દેવ થયું બુદ્ધી દુઃખ થયા,
 દેવી ગઈ લપકા, અમરૂં કારી. ૩૯

દામ ને રાગ દુઃખ દુઃખથી શાન્ત થયાં,
 બ્રહ્મા છે માન-અભિમાન-નરજ;
 માનવની મદિત, મતિ, માનવની ભદિત બધી,
 આત્માને અર્પી એવું રંગ રંગ! ૪૦

પરમ પદથી ઉપર વિરતરી ગગનગા
 શાન્તિમય બ્યોતિમય મદિતે બેવી;
 પરમ પદ બ્યાન કરી પદવી પર દુઃખ રચું,
 સત્યમય પ્રેમમય મદિતે તેવી. ૪૧

પુરુષ હતા તે હવે પુરુષોત્તમ રૂપ થયો,
 અજુન થયો છે શ્રી કૃષ્ણ પરાયણ;
 જંગલ તે નંગલ ને વન થયું ઉપવન,
 નાનકડો નર થયો નારાયણ. ૪૨

૫૮ પંચશીલ

જીવ માવની હિંમત ન કરો,
 જીવદેવતું પહેલુ શીલ;
 અણુદીપિતું કદી ન લેશો,
 જીવદેવતું ખીલું શીલ;
 સંયમ પાળો, શીલ સંભાળો,
 જીવદેવતું ત્રીલું શીલ;
 અસત્ય ભાપણ કદી કરો નહિ,
 જીવદેવતું ચોથું શીલ,
 કદી કેદના કદ ને પડો,
 જીવદેવતું પંચમ શીલ;
 દુનિયા ભરમાં સર્વે પાળો,
 જીવદેવનાં પાંચે શીલ.

અગ્રમય

૫૯ ગાડું છોડી, ગાડી છોડી

ગાડું છોડી, ગાડી છોડી ભટકે ભવ્ય સિખારી,
 જુમિ આપો જુમિ આપો, જગનાં હો નરનારી!
 આ જુમિ પ્રભુની સારી!

સૌ સંતાનો જુમાતાનાં, સૌ એનાં અધિકારી;
 જુમ્યાં બાળક ભેટ માતા, પાળી રહી દુઃખ ભારી;
 આ જુમિ પ્રભુની સારી.

સ્વશબ્દનો સર્વોદય અળકવો, જુલામી ગઈ અધારી,
 હજુ આપણાં સગાં સહોદર કેમ સહે દુઃખ કારી?
 આ જુમિ પ્રભુની સારી.

પાછા છે ક્રાંતિની વેળા, પ્રભુએ નિર્મિત ખારી,
શેભે નહીં કંઠૂસી આંલે, શરા વિશે સ્વીકારી,
આ જૂંભિ પ્રભુની સારી.
રાત્રીએ રાત્રીએ આખાં, રંકે આપી વાડી;
આપો આપો પાવન ધવા, કોઈ ખેતર કોઈ કચારી!
આ જૂંભિ પ્રભુની સારી!

૬૦ મોર મામાની કેરી

ગોવિંદ આંધાવાડીએ રસવા ગમે હંતો, આંધસ ઉપર મોર મામા
રહેતા હતા. એમણે રાજ્ય થઈને તેને એક સુદર કેરી આપી.

ગોવિંદ તો ઘેર જઈને ગાવા લાગે છે—

બાને જઈને બતાવીશ—મોર મામાની કેરી!
બાપાને જઈને બતાવીશ—મોર મામાની કેરી!
ભાઈને જઈને બતાવીશ—મોર મામાની કેરી!
બબલી બહેનને બવરાવીશ, મોર મામાની કેરી!

રસ્તે હોલાભાઈ મળે છે—

ગોવિંદા રે ગોવિંદા - છૂ છૂ છૂ છૂ!
ઢોમો થા મા હોમો થા - છૂ છૂ છૂ છૂ!
બા પટાવી લઈ લેશે - છૂ છૂ છૂ છૂ!
બાપા બીવરાવી લઈ લેશે - છૂ છૂ છૂ છૂ!
ભાઈ ઝંટપટ ઝૂંટથી લેશે - છૂ છૂ છૂ છૂ!
બબલી રોઈને લઈ લેશે - છૂ છૂ છૂ છૂ!

ગોવિંદ—હું કંઈ હોમો નથી, હું તો માણસ છું.
બાને જઈને બતાવીશ, મોર મામાની કેરી!
બાપાને જઈને બતાવીશ, મોર મામાની કેરી!
ભાઈને જઈને બતાવીશ, મોર મામાની કેરી!
બબલી બહેનને બવરાવીશ, મોર મામાની કેરી!

આગળ જતાં રસ્તે બગેલા મળે છે.

ગોવિંદા રે ગોવિંદા - ટપ માછલું ટપ!
ભગેલા થા મા બગેલા થા - ટપ માછલું ટપ!
બા પટાવી લઈ લેશે - ટપ માછલું ટપ!
બાપા બીવરાવી લઈ લેશે - ટપ માછલું ટપ!
ભાઈ તો ઝંટપટ ઝૂંટથી લેશે - ટપ માછલું ટપ!
બબલી રોઈને લઈ લેશે - ટપ માછલું ટપ!

ગોવિંદ—હું કંઈ બગેલા નથી, હું તો માણસ છું.
બાને જઈને બતાવીશ, મોર મામાની કેરી!
બાપાને જઈને બતાવીશ, મોર મામાની કેરી!
ભાઈને જઈને બતાવીશ, મોર મામાની કેરી!
બબલી બહેનને બવરાવીશ, મોર મામાની કેરી!

ઘેર જઈને ગોવિંદે તો બાને કેરી બતાવી, બાપાને બતાવી, અને
પછી નાની બબલી બહેનને બવરાવી.

આલનાડી

૬૧ એક બહાદુર ચકલી

ચકલીબાઈ રાત્રીને ઘેર બધા નીકળ્યાં છે.
રસ્તે મળ્યો કૂકડો—ચકીબહેન, ક્યાં ચાલ્યાં?

રાત્રીને ઘેર બધાં છ,
દાડમ દાણા ખાવાં છ,
કૂવારામાં નંદાવાં છ,
રાત્રીને ખોળે બેસવાં છ!

કૂકડાને તો રાત્રીની બીક લાગતી હતી, ચકીબહેન,
તમને રાત્રીની બીક લાગતી નથી? ચકી કહે છે—

બીએ મોટા પાડા,
બીએ મોટા હાથી!
હું નાની ચકલી,
હું શીદને બીજું!

કૂકડાએ ખુબી ચઈને ચકીને પોતાનાં ખીંછાં આપ્યાં.
આગળ જતાં મોર મળે છે—ચકીબહેન ક્યાં ચાલ્યાં?

ચકી—રાત્રીને ઘેર બધાં છ,
દાડમ દાણા ખાવાં છ,
કૂવારામાં નંદાવાં છ,
રાત્રીને ખોળે બેસવાં છ.

મોર—ચકીબહેન, તમને રાત્રીની બીક નહિ લાગે?

ચકી—બીએ મોટા પાડા,
બીએ મોટા હાથી!
હું નાની ચકલી,
હું શીદને બીજું!

મોરે પછુ ખુશી ચઈને ચકીબાઈને ખીંછાં ભેટ આપ્યાં.
રાત્રીને મહેલ આવ્યો ત્યાં સિપાઈ કહે છે—એ ચકલી
ક્યાં બધ છે?

ચકી—રાત્રીને ઘેર બધાં છ,
દાડમ દાણા ખાવાં છ,
કૂવારામાં નંદાવાં છ,
રાત્રીને ખોળે બેસવા છ.

સિપાઈ કહે—ચાલી બ અહીંથી, નહિ તો તલવાર મારીશ.
પછુ ચકીબાઈ શાતા બીજે એ તો ભડીને સિપાઈની
પાધડી પર બેસી ગયાં.

સિપાઈ તો ભડકીને ભાગી બ ગયો.
પછી રાત્રીવાણી કહે—આવો આવો ચકીબાઈ!

રાત્રી કહે—ચકીબાઈ, અમારા કૂવારામાં નંદાઓ અને
મડા છે.

રાણી કહે—આવો ચકીબાઈ, અમારા ખોળા ઉપર બેસો
અને દાડમદાણા ખાઓ!

આલનાડી

૧ સારા આંચાર

સરજ સોનું વેર છે.
કુલકાં હરે છે.
પંખીકાં કેલકલ કરે છે.
જગત ખુશ ખુશ છે.
તો શુ આપણે જીવી રહીશું?
આપણે પણ જાઓ.
હસતા હસતા જાઓ.
ગાતા ગાતા જાઓ.
પ્રજીવું નામ લેતા જાઓ.
નાહી ઘોઈ યોગ્યાં યાઓ.
નભાજ પહેા, ગીતા પઢો.
જૂના ભાષદાદા મેગ જ કરતા.
એ આચાર સારા છે.
તેમાં જય છે.
તેમાં અરકત છે!

૨ અલી

એક વાર અલીના પગમાં તીર લાગ્યું.

અલીને બહુ જ પીડા થતી. લોહિ દોડ્યા અને હઠીગને તેડી લાવ્યા. તીર જરાક હલે ત્યાં અલીનો જીવ બચ. અલી કહે: 'ના હકીમજી! નહિ અડવા દઉં.'

હકીમ કહે: 'તીર એરી છે; નહિ કાઢવા ઘો તો પંજ સડી જશે.' પછુ અલીએ હા ન પાડી. લોહિ કહે: 'હવે શું કરીએ?'

એક જણ કહે: 'નખી સાહેબ ખુદાના વહાલા છે. ચાલો એને પૂછીએ.'

નખી સાહેબ પાસે જઈ બધાએ કહ્યું: 'અલીને પગમાં તીર લાગ્યું છે. કાઢીને કાઢવા દેતા નથી, તીરનું એર ચડશે તો પગ સડી જશે. આપ કાઢ્યા છો: અમને રસ્તો બતાવો.'

નખી સાહેબ કહે: ગલરાઓ નહિ. અલી નમાજ પઢવા ખેસે ત્યારે જઈને હળવેથી તીર ખેંચી કાઢજે.'

'પછુ ના કહેશે તો?'

'ભાઈ! તમે બંધો, ને હું' કહું છું' તેમ કહેા. અલી નમાજ પઢે છે ત્યારે એના મનમાં એક અલ્લા જ હોય છે. નમાજ પઢતી વખતે અલી બધું જ ભૂલી બંધ છે.'

અલી નમાજ પઢતા હતા. એક જણે હળવેથી તીર ખેંચી કાઢ્યું; અલીને ખબરેય ન પડી! નમાજ પઢી રહ્યા ત્યારે અલીને પગ હળવે ફૂલ જેવો લાગ્યો. જુએ છે તો તીર ન મળે!

જનતરામના ખાંદા પૃષ્ઠ ૧૮

૩ કયાંના?

ગાંધીજીનું ગામ કયું?

પોરબંદર વહેતું વહેતું બોલી બેઠો, 'હું હું, મારે ત્યાં તેમણે જન્મ લીધો છે.'

દરિયાપારથી ક્ષીનિકસ અને ડેલ્ટેરોય આશ્રમ બોલી બેઠો, 'સાચો જન્મ તેમણે અમારે ત્યાં લીધો એ કેમ ભૂલી જાયો છો?'

અમદાવાદ કહેશે, 'એમણે આશ્રમ તો મારી સાળરમતીને તટે બાંધ્યો છે ને?'

પૂના પોતાનો હક આગળ લાવશે, 'એમને જેલ મહેલનો વાસ મારી પરવડા જશે જ આપો હતા એ ન ભૂલતા.'

બિહારના ખેડૂતા કહેશે, 'તમે બધા ગમે તેમ કહો, પછુ ગાંધીજી તો અમારા જ. અમારા ગળીનાં ખેતરોમાં તેઓ કેટલા ઘૂમ્યા છે તે તમે શું બોલો?'

ત્યાં તો પંબળ ધાંટી પાડી બેઠો, 'ગાંધીજીને જગાડનાર મારો જલિયાંવાલા યાગ જ હતો એની કાંઈથી ના પડશે?'

કલકત્તા કહેશે, 'પછુ અસહકારને શંખ તો મારી જીમિમાં આપીને ફૂંક્યો ને?'

થુંબઈ કહેશે, 'પાનુ સત્યાગ્રહ શરૂ કરવા તો અહીં જ આપવા ને?' ગારડોલી બોલી બેઠો, 'ગોદાઓનાં નમારામાં મારી તનુદી કોઈ સાંભળશે? ગાંધીજીએ રમુમેદાન તો મારું જ બ્વીકાનું છે.'

દિલ્લી ગાંધીજીને પોતાના જ સમજે છે, દારુનું કે ઉપવાસના પવિત્ર રૂપ દિવસો ગાંધીજીએ ત્યાં ગાળ્યા. બેળગાંવને પોતાનો દાધા સીધો ચડિયાતો લાગે છે. ભારતવર્ષના પ્રમુખને તાજ બેળગાંવની ગડા-સલામાં જ ગાંધીજીને પટ્ટાવ્યો હતો ને?

પર્વતરાજ હિમાલય મનમાં હસે છે, 'કાલુ આ બધાની સાથે અઘડામાં બીરે? ગાંધીજી પોતાના મનમાં કોને ઝંખે છે એ તેઓ બાપડાં શું બોલે?'

ધનસાગર છે નાનકડું નજીવું સેગાંવ! હિંદુસ્તાનના મધ્યમિન્દુ પર પડેલા એ ગામડાનું નામ પણ કોઈ બોલતું નહાતું, બીભની જેમ તેણે દાવો ન કર્યો, તકરાર ન કરી, માગણી ન કરી, છતાં ગાંધીજીએ તેને પોતાતું ક્યું છે.

ગાંધીજી

૪ આત્મબળ

દુનિયામાં સારકણાં ચાલુસો બહુ કોલાહલ મચાવે છે.

'આણે મને સલામ ન કરી, માટે તેને મારી નાખુ.'

ગાંધીજી જિંયા હાથ કરીને પોકારે છે, 'ઓ ભારતવાસીઓ, આ કોલાહલમાં ભળશોયે નહિ ને એનાથી કરીને ભાગશોયે નહિ. તમે તો અહિંસા જ પાળજો, બધા લોકોને યાકરે ત્યારે તેઓ આપણી પાસેથી અહિંસા શીખશે.

'અહિંસા પાળવા જઈએ તો અમને સો મળીને મારી નાખશે એવો કર ન રાખશો. અહિંસાને તમે યોગ્યપતા નથી, તેથી કર લાગે છે. અહિંસાથી તો વેરી શાન્ત થઈ બંધ.'

દુનિયાની પ્રભુઓને આ ઉપદેશ પર વિશ્વાસ ખેસતો નથી.

એક પ્રબ લાખ લસરે પોપે છે.

બીજી પ્રબ પાંચ લાખ પોપે છે.

ત્રીજી પ્રબ દશ લાખ.

એક પ્રબ સો મનવાર બાંધે છે.

બીજી પ્રબ હજાર બાંધે છે.

ત્રીજી વળી દશ હજાર.

એક પ્રબ સો વિમાન બાંધે છે.

બીજી પ્રબ પાંચ સો વિમાન,

અને ત્રીજી પ્રબ વળી હજાર.

જેનાં વિમાન ઓછાં તેને ઈલા આવતી નથી અને રાત દિન વધારવાની ફિકર કરે છે.

અને એ અમથાં બનતાં નથી.

કરોડો પાઈડનો ધુસાર કરવા પડે છે.

અને પાઈડ એટલે શું?'

પાઈડ એટલે પ્રભુઓનો પરસેવો અને પ્રભુઓનાં લોપી.

ગાંધીજીએ અહિંસાનાં શરતો આપણને શીખવ્યાં છે. તે છે :

સત્યાગ્રહ, અસહકાર, દુઃખસહન.

હસતે યુગે દુઃખ ઝીલતી પ્રબળને બેઈ અન્યાયી અ'ખવાણી પડે છે, બ'દલાની મઠ હીલી પડે છે. શિકાર રડે ત્યારે શિકારીને રસ પડે ને ?

તો પછી કઈ શક્તિ મોટી ? તોખી કે અહિંસાની ? કહ્યું બળ મોટું ? તોપણ કે આત્મચળ ?

ગાંધીજી સાંભળેલી કે વાંચેલી વાત કહેતા નથી. બહુ બહુ સંકેતો સહન કરીને તેમણે અહિંસાનું રત્ન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

અહિંસાથી જ ભારતવર્ષનો જળજળકાર છે.

ગાંધીજી

૫ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

શાંતિ એ પશુ સ્વચ્છતા અને સંસ્કારિતાની જેમ સમ્યતનું મોટું લક્ષણ છે—એક મોટો સામાજિક સંકલ્પ છે. બાલવાડી-માંથી તેનો શોષ બાળકોમાં બંધાયે બેઠ્યો.

ગિજુલાઈએ તેમના બાલમંદિરમાં 'શાંતિની રમત'નો પ્રયોગ પ્રચલિત કર્યો. ત્યારથી બાલ સંસ્થાઓના કાર્યકર્મરૂપે તે એક અનિવાર્ય અંગ બની ગયું છે.

બાળકો વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈને બેસી ભય છે. ધીમે રહીને મંદિરનાં બારી બારણાં બંધ કરવામાં આવે છે શિક્ષિકા અને બાળકો, બે બારી બારણાં બંધ કરવા ભય છે, તે જરા પશુ અવાજ ક્યાં પિના, ગિલ્લીપગલે ચાલે છે. બારણાં પશુ જરાય ભટકાય નહિ એની કાળજી રાખી બંધ કરે છે, મંદિરમાં અંધારું હવાય છે તે શાંતિના વાતાવરણને વધારે શુદ્ધ બનાવે છે—તેમાં ધીમે રહીને શિક્ષિકાનો ધીમે હળવે સ્વર સંભળાય છે, 'આંખો બંધ'!

અંધકાર ભરી શાંતિમાં વચ્ચે વચ્ચે શિક્ષિકા મંદ સ્વરથી બાળકોનું ખ્યાન બેચે છે :

'મામામાં ચઢલી બોલે છે.'

થોડી વારે વળા ખ્યાન દોરે છે :

'બહાર રસ્તામાં ટાંભોની ધંટડી સંભળાય છે.'

બાળકો આંખ મીંચી એકબીજા ઘઈ તે અવાજને શોધી કાઢવા ગયે છે. આથી તેમની શાંતિ વધારે મધુર બને છે.

આમ શાંતિનો ઉપયોગ કેટલીક મિનિટો સુધી થયા પછી શિક્ષિકાનો ધીરે સ્વર સંભળાય છે 'શાંતિ પૂરી!' બાળકો આંગ લેવાડે છે. શાંતિથી ધીરે ધીરે એક બારી બંધાયે છે. મંદિરના અંધારામાં આંખું અંધારાણું આવે છે.

બાળકોને શાંતિનો એટલો બધો અમલ ચઢ્યો છે કે ઘડીવાર તો ટાઈને ક'ઈક બોલીને તેનો ભંજ કરવાનું મન થતું નથી.

શાંતિનો અમલ હજુ અંતરમાં ભરેલો હોય છે. તેવામાં જ શિક્ષિકા થોડી શાંતિની રમતો કરાવી લે છે—તે અન્યત્ર દબાયેલા અવાજો સૂચના કરે છે :

'શાંતાબહેન, ધૂપધાનીમાં સુધા નાખો.'

'મધુબહેન, બારણું ઉઘાડો.'

મંદિરમાં એક નાનું પારિત્યું ટાંગેલું છે. તેની એક બાજુ 'સાલ છે, બીજી બાજુ સફેદ છે.

શિક્ષિકા સૂચના કરે છે :

'કન્ટાબહેન, સફેદ બાજુ ફેરવો.'

બાળકો ભણે છે કે લાલ બાજુ હોય ત્યાં સુધી બોલવાનું નથી, સફેદ બાજુ આવે ત્યારે બોલવાની છૂટ છે. સફેદ પારિત્યું બેઈ બાળકો એક બીજા સામે ભેલવા લાગે છે અને હસી પડે છે.

શિક્ષિકા થોડીવાર સફેદ અને લાલ બાજુઓ ફેરવી બાળકોને શાંતિની રમત રમી શીખ કરે છે.

રોજ થોડી મિનિટ આ પ્રયાગે શાંતિની રમત કરાવવાથી બાળકોનાં અંતરમાં શાંતિનો રસ એવો લાગી ભય છે કે તેમના જીવનની બધી હિલચાલોમાં તેની અસર નેવામાં આવે છે. બાલ-વાડીમાં નાસ્તાના કાર્યકર્મમાં ભ્યારે તેઓ પીરસે છે ત્યારે કેટલાં સાવધાનીથી ચાલે છે! વાસણ ખખડવા કેતાં નથી, અને ટીપું પશુ હેળાય નહિ એ રીતે પીરસે છે. તે જ પ્રમાણે નાસ્તો પીરસાઈ ભય અને 'હુ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ' બોલાય ત્યાં સુધી બધાં બાળકો શાંત ઘડીને બેસે છે, મોંમાં પાણી આવે તોપશુ ખાના મંડી પડતાં નથી બાલવાડીમાં તો આમ વર્તે જ, પશુ મેર પશુ કાઈ કાઈ બાળકો એ રીતે શાંતિ અને સુવ્યવસ્થાથી બધું ચાલે એમ છતાં કરે છે, અને કાઈ તેમની બેઠક વર્તે છે તો વાંધો હોવા લે છે.

સામાન્ય રીતે નાનાં બાળકો વિશે સ્વાભાવમાં સૌ એવું જ માનીને ચાલે છે કે બાળકો તો કાંટાલાંડી અને ધમાધમી જ કરે. પશુ શાંતિનો જેમને રસ આપવા મળે છે તે બાળકો જુદી જ રીતે વર્તેલાં થાય છે, એ કાઈ પશુ બાલવાડીમાં પ્રવચ્ચ પ્રયોગથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે.

બાલવાડી પૃષ્ઠ ૨૨૨

૬ તિલક-ગોખલે સંઘર્ષ

ડેકન એન્થ્રોપોલોજીકલ સોસાયટીમાંથી અધ્યક્ષોને પરિણામે તિલક છૂટા થયા અને 'સેસી'ની ગર્ભના વડે બહેર જીવનમાં ધૂસવા લાગ્યા. સંસ્થાના બીબા પશુ સુખ્ય માણસો છૂટા થયા કે મૃત્યુને વશ થયા. તે વખતે એનો ભાર ગોખલેએ ઉપાડ્યો. ખાલી પડેલી જગ્યાઓ વિદ્વાન અને સેવાનિહ આપ્યાપોત્રને આકર્ષીને તેમણે પૂરી સંસ્થાનો વધતો વધતો મર્યાદા ઉઘરાવી પૂરો કરવામાં પશુ તે શક્તિવાન નીવળ્યા. તેમ જ સંસ્થાના સભ્યોના યુરબની બની એકરોને તંત્ર ચલાવ્યું.

આગળ જતાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાના નામ ઉપર, તેમ જ પ્રાંતીય તથા વડી ધારાસભાઓના ખંડોમાં, અને વિલાસતાની ભૂમિ ઉપર પશુ ગોખલેએ ભેતભેતોમાં એક કુશળ રાજદ્વારી ધ્રુવ તરીકે કીર્તિ મેળવી.

તે ભગતી જીવાનીમા રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ થયા, મહાસભાના બંધારણમાં ઠેકાણું નહાતું તે તેમણે ધરી આપ્યું. લોર્ડ મોરલીના સુધારાઓ આવવાની વાત ચાલી તેમાં તેમણે આગળ પડતો ભાગ લીધો, જે રીતે ગોખલેજ આગળ આવ્યા.

રાજકારણના ક્ષેત્રમાં ગોખલેના વિચારો ઘડાઈ ચૂક્યા હતા. રાનડેરી તેમના ઉપર છાપ પડેલી હતી. અંગ્રેજોનું આ દેશમાં આવવું એ ઈશ્વરી સંકેત છે, તેથી તેને સ્વીકારીને ચળવળ થઈ શકે તે જ કરવી, અભ્યાસપૂર્ણ દલીલાધી સરકારી અધિકારીઓને માત કરવા, છતાં તેઓ બેશરમ બની લાત મારે તે અપમાન ગણી જઈ ફરી પ્રયત્ન કરવો, અને ફરી ફરીને પ્રયત્ન કર્યા જ કરવો. આ તેમની રાજકારી ફિલસૂફી હતી. તિલક પક્ષને ગોખલે પક્ષવાળાઓ 'જાડાલ' એવું નામ પાડી ખીજવવા લાગ્યા, તે 'જાડાલો'એ એમને ગાળ સામાન લાગે તેવા 'શવાળ' નામનો સિરપાવ આપ્યો.

પૂના કૌશિસ વખતે તિલક અને ગોખલે બંને સ્વાગત મંત્રીઓ હતા. કૌશિસના મંડપમાં સંસાર સુધારા પરિષદ ભરવા દેવી કે નહિ એવા વાદ બન્યો. વાદ તો હસવા જેવો હતો, પણ મૂળ હેતુ તો એ હતો કે રાનડેવાળાઓને આગળ આવવા ન દેવા. આમ રંગમાં ભંગ પડાનાર અને પોતાના પૂજ્ય ગુરુનું માન ખંડન કરનાર તિલક ઉપર ગોખલે કેટલું ચિડાયા હશે એ કલ્પી જ લેવું. તિલક તો કહેતા કે જેની ચામડી આળી હોય તેણે રાજકારણમાં આવવું જ શા માટે બેઠો છે?

આ તો નાની સરખી તકરાર હતી પણ બ્યારે બંને રાજકારણના મથકરિયામાં તરતા થયા ત્યારે એ બે ભડકારીનાં મલ્લયુદ્ધથી આખી ભરતભૂમિ કંપવા લાગી હતી. બંગલોર અને બહિષ્કાર અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના યુદ્ધો ઉપર તેઓ કેવા લડ્યા, સુરતમાં તેમની ધમાચઢાળથી રાષ્ટ્રીય મહાસભા કેવી ભાંગીને છુટકો થઈ એ આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર વિગતથી વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ત્યાર પછી તો લોકમાન્ય છ વર્ષની સભા ભોગવી આવ્યા. હેઢે જર્જરિત થયા છતાં તેણે જ ઉચ પ્રતાપ સહિત વુનકર હરિ. કુ ઉચ્ચારી તેમણે દેશના રાજકારણમાં ઝુકાવ્યું અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા કળને કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો.

જાડાલ શવાળ વચ્ચે સમાધાનની વાતો ઉપાડવામાં આવી. દિશાજીના મેલિતો નેવા જૂના બેંગાળી સમજળ પ્રમા કે ઉત્તર દરખાજામાં સમાધાન ન હોય, આ તો કૌશિસનો કળબે લઈ મલકિતે તગડી મલકાતો પ્રયત્ન છે. પણ કેટલાકને આશા પેદા થઈ હતી, માંભય છે કે લાંબા દારાવાસથી તિલકનું તીખાપાણું નબળું હોય અને તે મલકા સાથે બળા અંગ્રેજ પાસેથી કળે કળે ખંતે તરતજ દેડો, કરાવવાના રસ્તામાં ગાનના થયા હોય. તેવી માસા એમનારોમાંથી ગોખલે સ્થાનેર હતા. તે વખતે તે ગાંધીના ચિંતાનામાં હતા, છતાં તેમની પ્રેરણાથી વારાવારો આવી મહાસભાનામાં સમાધાન યવાની આખી પર ચાલ્યું હતું. પણ રાજકારણ કંઈક દારણ બન્યું ત્યાં ગોખલેની આશા ડગી. પૂનાથી તેમને તાર કળેને ને સમાધાન તરીકે પડ્યું.

ત્યાર પછી દેશર અને તીખી, દયા અને માયા વિનાની ચર્ચાઓ ચાલી. ગોખલેની આ માંદગી જ્યલેણ હતી. તેમના છેલ્લા દિવસો મહાન પ્રતિપક્ષી લોકમાન્ય તિલક સાથેના દંગલથી ભરાઈ ગયા હતા.

ચાલુ લકાઈએ અને પહેરેલે બખતરે ગોખલે ભીડી ગયા. દંગલ દંગલને ઠેકાણે રહ્યું. જીવનભરના પ્રતિપક્ષીની એક સામે લોકમાન્ય તિલકે ગોખલેને 'હિંદના હીરા'નું બિરદા આપ્યું અને હદરનાં વચનોથી શ્રદ્ધાંજલિ આપી.

ભારત સેવક ગોખલે ૫૫ ૧૭૯

૭ જેમની સુગંધે આ વાડી મહેલે છે

નાનાં સરખા મહેલજ બાપા તેમના તપની આગમાં બહુ વહેલા બળી ગયા, છતાં એટલી ટૂંકી આવરદામાં પણ તેમણે વેડકીમાં એછો રસ ભર્યો નહોતો. કાંઈક દિવસ અમારામાંથી ટાઈને પ્રેરણા આપી બન્ધ તો તેમનું કેટલું બધું સુંદર અને સુગંધી ચરિત્ર ચીતરી શકે? અને ગોરખન બાબાનું પણ તેમ જ.

અવરલાઈ અને છાટુભાઈ તેમનાં જીવન હળપતિ ક્ષેત્રમાં રેક્યાં છે અને હજી શ્વાસ ચાલતાં સુધી રેકતા રહેશે, તેઓ બે પોતાનાં ચરિત્રો આખી શેઠે તો વેડકીનાં કંઈક એર સ્વરૂપે આપ્યુંને બેવા મળે.

એ જ રીતે છાટુભાઈ નાયક ૨૫ વર્ષથી ડાંગનાં જંગલમાં જઈને એકા છે તે તો કાંઈક દિવસ પરાણા તરીકે આવ્યા હશે એથી વધારે કહી અહીં રહ્યા નથી. છતાં એમનું અર્પણ ગણાવ્યા વગર પણ વેડકી વટરક્ષાનું પૂરું દર્શન થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે તે પણ ડાંગમાં રહીને વેડકીકરણ વિના બીટું કું કરે છે?

અને કાલકની આનંદમયી આનંદી રપણુ કન્યા આશ્રમમાં, અને તેના ઉમંગી ભાઈ દેવેન્ડ અહીં નજરમાં જ ગાંધી વિલાપીકામાં, જે કંઈ ફરી રહ્યા છે, અને મહી કન્યા આશ્રમમાં ધણી વિરાળ પાયા ઉપર બનેલ અનપૂર્ણા જે કરી રહી છે તે પણ વેડકીકરણ નહિ તો બીટું શું કરી રહ્યાં છે? તેઓ આનંદકાઓ લખે કે ન લખે, તેમનાં કામ બેઠીને કાઈપણ કળસ કરશે કે એ બધું જે તરફથી જુઓ તે તરફથી શુદ્ધ વેડકીકરણ અને વેડકીકરણ જ છે. પણ તેમણે પણ ક્યારેક પોતાના એ અનુભવો શબ્દમંદ તો કરવા જ પડશે. તેઓ હજી નાનાં છે અને કલમના રંગે હજી બાહુ રંગામાં દેખાતાં નથી. પણ વહેલી મોડી તેમની આંખ ઉધરશે જ કે વેડકીકરણની કિંમત એના વગર પૂરી ગણાયે નહિ. કલાબનું ફલ માં રૂપ અને રંગે જ પૂર્ણ ગુલાબ ગણાયે નહિ, તેમાં સુગંધ વળુ પ્રમદ થવી જ બેઠેછી. હ આશા રાખું છું અને તે તરુવેને આશિષ પણ આપું છું કે આ કસોટીમાં તેઓ જરૂર પાસ મળે. જીવનને શબ્દમંદ કરવું અને કલમસ વર્ણવવાથી એના સાંકડા અર્થ કરવાનાં નથી તે આનંદકામાં રૂપે દેખાઈ શકે, ગીતો, કાવ્યો, નવ્યો અને નાટકોને રૂપે પણ દેખાઈ શકે, સુંદર ગાન-બગીચાઓ અને ગાલચારીઓ અને પવિત્ર આશ્રમોને રૂપે પણ તે પ્રમદ થઈ શકે.

મોડી ડગલમાં ૫૬ ૭

જે જે ગમે ચૂનીભાઈ ગયા ત્યાં કોઈ ને કોઈ એના પુરુષો તેમણે શોધી કાઢ્યા, જે રેડિયોના આ નવા રચાયેલા મહામંદિરના સ્તંભો ૩૫ થયા. તેમની સાથે ચૂનીભાઈએ પ્રેમ સંબંધ બાંધ્યા. વેક્ટરી ગામમાં આવ્યા સ્તંભો લખ્યા હતા, પરંતુ ચૂનીભાઈના સાચા પ્રેમપાત્ર તો ૩૫લાકાકા જ હતા. તે આખો દિવસ પોતાની ખેતીવાડીમાં રૂંધેલા રહેતા. રેડિયો ગળ્યા ત્યારથી તે એમની દાતરડીને સમસમાન લાગીદાર બન્યા. જુવારે ટોચા ખેતરે બધા ત્યારે રેડિયો માથે મૂકીને લઈ બધા. તે જમાનામાં હંકારો ફૂલ જેવાં ધરવચ્ચકો અમતયાં નહોતાં, પણ લારે લાકડાને જૂતો રેડિયો ૩૫લાકાકાને ફૂલ જેવા હલકા લાગતો હતો. સાળા ઉપર ખેતીને રેડિયો કાંતના બધા અને પંખીડાને દેશાં દેશાં કરતા બધા. દયારેક ચૂનીભાઈને ઘેર આવીને બેસે અને રેડિયો સાળા ચાલતાં હોય તે જોયાં કરે.

વેક્ટરી નાટક ફેગામાના ટોકર કળિયામાં પહેલ રણુછોડ ચીમટા કરીને એક પાણીદાર ચૌધરી પહેલ હતા. ભાઈઓ અને દીકરાઓ અને તે સૌનાં બાળબોપાળો, ધરજમાઈઓ લાવી ધર આગળ વસાવેલી બંનેનો અને દીકરીઓ અને તે સૌના પરિવારો—એમ સો ઉપરની સંખ્યાનો એમનો વિસ્તાર હતો. તે અર્વાનાં જતાં વેક્ટરીમાં ચૂનીભાઈને ત્યાં આંકો મારે, રેડિયો અને સાળા તરફ ત્રાંસી ચાંચે જુએ, પણ હમેશાં એક જ વાત કહે: 'આ આપણું કામ નહિ, આપણે તો આપણી ખેતી લલી.' વેક્ટરીના તેમના ભાંતભાઈઓ વખતો વખત તેમને સમજાવે પણ તે તો એક જ જવાબ આપે: 'આ આપણું કામ નહિ, આપણે તો આપણી ખેતી લલી.' પણ ધીમે ધીમે હલકા પહોળાં બન્યાં હતાં. દસત્યાર મહિના પછી એક દિવસ વેક્ટરી અવાધી તેમણે ચૂનીભાઈને ટોકર કળિયાનું આમ-ગણ આપ્યું. કળિયામાં સૌને ભેગાં કરી સલા ભરાવી અને ઘરનાં રેડિયો દાખલ કર્યાં. પોતે રેડિયો શીખ્યા બેઠા, અને પછી તો પોતાના વિશાળ કુટુંબમાં સૌને આદેશ આપી દીધો, 'આજથી કોઈએ લૂંછું વેચાતું લાવતું નહિ, રેડિયો શીખી લો અને તેછેથી તેટલાં લૂંછાં પહેરો.' તેમના કુટુંબમાં દસત્યાર ઘરો થોડા વખતમાં રેડિયાનાં કારખાનાં જેવાં થઈ ગયાં અને તાનાંથી મોટાં સૌ ખાદીધારી થઈ ગયાં.

રણુછોડ પહેલના દિવાનું તેજ છેલ્લે બાંધિયામાં અમટ્યું. એમની બહેન ત્યાં સારુરે મંઈ હતી તે રેડિયો પણ સાથે લેતી ગઈ. તેથી તે ગામમાં લૂલા પટેલનું ઘર રેડિયો વડે અંજલું થયું, અને તેમને પ્રલાવ એટલો હતો કે ગામમાં ઘેર ઘેર રેડિયો ફરતો થયો. તે જ ગામના પટેલ નારણજી બાબર વિશે સામાન્ય રીતે કોઈ માને નહિ કે તે ચૂનીભાઈના રેડિયાનો મંજીલ કદી ઝીલ્યો, પણ તેમણે પણ તે ઝીલી અને એ ભાઈના છત્રની એક બાજુમાં રાખ્યું. પછયું એટલે તેની અંદર ચારે તરફથી મુકારાનો ધસારો થયો. ખાત્રાના તે બળવાન હતા જ. તેમને આંગણે સલા કરીને ચૂનીભાઈએ રેડિયાના કેટલાયે ઓર્ડર નોંધ્યા. આજળ ઉપર એ જ નારણજી પટેલ મહાનિર્ધેખી દિલસાલના એક મહત્વનું સ્તંભ બન્યા. ગામનો દાદુના છંદારદાર હાલમાં ભંગાણ પાડાની અટપટ કરવા લાગ્યો ત્યારે નારણજી બાબરની હાલકથી ગામમાં તેનો સખત બહિષ્કાર

થયો. ચાર પાંચ વર્ષ ચૂની તેની ખેતીમાં કોઈ કામે બધા નહિ. એનાં ખેતરો તે ઘાસિયાં બની ગયાં અને ગામનાં ઘેર તેમાં ચરતાં થયાં. આ રીતે ખેતરો લીધેલા મજૂરોને નારણજી પટેલે પોતાની ખેતીમાંથી બગીનો કાઢી આપી નલાચ્યા.

મઠ ગામમાં લગ્નભાઈ લાજણિયાનું ઘર ચૂનીભાઈનું પ્રેમક્ષેત્ર બની ગયું. વડોદરા રાજ્ય સહકારી દિલસાલને સાડું ઉત્તેજન આપી રહ્યું હતું. લગ્નભાઈનું ઘર એ દિલસાલનું મંથનિન્દુ બની ગયું હતું. તે ખાતાના અધિકારીઓને તે પોતાને ઘેર નોતરી લાવતા. ચારે તરફથી લોકોને બોલાવી સલા કરાવી આપતા, ચૂનીભાઈએ પણ તેમને પોતાની એ દિલસાલમાં સમાવી દીધા અને થોડો વખત ચૂની તો સરકારની એ સલાઓ ચૂનીભાઈના રેડિયાના સલાઓ જ બની ગઈ. લગ્નભાઈ લાજણિયાને વડોદરા સરકારે આખા બ્યાર મહાલના સહકાર પ્રચારક નીમ્યા. તે કામ મારે જતા ત્યાં સાથે સાથે રેડિયાનો મંથન પટેલ તે લઈ જતા અને ચૂનીભાઈને ખાસ બોલાવી તેમની સલાઓ કરાવતા.

ડાલવણ ગામમાં ત્યાંના દેસાઈઓની ઢાઢ વાગતી હતી. ત્યાં બીજા કોઈની આંગળી ચૂંચે એવી આદાત હતી. પણ તે ગામના ચૌધરી ખેડૂત રણુછોડ નાનાને વેક્ટરીમાં મંગળ હતો. ગોમળ માસ્તરના ઘરમાં એમનાં બહેન હતા. આ સતતબદેન રેડિયાનાં બગરાં સ્તંભ હતાં. પંજીવામાં ખૂબ પાવરમાં થયાં હતાં અને તેમનું ઘર પંજીજીવી ગાબડું હતું. અને લખાના રેડિયાને માટે તે પૂણી બતાવી આપતાં. તેણે પોતાના ભાઈ રણુછોડને રેડિયાને રંગ લગાડ્યો, એમની નાની પુત્રી દિવાળી નાની છતાં રમી હતી. મા કરતાં મામાને રંગ લગાડવામાં તેણે વધારે લાગ બળવ્યો હતો, એ રણુછોડ પહેલે બધારે ડાલવણમાં ચૂનીભાઈની સલા રખાવી ત્યારે દેસાઈઓનો ક્રૂપ સવારની ઝાઝગની જેમ ભરી ગયો. ગામના લોકોમાં ઢિંમત આવી ગઈ અને ઘેર ઘેર તેમણે રેડિયો નેંધાવ્યા.

ડાલવણથી રાધસિંગ માસ્તર ચૂનીભાઈને ઉમરવાવદૂર તેડી ગયા. એ પણ રેડિયાના સારા સ્તંભ તીવકયા. બધાં બધાં ત્યાં તકલી તેમના હાથમાં હોય જ. એ ગામ રેડિયાનું મથક થયું અને વણુલ શીખનાર પણ ત્યાં નીકળ્યા.

ડાલવણથી ખીલ દિશામાં મહુવરિયામાં પણ ચૂનીભાઈનું પ્રેમક્ષેત્ર ફેલાયું. ગોપલાલાઈ રેડિયાના સ્તંભ બની ગયા. તેમનું આપણું ઘર રેડિયાનું મંદિર બની ગયું. તેમના ઘરમાં જે ગરીબ છોકરાઓને ગોપલાલા તરીકે રાખેલા હતા. ગામમાં રેડિયાની હવા ફેલાઈ હતી. તેની અસર એ બન્ને ઉપર પણ ફરી વળી. તેઓ વણુલકાસ શીખી ગયા. અને રાત્રીપરબસાં કેટલાક નામાંકિત વણુકરો ભેલા થયા છે તેમાં એ બેનાં નામો આવે છે. અમારો એક વણુકર નરસિંહ એ તેમનો જ એક છે. પાછળથી સગવડ થતાં તે ભાઈ એક ખેડૂત તરીકે નેરસિંહપુરામાં વસ્યા છે. અને ખેતી અને વણુક એ બન્ને કામે કરે છે.

મહુવા તાલુકાના ગામ ખૂતામાં સોમાલાઈ નામના ડોસાએ ખાસ પોતાની બગીચા આપીને આશ્રય કરાવ્યો. આજળ જતાં તે રાત્રીપરબસાં જામના આજળવ સેલક મનખણભાઈ કુમારસિંહનું કમક્ષેત્ર બની ગયું.

અલગત ગામમાં રે'ટિયાનો મંદિરો એક સાદા સીધા કેશવભાઈ બાણના હૃદયમાં બેસીને હતા. તેણે દાતરડીની મદદથી ઘરનાં બાકાંમાંથી રે'ટિયો બનાવી લીધા હતા અને હવે તેણે સાળ બાવલમાં પોતાનું મગજ અથવાથ ગાંઝડું હતું. ચૂનીભાઈ માટે પ્રેમ સમાઈતું આ વાળુ જ મોટું કારણ પડ્યું.

તે જ અલગત ગામમાં ઝીણાભાઈ પટેલ કરીને એક ગૃહ બેઠું હતું. ઘણા ઉંમરના હતા, અને પ્રેમાળ પણ તેઓ જ હતા. પાંચ પાંચે જોવા તેમને પાંચ પુત્રો હતા. તેઓ બધા પણ ભાવ ભક્તિવાળા અને ખેતીવાડીમાં પ્રગતિશીલ હતા. છતાં ડોસાની કસોટીમાં તેઓ પૂરા પાસ ગુણ મેળવી શકતા નહોતા. ચૂનીભાઈની પ્રેરણાથી એ ઘરમાં રે'ટિયો પેટા ત્યારે ડોસાને ક'ઈક સંતોષ વળ્યા. છોકરાઓ મહેનત એટલી કરતા એ તેમનો અસંતોષ નહોતો, પણ તેઓ શુદ્ધ સ્વાસ્થ્યબંધનો પેલીનત સફળપણ વખતે વખત ચૂકતા હતા અને જે વસ્તુ જોઈએ તે ધરમાં બનાવી લેવાનું છોડી વાતવાતમાં બબ્બરનો આશ્રય લેતા થયા હતા તે આ ડોસાના અસંતોષનું મૂળ કારણ હતું. તેથી એ છોકરાઓ બ્યારે ધર માટે જોઈતાં વસ્તો ધરમાં બનાવી લેવાને રસ્તે વળ્યા ત્યારે ડોસાને ધારણ કરતાં પણ વધારે મળી ગયું અને તેથી આનું પરિણામ નિપજાવનાર ચૂનીભાઈ ઉપર એમને હેતુ બિભરપણ એમાં શી નવાઈ? અને બધાં આગેવાનના દિલમાં આવું હેતુ બિભરપણ તે ગામ રે'ટિયાનું સુંદર ક્ષેત્ર બની ન્ય એમાં પણ શી નવાઈ?

આ પ્રેમશ્લેષમાં પહેલેથી મારે ચૂનીભાઈને વેકળીથી કુંભિયા જવું પડતું અને ત્યાંથી પૂછી નહીં પાર કરવી પડતી. ચૂનીભાઈને તરતાં આવડતું નહિ અને આ નાના સરખા ગામને જોવાયે હોડી પણ ક્યાંથી કરતી હોય? પણ કુંભિયા ગામમાં ચૂનીભાઈને એક 'શુદ્ધકેળ' મળી ગયા હતા. વહેલા મોડા બ્યારે પણ બધા ત્યારે આ ગ્રામભાઈ મોતીભાઈ ચીધરી પોતાનાં તુ'બાંસ લઈને હાબર થઈ જતા અને ચૂનીભાઈને તુ'બાંસની બનાવેલી થોડી ઉપર પલાણ મરાવી સહીસલામત સામે પાર પહેંચાડી આવતા. આ સગાઈથી તેનું ધર પણ રે'ટિયાવાળું થયું અને તેનું જોઈ કુંભિયા ગામના બીજાઓ પણ તે રસ્તે વળ્યા.

માસી સાદા ગામમાં ચૂનીભાઈને મંગા ધનિયાભાઈ નામનો ઘણો જ ઉત્સાહી ભાઈ ભેટ્યો. તે મૂળ કોઈને વેર ગોવાળિયા તરીકે મોટા થયા હતા. પછુ તેને જંગલીમાં ફરતા સાધુઓએનો સંગ લાગેલા તેથી હનુમાનજીનો ભક્ત થયો હતા અને સિંદૂરનું મોટું તિલક કપાળમાં કરીને બધે ફરતા. ચૂનીભાઈ તેના ગામ તરફ નીકળ્યા ત્યારે તેને એમના કામમાં અને એમના રે'ટિયામાં બહુ જ રસ પડ્યો. અને પછી તો ચૂનીભાઈ એ તરફ નીકળે ત્યારે તે અચૂક તેમની સાથે બેસાડી બધા. ચૂનીભાઈને પછી રસ્તા શોધવાની અને ગામમાં બધા ત્યાં જોળાણ શોધવાની અડચણ રહે જ નહિ. વલ્લભભાઈ ફરદા માણસ હતા, અને એ પ્રેરણના કુચર કુચરનો અને કોતર કોતરનો ભોરિયો હતા. તેના જીવનમાં હનુમાનજીની સાથે રે'ટિયાની ભક્તિએ પણ સ્થાન જમાવ્યું.

એ તરફ ફરતાં ફરતાં ચૂનીભાઈ પંચોળ ગામે પણ પહેંચ્યા. અર્ધના રહતિયાભાઈ ચીધરીની આસપાસના પદગુણમાં હાક વાગતી હતી. નાના મોટા ગાયઘડાડી ગાયઘડારો તેને વેર ચૂકામ

નાખતા અને રસ્તે જતા સાધુસંતાને પણ આશરો મળતા, તે ડોસો વખતેવખત બનાઈમાં દેવમંદિરોમાં પણ આવળ કરે અને ત્યાં ધર્મકથાઓ અને વેદાન્તનો રસ પચુ તેને લાગ્યો હતા. પછુ તેને માંધીજીની રાજદારી અને આર્થિક હિલચાલોમાં અને ખાસ કરીને દારૂતારી છોડાવવાની અને રે'ટિયા-આદીની વાંતામાં બહુ જ શંકા હતી. એ બધું આ સંસારી જીવનને લગતું હોઈ ઉપર ટપકિયું હતું. સાચી મૂલ્યની વસ્તુ તો ધર્મ, ધ્યાન અને ભક્તિ જ હતાં, આટલું સમજવા જેટલું વેદાન્ત જ્ઞાન તે ડોસાને સાધુ બ્રાહ્મણના સ્વચરમમાંથી મળી ગયું હતું, તેથી ધરમાં ધૂપ, દીપ, પૂજા તિલક એ બધું ચાલતું અને ખીજ તરફથી સાંજ જળતાં દારૂ પણ જોડતા. ત્યાં પહેંચીને ચૂનીભાઈએ તો ડોસાના છોકરાઓ અને છોકરાઓ સમા ગામ લેતા સમક્ષ મહાત્મા ગાંધીનો રે'ટિયાનો મન સંભળાવ્યો. વેદાન્તી ડોસાએ બિભળીને કહ્યું, જે આવે તે રે'ટિયો રે'ટિયો અને દારૂ છોડો-દારૂ છોડો કરતા શું આવે છો? આ બાપની આસા માનવી, ભગવાનની ભક્તિ કરવી એવો ઉપદેશ નાં દોઈ આવતા જ નથી' પરંતુ ડોસાના છોકરાઓએ તથા ગામલોકીએ તો ચૂનીભાઈને સત્કાર્યા, દારૂ છોડો અને રે'ટિયા પણ અપનાવ્યા.

ખીજ દિશામાં છાટા ગામે જવાનો પણ ચૂનીભાઈને પ્રસંગ આવ્યો. ગામીત અમરેસિંહ પરગણાનો એક આગળ પડતા શુદ્ધસ્થ હતા. ન્યાતબળતાની પંચાયતમાં અને સરદાર દરબારી કામકામોમાં તેને બહુ રસ હતો. અને તેમાં તેની સલાહ અને મદદનો સૌ લાલ લેતા, કારણ કે કહેલું હતું એને દવાવીને કહેવાની તેનામાં દિલ્લિ હતી અને કોઈને કહી તેને મનાવતાં હોય તો આપવાની ઉદારતા પણ તેમાં હતી. તેના બાપના વખતથી તેના ઘરમાં દેવમંદિર હતું. અને સાધુ અજ્યાગતો માટે સદામત જેવું ચાલતું. અમરેસિંહ પટેલે એ દેવમંદિર અને સદામતનું ખાતું ધરનાં વૈરભોના હાથમાં સોંપી દીધું હતું અને પોતે ભંદેર કામોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા. તેમને જાંડાપાણીને વાંધે ન હતો, પણ નવનિધેનની હિલચાલ એટલી આગળ વધી હતી કે બ્યારે કાઠો અને સુખી માણસ તેનાથી કેમ બળગે રહી શકે? તે હવે હિલચાલના આગેવાન થઈને કામ કરતા થઈ ગયો, અને ચૂનીભાઈ રે'ટિયાનો સદેશો લઈ તેમના ગામે જઈ પહેંચ્યા ત્યારે તેમણે ખૂબ ભાવ બતાવ્યો. અને તેમને માટે ગામની હવા બનુકૂળ કરી આપી. તેમણે પોતે રે'ટિયા ઉપર હાથ અજમાવ્યો નહિ પણ તેની સંમતિ મળવાથી તેમના ધરમાં અને ગામમાં જુવાને પેઢીએ ચૂનીભાઈને સારો જવાબ આપ્યો.

ફરતાં ફરતાં ચૂનીભાઈ તાપી પાર માંડવી તરફ પણ રે'ટિયાના રસ્તા શોધી ગયા હતા. શંકવાવ ગામમાં કાંધલા પટેલ કરીને ઘણો જ ગરમ સ્વભાવનો પટેલિયો હતો. પહેલાં તો પાંતે ચકચુર રહેતા અને રોજ ક'ઈક ને ક'ઈક અડચણ કરી આવતા. પણ હમણાં હમણાં ગાંધીજીનું નામ તંત્રા કાને પડ્યું હતું. તેના મગજમાં ધૂત પેઢી કે ગાંધીબાણને માટે વેર લાગુ. વેઠી સાથે તેણે તાર બેઠેડો અને ચૂનીભાઈને પોતાના ગામે નોતરી લાવ્યો. ઘર લીપીપૂપીને શુદ્ધ કયું. ભગવંતજીને વેસાડી, દારૂ વળવડનું પાણી મૂક્યું. અને ચૂનીભાઈ પાસેથી પેટભરીને રે'ટિયાની અને ગાંધી બાપુની વાતો સાંભળી. પછી તો કાંધલાભાઈ વેર હાથ ત્યારે કાંતે અને

બહાર નીકળે ત્યારે હાથેથી તકલી કાંતતો કાંતતો ચાલે. તેણે ચૂનીભાઈને માંઘી તાલુકાનાં બંગલમાં આવેલાં ઘણાં ગાયો બતાવ્યાં. માઝખુઝર ગામમાં તેમનો મિત્ર હરજી ભૂલાભાઈ ચૌધરી રહેતો હતો. તે રેડિયોનો લક્ષ્ય થયો. ગાંભીપારડી ગામના રતના બાળાને રંગ લાગ્યો. પૂના ગામમાં રામકા પટેલ અને સરકા પટેલને પણ રંગ લાગ્યો. બનાભાઈ વગેરે સાથે ચૂનીભાઈ આ ગામોમાં થોડા થોડા દિવસ રહ્યા અને આ નવા રેડિયો લક્ષ્યનો લીધે તેમનાં આખાં કનિયાઓ રેડિયો પોંજીથી માળાંમાં ઘડી ગયાં. વખત પાકતાં કોમલા બાળાની ભાવના કળી. ખરેખર જ ગંધીજીનો શરવાવનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો અને કોમલા બાળાના ઘરમાં તેમનો મુકામ થયો. આ પ્રસંગથી ચૂનીભાઈને હાથે રોપાયલા સ્તભો જ્યેષ્ઠસહાઈ ચોટી ગયા.

આવા આવા સંખ્યાબંધ સ્તભો ઉપર ચૂનીભાઈના રેડિયોકામનો મહામંડપ થયે ત્રણ વર્ષની ટૂંકી મુદતમાં શોભી રહ્યો. આ માત્ર રેડિયોનું કામ પથરાયું નહોતું, આ તો વેચી કરતેના પ્રદેશના ચૂનીભાઈનું પ્રેમક્ષેત્ર વિસ્તર્યું. દીપાથી દીવા સળગ્યા હતા. ખાદીસરે ગામડે ગામડે ખાદીસરતો અને ગાંધીસરતો ઊભા કર્યા હતા.

ખાદીસર ચૂનીભાઈ પૂઠ પથ

૯ અંતઃસુદ્ધિનું અવલોકન

શ્રી નાનાલાલ આપણને શાળાના મકાનમાં પ્રવેશ કરાવતાં હસીને કહે છે : ‘અત્યાર સુધી આપને બહિર્સુદ્ધિ બતાવી, હવે આવો, અમારી અંતઃસુદ્ધિ જુઓ.’

‘અંતઃસુદ્ધિ’ જેવો આધ્યાત્મિક કૃતિયાનો શબ્દ આ રીતે ધરતી અંદરની સફાઈનો અર્થમાં વપરાયેલો સાંભળી આપણને ખૂબ જ રમજી પડે છે.

‘અમારે ત્યાં આ રમજી શબ્દ-અર્થેના બાળકોમાં ઘણો લોકપ્રિય થઈ ગયો છે.’ મિસ્ત્રીએ કહ્યું; ‘અને તેણે તેનો પ્રયોગ કરવાનો સાચો જૂઠા પ્રસંગ ઊભો કરતાં જ હોય છે.’

‘અંતઃસુદ્ધિમાં વાળણ’, હળિયો સાફચક્ર કરવી અને શોભાટાલુગાર કરવાં આ ત્રણ અમારી મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે.

‘વાળવાનો અર્થ સામાન્ય રીતે ભોંયતળિયું વાળવું એટલે જ થતા હોય છે. અમારી સંસ્કારમાં અમે ભોંયતળિયાં અથવા એને તળિયાં ન કહેવાય તો ભીતપૃષ્ઠો વાળવાં એનો પણ રીજના વાળવામાં સામાવેશ કરી લીધો છે. આપણે જરા મોઢા પડ્યા એટલે આ કામ પૂરું થઈ ગયું છે. વાળનારી ટુકડી ચોલાતું કામ પતાવી હવે હળિયો લૂછવાનો અને કલામ કપના કામે લાગી ગઈ છે. પરંતુ એ લોકોનાં શર્યાસો અહીં ટાંચ્યાં છે તે આપ જોઈ શકશો.

‘ભોંયતળિયું વાળવાનાં ઝાડુ એ તો સામાન્ય ખજૂરીના ઝાડુ જ છે; છતાં તે સ્વયંસેવકોને કામ માટે આપનાં પહેલાં હમેશાં અમારી મરામત ટુકડીના હાથમાંથી પસાર થાય એમ રાખ્યું છે. અન્યરમાં મોઢાં વળનહાર સાવરણ આવે છે. તેને એ ટુકડીવાળાઓ ખોલી નાખે છે અને તેમથી સાંપસરનાં ઝાડુ બનાવે છે. તેનાં છટિયાંને ચોરી ફૂચકાને નરમ બનાવે છે અને તેને કાંથીની દોરીથી મજબૂત બંધ બાંધે છે.

‘ભીતપૃષ્ઠો વાળવા માટે અમે સુતર કે લૂગડાના ટૂંકાં ચોટલાઓ બાંધેલા વાંસ રાખ્યા છે. છોકરાંઓએ સાધનનું નામ જ ‘ચોટલા’ એવું છાપી દીધું છે. આ ચોટલાઓને પ્રત્યેક અમારાં મકાનોમાં કરોળિયાં જેવાં જંતુઓને આશ્રય ભગતો નથી. ભીતપૃષ્ઠો વાળવાની પ્રથમ શરૂઆત કરી ત્યારે થોડા દિવસ તો અમે રોજ દિવસે તેમનાં બળાં પાડીએ અને રાતે તે મહાઉઘમી જંતુઓ નવાં બળાં બાંધે. પણ છેવટે તેણે સમજી ગયાં છે અને અમારી શાળાનો બહિષ્કાર કરીને ચાલ્યાં ગયાં છે.

‘આ ઉપરાંત દરે એ સામે અમે શાળાનો મહાસફાઈનો દિન રાખીએ છીએ. વિલાસપત્ર મકાન આખું ફરસાપીએ છીએ. તે દિવસે અમે તે આખું ઘોંટીએ છીએ. ગાર કરવાનો કાર્યક્રમ પણ તે દિવસે વધારે પ્રમાણમાં કરીએ છીએ. રોજનું સફાઈનું કામ ૪૦ મિનિટમાં પતાવીએ છીએ અને તે દિવસે અમે મહાસફાઈને ખાસ્સા બે કલાક આપીએ છીએ.

‘હવે બાઈ આવો, આ અમારી વસ્તુસંગ્રહ ટુકડી છે. અમારે ત્યાં એક એરડી વસ્તુસંગ્રહની છે. તેમના નમુનાઓ તેમણે રોજ લૂકીને પાછા યથાસ્થિત ગોઠવવાના હોય છે. શાળાની ભીતો ઉપર ટોંગેલી હળિયો, ચાલોનો, સરો એ પણ તેનો જ ભાગ છે. અમારે આ બાળકો હળિસફાઈનું કામ કરી રહ્યાં છે. તેઓ દરેક હળિને ઉતારે છે, તેને આગળ પાછળ ચીંધુ કેરવીને લૂછે છે, પછી ટોંગવાની જગ્યાને પણ સારી રીતે ધસીને ચોખ્ખા કરે છે, અને પછી પાછી હળિયો જેની તેની જગ્યાએ ટોંગી દે છે. આ જરા કાળજીનું અને નાજીકાઈનું કામ છે, પણ બાળકો તે ઘણી સંભાળથી કરે છે. ટૂંટ ફૂટનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે.

‘આ હળિયો મારેનાં ચોટલાઓ અમે ખાસ કરાવ્યાં છે. પાછળની ટેસી ખસેડાવી પાડીએ કાઢી શકાય છે. અહીં બ્યારે મરજી થાય ત્યારે એક મિન કાઢી બીજું બોરી શકાય છે.

‘અત્યારે તમે વિલાસપત્ર ટોંગેલી હળિયો જેણે તો તેમાં અમારા પ્રવાસનાં સ્થાનોનાં ચિત્રો દેખાય છે. હવે થોડા વખત પછી રાખૂ-સણા ભરવાતુ બંદરે ધણું છે, એટલે અમે રાખૂસણાના પ્રયુષ્ઠોનાં ચિત્રો અમારા સંગ્રહમાંથી કાઢી હળિ-ટુકડીને આપી દઈશું. તેઓ પ્રવાસસ્થેથી કાઢી તેની જગ્યાએ તે ગોઠવી દેશે. વળી આગળ ઉપર રેડિયો બ્યારેના દિવસો નજીક આવશે, ત્યારે ગાંધીજીના જીવનનાં ચિત્રો તખ્તમાંથી મૂકીશું. આમ અમારે ત્યાં માંહને બે મંદિરે હળિયો નવી થયા જ કરે છે. હળિયો બદલાય ત્યારે વિધાર્થીઓની આંખોને થોડા દિવસ થોડી મિજબાની મળી જાય છે. અને શિક્ષકોને પણ નવા શીખવવાના વિષયો મળી જાય છે. આ તરફનાં બાળકો અંતઃસુદ્ધિની એક ત્રીજી પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યાં છે. તેમણે અમારે કલામ કપ રોજ સંભળવાનો હોય છે. કાલે તો તેઓએ બાલકારીમાં રાખ્યોનો બનાવેલો માટીનો ઢાંચો યકચો હતો. એમ એ લોકો ક્યારેક ક્યારેક યુગ થઈ જઈએ એની કલ્પના બતાવે છે.’

બાળકો પાસે જઈને ‘કેમ મિત્રો! આજનો ક્યો કાર્યક્રમ રાખ્યો છે? જોહો! આજે તો તમે કેમના સ્વચ્છ લાવ્યાં છો! કળાશની તૈયારી પણ ચાલી રહી છે! મંદિર બનાવવાની તૈયારી ચાલતી

પાછા આપણને કહે છે : 'હલાગ'કપને સખપવાનાં સાધનો નિત્ય નવાં એ લોહા શોધી લાવે છે, આજે 'કેળના રયાં'બ છે, તો 'કોઈ દિવસ રંગે વાપરશે, કોઈવાર ફૂલ તો 'કોઈવાર કાંકરામાંથી પળ કળા ઉપજવશે, એમ તેઓ આમારા હલાગ'કપના બાજુને નિત્ય નવી દેએ સળવે છે.'

સુદરસુરતી રાગાનો પડેલા ક્લાક ૫૪૮ ૯૧

૧૦ બારડોલી પર હું સુગ્ધ છું

બારડોલી એ છેલ્લાં ૨૨ વર્ષથી મારી વરેલી સેવાજીમિ છે, અને ખીજી જન્મજીમિ જ બની ગઈ છે. તેની ક્ષીંત સાંભળી અને અભિમાન ચડે છે, અને નંદા સાંભળીને લોહી ગળે છે. તેની સરળ હકથની અને ગાંધીભક્ત બેડેલ પ્રભ પર હું સુગ્ધ છું. તેનામાં સરળતાની સાથે દેશવિદેશ બેડવાની સાદસિક્ષતા ભળેલી છે. એક ભક્ત પ્રભમાં જ પાછી શકે એવા ત્યાગળવાળા સુપુત્રો તેણે જન્માવ્યા છે, અને છતાં ભણતા પણ નથી કે પોતે કંઈ લાવે કામ કરી નાખ્યું છે. આવી પ્રભ સાથે એક સેવક તરીકે માટું ભાગ્ય સાંધી આપવા માટે હું પરમાત્માને ઉપકાર માતું છું. બારડોલીની સુચિયલ પ્રભ ખેતીવાડી અને ધન સાધનમાં સુખી થાય એ મને પ્રિય છે. પણ એ સુખને ભોગે પણ તે દેશની આઝાદીની ભક્તમાં સદા આગળ ને આગળ રહે એ મને વધારે પ્રિય છે. એના કસતા વળી અને વધારે પ્રિય એ છે કે તે ખાદી, ગ્રામ ઉલોગો, નઈ તાલીમ આદિને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારે—ધનના ઝાકઝામળના મોહમાં ખીજી દુનિયાની સાથે ન બેંચાતાં 'ગોકુળિયું-દડું' ગામડિયું— એ આદર્શમાં રાગનારી થાય. પરતુ મારા આત્માને સર્વ પ્રિયોમાં પણ અધિકતમ પ્રિય એવું તો એ છે કે બારડોલીની પ્રભ ધર્મસુદિમાં, સ્વચ્છ ન્યાયસુદિમાં સત્ય અને અહિંસાના નિર્ભય પાલનમાં પ્રીતિ ધરાવતી થાય. તેથી જ જન્માના-એથી ચાલતી આવેલી કુપ્રધાને લીધે પશુધાથે બેદ દશાને પામેલા કુપળાને ઉળપતિપદ પર આરક કરવાના પોતાનો ધર્મ તે બારડોલીની બળવે એ ભેવા મારા આત્મા તલસી રહ્યો છે.

હળપતિ-સુક્ષિ ૫૪૮ ૧૨

૧૧ માણસ છો કે ગીધ ?

ઈશભવન છે આ સચરાચર,

સ્વર્ણનિયમ ત્યાં આવો :

કમાઓ તે ઠઈ ઠઈને ખાઓ,

પરધન પર ના ધાઓ.

ખાઈ ભોગવી શું ખુશ થાઓ ?

માણસ છો કે ગીધ ?

ત્યાગમાં જ છે ભોગ ખરો ને

ખડું ખાધું ને દીધ.

□ ઈશભવન છે આ સચરાચર,

આ આખું સચરાચર વિશ્વ પરમપિતા પરમેશ્વરનું ઘર છે. તે તેનાં સધમાં જ બાળકો માટેનું ઘર છે—આપણું એકલાનું નથી.

□ સ્વર્ણનિયમ ત્યાં આવો :

તેથી આ ઈશના આવાસમાં જે કંઈ દેખાએ ને ચેતે જ ખાઈ જવું એ જગતમાં જગવાનો નિયમ કેમ/કોઈ મંદિર આ ઈશ-ભવનમાં રહેનાર માટે એક ખાસ સુવર્ણ નિયમ છે, અને તે પાલન કરવાથી જ છત્રને કૃતાર્થ થાય છે.

□ કમાઓ તે ઠઈ ઠઈને ખાઓ.

આ સુવર્ણ નિયમ શો છે ?

‘કમાઓ તે ઠઈ ઠઈને ખાઓ.’

તેમાં પહેલો નિયમ છે,—‘કમાઓ’ એટલે કે કામ કરીને ઇખન કરો. કમાવું એટલે કામવું—અર્થાત કામ કરીને મેળવવું.

ખીજો નિયમ છે,—એ રીતે કામ કરીને કમાઓ તે પણ એકલા પોતે ન ખાઈ જાઓ, પણ પ્રથમ ઈશ્વરનાં અન્ન બાળકોને આપો, અને આપતાં બચે તેમાંથી જ પોતે ખાઓ.

□ પરધન પર ના ધાઓ.

ગીને નિયમ છે, ‘પારકાએ મહેનત કરીને ધન ભેજું કશું’ ભેજ તં પડવી લેવા ન ધાઓ.’ ખીજીની મહેનતનું ઝડપી લઈ પેટ ન ભરો. એમ કરવું એ માણસનું કામ નથી, તે તો ગીધકાનું કામ છે.

□ ખાઈ ભોગવી શું ખુશ થાઓ ?

માણસ છો કે ગીધ ?

આ જગતમાં આ સુવર્ણ નિયમો પાળી મનુષ્યની જેમ વર્તો, ગીધની જેમ ન વર્તો.

શું તમે ગીધ છો કે ખીજનું ઝડપીને ચેતાતું પેટ ભરશો ? નહિ નહિ, તમે તો માનવ છો. તમને તો પેલા સુવર્ણ નિયમોને અનુસરીને ચાલવું એ જ શોભે છે.

□ ત્યાગમાં જ છે ભોગ ખરો ને

ખડું ખાધું ને દીધ.

એ સુવર્ણ નિયમોને સમજે તો તમે ભ્રેજો કે ખીજને અથો આપણે ત્યાગીએ છીએ તે જ ખરુ ભોગવ્યું છે, અને ખીજને આપણે અવકાષીએ છીએ તે જ ખડું ખાધું છે. ઈશ્વરના બાળકોને અવકાષી તેમનું આનંદિત સુખ ભેવા મળે તે શું ભતે પેટ ભરવા કરતાં એણે સુખકર છે ?

ઈશ ઉપનિષદ ૫૪૮ ૧૨

૧૨ અમૃતની લૂંટ

આકાશનું અમૃત તો રોજ રાતે વરસી જ રહ્યું છે. અજગાળી રાત્રિએ ચંદ્રમા અમૃત વરસાવે છે અને અધારી રાત્રિએ ક્રોટિ ક્રોટિ તારાઓ. તે અમૃતથી પેટ તો ન ભરાય પણ આપણા થાક ઉતારી તે આપણને તાજગી અને આનંદ બહે છે. તે લૂંટવાની ક્રોઈને મનાઈ નથી. જેઓ લૂંટતા નથી તેઓ પોતાની બેદરકારીથી—પોતાની જ ભૂલથી લાલ ગુમાવે છે.

x x x

હું ભેજા કડું છું કે નવા આવેલા મિત્રોમાંથી પણ રોજ શોડ અમારી અમૃતલૂંટમાં ભળ્યા મંડ્યા છે. શરૂઆતમાં તો તમે

ધરમાં અથવા ઝાટલા પર પથારી કરેા છે. પથારી કરતી વખતે તમારા મનમાં કેવા વિચારો ચાલતા હશે તે કહો કે ‘અરે! તદ્દન ખુલ્લામાં તો કેમ સુવાય છે અજો રહી જ નબ ને! આશ્ચર્યવાળા બધા યુદ્ધમ હોય છે એમ લોકો કહે છે, તે જોઈ જુલુપાઈ નથી! આ લોકો તો બધા ટેવાઈ ગયા છે. તેથી એમને કંઈ ન થાય. હું એમને વાદ કરવા ભઈ તો માંડે જ પડી ભઈ. અને શરદી થઈ પછ, મને તાવ આવે, આ સવિસાંધા રહી નબ.’ પછી પથારી કરીને તમે બે થકી વાતાવિન્યાદ કરવા ખુલ્લામાં પડેલી મઠળીમાં કરવા નીકળેા છે. ફરફર વાતી હવા તમારાં અજેઅગમાં ગમગમિયાં કરે છે. તમને ખબર પડતી નથી, પણ આકાશના અમૃતને તમને કેકે ચડે છે. વાતો કરીને પથારીમાં સૂવા ભજ્યો છે ત્યારે તમને પથારી કરડવા નથી. ધરની બધું હવા ભજ્યે તમને દઝાકતી ન હોય એમ લાગે છે. માયા પરતું જાવું તમને આખના પાટા સહુ લાગવા મરે છે અને છેલ્લે કોઈની જાતીમાં હિંમત એકદી થાય છે. તે જાતો જાનો પથારી વંદાળાને જીં છે અને ચોક્કમાં સારી જગ્યા ભેઈ ત્યાં જમાવે છે.

વહેલી શેઠી સૌને એ હિંમત આપ્યા પિના રહેવાની નથી. લોકો દિવસમાં જ એવી સ્થિતિ આવશે કે ધરમાં તમને કોઈ પાંખી રાખે તોપણ બધાઈ રહેવા તમે તયાર થવાના નથી. તમે અનુભવે જોશો કે ખુલ્લામાં સુવાથી માંદા પક્ષય એ વહેમ જ હતો. જિલ્લા ખુલ્લામાં—આકાશના અમૃતમાં આખી રાત નહાવાથી તમે પહેલાં કદી નહિ અનુભવેલી એવી મીઠી નીદરનેા અનુભવ કરશો. તમને લાગવા માંડશે કે આજ સુધી ભજ્યે તમે કદી જામી નિકા જાણી જ નહોતી.

આહાર મને તેડેલા વિચારપૂર્વક લઈએ છતાં એકલા આહારમાંથી જ આપણે આરામ બધાય છે એમ નથી. સૂઈને તાપ, ખુલ્લી હવા, આકાશમાંથી વરસતું અમૃત—એ બધાં તત્ત્વો પણ આપણને ભારે તાજગી અને ચેતન આપનારાં છે, એ તત્ત્વો માણસને માંડે પારે છે એ વહેમ છે. આપણા જૂના લોકો માંદા માણસને અધારા અને બધું હવાવાળા ધરમાં રાખવા એ સાડું સમજે છે, પથારી વાત એથી લીધી છે. તાજ હવા તો માંદગી મટાડવામાં મદદ કરે છે અને માણસ માંદગીથી પીકાતા હોય ત્યારે પણ તેને આરામ આપે છે. કેટલાક ક્ષય જેવા રોગોએ ખુલ્લામાં સૂવાની અને સૂઈનના કરવાની ખાસ લવામાજ કરવામાં આવે છે. એટલે અમૃતમાં સૂવાથી માંદા પક્ષય એ વહેમ તો મનમાંથી ઉઠાડી જ મુકવે.

આશ્રમમાં આકાશી અમૃતનેા જે સ્વાદ આપણે ભોગવેએ છીએ તેની કદર આપણા સમાજમાં કોઈને નથી એ કેટલી દુઃખની વાત છે! હા, બુધિસાતાના પુત્રો—ખેડૂતો—તેમને કંઈક અંશે એનો લાભ મળે છે ખરો. પણ તે કંઈક અંશે જ. કારણ કે તેઓ એની કિંમત વિજાણતા નથી. તેઓને વર્ષમાં ઘણા દિવસ રાત્રે ખેતરમાં સૂવા જવાનું આવે છે. પણ તે વખતે તેઓના મનમાં શું ‘આવે તો આનંદની રાત્રિ માણુવા જઈએ છીએ’ એવા ઉત્સાહ લેાય છે કે? નહિ જ. ખેતીના બૂડા ધંધાને લીધે માથે આવી પડેલી આકત સેભગી છૂટતી એમ માનીને જ તેઓ નબ છે, ગુણનું સૂડું એ તો બધિયાર ઔરડાનું જ એવી તેઓની ચોક્કસ સમજ હોય છે.

૫-૧-૨૭

આથી તેઓ ખુલ્લા ખેતરમાં સૂએ છે ત્યાં પણ અમૃતને બને તેટલું જમાડી નાખે છે. ખેતરમાં પણ હવા ન લાગી નબ એવા કોઈ બધિયાર ખુલ્લા કે ઝૂંખડું તેઓ શોધી કાઢશે. વળી એ તો વનનેા સુકામ, એને સાકસક રાખવાની શી જરૂર કે તેમાં કયાર ઉપરતર ચાંચ જૂવા પણ અદળતા હશે. અહીં કયાં રોજ સૂવાનું છે કે તે પણ સ્વચ્છ કરવાની મર્યાદા કરવી કે ખાટલી રાખેા હશે તોયે તુટેલા હશે, અને માકલુથી ભરેલા હશે. અને સૂતી વખતે મધાતી જોડી મોઢે માથે એકાદી લેશે; ખેતરમાં સૂવા છતાં આકાશના અમૃતને વહસે ગોડની મધમાં જ માળાડશે! રાત્રે સાચું જુલમાં જીવડી નબ તો આસપાસથી દુર્ગંધી હવા આવશે, કારણ કે સુકામની નળકમાં જ ઝાડો પેશાય થયાં હશે. ગામમાં પણ ફર જવાની જરૂરિયાત સમજઈ ન હોય તો અહીં વગડાની સુકામમાં ફરે જવાનું તો સૂજે જ કયાંથી! આમ આકાશી અમૃતનું રસાયણ જ જે જે કુલ તત્ત્વનું બનેલું છે, તે તમામને ખેતરમાં સૂવા છતાં તેઓ ખૂએ છે.

હા, એ રસાયણ છે. આકાશી અમૃતમાં અનેક ઇવનંદાપી તત્ત્વોનું મિશ્રણ રહ્યું છે. તેથી જ આપણે તેને અમૃત કહીએ છીએ. ઉપરથી આકાશી ચાંદની વરસાવનું હોય કે તારાઓ અગમગતાં હોય, નીચેથી ધરતીમાતા ફરે આપી રહી હોય, ખુલ્લી હવા કોઈ જતની રોકટોક વિના આપણાં અજોને ગમગમિયાં કરી જતી હોય. મહુર શીતળતા આપણા રોસરમમાં ગરમીને સંચાર કરતી હોય, વળી સ્વચ્છતા એ પણ આ અમૃતમાંનું અત્યંત અગત્યનું તત્ત્વ છે. હવા સ્વચ્છ હોવી નેઈએ. આકાશ તો સ્વચ્છ હોય જ. નીચેની જમીન પણ આકાશ જેવી જ સ્વચ્છ આપણે મહેનત કરીને રાખવી નેઈએ અને આપણા અમૃતનું સોધી મોઢું તત્ત્વ—તે છે વિશાળ, વિશાળ, વિશાળ આકાશ. આપણને તે કેટલી આનંદ આપે છે! આપણને કેટલી ફર આપે છે! વિશાળ આકાશ નીચે સૂતા હોઈએ ત્યારે આપણાં હૃદયમાં ભજ્યે એવો ભાવ રહે છે કે આપણે સોધી જુદા પડી એક નાનકડી કોટડીમાં પુરાયા નથી, પરંતુ આપણે વિશાળ પૃથ્વીના પટ ઉપર કયાંક આપણા જેવા માણસોનાં ઝૂંસખંડો સૂતાં છે. કયાંક પશુઓ સૂતાં છે, ઝાડ ઉપર માળા-એમાં પંખીડાં સૂતાં છે. આપણે સૌ લાંબુએ ધરતીમાતાના જોળામાં આનંદથી મીઠી નીદર લઈએ છીએ, અને આકાશપિતા આપણ સઘળાને માથે જમરે ભગી રજા છે. ઉપરનાં સર્વ તત્ત્વો લળે ત્યારે જ આકાશનું અમૃત તેમાંથી ઉઠ્ઠાવે છે.

આત્મચર્યા અથવા આશરતી કેળવણી ૫. ૧૬

૧૩ તમારી પ્રાચીનથી મને ઉભા મળે છે

પરમેશ્વર આપણને મદદ દેવા દોડીને આવતો નથી, તે તો આપણને ન કલ્પીએ તેવી રીતે અને ન ધારીએ તે દિશામાંથી કસોડીએ યસાવતો જ રહે છે. આપણ કસોડીની આંધળી શેકાતા શેકાતા વધારે ને વધારે મગ્ન થઈએ એવી તેની જોબના ઘાગે છે. પરંતુ તેણે દયા કરી આપણને સારા સારા સત્યોએ આજ્ઞા છે. તેમની ફરકથી આપણે ભારેમાં ભારે કસોડીમાંથી પાર જાતરી શકીશું. મારી શ્રદ્ધાભ્રાતે કોઈક દિવસ આખી પડખો નબ છે, પણ આપણી સૌની તો સાથે જોખી નહિ જ પડે. આપણામાંથી

એકાદત્તું ગળ મને ખરે ટાણે ખપમા આવી બશે. તેમજ તમારી બ્યોત અંખવાશે ત્યારે તમનેય આમ ટેકા મળી રહેશે. આવી વૃત્તિથી આપણે સૌ એક માર્ગના મુસાફરો, પ્રેમજનથી બધાએલા સ્વાધીઓ, રોજ પ્રાર્થનાપરાયણ થઈ એકબીજા સાથે ટોળે વળીને મેઝાએ છીએ. તે વખતે આપણે કેવી અદ્ભુત ગરમી અનુભવીએ છીએ ! લગવાનને આપણે દેખતા નથી, પણ સાધીએ સાથે મળી પ્રાર્થના કરીએ છીએ ત્યારે આપણું હૃદયો લગવાનની ડાહરી અનુભવે છે. એ ડાહરીમાં આપણી શ્રદ્ધા તોજ થાય છે, આપણા પગમાં ભેર આવે છે, સંકટનો પહોંડ આપણને બિધઈના રાક્ષસની નાનકડી ટેકરી લાગવા માટે છે.

પ્રાર્થના વિશે મારી આવી લાવના હોવાથી તમે સૌ આનંદથી પ્રાર્થનામાં આવો છો તેથી મારો આત્મા ખૂબજ પ્રસન્ન થાય છે અને તમારા મૂંઝે મૂંઝે આભાર માને છે.

ઈશ્વરશ્રી સૂર્ય ભોવાની અને આંખ મળી નથી. તે પ્રત્યક્ષ દેખા દે તો કદાચ હું બળી પશુ મરું. પણ તેનો ગરમાટો તો મારે ભેટીએજ. તે ન હોય તો મારું જીવન કરીને ઠીકરું થઈ બંધ. તમે સૌ ભેગા મળી મારી સાથે પ્રાર્થના કરો છો ત્યારે તમે મારે માટે એ સૂર્યનો ગરમાટો પેઢા કરો છો. પછી હું તમારો આભાર કેમ ન માતું ? હું કેમ પ્રભુને પ્રાર્થના ન કરું કે તમારા હૃદયમાં તે રોજ પ્રાર્થના માટે શ્રદ્ધા પ્રેર્યા કરે અને મારા માટે પ્રેમ વહેણડાવ્યાં કરે ? તમારા એ ઉપકારના બદલામાં તમારા પ્રેમના બદલામાં હું પણ પ્રાર્થનામાં મારો પોતાનો અલ્પ ફાળો આપવા વખતસર ડાહર થાઈ છું. એમ કરવામાં હું કંઈ મેલડી અસાધારણ વસ્તુ કરી નાછું છું એમ નથી, તેમ ન કરું તો મારા ભેલો નહીં. નહીં. અને ફૂટકી કેણ ? ભેલી વૃત્તિ ધારણ કરીને હું પ્રાર્થનામાં બેસું છું તેથી જ વૃત્તિ ધારણ કરીને તમે પણ બેસો

છો. આપણી પ્રાર્થનામાં કંઈ રંગ ચઢતા હોય તો તે આપણી આ પ્રાર્થનાપરાયણ વૃત્તિને જ આભારી છે.

આજે આપણે માથે છીએ, પણ જિંદગીમાં રોજ સાથે ગંડી શપ્તોએ એમ બની શકે નહિ. એવી આશા પણ આપણે રાખી શકીએ નહિ. આપણું કાર્યો આપણને કચારે અને કયાં લઈ બશે એ તો એકલા પરમેશ્વર જ બુદ્ધિ છે. આપણને સૌને સાથે રહેવું ગમે છે. અને એકબીજાની હૃદયો આપણને આગળ વધવું સરળ પડે છે. પણ તેથી શું કરવું બેલાવે ત્યારે અનવચ્ચાની વચ્ચે વસવાની આપણે આનાકાની કરી શકીએ ?

ફરબના બોલાવ્યા કચારેક આપણને સાધીએનો ફકાળો સહવાસ જતો કરી એકલા પણ રહેવાનો પ્રસંગ આવી પડે છે. કેઈ વાર ફરબના બોલાવ્યા આશ્રમના શાંત અને સગવડભર્યા વાતાવરણને છોડી કેઈ સત્યાગ્રહના અધકારમાં ભીતરવું પડે છે. અને ફરબના બોલાવ્યા આપણે કૃત્રિમ, નિષ્કૃષ્ટ અને અમાનુષ્ય એવા બેલાવસમાં અનેકવાર જવાવું થયા જ કરે છે ને ?

આપણામાં જે પ્રાર્થનાપરાયણતા કેળવીશું તો આપણને કચારે કેવી સ્થિતિમાં મુકાઈએ છીએ તેની કશીયે ચિંતા થવાની નથી. ગમે તે પરિસ્થિતિમાં આપણી પ્રાર્થના આપણને ટકાવી રાખશે. કારણ કે આપણે જુદા પડવા છીએ તે તો માત્ર ભયાં મુધી આંખો ઉઘાડી રાખીએ છીએ ત્યાં મુધી જ છે ને ? એકવાર આનંદથી થઈને બેસીએ, આંખો સીંચીએ, પ્રિય સાથીઓનું સ્મરણ કરીએ, એટલે પછી કેણ દૂર રહ્યું ? નાની કેટલીકમાં પુરાણા હોઈશું તોપણ આંખો સીંચીએ કે તરત તેમાં આપણી સાથે આપણા આંખો આશ્રમ સમાઈ બશે અને જરા પણ અગવડ વગર આપણી સાથે પ્રાર્થનામાં સામેલ થઈ શકશે, અને આપણને પોતાની હૃદ આપશે.

આત્મસ્થના અથવા આશ્રમી કેળવણી પૃષ્ઠ ૨૨૨

ખંડ : ચાર—કાળ

ગુણ :

(અર્ચકર લેખો)

- ૧ ખવાઈ જતા પાયા
- ૨ આશ્રમજીવન આશ્રમજીવ
- ૩ બાપુએ ભેરોલાં નવા અળવાળાં ભવિષ્ય
- ૪ બાપુનો ગમાળ વાદ "
- ૫ બાપુના ચંદ્રગરણો પંચવાણી
- ૬ બાપુનંદિયો માર્ગ આશ્રમવાણી
- ૭ બાપુની અગર રચનાઓ પુરતકાલ્ય
- ૮ અમર બાળકિત્ત રમતમતનો આક
- ૯ આલમદિનના પ્રસંગ ભવિષ્ય
- ૧૦ બાળકને બિવડાવો નહિ
- ૧૧ બાળકેળવણી એ તો કળા-આપના છે "
- ૧૨ બ લેવેલી સાદીધન

- ૧૩ ભૂખે મરીશું, પણ શ્રમ નહિ કરીએ
- ૧૪ બાપુના અંધ અનુયાયી
- ૧૫ ગુજરાતના રચનાત્મક કામે
- ૧૬ સંવૈધ્ય ચોબાની કાર્યપદ્ધતિ
- ૧૭ બાપીજીની દલિએ આમહાન
- ૧૮ દહિ કેળવી કામ કરીએ
- ૧૯ કરી લેવાસના કરીએ
- ૨૦ ટેન્ડને અંગ્રેજી ભેઈએ કે વૈદ્યાનિક ?
- ૨૧ રત્નું બાઈ ? ના હોય
- ૨૨ રવામી આનંદ (મારી જીવનકથા)
- ૨૩ જમપ્રકાશજીની ગજરાત યાત્રા

પ્રસ્થાન
સહચાર નિર્માણ
દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ
એક રિપોર્ટ
એક વ્યાખ્યાન
ભવિષ્ય
"
શિશુ અને સાહિત્ય
નિર્માણ
લોકજીવન

૧ ખવાઈ જતા યાત્રા

મારું જીવન તો 'કેલું' ? જે દિશામાં જૂસ પડી તે દિશામાં દોડવું. એક તરફ બેકારીની બૂમ પડી; તો દોડો રેટિયા લઈને ! બીજી બાજુથી શોપયુતી રાડ પડી, તો કાઢો સહકારી મહેળો ! ત્રીજી તરફથી દુર્ગંધ આવવા લાગી, તો દોડો સાવરણી લઈને ! ચોથી તરફથી ઠોરની પછવાડે રખડતાં ને આપો દિવસ બીડીઓ ફેંકતાં અને ઠોરને યાળ દેતાં તે જૂદી કાંચ મારતાં છોકરો ને બેથાં, કે દોડો કુનિયાદી શાળા કાઢવા ! અને જુવાનીના તેજ વિનાના બધાં ત્યાં નિરાશ પગથે સ્વડતા જુવાનિયાને બેથા કે કાઢો ઉત્તર કુનિયાદી ! ઔઠો દારૂ પી ખુવાર થતાં અને ઘરનાં બેરાં-છોકરો ને મારજૂક કરતાં બેથાં, કે દોડો લજન-મહેળાઓ કાઢવા ! ખેતીને નામે લોકો જમીનો બચાડી રહ્યા છે એમ બેથું. તો દોડો ખેતી સુધારણા કરાવવા ! ગાયોને પાળી પાળીને લોકો એને કબલ અને બજરીથી પણ બેઠ જનાવી રહ્યા છે એ દીકું, કે દોડો ગોશાળા કઢાવવા !

સ્વરાબ્ધના દિવસો આવ્યા એટલે સરકારની નીતિઓ ને તેના કાયદાઓ અને તેના અમલદારો કંઈક રાહસ્યપૂર્ણ બનશે એવી આશા રાખેલી. એમણે તો બિલટા પ્રત્યે વધારી દીધા છે. ખાદી, ઝામોલોચો, સ્વદેશી, સ્વાયલબન એ બધું પુરાણોમાંની કથા બેથું થવા માંડ્યું છે. આજ સુધી રેટિયા વડે ગામને બચાવવા દોડ્યા, બિચારા રેટિયાને ચોતાને જ બચાવવા દોડવું પડે છે ! પહેલાં નેહાબાનનાં એમાં જઈને રવિશંકર મહારાજ કે દાદા સાવળંકર નેહાબાનની મુનિવરસિદ્ધીઓમાં લહેરથી જ્ઞાનલાસ મેળવતા તેને દેદાણે કોઈ

દયેરી અને અને સચિવાલયના ઉપરા ધસવાના કોડા કરવા પડે છે. હમણાં હમણાં વિનોયાણ કંઈક આશા આપી રહ્યા છે કે સો રોજોના એક રામબાણ ઉપાય બુદ્ધાનયમ છે, તંથી બીજા કોડાઓ આજા કરી બુદ્ધાન અને આમદાનની ઝાળા ફેરવવા માંડી છે.

આ બધી દોડાદોડમાં બાળારાજાઓના રહવાના દરદરમાં અવાજો અઢોં તહીથી કાને અધકાય છે. એ અવાજો તો સતત આવતા હોય છે, પણ સાંભળવા નવરા કાન કયાં હોય છે? પણ કોઈ કોઈ ફોજો હલકે કંઈ જોઈ છે ત્યારે વળી બાળવાડીઓ કાંદવા ફોડીએ છીએ.

દેશનાં કરોડો બાળકોમાંથી થોડા લાખ એકઠા-બેઠા છૂટતાં શીખે, તેમાંથી ચળાઈને પાંચ-દશ ટકા ‘માટલી ફેડે’ તેમાંથી ઝટકાઈને થોડા હબર ‘બી. એ.’ અને તેમાંથી બીજીને વળી થોડા એક સો કંઈક મોટું ભણુતર ભણુ અને પ્રોફેસર કે ડૉક્ટર કે ઈન્જનેર બને કે સરકારી તોફારીમાં પેસી આપણા હાકિમે બને, અને એ થોડા સો દેશો દુનિયાના છેડા ઉપર કયાંય નથી મળતા તેટલા મોટા પગાર અથવા ફી અથવા નફા કમાતા થાય. ભણુતરને નામે ચાલતા આ ધંધાથી ગાંધીજીને કેમ સંતોષ થાય ?

એ ધંધાના ટકાવારીમાં થોડો વધારો કરવાના કાર્યક્રમે આજે નીકળ્યા છે. એટલે એકઠા-બેઠાના ટકા વધે છે ખરા, પણ જે કરોડો બાળકો અને બાળાઓને આપણા એકઠા-બેઠા પૂરેલો છે તે બધાની નજર અને માળાઓને આપણા એકઠા-બેઠા પ્રવલકથ તરફ તાક્તી અચૂક થઈ બન્ય છે. તેઓ સનથી માણસ મટી બન્ય છે. ટાંઠડંકડા અને મહેનતનાં જીવનને ધિક્કારતાં થાય છે, મોટા પગાર મેળવી આરામદું જીવન જીવવાનાં અશક્ય સ્વપ્નાં સેવનાર ‘ઉબંધિયાત’ દેવાની ન્યાતમાં સનથી લગી બન્ય છે. આપણે ત્યાં શિક્ષણને નામે ચાલતું ચક્ર તેના બીજા બધાં ધોરણમાં નિષ્ફળ નિવડતું હોય તો ‘પણુ તેલ’ આ પરિણામ તો પૂર્ણપણે અચૂક છે : પ્રબળચારિત્રના મૂળ પાયાઓ યોદ્ધા કાંદવામાં તે સોજે સો ટકા સફળ છે.

સ્વતંત્રતા આવતાની સાથે જ ગાંધીજીએ પ્રબળજીવનના પાયા યોદ્ધાર ફેળવણીને સ્થાને તે પાયા મજબૂત કરનારી પાયાની ફેળવણી ચાલુ કરવાની હાકલ કરી. તેમણે જેની ફેળવણી સૂચવી ?

પ્રજા ગંદો રહેવાણી છતાં સુગાળવી બની ગઈ છે : બાળકોને બાળપણથી જ સફાઈ કામને શોખ લગાડો !

પ્રજા સનથી ‘ઉબંધિયાત’ થવા લાગી છે : બાળકોને બાળપણથી જ શરીરશ્રમને સ્વાદ લગાડો !

પ્રજા-શરીરને ભેદાભેદને છોડી ક્ષરી રહ્યો છે : ન્યાતબતવા વાડા, ગરીબતવગરના વાડા, હિંદુ મુસલમાન આદિ ધર્મના વાડા, ઉબંધિયાત-પણાતના વાડા, ભણુલા-અભણુના વાડા પ્રજાને જિનન-સિનન કરી રહ્યા : બાળકોને બાળપણથી જ સમાજસેવાના રંગ લગાડો : બાળપણથી જ વાડા તરીકે બન્ય અને સર્વ વર્ગના દંઢ પરિચયમાં તેઓ આવે એ રીતે તેમને જળવે અને ભતબતની સેવા રૂપે સહુ ઉપર પ્રેમ વરસાવતાં કરી દો !

પ્રજા આપ-મનલખી થઈ ગઈ છે : પગાર નફા અને આરામને ધ્યેય કરીને વર્તવા લાગી છે : તે ધ્યેયને ખાતર સત્ય, નીતિ, સંધમ, સંદેશી, રાજસૂત વગેરે માનવધર્મો છોડાવ માંડ્યા છે : એ

બહુ હોંસિયારથી છોડતું એ ભણુલાના ભણુતરની ગિરાની બગાય છે : આ રહેા માત્ર ઉપદેશથી જાહેરી ન થાય. બાળકોની ફેળવણી એવી રીતે થોજે કે ભતમતને, સ્વાવલંબન અને સેવાજીવનનો તેમને સ્વાદ લાગી બન્ય ; તેમને પોતાના દેશપ્રેમથી ઉપર જોડા અતરના પ્રેમ જન્મે ; તેમની અંદર લાગવની, તેમની ખાતર વચાવની લગની લાગે ; બાળકો સાદા છતાં આનંદી ગ્રામજીવનનાં સ્વપ્નાં સેવતાં થાય અને તે સિદ્ધ કરવા ખાતર આશ્રમ પાતાળ એક કરવાની તમના સેવતાં થાય !

પ્રજા દિવસે દિવસે ટોક, મોઝાકું અને જડ બનવા લાગી છે : બાળપણથી ફેળવણી એવી થોજે કે બાળકો રાષ્ટ્રીય જીવનને પુનઃ જીવિત કરનારા ગ્રામોદ્યોગ અને કળાકારીગરીઓમાં એકબીજાથી ચડિયાતાં નીવડતાં લાગે. વૈજ્ઞાનિક રીતે શુદ્ધ એવા વિચારો કરવાની અને તેનું જીવન જીવવાની તેમને લાલ્ચ લાગવી નય. તેમનાં જીભ અને લેખન કલા-કારીગરી અને વિજ્ઞાન વડે સુસંસ્કારી બને !

આજે ગાંધી લાંગવા લાગ્યાં છે અને ઉદ્યોગો ઉભળડ થવા લાગ્યા છે : ફેળવણીની ચોજના એવી થોડા કે બાળકોની ફેળવણી ચાલતી બન્ય અને સાથે સાથે ગાંધીનું નવનિર્માણ થતું બન્ય ! વિવિધ ગ્રામોદ્યોગો અને કળાકારીગરી આવડે તો જ બાળકો આ નવનિર્માણના ઉત્સાહ અને જ્ઞાનવર્ધક કાર્યમાં આનંદ સાથે પોત-પોતાની નાનકડો ધણો આપી શકે.

પાયાની ફેળવણી ચારફત, પ્રબળચારિત્રના ખવાઈ જતા પાયાઓ ફરીથી મજબૂત કરવાની રાષ્ટ્રપિતાની કલ્પના છે. જીવું થઈ જતું પ્રબળચારિત્ર નઈ તાલીમ વડે નહું કરી દેવાની અને સડી જતું જીવન નીરોળી બતાવી દેવાની એ કલ્પના છે.

૨ આશ્રમી જીવન

ગાંધીજી પાસેથી એકઠ મંત્ર મળ્યો હોય, તો મને એટલી સ્મૃતિ પડી છે કે ગાંધીધર્મને પ્રચાર આ દેશમાં અને દુનિયામાં અને આપણા જીવનમાં કરવો હશે, તો તે આશ્રમની મારફત જ થઈ શકશે, આ ‘આશ્રમ’ શબ્દ જહુ જૂનો છે, તેમાં ગાંધીજીએ નવો અર્થ ભર્યો. એમના વિચાર બીજા કોઈએ આશ્રમની વાત લઈને પ્રચાર કર્યો હોત, તો કોઈ સહન ન કરત. કેમ કે લોકોના મનમાં એમ કે આશ્રમ તો વશિષ્ઠે જ હોય, આ જમાનામાં તે કોઈ આશ્રમ હોય ?

...પરંતુ મારા મનમાં એમ ભળી ચલું છે કે ગાંધીનો ધર્મ, ગાંધીજીનું જીવન, ગાંધીની સ્વરાજ લાવવાની પદ્ધતિ, ગાંધીની સેવા કરવાની રીતરસમ, એ બધું આશ્રમજીવન વિના પ્રજા પાસે મૂઝી શકાય તેમ જ નથી. એટલે જેલમાં મને સમય મળ્યો કે મેં ‘આત્મચર્યાના અથવા આશ્રમી ફેળવણી’ એ પુસ્તક લખી નાખ્યું. તેની નાની પ્રસ્તાવના મને ગાંધીજીએ લખી આપી. તેમાં તેમણે લખ્યું કે ‘હું જે કોઈ યીજને મારા હાથ આડકતું છું, તેને આશ્રમ બનાવી દઉં છું.’

ફરી લારે આત્મચર્યાતિ ! અને એમના જીવનમાં આ જ નેવો મળે છે. ખાદીનું કામ લીધું તો તેને આશ્રમી કહે ચલાવ્યું. પછીના આંદોલન માટે ગિહાર ગયા તો ત્યાં પણ આશ્રમ બનાવી દોષે. ત્યારે ગિહારના એક મોટા નેતાને ઘેર ગયેલા, નેતા હબર નહિ, નોકરોએ ગાંધીજીને ન ઝાળખા. સાવ સામાન્ય લાગે.

તેમાં એમને ભજવે જવાનું થયું. માલિકના પાપખાનામાં તો આને જવા કેમ દેવાય? એટલે તોફાનોના પાપખાનામાં મોકલ્યા. પાપખાનું ખૂબ જ ગંદું. ગાંધીજીએ બંદે પાપખાનું ધોધું અને ચોખ્ખું ચટ બનાવી દીધું. પછી ભજવે ગયા.

એમણે બિહારના એ મોટા મોટા જમીનદારો સામે હાથે કામ કરવનું એ મોટું આશ્રમીત્વ હાંપુ તે પોતાના આચરણ આદર્શ મૂક્યું. એ કંઈ અમારા ઉત્તર દુનિયાદીના છોકરાઓ નહોતા કે જેમ કહીએ તેમ કરાવી શકાય. એ તો અડગ જ મોટા માણસો હતા. પણ નાંદવું, ઘોલું, ખાંડ, પીતુ જે બધાંમાં પોતાના આચરણથી આશ્રમી તરફ સાક્ષાત્ કરીને એમને પણ આશ્રમવાસી બનાવી દીધા. એટલે તો એમણે લખ્યું કે, હું જેને હાથ અક્ષરું છું તેને આશ્રમ બનાવી દઈ છું. હું કેયિસ ચલાવું છું, તો તેને પણ આશ્રમ બનાવી મૂકું છું.

માટે સૌથી મુખ્ય વાત સારે તમને આ કહેવી છે. આપણું બધું જે બંદેબંધનમાં કામી ચાલી રહ્યાં છે તેમાં જેટલે દરજ્જે આશ્રમી તત્ત્વ હશે, તેટલાં જ એ ખીલશે. હા, તમારામાં રાજદારી કડાવણ હશે, વાચાંપતી હશે, ટેલિગ્રફ કુશળતા અને એવું ખીલું ધણીયે હશે અને એ બધાની જરૂર પણ પડતી હશે, તમારી સફળતામાં એ બધુંયે કામ તો કરતું હશે, પરંતુ એ બધું હશે, તેમ છતાં પણ બે તમારામાં આ આશ્રમીત્વ એણું હશે, તો એમ નિશ્ચિત સાબતને કે તેટલે અરી તમારું કામ અવશ્ય જીલું રહેવાનું... તમે કહેશો કે અમે તો...રાજદારી માણસો, પરંતુ આપણા સાંસ્કૃતિક-સામાજિક પ્રયત્નોને જે જરૂર પડે છે તે ખરેખર રાજદારી માણસ. લોકશાહી જેવી પવિત્ર વસ્તુ આપણા હાથમાં આવી છે. જેટલે અરી ગાંધીજીના આશ્રમ જીવનનાં તરવા પ્રજામાં જીતરશે, તેટલે અરી આ લોકશાહી શુદ્ધ બનશે. મજબૂત બનશે.

માટે મુખ્ય વસ્તુ આ છે. તેના વિના બાકીનું નકામું. ખાદીનું કામ તમે એને આશ્રમ નહિ બનાવો ત્યાં સુધી એકાદ છે, નયો વેપાર છે. નઈ તાલીમનું કામ થયું આશ્રમીત્વ વિના નકરી નિસાણ છે, દેશને જોયે ચકાવનારી જાગૃત્તી નથી. આશ્રમી જીવન નહિ હોય તો બધા પ્રયત્નોના કેવી રીતે સાબતો કરી શકશો?

પ્રજ્ઞયર્થ તો આશ્રમ-જીવનનો પાયો છે. ગાંધીજી આશ્રમ તો ચાર છોકરાના બાપ હતા. પણ બ્યારે આશ્રમ જીવનનું જ્ઞાન થયું ત્યારે બગીસ વરસની ઉંમરે કસ્તુરબાને કહી દીધું કે, હવે બિંદગીભરે બહાનું. પત્નીને પણ આ કહેતા થયા. ત્યારથી ગાંધીજીનું જીવન સાદું જીવન બન્યું. એ દુનિયામાં કંઈક કરી શક્યા તે એટલા માટે નહિ કે પોતે સારા વકીલ હતા. એમ બેબા જઈએ તો વિદાન લોકોની વચ્ચે તો ગાંધીજી અંબણ કહેવાય. પણ એમની મહત્તા આ આશ્રમી જીવનને લીધે હતી. તેથી મારી જે જ છુછા છે કે, આ આશ્રમી જીવનનું રહસ્ય તમે બધા વધારે ને વધારે અંજીતા યાવ અને એટલા આગળ વધો કે અમારા જેવા તો એની પાસે લોકો લાગે અને આ આશ્રમ જીવનને રંગ આપી પ્રગ્લને લગાડો. તે માટે પહેલો લગાવવો એછીએ તમારી ભત્રે. તો જ એ ખીનું બધું ક્ષેત્રમાં લાગી શકશે.

...આપણે તો હિંદુસ્તાનના તમામ લોકોની સેવા કરવાની છે. આપણું કોઈ દુષ્ટન નથી... આપણે તો હિંદુસ્તાન આખાને ગાંધીના આશ્રમ જીવનના રંગ લગાડવા નીકળ્યા છીએ.

દૂંકમાં તમે મોટા માણસ થાવ, સરખો તો નિર્લસ પ્રયત્નો થાવ અને શું શું થાવ એ મહત્વનું નથી, પણ આ બધાં સાથે આશ્રમી તરવામાં કેટલા ચડિયાતા થાવ છો એ મહત્વનું છે.

આશ્રમસંધુ

વેડકી ૧૮-૬-૭૬, શ્રી કુલતરામ દેવના જન્મદિનની ઉજવણી પ્રસંગે એમણે આપેલ પ્રવચનમાંથી દૂંકાવીને.

૩ બાપુએ બોલેલાં નવાં અનુવાદો

સ્વતંત્રતા બાપુના જમાનામાં આવી નહોતી. બનીયોએ હજુ તેનાં સ્વનાં બોલ્યાં હતાં. ત્યારથી જણ તેને કયા બળથી લાવી શકાયે, અને આપ્યા પછી કયા બળથી તે સાચી અને ચિક્ષાની શકાયે એનું ચિન્તન કરતા હતા, અને ક્ષિતિજમાં તે બળનું ઝાંખું ઝાંખું અનુવાદો તેમને દેખાયાં માર્યાં હતાં.

સત્ય-અહિંસા

છેક દક્ષિણ આફ્રિકાના દિવસોથી તેમને ક્ષિતિજમાં સત્ય-અહિંસાનું અનુવાદો દેખાયાં. બહુ ધરનાત્તાએ મંત્ર આપ્યો હોય તેમ તેઓ સમજ ગયા કે આ દેશનું સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય, જે એક દિવસ આવવાનું જ છે, તે આ સત્ય-અહિંસાના બળથી જ આવવાનું અને તે જ બળથી પૂર્ણ ચિક્ષા પામી શકાનું છે. દુનિયાના લોકોને સત્ય-અહિંસા એ માળા ફેરવવાના મતો માત્ર લાગ્યા, તેથી તેઓ મહાત્માની વાત સાંભળીને હસ્યા. પણ બાપુએ તો સત્ય-અહિંસામાંથી સત્યાગ્રહનું બળ ખિલવવાના પ્રયત્નો શરૂ કરી દીધા. આપણે એ પ્રયત્નો બેબા છતાં તેની ક્ષતિને પીછાણી શક્યા નથી અને તેને હજુ હાલના જ રક્ષા છીએ. તેથી જ ને નવા લોકોએ મહાત્માના સત્યાગ્રહના પ્રયત્નો કદી સળી બાંધે બેબા નથી તેઓ પોતાના બ્યહારમાં તે પશુબળ અને શરીરબળનો જ ઉપયોગ કરે છે, જે બિનકળવણીથી આંખ ચારે તરફ ફેલાયેલાં દેખી શકે છે.

રેટિંગ

દક્ષિણ આફ્રિકાથી સત્યાગ્રહનો હોય લઈ બાપુએ કિંક દેવાની ભૂમિ ઉપર પગ મૂક્યો કે વરત તેમને ક્ષિતિજમાં ખાદી-આમોઘોગનાં અનુવાદો દેખાયાં લાગ્યાં. તેઓ સાનમાં સમજ ગયા કે આ દેશની નિરક્ષર અને બ્યહાર બની ગયેલી પ્રજાને સ્વતંત્રતા માટે લડવાની તાલીમ આ સાધનો દારા આપી શકાય તેમ છે. તેઓ એ પણ સમજ ગયા કે આ અંતિશોષિત પ્રજાની દરિદ્રતા કરવા માટે આ સાધનો જ કામમાં લેવા નેવ્યાં છે. લાંબી શુદ્ધિઓને લીધે પ્રજા વીરતા ખોઈ બેઠી છે એટલું જ નથી, તે કામ કરવાનો ઉત્સાહ અને ઇચ્છા પણ ખોઈ બેઠી છે, અને સુખ એટલે બેઠી રહેતું એમ સમજી પડે છે. આ સાધનો મારફત તેમણે લોકોમાં હાથપગ હલાવવાનો ઉત્સાહ પેદા કર્યો, સાથે સાથે તેમની હુકિમાં વિજ્ઞાનનો પ્રવેશ પણ કરાવ્યો. તેમને આ પ્રકારની સંપત્ત કરી રહેલા બેઠે આપણા દુનિયાભાગ્યો મૂક્યાં હસ્યા, પણ બાપુએ તો રેટિંગ, સાળ, ખીજણ, તકલી, ખેતી, ગોપાલન, મધપાણીપાલન, ઘંટી, ઘણી, ગાદાનાં પૈદાં, કોશનો ચક્રકો, કુલારનો ચક્રકો વગેરે પાયાનાં સંજોગો વિજ્ઞાન દાખલ કરવાના પ્રયત્નો ચાલુ કર્યાં.

પણ આપણે સૌ હસતા જ રહ્યા, અને આ વાદ્યો પ્રયોગમાં વિજ્ઞાનના કામદાઓ જેવી રીતે કામ કરી રહ્યા છે અને પ્રભ તે મારફત જેવી તાલીમ મેળવી રહી છે તે સમજવાની દરકાર કરી જ નહિ. પશ્ચિમની દુનિયામાં ચારે તરફ જન્મવર કારખાનાંઓ બેઠાં તેનું આપણે અનુકરણ કરતા રહ્યા, તે માટે આપણી સ્વતંત્રતામાં મુચિ ધરાવનાર રાષ્ટ્રોએ આપણું તેટલું ક્ષય લાવી લાવીને કારખાનાંઓ ભીંસી કાઢતા રહ્યા. નવી પ્રગતિ હાથપગ અને પાયાનાં યંત્રો ઉપર પરિશ્રમ કરતા મહાત્માને કે તેમના યુગને કહી સમી આંખે બેસે નથી. અરે, તેમણે તો યંત્રો શોધતાં અને તેને સ્થાપતાં લોકોનું પાણી કરતા પશ્ચિમના લોકોને પણ ક્યાં બેસા છે? તેથી આપણી નવી પ્રવૃત્તિઓ બેઝોને લાગુતરની તક મળે છે તેઓ તેને હાથપગની મહેનતમાંથી છૂટવાનું એક સાધન માનીને વર્તે છે, દેશમાં કારખાનાંઓ અને યંત્રો ફેલાઈ રહ્યાં છે, તેને સહેલાઈથી મેળવવાની યુક્તિઓ તરીકે જ જુએ છે. આપણા નેતાઓને આવું પરિણામ આવતું બેઠેને મૂંઝવણ થાય છે, પણ મહાત્માના રેટિના-ધરી આદિને હસવાનું ઓડવાની પ્રેરણા તેમાંથી થતી નથી.

નઈ તાલીમ

સ્વતંત્રતા હાથેવંતમાં આવતી દેખાઈ કે તરત મહાત્માની છાતીમાં ચિંતા પેદા કે નવા નાગરિકની કેળવણીમાં કાન્તિ તરત કરવી પડશે. તેમણે છુનિયાદી શિક્ષણની યોજના બનાવી ત્યારે લોકોએ હા તો પાકી અને નિશાળોમાં પાઠ્યામાં પાઠ્યાની કેળવણીનાં નામે લખી દીધાં, પરંતુ મનથી તેઓ એટલું જ સમજ્યા કે આમાં તો શિક્ષકોએ શિક્ષણપદ્ધતિમાં કંઈક સુધારા કરવાના છે. પણ બ્યારે સેવાપ્રામ આશ્રમમાં અને ખીલ આશ્રમસંસ્થાઓમાં, શિક્ષકો અને યાજ્ઞિકો ઓહ પકડીને વાળવા વાળ્યા, રેડિયા તકલી કાંતા લાગ્યા, ખેતરમાં કામ કરવા લાગ્યા, હરિજનપાસમાં સેવા કરવા જવા લાગ્યા, લાલપીઠો કાઢવા લાગ્યા અને પાંડિયાં યુદ્ધો જેવા ગામઠી વેશમાં કરવા લાગ્યા ત્યારે આપણા નેતાઓ અને પંડિતો અને સામાન્ય જનતા પણ તે બેઠેને હસવા લાગ્યા. નવી પેઢી મોટાભાગે જૂની નિશાળોમાં જ લાગુદી રહી. તે લાગુદી હતી, પણ લાગુતરને કમાવાનું અને સાહેબ જનવાનું સાધન સમજીને લાગુદી હતી, જ્ઞાન અને સેવાનું સાધન સમજીને નહિ. લાગુતર જેમ ફેલાતું પણ અજોડ લાપા સામી વધતે ચીટકી. લાગુતર જેમ ફેલાતું સાદું, તેમ તેમ બેકારી વધી, મહેનત ક્યાં વગર અને લાયકાત વધાર્યાં વગર સાહેબ અને અમલદાર અને ધનવાન જનવાના ઓરતા છવનમાં પેસી ગયા. આ બધું બેઠેને પણ તેઓએ ગણતારા જોવામાં આવે છે, પણ મહાત્માની નઈ તાલીમને હસવાનું તો ચાહુ જ રહ્યું છે.

લોકશાહી

સ્વતંત્રતા આવશે ત્યારે રાજ્યમાં અને સમાજમાં બધાં તંત્રો લોકશાહીના સિદ્ધાંત પર ચલાવવાનાં થશે, અને ગુલામી-હાજમાં કલપ્યાં ન હોય તેવાં અનેક નવાં નવાં તંત્રો ભીંસી કાઢી ચલાવવાં પડશે. મહાત્માને ક્ષિતિજમાં આ લોકશાહીનું દર્શન થવા માંડ્યું, તેથી તે ચાંદની તંત્રની તેમણે કેંગ્રેસનું બંધારણ સુધારાને શરૂ કરી દીધી. એ બંધારણથી તેમણે કેંગ્રેસને એક વાર્ષિક મેળાવડે મટાડી કેંગ્રેસજનોને ગામડે ગામડે અને નગર નગર બહેર છવનની

ફરજે જાળવતા કરી દીધા, તે સાથે લાપાવાર પ્રાન્તો રચી તેઓમાં ફેસેલા કરવાની ધમજ વધારી દીધી અને શૌને લોકાણી કામ કરતા કરી મૂક્યા. તેમાં પણ લાપાવિમાન અને પ્રાન્તાવિમાન પેસાવાનું બેખમ હતું, છતાં હું પહેલો દિલ્હી અને પછી મુમ્બઈ નો જન્મ ચાહુ કરી લાપાવેલ ન આવે એવું વાતાવરણ પણ બેલું કરી દીધું.

લોકશાહી તંત્ર જાગૃત્તાથી ચાલે એવા એને બાબ નિયમ હોય છે તે પણ બેખમકારક વસ્તુ છે, એનાથી સાવધ ન રહીએ તો લોકશાહી થોડી વારમાં 'બહુમતશાહી' જ થઈ પડે કે જે ટોળાશાહીનું જ બીજું નામ છે. તે બેખમથી જાગીને લોકશાહી ચાલી બેઠેલો. તેથી લોકશાહીના મૂળમાં સત્તા નહિ પણ સેવા હોય, અધિકાર નહિ પરંતુ જવાબ હોય, તો જ તે અસ્તિત્વમાં આવી શકે. મહાત્માના પ્રભાવને માનીને કેંગ્રેસ ચાલી ત્યાં સુધી તે આવી લોકશાહી તરીકે ચાલી, એ અલાવધાંથી કેંગ્રેસી તેઓએ છટકી નાકા ત્યારથી કેંગ્રેસ એ લોકશાહી મટી પક્ષાપક્ષી બની મઈ. તેથી બ્યારે તેઓ સ્વરાજ્યનાં તંત્રો ચલાવવા લાગ્યા ત્યારે તે પણ તેઓ પક્ષાપક્ષીની પદ્ધતિએ જ ચલાવવા લાગ્યા. મહાત્માની હયાતીમાં બહેર તંત્રો ચલાવવાની પૂરતી તાલીમ કેંગ્રેસીઓને લઈ શક્યા હોત તો આને સ્વતંત્ર યુગનાં રાજ્યતંત્રો તેઓ સાચી લોકશાહી રીતે ચલાવી શક્યા હોત. સત્તાના મદમાં મહાત્માને ગાળુએ રાખ્યા અને શુદ્ધ લોકશાહી કાદું પદ્ધતિ ફેંકી દીધી તેથી આને તેઓ બંધકર પક્ષાપક્ષીમાં ફસાયા છે. તમે બે સેવા અને ત્યાગની પ્રતિષ્ઠાથી નહિ પણ સત્તાના સંખ્યાવાદ ઉપર તમારાં તંત્રો ચલાવવા બેસો, તો વિરોધ પક્ષોને પણ ભોગ મળી સંયુક્ત બળ બેલું કરતાં આવડતું મુશ્કેલ શા માટે હોય? અને તમારા સંખ્યાબળને ટોડવાની યુક્તિ શીખી જતાં પણ શા માટે વાર લાગે? આ બધું આને નડી રહ્યું છે, પણ આપણને આપણી મુત્સદ્દીગીરી ઉપર આધારિત લોકશાહી ઉપર શંકા છે અને મહાત્માની સેવાજન્ય ઉપર આધારિત લોકશાહીને આપણે એક સાધુસંન્યાસીની વસ્તુ ગણીને હસીએ છીએ.

પંચાયત

સ્વતંત્રતા જેમ જેમ નજીક આવી રહી હતી તેમ તેમ મહાત્માએ ક્ષિતિજમાં બીજું અજવાળું બેસ્યું તે ગ્રામપંચાયતનું હતું. તેમણે તરત ગ્રામ પંચાયતનો, અર્થાત્ વિકેન્દ્રિત રાજ્યકારભારનો, જન્મ જન્મ પાડ્યો અને કેંગ્રેસના તંત્રમાં અને રચનાત્મક કાર્યોમાં તંત્રમાં તેની તાલીમ આપવા માંડી હતી. આ તંત્રોનાં સંચાલને મોટેભાગે તેની તાલુકા સમિતિ અને ગ્રામ સમિતિમાં ચાલતાં થતાં હતાં. અને તે આપણે સ્વભાવિક અને સારું જ લાગતું હતું. બ્યારે બ્યારે આપણે મહાત્માને ઓડયા અને કેન્દ્રના બેર ઉપર મુસ્તાફ થયા ત્યારે વર્કિંગ કમિટીના હુકમથી ફોને હાંકવા થયા છીએ ત્યારે ત્યારે આપણે કેંગ્રેસને અચૂક નળળી પાડી છે. આને ગ્રામ પંચાયતના વિચારને આપણે નામમાત્રમાં સ્વીકાર્યો છે, છતાં આપણી શંકા તો કેન્દ્ર મારફત રાજ્ય ચલાવવા ઉપર જ છે. રાજ્યોમાં પંચાયત તંત્રો ચલાવીએ છીએ, પણ રાજ્યસત્તાને વિકેન્દ્રિત કરી ગામડે ગામડે ગ્રામસ્વરાજ્ય પકડાં કરવામાં આપણને શંકા નથી. આટું મૂળ તપાસીશું તો તેમાં મહાત્માના સત્તાના

વિકેન્દ્રીકરણના વિચારને આપણે મનથી હસીએ છીએ એ જ ભવામાં આવશે. તેથી જ આપણા નેતાઓ વિનોબાના આમદાન એટલે કે આમસ્વરાલ્યના આશ્લેષનનો લાભ લેવામાં નાનમ માને છે અને ગાદી ઉપર બેઠા બેઠા તેને હસતા રહે છે.

શાંતિસેના

આમ પંચામત એ ખરું સ્વરાલ્ય છે એવા મહાત્માના વિચારને માનવા આપણે તૈયાર નથી. સાચું રાલ્ય એ તો તેની લશ્કરી સત્તા જ એ આપણા મગજમાં ફરી ગયેલી વાત છે. આપણે લશ્કરી તારાવથી જ પ્રભાત અંદર અંદરના અધઃશ્ચોને કાળમાં રાખવામાં માનીએ છીએ અને બહારનાં રાષ્ટ્રોને પણ આપણા લશ્કરી ગળ વડે જ ડરાવવામાં માનીએ છીએ. બહારનાં રાષ્ટ્રોને ડરાવવા બેટલું લશ્કરી બળ જમાવવાનું અસકચ જેવું છે, એ તો કબૂલ થયું વિના આપણે છૂટકો જ નથી. પણ આપણા મનમાંની વાત તો નાતું બાળક પણ બને છે. તેથી જગતનાં રાષ્ટ્રો સાથેના વ્યવહારમાં આપણે રાષ્ટ્રીયતા ન ભળવાની અને સહઅસ્તિત્વની નીતિ ઉપર ખડા રહ્યા છીએ એવો આપણો દાવો કબૂલ કરવા બેટલો દુનિયા ભોળા નથી. સૌ સમજે છે કે મનથી તો આપણે એ નીતિને મહાત્માની અહિંસા નીતિના જ એક ક્ષણો ગણીને હસીએ જ છીએ અને તેનાથી શરૂઆતીએ છીએ. આપણું માનસ કંમે કંમે અસુશુભ વધારવા તરફ અને યુદ્ધયુગમાં ભળી જવા તરફ ટળી રહ્યું છે. એના સંકેત હવામાંથી કોઈ પણ ભેઈ શકે તેમ છે.

શાંતિસેનાનું તીવ્ર સ્વરૂપ

મહાત્મા હિંદ સ્વરાલ્યના છેલ્લા આધાર તરીકે લશ્કરી ગળને નહિ પણ શાંતિસેનાને વિકસાવવામાં માનતા હતા. નેતાઓ તેમને હસતા હતા, પણ મહાત્મા તો શાંતિસેનાના વિચારનો તીવ્ર પ્રયોગ કરી રહ્યા હતા, ખીલ મિશ્રબુદ્ધિના અતિમ તમકામાં ભ્યારે આ દેશ ઉપર ભપાવનાર આક્રમણનો ભય તોળાઈ રહી હતો અને ભ્યારે અંગ્રેજ સરકારના સત્તાધારીઓ જોરડિસાના માછીઓની હોડીઓ કુખાડી, ત્યાંની નિઃશસ્ત્ર પ્રબળે અરક્ષિત દશામાં છોડી અંદરના સમાજના ભાગમાં નાંચવા માંડ્યા હતા, ત્યારે મહાત્મા લાચાર બનીને ભેઈ ને રહ્યા, તેમણે અંગ્રેજોને હિંદ છોડી જવાનો પકડાર ફેંક્યો અને પ્રબળે શાંતિસૈનિક બની પોતાના રક્ષણ માટે પોતે જ ઝૂંઝવાની—અને તેમ કરતાં મરણને ભેટવાની—પણ કોઈ પણ સંભવનાં, અવનાર પરદેશીઓને શરણે ન જ ધવાની હાંકલ કરી. અંગ્રેજો તો આ સાંભળીને હચમચા હશે જ, પણ આપણા નેતાઓએ પણ આ હાંકલને ગંભીર માની હતી એમ આપણે કહી શકીએ નહિ. પરંતુ ભ્યારે સ્વરાલ્યનું તંત્ર હિન્દી નેતાઓના હાથમાં સોંપીને અંગ્રેજો વિદાય થયા ત્યારે તો નેતાઓએ મહાત્માના શાંતિસેના અને અહિંસાના વિચારને પુલ્લું પુલ્લું ફાળવી દીધા. પોતાની લાચાર દશા સ્વીકારી હિંદના લાગભગી ચોળના ઉપર મત્તું માર્યું. બંને લાગભાના લોકોને ભાષતો દશામાં લાગતા અને નબળાને રહેશે નાખતા ભેઈ રહ્યા. ન રાલ્યનું લશ્કર અગ લાચું, ન પ્રબળે શાંતિસૈનિક બનાવી શક્યા. મહાત્મા તો ત્યારે પણ દશદશમાં અને નવાખાલીમાં એકલા એકલા અહિંસાનો ઝંડો લઈને બેઠકાના. નેતાઓ એ મરણિયા દશ તરફ હસી શકે તેમ

તો નહોતું, પણ ‘ગરીબ વિચાર!’ એવા ઉદ્દેશ્ય તો મનમાં કાઢ્યા જ હશે.

સ્વરાલ્યનું તંત્ર ચાલુ કર્યા પછી નેતાઓએ લશ્કરી બળ વધારવા માંડ્યું છે, જે કે વિદેશી રાષ્ટ્રો સાથેના વ્યવહાર માટે તે પૂરતું વધારવાની શક્યતા નથી જ. કારણ કે હિંદિયારાને મોટાભાગનો પુરવઠો તે જ દેશી પાસેથી મંગાવવો પડે છે, જેમની સાથે લડવાનો સંભવ છે. છતાં શાંતિસેનાની વાત તો એકલા વિનોબાને મુખે જ સંભળાય છે. આપણે તો છિન્ની લાંબા લશ્કરી બળ ઉપર જ આધાર મૂકીને ચાલ્યા છીએ.

દેશની આંતરિક સુરક્ષા માટે પણ શાંતિસેનાનો ગાંધીજીનો સંકેત કોઈને ગંભીર લાગતો નથી. પોલીસગળ વધારીને અંદર અંદરના અધઃશ્ચોમાં તેનો ઉપયોગ છૂટકો કરવાની જ નીતિ ચલાવી રહ્યા છીએ. સરકાર ખીલું શું કરી શકે એમ માનીને ચાલી રહ્યા છીએ. સ્વરાલ્યનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં નામઝરકેને લશ્કરી તાલીમ આપવાની ચોળના કરવા માંડેલી, અને તેમને હિંદિયાર શોષવવા માંડેલાં, પણ ચૂંટણીઓ વગેરેથી ભલા થયેલા સંભોળેને લીધે દેશનું વર્તમાનરણ તંત્ર રહેલું ભેઈએ પ્રયોગ ખેંચી લીધે છે. પણ શાંતિસેનાની વાત ગંભીર લાગી નથી. પરિણામે દેશની જનતા દિવસે દિવસે વધારે કાચર બનતી ચાલી છે, અને ચંડાલાઈ અને ટોળાશાહી સામે પોતાને લાચાર માનતી થઈ છે.

લોકસેવક સંઘ

દેશની સ્વતંત્રતાને લાંબક બનવા માટે એક નું જ અજવાળું બાપુએ પ્રયાણના છેલ્લા દિવસે ભેળું હતું, તે છે તેમની લોકસેવક સંઘની યોજનાનું. આ યોજના આપણે પાછળ રહેલાઓ તો સાચા સ્વરૂપમાં સમજી શક્યા નથી. મહાત્મા તો સમજાવવા માટે થોળી શક્યા નથી. તે તો શાંતિસૈનિક તરીકે પોતાનું અતિમ સમર્પણ કરીને વીરચત્વને વર્ધ છે.

લોકસેવક સંઘની યોજના પાછળ સ્પષ્ટ વિચાર આ રહેલો છે : સ્વતંત્રતા પછીની સમાજ વ્યવસ્થા માટે જેવું રાલ્ય-સંગઠન પૂરતું નથી. એની અંતકે કરને ભીલી થશે કે જેને પ્રબળ પોતે સંભાળવી પડશે. સ્વતંત્ર દેશનું રાલ્યનું વ્યવસ્થાનું પણ મહત્વનું તો હશે જ. પણ પ્રબળે રાલ્યથી અલગ રહીને જે નવી કરને બળવવાની હશે તે એનાથી અનેક ગણી મહત્વની અને નાજુક હશે. મહાત્માએ ધરરાલ્ય સાથે લડવા માટે કેવિસ સંસ્થાનો ઉપયોગ કર્યો અને તેના કાર્યકર્તાઓને તે કામે લગાડ્યા અને તે માટે તેમને ધડ્યા. રાલ્યદારી લલત પૂરતું તેમણે ઉત્તમ કામ આપ્યું અને સ્વરાલ્ય છૂટી લાંબા. આ પરિણામથી પ્રસન્ન થઈ મહાત્માએ આશા બાધી કે સ્વતંત્ર લાચરનાં, પ્રબળે જ કરવાનાં નવાં કામે માટે, આ જ કાર્યકર્તાઓના પ્રથમ હેરાળના લોકોને કામે લગાડ્યા, અને રાલ્ય સંચાલનનું કામ ખીલ હેરાળના લોકોના હાથમાં રાખ્યું.

જેકે કોવિસ સંસ્થાના કાર્યકર્તાઓએ આજ સુધી બાપુના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓને મોટેભાગે અજાણી હતી કાઢ્યા હતા છતાં તેમાંનું બેટલું તેઓ સ્વીકારી શક્યા હતા તેટલું પણ સ્વરાલ્ય છૂટવા માટે પૂરતું નીવડ્યું હતું. અને મહાત્માને દિલ્લત હતી કે હવે પછીની સમસ્યાઓને પણ તેઓની મદદથી પહોંચી વળી

શકાશે, તેમને વિશ્વાસ હતો કે તેઓ નવી લડતોને ખબર હશે કાઢવા છતાં તેને જીતવા બેઠાનું સ્વપ્નામદ જળ જતાથી શકશે. ગાંધીજીએ પોતાની જાત ઉપર વિશ્વાસ હતો અને તેથી પોતાના સાથીઓ ઉપર પણ તેમણે વિશ્વાસ બાંધ્યો હતો.

સ્વરાજની લડતની જેમ આ નવી મેઝબાતમાં ખબર બાપુની હાજરી અનિવાર્ય હતી. તે ગઈ તેની સાથે લોકસેવક સંઘની મેઝબાત પણ ગઈ.

પરંતુ નવા યુગમાં જે સમસ્યાઓ પ્રબળે જ ઉઠેલવાની છે અને રાજ્ય તેમાં જાણે કરી શકે તેમ નથી તે સમસ્યાઓ તો આપણી સામે આવીને બેઠી જ છે અને બીજી નવી ખબર આવતી રહેશે.

તેથી એક મોટી સમસ્યા જમીનની આવી છે. બાપુની જરૂરહાજરીમાં તે વિનોબાજી દેખી શક્યા એ ભારતનું અને જગતનું કેટલું મોટું સફલાય છે. સંભવ છે કે બાપુ લોકસેવક સંઘમાં કેમિસના પ્રયત્ન હરોળના કાર્યકર્તાઓને વાણી શક્યા હોત તો તેમાં આજ સુધીમાં ઘણી મોટી પ્રગતિ સાધી શકાઈ હોત. છતાં તે કાર્ય, આશા બંધાય એવી ગતિથી, ચાલી રહ્યું છે અને તે કાર્ય નવા પલટા લેતું બન્યું છે તેમ તેમ તેને પહેંચી લગવાના નવા રસ્તાઓ ખબર સંજ્ઞા આવે છે.

નવી લડતોને પરમાત્મા સદા નવા સેનાપતિઓ અને નવી સેનાઓ સાથે જ મોકલે છે અને આપણી લડતો માટે ખબર મોકલશે જ એથી આશા અને શ્રદ્ધા સહિત આ લેખ પૂરો કરું છું.

ગાંધી વિદ્યાપીઠ, વેડળી, તા. ૨૬-૮-૭૦

૪ બાપુનો સમાજવાદ

બાપુ વખતોવખત બહેર કરતા કે સાચો સમાજવાદી તો કું છું, બીજાઓ પોતાને સમાજવાદી તરીકે ઓળખાવે છે, પણ તેમનાં જીવનમાં સમાજવાદનાં ઘણાં અંગો પ્રગટ થયેલાં બેવામાં આવતાં નથી.

મિલકતોના સમાજવાદ

સૌથી પ્રથમ તો આ સમાજવાદીઓએ પોતાની માલમિલકત સમાજને અર્પણ કરી નથી. સમાજવાદી રાજ્યશાસક બેઠી થઈ દેશના સર્વ મિલકતદારોની મિલકતો ખૂંચવી લે અને તે સાથે તેમની પછી લે તેની રાહ જોતા એઓ બેસી રહ્યા છે. બ્યારે ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતે સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો ત્યારથી જ માલમિલકતનો પરિચય કરી દીધો છે.

બૌદ્ધિક શક્તિઓના સમાજવાદ

કહેવાતા સમાજવાદીઓ માત્ર પોતાની બૌદ્ધિક મિલકતોનું સામાજીકરણ કરતા હશે, પોતાની બૌદ્ધિક આદિ શક્તિઓનો લાભ તો પોતાના અંગત લોકોને આપવામાં તેઓ સંકેત રાખતા નથી. દેવ ગમે તેટલો ગરીબ હોય તો પછી તેઓ પોતાનાં માણસોને સુખસમૃદ્ધિમાં રાખવા પોતાની બૌદ્ધિક શક્તિઓની મદદથી મેઝબાતો કરતા જ હોય છે. ગાંધીજીએ તો પોતાની પાસે બૌદ્ધિક શક્તિ હોવા છતાં, તે કાસ પોતાનાં જી-પુત્રોને સુખમાં રાખી શકે તેમ હોવા છતાં, તેમને કમાણી કરવામાં ખપ લાગે તેવું

સાબતર ભણવી શકે તેમ હોવા છતાં, તે સર્વ બૌદ્ધિક શક્તિઓ તેમણે સમાજને અર્પણ કરી. વળી સત્તાજ મરીબી અને અગવડો ભોગવે છે તેનો અનુભવ પોતાના કાંઈકે થતા બેઠે મનમાં અંતઃપ્રાપ્ત અને તે માટે પ્રત્યેક વ્યક્તિ માન્યો.

નમાનનાનો સમાજવાદ

ગાંધીજીએ પોતે આજીવન દેશબંધુઓની આર્થિક દિશ્વિન સુધરે તે માટે રાષ્ટ્રીય ઉપાયો લેવામાં ગાળ્યું. પણ તેઓની દિશ્વિન સુધરે નહીં ત્યાં સુધી મરીબી કરતાં પણ વધારે મરીબાઈમાં રહેવાનું રહેજીએ જ પસંદ કર્યું. સમાજવાદી તરીકે પોતાને ઓળખાવનારો પોતાનાં જીવનમાં આવે સમાજવાદ દાખવતા બેવામાં આવતા નથી.

મજૂરને મુક્ત કરવા પોતે મજૂર બન્યા

પશ્ચિમસાથી આવેલા સમાજવાદ જેમ બને તેમ વધારે સુખ-સગદારોનો ઉપયોગ કરવામાં માને છે. તે માટે પત્રોનાં કારખાનાંઓ ઉપર, રાજ્યપત્રો ઉપર અને મજૂર કાંગડોનો ઉપર આધાર રાખે છે અને જેમ જેમ આ તંત્રો અને સંગઠનો ફેલાતાં બન્યું છે તેમ તેમ તેઓ એની અંદર ગૂંચવતા બન્યું છે. તેમને એવું કહી શકાયું નથી કે મજૂર એ મજૂર શા માટે રહેવા જોઈએ? તે પારકા કુટુંબથી જીવનાર, પારકા પાસેથી મળતી મજૂર ઉપર શ્રમરો કરનાર મજૂર શા માટે રહેવા જોઈએ? તે શા માટે શૂદ્ર વિકસિત નાગરિક ન થાય? તે સ્થિતિ તો ત્યારે જ લાવી શકાય, જો દરેક નાગરિક અમનાં કામો કરવામાં ગૌરવ માનનો ધાય, સુખો વહેંચવા કરતાં મજૂરોનાં કામો વહેંચવાનો વધારે ઉત્સાહ દર્શાવે. ગાંધીજીએ આ તત્ત્વ ઉપર પોતાનું જીવન વર્ષોથી એકધારું ગાળ્યું હતું. તેમણે મજૂરોનાં કામ કરી મજૂરોનું જીવન હળવું કર્યું, સીઓનાં કામો ગ્રીલી લઈ તેમનું જીવન હળવું કર્યું, લગીઓનાં કામો અપનાવી તેમના જીવનને પણ હળવું કર્યું અને તેમને માટે સ્વચ્છ માનસમાં જીવનની શક્યતા બેઠી કરી.

એ સમાજવાદનું નામ સર્વોદય

આવા અર્થોમાં બાપુ પોતાને સાચા સમાજવાદી તરીકે ઓળખાવતા. પશ્ચિમ પાસેથી સમાજવાદ શીખેલા આપણા દેશબંધુઓ ગાંધીજીના સમાજવાદ (જેનું ખીલું નામ સર્વોદય અને અર્પોદય છે) સાથે પાશ્ચિમી સમાજવાદને સરખાવશે તો ઘણો લાભ થશે.

૫ બાપુનાં સંસ્મરણો

બાપુ જન્મ-જાતાબીના આ-વર્ષમાં અનેક નાના મોટા લોકો બાપુ સાથેના પ્રસંગો જનતા સમક્ષ રજૂ કરી રહ્યા છે. અને ખબર તેમ કરવાની તક આપવામાં આવી છે. તે માટે હું આકાશવાણીનો ઝણપી છું.

એકે બાપુના નજીકના વર્તુળમાં થોડાં વર્ષ રહેવાનું સૌભાગ્ય અને મળ્યું છે, જ્યાં હું સીધો તેમની સાથે રહ્યો છું એમ ન કહેવાય. મારો સીધો સંબંધ તેમના નિકટના સાથીઓ દ્વારા જાન દ, કાકા કાલેલકર અને મહાદેવ દેસાઈ વગેરે સાથે હતો.

ધ્યાન વર્ષ પરની વાત છે. બાપુના મંત્રી મહાદેવભાઈ ટાંકીદાસની લાંબી માંદગીમાં પડ્યા હતા. બાપુને લાગ્યું, મુંબઈ વગેરેના પ્રવાસે જવાનું હતું. મહાદેવભાઈને સાથે લઈ જઈ શકાય તેમ નહોતું.

તેમણે આસપાસ નજર કરી મહાદેવભાઈની નજીક રહેનાર મને શોધી કાઢ્યો અને સાથે લીધા પછી ક્યાં મહાદેવભાઈ અને ક્યાં હું? બાપુને કામ આવે એવો માને 'કાઈ ચાલુ હોય તો હું સાથે, સુલાચ્ય અક્ષરે બેઠણીની ભૂલો વગર અને પૂરતી ઝાડપથી લખી શકતો હોતો એટલે જ હોતો.

તે દિવસોમાં બાપુના લખાવેલા કેટલાયે લેખો મેં લખ્યા હતા. મારી કદર કરતાં બાપુ કાંઈ કંઈને નહોતા, 'એનું લખેલું' કરીધી લખવાની કે ટાઈપ કરવાની જરૂર નથી. 'તે સીધું' ગ્રેસમાં મોકલી શકશે,' એ દિવસો બાપુને નવો નવો રેડિયો ગંગાગહેન મલુમદારે શોધી આપ્યો તે વખતના હતા. મુંબઈમાં રવાના કરે એવીને ઘેર તેમનો મુકામ હતો. ત્યાં કેટલાયે રેડિયો ભેગા થયેલા હતા. તેના ઉપર બાપુ કાંતતા હતા અને મળવા આવેલી મોટી મોટી મહિલાઓને કાંતવાની કળા શીખવા ઉત્તેજન આપતા હતા.

સાલસુગ્રામી

હું સત્યાગ્રહાગમ સાબરમતીની રાષ્ટ્રીય શાળામાં બાળ શિક્ષક તરીકે કામ કરતો હતો. તેનું જ કામ ભાવનગરમાં કરી રહેલા ગિજુભાઈને ત્યાં જવા આવવાનું થતાં તેમનાં બાળકો સાથે ભળવાની અને બાળકોને શિક્ષણ આપવાની ખૂબીઓ બોધ કરવા ઉપર મહુ જ લોકો પ્રભાવ પડ્યો હતો. પછી ગિજુભાઈએ બાળકો ચારે બાળકોમાં ખૂબ બહુલિતી અને માનીતી થઈ પડેલી સાલસુગ્રામી લખી. તેમનાં દોસ્તી દાવે મેં પણ તેમાં કંઈ કંઈ સુધારા-વધારા-બગાડા કર્યા અને પછી કલાચુર રવિભાઈ પાસે ચિત્રાથી સુશોભિત કરાવી, નાની નમણી રૂપાળી પ્રુસ્ટિક તરીકે છપાવી.

તે દિવસોમાં બાપુ ૭ વર્ષની નેલમાં હતા. તેમને પુતાની સાસુન હોસ્પિટલમાં એપેન્ડીસાઈટાઈટિસ એપરેશન કરાવતું પડ્યું હતું અને એ કારણે સરકારે તેમને સખા પૂરી થવા પહેલાં જ છોડી દીધા હતા. હું તેમને સાલસુગ્રામી જતાવવા પુતા ગયો.

મેં પ્રશ્ન કરી સાલસુગ્રામી તેમના હાથમાં મૂકી. તેમની કાયા ફીણ હતી અને અવાજ તેનાથી પણ વધારે ફીણ હતો. છતાં તેઓએ સાલસુગ્રામી હાથમાં લીધી અને તેનાં પાનાં ફેરવી ગયા એવી અશ્વક્ત સ્થિતિમાં પણ તેમણે મને પોતાની રીકા દિપ્પણી સંભળાવી, તેના સાર આપી હતા :

‘૧ સાલસુગ્રામી સુંદર છે. પણ યુરોપ, ઈંગ્લંડમાં સુંદર સુશોભિત બાલસાહિત્ય નીકળે છે. તમે બેઠું હોત તો તેને હેલુ વધારે શોભાવી શકત.

૨ તેની પાંચ આના કિંમત આપણા દેશનાં બાળકો સાટે મહુ હોત છે.

૩ આવી ચોપડીનું લખાણ અતિ જોણું હોય તેથી તેના દરેક વાક્યને ખૂબ વિચાર કરી તેમાં જરા પણ કંચાશ રહેવા દેતી ન હોઈએ.

૪ તેમણે એમ પણ કહ્યું કે મારા મનમાં પણ ક્યારેક બાળકો ચારે બાળકોથી લખવાની ઈચ્છા છે. ભવિષ્યમાં વળી સરકાર જેલમાં મોકલે તો તે ઈચ્છા પાર પડે.

કેટલાંક વર્ષ પછી નેલમાં બપાનો યોગ સરકારે આપ્યો ત્યારે બાપુએ બાળકોથી લખીને મોકલી હતી. તેમાં તેમણે બાળકો માટેના ગાંધી-સર્ગ ઉત્તમ રીતે સમજાવ્યો છે.

વેડછી પરિપદ

હવે હું આશ્રમવાસ છોડીને વેડછી આવી ગયો હતો. ખાદીલક્ષ્મી ચૂનીભાઈએ રાનીપરજ ગામેમાં રેડિયા કાપલ કરીને નવચેતન બગાવ્યું હતું. વેડછીમાં અમે રાનીપરજની પરિપદ ભરી અને તેમાં અમારું આશ્રમીય સ્વીકારી બાપુ આવ્યા.

વેડછીની વાસ્તુકીક નહીના લાડાંમાં અમે સલા ભરી પ્રવાહ ઉપર રચેલા માયડા ઉપર બાપુની બેઠક ગોળી, લીલા પર્ણમાં તોરણોથી સલાની શેલા કરી. નવશીખ રાનીપરજ બેઠકો, સ્ત્રી પુરુષો, બાળકો રેડિયા પર કાંતી રહ્યાં હતાં અને લણએ નવી નવી તૈયાર થયેલી ખાદી પણ ધારણ કરી હતી. બાપુને આ બધું દ્રશ્ય બહુ ગમ્યું અને અપ્રાસ સાદા અને કુદરતી શબ્દોમાં ઉપર તેમણે આશીર્વાદનાં શ્લેષ વરસાવ્યાં.

વેડછીની આ મુલાકાતથી બાપુનો આત્મા પ્રસન્ન થયો. તેનું એક ખીટું પણ ધારણ હતું. તેમણે ચીધરી ગહેનોના હાથપગ જૂનાં ચિત્રાન પ્રભાણે જોડાં ઘરેણાંથી લદાયેલા નેલા. તેમણે ગહેનોને આ ઘરેણાંની નીચે કેટલેક મેલ બરચો છે તે બતાવ્યું અને ભાર હંતારવા સમજાવ્યા. વેડછી મામતી કેટલીક બહેનોએ બાપુનો ઉપદેશ માની ખરેખર હાથપગનો ભાર હંતાર્યો અને નવી તૈયાર થયેલી સફેદ ખાદીની સાડીઓ પણ ધારણ કરી.

આ જ મુલાકાત વખતે સાંજના પહોરે પ્રાર્થના સંમેલન થયું. તેમાં રાનીપરજના એક કન્યા અને કુમારનાં લગ્ન મેં બાપુને સમક્ષ કરાવ્યાં. કુમાર હંમણી જ વણાટ શીખ્યો હતો અને શાળા મલાવતો હતો અને કન્યા એક ખિસ્તી થયેલા રાનીપરજ કુટુંબમાંની હતી. ખિસ્તી કુટુંબની કન્યા કેમ લેવાય, એથી તો વટલાઈ જવાય એવા વિચારોથી લોકો સંકેત પામતા હતા. પણ બાપુના આશીર્વાદ મળતાં તેઓને સ કોય જોડી ગયો. વેડછી ઉપર બાપુની પ્રસન્નતા વધવાનું આ પણ કારણ થયું.

તા. ૧૮-૧૦-૧૯૩૫ના રોજ આકાશવાણી, વડોદરા ઉપરથી પ્રસારિત.

૬ બાપુજી ચીંધ્યો મારું

(જ્ઞાન અને કર્મના સમન્વય)

આશ્રમજીવન

ગાંધી બાપુના જીવનની કેટલીક સુખ્ય સુખ્ય ખૂબીઓનું આજે આપણે સ્મરણ કરીશું. તેઓ કેવી રીતે જીવન જીવતા અને ખીનજીવેતે પ્રેરણા આપતા, એ પરથી આપણને સમજાશે. આમાં ખૂબી છે, તેઓએ ખિલવેલા આશ્રમજીવનની.

બાપુજી આશ્રમમાં હોય ત્યારે તો તેમનું આશ્રમજીવન ઘડિયાળના કાંડાના બેઠું ચાલતું હોય જ. પણ તેઓ પોતાના વડોળિયા સખા

પ્રવાસોમાં હોય, નાનીમોટી સત્યાગ્રહની લડતોમાં હોય, આંત્રજ સરકારના મહેનતા થઈને બેઠામાં ગયા હોય, ત્યાં પણ તેમનું આજ્ઞમુલ્યન આખરે રૂપે ચાલતું હોય. એક સરખું નજર, એક ચિનિટ પણ નકમી કે ગૌડેલપણમાં ન બળ. સાથે કોઈ ન હોય ત્યારે પોતાના પરમેશ્વરની સાથે એકરૂપ થઈને દિવસ ગાળતા હોય, કોઈ સાથે હોય તો ઉત્સાહ સાથે તેમને પોતાના કાર્યક્રમોમાં સાથે બેસતા હોય.

હમણાં જ શ્રી શંકરલાલ બેંકરે બાપુ-સ્મરણનું એક સુંદર પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં તેમણે બાપુના સહવાસમાં યરવડા જેલમાં ગામેલ દિવસોનું ચિત્ર આપ્યું છે. સવાની પ્રાર્થનામાં શંકરલાલભાઈને બાપુ પ્રેમથી જગાડે અને સાથે, બેસાડે, કપડાં ધોતાં શીખવે, રસોઈ કરવામાં સાથે રાખે, કાંતવામાં સાથે બેઠે, અને પીંજણ પણ તેમને ઉત્સાહથી શીખવે. અને આ બધાં બાંધેનતંત્રનાં કામો રોજ ચાર કે પાંચ કલાક સુધી ચાલતાં હોય.

બીજે પ્રસંગ, ચંપારણમાં તેઓ ગળાવાળાઓના જીવન અને ગયા ત્યારેના યાદ કરવા જેવા છે. બાપુ આવ્યા છે એ જાણી તેમની મદદમાં બાપુ રાનેન્દ્રપ્રસાદ અને પિંહારના બીજા પણ આગેવાનો મોતીલાલની આગેવાની. એ બધા મોટા મોટા વકીલો હતા. પોતાની હંમેશની રીતે તેઓ મોટા મોટા મિસ્તરાઓ અને પેટીઓ લઈને તેમ જ પોતપોતાના રસોડાઓ અને પઠાવાળા લઈને આવી પહેંચ્યાં બાપુએ તેમને સેવકને ધર્મ સમજાવી નોકરોને પાછા વળાવી દીધા. એ સૈને સામાન્ય કારકુન બની લોકોના નિવેદન લખવાનાં તથા ગામડાઓમાં ફરવાના કામે લગાડી દીધા. નિષ્ક્રિય વખતે પ્રાર્થનાઓ કરવી, બધાં ધરકામો એકબીજાએ સાથે મળીને કરી લેવાં, એવા સ્વયંસેવકો તેમને બનાવી દીધા.

બાપુ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા ત્યારે ત્યાંની સરકાર સાથે સત્યાગ્રહની લડત ચાલતી હતી. ઘણા હિન્દીઓ સત્યાગ્રહમાં બેસાઈ, બેલ ભોગવી હતી. તેમાં કોઈ સારા વ્યાપારીઓ પણ હતા. તેમની પાછળ તેમનાં જીવાળબચાઈનું શું કરવું? બાપુએ તેમને ફિનીક્સ ક્લમ્પ પર આવીને રહેવા આમંત્રણ આપ્યું. ત્યાંની આજ્ઞમુલ્યનમાં પોતા પસંદ લખી ગયાં. રસોઈ, સફાઈ, ભેતીવાડી, છાપખાતું વગેરે કામોમાં સૌ પ્રેમથી બેસાડી ગયાં. બાળકો પણ તેમને લાલકનાં કામોમાં લાગી ગયાં. તેમને માટે આજ્ઞમુલ્યનોમાંથી જ કોઈ કોઈને શિક્ષક બનાવી લખવાનો પ્રયત્ન કરી આપ્યો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગિરમીટિયા સત્યાગ્રહીઓને લઈને બાપુજીએ સત્યાગ્રહની કૃત્ય શાહી હતી, અને હિંદમાં જદ આજ્ઞમુલ્યનો સાથે નિમઃ સત્યાગ્રહની દાંડીકૃત્ય શાહી હતી. ત્યારે પણ એ સામાન્ય ઓળો નહોતી, હાલતાયાલતા આજ્ઞમુલ્ય જ હતા. તે કૃત્યોમાં પ્રાર્થનાઓ નિયમિતપણે ચાલતી હતી. રેલિયા કે તકલી સોજે સાથે મળીને નિયમિત કાંતવામાં હતાં, બધાં જરૂરી કામકાજ સોજે હાથેહાથ કરવામાં હતાં. બાપુ કહેતા કે મારે લાગે ગમે તે કામ કરવાનું આવે, હું તેને આજ્ઞમુલ્ય બનાવી દઈ લેવાને જ મને જીવ વળે છે.

પુત્રોને પોતાના વારસો આપ્યા

હું લગવાનની કથા પ્રસિદ્ધ છે કે તેઓ શિક્ષા મારગતા રાજ્યમહેલમાં આવ્યા ત્યારે યશોધરા આગળે પોતાના પુત્ર રાહુલને તેમની 218

ઓળખાણ આપી કહ્યું કે, જા મોટા! પિતાજી આવ્યા તેમની પાસે જઈ તેમનો વારસો માંગ. હું મહાવત કરીને બોધી અને ત્યાગનું ધન કમાયા હતા, તેમણે તરત પુત્રને પીળું સીવર ઓઢાડી દીધું અને સાથેના શિશુમંડળ સાથે તેને ભેળવી દીધો, બાપુએ પણ પોતાની કમાણીનું સાચું ધન પોતાના ચારે પુત્રોને વારસામાં આપી દીધું હતું. બાપુના જીવનની બીજી ખૂબી તેમણે કરેલા શિક્ષણના પ્રયોગની છે, જે તેમણે પોતાના પુત્રો ઉપર અજમાવીને સિદ્ધ કરી હતી.

પ્રથમ પુત્ર હરિલાલભાઈએ બાપુની પાસે મંગણી કરી કે મને બેરિસ્ટર થવા વિલાયત મોકલો. તમે પોતે બેરિસ્ટર થયા છો, તમે હિન્દી કોષ તરફથી પારસી કુલક સોરાળજીને બેરિસ્ટર થવા લંડન મોકલી રહ્યા છો તો મને પણ કેમ ન મોકલો? બાપુ તેમને પોતાનું ઉત્તરોત્તમ ધન ત્યાગ અને સેવાનું આપવા માગતા હતા, તેમાંથી જ તેને જરૂરી જ્ઞાન મળી રહેશે એમ તેઓ માનતા હતા. હરિલાલભાઈ કંઈક સમજ્યા થયેલા હતા. તેમણે આવા ‘અન્યાયા’ બાપુનો ત્યાગ કર્યો. દેશમાં જઈ સર્વવિદ્યાલાંની મદદથી હાર્ટકુલમાં બેઠા. તેમની હોંચ પ્રમાણે બેરિસ્ટર તો ન થઈ શક્યા. તેમણે આ રીતે પોતાનું જીવન ધૂળમાં મેળવવા માટે બાપુને કહી માફી આપી નહોતી. પરંતુ બાપુને આ માટે કદી પસ્તાવા થયો નહોતો. મારી પાસે સારામાં સારું હતું તે મેં મારા પુત્રને આપ્યું છે એવો તેમને સંતોષ હતો.

બીજા પુત્ર મણિલાલભાઈને તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાના વારસો આપ્યો. તે વારસામાં ધન નહોતું. પણ ફિનીક્સનો આજ્ઞમુલ્ય હતો, ‘ઈન્ડિયન ઓપિનિયન’ સાપ્તાહિક હતું. રાતદિવસ મહેનત કરે તો જ મંડ ગુજરાન ચલાવી શકાય એવો આ વારસો હતો. સુખ, આરામ ભોગવવાની તેમાં કોઈ આશા નહોતી. દક્ષિણ આફ્રિકાનો બીજો વારસો તેમને આપ્યો હતો તે હતો સત્યાગ્રહનો. હિન્દીઓએ તે દેશમાં પોતાનાં હકસ્વનાન કેવી રીતે સાચવવાં એ બાપુએ ૨૦ વર્ષના પોતાના જીવનથી બતાવી દીધું હતું. મણિલાલભાઈ એ સત્યાગ્રહનું આત્મવળ પોતાના જીવનમાં બીજી હિન્દીઓના સ્વમાની લડત આપી જિંદગી લડતા રહે એ બાપુની તેમને માટેની આશા હતી. મણિલાલભાઈએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આજ્ઞમુલ્ય દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહી એ વારસો શોધાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બાપુ જીવ્યા ત્યાં સુધી એ રાહ ઘતા.

ત્રીજા પુત્ર રામદાસભાઈને પણ તેમણે હિંદોધારી બનાવ્યા નહિ, પણ પોતાનું ઉત્તરોત્તમ ધન આપ્યું. રામદાસભાઈ ધરસંસાર ચલાવવા માટે પૂરતું કમાઈ શકતા નહિ. કોઈ કમળાઈની સાથે તે માટે બાપુ પાસે તે કસિયાદ કરતા ત્યારે બાપુ પ્રેમપૂર્ણ શ્રદા રાખે તેમને સમજાવતા કે તને મારી પાસેથી સરસ રસોઈ કરવાની કળા મળી છે, સરસ સફાઈની કળા પણ મળી છે અને સરસ કપડાં ધોવાની કળા પણ મળી છે. આ કળાઓથી તું જીવન નલાવવા માટે પૂરતી કમાણી મેળવી શકે એવી મને ખાતરી છે.

ચોથા પુત્ર દેવદાસ ગાંધીને પણ કોલેજની હિંદીઓ બાપુએ બતાવી નહોતી, પણ તેમના વખતમાં બાપુનાં તેજસ્વી કામગીરી ‘નવજીવન’માં અને ‘યજ્ઞ ઇન્ડિયા’માં બતાવે અને અસહકાર અને સત્યાગ્રહની અપૂર્વ લડત ચાલતી. બાપુનાં રચનાત્મક કામો પણ એક એકથી

ચચિત્તાં ચાલી રહ્યાં હતાં. આ બધી હકતો અને પ્રવૃત્તિઓ અને બાપુની આસપાસ એક એકથી ચચિત્તાં મહાબળનો આવતા જતા. દેવદાસભાઈએ પોતાની જન્મભક્ત પ્રતિભાના ભેરે આ બધી પરિસ્થિતિઓમાંથી પોતાની શાળા બનાવી લીધી. કીક કીક નાની ઉંમરે તેમણે દક્ષિણ ભારતમાં થોડાં વર્ષો વસી રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીનો તે પ્રદેશમાં પ્રચાર કર્યો. ભાષા અને લેખનકળા શીખવાનો તેમ જ બહેર કામો કરવાના જે કંઈ સંભેતો આવી મળ્યા તેનો તેમણે પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લીધા. પ્રસન્ન આવ્યો ત્યારે દિલ્હીમાં 'હિન્દુસ્તાન ટાઈમ્સ' પર ચલાવ્યું, અને દેશના ઉત્તમ ગણાતા એવા એક દૈનિક પત્રના તબી તરીકે આગળ આવ્યા. બાપુએ આવતા સ્વરાજ્યના ઉપકાળમાં નવી જન્મ લેતી પ્રજાને માટે જે શિક્ષણ યોજનાનું દેશને દાન કર્યું હતું તેની પાછળ તેમના આ પોતાના જ બાળકો ઉપર કરેલા પ્રયોગો રહેલા હતા.

સમાજજીવનમાંથી ભેદાસુરનો નાશ કરવાની સાધના

બાપુના જીવનની એક અતિ મોટી સાધના તે આપણા સમાજજીવનમાં રહેલા ભેદાસુરનો નાશ કરવાની છે. તેનાં ખીજ એમના જીવનમાં છેક બપવણથી પહેલાં હતાં એવાં ચિહ્નો ભેદા મળે છે.

નાના બાળક તરીકે પોતાના લેશુન-કુટુંબમાં સહારો કરતાર લગેલી કેમ ચડતા નથી; તેને કેમ ધરમાં આવવા દેતા નથી, એ બાળક એમની નાની બુદ્ધિમાં શંકા ઊભી અને કોઈ કોઈ વાર પોતાની લેશુન માતાની પાસે તે પોતાની આ શંકા રજૂ પણ કરતા. માતા એમની શંકાનું સમાધાન દહી કરી ટાકમાં નહિ.

એમાંથી જ તેમણે હરિજનકુટુંબને કેમરખતા આશ્રમમાં વસાવ્યું અને હરિજનપાળા લક્ષ્મીને પોતાની પુત્રી બનાવી. એમાંથી જ ધર્માશ્રમે તેમણે અસ્પૃશ્યતાનિવારણની મહાન લડન ઉઘાડી, તેને સ્વરાજ્યની હકત સાથે જોડી દીધી અને સ્વરાજ્ય આપતાં આવતાં અસ્પૃશ્યતાને એટલી પોષાઈ કરી નાંખી કે તે સમાજનાં સર્વ અંગોમાં દીઠી પડી ગઈ. આખરે સ્વરાજ્ય-સ્થાપના થતાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો કાયદો આવે તેની લોકસભાના પ્રથમ કાયદાઓમાંનો એક થયો.

આપણા સમાજમાં ખીજે નેખે જ લખકર ભેદાસુર હિન્દુ-મુસલમાન ભેદનો હતો. ગંધીજી ભીખા કીચાર દતા ત્યારથી તેમને કોઈ કોઈ મુસલમાન મિત્રો હતા. મોટા થયા પછી દક્ષિણ આફ્રિકા ગયા ત્યારે પણ તેમને એક સુલ્લિસ વેપારીની પેઢીમાં ભેદાવાનું થયું. એ અકસ્માત હલે કે કોઈ આર્થિક પસંદગી તેમાં કામ કરી ગઈ હશે? પાછળથી ગંધીજી સ્વદેશમાં આવીને વસ્તા અને સામયિકી દિનારે સ્તનામહાશય સ્થાપ્યો ત્યારે આફ્રિકાના મુસ્લિમ સાથી છામ સ્પોર્ડે બાવાગીરને તથા તેમનાં ખીજીબચાને માન સહિત આશ્રમમાં વસાવ્યાં. હિન્દુસ્તાની સ્વતંત્રતાની હકત ઉપાડવામાં આવી તેમાં મુસલમાન દેશપુત્રો સાથે એકતા સ્થાપવાનો કાર્યક્રમ ખાસ ઉપાડયો. ખિલાલને ખાતર ત્યાહકારની જીવ સંકેતસંતની હકત ઉપાડી. તે અંગે મોલાના શ્રોતજીવી, મહેમદજીવી, હમીમ શહેજ અગમજીવન તથા ડો. અનસારી વગેરે જેઠો સુલ્લિસ સજ્જનો સાથે પ્રેમ અને સિકતાનો સંવધ બાંધ્યો. છેવટના મુસ્લિમ નેતા મહેમદજીવી ઝીજી સાથે લખી લખીને એકતા માટે વાટાઘાટો કરી. એમ છતાં સ્વરાજ્ય આવતાં હિન્દુસ્તાન ને

પાકિસ્તાન એવા દેશના બે ટુકડા પડ્યા. અને લેહીની નદીએ ચાલી, તેથી બ્યારે દેશમાં ખીજીએ સ્વતંત્રતાના હિતયો ઉજવતા હતા ત્યારે બાપુ પાકિસ્તાન રાજ્યના નવાખલી ગિલ્લામાં લોકોને દિલાસો અને હિંમત આપતા ગામડે ગામડે ઘુમ્યા, અને છેવટે દિલ્હીમાં અનંતન આદરીને લેશી સળગતા હિન્દુ-મુસલમાનોને શાંત પાડવા મળ્યા. અને એ જ પ્રયત્ન કરતા કરતા આર્યનાજીમમાં એક હિન્દુ ધર્મઅંદાનીની ઝોળીનો ભોખ બન્યા. સર્વધર્મસમાલાવના તત ખાતર આટલી મહાન તપશ્ચર્ચા આચરના અને કુદગાની કરનાર આ દેશમાં તે શુ, આખા જગતમાં ખીજે કોઈ થયો નથી.

સાનકર્મનો સમ-વય

પૂજ્ય બાપુનું જીવન એવું અદ્ભુત હતું કે એક દિવસે જોઈએ તો તેમાં કર્મ જ કર્મ દેખાશે પણ જો હલકમાં જાન પ્રગટ થયું ન હોય તો કોઈ માણસ એ રીતે કર્મ કરી શકે શું? આ કર્મને કર્મ કહીશું કે તપ કહીશું કે યુગ્મસ્ત્રી સાધના કહીશું? વળી જો જીવનભક્તિથી તરખોળ હોય અને ઈશ્વરપ્રમ હોય તો જ આનું જીવન સહાવિત છે, એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે.

પૂજ્ય બાપુ-ગંધીજીના જીવનની આવી આવી ખૂબીઓ આપણે ભારતવાસીઓ આપણાં જીવનમાં ઉતારવા શક્તિમાન થઈએ એવા આપણાં શિર ઉપર તેઓના આશીર્વાદ જિતરા જે જ આજના આદરિતના આપણી આર્યના હો.

૧૨-૨-૧૮ને રોજ આકાશવાણી વડોદરા પરથી પ્રસારિત

૭ બાપુની અમર રચનાઓ

બાપુએ તેમના જીવનમાં થયું કંઈ છે અને થયું લખ્યું છે પણ આ બધાં લખણોમાં અને લખણોમાં તેમણે નાનીનાની બારેક યુગવર્તી પુસ્તિકાઓ આપી છે, જે અમર રહેશે અને આવતી પેઢીઓને અનંતકાળ સુધી જીવનનું લાલું આપતી રહેશે.

એમ લાગે છે કે આ પુસ્તિકા લખતી વખતે બાપુના ધ્યાનમાં કેટલાક મુદ્દાઓ હતા :

૧. પુસ્તિકા માનવજીવનના ચૂલ્લ મુલાઓને લગતાં હોય. તે પુસ્તિકા ટૂંકાં અને સસ્તાં હોય. તે પુસ્તિકાની શૈલી પાંડિત્યમ અને વાચાળ ન હોય, પણ સીધી, સરળ અને તે સાથે પ્રસન્ન હોય. આવી તેમની પ્રથમ રચના હતી. ૨. 'હિંદ સ્વરાજ્ય', જેના વિના હિંદુદેશને માણસ એ માણસ તરીકે જીવવાને લાયક મટી ગયો હતો.

૩. ખીજ રચના હતી 'સર્વોદય', એ હોતો નો રસિકના અંગ્રેજ પુસ્તક 'અન્ડે વિસ લાસ્ટ'નો અનુવાદ. બે તે પુસ્તકમાં પોતાના ચનની બધી વાત સંદર કાવ્યમય લાખામાં અને ધણ જ સંક્ષેપમાં લખાઈ હતી તો બાપુને તે પોતાના મૌલિક પુસ્તક તરીકે દુનિયા સામે બધી ભેટીએ એવા મોહ નહોતો.

૪. બાપુની ત્રીજી રચના ગણીની કામમ 'અતાસક્રિયેયમ.'

૫. અને ચોથી 'ગીતાબોધ', જે ગીતા તેમને માટે હમેશાં જીવનની દીવદાંડી રૂપ નીવડી હતી, તે જૂની સંસ્કૃત લાખામાં પૂરાયેલી રહે એ તેમનાથી સહન થયું નહિ. સરળ યુગવર્તીમાં તે ખેલો, મણકો,

અને હરિજનો પાસે તેમણે તે રજૂ કરી. આ વાપાનતર સરળ ઇત્તા પ્રાચીન વિચારની છાયા હોવાથી જોઈએ, વંશોને શક્તોને માટે પૂરતું સરળ નથી એમ બોધે પોતે 'ગીતાગોષ્ઠ' પુસ્તિકા આપી.

૫ બાપુની પાંચમી રચના તેમની 'આત્મકથા.' ખીલુ પુસ્તિકાઓ કરતાં આ પુસ્તક લાંબું થયું છે. પણ બાપુએ તેમાં જૂહાવનગર, સમજાવનગરમાં તેમ જ બહેર રાજકારી જીવનમાં કયેલા સત્યના પ્રયોગો સમાવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જોના જ એક અંગે રૂપ ૬ જુદું પુસ્તક તેમણે લખ્યું તે છે 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ.' સત્યાગ્રહ, જે તેમની આ સંસારનાં સર્વ કુષો અને અન્યાયો સામેની લડતની એક અવનવી શોધ હતી અને જે તેમણે સારી રીતે અખતર કરી અજવાળી બોધે હતી, તેનું સર્વાંગી સ્વરૂપ આ પુસ્તકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

૭ એ જ સત્યાગ્રહીનું 'સવિનયભંગ'નું સ્વરૂપ અમેરિકાના મહાન સત્યાગ્રહી બહેન થોરોએ નાના સરખા અંગ્રેજ નિષંગ 'ડચ્ડી' એક સિવિલ ડિસઓબિડિયન્સ' રૂપે પ્રગટ કર્યું હતું, પોતાના આ સંબંધી વિચારો ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત કરે છે એ બોધે બાપુએ પોતાના સ્વહસ્તે તેનું લાખાનતર કરી 'સવિનયભંગની ફરજ' એવા નામે પ્રકાશિત કર્યું છે. બેકે આ નામો દૂઝા નિષંગ સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે ગણાયો નથી, છતાં તેને બાપુનું પુસ્તક જ ગણ્યું બોધે છે. તે વગર તેમણે આપેલા જીવનવ્યાપી સંદેશમાં એક કદી ખૂટતી રહી બધ છે.

૮ બાપુની આઠમી અમર રચના છે 'મારા જ્ઞાના અનુભવો.' બે એક સ્વમાની માનવ માટે સત્યાગ્રહ એ ધર્મ છે, અને તે ધર્મનું પાલન કરતાં જ્ઞાનાના એ તેને માટે અનિવાર્ય છે, તો તે કેમ ભોગવવી એ વિશે બાપુનો સંદેશ તેણે સાંભળી લેવો આવશ્યક છે.

૯ બાપુની નવમી અમર રચના છે તેમના 'તેરવિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમો.' જેને માટે તેમનો દાવો હતો કે બે આ કાર્યક્રમોનો પૂરા મન-વચન-કાયાથી અમલ કરવામાં આવે તો લડતનો ઉચ્ચ કાર્યક્રમ કરવાની જરૂર ન રહે. અંદરનું સ્વરાજ્યનું ખીજ પરિપક્વ થતાં ઉપરનું ગુસ્તામીનું કાચું આપોઆપ ખરી પડે.

૧૦ બાપુની દસમી અમર રચના છે 'ગામડાંમાં જઈને શું કરીશું?' જમાનાઓની શુદ્ધામીને લીધે આપણી પ્રાચીન પ્રભાના શરીરમાં ગંદા રોગો, જડ વહેમો, કામ માટેની યજ્ઞ અને ઉચ્ચ નીચ ભેદ રૂપી રોગો ધર કરી ગયા છે. તેનું નિવારણ બાપુએ આ પુસ્તિકામાં બતાવ્યું છે.

આ રીતે સામાજિક રોગોથી મુક્ત થવા છતાં દરેક બાપુ પોતાના શરીરને પણ સાચું, નરહું, રોગમુક્ત અને સેવાક્ષમ રાખ્યું અને તે માંડું પડે ત્યારે પ્રભુશક્તિ રાખી ગભરાતું નહિ એ જરૂરી છે. તેથી બાપુએ :

૧૧ પોતાના અનુભવનો અર્થ તેમની અગિયારમી અમર રચના 'આરોગ્યની કૃત્રી' માં આપ્યો છે.

બાપુ બોધ્યા માનવધર્મનાં સર્વ અંગો ઉપરની અમર પુસ્તિકાઓમાં સમાઈ ગયાં છે. પણ તે બધું ઐહિક અને ભૌતિક જીવનને લખ્યું જ છે. તેને આધ્યાત્મિક પાંચો હોય, આસ્તિકતા અને પ્રભુભક્તિનો પ્રાપ્ત તેમાં આવે તો જ બાપુનો સંદેશ પૂર્ણ થાય. બેકે

'અનાસક્તિ યોગ' માંથી તેનું લખ્યું પૂરતું મળી રહે નમ છે, જ્યાં ને શંક પ્રાચીન અને ચારણી શ્રેણીમાં પોતાનો સંદેશ આપે છે, વળી તેની હલવાની પદ્ધતિ પણ કાવ્યમય અને નાટકી છે. બાપુએ પોતાનો આશ્રમધર્મનો આધ્યાત્મિક સંદેશ ચાલુ મુનની વાપા અને શ્રેણીમાં આપવાની જરૂર જ હતી.

૧૨ તે તેમણે પોતાની અઠારમી ચારમી પ્રક્રિયા 'વ્રત વિચાર' અથવા 'મંગળ-અલાત'માં આપ્યો છે. અત્યંત 'આશ્રમબળવાદિ' એ બેકે બાપુનું સીધું લેખન કે સંપાદન નથી, પણ ખરે શાસ્ત્રીની તે રચના પાછળ પ્રેરણા તો તેમની જ હતી. આ સુરેન્દ્રસીંહ-મોરાર્જી-રવીન્દ્રનાં ઉત્કટ ભાવિના બહારાગે એ બાપુની સમગ્ર રચનાનાં ઉપર મેડુ રૂપે વિરાજે છે. પુસ્તકાલય માસિકના સૌજન્યથી

૮ અમર બાળમિત્ર

શુભરાતમાં અમર નામ મૂકી જવા જેવું કામ કરી જનારાઓમાં ગિજુભાઈની ગણવટી થશે.

એ અર્થમાં નહિ કે તેમની પાછળ કૃત્રિમ સ્મારણ કરવામાં આવશે, પણ એ અર્થમાં કે એમણે બાળકો માટે જે સહાનુભૂતિ અને આદરનું વાતાવરણ પેદા કર્યું છે તે શુભરાતની હદમાંથી હવે કદી ખસવાનું નથી.

ગિજુભાઈએ ઘણાં ઘણાંનાં જીવન બાળસેવાના રંગથી રંગ્યાં છે. પણ ગિજુભાઈની ગેરહાજરીમાં પણ ઉપર બહુવેલ વાતાવરણ નિત્ય નવાં બાળસેવા અને સેવિકાઓને રંગ લગાડતું રહેશે. ઘણાં બાળકોને સ્મારણ છે, અને હુલાવે કુલાવે છે તો ઘણાં. ગિજુભાઈની બાળસેવા એ જુદી જ વસ્તુ હતી. સ્મારણ બાળક નળણું અને ખૂંધું બને છે. ગિજુભાઈના શાસ્ત્રીય પ્રેરના પ્રતાપે બાળકોનો આત્મા વિકાસ પામતો એવી મારા ઉપર છાપ પડી છે. ગિજુભાઈ એક અદ્ભુત કલાકાર થઈ ગયા, એમની નક્કલ કરવી ખરેખર ઘણી જ કઠણ છે. એમની બાળવ્રતશિખાંથી બાળકને વાર્તા કહેવી કે એમનાં ગીતોમાંથી ગીતો મવાવવાં કે એમની જેમ બાળમંદિરમાં સાંતિની રમત રમડવી, એ બધું ઉપરથી લાગે છે તેટલું સહજ સાધ્ય નથી અને ઘણા પ્રયત્નો નક્કી લાગ્યા વિના રહેતા નથી.

એનું કારણ છે. ગિજુભાઈ બાળકો સાથે બેઠા કરતાં બેઠામાં આવતા તે બધાની પાછળ તેમના મનમાં એક ગંભીરજીવન સાધના હતી. બાળક માટે એક જીવનની સહાનુભૂતિ પ્રગટાવી છે, તેના વિકાસને રૂબરૂમાં પડે તોડવાં છે. એ વિચાર તેમની પ્રયેક ક્રિયામાં અને જીવનમાં હાજર હતા. તેથી તેમના મુખમાં 'હોકરું' ગીત, ઉપનિષદના કાવ્યસમૂહ બની જતું અને સુપ્રકટનો રાજ ક્રાઈ રામાયણ મહાભારતની કથા સમેા બની જતો.

આ મારાં વાક્યો લાંબે સ્વરૂપે હશે. હું તેનો રદિયો એતિહાસિક પુરાવાઓથી નહિ આપી શકું પણ બાળકોના આત્મામાંથી સ્ફુરતી જાગરો ગિજુભાઈ પ્રગટાવી શકતા તે મેં જોયું છે. અને તેથી એ પ્રકારનું વર્ણન મેં કર્યું છે.

હું ફરી મારી શક્ત પ્રગટ કરું છું કે બાળમિત્ર ગિજુભાઈનું કામ અમર રહેવાનું છે.

૯ બાલમંદિરનો પ્રસંગ

ભાવનગર વિલાસને મારી પાસે મારા જીવનનો સૌથી ઉત્તમ ઝેરણા પ્રસંગ માગ્યો છે.

આપો એક પ્રસંગ જે આ છઠ્ઠીએ મારી આંખ સામે ચડી આવ્યો છે તે અહીં આપું છું.

ધણું વર્ષ પહેલાની વાત છે. હું ચાંપીજીના સાબરમતી આશ્રમમાં બાળશિક્ષક અને ગ્રંથપતિ તરીકે નવો નવો જ કામ કરતો ચલ્યો હતો. તે દિવસોમાં ક્યારેક ભાવનગરથી ગિજુભાઈ અમારા આશ્રમમાં આવેલા. તેમનું બોલવું મને દુનિયા કરતાં બહુ જીવંત અને 'જીવંત' તે પછી હું પણ ભાવનગર તેમનું બાળમંદિર જોવા ગયો અને પછી તે આ રીતે બાલમંદિર જોવા જવાના પ્રસંગો વખતોવખત આવવા લાગ્યા.

ગિજુભાઈનું આ બાલમંદિર જોવું એ મારા જીવનનો એક અનેક પ્રસંગ હતો. પ્રથમ તો આ બાલમંદિર એક ટેકરીની ટોચ ઉપર આવ્યું હતું. એ જોઈ બાંધનારને મેં મારા મનથી ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ આપ્યા. મંદિરના એક આડકામાં બાળકો દાંડિયા રમતા હતા અને ગિજુભાઈ બાળકોની સાથે રમી રહ્યા હતા તે જોતાં શિક્ષકો અને બાળકો વચ્ચેની ગાંઠ કેવી હોતી જોઈએ તેની મને જેક બેસી ગઈ. તે સમયના મારે શાસ્ત્ર અથવા વાંચવાની જરૂર પડી નથી.

ત્યાર પછી હું તે આખા બાલમંદિરમાં ફર્યો. ત્યાંનાં સાહિત્યનું ધોમે ધોમે અવલોકન કરવા લાગ્યો. એ જુદું મને અદ્ભુત અને રોમાંચક વાત હતી. જે બાળકને જે સાહિત્ય લેવાનું મન થાય તે રોકરોક વિના લેતા હતાં અને ઠીક ઠીક એકદવાનથી તેના ઉપર કામ કરતાં હતાં.

મારા જીવનના એ આરંભના દિવસોમાં આ પ્રસંગ મારે માટે અત્યંત દીપ્તિ હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં મેં મારી લાગણીના બિહાર એક ગીત રૂપે ઉતારી ગિજુભાઈને આપી દઈ હતી :

બાલ મંદિરિયું બાલમંદિરિયું,
અમારું સુંદર સોદામ,
વહાલુ મારું બાલમંદિરિયું !
વગેરે

૧૦ બાળકને મિલકાવો નહિ

શિક્ષકો, વડીલો અને મામાપો ભ્યારે ભ્યારે વિવિધ પ્રસંગે, વિવિધ રીતે બાળકોને મિલકાવે છે, ત્યારે તેઓ તો ગમત કરતા હોય એમ સમજી મિલકાવે છે. આપણે બાળકોને ગમત ખાતર મિલકાવતા હોઈએ છીએ ત્યારે બાળક તો આપણી વાતને સાંભળી જ નથી લેતું હોય છે. ગિજુભાઈએ તેથી જ કહ્યું છે કે બાળકને મિલકાવો ત્યારે તેની છાતી ઉપર હાથ મૂકી જોવા. આપણી ધાર્મિકમંડીની બાળકોના જીવન ઉપર જે અસરો પડે છે તે જો આપણે સમજી જઈએ તો આપણે તેમ કરતાં અટકીશું. આપણે ખરેખર બાળકના દુઃખનું નથી, પરંતુ અજ્ઞાનતાના કારણે બાળક પર પ્રેમ કેવી રીતે દર્શાવવો એની આપણને સમજણ નથી. તેથી આપણે બીક બતાવીએ છીએ.

હવે તો કેટલાક દેશોમાં સરકારને પણ એવું સમજઈ ગયું છે કે સામાન્યને બાળકના ઉછેરની સમજણ બરાબર હોતી નથી, તેથી બાળકોને કામ સમજણવાળી નર્સો પાસે કરાવે છે એવી નસોને બાળકની ભંતભંતની મુશ્કેલીઓની સમજણ હોય છે. બાળશિક્ષકોમાં તે નિષ્ણત હોય છે. પરંતુ આ કોઈ સારો ઉપાય નથી. આતાઓને બાળશિક્ષકની ઝીણવટની અગર પકડી ન હોય તો તેમને શિક્ષક આપીને કામ આપવું જોઈએ. માતામાં કાન આવશે તો તે બાળકને જોડું જોડું મિલકાવશે નહિ અને બીજાઓને મિલકાવવા દેશે નહિ. ગિજુભાઈ સમજાવે છે કે બાળકને બીકની વાતો સાંભળી જ લાગે છે. એ તો સાંભળી જ લે છે કે સિપાઈ પકડી જશે, પકાણું મોરણમાં ઘાલીને લઈ જશે, ઉઠર કરશે, બિલાડી કરશે વગેરે. આ બીકની બાળક ઉપર તે ભયંકર અસરો પડે છે તે સમજઈ નય તો બાળક રડતું હોય તો ભયંકર કારણો શોધવા પ્રયત્ન કરીશું, પરંતુ બીક આપીને બાળકને છાતું ન રાખીએ.

બીકથી બાળકનું અસ્વસ્થતા થાય છે. તેમ જ તેમ કરીને તમારા પ્રેમપાત્રને હેરાન કરો છો. આપણે ભગવાન, સ્વર્ગ કે નહીં જોયાં નથી તેમ છતાં તેની પણ બીક બાળકોને બતાવીએ છીએ. પરંતુ બાળક ૯-૧૦ વર્ષનું થતાં તેને અગર પકડી નય છે. ત્યાર પછી તે આપણી વાતો સાંભળ નથી પણ કુમળી વયે એના જીવનનાં પ્રારંભિક વર્ષોમાં એના મગજ ઉપર બીકના જે ગાંઠ સંસ્કારો પડી ગયા હોય છે તે ગાંઠ છૂંસાતા નથી. આગળ જતાં તે અનેક વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓથી બીક થાય છે. બાળકનું મન કઈ રીતે કામ કરે છે એની સમજણ પડી નય, બાળકના જીવનનું રહસ્ય સમજઈ નય તો આપણે એને મિલકાવવાનું જોડું કામ કરતાં અટકીશું.

૧૮ મા બાલવાલી શિબિરના પ્રારંભના પ્રવચનમાંથી

૧૧ બાળ-કેળવણી એ તો કળા-સાધના છે

બાળ-માનસનું પ્રયત્ન કરવા બેસીએ તો અધરી વસ્તુ થઈ પડે, પણ તેને સમજવાની આવડત કુદરતે આપણાં કોમળાં મૂકી છે, તેથી તે સમજવું સહેલું છે. દરેક માતા પોતાના બાળકના મનમાં આલોચના લાવે. સ્વયં જીતે સમજી જ નય છે. ઈશ્વરની ચોક્કસતા એવું નથી કે એક જીતે મનોવિજ્ઞાનની વિદ્યામાં પારંગતની કોઈ મેળવે ત્યાર પછી જ તેને માતૃત્વ મળે !

પશ્ચિમના બાલશિક્ષકોએ અક્ષર-શિક્ષણ અને ગણિત શીખવવાની જાહેર ઉતાવળ કરી છે. ભ્યારે તેમની ઉંમર આ વિષયો શીખવા જેવડી થાય ત્યારે આપણી જૂની મોંપાટ ને ચાંકની રીત કરતાં મોંપાટની રીતે શોધેલી કામ-કામગીરી અક્ષરો અને ગણિત શીખવવાની પદ્ધતિ ઘણી સારી. સાચી અને સાચી છે એમાં શક નથી. પણ બાળક અહીં કે જ્યાં વર્ષની ઉંમરે બાલવાડીમાં આવે છે અને ૭ સાત વર્ષે તે બાલવાડી છોડે છે ત્યાં કુદીની ઉંમર અક્ષર અને ગણિત શીખવા જેવડી નથી. બાળકનું અવલોકન સહાનુભૂતિથી કરશે તો તેમને બાલશિક્ષકોને આ પોતાની મેળે સમજશે. તે મારે દલીલો કરવાપણું હોતું ન જોઈએ.

તે કાળી ઉંમરે તમે અક્ષર અને ગણિત શીખવવાનો આગ્રહ રાખશો તો કેટલાંક બાળકો તે પણ ઝીલી લેશે, પણ એ ઉંમરે પ્રાપ્ત કરી લેવા જેવી અનેક કળાઓ અને વિદ્યાઓ માટે તેમની વંદા કરાઈ જશે.

મનુષ્યબાળનું જીવન ઘણું અવકાશરહિત અને ગૂંચવણભર્યું છે. જન્મે ત્યારથી તે ઘણી ઘણી કળાઓ શીખવા માટે છે ત્યારે તે મનુષ્યબાળ તરીકે તૈયાર થાય છે. એક ગિલાડીનું બચ્ચું ૫-૭ દિવસમાં તેના જીવનની ઘણીખરી કળાઓ શીખી ભણે છે, માતા ગિલાડી તેને શીખવી શકે છે. પણ મનુષ્યબાળની તાલીમ એટલી ટૂંકી ન હોઈ શકે. તેને પકડતાં શીખવું પડે છે, ચાલતાં શીખવું પડે છે, બોલતાં શીખવું પડે છે, અને બોલવામાં ભત્રાંભત્રનાં અલંકારો અને ભાષા પણ બાણી લેવા પડે છે. આપણે કપડાંઓ અને ફેશનો ઊભી કરી છે તે બાણી લેવી પડે છે. વળી, આપણે માણસોએ તો સમાજને બાંધ્યા છે, ગામો વસાવ્યાં છે, રાજ્યો સ્થાપ્યાં છે, ધર્મો કાઢ્યા છે. વધારામાં આપણે જીભથી બોલીને સતોષ સાચા નથી, હાથ વડે પણ બોલવાની અધરી કળા કાઢી છે—(અવખાની), અને કાને સાંભળીને સતોષ ન માનતાં આંખથી પણ સાંભળવાની કળા ખીલવી છે—(વાંચવાની) !

આવા અત્યંત અદ્ભુત અને ગૂંચવાડિયા મનુષ્ય જીવનની તૈયારી બાળકો કરી રહ્યાં છે. આપણી નિંદાઓ અને વર્ષો સલાવવાની વાટ ભેંતાં બેસે તો તે તેઓ રખડી જ ભણે ! કાઠી માતાઓ ભલે ભણેલી ન હોય તોપણ બાળકોને ત્યારે શું કરવું છે તે સમજી ભણે છે. તેમને સદૃશ્ય થવામાં તેને રસ પડે છે.

આમ બાળકોને શક્યઆતનાં વર્ષોમાં કેટલું બધું શીખી લેવાનું છે ! તેમાં આઠા આધીને આપણે પામની નહિ એવી કૃત્રિમ વિદ્યાઓ—વાંચવા-લખવા જેવી—તેમાં તેને ખેંચવાં થોડાં નથી. બાલશિક્ષકો પાસે એક ખાસ વાત કહેવાનું મન થાય છે. આટલું તો આપ બાણી જ છે કે બાળકો સાથે બાળક થઈ શકે તે જ સાચો શિક્ષક બની શકે છે. તેમાં મોટા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષકો કરતાં બાળશિક્ષકોને આ સિદ્ધાંત વધારે લાગુ પડે છે. પણ બાળક સાથે બાળક જેવી રીતે વાતવું તે સમજવાની જરૂર છે. તેમના જેવું કાલું કાલું બોલવું એટલાથી તેમ થવાનું નથી. બાળકો મનમાં જેવા વિચારો અને ભાવો યાદે છે તે પ્રમાણે બૂરો પાડીને ઉદ્ગારો કાઢે છે, ઊંડીને ઊભા થઈ ભણે છે અને કોડવા લાગે છે. આપણે બાલશિક્ષકોએ પણ બાળકોમાં લાગી ભણે તેવું વર્તન રાખવું પડશે. આપણે કાલાંકરમાં થઈને બેસી રહેવું, અને ચીખી ચીખીને અને હળવે હળવે બોલવું એ નહિ થાય. આમ બાળક જેવું વર્તવા જરૂર છે. આપણું તો આપણું લાંબાં લમણાં લૂકાં આડાં આવશે. આપણાં કપડાં જે-તેમને-લેડીને લાખકનાં છે. કાલાંકરમાં થઈને બેસી રહેવાને અને રોક ચારી ચાલવા માટે જ તે બનાવેલાં છે. તે બાલશિક્ષકને અને કોઈ પણ શિક્ષકને કામનાં નથી. બાળકો સાથે કોડવા, રમવા અને કામ કરવામાં તે કેટલાં બધાં આડાં આવે છે એટલું જ નહિ તેવાં કપડાંમાં સ્થભેલાં આપણને જુએ છે તથા બાળકો કરી જતાં હોય તો પણ નવાઈ જેવું વર્તવા. તથા તમને બાલશિક્ષકોને મારી ખાસ લલાચણુ છે કે ને બાળક સાથે બાળક થવામાં તમે માનતા હો તો ચાલુ કપડાંના ઉદરામાં સારી પેટે ફેરફાર કરવો પડશે. જેવો ફેરફાર કરવો તે હું કહીશ નહિ, તમારી મેળે તે વિચારી લો.

બાળશિક્ષકોના કૌશલમાં ચિત્તુભઈ, તારાબહેન મોહક જેવાં પ્રણાણી ફેગવણીકરોની બારી હમેશાં બરી રહેવી એટલું, જેઓ આ ક્ષેત્રમાં પોતાના મનુષ્યોના આધારે નિત્ય નવાં સંશોધનો કરતાં, સામાન્ય

રીતે બાલશિક્ષકોના કામમાં તરફી બહેનો અને લાઈઓ જ આવશે, અને એ થોડા જ છે, છતાં આ વિષયની સરસમજવાળા વિદ્વાનો પણ પોતાની સ્વયંસ્ફૂર્તિથી સારી સમજમાં આ કાર્યને પોતાનું જીવન આપણે કરશે તો જ બાલશિક્ષકો એક ધરેની વસ્તુ બની જતી બનશે અને તેમાં નિત્ય સુનતા રહી શકશે. થાવનચરમાં મળેલ બાલશિક્ષક સુવર્ણ મહોત્સવમાં

૧૨ બાલસેવા

બાળકોને પ્રેમ કરીને મોડું કરવાનું છે—૫૪વીને નહિ. બાણીની સત્ય-અહિંસાની વાતનો બાલવાડીઓ માટે એવો અર્થ છે કે બાળકો પ્રત્યે અમે ગેરવર્તાવ કરીએ છીએ, તે હવે નહિ કરીએ એવા અમે સંકલ્પ કરીએ છીએ. આને એમનો આત્મા બાળકો વિશે ભગત થયો છે તો હવે પછી મનુષ્ય—હજીવતિએ વિશે પણ ભગત થશે. તેમને પણ ત્રાસ આપીને ક્રમ કરાવીશું નહિ, એવો સંકલ્પ તેઓ જરૂર કરશે, એવો મને વિશ્વાસ બંધાય છે. આમ એકદમ મોટાંઓનું વર્તન નાનાંઓ માટે સુધરવું ભણે છે એમ લાગે છે. મોટા લોકોને બાણી પસંદા થવા લાગ્યો છે કે પોતે વર્ષોથી બાળકો પ્રત્યે સારી રીતે વર્ત્યાં નથી બલકે સરસભરેલું વર્તન હતું છે.

આપણી કંઠી રીતો

એક પરદેશીએ હિંદુસ્તાનમાં આવીને બાળકો સાથેની આપણી કંઠી ચોણો એટલે પોતાના એક લેખમાં આપણી રીકા કરી હતી. તેમણે લખ્યું કે હિન્દુસ્તાનમાં બાળકોને રમાડવાની રીત કંઈ જુદી જ દેખાય છે ! પ્રેમ કરવાની રીત પણ કંઈકે દેખાય છે. ને દેશમાં કૃષ્ણ ભગવાને બાળસ્વરૂપે પૂજવામાં આવે છે તે દેશમાં બાળકોને આપવાની આવી કંઈકે રીતો કેમ આવી હશે ? નાનાં બાળકને કંઈકે રમાડવાનું હોય ત્યારે વસ્તુ ધરે છે. બાળક પકડવા આવે એટલે વસ્તુ પાછી ખેંચી લે અને એમ વારંવાર કરીને બાળકને હેરાન હેરાન કરી મૂકે છે. બાળકને ગલગલિયાં કરવાની પણ લોકોને ટેવ છે. તે એકાદ વખત આવે, પણ ઉપરાઉપરી એમ કરવું એ તો થાપક મારવા કરતાં પણ ભયંકર રીત છે, એકાદ મારવા કરતાં બધું જરૂર છે. બાળકને રમાડવાની આ કાંઈ રીત છે બાળક પ્રસન્નતા અનુભવે એવી રીત હોવી એટલું એ કાંઈ પ્લાસ્ટીકનું રમકડું છે કે એના પેટમાં ગોઠો મારો એટલે ‘ચુ’ બોલે ! ક્યારેક બાળકને ઊછાળી ઊછાળીને પણ રમાડતા હોય છે, એ કાંઈ રમાડવાની રીત કહેવાય ?

ગાડીમાં એક માતાએ બાળકને મસ્કરીમાં કહ્યું કે મારીએથી ફેંધી દઈ ? અને ખરેખર તે માતાએ તેને પકડીને ગારીની બહાર પણ લટકાવ્યું ! આવી ગમત જેવી ભયંકર કહેવાય ! બાળકના મનમાં એ પ્રસંગે કેવો ભયંકર પ્રાસંગો પડ્યો હશે ? આમ આપણી બાળકને રમાડવાની રીતો કેટલી બધી દુર છે—ધાતપ્રો છે. બાળકો માટે દલ્દરમાં તો પ્રેમ ભર્યો છે, બતાવતાં આપણને આવડતું નહિ.

કેટલીક માતાઓ બાળકોને ચૂપ રાખવા અથવા કરાવવા પાવાની બીક બતાવે છે. માતાઓને આ પણ એક આદત પડી ગઈ છે. તેને મન તો એ અભક લાગે છે, પણ નાનાં બાળકો આ ગમત છે એવું સમજી શકતાં નથી. બાળક સગવડો કે બાધો એટલી ભયંકર પ્રાણી ! સમુ સંતોને પૂન્ય ગણતા બાળકને શીખવવું

નેહ્યું, તેને બદલે તેમને ભયંકર માનતા શીખવ્યું એ કેટલું ખોટું છે? આમ તે કાંઈ થતું હતું? બાળક નાનું છે એટલે એને નકામા ધમકાવીએ, કરાવીએ થાપડ મારી દઈએ આવું તે કાંઈ થતું હોય? બાળકના વાળ જોળતી વેળા પછી માતા તેને બે આંટીમાં દબાવીને પકડી રાખે અને વાળ ઝેરે, વાળ તુટી પછી બધા અને ઉપરથી ધમકા મારે! આમ તે કાંઈ કરતું હતું? પાછી કહે કે હું તો 'મા' છું, હું તો પ્રેમથી મારું છું. કોઈ પણ સમજી શકશે કે એ મા આવું કરે તો કાંઈ થતી હતી? પ્રેમપૂર્વક નવાની નથી થતી, સગી મા કહેવાય પણ ધમકા માર્યાં સિવાય નવાની નથી થતી. અને ધમકા મારવા છતાં બાળકના શરીર ઉપર મેલ તો રહી જ નથી છે!

માથી માતાનાં બસણ, સાથી બાલશિક્ષકનાં બસણ

હવે બાલશિક્ષકાએને ચેતવણી આપીશ, તેમણે જે વાતવું ધ્યાન રાખવા જેવું છે; પોતાના બાળક ઉપર અત્યંત પ્રેમ હોવાએ એ કુદરતી છે, પરંતુ પાઠોશીનાં બાળકો ઉપર પણ પ્રેમપૂર્વક પ્રેમ કરશે નેહ્યું. બાલશિક્ષિકા એ બાળકવાળી માતા હતી તે તેની શિક્ષિકા તરીકેની લાયકાત વધે છે, પણ બીજી તરફથી નેહ્યું છે તો થતે પછી છે. બાળકને મેલવા વગેરેનું આવડતું નથી. બાળકને બે વસ્તુ આવડે છે: રાજી થાય તો હસવું અને મારાજી થાય તો રસવું. તે હજી ભાષા શીખ્યું નથી; છતાં માતાના અતરસાં પ્રેમ અને માયા હોવાથી બાળકના મનમાં શું છે તેની તેને વહેલી શિક્ષિકા તરીકેની લાયકાત વધે છે, પણ બીજી તરફથી નેહ્યું છે તે બીજાનાં બાળકોને પણ સમજી શકે એમ માની શકાય. એટલે બાલશિક્ષિકાનાં બાળકો રડતાં હોય તો બાળકવાળી બાલશિક્ષિકા તેમનાં મનનું કારણ વહેલું સમજી શકશે. સામાન્ય રીતે તે લોકો બાળક રડે ત્યારે કં તો તેના મોઢામાં મીઠું મીઠું ઘાસે છે કે કં તો તેને ધમકા મારે છે, પણ તે તેની ભાષામાં શું કહેવા માગે છે તે સમજીને તેને મદદરૂપ થતું એ આપણે ધન્ય છે, તમારામાંથી જેઓ માતાઓ હશે તે બહેનો સારી શિક્ષિકાઓ છે, કારણ કે બાળકને સમજી જવાની તમારામાં કુદરતી ઝૂક છે; પણ તમે યોદી શિક્ષિકાઓ નીકળો એવા પણ ભય છે, પોતાનાં બાળકો માટે વધારે લાગણી અને બીજાનાં બાળકો માટે એકી લાગણી, એટલું જ નહિ, કંઈક ઈર્ષ્યા પણ ખરી! આવેલા માતાનો સ્વભાવ હોય છે. તમારે તે કુદરતી સ્વભાવને છતી બાલસેવાનાં કામમાં બંધા બાળકો માટે સરખી લાગણી જોળવી નેહ્યું. એટલું જ નહિ ગરીબ સાંભાળનાં બાળકો માટે તો તમારે ખાસ લાગણી જોળવણી નેહ્યું. તેને માટે વધારે પ્રેમ થવા નેહ્યું. આ પ્રેમ છુદ્ધિપૂર્વક જોળવશે નેહ્યું. પોતાનાં બાળકો માટે કુદરતી પ્રેમ છે. પોતાનાં બાળકો માટે કરવું એ માયા છે, ગરીબ બાળકો માટે કરવું તે ધર્મ છે. આપણાં દિવને સમગળની પટાવીને આપણે તેનાં બાળકો ઉપર પ્રેમ કરીએ છીએ. બાળકવાળી માતા બાલશિક્ષિકા હોય તો તેને પોતાના બાળક તરફ કુદરતી રીતે લક્ષ્ય વધારે રહેશે, તે વખતે ધર્મ યાદ કરવો. છુદ્ધિપૂર્વક પોતાની ભાત ઉપર કાળૂ લાવી તેમ કરવું. ગરીબનાં બાળકોની ખાસ સેવા કરો. વિચિત્રવાળાની મા તો કંઈક નવરી પડે છે અને પોતાનાં બાળકોની સેવા કરી શકે છે. બપોરે મજૂર કે દુળખા, હરિજન, લાંબી નેવા દલિતવર્ગના

લોકોને તો જ્ઞાન નથી અને જ્ઞાન થાય તો તેની પાસે સમય નથી, આવડત નથી. તો તેમનાં બાળકોની તમારે શિક્ષિકાબહેનોએ ખાસ સેવા કરવી.

તમે બહેનો બાલવાડીનું કામ કરશો ત્યારે એમ ન સમજવું કે અમે તો કરી કરીએ છીએ. આપણે તો સેવા કરીએ છીએ એમ સમજવું. બાલસેવા કરતાં તમારી પોતાની પોતાની પણ ઉત્તિ થશે. બાળકોનું કરતાં કરતાં ગરીબ માટે સેવા કરવાની પણ વૃત્તિ થશે, તમારું હૃદય મોટું થશે. એમાં જ સાચી ઉન્નતિ રહેલી છે.

‘સાંધીવન’માંથી સાબાર

૧૩ ભૂખે મરીશું, પણ શ્રમ નહિ કરીએ

અહીં આ સંમેલનમાં આપણે સહુ ભેગા થયા છીએ, તે મોટે ભાગે જમીનના પ્રજા થયે જોગ સર્વધવાળા છીએ. મને થયું કે જેમને જમીન વારસામાં મળી છે, જેઓ કાચદાંથી કે કાચદાના ભંગથી ઓછાવતી જમીનના માલિક છે, એમને જ આ વિનોબાજીની શ્રામદાનની વાત લાગી પડશે કે આપણા જેવાએનેય લાગી પડશે? વકીલ, ડોક્ટર, શિક્ષક, વિદ્યાર્થી વગેરેનેય આ ક્રાંતિની વાતો સાથે કાંઈ સર્ગવં બરો કે નહિ? મને તો લાગે છે કે આ વાત આપણેને સહુને એકસરખી લાગી પડે છે.

હું ભેગા જ કરું છું કે એટલવર્ગમાંથી બધા સુધી ચાલે ત્યાં સુધી શ્રમ બીજા પાસે જ કરાવે, આદિવાસીઓમાં પણ ને’ નેહ્યું છે કે બધાં સુધી શ્રમનું કામ બીજા ઉપર નાખી શકતું હોય ત્યાં સુધી પોતે નહિ કરે, ફક્કો અને પાતરાં વાળાને ધુમાડો કાઢતો હોય તો તે ક્યાં કરે. અમલું કામ તો કર લેાય તો તો કર પાસે અને નહિ તો ધરતી ઓ તો ખરી ને, તેની પાસે જ કરાવે, ન જૂટકે પોતે કમર વાળે.

પહેલાં લાગતું કે આ લોકો સારા નથી. પણ પછી થયું કે અમે પણ એવા જ છીએ. અમે શિક્ષકો ને સેવકો પણ બધાં સુધી સરીશ્રમ ટાળી શકાતા હોય, બીજા ઉપર નાખી શકાતા હોય, ત્યાં સુધી હોદિયારીપૂર્વક નાખીએ જ છીએ. આપણાં શરીરને બને તેટલું બચાવીને બીજા પર જોડે નાખવાનો જ પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તેથી આજની રિચિત ઊભી થઈ છે.

કહેવાની મલતીએ એ કે એક વાર વિનોબાજી કહે છે તેમ શ્રામદાન થઈ બધા, અને તે થશે જ, કેમ કે ધુણા ભક્તિપૂર્વક આ કામ પાછળ પડ્યા છે, અને તમારા જેવા વિદ્વાનો ને વિચારકો ટોંકો આપશે તો ધાર્મી કરતાં વહેલું થશે. પણ એ વાર શ્રામદાન થઈ ગયા પછીએ આજનાં જેવાં જ બે તડાં હશે—એક શ્રમ કરનારો, અને બીજો વહીવટ કરનારો, વ્યવસ્થા કરનારો—તો આપણી દેખનાનો નવો સમાજ કેમ રચાશે?

મને મોટી ફિકર આ છે કે આ જે બે વર્ગો પડી ગયા છે, તે બંને કે નહિ? ખાનગી મિલકતો તો કાચદાંથી નાબૂદ કરી શકાય, પણ દુનિયાનો કોઈ પણ કાચકો આ વસ્તુને બદલી શકશે નહિ. કૂકપટના ધંધા કરીશું, ભૂખે મરીશું, પણ શ્રમ નહિ કરીએ, એવી દંટ પ્રતિજ્ઞા આપણે લોકો લઈને બેઠા છીએ! આ વસ્તુ કયાદિય બદલાશે કે નહિ? આની મને બહુ શંકા થશે છે. જમીનની અમ્લદાબદી થઈ શકે તે માનવામાં આવે છે, પણ આ નાન્યાનાં નથી આવડતું. સરીશ્રમ વખતે આપણે સહુ ખસી જવાના. એ તો

જેને લાગે કર્મમાં લખ્યું છે. તેને લાગે જ આવશે! આ વસ્તુ બદલવાનું ગાંધીજી કહેતા, વિનોબાજી પણ કહે છે.

માટે તમે ગમે તે હો, પણ દિવસમાં બે-ત્રણ કલાક શરીરશ્રમ કરજો જ. શરીરને તંદુરસ્ત રાખવા તો તેની જરૂર છે જ, પણ સમજીને સમધારણ રાખવા માટે તેની જરૂર છે. તો, આ જે આમદાનનો વિચાર છે, તેની સાથે જમનિહાને પ્રચાર પણ નહિ કરીએ તો આમદાનની વાતો જાહેરા કાન પર પડવાની છે. મિલકતની વ્યવસ્થા બદલવા પાછળ પડ્યા છીએ, પણ સાથેસાથ આ શરીરશ્રમ ટાળવાની ધર કરી ગયેલ ખેડી વૃત્તિને જલ્દવાની જરૂર છે. ધરમાં બેરી પર બધા કામ નાખી દેવા, તેના કરતાં એનું આડું કામ તમે કરો, તો તમારાં આ બધાં કામોમાં એનીયે મદદ મળશે. અમદાવાદ, ૧૮-૮-૬૮ આમદાન સંમેલનમાં આપેલા બાવણમાંથી

૧૪ બાપુના ‘અંધ અનુયાયી’.

કોણ અંધ અને કોણ દેખતા ?

કૌંસિસની મહાસંમિતિની એક બેઠકમાં ગાંધીજીના હિંદુ-યુસ્તિશ્રમ એકતાના સિદ્ધાંત વિશે ઘણા નેતાઓએ અશ્વકાનાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં. સરદારને વારો આવતાં તેમણે જાહેર ક્યું : ‘મને તો તમે સૌ એમને અંધ અનુયાયી કહેા છો જ, તે પ્રમાણે હું અંધ અનુયાયી જ રહેવાનો છું.’

સરદારે પોતાના જીવનમાં અનેક પ્રસંગે જે વર્તન ક્યું છે તે વિશે એમના સાથીઓએ ગાંધીજીના ‘અંધ અનુયાયી’ કહીને મનક ઉઠાવી છે.

હરિપુરા કોંગ્રેસની ગોષ્ઠાગા

એવો એક પ્રસંગ કોંગ્રેસના હરિપુરા અધિવેશન વખતે જન્મ્યો હતો. ગાંધીજીએ કોંગ્રેસનાં અધિવેશન શહેરમાં ન કરતાં તે ગામડામાં ભરવા ઉપર એ વર્ષથી ભાર મૂકવા માંડ્યો હતો. તે રીતે ૧૯૩૮નું અધિવેશન ગુજરાતમાં હરિપુરા નામનાં નાનકડાં ગામની તાપી કિનારે આવેલી જૂનિમાં ભરાયું હતું. તેની વ્યવસ્થાને ભાર સ્વાભાવિક રીતે ગુજરાતના નેતા સરદાર વલ્લભભાઈના શિર પર હતો. આ અધિવેશન તેઓશ્રીએ હરિપુરાની ગામજૂનિમાં ભર્યું. એટલું જ નહિ, પણ શ્રામ અધિવેશન માટે ગાંધીજીની વિચારસરણી પ્રમાણે જે નેતાઓમાં કરવી ઘટે, તે બધી તેમણે આગ્રહપૂર્વક કરી. એ તમારીએમાં સોદી મુકેલ તવારી હતી—પ્રતિનિધિઓને ગામનાં દૂધ, દહીં, લી પૂરાં પાડવાની. તે તો મે ત્રણ માસ પહેલાથી કોંગ્રેસ જૂનિ ઉપર પૂરતાં ગાયેની ગૌશાળા બાંધી દે તો જ શક્ય બને તેમ હતું. સરદાર જેવા બાપુના ‘અંધ અનુયાયી’ને જાહેર કોઈ પણ ‘દેખતા અનુયાયી’ હોત તો તેણે ગાયના દૂધને ખાતર કોંગ્રેસમાં મોટી ગૌશાળા બાંધી કરવાની યોજનાને ઉઠવામાં કાઢી નાખી હોત. પરંતુ સરદારે પૂર્વ ગંભીરતા સાથે ગૌશાળાની યોજના બનાવી. તેમણે બેત્રણ માસ પહેલેથી કોંગ્રેસ જૂનિમાંથી ગુજરાતની દોષ્ટ ગણાતી એવી ૨૦૦ ગાયો હરિપુરાની જૂનિ ઉપર ઉતારી. એ ગૌશાળાના સંચાલન માટે ગાંધીજીની આશ્રમ ગૌશાળાના અનુભવી નિષ્ઠાનત થી પારનેરકની એવા ગાયો લીધી. તેમણે આ ધવળ દૂધ બેત્રણ માસ સુધી રાંધી તેને ‘કરન્સ’ કરી તેના

સીલબંધ કળાઓ એકઠા કરી રાખ્યા, અને તેમાંથી બનાવેલાં નૂં દહીં વગેરે અધિવેશનના દિવસો દરમિયાન પ્રતિનિધિઓને પીરસ્થાં

ગોષ્ઠાગાની ગાયો ખેડૂતોને આપી

તે વખતે તો ગાયો ભેગી કરતાં અને તેમને હરિપુરા પહોંચાડતાં સારો એવો ખર્ચ અને તકલીફ મોગવવાં પડ્યાં. તેમ જ તે ગોષ્ઠાગાની મોચ વ્યવસ્થા માટે પારનેરકને ભેટીએ તેટલી ગોવબાંની સેના રાખી લેવાની જૂટ તમામી. બેનારા સમજાતાં હતાં કે સરદાર આ બધું ત્રણ દિવસના આપણા માટે કરી રહ્યા છે, પણ સરદારના મનમાં પહેલેથી એ બધી ગાયો કોંગ્રેસને જલસા પૂરો થયે પારડોલી પ્રદેશના ખેડૂતોનાં ઘરોમાં કાયમ માટે સ્થાપવાની યોજના હતી. તેની બાજુ એ બેનારાઓને પાછળથી જ થઈ. સરદારે પારડોલીના ખેડૂતોને પોતાની યોજના સમજાવી, તે માટે તેમને ઉત્સાહિત કર્યા અને સર્વ ગાયો ખરેખર ગામડાંના ખેડૂતોની ગમાણેમાં પહોંચી ગઈ. ‘જોકે પારડોલી તરફના ખેડૂતો આજ સુધી ચંચળ ગાયો કરતાં ભડું દૂધ અને થી આપનારી બની છુટીને ભેડો પાળવા રેવાંચેલા હતા. છતાં તેઓ બળદ તો ગમે તેટલે દૂરથી અને ગમે તેટલા ખર્ચે ચંચળ એવી કાંકરેણ આલાદના રાખવાના શોખીન હતા. તેથી તેવાં વાછરડાં હેર બેઠાં આપનાર ગાયોને તેઓએ ઘણી યુષ્ઠાથી રાખી લીધી. આજે પણ હરિપુરા વખતની ગાયોની સંતતિ ગાયેઆમમાં જોવા મળે છે.

સરદારને ગાયના દૂધનો આગ્રહ

સરદારને સ્વભાવ તત્ત, નિયમો પાળવાનો હોતો એમ ન કહેવાય છતાં આ હરિપુરા અધિવેશન પછી સરદારે પોતાના ઉપાયોમાં હમેશાં ગાયનું દૂધ વાપરવાનો આગ્રહ તત્તનિહાથી પાળ્યો છે. પોતે નાલય વડાક્રધાન રૂપે દિલ્લીવાસી થયા ત્યાં પણ તેમનું એ તત્ત અજડપણે ચાલુ હતું.

સરદારનું આ બધું વર્તન સિદ્ધ કરે છે કે જોકે તેમને અનેક લોકો-એ ‘અંધ અનુયાયી’ કહીને તેમની મનક ઉઠાવી છે છતાં આખરે તેઓ ‘દેખતા અનુયાયી’ જ હતા, અને તેમની મનક ઉઠાવનારાઓ જ આંખ વગરના હતા!

સ્વ-અંતેલું વજ્ર પહેરવાનો આગ્રહ

સરદારનું આપું જ ‘અંધ અનુયાયી’પણ એમના જીવનની ખીજ પણ અંતે નાનીમોટી માળતોમાં ભેળમાં આવતું હતું. ખાદી પહેરવી અને રેટિંગો કાંતવા—એ પણ સરદારના જીવનમાં જુદી જ રીતનું હતું. જે તેમના સાથીઓ—કોંગ્રેસ નેતાઓને ‘અંધ અનુયાયી’ નેવું જ લાગતું હતું. બીજાઓ ખાદી પહેરતા અને કોઈ કોઈ જાહેર પ્રસંગે ઘડી બે ઘડી રેટિંગો કાતી બતાવતા; પરંતુ તેમનાં લાગ્યે જ કોઈને પોતાના હાથના સતરની ખાદી પહેરવાનો આગ્રહ હતો, અને સતર નિષ્ક્રિય અને પૂરતા પ્રમાણમાં હોવા માટે તેઓમાથી લાગ્યે જ કોઈ ગંભીરપણે વખત આપતા. કોંગ્રેસના ખાદી પહેરવાના હાવાના અસરને સંતોષવા પૂરતા તેઓ સૌ ગમે ત્યાંથી ખાદી મેળવીને કે ખરીદીને પહેરતા. ત્યારે સરદારને તેમનાં કોંગ્રેસ હાઉસોમાં અને બેલખાનમાંમાં કદાચના કદાચ રેટિંગો કાંતતા બેઠેલા ઘણાને યાદ હતું. ‘તેમનું’ એ બધું સતર એમનાં પુત્રો મણિબહેન સાચવીને રાંધરી રાખતાં. તે માટે તેમને

પૂરતા પ્રમાણમાં સારી પૂણીએ મેળવીને હમેશાં પૂરી પાકવાની કાળજી રાખતા અને બને ત્યાં સુધી પોતે બંને પંજિને તૈયાર કરેલી પૂણીએ જ પૂરી પાકતી. બ્યારે સરદાર દિલ્લી ગયા અને ત્યાંના રાજકારણમાં રાતઘડાડા ફેબેસા રહેવા લાગ્યા ત્યારે પણ અછિગબેન ચીવટ રાખીને પોતે પૂરવું સુધાર કાંતી નાખતાં અને તેમાંથી ખાદી વણીથીને હમેશાં સરદારનાં વસ્ત્રો માટે તૈયાર રાખતાં અને તેને કદી કુકળ પડવા ન દેતાં.

બાપુનું ઘન અને સરદારનો આગ્રહ

આવા બાપુના ‘અંધ અનુયાયી’ હોવા છતાં અલગત તેમના આચાર અને ગાંધીજીના આચાર એક સરખા નહોતા. ગાંધીજીનું કાંતવાનું ઘડિયાળના કાંટા જેવું નિમ્નરેલું રહેતું. રોજ અમુક ક્ષણ કાંતવાનું તેઓ કદી ચૂકતા નહિ, તેમનો રૈડિયા ઉપર બેસવાનો સમય પણ મોટેભાગે અમુક વાગે થારૂં અને અમુક વાગે પૂરો થતો. શણી વાર તો પૂણી પણ પોતે પોતાના હાથે બનાવી લેતા અને સુતર પણ પોતાના હાથે ઉતારી લેતા; અને કેટલા તાર કાંતવા તે પોતાની રોજનીશીમાં એક વિધાર્થીના બેટલી ચોકસાઈથી બુલ્લા વગર તેમણે લેતા; અને આશ્રમમાં હોય ત્યારે પ્રાર્થના વખતે બીજા નધા આશ્રમવાસીઓની સાથે પોતાનું નામ બોલાવ ત્યારે પોતાના તે દિવસના તાર નોંધાવતા. ત્યારે સરદારની રીત ઉપર વલ્લુવી નથી છુટી રહેતી. બ્યારે પોતે સ્વસ્થાનમાં હોય ત્યારે સવારમાં તેઓ ધોઈને રૈડિયાનો હાથો પકડે તે બોજન માટે બોલાવે ત્યારે જ છાંડે અને પાછા પરવારીને ફરીથી હાથો પકડે તે છેક સાંજે છાંડે. અર્થાત્ બાપુ કાંતવાનું ત્રત પાળતા અને સરદાર કાંતવાનો આગ્રહ રાખતા.

મંદગીમાં બાપુના નિષ્ક્રોધ પાળે છે

ધારા એમના ‘અંધ અનુયાયી’પણાની એક ત્રીજી બાજત પણ લખવા જેવી છે. ઉંમર વધતાં સરદારને બ્યારેમાં વગેરેની કંઈ કંઈ વ્યવસ્થા થતી. તેઓની રહેણીકરણી ગાંધીજીની જેવી નિમ્નરેલું અને માપતોલવાળી તો કોઈ દિવસ નહોતી. ગાંધીજી તે વરફ એમનું ધ્યાન ઝસ પોષાત પોષતા અને તેમને બાવાપીવાના, કરવા જેવી કસરતો કરવાના અને સામાન્ય રીતે દિવસના કામકાંજો કરવાના નિયમો બતાવતા. સરદાર હસીને બાપુને બજાબ આપતા કે પતેમ રજા હંસ, અને અમે રજા કાગડા. અમે તો અમારી કાગડાની ચાલે જ ચાલી શકાયો. હંસની ચાલ ચાલવા બંધીએ તો અમારી કાગડાની ચાલ પણ જૂલી બંધીએ’ એમ કહી ગાંધીજીને હસાવતા, પણ મોંઘીના દિવસોમાં બાપુના બતાવેલા બાવાપીવાના અને કસરતના નિયમો અક્ષરજા પાલન કરતા, અને કેટલીક વાર તો તેમની બતાવેલી દવાઓ પણ આવાંહિત બાળકના બેટલી શકાયો લેતા. નામાંદિ કાંકરોના કરતાં ગાંધીજીની સસાલ વધારે શકાયો પાલન કરતા. એક વાર હું દિલ્લીના તેમના ઘેર મળવા ગયેલા ત્યારે પોતે લાણુમાં પાલખ અકારના લીલાં વગર રાંધેલાં પાંદડાં ખાતા હતા, ‘બકરાનો પોરાક ખાઈએ છીએ, એટલે હવે બકરાનો અવતાર લેવા પડશે!’ આમ પોતે પોતાના અર્જે હસી લીધું. છતાં બાપુની આદા ‘અંધ અનુયાયી થઈને’ પોતે ચીવટથી પાળી રહ્યા હતા. વર્ષો પહેલાં થોડા દિવસ પાલન વગર પડી પોતે હજીરના દરિયા કાંઠે રહેવા ગયા હતા, અને ત્યાં જબાંમાં લાંબા ખાડો ખોદાવી તેમાં સૂતા અને અતેવાસીઓ માટી નાખીને એમને દાટતા. અમુ

વે-૧-૨૬

જ માત્ર ગઢાર રહેતું અને લાંબો વખત એ રીતે પડી રહેતા અને માટીની ફંજનો લાભ પોતાના બીમાર અંગોને આપતા, તે વખતે પણ જે ઠોપલી સાથા ઉપર પણ નાખી દો. એમ કહી સાધીઓને હસાવતા! પરંતુ આવી પ્રક્રિયામાંથી કેટલેકના બીજા નેતાઓને પસાર થતા આપણે લાગે જ કદબી શકાયો! પણ સરદાર તો ‘અંધ અનુયાયી’ની પૂરી શકાયો બાપુની બતાવેલી આવી પ્રક્રિયામાંથી કેટલાક દિવસ સુધી નિમ્નરેલું પસાર થયા હતા.

આમ સરદાર બાપુના ‘અંધ અનુયાયી’ હતા પણ તે પોતાની આગવી રીતના ‘અંધ અનુયાયી’ હતા, જેમાં ‘દિખતા અનુયાયી’ પણાનાં લક્ષણો સારા પ્રમાણમાં રહેલાં હતાં.

સદાચાર નિર્માણ કેમિલ ૧૯૭૫

૧૫ ગુજરાતનાં રચનાત્મક કામો

બાપુનો કીમતી વારસો

હિંદસ્વારાજ એ જેમ આપણે બાપુ તરફથી મળેલા વારસો છે તેમ રચનાત્મક કામો પણ તેમનો જ વારસો છે. ખરેખર તો આ રચનાત્મક કામો સ્વારાજ કરતાં પણ વધારે કીમતી વારસો છે, અને હમણાં હમણાં સ્વારાજ અથવા સ્વતંત્રતામાં કંઈક મેલા રંગો ભળેલા બેઠેછો છીએ તેનું કારણ પણ વિચારતાં કમળ કરવું પડશે કે આપણે આ તેમનો રચનાત્મક કામનો વારસો તેઓની પાછળ સાચવી શક્યા નથી અને હીપાવી શક્યા નથી તે જ છે.

પછેતું રચનાત્મક કામ-રૈડિયો: તે શ્યા છે?

રચનાત્મક કામોના પ્રદર્શનમાં જેને બાપુએ સર્જનું સ્થાન આપ્યું છે તે રૈડિયો અથવા ખાદી છે. આપણે ઘેર ઘેર, ગામડે ગામડે અને નગરે નગરે હાથે કાંતવા સુતરવું હાથે વણવું કપડું-ખાદી જ પહેરીએ એ તેનો પ્રથમ અર્થ છે. પંડિત બવાહરલાલજીએ તેને સ્વારાજના સંનિશિનો ગણવેલો હતો એ તેનો બીજો અર્થ છે. ખેડૂતવર્ગ માટે તે પેતીમાંથી બચતા વખતને કામે લગાડવાનું સાધન છે, તો હલેશોમાં વસનારાઓ માટે તે નેકરવાકસો, ગરીબ વર્ગો સાથે તેમ જ હિંદના દલિત અને શોષિત આગસમજ સાથે જીવવું અનુસંધાન કરવાનું સાધન છે. આપણામાંથી જેઓ રૈડિયા પ્રતે પ્રેમ અને ખાદી પ્રતે વફાદારી ટકાવી શક્યા નથી તેઓ માત્ર કપડું સુધાવતા નથી, પણ સેંકડો વર્ષ પછી મળેલા મોંઘા સ્વારાજને ઢીલું કરી રહ્યા છે, એ ખુલ્લી અંખે પણ આપણને દેખાવું જોઈએ.

ગુજરાતમાં રૈડિયા ખાદીનું કામ રાજકોટ, ચલાળા, ભાવનગર અને સાવરકુંડલામાં સરસ ચાલી રહ્યું છે. બીજા કિશામાં બારડોલી, લેહી, દરાડી, હાંડી, બોયાસજ, વડોદરા, અમવાદ, શુદ્ધીને સિયાળમાં તેમ જ વાવમ, પાટણ, વડનગરમાં પણ ચાલી રહ્યું છે. વળી ગુજરાત રાજ્યના ઘણાખરા જિલ્લાઓમાં ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ ચાલકારી સંધો ચાલુ થયા છે અને આ કામોને આગળ વધારી રહ્યા છે. આમ છતાં કમળ કરવું પડશે કે કેના માંદા દરિયાની દુલ્લમાં આ ચાદી સાવ નજીની જ છે.

ગ્રામોદ્યોગ કેટલે પંજિયા છે?

ખાદીનું જ વધારે વિસ્તારેલું સ્વરૂપ છે આપણા ગ્રામોદ્યોગ છે. પયાસ-સો વર્ષ આ ઉલોગો આપણા ગામડાંમાં અગાઉ ધનધાંદર

ચાલતા હતા, તાજા તાજબજે જે તુટી ગયા છે. તેમને ફરી જીવંત કરવા તે એક અઘરાનું રચનાત્મક કામ છે. ખાંડમા, જાડવા, દળવામાં કામો તેમાં સીધી ગોખર છે. એક વાર આ ઉલોચો દોર ઘેર ચાલતા હતા. ખાદી અને ગ્રામોલોચી મળીને પોણા ભાગની ગ્રામવસ્તીને આગળોર્ગે કાંધે પૂરી પાડતાં. આપણી અનન્ય લગતી રાજનીતિ રાષ્ટ્રની કચર લોખી નાખનારી આજકાલ ચાલી રહી છે. ગુજરાતમાં કચારેક બચારે રાજ્યની નીતિ જરા સારી હતી ત્યારે વલસાડ, ધરમપુર, વાંસદા જેવાં કાંગરનાં ધામો ખાંડવા બરડવાના હાથઉલોચોથી ધામધમતાં થઈ ગયાં હતાં. તેમજ ખેડા-અમદાવાદનાં કાંગરનાં ધામોનો ખજુ તેવોજ અજબ હતા તે સંધાણીએ ગમેગમે આખા ગુજરાતમાં ચાલતી હતી અને લોકોને તેનું હાથધાણીનું તેમ ખાનાનો શોખ પણ હતા. પરંતુ આજે રાજ્યની નીતિમાં મુશ્કેલીને ઉત્તેજન રાખતું થયું છે અને ઉલોચમાં યત્રધાણીને ઉત્તેજન મળે છે, તેથી હાથધાણીએ ભેતાભેતામાં અદૃશ્ય થવા શરૂ છે. ચામડાં બાળતમાં પણ રાજ્યની નીતિ સમજ વગરની થઈ. કાચાં ચામડાં પરદેશ મોકલવાનું ચાલ્યું તેથી ગામડે ગામડે મોરબીઓ અને ચામડિયાઓ બેકાર થયા છે, અને કયાંક જાઈ જાઈ તે કામને વળગી રહ્યા છે તો તે કસાર્ખ-ખાનાનું અને પરદેશથી પાકીને આવેલું ચામડું લાવીને ચલાવે છે અને છતાં હજી ચામડિયાઓ પોતાનો ધંધો છૂટ્યા નથી તેથી, ગુજરાતમાં જાઈ જાઈ જલ્દાયે ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે તો મરેલાં ઢોરનાં ચામડાંનું કામ જહુ મહેનત વગર ચાલુ થઈ શકે છે.

અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો વિકાસ મંળી ગયો છે

ગાંધીજીનાં રચનાત્મક કામોમાંનું 'ગીજી' મહત્ત્વનું કામ તે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનું છે. અસ્પૃશ્યતા ગુજરાતમાંથી સંપૂર્ણ નાબૂદ થઈ ગઈ છે એમ તો નહિ કહી શકાય. અવારનવાર જાઈ ને જાઈ 'ખૂણામાંથી અસ્પૃશ્યવર્ગ' પ્રત્યે જુલમ થયાના સમાચાર વાંચી મળે છે. શરમથી નીચું નમાવતું પડે છે. છતાં યાજ્ઞમાં તેમનાં ખાજાંકી સીની સાથે બેસે છે, સલાઓમાં કે રેલ યસોમાં બેઠે રહી નથી. દૂધ અને મંદિર વિશે કીક કીક કામ થયું છે, પણ તેમાં ધણી કમાય છે, હરિજનોને હજી ગામમાં સીની સાથે નિવાસ ક્યાં મળે છે? હરિજનોનું કલ્યાણ કરનારું રાજ્યનું ખમડું વિવિધ કામો કરતું રહે છે. તેનું કામ કરનારી સેવાસંસ્થાઓ પણ ગુજરાતમાં કીક ક્રિયાશીલ છે અને તેમાં સંખ્યા સેવકો કામ કરી રહ્યા છે.

અસ્પૃશ્યનો પ્રશ્ન સ્વરાજના જમાનામાં પણ પહેલાંનાં જેવો ઢેલગી પૂરતો રહે તે કેમ યાદ? તે વધારે વ્યાપક થવા ભેંદેલો. ઉચ્ચ-નીચતા ભેદ ઉપર રચાયેલી કામો સાતિઓ વચ્ચે, જુદા જુદા ધર્મોના ભેદ ઉપર રચાયેલી કામો વચ્ચે એક જીવ જીવો થાય તો જ અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ થઈ ગણાય. તેમાં સીદીબેદ તો ગયા છે, પણ બેદીબેદ હજી પણ તેવોજ સગળને દૂલી રહ્યો છે. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી આદિ કામો વચ્ચે બેદીબેદ શ્વસાધના દાખલા આંગણીએ ગણાય તેટલા જ આખા ગુજરાત રાજ્યમાં બતાવી શકાય તેમ છે.

ભંગીઓને અતિહીન રીતે તેમનું કામ કરવાની સ્થિતિમાં હજી જીવંત પડે છે. જે શહેરોમાં ગરેશ થઈ નથી ત્યાં મેલાના ટોપલા

માથે ઉપાડીને હજી તેમને કામ કરવું પડે છે. તે માટે બજાર-સુધારવાના, કેસાય ગ્રામીણો દાખલ કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે. ગેસાપાન્ટ પણ લોકપ્રિય થવા લાગ્યા છે. ખજુ આ સુધારા પાછળ મુખ્ય ભેદ કયો દર્શી? પોતાને જંદા પાચખાનામાં બેસવું ન પડે એ જ ને? ભંગીયુગિનો રિચાર પણ છે ના મળે. આશ્રમો અને નઈ તાલીમ સંસ્થાઓમાં સફરોનું કામ માંડીય રીતે કરવાનું અને સફાઈ કામનું ગૌરવ જીવનમાં ઉભારવાનું તથા મહાસલાઓમાં સફાઈકામ સેવકોએ ભંત કરવાનું ગુજરાતમાં કયાંક ચાલી રહ્યું છે, પણ તે હજી અર્થન અરપ પ્રમાણમાં છે.

રવદેશી બાવના મીઠુ મળી છે

રવદેશીની બાવના ગુણમીના દિવસોમાં કીક વિદાસ પામી હતી. તેણી ખાદી અને ગ્રામોલોચીનું રૂપ પણ 'કારણ કયું' હતું. આજે સ્વરાજના જમાનામાં આખા દેશમાં આ બાવના વધવાને જાહેર અર્થે ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. ગુજરાતમાં પણ એ જ દશા પ્રવર્તે છે. કાપડમાં ખાદીબાવના ગુજરાતમાં જાઈ જાઈ આશ્રમોમાં તથા મણતરીનાં ગામોમાં અને કુટુંબોમાં જ ભેવા મળે છે. અમલી બાળતમાં અગાઉ લેશ પણ કલ્પના નહોતી તેવી દશા આખા દેશમાં ચાલી રહી છે. અનાજ પણ પરદેશનું ખાણ છે ત્યારે પ્રજા જીવી શકે છે. તે સ્થિતિમાં ગુજરાત અપવાદ રૂપ નથી. કદાચ મીઠુ કેલાક પ્રાંતો કરતાં તે વધારે દુઃખજનક દશા ભોગવે છે. ખેતીમાં અજસલાવલખી રહેવાની દિણ રહી નથી. વ્યાપારી દિણ જ પ્રવર્તે છે. આ રાજ્યની નીતિ આખા ભારત રાજ્યની નીતિ સાથે ગૂંચવાયેલી છે, તેથી ગુજરાતનું રાજ્ય ધારે તોપણ પોતાના લોકોને અજસલાવલખી બલવાની રેરણ આપી શકે તેમ નથી.

મજૂર સમસ્યા

આ સ્થિતિને લીધે મજૂરો અને ખેડૂતો વચ્ચેના સંબંધો સારા, ઉદાર અને કુટુંબસાવ જેવા કયાંથી રહે? કારખાનામાં મજૂરોને પોતાના હક્કો માટે લડવાની સત્ત્વ અહિંસામય રીતે ગાંધીજી એક જમાનામાં બતાવી ગયા છે તેની શુભ અસર ગુજરાતમાં ચાલુ રહી છે અને દેશ આખામાં પણ કીક કીક વ્યાપી છે, પરંતુ ખેતીના મજૂરોના સંસ્પેષ જુદા હોવાથી તેઓ આ પદ્ધતિએ પોતાના પ્રશ્નો ઉકેલી શકતા નથી. છતાં ગુજરાતમાં જાઈ જાઈ સ્થળો ભોવામાં આવે છે કે ભવાં આદિવાસીઓ, હળપતિઓ સારી રીતે પોતાનું સ્વપાન સાચવીને આગળ વધી રહ્યા છે. તેમની વચ્ચે ખાદી, નઈ તાલીમ, નચાળધીનું કામ કરનારાં અને કચારેક હક્કો માટેની આદિસંકલ્પો કરનારાં આશ્રમો અને સંસ્થાઓ કયાંક કયાંક ભેળેને આંખ દરે છે. સરકાર પણ જિલ્લેજિલ્લે તેઓની વચ્ચે સર્વોદય યોજનાઓ ચલાવવા લોકસેવકોને સગવડ આપે છે તેમજ જંગલોમાં વસનારાઓને પોતાની સહકારી મંડળોમાં મારફત કામ કરવાની સગવડ આપે છે. મહેસાણા, અમદાવાદ જેવા લાગોમાં બરડવા રખારીઓ જેવા ગોપાલકોની સહકારી મંડળોએ કાઢી તેમને ખેતીયુક્ત ગોપાલનને રસ્તે ચલાવવામાં આવે છે. આ બધાં કામો ભવાં ચાલી રહ્યાં છે ત્યાં આદિવાસીઓમાં સંસ્કાર વિકસે છે, શિક્ષણ આગળ વધે છે, દારૂ જેવાં વ્યસનો હટે છે અને એકંદરે તેમનામાં વ્યવસ્થાસક્તિ ધરાવનાર અને રાજ્યનીતિ સગળનાર નેતાવર્ગ જીલો થવા લાગ્યો છે.

સોનેરી ઝૂમખાંઓ

અજરતમાં ચાલી રહેલાં રચનાત્મક કામો કેવા પ્રકારનાં છે તેની કંઈક કલ્પના આ લેખમાં આપવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આમાં આખાં અનેક રચનાત્મક કામો કરનારા ઝૂમખાંઓ અજરતના નકશામાં જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં સોનેરી રંગોમાં ચળકી રહ્યાં છે. સામરમતી હરિજન આશ્રમ, અજરત વિદ્યાપીઠ, મજૂર મહાનગર, ભાલ નળકાંઠા વાતસલ્લ મંડળ, ભરવાડ રમારીઓમાં કામ કરનારા સંઘો, સૌરાષ્ટ્રમાં સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ, લોકશારદી સંયોજના, સાવરકુંડલા ખાદીમંડળ, લાવનનગરમાં ગાંધી-સ્મૃતિ, જૂનાગઢ તરફ શાહપુર સર્વેક્ષ આશ્રમ, અલિયાપાકામાં મંગાજળા વિદ્યાપીઠ, માંગરોળ તરફ શરદાઆશ્રમ, મહેસાણા જિલ્લામાં સર્વેક્ષ આશ્રમ અને ગ્રામભારતી, સામરકાંઠામાં શામળાજીની સંસ્થા, વડોદરામાં રંગપુર અને સાર્દારસાહેબ આશ્રમો, બનાસકાંઠામાં પશુ તેવું જ કેન્દ્ર, ખેડા જિલ્લામાં ખોયાસણુ વલ્લભ વિદ્યાલય અને નડિયાદમાં વિઠ્ઠલ દયા વિદ્યાલય, પંચમહાલમાં ભીલ સેવા મંડળ, સુરતમાં ગાંધી કુટિર, કરાડી, ખારડોલી અને મરોલી આશ્રમો, વેકછીમાં રાનીપરજ સેવાસભા—આમ આ સોનેરી ટપકાંઓની યાદી ઉતાવળે ઉતાવળે મીટરી દીધી છે. સંપૂર્ણ થાકી બનાવવાનો આ પ્રયત્ન સમજવાનો નથી. તેથી જે અનેક નામો આમાં આવ્યાં નહિ હોય ત્યાંના કાર્યકર્તાઓની કૃપા માંગી લઉં છું.

આમાં આખાં બધાં આશ્રમો અને સંસ્થાઓ જે માત્ર ટપકાં જ નથી દૈરકના ઉદરમાં પાંચપચાસ શાખાઓ અને પ્રશાખાઓનાં ઝૂમખાં રહેલાં છે એમ સમજવાતું છે.

બમીનો અંજી શું થયું?

સ્વરાજ્ય થયું કે તરત હિંદમાં જુદાં જુદાં રાજ્યની ધારાસભાઓમાં ખેડૂતોને વ્યાજબીશી થી રક્ષણ આપવા તેમ જ અનામત ભરેલી જમીનદારી પદ્ધતિથી રક્ષણ આપવા કાયદાઓ ઉત્પાદકથી પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તે કાયદાઓનો અમલ કરવા બતાં શાહુકારો અને જમીનદારો કે ભેંચે પોકાર ઉઠાવી શકે તેવા વર્ગના હતા તેમનાથી રાજ્ય સરકારે ગભરાઈ ગઈ અને કાયદાઓ કાયદા-પાથીનાં જ દાદી મૂક્યાં. અજરતમાં પણ આવા જ કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા હતા, અને ભેંચે જમીનદારોને સારી પેટે વિરોધ હતા અને જમીન ધરડેના અમલદારોની મદદથી તેઓએ કાયદાને નિષેધ બનાવી દેવાની યૂગ જ અટકત કરી હતી. છતા ગણોત્તિયા ખેડૂતો સારી સંખ્યામાં એ કાયદાથી પોતાની યૂગ જમીનોના મલિકો થયા છે.

એક તરફથી કાયદો આ પ્રમાણે ભૂમિહીનોને થોડી થોડી ભૂમિ આપી રહ્યો હોતો તે જ દિવસોમાં આયર્ષ વિનોબાવું ભૂદાનું આંદોલન ચાલવા લાગ્યું. અજરતમાં આરંભે ૧,૦૫,૦૦૦ એકર જમીન ભૂદાનમાં આપાઈ, પણ મિહિર—ઓરિસા ભેગાં કેટલાંક રાજ્યોના પ્રમાણમાં આ રાજ્યમાં આ આંદોલન થયું એટલું જ ઝીણાં.

ગુજરાતની ગ્રામરવાજો

આગળ જતાં ભારતમાં બહુભારત રાજ્યોમાં પંચાયતરાજ્ય દાખલ કરવામાં આવ્યું. જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં તે કાયદાનું સ્વરૂપ જુદું જુદું હતું અને તેના અમલમાં પણ સરળતા ઉત્સાહ અને પ્રમાણિક-

પણું નહોતું. અજરતમાં એ પંચાયતો કાનૂન પ્રમાણમાં સારા થયો છે. તેની સફળતાનો આધાર પંચાયતોની ચૂંટણીમાં પાછળ પડેલા લોકોને ઉદારતાથી આગળ લાવવામાં આવે છે કે નહિ, તથા પંચાયતોની સર્વ સત્તાઓ અને તેનાં સર્વ સાધનો તેવા લોકોને મજબૂત અને આત્મવિશ્વાસુક્તા બનાવવાના કામમાં વાપરવામાં આવે છે કે તેમને જીલ્લા વધારે દબાવવા અને ચૂસવામાં કરવામાં આવે છે એના ઉપર રહેલો છે. એ અર્થમાં અજરતના સળખા જિલ્લાઓમાં પંચાયતો સફળતાથી ચાલે છે એમ તો નહિ કહી શકાય, પરંતુ અરધા જિલ્લાઓમાં આપણને કાંઈક સંતાપ લેવાને કારણ મળે છે.

ગ્રામદાન અને ગ્રામસ્વરાજ

પંચાયતી રાજ્યની હિલચાલ ચાલી રહી હતી તે જ વર્ષોમાં શ્રી વિનોબાજીએ પોતાના આંદોલનને ભૂમિનાં દાને મેળવવામાંથી ફેરવી ગ્રામદાનના આંદોલનનું સ્વરૂપ આપ્યું—ખડું નોતાં વ્યા આંદોલન ગાયકે ગાયકે સાચા ગ્રામસ્વરાજની સ્થાપના કરવાનું જ આંદોલન હતું. છતાં અજરતમાં તે ઉત્સાહ સાથે ઝીલાયું નથી. ગ્રામપંચાયતોથી એક બતની નીચી કાંટાનું ગ્રામસ્વરાજ જીતું કરી શકાયું છે, તેનાથી અહીંના કાર્યકર્તાઓને ભણે અદ્યપસતાય થઈ ગયો હોય એમ ભેવામાં આવે છે.

ગુજરાત સર્વેક્ષ મંડળ

પરંતુ અજરતમાં વિનોબાજીની સીધી ટ્રેરણા તીચે ગ્રામદાનનું કામ કરી રહેલા ચાલીસ-પચાસ સેવકોનું બનેલું અજરત સર્વેક્ષ મંડળ ચાલી રહ્યું છે. તેના કાર્યકર્તાઓ વડોદરામાં અને અજરતમાં જુદા જુદા ભાગોમાં તીવ્રપે કામ કરી રહ્યા છે. લોકો વચ્ચે પધારાઓ કરીને ગ્રામદાનનો સંદેશ પહોંચાડી રહ્યા છે. અજરતનાં સર્વ રચનાત્મક કાર્યોમાં આ નાની સરખી યોગીનું કાર્ય તેજ-સ્વિતમાં અને પ્રતિષ્ઠામાં સૌથી આગળ પડ્યું છે.

ગુજરાત નઈ તાલીમ સંઘ

ખીજ તરફથી નઈ તાલીમનાં યાજુઓ અજરત રાજ્યમાં કેરેકાણે ભમ્યાં ભેવામાં આવે છે અને તેની પૂર્વ જીનિયાદી પાલવાડીઓ, જીનિયાદી શાખાઓ, અને ઉત્તર જીનિયાદી વિદ્યાલયો દિવસે દિવસે વધી રહ્યાં છે. અજરત વિદ્યાપીઠ અને સંયોજના લોકશારદી વર્ષોથી ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહ્યાં છે. અને તાલીમગ્રહ શિક્ષકો અને કાર્યકર્તાઓ આખા અજરતને પૂરા પાડતા બધ છે. તેમને પગલે વેકછીમાં ગાંધી વિદ્યાપીઠ તાલુકું જ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે— અને તેનાં બીજાં પણ એક બે વિદ્યાર્થીઓની સ્થાપના કરવાની તૈયારીમાં સંભળાઈ રહી છે. બ્યારે દેશના અનેક ભાગોમાં નઈ તાલીમ માટે અથકા બતાવવામાં આવે છે ત્યારે અજરતમાં આ ગંધા કામો શ્રદ્ધાથી ચલાવવામાં આવે છે. બ્યારે દેશમાં અજેલ વખત ભારત ભણે દૂખી રહ્યો હોય એવા વિચારો લોકોમાંથી અને રાજ્યોમાંથી પણ સંભળાયા કરે છે, ત્યારે અજરતમાં લોકોમાંથી તેમ જ રાજ્યમાંથી પણ સ્વભાષા માટેના વિદ્યાસ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ થતી રહી છે, અને આ નઈ તાલીમને પરિણામે અહીંનાં સર્વ વિવિધ રચનાત્મક કામોમાં રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીનાપુત્રના આત્માનો પ્રકાશ કંઈક અંશે જોઈ શકાય છે. દિલ્હી અજરતી સમાજના સ્મૃતિ સંચયમાં

દેશમાં આજે વિદ્યાસના અનેક પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે. તેમાં આ યોજનાને સર્વોદયનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં ચાલતી ગાંધીજીના સર્વોદયના વિચારો લેક્ષિના હલ્લમાં ઉતારવાનો આશય છે. સૌથી પ્રથમ તો પ્રદેશની પસંદગી. જિલ્લાના અત્યંત પછાત સૌથી પસંદગી કરવાનો આમાં આશય છે. કમગ્રામ પરિચાલન ઝડપે ઝડપે આપવા સહેલા પ્રદેશ પસંદ કરવાનો હેતુ ન રાખવો, પણ જેને સેવાની વધારેમાં વધારે વ્યય છે એવા ભીન, રાત્રીપરજ, કાકરકા, ગારીયો જેવી વસ્તીના ભાગો જ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

સર્વાંગી વિકાસનાં બધાં કામોની જેમ સર્વોદય યોજનામાં 'કેળવણી' કામ અમે કરીએ છીએ પણ અમારો એક નિશાળોમાં ચકાસેનાં બાંધવા ઉપર કે ફરજિયાત કાર્યો લાગુ પડવા ઉપર હોતો નથી. અમારો એક જૂનું શિક્ષણ ફેરવી નાખી પાયાની કેળવણી અથવા નઈ તાલીમ દાખલ કરવા ઉપર રહે છે. અમે તે માટે ગ્રામસેવાની ભાવનાવાળા ચારિત્ર્યવાન શિક્ષકો મેળવવા ખાસ પ્રયત્ન કરીએ છીએ. બસે થોડી સંખ્યામાં પણ તેમાં લાઈનહેનો મળી આવે છે. શહેરોમાંથી પણ આવી ચડે છે, ગામોમાંથી પણ મળી રહે છે. અમે તેમને ખાસ તાલીમ આપી તેમના કાર્ય સાટે તૈયાર કરીએ છીએ. સર્વોદય શાળાઓમાં પાળકો અને બાળાઓ ધરનો કપાસ સધરે છે, તે પીને છે, વધુ છે એમ કરી વસ્ત્રવાવડાંની બનવાની હોશ સેવે છે. ખેતીવાડી કરી કંઈક સાકાંબાળ, કમળકાદિ ઉપભવી તેને લાભ લે છે, ભતમહેનતથી ઉત્તમ સફાઈ રાખે છે અને ભોગવે છે. પોતાની બાળશક્તિ પ્રમાણે ચામલેકીની કંઈ કંઈ સેવાઓ પણ કરનાં રહે છે. શિક્ષકો બધાં કામોમાં તેમની સાથે રહેતા હોવાથી કામમાં કુદરતી રીતે રસ રહ્યાં કરે છે, અને અનુમતિ શિક્ષણ પણ આપ્યાં કરે છે.

બધા વિકાસના પ્રયત્નોની જેમ સર્વોદય યોજનામાં ખેતીવાડીની પ્રગતિ ઉપર ધ્યાન આપવું જ રહ્યું. મોટી મોટી સરકાર કેન્દ્રિત યોજનાઓની આશા રાખીને બેસવાને અમે ઉત્તેજન આપતા નથી. લોકો ખેતરે ખેતરે ભતમહેનતથી ફૂંચાએ બનાવી લે, થોડી ઘણી હોલી ખેતી કરવાને રસ્તે વળે, વેચાઈ પાકો કરવાને ઘડલે ઘર બાંધેથી પાકો કરી સમતોલ ખેતી કરતા થાય, મહુબના મળમૂવની સગથી મુક્ત થઈ તેનાં સેનખન અને હીરાખન બનાવી ખેતીમાં વાપરતા થાય, ખાડા ટેકરાવાળા જમીનોને સમતલ બનાવી લેતા થાય, આવા પ્રયત્ન અમે કરીએ છીએ. અને આ પ્રયત્ન એટલે શું? સર્વોદય યોજના તરફથી કંઈક આર્થિક મદદ આપીએ છીએ ખરા, પણ તે તો નળખી જ હોય છે. અમારો ખરો પ્રયત્ન તો એ છે કે લોકો હીને ભલા થાય તે પહેલાં અમે કાર્યકર્તાઓ કામ કરવા માંડી બઈએ છીએ. નિરાશાયણ જીવનમાં રૂંધેલા લોકોને નવાં કામો ઉપાડવાનો કારણો હોય એ આપ સમજી શકો. કાર્યકર્તાઓ કાદાળી પાવડાં લઈને મંડી પડે તે બેઈ તેમના કંટાળો હી બંધ છે, અને પછી તો તેઓ કાર્યકર્તાઓને કથાય પાછા નાખી દેતા હોય છે.

ખેતીનો વિકાસ ગોપાલન વિના અધૂરો જ રહે. ગાય ન પોષાય અને ભેંસ જ પોષાય એ વિચાર ગુજરાતના ખેડૂતોના મનમાંથી

ઉઠાવવા સહેલો નથી. સર્વોદય યોજનામાં અમે દૂધ અને બાફ જાને દેનારી ગાયમાતા પાળવા ઉપર ભાર મૂકીએ છીએ. યશુપાનની આવડત પણ અમારા પછાત ભાગોમાં જોઈ છે. તેમાં સહકારી ગોપાલન અને સહકારી ખેતી તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન તાત્કાલ લીધો છે. નવે પાટે ચડવું સહેલું નથી. બહારની મુશ્કેલી કરતાં પોતાને રવભાવ બદલવાની મુશ્કેલી જ સૌથી વધારે નરે છે. જ્યાં નવે ચીલે ચડવા વિના જીરૂંકા નથી.

ગામડાનું ખેડૂતજીવન પાટી અને ગ્રામોદ્યોગો વિનાનું નિષ્પ્રાણ છે. પેસા કેટલા કમાણું એ ગમતરી બાગ છે. જીવનની જરૂરિયાતોમાં સ્વાવલંબન અને સ્વદેશીનાં તત્ત્વો પાળતાં લોકો થાય એ જ વધુમૂલ્ય કમાણી છે. કાંતવું, વણવું, દળવું, ખાંડવું વગેરે મુદોલોગો એ સર્વોદય કેન્દ્રોની વિશેષતા રૂપે રહ્યાં છે. 'કાંઈ' 'કાંઈ' કુટુંબો ધરતું રૂંધારમાં કાંતી તેની પાટી પહેરવાનાં આમદી બન્યાં છે. 'કાંઈ' 'કાંઈ' તો વણાટ અને શીવણ પણ શીખી ગયાં છે. હવે વળી અજર ચરખો શીખવામાં પણ તેઓ ઉત્સાહથી મંડી ગયાં છે. કાંઈ ચાકાકા વગર નળિયાં બનાવવાની સાદી રીત શીખી ગયાં છે. તેમણે નળિયેરી ઘરો બનાવી લીધાં છે, 'કાંઈ' મુતારકામ શીખે છે, 'કાંઈ' ઘાણી શીખે છે, લુહારી શીખે છે, 'કાંઈ' કઠિયા કામ શીખે છે, 'કાંઈ' મોચીવું કામ પણ શીખે છે. આ લોકો ખેતીને વખતે ખેતી કરે છે અને નવરાસની મેસરોમાં આ હોડીઓમાં લાગી બંધ છે. અમે માનીએ છીએ કે લોકોનું માન-સંસ્કારનું ધોરણ જોયે ચડવું બેઈએ, લોકોનું સત્યતેજનું અને સ્વરાજશક્તિનું ધોરણ જોયે ચડવું બેઈએ.

ખીલ ભૌતિક વસ્તુઓની જેમ આ સ્તરો જોયે ચડાવવાનાં કામનાં નિયોજન કરવાં શક્ય નથી. જ્યાં લોકોના સ્વભાવને કંઈક વલણ જરૂર આપી શકીએ. અમે વખતોવખત ગ્રામચારી બેઈને અને ભાઈઓના સંસ્કાર શિબિરો ચલાવીએ છીએ. પોતાનું સાંકેતું અને સ્વાર્થમય ઘર જીવન છોડી અહીં થોડા દિવસ માટે તેઓ યોજનાબદ્ધ આશ્રમ જીવનનો અનુભવ લે છે, સર્વોદય સિક્કાતોની ચર્ચા કરે છે, તે સિક્કાતો પ્રમાણે જીવનાર સંસ્કારોમાં ભેગા થાય છે. આ રીતે સંસ્કારનું સ્તર ચડાવવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે. અમારા લોકો પછાત છે. અનેક પ્રકારના શોષણ અને દમનના શિકાર થઈ પડેલા છે. અમે કાર્યકર્તાઓ તેમના દુઃખમાં ભાગ લઈએ છીએ, તેથી તેમને હિંમત આવે છે, પ્રસંગ આવી પડતાં સત્યાગ્રહનું બળ બનાવતા થાય છે. એ રીતે સત્યતેજનું સ્તર ચડે છે. ગ્રામસ્વરાજનું પૂર્ણ દર્શન તેમને કરાવવું તો સહેલું નથી, પણ સંઘબળથી કચારેક ગ્રામસફાઈ કરે છે, સંઘબળથી કચારેક ગાયર સફાઈ કરે છે, સંઘબળથી સહકારી ખેતી અને સહકારી કામો કરે છે. ગ્રામ સ્વરાજ્ય એ આના કરતાં ઘણી મોટી વસ્તુ છે જ્યાં આ પ્રયોગોથી સ્વરાજ્યશક્તિનું સ્તર જરૂર જાય ચડે છે.

દેશમાં આજે ચાલી રહેલાં સર્વ વિકાસનાં કામો સર્વોદય પદ્ધતિએ ચલાવવામાં આવે એમ હું ઈચ્છું છું. લોકોને વગર મહેનતે અને ઘેર બેઠાં સુખ, સગવડો અને સાધનો પહોંચતાં કરવાનું ખોય રાખવું ન બેઈએ. લોકોના જ્ઞાન-સંસ્કાર ચડે, તેમનું સત્યતેજ ચડે, તેમની સ્વરાજ્યશક્તિ ચડે એ જ ખોય હોવું બેઈએ. કાર્યકર્તાઓ, ગોવરસીઓ અને ઇન્સ્પેક્ટરો ન રહે, તેઓ લોકો

સાથે એકરૂપ યનારા હોય, શ્રમયુગનાં કામોમાં - સદા લોકોની આગળ રહેનારા હોય, સત્ય, અહિંસા અને નીતિનાં જિયાં ધોરણે પોતાનાં હુનનમાં પ્રકટ કરનારાં હોય એ આ સર્વોચ્ચ કાર્યપદ્ધતિની ખાસ શરત છે.

૧૭ ગાંધીજીની દૃષ્ટિએ આમદાન

આચાર્ય વિનોબાજી આમદાન આદેશન એ, સૌ કોઈ નજીક છે તેમ, ગાંધીજીની વિદાય પછીનું એ આદેશન છે. પરંતુ વિનોબાજીએ વૈભવોમાં ગાંધીજીનું શિક્ષણ પચાવેલું હોઈ તેમને હાથે ચાલતું આમદાન આદેશન એ મહત્ત્વા ગાંધીના રચનાત્મક કાર્યક્રમનો જ આગળનો વિકાસ છે, આમદાન આદેશનના કંઈ ને કંઈ તત્ત્વો ખીજ રૂપે ગાંધીજીનાં કામોમાં મળશે.

‘સવૈ જૂમિ ગોપાલ કો’

એ ગ્રુસાંઈ તુલસીદાસજીની ઉક્તિ પ્રથમ ગાંધીજીએ જ વાપરી હતી એ સુવિદિત છે. તેનો જ વિચાર કરીને તેમણે ટ્રસ્ટીશીપની કલ્પના રેશ નમસ્ક રજૂ કરી હતી. સીધા અને વાંધા ધધાઓથી મિલકતો ભેગી કરી તેના ભેર ઉપર ગરીબ અને અગ્નિ લોકો પાસે મહેનત કરાવી નહો કમાવાની હતિ એ સંસારમાં ચાલતા યધા અધ્યાત્મનું મૂળ છે. એમાંથી સમાજને બચાવવા માટે તેમણે સર્વ માલમિલકતવાળાઓને સમભવવા માંડવું હતું. ‘કે પોતાને સિલકતના માલિક ન માનો, પણ એ મિલકતનો સાચો માલિક પરમેશ્વરને—અર્થાત્ દેશ કે સમાજને સમજો, અને પોતાને સમાજના ટ્રસ્ટી સમજો. ટ્રસ્ટીએ ટ્રસ્ટની મિલકતમાંથી એક ડોઝી પણ ભેગી, એ શિવિનિર્માય ગણવી નેહરોએ એ આપણી જુગજુનો સિદ્ધાંત છે. ગાપુના પ્રલાવમાં આવેલા કોઈ કોઈ ગર્ભશ્રીમતે ત્યાં સ્કા નહિ તે પણ દીક પ્રમાણમાં ટ્રસ્ટીવત વર્તન આંના નમૂનાઓ તે દિવસોમાં ભેગા મળતા હતા, અને આજે પણ જૂઠાજવાયા ગળી આવે છે. અનેક શાનીઓ, વિદ્વાનો અને સેવકો દેશને અને સમાજને ચરણે પોતાનાં છવન ધરી રહેલા આપણે નેહરોએ છીએ તે પણ ટ્રસ્ટીશીપના સિદ્ધાંતના ધણી જ જ્વલંત નમૂના જ છે.

સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી ગાંધીજીનો ટ્રસ્ટીશીપનો સિદ્ધાંત કાયદાના ક્ષેત્રમાં ધણી વ્યાપક રૂપે કામ કરતા આપણને ભેગા મળ્યો છે. બાળવંદાના ધધાઓ ઉપર નિયમન પ્રકૃતો કાલેદો તેમ જ ગણાંતિયાઓને અન્તે ખેતીના માલિક બનાવવાનો કાર્યક્રમ, ભગીર-દારો અને હાંકોરોના જમીનના હકો રદ કરનારો કાર્યક્રમ, એ કાયદા દ્વારા અપભવમાં આવેલા ટ્રસ્ટીશીપના સિદ્ધાંતના જ દાખલાઓ છે. આ કાયદાઓના અમલ પ્રમાણમાં ધણી સરળ અને કમ્પ્લેક્સ અવાજ વિનાનો થઈ શક્યો છે. તેનો વશ ગાંધીજીના જ્ઞાનાનામાં તેને માટે અનુકૂળ એવું વાતાવરણ તૈયાર થયું હતું તેને જ છે. આચાર્ય વિનોબાજીને મુદ્દાન આમદાન પ્રવૃત્તિને કાંબે પણ આનો વશ નેવોતેવો નથી. કાયદા દ્વારા ટ્રસ્ટીશીપનો અમલ થયતું મોટામાં મોટું અને જ્ઞાનમાં અન્યેક એવું ઉદાહરણ છે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને હસ્તે થયેલું દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ. આમ ગાંધીજીના ટ્રસ્ટીશીપનો સિદ્ધાંત દેશમાં સ્વરાજ સ્થપાતાં કાયદાના માર્ગે એટલે રાજનીતિના માર્ગે વલો એ સ્વાભાવિક હતું, અને ઉચિત પણ હતું.

છતાં તેનો શુદ્ધ અર્હિસાના માર્ગે અને સાત્ત્વિક લોકનીતિના માર્ગે પણ અમલ કયાંક કોઈ દરે એ પણ અપેક્ષિત હતું. રાષ્ટ્રપિતાનું રાષ્ટ્ર તેની અપેક્ષા રાખે, એટલું જ નહિ બગલાના અંનેકાને અહિંસાના સાધકો, વ્યક્તિઓ અને કેટલાંક રાષ્ટ્રો પણ આ દેશમાંથી તે ભેગાની આશા રાખે એ સ્વાભાવિક હતું. તેવો પ્રયોગ આચાર્ય વિનોબાજીએ પોતાના બુદ્ધાનના અને પાંજળથી આમદાનના આંદેશનથી પૂરો પાડ્યો છે. બુદ્ધાનમાં બુમિવાનોની ભલી લાગણી કેરેલ બુમિશીનો માટે જહાં લાગતી ભૂમિનાં દાન મેળવવાનો કાર્યક્રમ હતો. તેમાંથી વિશાળ સામાજિક, સાંપ્રિક અને સરવાળે રાજકીય ક્રાંતિ આવવાની વિનોબાજી ગણતરી રાખી હતી. પણ તેનું પરિણામ ગણનાપાત્ર પ્રમાણ ભેગામાં ન આવતાં તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિને આમદાનનો મોડ આપ્યો. એટલે કે તેમણે આખા ગામનાં આમદાનો ચાગવા ચાંક્યાં. આમદાનો થાય તેના પરિણામે ગામ ગામની ગ્રામ-સભાઓ સ્થપાઈ તેં ગ્રામ સભાઓ અર્થાત્ ગ્રામ સ્વરાજ્યો ગામની ભૂમિની તેમ જ ખીજ આર્થિક અને રાજકીય વ્યવહારોની યુનર્વ્યવસ્થા સાથે એ દિશામાં પોતાના વિચારોનો ધોધ વહેકાવવા ચાંક્યો છે. આવાં ગ્રામ સ્વરાજ્યો આજે કામ કરતાં હલુ દેખાતાં ન હોય તોપણ તેને માટેની હવા અરખા રાષ્ટ્રમાં તૈયાર થવા લાગી છે એનાં ચિહ્નો ધણી સારા પ્રમાણમાં અને ખુલ્લી અંખિ ભેઈ શકાય એવાં સ્વરાજ્યો પ્રકટ થઈ રહ્યાં છે.

મહાત્મા ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ અતી ઘટી કે પ્રસંગ આવ્યો તો સત્યાગ્રહની લડતના રૂપમાં સ્વરાજ્યનું કામ પ્રવન સમક્ષ મુકું. ખીજ વખતે જ્ઞાતજ્ઞતાના રચનાત્મક કાર્યક્રમો ચલાવીને પ્રવન સ્વાલબળની શિસ્તમાં પળેપલે તેમ જ આખા દેશમાં પરિવ્રમણ કરીને, પોતાનાં સાપ્તાહિકો મારફત ભંદેર અર્થાંતિ કરીને અને આશ્રમ સંસ્થાઓ, વિદ્યાપીઠો અને રચનાત્મક કાર્યના સંધો ચલાવીને સર્વ અહિંસા અદિ સિદ્ધાંતોની પ્રવનની સમજ અને શક્તિ દિવસે દિવસે લાંબી ઉતારવી. શાતિનાં દિવસોમાં થયેલી આ કેળવણી સત્યાગ્રહની લડતોમાં ખૂબ જ કીમતી થઈ પડતી, અને લડતો પણ લોકોની સહનશક્તિ, શક્તિ અને અડગતાના ગુણો કેળવવામાં હારે ક્ષણો આપતી. તેમની પછીના ગ્રામદાનનાં યુગમાં પણ આને જ મળતી અને આજની સમસ્યાઓ માટે જરૂરી એવી તાત્ત્વિક કેળવણી આચાર્ય વિનોબાજી સતત ચલાવતા રહ્યા છે. તે અર્થે વિનોબાજી અને તેમના સાથીઓની યાત્રાઓ અને પદયાત્રાઓ, સંમેલનો, શિબિરો અને ગોપરીઓ સતત ચાલે છે, જુદી જુદી લાપાનાં સાપ્તાહિકો અને પુસ્તકો સતત નીકળ્યાં જ કરે છે, રાજનીતિ વિરુદ્ધ લોકનીતિ, ગ્રામ સભાઓ અને રાષ્ટ્રીય સભાઓનું કામ ચલાવવાની સર્વસંમતિથી અને સ્વનિયમિત્તેથી કામ કરવા માટે તેમ જ સર્વસંમતિ સધાય નહિ ત્યાં સુધી ધીરજ રાખવાની કેળવણી પ્રવનના જુદા જુદા વર્ગોની સતત ચાલતી રહી છે.

ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગ મારફત ગામોને સ્વાલબળી થવાની સાનસિક તાલીમ પણ આપવાનો કાર્યક્રમ વિનોબાજી ચલાવ્યો છે, જેનું તેમણે ગ્રામાસિદ્ધાંત ખાદી એવું વર્ણન કર્યું છે. તેણે લાર મુકે છે કે જૂઠાજવાઈ વ્યક્તિઓ ખાદી અને ઈનર ગ્રામોદ્યોગમાં સ્વાલબળી થાય એ પૂરું નથી, આણું ગામનું ગામ સ્વાલબળી થઈ બધે એવી કાર્યક્રમ ગ્રામમાં સ્થાપનાર ગ્રામસભા લેવા નેહરો. નેહરે હલુ આ પ્રકારની નવી ગ્રા.

સંખ્યામાં અસ્તિત્વમાં આવી નથી, પરંતુ તે તેના કાળે અસ્તિત્વમાં આવશે ત્યારે તે આમસહાયોએ કેવાં કામો હાથમાં લેવાનાં છે એની માનસિક તૈયારી આને દેશમાં અનેક ટોળાઓમાં ચાલી રહી છે. વખત પાકશે ત્યારે આ તૈયારીઓના પરિણામે આમસહાના સમયોને પોતાનું કામ નવું નવું નહિ લાગે, તેમને છું કામો કરવાનાં છે તેની સૂઝ પડી ગયેલી હશે.

આ આમદાનની એટલે પ્રાગ સ્વરાજની હિલચાલ ક્રમે ક્રમે વધતા જતા વેગથી આ વિશાળ ભારત રાષ્ટ્રમાં ફેલાવાને સરળથેલી છે. તેનું સંચાલન કરે તેના આત્મગુણથી યુક્ત સત્યાગ્રહીઓને ધોધ તેને સદા મળતો રહેશે એટલે, અને એ ધોધના પ્રવાહથી વધારે ને વધારે સંખ્યામાં પીર સૈનિકા અને સેવકો જોવા થતા જવા એટલે. વિનોબાજી શાંતિસેનાના વિચારને દિવસે દિવસે વિકસાવી રહ્યા છે અને દેશમાં ઘણા ઘણા તેના પ્રભાવમાં આવીને મનથી શાંતિ સૈનિક બનતા આયા છે. દેશમાં જે વખતે નીતિની ભાવના નળણી પડી છે, ભેદાસુરો જુદાં જુદાં અનેક રૂપો ધરીને ફરી નીકળે છે, રાજકારણ નીતિહીન અને ગેરબુદ્ધિ બની મથુ છે, અર્થકારણ નફા અને સ્વાર્થ ઉપર ચાલી રહ્યું છે તેવા વખતે તેને અંકુશમાં લઈ શુભ માર્ગે વાળવા માટે આજે શાંતિસેનાની અત્યંત જરૂર છે. આમ શાંતિસેના સમાજને શુદ્ધ અને સત્યાગ્રહી બનાવશે અને જેમ જેમ તેની શાંતિસેના બળ પકડતી જશે તેમ તેમ આમસહાયો અને તેમના સ્વાવલંબનના કાર્યક્રમો વ્યાપક થતા જશે. મહાત્મા ગાંધીજીનાં રચનાત્મક કામોમાં જેમ સ્વરાજની લડતો માટેનું બળ રહેલું હતું તેમ આવાર્થ વિનોબાના શાંતિસેના આંદોલનમાં રાષ્ટ્ર-વ્યાપી આમસહાયોના સંભવનાં ખીજ પડેલાં છે, જે પૃથ્વીના પડ નીચે અદશ્યપણે ઊભી રહ્યા છે.

આમ મહાત્મા ગાંધી પોતાની સ્વરાજ્યની લડતને સત્યાગ્રહની રજવાર તલવારથી ચલાવતા હતા અને જેમાં પાદો, કામી એકતા, નઈ તાલીમ આદિ અનેકવિધ સત્યાત્મક કાર્યો દ્વારા બળ સંચય કરતા રહેતા હતા, તે જ મહાપ્રાસોને આજના સ્વતંત્રતાના દિવસોમાં આવાર્થ વિનોબા આમસ્વરાજ્યના આંદોલનના અગ્રણી પગ સૂઝ શબ્દ વડે લદી રહ્યા છે, અને આ સૂઝ લાડાંને આમદાન, આમાસિયુષ પાદો, શાંતિસેના આદિ કાર્યક્રમોથી ગભિર બનાવી રહ્યા છે.

ચિન્તનકા ચિન્તન ચલાવી શકે છે—શું ગાંધીજી આ સ્વતંત્ર જમાનામાં પોતાનું જીવનકાર્ય આગળ ચલાવવા હયાત હોત તે તેઓ આમદાનના સ્વરૂપે જ પોતાનું કામ વિસ્તારતા હોત? વિચાર કરવાની આ રીત ઉચિત તે નથી. દરેક મહાપુરુષ પોતાની આગવી રીતે જ વિચારે અને આપણી રીતે જ વર્તે, એકે લોકિક લાપમા આપણે વિનોબાજીને મહાત્મા ગાંધીના સિંધ તરીકે ઓળખીએ છીએ, પણ ગાંધીજી હમેશાં કહેતા કે તેમને કોઈ સિંધ નથી તેમને કોઈ સિંધ દેશ તે પોતે જ પોતાના સિંધ છે.

દેમ વિનોબાજી પોતે પણ એકે ગાંધીજી પ્રત્યે અત્યંત પિતૃભક્તિથી વરબોધ છે, પણ પોતાને તેમનું અનુકરણ કરનાર સિંધ સમજતા નથી અને પ્રતિબોધાન પ્રરૂપે માટે એ જ વૃત્તિ ઉચિત છે. એટલે સ્વરાજ્યની લડતો અને ન્યાયાધિકારો જેમ ગાંધીજીનાં પ્રતિભા અને વ્યક્તિત્વ હતાં તેમ વિનોબાનાં આમદાન અને સચેદ્ય

પ્રચારમાં પોતાનાં પોતાનાં પ્રતિભા અને વ્યક્તિત્વ રહેલાં છે. ગાંધીજીએ પોતાનાં છેલ્લાં એકાદ વર્ષ, જ્યારે દેશમાં રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા આવી ગઈ હતી, તેના કાર્યક્રમે પોતાની આગવી પ્રતિભા પ્રગણે વિસ્તારવાનો અપાર લાઠી દોધા હતા. તેમણે કામી એકતાને તેમનું જેનું જનલક્ષ્ય હતું અને તેથી જ્યાં જ્યાં કામી બળવા સળગતા હતા ત્યાં પોતે મથુ મુકીને દોડી પહોંચતા હતા. એકે ભારત જે લાગમમાં વિભક્ત થયો હતો છતાં પોતે કામી એકતાના આ કાર્યક્રમ માટે જાને લાગોમાં પહોંચવાનો પોતાનો ધર્મ સમજતા હતા. પોતાના આર્થિક કાર્યક્રમો અને રાજદ્વારી કાર્યક્રમો વિસ્તારવાની તેમને તક મળી નહિ, તેથી તેમણે તે કાર્યક્રમો કેવા ક્યાં હોત તેની કલ્પનાઓ કરવી અશ્કય છે, તેવા કાર્યક્રમો વિસ્તારવાનો ધર્મ વિનોબાજી ઉપર પ્રવાહ-પતિત રૂપે આવ્યો છે અને તેમણે પોતાની પ્રતિભાને અનુરૂપ આમદાન, આમાસિયુષ પાદો, શાંતિસેના આદિ કાર્યક્રમો વિસ્તાર્યા છે. તે બધામાં ગાંધીજીનું અનુસંધાન રહેલું છે તે ઉધાડી આંખે એટલે શક્ય છે, કારણ કે સત્ય અને અહિંસાની ઉપાસના તેની અંદર સંપૂર્ણપણે કામ કરી રહી છે.

જય જગત્

૧૮ દરિ કેળવી—કામ કરીએ

આપણે બાળમાં કાર્યો પાછળ રહેલા વિચારોને ઠીક ઠીક સમજતા રહ્યા છીએ, આપણાં કામોમાં હજી ઘણું બધું કામી કરાશે રહેલી છે તે પણ આપણે સમજતા રહ્યા છીએ. પરંતુ બાળની બાધા તે જીવનભર કરેજો મરેજોની હતી, ગાંધીજી તે તે હતા જેમના રચનાત્મક કાર્યોની પાછળ તેમની આ શક્તિ કામ કરતી હતી તે આપણે સમજી શકીએ એટલે, આપણમાં જે કંઈ ખૂટે છે તે એ છે કે આપણે કરેજો મરેજોની તમન્ના આપણાં રચનાત્મક કાર્યોમાં કેળવી શકતા નથી. સત્યાગ્રહની બાધા અને તેની શક્તિ આ તમન્નામાં રહેલી છે.

બાળની આ શક્તિ સમૂહગત કાર્યની અપેક્ષા રાખતી. પરંતુ તેની રાહ એટલે બાળ મેસી ન રહેતા એ તે સમય પિપ્પર થાય 'એકલો બને તેની જીવનશિસ્તને પ્રકટ કરતા. એકલા એકલા પણ આગળ ને આગળ ટોડતા. બળલાડાંએ જે ન્યૂનતમ કાર્યની વાત કરી તે ઠીક છે. પરંતુ સમય બદલાતાં તેમાં આગળ કેમ વધતા રહેવું તે આપણે સમજી શકીએ એટલે—રેડિયો કાંતવો, પાદો પહેરવી, આપણા જીવનમાં ક્યાંયે આલસહત ન રહે, બધા પ્રત્યે સમભાવ રહે એ તે જીની વાત થાય. એને છોડી તે નથી દેવાની. પરંતુ હવે આપણે સમજીએ એટલે કે ગાંધીના રચનાત્મક કામને આગળ વધારવું હશે તે આપણે આ બધા અગ્રહોને આપણા કુટુંબમાં પણ પાળવા એટલે. આપણા વસ્ત્ર સ્વાવલંબનને સામાજિક સ્વરૂપ આપવું એટલે. ગામડાંની પ્રજામાં આપણે કામ કરીએ છીએ તે ગામલોકો પોતાની પાદો ગામમાં બનાવીને પહેરતા ન થાય ત્યાં સુધી આપણને એનું કેમ પડે? ગામલોકોમાં ને કઈ નામલોકોમાં કદી કરી રહી હોય તે ફર ન સાધ ત્યાં સુધી આપણે જીનીને કેમ મેસી રહીએ? ગામમાં બધાં એકબીજા પ્રતિ સમભાવ ગણતાં થીયો ત્યારે જ આપણાંમાં રહેલા સર્વધર્મ સમભાવને આમદાન દ્વારા કયેલો ગણાય. આપણે ઠાંતીને પાદો ન પહેરીએ

અને છતાં ગાંધીનું કામ કરીએ છીએ એવા દાવેા કરીએ તો એ ગાંધી સામે પાપ કરેલ સમજવું નેહઈએ. આપણામાં એટલી તીવ્રતા આવે તો જ આપણે ગામમાં બાપુના કાર્યને આગળ વધારવાની કંઈક લાયકતા કેળવેલી ગણાય. પરંતુ એટલી લાયકતા ધરાવ ન ગણાય, આપણે તો બાપુની પ્રતિમે બેઠી કરવા આપણા આગ્રહોને સામૂહિક સ્વરૂપ આપવા સતત ચાલતા રહેવું નેહઈએ.

વિનેબાળ એ બહુ સમજી ગયા છે, એટલે એમણે આપણી આગળ ભૂદાન-આમદાનની વાતો કરી છે. આમસ્તરાવળ સુધી આપણને ખેંચી ગયા. ગામડાનું બધી રીતે સ્વાવલંબન એ જ આમ-સ્તરાવળનું હાર્દ છે.

સામાજિક અને આર્થિક ક્રાંતિ કર્યા વિના સુરાવળ આવી શકતું નથી. નહીં તાલીમની કોઈકોઈ શાળા આપણે યથાવીએ છીએ, પરંતુ મન રેડિયો દાખલ કરવાથી કંઈ નહીં તાલીમ ચાલી શકતી નથી. નહીં તાલીમનું તેજ તો ત્યારે પ્રકટે બ્યારે ગામમાં તે સિવાય બીજી શાળા ન જ હોય. અને ગામનાં બાળકો માત્ર બહાર પશુ નહીં તાલીમ વિદ્યાની શાળામાં ન જતાં હોય. અનન્ય-સ્વાવલંબન આપણે કંઈજ કરી શક્યા તો તેમાં વિજ્ઞાનની મદદ છે. પરંતુ તેમાં ભક્તિનો રસ ભળે તો બહુ મોટાં પરિણામ આવે. ખેડૂતો પોતે જ બે સમયે કે એકમત્ર માત્ર દિનની દરિયા નહીં, ગ્રામ-સ્વાવલંબનની ભાવનાથી એને પોતાને જ ગામને બનાવ પૂરું પાડવાની ભક્તિ બગચી બેઠેછી.

એજ રીતે ગામડાંમાં સર્વેદિય કાર્યકરો બેઠા હોય અને જ્યાં બે ગામની પ્રવ્રતમાં આહવાલેટ હોય, હરિજનો પ્રતિ ઊન કૃતિ હજી હોય, તો એ કંઈ સર્વેદિય કામ ન જ ગણાય.

ખાદી પશુ હજી જેવી તેવી જ ચાલે છે. આગાખાન મહેમંદમાંથી બહાર આવતે બાપુએ સ્વજ સમજણ આપી દીધી કે ખાદી નિષ્કળ ગઈ છે. કારણ કે કંતનારા વણકરો માત્ર કારીગર જ રહ્યા અને ખાદી કેન્દ્ર બંધાવનાર ખાદી મૈત્રિયા થઈ પડ્યા.

બાપુ તો કાંતનારા હતા, કંઈ જાંપીને બેઠા ન હતા. સત્યના કે અહિંસાના માર્ગથી સજેજ પશુ લપસવામાં ચિહ્ન દેખાતાં તો ફટ કરતા થયેલાં કામોને તોડી નાખી તેને ફરી પાછાં સત્ય માર્ગે ચઢાવતા.

આપણે બધાએ આ રીતે આપણાં રચનાત્મક કામોને વિચાર કરવો નેહઈએ. તેનું સંચાલન કરવું નેહઈએ. આપણને એ દિશામાં આપણાં કામો ગોઠવવાની શક્તિ પરમકૃપણુ આપે એ જ પ્રાર્થના.

માખરમતી, ૨૦-૨૭-૭૨ : શુભચિત્ત રાખનાર કાર્યકર સંજેલનમાં

૧૬ ફરી ઉપાસના કરીએ

અત્યારે આપણે દેશ હિંસા તરફ વધી રહ્યો હોય એમ લાગે છે. આવે પ્રસંગે આપણે વિચાર કરીએ અને ફરીથી સત્ય અને અહિંસાની ઉપાસના કરીએ એમ આ હવાવમાં કહ્યું છે. બાપુના ‘સત્યાગ્રહ’માંથી આપણા લોકોએ આગ્રહ શબ્દ પકડી સત્યને છોડી મૂક્યું છે. એટલે કે આપણને બાપુનું લઘાલઘાનું ગણું છે, પણ તેમનાં સત્ય-અહિંસા પાળવાનું બળ આપણે કેળવવા માગતા નથી. આપણા ક્ષેત્રનું સ્વરાવળ લોકશાહી ઉપર રચાયેલું છે તે

અભિમાન લેવા જેવી વાત છે, પણ તે લોકશાહી સત્ય-અહિંસા વગર ચલાવી કેમ શકશે ?

સત્ય-અહિંસાના રસ્તા આપણે કેમ લઈ શકતા નથી ? કેમ કે આપણા દેશની પ્રજા મરજીથી લાય પામનારી છે. માળાપ બાળકોને ગળ-થૂંથીમાં કરપોષણનું શીખવે છે. લાખી શુદ્ધાત્મને લીધે આપણા સ્વભાવ કરપોષક થઈ ગયા છે. તેથી ગાંધીજીને આત્મજળનો સંદેશો આપણે પચાવી શકતાં નથી. ગાંધીજીને સંદેશો છે કે કોઈને અન્યાય ન સહન કરવો. પણ તેનો અર્થ એમ નથી કે લોકો આત્મકાલ કરે છે તેમ ખૂતામરજી કરવી. ખૂતામરજી કરનારો તો કોઈક જ નીકળતો હશે, મોટેભાગે તો આપણે બધાવન જ કરી જઈએ છીએ. બાપુનો સત્યાગ્રહ એટલે અન્યાય સામે નાસી જવું એ તો નહિ જ, પણ સહન કરવા છતાં અડગ રહેવું તે. માટે આપણે બહાદુર પ્રજા થવું હોય તો આખો સત્યાગ્રહ—‘સત્ય+આગ્રહ’ બંને જીવનમાં ઉતારવાં પડશે.

આને દેશમાં ખૂતામરજી ચાલી નરહી છે તે શું બહાદુરીની નિશાની છે ? કલકત્તાની મૈરીજોમાં પ્રતિપક્ષીનાં, સિપાઈઓનાં ખૂન કરી નાખે છે. જાનીનદારોની જમીન ખૂંટવે છે અને તેમને મારી નાખે છે. અજેબના જમાનામાં પણ આ રીતે બોમ્બ અને બંદૂકોનો માર્ગ ધણુએ પકડ્યો હતો. આ રીતે કોઈને છાતાછાતા મારવું, એ સાચી બહાદુરી નથી.

જુલમ અને અન્યાય સામે મૂંઝી નચાવી દેતા તેને બદલે અન્યાય સામે થઈ રહેલુશી વીરતા બતાવવી એ કંઈક ચરિત્રશ્રુત હશે, પરંતુ બાપુએ સમજાવ્યું છે કે સાચી વીરતા આમાં નથી. સાચી વીરતા તો આત્માના બળથી અન્યાય સામે લડીએ, સત્યાગ્રહ કરીએ તેમાં જ છે.

સ્વરાજ આવ્યું છે એટલે હવે દેશના લોકો અન્યાય મૂંઝે મૈત્રિ સહન ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. સ્વરાજ એ આપણમાં આવેલી મહાશક્તિ છે. શક્તિથી લાચરી મોટરને ત્રમે તેમ દેડાવી ન શકાય. તેમ સ્વરાજની તેજસ્વી શક્તિ ધરાવનાર જનતાને પશુ સંધ્ય અને અહિંસાની તાલીમ મળવી નેહઈએ

લોકશાહી સ્થપાઈ છે. એથી દરેકે દરેક વ્યક્તિને તપનો અધિકાર મળ્યો છે. પણ સાચી લોકશાહી કંઈ એમાં જ નથી. લઘુમતીને નિર્ભય કરવી, તેને પૂરો ન્યાય કરવો, તેમની સેવા કરવી એમાં જ લોકશાહીનો આત્મા રહેલો છે. જેથી આજ સુધી પીડાતાં હતાં, ચોપાતાં હતાં, તેમને આગળ લાવીએ તેમાં જ સાચું સ્વરાજ છે. તેને ખાતર જ પંચાયત રાવળ છે.

આ પંચાયત રાવળને સારી રીતે સમજવાની જરૂર છે. જો લોકો પાસે ધન, જ્ઞાન અને સંખ્યાબળ અત્યંત છે તેમને પણ સરકારી મળે એ માટે પંચાયત રાવળ છે. પોતાનાં માણસોના હાથમાં રાવળ-સત્તા રહે, જેથી લોકો ગણરામા વગર તેમની પાસે જઈ શકે અને પોતાનું કામ કરાવી શકે. લઘુમતીવાળાને અને પડાતવગોને લાગવું નેહઈએ કે આ અમારું સ્વરાજ છે. તેનું નામ લોકશાહી ને તેનું જ નામ પંચાયત.

આવી લોકશાહી સત્ય અને અહિંસાથી જ ચાલી શકે. આ સમજી આપણે સત્ય-અહિંસા ઉપર ફરીથી લાર ચૂકવા લાગવું નેહઈએ, અને દેશમાં હાલ હિંસા તરફ વલણ થવા લાગ્યું છે તેને અટકાવવું

મારો ત્યાગ ક્યો નહિ. મને કામે લગાડી દીધા. નવા માસિક માટે આવેલા લેખો મને વાંચવા આપ્યા. મને ચિત્રકારો અને બ્લોકકારો પાસે સદેશ લઈ મોકલવા માંડ્યો, સાંજ વર્તમાન પ્રેસમાં વીસમી સદી' જપાતું ત્યાં પ્રુક તપાસવા પશુ મને મોકલવા માંડ્યો. પેલા 'રૂઝ-૧' માસિકમાં અવારનવાર પ્રખ્યાત વ્યસનુદરીઓનાં વર્ણનો અને ફેટાઓ આવતાં. તેવા એક રોશનઆરા નામની વ્યસનના વિશેનો લેખ મને લાપાંતર કરવા આપ્યો! હાથ મહમદને ઉઠ્ઠે કવિ ઉમર ખયામનો ઘણો શોખ હતો. તેની મૂળમાં તેમ જ અંગ્રેજી લાપાંતરમાં નેટલી આવૃત્તિઓ ગળી તે બધી તેમણે પોતાના પુસ્તકાલયમાં ભેળી કરી હતી, અને કાંઈ કાંઈ વાર તેમાંથી રસિક ભાગે કાઢી મને વાંચવા આપતા.

તેમનું ઘર, આદિસ, બેકક બહુ ભેગું હતું. હું બ્રાહ્મણ હોઈ મુસલમાનના ઘરનું પાણી પીતાં તે દિવસોમાં શીખ્યો નહોતો. તે કહેતા કે આપણે ત્યાં ધણુ બ્રાહ્મણ-વાણિયા આવે છે તે તો અહીંનું પાણી પીએ છે. છતાં હું પીવા તૈયાર ન થયો. તો પછી તેમના ઘરનું ખાવા તો શેનો તૈયાર થાઉં? આદિસના ઝોરકામાં એક ટેમલ હતું તેના ઉપર તે અને તેમના ફીકરાઓનાં ભાણું પીરસતાં. મેં એક વાર પૂછ્યું, આમાં સાંસ તો ભેવામાં આવતું નથી. હાથ મહમદ શેક કહે, એ તો ખૂબીથી રંધાયું હોવાથી તમને દેખાશે નહિ, પણ આમાં મીઠ છે. હાથ મહમદના જીવનમાં મુસલમાન ધર્મ કેટલો જોડો બીત્યો હતો તે મને તેમના ઘરના જીવનમાં જણી જોવા ન મળી શક્યું, પણ કોઈ વાર અમે ખોલ મહોલ્લામાં ઘઉંને સાથે ચાલતા નીકળતા ત્યારે આસપાસ કોઈ ફકીરને જુએ તો તે તરત નજીકની દુકાનમાંથી સોડા-લેમનની બાટલી ખરીદી તે ફકીરને આપે, ફકીર તેમાંથી થોડા ઘૂંટણ પી એમને પાછી આપે અને પ્રસાદી બનાવેલી બાટલી પોતે પી બન. આ રીતે પ્રસાદી બનાવી આપવા માટે હાથ શેક તે ફકીરને થોડા આના આપતા હશે. આ ઉપરથી હું સમજી ગયો કે હું જેવા બ્રાહ્મણ છું તેવા હાથ પશુ મુસલમાન લાગે છે!

લોકજીવન એપ્રિલ '૭૪

૨૩ જયપ્રકાશજીની ગુજરાતયાત્રા

છંદમે લોકનાયક જયપ્રકાશજીએ ગુજરાતની મુલાકાત માટે સમય આપ્યો અને ગઈ તા. ૧૭-૧ થી ૨૦-૧ના દિવસોમાં તેઓએ અમદાવાદ, વડોદરા, બારડોલી, સુરત, ભાવનગર, રાજકોટ એટલાં રુઝગીની મુલાકાત લીધી અને તેમના અવાજ સાંભળવા અખી રહેલાં હૃદયે ગુજરાતવાસીઓને પોતાનો સદેશો વિસ્તારથી સંભળાવી ગયા.

તેમના પહેલાં નાગવલુ દેસાઈ આવ્યા હતા તે વલસાડ, નવસારી, નરિયાદ, મહેસાણા, રાજકોટ એ અંદરના ભાગોમાં એ જ સંદેશો દેસાવવા ફરી ગયા.

ગુજરાતથી શ્રી જ. પ્ર. મુંબઈ પૂના જઈને તરત પાંખા બિહાર જવા કહે છે. ત્યાંના આંદોલનથી બહુ દિવસો તેઓને દૂર રહેવું પડ્યું તેથી હમે વધારે વખત પોને બિહારની બહાર આપી શક્યા નહિ એ તેમણે રુબરુમાં જણાવે કહ્યું.

પહેલા દિવસે એટલે તા. ૧૭-૧-૭૫ના દિવસે તેમની અમદાવાદની પ્રથમ સલામાં ગુજરાતે તેમનું પ. રવિશંકર મહારાજના મુખે સ્વાગત કર્યું. મહારાજ પથારીવશ હોવા છતાં આ પ્રસંગે તેમણે કથ સહન કરીને પણ સંભાળ્યો. સ્વાગતના તેમના ભાષણ-માંથી થોડાં વચનો નીચે ઉતારીએ :

‘આજે ધન્ય ભાગ્ય છે આપણું કે એક મહાપુરુષ આપણે આજણે પધાર્યા છે, જેમને ખૂબ ચક્રિત હોવા છતાં જીવનમાં કોઈ બતને સ્વાર્થ નથી.

‘મારો એમની સાથે વરસોના સંબંધ છે. મેં તેમને સતત ફેરવેલા કરતા ભેળા છે. તેઓ જે કંઈ વાતો કરે તે સારી રીતે સમજીએ અને આચરણમાં ઉતારીએ.’

મહારાજશ્રીએ ગુજરાતમાં જયપ્રકાશજી ન્યાં-ન્યાં નવ ત્યાં તેમના કાર્ય માટે સારી રકમે ભેટ આપવા પણ ભલામણ કરી.

ગુજરાતમાં ન્યાં ગયા ત્યાં શ્રી જયપ્રકાશજીએ મન મૂકીને પ્રવચનો ક્યાં અને પોતાના આંદોલન વિશે સમજૂતી આપી. તેનો સાર ટૂંકમાં આવો આપી શકાય :

તેમણે ગુજરાતના વિદ્યાર્થી આંદોલનને બિરદાવતાં કહ્યું, ‘દેશમાં જે નવી નમ્મતિ આવી છે તેનું શ્રેષ્ઠ ગુજરાતનાં વિદ્યાર્થીઓને છે. દેશની પરિસ્થિતિ વિશે હું ઘણું ચિન્તિત હતો. મને કોઈ માંડ સંજોગો નહોતા. હું અધારમાં ખંખેળતો હતો. ત્યારે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓએ મરાલ ભેતાવી અને તેમાંથી મને પ્રકાશ મળ્યો. ‘બિહારની મારી લડત એક દિવસના ઉદ્દેશ્યને લીધે થઈ નથી પણ અન્યક રીતે સરકારને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા પછી અને અતિ લાંબી ધીરજ કર્યા પછી ઉપાડવામાં આવી છે.

‘ઈંદિરાજી સત્તા પર આવ્યાં ત્યારે એમના તરફ જનતાંએ આસાહારી મીઠ માંડી હતી. જવાહરલાલજીની ફીકરી છે. કોઈ કરશે જ એમ માન્યું હતું. એક સહિલા છે, નવીનવી પ્રધાન મંત્રી થઈ છે, ઉતાવળ ન કરવી એટલે એ રીતે આપણે વત્યાં હતાં. તેમના શાસનને નવ વર્ષ થયાં ત્યાં સુધી ધીરજ રાખી. છતાં કંઈ થયું નહિ. ગરીબી મટવાને બદલે બિહારી વધી મઈ. આથી દોઢ વર્ષથી જનતાની ધીરજ ખૂટી છે.

‘વિનોબાજીએ કહ્યું કે ભણાવ્યાર દૂર કરવો, બેકારી નાબૂદ કરવી એ આંદોલનના નહિ પણ સાથે બેસી ચર્ચા કરવાના વિષયો છે. પણ આવી ચર્ચાઓ તો મેં વર્ષો સુધી કરી છે. એટલેથી વાર મેં પ્લાનિંગ કમિશન સાથે ચર્ચાઓ કરી છે. અન્યક સર્મિત્તઓએ ભાગ લઈ પરવાર્યો છું. સોમનાથે અને ગોપીનાથેયે મેળો છું.

‘ચૂંટણીની પદ્ધતિમાં કેવા સુધારા થવા એટલે એ અને તેનું ખર્ચ કેમ ઘટાડવું તેનાં સચનો પણ બહુ વાર કર્યાં છે. ચૂંટણીમાં તાબો રૂપિયા કોમેસ ખર્ચે છે તે વિશે મને કમિસનના માણસોએ જ માહિતી આપી છે, પણ તે પૈસા ક્યાંથી આવ્યા એમ બપારે બપારે મેં પૂછ્યું ત્યારે ઇંદિરાજી ચૂપ રહ્યાં છે. તો મિત્રો, એક માણસ આનાથી વિશેષ બીજું શું કરી શકે? છેવટે હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે ભારતની જનતાંએ પોતાની લડાઈ બતેજ લડવી પડશે.’

ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓએ ધારાસભા બરખાસ્ત કરતાં લગ બંધ કરી દીધી તે મંજૂરમાં તેમણે કહ્યું, ‘તમે વિજયોત્તમ ઉચ્ચી તમારી

લડત બંધ કરી દીધી એ મોટી બુલ થઈ છે, તમારું મૂળ કામ તો બાકી જ રહ્યું છે. ગિહારના વિદ્યાર્થીઓ આ વાત સમજ્યા છે. તેઓ બન્યું છે કે આ એક લાંબી લડાઈ છે, સંપૂર્ણ ક્રાંતિ કરવાની લડાઈ છે. ઈંદિરાજી વારંવાર કહે છે કે “શુ આ પ્રશ્નોનો ફેંસલો શ્રેરીઓ ઉપરના હોઠરોમાં કરી શકશે?” પણ અમારું આંદોલન તો એ બતાવવા માટે છે કે અમારી માગણીના ટેકામાં ગિહારનો જબર-દસ્ત લોકમત રહેવો છે. અને છતાં એ નિર્બળ લોકો પોતાની પુરુષીઓ ઊડાતા જ નથી.

‘ધારાસભા-વિસર્જનની વાત ગિહારના વિદ્યાર્થીઓએ પહેલેથી કરી નહોતી. પરંતુ પ્રધાનો વાપદા કરતા રહ્યા અને સરકારે લાંબી ગેળીથી આંદોલનને કચરી નાખવાનો પ્રયાસ કર્યો, ત્યારે જ છેવટે આંદોલનમાં ધારાસભા વિસર્જનની માગણી ઉમેરાઈ છે.

‘ગિહારમાં ધારાસભાનું હલ્ત વિસર્જન થયું નથી, એ એક રીતે સાદું જ થયું છે. તેથી અમારું આંદોલન ગામેગામે ફેલાવવાની અમને તક મળી છે.

‘ઈંદિરાજી મને લોકશાહીના પાઠ શીખવા રહ્યાં છે. પરંતુ શાંતિમય આંદોલન ચેકવા માટે આટલી બધી રુકાવટો નાખવાનું કઈ લોકશાહીમાં લખ્યું છે? પટણામાં ૪થી નવેમ્બરે અમે પ્રધાનોને ઘરે રાજીનામાની માગણી કરવા શાંતિથી જવાનું ચેતવ્યું તો સરકારે સત્તાનો દુરુપયોગ કરી ૫૮ ટૂંનો બંધ કરી દીધો. ગંગા પાર કરવાની સ્કીમને રદ કરી નાખી. નીકાઓમાં પાણી ભરી તેને રૂપાડી દીધી. બહુ મીનતું આક્રમણ આપ્યું હોય એવા ઉપાયો જનતા સામે લીધા! શું આ લોકશાહી છે?’

બારોડાલીની મુદ્દાસત દરમિયાન સરદારશ્રીના જીતોને જોશા બેઠે લોકનાયક જયપ્રકાશજીને સરદાર વલ્લભભાઈનો ખાસ આજુધારી રીતે ઉલ્લેખ કરવાની યોગ્યતા થઈ હતી. તેમણે કહ્યું, “હું તે દિવસોમાં સરદારનો દીકરોમર હતો, મને તેઓ પુરાણવાદી લાગતા અને તેથી સમાજવાદી કાર્યક્રમોમાં તેઓ કામના નથી એમ હું માનતો. પણ હવે મને મારી બૂલ સમજ્ય છે, આજે મને લાગે છે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ જે પંડિત નહેરુને બદલે સરદારને પોતાના વારસદાર પદ આપ્યું હોત અને દેશના પ્રથમ પ્રધાનમંત્રી નહેરુને બદલે એમને બનાવ્યા હોત તો વધારે સાદું થાત, અને આજે આપણી લોકશાહી

અનેક ભયોથી ઘેરાઈ ગઈ છે તેને બદલે તે વધારે સ્થિર અને દૃઢરૂપે વિકાસ પામી હોત. સરદાર પટેલ બ્યવહારુ અને કુશળ પુરુષ હતા. જ્યારે નહેરુના વિચારો હમેશાં આકાશમાં જ ઊડતા હતા. તેમના પગ ધરતી પર ટકતા જ નહોતા. તેઓ હમેશાં સમાજ-વાદી સમાજવ્યવસ્થાની વાતો જરૂર કરતા, તોપણ ૧૯૫૧ની સુધી દેશના પ્રધાનમંત્રી રહ્યા છતાં તેઓ લોકશાહીને જળીરિત દશામાં મૂકીને ગયા છે.” વગેરે.

લોકનાયક જયપ્રકાશજી જીવંતની હવામાં ચાર દિવસનો ઝંઝાવાત ચલાવી ગયા તેની શ્રુલ અસર આપણે ઝીલી શકીશું? અને તેના પરિણામે આપણા જીવનમાં નવા પ્રાણ અને નવો ત્યાગ બતાવવા તૈયાર થઈશું?

જીવંતના વિદ્યાર્થીઓના ‘નવનિર્માણ’ના આંદોલનને તેમણે ગિરદાવ્યું તેનો અર્થ આપણે તો શો કરીશું? આપણે માથું મૂકીને બચવાયાર આદિ સામે લડત ઉપાડી તેને મિરદાવી છે એમ તો આપણે સમજી જઈશું નહિ? ને? ગિહારમાં તેમણે તે દોષ પેસવા દીધો નથી, પણ અહિંસા, ત્યાગલાવના અને સાતત્યનો સંચાર કરી ત્યાંની લડતને સાત્ત્વિક બનાવી છે.

આપણે લડત બંધ કરી દીધી તે માટે લોકનાયક આપણને કંપકો આપ્યા છે અને શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, આપમેળેજાદી અને સાતત્યક્રમ લડત ચાલુ રાખવા આપણને પ્રેરણા આપી છે.

બારોડાલીમાં સરદાર વલ્લભભાઈ વિજેના પોતાના કમિત ખ્યાલો લોકનાયકે કળૂલી લીધા અને સરદારને મહાન અંજલિ આપી એનો પણ આપણે શો અર્થ કરીશું? તેમના જેવા એક પ્રથમ પંક્તિના રાષ્ટ્રદુષ્ટે એ ઉદ્દાગમમાં પોતાના બૂલ ભરેલા ચિંતારોની બહાર કળ્યાત કરતાં શરમને આડે આવવા કોઈ નહિ તે તેમને માટે તો દરેક રીતે શોભારૂપ હતું. આપણે પણ આપણી અંદર જે કંઈ દેખ કે ખામીઓ રહેલાં હોય તેનો બહાર એકરાર કરવાની ધીરતા લોકનાયક પાસેથી મળ્યું કરી શકીએ તો જ તેમના ઉદ્દાગમે સાચા સ્વરૂપમાં સમજ્યા મળીશું. તેમણે નેહરુની નિંદા કરી એટલો જ બોધ તેમના ઉદ્દાગમસાથે આપણે લઈશું તો જીવંતના લોક લોકનાયક જયપ્રકાશને કંઈ જ સમજી શક્યા નહિ એમ જ ગણાઈ જશે.

■

અંક : ચાર—કાળ

અમરાટ પત્રો : પુનપુષ્પ પમરાટ

૧ દેશનું લાવિ એમને હાથે ઘડાય એમ ગાથાંએ	અન્નપૂર્ણાને	૧૮ જીવન શું સાધનામાં નડતર છે ?	સુરેન્દ્રજીને
૨ આશ્ચયન સૌનું અનુભવ આપણે	શ્રીમનભાઈને	૧૯ ભગવા નર સેવીએ	અન્નપૂર્ણાને
૩ એને ટેકે આપણે	કેશવલાલ ગોળવાળાને	૨૦ પિતૃમરણમાં રે'દિયા	કમનલાલ દવેને
૪ સેવક લેખક પણ બને	જગનલાલને	૨૧ ખાદીના કારકુન ન બનશે	અન્નપૂર્ણાને
૫ હરિજન વિદ્યાર્થીને સલાહ	વલ્લભભાઈને	૨૨ ભારત માવાને ભૂલશે આ	મણુભાઈ ક. પટેલને
૬ પ્રવિત્રને નહતા દેમ?	અન્નપૂર્ણાને	૨૩ હળપતિઓનું શું થશે ?	અન્નપૂર્ણાને
૭ યજ્ઞરૂપે ખાતીકામ	ચૂનીભાઈને	૨૪ દૂંડી છુદ્ધિ ને હાંખી રીસ	ચૂનીભાઈને
૮ ખીત તો અંતઃપ્રેરાનાવાળાં જ અર્થે	શ્રીમનભાઈને	૨૫ ખાદી સેવક ને ખાતી સૈનિક	ચૂનીભાઈને
૯ રાત્રીપરજર્મી વણાટ રિશર થશે	ચૂનીભાઈને	૨૬ ખીતા સેવાથી ફર કરે જ નહિ	ચૂનીભાઈને
૧૦ લખત વિશ્વ છે	અન્નપૂર્ણાને	૨૭ નેલમાંયે હું લેઈએમાં જ થું	અન્નપૂર્ણાને
૧૧ મનાયે પ્રેક્ષકમાંથી	અન્નપૂર્ણાને	૨૮ હોરત લાડુ સંખીત !	દોરત મદં'ગદ
૧૨ આસાધનાં પ'ખીંચ	અન્નપૂર્ણાને	૨૯ નિશ્ચય અંતઃસ્ફૂર્તથી જ	અન્નપૂર્ણાને
૧૩ લંછીમ આ મણુંદ	અન્નપૂર્ણાને	૩૦ યોધાગિયા કવિ શા મમતા ?	અન્નપૂર્ણાને
૧૪ ખાલીદસ્તાનું માથ	અન્નપૂર્ણાને	૩૧ લખ હથું સાડુ ?	જગનલાલ ખટેલને
૧૫ દિવસેનું અંધમારના નથી	અન્નપૂર્ણાને	૩૨ જપ આશ્રમ વિશે	અન્નપૂર્ણાને
૧૬ નર પ્રજલવાદન	બલભલાઈને	૩૩ હિંદુની દ્રષ્ટિ ને આપણી અર્જાઈ	તત્તસ દેસાઈને
૧૭ પદવા ? પ્રજા રતી પ્રતે ?	નાર, ભણઈ ખટેલને		

૧. દેશનું ભાવિ એમને હાથે ઘડાય એમ પ્રાર્થાએ

આવશ્યક આપણું પવિત્ર સપ્તાહ ચાલે છે. પૂ. બાપુજી જ્યાં હોય ત્યાં પ્રભુ તેમને હોમકુશળ રાખે, એવી પ્રાર્થના અંદરથી આત્મા કરે છે. એમને હાથે આ દેશનું છેવટનું સ્વરૂપ રચાય તો કેવું સારું ? આઝાદી તો વહેલી મોડી આવવાની જ છે. તેઓ હશે તોપણ અને ન હશે તોપણ. પણ બે તેઓની હાથેલી આબરો તો તેની ભાત કોઈ ઓર જ હશે. તેમના વગર આપણી આપણી જ હાથેલી હશે તો અનેક મેલોથી ખરડાયેલી હશે. આવા વિચાર અને આવી પ્રાર્થના આત્મામાં ચાલી રહી છે. આપણે નાનાં મોટાં, જે જ્યાં હોઈશું ત્યાં આ સપ્તાહમાં કંઈક આવા જ વિચારો કરતાં હોઈશું. દીવાલોનાં બાંધન એને કેમ અટકાવી શકે ?

...આપણે આપણા જ ગળથી આપણાં કામોને કસ કાઢવો જોઈએ, પારકા ગળથી નહિ. પ્રજાદંભો દિરવધકશિષુ જેવું બળ ક્યાં હતું ? તે તો નિર્ભય ફૂલ જેવો બાળક હતો. એતે ફૂલ જેવો છે અને હાથી જેવો નથી તેથી તે શરમાયો નહોતો, પણ પોતાની અંદર જે ખાસ શક્તિ હતી તેનાથી તે ઝૂંઝપો અને છુટ્યો.

સાબરમતીથી અન્નપૂર્ણિમે ૩-૧૦-૮૨

૨. અધ્યયન સૌનું અનુલન આપણે

(મોતેસોરી, કાલ્દન, છુકરે ટી. વોરિંગ્ટન, આર્ચરટ્ટોન વગેરેનું સાહિત્ય વાંચવાની સલાહ આપ્યા પછી) આપણા ધંધામાં એ દૃષ્ટિથી અભ્યાસ હોયું પાલવે તેમ નથી. નોકે એ દૃષ્ટિ આપણે

આપી સ્વીકારી શકાએ નહિ. આપણે ત્યાંને અનુભવ, વર્ષો ચોખ્ખા-
ની કલ્પના અને આ બધો અભ્યાસ એ બધું ભેગું કરીશું તો જ
આપણે કાવિબના કાગ માટે અધિકારી થઈશું.

સામનવાઈને સામરમનીથી

૩ એને ટેકો આપજો

જેલસાંધેથી તમને તરફી આપું છું તે માટે માફ કરશો. વલસાડનો
એક રૂઝીઆ માછીનો છેકરો—લાલજી કરીને અહીં પો ગઈના રહી
ગયો. અમારા મંડળ સાથે દીક મળી ગયો. હવે તે પાછો જૂરીને
ગયો છે. તેનો કંઈ થયેલો તે બાળત તનાં માળાપને ગભરાવ્યાં
હશે તે પરથી એ લોકોએ ધર ગીરો મૂકી પૈસા ભર્યા છે. બીજી
રીતે પણ આ કંઠેણ વખતમાં એ લોકો કુખી થઈ ગયા છે. તમને
એ છેકરો મળશે. તેની પાસેથી એની હકીકત બાણી લેશો અને
હિન્મત આપશો. તેની સ્થિતિના વિચાર કરી કંઈ ટેકો આપી
શકાય કે કેમ તે વિચારશો. પર પાછું મેળવવામાં મદદ થઈ શકે?
રકમ મોટી નહિ હોય એમ માનું છું છેકરોને કંઈ ધધે વળગાડી
શકાય?

સામરમનીથી કેશવલાલ (ગોળવાળા)ને

૪ સેવક લેખકે પણ બને

દર સોમવારે તમારા કામ વિશે, પ્રવાસો વિશે લખતા રહો. મારે
ખાતર તો તે સાડું છે જ કારણ અહીંના બધા પાણીમાં તે પ્રિય
થઈ પડે છે. પણ તમારે ખાતર તે પછુ જ આવશ્યક છે. લોક-
સેવક માટે જીભ અને કલમની શક્તિ સતજ હોય એ જરૂરું છે.
એ ખરું છે કે ખીજું બધું ન હોય અને ફક્ત આ શક્તિ જ હોય
તો તે નકાસું છે. પણ તે સાથે એ પણ ખરું છે કે બીજી શક્તિઓ
હોય અને આ ન ખીલવી હોય તો તમે સારા ભલા માણસ થઈ
શકો પણ સેવક તરીકે ઉત્તમ ન થઈ શકો. વળી તમે બધા છો કે
ને કે હું ભારે મોટો કલમી તો નથી પણ તે કળા તરફ પ્રેમ
કેળવ્યો છે. એટલે મારા સંબંધીઓમાં તે ખીલે એ બેલા અતરમાં
સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છા રહે છે જ.

સામરમનીથી બગનલાલને.

૫ હરિજન વિદ્યાર્થીને સલાહ

તમારો નિમંધ મળ્યો છે. વાંચી ગયો છું. સુધારાઓ અને સૂચના-
ઓ સાથે પાછો મોકલીશ. તમને એક વિદ્યાર્થી સમજીને ખૂબ
વખત લઈને સુધારા કરું છું. એક શબ્દને લીધે બીજો મૂક્યો હોય
અને વાક્યને બદલે બીજું મૂક્યું હોય તેની પાછળ રહેલો હેતુ
સમજવાનો પ્રયત્ન કરો. નિમંધમાં સવળે તરફ જો રેડયું નથી
તે બાણી પુરી થઈ છે અને તમને ધન્યવાદ આપું છું. અનેક
સુધારાઓ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને છેડે જીવનમાં ધર્મ,
સંયમ વિ. વિકલાવધા ઉપર ભાર મૂક્યો છે એ પણ બરાબર છે.
કારણ કે તે વિના ખરો સુધારો જીવનમાં થઈ શકે જ નહિ.
સુધારો કરવાને અંદરથી જ ધન્ય પ્રગટ થવી જરૂરી છે તે પણ
એ વિના ન થઈ શકે. પણ આ ધર્મ વિવાદો બાબ બરાબર સારી

રીતે લખાવો નથી. 'દાઈ પુરતંદા વાંચ્યાં દિય તમાંથી વિચારો
લઈ લઈને થીંગડાં માર્યાં' દિય એવો બાર આપ છે. બીજી બધા
નિમંધ સાથે એ બાગ સમરસ થયો નથી. મારી સલાહ છે કે બધું
જ ટૂંકાવીને નવેસરથી લખવું.

બીજું મોરારી બાળન તમે 'શાહાહાર'ના ઉપદેશ કર્યો છે. તમારી
લાવના કું સમજું છું પણ 'દાઈ'ના મોરારી પર પ્રકાર કરવો
મને કુત્સી નથી. માંચના બદલામાં દુધ થી બેવે પાશ્વિક મોરારી
આપી શકાશે તેમ નથી. દુધ થી પાચે એમ કહેવાથી તે ખાસ
માંડેઈ કળ એટલું જ આવે કે સિવાઈને વડા થઈને તે જે લોકો
કરે છે તેને તમારા જેવા સુધારકો પાપી, હિંસક, દુષ્ટ માનતા
થશે અને તેથી તમની સેવા કરી નહિ શકે. જમની સેવા કરવી
છે તેમના પ્રતિ માન અને પ્રેમ વધારવો જોઈએ. મોરારીમાં નકામા
સ્વાર્ગ ન કરવા વિ. ઉપદેશ કરવા બેવડા છે. પણ મોરારીની વસ્તુમાં
ફેરફાર કરવવાનો પ્રયત્ન વાજબી નથી. તેઓ ધર્મ વિચારી છોડે
તે છોડશે જ. તમારા જેવા છોડશે તે બેઈ દાઈ ભલે છોડે પણ
પ્રચાર કરવા જતાં ઉપર કહ્યું તેમ જ થાય. તમને આ મારા
વિચાર તરત કબજ નહિ થાય પણ તમારા જેવાઓએ તે સમજવા
જેવા છે.

ચરબડાથી ૭-૬-૪૩ને રોબ વલસલાલ (પાણીદિય)ને સળેસ પ્રત્યક્ષ

૬ પવિત્રને વેદના કેમ?

તમારી મીઠીમા પવિત્ર જીવનવાળાને પણ વેદના ભોગવવી પડે છે
તે બાળત શંકા ઉઠાવી હતી.

શાંતિથી વિચાર કરવાથી તમને પેતાને બગાડ મળી જશે. સુખ તે
સુખ નહિ, દુઃખ તે દુઃખ નહિ—એ સૂત્રમાં તેના બગાડ સમાયેલો
છે. માંડળી વેદના એ શારીરિક દુઃખ છે, પણ ખરું નેતાં ઉપરના
સૂત્ર પ્રમાણે દુઃખ નથી. પાતના છતાં રહે છોડી નહિ, રામને
છોડયો નહિ એ વિચાર દિવ્ય સુખરૂપ છે. કાળો ભોંય પર ઘોણું
દપકું ઉઠાવ આપે તેમ આ સુખદ વિચારનું સાડું સુખ ભોગવી
શકાએ એટલા માટે તેની પાછળ ચાતનાની યજ્ઞમિ ઉપેસાળી થઈ
પડે છે.

ના તત્સજ્ઞાનોના ખુલાસો થયો. આ શંકાનો વિગ્નાનો ખુલાસો
પણ છે. હું વિગ્ના ભવ્યો નથી, પણ મારા અંતને વૈરાગ્યિક દષ્ટિ
કેળવું છે તેથી મને આ ખુલાસો હમેશાં શાંતિ આપે છે.

આપણું જીવન પવિત્ર હોય તેથી આપણું શરીર નીરાંગી જ હોય
એ કેમ બને? શરીર નીરાંગી હોવામાં એક તો માળાપનો વારસો
કારણ છે, જે વાત આપણા કાંઈ બહારની છે. તે પછી બાળ-
પણુના ઉછેર પણ મોટું કારણ છે. તે પણ આપણા કાચની વાત
નથી. ઉછેર લાલક થયા પછી પણ આપણે અમુક વર્ષ મંદ અવ-
સ્થામાં ગાળ્યાં હોય—તે પણ શરીર ઉપર અસર કરી બધ. ક્યારેક
માનપૂર્વક જીવન ગાળવાની શરૂઆત કરીએ તે પછી શરીર બગડતું
બગે પણ તે પહેલાં બગડી ગયું હોય તે તો તકલીફ આપતું જ રહે.
પાછળથી થયેલું ગાંઠ બહુ તો તે તકલીફમાં પણ મન સ્વસ્થ
રાખી શકાએ એટલી મદદ કરી શકે.

તે ઉપરાંત ઉપર જ્ઞાન થવાની વાત લખી, પણ જ્ઞાન કંઈ દુનિયાની બધી વાતનું થતું નથી. એવા કરવી, સાદું જીવન માણતું, સ્વદેશી મત પાળવું, રાનીપરબંમાં રહેતું વ. આપણા મઠ બેઠેલું જ્ઞાન યશું હોય છે. આપણે કંઈ શરીરશાસ્ત્ર થોડા બે બાણી થયાં? શરીરને માફકનું નહિ એવું ખાનપાન, આહાર, વિહાર—તે સારાં છે એવી ખોટી સમજને લીધે આપણે જ્ઞાન યશ થઈ પણ ચલાવ્યા હોય એ બન્યા બેજ છે. આપણે આશ્રમવાસી થયાં અને બરા સારી રીતે જીવતાં થયાં તેથી કંઈ આપણે શરીરશાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લીધે જે કંઈ બુદ્ધિ કરી હોય તેમાંથી છૂટી શકીએ નહિ બ. આ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ થઈ...
હવે એક સુદો બાધા રહે છે—તે બાપુ કુદરતી ઉપચારમાં રામ નામને મણાવતાં તે. તેનો અર્થ એકે ભતની દવા—એવો કરેલા એ તદ્દન ભોળપણ અને અવેજાનિકતા બ થયે. રામનામનો અર્થ એટલો બ કે માંદગીની પીડાને શહેન કરવા છતાં મનથી આનંદમાં રહીએ, સત્ય અહિંસા એવા આદિ છોડીએ નહિ.

રામનામનો વૈજ્ઞાનિક અર્થ પણ કંઈક અશ્વેષે ખેતી શકાય. શરીર ઉપર માનસની પણ કંઈક અશ્વેષે અસર હોય છે, મન પ્રસન્ન રાખી શકીએ, દુઃખમાં પણ હેતાશ ન થઈએ તો આપણા શરીરનાં અવયવો, હૃદય, જ્ઞાનતંત્રીઓ વધારે સારુ કામ કરે, તેથી માંદગી સામે યુગ્વધમાં કંઈક અશ્વેષે શારીરિક મદદ પણ બહાર થાય. પણ તેના ઉપર બહુ ગણતરી કરવી ન બેઠીએ. અસર હોય તોપણ પ્રમાણમાં અલ્પ. ચૂનીલાઈના પવિત્ર જીવનને લીધે તેમને માંદગી સામે લડવામાં અને દુઃખમાં પણ પ્રસન્ન અને ભક્તિપરાયણ રહેવામાં કેટલી બધી મદદ મળી તેના આપણે સૌ સાક્ષી છીએ. તાડું સ્મરણ થયું એટલે મન લખવા રૂપે હાથ ફેરવ્યો છે.

છુગઈથી ૧૧-૧૫-૧૬ને દિને અનનૂજીને

૭ ચણ રૂપે ખાદીકામ

ખીને વિચાર ખાદીકામનો. મેં ચિંતારે તેમાં પડવા હમણું હમણું સંભાલ આપી છે. પણ તેનો અર્થ સમજવા એવો છે. આપણાથી છપ્ત હવે સહન થતાં નથી, એ વિચર તેમાં નથી બ પણ લોકોની વચ્ચે આવા સંકેતના વખતમાં હંમતવાળા અને બહું સમજનારા સેવકો પડવા હોય તો છપ્ત છે, એવો વિચાર તેમાં છે. તે વસ્તુનો જ ભાગ સમજવાનો છે. ટાઠા વખતનું કામ સમજવાનું નથી. તેમાં ખમર હોય નહિ, સુખ હોય નહિ, અમારા કરતાંય વધારે દુઃખ ને ચિંતા બ તેમાં સમજી લેવાં.

ચરવશથી ચૂનીલાઈને

૮ ગીત તો અતઃપ્રેરણાવાળું બ ખરે

મીઠી વાંસી આનંદ થયો. મારાં ગીતોમાંના તમને કેટલાંક ગયાં તંથી આનંદ. ક્ષાનંદનાં ભજનો દીક પ્રસિદ્ધ પાયાં છે. ભાષા પ્રવાહી વિ. શુણે બહાર છે. પણ તેમાં સાચાં પ્રસાદસ્પૃત અતઃપ્રેરણાનાં ચીજો તો બ મળશે. મોટાભાગનાં બહુ ભક્તિ વેદાન્તના કન્યે-શનહ વિચારો બ છે. ચુરુલ્લા ગીતો જેવી કાવ્યમયતા—વિચારની હૃદયમયતા જે ગીતમાં હશે તે જૂજ નહિ રહે. સુરદાસ, વે-૫-૩૧

તુલસી, કબીર, રોહીતાસ વિ.માં લીટીએ લીટીએ વેવા પ્રસાદ નીતરતો હોય છે.

ચીમનલાઈને ચરવશથી

૯ રાનીપરબંમાં વણાટ સ્થિર થયો

તમે અને ચીમનલાઈએ મળીને ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓની વ્યવસ્થા સારી ગઈથી. એ મોડું કામ પત્તું. વણાટશાળાઓની સંખ્યા વધી છે એ બાણી આનંદ થાય છે. હવે રાનીપરબંમાં વણાટ સ્થિર થયે અને વધારું રૂપ પકડ્યે એની આશા બંધાય છે. તેવું કરાડી તરફ ચલા મોંડે તો સંતોષ થાય. દિલ્હીશાહ પાસે સારી સંખ્યા શીખવા લાગે છે એ આનંદની વાત છે. વલસાડ મટ્ટે કાચંકતોં ભીસા કરવાનું હજુ મનમાંથી છોડી લે ન બ દેવો. કોઈ ને કોઈ મળી રહેશે.

ચૂનીલાઈને ચરવશથી

૧૦ વખત વિકટ છે

વખત ઘણો વિકટ છે. આપણી સંસ્થાઓએ આપણી ભતની જેમ સ્વાર્થજી રહેલું છે. આજ સુધી સમર્થજી કરી કરીને પાછા વહેલા સજીવન થઈ જતા. આ વખતે તેમ સહજ થશે એમ માનવા જેવું નથી. ઇશ્વરની કુદરતથી કંઈક અમણધાર્યું થાય તે જુદો વાત છે. આપણી લોની છેલ્લી કસોટીના દિવસ આવ્યા છે. કેટલા પાણીમાં છીએ તે બજાઈ આવશે. થોડા પણ ટકયું તો ભાવિ ભિજવું બહાર બેઠેલું. પણ રાન રાન રાજીવાનું વાકય પરેખરુ અનુભવમાં આવવાનું છે. હિંમત રાખવી, વિપત્તિ આવી છે તો તેમાંથી બ રસ્તો મળી આવશે. ...હું મળમાં છું. મને તો કોઈ થોડા દિવસ પણ ખુલ્લી હવા થતાવે એમ હામનું નથી. કમર-સ્તાનમાં મજા કરું છું. વઠે મળે ત્યારે હળપતિઓની સ્થિતિ બેળે. મને લાગે છે કે નવા ધારાધારજી તુડીને મેદાન થઈ ગયા હશે.

ચરવશથી અનનૂજીને ૩૦-૫-૧૩ને દિને

૧૧ મનાવે શ્લોકમાંથી

આજે તમારો પત્ર આવ્યો નથી, છતાં હું તો લખી નાખું છું. મનાવે શ્લોકમાંથી ભેચાર નમ્મનાની પ્રથમ ભેટ આપું.

જુઓ કેટલું રામનું નામ સાદું,
અતિ નાનું શું સાદું સસ્તું રાખાનું,
બપો બંભના મૂળ નિર્મળ કાષે,
તને માનવી સત્ય કેવલ આપે.
સદા સર્વદા સબજનોના સુસંગે,
... પાવડે, લીનતા ભક્તિ યોગે,
ક્રિયા વિજી વાચાળતા તો ન્યારી,
ઘુટે વાદ સંવાદ તે દિતકારી,
ધર બાળકું નાનકું ફેલડું શું,
કૃપા ભયતાં ભેટિયા વાહર શું,
ચિરંજીવ વારાગણે ગ્રેમ આપી,
ખુદે ના કદા દેવ કલ્પાલિમાની.

આપી સ્વીકારી શકાશે નહિ. આપણે તાનિ અનુભવ, વર્ષા ચોળનાની કપના અને આ બધી અભ્યાસ એ જાણું ભેજું કરીશું” તે બાપણે લલિષ્મના કાચ માટે અધિકારી થઈયું.

ચીમનલાઈને સાબરમતીથી

૩ એને ટેકે આપજો

નેલમાંથીયે તમને તસ્દી આપું છું” તે માટે સાફ કરશે. વલસાડને એક ગરીબ માછીનો છોકરો—લાલજી કરીને અહીં મેં મહિના રહી ગયો. અમારા મંડળ સાથે ફીક મળી ગયો. હવે તે પાછો છૂટીને ગયો છે. તેનો દંડ થયેલો તે બાબત તેનાં માથાપને ગલરાખ્યાં હશે તે પરથી એ લોકોએ ધર ગીરો મૂકી પૈસા ભર્યા છે. બીજી રીતે પણ આ કંઈય વખતમાં એ લોકો કુઝળી થઈ ગયા છે. તમને એ છોકરો મળશે. તેની પાસેથી એની હકીકત બાણી થશે અને હિમ્મત આપશે. તેની સ્થિતિનો વિચાર કરી કંઈ ટેકો આપી શકાય કે કેમ તે વિચારશે. ધર પાછું મૈળવવામાં મદદ થઈ શકે? રકમ મોટી નહિ હોય એમ માનું છું” છોકરોને કંઈ ધધે વળગાડી શકાય!

સાબરમતીથી કેશવલાલ (ગાળવાળા)ને

૪ સેવક લેખક પણ બને

દર સોમવારે તમારો દામ વિશે, પ્રવાસો વિશે લખતા રહો. મારે ખાતર તો તે સારું છે જ કારણ અહીંના બધા પાણીમાં તે પ્રિય થઈ પડે છે. પણ તમારે ખાતર તે બહુ જ આવશ્યક છે. લોક-સેવકો માટે જીભ અને કહામની શક્તિ લતેજ હોય એ બદરતું છે. એ ખરું છે કે બીજું બહુ” ન હોય અને ફક્ત આ શક્તિ જ હોય તો તે નોકામું છે. પણ તે સાથે એ પણ ખરું છે કે બીજી શક્તિઓ હોય અને આ ન ખોલવી હોય તો તમે સારા ભલા માણસ થઈ શકો પણ સેવક તરીકે ઉત્તમ ન થઈ શકો. વળી તમે બંને છો કે ને કે હું બારે મોટા કલમો તો નથી પણ તે કળા તરફ પ્રેમ જેળવ્યો છે. એટલે મારા સંબંધીઓમાં તે ખીસે એ બેલા અંતરમાં સ્વાભાવિક રીતે ધબકા રહે છે જ.

સાબરમતીથી જગનલાલને.

૫ હરિજન વિદ્યાર્થીને સલાહ

તમારો નિખંધ મળ્યો છે. વાંચી ગયો છું”. સુધારાઓ અને સૂચનાઓ સાથે પાછો મોકલીશ. તમને એક વિદ્યાર્થી સમજાવે ખૂબ વખત લઈને સુધારા કરું છું. એક શબ્દને લીધે બીજો મૂક્યો હોય અને વાક્યને બદલે બીજું મૂક્યું હોય તેની માછળ રહેલી હેતુ સમજવાનો અપતનક રત્નો. નિખંધમાં સવર્ણો તરફ ગેર રેડકું નથી તે બાણી પ્રુથી ઘાહ છું અને તમને ધન્યવાદ આપું છું. અનેક સુધારાઓ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે અને છેડે જીવનમાં ધર્મ, સંઘમ વિ. વિકસાવવા ઉપર ભાર મૂક્યો છે એ પણ બરાબર છે. કારણ કે તે વિના ખરો સુધારો જીવનમાં થઈ શકે જ નહિ. સુધારો કરવાને અંદરથી જ ધન્ય પ્રગટ થવી જરૂરી છે તે પણ એ વિના ન થઈ શકે. પણ આ ધર્મ વિવાળા ભાગ બરાબર સારી

રીતે લખાવો નથી. કોઈ મુસ્તદેશ વાંચ્યાં હોય તેમાંથી વિચારો લઈ લઈને થોગડાં ગાવાં” કોય એવો વારા આપે છે. બીજા બધા નિખંધ સાથે એ ભાગ વગરસ થયો નથી. મારી સલાહ છે કે બધું જ દુઃખથીને નિવારણી લખવું.

બીજું મોરારજી બાળા તમે ‘શાદહાર’ને ઉપદેશ કર્યો છે. તમારી લાલના કું સમજું છું” પણ કોઈના મોરારજી પર પ્રદાર કરવો મને રૂચતા નથી. ગાંસના બદલામાં ફૂધ થી જેવો પાષ્ટિક મોરારજી આપી શકાશે તેમ નથી. ફૂધ થી ખાતે એમ કહેવાથી તે ખાતો મારફે ફૂળ એટલું જ આવે કે રિવાજને વશ થઈને તે જે ભક્ષણ કરે છે તેને તમારા જેવા સુધારકો પાપી, હિંસક, દુષ્ટ માનના થયો અને તેથી તમની રીતો કડી નહિ શકે. જેમની સેવા કરવી છે તેમના પ્રતિ માન અને પ્રેમ વધારવો એટલું. મોરારજીમાં તકાશ સ્વાદો ન કરવા વિ. ઉપદેશ કરવા જેવા છે. પણ મોરારજી વરુડમાં ફેરફાર કરવાનો પ્રચાર વાળ્યો નથી. જેમો ધર્મ વિચારી છોડે તે છોડશે જ. તમારો જેવા છોડશે તે એટલે કોઈ ભલે છોડે પણ પ્રચાર કરવા જતાં ઉપર દેહું તેમ જ ધર્મ. તમને આ મારા વિચાર તરત કબૂલ નહિ થાય પણ તમારા જેવાઓએ તે સમજવા જેવા છે.

યરવડાથી ૭-૪-૪૩ને રાજ વલ્લભભાઈ (બાદશાહ)ને લખેલ પત્રમાંથી

૬ પવિત્રને વેદના કેમ ?

તમારી ચીડીમા પવિત્ર જીવનવાળાને પણ વેદના ભોગવવી પડે છે તે બાબત શંકા હોવાથી લેતી.

શાંતિથી વિચાર કરવાથી તમને પોતાને બળવા મળી જશે. સુખ તે સુખ નહિ, દુઃખ તે દુઃખ નહિ—એ સૂત્રમાં તેનો બળાવ સમાયેલો છે. માંદગી વેદના એ શારીરિક દુઃખ છે. પણ ખરું ભેટાં ઉપરના સૂત્ર પ્રમાણેનું દુઃખ નથી. ચાલતા છતાં ટેક છોડી નહિ, રામને છોડ્યો નહિ એ વિચાર દિવ્ય સુખરૂપ છે. કાળો ભોંપ પર પોણું દપકું હોવા આપે તેમ આ સુખક વિચારનું સાચું સુખ ભોગવી શકાશે એટલા માટે તેની પાછળ ચાલતાની રૂઝમત ઉપયોગી થઈ પડે છે.

ના તત્ત્વજ્ઞાનનો ખુલાસો થયો. આ શંકાનો વિરાતનો ખુલાસો પણ છે. હું” વિજ્ઞાન લખ્યો નથી, પણ મારા મનને વૈજ્ઞાનિક હમે કેળવ્યું” છે તેથી મને આ ખુલાસો હમેશાં શાંતિ આપે છે.

આપણું જીવન પવિત્ર હોય તેથી આપણું શરીર નીરોળી જ હોય એ કેમ બને? શરીર નીરોળી હોવામાં એક તો માળાપનો વારસો કારણ છે, જે વાત આપણા કાળુ બહારની છે. તે પછી બાળ-પણુનો ઉછેર પણ મોટું કારણ છે. તે પણ આપણા હાજરી વાત નથી. ઉંમર લાંબક થયા પછી પણ આપણે અમુક વર્ષ સુધે અવસ્થામાં ગાળ્યાં હોય—તે પણ શરીર ઉપર અસર કરી ભય. ક્યારેક માનપૂર્વક જીવન માળવાની શરૂઆત કરીએ તે પછી શરીર બગડતું બને પણ તે પહેલાં બગડી ચૂં હોય તે તો તકલીફ આપતું જ રહે. પાછળથી થયેલું જ્ઞાન બહુ તો તે તકલીફમાં પણ મન સ્વસ્થ રાખી શકાશે એટલી મદદ કરી શકે.

તે ઉપરાંત ઉપર જ્ઞાન યથાની વાત લખી, પણ જ્ઞાન કંઈ દુનિયાની વધી વાતનું થતું નથી. શેવા કરવી, સાદું છવન ગળવું, સ્વદેશી મન પાળવું, રાત્રીપરજન્મમાં રહેવું વ. આપણા મન નેટલું જ્ઞાન ધણું હોય છે. આપણે કંઈ શરીરશાસ્ત્ર થોડા જ જાણી શક્યાં! શરીરને મારફતનું નહિ એવું ખાનપાન, આહાર, વિહાર—તે સારાં છે એવી ખોટી સમજને લીધે આપણે જ્ઞાન થયા પછી પણ યથાવ્યા હોય એ જાનવા નોચ છે. આપણે આશ્રયધારી થયાં અને બરા સારી રીતે છવનમાં થયાં તેથી કંઈ આપણે શરીરશાસ્ત્રના અજ્ઞાન ને શીધે એ કંઈ ખૂસી કરી હોય નમસ્વી છૂટી રાખીએ નહિ બ. આ વેસાનિક દષ્ટિ ધરા...

હવે એક મુદ્દો બાકી રહે છે—તે બાપુ કુદરતી ઉપચારમાં રામ નામને ગણાવવા તે. તેનો અર્થ એક જાતની દવા—એવો કરવા એ તદ્દન ભોળાપણ અને અવેજાનિતના જ ધરો. ગમનામનેા અર્થ એટલો જ કે માંદગીની પીકાને સાંભ કરવા છતાં મનથી આનંદમાં રહીએ, સત્ય આદિસા શેવા આદિ છોડીએ નહિ.

રામનામનેા વેસાનિક અર્થ પણ કંઈક અંગે એવી શકાય. શરીર ઉપર માનસની પચુ કંઈક અંગે વ્યવર હોય છે, મન પ્રસન્ન રાખી રાખીએ, કુખમાં પણ દનાશ ન થઈએ તો આપણા શરીરનાં અવયવો, હૃદય, ડાનત તુએા વધારે સાડુ હોય દે, તેથી માંદગી તામે જુગતમાં કંઈક અંગે શારીરિક મદદ પણ જરૂર થાય. પણ તેના ઉપર બહુ મહત્વની કરવી ન જોઈએ, વ્યતર હોય તોપણ પ્રમાણમાં અપ. યુનીભાઈના પવિત્ર છવનને લીધે તેમને માંદગી સામે હલવામાં અને કુખમાં પણ પ્રસન્ન અને ભક્તિપરાયણ રહેવામાં કેટલી બધી મદદ મળી તેના આપણે સો સાક્ષી છીએ, તાડું સ્મરણ ધણું એટલે પણ લખવા રૂપે લાઇ ફેરવ્યો છે.

મુંજાઈથી ૧૨-૧-૧૯૨૦ દિને અન્નપૂજાને

૭ ચણ રૂપે પાછીકામ

બીજો વિચાર ખાદીકામનો. મેં મિત્રોને તેમાં પડવા હમણાં હમણાં સેલાહ આપી છે. પણ તેનો અર્થ સમજવા જેવો છે. આપણાથી કદાં હવે સાદન થતાં નથી, એ વિચર તેમાં નથી જ પણ લેકોની વચ્ચે આપા સંકેતના વખતમાં! હસતવાળા અને બધું સમજનારા એવેલા પડવા હોય તો કદાં છે, એવો વિચાર તેમાં છે. તે વખતે જ ભાગ સમજવાનો છે, ટાડો વખતનું કામ સમજવાનું નથી. તેમાં પચાર હોય નહિ, સ્વજ હોય નહિ, અમારા કરતાંય વધારે કુખ ને ચિંતા જ તેમાં સમજી લેવાં.

ચરવધાથી જુનીભાઈને

૮ ગીત તે અંતઃસરણુવાળાં જ ખપે

ગીતી વાંચી આનંદ થયો. મારાં ગીતોમાંના તમને કેટલાક ગમ્યાં તેથી આનંદ. સલામંદનાં ભવનો કીટ પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે, ભાષા પ્રવાહી વિ. રાણે જરૂર છે. પણ તેમાં પ્રાચીન પ્રસાદયુક્ત અંતઃપ્રેરણાનાં મીઠી તો જ મળશે. મોટાભાગમાં આજુ ભક્તિ વેદાન્તના દૈન્યનામ વિચારો જ છે. યુરોપના ગીતો જેવી કાવ્યમયતા—વિચારની હિચગમતા જે ગીતમાં હશે તે શ્રદ્ધ નહિ રહે. સુરદાસ, વે-૧-૩૧

તુલસી, કબીર, વેલીદાસ વિ.માં લીટીએ લીટીએ તેવો પ્રસાદ નીતરના હોય છે.

ગામભાઈને ચરવધાથી

૯ રાત્રીપરજન્મમાં વણાટ સ્થિર થશે

નમે વ્યને મીનભાઈએ મળીને ધણાખરા વિદ્યાઓની વ્યવસ્થા સારી ગોઠવી. એ મોટું કામ પથું. વણાટગાળોની સંખ્યા વધી છે એ જાણી આનંદ થાય છે. હવે રાત્રીપરજન્મમાં વણાટ સ્થિર થશે અને ધંધાનું રૂપ પકડશે એવી આશા બંધાય છે. તેવું કરારી તરફ થવા માટે તો સંતાપ થાય. દિલ્લિપ્રસાદ પાસે સારી સંખ્યા શીખવા લાગે છે એ આનંદની વાત છે. વલસાડ માટે કાર્યકર્તા ઊભો કરવાનું ટંબુ મનમાંથી ઊઠી ડા ન બ દેખો. કોઈ ને કોઈ મળી રહેશે.

જૂન.ખાઈને ચરવધાથી

૧૦ વખત વિદેહ છે

વખત ઘણો વિદેહ છે. આપણી સંસ્કારોએ આપણી જાતની જેમ સ્વાર્થનું ફેરવું છે. આજ સુધી સર્વાર્થ છરી કરીને પાટા વહેણ વહેલા સહવન થઈ જતા. આ વખતે તેમ હંદગદ થશે એમ માનવા એવું નથી. ઈશ્વરની કુદરતથી કંઈક અણધાર્યું થાય તે જુદી વાત છે. આપણી સૌની છેલ્લી દેશોદીના દિવસ આવ્યા છે. કેટલા પાણીમાં છીએ તે જણાઈ આવશે. થોડા પણ ટકશે તે ભાવિ ઊજળું જરૂર જોઈશે. પણ રાન રાન રજગવાનું વાંચે પથેખું અનુભવમાં આવવાનું છે. દિગ્મત રાખશે. વિપતિ આવવી છે તો તેમાંથી જ રસ્તો મળી આવશે. ...કે મનમાં છું. મને તો કોઈ થોડા દિવસ પણ ખુલ્લી હવા જતાવે એમ લાગતું નથી. દયાર-સ્તાનમાં મળ રહે છે. તક મળે ત્યારે હળપતિઓની સ્થિતિ જોને. મને લાગે છે કે નવા ધારાધારણ છરીને મેલાન અઈ ગયા હશે.

ચરવધાથી અન્નપૂજાને ૩૦-૧-૧૯૨૦ દિને

૧૧ મનુએ શ્લોકમાંથી

આને તમારા પથ આવ્યો નથી, છતાં હું તો લખી નાખું છું. આમા શ્લોકમાંથી એવા નમતની પ્રથમ ભેટ આપું.

જુએ કેટલું રામનું નામ સાડું,

અતિ નાટું શું સાડું સસ્તું રૂપાણું,

બધે જન્મના મૂળ નિર્ણય કાપે,

તને માનવી સત્ય દેવ્ય આપે.

સદા સર્વદા સજ્જનોના મુસંગે,

... પાલટે, લીનતા ભક્તિ ગોળે,

કિંવા વિલુ વાચાળતા તો નકારી,

છુટે વાદ સંવાદ તે દિતકારી,

ફર બાળકું નાનકું ફલકું શું,

કૃપા જ્યતાં ભેટિયા વાહર શું,

નિરંહવ તારાણે પ્રેમ આપણી,

છુટે ના કદા દેવ ભક્તાભિમાની.

મને લોયતે શ્રી હરિને જુએ એ
જે બજુનો ભક્ત થઈને જાય છે,
અણોને 'નુરાગી', પથી સાધનાનો,
જે ધન્ય તે દાસ સર્વોત્તમાનો,
વસે વાસ આરણ્ય તારુણ્ય કાંચે,
એ ના વિકલ્પો તણુ એ કુચાળે,
ડાચો ના ડો નિશ્ચયો મનગાનો,
જે ધન્ય તે દાસ સર્વોત્તમાનો,

છેલ્લા શ્લોકમાં તારુણ્ય કાળમાં આરણ્ય સેવણું એટલે કે જીવનને
ભોળવિલાસ મારે તૈયાર ન કરતાં નાનપણથી જ વૈરાગ્ય મારે
તૈયાર કરવું એ વિચાર કેવો બળવાન છે! એક શ્લોકમાં કુર
બાળુકું કહ્યું છે તે સમભ્યાસી લાડમાં ધ્રુવનું નામ તેમ લખેલું છે.
સરવધાથી અનુપૂર્ણને ૨૪-૫-૪૨ને રોજ

૧૨ આકાશનાં પ'ખીઓ

તમે પક્ષીઓને ઠીક પરિચય કર્યો લાગે છે. મને પક્ષીઓ અને
મનસ્વતિઓને અભ્યાસ કરવાની બહુ તક મળી નથી. પણ સીધા
અવલોકન અને અનુભવ દ્વારા વિલક્ષણી પોતાનું ધ્યાન વધારવું
નેહીએ, માત્ર ચોપક્ષીઓ ઉપર આધાર ન રાખવો એટલે એમ
ઘણા વખતથી માનું છું. તમે નવી વાચનમાળામાં ભેજો તો એ
વૃત્તિને ઉતેજે એના અનેક પદો તમારા ભવામાં આવશે. તમે
આમ પરિચય જ કરી શકતાં છો કે તે તે પક્ષીઓનાં જીવનમાં
વધારે જાડાં જીવતાં છો! ક્યાં પક્ષી આપણે ત્યાં હંમેશાં રહેનારાં
છે અને ક્યાં સ્થળાતર કરનારાં છો! ક્યાં એકલિયાં અને
ક્યાં સંઘમાં રહેનારાં છે.... બગલાં ગીધ.... પક્ષીઓ પણ કંઈક
શિક્ષતથી રહે છે. 'સહાયવૃત્તિ' પુસ્તકમાં થોડાં પદ્યપક્ષીઓનાં
દૃષ્ટાન્તો આપેલાં છે તે વાંચશો. તમે હવાનાં પક્ષીઓને અભ્યાસ
કરો છો. તો તેમ અને કેટલાક અહીં આકાશનાં ચમકતાં પ'ખીઓને-
નારાઓને અભ્યાસ કરીએ છીએ. કું ૨૭ નક્ષત્રોને તો ઘણાં
વખતથી ઓળખતા હતા. હમણું હમણું ધન, મકર, કુંભ, મીન,
મેષ, વૃષભ, મિથુન, દર્ક, સિંહ, કન્યા, તુલા, વૃશ્ચિક એ ૧૨
રાશિઓને ઓળખતાં શીખ્યો છું. અત્યાદ સુધી આકાશમાં
નારાઓ અસ્તવ્યસ્ત વેરાયેલા લાખના, હવે બધારે નેહી છું
આરે તમે ઉપર બહુવિધી મોટી મોટી અને સુંદર આકૃતિઓમાં
ઝાંઝાવેલા નેહી છું. આજ સુધી આંખ બળભર્યા શહેરના
માર્ગોમાં મારા મુઝાવ તેમ આકાશમાં કરતાં મુંઝાળા. હવે
ભગીના શહેરમાં નહેલ કરવા જેવું તેને લાગે છે. નેહી છું
એટલી પાકી ઓળખાણ નથી થઈ કે તેની જીવવાની તલીકું ચોખ્ખામાં
માઈકલ દોડાવવાની હિંમત કરી શકું. આજેકાલ રાત્રિના ચાર-૫
દરેકે દરેક નાનું થનગું ઉપર બાબુ ટાઇને દરે છે અને રાત્રિનો
મન બધા પેલા મન. ઉપર બાબુ નાજીને દરે છે. એ બંનેને
તમે પ્રાણી કરને કે વે રક્ષકમાં પણ તમે આવાં દૃશ્ય કરના
તે આવી પદ્ય પર મને દુઃખી કરીએ મનાં અમારો મો દોષ
૧૨ વૃષભ દરેને રાત્રિ અમારો.

૧૩ વેડછીને મા ગણુને

મણિલાઈની બા સ્વર્ગવાસી થયાં તેમને મારે તરન આધાસનનો
પત્ર લખવો એટલો હતા. પણ આ દિવસોમાં બાણી નેહી કાબુ
રાખ્યો છે. એમની તે મારે માફી માગું છું. એમણે ખુલામાં
બઈ છૂપુ આંકડા પાડવું હોય તો એમને માફ છે. એ તેમને
આધાર છે. વેડછીને મા ગણુને. તે ચિરકાળની શાંતિ આપશે.
નેહી આને તે પણ ગઈ છે, પણ એને તો સહન કરીશું.
સરવધાથી ૨૪-૨-૪૩ ને રોજ અનુપૂર્ણને

૧૪ ખાદીહત્યાનું પાપ

શ્રી ચનીલાઈ હજુ મહુવામાં જ પડ્યા છો! એ લોકોએ આપણાં
ખાદી કામમાં નાહકતું ગાળવું પાડવું છે. હિંદુધર્મમાં ધનહત્યા
અને ગાદીયામાં મોટાં પાપ કહ્યાં છે. ખાદીહત્યા પણ એવું જ
મોટું પાપ માનું છું. એમને લખવને કે હું રોજ એમનું રમણ
કરું છું. અને એક ખાદીસેવક તરીકેનાં ધર્મ એમણે ઉત્તમમાં
ઉત્તમ રીતે પાળ્યા છે એમ માનું છું.

સરવધાથી ૨૪-૨-૪૩ ને રોજ અનુપૂર્ણને

૧૫ દિવસો અધકારના નથી

આ દિવસોને અધકારનાં ન કહો. તે પવિત્ર છે અને અધકારનો
નાશ કરનારા છે. પૂ. બાણુલ અગ્નિ પરીક્ષામાંથી પાર જીતે, એ
પ્રાર્થનામાં દિવસો ગુળુડું છું. તમે પણ ગુળુડો.
સરવધાથી અનુપૂર્ણને ૨૪-૨-૪૩

૧૬ સ્વર્ગસ્થ બળહત્યાઈને

પ્રિય લાઈ બળહત્યાઈ,
તમે આટલા વહેલા અમને છોડીને ચાલ્યા જશો એવું અમારી
કલ્પનામાં પણ આવ્યું નહોતું. તમે તો હજુ ૭૧ વર્ષ જ પૂરાં
ક્યાં હતાં. કું તો તમારા કરતાં ૨૧-૨૨ વર્ષ મોટા છું. મારા
કરતાં વહેલા ચાલ્યા બધાને તમને અચિંતર ન જ હોતો.
શુભરાતના અનેક આશ્રયો ચાર-૫ મહિના થઈ બધા એટલે
તમારા આવવાની રાહ જુએ જ.

હવે તમે ચાલ્યા ગયા છો તો પૂર્વથી કાઠાસાહેબ દાસેકરને,
પ. શ્રી બાણુલને તેમ જ પૂર્વથી થી બાને અમારા પ્રભુમ બરે
પહેંચાડશો, અને અમે ત્યાં આવી પહેંચીએ ત્યાં સુધીમાં અમારા
માટે સુવેગ્ય સ્થાન સ્વર્ગલોકમાં તૈયાર કરી મુકશો.

વાત્સલ્યધામ-મરી,
૨-૧-૧૯૮૧

જીવતસમ કાનન
બપરિ

૧૭ ધરાયા કે સ્વાદ રહી ગયો?

તમે એ (વિલની) નવી દુનિયામાં અનુભવ લઈ આવ્યા અને કંઈક
જમી મળીને પાછા આવી રહ્યા તે માટે મુબારકબાદી. વિદ્યાર્થીઓ
અને ગરેબ વિદ્યાર્થી બીજા કોણ કોણ આવ્યાં અને હવે ત્યાં
કોણ રહ્યો, તમને બોલે કું કારણ છોડવા વગેરે બધાના જેવું

લખશે. તક લઈને શ્રી ચૂનીભાઈને, પૂનાવાળાઓને, વેઠકી, મઠી વિ. સીને મળશે. ચતુલ્લખ મળ્યા તેનાથી ધરાઈ ગયા કે હાટમાં સ્વાદ રવી થશે છે? ચિ. લલિતા બેલતી થઈ ગઈ હશે. સવિતા કાંતે છે ખરી કે?

ચરવડાથી શ્રી નારાયણાઈ પટેલને

૧૮ છવન શું સાધનામાં નકતર છે?

... (છવનને) બે સાધનામાં નકતર રૂપ માનવામાં આવે તો સાધના વિશે મને શંકા રહેશે. જૂના સોંકામાં ઘણા કામને, એટલે કે છવનને, વિશેષરૂપ મળતા. તેમાંથી બધામાં મટે બિંદુ મળતા, સ્વચ્છતા વિશે બેદરકાર રહેતા, શરીર અમને બંધન અને તકલીફ માનતા અને નજીકમાં નજીકના પડોશીની પ્રવાહપ્રાપ્ત સેવા એને પણ ઉપાધિ માનતા. આવું સ્વાભાવિક છવન ગુનરીતે ધોડા કલાઈ પ્લાન હોય તો તે મદદરૂપ થાય. એ કલાઈની કસરતવું કળ શેજરીજ આપી શકાય—તે એ રીતે કે તે કલાઈમાં મન નેરવું. હાથમાં રહે છે તેટલું છવનમાં સામાન્ય વ્યવહાર કરતાં કરતાં પણ હાથમાં રહે છે કે નહિ. પોતાના વ્યવહારને વિશાળ કે ટૂંકા કરશે તે સૌએ પોતાની કસ્ટા અને આવસ્થકતા પ્રમાણે કરવાનો છે. પણ એસીમેન્ટરી મનુષ્ય છવનનો ત્યાગ કરવાથી આપણે વિદાસ ક્ષત્રીના સંભાવના મને તો લાગતી નથી. જેમ કે આખો દિવસ આંખ મીંચીને બેસી રહેવું, આખો દિવસ યોગમ્ધોતું વાચન કરવું, આખો દિવસ મંત્રાનું રટણ કરવું વિ. આ રીતે તો મન બેઠવું બેઠાવું બને એમ કું' માવું છું. એ રીતે કંઈ માન્યસ્તુ' (સ્વાભાવિક) છવન નથી. હાથો વખત તેવું...એમ શરીર બગે તેમાં મન...નિર્બળ અવિશ્વર ચિદ્રૂત બની...

ખરી રીતે પ્રયોગ આ...ભેદજી મને વશ કરવા માટે...ખરે ઉપાય છે કે સ્વાભાવિક મનુષ્ય છવન? સ્વાભાવિક મનુષ્ય છવનમાં ઉચ્ચ...ની સેવા ઉમેરવાથી રસ પેદા થાય છે અને તે રસ મનને પ્રસન્ન રાખી તેને વધારે આનંદિત બનાવે એવો સંભવ છે.

મી સુરેન્દ્રભાઈ ચરવડાથી, તારીખ નથી

૧૯ ભગવાત નર સેવીએ

નવું ગીત અને ધોડા બીજા મકનજી માસ્તરને મોકલશે. તમે મંત્ર દર્શન વિશેની કંડિકા મોકલી છે. તેના ઉપર લખતાં લાંબું પ્રવચન થઈ પડશે. એના કરતાં શ્રી ચૂનીભાઈ પાસે જ તે કેમ ન સમજે? ચોરખ, ભગવાત નર સેવીએ રે છ' છવનો ભગતો માણસ ક્ષમભવે તેવું કંઈ લખાયુ સમજતી શકે? એ તો માણસની યાચા હલેલાય. તમે ગણિતને એક દાખલો કરો છો. ત્યારે આખો ગણિત તે પહેલાં તમારા મનમાં ગણવાની ચોખ્ખા અને બવાબની કલ્પના આવે છે ને? એ એક ચમત્કારની જેમ જીવિમાં સ્ફુરે છે, અને તે વખતે ખૂબ આનંદ થાય છે, હવે દાખલો ગણી કાઢીશ એવો વિચાર આવતી નથી છે. એમ છવનના કંઈયુ પ્રયોગ આવે છે. આછવન બ્રહ્મચર્ય દારણ કરું? હા ના માછળ પડું કે સેવાને વડું? તાળે થાઈ કે લટું? ચિ. નિ. ગણિતના દાખલાની જેમ ક્યારેક એના પ્રશ્નોના જવાબ ચમત્કારની જેમ જીવિમાં પ્રગટે છે, અને તે

વખતે આનંદ અને સમાધાન થાય છે. પણ જ્ઞાનનો ચમત્કારો કેવો થાય? જેણે છવનને નિર્મળ કહ્યું હોય તેને જ.

ચરવડાથી અનન્દપૂર્ણને, તારીખ નથી વચાવી

૨૦ પિતૃમરણમાં રહેશે

તમારું કહ્યું 'પાસ્કરકાઈ' મળ્યું, બલુ દિવસે લખ્યું. મેં તમને લખતરે પણ લખ્યા હતા તેમાં તમને ઘણા પ્રયોગ પૂછ્યા હતા. નમે ખુશીખળ ઉપરાંત એના બપોળ કેમ ન લખ્યા? હવે તો નમે તે જુલી પણ મથા હશે. તમારા સાસરાના મત્સ્યની ખજાર બાણી દિલગીર થયો છું. તમારાં પત્નીને મારો વતી ધીરજ આપશે અને આશીર્વાદ કહેશે. કુખને વખતે માણસ પારે તો મોટાં કામોના નિશ્ચય કરી શકે. એમને સૂચના કું' છું કે પિતાની યાદમાં ઘરમાં રહેવો દાખલ કરે. તમે બધાં રહેવો કાંતના ચાએ તો મને પોતાને પાલુ ટેલો આનંદ થાય એ તમે સમજી શકો છો. ચિ. પ્રતાપરાયના ખુશી ખજાર લખના રહેશે. તેને લખેા ત્યારે મારા આશીર્વાદ લખશે અને કસરતની રેવ રાખી શરીર મજબૂત કરે એમ મારી વતી કહેશે.

બાનીમ છમલલાલ દવેને ચરવડાથી ૮-૭-૪૩ને રાજ

૨૧ ખાદીના કારકુન ન બનશે

તમે શ્રી બળભટ્ટના ખાદી કામ વિશે કીટ ચર્ચા કરી છે. તે જે રીતે કામ કરવા પારે છે તેમાં અત્યારના મંત્રેઓમાં વાંધો કાઢવા જેવું મને લાગતું નથી. જ્યાં સુધી ખાદી સ્થાનિક ઉપયોગ માટે જ ચવાની હોય, એને વેચવા માટે બજારમાં કાઢવાની ન હોય ત્યાં સુધી પ્રમાણિત-અપ્રમાણિતનો અલગો ભેદો થતો નથી. બાહ્ય-પુરામાં અત્યારે તમે તેવું સ્થાનિક કામ જ કરવાપણું રહે છે. તેના કામને સફળતા અને એને હળપતિઓ મોટા પ્રમાણમાં કાંતે તો ખાદી વેચતી પડશે. તે એ ગામમાં જ પત્તી બધ તોપણ મુશ્કેલી નહિ પડે. વેચવા માટે લાંબી જવાની જરૂર પડે એટલે જ્યો ઉપન્ય થશે તો તે વખતે તેને કુદરતી રીતે જ ચરખા સંધના આશ્રય લેશે. પડશે. કંતામણી વણાટ વિ ના ફર તે સંધના નિયમ પ્રમાણે આપે ત્યાં સુધી શો વાંધો છે? પૂના એટલું ફર છે અને ત્યાંનું તંત્ર કાઠ્યું છે એટલે આવા નવા કામને તેની મદદ બલુ થવાની મુશ્કેલી પડે. પૂનાને અને તેમને હરીફાઈ જેવું થવા સંભવ છે. પણ અત્યારે તો બને માટે પૂરતું ક્ષેત્ર છે, આપણે તો વેઠકીથી નહીં એટલે એ તરફના ક્ષેત્રમાં હદ રાખવા જરૂર છે તે અચોક્કસ જ છે. વળી નેરલા ઉત્ત્સાહથી અને સ્થાનિક સેહોના સાથથી બળજી કામ વધારશે તેવું આપણે પૂરજાહારમાં હતા તો પણ આપણે કંઈ કરી શકતા હતા? એ તો એક નવું જ કાર્યક્ષેત્ર છે. એમ જ નહીં કાંઈ કાંઈ. છતાં જૂના નવા વસ્ત્રે કંઈ અધકામણુ થશે તો આગળ ઉપર બેઠી લેવાશે. મને લાગે છે કે અપ્રમાણિત માળત તમારે ચિન્તા કરવા જેવું નથી. એ ફરી મળે તો કહેવું કે તેણે હળપતિમાં અને વિલાદિઓમાં ખાદીકામ વધારવાની ચોખ્ખા રાખી છે. તેણે કું' ઘણું સુશી થયો છું. મારી તરફથી કહેવું કે ગાત્ર ખાદીના કારકુન ન બની જવડા, પણ સેવક બનવું. અત્યારના કંઈયુ વખતમાં અલિપ્ત રહેવા ખાતર કારકુન જ બની રહેતાનું મન

છઈ બચ એ કુદરતી લાગવાથી આ સૂચના આપી છે. 'કોઈ કોઈ વાર લખતા રહે એમ પણ કહેલો, ચરવડાથી ૮-૭-૪૩ને દિન અન્નપૂર્ણિમે

૨૨ ભારત માતાને ભૂલશે મા

તમારા પિતાજીની મુરદેલી અને ઘરની સ્થિતિ જોતાં તમારે શું કરવું તે તમે જ વિચારી શકો, મોટી માતા (ભારત) અને મોટું ઘર પણ જોઈું દુઃખી નથી. એટલે તમારા પોતાને કિસાહ ક્ષેત્ર તે પ્રમાણે કરશે...વેડછીમાં જોનાળહેન આમત્રણ આપે છે. પણ તે તો પગરબંધ કામ નથી. એમાં તો બુખ્યાં પણ મરવું પડે અને ખીનું પણ આકરાં દુઃખો ભોગવવા પડે. ખાદીના કારકુનને 'કોઈક ખાતું' રોકે એટલે પગાર આપે, પણ ખાદીનો સૈનિક પોતાની હિંમતથી ખેસે છે, તેને કાણ આપે? જો બહાદુર અને જ્ઞાની સેવકનું જ કામ છે. એવા ધવાની તમને હિંમત ને સહ પડે તો અમારા કરતાં તમે કંઈક જીત્યું કામ કરો છો એમ હું 'માવું'. હું તો મારા મનના ભાવો જુદી જુદી રીતે ઉઘણાવીને સમજાવું છું. તમે તમારું મોજું નોંધીને હિંમત ચાલે તેટલું કરશો. ઘેર રહી કામ કરશો અથવા અથમ કર પાસે જશો તોપણ હું નારાજ છું એમ ન સમજીશ. શું કરાવો છો તે લખલો.

ચરવડાથી ૮-૭-૪૩ને રેબ મહુભાઈ ક. મહેતાને

૨૩ હળપતિઓનું શું થશે?

હળપતિઓની દશા મેંધવારીમાં બહુ દયાબળક છે એવા ખત્રો આવે છે. આવા કંઈક કાળમાં સુધારો કયાંથી ટકે? ને ધોરણે મળે તે ધોરણે રાંટલા ભેગા થઈ ગયા લાગે છે. જૂની પ્રથા આત્માને યોગનાવાની તો ખરી, પણ આવે વખતે દહેને તો પોષણે, એ કબૂલ કરવું નોંધ્યો.

(ધોધવારીને કીધે હળપતિઓ જૂના રિવાજ મુજબ ગેટ પૂરવા લાગ્યા તે નિમિત્તે) ચરવડાથી ૧૨-૫-૪૩ને દિન અન્નપૂર્ણિમે

૨૪ દૂંકી છુદ્ધિ ને લાંબી રીસ

...ભાઈ રીસાઈને છૂટા થયા એમ લાગે છે. શું એ ખરું છે? સાળરમતીથી...નો ખત્ર હોતો તે પરથી ખચર પડી. મેં ભાઈ જગન પાસેથી ખચર મંગાવી છે. તમને એ કોઈ મળે અને વિગત બજાવવા કહેશો. જરૂર જરૂર લાગે તો...ને જોલાથી તેના મનમાં શું છે તે પૂછશો. તે ગિચારામાં લાવના બહુ છે, પણ શિક્ષણ જોઈવું છે, અને વધારામાં રીસ બહુ છે. દૂંકી છુદ્ધિ અને લાંબી રીસનું મિત્રણ હમેશાં મનને ખારું જ રાખે છે. તમારી ધીરજથી જ તમે એમને આટલાં વર્ષ નભાવ્યા છે અને તેમના ગળ પ્રમાણે આગળ વધાર્યા છે, એ વિશે મને શંકા નથી.

ચરવડાથી મૂનીભાઈને લગેલ ખત્રમાંથી

૨૫ ખાદી સેવક ને ખાદી સૈનિક

તમારો વેડછી રહેવાનો વિચાર મને કુદરતી રીતે પ્રિય છે...ખાદીનો સેવક અને ખાદીનો સૈનિક એવા બે ભેદ મેં મારા મનમાં પાડ્યા

છે. એ રચણ ખાદી સૈનિક માટે છે. સેવક માટે નહિ. તમારી સ્થિતિ સેવકની છે—હોવી નોંધ્યો, એમ લાગે તો છે. તમારી જિંમિ અમારા કોઈના પણ કરતાં સૈનિકની વધારે છે એ હું બહુ વખતથી બોલું છું. પણ મને લાગે છે કે તમારા ધર્મ લોકસેવકનો જ રહેશે—વેડછી આખરની ખાદીને ટેકા આપવા.

ચરવડાથી મૂનીભાઈ મહેતાને ૨-૮-૪૩

૨૬ ગીતા સેવાથી દૂર કરે જ નહિ

તમે જેલના દિવસો ગીતાના ચિંતનમાં ગાળ્યા અને તમાથી આનંદ અને સમાધાન મેળવ્યું એ બહુની મારી પ્રુણાલીનો પાર નથી. ગીતા કહી સેવાકાઈથી દૂર કરે જ નહિ, કિલ્લો યુવધર્મમાં તે રસ જ ચકાવે. આપણા જેવા નમ્ર મરીય અભ્યાસિઓને તે પ્રેમજ્ઞ માતાની જેમ પોતાનો મધુર અર્થ અપણું કરે છે. માત્ર અભિમાની અભ્યાસિઓને તે અચકાવે છે, કારણકે, એ લેલિલા લાખ્યકારો અને પંડિતોની આરક્ત તેને જુએ છે, અને સરળ વાતનેય નાંકેલી અધારાં પાંડિતમાં બળામાં પૂંચે છે. ગીતાની એક મોટી ખૂબી એ છે કે ખીનું શસ્ત્રોની જેમ તે આપણે માટે સ્વધર્મનું લોખંડી ચોકડું ઘડી આપતી નથી. આપણાં દેશકાળ શક્તિ વિ. નોંધે તપાસી આપણે સ્વધર્મ શોધી લેવાની તે આપણને સ્વતંત્રતા બહે છે. કોણી માંજુસની પ્રેરણા વધે છે ખરી, પણ એ જ એની ખૂબી છે.પણ તેની આ ખૂબીથી તે નિત્યદાન નિત્ય તાણ લીધી રહી છે. જૂની ઢગના ભક્તોને તે નેટલી રસદાર હતી તેટલી જ આજે આપણા સ્વરાભ્યર્થમાં માટે પણ તે રસદારી છે. રાજના કાલકંઠમાં તેના ચિંતન માટે—સ્વાધ્યાય માટે રાખવાનો તમારો વિચાર સારો છે. આ વખતની જેલમાં મેં બાપુનો નિષ્ઠમ સ્વીકાર્યો છે—એટલે કે અધ્યાયમાં ગીતાનું પારાયણ પૂરું કરવું.

ઈન્ડિયન રફલ ચરવડાથી મૂનીભાઈ મહેતાને ૭-૮-૪૪

૨૭ જેલમાંથી હું વેડછીમાં જ છું

અહીં આવ્યાને ૧૧ દિવસ તો થઈ ગયા. મારા મજિના ઝપાટા-બેર કપાવા માંડ્યા છે. આટલી દૂંકી યુદ્ધમાં મારાં અધૂરાં કામો પાછાં ચાલુ કરવાનું મન જ થતું નથી. ચરવડામાં એક તો અનિશ્ચિત યુદ્ધ હતી. વળી સાથ પણ બહુ નિકટનો નહિ. તેથી મોટેલાએ અતંત્રુષ રહ્યો. અહીં તો સૌ સ્વજનોનાં વચમાં આવ્યા એટલે મોટેલાએ પાંડિત્ય જ રહેવું નોંધ્યું. આસપાસ આપણા વિદ્યાર્થી-ઓ જેવા તરુણ છોકરાઓ નોંધે ભીતરમાં રહેલા શિક્ષક ભ્રમત થયો અને ગીતાનો વર્ગ ગઈકાલથી—દરોરાના શુભ સુદર્ભથી શરૂ કરી દીધો.

અહીં અમે જ્યાં રહીએ છીએ ત્યાં એક બાટુ બજલભાઈ અને શિવાભાઈનો પડવ છે, ખીલ બાટુ આપણા બાળાઓનો, આણે કોંટે મથુરા નગરી, સામે કોંટે ગોકુળ ગ્રામ—એક તરફ મૈયાસણ આજમ, ખીલ તરફ વહાલ્લી વેડછી એવું છે. અલગત હું વેડછી આજમમાં આવીને રહ્યો છું.

સાળરમતી નેટલી અન્નપૂર્ણા મહેતાને લગેલ ખત્રમાંથી

પરમ સ્નેહી ભાઈ દોસ્ત સદાગદ,

તમારો ૩૧-૮નો પત્ર મળતાં ઘણો આનંદ થયો. તમારું આરોગ્ય અને જીવન ઘણું આનંદમય રહે એમ હૃદયું છું.

ઝાંઝાસે મારા બન્નદિન-સેનાદિન આજે અમારાં બંધાં આશ્રમે અંધી વિદ્યાપીઠમાં બેઠાં મળ્યાં હતાં. એક મોટામાં મોટી જીવુપ હતી, તે તમારા પ્રેમપૂર્ણ સંગીતની. તમે ચાર પાંચ મહિને એકાદ વાર તો આવવાનો નિશ્ચય બહાર રાખ્યો.

રવિસાગર શાસ્ત્રી

બંદગી

૨-૬-૮૧

ગોલ્ડમીન

સુવરસમ દેવનાં

સમીપ નયનમત

૨૯ નિશ્ચય આત્મસ્ફૂર્તિથી જ

સેવામાં જ દુલ્લભ સમર્પણ કર્યું છે. એવો નિશ્ચય કરી શકે તો મનુષ્ય એકની ચિંતા મટતો. ગમે ન ગમે તે જુદી યાત્રા, પણ ચિંતા તો થાય. ચિંતા અનિશ્ચયની સ્થિતિમાં હોય છે. કોઈ પણ દિશામાં નિશ્ચય થાય એટલે મન હેઠળ બેસે છે. તમારે માટે મન હવે અનિશ્ચયમાં લાંબો વખત રહેતું શું થારું? હું સલાહ આપવામાં બહુ મક્કમ વલણ રાખતા નથી તેવું એક કારણ એ છે કે આવી બાબતમાં આત્મસ્ફૂર્તિથી જ નિશ્ચય રહેવો જોઈએ. ખીજું અને મોટું કારણ એ છે કે આપણો મહાન દેશ આજે નીતિમાં, વીરતામાં, ત્યાગમાં છેક તળિયે બેસી ગયો છે. કોઈ વીર દેશની—દા.ત. રશિયાની ઊંઘી હોય, અને તમારા જેવા સંલેગેમાં જીવડી હોય, તમારા જેવું શિક્ષણ મળ્યું હોય, તમારા જેવી સત્સંગતિ પામી હોય અને તમારા જેવી તળિયન હોય તો તેણે ક્યારેનો પોતાનો રક્ષા ભાંડો લીધો હોય, અને નિશ્ચય પાછક ઉપર બેસાડી ઊંઘા પછી નદામી મથામણ મટી જાય છે એનો અનુભવ અને ઉપવાસમાં થયો. અનન્યતા વિચાર જ આપ્યો નથી, ખૂબનું કંઈ જ કંઈ લાગ્યું નથી.

ઈન્ડિયન રેફરેન્સ ગિરિદાસ ચરણદાસ ૮-૫-૪૬ને સ્વ. આનંદપૂર્ણ

૩૦ ચોપડિયા કવિ શા કામના?

ચિ. ભાઈ કાનઈનું (કવિતાનું) ઝરણું મુકાઈ ગયું નથી એ અણી આનંદ થયો, ગીતા પણ બન્નીમાં ચોપડાં એ માફ થયું. પણ એનો અધ્ધસ નવા દેવિને શો? કોઈ ઘરડી ડોસી, ૫૦ વર્ષે મા થઈ હોય, તે છોકરું પોઈ બેસતાં બાતી ફૂટે તે સ્મચ્છ શકાય, પણ ૨૦ વરસની મા તેવું કરના બેસે તો કેવી બૂડી દેખાય? પોતાનાં ગીતા ગોટે રાખવાની ટેવ જ પાડી દેખે. એ બાબતમાં મારી ટેવ અનુકરણ કરવા જેવી નથી પેલા સોનાભાઈ (લાવસાર?) આવેલા તે કેવા એક પછી એક પોતાનાં ગીતા મેલે જ ફેંકે બતા હતા! અને એવા માતા કવિએ બહુ ગમે છે. ચોપડિયા કવિએ શા કામના?

ચરણદાસી હબેલ પત્ર અન્નપૂર્ણને—તારીખ નથી

તમારી ઉમર, લાયકાત વિ. બેતાં તમે સગપણ બાંધ્યાં તેમાં વાંધો લેવા જેવું મને લાગતું નથી. મારા વિચારો તો તમે જાણી જ છો. કોઈ દેશસેવાને વરે તો મને સૌથી વધારે પ્રિય લાગે. લગ્ન કરે જ તો માનવન વિ. બેદોને દેખાંને પરદાથી લગ્ન કરે એ બીજા નંબરનું, છતાં મને એવું જોઈ આનંદ થાય. પણ આ બન્ને પ્રકારનાં પરદાઓ કોઈના આખાં આવતાં નથી, અને બધામાં હોવાં જોઈએ એવી વસ્તુ પણ નથી. ઉમરસલાહ, સંસ્કારી તંદુરસ્ત કન્યા હોય તો ગોડવા તેમાં હું રાજ છું. લગ્ન હવે બે વરસ પાછું ધકેલાય તો હેમચરા જેવું છે. તમારા સદ્ગુણો હોય તો તે વખતે ચીમનભાઈ જેવા સુખા અને પૂજ્ય બાબુને હાથે વિધિ કરાવી શકાય.

ચરણદાસી જનસલાહ પત્રકને—તારીખ નથી મળી

૩૧ બપો આશ્રમ વિશે

(૧૪ થયેલા આશ્રમ વિશે) અમથા અમથા કોઈ જેવા કે મળતા ન જશે. દાસ મારે જ જવું. અને તે વખતે બેખસ માથે લઈને જ જવું. પણ બેખસ, છે મારે કામ ટાળતું નહિ. આપણું બધું ગયું અને વાડી મુકાઈ, એ તો ખરું છે, પણ એ તો હવે મકડું છે. ચી. ભાઈના ઘરમાં માંસ મહિરા ગાયે એમાં શું નવાઈ? મુકામાં તો ઠીક પડે જ ને? હું એ વાતનું દુઃખ થયા દેતા જ નથી. આપણા દિવસ આરંભે ત્યારે એવોય મુકડે પાછું બનાવીશું. આજે બે ચાર જગ્યાએ જ આવાં રચાતાં છે. મુરજે ઉમરો ત્યારે ગામે-ગામ રચાતાં જીવી નીકળે. આ કંઈ રાહ પધારનાં સ્વપ્નનાં છે શું? નહિ, આ તો સંકરો છે, જેની પાછળ આપણી જીવન અર્થ દેવાની પ્રતિજ્ઞા બળ છે.

ચરણદાસી અન્નપૂર્ણને—તારીખ નથી મળી

૩૩ ઈશ્વરની કૃપા ને આપણી મૂર્ખાઈ

બુધિપૂર્વક ૨૬-૧૧નો અંક આવ્યો તેમાં મોરણાણભાઈની જીવ ઉપર હાથેએ કરેલા હુમલાવાળો લેખ વાંચ્યો. લેખ પોતે જ લખ્યો છે એટલે બધાં હશે ત્યાં સ્વસ્થ હશે એમ સમજાય છે. કદાચ ભેર આવી ગયા હોય. તાજ સમાચાર આપણે અથવા બધાં હોય ત્યાં આ કાળજી મોકલશો.

જીવના સંવાદો બધા એ ઈશ્વરકૃપા જ સમજીને જોઈએ, એમણે પોતે અને હાથેએ તો પોતાની પૂરી શક્તિ અને મૂર્ખાઈ વાપરી હતી! જીવને આજ લાગી નહિ, જે ભાગમાં એ લોકો મેકા હતા તે ભાગ ઉપર હાથેએ પગ માર્યાં નહિ, પેટ્રોલથી મૂઝાં આવી ચઈ નહિ, હાથોને છેવટે નાસી બચાવું મરણ—આ બધી ઈશ્વરની કૃપા જ કહેવાય. સુખદુઃખમય ફેંકાઈ ગયા ત્યાંથી આવી આવી એ લોકોને બહાર કાઢવા એ પણ ઈશ્વર કૃપા જ.

મૂર્ખાઈના મુદ્દાએ પણ જોજા નથી. એક તો એના જંગલમાં સંજ્ઞાકાળને વખતે નીકળ્યા. ખીજું, હાથી કોઈ ફૂટતું જવું હોય એવી એની પાછળ પાછળ જીવ હાંકતા રહ્યા. રસ્તો સાંકડો હશે, તેથી મારી દેવાની સમજ નહિ હોય

થઈ બધે એ કુદરતી લાગવાથી આ સૂચના આપી છે. કોઈ કોઈ વાર લખતા રહે એમ પણ કહેલો.
ચરવણથી ૮-૭-૪૬ને દિન અન્નપૂર્ણિમે

૨૨ ભારત માતાને શૂલશોભા

તમારા પિતાશ્રી સુરેશી અને ધરની સ્થિતિ જોતાં તમારે શું કરવું તે તમે જ વિચારી શકો. મોટી માતા (ભારત) અને મોટું ઘર પણ એણે દુઃખી નથી. એટલે તમારો પોતાનો કિસાહ લેવો તે પ્રમાણે કરશો...વેડછીમાં જેનાળહેન આમ નહીં આવે છે, પણ તે તો પચારનંધ કામ નથી, એમાં તો બુધ્ધ્યાં પણ ચરવું પડે અને ખીભું પણ આકરાં દુઃખો ભોગવવા પડે. ખાદીના કારકુનને કોઈક ખાતું રોકે એટલે પચાર આવે, પણ ખાદીનો સૈનિક પોતાની હિંમતથી ખેસે છે, તેને કોણ આવે? એ બહાદુર અને સ્ત્રી સેવકનું જ કામ છે. એવા યવાની તમને હિંમત ને સહ પડે તો અમારા કરતાં તમે કોઈક જીત્યું કામ કરો છો એમ હું માનું. હું તો મારા મનના લાધે છુટી છુટી રીતે ઉચ્છ્વાસીને સમજાવું છું. તમે તમારું ગળું જોઈને હિંમત લેવું તેટલું કરશો. ઘેર રહી કામ કરશો અથવા અભ્યંકર પાસે જશો તોપણ હું નારાજ છું એમ ન માન્યો. શું કરાવો છો તે લખજો.

ચરવણથી ૮-૭-૪૬ને દિન પ્રભાતી ૬ પટેલને

૨૩ હળપતિઓનું શું થયે?

હળપતિઓની દશા મેંલવારીમાં બહુ દયાબળક છે એવા પત્રો આવે છે. આવા કંઈક કાળમાં સુધારો ક્યાંથી ટેકે? જે ધોરણે મને તે ધારણે રોટલા ભેગા થઈ ગયા લાગે છે. જૂની પ્રથા આત્માને મીનજાવાની તો ખરી, પણ આવે વખતે દેહને તો પેપરો, એ કંઈક કરવું જોઈએ.

(માધવશીને લીધે હળપતિઓ જૂના વિના જીવન પેટ પૂરવા લાગ્યા તે નિમિત્તે) ચરવણથી ૧૨-૫-૪૬ને દિન અન્નપૂર્ણિમે

૨૪ દેહી છુદ્ધિ ને લાંબી રીસ

...ભાઈ રીસાઈને છૂટા થયા એમ લાગે છે. શું એ ખરું છે? આગરમતીથી...તે પત્ર હોતો તે પરીથી ખબર પડી. મેં લાઈ જગન પાસેથી ખબર મંગાવી છે. તમને એ કોઈ મને મને વિગત જાણવા કહેશો. જરૂર નેવું લાગે તો...ને પ્રેમથી તેના મનમાં શું છે તે પછી. તે ગિયારમાં વાલના બહુ છે, પણ શિશુજી મેંલું છે, અને વધારામાં રીસ બહુ છે. દેહી છુદ્ધિ અને લાંબી રીસન વિચારુ કેમકે મનને ખાતું જ રાખે છે. તમારી ધીરબંધી ૨૮ તરીકે મને આટલાં વર્ષ નવાવ્યા છે અને તેમના રબ પ્રનાણે મારાજ વધારાં છે, મેં વિશે મને પૂછા નથી.

ચરવણ ૬ મુલનાઈને લખેલ મધ્યમથી

૨૫ ખાદી સેવક ને ખાદી સૈનિક

તારો મેલકો રહેવાનો વિચાર મને કુદરતી રીતે મિલે છે...ખાદીનો મેલકો ને પાદરો મેલકો રીસ ને દેહ મેલકો મનમાં પાદરો

છે. એ રથળ ખાદી સૈનિક માટે છે. સેવક માટે નહિ. તમારી સ્થિતિ સેવકની છે—લેખી જોઈએ, એમ લાગે તો છે. તમારી જીમ અમારા કોઈના પણ કરતાં સૈનિકની વધારે છે એ હું જાણુ વખતથી જાણું છું. પણ મને લાગે છે કે તમારો ધર્મ લોકસેવકનો જ રહેશે—પકડી આપકની ખાદીને ટેકા આપવા.

ચરવણથી ચૂલીભાઈ મહેતાને ૨૮-૪-૪૬

૨૬ ગીતા સેવાથી દૂર કરે જ નહિ

તમે જેલના દિવસો ગીતાના ચિંતનમાં ગાળ્યા અને તેમાંથી આનંદ અને સમાધાન મેળવ્યું એ જાણીને મારી ખુશાલીનો પાર નથી. ગીતા કદી સેવાકર્મથી દૂર કરે જ નહિ, જિલ્લો યત્નધર્મમાં તે રસ જ ચકાવે. આપણા જેવા નમ્ર ગ્રામી અભ્યાસીઓને તે પ્રેમળ માતાની જેમ પોતાનો સ્વરૂપ અર્થ અર્પણ કરે છે. માત્ર અભિમાની અભ્યાસીઓને તે અધકાવે છે, કારણ કે, એ લોકો લાખકારો અને પંડિતોની મારફત તેને જુએ છે, અને સરળ વાતનેય નાહકની અધાર પંડિતનાં બળમાં ગૂંચવે છે. ગીતાની એક મોટી ખૂબી એ છે કે ખીભું શાસ્ત્રોની જેમ તે આપણે માટે સ્વધર્મનું લેખાંડી ચોકકું ધરી આપતી નથી. આપણાં દેશકાળ શક્તિ વિ, જોઈ તપાસી આપણે સ્વધર્મ શોધી લેવાની તે આપણને સ્વતંત્રતા બહે છે. એથી માણસની મૂંઝવણ વધે છે ખરી, પણ એ જ એની ખૂબી છે.પણ તેની આ ખૂબીથી તે નિત્યતન નિત્ય તાણ લીલી રહી છે. જૂની ઢળના ભક્તોને તે જોઈને રસકાર હતી તેટલી જ આજે આપણા સ્વરાજ્યધર્મોને માટે પણ તે રસકારી છે. રોજના કાર્ષકમાં તેના ચિંતન માટે—સ્વાધ્યાય માટે રાખવાને તમારો વિચાર સારો છે. આ વખતની જેલમાં મેં જાણ્યો નિયમ સ્વીકાર્યો છે—એટલે કે અહવાડિયામાં ગીતાનું પારાવણ પૂરું કરવું. ઉત્તરેશીસ સ્કેલ ચરવણથી ચૂલીભાઈ મહેતાને ૭-૮-૪૪

૨૭ જેલમાંથી હું વેડછીમાં જ છું

અહીં આવ્યાને ૭ દિવસ તો થઈ ગયા. મારા ત્રણ મહિના ગપાટાનેર કપાવા માંડ્યા છે. આટલી ટૂંકી સુલતમાં મારાં અધૂરાં કામો પાછાં આવ્યું કરવાનું મન જ થતું નથી. ચરવણમાં એક તો અનિશ્ચિત સુલત હતી. વળી સાચ પણ જાણુ નિકટનો નહિ. તેથી મોટેલાએ અત્યુર્જન રહ્યો. અહીં તો સૌ સ્વજનોની વચમાં આપ્યો. એટલે મોટેલાએ બહિર્બુજ જ રહેવું જોઈએ. આસપાસ આપણાં વિદ્યાર્થીઓ જેવા તરુણ છોકરાઓ જોઈ ભીતરમાં રહેશે શિક્ષક બનત થશે અને ગીતાનો વર્ગ ગ્રંથકાલથી—દંડરાના કુલ મુલતથી શરૂ કરી દીધા.

અહીં અને જ્યાં રહીએ છીએ ત્યાં એક બાહુ બળભાઈ અને શિવાભાઈને મળવા છે. બીજી બાહુ આપણા બાળાઓને, આપણે કાંઈ વધુરા નહીં, સામે કાંઈ મોટું મામ—એક તરફ મોયાસાજ ન્યાયન, બીજી તરફ મહાવેશી વેડછી નેવું છે. અણનળ પૂં વેડછી આશ્વર્યમાં આપણે રહી પડું.

ચરવણથી ૬ મુલનાઈને લખેલ મધ્યમથી

પરમ સ્નેહી લાઈ દોસ્ત મહંમદ,

તમારો ૩૧-૮નો પવ મળતાં ઘણો આનંદ થયો. તમારું આરોગ્ય અને જીવન ઘણું આનંદમય રહે એમ હજુ હું.

ગઈકાલે મારા જન્મદિન—સેવાદિન અંગે અચારાં ગદ્યાં આશ્રમે ગાંધી વિદ્યાપીઠમાં ભેગાં મળ્યાં હતાં. એક મોટામાં મોટી જીલુપ હતી, તે તમારા પ્રેમપૂર્ણ સંગીતની. તમે ચાર પાંચ મહિને એકાદ વાર તો આવવાનો નિયમ જરૂર રાખ્યો.

અવનંદ સાક્ષમ

૨૯-૯-૮૧

નેહાધીન

કુવંતરામ દેવના

સપ્રેમ વચનગત

૨૬ નિશ્ચય અતઃસ્ફૂર્તિથી જ

સેવામાં જ જીવન સમર્પણ કરવું છે. એવો નિશ્ચય કરી શકે તે પછુ એમની ચિંતા મટશે. ગમે ન ગમે તે જીવી વાત, પછુ ચિંતા તો થાય. ચિંતા અનિશ્ચયની સ્થિતિમાં હોય છે. કોઈ પછુ દિશામાં નિશ્ચય થાય એટલે મન હેઠું બેસે છે. તમારે માટે પછુ હવે અનિશ્ચયમાં લાંબો વખત રહેવું શું સારું? હું સલાહ આપવામાં બહુ મક્કમ વલણ રાખતો નથી તેવું એક કારણ એ છે કે આવી બાબતમાં અતઃસ્ફૂર્તિથી જ નિશ્ચય થયો એઈએ. ખીજું અને મોટું કારણ એ છે કે આપણે મહાન દેશ આજે નીતિમાં, વીરતામાં, ત્યાગમાં છેક તળિયે બેસી ગયો છે. કોઈ વીર દેશની—દા.ત. રશિયાની છાકરી હોય, અને તમારા જેવા સંજોગોમાં જીજરી હોય, તમારો જેવું શિક્ષણ અમૂલ્ય હોય, તમારા જેવી સત્સંગિત પાત્રી હો અને તમારા જેવી તમિષ્ઠત હોય તો તેણે ક્યારનો પોતાનો રસ્તા આંધી લીધો હોય. મનને નિશ્ચયના ખડક ઉપર બેસાડી ઠીક પછી નકામી મથામણ મટી જાય છે એવો અનુભવ મને ઉપવાસમાં થયો. અન્તનો વિચાર જ આવ્યો નથી, જીખતું કથું જ કંઈ લાગતું નથી.

ઈન્ડિયન સ્કૂલ બિલ્ડિંગ ચરવડાથી ૮-૫-૪૩ને રાત્ર અન્તપૂણીને

૩૦ ચોપડિયા કવિ શા કામના?

ચિ. લાઈ કાનજી (કવિતાતુ) ગરજું સફાઈ ગયું નથી એ બાણી આનંદ થયો. ગીતા પછુ જનીમા મોવાયાં એ માફુ યહુ. પછુ એનો અકસોસ નવા કવિને એક? કોઈ ઘરડી રેસી, પં વર્ગે આ શઈ હોય, તે છોકરું જોઈ બેસતા છાતી ફૂટે તે સમજી શકાય, પછુ ૨૦ વરસની આ તેડું દરવા બેસે તો કેવી જીડી દેખાય! પોતાનાં ગીતા મોઢે રાખવાની ટેવ જ પાડી દેશે. એ બાબતમાં મારી ટેવ અનુકરણ કરવા જેવી નથી પેલા સોસાલાઈ (લાવસાર?) આવેલા તે કેના એક પછી એક પોતાનાં ગીતા મોઢે જ ફેંકે જતા હતા! મને એવા માતા કવિએ બહુ ગમે છે. ચોપડિયા કવિએ શા કામના?

ચરવડાથી લગ્ન પત્ર અન્તપૂણીને—તારીખ નથી

તમારી ઉમર, લાયકાત વિ. જોતાં તમે સગવળ બાધા તેમાં વાંધો લેવા જેવું મને લાગતું નથી. મારા વિચારો તો તમે બણો જ છો, કોઈ દેસેવાને વરે તો મને સૌથી વધારે પ્રિય લાગે. લગ્ન કરે જ તો નાતબત વિ. ભેદોને ફેંકીને પરકાળી લગ્ન કરે એ ખીન નંબરનું, છતાં મને એવું જોઈ આનંદ થાય. પછુ આ બન્ને પ્રકારનાં પરકાળે કોઈના આપાં આવતાં નથી, અને અધમાં હોવાં જોઈએ એવી જરૂર પછુ નથી. ઉમરલાયક, સંસ્કારી તંદુરસ્ત કન્યા હોય તો ગોઠાવે તેમાં હું રાજ છું. લગ્ન હજુ બે વરસ પાછું પહેલાય તો જીજવા જેવું છે. તમારા સહલાંબ હોય તો તે વખતે ચીમનલાઈ જેવા સુપાત્ર અને પૂજ્ય શાહજીને હાથે વિધિ કરાવી શકશે.

ચરવડાથી જન્મલાલ પટેલને—તારીખ નથી મળી

૩૧ જાત આશ્રમ વિશે

(જમ થયેલા આશ્રમ વિશે) અમથા અમથા કોઈ જેવા કે મળવા ન જોયો. કામ માટે જ જવું. અને તે વખતે જોખમ માથે લઈને જ જવું. પછુ જોખમ, છે માટે કામ ટાળવું નહિ. આપણું બધું ગયું અને વાડી સુકાઈ, એ તો ખુબ છે. પછુ એ તો હવે મરડું છે. મી. લાઈના ઘરમાં માંસ મહિરા આવે એમાં શું નવાઈ? સુકાઈમાં તો કીકા પડે જ ને? હું એ વાતનું કુખ થવા દેતો જ નથી. આપણા કિંવસ આવશે ત્યારે એથીયે મુંઝવે પાછું બનાવીશું. આજે એ ચાર જગ્યાએ જ આવ્યાં સ્થાનો છે. મૂરજે બીજો ત્યારે માયાના સ્થાનો બીજી નીકળશે. આ કંઈ ટાકા પહેરાનાં સ્વભાવ જી? નહિ, આ તો સંકેપો છે, જેની પાછળ આપણી જીવન અર્થો દેવાની પ્રતિજ્ઞાનું બળ છે.

ચરવડાથી અન્તપૂણીને—તારીખ નથી મળી

૩૩ ઈશ્વરની કૃપા ને આપણી મૂર્ખાઈ

ભૂમિયુતને ૨૬-૧-૧૯૦૧ અંક આવ્યો તેમાં નારાયણલાઈની જીવ ઉપર હાથીએ કરેલા હુમલાવાળો લેખ વાંચ્યો. લેખ પોતે જ લખ્યો છે એટલે બધાં હશે ત્યાં સ્વસ્થ હશે એમ સમજાય છે. કદાચ ભેર આવી મથા હોય. તાજા સમાચાર આપણે અથવા બધાં હોય ત્યાં આ કાગળ મોકલશો.

જીવનાં સવારો બન્યા એ ઈશ્વરકૃપા જ સમજવી જોઈએ, એમણે પોતે અને હાથીએ તો પોતાની પૂરી શક્તિ અને મૂર્ખાઈ વાપરી હતી! જીવને આગ લાગી નહિ, જે લાગ્યાં એ લોકો બેઠા હતા તે ભાગ ઉપર હાથીએ પત્ર માર્યો નહિ, પેટ્રોલથી મૂર્ખાં આવી ગઈ નહિ, હાથીને છેવટે નાસી જવાનું સમજ્યું—આ બધી ઈશ્વરની કૃપા જ કહેવાય. સુષ્કલ્પમય ફેંકાઈ ગયા ત્યાંથી આવી આવી એ લેશિને બહાર કાઢવા એ પછુ ઈશ્વર કૃપા જ.

મૂર્ખાઈનાં મુદ્દાઓ પછુ જોખ નથી. એક તો એવા જગજ્ઞમાં આધ્યાત્મને વખતે નીકળ્યા. ખીજું, હાથી કોઈ કંતરું જતાં હોય એવી એની પાછળ પાછળ જીવ હાંકતા રહ્યા. રસ્તો સાંકડો હશે, તેથી માડી ફેરવાની સમજ નહિ હોય

હવે આ બનાવની કાયમી અસર એ લોકો ઉપર ખાસ રહી નહિ
હોય એવી આશા રાખીએ. વિગતથી પણ આવશે ત્યારે જાણીશું.

આ બનાવમાંથી કાયમનો બોધ લેવા જેવો તો લેશે જ. બનાવ જ
એટલો બધો મોટો અને અદ્ભુત હતો કે જેઠાણીમાં બુલાવો
શક્ય નથી.

નસિંહેતા સાઈપ્રસની ક્ષણીમા ગયા છે એ જાણુ. એ લોકો સરસ
અનુભવ લઈ આવશે. તેમના હાથમાં શરૂ નથી એ જ એમનું કવચ
સમજી શકાય.

ગ્રેડી ૨૬-૧૧-૭૩ને રોજ ઉપરા ફેસાઈને

ખંડ : ચાર—કાળ

સાહિત્યલેખન

- ૧ વિરલ અને મિશ્રન ક'ખનાતું ગીત
૨. શોભેવામા દેકાયેલા કવિ
૩. ગુનાહન નિષેધ અને લેખન
૪. જુનાગઢગાંધીની કલ્પ સમૃદ્ધિ
૫. આરમ્ભરના અર્થ
૬. ગુનાહનગાંધી ગાંધીના ગાંધીની કલ્પ
૭. સંપાદન એવ તું વસિલનાતું
૮. ગાંધીના ગાંધીની ૫૧
૯. ગાંધીના ગાંધીની ૫૧
૧૦. ગાંધીના ગાંધીની ૫૧
૧૧. ગાંધીના ગાંધીની ૫૧

- અનંતરાય રાવળ
- સુરેશ
- વલ્લભરાય અમર
- મોહનરાય ના. પટેલ
- બાંધીયા
- અનંતરાય રાવળ
- સંસ્કૃત ગાંધી
- જી. દેવ
- દર્શક પાંડે
- જી. દેવ
- ગુણકર બેટ

- ૧૨ આંખનાતું આજું વિશે
- ૧૩ લોક નાટકકાર જુઓતરાય
- ૧૪ મ્યાન્ડાવરના મૈત્રિમુખ્ય
- ૧૫ બાલગિસનનો કવચ
- ૧૬ મોહનના મુગિયા
- ૧૭ બીલા ગીત મોહની વિશે
- ૧૮ મોહનના મુગિયા
- ૧૯ જીવન દેશકારની સીદ્ધિ આરાધના
- ૨૦ હિંદુ દર્શન
- ૨૧ અલ્પકાર નિદેશ મેં

- સરદાર પટેલ
- મહાદેવ રેસાઈ
- નરસિંહરાય મ. બુચ
- જ્યોતિર્ભાઈ દેસાઈ
- જી. દેવ
- ગાંધી
- ગાંધીના ગાંધી
- ગાંધીના ગાંધી
- ગાંધીના ગાંધી
- ગાંધીના ગાંધી

ડાળ.

૧ વિરહ અને મિલન અંખનાતું ગીત

પોતે જોના સ્ફુલ્લિંગ છે તે પોતાના મૂળ સ્વરૂપથી પડી ગયેલું છેડું' અકળાવી તેના પુનર્સિલનની, તેને જોવા બાંધુવા ને તેમાં ભળી જવાની (જાતુ દ્રવ્ય ન તત્ત્વેન પ્રવેષ્યત્)ની માનવ-જીવનની અદ્ય ક્ષેત્રે એ તે 'શિવ યદી હ્ય ચયો' ત્યારથી અધ્યાત્મના ક્ષેત્રનો એક વસ્તુ-લક્ષી અનુભવ રહ્યો છે, પ્રભુ વિરહની જલન અને વ્યાકુળતા અનુભવનાર વિરલ મુખમુખો લઈતો અને સરસીઓ તેમ અંતરમાં જોના સંસ્પર્શ પામેલા કવિઓ જમાનાઓથી જોને ઠવિતામાં ગાતા આવ્યા છે. એ વ્યાકુળતા રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા તેમ ઈશ્વરદર્શન માટે ઘડે આંસુ પડાવે જોવી, કે ઈશુ ખ્રિસ્તે જતાવ્યું હતું તેમ દુખતા માણસનાં શ્વાસ લેવા માટે પાણીમાંથી બહાર નીકળવાનાં તરફડિયાં લેવી, કે અખાઓ કેળા પ્રમાણે નીર-વિછોડી માછલીનાં પાણીમાં જવાનાં-તરફડિયાં લેવી ઉગ્રદ હોય. સાધક સ્વરૂપની તથા પોતાની અને વિશ્વસની સબંધ સંચાલક અને નિયામક પરમ શક્તિની સૌધમાં તન્મયતાથી આગળ વધે ત્યારે તેને એ જે વચ્ચે કોઈ આડસા કે પડદો નહોતા સફ્રમ ભૂમિકાએ અનુભવાય છે, જે પેલી વ્યાકુળતાને તીવ્ર બનાવી દે છે. એ પડદો કે અવરોધ તે ઉપનિષદકવિત હિરણ્ય વાકનો, હવેને લોભાવી મોતમાં આસક્ત, બદ્ધ કે લુંબ રાખી વચમાં રોડી પાડનાર માયાનો. કળીર જેને છુંદટ કહે છે તેનો પટ, નરસિંહ મહેતા 'આડો પડયો છે એકાર' એ શબ્દોમાં ચૂસવે છે તે દુઃખના અર્કલાવ અને મગ-તાનો. કે શ્રી અરવિંદ કહે છે તેવો સ્નના અનેક ગાંધારોનો પડદો. શ્રી જુગતરામ દવેએ ચાર કડી અને નવ જ પંક્તિઓના આ લઘુ પણુ અંતરત્વને માતમર કાવ્યમાં

આધ્યાત્મિક સાધકની વ્યાકુળતાના આ અનુભવને અતિ ચોટદાર વાણીમાં શબ્દમત્ દર્શાવે છે.

કવિએ પરમતત્ત્વને અદ્વય પ્રિયતમના રૂપે મૂર્ત કરી તેના દર્શન અને મિલન આડેના અવરોધને ‘અંતરપટ’ કહ્યું છે. હિન્દુલગ્ન વિધિવેળા વર-કન્યાની વચ્ચે આર ભામાં રખાતા અંતરપટના સંસ્કાર આપણું મનમાં સાલગતાં વેત બગાડે એવો આ શબ્દ છે. એ સંસ્કારના બળે લગ્નગણના દેખ્યા તે છુપ અને વરેણ વર તે પરમાત્મા, એવા ઘાટ બેસાડવાનું સહદયને સઘ સૂરે એવી રચના કવિ વડે સાહજિકતાથી થઈ ગઈ લાગે. આ અંતરપટને છેલ્લી કદીમાં ખીણ, ખાદી, નદી, વંડી, વાડ કે ભીંત જેવો સ્થૂળ નહિ, પણ ‘હાથ ચડે નહિ તોય નડે’ એવો સૂક્ષ્મ સ્તરનો અંતરાય જણાવી તેને ‘આજળ ઝીણું ચીર’ કહ્યું છે અને તેથી તેને ‘અદીક’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. સ્થૂળ આંગે એઈ શકાય એવા અંતરપટને ‘અદીક’ કહેવામાં વિરોધાભાસ કે અવળવાણીના જેવો અચક્રિતસાધક પ્રયોગ કવિને હાથે આનાથાસે થઈ ગયો છે. એ શબ્દ કાવ્યતર્કત વેદનાને ઉત્કટ પંથુ બનાવી આપે છે. સ્થૂળ અંતરપટને તો હાથ વડે ખસેડી દિણિયમથી સહેલાઈથી હટાવી શકાય. પણ આ તો જેને હટાવવા અંતરમાં જળુડું જુદું આપવું પડે એવું સ્થૂળ આંગે ન દેખાય પણ અધ્યાત્મના પ્રદેશમાં અનુભવાય એવું સૂક્ષ્મ કોટિનું અંતરપટ છે, એ આમ અદીક છે. માટે પ્રિયતમનું દર્શન મિલન વધુ કપડું બને છે. ‘અરેરે’ શબ્દ ‘અદીક’ જેટલી જ સાદ્ગતા અને એથીય વધુ સબળતા લઈને કાવ્યમાં પ્રવેશે છે. એ જે અનુભવને ઉદ્ગારે છે તે ‘આકું’ અંતરપટ આ અદીક એ તેને બેકતી અર્ધપંક્તિથી આગળ વધી, પછીની કડીઓમાં આવતી, પણ ઊપડી પડે પુનઃ મિઠાકું, વા વાંચો વિપરીત

રાગ સુવૃષે પણ રંગ ન રેલ્યો, વસ્યું એ સંગીત

આકર્ષણ પણ સ્પર્શ નહિ સૂણ, એન પડે નહિ ચિત.

એ વ્યાકુળતા ર્ધક વિષમ અનુભવને વ્યક્ત કરતી પંક્તિઓને પણ વ્યાપી વળી સમગ્ર કાવ્યને દર્શકોને પ્રલંબ નિસાસો બતાવી દે છે.

કાવ્યની ચમત્કૃતિસાધક બીજી વિશિષ્ટતા આ વિરહસ્થાને જન્માવતી પ્રીત એકપક્ષી એટલે એકલી યુગ્મકુલે કે સાધક કે ભક્તની એના પરમ આરાધ્ય પ્રેમને માટેની નથી, એ ઉભય પક્ષની એટલે સામી બાજુથી પ્રચુની એના ભક્ત માટેની પણ છે અને પાછી એટલી જ ઉત્કટ છે, એના કવિએ કેસલે નિરૂપણમાં રહેલી છે. જે વધા મા પ્રપચન્તે તર્તસર્વેન મવામ્યમ્મ (ગીતાની ભેટું જ કાંઈક ! ‘અંગેબ એવિ ક્રાન્સિસ ડેમ્સનના બહુલિતા કાવ્ય The Hound of Heaven માં કરુણાસાગર ઈશ્વરના પ્રેમ કે અનુગ્રહ છુપત પોતાના આપ્તેશમાં લગીરી લેવા તેની પાછળ પડે છે એ કદવના અર્ઝી વાદ આવી બળે. પણ એ કાવ્યમાં પ્રેમના એ પ્રેમપાશમાં ન ફસાવા છવ ચોતરફ રોડ મૂકેતા નિરૂપણો છે. ભ્યારે ‘અંતરપટ’માં

હાઈ મેં માંડી, તલો મેં માંડી, આખની આતુર મીટ ...

તું મારાં દુઃ તારાં ઝીણું, વિરહે વ્યાકુળ ગીત ...

આ પા ઊઞે, તે પા ઊઞે, દટ્યો ભરી ભરી પ્રીત.

એ પંક્તિઓ શોધક અને શોધની, છવાત્મા અને પરમાત્માની, પરસ્પરની એક સરખાં ઊંડાણ, તલસાટ અને માત્રાવાળી મિલન-ત્યંકે વિરહાતુરતાની પેદાનાજલક કેવી સાડી છતાં મુલગ અને ભાવવન શબ્દાલિંગમાં પ્રગટાવી ભાવકને ભીંતની દે છે !

એકમેકનાં દર્શન-મિલન માટે સામસામી ‘આતુર મીટ’ મંડાવતો બેઉ પક્ષનો પરસ્પરનો પ્રીતિયોગ પેલા આડા આવતા અંતરપટને લીધે વસાવો બને છે. એ અંતરપટ જુલુવાર ઊપડી જે અલપઅલપ ઝાંખી છંછના દીદારની કરાવે છે તેના આનંદ અને મિલન—આશાના ઓસુકચને પટનું વિપરીત વાના પ્રભાવે પુનઃ આવજુ કે અવરોધની પૂર્વ સ્થિતિમાં આવી જવું લુપ્ત કરી નાખી પેલી વિરહાકુલતાને વધુ ગાઢ બનાવી દે છેઃ અંધારાને ચીરતો વીજળાનો પલકઝબકાર અંધકારને સજીવાર ઝગાંઝોળી કરી તરત અદ્વય થઈ તેની ક્ષણિકાને દિહુલિત કરી દે છે તેમ. કવિ અતિમિલનાવી છે. પેલો ‘વિપરીત’ કે અવળચડો ‘વા’ તે શાનો, એ પોતે નામ આપીને કહેતા નથી. એ ઝાંખી સુખને અલેપ કરી કેતા મન-હૃદયનાં જૂના મોક, જ્ઞાનન, જરતા કે વૃત્તિચંદ્રસ્થને પુનઃપ્રભાવ એ શબ્દકથથી સચવાતો હોવાનું સમજી લેવાનું ભાવક ઉપર છોડે છે. ક્યાનો કવિ આમ શેણું મોલીને ઝાણું સૂરવે અને ભાવકને સક્રિય રાખે. વાની આ વિપરીત એટા કદાચ અંતરપટ પાછળ સામે બેઠેલા દિવ્ય પ્રિયતમની વિલક્ષણ રૂપા જ હોય. એનાં દિવ્ય સંગીતનો રાગ સંભળાયો, એના પ્રતિવું આકર્ષણ બમ્બું, તો હવે એના સ્પર્શ અને મિલનનો રંગ રેલાતો અનુભવનાની આતુરતા બેવડાય છે. પરિણામે એ સંગીત તો વસતું બને છે અને ચિન પડે નહિ ચિત્તની દશા અનુભવાય છે—બ સોનાંદનું શ્રવણ મળની ગોપંકોને વિહવળ બનાવવું હવું તેમ જ કાંઈક. ચક્રવાક એક જ નહોને સામ-સામે ઠાંઠે વૃક્ષલટામાં બેસી રાતભર એકમેક માટે વિરહમાં તણખાં કરે એવી સ્થિતિ કવિએ પ્રભુ અને એના અંદાની અંદી તાદશ કરાવી છે.

વાર્તા, નાટક, નવલકથા વગેરેની સાક્ષ કાવ્ય તેની શાબ્દિક સમાપ્તિ સાથે સમાપ્ત થતું નથી, એના ભાવકના હૃદયમાં ચાલુ રહી ત્યાં પૂરું થાય છે. પ્રસ્તુત કાવ્યના અંતિમ પૂર્ણવિરામની સાથે જ સહૃદય ભાવકને આ અંતરપટ કેમ હટે એનો વિચાર સ્ફૂર્ષા વિના રહેવાનો નહિ. એ પડને સાધક પોતાના પુરુષાર્થથી હટાવવાનું કરે તો તે ચિત્કરણનિરોધમાં ચોગસાઈથી અને ખ્યાન તથા આત્મા કે ક્ષણના વિચારથી, પણ એમાં સમય ઝાડો ભવ, કદાચ એટલી વધુ જન્મો પણ વીતે. એના કરતા સામાન્યોને એ એ પડ ખસેડી આપતો હોય તો એ સાવ સરળ સુતરું બને. આત્માર્થી કે ઈશ્વરાર્થી ઈશ્વર સાક્ષાત્કારની તીવ્રોત્ક અભીપ્સાથી જે ચાઈ એની પર અનુકંપા લાવી પરમાત્મા એની જ કાનકીય પ્રગટાવી અનુભવ્ય તમસનો નાશ કરાવી આપે છે. એવી આત્માસક ખાતરી ભગવાને ગીતામાં આપી છે. ‘અંતરપટનું’ આણું કાવ્ય અંતરપટથી અનુભવાતી અને લંગાતી છવ-ઈશ્વરની જુદાઈની અકળાવણ વ્યક્ત કરીને ઈશ્વરને કાને નાખેલી ધા અને કવિ ન્હાનાલાલની ‘નાલ એટલી અછતા રે ઉપાડો બડ પકડા’ જેવી ગભિત કાર્યના તરીકે કદાવીએ, તો એ ઈચ્છુ ખિસ્તે કહ્યું છે તેવું પરમાત્માના દાર ખમડાવ્યા પરાગળ જ થયું પ્રણય અને એવાં પ્રભુનાં દાર ખમડાવનારને માટે એ દારો એ દધા સાગર અવસ્થ ઉઘાડી

આપવાનો. એમ થતાં પ્રકાશ થતાં આધારે બધ, તેમ જાતરપટ
આલેખ શ્રદ્ધ, સુરોદય પછી ચક્રવાકચિત્રને સાંપડતા સાચુભવસૂત્ર
જેવા પ્રભુમિલનનો આનંદ વિરહી ભક્તના હૃદયને ભરી રેવાનો.
ત્યારે 'પાસે છે પિયુ અસ્થા' એ નરસિંહ મહેતાના શબ્દો તેનો
અનુભવ બને અને પછી 'તેને નથી પરખતો' એવા ઉપાલંબ
સાંભળવાનું, એને રહે નહિ. પરમ તત્ત્વ જેનું વરણ કરે છે તેની
આગળ જાતરપટનું આવરણ ખસેડી નાખી પોતાનું 'ખરું રૂપ પ્રગટ,
કરે છે. એ ઉપનિષદ વાક્ય પણ પ્રિયતમ પરમાત્માનો ઉઠેટ વિરહ
અનુભવી તેવા વરણના અધિકારી ખનનારને ફળે. આમ જાતરપટ
દૂર થાય પરમને બહુવા કે બેવાનું રહેતું નથી, જીવ તેનામાં પ્રવેશી
તેમાં ભળી જ બધ, નહીં સાગરમાં, નામરૂપ છોડીને વિલીન થઈ
બધ તેમ, અને પછી હું ને હું નો ભેદ રહેતો નથી, હું ને
હું નું બની બધ છે. અને આમ એકત્વનો, અદ્વિતનો અનુભવ
થતાં, ઉપનિષદના નિખિના કહેવા પ્રમાણે, પછી મોઢે ને શોક કયાં
રહેવાનો?

આ કાવ્યમાં આવાં જીવનધરના વિરહને મિલન જંખનાનું, ઈર્ષ્ય
હૃદયીયું ગાન ન જોવા સમજાર તેને અનુભવી વિરહલાવણું, ઈર્ષ્ય
મિલનના ગાન તરીકે ઘટાવી શકે એમ છે. એમ હોય તેય
ઉપરનો પ્લવિતેસદી વ્યવિત થતો અવશ્ય અનુભવય છે અને
એ પ્લવિતે જ કાવ્યને જાન્યુ સ્થાપે છે. કવિનું ઈર્ષ્ય એ પ્લવિતે
જ કાવ્યનો સુખ્યાર્થ કે કેન્દ્રવર્તી વિચાર બનાવવાનું સ્પષ્ટ લાગે
છે. આ રીતે માર્યાદાનાં 'પિયા ભિન રહી ન બધ', 'દરસ વિણ
દુખ' રહારાં નેલુ, 'ધ્યારે દરશન દીઠ્યો આપ' વગેરે જેવાં
પ્રભુમિલનના તલસાટવાળી વિરહવ્યાકુળતાને ગાતાં થશે બેજુ. આ
કાવ્ય ખુશીથી ભળી જઈ શકે, -હાનાલાલના પ્રસિદ્ધ 'હરિનાં
દર્શન' કાવ્યની ધારનું અવ્યયીન જીવરાતી કવિતાનું એક ઉત્તમ
લક્ષિતગીત એને ભિનસંકેત ગણી શકાય તેમ છે.

એવા આ કાવ્યને કવિએ ગીતના કાળમાં કાળ્યું છે. માઢ તેમ
આશાવરીમાં સંકુરતાથી ગાઈ શકાય એવી એની ગેયતા સ્વચ્છ
છે. પહેલી કુપરપંક્તિમાંનું 'બ' ને 'આ-સ્વરોનું', બીજી કડીમાંનું
અનુસ્વારનું, 'આ' સ્વરનું અને 'મ' 'ધ' 'વ' અને 'ધ'નું, ત્રીજી
કડીમાંનું 'ઉ' 'વા' 'સ' અને 'અનુસ્વારનું', ચોથીમાંનું 'ર'
કારકુલ 'ધ' 'શ' 'અ'નું, અને છેલ્લી કડીમાંનું 'ઈ' 'અ' 'ડ' 'અ'
'ન' અને 'ઝ'નું, વર્ણાનુપ્રાસ સંગીત, તેમ જ 'તુ' સારે-હું તારાં'
'આકર્ષણ' પણ સ્પર્શ નહિ ફળ્યું વગેરે જેવા પંક્તિઓના પૂર્વાધ-
માંના અંતઃપ્રાસ તથા-ગીતની ગંધી જ પંક્તિઓના અંતિમ
શબ્દોના 'અર્ધક' સાથે મળતા પ્રાસનું સંગીત કાવ્યની ગેયતાને
ઉપકારક બન્યું છે તેટલું નેના કાવ્યત્વને પણ સહાયક બન્યું છે.
શબ્દોના વપરાશમાં 'અંતરપટ' માટે 'અર્ધક' 'વા'ને માટે 'વિપ-
રીત' 'ગાટ'ને માટે 'આતુર' 'ગીત'ને માટે 'વ્યાકુળ' 'સંગીત'
માટે 'વસનું' 'ચીર' માટે 'ઝાઝગીયું'—એ ગદ્યા વિશેષણો કેટલાં
સાથે સંગીત અને અસરકારક છે તે સહદેવોની નજરથી જોઈતું નહિ
રહે. કાવ્યમાંની અપૂર્વ કદબના, સઘન લાવાભિવ્યક્તિ, અંતરપટ-
એનું આકર્ષણીયુપાણું-એની મેઠ બાહુથી મઝાયેલી આતુર મીઠ
અને મેઠ પા પ્રીતના સાગરનો ઉછાળ-અંતરપટનું ઉપકુટું-
ગિહાર જન્યું. આ ગદ્યાની ચિત્રાત્મકતા, અને એક પણ નિરર્થક

કે વધારાનો શબ્દ વેરકયા પિના લાખથી ઘણું કહેવા-સૂચવવાનું
કૌશલ શ્રી જીગતરામ દેવને નૈસર્ગિક કવિપ્રતિભા અને કાવ્યરચના
કુશળ કવિ કાર્યે એવી આ કાવ્યમાં દેખાતી કવિ સંપત્તિ છે.
એમને બાળકો તથા નવશિક્ષિત-અધ્યાશિક્ષિત પ્રોફેસર માટેનાં
કાવ્યો તથા ગીતો રચવાની કાવટ બાજીતી છે, પણ તેમણે બીજું
કંઈ નહિ ને આ એક જ રચ્યું હોત તેણે 'તેમો એક જ દે ચિન-
ગારી' ના કલ્પની માફક કવિપદના આદરપાત્ર અધિકારી થાત.
આરતમાં આ કાવ્ય એ રચના કરતાં યદે.
સંસ્કૃત અંક ૪૦૩માંથી

અનંતરાય રાગળ

૨ લોકસેવામાં હંકારેલા કવિ

જીગતરામ દેવે લોકસેવાના અવધુનમાં હંકારેલા એક ઉત્તમ કવિ
છે. સામાજિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાંથી લીધે નિવૃત્ત થઈ
તેમો બધારે પોતાની અંદરના કવિને પ્રગટ થવા દે છે ત્યારે તે
કવિ દેહ ઈર્ષ્ય સુધય કૃતિઓ દ્વારા પોતાનું જીવન વ્યક્ત કરે છે,
જોકે તેમની કેટલીક રચનાઓ, 'આંધાગાનું ગાઠું' જેવી તેમના
સામાજિક કાર્યમાંથી જ પ્રગટેલી હોય તેવી છે. એ અર્વાચીન કાળમાં
લખતા હોવા છતાં તેમની શૈલીનાં ઉત્તમ લક્ષણો પ્રાચીન પ્રૌઢ
કાવ્યશૈલીને તથા લોકવાણીના કાવ્યને અગતાં છે. તેમણે અલ્પાલપન
તથા 'બે કંઠી' નારીકમાં બે કેટલાંક ગીતો મૌલિક તથા ઉદ્દાભિત
રૂપે આપ્યાં છે તથા બે એક સળંગ કથાકાવ્ય 'કૌશિકાધ્યાન'
આપ્યું છે તે પરથી તેમની ઉપરનાં લક્ષણોવાળી ગૂઢ કાવ્યશક્તિનો
હંઈક ખ્યાલ આવે છે. તેમનાં ગીતોમાં લોકવાણીનું પ્રભવ સંકુર
અને છતાં અનુપમ સૌંદર્યથી મંડિત એવું એક નવું જ લક્ષણ
રૂપ મળે છે, 'કૌશિકાધ્યાન' (૧૯૨૬) લગભગ મહાકાવ્યના જેવી
પ્રૌઢ પ્રશ્ન-કાશીની લખાયેલું છે. આટલા તાનકા કાવ્યમાં પણ
લેખકની શબ્દવ્યવહારી ઉત્કૃષ્ટતા, ઉદ્દગારની રસવત્તા, અને નિઃ-
પણની કુમાશ તથા સૌંદર્યસંપન્નતા જણાઈ આવે છે. કાવ્યમાં
મરાઠી એવી જંદ પ્રયોગો છે એ એવું જણાવવા પરતે એક ગણના-
યોગ્ય અસ્તવ્ય છે. મરાઠીમાંથી આપણે અપનાવેલું આ છેલ્લું જુદ
છે. અચ્છ કળાદિત તથા શબ્દ અને અર્થનું પ્રસન્ન અને સુંદર
સંમિશ્રણ વ્યક્ત કરતું આ કાવ્ય જીગતરામનાં પ્રાચીન પરંપરાના
અવ્યયીન કળાવતારનું એકલ છતાં સુંદર પ્રતિનિધિ છે.

અર્વાચીન કવિતામાંથી ૫.૨૨૮

કુંદરખ

૩ જન્મભવ શિક્ષક ને લેખક

આબ્દી લગભગ પંચાસ વર્ષ પછીની વાત. ઈ. સ. ૧૯૨૪ની સાલ.
એ વર્ષે વારડોલી તાલુકાના વેરકી ગામે પજાત, હરિજન અને
આદિવાસી લોકો માટે શાળાઓ અને આશ્રમ નીકળ્યાં. એના પિતા
હતા, સૌરાષ્ટ્રના લખતર ગામના, ચૌડીય બ્રાહ્મણ કુટુંબના શ્રી
ચીમ્મલાલ દેવના જીવાન પુત્ર શ્રી જીગતરામ દેવ.

એ જ અરસામાં મુરતમાં જ્યે અચારી તાતિનાં બાળકોનું એક
બાળમંડળ યથાવત હતા. દક્ષિણ પૂર્વમાં પૂર્વ પ્રાથમિક (માટે-
મેરી) કેળવણીના બાલમંદિરો યથાવત હતાં તેણે 'બાલમંદિર
કાઠવાને બઠેલી અને બાળમંડળ કાઠવું'. એ માટે જીગતરામ બાલ-

નવજીવન અમદાવાદે ૧૯૭૮માં પ્રકાશિત કરેલી પુસ્તિકા ‘આમજીવન નંડળી’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી જી. ભાઈએ કહ્યું છે :

‘લજ્જનમ’કળીની સંસ્થા આપણું ગામડાંઓના વિકાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવવા લાગી છે...હવેની લજ્જન શંકળાઓમાં દેશભક્તિનાં ગીતાં ગવાય છે તથા જીવન સુધારવાનું અને વ્યસનોને હાંકી કાઢવાનું શરૂ ચકાવનારાં ગીતાં ગવાય છે.’

૧૯૫૦ની આશુરિ વેળાએ ‘અહાતા ગાંધીજીના અને ખીબ આશ્રમોમાં’ ખેલાતી પ્રાર્થનાઓનો પશુ ઉમેરે અને ૧૯૫૨થી ૧૯૬૦ સુધીના આઠ વર્ષમાં ચાલેલા બૃદ્ધન આરોહણના પ્રતિનિધિ-રૂપ ગીતાં શ્રી જી. દવેએ ઉમેર્યાં જુ. જણાવ્યું છે.

એમના સંપાદનમાં ‘રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાત’ નેવા મળે છે. ભારતમાં ભયંકર પ્રમાણમાં વ્યાપેલી દારૂની લત ભેદીને ગાંધીજીએ નશાબંધીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ભેદી કર્યો, શ્રી દવેએ લખ્યું, ‘દારૂએ જીવું’ માણું દારૂડિયા, દારૂ છું છોડી દેને રે...’

જમીન, હળ, બળક, ગાલ્લી છાપરી, લાજ બધું જ દારૂના વ્યસનમાં ખુવાર થઈ ગયું, તેનું વર્ણન કરીને છેલ્લે કવિ કહે છે,

‘ધણી મટી ઢોર બન્યો, દારૂએ ઘાણુ તો વાળ્યો દારૂડિયા...’

એમ કહીને કવિ ખીબ એક ગીતમાં કહી દે છે,

‘તમે પીશો મા (૨) દારૂવા પીશો મા

તમે પીએ તો રાખરસ પીએ,

તમે પીએ તો પ્રેમરસ પીએ કે દારૂવા પીશો મા’

ગાંધીજીએ ઐતિહાસિક રીતે કહ્યું હતું કે મને એક કલાક માટે દેશની સત્તા સોંપવામાં આવે તો પહેલું કામ ‘નશાબંધી’નું કરું...અને કવિએ એ અંગે સાદા શબ્દોમાં એ સ્પષ્ટોત્તર નિષ્પણુ કહ્યું, ‘તે અન્યત્ર કદાચ જ નેવા મળે !

જોત જ કાર્ય કરી લેવાની શ્રમનિષ્ઠ જીવન જીવવાની યેજ દેશને વિકાસને પંથે દોરી જશે...અને આશ્રમજીવનમાં એના સંસ્કાર પાડવા અનંત દૈનિક કાર્યક્રમ ચાલેલો હોય છે. તેમ ન કરવામાં આવે તો શ્રમ પ્રત્યેની અભિરુચિનું સાતત્ય જળવાનું નથી. તેથી કવિ કહે છે, ‘અમે હાથે તે કામ બધાં કીધીએ રે...’ વળી હાથમાં લીધેલું કાર્ય છોડી દેવા અંગે કવિને ભારે મૂક છે...તેઓ કહી દે છે,

‘કદી છોડીએ તો મોત માગી લીજીએ રે.’

મહિંસાના મતધારી આ કવિએ ‘પરાણી’ નામના સાદા કાવ્યમાં રંગીલા હાંકેલું અને ખેડૂતને, બળદને આરવાળી પરાણી વાપરવાનો નિષેધ કરતા જણાવ્યું છે, ‘અખોલ જીવને પીડવા શીદ, શોધી ચા દેવ પરાણી’ કહીને ‘તાણી કાઢ આર, અહિંસક કર, આજ ને આજ પરાણી’નો આગ્રહ કર્યો છે.

નઈ તાલીમમાં ગીતાં નરીકે ‘ગીતનિર્જર’ને ૧૯૫૬માં આવકારતાં ‘જી. દવેએ જણાવ્યું છે, ‘આ બધાં ગીતાં વાંચીક વિદ્યાર્થી નવજીવન ગ્રંથોએ સુદર દાખામાં એવાડીને અનેક વર્ષો સુધી ગાયં

છે...બાળક, આગળનોને ઝીલાવ્યાં છે. વાલેક-વેકળીનાં બાળકોના કંઠમાં ગવાયેલાં ગીતાં-કળાં જીવંતનાં દૂર દૂર આવેલાં ગામેના શાળા સમાજોમાં અને સલા સરવેશોમાં ગવાતાં ધણીવાર સાંભળ્યાં મળે છે, ત્યારે આનંદ થયા વિના રહેતો નથી.’ એ જ ગીત-નિર્જરમાં એવાનાં ગીતોનોએ અમૂલ્ય કાળો ક’ઈ યોગી નથી.

વાહનમાં બેસવું ને પગે ચાલતાં લોકો મળે તો અવગણના કરીને બોલવું...એવા...સાધકલ મારી સરૂર જા...નામના ગીતના પ્રતિગીત તરીકે લખાયેલા, બાળકને નાટિકા તરીકે વેકળી અને જીવંતભરમાં ભજવાયેલા ‘ગાલ્લી મારી ધરૂર ભય’ નામના બાળકાવ્યમાં બાળક ગાલ્લી બેડીને નીકળે છે. રસ્તામાં ડોસીમાં મળે છે—તેને આગ્રહ કરીને ગાલ્લીમાં બેસાડે છે. ખેતરે જતા ખેડૂતને પણ ગાલ્લીમાં બેસાડે છે. ગાલ્લીમાં બેસનાર કરતાં બેસાડનારને—બાળકને—જીવ જ આનંદ થાય છે. બાળતાટિકા તરીકે ભજવાતા એને નેવાનો—નાટિકા વાંચવાનો—લહાવો અમૂલ્ય છે.

ગાંધીજીની નઈ તાલીમની દૃષ્ટિએ લખાયેલું બાળશિક્ષાનું લગતું પુસ્તક—બાલવાડી—જીવંતના સીમાડા કચારનુંયે વટાવી ગયું છે. આમજીવનમાંથી મળતા—તૈયાર કરીને—શૈક્ષણિક સાધનો દ્વારા બાળશિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ શ્રી જી. કાઠાએ વેકળીમાં ખાસ વિદેશવાલી છે. જીવંત નઈ તાલીમ સંધ દ્વારા ચાલતા બાલવાડી શિબિરો, બાળશિક્ષણનું કાર્ય કરનારા ભાઈજીનેને સૈદ્ધાંતિક અને પ્રયોગિક તાલીમ પૂરી પાડતા આત્મા છે.

‘બાલક’દિરિચી’ ટકરીના શિખરે આવેલું છે. એ ટકરીની દરેક કાંકરી કવિને વહાલી લાગે છે...‘(વા વા મારી વહાલી આમશાળા વેકળીનું ગીત પશુ અહીં ચાલ આવે છે)...—બાલક’દિરિચીમાં સરજ સવારે હસતા આવે છે ને સાંજે હસીને વિદાય થાય છે. બાલ-ક’દિરિચીમાં બાળકોને હસતાં રાખવાં એ પણ સુચારોબિત શિક્ષણ સૂઝ માંગી લેવું કાર્ય છે.

સંખ્યાબંધ ગાંધીગીતાં રચનાર શ્રી જી. કાઠાના...૦ એનું જીવન કાર્ય અખંડ તપો ૦ નમેા રાષ્ટ્રપિતા ૦ બાપુજી અમમારા રે ૦ નથી નથી રે મર્થા ગાંધીજી—વધુ નેધપાત્ર ગીતાં છે. ‘રાષ્ટ્રપિતા’ને નામના કાવ્યમાં, ‘તમારા સત્યશરે માટીમાંથી મઈ કાપ્યાં,

હતા નહિ શત્રુ તોમ, રહેજમાં સ્વરાજ લીધાં’

લણી બધી વાત સમજવી ભય તેવી પ’ક્તિઓ છે. ગાંધીજી એકલા સ્વરાજ અટકતે કરે ને આપણે એસી રહીએ તે કેમ ચાલે? કવિ અહીં ઉત્સાહ પ્રેરતા કહે છે,

‘એકલા ભય એ આપણે છું’ પાંગળો ?

ચાલો ચાલો ચેતનવાળા—આપણ અમમારા રે...

આપણમાં થોડીયે હીલાસા હોય તેને—ચેતનવાળા—કહીને કવિ આપણી માન ટેકાણે લાવે છે !

માનનીના સ્થળ દેહ નાશ પામે છે, પણ તેના જગતોપાસક કાર્યથી તે અમર રહેતો ક્ષેપ છે ! ગાંધીજી સ્થળ દેહ આ દુનિયામાં ન રહ્યા છતાં તેને માટે ‘નથી નથી રે મર્થા’ કહીને તેઓ—સત્યના-

ચરમાં ભાગ્ય છે—જવાહરલાલે શાંતિમંત્ર લીધો—આશુષકિતને લલિતજત કાષી—વિનોભાએ ત્યાગમંત્ર લીધો, ને ગામડે ગામડે કપા—નંદર વક્ષએ ગાંધીદત્ત રાજ્યએ અપનાવી નંધી દેશી રાજ્યો ભારતમાં ભળા ગયા—ગાંધીજીને સેવામંત્ર લઈને ઈક્કરગાયા વન વન પરવર્ષા (શ્રી જી. કાકાએ ગાંધીમંત્ર સ્વીકારીને આખી જિંદગી આદિવાસી સેવા કરી—તેને તેમના જ આ કાવ્યમાં લખ્યું નથી—લેખક) આવું આવું કાવ્ય જેની પ્રેરણાથી—સિદ્ધિતાથી ચલુ છે—તે ગાંધીજી—નંધી નંધી દે મર્ષા...એમ દર્શાવ્યું, સાચે જ વાળખી, ન્યાય છે.

મજાતિ ગીતા વિશેનો શ્રી જી. કાકાનો આગ્રહ બાળીતો છે. 'ગીતનિર્ઝર'ની પ્રસ્તાવનામાં તેમાં પ્રતિ ગીતા વધુ ન હોવા વિશે ટીકાર કરીને નઈ તાલીમની કઈ કઈ પ્રશ્નિઓ—ક્રિયાનાં ગીતા હોઈ શકે, તેનું સૂચન પણ કર્યું છે. તેથી જ તેઓ 'આદીગીત'માં આમ જ્યે કહેલા—રેપણી વખતના ગાઓ ગાન ગાન ગાન, રેપોલા ધાન ધાન ધાન—વગેરે રચવાનું ચૂકયા નથી.

શ્રી ઉમાશંકર ભેળીની એક નોંધ પ્રમાણે, મીરાંના કંઠમાંથી જ સરી પડ્યા ગોચ કાવ્ય, શ્રી જી. ભાઈની કલમમાંથી 'અંતરપદ' રૂપે અવતર્યું. ઈશ્વર અને ભક્તના સિલન વચ્ચે એક ઝાઝળીઓ મીર આવ્યું છે. મીરાંના હૃદય ભાવો જ વ્યક્ત કરી શકે, એવું ભીરૂશીલ કાવ્ય અંતરપદ છે.

પ્રભુને નીરખ્યા ભક્તએ 'આતુર મીટ' માંડી, તો પીછ જાણુ પ્રભુએ ભક્તને દષ્ટિમાં લેવા, ત્યાંથી મીટ માંડી, પણ 'વિપરિત વા વાશે' એટલે પરસ્પરનું મિલન શક્ય ન બન્યું, સામાન્ય રીતે ભક્તિભાવમાં ભક્ત જ પ્રભુનું મિલનદર્શન ઝંખતો હોય છે, પણ કવિના આ વિરલ ગીતમાં ભક્તને પ્રભુ મિલનની ઝંખના છે તેટલી જ તીવ્રતા પ્રભુને ભક્તને માટેની પણ છે. 'આ પા ઉછળે, તે પા ઉછળે—તું મારા, હું તારા ઝીણું—આકર્ષણ પણ સ્પર્શ નહિ ધણું—વગેરે સ્મરણીય, હૃદયકિંત પંક્તિઓ છે.

આ દુનિયામાં જે યુગપાર્શ્વે કરતો હોય છે, તેને જ સિદ્ધિ મળતી હોય છે, જે મહેનત જ ન કરે તેને શું મળે? શ્રી જી.ભાઈએ તેથી જ તેમના એક ચિંતનકાવ્યમાં જણાવ્યું છે :

'અનુભવ છવનવું' નવનીત, અમસ્તું નહિ મળશે, નહિ મળશે, એ મથશે તેને મળશે, અમસ્તું નહીં મળશે, નહીં મળશે' ભતમહેનતાથી, આપખણે અંતરના અવાજથી અને સાક્ષાત્થી મેંસે અનુભવ 'કરમાં લઈ શરદમળ સમર્પે—તેને અનુભવ મળશે.'

* * *

ગાંધીજીએ રેડિયોને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ક્રાંતિનું પ્રતીક કહ્યું છે. ક્રાંતિ સમજ બૂલ કે ક્રાંતિ—એમ પણ દર્શાવ્યું છે. રાષ્ટ્રપિતાની આ વાતને શ્રી જી. કાકાએ 'આતુર એક કાંચા સુતરનો તાંતણું' માં સમજવતાં લખ્યું છે, 'એવી લોહાની બેડિયું જે તૂટે, સોનાની સાંઠળી વહટે, ખાંડની ધાર થાય ખાંડી, હાર માને હબ્બર તોય માંડી' તોયે રેડિયોના કાચા સુતરનો તાંતણું આતુર રહે છે. એટલું જ નહિ પણ એ તાંતણું 'કુર્જળગળિયા, ગ્રામખા-ઉજળા, રામ-માનવી.' વગેરેને પરસ્પર સાથે છે. તેથી કવિએ એકચિત્તે દર્શવાની, ધરોધરમાં પ્રેમને પ્રસારવાની—આ ભારતીયા

ભારને ઉતારવાની વાત કરી એ તાંતણું 'બાણ, ગાંધીજીની જિંદગીના રહેઠે' એવા રાષ્ટ્રીય મુરો કહ્યો છે.

માનનીમા મનની નળખાઈ એવી છે કે ઘણીવાર તે પોતાને 'મોટા' માન્યા કરે છે. તેણે કેટલાં થોડાં કામોને મૂકી રૂપે ગણીને, તેના ઘટ્ટ તે પોતાની અંતને નિશ્વાસિમાનમાં સળકતો કરી દે છે. તેથી કવિ તેને કૂંડમાં સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે, 'માન મા, મન ઘટ્ટ મોટા' કારણ કે નાનો હોતો ત્યારે મોટા થવાની હોંસે મોટા થતો હોતો—ને લોકિય 'મોટા' કહીને યાગની માર્ગો, કવિ તેના ફલભૂલેકા ઉપર ટીકા કરતા કહી દે છે—તે દિને હું' ઘણે મોટા.' માનનીમા મોટાઈની વાલીશતા વિશે તેને સલામ કરતા ઉપરે કહી દે છે :

મોટાઈમાં આને અલ્પા મણે, હુવના સ્વામી તે તારે મન છોટા' દેશ અને દુનિયાના માનનીને પીકી રહેલી સંકુચિતતા અને નિશ્વાસિમાન છોકરાની બાણે કવિએ ટીકાર કરી છે.

રાષ્ટ્રપિતાનો આદેશ હૃદયમાં ધારી, સેવાકાર્ય કરનારા આ કવિ રાષ્ટ્રવ્યવસ્થાને લાવાંજલિ આપવાનું કેવી રીતે ભૂલી શકે? રાષ્ટ્રવ્યવસ્થાને જ કવિ 'ભારતનો શાંતિ, આદિસાનો સંદેશ, આલસમાં પહેલ-ચાકવા' કહે છે. એ જ ગીતમાં ગાંધીસિદ્ધાંતો, દેશ પ્રત્યેની ફતવાગી-રીતી ભાવના, ઈન, કલિતોને અપનાવવાનો સત્યાગ્રહનો સંદેશ—વગેરે પણ સૂચવ્યાં છે.

સમજે છોડે, સમજે પ્યારે—ની વાદ કવિ 'ચરખા'ના ગીતમાં કરાવે છે. ચરખાને ભારતની સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ક્રાંતિનો પ્રતીક ગણીને, ૧૯૪૯ની કાંસની મહાનક્રાંતિનું એક સૂત્ર 'સમાનતા'—તું' બેચે ચીવતો દર્શાવ્યો છે. 'ગાંધી ચરખા, સગી સરીખા—કહીને, સમાનતાનો મહાન આદર્શ' ગામડે ગામડે ઝુંલવવાની હાકલ કરવામાં આવી છે. ભારત એ શાંતિસાદક છે. એટલે દેશમાં જ નહિ, આખી દુનિયામાં અશાંતકચ્છનો ગતિનો—શાંતિનો સંદેશ ચૂંતિમંત કરવાની ભાવના, ચરખા-કાવ્યમાં વ્યક્ત કરી છે. વ્યવસાયમાં રૂપેથી માણસ ન કાચ કરી શકે, ન કમઈ શકે, એટલે શાહુકારની ચુંગાલમાં ફસાઈ બચ છે. ને ત્યાં ચૂંચવાયેલો માનવી ભાગ્યે જ છૂટી શકતો હોય છે! આદિવાસીઓમાં ગાંધીસિદ્ધાંત પ્રમાણે રચનાત્મક કાર્ય કરનારનું ધ્યાન એ ભાગતમાં ન દોરાય એવું બન્યું—જે અશક્ય. અહીં કવિ 'આપખણમાં ગાંધી ગીત' ગાવાનું સૂચવી, 'દેવું' કરનારો યુગ કીચો' એમ જણાવીને એ કહેલી કેવી રીતે દેવાદાર થતો, તેનું સાદું પણ અસરકારક વર્ણન કરતા કહે છે, 'પારકે પૈસે (શાહુકારને ત્યાંથી નાણું વ્યાજે લાવીને) તું દાર-તારી પીતો હોતો—ને તેથી ભેંચ પણ આપી દેવી પડી, ને ઘર પણ ખોટું—મોટા મોટા ખર્ચોં કપાઈ—વગેરે પણ તેને ખબર હોવી બેઠેજ કે 'પારકા પૈસા, કાચો પારો છે, તે આંચિતો રાસ રામ ફૂટી નીકળે' એટલે છેલ્લે કવિએ સ્પષ્ટ કહી દીધું છે : 'પારકા દેવામાં રૂબો મા ખેડૂત, આપખણે સ્વરાજ છંટા, દેવું' પણ નથી કરવાનું' ને આપખણે દર્જીને, આંચેને પાસેથી સ્વરાજ પણ છંટાવવું.'

* * *

જંગળી ગીતોના યુગરક્તી ગેય અનુવાદ, બહુ વર્ષોથી વેડછી પ્રદેશનાં લાઈન્ગહેનો દારો યુગચરતેજરેમાં શાળા મહાશાળાઓમાં

સ્થાન પાયાં છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં જંગમી ગીતાની લાવના શ્રી જી. કાઠાએ લાઘવતાત્મક શબ્દોમાં ક્યુંદ રીતે વ્યક્ત કરીને, તેને ગ્રેયસુલભ કરી લખી સરળતા કરી આપી છે. કવિ પ્રભુને હકે છે, ‘તમે દર્શન ન આપો તો ભલે, પણ તેના ભણુદારા મારા હૃદયમાં રહેશે.’ કવિ પ્રભુને ‘શવને કે સપને’ પણ બૂલવા માંગતા નથી વળી સંસાર રૂપી ગુણરંગમાં, ધનના દગલા વડે મારા હાથ ભલે ભરાઈ ભય, પણ કવિ ભણુજ છે, ‘ખરી કથાણી કશી જ થઈ નથી.’ ‘પ્રભુને ભલતને ઘેર આવવું’ પડે તોવા ઉત્સવ કવિ હરે છે. મંગળ વાઘો વાગે છે, આન દત્તા કુવારા ભડે છે. ધરનાં સૌ જીવ શાળામાર સહને, જોતજીવ રડે રમીને, પ્રભુનું મંદિરિયું ભરી દે છે, પણ પ્રભુ હજી ઘેર નથી પધાર્યાં એના ભણુદારા’ કવિને થયા હશે છે. ‘અતરપટ’ કરતાં જુદી જ પરિસ્થિતિ આ ગીતમાં છે. શ્રી જી. દવે દ્વારા અનુવાદિત રવીન્દ્રનાથના—ચરણ આપનામાં એમણે શ્રેષ્ઠતા ગુજરાતી શબ્દો ‘સૌથી દલિત, સૌથી પતિત, રકનાં બૂ પડાં ભ્યાં—પાછામાં પાછા, નીચામાં નીચા, કુખર્ષણ બાપડાં ભ્યાં, ચરણ આપના ત્યાં’—સાદા માનિએ, ગૂઢ, સચોટ છે.

જરૂરિયાત પ્રમાણે લખાતા ગ્રંથોમાં એમનાં અનેક ગીતો છે. સ્વરાજ પહેલાં અને સ્વરાજ પછી લખાયેલાં એમનાં સમગ્ર કાવ્યમાં, ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા આશ્રમજનતાને ભૂતિ અર્પવાની આર્થિક રીતે પગભર કરવાની, સ્વરાજ માટે લેખિતો તૈયાર કરવાની, સ્વરાજ બન્યા પછી તે ભોગવવા માટે લાયક કરવાની, અનાથનો પ્રતિકાર સત્ય અને અહિંસા દ્વારા કરવા લેખિતો તૈયાર કરવાની, શોષણ અટકાવી સાંસ્કૃતિક માર્ગે વાળવાની, એકંદરે સર્વોદયી ભાવના દ્વારા જનતાને રાષ્ટ્ર માટે તૈયાર કરવાની નેમ—દીર્ઘદૃષ્ટિપૂર્વક રીતે છે.

ગાંધી-વિનોબાના સંદેશાઓ, એમનાં કાવ્યો દ્વારા વેક્ટરી પ્રેક્ષામાં, ગુજરાતભરમાં, ને કેટલાક પરરાભ્યમાં ઝીલાયા છે. અથવા પ્રખર, સાંસ્કૃતિક, પીઠ રચનાત્મક કાર્યકર આપણી વચ્ચે સદેહે હજી છે... એ જ વેક્ટરી પ્રેક્ષાની જનતા માટે, ગુજરાત અને દેશ માટે લખી જ આનંદદાયી બાબત છે.

મંજારામ ના. મટેલ

૫ આત્મરચના અંગે

‘આશ્રમી જેળણી’ નામના પુસ્તકમાંનાં ભાઈ જીગતરામનાં કેટલાંક અંકરણો હું વાંચી ગયો છું. તેમની ભાષા તો સરળ ને સુંદર છે જ. ગામડાંના લેખિત સાહેલાઈથી સમજી શકે તેવી છે. આશ્રમજીવનને લગતી ઝીણીમીઠી બધી વસ્તુઓ લેખકે સરસ રીતે વર્ણવી છે. તેમણે બતાવ્યું છે કે આશ્રમજીવન સાદું છે પણ તેમાં ખરાં રસ અને હળા રહ્યા છે. આ પરીક્ષા ખરી છે કે જોતી એ તો વાંચનારે બધા લેખ વાંચીને જોઈ લેવું.

આદિકવચન પૂના ૧૭-૨-૪૬

વાંધીજી

૬ આત્મરચના અથવા આશ્રમી જેળણી

પ્રવેશકમાં ઠાકા દાલેલકર જેમને ‘આપણી ભોળા જનતાના દરગારમાં પહોંચી ગયેલા મંદુકારી ફુનિયાના ગોલમી’ કહ્યા છે તે શ્રી જીગતરામ

દવેએ સાળરમણી જેલમાં આશ્રમજીવન પરત્વે એ ‘ચિન્તનન રાજ યાદગૃહ’માં કહ્યું તનું કૃષ્ણ આ પ્રવચનો છે. આશ્રમજીવનના નવા ઉમેદવારોને સંબોધાયેલા ગ્રંથમાંનાં છોંતર પ્રવચનોમાં કદાચ સ્વચ્છતા, સારીરજન, મન્યજન, આહાર, મન્યમન, મહાદાય, ભગીર્થાઈ, સ્વધ્યાસ, ખાદી, સ્વદેશી, પાંચાઈ, માર્ચના, માનવાસી-એનો સંપર્ક અને સેવા—એવા આશ્રમજીવનના આચારધર્મની સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ અને વ્યવહારુ માર્ગદર્શનથી ભરેલી ચર્ચાં હરી છે. આશ્રમવાસીઓના ખાનગી જીવન અને કુટુંબ જીવન વિષય કેટલાંક પ્રવચનોમાં ચર્ચાં હરી છે. આશ્રમવાસીઓની પત્નીઓ, બાળકો, બાળકોની જેળણી, સંતાનોનાં લગન, માતિ સાથે તેમનાં સંબંધ અને એવા બધા પ્રશ્નો એ નિમિત્તે કદાચ વિચારણામાં આવી ગયા છે. છેવટે આત્મરચનાને એકાદશ તત્ત્વો અભ્યાસક્રમ, તેનાં કળ, તેને ગાટે આશ્રમની આગત્ય અને એવા આશ્રમનું આદર્શ સ્વરૂપ કદાચ ચર્ચાં છે. આમાં આશ્રમવાસીના આશ્રમજીવન અને ખાનગી ગૃહજીવન પરત્વે ચર્ચાં હરી એ બંને ક્ષેત્રમાંનાં એના ધર્મ સ્પષ્ટ સમજણી કદાચ દેશસેવક સત્યાગ્રહી સ્વરાજ સંનિક તરીકેનો આશ્રમવાસીનો ધર્મ દર્શાવ્યા છે. પ્રત્યેક આશ્રમવાસી પહેલો ને છેલ્લો એક સત્યાગ્રહી, રાષ્ટ્રસેવક સ્વરાજ સંનિક છે અથવા હોવા જોઈએ એમ ચૂકીત કરી લઈને જ છેવટે પ્રવચનો લખાયાં છે. ભત પર જરાય રહેલ ન રાખવું’ બાહુ સંયમ કહાર આશ્રમજીવન અથવા છતાં રસ અને હળાઈ ભરપૂર છે એમ પણ કદાચ બતાવવા મથ્યા છે. ગ્રંથની સામગ્રી તરત જ કહી આપે છે કે શ્રી જીગતરામ દવેએ રજૂ કરેલા આશ્રમને આદર્શ આશ્રમ આધારવર્તના ગુરુકુળ કે મહાશ્રમનો નહિ પણ ગાંધીજીએ પ્રચલાવેલો આશ્રમી આદર્શ છે. ગાંધીજીના આશ્રમભાવનાએ અને તેના સાળરમણી અને વર્ધાં ખાતે થયેલા અચલે શ્રી દેવેની વિચારણાને પ્રેરી છે એ સ્પષ્ટ છે. આ જોતાં, ગાંધીજીએ ઘરેલાં સાળરમણી સત્યાગ્રહજનના નિયમો અને કાર્યપ્રણાલીનું તેમ જ ગાંધીજીના ‘મંગળપ્રભાત’ એ ત્રત વિચારનું આ મહાભાષણ જ કહેવાય.

ગાંધીજીની આશ્રમભાવનાના લાઘ્યકાર ચવાના શ્રી જીગતરામ દવે પૂરા અધિકારી છે. સત્યાગ્રહજનમાં એ રહેલા છે. તેમ જ વર્ધેથી વેક્ટરીના સ્વરાજ આશ્રમના સંચાલક કે પ્રાણુ પણ છે. આશ્રમજીવન અને ગ્રામસેવા માટે સાચી નિષ્ઠા એમનામાં છે. આ વિષય પર અનુભવ અને પ્રતીતિના બળ સાથે તેઓ જ ખોલી શકે તેમ હતા. આશ્રમને તેઓ ‘આત્મરચનાની શાળા’ કહે છે. એવી આત્મરચના (ખરી રીતે ‘જીવનધરતર’ કે ‘આત્મવિકાસ’ શબ્દ વધુ સારો હશે) પોતાની મેળે મણુસ કરી શકે એ સંભવને ઉવેચ્યા વગર તેઓ માને છે કે આશ્રમ એને માટે જરૂરી છે. આશ્રમી જેળણી આત્મરચના અને સ્વરાજ રચનાનાં કાર્ય માટે તાલીમ મેળવવાનું મોડું સાધન છે એવી એમની શ્રદ્ધાદઢ માન્યતા છે. આ ગ્રંથમાં તેમણે એવી આશ્રમી જેળણીના આદર્શમાં પોતાની અનન્ય નિષ્ઠા રજુકાવી છે અને લેખિતી દીકાયા તથા પોતાની નળબાઈની દીલા પડતા આશ્રમવાસીઓને પોતાની હરોળ સમક્ષી દંદાર બની ‘એકંદરતર’ થવાનો ભણુ આદેશ આપ્યો છે.

આહાર, આશ્રમવાસી બાળકોની જેળણી, માર્ચના, સત્યાગ્રહીનાં સત્ય-અહિંસા, અને આત્મરચનાનાં એકાદશ તત્ત્વ, અટલા વિષયોને એમણે કીક વિસ્તાર આપ્યો છે. આશ્રમવાસીના આશ્રમજીવન અને

કુટુંબજીવન તથા જ્ઞાતિજીવન વચ્ચે વિસંવાદ ન રહે, તેનામાં પોતાના બાબાબાઈતર સ્વરૂપો વચ્ચે વિરોધ ન રહે, તેમાંમાં દંબ કે ત્રિધાસ્યાર ન પેસી બધ, તે નિયમજડ વેદિઓ પશુ ન બની બધ —એ બધા સામે કર્તવ્યે સારી ચેતવણી આપી છે. એ, સામે તથા આશ્રયવાસીનું માનસ, તેની નળગાઈ, તેના માર્ગમાં આવનારી મુશ્કેલીઓ, અન્ય તરફથી થતી ચંબલિન તેની હાંસીને ટીકા, આ સર્વતુ તેમણે કરેલું નિષ્પત્તિ તેઓ ભયસંભવે તથા વાસ્તવિકતા પ્રત્યે પશુ કેટલા બળત છે એ બતાવે છે.

બાળકેળવણી અને ઉચ્ચ શિક્ષણ વિશેનાં મંતાઓ સહુને ગળે નહિ ઉતરે. પણ એમની નજર સમક્ષ જીવનની પ્રથેપળ રાજીને ચરણે ધરી દેનાર પ્રાપ્તિસેવક જ છે એ જણતું ન થતે. એવા સેવક પોતાનાં મંતાને પોતાની રીતે જ ઉછેરી પોતાનાં આદર્શો અધૂરાં પૂરાં કરવા તેમને તૈયાર કરે એવા આમદ એમના છે. ગાંધીજીના જ વિચારોને જેમ સમગ્ર પ્રંથમાં, તેમ આ બાળકમાં પશુ કતાં ઉદ્દેશીતા જણાય છે.

અથ અતિવિસ્તારી થઈ ગયો છે તે તો શ્રુતિમાતાની પેઠે વસ્તુનું ખતપૂર્વક આમંત્રન કરેલી તપાસીને પૂરું નિષ્ણે કરવાના કતાના આશયને લીધે. પશુ એમની લેખનકળોના તથા એમનામાં જુથાયેલા સારિત્યકારજીવને જોથી કીક પરિચય પ્રમાણ છે. અલબત્ત, સંક્ષેપમાં ન જ લખી શકાત એમ નથી. ભાષા સરળ, પ્રવાહી, અને એક પ્રકારની સાપ્તિક છટાવાળી છે.

પ્રવેશકકાર કાકાસાહેબ કહે છે તેમ આજમીમાંસામાં આ અથ પ્રમાણુઅથ મળ્યોદી અને 'રચનાત્મક કાર્યક્રમને વરેલા રાષ્ટ્રસેવકોને આમંત્રી બાળવાનું' ઘણું મળ્યો.'

અનંતરણ રાનળ

૭ સત્યાગ્રહી સેવાનું વસિયતનામું

'આસરચના અથવા આશ્રમી કેળવણી' એ કાઈ નહું પુસ્તક નથી, એ તો જીગતરામકાકાનું વસિયતનામું છે, વારસો છે. એાલિમ્પિક રાચની જેમ એમને પોતાની પછીની પેઢીના હાથમાં કાંઈ મૂકી જવાનું હોય, તો તે એમનું આ પુસ્તક છે. માનવજાતના વિકાસ માટે આ તનુ આગળ વધાર્યો. માનવજાતના લાખે વરસની પ્રયોજનપરપરા છે. ગાંધીજી એક મુગપ્રવર્તક મહાપુરુષ હતા. માનવજાતના વિકાસક્રમમાં ગાંધીજી એક નવો પ્રયોગ આરંભાયો છે. હજી તે માંડ શરૂ થયો છે. જીગતરામકાકાએ પોતાના આ પુસ્તકમાં ગાંધીજી અને એમના સાથી પ્રયોગચીરોના મનુભવને નિયોડ સમાજ સમક્ષ રજૂ કરી દીધો છે. તેમાં ગાંધી-દર્શનની મીમાંસા અને વ્યાવહારિક જીણવટ છે. ગાંધી-દર્શનનું ખીજરૂપ પુસ્તક છે, 'હિંદ સ્વરાજ' જીગતરામકાકાનું આ પુસ્તક, 'હિંદ સ્વરાજ'નું વ્યાવહારિક ભાષ્ય છે, એક સર્વાંગી વિવરણ છે, ગાંધીજીએ લાખેલી નવી માનવીય સંસ્કૃતિનો કાર્યદારી આલેખ છે. ગાંધીજીના આ ભગીરથ પ્રયોગમાં સામેલ થવા ઈજ્જતાર સહુ ગ્રાઈ માટે આ પુસ્તક એક ઉમદા માર્ગદર્શિકા બની શકે તેમ છે.

કાકાસાહેબે સાવ સાચું કહ્યું છે કે 'સમર્થ' લેખકો અનેક બતાવું સાહિત્ય પેદા કરે છે, પણ પોતાની કાઈ એક વિકિષે ચોપડીમાં

તેઓ પોતાનું જીવનસર્વસ્વ કાલવી દે છે. શ્રી જીગતરામભાઈ વિશે એમ કહી શકાય કે, આ ચોપડીમાં એમણે પોતાની બતને જ રેડી દીધી છે. આ ચોપડી વાંચીને લોકો કહી શકે કે જીગતરામભાઈનો આઈ પૂરેપૂરો પરિચય અમને થયો.'

આ પુસ્તકનો વિષય છે, ગાંધીજીએ લાખેલી નવી માનવીય સંસ્કૃતિનાં અલ્થો, વિચારો, સિક્કાંતો, મળભૂત તત્ત્વો, નિંદાઓ વગેરેનો તલસ્પર્શી જીણવટ તથા તે પ્રમાણે પોતાની બતને કઈ રીતે કેળવણી તેનું વિવરણ. આ રીતે પોતાના જીવનને ધરીને એ જ પ્રમાણે દેશના જીવનને પશુ ધરતું. આત્મચર્યા દરીને સ્વરાજ-ચર્યા કરવી. આ વસ્તુ જીગતરામકાકા માટે કાઈ અચાની કે વાદવિવાદનો કે ચળવળનો વિષય નથી, એ તો એમના જીવન સાથે એાતપ્રોત થઈ ગઈ છે. આમાં જ એમને 'મનુષ્ય-જીવનનો સાચો વિકાસ' (પાન ૧૯૬) જણાય છે. એમણે કહ્યું છે: 'આ મનુષ્ય-જીવનના સાચા સિક્કાંતો છે. આપણા જીવનમાં બે આ સિક્કાંતો સુગંધ નિરંતર મહેક્યા કરતી ન હોય, તો આપણે મનુષ્યના નામના અધિકારી નથી.' (પાન ૩૪૪) 'આ રીતે આપણી પોતાની મુંદર આત્મચર્યા કરી લેવામાં આગસ કરવાથી આપણા પોતાના મનુષ્ય તરીકેના અણેને આપણે હાથે કરીને બગાડી મારીએ છીએ અને જીવનનો સાચો રસ હારી બેસીએ છીએ, આવી આત્મચર્યા કરી સાચા મનુષ્ય બનવું, એ આપણે ધર્મ છે.' (પાન ૩૮૬)

આવી દંઢ પ્રતીતિ હોવાને કારણે પુસ્તકમાં દેર દેર આ સાધના ચારેની એમની ઉત્કટતા પ્રગટ થઈ છે: 'આપણા લોહીના ટીપે ટીપામાં સત્ય-આદિસ આદિ સિક્કાંતો લખી બધ,' (પાન ૪૪૬) 'નવા વિચારો લોહીમાં ઉતારી દેવાના છે, નવી શક્તિઓ ઉદયમાં સ્થાપવાની છે,' (પાન ૧૮) 'આપણે આ સિક્કાંતોને આપણા લોહીમાં દંઢવામાં મગાણે છીએ, (પાન ૨૫૩) હાંકમાં ઉતારી દેવા મગાણે છીએ,' (પાન ૨૬૨) 'આ સિક્કાંતોનું શકામય અને દાન-મય પાલન કરી કરીને સેવકોએ તેને પોતાનાં રોયેરોમમાં ઉતારી મુંદર આત્મચર્યા કરી લેવાની કેટલી બધી જરૂર છે!' (પાન ૨૭૬) 'આવી કેળવણી વગર આત્મચર્યા શક્ય નથી.' (પાન ૨૧)

આત્મચર્યાના આવી કેળવણી આશ્રમમાં રહીને સુદર રીતે મેળવી શકાય છે એવી શકાથી આ આણું પુસ્તક આશ્રમવાસીઓને ઉદ્દેશીને લખાયેલું છે. તેમ છતાં તેને માત્ર આશ્રમ સુધી સીમિત રાખવાની જરૂર નથી. આશ્રમને લગતી કેટલીક વિશેષ બાબતોને બાદ કરતાં તેમાંનું બધું વિવરણ સમસ્ત સમાજને પણ એટલું જ લાગુ પડે છે. આદારની, પોશાકની આશ્રમના સંદર્ભમાં ચર્ચા કરતી વખતે જીગતરામકાકાની દષ્ટિ તો એ જ રહી છે કે 'આમાંથી જ આપણા દેશની જગતનાં ચારેનો સર્વસામાન્ય રાષ્ટ્રીય આદાર શોધાયો.' (પાન ૪૬) 'રાષ્ટ્રીય પોશાક કેવો હોવા જોઈએ તે કાઈક દિવસ આવા પ્રયોગમાંથી જ નક્કી થયો.' (પાન ૧૩૮) અને દષ્ટિ તો એમની દુનિયા સુધી પણ પહોંચે છે: 'આખી દુનિયાની સર્વ દલિત ખબરો પશુ આપણું જોઈને અધિસામાય સત્યાપ્રદના સુદની અલૌકિક કળા શીખી બધ,' (પાન ૩૭૬) ચિંતન એમનું સમસ્ત માનવજાતના સંદર્ભમાં જ ચાલે છે. તેથી તેઓ નેતાઓને પૂછે છે, 'શું તમે દેશદેશની રાજાઓ રચી સત્ય-આદિસાના માનવધર્મેના દોઢ કરો છો. એથી સમગ્ર માનવકુટુંબનું જીવન બગાડતા નથી?' (પાન ૩૪૭)

ખરે જ, સગરત માનવજાતનાં વિદ્યાસક્રમમાં ક્ષણે આપી શકે એવું આ પુસ્તક છે. 'હિંદ સ્વરાજ્ય'માં જે માનવીય સંસ્કૃતિનું દર્શન છે, તેને સાકાર કરવા માટેનું ચિંતન-મનન તેમ જ તેના પ્રયોગના નિષ્કર્ષનું વિવરણ આમાં છે. તેથી જ તેનું નામ પણ 'આત્મ-રચના' એવું વ્યાપક આપાણું છે. તેમાં જે આશયી જીવવણીની ચર્ચા થઈ છે તે સમસ્ત પ્રબળતા સંદર્ભમાં પણ છે. 'અરી રીતે તે બધી જ પ્રજાને લાગુ પડે છે. આખી પ્રજા આવી પ્રાણુવાન જીવવણીનું દૂધ ધારીને ઊઠેરે એમ જ આપણે ઇચ્છીએ છીએ.' (પાન ૨૦૦) 'આપણી તો એવી પણ શક્તિ છે કે, મનુષ્યના બંદેર છવનના પાયાપર પણ આ જ સિદ્ધાંત હોવા નોંધીએ, આપણું સ્વરાજ્ય આ સિદ્ધાંત ઉપર જ રચાયું' નોંધીએ, આપણા ધંધાએ અને વેપારો આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને જ ચાલવા નોંધીએ, આપણા સમાજનું બધાંયજી તેના ઉપર જ રચાયું' નોંધીએ.' (પાન ૨૪૫) તેથી જુગતરામકાકાએ તો એવી આશાઅપેક્ષા રાખી છે કે, 'મામાપ પણ ધારે તો પોતાનાં ધરોને દેશસેવાની જીવવણીના આશ્રમે બનાવી શકે છે.' (પાન ૪૪૪) 'ધરવેશ માતાપિતાએ પોતાનાં સંતાનોને આવી આશ્વાની જીવવણીમાં ઉછેરે! ચાળીને કરાડે હિંદોએ તેવા ધોને!' (પાન ૪૪૬)

જીવજ અને ઝીણવટથી વાંચવા જેવું આ પુસ્તક છે, આપણા છાત્રને સત્ય-આહવાસના રાહે ધસાવતું ધણું બધું લાણું આમાંથી મળી શકે તેમ છે. કેટકેટલી ઝીણીઝીણ વિવરણમાં લેખક જીતયાં છે! આમાં કેરી તત્ત્વચર્ચા નથી. સિદ્ધાંતોનું પણ માત્ર વૈચારિક નિર્દેશનું નથી. આમાં તો એ બધાં તત્ત્વો અને સિદ્ધાંતોને આપણા રોજબરોજના છવનમાં કઈ રીતે ઉતારી શકાય તથા તેમ કરવા બતાવે આપણા મનમાં કેવા કેવા પ્રશ્નો ઊઠે, વચ્ચે કેવી કેવી ખુશ્કે-લીએ ભ્રમી થાય, કેવાં કેવાં પ્રસંગોને અને આત્મવચનાઓમાંથી પસાર થવું પડે, તેનું વિસ્તૃત વિવરણ છે. કાકાસાહેબે ખરું કહ્યું છે કે 'સમાજશાસ્ત્રનાં બધાં જ અંગોનું એમને અનુભવમૂલક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે.' એકે એ પોતે સંસારી છવ નથી. છતાં લોક-સંગ્રહની અદ્ભુત ઘટિને કારણે તેમ જ કુટુંબાસલ્લર હૃદયને કારણે તથા સફળ અવલોકનશક્તિ અને કદપનાશક્તિને કારણે પરકાયા-પ્રેરણાથી એમણે આ જ્ઞાન મેળવ્યું છે. અને પછી માતા જેમ બાળકોને એક જ વસ્તુ એક જ રીતે ખતપૂર્વક સમજાવે છે તેમ સાણસની બાળબુદ્ધિ એાળખીને દરેક વસ્તુ કયાંય સંશય ન રહી ન્ય એ રીતે વિસ્તારપૂર્વક એમણે સમજાવી છે.

પુસ્તકમાં જુગતરામકાકાએ વ્યાખ્યાનરીતિ અપનાવી છે. નાણે આલસુદર્પે પ્રાર્થના વાદ પોતે આશ્રમવાસીએ સમક્ષ પ્રવચન આપી રહ્યા હોય એ રીતે આ પુસ્તકનું લેખન શુદ્ધ છે. આને લીધે હાલિકાંતે ને આત્મીયતા વિશેષ વરતાય છે તથા વાવચીતની લઘુ પણ નેવા મળે છે. 'કદાચ તમે આશ્રમમાંથી ગઈએ તો પણ કરી નાંચો!' (પાના ૧૯)—આવી બોલચાલની ભાષા ગ્રિષ અને રોચક બને છે. કાકાસાહેબે કહ્યું છે કે જુગતરામકાકાની એક સાહિત્યકાર તરીકેની, એક શિક્ષક તરીકેની અને એક સેવક તરીકેની શક્તિનો પરિપાક આપણને આ મોપદીમાં મળે છે.

જુગતરામકાકા એક સિદ્ધકર્તા સાહિત્યકાર છે. મંજીરમાં જ ગભીર વિચારોને સરળતા સરળ કરીને રજૂ કરવાની કળા એમને હસ્ત-ગત છે. વળી, તેઓ જે કાંઈ લખે છે, તેમાં પોતાના અંતરનો

ભાવ રેડી દે છે, આથી એમની ભાષા અંધીરોએ યુસ્તકના આદિ-વચનમાં કહ્યું છે તેમ સરળતા સાધનાત્મક સુંદર પણ છે. ઉમા-શંકરભાઈ કહે છે કે આ તો અમારી જગતમાંથી નારી આવેલા કવિ છે. એમની ભાષામાં કાવ્યનત્વ અદ્વિતિયમયે અનાયાસ આવી ન્ય છે. પ્રાર્થના શુદ્ધ ક્રિયાકાંડ કે પાપતપાદ ન બની ન્ય એમ કહેવા માટે એમણે લખ્યું છે: 'પ્રાર્થના ગદા લીલી રાણો.' (પાન ૨૬૧) ચરીરને કપડાંના દેખાનામાંથી મુક્ત કરા એમ કહીને લખે છે: 'તેના ઉપર સૂર્યનાં કુમળાં દિરંગો નાચવા દઈયું અને હવાને રમવા દઈયું.' (પાન ૨૬૬) મૃતુ વિશે વાત કરતાં કહ્યું છે, 'તે છેવટનું આવે તે પહેલાં તો આપણે કેટલીયે વાર તેના ઢાંધમાં તાલી મારી આપ્યા હઈયું.' (પાન ૨૭૮) અહિંસાને ચમત્કાર વણ્યતાનું એમની લક્ષણી લખાઈ ન્ય છે: 'અહિંસાશક્તિ આપણાપર વંશત જેવી વનતાં હશે! ઉપર કહે તેવા પ્રકારની અદ્ભુત શુભ અસર લેખબધરી.' (પાન ૩૭૧) અને આ જુઓ: 'સફાઈ તો એવી રાખરી કે, આપણી દરેક વસ્તુ નાણે ખિલખિલ હસતી હોય.' અભિવ્યક્તિની આવી નબકતતા અને સુકુમારતા કવિ-હૃદયમાંથી જ સ્ફુરે. પુસ્તકનાં બે પ્રકરણ તો પૂરેપૂરાં કાવ્યમય છે. 'પ્રાર્થનાપરમણુતા' (પાન ૨૧૯) ની વાત કરતાં કરતાં લેખકનું હેતું હેલે ચઢ્યું છે. એવી જ રીતે ખુલ્લા આકાશ નીચે રોજ સૂતું નોંધીએ, એ વાત રસ નીતરતી વાણીમાં કહી છે, 'એ પ્રકરણને શીર્ષક પણ 'જુ' કાવ્યમય નાણું છે!—આકાશનું અર્ચત' (પાન ૪૬).

જુગતરામકાકાની ભાષામાં તળપદું કોવત છે, કેટલાક ચોટદૂક શબ્દપ્રયોગ ખ્યાન ખેંચે એવા છે. સ્વચ્છતાના સંદર્ભમાં મોકક-ચાંચકની વાત કરતાં તેઓ ઉમેરે છે કે 'કેટલાંક ઉમાશરીની જાતુઓ પણ છે, અને તે આપણી ગદી રેવા. તેને કહે છે, 'વચન'જુઓ.' (પાન ૫) 'હિંદમાતાના ફળળા પડી ગયેલા હેડને ઘણી ઘણી જરૂર છે. આપણા પોતાના હાડમાંથી લોહીને વલોવીને જે ઘી ઉત્પન્ન કરીએ તે જ સાચું ઘી—આપણે પોતાનો 'પરસેવો.' (પાન ૧૧-૧૨) ગ્રામજનોની ઠોઠાસઠઠા આવડતને એમણે કહી છે, 'ઉપબળ આકલ.' (પાન ૨૪૫) સત્સરીઓ, સત્પણીઓ, સત્પણી, સેનાસતિઓ નેવા શબ્દો પણ એમણે પ્રયોજ્યા છે. પ્રભાતિયુની નેમ 'લિધામણું' લોહામાં કામ કરવાની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ બને તેને એમણે ઘણીવાર 'વરાપનો વખત' કહી છે. આ બધા શબ્દપ્રયોગોમાં તળપદું કોવત છે.

જુગતરામકાકા શબ્દના ઉપાસક છે. પોતાને જે ભાવ વ્યક્ત કરવો હોય તેને આળાદ બંધેમસતા શબ્દો, લઘુઓ એમને હમેશાં હાથવગાં હોય છે. તેથી ભાષા પાસેથી ધારું કામ કાઢી લઈને પોતાની વાત આપણા ચિત્તમાં સેંસરરી પેસાડી શકે છે. ક્યારેક ચોટદૂક ઉપાધારી, તો ક્યારેક સમર્થક શબ્દચમત્કાર સેંસરરી અર્થભાષ કરાવી ન્ય છે. ગમે તેમ 'સમય ગરબાદ કરનારાઓ માટે એમણે કહ્યું છે, '૨૩૫૫' હંસમાં ગમે તેમ ભેડે તે રીતે તેઓ જે પ્રવૃત્તિ બધાં ખેંચે (તાં ખેંચાયા કરે છે). (પાન ૬૦) 'નાનાં બાળકો ઉપર તો આવી અસરો કુમળા છે! હા ઉપર હીમ પડવા જેવી જ થાય છે.' (પાન ૧૭૩) બાળકો પોતાની સ્ફૂર્તિથી કામ કરશે તેને માટે કહે છે, 'તેઓ અંતરની સ્ફૂર્તિથી ધંધેલાઈને પત્ત'ચિમાં ફૂલી પર ન્ય તેમ તેમને લાયકનાં કામો ચાલતાં હશે

તાં જશે.' (પાન ૧૭૮) છાગડીમાંનાં પુષ્પો એ તો આપણાં કમેાં છે. તે પ્રાર્થનાના છંદકાવલી તાલવું રહેશે. (પાન ૨૩૦) સવારની પ્રાર્થનામાં સીધા પથારીમાંથી આંખ, યોગતા-યોગતા આંખનારાં માટે કહ્યું કે 'એમાં આંખ-મેાં સાથે આવીને મેરે.' (પાન ૨૪૭) જેમ તેમ કમર લાળીને બેઠેલાં માટે—'કાચળાની જેમ બેઠેલા' (પાન ૨૪૮) પાછળથી આવીને ધૂસી જનારાં માટે—'તેમો કાચરની જેમ વચ્ચે ભરાય છે.' (પાન ૨૪૯) સિદ્ધાંતો ખાતર મોતને ભેટવા તૈયાર રહેતું એમ કહીને એમણે ઉમેર્યું છે, 'માત્ર ધમણની જેમ થાસ લેવા અને હાહીની જેમ લાક્ષણ કરતું એ કહી જવું નથી.' (પાન ૨૫૨) આગળના ઘંટને 'પરમ ઉપકારી સિત' રૂપ ગણવાની એમણે કહી પાડ્યું છે કે 'એ સૂર્યનું' બેાલતું બચ્ચું જ છે.' (પાન ૧૮) અને પછી સમયપાલનના તત્ત્વનું સ્તોત્ર માણું છે. છોકરીઓના ઉછરે પ્રત્યે 'કોઈ બાત આપણું નથી તેના પ્રત્યે રોષ વ્યક્ત કરતાં લખે છે, 'તેમો તો જંગલી ઘાસની જેમ વગર કાળજીએ વંચાં કરે એમ માની લેવામાં આવે છે.' (પાન ૧૭૧) નાનાં બાળકોને વળી નિશાળ કેવી, 'બાંધેલા ધરનાં છાપરા તળે બાંધી ખીલતી શકાય, તો જ નિશાળમાં નાનાં બાળકોને કેળવી શકાય.' (પાન ૧૭૫) 'કેળવણીની મંત્ર' તો લોકોનાં ધરમાં અને ખેતરોમાં અને ઉલોચીની કોઠોમાં વહી રહી હોય છે. તેમાંથી છઠ્ઠાની બાળકોને નિશાળની મંત્રથી તલાવણીમાં ધકેલવામાં આવ્યાં હોય છે.' (પાન ૧૭૯) 'કેળવણીનું' સ્વાદિષ્ટ, પોષિત, સાલિલ ભોજન ઉકરડે દેઈ હઈ છોકરાંઓને પૈસા ખર્ચાને નિશાળના લખતર રૂપ હલકી બળતુ મીઠાઈ ઉપર ઉછેરે છે.' (પાન ૧૯૮) જુદા જુદા ઉલોચે શીખવાને લીધે 'આપણા બૂદા હાથમાં કારીગરી આવશે.' (પાન ૪૩૦)

ભાષાનું આદ્ય લાલિત્ય અને આવું કૌતલ જુગતરમકાકાની સરળ સુંદર લેખનશૈલીમાં ભેરાયેલ છે. એમની સાહિત્ય-ઉપાસનાનો એ પરિપાક છે. એની જ રીતે એમની શિક્ષક તરીકેની ઉપાસનાનો પરિપાક પણ આ પુસ્તકમાં છે. શિક્ષકમાં માતાનું હૃદય અને શુદ્ધતાં જ્ઞાન બંને ભેળેલ છે. એ બંને બાદાં ભેરાયેલ છે. દરેક વારંતે જુદી જુદી રીતે સમજાવવાની એ ઉતારવાની કોશિશ એમણે કરી છે. રજૂઆતની રોચક ટળા એમને હસ્તગત છે. એમની રજૂઆત ધીંગીએ ખમીરવંતી છતાં વાતસલસલાર હોય છે. લણી રજૂઆતમાં સારી પેઢે મીલકતા પણ બચ્ચાં છે. સાલિલ આહારના સંદર્ભમાં તેમણે કહે છે કે એકું ને બીરું જન્મ કોઈને ખાતાં ભોઈને આપણને સ્થળ ચઢે છે; પરંતુ 'આપણે પણ સ્વાદ-પટ ચઢીને વધારા પડતું ખાઈએ છીએ. ત્યારે અજૂત જેવા અન્નને પેટમાં ગંધવીએ છીએ, કાઠવાકાળીએ છીએ.' (પાન ૩૮) પળેપળને સદુપયોગ કરવાની વાતને એમણે આ રીતે સમજાવી છે: 'ભરવાડો પોતાના ધણુને સાચવે છે. આપણે ૮૬,૪૦૦ સેકડોનું જંગી ધણુ લઈને રોજ ચારવા નીકળીએ છીએ.' (પાન ૬૬) સમય મારવા નવલકથા વગેરેમાં દૂખી બવા મિશે કહે છે, 'કલાનું પાન કરવામાં તો કાંઈ વાંધો ન હોય પણ કલામાં દૂખી ચરવામાં મોટો વાંધો છે.' (પાન ૭૬) ભતમહેનતાનો મહિમા માતાં જુગતરમકાકા કહી ચાલતા નથી. નાનાં બાળકોને રમતું-ફૂલતું, તેલું-મંદુરસ્ત માણસને કામ, 'કામ કરવાનો રસ પોતે ન લેતાં કોઈ મજૂર પાસે

કામ કરાવતું' એ તો પઠવાનની પતરાળી ખીલને ધરાવી પોતે પાછળથી એકવાક ચાટીએ તેના જેવું છે.' (પાન ૮૬) કામ કોઈ જિંતું નથી, કોઈ નીચું નથી. અને છતાં જિંતું-નીચું પારખતું હોય તો જુગતરમકાકાની મીલકત કસોટી આ છે—જે કામ કંઠા આપણી ભતને માટેનું હોય તે પ્રમાણમાં નીચું, અને જે સૌની સેવા માટેનું હોય તે જિંતું. (પાન ૮૮) ખીજું એમનું અવલોકન જુઓ—'જેમ આપણે માટે ખાવા લાયક નેટલી વસ્તુઓ છે તે બધામાં કુદરતે રુચિકર સ્વાદ મૂકેલા છે. તે જ રીતે તેણે સર્વ ઉપયોગી કામોમાં આનંદ અને કેળવણી મૂક્યાં છે.' (પાન ૧૦૧) 'પાવનકારી પરસેવો' પ્રવચનનો ઉપાસ એમણે એવા સંગ્રહ સાથે કર્યો છે કે સવારે તો આપણે સૌ નાખીએ છીએ, પણ સાંજે પડચે નહાવાનું મન કોને થાય છે? 'દિવસે મહેનત મજૂરી કરી કરીને ખૂબ પરસેવા થયો હોય અને તેથી સાંજે બે નહાય નહિ તો મન બેચેન બની જતું' હોય એવા આપણામાં કેટલા? (પાન ૧૦૩) લોકોના આળસપણામાં મૂળિયાં તપાસતાં સેવકોનેય કંપકારે છે: 'પરતુ લોકોમાં આળસ છે એમ કહી નિશાળ થયું, તેમને તંબ જનું' એમાં આપણું સેવકાનું પણ આળસપણું નહિ તો ખીજું શું છે? (પાન ૩૦૦) સાંજની કેમ બોગવની તેની ચર્ચાં પણ બહુ મુંઝવે કરી છે. વાત-વાતમાં દક્ષતર પાસે કોરી બધુ 'એ જ એક ભતની મોટી સાંજી છે.' (પાન ૨૬૭) ગામકાના લોકો ભૂલાનો આશરો લે છે તો આપણને હસવું આવે છે. 'પરંતુ તેમને તે તેમના વહેરો છે, તો આપણને આપણા વહેરો ક્યાં નથી? જેવા ગસરાટને વશ થઈ તેમણે ભૂતકાં' શરણું શેઠ છે, તેવા જ ગસરાટને વશ થઈ શું આપણે વૈકાલ્યકરનું શરણું શોધતા નથી? (પાન ૨૭૧) સામ્યવાદી વગેરે પ્રાર્થનાની ઠેકડી ઉડાવે છે, તો સાચું પૂછે છે, 'તેમણે લંબે આપણી જેમ લખન માતા નથી અને ધૂન મચાવતા નથી, પણ શું તેમણે લજળા ઉજાળે પોતાનાં ધ્યેયને વગતાં ગાયનાં અને મળનાંઓ મેલતા નથી? (પાન ૨૭૬) સ્લોગનો માટે વધારાએ 'જાબનાઓ' શબ્દ બાત ખેંચે છે. આશ્રમમાં અને જીવનમાં નિયમે ભેળેલ છે નહિ તે વિશે જુદી જુદી રીતે સમજાવ્યું છે, અને છેવટે માતૃવત્ત સમજાવટથી સામાને લગભગ નિઃશ્વર કરી મૂક્યા છે. અંતમાં કહ્યું છે: 'નિયમે એટલે શું? કે નિયમે એટલે એ જ કે આપણે પોતે બ્યારે બગત હતા, ગંભીર હતા, તે વખતે આપણને સૂચેલો જીવનમાર્ગ. જીવનની ઇમારત કેમ ચણવી એનો શાંત પળે ગણતરીપૂર્વક કોરેલો નકશો. ઇમારત ચણનારે કડિયાને શું ભણકાર ઈજનેરે કોરેલો નકશો કહી ભારરૂપ બને છે? તે તો ભલેકો પોતે મદદ જ કરે છે.' અને છેલ્લે લખી ઉમેરે છે: 'વગર નિયમે માણું હાંકવામાં તો બેખરે ભરાઈ બેસાતું જ ભેખમ છે.' (પાન ૧૧૮).

જુગતરમકાકાનું વલણ કદાપિ બંધ નથી હોતું. એ ધોક્ષાપંથો નથી. આકરી તિતિક્ષાવૃત્તિ પણ એમનામાં નથી જણાતી. એમના ત્યાગ અને સેવામયે ભારોભાર રસભરિ દેખા દે છે. એ આત્મપીડક શુદ્ધ સાધક નથી, એ તો જીવનના કળાકાર છે. એટલે અસ્વાદનત ખડું, પણ ખોરાક દોડાડી, હુણાઈ, અરુચિર બવાનીતે ખાવાનો નથી. (પાન ૨૩) બદલે, 'આપણે આપણું અન્ન જીળને રુચિકર કરવા માગીએ છીએ એટલું જ નહિ, તેનાં રૂપ રંગ પણ આપણે આંખને રૂચિ એમાં પડીએ છીએ અને

ત્યાં જશે.' (પાન ૧૭૮) જાણકીમાંનાં પુણ્યો એ તો આપણું કામ છે. તે પ્રાર્થનાના છંદકાવથી તાબું રહેશે. (પાન ૨૩૦) સવારની પ્રાર્થનામાં સીધા પથારીમાંથી આંખ, યોગતા-યોગના આવાનારાએ માટે કહ્યું કે 'જ્યાં આંખ-મોં સાથે આવીને બેસે.' (પાન ૨૪૭) જેમ તેમ કમર વાળીને બેઠકાએ માટે—'કાચળાની જેમ બેઠકા' (પાન ૨૪૮) પાછળથી આવીને ધૂસી જનારાએ માટે—'તેજો કાચરની જેમ વચ્ચે ભરાય છે.' (પાન ૨૪૯) સિદ્ધિતા ખાતર મોતને બેઠવા નેમર રહેતું જેમ કહીને એમણે ઉમેર્યું છે, 'આમ ધમજીની જેમ થાસ લેવા અને લાક્ષીની જેમ લાક્ષણ કરવું એ કંઈ જીવન નથી.' (પાન ૨૭૩) આશ્રમના ઘંટેને 'પરમ ઉપકારી મિત્ર' રૂપ ગણાવીને એમણે કહી પાડ્યું છે કે 'એ સૂર્ય' શ્રી યોગેશ્વર વચ્ચે જ છે.' (પાન ૫૮) અને પછી સમયપાલનના પ્રસાદ સ્તોત્ર ગાણું છે. ઉદારીઓના ઉછેર પ્રત્યે કોઈ ધ્યાન અપાતું નથી તેના પ્રત્યે રોષ વ્યક્ત કરતાં લખે છે, 'તેજો તો જગલી ધાસની જેમ વજર કાળજીએ વધ્યાં કરે એમ માની લેવામાં આવે છે.' (પાન ૧૭૧) નાનાં બાળકોને વળી નિરાશ કેવી. 'આંધલા ધરનાં જાપરા તળે વારી ખીલવી શકાય, તો જ નિરાશમાં નાનાં બાળકોને કેળવી શકાય.' (પાન ૧૭૫) 'કેળવણીની ગંગા તો લોકોનાં ઘરોમાં અને ખેતરોમાં અને ઉદ્યોગોની કોઠામાં વહી રહી હોય છે. તેમાંથી ઉઠાવી બાળકોને નિરાશળની ગંધાતી તલાવડીમાં ધકેલવામાં આવ્યાં હોય છે.' (પાન ૧૭૬) 'કેળવણીનું' સ્વાદિષ્ટ, પીષ્ટિષ્ઠ, સાત્ત્વિક ભોજન ઉઠરે ફેંકી દઈ છોડકારોએને પૈસા ખર્ચાને નિરાશળના ભજુતર રૂપ ઉલકા જામડુ મોકાઈ ઉપર ઉછેરે છે.' (પાન ૧૯૮) જુદા જુદા ઉદ્યોગો શીખવાને લીધે 'આપણા બૃહદા હાથમાં કારીગરી આવશે.' (પાન ૪૩૦)

ભાષાનું આત્મ લાક્ષિત્ય અને આત્મ દૈવત જુગતરામકાકાની સરળ સુંદર લેખનશૈલીમાં ભેળા મળે છે. એમની સાહિત્ય-ઉપાસનાને એ પરિપાક છે. એવી જ રીતે એમની શિક્ષક તરીકની ઉપાસનાનો પરિપાક પણ આ ગ્રન્થમાં છે. શિક્ષકમાં માતાનું હૃદય અને છાત્રનું ગાન બંને ભેળાં છે. એ બંને અઢી ભોળા મળે છે. દરેક વાતને જુદી જુદી રીતે સમજાવીને ગળે ઉતારવાની ક્રાશિશ એમણે કરી છે. રજૂઆતની રોચક કળા એમને હસ્તગત છે. એમની રજૂઆત ધીંગી અને ખમીરવતી જતાં વાતસલ્પસલર હોય છે. ધણી રજૂઆતમાં સારી પેઠે મૌલિકતા પણ જણાય છે. સાત્ત્વિક આકારના સંદર્ભમાં તેઓ કહે છે કે એકે ને બીજાએ અન્ન કોઈને ખાતા નેહનિ આપણને સ્વયં મટે છે; પરંતુ 'આપણે પણ સ્વાદ-લપટ ઘઈને વધારા પડતું ખાઈએ છીએ. ત્યારે અમૃત જેવા અન્નને પેટમાં ગંધવાએ છીએ, કોહકવાવાએ છીએ.' (પાન ૩૮)

પ્રબળબોના સુદૃષ્ટાણ કરવાની વાતને એમણે આ રીતે સમજાવી છે: 'ભરવાડો પોતાના ધણુને સાચવે છે. આપણે ૮૬,૪૦૦ સેકેંડોનું જગી ધણુ લઈને રોજ ચારવા નીકળીએ છીએ.' (પાન ૬૬) સમય મારવા નવલકથા વગેરેમાં રૂબી બવા વિશે કહે છે, 'કલાત્મક પાન કરવામાં તે કોઈ વધી ન હોય પણ કલામાં રૂબી મરવામાં મોટા વધી છે.' (પાન ૭૬) ભવત્રયેશ્વરના મહિમા ગાતાં જુગતરામકાકા કહી ચકાવતા નથી. નાનાં બાળકોને રમણ-દુદ્ધ, તેવું તંદુરસ્ત માણસને કામ. 'કામ કરવાનો રમણ પોતે ન લેતા કોઈ મજૂર પાસે વે-૧-૩૩

કામ કરાવવું' એ તો પકવાન્ની પતરાવળી ખીબને ધરાવી પોતે પાછળથી એકવાક ચાટીએ તેના જેવું છે.' (પાન ૮૬) કામ કોઈ જણું નથી, કોઈ નીચું નથી. અને જ્યાં જણું-નીચું પાપરખું હોય તો જુગતરામકાકાની મૌલિક કરોડી આ છે—'જે કામ કંઈ આપણું ભંતને સાંતું હોય તે પ્રમાણમાં નીચું, અને જે સીની સેવા માટે' હોય તે જણું. (પાન ૮૮) ખીજું 'એમણું' અવલોકન જુઓ—'જેમ આપણે માટે ખાવા લાયક નેટકી વસ્તુઓ છે તે બધામાં કુદરતે રુચિર સ્વાદો મૂક્યા છે. તે જ રીતે તેણે સર્વ ઉપયોગી કાર્યોમાં આનંદ અને કેળવણી મૂક્યાં છે.' (પાન ૧૦૧) 'પાવનકારી પરસેવો' પ્રવચનનો ઉપાસ એનહો એવા સવાદ સાથે કથો છે કે સવારે તો આપણે સો નાકીએ છીએ, પણ સાંજ પડશે નહાવાનું મન કોને થાય છે? 'દિવસે મહેનત મજૂરી કરી કરીને ખૂબ પરસેવા થયો હોય અને તેથી સાંજે જો નહાય નહિ તો મન બેચેન બની જાય' હોય એવા આપણામાં કેટલા? (પાન ૧૦૩) લોકોના આજીવનપણમાં યુગિયાં તપાસતાં સેવકોનેય કપકારે છે: 'પર જુ લોકોમાં આજસ છે એમ કહી નિરાશ થવું, તેમને તણ જવું' એમાં આપણું સેવકોનું પણ આજીવનપણું નહિ તો ખીજું શું છે? (પાન ૩૦૦) માંદગી કેમ ભોગવવી તેની ચર્ચાં પણ જહુ સુંદર કરી છે. વાતનાતમાં હાંકતર પાસે કોની જબુ 'એ જ એક ભંતની મોટી માંદગી છે.' (પાન ૨૬૭) ગ્રામકાના લોકો ભૂવાનો આશરો લે છે તો આપણને હસવું આવે છે. 'પરંતુ તેમને જો તેમના વહેમો છે, તો આપણને આપણા વહેમો કયાં નથી? જેવા ગભરાટને વશ થઈ તેઓ ભૂવાનું શરણું શોધે છે, તેવા જ ગભરાટને વશ થઈ શું આપણે વેદ-કાંટરનું શરણું શોધતા નથી?' (પાન ૨૭૪) સામ્યવાદી વગેરે પ્રાર્થનાની કેટલી ઉડાવે છે, તો સાચું પડે છે, 'તેજો લાલે આપણી જેમ ભજન ગાતા નથી અને ધૂન મચાવતા નથી. પણ શું તેજો ઉજળા ઉજળાને પોતાનાં એકને મગતાં ગ્રામનાં અને ગજનાંઓ યોલતા નથી?' (પાન ૨૭૬) સ્વોગ્રનો માટે વપરાયેલ 'ગજનાંઓ' શબ્દ ધ્યાન ખેંચે છે. આશ્રમમાં અને જીવનમાં નિયમો ભેદોએ કે નહિ તે વિશે જુદી જુદી રીતે સમજાવ્યું છે, અને છેવટે માતૃવત્ સમજાવટથી સામાને લગભગ નિઃશરત્ કરી મૂક્યા છે. અંતમાં કહ્યું છે: 'નિયમે એટલે શું? જો નિયમે એટલે એ જ કે આપણે પોતે બધારે ભગત હતા, ગંભીર હતા, તે વખતે આપણને સૂઝેલા જીવનનાર્થ. જીવનના ક્રમાતર કેમ ચણવી એનો શાપ પળે ગજાતરીપરુંક દોરેલા નકશો. ધમાતર ચણુતર કડિયાને શું બધાકાર ઈજનેરે દોરેલા નકશો કહી ભારત્રપ બને છે? તે તો ભેદો તેને મદદ જ કરે છે.' અને છેલ્લે વળી ઉમેરે છે: 'વચર નિયમે માઠું હંકારામાં તો બેખેડે ભરાઈ બેસવાનું જ ભોખમ છે.' (પાન ૧૧૮).

જુગતરામકાકાનું વલણ કદાચે બહુજ નથી હોતું. એ ધોષાપ્રયથી નથી. આકારી સિતિકાપ્રતિ પણ એમનામાં નથી જણાતી. એમના ત્યાગ અને સેવામાંથી ભારોભાર રસદ્રષ્ટિ દેખા દે છે. એ આગપીકક શુધ્ધ સાધક નથી, એ તો જીવનના કળાકાર છે. એટલે અસ્વાદનત ખરું, પણ 'જોરાક દમારી, દુણાવી, અરુચિર જનાવીને' ખાવાને નથી. (પાન ૨૩) બદ્ધ, 'આપણે આપણું જીવન જીવને રુચિર કરવા માગીએ છીએ એટલું જ નહિ, તેનાં રૂપ રંગ પણ આપણે આપખને પ્રિય એવાં ક્ષણોએ છીએ અને

સોડમ પણ નાકને પ્રિય એવી ઈચ્છાએ છીએ.' (પાન ૩૦)
દરેક વસ્તુના સૂક્ષ્મ રસો અમારી જીભને ગમી ગયા છે. તે તીખ
મસાલાઓમા દળાવી દેવા એ હવે અત્યાચાર કરવા જેવું માનીએ
છીએ.' (પાન ૩૧) 'કેલ્લાંદ શાકભાજી તો અમને હવે રાંધ્યા
વગરનાં હોય ત્યારે જ સ્વાદિષ્ટ, સુંદર અને સુગંધકારી લાગે છે.
તેને બાકમાં એ સુંદર ફલોને ચોખી નાખવા જેવું અરસિક કૃત્ય
લાગે છે.' (પાન ૩૨) એક નરવી, સમલયુક્ત જીવનદષ્ટિ આ
વોતક છે.

'૭૯ પડ્યા પછી જ બ્રાહ્મચર્યની ભજતિની ગીકાશ સમજવા લાગે
છે,' (પાન ૫૨) એમ કહ્યા પછી 'બુટલે રવીન્દ્રનાથ જેવા રસિક
હંધિવર બ્રાહ્મચર્યની રસિયા હતા, અને તેમનાં ધણાંખરાં ગાન
એ પવિત્ર વેળાની પ્રસાદકપ હતાં.' (પાન ૫૬) એમ ઉમેર્યાં વિના
આ રસિદળની રહેવાતું નથી. તો સાથેસાથ એમનું વૈરાગિક
વલણ 'તંદુરસ્ત માણસના શરીરને સાતથી આઠ કલાકની જીંધ
મળવી ભોંઈએ.' (પાન ૫૭) એ વાત ઉપર પણ ભાર મૂકે છે.
'લોકોની કંપના હોય છે કે આશ્રમમાં રમતગમત અને આનંદ
કહોલ ન હોય, પણ આપણો તો એ ખોરાક છે, તેનો સમય
ગોઠાવતાં આપણે જરા પણ ક જુસાઈ રાખી નથી.' (પાન ૬૧)
એટલે જ તેઓ મેધકક ઠહી શકે છે કે, 'સમયપત્રક રચવું એ એક
કળા છે.' (પાન ૬૧) જીવનના કળાકાર માટે બધું જ કળામય
બની રહેવાતું. એ કહેવાના, 'રોજનીશી લખવી એ એક સરસ કળા
છે.' (પાન ૭૦) પછી રોજનીશીમાં શું શું લખવું કેવી રીતે લખવું
તેની થોડી ચર્ચા કરે છે. પણ પાછા કહી દે છે, 'એથી વધારે તેવું
મોઠું કરી આપવું યોગ્ય નથી.' (પાન ૭૨) કેઈ ભતની આત્મતિ-
કતામા સરી ગયા વિના તેઓ બધી બાજુએ સ્વસ્થતાથી વિચાર
કરી શકે છે.

એસને જીવનનો રમ માણવો છે, તેના શુદ્ધતમ, પાવનકારી સ્વરૂપમાં.
એ રસની થઈ રહેલ વિકૃતિ તરફ આગળી યોધીને તેઓ આપણને
ઠ ઠોળી રહ્યા છે. 'સમાજમા નાનાં મોટા સૌનું રસવૃત્તિનું ધોરણ
જ ઉતારી મથું છે.' (પાન ૭૬) ધરણું દાળીના પ્રત્યે અગુચિ દાખવી
આપણને આગળી ડાહી તેનાથીએ આગળ લઈ ન્ય છે. 'અંતઃક્રીને
ફરવાની, નખરાં ટરવાની હલકી વૃત્તિની' (પાન ૭૯) વાત કરે છે.
'મૂળ વસ્તુ આપણા મનમાં જ છે. બનીકીને રૂપ ઠાટવાની
વૃત્તિ જેમા જેમાં છુપાયેલી હોય, તે બધામાં અલકારવું તરવ
આવું જ. એ જોઈ બતની વૃત્તિ નથી.' (પાન ૮૨) 'જૂઠા અલકારો
મનુષ્ય તરીકે પણ આપણને ઊણપત કમાડનારાં કાગળે.' (પાન ૮૪)
પરતુ આટલું કહીને અટકી ન્ય, 'તો તે જીવતરાગકાઠા નહિ.
તેઓ તો હુરત મીઠી બાજુ પણ બતાવી જ દેતાં : પાના અર્થે
મલાલિયા, અવ્યવસ્થિત અને મેદરકાર રહેતું એવો પણ ન કરવો.
કેટલાક એવા બની જવું એને આશ્રમજીવનનું લક્ષણ સમજતા
હોય એવી રીતેવ વર્તતા હોય છે.' (પાન ૮૭) 'આપણે વરણાગિયા
મનું નથી, પણ સ્વચ્છ અને વ્યવસ્થિત તો જરૂર મનું છે. નીરોળી
શરીર, સ્વચ્છતા અને વ્યવસ્થિતપણું એ સાચા અલકારો છે.
અને તેતો ગોખ તે આપણે જીવવો જ છે.' (પાન ૮૪) એમની
રસવૃત્તિએ ઘૂટી-ઘૂટીને એમ પણ લખી દીધું છે કે 'આશ્રમના
ફળોનું કુલ જીવન સામુદાયિક કે લક્ષરી હાલપની ઠમનું બનાવી
દેવું એ આપણો ઉદ્દેશ નથી જ.' (પાન ૨૬૦) આદી જેવી બાબત-

માથે તંજો હૃદયની ઉદારતા દાખવી શકે છે. 'ખાદીના રૂપ
પહેરનારને જ આશ્રમમાં દાખલ કરવો એવો આપણો નિયમ
ખરો, પણ કેઈ તર્વા કંપકા પહેર્યાં વિના ચારી ચહે તો આપણે
આશ્રમનાં દરે વારી કંઈય ? એમ કેવ બને ?... હૃદયમાં બાવના
જન્મી તે કણે જ તેણે સૂક્ષ્મ અલ્પ ખાદી તો પહેરી જ ને ?'
(પાન ૧૧૩) હજ આનાથીએ આગળ લઈ ન્ય છે. 'જેવો ખાદીનો
ઉપરનો મણવેશ ધારણ કર્યો, તેવો અંદરનો શુદ્ધ ચારિત્ર્યનો
મણવેશ પણ આપણે ધારણ કરીને જઈશું, તો જ આપણે મેવદનો
ધર્મ જાળવી શકીશું.' (પાન ૧૨૧) અલગત, ખાદીની વાત પણ
ખરાબર વિગતે મજબની છે. પરંતુ આવા વ્યાપક પરિચેષ્ટને લીધે
તેને એક નધું જ પરિમાણ પ્રાપ્ત થઈ ન્ય છે.

આવી રીતે સ્થળમાંથી ચાર કરી સૂક્ષ્મ સુધી જે ચી જવાની કળા
જીવતરાગકાઠાના વ્યક્તિત્વમા અદ્યુત છે. આપણને ખબરેય ન
પડે એ રીતે, આપણને બરીકે તાણ ન પડે એ રીતે, આપણી
આંગળા ડાહીને એ આપણને જીવન આરોહણ કરાવી ન્ય છે.
લગીરે ભારખમ થયા વિના એ જલમુદ્રા ભારખમ તરવેતું આક-
લન કરવાની દષ્ટિ જોલી આપે છે. આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ બેનું
હોય, તો આ યુસ્તકનાં યડ અને યડ એ બે પ્રમતો એક માથે
વાચી જવા. 'પ્રાર્થનાપરાયણતા' અને 'ધ્યાનયોગ', બંને એક-
બીજનાં પૂરક છે તથા બંને જાને પ્રાર્થના વિશે એક તલસ્પર્શી
સર્વાંગીર દષ્ટિ આપી ન્ય છે. સામુદિક પ્રાર્થનાના સ્થળ આચારનો
મહિમા વર્ણવવામાં કેઈ મજા રાખી નથી, તો પ્રાર્થનાનો સૂક્ષ્મ-
તમ મર્મ પણ સ્ફુટ કરી બતાવ્યો છે. આવી સૂક્ષ્મ વૃત્તિને કારણે
જ તેઓ કહી શકે છે કે 'વ્યનાત્મક કાર્યનાં કેન્દ્રો એટલે માત્ર
ખાદી વગેરેના કારખાનાં કે કુકોનો નહિ, પણ પ્રમની સત્યાગ્રહ-
શક્તિ વધારનારાં તાલીમખાનાં.' (પાન ૩૪૪) 'સેવકોએ પોતાના
કામ ચારકે સ્વરાજ્યની લાક્ષતક અને શક્તિ પ્રમમાં વધે છે કે
નહિ, તે ખૂબ જ ઝીણી નજરે બેતાં રહેવાની જરૂર છે.' (પાન-
૩૭૪) 'આપણે સ્વાભાવરચના કેટલી અને કેવી કરી શકીએ છીએ,
એ જ આપણી આત્મરચના કેટલી થઈ તે માટેની પારાશીશ છે.'
(પાન ૨૦).

હા, બરીકે માથું ધુણાવવું પડે એવું બે-ત્રણ જગ્યાએ બને છે.
દા. ત. પાનાં રમવાં કે શેતરજ ખેલવી, તેનો એમણે નિષેધ કર્યો
છે. (પાન ૭૩) લખવાની પેન વિશે કહે છે કે, 'તમારી માનીતી
પેન માત્ર વતરણું છે અને અલકાર નથી એમ પ્રામાણિકપણે
કહેવું સહેલું નથી. તમારી પેનનો શોખ અને શાનીપરજ બહેનનો
પગનાં ડાંડરનો શોખ એ બે જુદા ભતનાં નથી.' (પાન ૮૧) તો
વળી પાચભમે પહેરવાને એમણે ફેશન ગણી છે અને તેના પ્રત્યે
છારે અગુચિ દાખવીને કેટલાક ક્યાં છે. (પાન ૧૩૪) આ કેઈ
ગળે જીતવું નહિ. બે કે આ યો વરસ પહેલાં લખાયેલું છે, કદાચ
આ બાબત વિશેમા એમના વિચારો હવે બદલાયા હશે.

પરંતુ આ તો ઘણી ઝીણ બાબતો છે. અને આમાં પણ એમની
દષ્ટિ તો એ જ છે કે હિંદુસ્તાનની જે ગરીબ સામાન્ય પ્રમની સેવા
કરવા આપણે નીકળ્યા છીએ તેની સાથે એકરૂપ થવામાં આવું
બધું બાધાપ બને, અને તો એને તજવું જ. સરવાળે આ આણું
યુસ્તક જીવતરાગકાઠાના સેવકજીવનનો પરિપાક છે. સાહિત્યકાર,

શિક્ષક બધું જ એના પેટમાં સમાઈ નય છે. સેવા એમના જીવન-
ને ખાલુ છે. સેવા એમના જીવનનો પરમ રસ છે. કાકાસાહેબે
સાચું કહ્યું છે કે 'સેવામાં જ જીવનરામલાઈ જીવનની' સમૃદ્ધિ,
એની પરિપૂર્તિ અને જીવનરસની તૃપ્તિ અનુભવે છે.' સેવાજીવનમાં
એમને કેવા રસના ધૂંટા જણાય છે, તે આ પુસ્તકના પાને પાને
અનુભવાય છે. 'આપણને આપણા સેવાના કામમાં રસ છે, તે
જિંદગી ખરેખરી નાખવા લાયક કામ છે, એની આપણી શ્રદ્ધા છે.
આપણને જનતા ઉપર પ્રેમ છે.' (પાન ૨૮૭) 'આપણું સેવાક્ષેત્ર
જે ગામડું, તે આપણે માટે જિંદગીનો સોદો છે....આપણે માટે
તે જન્મનું ગામ ભલે ના હોય, પણ આપણે તેને આપણા મરણનું
ગામ તો જરૂર કરી શકીએ.' (પાન ૨૮૯) 'ત્યાંના લોકો ઉપર
આપણા અતંત્રના અખૂટ પ્રેમનો ઝરો વહેતોગવે. માણસને
પોતાનું ધર્મ અને ગામ કેમ પ્રિય લાગે છે? તે કદાં રૂપણો છે
તેથી? નહિ જ, પરંતુ ત્યાં પોતાનાં વહાલાં સ્વજનો વસે છે તેથી.
સ્વજન એટલે સ્વજન. રૂપ હોય તોજ સ્વજન કહીએ અને રૂપ
ન હોય તો કાઠી મૂકીએ એમ કોઈ કહેતું નથી ગુણની પછુ
શરત સ્વજન ઉપર મૂકી શકતો નથી. આગવાસીઓને
આપણાં વહાલાં સ્વજનો બનાવીશું એટલે આપણી આંખ જ
વલસાઈ જશે.' (પાન ૨૯૧) 'એમની વચ્ચે વસતુ એના જેવો
જીવનમાં ખીજે લાકાવો કરો હોઈ શકે?' (પાન ૩૧૩) 'આજમ-
જીવનમાં એક સેવકને શોભે તેવી સાદાઈ અને ગરીબાઈ હોય અને
પ્રેમથી ભીસરાતું દિલ હોય.' (પાન ૪૪૧).

એમના સેવાજીવનનું પ્રેરણાળ આ 'પ્રેમથી ભીસરાતું દિલ' છે. એ
દિલ તલપાપડ થઈ રહ્યું છે કે આ જનતા જનાઈને સાથે કપારે
હું પૂરેપૂરું તાકાત્ય સાહુ? ગામકામાં રહેતા સામાન્ય લોકોનો
અનેક શુભ અનેકવિધ રીતે માતાં તેઓ યાકરા નથી. કેટલીયે
પાતળમાં આપણે એમની પાસેથી શીખવાતુ છે. એ 'આપણા
આમશુક્રો' (પાન ૨૯૨) છે. આગવાસીઓના શુભાતુ કીર્તન
એમને બહુ જ પ્રિય છે. (પાન ૨૯૨) 'શુભિલ આગમન'
(પાન ૩૦૮) આને જો આગણુ જણાય છે, તો જીવનરામકોકોતું
માતૃહૃદય વાતસલ્યલાવે એ 'આગણુપણમાં મૂળિયા' (પાન ૩૦૦)
તપાસવા પેસી નય છે, અને પોતાનું તલસ્પર્શી અવલોકન
આપણી સમક્ષ મૂકી દે છે. ધધાઓ પડી લાંઝા છે. નવા
જમાનાનો અપ્રમાણિક નાણુંવંચકાર અને સરકારના પક્ષપાતી
ધાકડા ગામલોકોને યુગળવી રહ્યા છે. તેઓ વિરક્તા દરિદ્રતામાં
સમકી રહ્યા છે. દિવસોના દિવસ આ રાજકી ઉપર જીવનારી કરોડોની
પ્રભ સરકારના અને સમાજના જીલગી ચક્રમાં પીસાઈ રહી છે. એ
પંધા આને સુધરેલા, લણેલા, ઉજળિયાતોનો શિકાર ગન્યા છે.
પડ થી ૫૯ એમ છ અંતરોમાં એમણે સામાન્ય લોકોની દારુણ
પરિસ્થિતિનો ચિતાર આપ્યો છે. એ કાંતુ વર્ણન નથી. તેમાં તો
એક વલોવાતું હૃદય વ્યક્ત થયું છે.

છેવાટે પહેલા અંતિમજનનીવાત આવતાં જ સામાન્ય રીતે શાંત
ભાવે વહી જતી વાણીમાં આકરાપણું આવી નય છે. લાપા
પાસની ધારદાર ને ચોટદાર બની નય છે. 'આને વણકરવેગો
જુઓ, રંઆરાસી જુઓ, મેખી અને ચામચિમાં દિગ્ગજિઓ
જુઓ. પેસાના લોશિયાએએ બધાને ઉબ્બડ કરી દીધો છે બંદરોએ

છે, તોયે એટલી નાશ નથી થતો. તેઓ તો એક બે જીવને
ઉપાડીને નાસી નય છે; તેઓ ગભરાટ ફેલાવે છે, પછુ એ થોડા
વખતમાં ભીડી નય છે. આ તો લોકોની વચ્ચે રોગ ફેલાયો હોય
અને સૌનો ધાણુ કાઢી નાખે એવું જ થયું છે.' (પાન ૨૦૮)
'પશ્ચિમના વેપારીઓ ભય' કર રાવ્યવળ અને વંચળ સહિત
આપણા દેશ ઉપર ધસી આવ્યા. એ ધસારામાં એકે ધધો
જીવતો રહેવા પામ્યો નથી. નાસતું હરકર જીવ ખસાવવા કામે ત્યાં
ભરાય, તેમ લોકોએ જીવે ને હોય લાગ્યો તે ધધો પકડી પાક્યો
છે. કેટલાક મેલા વિદેશી વેપારીઓના અને તેમની સરકારના
દલાલો બની ગયા છે. પછુ મોટાભાગની પ્રભ તો પોતાના ધધો
અને ધધો જોઈ દરિદ્ર અને જડ બની ગઈ છે.' (પાન ૨૬૧)
'માણસને જેમાં જડ સંચા અર્થવા શીંગપૂંછ વગરના બળદ તરીકે
કામ કરવાતું હોય છે એવી અનેક બતની મનુરસાતિઓ નીકળી છે.
'માણસબળના મેલાએ લોકો પાડી નાખનારી ભતભતની કારકુની
સાતિઓ પછુ નીકળી છે.' (પાન ૨૬૨) 'શુદ્ધિત' કળ એજી
શુદ્ધિવાળા ઉપર સત્તા ભોગવવી, વગરમહેનતે શ્રીમંત થવું.'
(પાન ૧૮૯) 'શ્રીમંતો રાવ્યસત્તા પોતાના હાથમાં રાખી પાછીની
પ્રમને હાલકવાલ કરે છે જાડમાં પેસી તેનો જીવનરસ પી બધાં
કરની પરજની વનસ્પતિઓ જેવાં તે આપણા અણુ અણુતું જીવન
શોષે છે.' (પાન ૩૮૮) 'આપણે ખમે એટલા જીવ્યા થઈને ફરતા
હોઈએ તોપણ આપણે કણુ કરેતું પડશે, આપણા તમામ
વ્યવહારો આપણે ચોરી ઉપર જ રચ્યા છે.' (પાન ૩૯૦) 'અમને
કમતા—એટલે કે ચોરતા—આપણે તમે પ્રમાણે ખમે ભોગવીશું.'
તમને કમતાં આવડે તે પ્રમાણે તમે ભોગવજો.' (પાન ૩૯૨)
'સહિતની ચોરી એ મોટાં મોટાં પાપેતું મળ છે.' (પાન ૪૦૦).

અંતરની કેટલી બધી અકળામણમાંથી આ આવ્યું હશે! બણે
એમનું મર્યાદાન વીધાણું છે. આવી પરિસ્થિતિ સામે એમને
પુષ્કરપ્રકાપ લખૂડી રહે છે. દિલ્લાનો અજબો પ્રગટ થઈ બેઠે છે
બસ શું કહે અને આ પરિસ્થિતિને પલટી નાણું? 'આપણી મૂંગી
આસપ્રભ તો એટલી મૂઠ અને નિરાશામય સ્થિતિમાં આવી પડી
છે કે, તેને પોતાના દુઃખની અને તે દુઃખ કષાંથી આવ્યું છે તેની
પૂરી ખબર જ નથી. તેઓને આપણાં હાપાંના બૂમવગરા પહોંચશે
નહિ. લાપણે તેમને સમજશે નહિ. તેમને જગાડવા માટે તો
આપણે તેમની વચ્ચે જઈએ, તેમના જ જેવા બનીને રહેતુ જરૂર
છે, તેમની વચ્ચે વસી તેમના ચારે તરફથી તૂટી ફૂટી ગયેલા જીવનની
રચના કરવી જરૂરની છે.' (પાન ૪૦૦) 'તો તો આપણા મુખસગવડ
કાસભોગલમાં ઘરેનો ટોટો હાંચડો ત્યાગવાનું શોર્મ ધારણ કરીએ,
પરિણામો અને કારકિર્દિઓ યુગવધાનો લય જતો કરીએ, તો
જ ઠરી શકાય તેમ છે.' (પાન ૪૦૮) 'શું તે અણુ ભોળા
સ્પંદેશી ગ્રામવાસીઓની સાથે એકજીવ થઈ આપણે વસી શકીએ?'
(પાન ૪૦૯) માત્ર 'જીજ્ઞા' મેખાથી આ નહિ. ધાય 'દ્યાસાવી'
સેવાધાયે નહિ ધાય. 'એમને તો આપણે ન્યાય આપવાનો છે.'
(પાન ૪૧૧) 'એમની સૌની સાથેનો અંધન ન સુધારીએ એમનાં
સૌનાં પ્રેમ વિધાસ સંપાદન ન કરીએ, એમના સોમં સ્વરાવ્યની
લગની ન વગાડીએ, ત્યાં સુધી આપણી પોતાની તેમ જ આપણ
સ્વરાવ્યની રચનાએ 'કાચી જ રહી જનાની.' (પાન ૪૧૨)

પોતાનાં સુખભોગમાં જ તેનો ઉપયોગ ન કરતાં આપણી છુદ્ધ સેવામાં ખર્ચીએ; એક એકની છુદ્ધ આપણા જેટલી ખીલે નહિ ત્યાં સુધી આપણે શાંતિ ન પામીએ,' (પાન ૧૮૯).

આ પુસ્તક આપણે માટે આવી સચ્ચાઈ સેવાનું વર્ણનમાં મળે છે. જુગતરામકાકાએ ગાંધીજીના 'હિંદ સ્વરાજ'ના દર્શનનો ગર્વ બરાબર પકડ્યો છે. ગાંધીજીની વાત સાવ નવાં જીવનમૂલ્યો ઉપર એક નવી માનવીય સંસ્કૃતિ બિભા કરવાની વાત છે, એ તથ્ય એમણે બરાબર આત્મસત્તા કર્યું છે. આ સાત અંગ્રેજોને કાઢીને રાજકીય આઝાદી મેળવવાની વાત નથી, આખી સમાજરચના ધરત્રીયથી બદલવાની છે. સાચ અને અહિંસાના પાયા ઉપર માણસ માણસ વચ્ચેના સંબંધો નવેસરથી ગોઠવવાના છે. 'આપણા દેશના લાણીલાઓ દિલ્લી અને લંડનના સ્વરાજ્યનો જ વિચાર કરી રહે છે, ગાંધીકાળપના સ્વરાજ્યની કલ્પના પણ તેમને સ્પર્શતી નથી કારણ કે તેમણે સાચું હિંદુસ્તાન નેહ્યું જ નથી હોતું, તેમણે આશ્રમી જેળણથી લીધી હોતી નથી,' (પાન ૪૩૨) 'આપણને દિલ્લી કે સિમલાના ખાનુ સ્વરાજ્ય કામનું નથી. આ સર્વ દરિદ્ર વસ્તી ઉપર ગેરારાજ્ય રાજ્ય કરે છે તેલું હવે પછી કાળાઓ રાજ્ય કરે, એમાં આપણને કશી રસ નથી. આપણને તો આ દરિદ્ર લોકોએ પોતાનું સ્વરાજ્ય નેહ્યું છે,' (પાન ૪૩૮) ગાંધીજીએ ભાર મૂક્યું છે કે મુળમાં તો પશ્ચિમના સુધારાવાદને કાઢવા છે. એ જ વાત જુગતરામકાકાએ પણ બરાબર ધૂટી છે. 'નહિ, નહિ, આપણે આ પશ્ચિમી પવનમાં ઝડપાવા જેવું નથી. એ હોવાને પોતાના વિદ્વાનનો બળ છે આદરે. જ યકરો છે, અભિમાન યકરો છે,' (પાન ૩૯૯) તેને એમણે 'પશ્ચિમમાંથી આવતો માવાની અવાજ' (પાન ૪૦૧) કહ્યો છે.

૩૧ અને ૩૮ એ બે પ્રવચનોમાં આ સંસ્કૃતિભેદ એકદમ દેહકસ થયો છે. 'સેવકને સેવક કેવા ?' (પાન ૧૩૯) અને 'અંગ્રેજ ભણતરનું શું ?' (પાન ૧૮૧) એ બંને પ્રવચનો ખાસ ગ્રીણવટથી વાંચી જવા જેવાં છે. આપણામાં મૂળ ગાંધીતત્ત્વ, ગાંધી વિચાર જેલો પચ્યો છે, તેની કસોટી આ પ્રવચનોને આધારે દરેકે કરી લેવા જેવી છે. મને લાગે છે કે આપણામાંથી બહુ ઝોઝા, બહુ જૂઝઝાજૂઝા અ કસોટીએ ખરા બીતરો. ક્યારેક તો 'સમૂખી કાંતિ'માં 'ક્રિશ્તીસાલસાઈનું' વાક્ય સાંભરી આવશે કે આ કાંતિનું કામ તો પોતાના હાથે પોતાની આમડી બીતરડી લેવા જેવું છે. જુગતરામકાકાની રજૂઆત પણ ઘણી વેધક છે. 'સમ્બતાના પાણખ' (પાન ૧૨૯) પણ નેહ્યું જવા જેવું છે. સામાન્ય રીતે આ પુસ્તકમાં વ્યંગ, વક્રોક્તિ, કટાક્ષ બહુ ઝોઝાઈ જતોએ બેલા બને છે. પરંતુ અહીં તેનીય ખામી રહેવા દીધી નથી. 'સદ્ગુહસ્થાના માથા ઉપર ચઢી મેહેલું જોણું' (પાઘડી) બળે કે અભિમાનથી આતું લાપણુ કરે છે ; માટે પહેનાર તકકામાં કાઢાણે ચલાવનાર અને માથે ભાર ઉપાડનાર મજૂરિયા નથી ; તે એવો મોટો અણસ છે કે તે આખો દિવસ દીવાનખાનામાં ઇત્તમલગ ઉપર પડ્યો રહે છે. કંડી બદાર નીકળે છે તો જંગલીની જેમ ચાલતો નથી, કાવકાઈથી ધીમે ધીમે ચાલે છે, જેથી પાઘડી પડી જવાની તેને બીજ નથી. તે તાપથી ગયલા માથા ઉપર ભાર મૂકેલા નથી, પણ જન ધરનારા નેકરી રાખે છે. દુઃખમંથી ગયલા માથા ઉપર વજનદાર ફેટો ગાંધિતો નથી, પણ હિંચારખંધ અંગરક્ષકો રાખે છે,' (પાન ૧૩૩) આમાં સવાલ

પાઘડી કે કેટલો નથી, પરંતુ ઉજ્જિયાન વર્ગ દિંદુસ્તાનની ગરીબ આમજીયી દેલો અત્રે રહે છે તેને છે. જુગતરામકાકાને તેની સામે કે એટલે સફેદપાશ લોકો ઉપર એ તીખાં તમનમન તીર તાકે છે સેવકનિય એમો સરણે યકરો છે. 'તમે તો દરિદ્ર નારાયણની સેવા કરવા નીકળ્યા છો. તમે તો દરિદ્રનારાયણને તમારો સામે ઉપાસ્ય દેવ માન્યો છે. તો તમે તમારાં અંગત કામો માટે એમને નેકર રાખી શકો ખરા ?' 'આપણી સેવાની સર્વ લાખના-જોતું ખૂન કર્યા વિના એ દેવ બને ?...આવી અંગત નેકરીમાં સસ્તું પડવાની દરિજી કાચી હમરમાં છોકરા છોકરીઓને રાખવામાં આવે છે. એ મોટો સમાજીક છે. ...તેમની ગરીબીનો લાલ લઈ આપણે તેમની પાસે સ્વમાનખંડન કરતાં કામો કરાવીએ એ ધણું જ હલકું છે. ...જતાં કાઈની મદદ લેવી પડે તો તમલાવે, પોતાની નળખાઈ સમજી સંકેત સાથે લેવી. આપણું શરીર ચાલતું નથી એનું ઠઠું મનમાં સદા ભગવું રાખવું...આ બેદ રાતદિવસ કંઈતો રહેશે તો ક્યારેક સેવક પોતાના સેવક જીવનમાંથી આ કાલ કાઢી નાખશે, આ પાપને પોતાના જીવનમાંથી દાળી શકશે...એમને આપણા માનવતા સાથીએ અને સહાયક માન્યો...આપણે ત્યાં કાઈ મજૂર નથી અને કાઈ સદ્ગુહરય નથી; અથવા છે તો મજૂર પરસેવો ઉતારી કમાય છે તેથી તે માનને પાત્ર છે, અને સદ્ગુહરય પારખી મહેનત ઉપર બીજો રહે છે તેથી તેવું સ્થાન નીચું છે,' (પાન ૧૩૯ થી ૧૪૩).

સેવકનેય પોતાનાં છોકરાંને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપીને લાદીને યદાપી દેવાની અને ઉજ્જિયાન વર્ગમાં સામેલ કરી દેવાની હોશ હોય છે, તેની સામે જુગતરામકાકાએ ભારે આકોશ કાલવ્યો છે. આપણે આપણો વિચાર જ બરાબર સમજ્યા નહિ. આપણી નજર સામે સમાજનાં પ્રચલિત મૂલ્યો જ રહ્યાં. તેમાં કાઈ ફરક થયો નહિ. ખરું બોલતાં, આપણાં છોકરાં 'ગ્રામરિયા' ન રહી બન્ય તેની જ આપણને બીક છે. એ પાછાં શ્રમજીવીની જમાતમાં સામેલ થઈ બન્ય, તે કેસ યોધાય કે 'શાળા કલેજરું' ભણતર નહિ મળવાને કીધે છોકરાંઓની છુદ્ધ ખીલા વિનાની રહી બન્ય અને તેઓ બેદગીમાં સફળ ન થાય, તો કાયમને માટે આપણને પરતાવે રહ્યાં કરે કે આપણે પોતાના એક તરફને ખાતર તેમનું આપણુ ગળાડકું,' (પાન ૧૮૨) સેવકના મનમાં ચાલતા આવ્યા વિચારવચન આપણે રજૂ કરીને જુગતરામકાકાએ સાફ સાફ શબ્દોમાં કંડી ઢીણું છે : 'તેઓ મને ભસે છીતરતા હોય કે ભતપૂરતા તો અમે અમારા સિક્કાંતો ખરેખર પાળીએ છીએ, પણ ખરેખર કસોટીને વળતે તેઓ કળી ગયા એમ જ કહેવું બોલેએ,' (પાન ૧૮૨) વાસ્તવમાં, ગાંધીજીની વાતનો અસલ સર્ગ જ પકડાયો નહિ. આપણા મનમાં તો બેડે બેડે એમ જ રહ્યું કે ગાંધીજીના મારગનું આજમાજનું અને સેવાજીવન 'ગામડાંના સંકેતો પાળો'વિધામાં 'વેપાર' રહેવા જેવું છે...પોતાના છોકરાંને લાણી-ગણીને ખૂબ કમાય, દેશવિદેશમાં મોટા વેપાર ખેડે, મોટા સરકારી અધિકારી થાય અને સુખી થાય—એ તરફ જ આપણી નજર રહી. 'એ મહાન જીવનની સીડરિપ' આપણે શાળા-કોલેજને જ માની. આપણા સિક્કાંતોની આપણે ગમે તેવી વાત કરતા હોઈએ પણ તેને અંતરોગતવા તો આપણે 'અલ્પ મામડિયા કમ' જ માન્યા. (પાન ૧૮૩) આપણે એમ જ માન્યું કે 'ગ્રામસેવામાં પડડું' તે અલ્પકામ છે, અને મોટી સંકેત ધરાવનારોએયો તેમાં પડી

પોતાનો રૂપિય પાઈમાં વટાવવો ન બોલે. (પાન ૧૮૪) આપણી અંદરની આંખ સામે તો પેલા રિફ્લિ સિદ્ધિમાં આગેતા અમલદારો, દાકતરો, ઇન્જેનિરો અને સલાવીરો જ હતા. (પાન ૧૮૫) બની કે દયા રાખ્યા વિના કે શાખ-આપક કર્યા વિના સાવ નિર્ભય પણ જુગતરામકાકાએ એવકા ઉપર આવા પ્રહાર-સપાટા ચલાવ્યા છે. તેમાં વ્યવહારકાલાઓને કળીરે ગચક આપ્યા વિના રોમેરોમાં કોંતિકારી એવા જુગતરામ બોલે છે. આ પુસ્તકમાં આલેખન ઘણું છે, આવી સત્યાગ્રહી સેવાનું, અને આપણે જે વસિયત સાચવવાની છે, તે આ. જેવું તેવું નહિ, સિંહલુવું દૂધ છે.

અહીં એક વાતની નોંધ લેવા જેવી છે. આ પુસ્તક લખાયું છે ૧૯૪૬માં. ત્યાર બાદ ધર્મી ચોળના, નઈ તાલીમનો ઘણો વિસ્તાર થયો છે. હુનિયાદી, ઉત્તર હુનિયાદી, વિદ્યાપીઠ વગેરે નીકળ્યાં. નઈ તાલીમની કેળવણી પામેલા સ્નાતકો નીકળ્યા. ચોલાચાણુ શાળા-કોલેજોના શિક્ષણ કરતાં તેમાં બહાર અધિક કચ્છ પડ્યો. અને તેમ છતાં જુગતરામકાકાએ જે ભતના ‘જીજ્ઞ શિક્ષણ’ (પાન ૧૮૮)ની કલ્પના કરી છે, તે પ્રકારનું આ શિક્ષણ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. તેમાંથી ‘જીવનનું’ સાચું ભાણું’ મળે છે અથવા ‘ભાવનાની કે હૃદયની કે આત્માની કેળવણી’ (પાન ૧૯૦) મળે છે, એવું તો હરગિઝ કહી શકાય તેમ નથી. અંગ્રેજોને ભલે ગ્યા, અંગ્રેજીયત ગઈ નથી. નઈ તાલીમની કેળવણી પણ એના એ ‘અંગ્રેજ સુધારવાદના જ હાથા-પૂળાં પૂરા પાડી રહી છે. તે કાંઈ ગાંધી-લાખેલી નથી માનવીય સંસ્કૃતિની છીડાર બની રહી નથી. આ વિધિની વકતા છે.

જેકે મને પાસ્ટાતરી છે કે આને પણ જુગતરામકાકાનો આત્મા તો આ પુસ્તકમાં અંગ્રેજ લાગુરાર સામે એણે જે વિરોધ પોકાર્યો છે તેવો જ ધનગતનો વિરોધ આ આત્મની કહેવાતી જીજ્ઞ કેળવણી સામે પણ પોકારતો જ હશે. ‘તમે હજી નથી ઘેર પધાયા’ તેના ભણુકારો હજીએ એમના અંતરમાં વાગતા જ હશે. એમને અભીષિત આત્મચર્યાના આ કેળવણી દારો પણ નથી જ થઈ રહી.

જુગતરામકાકાની અગાધતા તો કેવી આત્મચર્યા અને સ્વરાજ્ય-ચર્યાના કરવાની છે, તેના તારણ ચિતાર ૬૦ થી ૬૪ એ પાંચ પ્રવચનોમાં તેમ જ ૭૩ મા પ્રવચન ‘આત્મચર્યાનો અભ્યાસક્રમ’ (પાન ૩૮૭)માં સંક્ષિપ્તમાં મળે છે. ગાંધીવિચાર એમના દિક્ષમાં કેટલે જોડા ઉતર્યો છે, અને ગાંધીજીની વાત તેના સહનતમ સ્વરૂપમાં એમણે કેટલી પકડી છે, તેનો આના પરથી ખ્યાલ આવે છે. ‘આપણે એવા સ્વરાજ્યની ચર્યા કરવી છે કે જેના પાયામાં સત્ય, અહિંસા આદિ એકાદશ સિદ્ધાંતો હોય.’ (પાન ૩૪૮) એમણે સ્પષ્ટ લખી દીધેયું કે સ્વરાજ્ય મમે તે રસ્તે આવવું હોય તો તેવું સ્વરાજ્ય આપણને નથી ખપવું. ‘અણે ગાંધીજીની જ ભાષા ! આ તેઓ ૧૯૪૬માં લખી શકેલા, એ સારે પણ એમની પરિપક્વતા કેટલી બધી હતી તેવું સ્પષ્ટ છે. ગાંધીજીએ કહેલા સિદ્ધાંતો માત્ર સ્વરાજ્યની કણાઈ જીતવા પૂરતા ‘નીતિ તરીકે’ નહિ પણ જીવનની અચળ નિષ્ઠા તરીકે સ્વીકારવાના છે. (પાન ૩૪૯) તેમાં તો ‘આત્મચર્યાનો દારૂગોળો’ છે. (પાન ૩૫૦) ‘સત્ય તો આખા જગતમાં, આકાશમાં વાયુની જેમ, ભરેલું છે.’ (પાન ૩૬૨) અહિંસાની વાત ‘એક અલૌકિક કલાયક બળની જ વાત

છે. (પાન ૩૬૬) ‘આપણી અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા ખરા અંતઃકરણની હોય, તો તે તો આપણા દરેક શબ્દમાં, આપણા દરેક કૃત્યમાં પ્રેમ અને સેવાના સ્પષ્ટ સીધા રૂપમાં પ્રગટ થવી જોઈએ.’ (પાન ૩૭૦) ‘અહિંસાનું’ મળ તે તો આપણા પોતાના હૃદયમાં ઈશ્વરે ભરેલું આત્મગુણ છે.’ (પાન ૩૭૯) આપણે અંગત જીવનમાં ‘સત્યના આગ્રહનો આંતરિક શોષ’ કેળવવો જોઈએ. (પાન ૩૮૧) ‘અહિંસાના પ્રયોગો આપણા અંગત જીવનમાં કરવાનો શોષ કેળવ્યા વિના તેની હૃદય-પરિવર્તન કરવાની ચમત્કારિક શક્તિમાં આપણી શ્રદ્ધા કેમ ભણે ?’ (પાન ૩૮૫) અને એમની આત્મપ્રતીતિ પણ કેટલી દૃઢ છે ! તેઓ માને છે કે સત્ય અને અહિંસા એ તો માણસના સ્વભાવ જ છે ! તેથી ‘સત્ય અને અહિંસાને જીવનમાં યોગ્યપ્રેરિત કરી આત્મચર્યાના સાધની એ અશકય નથી જ. એના જેવું શકય અને સરળ બીજું કોઈ કાર્ય નહિ હોય, જેના જે ધર્મ હોય, સ્વભાવ હોય, તે તેને માટે કંઈક કેમ હોય ? અગ્નિને તપવામાં કે પાણીને વહેવામાં તલકેલી પડતી હશે, એવો વિચાર પણ આપણને કદી આવે છે શું ? સત્ય-અહિંસા એ આપણા સ્વભાવધર્મો હોવા છતાં આપણી ભૂરી આદતોને લીધે આને અસ્વાધિકારિક બની ગયાં છે. તેથી જ તે અતિ કઠણ કાળીને આપણને ભાડકાવી પડે છે. પરંતુ આપણી અંદર સત્તું પડેલું આત્મગુણ જગતનું નથી, ત્યાં સુધી જ તે કંઈક ભાસે છે.’ (પાન ૩૮૭)

આવી આત્મપ્રતીતિ વિના આપણે પુસ્તક લખવાનું શકય જ ન બન્યું હોત. જુગતરામકાકાની ગાંધીસંક્રિત બનીતી છે. પોતાના લખાણ માટે પણ ગાંધીજી પાસેથી આશીર્વાદોએ બે શબ્દ લખાવી લેવાની હોશ એમને રહેતી અને છતાં આપણે બોલેલું કે આ આપણે પુસ્તકમાં કોઈ પણ વાત ગાંધીજીના નામે તમારે મળે ઉતારવાની કોશિશ એમણે કદી નથી કરી. અહીં, ગાંધીજીનું નામ પણ એણે લીધું છે. પહેલા પ્રવચનમાં ગાંધીજીના આશ્રમોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને સ્વદેશી ગળવળનો ઉત્તિહાસ આપતાં અનિવાર્યપણે ગાંધીજીનો ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો એટલે કર્યો છે. બાકી, ગાંધીજીનું નામ હૃદયમાં સંધરી રાખીને બધી વાત પોતે જ આત્મપ્રતીતિપૂર્વક કરી છે. ‘આપણા સેનાપતિ’ (પાન ૩૫૭) પ્રવચનમાં ગાંધીજીનું ચિત્ર દોર્યું. પણ પછી તુરત ઉમેર્યું કે આ ચિત્ર આપણા સંઘના બીજા મહાત્માઓને પણ લાગુ પડે છે. (પાન ૩૫૯) અને આ પછી તુરત સત્ય-અહિંસા આદિ એકાદશ સિદ્ધાંતોનું વિવરણ કર્યું છે. બુદ્ધ શરણું, સંધ્ય શરણું, ધર્મ શરણું એવા આ ત્રિકાસક્રમ છે. આ ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું છે.

ગાંધીજી વિશે એમના મનમાં કોઈ અંધભક્તિયે નથી. આદર્શ રાષ્ટ્રીય પોશાકની શોધ કરતાં કરતાં ‘માનવતા’ ગાંધીજીની જીદી જાથ અને જીવવાળી પરંપરા ઉઠતી કોઈ સાદી સરતી સ્વદેશી આદર્શિ’ (પાન ૧૩૭) આવે તો જુગતરામકાકા બહાર આવકારે. ગાંધી-પ્રણાલિમાં સુધારો કરતયે તેઓ અચકાતા નથી. ગાંધીના આશ્રમમાં ભલે પ્રાર્થના સંસ્કૃતમાં ચાલતી. ‘આપણે આશ્રમ તો ગ્રામજીવનની વચ્ચે રહીને સેવા કરનારી રહી, એટલે આપણને તો રાષ્ટ્રભાષા પણ ભારે પડે. તેથી આપણે તો પ્રાર્થના-એને જીવનશૈલીમાં જ ઉતારી લીધી છે.’ (પાન ૨૫૨) ચરે, એક જગ્યાએ છે અને પણ કદી દીધું કે, ‘સ્વદેશના હૃદયમાં પણ ને

આપણા મૂળભૂત વિદ્યાતથી કંઈજ બિહનું જ આવે, તો આપણે શિસ્તનો રાહ બતાવીને તે પાછું કરવા લાંબી મહિ બજાએ. આપણે માનવી પાછું સંપૂર્ણતાથી તેને સંકલરપદથી ઉતારી દઈશું, 'અથવા આપણે પોતે તેની સેનામાથી છૂટા થઈ જઈશું.' (પાન ૩૨૩)

આખા પુસ્તકમાં જીવનરામકાકાનો વૈજ્ઞાનિક અભિગમ પણ વરતાઈ આવે છે. આશ્રમવાસીમાં સત્યશોધની અદ્યત્ત ઘટિત ન હોય, તો તેના આશ્રમવાસ અને તેની આશ્રમી કેળવણી લાભ જ ને? (પાન ૧૨૯) 'આપણે જે વિચાર કરીએ છીએ તેમાં જૂનું, નવું, દેશી, પરદેશી—એકે તરફ પક્ષપાત કરવાની મનાઈ છે પક્ષપાત માત્ર સત્યનો એટલે વિજ્ઞાનનો છે.' (પાન ૧૩૭) 'વિજ્ઞાનની આખે દરેક પ્રવૃત્તિને ભેતા આવડશે એટલે આપણે તે તે પ્રવૃત્તિમાં રસ દેટલો બધો વધી જશે?' (પાન ૧૬૨) બાળકેળવણી, વિશેષ એમણે જે કહ્યું છે તેમાં આપણેનાં જીવનનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ અને એમનાં વિશેષનું અત્યંત વાત્સલ્યસભર ચિંતન એવા મળે છે આત્મ જે આગળ પ્રેક્ષણ થઈને 'બાલવાદી' પુસ્તકમાં બાળકેળવણીનું એક શાસ્ત્ર વિકસ્યું છે અને તેને એક કળાનું સ્વરૂપ મળ્યું છે. એમણે જે લખ્યું છે તે એટલા સૂક્ષ્મ અવલોકન-ચિંતન-મનન ઉપર આધારિત છે કે તેઓ વેધકક કહી શકે છે કે, 'મેં કહ્યું તેમાંનું ઘણું નવા વિજ્ઞાન ઉપર રચાયેલું છે, આપણા જૂના લોકોને એ વસ્તુઓનો પૂરો ખ્યાલ આવ્યો ન હતો, અથવા પોઠો ખ્યાલ હતા.' (પાન ૧૬૮).

એમણે દુનિયામાં 'છાતીવાળા ચિંતક અને શોધક' હોવા એટલે તેની ભારપૂર્વક દિશાયત કરી છે. 'સત્યને વળગીને હિંમતભરી કલ્પનાઓ તો કરના થાઓ, તેનાથી જ સુધારો અમલમાં ઉતારવાની હિંમત આવશે.' (પાન ૧૩૭) આ આખું વે પુસ્તક આવા ચિંતન-શોધનની નીપજ છે અને એ ચિંતન-શોધન જીવનરસથી રસાયેલું છે. ગાંધી-સ્પર્શ એમનું અંતર કળી કાઢ્યું અને જીવનમાં સૌરભ પ્રસરી ગઈ. ઉમાશ હરે ગાયેલું—'મોં દરેયો ઉર-અરણ્ય ગાતો પછી આપ મેળે.' આ પુસ્તક પણ જીવન-સૌંદર્યના ગમમાંથી બહાર પ્રગટ્યું છે.

સત્ય-અહિંસા આદિ યમનિયમો માણસના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે જરૂરી છે, એમ અત્યારે સુધી મનાઈ. પાછું ગાંધીજીએ તેનો સામાજિક ક્ષેત્રમાંયે વિનિર્મળ કર્યો. આ યમનિયમોના પાયા ઉપર જ માનવ-સમાજની નવરચના થશે અને સામાજિક ક્રાંતિનાં સંકાલ થશે, એ વાત ગાંધીજીએ પહેલ વહેલી કહી. વિનોબાજી છલે છેલ્લે ગાંધીજીના 'મગળ પ્રભાત' પુસ્તકને બહુ યાદ કરતા, અને કહેતા કે એ બધા ક્ષતા માત્ર એવંજીના જીવનમાં જ નહિ, સમસ્ત સમાજ-જીવનમાં જીતરવા એટલે ત્યારે જ ગાંધીજીની કલ્પનાનો અર્વોદય સમાજ રચાશે યકરો. આ વડલમાં જીવનરામકાકાનું પ્રવૃત્તિનું પુસ્તક કળી જ મહત્ત્વનો ફાળો આપી શકે તેમ છે. કાકાસાહેબે માયુ જ કહ્યું છે કે 'સામાજિક વિકાસની દૃષ્ટિએ આશ્રમ જીવનનું મહાદાન્ય યોગ્યબને ત્યારે ગાંધીની ત્વર્ગીય કેળવણીમાં જીવનગમભાઈની 'આનંદચર્યા' ચોપડી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાતો' ધીરંદ્ર મજુન્દાર કરતાં કે ગાંધીજીએ ભાષેબી નવી મસ્તુતિના નિર્માણ માટે અનંક નાઈકેયે પોતાનાં હાકા ગળી નાખ્યા પછે, જેમ કે ઉપનિષદ-કાળના નવી ન મસ્તુતિના નિર્માણ માટે જરૂરી ઋષિઓએ પોતાનાં હાકા નાઈકેયે પા ગાંધીજીના આદર્શ મુજબ મુદ્દન મુદ્દ જીવનમાં અને જીવનક્રમાં રચવાની વાત કરીને ને

માટે જીવનપરાયણ પ્રયોગવીરોને આહવાહન કર્યું છે. એમના જ શબ્દોમાં 'શી જીવનરામભાઈની ચોપડી વાંચી એમની નિષ્ઠા અને એમનો ઇતસાહ ધારણ કરી, આદર્શ જીવનના, મગજસેના અને માનની ઉત્કર્ષના કાર્યોમાં પ્રયોગ કરનારા લોકો આપણા જમાનામાં પોઠો, એ જ આ 'આનંદચર્યા'ની ખરી કલ્પતિ છે,' ખરે જ, આ નરી ચોપડી નથી, એક સેવકનું, એક પ્રયોગવીરનું વસિયતનામું છે.

મતિ રાહ

૮ વેડછીના વટજૂક્ષની કથા

મારે હાથે ચારી જીવનકથા લખવી છે મારી પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ છે. છતાં પૂર્વજે જનોના અને મિત્રોના પ્રેમને વશ થઈને મેં લખી છે. પણ વાંચનાર ભેશે કે મેં જે કંઈ લખ્યું છે તે મારી પોતાની જીવનકથા નથી, પણ વેડછી આશ્રમની અથવા વેડછીના વટજૂક્ષની કથા છે.

મારી જીવનકથા પૃષ્ઠ ૭

જુ દેવ

૯ 'મારી જીવનકથા'

જીવનરાત્રી લખી-લખી શકતો વર્ગ જીવનરામભાઈના નામથી પરિચિત તો છે જ, એવું કાણ બાળક હશે કે જેણે 'આલજીગ્રાહી' નામ ન સાંભળ્યું હોય? મિજીલાર્થે જેવા બાળશિક્ષણશાસ્ત્રીના પાસાં સેવીને 'આલજીગ્રાહી' તૈયાર કરવામાં સક્રિય ફાળો આપનાર જીવનરામભાઈ ગાંધીજીના ઘણા અતેવાદીઓના સ પદમાં જેમ જેમ આવતા ગયા તેમ તેમ દરેકના સ ગર્ભમાંથી એમણે હંસની જેમ નીર-ક્ષીર ન્યાયને અપનાવી સદૃશ્યોને કાઢ્યું ક્યાં અને એ રીતે ગાંધીના આદર્શોને વર્ધા. ગામકાંતી નવરચના, નિરક્ષરતાનિવારણ, આમશિક્ષણ, નઈ તાલીમ, નીકર પંચદારન, સત્યાગ્રહ, અસહકાર-આદેશન તથા આદિવાસી ઉદ્યાન વગેરે કાર્યોનાં લાર નીચે જીવનનો પમાવન વર્ષ સુધી દળાયેલા રહ્યા એટલું જ નહિ પણ આને ૮૬ વર્ષની પાકટ વયે પહેલેઆ પછી પણ ગાંધીસીધા રહે ચાલીને પહેલાની ધમજ પ્રમાણેનું સ પૂર્ણ આત્મવિલેપન તથ તાકાત્મ્યવાળું સેવાકર્મ વેડછી આશ્રમમાં રહીને કરી રહેલા જીવનરામભાઈને આપણે સેવા, સ્વાર્થત્યાગ તથા મનિષાના સાકાર અવતાર કહેવા પડે એમ છે.

આ પુસ્તકનું નામ ભાલે એમણે મારી જીવનકથા ગમ્યું હોય પણ ખરેખર તો એ સ્વાતંત્ર્ય આદેશન અને આમેદારના અનેક રચનાત્મક કાર્યોની ગાથા છે. આ બધું આદર્શોને સાકાર કરવામાં અંકલાવ્ય હોય એવા અનેકના સંદર્ભે આ જીવનકથામાં મળે છે. ગાંધીજી, સ્વામી આનંદ, કાકાસાહેબ કાલેકર, સરદાર પટેલ, નરહરિલાઈ પરીખ, મહાદેવલાઈ દેસાઈ, તાગડાયુ દેસાઈ, ઉંડુલાલ-માનિદ, કિનોગલાલ મશ્વરકાળા, જીવજીલાઈ દેસાઈ, મિજીલાઈ કુ વજીલાઈ, કલ્પીદાસલાઈ, કલ્પીલાઈ રાઈ, છોટુલાઈ નાયડ તથા મીથેન પીટી જેવા બાળપણ અને અનેક યોગ્ય બાળપણ દરેકસંવેદના ઉલ્લેખો આડો દેહેકેકાવે મળે છે. ક્યારેક તો બાળે ચિટિનો મામેની લગને ઈતિહાસ ગાત જ વાચતા હોઈએ જિવ્યું મગ્યું લાગે છે. આમ છતાં બુધ સંયોદ ભાષામાં દેવું

હોય તો એમ કહી શકાય કે પોતાના જીવન વિગેની ઝોઝમાં ઝોઝી બિગોતને આ યુસ્તકમાં સમાવીને જીવનરાસલાઈ એ જાત ઉદાર મને અન્યોને એમાં સ્થાન આપીને બધું એક યુગના સામાજિક રાજકીય ઇતિહાસનું આલેખન કરું છે.

આત્મકથાનાં અસુક સ્થૂળ સંગઠન કે આકારના પ્લાહોને વળગીને આ યુસ્તકનું અવલોકન કરનારા વિવેચકોને કદાચ આ આત્મકથાનક નકરું પોત ખુલ થત ન પણ લાગે, પણ આ આત્મકથાનક લખનારના જીવનના તાલુવાણા સહજ જુદા પ્રકારના છે એ ખાનમાં રાખવું અડી બઢરી બને છે. આ લખનારને આ ગ્રંથમાં જીવનરાસલાઈના વ્યક્તિત્વની નમ્રતા; જેણે જેણે એમના કાર્યને આશ્રય થવાવાસમાં નહાય કરી હોય તેમનું નસ્યસ્વીકાર કરવાની લાલના વિશેષ જણાય છે. આત્મકથાનકમાં આત્મક—કુ—ને તથાદ ભૂમિકાના રાખવાનું મોટાભાગે મોટા ભાગના મહાત્માઓને કુદર જણાવું હોય છે, ગાંધીજીના અદના સેવક તરીકેની કારકિર્દી શરૂ કરતી, આજીવન એ પદને નિભાવનાર જીવનરાસલાઈ ખૂબ જ સ્વસ્થ (આનસિક રીતે) વ્યક્તિત્વ ધરાવનાર માણસ છે, કારણ કે એમણે આખરત પર વિશ્વ મેળવ્યો છે. ગાંધીવાદી વિચારોને સમજવા-સમજાવવા એક આખત છે અને એ વિચારોને અણિશુદ્ધ રીતે વળગીને આચરણ કરવું અને દેશના રચનાત્મક કાર્યમાં ખડે પગે તૈયાર રહેવું, સર્વસ્વનો લાગ કરવો, જેલની હવા ખાવી અને આઝાદી અમ્મા પછી કોઈ પણ નાતિમાંથી પદમાંસિતી ડંખના અનના ઊંડામાં ઊંડા ખૂણમાં કે સ્વપ્નમાં પણ ન દરવી એ કોઈ જેવું તેવું નિઃસ્પૃહીપણ નથી.

અસહકારના આંદોલનને સફળ બનાવનારી કેટલીક આત્મજીક પ્રવૃત્તિઓ પણ હતી. નિરક્ષર અને અણધક પછાત કોશમાં નજીવે આણુથી, દારૂનિષેધનું કામ સંભાળવું, બંગલી પ્રજાઓના જીવનના ઉદારનાં કાર્યોમાં ધૂણી ધખાવીને લાગી જવું એ પણ અનેરી લંગન માગી શે તેવું કાર્ય છે. આ બધાં જીવનરાસલાઈના ચારિત્ર્યનાં પાસાં વિશેની વિગતો અન્યો વિશેનાં વર્ણનોની વિગતો-માંથી આકલતરી રીતે છતી થાય છે એ કીક જ થયું છે. ૧૯૭૬ના સપ્ટેમ્બરની ૧૮મી તારીખે જીવનરાસ એમનો ૮૭મો બન્મદિવસ ઊજવ્યો અને થૂકે કાર્યકરની સેવાઓને પ્રિદ્વારી. એમની આ આત્મકથામાં માત્ર દસ પાનાંમાં જ એમની અંગત વાતોને પતાવી દોઈ છે અને એમાં પણ આશ્ચર્યજન પ્રત્યેના એમનો અનુરાગ અને ચુલ્કસાથમની બન્મિયામંથી દુરવાનો આનંદ જ વ્યક્ત કર્યો છે. ખૂબ જ પ્રામાણિક રીતે લખી તથા ક્ષલ્ત્યપાલનની વાત વાચકો સમજી શે રીતે મુદી છે એ ઉપરથી એવું તારવાતું મન થાય કે જીવનરાસલાઈએ માનવસુલભ નિર્ણયોત્તો પર વિશ્વ મેળવવા લાગણીઓના દસમનો નહિ પણ ઊર્જાકરણનો માર્ગ મહણ કરીને ચારિત્ર્યને ઉભાવ્યું છે. કામમાંથી શે લોકોને સંતોષ મળતો હોય તેવા લોકો પોતાં હવાતિયાં ચારવામા શકિત વેકલતા નથી એ સ્પષ્ટ સમજવવાને એમનો પ્રયાસ અતિશય વિનમ્ર લાગે તેવો છે. પોતાની સિદ્ધિઓના અપલાવી સોને બનાવવામા ઉદારતા નેઈએ અને એ શુણ એમણે કેળવી ભણ્યો છે. વેકલી આશ્રમ એમના કાર્યનાં કળશરૂપ છે. જીવનરાસના એક ગાંધીવાદી સંત વિશે જીવનરાસે તો ગરજ ભણવું નેઈએ પણ દાકામહાદે કલેલકરે

પ્રસ્તાવનામાં સૂચવ્યું છે તેમ હિંદોમાં પણ આ યુસ્તક લખ્ય ખનાવવું નેઈએ. હું તો એમ પણ ઉમેરવાનું પસંદ દરીશ કે ભારતની મુખ્ય લાખાઓમા આ આત્મકથા પ્રાપ્ય ખનાવવી નેઈએ જેથી એક યુગનાં પરિણામોથી પ્રબ વાકેક બને.

કર્ષક પડિત

૧૦ સામાજિક સુધારાની તાનમાં

રાનીપરજ સામાજિક સુધારા અને દ્રષ્ય ધીની હિલચાલો રંગે ચડતાં જેમ તેમના કવિઓ તાનમાં આવી ગયા હતા તેમ મને પણ તે દિવસોમાં રંગ ચડ્યો અને અમારા આશ્રમનાં તથા વર્ષેવર્ષ મળતી રાનીપરજ પરિષદોમાં ભળવવા માટે મેં માતું નળણીનું નાટક 'આંધળાનું ગાડું' રચ્યું. અમારી ૧૯૮૭ની રાનીપરજ પરિષદ ખાનપુર આશ્રમ સળી હતી અને ગાંધીજી તે પરિષદમાં આવ્યા હતા ત્યારે વેકલી આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ અને કાર્યકર્તાઓએ મળીને એ નાટક તોજાથીની હાજરીમાં ભજવી બતાવ્યું.

મારી જીવનકથા પૃ. ૯૭

જુ. ૬૯

૧૧ 'આંધળાનું ગાડું'

વીસમી સદીના પહેલા ત્રણ દાયકામાં ગાંધીજીનું જીવનરાસમાં ફરી વળ્યું તેની ઊછામાં ભીંભઈને તરમોળ થયેલા કેટલાયે ગાંધીજીના જીવનરાસને મળ્યા, તેમાં કેટકેલા રંગે દેખાય છે! તેમાં કવિઓ છે, વાર્તાકાર છે, ચિંતક છે, ગ્રામસેવકો છે, રાજકારણીઓ છે, ખાદીકાર્યકર્તાઓ છે, ચિંતક છે, એકએકથી યચિત્તા પ્રતિભાથી જીવનરાસનું સમગ્ર પ્રજ્જલન અંગાંજળાં થઈ ઊડ્યું હતું. આમાં મોટાભાગના જુવાનિયાઓ હતા તેમણે ગાંધીજીને અને તેમના જીવનકાર્યને માટે પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પિત કરી દીધું હતું. કિશોરકાલભાઈ, મહાદેવભાઈ, નરહરિભાઈ, સ્વામી આનંદ, કાકા-સાહેબ, જીવનરાસભાઈ વ. આમાં અમરસ્થાને મુદી શકાય તેવા ગણાય. આમાં એ પેલીના પ્રતિનિધિ જેવા જુ.કાકા નેવું વરસની જન્મર વટાવીને પોતાની વ્હાલુકી વેકલીના ગુલમહોર નીચેની મહલીમાં એક સ્થિર, નિષ્કંપ, દુલસીકપારના દીપ સમા પ્રકાશી રહ્યા છે. તેમને નેતાં જ ગાંધીયુગની એક ભવ્ય માધાતું ગાન આપણા કાનને ભરી મૂકે છે.

અનેક રીતે ભિન્ન અને વૈવિધ્યપૂર્ણ અને પ્રતિભાવાળા આ મહાદેવને ગાંધીજીએ પોતાની સ્વરાજ્યની લડતના સંનિકે તરીકે મોખરાની હરોળમાં રાખ્યા, પણ તેઓ એનાથી પણ વિશાળ સેવા મોરચા—રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પર પણ આ બધાને જેલથી દીકા. ગરીબ, રાંક, સાચાર, સમાન એવી વિશાળ ધરતી પર મિખરાઈને કણકણ ધઈને પહેલી જનતામાં નવા પ્રાણ પૂરવાનું કાર્ય એ તેમને મન આ દેશની ઉત્તમ પ્રતિભા ધરાવનારોઓના યુગધર્મ હોવા નેઈએ, એમ તે માનતા હતા. તેમને મન વસ્તવિક ભારત આ ખ ડેરમાં પડ્યું હતું. આ નવલોહિયા જુવાનોમાથી જીવનરાસે પોતાનું જીવન આ લખ્યાં, દુખ્યાં, દુખળા, રાંક, મૂચા વકે જીવતા લોકોની મેવામાં સમર્પિત કર્યું.

આવા સંકલ્પ કરતા પહેલાં તેમણે કેવાં કેવાં મંથનોના અળાસ કર્યો હતા? તેમનામાં રહેલ કવિએ તેમને કાનમાં મું દુ કર્યું

હશે? એ આપણને જાણવા ભાગ્યે જ મળે. તેમની આત્મકથામાંથી થોડી ઝાંખી થાય. એટલું જ પણ એ બધું 'કોઈ' પણ એક કથા-કાવ્યનો વિષય બની શકે, પણ આ ગાંધીજીનનું સંકલ્પળજી એટલું પ્રયત્ન અને સાત્ત્વિક ભાવથી સભર હશે? નહિ તો આ પ્રદેશમાં પોણીસદી જેટલું લાંબું આયુષ્ય વીતાવ્યું ન હોત. પણ જીવંતરામ-ભાઈના આ લાંબા જીવન તરફ નજર નાખીએ છીએ તો તેમનાં કેટલાં વિધિવિધ સ્વરૂપો અગત્યતાં દેખાય છે! હઠુચુલસભર હૃદય, વાત્સલ્ય, એક ઉત્તમ શિક્ષકની શાંત, સ્વસ્થ, સંયમશીલ, મૃત્તિ, કહેાર પરિચય, દાહ, તડકા, વરસાદ ગમે તે ઋતુમાં ગમે તેટલે દૂર ખસે થેલો નાખીને ધૂમતા પરિચાજક, નઈ તાલીમના હાઈને બાલવાડી, કન્યા વિદ્યાલય, વાત્સલ્યધામ અને છેલ્લે ગાંધી વિવાહીક દારા પ્રગટ કરનાર, આદિવાસીઓના થતા શોષણની સામે આદિવાસી મજૂર સહકારી મંડળોના સ્થાપીને તે તેના સંચાલન માટે તેમના જ લોકોને તૈયાર કરીને એક નમૂનેદાર સહકારી પ્રવૃત્તિને પાંચે નાખનાર ને પ્રેરણા આપનાર, જરૂર પડ્યે દારૂના ઈન્ડોરદારોને આદિવાસી વિસ્તારમાં જ ગલના કોટામટરોના શોષણની સામે લડત આપનાર સેનાપતિ, આમ અનેક સ્વરૂપોને પ્રગટ કરતું તેમનું વ્યક્તિત્વ ગાંધીયુગનું એક મહદ્દઆશ્ચર્ય છે.

તેમની આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ પ્રેરક બીજ આ વિસ્તારના અંધોને આંખો આપવી તે તેમનામાં પડેલી ચેતનાને ચાલના આપવી એ વિચારમાં હતું. આ માટે શિશુઓનું અને સાહિત્યનું એમ બે આધ્યમોને તેમણે એકીસાથે ચેતનાના કાર્યક્રમના ભાગ રૂપે પકડ્યાં બંનેનાં તેમની પ્રતિભા સરખી જ વિચરવા લાગી. આદિવાસી બાળકો માટે તેમણે શાળાઓ, બાલવાડીઓ શરૂ કરાવી. નવ દીક્ષિત જીવાનો ભાઈ નારાયણ દેસાઈ તથા મોહન પરીખ જેવાને તેમાં પરોવ્યા. સ્વ. મિતુભાઈ પાસેથી નાનાં બાળકો માટેની કેળવણીના કેદાહક દીક્ષિયા તેમણે મેળવ્યા, વાત્સલ્ય તો ભરપૂર હતું. તે પ્રદેશના વાતાવરણને અનુરૂપ તેમણે નાનાં બાળકો માટેની બાલવાડીઓ શરૂ કરાવી. તેની એ જ અપૂર્વ શૈલી ચિત્રસાવી ને આજે આવી બાલવાડી એ વિસ્તારમાં ઠેર ઠેર બેસા મળે છે.

આની સાથે સાથે જ આ બાળકોના ગળામાં રમતાં થાય ને તેમના હૃદયમાં શુદ્ધ અનંદના દિલાવા બગાવે એવાં ગીતો પણ તેમણે માંડ્યાં. પોતે જ બનાવે, પોતે જ ગાઈ સંભળાવે ને બાળકો સાથે સમૃદ્ધગાન ગાય આવાં કેટલાંય ગીતો આજે પણ એ વિસ્તારમાં ગવાતાં સંભળાય.

બાળકોમાં પડેલી શક્તિને માત્ર બાળકોને જ લાલ મળે એમ નહિ પણ એ જ બાળકો તેમના વડીલો પાસે પણ ચેતનાની શક્તિની અભિવ્યક્તિ કરી બતાવે એટલું જ નહિ પણ તેમનામાં સ્પષ્ટ પડેલી શક્તિ તથા સૂઝને બગાડે ને આમાં નાટકો પણ તેમણે તૈયાર કર્યાં. તે ભગવી શરૂ તેવી રીતે બાળકો તૈયાર કર્યાં અને તે વિસ્તારની શાળાઓમાં બાળકો અને શિક્ષક શાળાઓમાં, કૃષિયાઓમાં, મેળાઓમાં આ નાટકો ભગવતા, આંધળાનું ગાડું, ખેડૂતનો શિકારી, મધ્યમસરખી ચાલ, પ્રહાદ વગેરે નાટકો લાંબા વખત સુધી લોકપ્રિય અને બાળપ્રિય રહ્યાં.

'આંધળાનું ગાડું' આ બંધાં નાટકમાં કંઈક જુદી ભાત પાડે છે. તેમાં ગીતો, અભિનયક્રમતા પાત્રોની અસરકારક લાક્ષણિકતાઓ,

સંઘર્ષ, હાસ્ય ને દરાશ, પ્રતીક દ્વારા નાટકના ઉત્તરે લક્ષ્ય તરફ તોફાનું નિશાન, આ બધું એકીસાથે આ નાનકડા સાદા સીધા નાટકમાં બેસી આવે છે.

નાટકનું કથાવસ્તુ આ પ્રમાણે છે:

સરખાર—એ યુગુ પણ છે—ચેતનાના શિષ્યો સાથે પ્રવેશ કરે છે. સરખાર 'ગાડું' સીધું ગળાડાં' એ ગીત ગાય છે. અમ્મનના અંધ એવા લોકો વતી તે ઈશ્વરનો પ્રાર્થના કરે છે કે ગરીબ, અજ્ઞાન લોકોના જીવનને સધે મારગે ચડાવા. ચોર, દગ ખાડાગીયાથી બચાવ. તે ગીત ગવાય છે, તે વખતે એક આંધળાનું ગાડું બિંદુ પરેચું દેખાય છે. બધા તેની મદદે પહોંચી ભય છે, તેના ગાઠને સરચું કરી આવે છે. ગાઠવાળા આંધળો છે, છતાં ગાડું લઈને નીકળે છે કારણ કે તેને એકા છે કે આંધળાવાળા દયાળુ લોકો અને મદદ કરવાના છે. ત્યાં તો આંધળાની મદદની બૂમ સાંભળીને રાભજી આવી ચડે છે. થોડી વારે શેઠજી પણ મદદમાં દોડી આવે છે. આમ બાલકોવર્ગ, સ્ત્રીવર્ગ અને વૈશ્યવર્ગ આ અમદવી વર્ગ ધરતી વહારે ધાવા તત્પર હોય છે, તેવા જીવંતગણના યુગનું ચિત્ર અહીં રજૂ થાય છે.

આ પછી દૃશ્ય બદલાય છે. વચ્ચે એક યુગનો ગણો વડી ગયો છે. ફરી પાછો આંધળો ગાડું લઈને નીકળે છે. તેનું ગાડું ખરાયે ચડી ગયું છે. તે મદદ માટે બૂમો પાડે છે. થોડો ખેલાવતા રાભજી, હાંટે બેઠેલા શેઠને, પૂછ કરતા બાલકોને વારા ફરતી મદદ માટે બૂમો પાડે છે. ત્યાં છોકરાઓનું ટોળું આવી ચડે છે. આ આંધળાને પૂરો પચવવા મંડી પડે છે ને આંધળાને વધુ ને વધુ ખાડામાં ઉતારવાના આનંદમાં આવી ભય છે. પેલો આંધળો ગાઠવાળો વળી મદદ માટે બૂમો પાડે છે. ત્યાં વહતો બૂમો આવી ચડે છે. આ છોકરાઓ પણ તેનાથી કરીને લાગી ભય છે. બૂમો આ ગાઠવાળાને દેખતો કરવાનું બિંદુ ઝડપે છે ને તેનાં લૂગડાંનો કુમાડો તેની આંખમાં ભય તો તેની આખમાં એ શીકારે મોંડી છે તે બળા ભય ને અંધો દેખતો થાય. એવા ઉપચાર બતાવે છે. પેલો લૂગડાં કાઢી આવે છે. બૂમો એક ચીરફરીતો કુમાડો કરીને લૂગડાં લઈને લાગી ભય છે.

આ પછી આંધળાની બૂમો સાંભળી લખમીધર શેઠ આવી ચડે છે ને તે તેને રસ્તે ચડાવવાના બદલામાં તેની પાસે જ થોડી ઘણી રકમ છે તે પણ પડાવી લે છે. ને છેવટે 'ગાડું' પણ પડાવી લેવાની વેતરણ કરે છે ને ત્યાં તો જમ્માદાર પણ આવી પહેંચે છે, આ જમ્માદાર શેઠના સાક્ષી તરીકે તૈયાર થાય છે. જમ્માદારે અત્યાર સુધીમાં આ અજ્ઞાનથી અંધ એવા લોકોની વસ્તીમાં જે કોઈ જરાકેય લાભેલ ત્રણેલ લોકો જુએ તેને કંઈક ને કંઈક જુનામાં સંડોવેને બેલ બેરા કરવાના કામમાં લાગી ગયેલા છે. તે આંધળાનું ગાડું શેઠને, તે માગે ત્યારે આપવાનું કળાવે છે. ને ગાડું આગળ ચાલે છે. ત્યાં દારૂવાળો આવી ચડે છે ને એ આ આંધળાને દારૂની લતે ચડાવી દે છે અને ભેતભેતતામાં તે દારૂના બેનમાં રાખવા પાઠમાં આવી ભય છે ને આખી દુનિયાનો રાખ બનીને નાચવા લાગે છે. દારૂવાળો પણ ગાઠવાળા પાસે પાકી ભગલ હતા. તે પણ પડાવી લે છે. આમ શેઠ, જમ્માદાર ને દારૂવાળા મળીને આ અંધ ગાઠવાળાને પૂરેપૂરો પાપચમક કરીને તેને ત્યાં પડતો

મુદ્રીને ગાઠામાં બેસીને વિજયના આનંદમાં બિપ્લે છે. તે 'આપણી ત્રણ જાણીની ટાળી એને કાઢી શકે નહિ તોડી'નું ગીત ગાતા ગાતા દુનિયાને ગળે લે છે.

તે પછી ફરી નાટકની શરૂઆતમાં આવેલ સુનધાર અને શિષ્યો પ્રવેશ કરે છે તે સુનધાર—સુનુ—કહે છે 'કે એ આ નાટક આપણે આજળ નથી ચલાવ્યું'. હવે એનો કાળ ચાલી ગયો છે. કે આ દુનિયામાં ચાલી રહેલ નાટકના સાચા સુનધાર—ઈશ્વરને—આપણે બોલાવીએ. આંધળાઓમાં સાચા આંધળાને છતી આંખે આંધળા છે, તે ગધાને હવે આંખે આપવાની જરૂર છે અને તે તો જગતની મહાન સુનધાર જ આપી શકે, અને એ સુનધારે આવેલ કાચા સંતરના તાંતજાથી ફરી આ અંધાપાથી ઘેરાયેલી પ્રજાને દેખતી કરવાની છે, સેવાલાવને રાસ 'અનુદ એક કાચા સંતરનો તાંતજી' આ રીતે ગાંધીજીના સંદેશને રાસ દારા રજૂ કરીને નાટક પૂરું થાય છે.

આદિવાસી વિસ્તારમાં આવી રહેલ નવ-અનગરજાના કાળને તે પ્રજા સમજી શકે તેની અસર નામે આવી શકે એવું તેનું પોત છે. તેની ભાષા, વેશભૂષા, લગ્નવનારો બાળકો, એ બધાં આ આદિવાસી પ્રેક્ષકો તરત જ પોતાના જ વાતાવરણનાં લાગના મારે છે. આ આંધળા ગાઠાવાળામાં પ્રેક્ષક પોતાનું જ અતિવિગ્રહ બોઈ શકે, એવું સંમોહ તેનું નિર્દેશ છે. શેઠ, જમાદાર, દારૂ-વાળો તો તેમની આંખપડખે રોજ-બરોજના છવનમાં ફરતા હોય છે જ. પણ અહીં રંગભૂમિ ઉપર તેમને નટ સ્વરૂપે જોતાં જ તેનું મૂળ સ્વરૂપ તે જોઈ શકે છે. અને એ રીતે તેની અત્યાર સુધી બંધ રહેલી આંખો બિઘડતી બન્ય છે. અજ્ઞાનની શિકાતરી આ નાટક લગ્નવતાં બાળકો ને શિક્ષકો હટાવવા લાગે છે. કેટલાંય ભાષણોથી જે વાત મળે ન ઉતારી શકાય તે આ નાનકડા નાટક દારા મનમાં મોટી બન્ય છે.

આમાં પાત્રોબન કળા, ને રંગભૂમિની સળવટની પછુ બહુ જરૂર પડતી નથી. ઓઝામાં ઓઝાં સાધનો ને વેષભૂષાની આમાં જરૂર પડે છે. શાળાનાં બાળકો પાસે બહુ જ વેડા અમથી આ નાટક તૈયાર કરાવી શકાય એવું છે. જુગતરામભાઈ અહીં ઠવિ, નાટકદાર ને શિક્ષક એમ ત્રણ રોલમાં કામ કરી ગયા છે. આદિવાસી બાળકો માટેની શાળાનાં બાળકો જ પોતાના વડીલો પાસે આ નાટક લગ્નવતાં હશે, ત્યારે તેની અસર ઘણી વધારે ચતી હશે, એ સમજી શકાય તેવું છે.

પછુ આ નાટકનું સૌથી હૃદયગમ એવું અંગ તે એનાં ગીતો છે. ગીતોમાં તો જુ, ભાઈ હમેશાં ખાલી જ બિડતા હોય છે. આ નાનકડા નાટકના બધા મળીને આઠ ગીતો છે. સમૂહમાં ગાઈ શકાય તેવાં તેનાં સાદા ટાળ છે.

વહનો ભૂલે નાચતો નાચતો પ્રવેશ કરે છે :

મારું નામ વહનો ભૂલે.

મારી મુઠ્ઠી મયે એવો કોણ જગતમાં હુલો ?

જંતરમાં નેમણીયો બાઈ, મંતર મોઢી દેવ, કાકજી, શાકજી જૂતડાં આપી દેજે મારું સેવ. —મારું વે.વ-૩૪

આમ નાચતો નાચતો ને અભિનય કરતો વહનો ભૂલે ભેતભેતમાં પ્રેક્ષકોના મનમાંથી આ ભૂલાવાળાની લાકડ લાંગી નાખે છે ને તેમાંથી મળતાં હાસ્યથી તેને નવી સમજ મળે છે.

'સાબે ચણે તો મેં જ ક્યોં ને મુએ તો તારું કરમ, હાનમાં હાનમાં આ જ કહું મારી ખુબીતો ખરે ભરમ,'
'આંધળાં શરૂને બળમાં મારી નાનવીને ઝડપાય જૂતડાં, પ્રેતડાં એ જ ખરાં મારી એ જ ખરી વિવાય.'

આમ આ નાટકનો વહનો ભૂલે લોકોના અજ્ઞાન પર ચરી ખાતા ભૂલાઓનું ભેતભેતમાં અવમૂલ્યન કરી શકે એવું તેમાં અભિનય તત્ત્વ રહેલું છે અને આ લોક શિક્ષણનું આ કંઈ નેવું તેનું કામ છે ?

આવી જ રીતે 'હું હું લખખીધરજી શેઠ મારૂ બહુ મોહુ છે પેટ' એ ગાતાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં જ તેમનું સામું રૂપ પ્રગટ થઈ બન્ય છે. ગીત ગાતાં આવી જ રીતે ગરીબ ને અજ્ઞાન લોકોને ધમ્મણતો જમાદાર :

ખરી કરી નોકરી

આજ મેં ખરી કરી નોકરી—

પાંચ યુનાઓ પકડ્યા મેં તો સાચા જૂઠા કરી—આજ મેં

નાથો બીકો નાચકડો

પેલો નાથો બીકો નાચકડો

બહુ ભણીને બગડ્યો,

બધાં ત્યાં ભસ્મા કરે લાપજો

આજે એની મરદન પકડી

કોટડીમાં મેં દીધો જકડી

ખરી કરી નોકરી—

આમ જોમો લાલો મોધપી, દલો કલો દુખણો, ગેસી ફકરો ગામતડો એ બધાને નવા લક્ષ્યતરના રંગે રંગાયેલા જોઈને તે બધાને ફરી આલાકડીયા કોટડીમાં પૂરી દીધા તેનાં યુગુઆન ગાય છે. આ પછી દારૂવાળો પ્રવેશ કરે છે :

મએદાર દારૂ

કે લિલજવદાર દારૂ

કે રોતકદાર દારૂ

કે પીયો દોસ્ત દારૂ—૧

કે મંદા પીયો દારૂ

કે અંધા પીયો દારૂ

કે પીયો દોસ્ત દારૂ—૨

કે રોગી પીયો દારૂ

કે શેખી પીયો દારૂ

કે પીયો દોસ્ત દારૂ—૩

જર વેચી દારૂ

કે ખેતર વેચી દારૂ

કે છોરાં વેચી દારૂ

કે પીયો દોસ્ત દારૂ—૪

એમ દારૂનો મહિમા ગાતો કલાલ હાથમાં દારૂને ખાટલો લઈને રંગમંચ પર પ્રવેશ કરે ત્યારે આ દારૂની લખાં પાપમાલ કયેલા

ઐત્યાગોમાં દિલના લાડાણુમાંથી ક'ઈક નવો આવાજ ઊઠતો જ
હોવા નેહએ.

આજથી સાઠ વરસ પહેલાના આ વિસ્તારની પ્રભોતો જેને ખ્યાલ
છે માથવા નજરે આ લોકોની દશા નજરે નિહાળી છે, તેમને જ
સાચો ખ્યાલ આવી શકશે કે આ નાનકડા નાટકે અને આવાં
બીજાં નાટકોએ આ પ્રભમાં નવો પ્રાણ ફૂંક્યો હતો.

આ દારવાણના સકળમાં સપડાયેલો અધિ આદિવાસી દારૂ પીને
આવા લાગે છે :

‘આજ હું તો આખી દુનિયાનો રાજા
બધી રેલત ઘરાડોને વાળ.’

આમ ‘રાજા’ બનીને આળોતતા લોકો પ્રેક્ષકો તરીકે આ દશ્ય
નેહને પોતાના પર કેવા હસતા હશે?

શેઠ, જમાદાર ને દારવાણની ટોળકી પોતાનું વિજયવાન ગાતાં
ગાડામાં બેસીને બધા છે તે પેલા અધો દારૂના ઘેનમાં જુએ
હાલ પડ્યો છે. ત્રણેય જાણ ગાય છે :

આપણી ત્રણ જાણની ભેડી
એને કાઈ શકે નહિ તોડી

શાહકાર
જમાદાર
દારૂના ઇન્કારદાર

આ ત્રણેય પાત્રો વારાફરતી પ્રેક્ષકો સમક્ષ પોતાની ઝોળખાણ
આપતા હોય, એવા દબની કંપના કરી એટલે તેમાંથી પ્રગટ થતો
હાસ્યરસ કેવા સચેટ બને, તે કલ્પી શકાય.

ગરીબ અસાન પ્રભતું શોષણ કરનારા વર્ગ સામે જુગતરામભાઈ ને
તેમના સારથીઓ કેવા ઝઝૂમ્યા છે? છબના નેખમે તેમણે આ
વિસ્તારમાં વ્યાખ્યાઈ વાણિયા, દારૂના ઇન્કારદારે તથા ડંડાખાણ-
થી જ કામ દેનાર પોલીસોની સામે લોકોને સચેટ કરવાના કામમાં
તેમણે રાતદિવસ નેચાં નથી. પણ સાથે સાથે અસાનને દૂર કરી ને
તે ગરીબ પ્રભતની આંખો ખોલવાનું કામ પણ તેમણે ક્યું છે.
એટલું જ નહિ પણ તેમને સાચું છપન છવવા માટેની જડીછુટીઓ
પણ આપી છે. આ નાટકનું સૌથી રહેલું બીત :

‘અનૂદ એક કાયા સૂતરનો તાંતણું’

આ જડીછુટીનો જ એક પ્રકાર છે. જંગલ સહકારી મંડળીઓ,
જનજનમંડળીઓ, દુનિયાદી શાળાઓ, બાલવાડીઓ, ગાંધીમેળાઓ
વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓ દારૂ તેમણે આ પ્રભને વિવશીકરણ કરેલા
અન્યાયને પોલાવું ને આ પ્રભને સ્વતંત્ર બાન કરાવવાનું કામ
ક્યું છે.

આ નાટકને લેખકે નાનકડું નાટક કહ્યું છે. એ નાનકડું છે,
માટે જ તે હૃદયમાં પ્રવેશી શકે એવું બન્યું છે. કવિ જુગતરામ-
ભાઈએ આ નાનકડા નાટકમાં કાવ્યપ્રતિભાને કેવી ખુબીથી નાનો
પોશાક પહેરાવીને બાળકો સાથે ભેળવી દીધી છે?

આ જ તેમની કાવ્યપ્રતિભા!

‘જુગતરામ ભટ્ટ

૧૨ આંધળાનું ગાડું વિશે

અને તો એક ચૂંટના કરવાનું મન થાય છે કે બારી જુગતરામ
અને મંડળી આ પ્રયોજી અને આ પ્રદર્શન દારૂની બંધીમાં કસાયેલા
રાનીપરજ વિલાગોમાં જઈને કરી બતાવે. અને જે પાંચેની વળી
શકે તો ‘જોળીઓનાં ત્રાસોમાં’ યતુ યતુ મદિને એક એક આટલાઈતું
એ પ્રયોજી ભજવી બતાવે, રામલીલાવાળાઓ સખાઈ જોડે છે
તેમ સખાઈ જોડે અને તેમને સ્વચ્છ, નીરાંત અને બેઘપ્રદ
લહેજત લગાડે. રામલીલાના નામથી ચાલતી કેટલીક બીણબુ અને
બીજાસત્તાભરી લખાઈ નાનપણમાં મેં નેહ છે. એના ઉપર
ગાંગડાના લોકો ઘણા પૈસા ખરચે છે. એ લોકોને ‘આંધળાનું
ગાડું’ નેવાનું મળે તો ઘણાની આંખ બિયરે. મારી એવી લલામણ
છે કે રાનીપરજ ઉપરાંત બીજી બધી કામોનાં ‘આંધળાનાં ગાડાં’
જેટલી રીત ખાડામાં નખાય છે તે બતાવનારું એક બૂલતું ‘આંધ-
ળાનું ગાડું’ રચવામાં જુગતરામભાઈ પોતાની કળા ચલાવે અને
જુગતરામનાં બાળકો દારૂ જાન-બચત દેલાવે.

મહાદેવભાઈ ની કાચરી ભાગ-૧૨ પાન ૪૬૮ સરદાર પટેલ

૧૩ લોકનાટકકાર જુગતરામ

એક રાનીપરજ પરિવહન પ્રમુખ તરીકે ગંધીજીએ તે પરિવહન
ચોળના કરનારાઓને કવિ તરીકે વર્ણવ્યા હતા. રાનમાં રાની
લેખિની સાથે રહી રાનની છંધરી લીલા નિહાળતા આ કાચકતિઓ
પોતાનું કવિત્વ વધારવા જ ગયા છે. એમના એક ભાઈ જુગતરામ
હવે છે. એમણે તે વેળા કવિ તરીકે પોતાને પ્રગટાવ્યા નહોતા. પછી
તો એમણે લોકનાટકો રચવા માંડ્યાં અને કવિ-સેવક તરીકેની
પોતાની કારકિર્દી વધારે જ બધા છે.

મહાદેવભાઈની કાચરી-૧૨ પૃષ્ઠ ૪૫૯

રાત્રે પ્રાર્થના કરી સૌ નાટક નેવા બેઠાં હતાં. એ નાટક રાની
પ્રદેશમાં રહી એમના પ્રેમની શાહીમાં જ હંમેશાં પોતાની કલમ
બોળનાર ભાઈ જુગતરામે રચેલું ‘હતું’. ગંધીજીએ ઉદાત્ત સાહિત્યની
વ્યાખ્યા, ખેડો અને મજૂરોમાં લોકપ્રિય થાય એવું સાહિત્ય, એમ
કરી છે. રોમા રોલાંચે ‘પીપ્પસ પેથક’—લોકનાટક—પોતાની
શૈલીથી રચ્યાં છે. અને લોકસેવાને માટે એવાં નાટકો રચવાની
તથા એને અત્યુક્ત રજૂઆત બનાવવાનો આગ્રહ કર્યો છે. ભાઈ
જુગતરામે રાનીપરજને સેવી આ લોકનાટકનું સળન ક્યું છે.
અને એ નાટક તે શું? ‘કાણે ભજવ્યું’ અને કયાં ભજવવાનું? એ
નાટક એટલે આજની ‘રાનીપરજ’ની સ્થિતિનું દ્યોતક. એ
લલીભોળી, આંધળી કામના ગાડાને અક્ષાંશનાર, ખાડા ખામોચિયામાં
નાખનાર, તથા આંધળાની આંખ લૂંટતાં અને ગરીબની લગોટી
લૂંટતા પણ સંક્રાંત ન ખાનાર સ્વાર્થાધિન એ નાટક હતું. એમાં
એ સીધો સ્વાર્થ ન જોઈ શકનારી આંધળી કામનો, અને કેવળ
સ્વાર્થ આગળ જ આંધળી બનેલી ઉજાગિયાત કામો—પારસી અને
વાણિયા—અને તેમને હિતેજન આપનાર સરકારનાં ખ્યાંસિનો
અદ્ભુત ચિતાર છે. એ ભજવનાર જુગતરામની શાળાનાં કેટલાંક
બાળકો અને સુતર રાખીય શાળાના સેવાનિષ્ઠ શિક્ષકો હતા.
ભજવવાને માટેના સાહિત્યમાં ક્યું જ નહિ; માત્ર એક ગાડું અને

મહાદેવ દેસાઈ

જુ. દો]

267

જનિત મોઢ વધુ બળવાન નીવડે છે અને વિપ્ર કૌશિક તપમાં જ ચોંટવો રહેવા નિશ્ચય કરે છે. એમાં વળી તપની સિદ્ધિનું એક એવાં પશુ પક્ષ મળે છે : વડપર બેઠેલી એક બગલી નીચે બેઠેલા કૌશિક યુનિ પર ચરકવાની ધૂણતા કરે છે ! એવડી વાત ? અને રાપરાતી આંખે છંછાએલા સપ્તસમા દર્પણથી કૌશિક ઉપર નબર કરે છે ત્યાં તો,

‘નીચે પડ્યું’ ધબ
બગલીનું શબ,
આંખ ચાંચ પગ
ઠરડાં ઢાલ !’

બસ, જોટ તે તે વળી ઉઠરડે અડ્યું ! તપની સિદ્ધિ મળી દેખાણી; અને ધડીલરને માટે કૌશિક ફલાયો.

આ સ્થળે રૌદ્ર, કટુલુ, અને હાસ્યરસનું મળતું સિશ્ન છે. મહા-તપસ્વી મહાત્માની પીંગળી બનને બાદ કરવું બગલીનું ચરકવું હાસ્ય પ્રેરે છે, પરિણામે ભગેલો તપસ્વીનો કોપ રૌદ્ર રસ જન્માવે છે, અને બગલીની બેહાલી કટુલુ રસ જીભે કરે છે; વળી પાછો, એક નાચોજ બગલીને બાળી શકવો તો ભણે મોટા મીર માયો હેબ એમે હંકાસ મારો કૌશિક એક ભતનો ‘અપસાર’—મેથોસ—જીભે કરી હાસ્ય જન્માવે છે, જે સ્વ. સર રમણલાઈ નીલકંઠે ‘હાસ્ય મંદિર’માં આના આપેલા દૃષ્ટાંતની યાદ અપાવે છે,

‘જોમે કરીને ભુજકંઠે તેણે,
એકામ્ર ચિત્તે અનિમેષ નેને,
ચાંચલ્ય ધારી, પ્રતિઅંગ વ્યાપ્ત,
હરી વતી દૂધીતું દોટ કાપું.’

કાતિલ દષ્ટિમાત્રી બગલીને બેબન બનાવી નાખનાર કૌશિક યુનિની ધીરતા, કાતિલ છરીથી દૂધીના માથાને પલવારમાં ધડથા અલગ કરી નાખનારની ધીરતા કરતાં અડે. પશુ પછી ચૂત બગલીને ભેતાં તેના મનમાં થયેલો જોડો વિપાદ અને પશ્ચાત્તાપ કટુલુ રસ જીભે કરે છે. આમ પશ્ચાત્તાપનો પહેલો પાઠ બગલી મરતાં મરતાં કૌશિકને આપતી બધ છે. થોડી સૂણીની પશુ આવી નરી નિમ્બુરતા સહેજે દયામય બ્રાહ્મણને ન શોભે એમ બતાવતી ‘મર્ચાદા લંબેલો ભણે મોટા સિંધુ’ એ ઉત્પ્રેક્ષા હારે સચોટ છે. અને યુનિના પગ ન્યારે શિક્ષા માટે સહેર લાણી વળે છે,

‘કપે પુરે ત્યારે
ધબ પ’ખિણીએ.’

એ ધબએને પક્ષીએનું સજ્જારોપણ કરવું રૂપક તો હારે ચોટકૂક છે. અને પછી, બીજે જ પગલે, પોત વિનાવાંઝે બાળેલી બગલીને ભેતાં તેના ‘મનમાં જે પશ્ચાત્તાપ ધામ છે તેનું’ વર્ણન પશુ હારે અસરકારક છે.

‘તપસ્વીનો કોપ
બન્નો છે કટુલુ.’

એ અતિશયોક્તિ,

‘કોપની કરાણ
છોટ કેમ વિશ્વા ?’

અને

‘પ્રભાતી ખાપણી
ફૂદિ પશ્ચાત્તો.’

એ બન્ને રૂપકો પૂરાં થયાઈ છે.

હવે આખ્યાનનો બીજો પ્રવેશ આવે છે. પશ્ચાત્તાપ-પૂત તપસ્વી શિક્ષા માટે પાસેના સહેરમાં ભય છે, અને એક ધરના આંગણમાં બઈ શિક્ષા માગે છે. બ્રાહ્મણી સતી તેને માટે વિદ્યા લાવી આપવા ધરમાં ભય છે, ત્યાં જ તેનો પતિ યાકવોપાદ્યો બહારથી આવે છે. કથારસની દૃષ્ટિએ તેનો આ સ્થળે પ્રવેશ ખરેખર નાટકીય—ફોર્ટિફિકેશન—અને કથાપ્રવાહ યોગ્ય રીતે લંગાવવામાં મદદરૂપ ધાય છે. બ્રાહ્મણી તો શિક્ષકને બૂલી પતિસેવામાં લાગી બધ છે. એની પતિસેવાનું વર્ણન હારે રસિક છે. કહેવાય છે કે અંગ્રેજી નવલકાર ચાલ્સર ડિકન્સ કહી ક્રિસ્ટિ રમ્યો ન હોતે, પણ પોતાના ‘પિકવિક પેપર્સ’ નામના હાસ્યરસભરપૂર પુસ્તકમાં એણે એ રમતનું બહુ સરસ વર્ણન કર્યું છે. આપણા આ આખ્યાનનાં કવિ સુ. જુગત-રામભાઈએ પશુ કથા ભત-અનુભવ વિના પશુ ફક્ત બે કડીમાં સતીની પતિસેવાનું રોચક, મર્ચાદાકૃત વર્ણન કર્યું છે. અહીં સોષવપૂણું આછો ઝુંગાર રસ ડોકિયું કરી બધ છે.

પેલા ભાઈસાહેબ તો આંગણમાં જીભે જીભા શિક્ષાની રાહ જુએ છે અને ધીમે ધીમે તેમનું માનસિક ઉત્પ્લુતામીન વધતું બધ છે. અહીં

‘પૂજે કોધી છે,
તેમાં પાછી ભૂખ,
તેમાં અનિવેક
ગૂહ્યહીનો લલચો.’

એ સાર અલંકાર, અને

‘પ્રગટવો અનળ,
તેમાં બની તેલ,
પ્રતિ પળ પળ
વિલંબની પહે.’

એ રૂપક ખૂબ ચોટકાર છે.

પોતે હસતી, પતિને હસાવતી, તેને ‘ભોભેણુ માતા’ બની પ્રેમે જમાડતી, પતિસેવા કરવામાં તલ્લીન બ્રાહ્મણીને પતિસેવા પૂરી થતાં વેત પેલો બ્યારણે જીભેલો ભૂખ્યો શિક્ષક યાદ આવે છે. ગિથારી આપવાની શિક્ષા હાથમાં લઈ, હાંધળીકેળી બહાર આવી ક્ષમાધાય-નાપૂર્વક તેને આપવા ભય છે ત્યાં તો કૌશિકનો ‘જન્મનો ને ભતે ઉઠેરેલા’ કોપ લાખી જીકવો લાગે છે. યુનિપર વિનયવિવેક બૂલી પોતાને ‘ચોર દાડો’ જીભે રાખવા બદલ સતીને ન કહેવા નવા સખેડો કહે છે :

‘ધિક તારી નીતિ,
ધિક તારી ચતિ,
ધિક ધિક પતિ,
અને પાતિનય’

પછી તો બાઈ યાની પશુ ભાનસ્થલા અતિથિને ઉપડો લે છે, જે યોગ્ય જ છે :

‘વૃષાધરો ગાય
આપ પ્રહુતાઈ,
તેરી ચારચાઈ
હાને અતિથિને ?’

અને પછી, દશા જ નપતપ વિના કેવળ એકનિષ્ઠ સ્વધર્મપાલનથી સર્વશા બનેલી સતી બોલે છે :

‘વડતી ગિયારી
ગલાકાને ગાળી
રખે પત્ની ગાળી
પીડા પતિસ્ત્રી.’

‘બળવન્ને, લાઈશા’બ, બગલીની જેમ અને ગાળી ન નાખતા નકર સારો ‘ભેળો ભેમણે’ ઘરભંડ ધરો, અહીં આછો હાસ્યરસ છે, કારણ કે પેલી બાઈ અને આપણે પણ બાણીએ છીએ કે બગલીને ગાળી શકનાર આ સિદ્ધ તપસ્વી સતીનો વાળ પણ વાંકો કરી શકે એમ નથી. એટલી રમકાસી પિત્તેસાલ ધરી બાપાને વિવશ-વનાર બાળકને, કરી બચાનો ડોળ કરી બાપા પડાવે તેવા આ જવાબ છે.

આ સ્થાને ચમત્કારનો ઉપયોગ પણ થયો છે. પણ આ તે ચમત્કાર કે તે પછી, કૌશિક માથાપને છોડી ચાલી નીકળ્યો છે એ વાત સતી અને ધર્મવ્યાધ પામી બળ છે એ ચમત્કારો કોઈ કૌશલ્ય બનતા નથી; કારણ કથારસને વધુ આસ્વાદ્ય બનાવી તેનું કામ પુરે ચાલ છે. ઊલટા આ ચમત્કારથી બહેવ પોતાની બગલી બાળવાના ચમત્કારની શક્તિની રોષા જુલી બળ છે,

‘લાખ તપ ફૂલ,
લાખ જપ ફૂલ,
એક આ અમૂલ
સાતિતલ પાસે!’

અને વધુ મોટા ચમત્કારો કરવાની સિદ્ધિ મેળવવાના મોહમાં ન પડતાં, ઘરે ભેસી માતાપિતાની સેવા કરવાનું ત્રત લે છે. સતીનો કપેકો એની સાન ટેકણે લાવે છે; સર્વશા સતી બાણી બળ છે કે તપસ્વી મહારાજ ઘરે આસહાય બેઠેલાં માથાપની સેવા કરવી મેલી, મોહનાં ઝાંઝામાં પાછળ દોકા છે. તેથી તે મહારાજને માથાપની સેવાના પ્રત્યક્ષ દષ્ટાન્ત દારા મોઢ આપવા સારુ જનકની મિલિલા નગરીમાં ધર્મવ્યાધને મળવા જવા સૂચવે છે. સતુષ્પને સ્વભાવ છે કે તે બાલમાનથી વસ્તુ કે વ્યક્તિની ધૂલવણી કરી ભેસે છે, અને ચીધરાની પોટલી ઢેબે આવતાં તેને વધુ ઢેબે ચડાવી ઉકરડા ભેગી કરે છે, પણ પોટલીના અંદર શું છે તે જ્ઞેવાની પરવા કરતો નથી—કે કદાચ એ ચીધરે વીટયું રતન પણ હોય. સતી આ બાણે છે તેથી તેને ખાસ ચેતવે છે કે મિલિલાના કસાર્ધવાડામાં માંસ-રાશિ રહેલો એકા માંસ વેચતા ધર્મવ્યાધને ભાળી તું આવો ભાગતો નહિ, પણ રૂપથી ખીખા વગર, છીડે પેસી બોઈસ ત્યારે તને ખવર પડશે કે એ વ્યાધરૂપે જેનું ચાત રતન, કેવો ચુખ ઊંચો ત્યાં મેકેમેકો સાંભળવાના કાન હોય તેને મોનમ્ ચ્વારવાનમ્ આપે છે.

સતી સાથેના પ્રસંગે નમ્ર બનેલો કૌશિક મિથિલાને કસાર્ધવાડે બળ છે—ખીતો, શરમાતો, ગસરાતો, અચકતો, કસાર્ધવાડાનું વણું ખીલતસ રસનો સચોટ નમૂનો છે. એ વાંચતાં આપણી નબર સામે કસાર્ધવાડો તાદશ ચાલ છે, ને બાણે કે નાકને ત્યાંની દુર્બંધિ પણ વસ્ત્રાય છે, અને ‘ખયોખય’ એ રવાનુકારી શબ્દ વાંચતાંવેત કાનમાં મસિ તોડવાનો—તુટવાનો અવાજ પણ સંભળાય છે! સુશાળવો વાયક કાં તો આ વણું છોડી આગળ ચાલે ને

નહિતર થૂંકતો થૂંકતો, મોં બગાડતો, કદાચ એકાદ ભિખારો ખાતો વાંચતો બળ.

‘કયાં આ બલ્લમુત, કયાં આ વ્યાધભૂમિ?’ અને ‘તિલક છે હાથ કંઈ તુલસીમાળ, કરે તો કરાળ, લોહિયાળા છરી’માં વિરોધ લારે અસરકારક છે.

‘નરદેહ હાથ
સાચી ચામુંડાય
નિચ પ્રતિ ખાપ
કોટિ કીન પશુ.’

એ કડી, મને લાગે છે, બિનજરૂરી હતી. કથાપ્રવાહમાં વચ્ચે કવિ પોતાનો માંસહાર પ્રત્યેનો અભાવ વ્યક્ત કરવા ભેસી બળ છે, અને કથારસપ્રવાહમાં ચોડા નહે છે. કસાર્ધવાડાનું ખીલતસ વણું જ માંસહાર તરફ અભાવ ઉત્પન્ન કરવા પૂરતું છે.

‘ગાય છે ભગન,
લકત મુકત મન,
છરીનાં છંદને
તાલ પૂરી પૂરી.’

એ કડી હળવો હાસ્યરસ આપે છે.

શાંતિ-અસિમાન જેનું દુર્ભર (મઈહાડ) હોય છે તેનો અચ્છો ખ્યાલ કવિએ બે જ લીટીમાં આપ્યો છે. ધડીબર તો શાંતિસંસ્થાના સિખરનિવાસી વિપ્ર કૌશિકને નીચીમાં નીચી તળેટીના વાસી વ્યાધને શરણે થવાની, ‘કાનડિસેન’ કરવાની ધ્રુષ્ટા થતી નથી. શું રાત્રી લોજ ગાંગા તેલીની સાથું પણ જુએ ? પણ આખરે ‘જાતી કરી વજ્ર, ગાળી ભતિયવ’ કૌશિક વ્યાધ પાસે બળ છે. મહામાનનીય બહેવને પોતાને મળવા આવેલો બાણી, વ્યાધ તો સંકેતે ધાંધો થાય છે ને માંસભરી ત્રાજુડી પડતી મેલી, ભોમે થઈ, રક્તભરી છરી-સોતા હાથ ભેડે છે. આ ક્રિયા આદરયુક્ત જનાં હાસ્ય પ્રેરે છે. આદર સાથે સંકાર કરતા વ્યાધ મોંમાં તુંકારો, સુરત ગિલ્દામાં વ્યાધક અંતે વિશિષ્ટ એવા ખીલ પુરુષ એકધ્યયનનો સારો અને સ્થાને ઉપયોગ થયો ગતાવે છે. અને બ્યારે વિપ્ર ભતિયો તેને વંદન કરવા બળ છે ત્યારે તો બિચારો વ્યાધ લોહિ પડી બળ છે. બ્યારે કૌશિક ટૂંકમાં પોતાના આવવાનું કારણ, પોતાનું ‘મિશન’ બતાવે છે, ત્યારે તો વ્યાધની વાણી અને વર્તનમાં સત્યજ્ઞાન અને નિર્ભેજ નમ્રતાનો મેળ સધાય છે.

‘ભેલ આ બાલમુ
અવળાં વચન
જૂમિનાં એરણુ
પર્વતે તે ચરે ?

‘દુ’ મોટો બાલમુ
વેદ-પરાયણ
વ્યાધ હં અભાવ
પાપે પેટ લાડુ.’

પણ પછી એક જ કડીમાં રાજામનો અગાધ મહિમા વ્યાધ સમભવે છે.

‘જાણ્યું એક નામ
રસિયોગો રામ
રટી આઠે ભમ
વ્યાધ ગળ્યો વ્રષપિ.’

આ વ્યાધ પણ વાદ્યમીથિના વારસ જ છે ને ? પણ વિનોભાણ
કહે છે તેમ ‘સેધા વ્યક્તિની, ભક્તિ સમાજની’ અને ‘એક હી
સાધે સળ સધે, સળ સાધે ઈક ભવ’ એ કબીરે કહેલું તથ્ય સમજાવવા
વ્યાધ કૌશિકને પોતાને ધરે તેડી ભય છે, અને ત્યાં તેને એક ખાટલી
પર બેસાડી પોતે, પેલી સતીની જેમ બીજું ‘જીવું’ બૂલી રાતભર
માન્યાપની સેવામાં લાગી ભય છે—તેમનો પશો બોલ ઝીલતો
આત્મા થાય ન થાય ત્યાં અસલ કરતો. સેવા-કાર્ય પૂરું થયે અતિથિ
અને યજમાન ધર્માલાપ આદરે છે. વ્યાધ રામનામ સત, બાજી
બધું અસત એમ કહે છે, ત્યારે કૌશિક સારી દલીલ કરે છે :
‘નામ અને દ્રવ્ય એક જ થોડાં છે ? સિંહ નામ લેતાં શું સિંહની
ખીક લાગે છે? તો રામનામ લેતાં રામ કયાંથી મળે?’ પણ
સાદી સમજબુવાણે કસાઈ ટૂંકમાં કહે છે, ‘ઘટ ઘટ રમતો રામ
રામ શબ્દમાં પણ વ્યાપેલ છે, એ કયાં નથી?’ અને પછી કહે
છે, ‘રામ સર્વત્ર છે તેથી જનસેવા એ જ રામસેવા. પણ જનસેવા
કરવી તો ઠોની કરવી ને ઠોની ન કરવી? માતા-પિતાની સેવામાં
જનસમાજ આપાની સેવા આપી ભય છે, અને

‘જ્ઞાન ગોતવાને
શીઠ જરૂં રાને ?
આપને ને માને
સેવા એ જ જ્ઞાન.’

કૌશિકની માન્યાપની સેવા માટેની, અર્ધજનશ્રુતિ હવે પૂણ્યજનશ્રુતિ
બને છે. તેને પૂણ્ય જ્ઞાન અને જ્ઞાન થાય છે કે જે માતાપિતાને
પોતે મુક્તિનાં દાર બાંધનાર માન્યાં હતાં તે જ માતાપિતા, તેમની
સેવા એ જ મુક્તિનાં દાર ઉઘાડનાર છે. હવે તે પોતાની જૂલ
સમજે છે :

‘સર્વ વરણન
સર્ણી રાખ્યો મન
હાય દરશને
હાર્યા નહિ ચક્ષુ.’

અને ,

‘જોવાને સવિતા
રાત્રિ પાસે ગયો.’

જોવાને માટે કબીરે ગાયેલું :

‘પાની બિય મીન પિયાસી
મોઢે સુનિ સુનિ આવત હાંસી’

જાળ સુધી કરેલી માન્યાપની ઉપેક્ષાથી પાપથી, પસ્તાવાના વિપુલ
અરણ્યામાં ફળછી મારી, મુક્ત થઈ કૌશિક ધરે ભય છે અને
ધર્મવ્યાધની જેમ માન્યાપની સેવામાં લીન થાય છે.

કથા અઢી પૂરી થાય છે. અને હવે કવિ આપણી સમક્ષ આવે છે.
કથાકારે અસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે કે મહાભારતનો ધર્મવ્યાધ મહાકાવ્યની
પડિત છે, પણ તેમણે પોતે એને અજાણ્ય, અજ્ઞાન કસાઈ ચીતર્યો
છે. કથાના આ લાગમાં હેતુલક્ષિતાનાં દર્શન થાય છે. ગાંધીવિચાર-

સેવી મુ. શ્રી જીગતરાગભાઈ આર્યોદયના કામમાં લાગેલા છે:—
અત્યો કાણુ કાણુ ? અજ્ઞાન અરુપદ્યો, અને અજ્ઞાનજો નેમને
દિનક્રમે થતા વેદાભ્યાર સાંભળવાનો મળુ અધિકાર નથી. પણ
કથાકારને એ સ્થિતિ માન્ય નથી, તેઓ કહે છે, એ યુગ દવે
ગયો. તેઓ કહે છે :

‘અધિકારવીન
બધાં લીનવીન
હતાં ધર્મલીન
મોટા અધિકારી?’
‘કાણુ તેનો થાપે
કાણુ વા ઉઘાયે
ધર્મને પ્રતાપે
પ્રાપ્ત અધિકાર?’

સ્વધર્મપાલન જ સાચો અધિકાર આપે છે—એ પાલન કરનાર
નાનું હોય કે મોટું, પણ એ મોટું જ છે, અને તેથી

‘વિપ્ર સમરથ
વેદ-તપ-રત
થયો કૃતાંરથ
જોવાની કૃપાથી.’

ગાંધીજીએ પ્રબોધેલી સ્વદેશી ભાવનાની લીનક માતાપિતાની સેવાનો
મહિમા વર્ણવતી આ સુંદર નાનકડી કથા કવિ પોતાની સદ્ગત
માતાને સમર્પી કથાનો અંત પણ સુચોગ્ય લાવે છે.

નંદવરલાલ મ. ધ્રુવ

૧૫ બાલશિક્ષણનો કૃવાથ’ભ

બાલગ્રેમની મહાન શોધને પરિણામે ‘શુદ્ધ નિર્બેજ કથાઓનો જ
સંભવ રહેલો છે. આ શોધ જેમ જેમ આગળ વધશે તેમ તેમ
માનવ બાળક માટે અસત્ય, અસંયમ, દંભ, કપટ વગેરે વિકારો
અસંભવિત થશે; અને તે બાળકો મોટાં થતાં તેમનું જીવન સર્વોદયને
રસ્તે જ વહેતું થશે... ઉપર વર્ણવેલી શોધને પરિપક્વ થતાં એક
યુગ લાગે કે અનેક યુગ શોધ થઈ ચૂકી છે, બીજા વધારે ચૂક્યું છે.
થયાકાળે આપો (ઉપર વર્ણવ્યો તેવો) પરિપાક આવતો અટકાવી
શકે તે હવે કોઈના હાથની વાત રહી નથી.’ સુશીલા તેજપૂજ
પ્રકાશી રહ્યો છે. મંગલપ્રભાત થશે જ તેવી સંપૂર્ણ આસ્થા બાલ-
ગ્રેમ વિશે અસ્તાવનામાં પ્રગટ કરીને આ અંશનો આરંભ કર્યો છે.
અને એ પ્રકાશ ફેલાવવાનો પુરુષાર્થ તેમણે આ પુસ્તક દ્વારા કર્યો
છે. તેમના આ સત્યાઈલચ્છાં પ્રજનમર્થાનો જે પ્રાપ્ત થયું છે તેને
માટે ભાવિસમાજ તેમનો ઉત્પત્ત રહેશે.

પૂર્વ છુનિયાદી ‘બાલવાકી’નો સર્વ સંગ્રહ તૈયાર કરવાની ગણતરીએ
લખેલું આ પુસ્તક ઘણું બધું છે. એ નઈ તાલીમની પાયાની વાતો
પ્રગટ કરનારો ગ્રંથ પણ છે અને મોન્ટેસોરીની, વિચારધારાને
આત્મસંતોષ કરવાની શક્તિ લઈનેય આવે છે. બાલશિક્ષકા અને
માતાપોતાને જ નહિ પણ વિદ્યલગ્નનુંય ધ્યાન દેરવાનેય તેમાં સામગ્રી
આપી છે. ગ્રીણી વિગતો છે—સાધનો, પ્રવૃત્તિઓ, ઇલાદિની
અને શાસ્ત્રની પણ લેખાશુદ્ધી સમજી આપવાની મહેનત કરી છે.

બાળમનને ઝોળખવાને સહાય છે. બાળકેળવણીના પ્રયોગ બાળ આરોગ્ય, બાળકેળવણીના આચારો બધાને વિશે લખ્યું છે. શું કાંઈ રહ્યું હશે તેમ પ્રશ્ન થાય તેટલું વધુ સમાવણું છે. અને જ્યાં જેને સંદર્ભિત કહેવાય તેવા નથી. કારણ ઉદેશ સમજી ખીલવવાનો છે. બાલશિક્ષણની દૃષ્ટિ આપવાનો છે. કાંઈ વિચાર સમજવાને માર્ગદર્શક સાહિત્ય પૂરું પાડવાની કલ્પના નથી. વળી સમજી આપવી છે માટે કેવળ બાલશિક્ષણના વિચારમાં રહેલી ખૂબીઓ કે શક્તિઓનું વર્ણન કે વિશ્લેષણથી નથી અટકવું. સહિયારી આપવા છે. ‘આવું તો આપણે કરી રહ્યોએ’ એવા વિદ્યાસ જન્માવવા છે. આ ઉદ્દેશના માપદંડથી આ પુસ્તકને મૂલવીએ તો સચોટપણે પાર ભીરે તેવું છે. બીજી બિંદુની જેમણે સૌને ગંધિમાળા કે આશ્રમવાળા કે નહિ આશ્રમવાળા બધાને સહિયારી આપવાનું જ ક્યું છે તેમની કલ્પના તે તો બાલ-શિક્ષણના વહાણનો ક્યાદલ જ મેળવી આપે ને ?

મોન્ટેસોરીના શુદ્ધરત પર પડેલા વિશેષ પ્રભાવ જીજ્ઞાસુઓએ ઝોળખ્યો છે, ઝીલ્યો છે, અને તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનું ચૂક્યા નથી. ‘ગિજ્ઞાસુઓને મોન્ટેસોરી વિચારધારા ગળે ભીતરી ગઈ. બાલજીવન અને બાલમાનસની બધું કે તેમને ચાવી જડી ગઈ. (જડી કૂચી ને ઉઘાડ્યું તાણું, ક્યું ભો મંડળમાં અજવાળું. દિલમાં દિવેલ કદા—ચણકાડ) તેમણે બાલમંદિરમાં મોન્ટેસોરીના શૈલીમાં શિક્ષણ સાધવાનો પ્રયોગ કર્યો અને તેનાં ચત્ક્રાકારિક પરિણામો ભેળે તેઓની શ્રદ્ધા ખૂબ દઢ બની ગઈ... આ રીતે શુદ્ધરતમાં મોન્ટેસોરી પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ છે. કદાચ કુરોપના દેશમાં તેનો પ્રચાર હશે તેના કદતાં પણ શુદ્ધરતમાં તેનો પ્રચાર અને તેને માટેની શ્રદ્ધા વધારે પ્રચાલમાં બેઠામાં આવે છે.’ જીજ્ઞાસુઓએ મોન્ટેસોરી પદ્ધતિની ચર્ચાતા આગાદ પકડાયેલી છે. તેમને નવું કરવાનો આવેશ નથી, કે મોહ નથી. સ્વસ્થ પગલે જ્યાં નિશાનને આગવાને જ મથવું છે માટે જ મેક્સ મોન્ટેસોરીને બેસીર સમજી લીધાં છે અને સુંદર રીતે વધાવ્યાં છે ‘માતા પિતાઓ અને શિક્ષક શિક્ષિકાઓ ! હા. મોન્ટેસોરીએ આપણી મિલાનની આંખ ખોલી નહોતી ત્યાં સુધી આપણે અજ્ઞાનમાં બાળકો સાથે ગમે તેમ વચલાં તે આવ્યું હોત અને તે માટે આપણે પરમેશ્વરી કૃપા માંગી શકત. પરંતુ ડૉ. મો. ના અવતાર પછી તેવી કૃપા માંગવા આપણે હકદાર રહ્યાં નથી. આપણા બાળ ઉછેરમાં અને બાળ કેળવણીમાં આ નવાં નિશાનને પ્રકાશ આપવાનો આપણે પવિત્ર ધર્મ થઈ પડે છે.’

અને જીજ્ઞાસુઓએ પોતાનો ધર્મ બળવવા આ પુસ્તક દ્વારા આગળ વધે છે. એમણે બાલશિક્ષણના સૂચને પહેલાંના પછી તેના પ્રકાશને આત્મસાત કરી જીવનરસ પ્રમદાવધાનું કામ કરવા સજ્જા છે. તેમણે બાલઉદ્યોગ, કામકાં અને ગીતા તેમજ વાતચિત્ત વિશે જે આગવું રજૂ કર્યું છે તે બધું ધારણમાં કહ્યું તેવા સ્વસ્થ સમાજને પોતાના રાષ્ટ્રીને ખીલવું છે. મોન્ટેસોરીની શિસ્તની સમજણમાં કીક લાડાણ છે. શિસ્તને એક ખંડમાં કે શાળામાં સિદ્ધ કરવાની વાત નથી સમજતાં એને ‘એ તો સ્વસ્થ જીવનની પ્રવાહી છે’ એમ રજૂ કરે છે. એમની દૃષ્ટિએ સ્વાભાવિક રીતે રક્ષા ક્ષય પેટળ આપે એમ જ આર્તરિક સતોષ અને સ્વાતંત્ર્યની આત્મનિયમન કરનાર બાળક, વર્તે તો તેને શિસ્તમય વર્તન ગણવું હોય તો ગણે પરંતુ એનાથી છુટી રીતે

વર્તવાનું બાળકને મારે સહજ જ છૂટી ગયું છે. આ બાલમંદિરના વાતાવરણ માટેનાં લેખો આદર્શ મોન્ટેસોરીની શાળાઓમાં સિદ્ધ થયેલા ભેળે ધકાય તેમ છે.

પરંતુ જીજ્ઞાસુઓએ સ્વસ્થ જીવનના મૂળમાં ભય છે. જીજ્ઞાસુઓએ શિસ્ત અંગેની ચર્ચા જ કરી નથી. કારણ એમને તો ખાતરી છે કે એ બાળકોને સમજી લઈયું તો તેમના વિદ્યાર્થીઓ સાથે રેકા કરવાને પુષ્કળ અવકાશ છે. ‘એ બાળકોને તેમની સ્વાભાવિકતાની આર્તરિક ભૂજ સતોષવાને એક અવકાશ આપી દઈએ તો તે ખાલી જ બીડે.’ એમણે મોન્ટેસોરીની સમજણને એક ચકાસે છે ઉદ્યોગોના, જીવન સાથેના સંબંધો નહીં તાલીમનો. બાલ શિક્ષણમાં એમને સહજ સૂચકી વાત છે ‘કામકાં’. આજના કામચોરીના યુગમાં એ વિશે ચર્ચા થાય, ગેરસમજણ ફેલાવાય, તે સ્વાભાવિક લાગે છે. પણ સ્વસ્થ માનવસમાજ માટે એ એટલું બધાક અને તાકાતવર સાધન બની શકે કે તે વિચારથી જ સમાજ ઘડાતે રહેશે અને જીજ્ઞાસુઓએ તેમની અજ્ઞાતા બાલશિક્ષણની ભેટ ‘કામકાં’થી ઝોળખાતા હશે.

રમત અને કામની ચર્ચા મેક્સ મોન્ટેસોરીએ સુંદર કરી છે. બાળકને બન આવે ભેદ નથી તેમ તેમણે સમજાવ્યું છે. જીજ્ઞાસુઓએ આ વિચારને વધુ અવગત કરાવવા સહેલું પ્રવૃત્તિનાં સાધનો પૂરાં પાડવાનો વિચાર આપે છે. ‘બાલકોમાં ઉદ્યોગ હોય ?’ એવું સાતમા પ્રકરણનું મથાળું છે. ‘હા, બહાર હોય’. એવા સ્વસ્થ જવાબ તરત જ આપ્યો છે. બાળકો જે હોડી હોડીને, ચાલીને મોટાનાં કામોમાં મદદ કરવા આવે છે તે વિશે બાળકો હશે છે, ‘આને ઉદ્યોગ કહેયું ? રમત કહેયું ? આનંદ અને ગંભીર મેળવવાની દૃષ્ટિએ બાળકને માટે તે રમતજવાબ છે. પણ મોટાનાં કામોમાં બાળકોને તે નાનો સરખો પણ ઉપયોગી કાળો છે તેથી શિક્ષણની પરિકાષામાં તે પ્રવૃત્તિઓને ઉદ્યોગ નામ આપવું જરૂર. પણ અર્થસય થશે નહિ.’ આમ કહી પછી બાળઉદ્યોગની ચર્ચા સ્પષ્ટ કરી છે. ‘પણ તેનું સાતત્ય કેટલો વખત ચાલી શકે તેનો વિવેક વધ પરત્વે કરવો પડશે. આ વિવેક શિક્ષિકાએ કે મોટાંએ કરવાનો હશે તો બૂલ થવાનો ફર છે, સારું બાળકને પોતાને જ વિવેક કરી લેવા રહે. એટલે કે બાળક પોતાની મરજીથી કામમાં ભળે અને પોતાની મરજીથી કામ કરે એવી સ્થિતિ રાખવી ભેળેએ.’

આવી બાળકોની કદર કરીને ઉદ્યોગ મેક્સવાનું લખ્યું હોવા છતાં બાલશિક્ષણ શાસ્ત્રીએ જીજ્ઞાસુઓએ બાળઉદ્યોગ અંગેના વિચારો વિશે ટીકા કરે છે ત્યારે તેમણે બધા જે કામની સૂચના વાતાવરણમાં વધાવેલા છે તેનો પકડો પાડે છે.

પરંતુ જીજ્ઞાસુઓએ તે નહીં તાલીમના ઉદ્યોગના વિચારને પાયા-મંથી ખીલવવામાં પોતાનું સમગ્ર શિક્ષકપણું કામે લગાડ્યું છે તેથી જ તે એવું અશ્વત્થ તેમને લાગ્યું છે. ‘શિક્ષિકા ઉદ્યોગ કરે બાળકો મદદ કરે’ સાતમા પ્રકરણનો આ ગીતો વિશાળ આખોષ અર્ધો રજૂ કરવાની લાલચ થાય તેમ છે. ‘બાળકોના ઉદ્યોગોમાં સ્વાભાવિક સ્થિતિ તો એ જ હોઈ ચકે કે મોટાંએ ઉદ્યોગ કરતાં હોય, અને બાળકો તેમની મદદમાં રહીને મદદમાં નાનાં કામો કરતાં હોય. આપણાં ઘરોમાં અને ખેતરોમાં અને ઉદ્યોગ-શાળાઓમાં એમ જ ચાલવું હોય છે... આપણે તે બાળકોને કામે

વળગાડી કાઢીએ છીએ અને પછી પોતે નિરીક્ષણ કરતાં રહીએ છીએ, અને બૃહસ્પતિ સુધારતાં રહીએ છીએ... જેઓ બીજીની માત્ર ચોક્કસ જ કર છે અને ભંત હાથ હાલવાતા નથી, તેમનો આવા જ (દોષો કાઢવાનો) મિલન થઈ નય છે. પછી તે શિક્ષક હોય કે નિરીક્ષક હોય કે કારખાનાનો મુકામગ દોષ. મુકામગપણુ સામાને નાસજનક છે અને સાથે પોતાને પણ હીન બનાવે છે. બાલવાડી કે ભ્યાં કુમળાં બાળકોની સાથે કામ લેવાનું છે ત્યાં તો માણું મુકામગ વાતાવરણ ન જ આવવા જેવું નોંધીએ. ત્યાં તો શિક્ષકો સારા સારા ઉલોગો કરતી હોય અને બાળકો હોંસથી તેના કામમાં નાની નાની મદદ કરતાં હોય એમ જ થતું નોંધીએ. આ વિદ્યાન કેવળ પૂર્વે છુનિયાદી સેનને લાગુ પાડીને ન બાંધીએ. એને સમગ્ર શિક્ષણનો અંગૂઠા કાર્યક્રમ બનાવીએ તો નઈ તાલીમનો હાઈ સ્પષ્ટ થઈ નય તેમ છે. શિક્ષણ જગતમાં અચોટ રહેલી ઉદ્યોગ, શિક્ષણ, અનુબંધ, અમ, કલોહ, ઉત્પાદન, કાર્યાલય સમાજઉપયોગી ઉત્પાદક શ્રમ વગેરે બધી વાતોની સમાપ્તિ આવી શકે તેમ છે.

મહત્ત્વા ગાંધી સત્યના પ્રયોગો કરતા કરતા નવા યુગના ઉદ્ગ્રાસ થઈ ગયા. માનવ સમાજની નબર જાયા શિખરે પહેંચાડી દીધી. ગાંધી માનવી સમાજ રચના માટેના શિક્ષણની વાત તે ગાંધીજીની નઈ તાલીમ. એ નઈ તાલીમને ચોક્કસ વાત આપવાની તાકાત બાલવાડી પુસ્તકના આ પ્રકરણમાં પૂર્ણકળાએ જીવનરામભાઈએ ખીલવી છે.

આમ આ ઉલોગ અંગેની ચર્ચા એ કેવળ ઉદ્યોગની, નઈ તાલીમની કે બાળઉદ્યોગની નથી રહી, એ તો શિક્ષણના સમગ્ર વિચારને ચોક્કસ શક્તિ પ્રદાન કરવાને રજૂ થઈ છે. આથી તો તેમાં શિક્ષણની મૂલગામી વાતો તેમાં પ્રગટ થઈ છે. સમજણપૂર્વક તે વાતોને અપનાવનાર શિક્ષક જ નહિ ભ્રમતમાનવ બનવાને આવકાત કેળવી શકશે તેથી વિદ્યાસ તેમાંથી પ્રગટે છે.

સમગ્ર પુસ્તકની શૈલીનોય ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. માળાપો બાળકો સાથે કહેવું વર્તન કરે છે તે વિશે તેમણે ટીકા નથી કરી. નથી તેની સફરી કરી. પરંતુ માળાપોને તેમની ચર્ચા સાથે ઉપનયન થઈ છે તે સમજવવા મળ્યા છે. આચરકૃત્યર આવાની ડેમ, બચ્ચનો, કોહણ, છત્રન એ બધા વિશે નિરતિ વાતો કરી છે, પતિ-પત્નીના વ્યવહારમાં આવતા ક્ષેષી વિશે નાજુકતાથી વાત કરી છે, નોકર ચાકર સાથેના સંબંધ, જાત નીચના બેઠા બધાવને રચનાકર્મક રીતે વાળવાનો જીવનરામભાઈનો પ્રયત્ન તેમની Persuasiveness—આકર્ષકતા વિનંતિ—નો સુકર નમ્મો છે. એમાં ઉલ્લેખ કહે છે ‘હુ ધાતુ છું કે આપણે આપણા મિલનના ગમે તેટલા શુભામ હોઈએ, પરંતુ પોતાનાં બાળકો તેના અનુકરણથી બચે અને ઉમદામાં ઉમદા રસાવાળ કેળવે એમ આપણે જરૂર ઇચ્છીએ. આપણે એમ પણ જરૂર ઇચ્છીએ કે મનુષ્ય સમાજ પણ એકબીજાના પ્રત્યે કહેવું, તોછાકાંડનું, અપમાનનું, અન્યાયનું વર્તન દાખવે તેનાં કરતાં એકબીજા સાથે સિમ્તા, ઉદારતા અને માનનું વર્તન રાખતો ધાય. છતાં આપણા નજીબ જણતા મિલનનેના અવિશેષની મોજ માણવા ખાતર’ આવેશની મોજ માણવી એમ શબ્દો વાપરોને એક પ્રેમજ હાથ જ ફેરવો છે. અને છતાં એ કરીએ છીએ તે વિશે નારાજગી તો વ્યક્ત કરે જ છે. આગળ

નોંધીએ. ‘આપણે આપણાં પાનાનાં બાળકોના કવચાવગાં બાંધે માનવ સમાજના કવચાવગાં ફેટવી બંધી વિકૃતિ ચાલીએ છીએ? એવા ચિત્રવિચિત્ર મિલનનો રંગ માણવાનું ઠાંડી આપણે પોતાની પ્રિય સંતતિને તેનાથી બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે.’ મિલન ખરાબ, છુટ, અનિયંત્રી નથી કન્ટા. ચિત્રવિચિત્ર અને તે દર કરવા પ્રયત્ન કરવો ઘટે. આ છે જીવનરામભાઈની પદતિ અને રિશમોરે છે છેલ્લું વાક્ય, ‘સમજીએ તો તે પ્રયત્નમાં પણ ચોક્કસ નથી.’

જીવનરામભાઈ છવે કે છવે વાઢ થઈને વેલો વિસ્થાવવાને જ, એમની શૈલીની બીજી વિનંતિ પ્રગટ ધાય છે મિજીભાઈએ ગીતોની જે પસંદગી કહેલી તેની ચર્ચામાં, ‘મધાણું કહ્યું’ છે ‘કુદાવ્યો’

‘હેઠિ મીઠો મીઠો લાગે રે
મને લાવે રે’

‘સ્વ, મિજીભાઈના બાલમંદિરમાં મે’ અનેકવાર આ ગીત ગવાતું સંભળ્યું હતું. તે ગાતાં બાળકો ડસી હમીને ગાંડા ગાંડા થતાં ભ્યાં છે. બીજી શિક્ષક પણ મિજીભાઈ જેવા બાલ શિક્ષકોના શિરોમચ્છિ મળી ગયો હોય અને ગાતાં ગાતાં અસિનય કરવા લાગે, પછી પૂછતું જ શું? બાળકો પણ તેનું અનુકરણ કરતાં થઈ નય જ, આમ હાસ્યરસથી ભીને ગાંડા કરતું છતાં આપણે કમ્પ્લેસ કરતું નોંધીએ કે આ એક કુશલ્ય છે, અને બાલશિક્ષણ જેવા પવિત્ર કામમાં તેનું સ્થાન ન હોઈ શકે.

જીવનરામભાઈ કથારેય સામા તે પડે જ નહિ. વાંધો લે જ નહિ, અકલ્પવતું તેમને કાવે નહિ, તેનું તેમને માટે કહેવાય છે. અર્થાં તેમણે સંધી ગય હોલી છે. પણ તેમની રીતે જ, બાળશિક્ષકોના શિરોમચ્છિ એમ કહેવાને ચૂકતા નથી, પણ આપણે તો તેને કુશલ્ય તરીકે જ ગણીએ ને?

આતું બીજાં—દારનું ગીત, દાદાની મુછનું ગીત, ગીતો વિશે વિવેચન તેમણે કહ્યું છે. ‘રે લૂલિયો હાલો હાલારમાં’ એ વિશે પણ દરિ સાક કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

‘બાલવાડીનાં બાળકોના કુદરતી વિકાસમાં કંઈક મદદગર થવાના ઉદ્દેશથી આપણે બાલવાડી ચલાવીએ છીએ, તેમને બે હાડી હાસ્ય રસે ચલાવવા ખાતર કુસંસ્કારી થતું ઠીક ગણાશે નહિ.’ એમને લાગ્યું તો નાચી જ, સમજવતું જ છે. માટે પૂરો સમતોલ અને સંપૂર્ણ તાકાતથી નિષેધ કરવામાં સ્પષ્ટ રહ્યા છે.

બે નવી બાલવાતમિો તેમણે સજી છે. તેમાં મૈરે ગોવિંદને ફરી આપી. ‘મૈર મામાની ફરી’—બાને, બાપુને, લાઈને અને બળ્લી-બહેનને બતાવી વહેમીને ખાઈશ. હું હોવાથી થોડો હું કે બગડી થોડો હું કે સ્વાહી કડુ?

‘મૈર મામાની ફરી’ એ એક પકકર રૂપે રજૂ કરી છે. ‘સો ટચની...બાલવાતમિો સબંનાર કોઈ સાહિત્યકાર આપણને મળ્યો નથી એ આપણું દુર્લાભ્ય છે.’ એવું કહીને જીવનરામભાઈએ આહવાન આપ્યું છે. એમણે તો આ માનવીય સમાજને શોભતો નમ્મો તેવાર કરી આપ્યો જ છે પણ એને પાશોમાં પહેલી યુગી જ ગણી છે.

અને છેલ્લી નોંધીએ નમ્રતા.

પૂર્વ છુનિયાદી બાલવાદી પદ્ધતિનો આખો ખરડો તૈયાર કર્યો છે છતાં 'આ તો એક પ્રકારની પૂર્વ છુનિયાદી પદ્ધતિ વિચારી કાઢી છે...અમે કેટલાંક બાલશિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓએ ઉપરની બાલ-માનસની યોધની અસર નીચે તે સાથે પૂબ્ય ગાંધી બાપુના છુનિયાદી શિક્ષણના વિચારોની યેરછા નીચે, કાર્ય કર્યું' તેના અનુભવગાંધી...અને તે દારા આ મહાન ગાંધને પરિપક્વ કરવામાં પેતાનો અવધ કાળો આપો એ જ પ્રાર્થના !'

જ્યાં માનસશાસ્ત્રી મંડીને કુલ વ્યવહારોની વાત વિચારી છે, જેમાં નવાં અભિગમો ઉધાધ્યાં છે, જેમાં નઈ તાલીમની દલોગતી ભૂમિકાનું ઘડતર કર્યું છે તેને વિશે કશા આવેગ વગર સમાધાન વ્યક્ત કર્યું છે. 'આલો, આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો આપણને પૂર્વ છુનિયાદી શિક્ષણની વાત મળી રહેશે' એ ભાવે લખ્યું છે.

જુગતરામભાઈને હાથે બાલશિક્ષણ સહજ જ રીતે આવી ચેંટ્યું. કાંતવાતું, વણવાતું કે ગ્રામસેવાનું કામ કરવાનું 'આપણું' તેમ જ. કવિ તો ખરા જ, એ તો એમનો અતઃસ્થગનો વિષય. ગાંધી-જીવન, આશમજીવન એ તો એમના આરાધ્ય દેવો સમા. સદાઈ તો તેમની દીકરી નેટલી તેમને વહાલી. બાલવાદી તેમની ગહેન. અને આશ્રમ તો તેમનો સગો ભાઈ. બાલશિક્ષણ એ કોઈ જુદા વિભાગ કે અલગ પ્રકૃતિ તરીકે ખીલવવાનું તેમને સૂઝે જ નહિ. એને પણ આશ્રમનું અવિભાજ્ય અંગ જ બનાવી કાઢ્યું. 'બાલવાદી'ના કામને આશ્રમના અંગરૂપે ખીલવી દેવાનો પ્રયત્ન એટલે જ આ 'બાલવાદી'નો ગ્રંથ. આ જ તો મૂળ વાત છે, કે નથી તેમને બે સમગ્ર ગ્રંથો લખવાનું ચોગ્ય લાગ્યું. 'આશ્રમી કેળવણી અથવા આત્મચર્યાના' અને 'બાલવાદી' આ તેમના પોતાનાં ભાઈ અને ગહેનનાં ગીતો ગાતાં તેઓ થાકે જ શાનાં ?

કહેવાય છે જુગતરામભાઈએ કુટુંબ જ ન કર્યું. જુહાલા મિત્રે આ સફાઈ તેમની દીકરી, આશ્રમ તેમનો ભાઈ અને બાલવાદી એમની મા જણી ગહેન એવો તો લખેાં ભર્યો સંસાર કર્યો છે. એ એમના પરિવારમાં નાચવા, કૂદવા, એલવા મળ્યું તે ધન્ય જ થયા પણ ને કોઈ એમની આ કુટુંબશીલાને સમજીને માણી ચકરી તે સૌ પાવન જ થશે. કારણ આ એક નમિનો પરિવાર છે.

નૈયાતિલાઈ દેવાઈ

૧૬ મંજરીનાં મૂળિયાં

હું કોઈ કવિ નથી. ભાષ્યકાર આચાર્યને ચરણે પણ બેસી નથી. પણ બાળપણથી ગીતા ઉપર પ્રેમ ધરાવતો આવ્યો છું. પિતાની શુન્દરી ગયા ત્યારે હું નવ વર્ષનો બાળક હતો...એમની પૂજનમંજુપાત્રો હું સાલિક બની બેઠો. તેમાંના દેવાને કેટલાંક વર્ષ પૂછ અર્ચ્યાં છેવટે છોડ્યા. પણ તેમાં એક ગીતાનો શુટકો હતો તે મને વળગી રહ્યો...

માતા અલણ હતી. પણ કેાણ બાળે કેમ, તેને ગીતા ઉપર અલૌકિક લાડિન હતી. ગીતા વાંચવા ખાનર એ શુન્દરાતી બારાખડી શીખી હતી...જનમાં સોને સોના મનમાં કંપેલાં દુઃખ લેવ જાતે તેને પણ પોતાના હતાં ગીતા વાંચે તેમ નય તે દુઃખે છાતીમાંથી જીભરામાં અને આંખમાંથી ટપ્પી ઓતાજીને નવકાવનાં. એ પવિત્ર દશમી મારો ગીતાપ્રેમ સારી પેઠે સંચિયો છે.

વે-વ-૩૫

હું જુવાનીના જીભરામાં પેસતો હતો એવામાં મને એક તરુણ સદ્યુ મળ્યો. એના ક્રાંતિમાન ચહેરામાં તેની નાનકડી દાદી વૈરાગ્યની અદ્ભુત છટા પાથરી હતી. મેણે એટલી નાની ઉંમરમાં મહારાષ્ટ્રના જહાલ પંથના પુરુષસિંહનાં લોકપ્રેમ સંપાદન કર્યાં હતાં. જે હિમાલયના પર્વતોમાં ગમણ કરીને તાલે તાલે નીચે જીતરી આવ્યો હતો. એના મુખમાંથી ગીતાની અને દેશભક્તિની વાતો તાણવાણા રૂપે વણાઈને નીકળ્યા કરતી. એ પોતાના હાથમાં પોતાના એક હસ્તલિખિત ગ્રંથનું 'પોટલું' લઈને ફરતા અને સોને તેની વાત કહેતાં યાકતા નહિ. વિલક મહારાજ તે અરસામાં તાબજ મંડાવેનાં ૭ વર્ષ પૂરા કરીને આવ્યા હતા અને તેમને ગીતારહસ્યનો મહાન ગ્રંથ મરાઠીમાં તાબે જ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. આ નૌજવાન સ્વામીએ તેનું શુન્દરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું હતું. દરમિયાન શુન્દરાતીમાં ખીજું એક ભાષાંતર થયું અને તે પ્રસિદ્ધ પણ થયું. તેથી આ તરુણ સ્વામીનો પ્રથમ એમની પોટલીમાં જ રહ્યો અને નજીકના મિત્રોમાં જ વંચાયો. પણ મારા ઉપર એ પોટલીએ જાડી ઠાપ કરી. જે બધાં પાનાં વાંચીને હું 'ગીતાનું' રહસ્ય સમજી ગયો એમ નહિ, પણ મેં 'ગીતાનો એક જન્મ ઉપાસક કેવો દુષ્ક પ્રયત્ન' દેખ્યો. સ્વામી આનંદે મારા જીવન ઉપર જહા મોટા ઉપકારો કર્યાં છે, પણ તેમને એટલી મારી ગીતાભક્તિને મળેલું 'પોષણ' એ સૌથી મોટો ઉપકાર માનું છું.

૧૯૩૨ની લડત વખતે વિસાપુર જેલમાં બે વર્ષ રહેલો તે દરમિયાન શરૂઆત કરી હતી. ગીતાના ત્રણ અધ્યાયો સુધી પહેંચી હતો. પછી વળી યાકયો. વર્ષો સુધી યાક કેમે કર્યાં જીતરે જ નહિ. ૧૯૪૨માં વળી જેલ મળી. કલમ લઈ લઈને બેઠે મરું. આત્મા પ્રસન્ન થાય એવી લીટીઓ જીતરે જ નહિ. એવામાં પૂ. ગાંધીજીએ ૨૧ દિવસના ઉપવાસ આદેશ્યાં. તેથી પ્રેરણાને મેં પણ ૧૪ ઉપવાસ કર્યાં. એ દિવસોની આનંદમય શાંતિમાં ગીતા માતાને પાછી મંજરી કૂટવા મંડી. ભગવાનના અનુમહધી બાર અધ્યાય સુધી પહેંચ્યો.

...આ ગીતમંજરીઓ અતિ ગીણી છે. તેની મહેક પણ જરા નેટલી જ છે. ગીતાના શબ્દોનું ચિત્તન કરું છું ત્યારે કઈ કઈ નવા ભાવો તેમાંથી કૂટતા લાગે છે.

ગીતાગીતમંજરીમાં ૨૧-૧-૧૯૪૪

જી. દવે

૧૭ ગીતાગીતમંજરી વિશે

હું 'ગીતાને આત્માનો શબ્દકોશ ગણું છું'. 'મંજરી' પૂરી વાંચી નથી ચકયો પણ મારી આંખ તો બરેબર દેસરી ગયો છું. રચના અને ગમી છે. મહેનત લેવાયેલી તરી આવે છે. અધ્યાયોમાંથી જે તેમને લાગ્યું છે એ પોતાની ઢબે લાઈ જુગતરામે ગાણું છે. 'મંજરી'ની પ્રસ્તાવનાઓ, પછીનો શબ્દકોશ અને નીતિભોષ કે લનાલક્ષિતોમમાંથી ચૂરી કાઢેલા પ્રાસંગિક કથનાઓ અને ગીતાના પ્રાસંગિક મ્લેકો જગ્યાસીને મદદરૂપ થાય એમ છે.

અગ્રાસી એટલું પણ યાદ રાખે કે લાઈ જુગતરામ, ગીતાને જેની નાણી છે તેની અનલમાં મૂકનારા છે, ને તેમણે મગતી દૂધની ગળખે ધારામાંથી પાન કરનારા શાંતમાંના એક છે. એટલે

'મંજરી'ને સૂધયા પ્રજ્ઞનાર એ તેને ગીતાને જાનુસરવું જનાસખન કર્યું આપરવું હોય અથવા એવા કર્યોને સાડુ પુણિ મેળવવી હોય તો જ 'મંજરી'ને અડે.

જે જાણનાથી—ગદાવ્યજેશ્વર ૨૭-૫-૩૫

આંધીજી

૧૮ મંજરીનો પમરાટ

પુનિત ઉપા કરા રાગ, સંભળાવું સુહાગ,
તોય કેમ નહિ કેમ તાત! ભગે નહીં?
તને માતાના હાથ મધુર લાગે નહીં?
મારા માતાશા હાથ મધુર લાગે નહીં?

આ છે જીવતરામભાઈની 'ગીતા ગીત મંજરી'નું એક સ્ફુર્તિય. જીવતરામભાઈને શરૂઆત મહદઅંશે આંધીવાદી રચનાત્મક કાર્યકર તરીકે જાણાયે. કેળવણીકારો એમને નઈ તાલીમના પ્રયોગકાર તરીકે પણ જાણખતા હશે. પણ જીવતરામભાઈ તો કવિ છે એની આજની પેઢીને લાગે જ ખબર હશે.

ટૂંકી પોતડી, બેઠું પહેરણુ, ઘાટ વગરની ટાપી ને મોઢા પર ભારા નેટલી મૂંઠા. આહું રૂપ પ્રથમવાર જોનારને તો એમની છાતીમાં એક રૂના ગાલા જેવું મુલાયમ હૈયું ધમકવું હશે અને એ અવનવા લાવાને ઝીંકી કવિતામાં કંડારવું હશે એવું માન્યામાં જ ન આવે. ન સનાય અને છતાં એ હોય એવું નામ વિસ્મય. આવ્યા એક વિસ્મયપુરુષ તે જીવતરામભાઈ.

એ કાંઈ ધધાદારી કવિ નથી. એટલે કવિચાહીમાં આપણને એમનું નામ ન જડે. પણ જે ક્ષેત્રોમાં સામાન્ય કવિની ગત ન પડેએ એવાં ક્ષેત્રોમાં કવિતા કરવાની હામ જીવતરામભાઈએ ભાડી છે. એ ક્ષેત્ર તે અધ્યાત્મ. ભાવને ભંગિ આપથી એ તો કવિને માટે સુલભકામ. પણ તત્ત્વને કવિતાની કમનીયતામાં ઉતારવું એ કેવળ કવિ-કર્મ નહિ; ઋષિર્કર્મ કહેલાય.

આણું ઋષિ-કર્મ જીવતરામભાઈએ કહ્યું છે. એક ઇશોપનિષદને શરૂઆતી કવિતારૂપે અવતારીને. અને ખીજું 'ગીતાના આશ્રય પર મંજરીઓનો પમરાટ પ્રસારાવીને.

આ લેખનો ઉદ્દેશ એમની એ 'ગીતા ગીત મંજરી' નો આસ્વાદ કરાવવાનો છે.

જેને વીસમી સદીના સર્વતોલક ધર્મ પુરુષ મહાત્મા ગાંધીજીના 'જે મોલ' ખબ્યા હોય એને અન્ય કયાં પ્રમાણની આવશ્યકતા હોય ખરી? ખુદ યાપુએ લખ્યું છે: 'હું' ગીતાને આત્માનો શબ્દકોશ ગણું છું..... ('મંજરી'ની) રચના અને ગમી છે. મહેનત લેવાયેલી તરી આવે છે..... લાઈ જીવતરામ ગીતાને જેવી બાણી છે તેવી અસલમાં મુકનાર છે, ને તેમાંથી મળતી દૂધની અખંડ-ધારામાંથી પાન કરનારા થોડામાંના એક છે.'

આ છે પ્રમાણનું પ્રમાણ!

'મંજરી'નાં મુખિયાં કવિએ જ પુલ્લાં કરી આપણને બતાવી આપ્યાં છે: કવિ કહે છે:

'હું' જાઈ કવિ નથી... માતા અલણ હતી.... તેને ગીતા પર અલોકિક લાકિત હતી. ગીતા વાંચવા ખાતર બારાખડી શીખી

હતી. ગીતા વાંચે (આંસુ) આંખમાંથી ટપટપ ગીતાજીને નવધાવનાં. એ પવિત દશરથી મારા ગીતા ગ્રેમ ચારી મંડે કવિયાએ છે,

આ ઉપરાંત સ્વામી આનંદ, કાકાસાહેબ, વિનોબા અને ગાંધીજીનાં જીવન અને તેમનાં ગીતાભાષ્યોની સાથે રાત્રીપગ્ગર 'મંદ્રા શ્રેયભા-કાંકની' જીવનચર્યા... આ બધાં છે. કવિની મંજરીનાં મુખિયાં પણ કવિની આમદૃષ્ટિથી પર મંજરીનો મોર લાવવાનું નિર્માન બન્યા પરમ લાગવત સંગીતશાસ્ત્રી પંડિત ખર. ગાંધીજીનાં ગીતા, સત્યાગ્રહ આદિ લખાણો પર નવાં પંદા લખવા એમનું આ નાના કવિને લલકાર્યો. હવે જુઓ કવિ છું કહે છે?

'કલમ લઈ લઈને હેઠે મૂકું. આત્મા પ્રસન્ન થાય એવી કીટીઓ ભીતરે જ નહિ.' પણ બાપુના ૨૧ ઉપવાસે કવિને પણ ૧૪ ઉપવાસની ટ્રેરણા કરી એટલે 'એ દિવસોની આનંદમય શાન્તિમાં ગીતા માતાને પાછી મંજરી કૃતવા મંડી.'

'આ ગીત મંજરીઓ અતિ ઝીણી છે. તેની મહેંક પણ જરા નેટલી જ છે... માડું' કવિતા-અરણ્ય ક્ષીણ... જીવન-અરણ્ય પણ મંદ... પછી ગીત મંજરીઓ ભરેમાં કેમ કરીને ફૂટે?'

આ નમ્રતા સાગરે જીવનનાં ખડિયામાં કલમ ઝમેળાવે-ઝમેળાવે મહેંકાવેલી મંજરીઓના પમરાટથી આપણે પણ હવે દિલને તર-બતર કરીએ.

દાણેન્દ્રિય જરા તીવ્ર રાખજો. કારણ; વાયરો હળથો છે; સુગંધ મક્કમ છે.

'અત્યેક ગીતમંજરી ગીતાજીના કાંઈને કાંઈ શ્લોકની ધડલીમાંથી ફૂટેલી છે.' એ કવિવચનનું પ્રારંભમાં સ્મરણ કરી લઈએ.

જુઓ આ ઉધાડ:

કયાં છે કુરુક્ષેત્ર? કયાં છે ધર્મક્ષેત્ર?

કપામાં કુરુક્ષેત્ર વસે—

આ ધર્મક્ષેત્ર હવે વિલસે.

(મંજરી-૧)

અજુનનાં ગાત્રોને છેડી નાખતા શોકને કવિએ આસ ગાયો છે:

સર્વને આવે શોક હવે,

સંય કૃષ્ણ હવે શોકનાશ;

સંય એ જ્ઞાની બારી છે. બધી ધનિદ્રોને તાવનારો શોકને સંતાપ ન પ્રગટે ત્યા સુધી અનનજીત જ્ઞાન ન લાધે. આ વાત કવિએ આંધ મૂકી છે:

સંયના જેણે શોભ ન બળ્યા, વેડ્યા નહિ શોક-નાશ;

કૃષ્ણપ્રસાદનો સ્વાદ છું તેને-જેની ન જણી પિપાસા?

(મંજરી-૪)

મોહદશાને લઈ શોકમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા અજુનને ઉપહાસ કરતાં ઉપાલંભમાં ભગવાન કહે છે:

શરને બસ એક શોક: ધર્મલોપ અશુભ્ય.

ફળ પ્રાપ્તિમાં દસાયેલી અજુનની કામનાને ડેસ મારતા કેશવ કહે છે:

ફળ ગણુંત પામરા, સ્તુતુ ગણુંત કાપરા,
(મંજરી-૬)

ગીતાનું જ્ઞાન એટલે જીવનકળા. કવિ કહે છે :
સર્વ કળામાં શ્રેષ્ઠ કળા આ, જીવનકળા અનેરી;
(મંજરી-૮)

મોઠમૂઠ થયેલી અજુનને પાનો યાગવતા દેઝીપુત કહે છે :
પીરનો મહારસ જીવનમુદ્ધ;
કાચરો ખાનપાન-રસ-મુદ્ધ
ખાઈ ખાઈ કહી દાતા કામી, મળે નહિ તો કુદ્ધ.
(મંજરી-૧૪)

પુષ્પિતભાષા વાપરી કોરી શાસ્ત્રચર્ચા કરતા શુદ્ધ પંડિતોને-કંપ-
કારતા કવિ કહે છે :

આપ વહે ને આપ ન જુએ,
બહુ ધુમ ને અલ્પ પ્રકાશ,
મંત્ર ભણ્યો પણ મંત્ર ક્યો નહિ,
બૂઝ્યો પંડિત પુષ્પિત ભાષા
(મંજરી-૧૬)

યશશય જમવાને બદલે એકલપેટો થઈ બહુ જ તફકારી જનારને
ગીતાએ સ્તેન-ગોર કહ્યો છે.

રે આપે રળાએ આપે જમીએ, રે બખ્યાને નવ મોતરીએ,
રે પેટભરા તો તો ઠરીએ.
(મંજરી-૨૧)

યત્ન એટલે પરાપકાર - સેવા. યત્નશૂન્ય જીવન થાય ત્યારે ઘર્ષણ
ભળે. ત્યારે આ જીવન ચરખો સરખો કરતો રહે તે માટે કવિએ
કહ્યું છે :

ઘર્ષારાટ ઘર્ષણના થાલે, યત્ન લેણ કદ ઉલોકો
ખડા હતું ત્યા સંવાઈ માયા, શત્રુ થયો ભવ ચરખો.
(મંજરી-૨૩)

આખજામ એવા ભગવાન પણ સતત કર્મરત કેમ રહે છે?
યત્નકરને ફરવું રીખવા જ તો!

સૂરજ શું કહી સમય ચલ્યો? શું સમુદર ચલ્યો જીવાળ?
મોટો જવ ખેટાઈ કરશે, પ્રલય થશે તત્કાળ.
(મંજરી-૨૫)

મદ્ મદ્ ખાજરતિ એન્દ.
તદ્ તદ્ એવ જ્વરે લગ્ના. ।

રાત્રી, મોગી, સંત અને ભક્તના બાહ્યવસ્ત્રાથી ભોળા લોકો
ભોળાવાય છે. એટલે એની ખરી ઓળખ કવિ જામ કરાવે છે. ।

જ્ઞાનનો દૂગળો જ્ઞાની જાનો, દોષ લાલે વિદ્વાન રે?
કર્મનો દૂગળો યોગી જાનો, ભેસી ઘરે લાલે પ્યાન રે?
સેવાનો દૂગળો સંત જ જાનો, વરે લાલે જઈ રાન રે?
પ્રેમનો દૂગળો ભક્ત જાનો, રટે લાલે ભગવાન રે?
(મંજરી-૨૯)

યુગે યુગે અનાચારને નિરૂપવા અને સંતોના રક્ષણાર્થે અવતરતા
ભગવાનના કાલને કવિની કવિતાએ કેવું કમનીયરૂપ આપ્યું છે?

વર્ષે વર્ષે મેઘવૃષ્ટિને
યુગે યુગે અવતાર, અજુન!
ચૃષ્ટિ નવપલ્લવતા ધરશે, હૃદયો અત-સંચાર.
(મંજરી-૩૩)

નહિ જાનેન સદ્ગુણ પવિત્રમ્ કહ વિષ્ણુને
જીવન સાગરને તરવા જ્ઞાન જેવી બીજ તરી (નોક) નથી.
સરિતા બે તીર શરી,
નાવિક શું બધ કરી?
ગીતાની જ્ઞાન-તરી, સબ્બ સદા ચારે.
(મંજરી-૩૭)

જ્ઞાનનો ચરમ સાર સમતા;
પૂણું એ વિકસિત જ્ઞાનવતા.
સમશી આત્મા સમમાં ભરું, વરસે અણુસમતાં
અકળ ખાલ બે પ્રગટ જુઓ તો, વિસ્તારે સમતા.
(મંજરી-૪૦)

સ્થિર ચિત્તની કવિની ઉપમાં ક્વી રમણીય છે?
નિર્વાત ધરમાં દોષો ટમ ટમ ટમકે,
(મંજરી-૪૨)

કલ્યાણમર્મો જતિ કરતા જીવનો અધવચ્ચે અંતકાળ આવી બધ
તો શું એની દશા? અંતો બ્રહ્મતતો બ્રહ્મ? ના, ના, ભગવાનનું
અભય વચન છે :

નહિ કલ્યાણ કૃત કશ્ચિદ્
દુર્ગમિય તાત ગચ્છતિ ।

આ વાત કવિની કવિતામાં બરાબર નીતરી છે!
રે શાકી હેંટ પાડ્યું.....એક પ'ખેરું
રે ગગન સર્પથી ખરિયું.....રે પ'ખેરું
× ×
એક વાદળી પડી અટૂલી...રે વાદળી
એ એ ચાલી દળ છૂટી...રે વાદળી
વિલુકી પામી નાશ...રે વાદળી
નહિ ફરી આવવાની આશ...રે વાદળી.
× ×

એક પ'ખાણીનો ત્રહાટ.....રે પ્રાણસખા
એક વાદળીનો વિલયાટ.....રે પ્રાણસખા
હું વીણી વીણી સંભાળું....રે પ્રાણસખા
તે પુણ્યે સૃષ્ટિ પાણું...રે પ્રાણસખા
(મંજરી-૪૩)

મંજરી-૪૪ અણુગુણ એ સાદી પદ્મચના નથી પણ એક પૂરી
કવિતા છે.

અણુગુણ અમે બધાં રે, સૌમાં સાંધાયું તું એક સૂતર;
અણુવટ રહેો સદા રે, અમારું અંતર-ગાંધણ સૂતર.
× ×
દિનરજની ને રજીન સંધ્યા,
પાવન વર્ષા, પુલકત વસંતા!
નરે સોહન મુલમ મુનંદા!
પુણ્યે પાપ દેહાશની ભગમુક્તામાં ચાલતા છંદોને જવાપા :

‘મંજરી’ને સુધવા ઇચ્છનાર એ તેને ગીતાને અનુસરવું આનાસકત કર્મ આપરવું હોય અથવા એવા કર્મને સારુ મુદ્ધિ મેળવવી હોય તો જ ‘મંજરી’ને અડે.

શ્રે બાલભાષી—મહાનવેશ્વર ૨૭-૫-૪૫

ગાંધીજી

૧૮ મંજરીનો પમરાટ

પુનિત ઉપા કેરા રાગ, સંભળાવું સુહાગ,
તોય કેમ નહિ કેમ તાત! બજે નહીં ?
તને માતાના હાથ મધુર લાગે નહીં ?
મારા માતાશા હાથ મધુર લાગે નહીં ?

આ છે જીવતરામભાઈની ‘ગીતા ગીત મંજરી’નું એક સ્ફુલ્લિગ. જીવતરામભાઈને જીવરાત મહદ્દયથી ગાંધીવાદી રચનાત્મક કાર્યકર તરીકે ઓળખે, જેવણીકારે એમને નાઈ તાલીમના પ્રયોગક્ષર તરીકે પણ ઓળખતા હશે. પણ જીવતરામભાઈ તો કવિ છે એની આજની પેઢીને લાગે જ ખબર હશે.

ટુંકે પેતલી, બહે પહેરણુ, ઘાટ વગરની ટોપી ને મોઢા પર ભારા જેટલી મૂંઠા. આટું રૂપ પ્રથમવાર ભોળારને તો એમની છાતીમાં એક રૂના મોલા ભેળું મુલાયમ હેઠું ધગકતું હશે અને એ અવનવા ભાવોને ઝીલી કવિતામાં ઇંકારવું હશે એટું આત્મામાં જ ન આવે. ન સનાય અને છતાં એ હોય એટું નામ વિસ્મય. આવા એક વિસ્મયપુરુષ તે જીવતરામભાઈ.

એ કાંઈ ધંધાદારી કવિ નથી. એટલે કવિ-શાહીમાં આપણને એમનું નામ ન જડે. પણ જે ક્ષેત્રોમાં સામાન્ય કવિની ગત ન પહેંચે એવાં ક્ષેત્રોમાં કવિતા કરવાની હામ જીવતરામભાઈએ લીધી છે. એ ક્ષેત્ર તે અધ્યાત્મ. ભાવને ભંગિ આપવી એ તો કવિને શાટે સુલભકામ. પણ તત્ત્વને કવિતાની કમનીયતામાં ઉતારવું એ કેવળ કવિ-કર્મ નહિ; ક્ષમિકર્મ હશેવાય.

આવું ક્ષમિકર્મ જીવતરામભાઈએ ક્યું છે. એક ઈશીપનિષદને જીવરાતી કવિતારૂપે અવતારીને. અને બીજું ગીતાના આશ્રકળ. પર મંજરીએનો પમરાટ પ્રસારાવીને.

આ ભેખનો ઉદ્દેશ એમની એ ‘ગીતા ગીત મંજરી’ નો આસ્વાદ કરાવવાનો છે.

જેને વીસમી સદીના સર્વતોભાજ ધર્મ યુરૂપ મહાત્મા ગાંધીજીના ‘બે બોલ’ મળ્યા હોય એને અન્ય ક્યાં પ્રમાણની આવશ્યકતા હોય ખરી! પ્રુદ બાણ્યે લખ્યું છે: ‘હું ગીતાને આત્માનો શબ્દકાશ ગણું છું..... (‘મંજરી’ની) રચના મને ગમી છે. મહેનત લેવાયેલી તરી આવે છે..... બાઈ જીવતરામ ગીતાને જેવી ભાણી છે તેવી અમલમાં મૂકનારા છે, ને તેમાંથી મળતી દૂધની અખંડ-ધારામાંથી પાન કરનારા થોડામાંના એક છે.’

આ છે પ્રમાણનું પ્રમાણ!

‘મંજરી’નાં મુળિયાં કવિએ જ પુલ્લાં કરી આપણને ગતાવી આપ્યાં છે: કવિ કહે છે:

‘હું’ કાંઈ કવિ નથી... માતા અલણુ હતી.... તેને ગીતા પર અસૌકારિક લાગત હતી, ગીતા વાંચવા ખાતર બારાખડી શીખી

હતી. ગીતા વચ્ચે (આંસુ) આંખમાંથી ટપકી ગીતાજીને નવડાવનાં, એ પવિત્ર દૃશ્યથી મારો ગીતા પ્રેમ સારી પેઠે સીંચાયો છે.

આ ઉપરાંત સ્વામી આનંદ, કાઠાસાર્થેળ, વિનેશ્યા અને ગાંધીજીનાં જીવન અને તંત્રમાં ગીતાભાષીની સાથે રાનીપરજ ડાકા મોમલા-કાકાની જીવનચર્યા... આ બધાં છે. કવિની મંજરીનાં મુળિયાં પણ કવિની આશ્રૂપણા પર મંજરીનાં મોર લાવવાનું નિમિત્ત બન્યા પરમ ભાગવત સંગીતશાસ્ત્રી પંડિત ખરે. ગાંધીજીનાં ગીતા, સત્યાગ્રહ આદિ લખાણો પર નવાં પંદો લખવા એમણે આ નાના કવિને લલકાર્યાં. હવે જુઓ કવિ શું કહે છે?

‘કલમ લઈ લઈને હેઠે મૂકું. આત્મા પ્રસન્ન થાય એવી લીટીઓ જીતરે જ નહિ.’ પણ બાપુનાં ૨૧ ઉપવાસે કવિને પણ ૧૪ ઉપવાસની પ્રેરણા કરી એટલે ‘આ દિવસોની આનંદમય શાન્તિમાં ગીતા માતાને પાછી મંજરી કૂટવા મંડી.’

‘આ ગીત મંજરીઓ અતિ ઝોણી છે. તેની મહેકે પણ બરા જેટલી જ છે... સાંતું કવિતા-ગરજું ક્ષીણ... જીવનગરજું પણ મંદ... પછી ગીત મંજરીઓ ભેરમાં કેમ કરીને કૂટે?’

આ નમ્રતા સાગરે જીવનનાં પાડિયામાં કલમ ગ્રમોળા-ગ્રમોળા મહેકાવેલી મંજરીઓના પમરાટથી આપણે પણ હવે દિલને તરખતર કરીએ.

ધ્રાણ્યન્દ્રિય બરા તીવ્ર રાખળે. કારણ; વાયવે ઢળવે છે; સુગંધ સ્પ્રમ છે.

‘પ્રભેદ ગીતમંજરી ગીતાજીના કાંઈને કાંઈ મ્લોહીતી ઘડલીમાંથી કૂટેલી છે.’ એ કવિવચનનું પ્રારંભમાં રમરણ કરી લઈએ.

જુઓ આ ઉપાસ :

ક્યાં છે કુરુક્ષેત્ર ? ક્યાં છે ધર્મક્ષેત્ર ?

કાયામાં કુરુક્ષેત્ર વસે—

આ ધર્મક્ષેત્ર હરેલે વિલસે.

(મંજરી-૧)

અજીનનાં ગાંત્રોને છોકા નાખતા શોકને કવિએ આસ ગાયો છે :

સર્વને આવે શોક હજે,

સગ કૃષ્ણ હજે શોકનારા;

સંશય એ ગાનની બારી છે. બધી ઇન્દ્રિયોને તાવનારે શોકને સંતાપ ન પ્રગટે ત્યા સુધી અનન્યત્ત જ્ઞાન ન લાવે. આ વાત કવિએ આમ મૂકી છે :

સંશયનાં બેજો ક્ષોભ ન બચ્યા, વેક્યા નહિ શોકમત્સા;

કૃષ્ણપ્રસાદનો સ્વાદ શું તેને-જેની ન બળી પિપાસા ?

(મંજરી-૪)

મોહદશાને લઈ શોકના ગરકાવ થઈ ગયેલા અજીનને ઉપહાસ કરતાં ઉપાલંભમાં લગવત કહે છે :

શરતે ખસ એક શોક : ધર્મલોપ અનુભવેગ.

કળ પ્રાર્તિમાં ફસાયેલી અજીનની કામનાને ટેસ મારતા કેશ કહે છે :

ફળ ગણું ત પામરા, મૃત્યુ ગણું ત કાપરા,
(મંજરી-૬)

ગીતાનું જ્ઞાન એટલે જીવનકળા, કવિ કહે છે :
સર્વ કળામાં શ્રેષ્ઠ કળા આ, જીવનકળા અનેરી;

(મંજરી-૮)

મેઠમૂઠ થયેલી અહુર્નતે પાને ચાડાવતા દેવકીપુત્ર કહે છે :

વીરનો મહારસ જીવનમુદ્ધ;
કાયરો ખાનપાન-રસ-મુદ્ધ

ખાડે આજ કહી ધાતા કામી, મળે નહિ તો કુદ્ધ,

(મંજરી-૧૪)

પુષ્પિતભાષા વાપરી કોટ્ટી શાસ્ત્રચર્ચા કરતા શુદ્ધ પંડિતોને-કપ-કારતા કવિ કહે છે :

આપ વહે ને આપ ન બૂઝે,
બહુ ધૂસ ને અપ પ્રકાશ,
મંત્ર ભવ્યો પણ મંત્ર મંત્ર દર્શ્યો નહિ,
બૂદ્ધ્યો પંડિત પુષ્પિત ભાષા

(મંજરી-૧૬)

યશશેષ જન્મવાને બદલે એકલપેટો થઈ બહુ જ તકડાવી જનારને ગીતાએ સતેન-ગોર કહ્યો છે.

રે આપે રળાએ આપે જન્મીએ, રે બૂખ્યાને નવ નોતરીએ,
રે પેટભરા તો તો કરીએ.

(મંજરી-૨૨)

યત્ન એટલે પૂરેપકાર - સેવા. યશસ્વ્ય જીવન ધ્યાય ત્યારે ધર્મજી બને, ત્યારે આ જીવન ચરખો સરખો ફરતો રહે તે માટે કવિએ કહ્યું છે :

ધર્મરાટ ધર્મજીના બાલે, યત્ન જીજી કર હલકે
બ્રહ્મ હવું ત્યા સંવાઈ માયા, શત્રુ થયો ભવ ચરખો.

(મંજરી-૨૩)

આનંદશમ એવા ભગવાન ખણી સતત કર્મરત કેમ રહે છે?
યત્નક્રમે ફરતું રાખવા જ તો!

સૂરજ શુ કહી સમય ચળ્યો? શું સમુદર ચળ્યો જીવણ?
મોઢો જવ પેટાઈ ફરશે, પ્રભય થશે તત્કાળ.

(મંજરી-૨૫)

વદ્ વદ્ ભાવરતિ શ્રેષ્ઠ:

તદ્ વદ્ યવ હવરે જના: ।

સાની, ચોળી, સંત અને લોકના બાલ્યવૃક્ષથી લોળા લોકો ભોગવાય છે. એટલે એની ખરી ઓળખ કવિ આમ કરાવે છે :

જાનને દૂનયો જાની જાનો, હોય લાયે નિકાન રે?
કર્મનો દૂનયો ચોળી જાનો, ભેસી ધરે લાયે ધ્યાન રે?
સેવાનો દૂનયો સંત જ જાનો, વસે ભલે જઈ રાન રે?
પ્રેમનો દૂનયો લોક જાનો, રટે ભલે ભગવાન રે?

(મંજરી-૨૮)

યુગે યુગે આનાચારને નિવારવા અને સતોના રક્ષણાર્થે અવતરતા ભગવાનના કોસને કવિની કવિતાએ કેવું કસનીયરૂપ આપ્યું છે?

વર્ષે વર્ષે મેઘહૃદિને

યુગે યુગે અવતાર, અહુર્ન!

મણિ નવપલ્લવતા ધરણે, હૃદયે સત-સંચાર.

(મંજરી-૩૩)

મહિ જાનેન વદન્ત પવિત્રમ્ હ્રદ વિષતે

જીવન સાગરને તરવા જ્ઞાન જેવી બીજી તરી (નોકી) નથી.

સંસ્થિતો એ તીર ભરી,

નાવિક શું બળ્ય કરી?

ગીતાની જ્ઞાન-તરી, સબજ સદા આરે,

(મંજરી-૩૭)

જ્ઞાનનો ચરમ સાર સમતા;

પૂર્ણ જો વિદિસિત માનવતા.

સમથી આત્મા સમમા બંધુ, વચ્ચે અણુસમતાં

અક્ષણ બ્રહ્મ બે પ્રગટ જીયો તો, વિરતારે સમતા.

(મંજરી-૪૦)

સ્થિર ચિત્તાની કવિની ઉપમાં કેવી રમણીય છે!

નિર્વાત ધરમાં દીવે ટમ ટમ ટમકે,

(મંજરી-૪૨)

કલ્યાણમાર્ગે અતિ કરતા જીવનો અધવચ્ચે અંતકાળ આવી નયમ તો શું એની દશા? અતો બ્રહ્મ-તતો બ્રહ્મ? ના, ના. ભગવાનનું અલભ્ય વચન છે :

મહિ કલ્યાણ કૃત કચિન્દ્
કુન્તિન્દ્ તત ગચ્છતિ ।

આ વાત કવિની કવિતામાં બરાબર નીતરી છે

રે યાકા હેટે પાડિયું.....એક પંખેડું

રે ગગન માર્ગથી ખરિડું.....રે પંખેડું

×

એક વાદળી પડી અટૂલી...રે-વાદળી

ઝો ઝો ચાલી દળ છૂટી...રે વાદળી

વિહુડી પામી નાશ...રે વાદળી

નહિ ફરી આવવાની આશા...રે વાદળી.

×

એક પંખણીનો તકડાટ.....રે પ્રાણુસખા

એક વાદળીનો વિલપાટ.....રે પ્રાણુસખા

હું વીણી વીણી સંભાળું.....રે પ્રાણુસખા

તે પુણ્યે સુદિ પાળું...રે પ્રાણુસખા

(મંજરી-૪૩)

મંજરી-૪૪ મણિગણુ એ સાદી પદરચના નથી પણ એક પૂરી કવિતા છે.

મણિગણુ અમે જ્યાં રે, સૌમાં સાંધણું તું એક સત્તર;

અણુતટ રહો સદા રે, અમારું અંતર-ગાંધણું સત્તર.

×

દિનરજની ને રંગીન સંધ્યા,

પાવન વર્ષા, પુલકત વસંતા

સૂરે મોહત સુભલ સુનંદા!

પુણ્યે પાપ દેશવની બચણામાં રાખતા જીવને જગ્યા :

લીળે પુણે મૃત્યુ લોકે વિગ્નિત

યસો કાધા દાનો દીધાં, દીક વધારું પૂર્ય રે;
પુણ વેચી બે ભોજ ખરીદા, આખર જીવન સન્ન રે.

(મંજરી-૪૭)

આરતીના ચડાવા, બાધા, આખડી, નૈવેધ્ય, અન્નદ્રવ્ય ભરનારાઓને
શી ગમ કે ભગવાન તો ભાવના બુધ્ધા છે. ભગવાનને શું કહે છે?

પર, પુણ્ય, કળ, આતું પાણી
પ્રેમ સહિત પ્રેમીજન અર્પિત,
આરાગ્ય હું અમૃત બાણી.

(મંજરી-૮૪)

માતા હાથ લેવા ઉપાતા રાગ, બાપના પ્રતાપ લેવો રવિને તાપ,
હિંમતગિરિરાજ !

સાગરરાજની નમ્રતા, ગંગા જમનાની ઉદારતા આ બાંધી શું
ભગવાનની ભાષા નથી ? પણ એને આપણે ક્યાં વાંચતાં શીખીએ
છીએ ?

પુનિત ઉવા કેરા રાગ, સંભળાવું સુહાગ
તોયે કેમ નહિ કેમ તાત ! બંને નહીં ?
તને માતાના હાથ મધુર લાગે નહીં ?
મારા માતા શા હાથ મધુર લાગે નહિ.

(મંજરી-૪૬)

પેલા લોકીભતાં આવે છે ને ?

મારી સામ્રાજ્યે કહ્યું કોઈમાં દોષો મેલ્ય.

મેં સૂર્ય સોડમાં દોષો મેલ્ય...

આતું મનુષ્યના જીવનનું પણ છે. કર્મ, સ્વધર્મ, યજ્ઞ, ભક્તિ, યોગ,
હૃદિ, જ્ઞાન ઈત્યાદિના વરતા અર્થ સમજી જીવનને આપણે કેવાં
ક્યાં કરી મૂકીએ છીએ ?

કર્મ કહું તો ધાય કમાવા રાખ્ય કાર્તિ સુત વિત,
તાત ! હું સમજવું શી રીત ? છુદિની રચના જીજ્ઞ વિપરીત

કર્મ એ નિયત સ્વધર્મ વિહિત;

તાત ! હું સમજવું શી રીત ?

(મંજરી-૬૦)

ગીતાના મર્મને પ્રગટ કરતી 'બે જરી' નાટિકા માટે કવિએ
લગેલી મંજરીઓ તો યુગરતમાં દીક દીક લાણીતી છે.

અનુસાર જીવનનું નવનીત,
અગસ્ત્ય નહિ મળશે, નહિ મળશે.
જે મયમે તેને મળશે, મળશે,
અગસ્ત્ય નહિ મળશે, નહિ મળશે.

(મંજરી-૬૧)

મંદા નાશી રે, વડાવાં નવ કરશે કોઈ સંગ

મંદા પાપગી રે, મેમ, પાડશે ના પરસંગ.

(મંજરી-૬૨)

માન મા માન કહી મોરો,

દો માનગી ! માન ખા મન ઘણી મોરો,

(મંજરી-૬૨)

આ અમૃતનાં લારિયાં સરોવરો રે

એના ઝીલવાન વીરલા કોઠ રે

—સરસ્વીર સુરસરો રે. (મંજરી-૬૮)

આ તો બધાં રંગ-અટકાં, રસ-શાળ બગવે હોય તો ગીતા
ગીતમંજરીનું જ સાક્ષત આસ્વાદન કરવું રહ્યું.

ગાંધિજી સાવલ

૧૯ જીવંત કલાકારની સૌન્દર્ય આરાધના

યુગપુરુષ ગાંધીજીએ પોતાના આગવા તપશ્ચી રાષ્ટ્રમાં અનેક તપસ્વી
ઓને પોતાના તરફ આકર્ષ્યા. આવા અસંખ્ય રાષ્ટ્રવીરોમાંના
એક તે જીવંતરાષ્ટ્રકાકા. એમના પ્રશંસકો, શિષ્યો અને યુવાન
સાથીઓ એમને 'જી. કાકા'ના અને હવે 'જી. દાદા'ના હુલામણા
નામે સંબોધે છે.

આ જી. કાકાએ દક્ષિણ યુગરાતના સુરત જિલ્લાના બારડોલી-
વાસીકના આદિવાસી વિસ્તારને શ્રી સૂતીલાઈ તથા મીમનસાઈ
સાથે કાર્યક્ષેત્ર બનાવ્યું, આ કર્મચોખીએ એ વિસ્તારની સેવા કરતાં
કરતાં એ વિસ્તારના રૂપાંતરના કેન્દ્ર તરીકે વેડકીમાં આશ્રમની
સ્થાપના કરી. જે આજે 'સ્વરાજ આશ્રમ' તરીકે અને કાળાં
પાંખડાંવાળા વિવિધ સંસ્થાઓના વિશાળ વડેલા બનીને કમીરવડની
જેમ ભણે છે. આ વડલાને પૂર્ણકાળે પહેંચાડ્યા ગાંધી બાપુએ
વિવિધ વિવિધ રચનાત્મક કામે જી. કાકાની જગજગવા તીચે
વિકસ્યાં. જેમ ગાંધીજીએ પોતાના ૧૭ રચનાત્મક કાર્યક્રમો રાષ્ટ્રને
ચરણે ધરી છેવટે નઈ તાલીમ—પાખાની કેળવણીને 'કળશ' રૂપે રાષ્ટ્રને
અર્પણ કરી, તેમ કાકાએ બાપુના કાર્યક્રમોને એ વિસ્તારની
આદિવાસી ખંભની વિવિધ શક્યતાઓ, શક્તિઓ, મર્યાદાઓ
પિછાની તેમને આ ભારતીના પરિવારમાં જીવંત-સક્રિય અંગે
બનાવવા રચનાત્મક કાર્યક્રમને ચોગ્ય સ્વરૂપે આપતા રહી તેને
સતત જીવંત રાખવા માટે ચોખ્ખાઓ કાર્યક્રમો, વિચારો, સાહિત્ય-
રૂપે મૂકતા રહ્યા અને એ બધાના કળશ રૂપે 'સુદરપુરની શાળા'નો
પહેલો એક કલાક મૂક્યો.

કોઈપણ સમાજ સેવક વિશાળ અર્થમાં શિક્ષક/આચાર્ય જાને
હોય જ છે. કાકાએ આ વિસ્તારની આદિવાસી ખંભની કાપાપલટ
કરવા દરેક આદિવાસીમાં પહેલ ચાંબલાને જગાડવા જે આરાધના
કરી. તે દરેકમાં રહેલ સત્ય, પ્રેમ, કરુણા, આતંત્ર અને સૌંદર્યને
નિગ્રહ કરવા માટે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિના અને શિક્ષણના કેન્દ્ર તરીકે
વેડકી આશ્રમને રાખીને એ આશ્રમમાં સમગ્ર માનવતા નવનિર્માણ-
નાં યજ્ઞ કાર્યોમાં તન અને મનની સફાઈ માટે જે કાર્યક્રમો ગોઠવવા
ગયા તેમાંથી એમને જે સૌંદર્યનું દર્શન લાખ્યું. તેમાંથી એમના
અંતરના લોકાણુમાંથી સાદિત્ય વહ્યું. જેમાં સુદરપુરની શાળાનો
આ એક અમૂલ્ય પ્રવાહ વહ્યો તે તેમણે ઝીલ્યો અને પુસ્તિકા રૂપે
મૂક્યો.

પુસ્તકમાં આખા નેપાં કોઈ રાષ્ટ્રની છુનિયાદી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં
શિક્ષણ સંસ્થાઓના પ્રથમ એક દલામને સર્વોચ્ચ સંપૂર્ણ કાર્યક્રમ
ન્યા પુસ્તિકામાં રજૂ કર્યો. આ પુસ્તિકામાં જરૂર-વેધક અવધાર
કરનાર શિક્ષકને પોતાની શાળામાં સફાઈના કાર્યક્રમ માટેનું માર્ગ-
દર્શન અને પ્રેરણા જ આ પુસ્તક આપવું નથી. કોઈપણ શાળા-

શિક્ષણ સંસ્થા એને પોતાની ગીતાદેનિકગોષ્ઠી તરીકે વાપરી શકે. અહીં સફાઈનાં ૧૬ ક્ષેત્રો આપ્યાં છે. તે દરેકની પરિપૂર્ણ યોજના, કાર્યક્રમ, તેનું નિરીક્ષણ-મૂલ્યાંકન આપ્યાં છે. તે સાથે જ આર્યના, સંમેલન અને નાઈતાલીમની અવકાશો સ્વચ્છતાનો શોધવાનો ભાગ મૂક્યો છે. ગાળા-શિક્ષણ સંસ્થાના સફાઈના કાર્યક્રમની સોળે કળાએ ખીલવી તેના પાયાને સ્પષ્ટ બનાવવાના વિચારો અને શિખરના પ્લબને ઝળહળતો રાખવાની વાત મૂકી છે.

આ આખું પુસ્તક આધુનિક શિક્ષણ જીવનનું, જીવન માટે અને જીવન દ્વારા શિક્ષણનો લોકશાહી વિચારનો સ્વીકાર કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તેમાં વ્યવહાર કાર્યક્રમો ઔદ્યોગપૂર્વક આપવામાં આવ્યા છે. અહીં એકલા શિક્ષણ સંસ્થા માટેના કાર્યક્રમો અપાયા છે એટલું જ નહિ પણ કોઈપણ શાળા સમાજનું સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર બને તેની યોજના પણ મુકાયેલી છે.

કોઈપણ શાળામાં આચાર્યના અધિકાર નીચે સરકારે મૂકેલા નિયમો પ્રમાણે શિક્ષકો આનાકિત સેવકો બની શિક્ષણ આપતા રહી વહીવટી તંત્રને અને શેરફોળે અંશે લાલીઓને સંતોષ આપતાં યા ખુશ કરતા રહી કોચા પરિકામાં પરિણામો લાવનારી શાળાની કલ્પનાનો અહીં મૂળમાંથી અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

શાળા એ એક મોટા પરિવારનો સંપૂર્ણ અંશ રૂપે સમાજ છે. ગાંધી-વિનોબાના વિચારમાં દરેક કામ એક પૂર્ણ પરિવાર છે. તેમ અહીં આ સુદરપુત્રી શાળાએ સુદરપુર ગામના પૂર્ણ પરિવારનો એક અંશ રૂપે પૂર્ણ પરિવારની કલ્પના કોઠાએ મૂકી છે. સંસ્થાના સફાઈ કાર્યક્રમના આયોજન માટે સંચાલન, મૂલ્યાંકન માટે આ પુસ્તિકા માર્ગદર્શિકા બની રહે છે.

આ પુસ્તકમાં શાળા સફાઈનાં ૧૬ ક્ષેત્રો (ઉલોમ, શાળા, વિદ્યાલય, ચોક, કૂવા, પાનખાતું, પાણી પાણી, લીંપણ, બાગકામ, છંટકાન, છત્તિ કલામંડપ, વસ્તુ સંગ્રહ, ગોશાળા, ગ્રામસફાઈ, બાલવાડી, આરોગ્ય) આપ્યાં છે. પૂર્ણ જીવન જેમ સોળે કળાએ ખીલ્યું હોય, તેમ શાળા સફાઈના કાર્યક્રમ સોળે કળામુકત પૂર્ણેન્દુ પ્રગટ કરે છે. એટલું જ નહિ પણ દરેક ક્ષેત્રનો સોળે કળામુકત બનાવી દરેકને પૂર્ણેન્દુ પ્રગટ થવાની શક્યતાવાળી યોજના મૂકી છે.

અહીં આ સમગ્ર કાર્યક્રમમાં ક્રિયા દ્વારા શિક્ષણ અર્થતિ-શિક્ષણની અનુબંધ કે સમવાયી શિક્ષણ પદ્ધતિનો સહજ ભાવે ઉપયોગ થઈ નય છે. અનુબંધ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ક્રિયા, કૌશલ્યો, વિજ્ઞાનિક જ્ઞાન તો સીધું મળે છે, સાથે પરિણામગ્રામ્ય શિક્ષણ પણ મળે છે. તે ઉપરાંત જુદી જુદી કક્ષામાં બાળકોને માટે ભાષા, ગણિત, વિજ્ઞાન જેવા વિષયના અનુબંધ, પ્રયોગ અનુબંધિત જ્ઞાન મારેના પાઠોની શક્યતાઓ સહજ રીતે કાર્યક્રમમાંથી નીતરે છે. જેને વિશે કાકાની 'અધ્યાપન કળા'માં વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ જ શૈક્ષણિક અર્થતિમાં અનુબંધ શિક્ષણના અનુબંધ સુદાસી મળવા રહે છે. વળી કેટલાક નિષા સંબંધપ્રયોગો જરૂર પડે ત્યાં કરાયા છે. દા. ત. જલસીદી, સમ્પત્તિલના, મહાકાર્થ, અંતર સફાઈ એમ અહીં સાહિત્યમાં કલ્પના અને સર્જનશક્તિ વિકસાવવાનો નિર્દેશ કરવા રહ્યા છે.

અહીં શાળા સફાઈના કાર્યક્રમ જેની રીતે રજૂ થયો છે કે જેથી તેનું ગોરવ વધે, એ કામ કરવારને પોતાની અંદરના સમયન. તેથી

શૈલી અને ભાવના વ્યક્ત થતી રહે છે. નજર, સુતરડી જેવી સમાજમાં ઊભી ગણાતી અર્થતિઓને મહાકાર્થ તરીકે સ્વીકારી કાર્યનું નિયંત્રણ કરવા રહેતી મહેનાતો તેમાં સહયોગ આપવામાં પોતાનું ગોરવ સમજે છે. શહેરોની શાળામાં કેટલીક સવલતોને લીધે આની અર્થતિઓ કરવાની એ શાળામાં બાળકોને તક મળતી નથી અને એટલું તેમનું શિક્ષણ અધૂરું રહે છે. એવા ભાવ વ્યક્ત થાય છે.

આ શાળાના એક કલાકના આયોજન સંચાલન મૂલ્યાંકન માટે જે અભિગમ અપનાવાય છે, તે નવા આચાર્ય માટે પોતાની શાળાના સમગ્ર આયોજન માટે માર્ગદર્શક બને એવું છે. કોઈપણ આયોજન પાછળ રહેલ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ, તે કાર્યક્રમનું આયોજન-સંચાલન અને વિતરણ લોકશાહી હોવું જોઈએ. રમતા-રમતાં કામ કરતાં કરતાં જીવનનું ધક્કર આપ, ભૌતિક વિકાસ થાય, જ્ઞાન, શક્તિ અને સમજ વિકસતાં ભવ. શિક્ષણ આપનાર અને શિક્ષણ લેનારની ભેદ રેખા ભૂંસાતી ભવ, બને વચ્ચે પ્રેમની માંદે બંધાતી ભવ, દંડ થતી ભવ. શિક્ષક શિક્ષણ આપે છે અને વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે, તેને બદલે શિક્ષણની પ્રક્રિયા ચાલે છે. કોણ કોને પ્યાન આપે છે અને લે છે, તે ભેદ પાડવા વિના અબ્બેલ વિકાસની પ્રક્રિયા ચાલતી રહે. વિદ્યાર્થીઓ અસ્પર્શસતા વિકાસમાં સહયોગ બની રહે જેવી શિક્ષણ શૈલી અહીં રજૂ થાય છે.

તેમ છતાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓમાં સંબંધ પ્રેમસભર શિસ્તમય રહી શકે. વિદ્યાર્થીઓએ શિક્ષકો અને મહેનાતો સાથે ક્ષી રીતે વર્તવું તે શિક્ષકોના વ્યવહાર વર્તન દ્વારા બાળકો શીખતાં ભવ. જેથી અગ્રણી મહેનાત આવે ત્યારે 'આમ કરવું કે તેમ કરવું' તેવી અસ્પર્શતાથી પરોક્ષ શિક્ષણ પદ્ધતિને સ્થાને સીધા વ્યવહાર અનુભવ દ્વારા શિક્ષણ પ્રક્રિયા ચાલતી ભેવા મળે છે.

શાળા સમાજ અને ગ્રામ સમાજોને સહયોગ સહજ રીતે સંધાયા કરે તેવા સફાઈ કાર્યક્રમ પ્રતિષ્ઠિ આપી ઉલોમ શિક્ષણમાં એવા કામમાં રહેલ વધારે શક્યતાઓનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે.

સફાઈ કે અમતી અર્થતિ કે કાર્યક્રમમાંથી કળા અર્થતિઓ નીતરતી રહે. વિદ્યાર્થીઓની સૌંદર્ય ભાવના અને સર્જન શક્તિ વિકસતી રહે એવો અભિગમ અહીં ભેવા મળે છે. ખુનિયાદીશાળા કે સંસ્થાના શિક્ષકો જેવા હોવા જોઈએ, તેના મારેનાં ચુક સંકિત જ્ઞાનની જુદી યાદી આપવાને બદલે અહીં નાનાભાલ 'મિત્રી' કલ્પભાઈ 'કવિ' વતનભેળ 'વૈભાવ', પ્રેમભાઈ 'અંગી', લક્ષ્મીભેળ 'કલાકાર', વલ્લભભાઈ 'પંકિત', વસંતભાલ 'અંગીતશાસ્ત્રી'માં રહેલી જ્ઞાન-જિજ્ઞાસા કાર્યતંત્રમત કૌશલ્યો, સંસ્થા પ્રયોગી ભક્તિ ઉપરાંત દરેક પાસે રહેલ વિશિષ્ટ પ્રતિભા રજૂ થાય છે અને કોઈ પણ શાળામાં જુદી જુદી આગતી પ્રતિભાવાળી વિદ્યાર્થીની અગ્રય સહજ રીતે રજૂ થઈ શકે છે.

આ સુદરપુત્રી શાળા કાર્યક્રમ છે. પણ તેમાં રજૂ થયેલ કાર્યક્રમ કાર્યક્રમિક નથી. કાકાએ આચરમાં-આચરશાળામાં પોતાના સહ-કાર્યકરો સાથે એકે એક પાયાની સંભાળભરી માવજત કરી છે. આ પુસ્તિકામાં રજૂ થયેલ સંપૂર્ણ આયોજન કોઈપણ શાળા સંદેહ વિના અપનાવી શકે છે.

સ્વકોષાઈ સ્વ. મહેતા

વેદોનો ધન્યતમ ભાગ ગણાયેલાં ઉપનિષદો ગૃહ અને સહસ્યમય જ્ઞાનના માર્ગે વાચકને લઈ જાય છે. ધણીવાર આ ઉપનિષદોના આશ્વાસમાં એવું બને છે કે દેખીતી રીતે સરળ અને સુખોદય લાગતાં ઉપનિષદોના અર્થઘટનમાં લોરે મતભેદો જોવા થાય છે. પ્રાચીન પરંપરા અનુસાર ક્રમ્પ ગણાયેલાં દસ ઉપનિષદો પૈકી 'માણ્ડૂક્યોપનિષદ' અને 'ઇશિઉપનિષદ' મંત્રોત્તરી સંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ સૌથી નાનાં છે. છતાં તેમના અર્થઘટનમાં ઘણા મતભેદો જોવા થયા છે. આથી જન્ય લાપાણોની માફક જીવનરાતી લાપામાં પશુ તેમનાં, ખાસ 'ઇશિઉપનિષદ'ના, ઘણાં સંપાદનો થયાં છે. આ સંપાદનોમાં શ્રી જીવનરામ દયેનું 'ઇશિ ઉપનિષદ' એક અગત્યનો ઉમેરો છે.

પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ સ્વાનુભવના પરિપાક રૂપે હિચારેલાં આ ઉપનિષદવચનોના અર્થઘટનમાં આજ શકરાચાર્ય વગેરે વિસિન્ન આચાર્યો વચ્ચે ઘણો મતભેદ છે. દરેક આચાર્યની સ્વાભાવિક વૃત્તિ પોતાના વિશિષ્ટ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતનું વાચન આ ઉપનિષદોમાં કરી પોતાના સિદ્ધાંતોને પુષ્ટ કરવાની રહી છે. આ મતભેદોથી ઉપનિષદોના વિવિધ અર્થો થયા સાથે આપણા જ્ઞાનમાં વધારો પણ થાય છે. વસ્તુના હાર્દને પામવામાં ઉપસ્થિત થતાં મતસત્તાંતર આથી આપકારદાયક પણ છે. પ્રત્યેક અર્થઘટન સાથે સત્યની વધુ નજીક જવાનો અવકાશ આપણા માટે જોડો થાય છે. શ્રી જીવનરામભાઈએ આવી જ નવા અર્થઘટનનો પ્રયત્ન આ સંપાદનમાં કર્યો છે. 'વૈદિક શબ્દો અને વાક્યોના' મે' વૈદિક પરંપરાઓથી જુદા અર્થો કર્યા હતા તે તરફ તેમણે મારું ધ્યાન દોર્યું.' મે' કહ્યું, તેવા જુદા અર્થો બતાવવા ખાતર તો મારી રચના છે.' એવું સંપાદકનું વિધાન છે. અને શ્રી જીવનરામભાઈએ સતત સંધર્મી, સેવાપરાયણ, ઉદાત્ત, ઈશ્વરમાં અદ્યય થતા સહ જીવતા જીવનના, ગાંધીજીના મહાન આદર્શની દૃષ્ટિએ આ ઉપનિષદ વાંચ્યું છે તે સ્પષ્ટ છે. અને નવી દૃષ્ટિ તથા નવું અર્થઘટન પોતાને પ્રામાણિક તથા સત્ય લાગવાથી આપવાની શ્રી જીવનરામભાઈની ભાવનાને શ્રી હાકાસાહેબે આ સંપાદન સાથે સંયુક્ત 'શુદ્ધ બાધ્યની ભૂમિકા'માં આવકારી છે, આ ઉપનિષદના મંત્રો ૨, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૪, ૧૭, વગેરેમાં પોતાની ભૌતિક દૃષ્ટિએ અર્થઘટન કરી ઉપનિષદને ઉદાત્ત જીવનના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપયોગી બનાવવા સંપાદકે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો છે.

દરેક મંત્રના આરંભે શ્રી જીવનરામભાઈ પહેલાં પ્રાર્થનામાં ગાઈ શકાય તે પદ્ધતિએ અત્યંત સરળ, સુખોદય, જેમ લાપાંતર આપી તેની સગળ આપે છે. પછી સંસ્કૃત મંત્રો આપી તેમના અર્થવિસ્તાર કરે છે. બનેલાં તેમની વિદ્યતાના પુરાવા, ખાસ કરીને મંત્રો ૮, ૧૨, ૧૪, ૧૭ વગેરેના તેમના અર્થઘટનમાં, ગળે છે. પૂર્ણ આમાનુષંગિક, સ્વપ્રતિયતા અને નિષ્ઠા સાથે આ સંપાદન દરવાજા આપ્યું છે. તેમાં દેટલાક મંત્રોના તેમણે કરેલા અર્થઘટન સાથે આપણે મદમત ન થઈએ એમ પણ બને, મંત્રો ૨, ૯, ૧૦, ૧૩, ૧૮, ૧૭, વગેરે આવા મંત્રો છે. છતાં જો બાળક હાકાસાહેબે રજાના કદી ન છે કે, જેમ બલસલા આચાર્યોના અર્થોથી જુદા પડવાની જીવનરામભાઈએ દિગ્ધન કરી છે તેમ એમના કરેલા દેટલાક અર્થો સ્પષ્ટતાપૂર્વક દરનીની દૃષ્ટિ આપણને છે જ.

પ્રાર્થનામંત્રો તરીકેના લાપાંતરમાં અતિ સરળ જનનાના આશરેને કારણે પણ અર્થ બાળક મતભેદ પડે. આ રીતે પૂર્ણ સરળતા સાથે ઉપનિષદોના ખૂબ સુંદર અર્થ મંત્રો ૩, ૫, ૬, ૧૪ વગેરેમાં થયો છે. તો દેટલાક મંત્રોના અર્થ અસ્વીકાર્ય લાગે તેવું પણ બન્યું છે. આ છતાં, એમના કરેલા અર્થ આપણે ન સ્વીકારીએ તોપણ, તેમણે કરેલા અર્થ જોતા કે નિરૂપણો છી તેમ તો કેમ જ કહી શકાય? પુરોગામી અર્થઘટન કરના આચાર્યોએ પણ કહી પોતે કરેલા અર્થ કરતાં જુદા અર્થ ન જ હોઈ શકે એવું કહ્યું નથી, અને સારી પેઠે દુષ્ટોષિ આ ઉપનિષદનું લાપાંતર આ પ્રાર્થના મંત્રોમાં પ્રાર્થના તરીકેની તેની ઉપયોગિતા તો સિદ્ધ કરે જ છે!

ગાંધીજી કહે છે કે 'મને સર્વશક્તિ એક રૂપ જ દેખાવાની કશી પરવા નથી. સત્યની મારી શોધમાં મે' ઘણા વિચારોના ત્યાગ કર્યો છે ને ઘણી નવી વસ્તુઓ શીખ્યે છું.' આવા જ, સત્યની ઝાંખી કરવાના પ્રયત્ન પ્રયત્ન તરીકે આ સંપાદનને આપણે આવકારીએ.

ડૉ. રમેશ જીટાઈ

૨૧ અહંકાર નિરસક અંથ

(આમસેવાના દસ કાર્યોમાં)

જીવનરામભાઈએ લખેલી આ નાનકડી ચોપડી મને ખૂબ ગમી. એમાં રચનાત્મક કામ કરનાર સેવક-સેવિકાઓ સારું દસ કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આપણું પુસ્તક જીવનરામભાઈના અનુભવ-જ્ઞાનનો સંગ્રહ છે. લોકપ્રિય મનોરંજક રીલીમાં લખાયેલું છે.

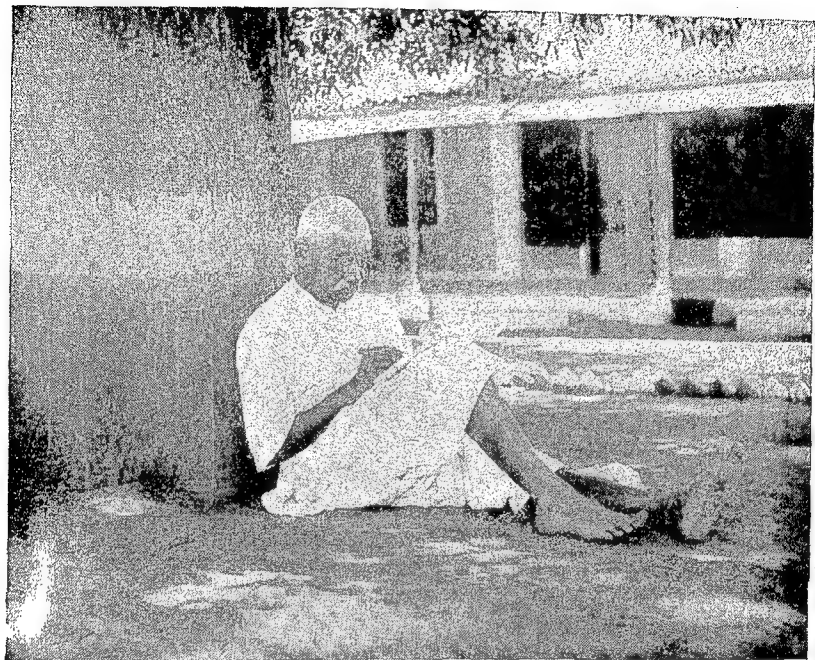
રચનાત્મક કામ કરનારાઓ પોતાના ચિર પરિચિત વિષય પર લખાયેલ પુસ્તકો વિશે ઘણી વાર ભેષરવાહ જેવામાં આવે છે. તેઓ વિચારે છે કે આમાં તે વળા શું ખાસ હશે, આ તો આપણે જાણીએ જ છીએ. પણ આ પુસ્તક આમ વિચારનારાઓનું અહંકાર નિરસન કરે તેવું છે. આમાં દેટલાકે એવી સૂચનાઓ એવી ઝીણવટ સાથે આપવામાં આવી છે કે જેને વિશે ઘણાંએ એ રીતે વિચાર નહિ કર્યો હોય. મારી લલામણુ છે કે દરેક રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં આ અભ્યાસ કરે. આમસેવકના પાઠ્યક્રમમાં આ એક સરસ પાઠ્યપુસ્તક થઈ શકે એમ છે. એનો હિન્દીમાં અનુવાદ થઈ જશે એટલે.

જીવનરામભાઈએ આમસેવકોથી વિસરેલાં ખીન જણુ વર્ગો 'નેતા' કોટિના, કસ્ટો રામ અને કસ્ટોરી બાવરજાપક—પાંડયા છે અને પુસ્તકોના અનુભવે અત્યુચ્ચ સમભવતાં આ વર્ગોના પુસ્તકના અનધિકારી માન્યા છે. નેતા કોટિના લોકોને તો હું જાણુતા નથી પણ બાકીના જાને વર્ગો આ પુસ્તકથી લાભ ઉઠાવી શકે એમ છે. સેવાકાર્ય સાથે સંપર્ક ન રાખનાર વ્યવસ્થાપક અને કસ્ટો રામ પોતાના અભીષ્ટ કામમાં અસફળ સિદ્ધ થશે. પણ જીવનરામભાઈના કટાક્ષને જે વર્ગોને મેલવવા પૂરતી ટીકા તરીકે લેશે એટલે અને જેમને આ ટીકા લાગુ પડે છે તેમણે સાવધાન થઈ જવું નેહંછે.

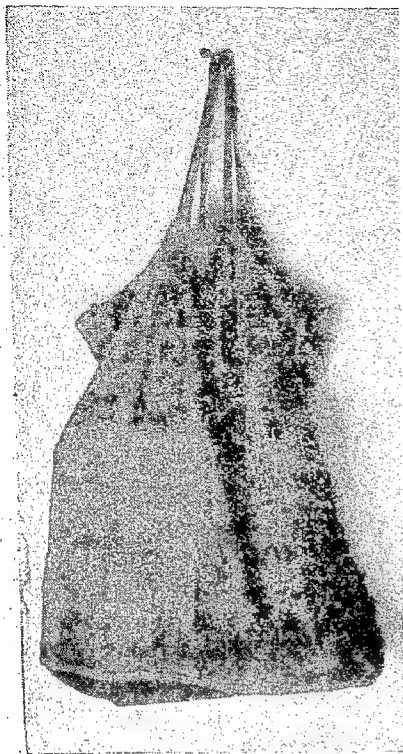
મદિલાલમ, વર્ષ ૯-૯-૧૯૮૮

વિનાયા

छवि : मोहन शरीर

વેડછી આશ્રમ એ ફેર્ડ કોર્ડ

એક માણસની સ્પૃષ્ટિ હોર્ડ શકે નહિ, અને

વેડછીનું વટવૃક્ષ એ પણ માત્ર એકાદ ડાઠસીનું વની શકે નહિ.

અનેક માનામોટા સ્વાર્થીઓએ પોતાનાં પ્રાણ મેડીને અને:

પોતાના વીતનરસ પાઈ પાઈને

આ આશ્રમને આશ્રમનું રૂપ મઠનું છે, અને

અનેક ડાઠીઓ અને ડાઠાઓ મેળાં થયાં છે,

ત્યાં વટવૃક્ષનો વિન્તાન થવા પામ્યો છે.

ખંડ : પાંચ—વડલાઈઓ

સંસ્થા પરિચય

૧	વડલાઈઓ	સંસ્થાક	સ્નાતક અધ્યાપન મંદિર	ન્યોતિસાઈ દેસાઈ
૨	વડલાનાં મૂળ	વનમાળીસાઈ ટાં. ચૌધરી	ભારતીય ઔદ્યોગ	ન્યોતિસાઈ દેસાઈ
૩	કળા થકી ખીલી શિક્ષણની કળા	જ્યુથલેન ચૌધરી	૧૦ શાંતિ સેના વિદ્યાલય, કરાડી	સોમસાઈ ડા. પટેલ
૪	મામસેવા સમાજ : ન્યાય	ઝીલ્લાસાઈ કંદેલ	સમર્પિત બાળિકાની સેવામાં	સોમસાઈ અને રાવતજી
૫	હળપતિ સેવા સંધ	અરવિંદ દેસાઈ	૧૧ મેનુ સેવા આશ્રમ	ગોવિંદસાઈ વસાવા અને મનમસાઈ લાડ
૬	વડલાઈ પૂના ટાંગ સુધી	છાંદસાઈ નાયક	૧૨ સુરુચિ બાપશાળા	મોહન પરીખ અને નટુસાઈ પટેલ
૭	હાઈ નવનિર્માણ સમિતિ	રમેશ દેસાઈ	૧૩ વેડશી મહેલ સેવા સમિતિ	એક તરફ નિરીક્ષક
૮	રાનીપરજ સેવા સમાજ	સગવત દવે	૧૪ ઉત્તર છુનિયાદી વિદ્યાલયો	
૯	ગાંધી વિદ્યાપીઠ		વનમંથલ, પંચોલ	
	કલપતિનું સ્વપ્ન	જીગતરામ દવે	જાળરી કન્યા વિદ્યાલય	
	વિદ્યાપીઠનું ધરુવારિયું	ઉમારા'કર વેંશી	સરસર કન્યા વિદ્યાલય	
	સમાજસાગર વિદ્યાલય	હર્ષકાંત નોરા	આરમ્બક, ગોંડકવાદર	
	સ્વશાસન સપ્તાહ	વિનયકુમાર વાઘેલા	૧૫ સ્વરાજ આશ્રમ, આરડોલી	ઉમાશંકર સાહ
	દ્વિતીય સામે તરુણ	મોહન પરીખ		

વડવાઈ

૧ વડવાઈઓ

છ દાયકા સુધી કોઈકે એક ટેકાએ પલાઠી વાળીને કામ કર્યું હોય એવાં સ્થળો દેશમાં ઘેટાંની આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાયે નહિ હોય. સ્વાભાવિક રીતે જ બધાં પાંચ પાંચ તપ (૧૨ વર્ષ=૧ તપ)ના પુણ્ય ભેગાં થયાં હોય ત્યાં તેમાથી નહુ તેજ ફૂટવાનું જ. વડલાની ભાષામાં કહીએ તો એને નની નવી વડવાઈઓ ફૂટવાની જ.

જુગતરામલાઈએ જે કામ હાથ ધર્યાં તેની પાછળ મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચેના ગણાવી શકાય :

- ૧ આદિવાસી જનતાની સેવા
- ૨ આદિવાસીઓમાંથી જ સેવકો પેદા કરવા
- ૩ ગાંધી દર્શનને અમલમાં મૂકવું
- ૪ સાદગી સાથે સંસ્કારમય જીવનનો તંમનો પૂરો પાડવો
- ૫ સેવા મારફત અધ્યાત્મ સિદ્ધિ.

આ પાંચ ઉદ્દેશો પૈકી જે સંસ્થાએ જેટલા પ્રમાણમાં ત્રીજા હોય એટલા પ્રમાણમાં વેડછીના વડલાએ વડવાઈ નાખી એમ કહી શકાય.

વેડછીથી સીધી કે આડકતરી રીતે પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરીને અન્ય જુગતરામલાઈની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ દ્વંદ્વ મેળવીને જે જે સંસ્થાએ આજે વિકસેલી નેવા મળે છે એ સંસ્થામાં એક તરફ નિરપવાદ રીતે ત્રીલાયેલું દેખાતે—આદિવાસી જનતાની સેવાતુ જે કામની નિષ્ફલ જ ગઈ નાખવામાં વેડછી એક કારણ બન્યું તે ચોધરી કામ હો કે અશુભિતા એની હારોહાર બેગવા બધ એની મામીન

કે ઠાડિયા ઢામ હો, આ ત્રણેની વચ્ચે રહેતા છતાં અર્થ, શિક્ષણ અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ જેને હળુ ઘણી ગળજી ઠાપવાની બાકી છે, તે ડોટવાસિયા કે કુંડણા જેવી કામો હો, કે આ જ ક્ષેત્રમાં જ હોવા છતાં હાળી પર પરાને લીધે જેના સંસ્કાર ઉપરેકત થામે કરતાં સ્વાવ જુદા પ્રકારના છે તેવી હળપતિઓની ઢામ હો આદિવાસીઓના અકારના ઉદ્દેશ આ તમામ કામો અને આના જેવી ખીજ પશુ અનેક કામો વચ્ચે કામ કરનાર વેડછી-પ્રેરિત સંસ્થામાં ભીડીને આપે વળગે એવી સ્પષ્ટ રીતે પાર પડેલા દેખાશે. આખા દેશમાં આદિવાસીઓની સેવાનાં કામો થયાં છે, પણ વેડછી પ્રેરિત સંસ્થાઓમાં જે સેવ્ય-સેવક સમરસતા, સેવા પ્રબળ સ્વતંત્ર જળવવાની કાળજી ને પોતાની અસ્મિતા જળવીને સુખ્ય પ્રવાહની ઉશ્કેળમાં લાવવાનો જે પ્રયાસ જોવામાં આવે છે, તે દેશના હાજરે જ ખીજ આદિવાસી સેવા ક્ષેત્રમાં જોવા મળે, આ બાળતમાં વેડછીના વડલાની તમામ વડવાઈઓ પર તમે મળ વડલાની અમિટ છાપ જોઈ શકશો.

આ પ્રથમ શ્રુતમાંથી જ દર્શિત થાય છે ખીજે શુભ. વેડછી પોતાની વડવાઈઓ દ્વારા આદિવાસીઓમાંથી આદિવાસીસેવકત્વ નિર્માણ કરવામાં સફળ થયું છે. આપણા નિરીક્ષણ ક્ષેત્રમાં આવતી તમામ સંસ્થાઓના મોટાભાગના કાર્યકર્તાઓ આદિવાસી છે એ હકીકત નોંધપાત્ર છે. અલગત આ સંસ્થાઓના સ્થાપકો પૈકી ધણીખરા મિન-આદિવાસીઓ હતા. જુગતરામભાઈ, ચૂનીભાઈ, છાટુભાઈ નામક, અર્વિન્દ-રમેશ, નાતુભાઈ, અલ્લુ, લીધુ વગેરે આદિવાસી નહોતા એ વાત સાચી. પરંતુ આ લોકોએ ભરતીપૂર્વક આદિવાસી સેવકત્વ ખીલવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે એ વાત પણ તેટલી જ સાચી છે. કાર્યક્ષમતાને ભોગે પણ જવાબદારીઓ આદિવાસીઓને સોંપવાનો આમક હો આ લોકોએ ન રાખ્યો હોત તો આજે આખા ક્ષેત્રમાં જે એક આદિવાસી નેતૃત્વ પેદા થયું છે તે ન થયું હોત. જવાબદારી ઉપાડવાથી જ જવાબદારીનું ભાન આવે છે એ સિદ્ધાંત વેડછીક્ષેત્રે સિદ્ધ કરી દેખાડ્યો છે. આ પોતે કાંઈ નાનીસની સિદ્ધિ નથી. ખીજ ક્ષેત્રોમાં આપણને જ્યાં આદિવાસી નેતૃત્વ જોવા મળે છે ત્યાં તે આટલું રચનાત્મક કે આટલું સ્વસ્થ જોવા મળતું નથી.

અહીં એ પણ નોંધ લેવી યોગ્ય કે આખા વેડછી ક્ષેત્રમાં અને ખાસ કરીને ઝોની સેવા સંસ્થાઓમાં, આદિવાસી-મિનઆદિવાસી યોગ-તાણતું વાતાવરણ પણ જોવા મળે છે. વચલાં શોડાં વર્ષોમાં એ કાંઈક વધારે દેખાતું હતું. આજે થોડું ઓછું દેખાય છે. પણ એ છે તેનો ઉન્ધાર થઈ રહે જોમ નથી. જ્યાં જ્યાં મોટા પ્રમાણમાં આર્થિક કાર્યક્રમો—જગલ ઝંઝળિઓ—મોટાં દાન કે મોટી ગ્રાન્ટો—હતાં ત્યાં આ યોગતાણ વધુ પ્રમાણમાં દેખાઈ, એ હકીકત પણ વિશેષ નોંધવા લાયક છે. પણ આ લાગણીઓ એટલી તીવ્ર કરી નહોતી બની કે અનામત આન્દોલનના છાંટા આ ક્ષેત્ર પર ભેડે. આ લાગણીઓ અમાણમાં ભર્ષાદિત રહી છે તેનું કોય આદિવાસી અને મિનઆદિવાસી કાર્યકર્તાઓને સમાનપણે મળે જોમ છે.

વેડછીકરણની ચીજ કસોટી બે આપણે ગાંધી દર્શનને અમલમાં મિ તે આ બાળતમાં વેડછીની વડવાઈઓને સિધ

સફળતા મળી છે એમ દહેતું જોઈએ. આ બાળત સફળતા અને નિષ્ફળતાના નિષ્કર્ષ સુધી પહોંચનારા બંને એક પાયાની વ્યવ કરે છે. તેઓ ગાંધી દર્શનમાં જે તત્ત્વ છે અને જે તત્ત્વ છે તેનો વિવેક કરતા નથી અને સુખ્યત્વે તત્ત્વને જ લક્ષમાં રાખીને ઝોની સફળતા-અસફળતાને મૂલવી જુએ છે. ઝોની સફળતાને દાવે કરનાર નઈ તાલીમની શાળાઓ દેટલી વધી, ખાદીનું ઉત્પાદન કે વેચાણ દેટલું વધ્યું એ મૂલ્યવસ્તુ, જ્યારે ઝોની, નિષ્ફળતા દેખાડના એક વિકાસે તો એટલે સુધી પ્રતિપાદન કર્યું છે કે જુગતરામભાઈના કાર્ય પાછળ જે ઉદ્દેશ હતા, એક આર્થિક આદિવાસી પ્રબળ સુખ્ય પ્રવાહમાં મેળવી દેવી અને ખીજે ઉદ્દેશ જે પ્રબળ ગાંધીવાદી બનાવવી, અને જુગતરામભાઈ પહેલું કામ કરવામાં સફળ નીવડ્યા છે અને ખીજું કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે, આ દીકમાં આવેલાં વિધાનો એકે રીતે પકકારી શકાય તેમ છે, જુગતરામભાઈના આ પ્રબળ સુખ્ય પ્રવાહમાં મેળવવામાં રસ હોતો પડે! એમ હોત તો તેમણે આદિવાસીઓની અસ્મિતા જળવવા જે પ્રયત્નો કર્યાં તે શા માટે કર્યાં હોત? ને સુખ્ય પ્રવાહની અંતેક બાળતાને ત્યાગી અને વળાડી તે શા માટે? વળી પ્રબળ ગાંધીવાદી બનાવવી એટલે શું? એમને ગાંધીજી કે જુગતરામભાઈ જેવાં કપડાં પહેરતી દેવડી? કે એમનાં ગેરુડું ગાદેહું શાક પાનારી કરવી એમ થાય? આ બંને સ્વસ્થતે એવી દર્શનનું તત્ત્વ મૂલ્યે છે, તત્ત્વ સાથે જોના સંબંધ જોછો છે. જે ગાંધી દર્શન લઈને જુગતરામભાઈએ સાક વર્ષ પહેલાં આ પ્રબળ વચ્ચે પ્રવેશ કર્યો હતો તે દર્શન તો આ આદિવાસીઓને માનવીની માફક નિર્ભયપણે અને સ્વમનભેર જીવતા કરવાનું હતું. રાષ્ટ્રની સુકિતના આન્દોલનમાં સુખ્ય પ્રવાહના લોકોની બરાબરીમાં જ રહીને આ પ્રબળને તે સ્વનામે, ગૌરવ, નિર્ભયતા અને સુકિતની ઝંખના કેળવ્યાં, ગાંધી દર્શન આ પ્રબળે આ રીતે ઝીલ્યું, અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવામાં ગાંધી દર્શન છે, અને પ્રતિકારની રીતને શાંતિમય અને રચનાત્મક રાખવામાં ગાંધી દર્શન છે. આ બંને બાળતમાં આખા વેડછી ક્ષેત્રે જુજળળ અપવાદ વિવાધ શુદ્ધ ગાંધી સંસ્કારનું પ્રદર્શન કર્યું છે. ગણેત્વ-ધારો, મધ્યસુકિત, હળપતિસુકિત, ઉકાઈ બંધને લીધે વિસ્થાપિત થતા લોકોનો પુનર્વાસ વગેરે કાર્યક્રમો અહીં જે રીતે ઝીલાયા તેમાં અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાની વૃત્તિ દેખાઈ આવે છે, અને જે કરવામાં તથા સામાન્ય રીતે ખીજ પ્રવૃત્તિઓમાં પણ આ ક્ષેત્ર શાંતિમય, દેખપી બચનારું અને રચનાત્મક દિશામાં પગલાં માંડનારું સિદ્ધ થયું છે એ ઝોની સિદ્ધિ જ ગણીએ.

પરંતુ સાથે સાથે એ પણ સ્વીકારવું પડશે કે સુખ્ય પ્રવાહના સ્વાભાવિક બનેલે બદલે નોકરી આગના ધમપછાડા, સાથે ડિઝી અને નોકરીના સંબંધ બેડી દેવા વગેરે મનોવૃત્તિઓને સ્પર્શ પણ આ પ્રબળે થવા વિના રહી નથી. સંયમ અને સમજાપૂર્વક આ સર્વનો ત્યાગ કરનાર તમને જોછા જોવા બડશે.

એક ખીજ બાળતમાં પણ આ પ્રબળ સુખ્યપ્રવાહનું સંઘાટકરણ કરતી જ દેખાય છે, એ દમનસીધી છે. તે બાળત છે સામાજિક રીતરિવાજોમાં ખોટા અર્થો કરવાની બાળત. આ પ્રબળ વીસ વર્ષ પહેલાં નહોતી ખર્ચ કરતી જોવા ખર્ચ જળમ, સરણ લાગનાં રિવાજો પછવાડે કરતી થઈ છે, ગૌરવની કસોટી એમને મન

ઉપગિયાત લોકોનું અનુકરણ એ જ ભણે હોય એવું થઈ ગયું છે, એ કમનસીબી છે અને વેડફીના વહલા અને તેની વહવાઈઓની એટલે અંશે એ નિષ્ફળતા પહોં ગણુવી શકાય.

આ લેખના આરંભમાં જ વેડફીકરણ માટે આપણે નક્કી કરેલી પાંચમી કસોટી—સાદાર્ણ સાથે સંસ્કારમય જ્ઞાનની નમૂનો પૂરો પારખો, એ એક રીતે ભેતમાં મોથની કસોટીનું જ બાહ્યસ્વરૂપ છે. વેડફીની વહવાઈઓ વિશે સત્તામન્યપણે એમ ચોક્કસતાથી કહી શકાય કે ભયાં ભયાં આ સંસ્થાઓ વિકસી છે ત્યાં ત્યાં એમણે એક નવી સંસ્કારિતા ઊભી કરી છે. આ સંસ્કારિતામાં કળા છે, સંગીત છે, શુદ્ધ ભાષાપ્રયોગ છે, વિવેક છે, આતિથ્ય સંસ્કાર છે. આ શુદ્ધ ખીલવા પાછળ એક મોટું કારણ એ પહોં છે કે આ આખી આદિવાસી પ્રજાના મૂળમાં જ કેટલાક સંસ્કાર છે—જે વેડફીની હવા અને ઉત્તર લગ્નવાથી વધુ ખીલી ઉઠવા છે. આ ક્ષેત્રમાં આવતાં વેત જ હુત્વતરામભાઈએ આ પ્રજાની ટકાર અને એક હારમાં ચાલવાના સંસ્કારો ભેંઈને પુરા થઈ એની ખાસ તોષ લીધી છે. મહુતા એ એક બીજો શુભ છે, જે આ પ્રજાને સંસ્કાર વારસામાં મળ્યો છે. પ્રકૃતિ ગ્રેમ એમનામાં છે જ. આ બધા શુભોના મૂળ ઊંડ ઉપર જ વેડફીએ પોતાની સંસ્કારિતાની કલસ ચડાવી છે. અક્ષત એમાં સાદાર્ણતા શુભો એવાં વિદ્યાસ નેવાં મળતાં નથી, જેવાં હુત્વતરામભાઈએ નેવાં કંજીનો હોત. પશુ અત્યંત દારિદ્ર્યમાંથી ઉપર આવતી પ્રજા બાકા ઉપસોગનાં સાધનો તરફ દૃષ્ટિ કરે એ તર્જન સ્વાભાવિક છે.

વેડફીની વહવાઈઓ ખૂબ ખૂબ ખીલી છે. વેડફીની આસપાસના ક્ષેત્ર ઉપરાંત વ્યારા, સોનગઢ, માંડવી, મહુવા તાલુકામાં, કાંગ અને ધરમપુર અને ભરૂચમાં આ વહવાઈઓએ મૂળ નાખ્યાં છે. ઠરાઈ-દાંડીની ભાંગીને સંસ્થાઓ ઉપર પણ વેડફીના વહવાઈની શીળી ઢાંધા તો જાણી જ આવે છે. ઉપરાંત વેડફીથી પ્રેરિત થઈને ઉત્તર ગુજરાતમાં મુખ્યત્વે મહેસાણા અને સાગરકાંઠા જિલ્લાની અનેક સંસ્થાઓએ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં પ્રત્યક્ષ આ પરાક્રમ રીતે વેડફી-કરણના પ્રયાસ કર્યા છે. વડોદરા, ખેડા, સોનાપુરા જિલ્લાઓ અને કચ્છ પર પશુ એના મંદન હાંડણા ઊઠ્યાં છે. તે ઉપરાંત મુખ્યત્વે શ્રી કાશિનાથજીનાં ધર્મિક સમૂહ અને મળલ ક્ષેત્રના કાસને લીધે સમ્પ્રદેશમાં, જગલ સહકારી સંઘોઓના પ્રસાવને લીધે ઉત્તર પ્રદેશનાં ચિપકો આન્દોલનના ક્ષેત્ર ઉપરાંતમાં અને શાંતિનાં પ્રગતિઓને લીધે દેશના ઉત્તર પૂર્વ ક્ષેત્રમાં પશુ તમને વેડફીના વહવાઈ ટેટા વેરાપેલા જડી આવશે. આમાંથી કયા ટેટા-માંથી કયા રે વિશાળ વૃક્ષ થશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પશુ એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે દરેક ટેટામાં વૃક્ષ થવાની શક્યતાઓ ભરી પડી છે.

વેડફીની નજીબા ક્ષેત્રમાં જે વહવાઈઓ બાકી અને સાતત્યર જની તેમાં મુખ્યત્વે નચિતો તત્ત્વોએ કામ કર્યું :
સરકારી સહાયતા
વિદેશી સહાયતા
સરકારનાં પ્રગતિશીલ કાયદાઓ
કાર્યકર્તાઓની આપસ્ય ને મહેનત
આખા ક્ષેત્રની ઢોક ભણત.

સ્વાભાવ પછી આખા દેશમાં આદિવાસીઓ તે પછાત ગણાતા લોકો સારું કાંઈક ને કાંઈક વિકાસના કાર્યક્રમો ઉપાડવામાં આવ્યા. પરંતુ આ કાર્યક્રમોને એના ખરા અર્થમાં સમજ અને હેંશભેર ઉપાડી તે એવા રચનાત્મક ક્ષેત્રો બહુ સમજા હતાં. વેડફીમાં ગેરસાહેબ, મોરારજીભાઈ, વૈદ્ય ઉભાઈની આદર્શ-ચુખ વહીવટી નીતિ ભેડે હુત્વતરામભાઈ, મકનજીભાઈ, ઝીઝીભાઈ, મોહનભાઈ, અરિંદભાઈ, રમેશભાઈ, નાનુભાઈ જેવાની નિકાં, ધગશ અને આગત લખ્યાં. તેથી ભેતભેતામાં જગલમાં મળલ થયું. વહવાઈઓના બાલ વિકાસમાં સરકારી સહાયતા ખૂબ ઉપયોગી નીવડી. વેડફીના નમૂનાને આધારે દેરેર આશ્રમશાળાઓ, ઉત્તર સુનિવાઈ, વિદ્યાલયો અને ઉભોગ કેન્દ્રો સ્થપાયાં અને વિકસ્યાં, જગલમાં ઝળીઓના આર્થિક ટેકાએ આ કામો વધુ માતત્યર ગયાં.

વચ્ચે એક ગણે એવાં પશુ આવી મેયે કે ભયારે આ સંસ્થાઓને વિદેશી સહાયતા કીઠ કીઠ પ્રમાણમાં મળી. વિદેશની અનેક સંસ્થાઓ ‘વોલ્ફ હુનિયા’માં પોતાના તરેર કાંઈ ને કાંઈ નિર્માણ પ્રવૃત્તિ કરવા ઉત્સુક હોય છે. એમની શોધ ચાલતી હોય છે પોતાના ઉદ્યોગને અવરૂપ કામ કરી આપે એવી સંસ્થાઓની. અક્ષુભાઈ, મેએન્ડ પરીખ, અરવિંદ, રમેશ વગેરેએ વેડફી ક્ષેત્ર આ પ્રકારનાં કાર્યો માટે કેટલું ચોચ છે તે સારી યોજનાઓ ઘડી અને વિદેશી દર્શકોને પ્રવૃત્તિઓ દેખાડીને સંવૃષ્ટ કરીને સંસ્થાઓપેકેની ભૂખ પૂરી કરી. આ ક્ષેત્રમાં ભ્યા ભ્યાં પશુ સારાં પાકાં મકાનો બંધા-ગેલાં ભેંશો તેની પાછળ પરદેશી મદદ હોવાનો સંભવ રહેલો છે. આજકાલ કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં પરદેશી મદદ એ જ ભણે કે કોઈ શંકાસ્પદ વસ્તુ હોય એવી હવા ભળી કરવામાં આવી છે. વેડફી ક્ષેત્રમાં પરદેશી મદદથી જે કામો થયાં છે તે એ બાબત સિદ્ધ કરે છે કે આવી હવા બનવા સારું લેલે બીજે કયાંક કારણો મળતાં હશે, અહીં તો એવાં કારણ નથી જ. વિદેશી મદદના રચનાત્મક ઉપયોગના સારા નમૂના વેડફી ક્ષેત્ર પૂરું પાડે એમ છે.

પશુ સરકારી કે વિદેશી મદદ ને લોકશક્તિ જગલમાં આડે આવતી હોય તો તે પ્રગતિ-વિરોધી ગણાય. આ સહાયતાથી ભે જનતા અસહાય બનીતી હોય કે એના કાર્યકર્તાઓમાંં સિદ્ધકૃષ્ણ જ પાંગરતી હોય તો તે સહાયતા સાધક નહિ, પશુ બાધક થયેલી ગણાય. વેડફીની વહવાઈઓ એટલા દાંધા કરી શકે એમ નથી કે સહાયની આ આડી અસરથી તે સર્વંયા અલિપ્ત રહી હોય.

સ્વાભાવ પછીની સરકારના પ્રગતિશીલ કાયદાઓએ પશુ વેડફીની વહવાઈઓને વિકસાવવામાં મહત્ત્વ મદદ કરી છે, અહીં પશુ બંને પક્ષે એકબીજાની જરૂર હતી. નવી સરકારને પોતાના આદર્શો સુજળ કાયદાઓ કડક પછી એને અમલમાં મૂકનાર કાર્યકર્તાઓ અને સંસ્થાઓની જરૂર હતી. કાર્યકર્તાઓને વર્ષો સુધી જેને સારું પોતે હવા બેસી કરી હતી તેને ચોક્કસ માળખું મળ્યું એવા કાયદાઓની જરૂર હતી. વેડફી ક્ષેત્રે આવી રામચંદલા સંયોગ કરાવી આવ્યો, તેથી પ્રગતિશીલ કાયદાઓને આ ક્ષેત્રમાં પ્રામાણિક અને શીઘ્ર અમલ થયો અને જે કાયદાઓના લાલ દેશની સીથી દરિદ્ર જનતાને મળ્યો. સુરત, વલસાડ, કાંગ જિલ્લાના ઉપર વર્ણવ્યાં તે લગભગ તમામ ક્ષેત્રોમાં આમ બનવા પામ્યું.

વહવાઈઓને વિકસાવવામાં હુત્વતરામભાઈની તપોમય જ્ઞાનની ઝેરણાએ તો અસાધારણ કામ કર્યું જ, પશુ આ સંસ્થાઓ

પાછળ પોતાની પૂરી શક્તિ લગાવનાર કાર્યકર્તાઓનો કાળો પજી સંસ્થાઓના વિકાસમાં ઓછો નથી. જિલ્લા કે તાલુકા સ્તરના કાર્યકર્તાઓની સ્થૂં ને વ્યવસ્થાશક્તિ, એનાથી નીચેના ક્ષેત્રમાં પડેલા કાર્યકર્તાઓની લગન અને મહેનત જ ને ને ન હોત તો આ ક્ષેત્રમાં આવું કામ વિકસે જ ન હોત. કાર્યકર્તાઓ જંગલમાં દિવસ-રાત જોયા વિના પગપાળા ભટકયા છે, ઝોઝામાં ઝોઝી જરૂરિયાતથી ઝબ્યા છે, જેમની સેવા કરવા તેઓ નીકળ્યા હતા તેમનામાં સમસ્ય થઈને રહ્યા છે તેથીસ્તો વેડછીના વડાની આ વડાપાઈએ જાણી છે. આમાં વ્યક્તિગત રીતે કાઠીને ઉલ્લેખ કરવા જતાં બીજા કોઈને ઉલ્લેખ રહી જવાનો જાણવ છે, જેટલે સર્વ સામાન્યપણે જ ઉલ્લેખ કર્યો છે; પણ એટલે અર્થ એ નહિ કે આખા ક્ષેત્રમાં નિષ્ણાપૂર્વક લાગેલા કોઈ પણ કાર્યકર્તાની આપણે ઠિમ્મત ઓછી કરીએ છીએ.

હા, બે બાબતોના આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરવે આવશ્યક છે. વેડછી ક્ષેત્રના કામની કદાચ સૌથી મોટી નબળાઈ હોય તો એ છે કે દરેક ક્ષેત્રમાં કાર્યકર્તાઓ પોતપોતાના કામમાં પાલરખા છે, પરંતુ હુબાગે જુગતરામભાઈને વારસો શોભાવે એવા એકમમાં મેળ નથી. આ કુમેળ એમના પૈકી ધણીની શક્તિ બીજીની શક્તિને ખંડિત કરવામાં પ્રયોજે છે, એ કમનસીબી છે. સૌને જુગતરામભાઈ પ્રત્યે સમાન આદર છે, પણ પરસ્પર પ્રીતિ નથી. જુગતરામભાઈના ગયા પછી શું? એ પ્રશ્નને જવાબ આ પ્રતિભાવાન કાર્યકર્તાઓએ શોધવાનો રહેશે.

આ કુમેળનું એક કારણ વ્યક્તિગત રાગદોષ છે, તો બીજું કારણ આખા કામ પર પડેલી રાજકારણની વિપરીત અસર પણ છે, આ ક્ષેત્રમાં કોંગ્રેસના વિભાજનની અસર માખેડે માખેડે સુધી થયેલી દેખાઈ, જે આગળ ઉપર કોંગ્રેસ-જનતા વિભાજન તરીકે અને હવે કોંગ્રેસનાં બે જૂથોના વિભાજન રૂપે દેખાઈ રહી છે. મનભેદ છતાં મનભેદ ન રાખવાનો દ્રષ્ટિએ સર્વ કાર્યકર્તાઓ શીખી શક્યા છે એમ કેમ કહી શકાય? પરિણામે આ મનભેદ આખા કામ સાડુ ધાતક પણ નીવડી શકે એમ છે, એવી હિવા જેવી ચોખ્ખી વાત હોવા છતાં ધણી કાર્યકર્તાઓને એ સમજાઈ હોય એમ લાગતું નથી. તેથી બહાર જીવનમાં ચોખ્ખાઈને નામે કે બીજા કોઈ લઢાને પણ પરસ્પર કોટ-કેસો સુધી મામલો જઈ પડેલો છે. આ ખરેખર ચિંતાનો વિષય છે.

વડાબાની મુખ્ય પ્રશ્નિઓ નીચે મુજબની ગણવી શકાય :

- બાલ શિક્ષણ
- નઈ તાલીમ
- સહકાર
- આદી આગઉલોગ
- કૃષિ ગેસેવા
- વન
- નશાબંધી

આ તમામ વિગે ઓછોવતે અંગે ઉલ્લેખ આગળની નોંધમાં આવશે માટે એને વિદ્યુત ઉલ્લેખ આપી નથી કરતા.

આ નોંધ પૂરી કરતાં પહેલાં એક વિષયને ઉલ્લેખ કરી લેવો જરૂરી લાગે છે. ને વિગે ૬ વેડછીના વડા સામેના પ્રશ્નોના વેડછીની ૨૬૬

પ્રશ્નિને જરા-સોજ લાગુ ન પડે એટલા ખાતર એ પ્રશ્નિમાં ૨૫ લેનાર સૌ કોઈએ આવા પ્રશ્નોના વિચાર કરતા રહેવું એ જરૂરી લાગે છે.

કાર્યકર્તાના મનોમેળનો પ્રશ્ન આપણે ઉપર નોંધે. આવા પ્રશ્નને ઉકેલવાની સ્વસ્થ પરંપરાઓ પાડવી એ વેડછી સામે આવે એક મોટા પડકાર છે. આવે તો પ્રશ્નને ટાળવા કે એને વિશે ઉદાસીનતા સેવવાની પ્રતિતિ દેખાય છે, એ આખા ક્ષેત્ર માટે લાભકારક નથી.

બીજા પ્રશ્ન છે કાર્યવિસ્તારની સાથે સાથે મૂલ્ય-નિષ્ઠાનો વિસ્તાર કેમ થાય એ. ભે તે નહિ થાય તો શરીર ફૂલી જશે અને આત્મા કુંડિત થશે, વિસ્તારને મર્યાદામાં રાખીને મૂલ્ય-નિષ્ઠામાં વધારો કરવાના પ્રયાસો થવા જોઈએ.

નોંધે પ્રશ્ન છે સરકાર આધારિત કાર્યક્રમોના, સર્વોદય ચોખ્ખા વાળતમાં એ અંગે આ ક્ષેત્ર જીજ્ઞાસુતામાં બીજા ક્ષેત્રોની જેમ ધપ્પડ ખાઈ ચૂકવું છે. કામમાં સરકારી સહાયતા ભલે લેવાય, પણ તે સરકાર આશ્રિત ન બની ભય એ વિવેક કેમ ભળવશે એ વેડછીની સંસ્થાઓ આગળના મહેતવનો પ્રશ્ન છે.

ચોથો પ્રશ્ન એ છે કે જેમ જેમ સંસ્થાનો વિકાસ થાય છે તેમ તેમ તેમાં સંઘર્ષશીલતાનો અભાવ પેદા થાય છે, અન્યાયને એ સાંધી લે છે, અને પરસ્પરના સંબંધોમાં પણ ધણી વાર અન્યાય સાંધી લેવાને 'સિસ્ટ' માનવામાં આવે છે, આ વૃત્તિમાંથી જટલે જ જટલો.

કદાચ મૂળ પ્રશ્ન હોય તો તમામ સંસ્થાઓએ પોતપોતાના ઉદ્દેશ અંગે સ્પષ્ટતા કરી લેવાનો છે. કાળક્રમ મુજબ ગઢલાતી પરિસ્થિતિ બેઈ એ ઉદ્દેશની સ્પષ્ટતા નિરંતર ન થતી રહે તો સંસ્થાઓ કાલમસ્ત થઈ શકે.

વેડછીના વડા સાથે સંકળાયેલા કાર્યકર્તાઓ પાસે આ અને આવા પ્રશ્નોના મુકાબલો કરવાનું સામર્થ્ય છે, એ સામર્થ્ય એમણે કુશળતાપૂર્વક વાપરવું પડશે.

૨ વડાબાનાં મૂળ

[૧૯૮૭ના સેવાદિન સમારંભના મુખ્ય તરીકે શ્રી વનગણી ટાંગણિયાભાઈ ચોધરીએ ચોધરી ભાયામાં આપેલ પ્રવચનને અનુવાદ આપી જેમના તેમ એટલા માટે આપણે છીએ કે વનગણીભાઈને પ્રસાદપૂર્વક વિદોતી ટેલીમાં તેમ વેડછીને વડોલો કેવીરીતે પાંચર્યો એના કથા જીવનસામાઈના ગિલફલ આરંભના વિચારો અને સાથોને મોટે સંભાળવા મળે છે. સંઘ

દુ કાકાને શુરુ તરીકે માનતા આવ્યો છું. અને માનવું જ જોઈએ, એવું કારણ એ છે કે, શરૂઆતમાં અમે ત્રણ જણા-જનાભાઈ, ભાવસંગિભાઈ અને દુ. ભાવસંગિભાઈને એ લોકો કાકાને શું કહેતા? 'ભાવણતું' રોલકુ'! એ રીતે અમારે વેડછીમાં કામ કરવું પડ્યું. શરૂઆતમાં ગાંધીજી નામપુર જતા હતા ત્યારે મેં દર્શન કર્યો હતાં. ગાંધીજીએ આખા દેશમાં યજમાન કરી. ત્યારે આ દર્શનને આધારે અમે ભવવા, પછી શું કરવું? તે આજમામાં જરૂર, આજમામાં રહીને અમારે શું શીખવું? વળી અંગેએને કારણ માટે તોપણજોવા બતાવવાના તોપણજોવા. તે બતાવવાની કળા અમે

શીખવા ગયેલા. (ખાદી વિના) તે ચલાવવાથી મોટા દેશનાં બૂંગળાં તુટી પડશે. એણે એમ ત્યાં શીખી લીધેલું. અમારે બારડોલી-સરભોણમાં વારો આવ્યો. કારણ કે અમારે તોપખોળાનાં દુક લઈને જવાનું.

એક વખત હું સરભોણ ગયેલો. સરભોણથી બારડોલી આશ્રમમાં જતાં મને સખત તાવ આવ્યો, તાવ એટલો આવ્યો કે હું સડક પર જ દબા પડ્યો. મને લાન ન ગળે. ગિલકુલ લાન ન ગળે. પણ રસ્તે બનારાસીએ મારી પાસે તોપખોળા-મશીનગન, (રેડિયો તકલી) વગેરે હતું તે ભેઈ ગયા. અને તે મને ઊંચડીને સરભોણ આશ્રમમાં મૂકી ગયા. તે વખતે સરભોણ આશ્રમમાં નરહરિ પરીખ, જાનકાલાલ ભોજા અને મકનભાઈ એ લોકો કામ કરતા હતા. ત્યારે હું કદા પાસે પડી રહ્યો હતો. તોપખોળા અને મશીનગન સાથે પણ મારી સારવાર કોણે કરી? નરહરિભાઈની ધરવાળાએ! મોહનભાઈની બાએ! મારી એટલી ઝુંદર સેવા કરી કે મારી માને પણ હું તો બુદ્ધી ગયો. તે મને આવે પણ પાદ છે.

આ બધું કામ સરભોણ અને બારડોલીમાં થયું. પણ આદિવાસીઓમાં ગિલકુલ નહિ. એટલે આદિવાસીઓમાં કામ કરવા માટે જુગતરામભાઈએ અને સૂનીભાઈએ વેડછી પસંદ કર્યું. ત્યાં વડતું થક નખાવું.

વેડછીમાં અમે ગણ જણા. જીવજીકાકાને એટલે અમે પડી રહેતા, રહેવાનું મળે નહિ. પછી અમે બૂંપડી પાડી અને સારથી આ 'વડલો' મોટો થતા ગયો. મોટો થતા થતા પેલી વાણું નિજર પહેંચી ગયો. પેલી બાજુ મંડવી તાલુકો, આમ કાંચ પણ પકડી લીધું. આપણે બધા ભેગા બધા પણ એમ કાંઈ ભેગા બળાય તેમ નહોતું વડલાને લીધે ભેગા થયા છીએ.

મારાં લગ્ન કાકાને હોયે થયેલાં અને હું ખ્રિસ્તી બાઈ ભેડે પરણેલો. ગાંધીજીએ મને સૂતરના તાંતણુની કઠી બાંધેલી અને 'રામનામ' આપેલું.

પછી અમને-મને બેઠકવા વિલાસમાં (ત્યારે બેઠકવામાં આશ્રમ ન હોતો) બનાભાઈને પશ્ચિમમાં અને દક્ષિણમાં કાપસર્ગિભાઈને કામ કરવા મૂક્યા. અમે રેડિયાનું કામ કર્યું. પણ કેટલીક બગ્યાએ સૂતરનું એટલું બધું કામ ચાકે એ- તમને કહ્યું તે- તોપખોળા અને બ'દક, મશીનગનના કે આદિવાસીઓમાં પણ કેટલાક કુટુંબો એવાં કે, પાંચ પાંચ વરસનાં ખાદીનાં કપડાં પોતે બનાવી લેતાં. અને બાઈનું કાપડ વેચતા. આવી રીતે તે કામ થતું હતું. પણ આશ્રમવાળાઓએ પકડતે બદલી, તેઓ વેપારી દલિ પર ગયા અને આદિવાસીઓમાંથી રેડિયો ગયો. પરંતુ ભે જૂની રીત પ્રમાણે કામ ચાલત તો ખાદીનું પરિણામ આજે જુદું જ આવ્યું હોત! આશ્રમવાળાઓએ એમ કેમ કર્યું તે મને સમજતું નથી. મને 'કાંઈએ એ વિશે પૂછ્યું' પણ નથી અને મેં કહ્યું પણ નથી.

જુગતરામકાકાની સાથે અમે ફરીએ, મને હળપતિઓમાં કામ સેપિયું. હું સફાઈ કામ કરવા હળપતિઓમાં વાંકાનેર બદલ, વાંકાનેરથી વેડછી આવ્યું પડતું. એકવાર સ્વાદલાવાળા મોરારભાઈએ મને સવરણથી વાળનાં બેઈને દોકાર કરી. હું અહીં સફાઈ કર્યાં કરે છે ને ગામડામાં ફરતો નથી? તેનો જુગતરામભાઈએ એવો બગાજ

આપ્યો કે મોરારભાઈ તો ખાના જ રહી ગયા! કાકા અમને વેડછી લઈ બસ અને પૂછે કે તમારાથી આવ્યું ચલાયે કે? કાકાને વર્તાવ કેટલો પ્રેમાળ! અમે છુટવાથી સીધા વેડછી ચાલતા આવડીએ. આ રીતે વેડછી આશ્રમ આવ્યું ખીલવ્યું છે.

પછી કાકાએ મને બેઠકવા આશ્રમ ખેલવાની સૂચના કરી. બગ્યા શોધી આપી. હું બધાં ત્યાંથી ઉકારાઓને પઢી લાવીને આશ્રમ ચલાવતો હતો. આશ્રમ ચાલુ કર્યો પણ મારી પાસે કાંઈ નહિ. હું સાવ ગરીબ કહેવાઈ. એટલે વાણિયાઓ પાસે જઈને મેં અનાજ માગ્યું. તે બધું ઉધાર! એક વરસ પછી પૈસા આપવાના. એક શ્રેણિ પાસે ગયો. તેમને કહ્યું, પચ્ચીસ છાકરીઓને ખવડાવવા માટે વાસણ બેઈએ. તેમણે વાસણ આપ્યાં. તે પણ ઉધાર! વરસ પછી પૈસા આપવાના.

આ રીતે કાકાની સૂચનાથી બેઠકવા આશ્રમ ચલાવવાનો. પણ મને ગલરામજી થાય કે તાપીને કાંટે જ આશ્રમ. છાકરીઓ અર્ધો માઈલ દૂર લાલુવા બધ. ત્યાંથી આવે તેવી જ સીધી તાપીમાં જ. મને બીક લાગે કે એકાદ છાકરી તાપીમાં પડીને મરી અથ તો, તેથી ન જુદો બેઠકવા ગામમાં આશ્રમ લાવવો પડયો. અને ત્યાં તે કાલોનાં રહ્યાં.

હજી મારી ભાવના તેવી જ રહી ગઈ. કેમ રહી ગઈ? છાકરીઓનું લાલુવાનું યજુ' પણ છાકરાઓનું શું? પૈસા તો મળે નહિ. કાકા આપી આપીને કેટલા પૈસા આપે? કદાચ ન પણ આપે, તોપણ મારી પાસે 'રામનામ' ખરું. મેં હિંમત કરીને બધાંદર કુમાર આશ્રમ સાર કરવાને નિશ્ચય કર્યો. અને કાકાને હાથે મુરત કરાવ્યું. પણ કાકા મને ચઢી સ્પેશનના લીબડા નીચે શું કહે છે? તમે આશ્રમ તો કાઢો છો, પણ ચલાવતો કેણું? મેં કહ્યું, 'હું ચલાવી બેઈશ.' 'કે ગ્રીણાભાઈને આપવાના છો?' વખતે આપણું પણ પડે. કાકાએ મને દોકાર કરી— 'શું તમારાવાળા મરી ગયા છે?' 'તમારે જ ચલાવવાનો' તે દોકાર મને વાદ છે. કાકાનું વર્તન એવું. દુકાળનું વરસ હતું. લોકોમાં જૂખમરો ચાલે. કાકાએ મને જાહેર ભાઈ સાથે બગ્યાની સૂચના કરી. સોનગઢ તાલુકામાં સવારના પોરડાંં લાસિમસેકાથી એમ લિપાચા. સોળ, સતર માઈલ, દેશોના દિવસ કારખીઠ ઘાસ લીસું જીળીને ખૂળ વાંકું વળી ગયેલું, અમે બે જ બજી, ચાલતા જ બઈએ. ઘાસ અને વાંસનું બ'ગલ, કાંઈ મળે નહિ. વાધ-બાધ બે મળી ગયો તો સહેલાઈથી પકડી લેશે એવી ગલરામજી છૂટી. જતાં અમે ચાર વાગે પહેંચી ગયા. આ રીતે કાકાની સૂચનાથી કામ કર્યું. સારા મે મિત્ર! ભાવસર્ગિભાઈ અને બનાભાઈ! અહીં નથી. એક મિત્ર મોલી ગયા. માણુભાઈ! મેં મિત્રોની જરૂર ખરી.

કાકાએ મને બ'ગલ મંડળી શરૂ કરવાની સૂચના કરી, અમે સહવાય થયા. મર્યાં કરી. રાત્રે નાં વાગે છૂટા પડ્યા, અને અમે બે વાગે તાપી તરી ગયા. આમ મંડળી કાઢી. મહુવા તાલુકાના એક બજી આવ્યા, તેમને સોનગઢમાં કાંઈ યોગણે નહિ, વ્યારામાં પણ અને બારડોલીમાં પણ કાંઈ ન યોગણે! કરચેલિયા થયા, નવસારી ગયા અને ત્યાં અંજોળમાંથી સુવરાતીમાં ચાર ચાર કોપી કંઠાવી અને તે લઈને મહુવા અને સોનગઢની બ'ગલ મંડળી રચાવી. આ રીતે કહેવાનું એટલું જ કે, કાકાનો વડતો એ રીતે વધ્યો. પણ બ'ગલ

મંડળા કાઢવાનો કાકાનો ઉદ્દેશ બિલકુલ માર્થો ગયો. આમ કહું તો ચાલો! કેમ કે, કાકા કહેતા કે, મંડળામાં દારૂ પીનારો ન નેહ્યો, પણ હમણાં તો દેવ ખૂબવા બધ છે કે હેલે મોગરે પૂજવા બધ છે ત્યારે પી લે છે. આ રીતે કાકાનો મંડળાનો ઉદ્દેશ મરી ગયો.

એક વખત હું કાકાને વાઝરડા લઈ ગયો. મને એમ કે કાકાને સરસ જમણું, કાકાને માટે લાખરી બનાવી. પણ કાકા મેના ખાધ કે એટલે છેવટે મારે જુવારનો રોટલા કરવા પડવા અને ખવડાવ્યા. કાકાનો એરો ઉપદેશો કે, પ્રેરણામાં જે પાકે અને મળે તે જ લોકોને ખવડાવવું, ને તેનો જ ઉપયોગ કરવાનો.

કાકાએ જે વડલો ખીલવ્યો છે એમાં કામ કરનારા ઘણા બધા છે. તેઓ બધા કાકાના શિષ્યો છે. કાકાની સાથે રહીને તેઓએ એ જ કામ ખીલવવાનું છે.

કાકા બિલકુલ અક્ષિત જેવા રહે છે તે મને દેખાય છે અને એ બધું બચ્ચું જેવું ગણાય છે. હમણાં આપણે બધા સચ્ચું સચ્ચું કરીએ છીએ, પણ પછી શું? આપણે તો મર્વ લઈશું, પણ આપણા છોકરા 'વેઝળી' વિશે શું બજાશે? વેઝળી, વેઝળી એમ હમણાં થાય છે. પણ પછી શું? એટલે મારી એક માગણી છે : કાકા વિશે ક'ઈક કરવું નેહ્યો. શું કહે છે એને—કાકાની યાદગીરી કરવી જ નેહ્યો. કેમ? આપણા બધાનો કાકા નેહ્યે પ્રેમ છે. કાકાનો આપણી સાથે પ્રેમ છે. એટલે કાકાનું નામ રહે તેલું કરવું નેહ્યો. એમ હું કહું છું, અને કાકા તે સ્વીકારી લેશે. કાકાનું કામ ખૂબ જ ફેલાયેલું છે. રામચંદ્રજીએ ગ્રામા પાર કરી ત્યારે બીલ નહિ ગોંડેલા. અને રામચંદ્રજીના પગ ધોઈને ગ્રામાને પેલે પાર ઉતારેલા, તેમ આપણી વાત કાકા સ્વીકારી લેશે. એમ હું માનું છું. આ બાબત આપણે બધાએ વધારી લેવી નેહ્યો. કાકાના નામનું વર્ધન કરવું જ નેહ્યો. એવી મારી જાણના છે.

બનાવલ, પંથોળ, બ્યારામ ચોળચેલ 'સેવાદિવ' સંમેલન ૧૭ી સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૩ મધુબનીમાં આયોજ વકતવ્ય.

૩ કૃષ્ણ થકી ખીલી શિક્ષણની કળી

(જ્યુન ૧૯૭૩ના બચ્ચાનની આ કથા વેટળીના મંડળાની એ વડવાઈની વિવેચ કથા છે. સં.)

ગાભણી અને મહાલ ખાડીના સંગમથી બનતી નદી તે મીઠોળા. ગાભણી નદીને ઉત્તર કાંઠે મલી અને મદાલ ને દક્ષિણ કાંઠે વસેલું સ્વાદેલા ગામ તથા ગાભણીના દક્ષિણે અને મદાલની ઉત્તરે મીઠોળાના સંગમથી થતા નિઝાણમાં વસેલ એકી ગામની 'ચોધરા' નામની આદિવાસી વસ્તીનું 'ફળિયું' તે 'એકી ફળિયું,' આખી વસ્તી એક જ બતિની કહેવાય છે કે જ્યારે યાવાગદ ઉપર ચુસલમગાનેએ ચડાઈ કરી. ત્યારે ત્યાંથી લાગીને ચગાગ પૂર્વેને આ તરફ આવીને વસેલા.

એકી ફળિયામાં એક આદિવાસી ખેતમજૂર, ગરીબ, મોધરી કુટુંબમાં મારો જન્મ થયો. અમે છ બહેનો. લાઈ નથી. મોટી બહેનો માનવાપ બધે મજૂરીએ બધ. સાથે અમાને નાની બહેનોને ગમવે તેથી લાણી શક્યા નહિ કુટુંબને ધંધા માત્ર ખેતમજૂરી ૨૪૪

તેથી મારો ઉછેર ખૂબ ગરીબાઈમાં થયો. મને યાદ છે, કે મારા ઘરમાં માત્ર માટીનાં જ ધાસણો હતાં. રાંધવા, ખાવા માટે પણ તેનો જ ઉપયોગ થતો. દાળ, કઢી લેવા કે પાણી પીવા ડાબડું (ડાયા આકારની સફાઈ ફીધી; તેનો એક છેડો ગોળ હોય અને કાડો લાંબો હોય છે. તે સુકાઈ બધ એટલે ગોળ લાગમાં ચાપુ કે દાવરડાથી ફેરી ગોળ કાણુ પાડી અંદરથી બી વગેરે કઢી, ઘોઈ સાફ કરીને પાણી, દાળ, કઢી વગેરે પ્રવાહી લેવા માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે.) હતું તે ધોતીનું અને દાળ શાકના ચમચા, બનનું કામ આવે.

પાથરવા માટે કક્ત ખજૂરીનાં ઝીણા પાદડાની બનાવેલી એકાદ સાદડી કે એકાદ કોથળી હોય. ભોંય પર તે પાથરીને ચૂઈ જવાનું. એકાદ માટે બાતું પહેરવાનું લૂગકું. નહિ યાદર, ચારસા, ચોશીદાં, કે રબર, કે નહિ ગાદલાં. ઘરમાં એક કાથી ભરેલા ખાટલો હતો 'ખજૂરીના પાદડાની સાદડી મારા બા અને દાદી ઘરે જ મૂકીને બનાવી લેતા. આ સિવાય કાઈ જ સાધન ઘરના નહિ.

બાળપણનો અમારો ખેરાક હતો, જુવારના ધોતની પાણીમાં ખૂબ પાતળી બનાવેલી કાંછ, જેમા માત્ર મીઠું નાખવામા આવતું. ક્યારેક હાથ મળે તો તે નાંખવામાં આવતી અથવા મોખાની પાણીમા બનાવેલી ખૂબ પાતળી કાંછ. ક્યારે તેની સાથે વાલ કે તુવેરનું બાફણું, માત્ર મીઠું નાંખણું અને હુંગળી હોય...કાંઈક દિવસ સાંજે જુવારનો રોટલો હોય પણ તેની સાથે શાકભાજીને બદલે હારાની કઢી. પાતળી દાળ કે, ચોમાસામાં વનઝડે ઊગતી વનસ્પતિ-ઓની લાછ હોય. દાળ-કઢીમાં રોટલો મસળીને ખાઈ ને ચૂઈ જવાનું.

મારું નસીબ કાંઈક ભેર કરતું હશે, ને બાલમંદિરમા જવા જેવડી થઈ. એ વખતે જ મુ. અન્નપૂજ્યાબદેને તેમના પિતાશ્રી ચુનીદાદા સાથે અમારા ફળિયામાં આવ્યા અને એ ક્યડયેલા આદિવાસી મજૂરીને પોતાની દીકરીઓને લાણુવવા, તેમને સારો ઉછેર કરવા અને સંસ્કારી બનાવવા માટે સમજાવવા લાગ્યાં.

તે પહેલાંથી પૂ. ચુનીદાદાએ એકી ફળિયામાં ખાડીકામ શરૂ કરેલું. ફળિયામાં ઘણા આદિવાસીઓ કાંતીને આશ્રમમાં આડી આપી આવે અને તેના મહેતાઓ પેટે પેસોએ પેસા મેળવે.

મુ. બહેને સૌ પ્રથમ એકી ફળિયામા હાંસજળાખાના એકાદ ઉપર બાલવાડીથી પોતાની પ્રશસ્તિઓને આર લ કથોં.

આશ્રમમાંથી અમે બાલવાડીનાં બાળકો માટે સીંગ લાવે અને વહેચે તેથી અમે તેમની આસપાસ ફરવા લાગ્યાં. અમને વાતાં કહે, ગીતા ગવડાવે. રમત રમડો. સાથે સાથે સવાર સાંજ અમારા મા-બાપને મળે, સુખ દુઃખના સમાચાર ફૂલે. માદેસાને તાવ, ગૂંસડાની દવા આપે. આમ ધીમે ધીમે અમારાં મા-બાપનો વિશ્વાસ સ પાલન કરતાં ગયાં.

અને પછી અમને બાળાઓને શિક્ષણ માટે ફળિયાને છેડાડે આપેલ આશ્રમ કે ભ્યાં પૂ. બહેન, તેમના પિતાશ્રી સાથે રહીને ખાડીની અગ્રતિ કરતાં હતાં, ત્યાં મોઢલા માટે સમજાવ્યાં, શરૂઆતમા અમારા બધોના અમને આશ્રમમાં મોઢલા અને લાણુવવા તંધાર નહોતાં બતાં, પરંતુ બહેનની સમજવડથી અમે નાની નાની

બાળાઓએ આશ્રમમાં જવાની શરૂઆત કરી. એક દિવસ સાંજે અનુબંધેન અમને ધરેથી બોલાવીને લઈ ગયાં અને કન્યા આશ્રમનો પાયો નાખાયો. તે દિવસે બહેનના આનંદની સીમા કેટલી છેત્રી તે તેઓને જ ખ્યાલ આવે. અમારાં માન્યાપ મજૂરીએ બપ અને અમે આશ્રમમાં શિશુઓ લેવા બંધીએ.

જમવા માટે સવાર સાંજ ધરે જવાનું. આખો દિવસ આશ્રમમાં રહેવાનું, લણવાનું, રેંટિયો કાંતવાનું, શ્રમ કરવાનો સાંજે ફરીથી ધરે જમવા જવાનું. સૂવા માટે આશ્રમમાં જવાનું. પ્રાર્થના થાય ફક્ત સમાચારો વંચાય, રાષ્ટ્રસેવાની, રાષ્ટ્રભાવનાની, ગાંધીજીની, સરદાર વલ્લભભાઈની, જવાહરલાલ નહેરુ, હાદાભાઈ, તિલક મહારાજ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગ્રામ સેવા, રાષ્ટ્રસેવાની, રેંટિયો અને ખાદીની, સત્ય અને અહિંસાની અમને સમભવ તેવી ભાષામાં વાંતો થાય અને રાત્રે અમને સોને પથારી કરી, સૂવાડી દે. સૂતાં સૂતાં પછુ રામાયણ, મહાભારત, યુદ્ધ, કૃષ્ણ, રામ અને મહાવીર જેવા મહાત્માઓની વાર્તાઓ કહે. પોતે અચારી વચ્ચે જ સૂઈ બપ.

સવારે પહેલાં પાંચ સાડાપાંચ વાગે ઊઠવાનું. ‘બળને બળવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા, તુજ વિના પેનમાં કોણુ જશે?’ પ્રશ્નાતિયાં ગાતાં બપ અને અમને ઉઠાડતાં બપ. પથારી ઉપાડી, ચાદર, શેતરંજ ગડી કરી, અચસ્તિત મૂકવાનું શીખવે. સૌને કૂવા ઉપર લઈ બપ; એક જગ્યાએ બેસી દાંતણુ કરાવે. દાંત ધસતાં, ઊલ ઉતારતાં અને ઠંડા પાણીની આંખમાં છાલક મારી, ચોટું ધોતાં શીખવે.

અને સાથાના વાળ વ્યવસ્થિત કરીને સૌએ પ્રાર્થનામાં બેસી જવાનું. ‘જિહા અંધારેથી પ્રભુ પરમ તેજે તું’ લઈ બપ, મહાસૂત્રમાંથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ બપ ‘ઈશ્વર’ રાખ્ય છે આપું જે જે આ જગતી મિત્રોના મ્હેકોથી માર્થના શરૂ થાય. ભજન-ધૂત અને છેલ્લે દરરોજ ગીતાના એક એક મ્હેકનું પઠન કરાવે. આમ સવારે ઊઠી નિત્ય પ્રભુ સ્મરણના સંસ્કારોનું અચ નેની આદિવાસી બાળાઓમાં સિંચન કરે.

શારીરિક ધડતર માટે કયાતત પછુ ખરી જ કસરતના દાવ, દોડ અને રમતો શીખવાય.

સફાઈ કામની નાની નાની બાળાઓની નાની નાની ટુકડીઓ—ચોગાન સફાઈ, પાણી ટુકડી, મંડાસ સફાઈ, નાસ્તા ટુકડી—વગેરે. અંકપાડીએ વારા બદલાય. સફાઈ કામમાં બંધેન અને તેમનાં સાથી કાર્યકર્તાઓ જુદી જુદી ટુકડીઓમાં બપ—અમને સફાઈ કામ, ઝાડુ પકડતાં, સંકાસ સાધ કરતાં, પાણીનાં મટલાં ધોતાં શીખવે, અને સ્વચ્છતાના પાઠ આપે.

જમવાનું પોતાના ધરે, પરંતુ રોજ સવારે નાસ્તો આશ્રમમાં બળે. નાસ્તામાં પ્રેક, મિસ્કિટ કે યા નહિ. પરંતુ ગામડાંમાં ઉપલબ્ધ, અનુકૂળ, સારો વૈજિર અને અમે આદિવાસીઓ ખાઈએ તેવી ગળાપાળ (ગોળવાળા લોટની કાંઈ) ખાદી રાજ (જુવારના લોટની ઝાસ નાંખીને બનાવેલી કાંઈ), કાંચતું (સોખાની પાણીનાં બનાવેલી માંડુ નાંખેલી કાંઈ) કણુપાવેલા, બારેલા અમ, ચણુ, અમ્રણી-ગોળ, મુખાળી વગેરે હોય. (રાયનું) અને ખાદી રાજ અમારા આદિવાસીઓનો તે વખતનો સુખ્ય ખોરાક હતો.) સૌએ સાથે સમૂહમાં પ્રભુ વે-૧-૩૭

પ્રાર્થના બાદ નાસ્તો કરવાનો. આમ આવા-ખીવામાં પછુ પ્રભુ સ્મરણ અને સમૂહ ભાવનાના સંસ્કાર બળે.

આશ્રમની શરૂઆતમાં અમે ખૂબ નાના હતાં ત્યારે માટું ઝોળાતું, કપડાં ધોતાં, નાહતાં અમને આવડે નહિ. બંધેન કૂવા પર સોને લઈ બપ, સાણુ ટુવાલ લઈ લે. કૂવામાંથી પાણી ખીંચીને કાઢવાનું. કેટલીક મોટી બાળાઓ પાણી ખીંચી દે. બંધેન અમને ચોળાને નવચાવે-નાહતાં શીખવે, મેલ કઢાવે. અંકપાડીએ એક દિવસ સામૂહિક ચાદરો ધોવાનો અમે અમારાં અંક પોવાનો કાર્યક્રમ હોય. આશ્રમ નદી કિનારે હોવાથી નદીએ લઈ બપ. મોટી બંધેનો ચાદરો લઈ આપે. અનુબંધેન, સાથી કાર્યકર્તા બંધેનો માથાં ધોઈ આપે. વાળ ઝોળાને જુ કાઢી આપે. અને તેલ નાંખી ચોટલા ગૂંથી આપે. અને શીખવે. શિશુઓમાં બંધેલી સવારે નદીના હૂંકાળા પાણીમાં નાહવાનું રળે, દાંડ હડી બપ. નદીને કારણે તરતાં પછુ શીખી મથાં. રોજ સવારે બપોરે અનુબંધેન ઝોટલા ઉપર ચોમાનમાં આસનિલું પાથરી લણાવવા બેસે. પાટી, પેન અને ચાલણુગાડી અક્ષરનાત આપવાની પદ્ધતિ ઝોનાખી, નઈ તાલીમની. પાટીમાં લખાવે, તે અક્ષર ચોમાનમાં રેતી ઉપર ચીતરાવે. નાના કાંકરા ભેગા કરારી તેને ઝોડથી અક્ષર બતાવડાવે. સાથે રોજની પ્રવૃત્તિઓમાં વપરાતા શબ્દો અડપાન, જનાજ, પછુ, પડીના નામ શીખવે, સારી વાર્તાઓ કહે, તેમાં આવતાં પાત્રોનાં નામો લખાવે વચાવે, તેના નાટકો કરાવે. આમ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અપાતા શિક્ષણને કારણે, અમે અડપથી તેને મહણુ કરતાં ગયાં—વરિહુમ્મે બહુ ટૂંક સમયમાં અક્ષરજ્ઞાન સાડું મેળવી લીધું.

આશ્રમમાં તે વખતે પદ્ધતિસરની શાળા ન હતી, અનુબંધેન કપારેક ઝોટલા પર તો કપારેક અડ નીચે બેસીને લણાવે. આશ્રમમાં નાનું પુસ્તકલય હતું; જેમાં નાની નાની બાળવાતાઓની મુક્તિ-કાવ્યો રાખેલી. તેમાંથી પછુ ધણું બળવા-શીખવાનું મળતું. પહેલી ચોપડીમાં હતાં ત્યારથી જ અનુબંધેન અને ચૂનીદાદાએ સમાચાર-પત્રો, નાની ગાણવાતાઓ વાંચતાં શીખવી દીધું હતું. સાથે કામળ-પત્રો લખતાં પછુ શીખવ્યું. રૂપિયા-આના-પાઈ ઝોળખાઈ, ચણાવે અને પાટીમાં સરવાળા-બાદખા-ચણુકાર કરાવે.

સાથે સાથે અનુબંધેનના પિતાશ્રી ચૂનીદાદા અને માતૃશ્રી સૂરજબા પછુ અમારામાં શિક્ષણ અને સંસ્કાર સિંચન કરે. સૂરજબા રેંટિયો કાંતવાનું શીખવે, કાંતતાં બપ, કંતાવતાં બપ, હિન્દુ-ધર્મની સારી વાર્તાઓ કહેતાં બપ, ગીતો ગાયવાતાં બપ અને જૂઠું નહિ બેલવું; મોરી નહિ કરવાના સંસ્કાર રેડતાં બપ.

આશ્રમમાં વસ્ત્રવાનવબન મુખ્ય ઉદ્યેશ હતો. આ ખાદીઉદ્યોગ બેડી દળિયામાં અમારી આ પદ્ધતિસરની શાળા શરૂ થઈ તે પહેલાંથી પૂ ચૂનીદાદાએ શરૂ કરેલી હતો. આશ્રમમાં અમદાવાદ તરફના વણકરો વણાટ કામ કરતા હતા. તેની સાથે અમારા બેડી દળિયાના પછુ કેટલાક જુવાનો વણાટ કામ શીખીને કરતા હતા. દળિયામાં ઘેર ઘેર રેંટિયા તો હતા જ. પૂ ચૂનીદાદા અમારા દળિયામાં ખાદી પ્રવૃત્તિ સાથે સત્યાગ્રહની અને આઝાદીની ચળવળની પ્રવૃત્તિ પછુ કરતા. જેને કારણે બેડી દળિયામાં રેંટિયો કાંતવાનું અને ખાદીનું કામ ચાલુ થઈ ગયું. મારે ધરે પછુ બેન્ડનુ રેંટિયા હતા. મારા બાપુજી અને મોટી બંધેનો રોજ રાંજે મજૂરી કરીને

આવે અને રેડિયો લઈને બેસી બળ. તે વખતે આ કામ ધંધા-દારી ન હતું, તેથી પૂણી આશ્રમમાંથી લાવે, કાંતીને આંટી આપી આવે, અને આશ્રમમાં લણવા બેવાનું શરૂ કર્યું. ત્યાર પછી પોતાના ઉપયોગ માટે પશુ ખાદી વસુલવાં અને પહેરતાં થયાં. આમ આઝાદી મળી તે પહેલાંથી જ મારા બેઠી ફળિયામાં ખાદી અને સ્વાવલંબી ખાદીનું કામ ચાલુ હતું. અને આશ્રમમાં લણતી બાળાઓ પશુ પોતાનાં કપડાં માટે બંને કાંતીને ખાદી વસુલી લેતાં હતાં.

અમારા ગામમાં અઠવાડિત હટવાડો ભરાય. જેમાં આજુબાજુના ગામડાંઓના આદિવાસીઓ અઠવાડિત ઇનબરતરતની ચીજવસ્તુઓ, મસાલા, શાકભાજી, ખાદીનાં વાસણ, ઘરેણાં, કપડાં વગેરે ખરીદવા આવે, અને પશુ નાનપણથી જ આ હટવાડામાં મા-બાપ સાથે જઈને એક પૈસાનાં ભાજિયાં, અમારા લઈને ખાવા ટેવત્યાં. એટલે આશ્રમ શરૂ થયા પછી પશુ શરૂવારે ઘરે જમવા જઈએ ત્યારે એક આતો મંગીને હટવાડામાંથી ભાજિયાં લઈને આશ્રમમાં જઈએ. અનુભૂતિને આ બેસ્યું અને એક આતોમાં આવા બળદ, ગંદાં ભાજિયાં, ગંદી વસ્તુ અને ખાઈએ તે એમને ગમ્યું નહિ. તેથી જે દિવસે હાટ ભરાય તે દિવસે એક આતો ઘરેથી મંગીએ તે અનુભૂતિને આપી દેવા અને બધાના આવા આના ભેગ કરી, તેમાંથી આશ્રમમાં જ તે દિવસે અમને ભાજિયાં અને તલસાંકળી વગેરે બનાવી ખવડાવે ત્યાર શરૂ કર્યું. જેનાથી એક આતોમાં અમને બળદ કરતાં સ્વચ્છ, પૌષ્ટિક અને વધારે પ્રમાણમાં ખાદ વસ્તુ મળતી થઈ અને સાથે આવી બળદમાં મળતી વસ્તુઓ બંને બનાવતાં પશુ શીખ્યાં.

પાછળથી એનું પશુ ગોઠવ્યું કે, અઠવાડિયે એક દિવસ અમારું આશ્રમમાં સમૂહબોજન રાખવું. તે દિવસે બાળાઓએ ઘરેથી દાળ, ચોખા, જુવારનો લોટ—જે હોય તે એક વાટકી લઈ આવવાનું. બધાની વસ્તુઓ ભેગી થાય. તેમાંથી હેઠળાં, ટેમરાં, ભાખરી, દાળદેણી જેવી વાનગીઓ બનાવીને સમૂહમાં જમવાનું. તેનાથી અમને સમૂહભાવનાનું અને રસોઈનું શિક્ષણ મળ્યું.

આમ શિક્ષણ સાથે સંસ્કાર, સ્વાસ્થ્યશિક્ષણ, સ્વાચ્છતા અને સફાઈ, મનોરંજન અને સમૂહભાવના, સત્ય અને આદિહતાના સંસ્કારો અમને દરેક પ્રવૃત્તિમાંથી મળતા ગયા.

સાથે સાથે વેડકી આશ્રમમાં ૫. જુગતરામકાકા પૂ. ચીમનભાઈ ભટ્ટ જેવાના લાલ અમને મળે તે દરિયે અનુભવેને ધણી વાર વેડકી લઈ જતાં. ત્યાં યોગતા શિળિયેમાં અમને રાખે, ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાનું અને તેમાંથી પશુ ઘણું શિક્ષણ મેળવવાનું મળતું. જેને લીધે ગડોળા સમુદાયના પરિચયમાં આવવાનું થયું. તરીકા વેડકી અને આજુબાજુનાં ગામોમાં, રાહીવપરો હોય કે, અન્ય પ્રસાદો, સંમેલનો, પરિષદો હોય તેવા સમયે, પ્રગણા પ્રવચનો દરિયે ખાલ દરિયે, તીતવા, બાલદા, વાલોડ, માણેકપોર જેવાં ગામોની આદિવાસી પ્રવચનો આશ્રમ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને સંપર્ક વધે અને બાળાઓને ભણાવવા તરફ તરંગે પ્રેરાય તે દરિયે, સફાઈ કાર્યક્રમો, નલાઓ, સંમેલનો, અને મનોરંજન કાર્યક્રમો યોજતા. જેનાથી મામળાઓને આશ્રમના પરિચય થતા અને બાળાઓમાં ગામડેવાની ભાવના વધતી.

આશ્રમમાં બ્યારે વધુ સંખ્યામાં મહેમાનો આવે ત્યારે તેમનું જમવાનું અમારા બેઠી ફળિયાનાં આદિવાસી કુટુંબોમાં ગોઠવાય. અને ગામની બાળાઓ એક, બે કે ત્રણ મહેમાનોને અમારા ઘરે જમવા લઈ જઈએ. ઘરમાં જે હોય તે જમાડીએ. અમારાં ગા બાપને આવા ઉજળિયાત ગોઠેરા મહેમાનોને જમાડવામાં ખૂબ આનંદ આવતો. બેઠી ફળિયામાં મોટા ભાગની વસ્તી મજૂર કુટુંબોની હતી. પરંતુ મહેમાનનું સ્વાગત કરવાનું મળે તો આનંદ થતો. આદિવાસી કુટુંબ સાથે પરિચય થતાં. અને અમારા મહેમાનોને ઘરે જમાડીને આશ્રમમાં લઈ જતાં. જેથી અને પશુ તેમના પરિચયમાં આવતાં.

ક્યારેક માસલોડાનું સમૂહબોજન આશ્રમમાં રાખવામાં આવે. માસલોડા ઘરેથી રોટલા લઈ આવે. શાક આશ્રમમાં બને અને સૌ ભેગાં થઈને જમે. ધણીવાર સાંજની પ્રાર્થના બેઠી ફળિયામાં, સ્વાદદા ગામ કે મઠી ગામમાં રાખ હોવામાં આવતી. તે દિવસે પ્રાર્થના સાથે મનોરંજન કાર્યક્રમ પણ હોય. રાસ ગરબા અને નાટકો સ્વાદદા અને મઠી ગામની ઉજળિયાત વસ્તીને પશુ આ આશ્રમ તરફ આકર્ષવાની હતી, જેથી આદિવાસી પછાત અને ઉજળિયાતના વર્ગોદ દૂર થાય.

કૃષ્ણ બપોતી, ગાંધી બપોતી, આઝાદી દિન જેવ વાર-તહેવારોએ ગામમાં સરવસ, ગ્રામ સફાઈ, જ્વજ્વદન, કૃષિયોગી સફાઈ, ઘરોની સફાઈ, વગેરેના કાર્યક્રમ સારકત એક યા પીળ પ્રસંગોએ બેઠી ફળિયાનાં કુટુંબો સાથે સતત સંપર્કમાં રાખવાનો હેતુ શિક્ષણ અને સંસ્કારની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ રાખી. જેનાથી અમારું શૈક્ષણિક અને સામાજિક સેવાનાં સંસ્કારોનું ભેગું ધસતર થયું. અમારા પરિવારો સાથેના આશ્રમના સતત સંપર્કને કારણે તેમને પશુ સંસ્કાર મળ્યા. એ વખતે ફળિયાનાં આદિવાસી કુટુંબોને, જીવન જરૂરી ચીજવસ્તુઓ, તેલ, મધિું વગેરે સુતરની આદી ઉપર આપવા માટેની પશુ એક દુકાન જેવું શરૂ કરેલ. નાણાકીય ચલણને બદલે સુતરની આદી આપીને તેલ, કાપડેલ જેવી વસ્તુઓ લઈ બળ. આ દુકાન કેટલો સચય ચાલી તે યાદ નથી. પરંતુ પાછળથી તે બંધ કરેલ.

આમ એક દોટ વર્ષ થયું હશે, તેવામાં છુકારીમાં જે કન્યા છાત્રાલય, જિલ્લાશિક્ષણ બોર્ડનું હતું તે કન્યા આશ્રમમાં લાવ્યાં. અને શિક્ષણ બોર્ડની ધો. ૫ થી ૭ની છુતિવાદી કન્યાશાળા અને છાત્રાલયની શરૂઆત થઈ.

જેકે આશ્રમમાં ધો. ૧થી ૪ની શાળા નહોતી. વળી અનુભવેનની શાળા એ અપૂર્વતિસરની સ્થાપના થઈ હતી. તંથી અમે જે બાળાઓ તેમની આ સ્થાપનામાં હતાં, તેઓને પાસેના સ્વાદદા ગામની પ્રાથમિક શાળામાં મૂકવામાં આવ્યાં. અને ધો. ૩ની સીધી પ્રાથમિક આપાવી ધો. ૪માં દાખલ કરાવી. આમ અમે શિક્ષણ બોર્ડની પદ્ધતિસરની શાળામાં શિક્ષણ લેવા માંડ્યું.

ઘોરણ પાંચમામાં ફરીથી કન્યા આશ્રમમાં દાખલ થઈ ગઈ. ધો. ૬ થી ૭ની કન્યા આશ્રમમાં સ્વ. વસંતભદ્રેને પાસે રેડી શિક્ષણ મેળવ્યું. સ્વ. વસંતભદ્રેને શિક્ષિકા જ માત્ર ન હતાં. પરંતુ તેમના તરફથી શિક્ષણ અને ગામડેવા બન્યાં.

કન્યા આશ્રમના અગ્રણ્ય દરિયાના અનુભવેને અને સ્વ. વસંતભદ્રેને વારંવાર ગામડાંની આદિવાસી બહેનોના સંસ્કાર શિળિયે આશ્રમ

માં રાખતાં જેમાં આસપાસમાં ગામડાંની આદિવાસી બહેનોને ધોવાવતાં. ૮ દિવસ આશ્રમમાં રાખતાં અને ગૃહસ્થાઈ, ગૃહનોઈ-વણી, સ્વચ્છતા, બાળઉછેર, આરોગ્ય, સ્વચ્છ ખોરાક, સ્વચ્છ પાણી, વ્યસનમુક્તિ વગેરેની તાલીમ આપતાં. સાથે ગરબા, રાસ, ભજનો, ધૂન પણ શીખવાય. આ તમામ તાલીમ પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો, નાટકો અને સંવાદો ભજવીને લેવામાં આવે. અમે પણ વેકેશન હોય ત્યારે ફળિયાનાં ભાઈ-બહેનોને એમાં થઈ ગ્રામ સફાઈ, ફૂંડ સફાઈ, દિવાળી ટાણે ગામના લોકોનું સમૂહસાહજન, ધેરિયાની સામુહિક સફાઈ, મનોરંજન કાર્યક્રમો અગાસી વડીલોને ભેગા કરીને કરતાં. તેમાંથી ફળિયામાં એક સુંદર વાતાવરણ બનેતું.

કન્યા આશ્રમમાં પ્રાથમિક શાળાનાં શિક્ષક દરમિયાન વસ્ત્રસ્વાચ-લંબન ઉપર ભાર મૂકાતો, તેથી કપાસ લોઢવાથી માંડીને રૂ પીંજવું, પૂણી બનાવીને ઠાંતવું અને વહુવા સુધીની પ્રક્રિયાઓ અમે બંને કરતાં. ધો. ૭માં, હવાઈ વણાટ કામના હતાં. તેથી વણાટ પણ આવડી ગયું હતું. રેડિયો બારસ આવે એટલે નેટલામી બજાવી, તેટલી માંડીનો સંક્રમ કરીએ, અને તે પૂરી કાંતી કાઢીએ, રેડિયો બારસનું આપું સખાઈ આજુબાજુની શાળાઓ સ્વાદલા, મઢી, માણેકપોર, બાણપુરા, કન્યા આશ્રમ વગેરેના વિદ્યાર્થીઓ ભેગા મળી દરરોજ જુદાં જુદાં ગામોમાં કાર્યક્રમો રાખે. બાણપુરા કાંતણુ હરીફાઈ હોય તો, માણેકપોરમાં વસ્ત્ર-સ્પર્ધા હોય તો, કન્યા આશ્રમમાં સંમેલન હોય, મઢીમાં ગ્રામ સફાઈ હોય, આમ દર વર્ષે સૌ ભેગા થઈ, ગામડાંમાં કાર્યક્રમો ફાસ ગાંધી વિચારનો પ્રચાર કરે.

વળી તે વખતે વેડછી કે કન્યા આશ્રમ મઢીમાં ધણીવાર, વિદ્યાર્થી સંમેલનો, શિમિરા વગેરે થતાં, જેમાં વિનોબા ભાવે, જુગતરામ-કાકા, કાકાસાહેબ કાલેલકરે કન્યા આગેવાનો, લોકસેવકોના સાનિધ્યમાં રહેવાનું મળતું. આવા શિમિરામાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ, કાર્યક્રમોમાં ભેગા થતાં, તે સૌનો દાસ મળતા રહ્યો.

હું ધો. ૭ માં હતી, તે જ વર્ષે અનુભવે, ઉત્તર જુનિયાદી વિદ્યાલય બાળાઓ મારેનું શરૂ કર્યું. હાલમાં વાત્સલ્યધામ છે, ત્યાં બીજી રાખી, મકાનો તે વખતે ન હતા, તેથી ઉત્તર જુનિયાદીનાં જે ૮ નેટકાં બંધેના હતાં, તે કન્યા આશ્રમમાં જ રહેતાં. ત્યાં જ વિદ્યાલય ચાલતું.

૧૯૫૩માં મેં ધો. ૭ ની પરીક્ષા પાસ કરી. મારી હવેના હાઈ-સ્કૂલમાં જવાની હતી. પરંતુ અનુભવેને અને હાઈસ્કૂલમાં જવા નહિ હતાં, તેમણે શરૂ કરેલા ઉત્તર જુનિયાદી વિદ્યાલયમાં જ દર-નિયાતપણે રાખી. કારણ એમણે તો પૂર્વે પ્રાથમિકથી માંડી, ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધી જુનિયાદી શિક્ષણનો વેલો ચીલો પાડ્યો હતો. અમને ખાસ લખાવતાં નહિ. ઉત્તર જુનિયાદી વિદ્યાલય વ્યવસ્થિત ગોઠવાયું ન હતું. વાત્સલ્યધામની બીજી કન્યા આશ્રમથી ૪ દિ. મિ. નેટલી દૂર. રાત્ર સવારે વહેલાં ખેતરે ચાલતાં જવાનું. આખો દિવસ ખેતરાનાંથી દાલડો કાઢવાનો, કાંચર, રોપવી, કાપવી, જેવાં કામો કરવાનાં નબરનું લાવું, નીકેતરે સાઢકાના ઝાડ નીચે બેસીને ખાનાનું અને બીજાનું પાણી પીવાનું, સાંને આશ્રમમાં આવીને રંગોઈ બનાવીને જમવાનું. વળી તે વખતે આશ્રમમાં લોહ બાળાઓએ બંને દળી લેવાનો નિયમ હતો. તેથી ઘણીવાર અગાસી ભાગનું જળવાનું

હોય તે રાત્રે આવીને જળવું પડતું. આમ આપું વર્ષે લગભગ ખેતી કામમાં જ ગયું. જેને કારણે સખત મહેનત કરવાની રેવ પડી. દરમિયાન એક પ્રસંગે શ્રી આશાદેવી અને સેવાગ્રામનાં વિદ્યાર્થીઓની કુટુંબી આશ્રમમાં પ્રવાસે આવી. તેમની સાથે પરિચય થયો. સેવા-ગ્રામની વાતો બહુની અને મેં બીજા વર્ષે સેવાગ્રામ જવાની હક લીધી. પૂ. આશાદેવી અને આર્ષનાથકચ્છ પાસે પહેલેની ગઈ.

આમ ગરીબ, મજૂર માતા પિતાને ઘરે જન્મ, ગરીબાઈમાં ઉછેર અને ભણતર માટે બહારી પુસ્તકો, કપડાં વગેરે માટે પણ નાની વયે મજૂરી કરીને કાંતીને બનાવવાં પડતાં. પરંતુ શિક્ષણ સાથે બંને મહેનત, શ્રમ અને સેવાનાં સંસ્કારો, સાદાઈ અને સત્યનિષ્ઠાનાં શુભો, શુભીજનો પાસેથી અને વાંચનમાંથી મેળવ્યા. ગિજુભાઈ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, કાકાસાહેબ કાલેલકર, જવાહરલાલ નહેરુ અને ગાંધીજીનાં પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં. સ્વ. પૂ. સુરેશભાઈ પાસેથી વાત્સલ્યગાન, ધૂન, પ્રહાર, વેલેયો, હરિશ્ચંદ્રની વાતચિત સાંભળી. સ્વ. પૂ. વસંતજીભેન, અનુભવેન પાસેના ઉછેર, પૂ. જુગતરામકાકા, પૂ. બળલભાઈ મહેતા, સુ. નારાયણભાઈ દેસાઈ, મોહનભાઈ પરીખ જેવાનાં સાનિધ્ય અને અભ્યાસ સાથે પ્રવાસો, સેવાકામો. શિમિરાના કારણે ગરીબ પ્રભુ વચ્ચે કામ કરવાના સંસ્કાર પ્રાથમિક શિક્ષણના આ ૭ વર્ષે દરમિયાન, વેડછી અને કન્યા આશ્રમમાંથી સતત મળતા જ રહ્યા. જેનાથી અમારા જેવી આદિવાસી બાળાઓનાં જીવનસંકરનો પાથો ન પાથાયો.

૪ ગ્રામસેવા સમજ, વ્યાપાર

સુરતે લખવા ગયો. દક્ષિણ આફ્રિકા જવા માટે સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલ નાનકપર જેવી પ્રખ્યાત હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયો. એની કે. એન. હોસ્ટેલનો છાત્ર બન્યો. આ નાનકડી હોસ્ટેલમાં એક નાનકડું પુસ્તકાલય. પુસ્તકાલયનાં બધાં પુસ્તકો વાંચી ગયો. ગાંધી શિક્ષણના ૧૪ ભાગે જીવન પર ભારે અસર કરી...મતા લીધાં. હોસ્ટેલ છોડી આનાવિલ આશ્રમમાં આવ્યો...જીવન પહોંચ્યો દક્ષિણ આફ્રિકાના છેલ્લે હવાઈ દાખો.

૭૮માં હરિયુરા કેસેસ થઈ. એમાં સફાઈ વિભાગમાં સ્વયંસેવક તરીકે ભેડાયો. ધૂ. જુગતરામભાઈ એના વડા. ત્યારથી સુ. જુગતરામભાઈનું આકર્ષણ જન્મ્યું.

એસ. એસ. સી. પાસ કરી વ્યારા આવ્યો. વિદ્યોતેજક પુસ્તકાલય, ગ્રામસફાઈ, ગાંધીજીવંતીની ઉત્ખણી પ્રતિ વ્યારા નગરમાં કરવા લાગ્યા. હોસ્ટેલના દવાખાનામાં નાનકડો પાલીલંડાર. તેમાંથી મહા-દેભાઈ પાલીલંડાર બન્યો. એ પાલીલંડાર વ્યારાની રચનાત્મક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બની રહ્યો.

વ્યારા તાલુકા વેડછીને અડીને આવેલો. વેડછીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ વ્યારા તાલુકાના પુણેપુણે ફેલાઈ હતી. આદિવાસી કાર્યકરો વેડછી સાથે સંકળોળેને સ્વરાજની લડત પણ લડતા હતા. ખેડવાદુર, છુટાડિયા, પચેળ, એલવણ, ચૂનાવાડી, બેળા, કેળાઈ એનાં મહત્વનાં કેન્દ્રો હતાં.

બીજીનદારે શાહુદ્રારોના અસલ ગોપણ સાથે ચી ફોટલા મહેતાએ બજારસ્ત આદિલન ઉપાધ્યુ. વડોદરા મુઠી પ્રમખાળા દ્ય મઠ.

તપાસ પત્ર તિમાયું, ૧૯૩૪માં પાંચ પદોના શેઠ ગણિતોને પ્રતિકારી કાયદો થયો.

૧૨ની કસત આવી. સુવકસેવા સમાજના કાર્યકરો અટકમાં લેવાયા. સંસ્થાએ નીતિહાસિક દરમિયાન કરી સંસ્થા મોટુંક રાખી દીધી.

સ્વરાજ આવી મધુ. પેઢીની પ્રતિષ્ઠા ધનધન્યા લાગ્યું.

વ્યારા તાલુકાનું બહિરજનન એટલે એક બાજુ આદિવાસીઓ, ગરીબ તેમજ પદ્ધતિ વગેરે ભારતના નાગરિકની હેસિયતથી ન્યાય મળી રહે તથા તેમના વાજબી હોય પ્રસ્થાપિત કરવા માટેના એકધારા સંધર્ષ, તે બીજી બાજુ આ પ્રબંધનાં બાળકો, નવી પેઢીને સર્વાંગીણ વિકાસ માટેની તક ઉપલબ્ધ થાય તે માટેની અવિરત નયનિર્માણની યાત્રા.

એક બાજુ સંધર્ષને ઉમરસ તથા બીજી બાજુ નિર્માણને સૌમ્ય-રસ. સમાનતર અને સમરસ બનીને વહો છે. 'ગ્રામસેવા સમાજ' આ પ્રવાહને છરીદાર બની શક્યો એવો દિલને સંતોષ છે.

૧૯૩૮થી શરૂ થયેલી નયનિર્માણ યાત્રા હજી અધૂરી છે.

સ્વરાજ આવ્યું. પ્રવૃત્તિઓ વિકાસ પામવા લાગી.

૧૦૦ ટકા જંગલનું કામ જંગલ મંડળીઓ કરતી થઈ. મંડળીઓએ આદિવાસી જીવનમાં ફેરફાર કરાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. આર્થિક રીતે સહાયક થતા તે બની જ પરંતુ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનાં દેર દેર સ્થપાયેલાં કેન્દ્રો જંગલ મંડળીની અણુમોલ દેખે છે.

પાઠી ગ્રામીણો માટે સહકારી મંડળ બનાવ્યું. સેવા સમાજ પાઠી વડે ગ્રામીણો સહકારી મંડળ ૧૯૫૧થી ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરતુ જાય છે.

ગણિતધારો, તખ્તરાઉત ધારો વગેરે જમીન સુધારણાના કાયદાને પરિણામે શાહકારો, જમીનદારો સાથેના આદિવાસીઓના સંબંધ તૃપ્ત. ચિરાયુ અચત મંડળીઓ બની કરી. તેમાંથી ખેડૂત સહકારી જિન પચુ થયું. સમગ્ર ગુજરાતમાં આદિવાસી વિસ્તારમાં વ્યારા તાલુકામાં સહકારી પ્રવૃત્તિ પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક પાંગરી છે.

પેઢીની નજર અને સુ. જીવનશૈલીમાં અસર હોય તે નઈ તાલીમમાં કેન્દ્રો બેઠાં છે. એ ચાત નઈ તાલીમમાં કેન્દ્ર નથી, એ સેવામાં કેન્દ્ર બની રહ્યાં છે.

આ બધી પ્રવૃત્તિની સારી નિષ્ફળ એ રહી કે આદિવાસી યુવાનો યુવતીઓ આગેવાનો વિવિધ ક્ષેત્રે સૂત્રધારો બની જવાબદારી સંભાળી રહ્યાં છે. રાબતની કુરા વહેવાની શક્તિ પચુ કેળવી છે.

પ્રવૃત્તિના વિકાસમાં એક દિવસ એલું માલુમ પડ્યું કે પ્રવૃત્તિ ધણી થઈ પરંતુ ગરીબાઈની રેખા નીચે જીવતાં કુટુંબો વધી રહ્યાં છે. ગ્રામસેવા સમાજને તેની ચિંતા કરી. આયોજ્ય ચેબના કેન્દ્રો ચોતમી મેળ શરૂ થયાં. સરકારની યોજના સાથે ભેડી આ કુટુંબોને ઉપર ઉઠાવવાનું કામ શરૂ થયું છે. પછી વૃક્ષ ઉછેર હોય, કારપેટ કેન્દ્ર હોય, ભેંસની દૂધ મંડળી હોય.

૧૯૩૮થી સંસ્થા રૂપાંતર પામતી રહી. છેવટે ૧૯૫૭માં ગ્રામ સેવા સમાજ આજનું સ્વરૂપ પાળી અને સૌના સાથ સહકારથી એ કામ કરી રહી છે.

દેશમાં બંને ગુજરાતમાં અનેક પ્રવૃત્તિ આવ્યા. નયા, ૧૨નું વ્યારામાં પૂ. ગોંધીજીનું રચનાત્મક કામ કરવાની યજમા કાર્યકરોનાં રવી છે. પ્રગાણિક જીવન જીવવાની વૈશ્વ મેળામાં છે. યથાશક્તિ, યથાભક્તિ, યુ. જીવનશૈલીમાં નવચર્ચાનાં બળદળને બનાવવાની એ ચહેલત કરે છે.

ગ્રામ સેવા સમાજ પેઢીના વડલાની એક વડવાઈ તરીકે રહેવામાં કામ કરવામાં મૌરવ અવલોકે છે.

દાનુબાઈ દરજી

૫ ઢળપતિ સેવા સંધ

(૧૯૩૧ થી ૧૯૮૧ સુધી)

ઢળપતિ સંધની સ્થાપના તા. ૩૦-૮-૬૧ ને રોજ મુંબઈ પબ્લિક એક્ટ પ્રણાલિ રજિસ્ટ્રેશન નં. મુરત ઈ ૧૧૨૦ થી થઈ હતી. આ સંધની સ્થાપનાને આજે ૨૦ વર્ષ થવા ભય છે. સંધનું કાર્યક્રમ તમમ ગુજરાત છે.

ઢળપતિ સેવા સંધ સ્થાપનાને મુખ્ય હેતુ કશિયુ ગુજરાતના ઢળપતિ, ખેતમજૂરી તેમજ આદિવાસી સમાજના ગાંધીચીંથા માગે. સર્વાંગી વિકાસ કરવાને છે. તેમજ તેમની સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક સ્થિતિને વિકાસ કરવાને છે. આ હેતુ પાર પાડવા માટે અનેકવિધ રચનાત્મક કાર્યો ઉપાડવાને છે. સંધની સ્થાપના થઈ યુ. થી જીવનશૈલી દેવાને પ્રમુખપણુ હેઠળ ખૂબજ ટૂંકા માળામાં અનેકવિધ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દારા એકધારે વિકાસ કર્યો છે. તેમજ ઢળપતિ ખેતમજૂરી અને આદિવાસીઓના અનેક પ્રશ્નો ઉકેલવાનું કામ કર્યું છે. આટલા ટૂંકા માળાનાં કામોમાં સંધે અનેક સુરેશીઓના અને અવરોધોના સામનો કરવા પડ્યો છે. આમ છતાં સંધની વિકાસકૃત્ય એકધારી ચાલુ રહી છે.

૧ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ

સંધ દારા ૧૩ આધમશાળાઓ અને ૧૨ ઉત્તર જીનિયાદીઓમાં ૨,૭૮૩ અને ૩૦ કુમાર કન્યા જાનાલયો ચાલે છે જેમાં ૧,૫૧૦ મળી કુલ ૩,૯૯૩ આદિવાસીનાં બાળકો ૧ થી ૧૨ ધોરણ સુધીને અભ્યાસ કરે છે.

સંધ દારા ચાલતી ૪૦ બાલવાડીઓમાં કુલ ૨,૦૦૦ નેટલાં ઢળપતિઓનાં બાળકો લાલ લે છે.

સંસ્થા દારા તખ્તુ જિલ્લામાં ૩૦૦ નેટલાં પ્રૌઢ શિક્ષણના વર્ગો ચાલે છે. જેમાં ૬ હબ્બર નેટલાં પ્રૌઢ લાલ લે છે. ૩૦૦ કેન્દ્ર સંચાલકો, ૧૫ નિરીક્ષકો અને એ ગ્રેન્ટેડ ઓફિસરો કામ કરે છે. આ ઉપરાંત જુદાજુદા ઉદ્યોગોમાં લગભગ ૨,૦૦૦ ઉપરાંત ઢળપતિ જીવાનિયાઓને તાલીમ આપી કાર્યે લગાડવા છે.

૨ રહેણાં

ઢળપતિઓ માટે રહેણાંઓને પ્રથમ ખૂબ મહત્વનો પ્રથ છે. સંધે આ પ્રથ હાથમાં લીધી અને એમને રહેણાં માટે જમીન આપવા સરકાર સમક્ષ લારે રજૂઆતો કરી. પરિણામે સરકારે રહેણાં માટે જમીન આપવાનું સ્વીકાર્યું અને સંધ દારા આજ સુધીમાં મુરત, વલસાડ અને લાર્ય જિલ્લામાં ૩૫ હબ્બર કુટુંબોને જમીન આપવામાં આવી છે.

મકાનો બાંધવાનો પ્રથમ પગલુ એટલે જ મહત્વનો હતો. આ અંગે પણ સર્વે રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર સમક્ષ રજૂઆત કરી આ અંગેની યોજના મંજૂર કરાવી. જુદાજુદી યોજનાઓમાંથી તેમ જ ૧૯૬૮-૭૦માં આવેલી રેલને પરિણામે અત્યાર સુધીમાં લગભગ ૩૦ હજાર હળપતિનાં ઝૂંપડાં તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. જેમાં લગભગ ૧૫,૦૦૦ કરતાં વધારે ઝૂંપડાં સર્વે સીધા ત્રણ જિલ્લામાં બાંધ્યાં છે.

જમીન આપવાનું અને ઘરો બાંધવાનું કામ હજુ પણ ચાલે જ છે.

૩ આર્થિક કાર્યક્રમ

હળપતિ સંઘ બારડોલી દ્વારા હળપતિ, આદિવાસીઓને આર્થિક રીતે એક કરવાનું સંઘ દ્વારા મોટા પાયા ઉપર ચાલે છે. ખાદી ગ્રામીણો, કેરી, મરઘાં ઉછેર કેન્દ્રો, મજૂર મંડળો, ઉદ્યોગ તાલીમ વગેરે દ્વારા આ કામ કરવામાં આવે છે. ખાદી ગ્રામીણો દ્વારા ચાલતા કામની ટૂંકા વિગત અલગ પરિશિષ્ટમાં આપી છે.

સંઘ દ્વારા આત મજૂર મંડળોનું, ૩૦ જેટલી ખેતમજૂર મંડળોનું, પાંચ પોલ્ટી સહકારી મંડળોનું અને પાંચ જેટલી દૂધ મંડળોનું તથા એ ઔદ્યોગિક સહકારી મંડળોનું સંચાલન કરવામાં આવે છે.

દૂધ મંડળ દ્વારા લગભગ ૧,૫૦૦ હળપતિઓને ભેંસ આપવામાં આવી છે. તેમ જ પોલ્ટી મળી દ્વારા લગભગ ૧,૦૦૦ હળપતિઓને પૂરક રોટ્લ આપવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવેલ છે.

આ ઉપરાંત જુદાજુદા ઉદ્યોગધંધાઓમાં ખેત પાસેથી લેાન આપી એમને રોટ્લ આપવામાં આવે છે. આવી રીતે લગભગ ૭૦૦ માણસોને જુદાજુદાં સાધનોની લેાન તથા સહાય આપવામાં આવી છે.

૪ સર્વોદય યોજના

સંઘ દ્વારા સુરત, ભરૂચ જિલ્લામાં પાંચ સર્વોદય યોજનાનું સંચાલન કરવામાં આવે છે. અને આ યોજનાઓ દ્વારા શિક્ષણ, રોગચાળા, સફાઈ, દાખ પી, ઉદ્યોગ તાલીમ વગેરે અનેક કાર્યક્રમો દ્વારા ૨૦૦ જેટલાં ગામોમાં આ પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં આવે છે.

૫ ગણતંત્રિયાઓને જમીન આપવાનો કાર્યક્રમ

સંસ્થા દ્વારા જમીન ટ્રાય મર્ચાંદામાં કાબજ પડેલી જમીનો અને ગણતંત્રિયાઓ હેઠળ નીકળતી જમીનો આપવાનું કામ પણ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. આ કામદારોનો લાભ ગણતંત્રિયાને મળે તે માટે સર્વે સધન પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી હતી. અને સુરત, વલસાડ, ભરૂચ જિલ્લાઓમાં આવા ૫૦૦ ઉપરાંત ખેતમજૂરોને જમીન આપવામાં આવી છે. હજુ આવા ૧૫૦ ઉપરાંત કેસોમાં તેઓને મદદ કરવાનું કામ ચાલુ છે.

૬ કાષ્ટ અને ન્યુટ્રિશન નેન્ટર, સરભાલ

સમગ્ર ભારતમાં પ્રથમ જ વાર સંઘની પ્રવૃત્તિ પ્રભાવિત વર્ષને સુનાઈટ નેશનલ સિસ્ટમ ડેંક 'યુનિસેફ' અને ખાદી કેમિશનના સહયોગથી બારડોલી તાલુકાના સરભાલ ગામે ૩૦ ગામોને આવરી ચેતી રૂચ કાષ્ટ અને ન્યુટ્રિશન સેન્ટરની યોજના મંજૂર કરવામાં

આવી છે. જેમાં આ વિસ્તારમાં ૫૦૦ જેટલાં લાઈનબેનોને કાયમી ચોખરાની મળશે. તેમ જ દર વર્ષે એટલે જ માણસોને જુદાજુદા ઉદ્યોગોની તાલીમ આપશે. યોજનામાં યુનિસેફ ઉદ્યોગમાં સાધનો અને મશીનરી આપશે. ખાદી કેમિશન વર્કિંગ ફંડ આપશે અને હળપતિ સેવા નવે મકાનો, જમીન, રસ્તા, વીજળી વગેરે માટે રૂ. ૨૦,૦૦,૦૦૦ (વીસ લાખ)નો ખર્ચ કરવા પડશે. યોજનાનો કુલ ખર્ચ લગભગ રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦ (પચોતેર લાખ) થશે. યોજનાની સંપૂર્ણ વિગતો સાથેના પરિશિષ્ટમાં આપી છે.

૭ વધુમત્ર વેતનદરો

ખેતમજૂરોના લઘુત્તમ વેતનદરો નહીં ચલાવે એ વાત પ્રથમ સર્વે કરી અને તે માટે અનેકવાર રજૂઆત કરી અને આ વાત સરકારે સ્વીકારી રાજ્યમાં લઘુત્તમ દરો કરવામાં આવ્યા. ખેતમજૂરોના સર્વાંગી વિકાસનો કાયદો થયો. નેહરુ, તેમ જ ખેતમજૂરોના વિકાસ માટે રાજ્યમાં સ્થાયત યોજા હોય નેહરુ, તેમ જ સંસ્થા માને છે. તે અંગેની રજૂઆત પણ સંસ્થાએ સરકાર સમક્ષ કરી છે. સંસ્થા વર્ગીકરણી ખેડૂતોના અને ખેતમજૂરોના પ્રશ્નો ઉલ કરવામાં ચાને છે.

૮ દવા માટે આર્થિક સહાય

સંઘ દર વર્ષે લગભગ ૫૦૦ જેટલાં લાઈનબેનોને દવા માટે આર્થિક સહાય કરે છે અને આ મદદ દ્વારા ઘણા સેવાના પ્રાણ પલુ બચ્યા છે.

૯ મામાનિક સુધારાઓ માટે આશ્રય

હળપતિ આદિવાસી સમાજ દાંડની બંદીમાંથી મુક્ત થાય, વ્યસનમુક્ત થાય, ભૂત ભૂવા જેવી અધર્મશક્તિમાંથી મુક્ત થાય તેમ જ કુરિવાલોને લાગુ કરે તે માટે અવિરત પ્રયત્નો કરતે આવ્યો છે. આ માટે સમીક્ષા, શિબિરો, સલામી, બપોત, રથયાત્રાઓ વગેરે કાઢીને તેનો અચાર કરે છે.

૧૦ માનવસેવાનાં કાર્યો

સુબરાતમાં બ્યારે બ્યારે કુદરતી આપત્તિ આવી છે ત્યારે તે કુદાળ હોય, રેલ હોય, આગ હોય કે કોપી રમખાણો હોય કે ખીન તોફાનો હોય, સંઘ આવાં કામોમાં તરત રોકી બંધ છે અને તેનાથી બે રાહતનાં કામ ચઈ રહિ તે કરે છે. સંસ્થાએ ૧૯૬૮ અને ૭૦માં નર્મદા અને તાપીમાં આવેલી રેલમાં અગ્નિપૂર્વ કામ કરેલ છે. બનાસકાંઠાના કુદાળના પલુ ભારે બગાડદારીસભુ કામ ચાર પાડયું હતું તેમ જ આગ અટકાવતમાં પણ સંસ્થાથી બંનતી મદદ કરી છે.

નેમદત મસલું કામ સંસ્થાએ હાથ ધરેલ છે અને લાયન્સ ક્લબો તથા ખીલ મેલાસાની સંસ્થાઓના સહકારથી દર વર્ષે આવા નેમદત મસો યોજનાનું આયોજન કરવામાં આવેલ છે.

આ ઉપરાંત ખીલ અનેક પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યક્રમો દ્વારા બંસ્થા અંનેકવિધ પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે. જેની વિગતો આપતાં ઘણું લાંબું થાય તેથી સંસ્થાની મોડીમોડી વિગતો ટૂંકમાં આપી છે :

ખાદી ગ્રામીણ પ્રવૃત્તિનો સવે ૧૯૭૨-૮૦નો દેવાય

હળપતિ સેવા સંઘ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે. શ્રેયશ્રિ, સામાનિક, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ એ એની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે.

હળપતિ સેવા સંઘનું કામ એ પૂરેપૂરું આદિવાસી ખેતમજૂરોમાં ચાલે છે.

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં મરઘાં ઉછેર કેન્દ્રો, ડેરી, ઉદ્યોગધા અને ખાદી પ્રમોશીયનમાં કામો મહત્વનાં છે અને તેના દ્વારા દર વર્ષે હબરો વિકાસે કામ આપવાનું ચાલે છે.

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં મોટા પ્રમાણમાં રોજી આપવાનું કામ ખાદી પ્રમોશીયન દ્વારા ચાલે છે અને આ કામ દ્વારા હબરો માણસોને લાભો રૂપિયાની રોજી ચુકવઈ છે.

ખાદીમાં કુલ રૂપિયા ૭૦,૭૦,૬૬૯-૦૦ ખાદી અને સ્વતંત્ર ઉત્પાદન થયું. ૨૫૦૦ માણસોને રૂ. ૮,૩૩,૨૫૩ની રોજી ચુકવઈ, પ્રમોશીયનમાં રૂપિયા ૫૨,૪૨,૫૬૮-૦૦નું ઉત્પાદન થયું. ૬૬૦ માણસોને રૂ. ૭,૬૭,૫૬૩-૭૩ની રોજી ચુકવઈ. આમ કુલ રૂપિયા ૮૩,૧૩,૨૩૭-૦૦નું ખાદી અને પ્રમોશીયનમાં ઉત્પાદન થયું. ૩૧૬૦ માણસોને રૂ. ૧૬,૦૦,૮૧૬-૩૮ની રોજી ચુકવઈ. જેની ઉદ્યોગવાર વિગતો નીચે પ્રમાણે છે :

૧ સ્વતંત્ર ઉત્પાદન

૬૦ અંબર કેન્દ્રો દ્વારા રૂ. ૮,૫૧,૩૯૭-૦૦નું સ્વતંત્ર ઉત્પાદન થયું. ૧૭૦૦ કાંતનારાં ભાઈબહેનોને રૂ. ૩,૯૦,૧૮૬-૬૨ની રોજી ચૂકવી.

૨ ખાદી ઉત્પાદન

કેન્દ્રો દ્વારા રૂ. ૨૨,૨૭૦-૦૦નું ઉત્પાદન થયું. ૨૧૦ વજીર ભાઈઓને રૂપિયા ૪,૪૩,૦૬૬-૩૯ રોજી ચૂકવી.

૩ ખાદી વેચાણ

મંસ્થા દ્વારા ચાલતા ૨૩ ખાદી બજારોમાં છૂટક ખાદી વેચાણ રૂ. ૨૯,૭૨,૮૪૧-૪૦ તથા બધાંબધ રૂપિયા ૪૧,૦૪,૬૮૩-૭૫નું થયું. ૩૩ કાર્પેટકર્તાઓને રૂ. ૬૬,૬૦૪-૯૨ પગાર ચુકવાયો.

૪ પ્રમોશીયન વેચાણ બજાર

મંસ્થા દ્વારા ચાલતા ૨૩ પ્રમોશીયન બજાર દ્વારા રૂ. ૨૮,૨૫,૪૮૮-૭૫નું વેચાણ થયું. ૨૩ કાર્પેટકર્તાઓને રૂ. ૬૫,૦૦૦-૦૦ પગાર ચુકવાયો.

૫ સુધારી-લુણાડી મુનિટ : અમલસાદી, ભુવાસણ, વાધેયા, સોનવાડા
આર કેન્દ્રો દ્વારા રૂ. ૩૦ લાખનું ઉત્પાદન થયું તથા રૂ. ૩૬,૬૪,૭૭૬-૮૦નું વેચાણ થયું. ૨૦૦ ભાઈઓને રૂ. ૪,૬૮,૬૮૭-૬૭ રોજી ચૂકવી.

૬ લાખછલ કેન્દ્ર : અમલસાદી, ભુવાસણ, વાધેયા, દીળા
કેન્દ્રો દ્વારા રૂપિયા ૧૨,૦૦૦-૦૦નું ઉત્પાદન તથા વેચાણ રૂ. ૧૦,૭૧,૦૬૨-૨૫નું થયું. ૧૦૦ ભાઈબહેનોને રૂ. ૬૬,૧૫૬-૯૫ રોજી ચૂકવી.

૭ તેલવાણી વિભાગ : અમલસાદી

કેન્દ્ર દ્વારા રૂ. ૧,૮૦,૦૦૦-૦૦નું ઉત્પાદન તથા રૂપિયા ૨,૦૪,૫૮૧-૪૦નું વેચાણ થયું. ૨૫ ભાઈઓને રૂ. ૬,૬૮૭-૫૦ રોજી ચૂકવી.

૮ સાપુ કેન્દ્ર : અમલસાદી

રૂ. ૧,૧૦,૦૦૦નું ઉત્પાદન, વેચાણ રૂ. ૧,૩૭,૦૭૪નું થયું. ૨૫ ભાઈઓને રૂ. ૧૫,૭૨૩-૭૫ રોજી ચૂકવી.

૯ બેકરી વિભાગ : અમલસાદી

કેન્દ્ર દ્વારા રૂ. ૧૨,૦૦૦-૦૦નું ઉત્પાદન તથા રૂ. ૧૨,૯૫૫-૦૦નું વેચાણ થયું. ૫ ભાઈઓને રૂ. ૭,૦૦૦-૦૦ રોજી ચૂકવી.

૧૦ ગોળા મુનિટ : અમલસાદી

કેન્દ્ર દ્વારા રૂપિયા ૭૦,૦૦૦-૦૦નું ઉત્પાદન તથા વેચાણ રૂ. ૩૬,૩૭૭-૫૦નું થયું. ભાઈબહેનોને રૂ. ૮,૮૯૬-૦૦ની રોજી ચૂકવી.

૧૧ લાખ કળા કેન્દ્ર : અમલસાદી

કેન્દ્ર દ્વારા રૂ. ૮૦,૦૦૦-૦૦નું ઉત્પાદન થયું. રૂ. ૬,૦૦૦-૦૦નું વેચાણ થયું. ૨૦ ભાઈઓને રૂ. ૨,૦૭૩-૧૦ રોજી ચૂકવી.

૧૨ માટીકામ વિભાગ

ભુવાસણ, કરમણે, તેજલાવ તથા મહુવા કેન્દ્ર દ્વારા રૂ. ૪,૫૦,૦૦૦-૦૦નું ઉત્પાદન તથા વેચાણ રૂ. ૭,૪૪,૮૪૮-૫૦નું થયું. ૨૦૦ ભાઈબહેનોને રૂ. ૧,૦૫,૦૦૦-૦૦ રોજી ચૂકવી.

૧૩ નીસ મોળના

મોળના દ્વારા ૭૫,૦૦૦-૦૦ લિટર નીરાનું ઉત્પાદન થયું. રૂ. ૯૦,૫૬૮-૫૦નું વેચાણ થયું. ૬૫ ભાઈઓને રૂ. ૬૮,૬૭૭-૫૦ રોજી ચૂકવી.

૧૪ જનતા દીવાસળી વેચાણ

જનતા દીવાસળીનું રૂ. ૯,૭૨,૮૪૦નું વેચાણ થયું. ૩ કાર્પેટકર્તાઓને રૂ. ૬,૧૬૦ રોજી ચૂકવી.

૧૫ ગેસખાન્ડ મોળના

મંસ્થા દ્વારા વર્ષ દરમિયાન ગેસખાન્ડ ૯૧૪ બંધાયા. આ કામ દ્વારા લગભગ ૧૫૦૦ નેટલાં ભાઈબહેનોને રોજગારી મળી. ૨૦ નેટલા કારીગરોને રૂપિયા ૭૫,૦૦૦-૦૦ નેટલી રોજી ચૂકવવામાં આવી.

૧૯૮૦-૮૧નો ભંડારક

ખાદીમાં :

ઉત્પાદન	રૂ. ૫૦,૦૦,૦૦૦-૦૦
રોજગારી	લાક્ષી ૫,૦૦૦-૦૦
વેચાણ	રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦-૦૦

પ્રમોશીયન :

ઉત્પાદન	રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦-૦૦
રોજગારી	વ્યક્તિ ૫,૦૦૦-૦૦
વેચાણ	રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦-૦૦

(૧૯૮૧ પછી)

૧૯-૬-૮૧ના રોજ ગ્રામ મજૂર સંઘ (રૂરલ વેબર એસોસિયેશન) સ્થાપના કરવામાં આવી. દક્ષિણ ગુજરાત ગ્રામ મજૂરોનું સંગઠન કરવામાં અને તેને વિકસાવવામાં કામગીરી પણ કરવામાં આવી છે.

સંઘની દખરેખ દેહળ ૩૬ બાલકાઓમાં ૨૦૮૧ નેટલાં ભાઈકા પાયાનું શિક્ષણ લઈ રહ્યાં છે. ૧૩ આશ્રમશાળાઓમાં ૧૮૦૨ કુમાર અને કન્યાઓ, ઉત્તર શુનિયાદી આશ્રમ શાળાઓમાં ૮૨૫,

અને ૬ ઉત્તર છુનિયાદી વિદ્યાલયોમાં ૮૦૩ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લઈ રહ્યાં છે.

સંસ્થા તરફથી હળપતિ જુવાનિઓને સુચારી, લુહારી, કડિઆ-કામ, ટર્નર, ફિટર, વલુદકામ, વેલિંગ, હાથકામળ, સાણ, તેલ-ધાણી, હાથજોડ વગેરે પ્રચલિત ઉદ્યોગોમાં અત્યાર સુધીમાં ૩૦૦૦ નેટલા કારીગરોને તાલીમ આપીને કામ લગાડ્યા છે. ૩૦૦ નેટલા હળપતિઓને જુદા જુદા ઉદ્યોગો માટે લેન તથા સજસીરી અપારી રોજી કમાતા કર્યાં છે. હળપતિઓને મલ્લ કાનૂની સલાહ અને તબીબી સહાય પણ આપવામાં આવી છે.

યુનિસેફ તથા ખાદી કમિશનના સહકારથી રૂરલ ક્રાફ્ટ એન્ડ ન્યુટ્રિશન સેન્ટરની સ્થાપના થઈ હતી. મધ્ય કેટલાક કર્મચારીઓ દ્વારા ભાંધા નખાતા આ યોજના અમલમાં મુકતાં અટકી ગઈ છે. સર્વે લોકાણના આદિવાસી વિસ્તારમાં ગણુ નેપદંત મજો જોડાવ્યા હતા. સર્વ હળપતિઓમાં વ્યવસ્થાપિતોને અને સામાજિક સુધારાઓ માટે આગ્રહ રાખે છે.

ભરૂ જિલ્લામાં પાંચ આદિવાસી ગામોમાં બાળકોના શારીરિક સંસ્કૃતિ તેમ જ આર્થિક વિકાસ કરવાનો પ્રયાસ ચાલે છે. આ ગામોને પરદેશનાં ગામો, સંસ્થા કે વ્યક્તિઓએ કંઈક લીધાં છે.

ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિ એ સંસ્થાની એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે. ખાદી અને ગ્રામોદ્યોગમાં આ સંસ્થા દ્વારા લગભગ ૭૦૦૦ નેટલાં ભાઈ બહેનોને પૂરક રોજગારી આપવામાં આવે છે. ૮૨-૮૩ના વર્ષ દરમિયાન ખાદી ગ્રામોદ્યોગ પ્રવૃત્તિમાં કુલ રૂ. ૭૬,૨૧,૩૮૩/- ઉત્પાદન થયું ને રૂ. ૧,૯૮,૪૪,૮૫૦/- વેચાણ થયું. અને ૩૧૨ ભાઈ બહેનોને કુલ રૂ. ૧૯,૩૦,૧૮૬/- ની રોજી ચૂકવવામાં આવી.

ભરૂ જિલ્લામાં સંઘની અંબર પ્રવૃત્તિએ ડેરિયાપાકા, નાંદાદ, સાગપારા અને ઝઘડિયામાં નવી ચેતના પ્રગટ કરી છે. પરિણામે આ વિસ્તારમાં ઘેરઘેરથી અંબર ચરખાની સાગણી બીપડી છે સંસ્થા અહીં અંબર ચરખા સાથે વણાટવું કામ પણ જોડવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

અરવિંદ દેસાઈના અહેવાલોને આધાર રાખીને.

૬ વડવાઈ પૂર્ણી ડાંગ સુધી

ડાંગ સ્વરાજ બ્રાંચમની સ્થાપના ૧૯૪૮ના સપ્ટેમ્બરની ૭મી તારીખે થઈ. સ્વરાજ સુધી વસેલો ડાંગનો વન પ્રદેશ પાંચ લાલ રાજ્યોનો રાજ્યપ્રદેશ હતો. આ રાજ્યો સેકેંડ વરસથી કોઈ રાજ્યો કે અંગ્રેજ સરકારને તામે યવા ન હતા. પાછળથી અંગ્રેજ લોકોની વેપારી પેઢી મારફતે જંગલનાં લાકડાંને ઈન્દોર રાખી આકર્ષતું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું.

ડાંગના લોકો પર બેઝુ બેઝુ નિર્મગ્ન બેઝુ ત્રાસ. કાળી મજૂરીની વેડ કરવાની અને મારજુહોની ભોગ બનવાનું. ડાંગના ૬૫૦ ચોરસ માઈલના જંગલ વિસ્તારમાં ૩૦૦ નાનાં મોટાં ગામમાં ત્યારે વસતા ૪૮,૦૦૦ નેટલા માનવ જીવો પર આ ત્રાસ કુખ અને કાર્ટમનું ચોરેરથી સામ્રાજ્ય હતું.

આમાંથી મુક્ત મેળવના ડાંગના લોકો કોઈ દરેકનેના, કોઈ સાધુ કે

કોઈ ભગવંતી શોધમાં હતા. ડાંગના આજેવાન રામજીભાઈને કોઈએ કહ્યું કે મોટામાં મોટા ભગત તો ગાંધીજી છે. રામજીભાઈ ભૂખ્યા તરસ્યા નીકળ્યા. જુદે ઉપવાસે જુગતરામભાઈ મારફતે ગાંધીજીને અને સરદાર સાહેબને મળ્યા. ગાંધીજીએ સરદાર સાહેબ અને જુગતરામ ભાઈને મળતા રહેવા કહ્યું. રામજીભાઈની હિંમત વધી ગઈ. રેડિયો લઈને ગામે ગામ કરવા મંડ્યા. ગાંધીનાં ગીત ગાવા મંડ્યા. નરણાધીનો પ્રચાર કરવા મંડ્યા.

દેશના રાજ્યોના નિર્ધીનકરણ વખતે સરદાર સાહેબે ડાંગ માટે ખાસ કાળજીપૂર્વક ડાંગનો જિલ્લો જનાવી પોતાના ખાતરીના માણસને કેલેક્ટર તરીકે મુકાવ્યા. ડાંગની જંગલની આવક બંધકેતો જુદા દિસાળ રાખી વધારાની રકમનું ડાંગ વિકાસ ફંડ સ્થાપ્યું. જુગતરામભાઈને ગાંધીજીએ દરેકી રોષણુ નોંધણુ પ્રમાણે ડાંગમાં કામ શરૂ કરવા સૂચવ્યું. જુગતરામભાઈ નૈષાર બ હતા.

જુગતરામભાઈની મુલાકાત પહેલાં રાજેન્દ્ર કુલબાદસ અને બાપુભાઈ પંડલ વગેરે કાર્યકર્તાઓની એક ટુકડી ડાંગમાં ફરી ગઈ. 'ગાંધીનાં માનસ' સ્વરાજનાં માણસ તરીકે જુગતરામભાઈની વાટ ડાંગના લોકોએ ભેગા માંડી.

લવચાલીના નાનુભાઈ પટેલની કૃપના પ્રમાણે 'ગોરાસોકને તગડનાર સેનાની પુરા પાંચ હાથ ભિગે હશે, માથે ટોપા પહેર્યાં હશે, મોઢી મોટી મૂંઝે હશે, મોળાં જુલ-લેગે પહેરી એમ એમ ચાલતા હશે. પણ આ તો વાણિયા બાહણુ ભેગા, નીચા, ટુંકું' થોતા પહેરેલું જલ્સો પહેરેલો, ટોપી પહેરેલો ખાંધ પર ખેસ નાખેલો આ શું કરી શકાનો? 'પણ ચાલ, બિચારા આવ્યા છે તો ચાલતાં તો લઈ જઈએ!' એમ ચર્ચ.

હબરો માણસની સલાહ થઈ. જુગતરામભાઈએ પોતાની તકલીફોની વાતો પૂછવા માંડી. લોકોમાં હિંમત આવી. વારાફરતી જિસા થઈને લોકોએ ફરિયાદો નોંધાવવા માંડી. આખરે ગાંધીના માણસે કહ્યું કે તમારી મુશ્કેલીઓ વણી છે. અમે કોઈ જોરદાર માણસને તમારી ફરિયાદ સાંભળવા તેનો નિકાલ કરવા, તમને મદદ કરવાના કામ માટે મોકલીશું.

જુગતરામભાઈએ ડાંગમાં કામ શરૂ કરવા પહેલાં વ્યવસ્થિત તપાસ કરવાનું વિચાર્યું. બળલભાઈ મહેતાના પ્રમુખપણા હેઠળ ૧૪ સભ્યોની સમિતિની નિમણૂક કરી. સમિતિએ તપાસને અંતે ચર્ચના કહ્યું કે એક નહિ પણ એકાધમાં એકા બે કાર્યકરોને મોકલવા નેહજી. ૧૯૪૮-૪૯ માટે રૂ.૫૦૦૦ની ભેગમણી પણ સમર્પી.

જુગતરામભાઈએ પોતાની છવનકર્યામાં કહ્યું છે 'આખરે મારે ડાંગ માટે નેહો મુરખ નેહોતી હતો તેવો છોડાભાઈ નામક મળ્યો. યોજના મુજબ મદદનીશ તરીકે એમના ભાઈ લેખુભાઈને મૂક્યા. બળલભાઈની ટુકડી સાથે ફરેલા ડાંગના ખેતીવાડી મદદનીશ સુકુંદલાઈ પવારે પણ આવી યદયા. દેવેદરે આશ્રમ સાડું એક રૂ.૫૩ મેળવી રાખ્યું હતા.'

જેતજેતાનાં જુગતરામનાં માણસાં આનાં હો, ગાંધીના માણસાં આનાં હો, સ્વરાજના માણસાં આનાં હો, ના મંદેશાઓ ગામે ગામ પથેલ્યા હાજ્યા. લોકોનાં રોગે ટોળાં એમની વાત સાંભળના ઉમટવા લાગ્યાં. સીલોટ મહાલથી રામજીભાઈ પણ એમની સાથે આવીને

ગ્રામ પ્રચારકો

૨૧. ૫. સેવાસભા તરફથી ગામડાંના પ્રશ્નોને પહેલ્લી વળવા માટે ત્રણ પ્રચારકો નીમવામાં આવ્યા છે, જેઓને

- ૧ વાલોડ, વ્યારા, મહુવા તાલુકાઓ
- ૨ બારડોલી, કામરેજ, પલસાણા તાલુકાઓ
- ૩ સોનગઢ, નીઝર, ઉચ્છલ તાલુકાઓ

એ પ્રમાણે પ્રેરણા સોંપવામાં આવ્યા છે.

આગ રાહત

નિવેદનમાં જે વર્ષોમાં જિલ્લાઓમાં હળપતિવાસોમાં આગના અકસ્માતો થયેલા તેમને નીચે પ્રમાણે આગ રાહત આપવામાં આવી હતી, જે માટે રૂ. દાદાસાહેબ માવલકર સંકેત નિવારણ ફંડ-માંથી મદદ મેળવવામાં આવી હતી.

૧૯૬૯-૭૦માં	જા ગામ : ૫૫ ઘર : રૂ. ૪૧૨૫
૧૯૭૦-૭૧માં	ફ ગામ : ૭૯ ઘર : રૂ. ૫૫૧૫

ગ્રામ સ્વચ્છતા કામ સમિતિ

આચાર્ય વિનોબાજીની આ સમય દરમિયાન ૭૫મી જન્મતી આવતી તે શુભ પ્રસંગે તેમને એક કહેડા રૂપિયાનો ગ્રામ સ્વચ્છતા હાથે આપવાનો ઠરાવ થયો હતો. સેવા સભાએ આ જિલ્લાના સર્વ કાર્યકર્તાઓ અને સેવા સંસ્થાઓની પ્રજાથી આ સમિતિ સ્થાપન કરી હતી, અને રૂ. ૫૯,૮૧૨-૭૫નો ફાળો ઉઘરાણીને અર્પણ કર્યો હતો.

નેત્રદંત યજ્ઞો

શુભરાત નેત્ર રાહત મંડળના નિષ્ણાત દાક્તરોનો લાભ લઈ રાની-પરજ સેવા સભા જિલ્લામાં દર વર્ષે નેત્રદંત યજ્ઞો યોજાવી આવી છે. નિવેદનમાં વર્ષોમાં નીચે પ્રમાણે યજ્ઞો કરવામાં આવ્યા હતા :

- ૧ વેડછી નેત્રદંત યજ્ઞ (ગાંધી વિદ્યાપીઠમાં)
તા. ૧૦-૨-૭૦થી તા. ૨૦-૨-૭૦
૨૨૦ યુરો થી ૨૮૧ જીઓને આંખની શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી.
૨૧૭ દર્દીઓને દાંત પાડી આપવામાં આવ્યા.
- ૨ બારડોલી નેત્રદંત યજ્ઞ (સુરુષિ વસાહતમાં)
તા. ૬-૧૨-૭૦થી તા. ૨૦-૨-૭૦
આંખની મોટી શસ્ત્રક્રિયાઓ થઈ—૨૬ યુરોને તથા ૨૨૯ જીઓને.
આંખની નાની શસ્ત્રક્રિયાઓ થઈ—૨૬ યુરોને તથા ૧૨ જીઓને.

આદિવાસી ઉદ્યોગ તાલીમ

સેવાસભા તરફથી આ પ્રેરણા આદિવાસીઓની નીચે પ્રમાણે ઉલોગ તાલીમ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો :

	૧૯૬૯-૭૦માં	૧૯૭૦-૭૧માં
૧ દરજીદાર	૩૭	૨૦૯
૨ સુવતીદાર	૧૨	૫૧
૩ હુદોદાર	૨	૪

૪ કડિયાકાગ	૧	૭
૫ વણાટકાગ	૧	૧
૬ સાઈકલ રિપેર	૨	૪
૭ ટાપકામ	—	૧
	૫૫	૧૭૭

આ યોજનામાં શીખનાર ઉમેદવારોને તે ઉલોગના કારીગરને જેર અથવા કારખાનોમાં ફે ૧૨ માસની તાલીમ લેવાનું મોકલી આપવામાં આવે છે. શુભરાત સરકારના સમાજ કલ્યાણ ખાતા તરફથી તાલીમ લેનારને માસિક રૂ. ૩૫-૦૦ની જાતરૂતિ તથા શીખવનાર કારીગરને માસિક રૂ. ૧૦-૦૦ની ફી આપવામાં આવે છે. આ રીતે ચાલુ વર્ષમાં ઉલોગ તાલીમ અંગે રૂ. ૫૧,૮૮૫ની શિખરૂતિ ચૂકવવામાં આવી હતી.

૨૧મો ગાંધીમેળો

સુરત, વલસાડ, ડાંગ જિલ્લાઓ મળીને દર વર્ષે બાપુસાહને દિવસે (૧૨ ફેબ્રુ.) ગાંધીમેળો ભરતા આવ્યા છે. ૧૯૭૦નું નવું વર્ષ ગાંધી શતાબ્દીનું હોઈ ચાલુ વર્ષના ૨૧મો ગાંધી મેળો માટે વેડછી પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું.

મેળાના અધ્યક્ષ આ. ભા. શાંતિસેના મંડળના મંત્રી શ્રી નારાયણ દેસાઈ આવ્યા હતા. મેળાનાં મુખ્ય અંગો નીચે પ્રમાણે હતા :

૧ બાળમેળો

તા. ૧૧-૨-૭૧ને દિને બાળમેળો ભરાયો હતો. સુરત જિલ્લાની શાળાઓના ૨૭,૯૭૧ વિદ્યાર્થીઓએ સમૂહકંટાંતરમાં ભાગ લીધો હતો. શાળાઓમાં સ્થાપન કરેલા ગાંધી મેળા પત્રો દ્વારા બાળકોએ રૂ. ૪૪૧૫-૫૦ આપ્યા હતા.

૨ શાંતિસેના શિબિર

૩૦ જી. જી. વિલાધનના ૧૮૧૧ ભાઈબહેનોનો શાંતિસેના શિબિર યોજવામાં આવ્યો હતો.

૩ સર્વોદય પ્રદર્શન

દર વખતની જેમ વિશાળ સર્વોદય પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું.

૪ સંમેલન

ગાંધી મેળાના મુખ્ય કાર્યક્રમ તરીકે સંમેલન ભરી મહત્વના ઠરાવો કરવામાં આવ્યા હતા.

૫ મેળા પછીના દિવસે કાર્યક્રમોનું સંમેલન ભરવામાં આવ્યું હતું. તેણે નવા વર્ષને માટે કરવા યોગ્ય રાષ્ટ્રીય કાર્યોની દિશા વિચારી હતી.

સેવાસભાએ અનેક પેટાસમિતિઓ નીમી હતી તેનાં નિવેદનો સંક્ષેપમાં નીચે બતાવ્યાં છે :

૧ ધર્મશક્તિ સમિતિ

વર્ષ	કેટલા વિદ્યાર્થીને	રકમ
૧૯૬૯-૭૦	૩૭	રૂ. ૯,૧૦૦
૧૯૭૦-૭૧	૩૩	રૂ. ૮,૨૫૦
છેલ્લા ૧૦ વર્ષમાં કુલ	૨૨૭	રૂ. ૫૪,૮૭૫

૨ વચસ્વાવર્ણન સમિતિ

બે ગ્રાંટના અંબર ચરખા આપ્યા :

વર્ષ	આદિવાસીમાં	બિન-આદિવાસીમાં	આંકી કંઠાર
૧૯૬૯-૭૦	૧,૨૬૬	—	—
૧૯૭૦-૭૧	૧,૩૯૮	૭૭	૧,૬૪,૩૭૫

વચસ્વાવર્ણની ખાદીને લગતી ઉપાધિ

	૧૯૬૯-૭૦	૧૯૭૦-૭૧
૧ પૂણી ઉપાધન (૫ સેટલુ)	—	૫,૫૧૬ કિલો
૨ ખાદી વણાવનાર	૬૧૮	૧,૫૮૮
૩ સુતર વણાણું	૧,૩૭૬-૦૬૫	૪,૫૧૧ કિલો
૪ ખાદી વણાઈ	૧૨,૩૬૬-૫૬	૩૨,૯૯૫ ચો.મી.
૫ ખાદીની કિંમત	રૂ. ૨,૪૪૩૩-૪૫	રૂ. ૭૬,૯૦૬
૬ વણકરો	—	૧૧૭
૭ વણકરી ચૂકવી	—	રૂ. ૩૨,૭૦૬

ધંધાદારી ખાદી ઉપાધન

	૧૯૬૯-૭૦	૧૯૭૦-૭૧
૧ ખાદી વળન	૧૦૬-૬૫૦	૯૦૮-૧૭૦ કિલો
૨ ખાદી	૧,૦૨૫-૭૨	૮,૨૧૬-૭૫ ચો.મી.
૩ ખાદી કિંમત	રૂ. ૧,૬૭૭-૬૮	રૂ. ૨૦,૨૪૨-૪૭

ભંડારમાં ખાદી વેચાણ

૪	રૂ. ૬,૪૨૮૪-૩૧	રૂ. ૪૮,૭૪૪-૦૬
---	---------------	---------------

વિશેષ જાણકારી

- ૧ સંસ્થાની વણાટશાળામાં ૧૪ વણકરો કામ કરે છે.
- ૨ ૩ ઉલોગ નિબંધિતો રાખ્યા છે, જેના ખર્ચ અંગે સુરત જિલ્લા પંચાયત તરફથી રૂ. ૬,૦૦૦ની સહાય મળી.
- ૩ વણાટશાળા ભાંધી છે, તે અંગે શ્ર. ખાદી બોર્ડ તરફથી રૂ. ૧૦,૦૦૦ની મદદ મળી.

ઉલોગ એન્જલ અપાવ્યાં

સંરક્ષા તરફથી અનેક લોકોને વિવિધ ઉલોગોની તાલીમ આપવામાં આવે છે તેમાંથી ૧૭ જણને તે તે ઉલોગોનાં એન્જલો વસાવવા માટે મદદ તથા ઠરજ આપવામાં આવ્યાં હતાં.

૩ ઉત્તર પ્રવિણ સમિતિનું નિવેદન

સુરત, વલસાડ જિલ્લાઓમાં મળીને ૪૩ ઉત્તર છુનિયાદી વિવાલપેા આવી રહ્યાં છે, તેઓનાં શિક્ષણ કાર્યનું ધોરણ સારી રીતે જળવાય તે માટે આ સમિતિ નીમવામાં આવી છે. તેના તરફથી નીચે પ્રમાણે શિબિરો યોજવામાં આવ્યાં હતાં.

શિક્ષક શિબિરો

	૧૯૬૯-૭૦માં	૧૯૭૦-૭૧માં
સ્થળ	બારડોલી ઉ. છુ. વિ.	બારડોલી ઉ. છુ.
દિવસો	૩	૩
તારીખો	તા. ૨૧ થી ૨૩-૮-૬૯	—
શિક્ષક-નિષ્ક્રિકાઓ	૧૨૪	૧૧૭

ઉ. છુ. વિદ્યાર્થી શિબિરો

	૧૯૬૯-૭૦માં	૧૯૭૦-૭૧માં
સ્થળ	વેલ્લી ઉ. છુ. વિ.	બોરખડી ઉ. છુ. વિ.
દિવસો	૩	૩
તારીખ	૧૦-૧૧-૧૨/૨/૭૦	૧૨-૧૩-૧૪/૯/૭૦
પ્રમુખ	શ્રી નારાયણ દેસાઈ	શ્રી મનુભાઈ પંચોળા
વિષય	તરુણ શાંતિસેના	સમાજ નવનિર્માણ
ઉ. છુ. વિદ્યાર્થી	૧૦૩૮	૧૧૨૪
ઉ. છુ. વિદ્યાર્થીની	૭૭૩	૭૩૨
શિક્ષકો	—	૧૪૧

૪ નવાંબંધી સમિતિ

આ કાર્ય માટે સુરત અને વલસાડ એ બે જિલ્લાઓ માટે બે સમિતિઓ નીમવામાં આવી છે.

૧ સુરત જિલ્લા નશાખંધી સમિતિ

૨ વલસાડ જિલ્લા નશાખંધી સમિતિ

બંને સમિતિઓ જિલ્લા પ્રચારક શેઠાને સહાય, સંમેલનો, શિબિરો, નશાખંધી ભયાંત આદિ કાર્યક્રમો દ્વારા કાર્ય કરી રહી છે. કેટલાક તાલુકાઓમાં પશુ તેઓએ પ્રચારકો રોક્યા છે. સમિતિઓના કામને જિલ્લા પંચાયતો તથા તાલુકા પંચાયતો તરફથી સહાયતા આપવામાં આવે છે.

૫ વાંસ કામદાર સમિતિ

જિલ્લાઓમાં વાંસનો ઉલોગ કરનાર કોટવાળિયા નામની આદિવાસી કોમ છે. તેઓમાં વ્યવસ્થિત રીતે કામ થઈ શકે તે માટે સમિતિએ તેમની સંખ્યા અને સ્થિતિની યોગ્ય રીતે કરી છે. તે યરથી નીચે પ્રમાણે સંખ્યા સાલુસ પડી છે :

	સુરત જિલ્લામાં	વલસાડ જિલ્લામાં
તાલુકાઓ	૮	૫
ગામો	૧૦૩	—
વસતિ	૮,૩૦૬ માણસ	૪૦૪ કુટુંબો

જમનાઓથી જંગલમાંથી વાંસ લાવી તેનાં ટોપલાં, સૂપકાં, પાલાં વગેરે બનાવી શુભરાત યજ્ઞાવનાર આ આદિવાસી ભતિને જંગલમાંથી વાંસ મળવાની મુશ્કેલી અનેક કારણોને લીધે લેવા થઈ છે. સેવાસભા સરકાર પાસે આ પ્રશ્ન રજૂ કરી આ મુશ્કેલી દૂર થાય એ માટે અપલ કરી રહી છે.

૬ ઉકાઈ નવનિર્માણ સમિતિ

તાપી નદી ઉપર ઉકાઈ પ્રદેશમાં બંધાર રહેલા બંધ અંગે તે તરફના જંગલમાં વસતી વનનાળા પ્રભને પુનર્નિર્માણમાં મદદરૂપ થવાનાં હેતુથી આ સમિતિ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. તે અર્થે અંચેલાં કામોમાંનાં કેટલાંક કુખ્ય કામો નીચે પ્રમાણે છે :

૧ ઉકાઈ સર્વેય યોજના જગૃદ થઈ છે. જેના સંચાલક શ્રી રમેશ દેસાઈ નિમણા છે. આ યોજના તરફથી ગામોગામ છુનિયાદી શાળાઓ ૨૦ ગામોમાં અને જંગલમંડળોએ તરફથી ૧૫ ગામોમાં બાલવાડીઓ ચલાવવામાં આવે છે. ૧૦૦ બાલકોમાંગણો પશુ મંદુર થયાં છે.

૨ અસરગ્રસ્ત લોકોમાં શિક્ષણનો કાર્યક્રમ તીવ્રરૂપે થઈ શકે તે માટે નીચે પ્રમાણે શિક્ષણ ક્ષેત્રે સ્થાપવામાં આવ્યાં છે :

- ૧ વનરાજ ઉ. યુ. વિદ્યાલય, બોરદા
- ૨ વનરાજ આશ્રમશાળા, બોરદા
- ૩ કુમાર છાત્રાલય, બોરદા
- ૪ કન્યા છાત્રાલય, સિલેટવેલ
- ૫ નવનિર્માણ ખાલવાડી, સિલેટવેલ
- ૬ ગ્રામ ખાલવાડી, બોરદા

૭ ડાંગ જંગલ સહકારી મંડળોએની પ્રવર્તક સમિતિ

ડાંગ જિલ્લામાં નિષેદનનાં વર્ષો દરમિયાન ડાંગી આદિવાસીઓની ૬ જંગલ કામદાર સહકારી મંડળોના નોંધાવવામાં આવી છે અને તે કામ કરતી થઈ ગઈ છે.

૮ પૂરવેકંટ સમિતિ

૧૯૬૮માં સુરત જિલ્લાની તાપી અને ખીછ નદીઓમાં પૂર આવતાં કિનારાનાં ગામેમાં ઘરો તથાઈ ગયાં અને ખેતરો ધોવાઈ ગયાં. આ મહાં આફતમાં મદદ કરવા પૂ. રવિશંકર મહારાજે ખાસ કાળો ભેગો કર્યો અને પોતે સુરત આવીને રહ્યા. જીવંત સરકારે પણ સંકેતનિવારણની મોટી યોજના બનાવી હતી. સુરત જિલ્લા પંચાયત ગામડાંનું સંકેત નિવારણનું કામ ઉપાડી લેવાનું દરાવ્યું. આ બધાં કામમાં જિલ્લાની સર્વ સેવા સંસ્થાઓએ પણ પોતાની સર્વ શક્તિ આપવાનું દરાવ્યું. આ સર્વ કાર્ય બ્યવસ્થિત ચાલી શકે તે માટે સેવાસહાયો પૂર સંકેત સમિતિ સ્થાપના કરી. સમિતિએ જિલ્લામાં કામ કરતી ૧૧ સેવા સંસ્થાઓના સહયોગથી સંકેતનિવારણનું કામ કર્યું છે.

વરદક્ષ . સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૨

૯ ગાંધી વિદ્યાપીઠ

કુદરતિનું સ્વપ્ન

અહીં આપણે આદિવાસીઓનું ક્ષેત્ર ખાસ પથક કરી તેઓની સેવા માટે જ બેઠા છીએ. તેથી આપણા મોટાભાગનાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ તે વર્ગમાંથી આવે અને પ્રેરણા ખીલ વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓ આપણી આવા યુજામાં આવેલી વિદ્યાપીઠમાં ન આવી શકે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં મારા મનમાં તો કુ' તે વર્ગોના જુવાનો પણ આપણામાં વધારે ન વધારે સંખ્યામાં હશે એવી ઝંખના કરું છું. આપણા પ્રેરણાં જુદી જુદી દિશાઓનાં પાણી નઈ તાલીમની ગયામાં ભેગાં થાય એ નઈ તાલીમને સાચી નઈ તાલીમ બનાવવા માટે બહુ જ ઉપયોગી છે એમ કુ' મનનો રચો છું. અમારા આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓના શ્રેષ્ઠ વિકાસ માટે આપો સહવાસ અત્યંત ઉપકારક નીવડે તેમ છે. એટલું જ નહિ, મારા મનમાં એવો પણ ભાવ રહેલો છે કે આ પ્રેરણા આદિવાસીઓએ તેમના દીર્ઘ જમાનાઓના વન કુંગરોઓના વાસમાંથી ઘણું ધણું સામાજિક શુભે ડેળવ્યા છે, જેને લીધે તેમનો સહવાસ દેશની સામાન્ય જનતાના હાડને સ્વાસ્થ્યમય અને સચકત બનાવવા માટે બહુ જ ઉપકારક નીવડે તેમ છે.

અહીં આપણે આપણું વાતવરણ તેમ જ આપણો અભ્યાસક્રમ

અને આપણી કાર્યપદ્ધતિ ગાંધી ત્રિપાટસંગઘીને અનુરૂપ રાખવાનાં —અર્થાત નઈ તાલીમ અને નવેશદેશનાં નરંદાને અનુરૂપ રાખવાનાં યથારાશિ પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છીએ. એની અગત આ મહાન દેશમાં ચાલી રહેલા શિક્ષણ પ્રવાહ ઉપર પડે એવી ઝંખના પણ મારા મનમાં રહેલી છે. આપણી આ ભગીની વિદ્યાર્થી માટે દ્રઢાપ આપેલો અતિ મોટી મહત્વાદાંકા ગમ્યું. આપણે તો આપણા પ્રવાગ ધીરજપૂર્વક ચલાવેલાં બોઈએ. બ્યારે આવી વિદ્યાર્થીએ બે ચાર નહિ જ હોય પણ બિરલે બિરલે આવી વિદ્યાર્થી નઈ તાલીમના પ્રયોગો ચલાવતાં થશે ત્યારે ભારત દેશમાં ચાલતું તમામ શિક્ષણ નઈ તાલીમના સિદ્ધાંતથી પ્રકાશિત થશે એવી દું ઘડા ધરાવું છું. આપણાં સ્નાતકો અને સ્નાતકોઓ મમાજનાં જઈને પાતાનાં જીવન અને સેવાઓથી એ દિશરનો મુશ્કેલ વહેલો ઉગારી શકે એવી કુ' ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.

કુનિયામાં અને ભારતમાં પણ આજનો સમાજ નોકરીની પદ્ધતિથી ચાલતો થઈ ગયો છે. તેથી આપણા જુવાનો પણ શિક્ષણ મેળવ્યા પછી એવાં કામે તરફ યેચાય છે. જે તેમને સારી કમાણીની ખાતરી આપતી નોકરી આપે. તેને લીધે આ જુવાનો, સેવા માટે પોતાની પસંદગીનાં સ્થાનો અને સમાજે શોધવાનો આગ્રહ એવી શકતાં નથી. અહીં અમારા આદિવાસી ક્ષેત્રમાં હજુ સમાજ તેના કુદરતી સ્વરૂપથી ગહુ દૂર ફેંકાઈ ગયો નથી. હજુ તે એવો છે કે કોઈ પણ ઉત્સાહી અને સુશિક્ષિત જુવાનને બધાં નજર નામે ત્યાં એવાં સ્થાનો અને એવી પરિસ્થિતિઓ રહેલાં છે, જે સ્થાનો અને સંસ્થાઓ બોઈ તેને એમ થઈ બ્યથ કે આ સ્થાનોની સેવામાં મારું આખું જીવન આનંદથી સમર્પણ કરી દઈ. પરંતુ દેશની આજની પરિસ્થિતિ એ જુવાનનો ઉત્સાહ ઉઠાડી દે છે. એવા સ્થાનોમાં સેવા કરી શકે તો પોતાનું જીવન ધન્ય અને સાર્થક થાય એમ એનો આત્મા સાક્ષી પૂરતો હોવા છતાં, ખીછ જ સુણે તેને પોતાનાં નિર્વાહ અને સહાયતાનો વિચાર આવે છે. તરત તેનો ઉત્સાહ હઠો પડી બ્યથ છે અને તેને બેલાવી રહેલાં આઠપંક સેવાસ્થાનો છોડી તે નોકરીઓનાં સ્થાનો તરફ યેચાઈ બ્યથ છે.

આવી કસુજાબનક સ્થિતિમાંથી નઈ તાલીમે દેશના જુવાનને બચાવી લેવાનો છે. એના હાથને અને હુકિને કૌશલ્ય અને કારીગરીની શક્તિ આપીને જ તે આ હેતુ સિદ્ધ કરી શકશે. એ શક્તિના ભેરે જ નઈ તાલીમના વિદ્યાર્થીને નિર્વાહ સંખ્યામાં પોતાના પાલુમક ઉપર આસરવિશ્વાસ રહેશે. અલગત તે નઈ તાલીમને વિદ્યાર્થી હોય, જરૂરી જ્ઞાન અને આરિજ્ય તો તેને મળેલું હશે જ એ કહેવાની જરૂર ન હોય.

નઈ તાલીમના જુવાનને ચિંતા રહે તો એટલી જ કે તેને પોતાના કૌશલ્ય અને કારીગરીને કામે લગાડવા માટે જરૂરી એભરો, કાંચો માલ વગેરે મળી રહેવાં બોઈએ. તેટલું જ તેને પુરું પાડવું એ સમાજ માટે કહી સુરેલ ન હોઈ શકે.

ગાંધી વિદ્યાપીઠનો આદર્શ આપો હોવા છતાં, અમે પણ સમાજ-સાચરનાં ઘૂલવતાં મોબંઓથી ઘેરાયેલાં છીએ. જેને કારણે અમે અમારા આદર્શને પૂર્ણપણે આપરી બતાવવા સમર્થ થઈ શકતા નથી. પણ જે વસ્તુ હૃદયમાં છે તે ક્યારેક ને ક્યારેક પ્રત્યક્ષ યથા વજર રહેવાની નથી એવી આશામાં અમે કાર્ય કરી રહ્યા છીએ.

અમે આ પ્રદેશમાં સંખ્યાબંધ ઉત્તર યુનિવર્સિટી વિદ્યાલયો ચલાવી રહ્યા છીએ. હવે એવા સંભોગો ભીલા થઈ રહ્યા છે કે આ બધાં વિદ્યાલયોને હિંસત સાથે ઉલોચ કેન્દ્રો બનાવી દીધા વિના અમારો છૂટકો નથી. કુદરતી પરિસ્થિતિ અમારી પાસે એ પ્રયોગ કરાવશે જ.

એ પ્રકારનું નઈ તાલીમનું શિક્ષણ લીધેલાં લાઈબરેને ગાંધી વિદ્યાપીઠમાં આવતાં ઘણે ત્યારે તે વિદ્યાર્થીઓ માટે અમારે કે તેમનાં સા-આપને કે સરકારને—કાંઈને ફિકર કરવાની રહેશે નહિ. અથવા ફિકર કરવાની હશે તો એટલી જ હશે કે તેમને તેમના કૌશલ્યને કામે લગાડવા માટે જરૂરી સાધનો પૂરાં પાડવાં.

આવાં ઉલોચપરાયણ વિદ્યાર્થીઓને સમાજમાં કયાં અને કેવી ભતતી સેવાઓ કરવા જેવી છે, બનતામાં કેવા વિચારો અને આદર્શો સ્થાપવાની જરૂર છે, બનતામાં માનવમાં કયા કયા દોષો અને નબળાઈઓ પડેલાં છે એ બધું તરત ભેઈ શકે એવી આંખ આપવી એ નઈ તાલીમનું કલ્પ્ય છે. આંખે એ બધું જોવા પછી લોકોમાં આ બધા કાર્યક્રમો માટે તે વિદ્યાર્થીઓ પ્રેરણા અને ઉત્સાહ બંધત કરે એવાં સાધકાત અને ચારિત્ર્ય એ વિદ્યાર્થીઓમાં દદ કરવા એ પણ નઈ તાલીમનું કલ્પ્ય છે.

નઈ તાલીમના પ્રભાવથી જ્યારે વિદ્યાર્થીવર્ગમાંથી નોકરીલક્ષી માનવ બહી જઈ ચારિત્ર્યબળ અને તેમાંથી જન્મતાં જ્ઞાન અને આત્મવિશ્વાસ આવશે ત્યારે વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ અને આજ્ઞાપકો-નું કાર્ય ખરેખર અન્યત આનંદવર્ધક અને ઉત્સાહવર્ધક થવાનું છે એ વિશે મને શંકા નથી. મને ખાતરી છે કે સમાજ માટે પણ વિદ્યાપીઠનું એ કામ એટલું જ ઉત્સાહમય અને નૈતિક આરોગ્યની શક્તિ કરનારું નિવડયા બગર રહેશે નહિ.

દેશમાં સ્વતંત્રતા હોવા છતાં અને ભગતમાં શ્રેષ્ઠ એવી લોકશાહી આ દેશમાં સ્થપાઈ હોવા છતાં આપણે દેશ આને ધણી જ સારે દુર્દેશમાં રાખાઈ રહી છે. આપણે જ્યાં નબર નાખીએ છીએ ત્યાં બધે જ દુર્દેશ વર્તે છે. રાજ્યતંત્રોમાં, સમાજમાં, ઉલોચોમાં, શહેરોમાં તેમજ ગ્રામ્યોમાં બધે જ આ દુર્દેશ ભતભતનાં રૂપો ધારણ કરીને દેખા દઈ રહી છે. તેમાંથી છૂટવાનો ઉપાય કાઢીને દેખાતો નથી. જેમને દેખાય છે તેમનામાં તેની સામે લડવાનું આત્મમલ ઉત્પન્ન થતું નથી.

આ આપા વિશાળ દેશમાં એક માત્ર જ્યપ્રકાશ નારાયણ જ આ દુર્દેશ સામે યાદું મૂકીને બૂકી રહ્યા છે. ધણીવાર જ્યારે માણસનો રોગ તેના હાડમાં બેઠે દુષ્પારી રહી હોય છે, અને વહાર તો તેનાં ઉપદ્રવી લક્ષણો ખાંસી, ઇમ, સોજ જેવાં દરદીને ત્રાસ આપતાં દેખાતાં હોય છે. ત્યારે વૈદ ડાહ્યોને બાલ લક્ષણો ઉપર ભલમપટ્ટા જેવા તાત્કાલિક ઉપચારો કરવામાં રોકાઈ પડતું હોય છે. જ્ય પ્રકાશજીને પણ આને ધારાસલા ખંડન જેવા તાત્કાલિક ભલમપટ્ટા રૂપી આંદોલનમાં રોકાવેલા આપણે ભેળંછી છીએ.

નઈ તાલીમના શિક્ષણના ભાવિ સ્વપ્નનું જે ચિત્ર મેં હમણાં દોહું તે વિદ્યાર્થીઓની તેમજ વિદ્યાપીઠોની સ્થિતિ રાગયુક્ત કરવા ઉપરાંત સમાજ રારીરને પણ તેના હાડમાં પેસી ગયેલા રોગથી મુક્ત કરશે એવી મને આશા છે.

જુવંતસમ દવે

વિદ્યાપીઠનાં ધરુવાડિયાં

વેડકીમાં અપારનવાર આવ્યો છું. વાલુકી વેડકીનું બીન સંલગાય છે. લાઈ નારાયણ અને મોહન નવસોહિયા શિક્ષકો હતા ત્યારે પણ એકવાર આવેલા. તે વખતે પણ આ જુગતરામલાઈ બધે અહીં હબરી વરસથી આસન બનાવીને ન બેડા હોય એવા લાગતા હતા. આને પણ એવા જ લાગે છે. એ જ ચહેરો મહોરો, એ જ સહાનુ-ભૂતિ ને વાસવ.

આ ક્ષેત્રમાં પચાસ વર્ષથી સહાનુભૂતિ પૂર્વક બેઠેલા જુગતરામલાઈને ભેટમાં મને પ્રાચીનકાળના કવ્ય ક્રપિય યાદ આવે છે. શકુંતલાને વિદાય કરતી વખતે કવ્ય ક્રપિયું હૃદય લાંગી પડ્યું હતું. તેમણે કહેલું, ‘મારા જેવા વનાંકસની પણ એ આવી વિકસતા થઈ છે તો સામાન્ય સંસારીઓની કેટલી થતી હશે?’ આપણા આજના કવ્ય ક્રપિયું હૃદય પણ તેમના સ્નાતકોને વિદાય આપતાં હમણાં લાંગી પડ્યું.

જુગતરામકાકા અહીં બેડા, તે દારા જે તપને સંશ્ચ થયો, એમાંથી જ ગાંધી વિદ્યાપીઠના અમૃતકુલ પ્રગટ્યો છે. એમની સાથે સુદર સાથીઓ છે. આ સૌ વિદ્યાપીઠનાં સ્નાતકો ધરુવાડિયાં જેવા છે. તે ધરુ ચારે તરફ રેપારો.

૮-૮-૭૫ના દીક્ષાત પ્રયત્નનમાંથી.

ઉમાશંકર ભેશી

સમાજવાસ્તવ મહાવિદ્યાલય

ચાલુ સાથે પ્રથમ વર્ષમાં ૨૦ લાઈઓ અને ૩૨ બહેનોને પ્રવેશ આપવામાં આવ્યો હતો. તેઓ સુરત, લાલ્ય, કાગ, વલસાડ અને કચ્છ—આમ પાંચ જિલ્લામાંથી આવ્યાં છે.

સમાજશાસ્ત્ર મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ ચાલુ વર્ષના કુષ્કાળના દિવસોમાં સુરત, લાલ્ય, વડોદરા, પંચમહાલ, વલસાડ, કાગ—આ ૭ જિલ્લાનાં ૧૭ કેન્દ્રો પર કુષ્કાળ શિબિરો ‘કુશિક્ષ બનામ તરણુ’ યોજના હેઠળ ચલાવ્યાં, જેમાં ૬૩ વિદ્યાર્થી, ૮૫ વિદ્યાર્થિની, ૨૦ કાર્યકેતઓ મળી ૧૬૮ની સંખ્યાએ ભાગ લીધો.

આ શિબિરો દરમિયાન નિર્માણકામો, જેવાં કે તળાવ ખોદવાં, દૂધ ખોદવાં, તળાવની પાળ બાંધવી, જંગલ ઉત્કેરનાં, સિંચાઈ યોજનામાં ખોદકામ કરવું આદિ કામો કર્યાં હતાં.

દક્ષિણ ગુજરાત યુનિ.એ એન.એસ.એસ. યોજના હેઠળ પોતાના બે શિબિરો વિદ્યાપીઠની ભૂમિ પર યોજના.

ગાંધી વિદ્યાપીઠ, વેડકીના પ્રયાલયનો વડીલત સમાજશાસ્ત્ર મહાવિદ્યાલયને સોંપવામાં આવ્યો છે. પુસ્તકો ૧૨,૨૨૧ છે, જેમાં ૭૭૦ નવાં પુસ્તકો ઉમેરાયાં છે. વર્ષ દરમિયાન આવેલા વ્યાખ્યાતાઓમાં નીચેના ગુખ્ય હતા :

- ૧ શ્રી ધીરેન્દ્ર મજુમદાર (૩-૬-૭૨ પદવીદાન સમારંભ)
- ૨ „ મનુભાઈ પંચોળી
- ૩ „ શ્રીમત્ નારાયણ (શ્ર. રાવનના રાત્ર્યપાલ)
- ૪ „ મદાલસાગઢેલ નારાયણ
- ૫ „ મૂળશંકર લઈ
- ૬ „ રમેઈલમેન
- ૭ „ ગોપાલીમરજી
- ૮ ક્રે. રેમાણબેન કંટેક

સિમેસ્ટર પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતા અભ્યાસક્રમના સમય દરમિયાન લેખિત, મૌખિક, ચર્ચાસભા, પરિસંવાદ, વ્યક્તિગત વાતચીતની પદ્ધતિ ઉપયોગમાં લેવામાં આવી.

૧૯૭૩ ના જૂનમાં ૪૨ વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો સ્નાતકોત્તર અભ્યાસ પૂર્ણ કરી ઉત્તીર્ણ થયાં છે. જેમાં પ્રથમ વર્ષમાં ૧૮, દ્વિતીયમાં ૨૭, તૃતીયમાં ૭ હતાં. પાસ થયેલાં ૪૨ વિદ્યાર્થીઓ નીચે પ્રમાણે ગોઠવાયાં છે :

૧ ગાં. 'વિ.ના સ્નાતક અધ્યાપન મંદિરમાં ૨૦

૨ અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં ૮

૩ વિવિધ કામોમાં ૧૩

વિદ્યાર્થીની બુમિ પર વિદ્યાર્થીઓનાં ત્રણ સ્વાવલંબી રસોડાં ચાલે છે.

આ દરેક રસોડાને ૦૧ એકર જમીન શાકભાજી ઉગાડી લેવા માટે આપી હતી.

તા. ૩-૮-૭૨ ના દિને સર્વેદ્ય નેતા શ્રદ્ધેય શ્રી ધીરેન્દ્ર મજુમદારના હસ્તે સમાજશાસ્ત્ર મહાવિદ્યાલયનાં ૪૧ ભાઈ-બહેનોને પ્રમાણપત્રો એનાયત થયાં.

આ પ્રસંગે યાગલાદેશ નિરાશ્રિત છાવણીઓમાં સેવાકાર્ય કરી આવેલાં વિદ્યાર્થીઓને શ્રીમતી મહાલસાળખેન તરફથી મળેલાં અભિનંદનપત્રો તથા ગીતાપ્રવચનો વિતરણ કરવામાં આવ્યાં.

વરદક્ષ : સપ્ટેમ્બર '૭૩

સ્વશાસન સંપત્તિ

વિદ્યાર્થીઓને કામોની જવાબદારીઓનું જ્ઞાન થાય તથા તેમનામાં કાર્યને સફળ કરવાની શ્રદ્ધા અને હિંમત આવે તે હેતુથી ગાંધી વિદ્યાપીઠ દ્વારા સંચાલિત સમાજશાસ્ત્ર મહાવિદ્યાલયમાં તા. ૧૮-૧૧-૭૩થી તા. ૨૪-૧૧-૭૩ સુધી સ્વશાસન સંપત્તિ ગોળવવામાં આવ્યું હતું. આના સચાલન માટે વિદ્યાર્થીઓમાંથી જ શિક્ષકો અને કાર્યકર્તાઓ ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યાં હતાં. વિદ્યાલય, છાવણી, રસોડાં, પ્રાર્થના, વગેરે કામોની જવાબદારીઓ પણ તેમણે જ સંભાળી હતી.

પ્રાતઃપ્રાર્થના દરરોજ સવારે ૪-૪૫ વાગે ઉઠ્યાનથી શરૂ થતી અને તે પછી તરન અમારાં દૈનિક કાર્યોના આરંભ થતો.

પ્રાર્થનામાં સારી એવી સંખ્યા હાજર રહેતી, પ્રાર્થના પછી નિયમિત કુંડીસર આનાજ પધરાવી સર્વેદ્યપાત્રની ઉપાસના કરતા.

ઉદ્યોગ : પ્રાર્થના પછી ૬ થી ૮ અમે ઉદ્યોગ કરતાં. ઉદ્યોગમાં અમે ખેતી અને નિર્માણ કામો હાથ ધર્યાં હતાં.

ઉદ્યોગમાં સપતાહ દરમિયાન નીચેનાં કામો કર્યા :

૧ છાણ, માટી વગેરે લાવી બાલવાડી અને પંચ૧૫૪૨૩ નો મોતરો લોપેશ તથા નની આજુબાજુની સફાઈ કરી.

૨ કંચેરો સાફ કરી, ખાડાદેશ પુરી રમન-ગમતના મેદાનો તૈયાર કર્યાં, તેનાં ટપ્પરી, ખાંખા, લાળો કુદા, વાલેખીસાનો મેદાનોનો વ્યવસ્થા માગ છે.

૩ નંજકેના બસ સ્ટેન્ડ પર આવતા જતા લોકો માટે બેસવા કામ આવે તે માટે ૧૫૪૨૩૨૩ નો મોતરો બનાવ્યો.

૪ પેશાળધર ખાડા ગોદાને જીલાં કર્યાં.

૫ છાત્રાલયો અને વિદ્યાલયોની આજુબાજુનું ધાસ કાઢ્યું.

૬ સ્વાવલંબી ખેતીમાં કચારા બનાવી શાકભાજી રોપવાનું તથા તેમાં પાણી પાવાનું કામ કર્યું.

૭ પ્રાયોગિક ખેતીમાં સંકર-૪ કષાસનું સંકરણ કરવાનું તથા કૌશળ્યો આપવાનું કામ કર્યું. ખેતીમાં ઢેકાં લાગી કચારા બનાવવાનું કામ કર્યું.

૮ બાગમાં ધાસનું નિંદામણ કરવું, નવા કચારા બનાવવા, ખાતર નાખી ફૂલછાંડ રોપવા તથા મોટા ફૂલછાંડને ગોઠ માંચેવી, પાણી પાવું વગેરે કામો કર્યાં.

૯ કચરા ખેતીના ડબ્બાઓ રંગવાનું તથા ધરુવાડિયામાં પાણી પાવાનું કામ પણ કર્યું.

૧૦ સમહોલોજનની વ્યવસ્થા માટે હેલિપેડની સંપૂર્ણ સફાઈ કરી.

સફાઈ : ઉદ્યોગ પછી સફાઈનો સમય હોતો. આ સમયમાં બંજર સફાઈ, સ્નાનવાટ, બાથરૂમ, બહેર રસ્તાઓ, અતિથિગૃહ, વિદ્યાલય, છાત્રાલયો વગેરેની સફાઈનાં કામો અલગ અલગ વિદ્યાર્થીઓને સોંપાં હતાં.

ભોજનાલય : અમારે ત્યાં સમાજશાસ્ત્રનાં ત્રણ રસોડાં ચાલે છે. તેની જવાબદારી અમે વિદ્યાર્થીઓ, શુદ્ધપતિઓ અને શુદ્ધમાતાઓએ સંભાળી હતી.

બાલવાડી : બાલવાડી ચલાવવાની જવાબદારી અમારાંમાંની વિદ્યાર્થીનીઓએ સંભાળી હતી. તેઓ ભાળોકોને ઘેર ઘેર જઈને બોલાવી લાવતાં.

વિદ્યાલય : ૧૧-૩૦ વાગે અમરું સંમેલન રહેતું તેમાં એક ગીત ગાયા પછી અમારા વર્ગો શરૂ થતાં. દરરોજ ૩૫ મિનિટના ચાર વર્ગો ચલાવતા. તેમાં વિદ્યાર્થી-શિક્ષકો પોતાના વિષયની પૂર્ણ તૈયાર કરી વર્ગમાં ભણાવવા જતા. વિદ્યાર્થીઓને આમાં ઘણું જ રસ પડતો. બે વિદ્યાર્થીઓ બહેરમાં પાંચ મિનિટ પણ પોલીસ શકતા ન હતા તેવા વિદ્યાર્થીઓમાં ૩૫ મિનિટ સુધી વર્ગમાં ભણાવવાની હિંમત આવી, જેકે પ્રથમ દિવસે થોડી ગભરામણ થઈ હતી, પણ પછીથી તેઓ વર્ગમાં સારી રીતે શીખવી શકતા.

સ્વાધ્યાય : ૨-૩૦ થી ૪-૩૦ સુધી સ્વાધ્યાય રહેતો

રમતગમત : ૪-૩૦ વિદ્યાર્થીઓને રમતો રમાડવામાં આવતી. વાલી બોલ, કળગી, ગોળો વગેરે રમતો ચલાવી હતી છતાં દિવસે અમારા મુરબ્બી શિક્ષકોને પણ રમાડવા હતા. વિદ્યાર્થીઓમાં (ગોલાડો-માં) ક્રિસાદ વધે તે માટે માઈક પરથી કોમેન્ટી આપવાનું કામ પણ કર્યું હતું.

મુકાવિદાર : સાંજે ૬-૦૦ વાગે ભોજન પછી મુકત વિહારનો સમય રહેતો. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ દિવસ દરમિયાન થેવી ગમત આવી તેની વાતો રસપૂર્વક કરતા. તે વખતે અમારા અધ્યાપકોને પણ વાંતા કરવા બોલાવવા.

સાધન પ્રાર્થના : સાંજે ૭-૦૦ વાગે પ્રાર્થના થતી, તેમાં ગાંધી

વિદ્યાપીઠના કાર્યક્રમો અને કુટુંબોને યોજાવાની વ્યવસ્થા પણ અને કરતાં. સાંજની પ્રાર્થનામાં દિવસ દરમિયાન કરેલાં કામોનો રિપોર્ટ પણ આપતાં.

સમૂહભોજન : સપ્તાહ દરમિયાન અમે તા. ૨૨-૧૧ની સાંજે સમૂહભોજન રાખ્યું હતું.

આ સમૂહભોજનમાં સમાજશાસ્ત્રનાં સર્વ વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત સ્નાતક અધ્યાપન મંદિરના વિદ્યાર્થીઓ તથા કાર્યક્રમોનાં કુટુંબોમાંથી સર્વ નાનાં મોટાં આવ્યાં હતાં. સમૂહભોજનની ભેટ માટે અમે હેથીપેકની સંપૂર્ણ સહાય કરી હતી.

મનોરંજન : મનોરંજન માટે સમાજકલ્યાણ ખાતામાંથી 'સમ ભૂમિ ગોપાલકા' ગાંધીજીની કાંડીયાના તથા અન્ય ફિલ્મ રીલો લાવીને શુક્રવારે સાંજે વિદ્યાર્થીઓને બતાવી હતી, તથા એક દિવસ નાચાણું, ગરબા વગેરેનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો.

તા. ૧૬મીના રોજ સ્વશાસન સપ્તાહનું ઉદ્ઘાટન પૂ. જી. ડાકાએ કર્યું હતું.

તા. ૧૬મીએ અમારામાંથી એક બહેન, શ્રીમતી છદિરા ગાંધીજી જન્મજયંતી હોવાથી તેમના જીવન વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

તા. ૨૦મીએ શ્રી પ્રવીણભાઈ ડાભીએ 'માતાજીના શિક્ષણના વિચારો' પર ભાષણ આપ્યું હતું.

તા. ૨૧મીએ પૂ. ભ્યોતિભાઈ મિહાર જઈ આવેલા ત્યાંના અનુભવોનો અમને લાભ આપ્યો.

આચાર્યશ્રી હર્ષકાન્તભાઈનું વ્યાખ્યાન પણ થયું હતું.

અમારા સ્વશાસન સપ્તાહની પૂણ્ણિકિતી શ્રી સુકલભાઈ કલાધોના હસ્તે કરી હતી.

શિક્ષકો તરીકે નિમણેલા વિદ્યાર્થીઓ રાત્રે ૧૨-૧ વાગ્યા સુધી વંચતાં હતાં. આ સ્વશાસન સપ્તાહ દરમિયાન અમને જે અનુભવો થયા છે, તે અમારા ભવિષ્યના જીવનનું ભાણું છે.

વહેત્ર : નાચુઆરી '૭૪ વિનયકુમાર વાવેલા

'કુકળ મામે તરુણ'
'કુકળ સામે તરુણ' રિમિશોની ગુજરાત રાજ્યમાં થયેલા કામની રૂપરેખા.

૧	અરુણ પ્રયોજનાની સંખ્યા	૪
૨	ચાહુ પ્રયોજનાઓ	૧૬
૩	દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી	૮
૪	મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા	૪
૫	સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી	૪
૬	સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, આણંદ	૪

કુલ ૩૨

૩	મે અને જૂનમાં આયોજિત પ્રયોજનાઓ :	
૧	દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી	૪
૨	મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા	૧૨
૩	ગુજરાત યુનિવર્સિટી	૧૬
૪	સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી	૯

૫	સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી	૬
૬	ગુજરાત વિદ્યાપીઠ	૪
૭	કૃષિ યુનિવર્સિટી	૫
૮	એસ. એન. ડી. ડી. યુનિવર્સિટી	૧
૯	આયુર્વેદિક યુનિવર્સિટી	૫૯

૪ આ યોજનામાં અગ્રિસ ૧૯૭૩ સુધી સંમિલિત વિદ્યાર્થીઓ તથા વિનાવિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા :

વિદ્યાર્થીઓ	૩૨૦૦
વિનાવિદ્યાર્થીઓ	૪૦૦
કુલ યુવકો	૩૬૦૦

૫ એગ્રિસ ૧૯૭૩ સુધીમાં આવરી લેવાયેલા વિદ્યાર્થીઓ :
ડાંગ, વલસાડ, સુરત, ભાચ, વડોદરા, પંચમહાલ, ભાવનગર અને સુરેન્દ્રનગર.
પ્રયોજનામાં ૧૬ વિદ્યાર્થીઓ આવરી લેવાશે.

૬ પ્રયોજનામાં ૬ યુનિવર્સિટીઓ આવરી લેવાઈ. (દક્ષિણ ગુજરાત, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા; સરદાર પટેલ યુનિ., સૌરાષ્ટ્ર યુનિ., ગુજરાત યુનિ.)
ત્રણ યુનિ. આવરી લેવાશે (ગુજરાત યુનિ., કૃષિ યુનિ., આયુર્વેદિક યુનિ.)

- એગ્રિસ ૭૩ સુધીમાં અમલમાં આવેલ પ્રયોજનાઓ :
- ૧ બંધપાળા
- ૨ તળાવનું ખોદકામ
- ૩ નાળાં-ઝરણાં ખાદે બંધ
- ૪ સાત જમીનની સુધારણા માટે બંધ
- ૫ ઉદ્ધવલન સિંચાઈ
- ૬ વનવિસ્તરણ
- ૭ ઓમોલોગ દ્વારા બેકારી નિવારણનું શિક્ષણ
- ૮ તળાવોને પાણીના નિકાસની નાળો સાથે જોડવાં
- ૯ રેરેસિંગ
- ૧૦ ધાસિયાની સુધારણા
- ૧૧ નદી આર્થિક વહીવટની જમીન મેળવવી

- ૮ મેંધપાચ સિદ્ધિઓ :
- ૧ અખતેશ્વર વિ. ભરૂચ ઉદ્ધવલન સિંચાઈ યોજના, ૮૦૦ એકર જમીન માટે પાણી આપ્યું.
- ૨ રોહિલાદ, વિ. વલસાડમાં ૨૦૦ એકર જમીન નવસાધ્ય કરી
- ૩ તામ્રપટ્ટી, વિ. વલસાડમાં સિંચાઈ માટેની ૨૦૦ એકર જમીનમાં પાળા બાંધી સતતજ કરી.
- ૪ ખારી જમીનને સુધારીને એક તળે લાવવા માટે ભરૂચ જિલ્લામાં બંધ બાંધવામાં નફદ કરી. આ પ્રયોજનામાં એક દરે ૨૦,૦૦૦ એકર જમીન નવસાધ્ય થશે.
- ૫ વલસાડ, ભરૂચ અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાઓમાં ચાર રૂવા ખોદવાનું કે હાંડા ઉતારવાનું કામ કર્યું.
- ૬ ૨૦૦ એકરમાં વનવિસ્તરણમાં કાર્યમાં મફદ કરી.

એક વરસના આયોજનબદ્ધ અભ્યાસક્રમમાં ૯ બહેનો તથા ૧૯ બાઈઓ, એમ કુલ ૨૮ વિદ્યાર્થી બેઠાં. આ સ્નાતક અધ્યાપન મંદિર સંપૂર્ણ આંતરિક મૂલ્યાંકન પદ્ધતિએ ચલાવવાનું રાજ્યશિક્ષણ બનન, રાજ્ય પ્રશિક્ષણ બોર્ડે તથા રાજ્ય પરીક્ષા બોર્ડે સ્વીકાર્યું છે, એથી કાર્ય વિશેષ રસદાયી બન્યું છે.

અભ્યાસક્રમ સાથે આ વર્ષે આદરણીય જયપ્રકાશજીની ઇચ્છાનુસાર બિહારના મુસહરી પ્રખંડમાં નઈ તાલીમનું વાતાવરણ પ્રસારવાનું આયોજન કર્યું હતું. આ અંગે બિહારના લોકોનો એક 'ન. તા. બૂમિકા' શિબિર ગાંધી વિદ્યાપીઠમાં ચલાવવામાં આવ્યો. એમાં મુસહરી પ્રખંડના શિક્ષકો, શિક્ષિકાઓ, આચરણના આગેવાનો, શાંતિ સેનિટા તથા સરકારી અધિકારીઓ બેઠાયા. બાંબાદેવથી જાણમાં આવેલાં શરણાર્થીઓની સેવાનું કામ પણ વિદ્યાર્થીઓએ કર્યું.

વનવિદ્યા ઉઘોગ તરીકે પ્રાથમિક ઠકાણે સારું સ્વરૂપ લે એ દૃષ્ટિથી શ્રી મોહનભાઈ પરીખના પ્રયત્નથી અને શિબિરના સૌ સાથી-દારોના સાથથી ઉકાઈના શિક્ષકો માટે વનવિદ્યા ઉઘોગશિબિર તા. ૩૦-૪-૭૨થી તા. ૪-૫-૭૨ સુધી ચલાવવામાં આવ્યો.

આ બધી પ્રવૃત્તિઓ છતાં સ્નાતક અધ્યાપના મંદિરના ચાર શિક્ષાર્થીઓ પ્રથમ શ્રેણિમાં, સત્તર શિક્ષાર્થીઓ દ્વિતીય શ્રેણિમાં અને સાત વિદ્યાર્થીઓ ત્રીજી શ્રેણિમાં ઉત્તીર્ણ થયા.

અધ્યાપિકાઈ દેસાઈ

બારનનું ગૌરવ

ગાંધી વિદ્યાપીઠ વેડછી શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય દ્વારા ભારતને આંતર રાષ્ટ્રીય નિરંતર (જીવનભરના) શિક્ષણના શિક્ષકો તૈયાર કરનાર જગતનાં દસ 'કેન્ડીમાંલ' મહાવાનું બહુમાન પ્રાપ્ત થયું છે.

યુનેસ્કોના નેમ દેય ચાલતી સંસ્થા—યુનેસ્કો ઇન્ટરનેશનલ એજ્યુકેશનલ—ડેવલપર્સ (જર્મની) દ્વારા તાબેતરમાં (૧૯૮૪માં) 'ટ્રિપ્લિન ટ્રિયલ્સ ફોર લાન્ડ લેગ એજ્યુકેશન' પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ પુસ્તકમાં ગાંધી વિદ્યાપીઠ, વેડછી જિ. સુરતની 'શિક્ષક તાલીમ સંસ્થા'ને 'ભારતીય શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય' તરીકે ઓળખાવ્યું છે. જગતની દસ શિક્ષણ સંસ્થાના અભ્યાસ પર ચર્ચા આ સંસ્થાએ છે. તેમાં પાંચ શિક્ષક તાલીમ સંસ્થાઓ છે. એક્ટ્રેસિયા, ફિલિપાઈન્સ, કાન્સ, બારન, સિમેટા (આફ્રિકા). એક એપાકાલીન શિક્ષક તાલીમ સંસ્થા—નેડરલેન્ડ પ્લાન પર લેવાઈ છે. ત્રણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થાઓનો અભ્યાસ તેમાં સામાન્ય છે. આઈવરી કોસ્ટ (આફ્રિકા), પોર્ટો, અનેકેન્ઝેટા અને મેક્સિકોની શિક્ષણ સંસ્થાના રાષ્ટ્રીય સંસ્થાના સંદર્ભ વિષે સંશોધન વિચારણા છે. આમાં પૂરે પૂરે તાલીમ સંસ્થામાં ભારતના શિક્ષક તાલીમ કેન્દ્રો નોંધવામાં આવ્યાં છે.

'બારન' કેન્દ્ર મિલે ગાંધી વિદ્યાપીઠ આજ નૈઋત્યિક અવસરમાં આ કેન્દ્રને વિરતનમાં લેવાનું હિતન બનાવ્યું છે. પુસ્તકનું બહુમુદ્રાકરણ માત્ર બેઝુ ૧૯૭૦ સુધીનું છે હાલનું તર્જા અને કેન્દ્રોમાં ફેરફાર ૧૯૮૦ છે તે ફરીથી સંશોધન રજૂઆત કરી છે. આમાં ૧૦૦૦ પૃષ્ઠોના કાગળો પર ૧૦૦૦ વર્ણનો છે. સ્વયં પ્રકાશિત ૩૩૨

શાળામાં ૧૯૭૭-૭૮ દરમિયાન ચોક્કસ 'ટાગોર પ્રયોજનો'નું વિશ્લેષણ છે. (પાન ૫૧) તેમજ બાલ શિક્ષણના ક્ષેત્રકાર્ય દ્વારા આપણે માનસજાગૃતા અભ્યાસ માટેની પ્રયોજના કરીએ છીએ તે 'બાલવાંકી પ્રયોજના'ને સ્થાન આપ્યું છે (પાન ૫૨, ૫૩).

પુસ્તકના ચોથા પ્રકરણમાં આ તાલીમ સંસ્થાઓના આયોજનો અને કાર્યક્રમોના અભ્યાસ રજૂ થયો છે, જેમાં

- ૧ મહત્વનાં ગ્રંથો
- ૨ તાલીમાર્થીઓના અનુભવો
- ૩ સ્વયં શિક્ષણ
- ૪ શિક્ષણનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ

આ ચાર સુદઘોમાં અભ્યાસ કરનાર યુનેસ્કોના સંરોધક શ્રી ગેહ વિગતમાં ભર્યા છે.

'સ્વભણ્ણિતો, વધુ આગળ વાંચતા વિચરતા રહેવાનો અને દૈચારિક મુક્તતાનો પડથો ભારતીય કેન્દ્રમાં સારો પડે છે એ ઉદ્દેશ—જવાબદાર નાગરિકો તૈયાર કરવાનો, જીવનની ફિલસૂફી પ્રાપ્ત કરાવી આપી આવતી કાલના સમાજના પ્રશ્નો ઉકેલવાની શક્તિ અને આવડતો આપવાનો અને વિદ્યાર્થીને ડાઈપણ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવાનો આત્મવિશ્વાસ નિર્માણ કરી આપવાનો—નોંધપાત્ર છે અને તેમાં જ વિગતથી કામના ઉદ્દેશ આ કોલેજે ચોક્કસ છે તે નોંધવું.

એવા શિક્ષકો જે આવેવાની લે, જે સ્વઆધારિત હોય, જૂથમાં કામ કરવાની આવડત કેળવેલી હોય, પ્રયોજા કરવાનાં વલણ કેળવ્યાં હોય અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી ભરેલા હોય.

'અને જેમને સ્વશિક્ષણની અને તે દ્વારા જીવનભર શિક્ષણ લેવાની તમના પ્રાપ્ત થાય.' (પાન ૧૩૦-૧૩૧)

તેવા અભિવ્યક્તો બેઠા મળે છે. આવી જ સમાજ પ્રત્યેની બજૂતિની વાત મેક્સિકોના અનુભવમાં પણ છે. 'એ જીવનભરનું નિરંતર શિક્ષણ ખીલવવું હોય તે તેમાં કાલાં બેસીને ભાવણ સાંભળવાના કાર્યક્રમને સ્થાન નથી. સ્વશિક્ષણના વિવિધ કાર્યક્રમો દ્વારા, જૂથ અર્થએ દ્વારા અને સ્વપ્રયત્ન દ્વારા જે ખીલવી શકાય છે. તે સિદ્ધ કરવામાં ભારતની આ કોલેજ એકમેવ અપવાદ છે.' (પાન ૧૩૫) અભ્યાસક્રમની મુજબિત ગૃથશી કરવી હોય તે તે માટે મહત્વના અભિવ્યક્તો ભારતની કોલેજે નોંધ્યા છે. (પાન ૧૩૭)

- ૧ સંસ્થાની સિદ્ધાંતિક બુચિકામાં (ફિલસૂફીમાં) બધાપતી નિષ્પાદિતી.
- ૨ વિચાર પ્રત્યેની મહાનુભૂતિ ધરાવતા કાર્યક્રમોની બારની.
- ૩ ઉચ્ચતરનાં વાતાવરણ જે પ્રયોજ્યોલતાનું સ્વાતંત્ર્ય ખીલવે.
- ૪ સમગ્ર સમુદાયમાં પરસ્પર આદર
- ૫ ચાર્ચિક (ઈન્ટરેસ્ટ group) સ્થાપનો કરનાં માનસિક અને માનવીય મુદ્દાઓ આધાર પર અવલંબનું.
- ૬ આત્મચાસની યાગ્યતા અને સમાજના આપદાર એટલે કે કાર્ય પ્રત્યેની જરૂરિયાત સ્વીકાર.

અંકી વિદ્યાપીઠની આ કોલેજની સમગ્રિતિ હાલની વર્ણનામાં મહા મહત્વ આપી શકાય નહીં છે. (પાન ૧૩૭)

૧ મુખ્ય કારણ તો એ છે કે એક સમય દરિયા કિનારે થઈ છે. અને પ્રયોગશીલતાનો અભિગમ આખા શૈક્ષણિકકાર્યનું હાર્દ બન્યો છે.

૨ ખીલું મંદસ્વન કારણ એ છે કે તાલીમાર્થી જાતબાસી હોવાને લીધે આપસની શક્યતાનો પૂરો લાભ લેવાય છે.

૩ અને ત્રીજી મહત્વની વાત એ છે કે આસપાસના સમાજ અને શાળા સાથેનો સંબંધ વધતો જાય છે.

આ બધી સંસ્થાઓ દ્વારા નવા અભિગમોનો અને શિક્ષણક્ષેત્રે ભાવિ દિશાઓ ઉઘાડવાની ક્ષમતાનો પણ વિચાર આ અભ્યાસમાં થયો છે.

ભારતીય અને મેક્સિકોની સંસ્થાઓ લોકશાહીકરણની બાબતમાં અપવાદ રૂપ આગળ વધેલી જણે છે. તેમની વધુ વિગતો નથી મળી. પણ આ દૃષ્ટિમાં આ બેયનું પ્રદાન વિશેષ નોંધવું પડે તેમ છે. (પાન ૧૬૮)

‘શ્રી જીગતરામ દવે દ્વારા સદીના ચોથા દાયકામાં સ્થપાયેલ વેડછા આશ્રમમાંથી વિકસેલી ગાંધી વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય એક પ્રયોગશીલ શિક્ષક તાલીમ કેન્દ્ર’નો આપો વિશેષ અભ્યાસ કરવાની આ પુસ્તકમાં તક લેવામાં આવી છે. (પાન ૪૭)

ઉપરોક્ત લખાણ UNESCO તરફથી તા. ૧૦-૪-૮૪ને દિવસે પ્રાપ્ત થયેલ પુસ્તકમાંથી સારવાને આપું છે.

સંવેતિભાઈ દેસાઈ

૧૦ શાંતિસેના વિદ્યાલય, કરાડી

(૧૯૭૩-૭૪)

ગાંધી વિદ્યાપીઠ સંચાલિત, શાંતિસેના વિદ્યાલયને આ વર્ષના અહેવાલ સાથે ૬ વર્ષ પૂરાં થાય છે.

વિદ્યાલયનું મુખ્ય કામ ગ્રામશાંતિસેના તથા નગરશાંતિસેનાનું સંચાલન કરવાનું છે. તે માટે બે બે માસના તાલીમવર્ષો ચલાવવા માટેનો અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યો છે.

૧૫ દિવસના સેનાતપકના ધિમિરો

વર્ષમાં ૭ શિબિરો ચલાવવામાં આવ્યા, જેમાં ૭૩ ભાઈઓ તથા ૫૫ બહેનોને શાંતિ સેનાતપકની તાલીમ આપવામાં આવી.

તત્પર ધ્યાન સેનાનાપકોના વર્ણો

અ. ભા. શાંતિસેના મં. વારાહસી તરફથી મોકલવામાં આવેલા ૮ તત્પર શાંતિ સેનાિકોને તથા ૧૧ ગ્રામ શાંતિસેનાિકોને સેના-નાપકની ૧ માસની તાલીમ આપવામાં આવી. તેઓ સી જુદાં જુદાં રાજ્યોમાંથી આવ્યા હતા.

પુનિન્ન વિદ્યાર્થીઓ

કુનિવર્તિઓ તરફથી વિદ્યાર્થીઓ ધરમપુર તા.નાં ખરેડા તથા રાદિયાળ ગામે આવેલા. તેમને અમારા આચાર્યો સાથે આપવા ગયા.

નવી વિદ્યાર્થીનાં સેવાકર્મો

માલુ વર્ગે ગાંધી વિદ્યાપીઠ સમાજસેવામાં પ્રવેશ કર્યો માટે વલસાડ જિલ્લાના ધરમપુર તાલુકાનું સ્થાનિક ગામ તથા મુરેલ જિલ્લાના વે-૧-૩૮

જેલારી તાલુકાનું છુડિયા ગામ પસંદ કર્યું હતું. શાંતિસેનાએ આ શિબિરોનું સંચાલન કર્યું.

વિરોધીમા દિનની પદપાત્રા

શાંતિસેના વિદ્યાલય તરફથી તા. ૬-૮-૭૪ના દિને કાંઠા વિભાગની પદપાત્રા મોકલ, જેમાં ૧૭ શાળાઓનાં ૩૦૨૪ વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોએ લાગ લીધા.

મ. પ્ર.ની સાગર જેલમાં શિબિર

સાગર જેલમાં રહેતાં બાળીઓ સાથે ૧૦ દિવસના સહવાસ માટે આચાર્યો ગયા હતા.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૪

સોમભાઈ ડા. પટેલ
આચાર્ય, શાંતિસેના વિદ્યાલય

સમર્પિત બાળીઓની સેવામાં

ગાંધી વિદ્યાપીઠની એક ટુકડી સપ્ટેમ્બર ૧૯૭૩ના આરંભમાં સાગર જેલમાં સળ ભોળી રહેલ સમર્પિત બાળી મિત્રા સાથે થોડા દિવસ રહેવા ગઈ છે. તેઓમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ મળીને ૩૦ સંખ્યા છે.

શાંતિસેના વિદ્યાલયના શિક્ષક શ્રી સોમભાઈ કાલાભાઈ પટેલ અને ઈન્સિદ રાવતને પણ આવ્યા છે તે વાચકોને આ નિમ્ને પીરસવાનાં આવે છે. બાળીઓનું નેલજીવન તેમના જવાબી કેટલું આનંદ અને ઉત્સાહમય થઈ રહ્યું છે એ બાળી વાચકોને આનંદ થશે.]

સાગર જેલ (મધ્ય પ્રદેશ)

તા. ૧૨-૬-૭૩

પૂજ્ય કોઠા,

તમારો પત્ર મળ્યો.

અહીં સાગર જેલમાં બાળી ભાઈઓ ૮૦ની સંખ્યામાં છે. આ બાળીઓ છુટેલખંડના છે. જેમને વ્યાધિર નેલમાંથી બદલીને અહીં સાગર જિલ્લાની આ પ્રથમ ઔણીની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા છે. મોટા ભાગના બાળીઓના કેસ પૂરા થઈ ગયા છે. અહીં બધા ભાઈઓ જન્મટીપની સળગાળા છે. આ જેલમાંના બાળીઓના મુખ્ય ચાર સુખિયા છે. એ બધાનો મેળ પરસ્પર ઘણો સારો છે. સુખિયાઓમાં બધા બાળીઓની અકા છે અને હાર્દિ પણ નેવા મળે છે.

આ બધા બાળી ભાઈઓને જેલમાં મુખ્ય કાર્યક્રમ પૂલપાકનો જ છે. અમારી ગાંધી વિદ્યાપીઠની સંજ્ઞા આપતાં એમની પૂલપાકની અવિનિ સાડું મહત્વ મળ્યું છે. તે સિવાયનો ક્ય-ક સમય એ લોકો આપણે ગેદેલી સમય અવિનિમાં ભળી ગયા છે.

સવારે ૮-૦૦ વાગ્યે અમે જેલમાં પહેરી જઈએ છીએ. તતાં જ ત્યાંની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ અમે શરૂઆત રમતગમનથી કરીએ છીએ. આ રમતની પ્રતિષ્ઠા અહીંના નેલજીવનમાં ખૂબ પૂરી હોય છે. રમતગમનમાં બધા બાળીભાઈઓ તો બન્યા જ, પરંતુ એમના સુખિયાઓ પણ ખેડાડી તરીકે લખ્યા છે. આથી સોમાં બહુ નિકટના આવી ગઈ છે. આના પરિધ્યને સમારકામ મંડળી તરફથી મોકલવામાં આવેલી બીટ બધી પ્રવિનિમાં પણ

તેઓ પહોં રસથી ભળતા થઈ ગયા છે. આપણી ગાંધી વિદ્યાપીઠની મંડળી માટે તેઓમાં સારી લાગણી જિભી ધઈ છે.

રમત પછી અમે નાનકડું પ્રાર્થના સંમેલન રાખીએ છીએ. પ્રાર્થના પછી ઉદ્યોગના કાર્યક્રમે શરૂ થઈ બંધ છે. આખા દિવસમાં કયા કયા ઉદ્યોગો કયારે કરવાના છે, એના સમયપત્રકની બહેરાત કરવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે જુદા જુદા ઉદ્યોગોની જુદી જુદી દુકાનીઓ ચોરસાઈ બંધ છે.

એક ઉદ્યોગ ક્ષેત્રમાં ઝાડ બાંધવાનો છે. એમાં બાળીઓને ખૂબ રસ પડ્યો છે. તેઓએ તેવાં ઝાડ બનાવી લીધાં છે. દરેક પોતપોતાનાં ઝાડને 'રંગ' પાણી લગાવ્યો છે, અને તેના ઉપર પોતપોતાનાં નામ પણ લખી લીધાં છે.

બીજા ઉદ્યોગ છે કાશીની દેરીનાં પગલુછણિયાં બનાવવાનો. સૌ રસથી તે શીખવા વળગી ગયા છે.

ત્રીજા ઉદ્યોગ માધ્યામાં નાખવાનું તેલ બનાવવાનો પણ દાખલ કર્યો છે. બાળીભાઈઓએ તેલ બનાવી પોતપોતાની શીશીઓ ભરી લીધી છે.

બીજા ઉદ્યોગ છે દંતમંજન બનાવવું, જુદર બનાવવો, ચાકની લાકડીઓ બનાવવી, નિકળા ચૂણું બનાવવું. બધા ઉદ્યોગમાં બાળી ભાઈઓએ ખૂબ જ રસ બતાવ્યો છે. દરેક વસ્તુ તેમણે બનાવી છે. બધા, જેમનું વાતાવરણ ઉદ્યોગમય થઈ ગયું છે, અને તે બાળીઓને ખૂબ ખૂબ સ્પર્શી ગયું છે. નઈ તાલીમનું સાચું સ્વરૂપ ભેવાનું નજીક છે. જેનાના અર્થોના સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ પણ આ બધું જોઈને પ્રભાવિત થયા છે.

બપોરે ભોજન પછી સમૂહકાંતાણ એક કલાક રાખીએ છીએ. તે દરમિયાન આતંકડીની રમઝટ ભમે છે અને તેમાં બાળીઓને ખૂબ મજા આવે છે. એક દિવસે એ લોકોએ બુદ્ધિભંડી ભજન-કીર્તનની રમઝટ જમાવી હતી. જેલમાં એક કુટુંબનું વાતાવરણ બની ગયું હોય એવું લાગે છે.

એક દિવસ બાળી ભાઈઓએ અમને—વેડછી વિદ્યાપીઠની મંડળીને ભોળનંદ્રું આમંત્રણ આપ્યું. અમને જગ્યા ખેસાડ્યા, અને પીરસવાની જવાબદારી એ લોકોએ પોતાની પાસે રાખી. આ વ્યવસ્થા પાછળ ક'ઈક છીરકા રહેલો હતો એ અમે સમજી ગયા. એ લોકોમાં ક્ષતાજીતની લાવના અતિ તીવ્ર રૂપે રહેલી વસ્તુ છે. તેઓ અમારી સાથે પંગતમાં ખેસતાં અને અમારું પીરસેલું જમતાં સંકેત પામતા હતા. પરંતુ આટલા દિવસમાં તેઓ અમને એટલા બધા આતંકીત થઈ ગયા છીએ કે એ પ્રશ્ન યોગ્યતા લાગી છે. બીજા દિવસે સુપ્રિય લોકોએ સામેથી અમને આમંત્રણ આપ્યું કે આલે અમે તમને બીજું ભોજન આપીશું, તેમાં અમે સૌ જગ્યા ખેસીશું અને તમે સૌ પીરસશો, અમે ખૂબ આનંદથી તમની વાત વધારી લીધી. તે દિવસ વિનોબા જ્યન્તીનો મેવાથી વિશેષ કાર્યક્રમ બતાવ્યો.

આજે પ્રાર્થના પછી વિષ્ણુસંક્રમનામોના પાઠ ખાસ રાખ્યો. પછી રમનાં પણ વિશેષ ઉત્સાહપૂર્વક રચ્યા, ભોજન માટે સાલિયા, સ્નાનના પનારી પડિય વાતાવરણ બેસું હતું. બધા બાળીઓને

લાઈનમાં ખેસાડ્યા અને અમે પીરસવાનું શરૂ કર્યું. મંત્ર બોલાવ્યો અને સૌએ ભોજન શરૂ કરી દીધું. સૌ વાતાવરણમાં તન્મય થઈ ગયા અને છુઆછુત કર્યાં જોડી મઠ. આટલા દિવસમાં આજે પહેલી જ વાર બધી ન્યાતના બાળીઓ એક પંગત ખેસીને જમ્યા અને અમારી મંડળીની પીરસેલી રસોઈ જમ્યા.

આ બધું વાતાવરણ બેસું કરવામાં આપણા સર્વ વિદ્યાર્થીઓએ પોતપોતાની સર્વ શક્તિ અર્પણ કરી ઠામ હતું. શિક્ષકોએ પણ પોતાની દરિદ્ર પ્રમાણે એમાં રંગ પૂર્યો.

૧૧મી સપ્ટેમ્બરે આ પ્રમાણે અમે સૌએ વિનોબા જ્યન્તી ઉજવી. સર્વોદયપાત્રની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

શ્રી કાશિનાથજી ત્રિવેદી આ દિવસમાં ૨૪ કલાક અમારી સાથે જ રહે છે અને ગાંધી વિનોબાની દરિદ્ર સતત યાંત્રતા જ રહે છે. આ રીતે એમણે વાતાવરણની પવિત્રતા વધારવામાં ખાસ કાળે આપ્યો છે અને પરિણામ આટલું ઉત્તમ આપ્યું છે. બાળીઓ યથોત્તેજ્યપત ઉદ્ગાર કાઢે છે કે અમારી સંભાળ તો તમે ગાંધી વિદ્યાપીઠવાળાઓએ જ લીધી છે.

બાળીઓનાં કુટુંબના ઘણા બધા પ્રશ્નો છે. અર્થોના શાંતિમિશને તે હાથ પડ્યાં છે.

સાગરનો એક શબ્દરતી પેલીમાં અમારો વિદ્યાર્થી મંડળીનો મુકામ છે.

ઓક્ટોબર ૧૯૭૩

લિ. સોમસાઈ અને રાવતનાં વંદન

૧૧ તેસુ સેવા આશ્રમ

પૂર્વ ભૂમિકા

સુરત જિલ્લાને ઉગમણે છેડે જૂના ગાયકવાડી રાજ્યના ઉચ્છલ અને નિઝર બે તાલુકાઓમાં મુખ્યત્વે આદિવાસી પજાત વિસ્તાર આવેલો છે. આ બંને તાલુકાઓમાં ૧૬૦ ગામે ૬૮૦ ચો. કિલોમીટર વિસ્તારમાં વસે છે. રેલવે અને રસ્તાથી દૂર કોઈ પણ બંદરની સગવડ ન હોય અને જીવનની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ માટે સતત તાંબી વેંકવાની હોય એવા આ વિસ્તારમાં જીવનનો સંઘર્ષ સદાયે વેંકતી આદિવાસી વસ્તી પથરાયેલી છે.

આ સમગ્ર વિસ્તાર પ્રથમ દિલાલી મુઠાઈ રાજ્યમાં સમાયેલો હતો. અને તેનો સંઘળા વ્યવહાર કુશારપુ સાથે બેંકાચેલો હતો. કાકડાપાર અને ઉકાઈના બંધની યોજનાઓ થઈ ત્યારે આ બંને તાલુકાઓ રૂળતા વિસ્તારમાં આવ્યા. સિસાઈનો કાલ આ ઉપર-ધાસના વિસ્તારને મળવાનો નહોતો. પરંતુ તેમને નવેસરથી વસાવવાની બહુ મોટી જવાબદારી જિલ્લા સતી હતી. આ બંને તાલુકાઓને શુબરાત રાજ્ય સાથે જોડી દેવાનો નિર્ણય થયો. તે જ અરસામાં શુબરાત રાજ્યનો જન્મ થયો. તેસુ અને તાંબી નદી વચ્ચેના આ ક્ષેત્રને તેસુ વિસ્તાર કહેવામાં આવે છે.

શુબરાત રાજ્યનાં જન્મકાળે આ બંને તાલુકાઓનો ધણી કોઈ ન હતો. તેમની પરિસ્થિતિમાં શ્રી જીવંતરામભાઈ દવે તથા શ્રી ઝીબીભાઈ ર. દરજીએ આ વિસ્તારમાં વિશેષ ધ્યાન આપવા માંડ્યું અને બંને ગાડાંની ખૂંટીને સર્વ પ્રથમ ૯ (નવ) જંગલ

મંડળોમાં તથા ૧૭ (સત્તર) સેવા સહકારી મંડળોમાં આરંભ કર્યો. શ્રી સામનેસ્તાતપાન અને રામલાઈએ પદયાત્રાઓ કરીને લોકશાળાઓ સ્થાપી અને ભરૂતિ આણી.

સપ્તાશ્રવા ગાયકવાડે વર્ષો પહેલાં નેત્ર પ્રદેશમાં તાપી કિનારે આરકાંડીમાં આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓ માટે જાનાલય સ્થાપ્યું હતું. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓના અભાવે તે પડી રહ્યું.

સ્થાપના

નવ નિર્માણ આ મહાકાર્યોનો આરંભ પ્રાથમિક શાળાના જાનાલયથી થયો છે. તા. ૨૧-૬-૧૯૧૧ના દિને નેત્ર સેવા આશ્રમ કરોડની સ્થાપના થઈ અને પ્રાથમિક જાનાલયમાં ૩૨ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા.

ત્રેવીસ વર્ષના તપની દૃશ્યુતિ

નાનકડા જાનાલયમાંથી ધીમે ધીમે ઉચ્છલ તથા નિઝરના વિસ્તારમાં અનેક પ્રવૃત્તિઓ વધવા માંડી. લોકોમાં શિક્ષણની ભૂખ ભળી હતી. સહકારી જંગલ મંડળોએ પણ કામ મળતું રહ્યું અને જંગલ-મંડળોમાં પણ પગભર થવા માંડી એમનું લક્ષ્ય પણ શિક્ષણ તરફ કેન્દ્રિત થવા માંડ્યું છે. પરિણામે નેત્ર સેવા આશ્રમની જેટલી પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાથમિક મૂડીશોધાણ કરવા માટે સહકારી જંગલ મંડળોની સતત સહાય મળતી રહી.

નેત્ર સેવા આશ્રમ કરોડે તિતિલાક્ષર્ણ ત્રેવીસ વર્ષના કહેર તપ દરમિયાન ૧૩૦ સંસ્થાઓને સ્થાપી અને તેને વિકસાવી છે.

શ્રી નેત્ર સેવા આશ્રમ કરોડ સંચાલિત સંસ્થાઓની સ્થાપના તારીખ અને બાળકોની સંખ્યા દર્શાવતું પત્રક

સંસ્થાનું નામ મામ તાલુકો સ્થાપના વિદ્યાર્થી તારીખ સંખ્યા

શ્રી સરદાર કુમાર જાનાલય કરોડ, કરોડ	ઉચ્છલ	૧૪-૬-૬૦	૪
નેત્ર સેવા આશ્રમ કરોડ	ઉચ્છલ	૨૧-૬-૬૧	—
હરેન્દ્રનાથ કુમાર જાનાલય	નિઝર	૨૮-૮-૬૧	—
આશ્રમશાળા ફલવાડી	ફલવાડી	૧-૧૨-૬૧	૧૫૦
આશ્રમશાળા ખોડદા,	ખોડદા	૧-૬-૬૨	૧૫૦
આશ્રમશાળા ખાગદા,	ખાગદા	ઉચ્છલ	૧-૬-૬૨ ૧૫૦
આશ્રમશાળા કરોડ,	કરોડ	૧-૬-૬૪	૧૫૦
ઉત્તર શુ. વિદ્યાલય કરોડ	કરોડ	૧-૬-૬૨	૫૫
માંધી કુમાર જાનાલય	ઉચ્છલ	૨૪-૬-૬૨	૫૫
કાકાસાહેબ ભવે જાનાલય લીલબંધોલી નિઝર	૧૯૬૩-૬૪	૪૧	
જવાહર કુમાર જાનાલય	કુકરમુડા	૧-૬-૬૨	૪૧
ઉત્તર સુનિવાડી વિદ્યાલય	લીલબંધોલી	૧-૬-૬૭	૪૭
માંધી કુમાર જાનાલય	વેલદા	૧૫-૬-૬૮	૫૮
ઉત્તર સુનિવાડી વિદ્યાલય	વેલદા	૧૮-૬-૬૮	૧૩૩
જાલવાડી લીલબંધોલી લીલબંધોલી	૧-૧૦-૭૦	૪૦	
જાલવાડી નવાગામ કરોડ ન.ગા. કરોડ	ઉચ્છલ	૧-૬-૭૧	૪૦
જાલવાડી ફલવાડી	ફલવાડી નિઝર	૧-૧૦-૭૧	૪૦
જાલવાડી ખોડદા	ખોડદા	૨૪-૨-૭૫	૪૦
જાલવાડી વેલદા	વેલદા	૧૬-૧૨-૭૪	૪૦
જાલવાડી ઉચ્છલ	ઉચ્છલ ઉચ્છલ	૧૨-૧૨-૭૮	૪૦

શ્રી જાલવાડી લીલબંધોલી	લીલબંધોલી	ઉચ્છલ	૨૪-૨-૭૫	૪૦
જાલવાડી ચિત્રાપુર	ચિત્રાપુર	,,	૨૪-૩-૭૬	૪૦
સાર્વજનિક હા. ઉચ્છલ	ઉચ્છલ	,,	૨૧-૮-૭૮	૩૦૭
જવાહર કુમાર જાનાલય	,,	,,	૨૧-૮-૭૮	૬૦
કસ્તુરબા કન્યા જાનાલય	,,	,,	૧-૮-૬૮	૫૧
આશ્રમશાળા પાટીબધારા	પાટીબધારા	,,	૨૧-૧૨-૮૦	૬૦
આશ્રમશાળા સદૃગવાણ	સદૃગવાણ નિઝર	૨૦-૧૨-૮૦	૬૦	
આશ્રમશાળા ઈરવાઈ	ઈરવાઈ	,,	૧૮-૧૨-૮૦	૮૦
ઉ. છુ. આ. શા. ફલવાડી	ફલવાડી	,,	૧૬-૨-૮૧	૬૬
આશ્રમશાળા મોરંગા	મોરંગા	,,	૨૮-૧૨-૮૧	૭૦
આશ્રમશાળા લીલબંધોલી	લીલબંધોલી	,,	૧-૧-૮૪	૩૦

ત્રેવીસ વર્ષના અતિ જુદી જુદી ૩૦ સંસ્થાઓમાં ૧૪૦ જેટલા કાર્યકર્તાઓ કામ કરી રહ્યા છે અને ૧૭૦૦ બાળકો દ્રોણી ૧ થી ૧૨ સુધી શિક્ષણનો લાભ લે છે. નઈ તાલીમમાં અમારી શાળામાં ખેતી મુખ્ય ઉદ્યોગ છે. વણદા ગોણ ઉદ્યોગ છે, પ્રાથ્ના, સંમેલન, સમાજ સેવાવર્ગો અમારી પ્રવૃત્તિઓનાં અંગ છે.

અમારી કાર્યપદ્ધતિ

નેત્ર સેવા આશ્રમ કરોડ સંચાલિત જુદી જુદી સંસ્થાઓના સંવર્ધનમાં સ્થાનિક લેણાંતું નેત્રવ જળવાય અને સંસ્થાના ઉત્કર્ષમાં ઉત્કર્ષભરે તેઓ આગળ આવે એટલા માટે બધી સંસ્થાઓના શિક્ષણ અને વહીવટમાં માર્ગદર્શન આપવા સ્થાનિક સંચાલન સમિતિઓની નિમણૂક કરવામાં આવે છે. આ સંચાલન સમિતિમાં સ્થાનિક આવેલાન સેવાલાવી પ્રમુખ અને છે. આચાર્ય સ્થાનિક સમિતિના મંત્રી બને છે. ગ્રામના હોંશીલા ગૃહસ્થમાંથી સમિતિના સભ્ય બતાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓનો પણ એક પ્રતિનિધિ આ સમિતિમાં બેસે છે. લોકદાસીની આ પાયાની પ્રણાલિકાનો સ્વીકાર કરતાં અનુસરે અમને જણાય છે કે પ્રાથમિક શાળાના નાના દેખાતા આચાર્યો પણ કામ કરવાની જૂઠ મળતાં કમર કસે છે અને પોતાના કામને દીપાવે છે. એટલું જ નહિ પણ આ વિસ્તારમાં કામ કરતી જંગલ કામદાર સહકારી મંડળોઓ સંસ્થાના વિકાસમાં હોંશીલ બન્યાં છે.

આછું દર્શન : દર્દેશ

રાનીપરજ અને પછાત ભતિઓની સેવા

શોષણમુક્તિ

શિક્ષણ દ્વારા સર્વાંગી વિકાસ

આર્થિક ઉન્નતિ

પ્રગતિ વિસ્તાર (દિશા)

	શિ. સંખ્યા / વિ. સંખ્યા
જાલવાડી સમાજ કલ્યાણ ખાતું-૭	૧૪ ૨૮૦
આશ્રમશાળા-૪	૩૨ ૪૮૦
ઉત્તર સુનિવાડી વિદ્યાલય-૩	૨૭ ૨૨૨
ઉત્તર સુનિવાડી જાનાલય-૩	૭ ૨૨૦

ખાદી પ્રગતિ

અંગર પરિચાલક-૨

નેપદત યમો-૩

વેદશિક્ષા

નસાગંધી,
ગાધીમેળો

સામાજિક આર્થિક ન્યાય

ગણતંત્રવાદનો અસલ
મેતગજર પ્રવૃત્તિ
વિદ્યાર્થીઓને ધર્મપ્રસન્ન
સહકારી પ્રવૃત્તિ
સુધારણી મેતી
સુદાન-સામદાન
સાહેત કાર્યો

ગત્ય ઉદ્યોગ સ. મ. લિ.
કૃષિ સેવા સહકારી મંડળી
જંગલ સહકારી મંડળીઓ
ગ્રાહક લેન્ડર
ગત્યપ્રાદય
યુનર્વસવાટ

૧૨ સુરુચિ છાપશાળા

સુરુચિ છાપશાળા એક સ્વતંત્ર ટ્રસ્ટ છે

સુરુચિ છાપશાળા ટ્રસ્ટની સ્થાપના ૬ મે ૧૯૬૨ના રોજ થઈ.

ટ્રસ્ટના ઉદ્દેશો

૧ આદિવાસી તેમ જ પછાત વર્ગોનાં છોદરા-છોદરીઓને—

છાપખાનાનાં બીબાં ગોઠવવાનું,

છાપવાનું,

છુક-ગ્રાઈન્ડિંગનું અને

એ બધાને લગતી નાનીમોટી ક્રિયાઓનું રીતસરનું શિક્ષણ આપવું.

૨ તે સારુ ગારડોલી ખાતે એક છાપશાળા સ્થાપવી અને ચલાવવી.

૩ આ છાપશાળાના વિદ્યાર્થીઓને સારુ ગોળ વખતે એક જાતલય
ખેલવું અને ચલાવવું.

ઉપરના હેતુઓ પાર પાડવા માટે સમાજ પાસેથી જાહેર ઉધરાણાં
દારા નોંધતી રકમ એકવાર અને એક જ વાર મેળવી લઈ, છેલ્લાં
બાબીસ વર્ષથી ટ્રસ્ટનું કામ એકધારે ચલાવાવું આવડ્યું છે.

સુરુચિ શિક્ષણ વસાહત ૧૯૭૦માં થઈ ત્યારથી જાતલયની સગવડ
સારી રીતે કરી શક્યા છીએ.

બહેનો બીબાં ગોઠવણીનું કામ ચોક્કસાઈપૂર્વક, એકધારે કરી શકે
છે એથી અમારો અભિપ્રાય છે. આ માન્યતા ૭ વર્ષથી અગલી
નવાની શક્યા છીએ અને હાલ બહેનો છાપકળાનું શિક્ષણ લઈ
રહી છે.

બહેનો પુસ્તક બાંધણીનું કામ પણ સુંદર રીતે કરી શકે છે.

ટ્રસ્ટના હેતુઓ સાથે જ એની ગર્વદા—ઉવરાણું કરવી વખતે તથા
તે પછીના સમય માટેની—પણ નહીં કરવામાં એના બંધારણના
ધર્મવાઓની દૃઢદેશી દૃષ્ટિને ખ્યાલ આપે છે.

દાન મેળવવા માટે ટ્રસ્ટે ૬ કંકળા કરવાની ચાલુ રીતરસમોને
અનુસરવાનું અનુવિત—અનિચ્છનીય—ગણી વિચારપૂર્વક નીચેની
અર્થદાઓ ચોતાના ઉપર પ્રતી હતા :

એકવાર અને એક જ વાર નોંધતું ૬ કંકળાની તીધા મજી ગાળ.
સામાના નિભાવ, ગ્રામી આગર વિગતને નાટુ બાંધવામાં વધુ
કર્તા દાનદેયી ગણવા નહિ.

ટ્રસ્ટની કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ બેઠે જા આગર ઉપાન વ્યક્તિનું કે
દેવદેવીનું નામ નોંધતું નહિ.

વેપારી બંદિરખખરવાળાં ચુવિનિર કાલીને, કે નાટક-ગલ્યા, લોક-
રજનના કાર્યક્રમો કે પ્રદર્શન, બંદિરાતો કરીને ઉધરાણું કરવું
નહિ. (આ ગર્વદા ઉધરાણું કરતી વખતે પૂરેપૂરી જાળવવામાં આવી
હતી.) સરકાર તરફથી કે બંદેર જનના પાસેથી જાપશાળાના
વિદ્યાર્થીઓને સારુ ગિનશરતી શિખવૃત્તિ ગળે તે શિવાવ બીજી
ગલ્લ માગવી કે લેવી નહિ.

વ્યાજ, લાડાં વગેરે ગિનકમાઈની આવકનાં સાધનો ઊભાં કરવાં નહિ.
પુસ્તક પ્રકાશનના ધંધામાં પડવું નહિ, માત્ર જાપકામ, છુક-ગ્રાઈન્ડિંગ
વગેરે જાપકળાને લગતી કમાઈ-મજૂરી ઉપર જ સંસ્થાના તમામ
અર્થ તેમ જ લાવિ વિહાસનો આધાર રાખવો.

શિક્ષણ

સુરુચિના ઉદ્યોગોના વિકાસ થતો જાય છે. નવી પેઢી માટે સંચોધન
અને રોજગારીની તકો વધતી જાય છે. સુરુચિ છાપશાળામાં
યુવાન લાઈબ્રેરેનોને જાપકળાની તાલીમ આપવાની સગવડ છે.
છાપશાળામાં નીચેના ત્રણ વિષયોની તાલીમ આપવામાં આવે છે :

બીબાં ગોઠવણી (કંપોઝ ડ્રાઇ)

જાપકામ (પ્રિન્ટિંગ)

પુસ્તક બાંધણી (છુક-ગ્રાઈન્ડિંગ)

ઉપરોક્ત તાલીમ અનુભવી શિક્ષક-કાર્યકર્તાઓ સાથે કામ કરતાં
કરતાં પ્રત્યક્ષ રીતે, સ્વાસ્થી રહીને વિદ્યાર્થીઓ લેવાની હોય છે.

પ્રવેશ

ઓજામાં ઓજા આઠમા ધોરણ નેટલી શૈક્ષણિક યોગ્યતા ધરાવનાર
યુવાન કે યુવતી—ઉંમર ૧૬ વર્ષની આસપાસ—ને પ્રવેશ આપવામાં
આવે છે. જેઓને મહેનત કરી વ્યવસાયી શિક્ષણ મેળવવાની
ધ્વજ હોય તથા શરીરે સ્વચ્છ હોય.

જાતલય

ખહાર ગામનાં વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ માટે અલગ અલગ
જાતલયની સગવડ કરવામાં આવી છે. લોખંડની વ્યવસ્થા
તાલીમાર્થીઓ સાથે મળીને હાથોહાથ જ કરવાની હોય છે અને
દર મહિને જે લોખંડનખર્ચ આવે તે શિખવૃત્તિમાંથી તેઓએ
કરવાનું હોય છે.

તાલીમની અવધિ

આ તાલીમનો સમય પૂરાં ત્રણ વર્ષનો છે. મુખ્ય વિષયની બે વર્ષ
અને ગોણ વિષયની એક વર્ષ તાલીમ લેવાની હોય છે. તાલીમ
પૂર્ણ કરવાને સુરુચિ છાપશાળા ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રમાણપત્ર આપવામાં
આવે છે.

શિષ્યવૃત્તિ

ચોત્તમ તાલીમાર્થીને છ માસ પછી માસિક રૂપિયા ૭૫, બીજા વર્ષમાં રૂપિયા ૧૦૦ અને ત્રીજા વર્ષમાં રૂપિયા ૧૨૫ શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત શિષ્યવૃત્તિમાંથી વિદ્યાર્થીએ ભોજનખર્ચ કરવાનું રહે છે. હાપશાળામાં 'કામ કરતાં કરતાં શીખવાની અને શીખતાં શીખતાં ઉપાર્જન કરવાની' નહીં તાલીમની આગવી રીતે પ્રત્યક્ષ વ્યવસ્થાથી શિક્ષણ મેળવવાનું છે. આવા વિદ્યાર્થીઓ લાભુતાં લભુતાં પોતાના ભોજનખર્ચ નેટવુ ઉપાર્જન કરી શકે છે અને સ્વચ્છતાને પોતાનું ગૌરવ ભળવી સ્વાસ્થ્ય તાલીમ લઈ શકે એવી આગવી અનોખી પ્રણાલિકા અને ઊભી કરી શક્યા છીએ.

સુરુચિ સંસ્કાર શિક્ષણ વસાહત

'કામગાર ઘરમાં' શરૂ થયેલ સુરુચિ હાપશાળા મંડિળા નદીના કુરમ તટ પર પોતે વિકસાવેલ સુરુચિ વસાહત પર આવ્યાને ચૌદ વર્ષ પૂરાં થયાં. વસાહત પર નિર્માણ થયેલ બંને સંસ્થા 'સુરુચિ હાપશાળા ટ્રસ્ટ' અને 'સંસ્થા વિદ્યાલય' ઉત્તરેતર પ્રગતિ સાધી રહ્યાં છે.

બંને સંસ્થાઓએ શિક્ષણની આગવી શૈલી સમાજને પ્રદાન કરી છે, અને પોતાની પ્રતિભા ઉપસાવી છે. શિક્ષણને વ્યાપક શત્રુવંશકારમાં એ આદાના દીપ સમ ઝળકી રહી છે.

તાલીમ બાદ વિદ્યાર્થીઓ આત્મવિકાસ લઈને બધા અને સ્વચ્છતાને સ્વતંત્ર રીતે સેવકારી મેળવી શકે તે માટે સંસ્થાએ મદદરૂપ થવા નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

ચંચલ વિદ્યાર્થી દ્વારા કુદાર્થોને એવી ઓળખ ઉપરાંત 'સુચકર', 'સામાજિક વન', અદ્યતન નર્સરી, બાયોગેસ ખાતર-ખાન્ટ, ખીલાચાલુ મૂલ્યમાં સુધારા કરી આમરેશની જળતણની તળીના નિવારણમાં આગવી હેલીનાં કામ આવી રહ્યાં છે.

વસાહત પર ચીજ સંસ્થા તે 'કૃષિ ઓળખ સુધાર સમિતિ' કૃષિ ઓળખમાં સંશોધન અને ટેકનિકલ સાહિત્ય પ્રકાશન સાથે આદ્યારૂપેલ સુવાન એન્જિનિયર શ્રી રાહુલભાઈ સુધારકરને ઉપયોગ ગ્રામાભિયુગ્ય કરવા સુધારકર, સેધર ફાયર, સેધર સ્કીલ વના અવવા પ્રમેજોમાં જોડા બેઠી રહ્યા છે. ખેતીનાં હાથ ઓળખ બંગે શ્રી મેહનભાઈ સાથે મળી તે કેવી રીતે બનાવવાં એ અંગેનાં પ્રત્યેક ઓળખના મૈન્ટેનન્સ ડેપાર્ટમેન્ટ બનાવી ચુકેલી, ટિન્કરી અને બેન્ડોમાં ઇલેક્ટ્રિકલ તથા કર્યાં છે.

આમ ત્રણેય સંસ્થા મળી સુરુચિ વસાહતને સોદામણી અને સમાજનેયોગી બનાવી રહ્યાં છે. સમાજની બધામાં કાર્યો પર અમી દૃષ્ટિ રહેતાં અમારી કામ કરવાની શક્તિ અને શક્તિ વધે છે.

વિદ્યાર્થીઓ

વર્ષ દરમિયાન સારી સંખ્યામાં તાલીમાર્થી લાઈગળેનો આવ્યાં એ હીક હીક સંતોષ આપે છે. ૧૯૮૩ના વર્ષની શરૂઆતમાં ૨૪ વિદ્યાર્થીઓ હતાં જેમાં વર્ષ દરમિયાન ૪૨ વિદ્યાર્થીઓ નવાં આવ્યાં. વર્ષ દરમિયાન ૨૨ વિદ્યાર્થીઓ ખીમ પ્રેસમાં દામે લાગ્યાં, ૨૬ વિદ્યાર્થીઓ તાલીમ પૂર્ણ કરી અને સાત વિદ્યાર્થીઓ અધૂરી તાલીમ

છોડી ગયાં. આમ વર્ષ દરમિયાન ૪૨ વિદ્યાર્થીઓ આવ્યાં અને ૨૬ વિદ્યાર્થીઓ ગયાં. વર્ષની શરૂઆતમાં ૨૪ તાલીમાર્થીઓ હતાં બ્યારે વર્ષાંતે ત્રણ તાલીમાર્થીઓ રહ્યાં. જેમાં ૧૬ ગળેનો અને ૨૧ લાઈગળે હતાં.

૧૯૮૮ના બંન્નુઆરીમાં બે કાર્યકર્તાઓની મદદથીઓને તાલીમાર્થી તરીકે હાપશાળામાં પ્રવેશ આપ્યો હતો. તેમણે તાલીમ પૂર્ણ કરી પ્રમાણપત્રે પછ મેળવ્યાં છે. એમના પ્રવેશથી હાપશાળામાં ગળેનો માટે દાર ખૂલ્યાં છે અને ગળેનો આવતી થઈ છે.

ગ્રીષ્મવૃત્ત અને ચોક્કસાંભળુ ખીમ ગળેવણી તથા પુસ્તક બાંધણી કામ ગળેનોની પ્રકૃતિ ભેટાં બધી રીતે અત્યુક્ત બધાણું છે. પરંતુ હજી સુધી મશીન ઉપર હાપકામ એમણે શરૂ કર્યું નથી. અત્યુક્તતાએ અજમાયેશ કરી ભેટાં પછી સમજણ પડશે.

ગળેનો માટે સ્વચ્છતાને પૂરક રોજ મેળવવા માટે કસબમાં હાપકાળાનું કામ ખાસ કરીને બીનાં ચોક્કસાં અને પુસ્તક બાંધણી-સમારકામ ઘણું વિકસી શકે તેવું બધાણું છે. મહિલાઓ પ્રેસ ઊભું કરી, તેવું સંચાલન પાલુ તેઓ કરી શકે એ સ્વચ્છ હવે બહુ દૂર નથી.

છેલ્લાં પાંચ વર્ષનાં આંકડા ભેટાં બે વસ્તુ નગર સમક્ષ સ્પષ્ટ બેપસે છે : ૧૯૮૩ના વર્ષમાં બહાર ગયેલ તાલીમાર્થીઓ પેકી સોથી વધુ તાલીમાર્થીઓને મુખ્ય વ્યવસાયમાં કામ મળ્યું છે, વળી અધૂરી તાલીમ છોડી બનાર તાલીમાર્થીની રોકવારી નીચી ગઈ છે.

શિષ્યવૃત્તિ પ્રાપ્તિ

હાપશાળામાં જે વિદ્યાર્થી આવે તે સમાન્ય રીતે કોઈ ને કોઈ સંસ્થા મારફત આવે એવી કલ્પના રહી છે. નેજે સંસ્થાઓ કરતાં વ્યક્તિગત રીતે તાલીમાર્થીઓ વધુ આવે છે, એવા અનુભવ છેલ્લાં ટેટલાંકે વર્ષોથી થવા લાગ્યો છે. સંસ્થા મારફત તાલીમાર્થી આવે તેમાં સ્થિરતા વધુ રહે અને તાલીમ પછી તેને થાયે પાઠ્યામાં પછી માવતર-સંસ્થા કામગીરી સંભાળે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવી હતી.

કાર્યકર્તા

કાર્યકર્તાઓની સ્થિરતા અને કામની ઉંચાટીને કારણે વર્ષનાં બધાં કામકાજ વ્યવસ્થિત ગોઠવી શકાયાં છે.

દરનાં ગામેની બહેનોના સંખ્યા ૧૯૮૩ના વર્ષમાં બહારથી આવતી બહેનો કરતાં બમણી અને ૧૯૮૨ના વર્ષમાં હાપકામમાં રહેતી બહેનો કરતાં ત્રણ ગણી થઈ અને એ સૌનો સમાવેશ આપણે કરી શક્યા તેની ખુશી છે.

તાલીમ પૂર્ણ કરી પ્રમાણપત્ર મેળવનાર તાલીમાર્થીઓની માહિતી :

(છેલ્લાં પાંચ વર્ષની)

વર્ષ	લાઈગળે	ગળેનો	કુલ
૧૯૭૮	૧૦	૪	૧૪
૧૯૮૦	૮	૧૦	૧૮
૧૯૮૧	૯	૧	૧૦
૧૯૮૨	૧૭	૭	૨૪
૧૯૮૩	૧૫	૧૧	૨૬

સુરુચિ વસાહત ગામથી બે કિલોમીટર દૂર છે. એટલે સમયસર સ્થાનિક પ્રાથમિક સારવાર મળી રહે એ હેતુથી ૧૯૭૯ના વર્ષમાં શરૂ કરેલ વૈદ્યકીય સેવા ૧૯૮૩માં પણ ચાલુ રાખી છે. ૧૯૮૩ના વર્ષ દરમિયાન ૩૨૫ દર્દીઓએ લાભ લીધો છે અને આ અંગે વર્ષ દરમિયાન સંસ્થાએ રૂ. ૧,૭૭૫-૮૦ પૈસા ખર્ચ કર્યો છે, જે કામદાર કલ્યાણ ખર્ચમાં લેવામાં આવ્યો છે.

સુરુચિ ગ્રાહક ભંડાર

સંસ્થામાં કામ કરતાં કાર્યકર્તા, છાત્રાલયમાં રહેતાં વિદ્યાર્થીઓ, ખેતીગોપાલનમાં રોકાયેલાં માણસોની સુવિધા બળવવા માટે વસાહત પર 'સુરુચિ ગ્રાહક ભંડાર' ૧૯૭૪માં શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તે નહિ નહોતો નહિ નુકસાનના ધોરણે કામ કરે છે. પ્રવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વધતી જાય છે. કાર્યકર્તાઓના શેરહાંડોળની મર્યાદા રૂપિયા ૫૦૦ હતી જે વધારીને રૂ. ૧૦૦૦ કરવામાં આવી છે.

બે પદયાત્રા

સામાન્ય રીતે વર્ષમાં એકાદ પ્રવાસ રાખીએ છીએ. યોગાનુયોગ આ વર્ષ યુગપુત્ર મહાત્મા ગાંધીજીના શ્રદ્ધાંદિને બારડોલીથી કરાડી દાંડીની પદયાત્રા ગોડવી શક્યા. આ યાત્રામાં ૧૩ ભાઈબહેનોએ ભાગ લીધો. ખીજ પદયાત્રા બારડોલીથી પંચોલની કરી.

પુસ્તક છાપકામ

૧૯૮૩ના વર્ષમાં ૧૪ પુસ્તકો છાપવામાં આવ્યાં. સામયિકો, રિપોર્ટ તથા અન્ય પરચૂરણ બેળનાં છાપકામોની સાથેસાથે માસિક સરેરાશ ૧૧ પુસ્તકો છાપ્યાં છે. ૧૯૮૨ના વર્ષમાં પણ એટલા જ પુસ્તકો છાપ્યાં હતાં, કરનાની ગણતરીએ ૧૯૮૨ના વર્ષમાં ૧૩૦ કરનાનું કામ થયું હતું બ્યારે ૧૯૮૩ના વર્ષમાં ૧૫૪ કરનાનું કામ થયું. તાલીમાર્થી સંખ્યા વધવાને કારણે આપણે ૧૮% જેટલું વધુ કામ કરી શક્યા હતા. આ વર્ષમાં 'રૂપસંહિતા' તથા મોરબી પૂરસકંઠના અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી રિપોર્ટનું કળાત્મક છાપકામ નોંધપાત્ર ગણી શકાય.

મજૂરી અને વેચાણ

વર્ષ દરમિયાન રૂ. ૧,૯૨,૮૪૨ મજૂરી આપણે રળી શક્યા અને રૂ. ૧,૨૭,૮૫૯નું વેચાણ થયું. ૧૯૮૨ના વર્ષ કરતાં મજૂરી રૂ. ૩૩,૧૪૦-૦૫ પૈસા વધારે રળી શક્યા, બ્યારે વેચાણ રૂ. ૮,૨૧૬-૮૫ પૈસા ઓછું થયું છે. ચાલુ વર્ષમાં છાપકામ મજૂરી અને વેચાણ મળી કુલ રૂપિયા ૩,૨૦,૭૦૧ આવક થઈ, જે ૧૯૮૨ના વર્ષ કરતાં રૂપિયા ૨૪,૯૩૦-૯૦ પૈસા વધુ થઈ. આ વધારો ભાવ વધારાને આભારી છે એમ ગણી શકાય.

નમુનું તોરતાં આવડે નહિ!

આ છાપકાળા ડાળપતિ, આદિવાસીના છોકરોએ માટે ખાસ દાદી છે. માવડીએ છાપી દનાઈ ખાવા માટે આ સંસ્થા કાઢી નથી. જોગને ખેનમજૂરી સિવાય ખીન્ને ધંધા આવડતા નથી, તેમને છાપકાળા ડીખાવવા માટે મને તેમના ખર્ચ પૂરતું કમાવું તમા બાઈવે વિશાળ માટે જરૂરી જ્યન રાખવી એટલી જ સુરુચિની કન્યા છે, કાંઈ મેયાર દડી કમાવા માટે કાળી નથી.

એમો તો તમને સૌને વિદ્યાર્થી જ ગણીએ છીએ. આ એક જુદા પ્રકારની શાળા છે. પેલી શાળાઓમાં સાતમા કે અગિયારમા ધોરણ સુધી ભણીએ, પણ તબુખલું તોડીને બે દરતાં આવડે નહિ. બે કથું ભણતા હોઈએ તો તે પણ ભૂલી જઈએ. નવી કારીગરી તો શીખવે જ નહિ. હાલને કામ કરવાનું ન હોય એટલે વિદ્યાર્થી ઠેઠ ભેવા થઈ જાય. તેથી અમે નવી રીતે શીખવવાની એક યોજના ઘડી છે. સુધારી, લુહારી, મોચીકામ, દરજકામ, ઈંટ પાકવાનું એવી કાંઈ પણ કારીગરી ભણતા હોઈએ તો માણસને હિમ્મત રહે છે. મનમાં ખુમારી રહે કે, મારા હાથમાં કારીગરી છે ને! ભલે વધારે ન કમાઈ, અજરાન પૂરતું તો કમાઈશ જ! તમે સૌ આપો ધંધો શીખો છો. તે ઘણે ઉપયોગી છે. સુધરેલા સમાજમાં આવે છાપાં વિના ચાલતું નથી. છાપાં વિના છાપાં કયાંથી આવવામાં છે? છાપકામ એ પણ તમારા ભેવા માટે એક ભંતની ખેતીવાડી જ થઈ ગયું. તમે જલુ ભણેલા ગણેલા ન હો તોપણ કામ ચાલી જાય છે. આગળ જતાં ધીમેધીમે નાગરી લિપિ, અંગ્રેજી લિપિ પણ શીખી લેવી. તે અધરું નથી. અંગ્રેજીમાં તો છબ્બીસ જ અક્ષરો છે, એટલે તે તરત જ આવડી જશે. આમ અજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી એમ ત્રણેય ભાષાઓમાં તમે કંપોડ કરતાં શીખી જશો, એટલે છાપકામની દુનિયામાં તમારી કિંમત વધશે.

તમે હુન્નર શીખો તેની સાથેસાથે વિવેક પણ શીખજો; કેમ બોલવું ચાલવું તે પણ શીખજો; વાંચવાની પણ ટેવ રાખજો. સારી સારી મોડેલીએ સુચિમાં છપાય છે, તે મને ખીજ પણ વાંચવી અને જ્ઞાન વધાર્યાં કરવું.

[વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષના પ્રવચનમાંથી]

જુગતરામ દવે

૧૩ વેડછી પ્રદેશ સેવા સમિતિ

સ્વારાજ બળ્યું તે પહેલાંના ક્વિસે. કોઈની હાઈસ્કૂલમાં ભણતા વાલોડ ગામના વિદ્યાર્થીઓના મનમાં કંઈક કરવાની ડબ્બા ભળી. રત્નઓમાં ગામ આવતા ત્યારે કાંઈક ને કાંઈક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ કરતા. તેમાંથી ધીમે ધીમે મંડળના ઘાટ લીધો. નામ પડ્યું જુગતરાજ જૂથ.

ભાવર પૂરું થયા પછી આસપાસના સગાજ સારુ કાંઈક કરવાની ટેરણા થઈ. બાપદાદાના ખેતીના ધંધામાં શોષણ લાગતું હતું. એ ભંતે કરવાની આવડતો પણ બળાવ હોતો. કયાંક સાથે સેવા થઈ શકે એવી નોકરી શોધવી હતી. જુગતરામભાઈએ લાલામણ કરી કે શાળામાં શિક્ષક તરીકે ભેડાઓ. વાલોડની શાળાને એમની દેખરેખ નેતી લેવાની વાતો ચાલી. પરંતુ સ્થાનિક રાજનૈતિક આગેવાનોને આમાં ખોતાના વર્ચસ્વ પર તરાપ પડશે એવી ગંધ આવી, તેથી જિલ્લાના આગેવાનો પર દળાણ લાવી જુવાનિયાઓને આ કામ માટે અયોગ્ય ડેરવા.

જુગતરામભાઈના હાથ તો એમને ખોતાના શોડમાં લેવા તૈયાર હતા જ. શરૂઆતમાં ૩ અને પછી ૪ સુવાનો વેડછીની ગ્રામશાળા ને આધ્યાપન મંદિર વંદેરે સિદ્ધાણ પ્રવૃત્તિઓમાં ભેડાયા.

વેડછી આ લોકોને સારુ શાગિરી કે ઉમેદવારીને કાળ હંતા. એમનું મન તો વાલોડને તરી ચૂક્યું હતું.

વેદાધીવાસ દરમિયાન જ ગાંધી સ્મારક નિધિ તરફથી આમ-
આયોજનના એક શિગિર ભરેલા હતા. નીચેથી ઉપરના આયોજનના
કામે શ્રી અવેરલાઈ પટેલનો સંગ પણ લગાડ્યો હતો. એમના જ
પ્રયાસથી આ. ભા. ખાદી આયોજી કમિશને આખા દેશમાં ૧૪
સ્થાનિકો સધન ક્ષેત્રમાં આમઆયોજનના પ્રયોગ કરવાનું વિચાર્યું.
એક ક્ષેત્ર તરીકે પસંદ થયું વાલોડ ક્ષેત્ર. એમની જવાબદારી
જીગતરામભાઈને માથે સોંપાઈ. પણ જીગતરામભાઈને તો નવાં
નવાં ક્ષેત્રો નવાં નવાં લોકોને સોંપીને કાર્યકર્તા પેદા કરવાની
ફાવટ હતી. એમણે આ નવી જવાબદારી વાલોડના નવલોહિવાઓને
સોંપી. જીગતરામભાઈ એટલું ભેઈ ગયા હતા કે આ જુવાનિયા-
ઓને ક્ષેત્ર પ્રત્યે અપાર પ્રેમ છે. એ પ્રેમની જૂમિ પર વિકાસનું
વૃક્ષ ઊગી નીકળશે એવી એમને શ્રદ્ધા હતી.

વાલોડ એટલે ઉત્તરગિયાત બ્રાહ્મણ વાણિયાઓનું ગામ. આ
જુવાનિયા પણ બધા બ્રાહ્મણવાણિયાના જ સંતાન હતા. અત્યાર
સુધીના જીગતરામભાઈના સંજય મુખ્યત્વે આદિવાસીઓ ભેડે જ
હતા. ઉત્તરગિયાતો જીગતરામભાઈ વિશે થોડી થંકાવી નજરે ભેટા.
જીગતરામભાઈ પણ મેટલાગા આદિવાસીઓનું જ સેવકત ખડું
કરવામાં મશગૂલ હતા. પરંતુ વર્ષ નિરાકરણના કાર્યક્રમમાં ઉપલા
વર્ગના સંતાનોના સક્રિય સહકાર એ અહિંસાની દિશામાં એક
નવો અભિગમ હતો. એમાંથી સર્જાયું વેદાધી પ્રદેશ ખાદી આયોજી
વિકાસ ક્ષેત્ર જેને પાછળથી વેદાધી પ્રદેશ સેવા સમિતિનું નવું
નામ મળ્યું.

આ લોકોના મનમાં હોંશ હતી રચનાત્મક કામ દારા ન્યાય અને
વિકાસની સિદ્ધિ કરવાની. એમને શ્રદ્ધા હતી આયોજનવર્ષક
કામ કરવામાં. એમને ઉત્સાહ હતો વચગાળાની માફકસરની
રહેનોલોહનો પ્રયોગ કરી ભેવાનો.

પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો મેરખડી ગામનું આયોજન કરી એને પાર
પાડવાનો. પણ થોડા જ વખતમાં સમભ્યુષ્ટે નીચેથી ઉપરના
આયોજનની આડે ઠામ કરનારાં તરફના માન ગામ પૂરતાં જ
પર્યાપ્તિ નથી હોતાં. તેથી ગામ કરતાં મોટું એકમ પસંદ કર્યું.
૧૬૬૨માં આખા તાલુકા સાડુ આયોજન ગોઠવાયું.
વાલોડ તાલુકાના સમાજ છવનમાં વિવિધ પાસલિયામાં વિવિધ
પ્રવૃત્તિઓ અને સંસ્થાઓના સ્વરૂપે સમિતિયું ફલક વિસ્તરણ
રહ્યું છે. સમિતિના અહેવાલ મુજબ તેની પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય
ચાર અંગો છે :

- ૧ ખાદી આયોજી દારા રાજગારીનાં કામે
- ૨ હોડાણનાં મામડાંઓમાં માધ્યમિક તેમ જ માધ્યમિક શિક્ષણ.
- ૩ અનોદય કાર્યક્રમ દારા મે'કા, સરકારી ચેન્જનાઓ અને
પરદેશી સહાયકી અનોદય પરિવારોની આવક વૃદ્ધિનો કાર્યક્રમ.
- ૪ આયોજન દારા મુજરાતના વિવિધ જિલ્લાઓમાં વાલોડની
ઢબે આયોજન કરવાના પ્રયાસ.

આ જૂથ ૧૯૭૫ સુધી સક્રિય રાજગારીમાં લાગેલું હતું અને
સ્થાનીય રાજગારી ઝોલેવતે અંતે જૂથના અંતુષ હેઠળ હતું.
૧૯૭૫માં દરોહટી પછી એ ગામનામાં ફેર પડ્યો. સમિતિના
કાર્યકર્તાઓ સીધા રાજગારીમાંથી નીકળી ગયા. એકે એમના પૈઠી
દેસાકની કોંગ્રેસ (ઇ) પ્રત્યે સહાનુભૂતિ યાત્રુ રહી.

સંસ્થાના સીધા સંચાલન હેઠળ કલમકૃષ્ટ, કલુલેક અને ગોલકામાં
આર્થિક શિક્ષણની સંસ્થાઓ છે અને સંસ્થાકીય રીતે સ્વતંત્ર
પણ સર્જાઈને રીતે સંકળાયેલી એવી બે સંસ્થાઓ અધ્યાત્મ
અને મોરિયામાં છે.

૧૯૭૮ પછીના ગાળામાં સંસ્થાએ પ્રોત્ત શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ પણ
મોટા ઉપાડે ચડ કરેલી. પરિણામે આખા ક્ષેત્રનું સાક્ષરતા પ્રમાણ
સંસ્થા ચડ ચઈ ત્યારે ૩૦% હતું તે ૪૧% સુધી પહોંચ્યું છે,
અલગત આ પ્રમાણ આખા મુજરાત રાજ્યના ૪૪% કરતાં સહેજ
નીચે છે, પણ ક્ષેત્રની મોટાભાગની આદિવાસી વસ્તીનો ખ્યાલ
કરીએ તો આ પ્રગતિ પણ ઠીક કહેવાય એમ છે. પ્રોત્ત શિક્ષણનો
અર્થ નો ચેતના ભગવત કરવામાં આવે તો એ દૃષ્ટિએ અહીં
લોકોની રાજનૈતિક ચેતના ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ભગી છે એ વાત
નોંધવા જેવી છે.

ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓમાં ખેતી અંગે નવાં સાધનો, ગિયારણ અને
પદ્ધતિઓના ઉપયોગ અને કાંતણ, વણાટ, ઓપકામ, કુશારી, તેલ
પીલાણ, હાથકાગળ, સાથુ ઉત્પાદન વગેરે પ્રવૃત્તિઓ નોંધપાત્ર
ગણાય. ખેતમજૂરોને લઘુત્તમ ચેતન અપાવવાનો સંસ્થાના કાર્ય-
કર્તાઓનો આશય છે. પરંતુ આ ગામમાં તેઓ આખા ચેતન
આપનાર સમાજ પર જોડી ઓપ પાડી શક્યા છે એવા દાવા ન
કરી શકાય.

પૂરક ઉદ્યોગ તરીકે કૃષ્ણની આવક ઉમેરવાની દૃષ્ટિએ સંસ્થાએ
આદિવાસી ખેડૂતોને પ્રથમ ગાયો અને પાછળથી બેંકો આપી.
એનાથી ગરીબ ખેડૂતોની સ્થિતિમાં અવધ થોડા સુધારા થયો.
સંસ્થાએ ઘીરા ઘસવાનો ઉલોગ, મરઘાં પાલન, મત્સ્ય ઉલોગ
અથવા પ્રયાસ કર્યા અને તેમાં એકીકરે અર્થે સફળતા પ્રાપ્ત
કરી. કાળગળા ઉલોગનું તો તેમણે એક મોટું કારખાનું પણ નાખી
લેયું. પણ અત્યંત કારણોસર તે સફળ થવા ન પામ્યું. આજે એનું
મકાન પાનગી કાળ કારખાના માલિકને લાડે આપવામાં
આવ્યું છે.

દરિદ્રતાની રેખાથી પ્રભાવી મોટા ભાગને ઉપર લઈ જવાની દૃષ્ટિએ
આયોજન થયું. બધા આવા પ્રયત્નો નથી થયા તેવાં ક્ષેત્રોની
તુલનામાં આ દિશામાં સારી પ્રગતિ થઈ છે એમ ગણી શકાય.
સંસ્થાએ આ ત્રણ દાયકાઓમાં આંતરિક અને બાહ્ય કારણોસર
જે અનેક ઉભાર ચલાવે ભેષ્ય તેને કારણે આ પ્રગતિ નિરંતર
ધસમસતી રહી, એમ અલગ ન લેવાય. પરંતુ એક ક્ષેત્રના
ઉત્તરગિયાત જુવાનો આખા ક્ષેત્રના વિકાસની દૃષ્ટિએ આયોજન
કરી, એને પાર પાડવા સરકારની મદદ, વિદેશી મદદ વગેરેનો
ઉપયોગ કરીને પણ લોકોનો આનંદવિશ્વાસ વધારે એ પ્રશ્ન સાને
પાત્ર હજીકન છે. અમદાવાદની અસાગ (અમદાવાદ સ્વદી એન્ડ
એક્ચન ગ્રુપ)ના સહકારે વડે સંસ્થાએ જે ગૃહ નિર્માણનો કાર્યક્રમ
ઉપાડ્યો છે, અને નિર્માણના કાળમાં સ્થાનીય લોકોને જે રીતે
અલિકમ જગાવવામાં આવે છે તે સંસ્થાની વિશિષ્ટ મિડિ ગણી
શકાય એમ છે.

છેલ્લા ચાર વરસથી સંસ્થા તરફે કદા સહાયિચાલનનો આરંભ
થયો છે. ગામડાના ક્ષેત્રમાં—તેમણે આદિવાસી ક્ષેત્રનાં આ એક
અભિનવ અભિગમ છે. ભેંકે એની સમજવાનિયમતા વિશે
અભિપ્રાય આપતા કૃષ્ણ સમયમાં ન આપી શકાય.

વાણીક જૂથની આ યુવકો—જેમાંના ઠેકાણકા હવે આપણ કહેનાય તેવી ઉમર પહોં વડાવા આપ્યા છે, એ લોકોએ પોતાની એક અસ્થિતા નિશ્ચિત રીતે જીલી કરી છે. એટલે તેને વેડછીના વડાની એક એવી વડવાઈ અવશ્ય મળુવી પડશે કે જેની લાવિ પ્રતિ પર નિરીક્ષણની મીટ મંડાયેલી રહેશે.

સંસ્થાની કાર્યપદ્ધતિમાં એ નેટલે અંશે સહભાગિતાતું પ્રમાણ વધારવામાં સફળ થશે, જે આદિવાસીઓ વચ્ચે એ કામ કરી રહી છે તેમનાં વધુ ને વધુ વિશ્વાસ સંપાદન કરવામાં સફળ થશે. શોષણહીન અને શાસનયુક્ત સમાજના પોતાના ઉદ્દેશ તરફ જવામાં એ મૂલ્યાંકન, આત્મપરીક્ષણ અને સાધનશુદ્ધિને આગ્રહ રાખશે એટલે અંશે એના સ્થાપક જુવાનિયોઓના કોડ પૂરા થઈ શકશે એમ કોઈ પણ તટસ્થ નિરીક્ષક કહેશે.

એક તટસ્થ નિરીક્ષક

૧૪ ઉત્તર બ્રિતિશાદી વિદ્યાલયો

વનાયલ, પંચોળ

શ્રદ્ધે જુગતરામકાકાના આશીર્વાચનથી ૧૯૬૧ (જૂન માસ)માં વનાયલ, પંચોળની સ્થાપના ઉત્તર બ્રિતિશાદી વિદ્યાલયથી થઈ. આગાંડી પહેલાં અને પછી પણ આ પંચોળ ગામમાં વેડછીથી શ્રી ચૂનીભાઈ મહેતાની અને જુગતરામકાકાની ખાદી-કામ અર્થે અવરજવર રહેતી ને રેડિયો ચૂંબતા હતા.

રામાયણકામમાં દંડકારવધનો જે પ્રદેશ મળ્યો છે, તેનો આ એક નાનો ભાગ મળ્યોમાં આવે છે.

આ વિસ્તારની જંગલ મંડળોએ (જરડીપાડા, અંતાણુ પાટી અને અંધિકા જંગલ મંડળો)ના સહયોગથી સંસ્થાનો વિકાસ થવા લાગ્યો. શરૂઆતમાં ટાંચાં સાધનો, આર્થિક સમગ્ર નહિ, તેવા વખતે જરડીપાડા જંગલ સહકારી મંડળોને ટેકો ખૂબ ઉપયોગી બન્યો.

પછીથી તાલુકા પંચાયત, વ્યારા અને જિલ્લા પંચાયત, સુરતે સારી મદદ કરી. સંસ્થાએ શરૂઆતથી જ ૪૫ એકર જમીન ખરીદી હતી. તેથી ઉત્તર બ્રિતિશાદી વિદ્યાલયમાં ખેતીના મુખ્ય ઉદ્યોગ રહ્યો.

૧૯૬૫માં સંસ્થાના પ્રાંગણમાં શ્રી રઘુનાથ ધોતેજીના પ્રચુપ્તપણા હેઠળ ગાંધીમેળા ભરાયો, ત્યારથી સંસ્થાની સિદ્ધ જલ્લવા લાગી—ખીલવા લાગી.

૧૯૬૫માં ગાંધી જયંતીના દિને આશ્રમશાળાની પણ અહીં શરૂઆત થઈ,

૧૯૬૮માં 'સ્વીસ એઈડ' રૂ. ૨,૫૧,૦૦૦ આપી મળતાં જમીન ચગતલ, પાઈપ લાઈન, સ્ટાફ ક્વાર્ટર્સ, વોટર વર્ક્સ, ઘંઠાવન બાંધાયેલું મકાન, નાસની વાડ વગેરેની સમગ્ર કામે થતી ચાલી.

ખેતી વિકાસ

શરૂઆતમાં અહીંની જમીનમાં 'કાગડાની ઝાતી નેટલી કપાસ' દિમિ થાવ—એમ ગમતામાં કહેવાતું પણ પછી ગાંધીમેળા સમયે શ્રમદાઈરૂપે કપારીએ વાંધવાતું કામ થયું. દરેક કપારી ૨૦ ચૂંટાની ખનાવાતી મૂંઠ, એ જ અરસામાં ૧૯૬૬માં પૂ. કામસાહેબ

કામેલવર અને પૂ. જી. કાકાના સંનિધમાં ૧૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ (દક્ષિણ જીગતના ઉ. જી. વિદ્યાલયો)નો એક 'કૃષિ શ્રમ શિબિર' યોજાયો—જેમાં પણ કપારી ખનાવાઈ.

૧૯૬૫માં આ વિસ્તારમાં પ્રથમ જ વખત ઉનાળુ ડાંગરની રોપણી અહીં કરવામાં આવી. ખેડૂતોને શ્રદ્ધા જ નોતી. પણ વારંવાર પ્રદર્શન-નિર્દર્શન, સંમેલન વગેરેને લીધે એમને વિશ્વાસ બેઠો. તે આજે આસપાસના ૨૦-૨૫ ખેડૂતો હંમેશ ઉનાળુ ડાંગર રોપે છે.

ગાંધીજયંતીના દિવસોમાં વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકો આસપાસનાં ત્રણેક ગામોમાં ગ્રામીણ સંમેલન, ફૂલછોડ રોપવા, શાકભાજીનું વડુ રોપી આપ્યું, પાંચખાનાના પાડા પોદી આપવા વગેરેનું કામ અદ્ય પ્રમાણમાં દર વર્ષે કરવા હતા.

૧૯૬૮માં રેવરાહત કાર્ય કરવા પોલવડ-કહેર દસ દિવસ ગયા. ૧૯૬૯-૭૦ના ગાંધી શતાબ્દી વર્ષમાં દાંડીકૃત્ય ભાગમાં (અંધારણ-સાંધિયેર-ગોલા-ના. એલપાડ) કામ કરવા દસ દિવસ ગયા.

આ ઉપરાંત દર વર્ષે માચે જે એપ્રિલ માસમાં આસપાસના એક બે ખેડૂતોને કેપારી ગાંધી આપવાનું કામ પણ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકો દ્વારા દર વર્ષે થતું રહે છે.

૧૯૭૮ના ભૂમિકંતિ દિને (૧૮મી એપ્રિલ) 'વનાયલ, પંચોળ—અત્યેશ થોળા'નો પ્રારંભ થયો. જેમાં આ વિસ્તારની વિવિધ પ્રકારની સહકારી મંડળોએ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ રચનાત્મક કામો પરસ્પરના સહયોગથી કરે તેનું નક્કી થયું.

૧૯૭૭માં સંસ્થામાં યોગાસુ ડાંગરના પાક પછી શિયાળુ સંકર-૪ કપાસની વાવણી થઈ—જેને ૧૯૭૬ના વર્ષમાં સંસ્થાએ સંકર-૪ કપાસનું ૧૦૦ કિલો ગિયારણ અહીંની જમીનમાં તૈયાર કરીને વેચ્યું.

શિયાળુ સંકર-૪ કપાસના પ્રદર્શન-નિર્દર્શન પછી એકંદરે આર્થિક રીતે સારો ફાયદો થતાં જોઈ આસપાસના ૨૫ ખેડૂતોને ત્યાં સંકર-૪ કપાસનું ૨૫ પાકરૂપે ૮ એ. ૧૦ ચુંકામાં વાવેતર કર્યું. તેમાં સંસ્થાએ ગિયારણ, દવા, ખાતર અને જળતણ માટે નાણાં રોક્યાં. એ વર્ષે પ્રતિદિન હવામાન હોઈ ખેડૂતોનું ખાતું સરભર થયું. આ ખેડૂતોના કપાસના ખેતરોમાં ધા. હના વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકો દર અઠવાડિયે એકવાર જતા ને પાકતું નિરીક્ષણ, સલાહ-સૂચન આદિથી સંપર્ક વધારતા.

૧૯૭૮ના એપ્રિલ માસમાં ગ્રામ સેવા સમાજ, વ્યારાના ૩,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓને 'કપારી નિર્માણ શિબિર' અહીંની સંસ્થા દ્વારા યોજાયો. જેમાં ૧૮ ખેડૂતોના ૧૦ એકર જમીનમાં નવી કપારી ગાંધી આપી સમતલ બનાવી.

૧૯૮૦માં ૨વી પાકરૂપે જુવારનું ખી (સી. એસ. એચ. ૫) ૮૧ કિલો ૨૧ ખેડૂતોને ત્યાં વાવવા આપ્યું. ને સલાહસૂચન, માર્ગ-દર્શન પૂરાં પાડ્યાં. સારો પાક થયો.

૧૯૮૧માં પાંચ ખેડૂતોને ૬,૩૦૪ મેટ્રિક ગિયારણ વાવેતર માટે આપ્યું. દવા, ગિયારણ, ખાતર અને પિંચત-જળતણનો ખર્ચ સંસ્થાએ ઉપાડયો. ખેડૂતોને સારી આવક થઈ. પૂ. જી. કાકાના શુભ દસરે એ નાણાં ખેડૂતોને આપ્યાં.

પછીના વર્ષે ૧૯૮૨માં ૩૩ ખેડૂતોને એ રીતે શેરી-ગિરિપર, દવા, ખાનર અને પિયત-ગળતાણમાં સહકાર કરી. તે વર્ષે શેરીને લાવ સારો ન મળ્યો, તેથી ખેડૂતોનું ખાતું સરહર થયું.

૧૯૮૨થી સંસ્થામાં વૃક્ષ નસરી વિદ્યાર્થીઓની મદદથી તંબાર થવા લાગી. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાને ઘેરે પછુ વૃક્ષના રોપા રોપે તે રીતે વિદ્યાર્થીઓ પછુ દર વર્ષે પોતાના ઘેરે રોપા લઈ જાય છે. ૧૯૮૩ના વર્ષમાં સંસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓએ લાખ રોપા સુંદર, માનવર તંબાર કરી આપ્યા. સંસ્થા દ્વારા આસપાસના દસ ખેડૂતોએ બે લાખ રોપા તંબાર કર્યા. જેના મહેનતાણુએ રોપા દીઠ ૧૫ પૈસા રકમ મળી.

૧૯૮૬માં વ્યારા તાલુકામાં એક કોરાડ રોપાનો લક્ષ્યાંક હતો, તેના પ્રકારી વનવાનું કામ આ સંસ્થાનું હતું. એટલે એક કોરાડ રોપા માટેની પ્રાથમિક નસરી માટે ૧૫,૦૦૦ ટોપલા અને ૭૦ ખેડૂતો ધડુ નાખ્યું. જે પાછળથી આખા તાલુકાની સંસ્થાઓ અને ખેડૂતોને ત્યાં રોપવા લઈ ગયા. આ સંસ્થામાં પછુ નેકડ ખેડૂતો ૨૨ લાખ રોપા તંબાર કરવામાં આવ્યા.

અહીંની ખેતીમાં નફો થાય તો શું? એ પ્રશ્નમાંથી જવાબરૂપે આસપાસના ખેડૂતોને બોડા કરવા માટે આર્થિક સહાય નફામાંથી કરવી તેનું વિચારણું. આ વિચાર મળે સુ. શ્રી. ઝીણાણોની ગણુય તે તે આધારે જ ઉપચાર ખેડૂતોને ત્યાં ખેતીના કાર્યક્રમો ચાલ્યા.

ઉપરાંત ખેતીના નફામાંથી સંસ્થામાં કામ કરવા આવતા દરેક મજૂરને તેની મજૂરીના પ્રમાણમાં (દૈનિક મજૂરી ૩. ૯-૦૦ ઉપરાંત) ૮૦૩૭% મેનસના રૂપમાં વાસણું આપવામાં આવ્યાં. વળી ૪૫ જેટલા કામગીર મજૂરોને નફાની રકમમાંથી વડોદરા, પાવાગઢ, અંબાજી, ગજુલપર, મોડેરા, શામળાજી, ગાંધીનગર, અમદાવાદ, અને વડવા કામગીરો પ્રવાસ કરાવ્યો. તે પછુ નેધિપાત્ર ગાળત છે.

અહીંની સંસ્થા દ્વારા વૃક્ષ ઉછેર માટેના પછુ પ્રદર્શન-નિદર્શન અને શિશુઓને કાર્યક્રમ ગત વર્ષે ઘણી વાર ચોખ્ખો રહી. જેમા શિક્ષક-વિદ્યાર્થીઓને સહકાર હતો જ.

સંસ્થામાં પછુ વૃક્ષરોપણ વર્ષોવર્ષ થતું રહે છે. તે મુજબ અત્યારે ૮૪,૦૦૦ છોડ વિકસી રહ્યા છે. આ વર્ષે ૮૦,૦૦૦ વૃક્ષરોપા તંબાર કરીએ છીએ.

સંસ્થાના પ્રાંતોમાં ૧૯૭૬માં શ્રી જીગતરામભાઈના પ્રમુખપદે ગુજરાત રાજ્ય જંગલ પરિષદ ચેમનર્થ. ૧૯૮૨માં સુરત જિલ્લાની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓને વિજ્ઞાનમેળો યોજાયો.

૧૯૮૭ના પહેલી સપ્ટેમ્બરે 'સેવાદિન' (પૂ. જી. કાકાને જન્મદિન) આ સંસ્થામાં ઉજવાયો.

આ બધા કાર્યક્રમોમાં વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકોએ સ્વયંસેવક તરીકેની કાળગીરી બખ્તી છે. જેનાથી સંસ્થાનું ધકાર ધતું રહે છે. આથી છે 'વનાંસલ'ની વિકાસગાના.

ધખરી કંચા છત્રાચપ, વેઝી

આદિવાસીઓમાં પછુ પડતલ એવી એક કોટવાળિયા ભતિ છે. કોટવાળિયા લોકોને મુખ્ય ઉદ્યોગ વાંસનો છે. ચાલીસ-પચાસ માટલા દર આવીસ વર્ગફીટમાંથી શિરબોજ (સાધા ઉપર)થી લીલા વે-૧-૪૦

વાંસ લાવી તેમાંથી ટોપલા, સપડાં, પાલાં આદિ શૂંધી તે નજીકના ખેડૂતોમાં વેચી તેના બદલામાં જે અનાજ મળે તે લાવી, તેમાંથી માંડમાંડ પોતાના કુટુંબને નિર્વાહ ચલાવે છે. વર્ષમાં આજે પછુ આ લોકો કેટલાક દિવસો આજુ પાતળું લકડું કરીને પેટને અગ્નિ શમાવે છે. તેમ છતાં એવા પછુ કેટલાક દિવસો પસાર થાય છે જેમાં અન્નદેવનાં દર્શન તેમને દુર્લભ રહે છે. નાનાં બૂલકાંચો સાંજ પડે માતા-પિતા આગળ રડતાં કળતારી બૂખ્યા પેટે નિદ્રાદેવિને બોલે પોઠી જાય છે. સવારે સૂરજ દેવનાં દર્શન થતાં નહી-કોતરોમાં કાદવ ઉલેચી માણવી, કરચલા જે કંઈ મળે તેને અગ્નિમાં અધકચરા રેંછા પોતાની બૂખ શમાવતા હોય છે. કુસારવચનાં બાળકો ગોધણ લઈ ઝાડી ઝંખર કે વાડોમાં ભરાઈ, ચકલી ખિસકોળી શિકાર કરી સંતાપ મેળવે છે. કાંઈ દિવસ સ્વસહ્ય કે શિયાળ, રાત્રી બિહાડાને શિકાર હાથમા આવે તો તે ઉત્તમ દિવસ કહેવાય છે. દરમિયાન ઘરના વડીલ વાંસમાંથી બનાવેલ વસ્તુઓના વિનિમય અગર વેચણુ કરી અનાજ લાવે ત્યારે રોટલા પાનવા હોય છે. કોઈક કોઈક વખત તો ભાતની કુસકીના રોટલા આરાગતા પછુ ભાત નેવામાં આવ્યા છે.

આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં તેમના વાલીઓને બાળકોને શિક્ષણ માટે મોકલવાની વાત સાંભળવાને સમય જ ક્યાં હોય? માંડમાંડ દિવસના છેડે કોટર પરિજમ પછી પછુ બૂખ્યા પેટે રાત્રિ પસાર કરવાની હોય ત્યાં વળી બાળકો માટે સ્કેટ-પેન કે ચોપડીની સગવડ કોણુ કરે?

સ્વરાજ્યના સરજનાં ૩૦ વર્ષનાં વહાણાં વાપાં છતાં હજુ આ કોટવાળિયા લોકોની જૂં પડીઓમાં તેનાં પ્રકાશકિરણો પહોંચી શક્યાં નથી. અદ્યતન દરિયા અને આબસ, વહેમ તેનું એક કારણ કહી શકાય. તેમ છતાં આ દેશનાં વિકાસકાર્યોએ આ અણુવિકસિત પ્રજા પ્રત્યે પોતાની ફરજ અદા કરવામાં બેરકારી દાખવી છે તેની નોંધ લીધા સિવાય ચાલી શકે તેમ નથી.

સ્વરાજ્યના દિવસો અગાઉ વજ્રગ્રામાંથી ઉલોગો માટે વાંસ મેળવવાની જે સવલત હતી તે સ્વરાજ્ય પછી જૂંટવાઈ ગઈ છે એ આ લોકો માટે મોટા દુઃખની વાત છે. આ મોહોળોને ઉત્તેજન આપવાની સ્વરાજ્ય સરકારની બહેરાતો માત્ર કાગળિયાં ઉપર રહેવા પામી છે. આ કોટવાળિયા લોકો તેમના નિતાસથી ૨૫-૫૦ માઈલ દૂરનાં વજ્રગ્રામાંથી લીલા વાંસ કાપી લાવી વાંસ ઉલોગ કરતા હતા તે ઉલોગ માટેના કાચો સાલ-વાંસ-સરકારે તેમની પાસેથી જૂંટવી લીધી છે. ઉછાઈ માટે એક ખાનગી પેટીએ ૫૫૫ મિલ છેલ્લાં ૧૫-૧૭ કોટલી શરૂ કરી છે. આ ૫૫૫ મિલને ડાંગ, સુરત, સદાય વગેરે પ્રદેશનાં વાંસનાં વજ્રગ્રામાંનાં મેટાભાગનાં વાંસનાં વજ્રગ્રા સરકારે પાણી મૂલે કરાર કરીને આપી દીધાં છે. આમ થતાં આ વનવાસી પ્રજાને પોતાના ગૃહઉદ્યોગ માટે વાંસ મેળવવા સરકારને અનેકવાર રોટરણું પકડ્યું છે. સરકાર ભણે કે ગૃહ ક્યું તેમ માની કટોકટી કરતી દૂતરોને નાખી પુણ્ય કમાનારની જેમ આ સ્વરાજ્ય-અણુવિકસિત પ્રજા સાથે વર્તન દાખવી રહી છે. વજ્રગ્રામાંથી વાંસ લાવતા કોટવાળિયાઓને પકડી તેમને નાર નારી બેલનાં ખેંડેલા સુખીની બઝાફુરી સરકારના વજ્રગ્રામાંથી દાખવેલી છે! જેના આજે પછુ કોટનાં દર્શતે નાસીરૂપ છે. જે પ્રજાને વારસાગત ઉદ્યોગ-ધંધા જૂંટની ધીરજ તેને અન્ય ધંધા આપવાની સરકાર પોતાની ફરજ નાજા દિન સુધી દાખવી રહી નથી દેતી તેમનું દુઃખ છે.

આને તો સખત પરિચય કરનાર આ ક્રોટવાળિયા લોકો માટે સ્વચાલનેર વાંસનો ધંધો કરવો ખૂબ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. જંગલમાંથી વાંસ મેળવવા પેસા આપવા છતાં પરચિટ મળતી નથી. તો તેવે સમયે આ લોકો વર્ષો જૂની એવ સુદૃઢ ચિરમોજીથી વાંસ ચોરીને છુપાતા છુપાતા લઈ આવે છે. કોઈક વખત હેંગમેશ થયે અવાય. ક્રોટક વખત જંગલના સારંગો છુપમાં પીછે પકડે તો માથા ઉપરથી ઝબુઝાર અથુ વળનનો વાંસનો લાંસો નાખીને જંગલમાં ભ્રમતાં રહે. તો ક્રોટક વખત જંગલ ખાતાના અધિકારીઓના હાથે પકડાઈને મૂઠ માર ખાય. જંગલ ખાતાની વર્ગશીઓમાં પૂરી તેમને બે ત્રણ ટકે જુઓ તરસ્યા પાડી મૂકવાના બનાવો મારી તજર સમક્ષ તરવરે છે. આઝાદીનાં ત્રીસ વર્ષ પછી સ્વચાલનેર છવવા માંગતી શ્રમજીવી પ્રબળ આ ચિત્ર છે.

રાત્રીપરજ સેવાસલા તરફથી છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી ક્રોટવાળિયા લોકોના ઉત્થાન માટેનાં અનેકવિધ પ્રયત્નો લેવાઈ રહ્યાં છે. ઉદ્યોગ માટે વાંસ આપવાના અંગે ખૂબખૂબ પ્રયત્ન પછી પણ તેમાં ભેદોએ તેટલી સફળતા મળી નથી. સરકારે એવી જાક પકડી છે કે ક્રોટવાળિયા લોકોના સહકારી મંડળી રયો. આવી મંડળીઓ રચી છે તેને પણ અનેક બંધાનો બતાવી જૂજ વાંસ આપવામાં આવે છે. દરિદ્ર લોકોની સહકારી મંડળીઓ ટકે પણ કેટલો સમય? આને મોટાભાગની મંડળીઓ મૃતપ્રાય બની છે. મારો મુખ્ય વાંધો સરકાર સમક્ષ એ છે કે જંગલના મોટા ભાગના વાંસ તમે જે પદ્ધતિ મિલને આપી ચૂક્યા છો તે ખાનગી કંપનીને તમે સહકારી મંડળીમાં ફેરવવાનું કેમ નથી કહેતા? શિક્ષિત લોકોની આ ઉધારી ભૂંટમાં સરકાર બચાવદાર છે. તેણે આ બંધાલુના શ્રમજીવી વનમસીઓને વારસાગત ગૃહઉદ્યોગ બૂંટી લઈ પ્રબળ એકાર બનાવી છે. હજુ પણ કોઈ સફળરૂપે આ મૂંઝી વનવાસી પ્રબળી વાત સરકારને ગળે ઉતરાવે એવી મારી પ્રાર્થના છે.

વાંસ ન મળવાને કારણે અમે ક્રોટવાળિયા યુવકોને મામીથી ગૃહ ઉદ્યોગ, ફરજીયાત, સુતારીકામની તાલીમમાં વાળી બેસા. પણ તેમાં ઝાઝી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ નથી.

વર્ષો વર્ષ ક્રોટવાળિયા આગેવાનોના શિબિરો-પરિષદો યોજી તેમનાં બાળકોને શિક્ષણ માટે રાત્રીપરજ સેવાસલાને સોંપવાની અમે વારં-વાર માંગણી કરતાં ક્રોટવાળિયા વાલીઓએ તેમનાં બાળકોને શિક્ષણ માટે અમને સોંપવાનું શરૂ કર્યું છે. આજ દિન સુધીના પ્રયત્ને ૪ ક્રોટવાળિયા યુવકો એસ. એન. સી., પી. ટી. સી. સુધી પહેંચી શિક્ષક તરીકે સેવા બજાવી રહ્યા છે. સેવાસલા હસ્તકર્તા શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં હાલ નીચે મુજબ ક્રોટવાળિયા બાળકો શિક્ષણ લઈ રહ્યાં છે :

શિક્ષણ અંગેના પ્રયત્નોનાં અતે આજે ૪ ક્રોટવાળિયા લાઈઓ પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકની સેવા આપતા થયા છે. ક્રોટવાળિયા કન્યાઓ એસ. એસ. સી. સુધી પહેંચી પણ તેમાં સફળતા ન મળતાં બાલવાંડી વચેરે સેવા આપતી થઈ છે. આજ છતાં ક્રોટવાળિયા વાલીઓને વિદ્યાર્થ ભેગના માંડવો છે કે આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો આપણાં બાળકો પણ શિક્ષક તરીકેની સેવામાં બેસાઈ શકે છે.

શમરી કન્યા જાગસલની શરૂઆત તા. ૧૪-૩-૧૯૭૪માં પ્રથમ ૨૦ કન્યાથી થઈ. દિવસેદિવસે વાલીઓ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં

તેમની બાળાઓ આ જાગસલમાં શિક્ષણ માટે અમને સોંપતા રયા. અમારી પાસે બાળાઓને ગ્રામવાની આર્થિક ગરબ ન હોય છતાં વાલીઓ તે બાળાઓને જાગસલમાં મૂકીને યાત્રા કરાવે. આજ આજે આ જાગસલમાં ઉપર બન્યાના મુજબ ૬ નાનુકાનાં ૨૦ ગામો મળી કુલ ૧૧૭ બાળાઓ જાગસલમાં શિક્ષણ ૧ થી ૬ સુધીનું પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવી રહી છે. બાળાઓના શિક્ષણ માટે સુરત જિલ્લા પંચાયત શિક્ષણ મંત્રિને તરફથી સ્વનંત્ર શાળાની સગવડ કરી આપી. નવાં બાલનગરાણી શિક્ષિકા બંદેને મૂકીને અમારા કાર્યમાં મદદગાર થઈ છે.

સાચના સમાજ કલ્યાણ ખાતાએ ક્રોટવાળિયા કન્યાઓના આ શિક્ષણના કાર્યમાં અમને ખૂબ સાથ સહકાર આપ્યો છે. હાલ જાગસલની મંજૂર સંખ્યા ૬૫ છે. જાગસલમાં મકાન માટે રૂ. ૨,૪૦,૦૦૦ની ઉદાર સહાય મંજૂર કરી છે.

આમ તો અમારી પાસે ક્રોટવાળિયા બાળકો માટે શિક્ષણની સરઘાત કરતી વખતે કોઈ મુશ્કેલી હતી નહિ. પણ અમે આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી તે અરસામાં યોરુદેહિયાની કોરમુનિટી એઈડ એજેન્સી સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ આ પ્રદેશ ભેગા આવ્યા. અચાનક તેમણે આ ક્રોટવાળિયા બાળકોની શિક્ષણની પ્રવૃત્તિમાં ચારો ઝેવો રસ દાખવી અમને અવારનવાર તૂટકતૂટક નાની મોટી રકમની સહાય કરી આ પ્રવૃત્તિના શ્રીગણેશ કરવામાં અમને પ્રોત્સાહન આપ્યું છે. ધીમેધીમે ક્રોટવાળિયા બાળકોના શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ વેગ પકડતી જતાં સુરત જિલ્લા પંચાયત તરફથી પણ તેમણે ચેતાના વાર્ષિક અંદાજપત્રમાં ક્રોટવાળિયા વિકાસ માટે મદદ ફાળવી શકરી કન્યા જાગસલને રહેતી ઘટમાં તથા જાગસલના વિકાસ કાર્ય માટે છેલ્લાં ચાર-પાંચ વર્ષથી દર વર્ષે રૂપિયા દસ હજાર જેવી માતબર રકમ અમને સહાયરૂપે આપવામાં આવી છે. જે બદલ અમે તેમના તથા છીએ.

હજુ તો માંડ અમારું આ પાંચેરામાં પહેલી પૂણી નેટહી કામ ચલાય. સુરત, વલસાડ જિલ્લામાં લગભગ ત્રણથી ચાર હજાર ક્રોટવાળિયા પરિવારો વસે છે. તે સર્વના ઉત્થાન માટે ખૂબ પ્રયત્ન જરૂરી છે. ઉપરાંત તે માટે મોટી આર્થિક સહાયની પણ જરૂર રહે છે.

જાગસલની ગૃહમતા તથા અન્ય નાના મોટા કાર્યકરો તરફથી આ ઉત્થાનના કાર્યમાં મદદ મળી રહી છે તેવી લવિષયામાં પણ મળતી રહેશે એવી આશા છે.

આશા છે કે સમાજના નજીબ વર્ગના ઉપવાસના લોકોના ઉત્થાનના કાર્યમાં સહુ કોઈને ભાગીદાર બની આ કાર્ય પેટે ઉદાર હાથે અમને મદદદગાર થઈ પ્રોત્સાહિત કરશે.

બચવત હવે

શ્રી સરદાર કન્યા વિદ્યાલય
(સ્વરાજ આશ્રમ, બારડોલી)

શ્રી સરદાર કન્યા વિદ્યાલય, બારડોલીમાં શરૂ કરવાનું મનમાં બેઠેલ ત્યારથી એક વિચાર સહજ જ મનમાં રહ્યા કરતો કે, આપણે તો વેડછીમાં લીધેલા શિક્ષણને યાદ કરીને વિદ્યાલય ગોઠવવું.

સરદારશ્રીની કમ્બોમિ પર, સરદારે લઈ રાખેલી બીજાના પર આ વિવાલ ૧૯૬૬માં શરૂ કર્યું. આન બાર વિદ્યાર્થીઓએ આ ઉત્તર યુનિયાદની શરૂઆત થઈ. પૂર્વ કાકાસાહેબે આવીને આશીર્વાદ આપ્યા, સ્ત્રી શિક્ષણને આગળ ધપાવવા તેમણે મંદિરો આપ્યો.

ઈ. સ. ૧૯૫૧-૫૨માં ગ્રામશાળા વેડછીમાં આદ્યુલ્યુ નારાયણલાઈ ફાઈર્લ તથા મોહનલાઈ પરીખના ધરમાં રહેવાનો લાલ મળેલો. અને એમણે ચલાવેલા શિક્ષણના અદ્યુલત પ્રયોગમાં શિક્ષણ લેવાનો લાલ મળેલો. એની સાથે સાથે સહજ રીતે જ વેડછીના આશ્રમ-છવનનો પણ લાલ મળેલો. આખા આશ્રમ પરિવાર પર પૂ. જી. કાકા છવાયેલા રહેતા.

વેડછીની દિનચર્યામાં સફાઈકામ અગ્રયું પામ્યું. આશ્રમ છવનમાં ભેડાનાર પાંચખાના સફાઈમાં તો બપોળ. પૂ. જી. કાકા પાંચખાનાની હોલે જાયને, પાંચખાના ભંતે ધોઈને પાંચખાનાં 'મંદિર' નેમાં કેવી રીતે બનાવાય અને રાખી શકાય તે અંગે એમના આધારણ દ્વારા શીખવતા અને અમારા મનમાં કલા વગર એ વિચારો મૂકી હતા.

સમાજનો—શિક્ષણનો કોઈ પણ વિચાર અમારા નાનકડા મનમાં ત્યાંના સહજ વાતાવરણમાંથી સરસ રીતે રોપાઈ જતો. પછી તે અમનો હોય, શિળિરનો હોય, રસોઈનો હોય કે સંસ્કાર કાર્યકર્મનો હોય. પાંચમાં પડેલા વેડછીના આ સંસ્કારો મોટા થઈએ ત્યારે આજ શિક્ષણ કરતાં જુદા હોય, છવનલક્ષી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેથી વડાના એ વડવાઈઓ ન્યાં ન્યાં ઊંચે ત્યાં સ્વતંત્ર સ્વરૂપ જરૂર લે પણ આખરે તો વડાના જ વડવાઈઓ ને!

સ્વરાજ આશ્રમ બારડોલીમાં આ વિવાલ ચાલુ કર્યો ૧૮ વર્ષ થવા આવ્યાં. વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાને પ્રાપ્ત્ય ન આવતાં તેમના વ્યક્તિગત સંપર્કમાં અવધ એ દૃષ્ટિએ વિદ્યાલયની સંખ્યા ૧૪૦થી વધારતા રાખી. જે વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ મેળવે છે તેમાં પણ એક એ દૃષ્ટિ રાખી છે કે જોડાણ વિસ્તારની બહેનોને પ્રથમ પસંદગી મળે. અત્યારે ડાંગ, વલસાડ, સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, સોરાષ્ટ્ર, કચ્છ નેવા વિસ્તારમાંથી બહેનો આવતી રહી છે.

ધોરણ આઠથી દસ સુધીની આ ઉત્તર યુનિયાદી શાળા છે. શિક્ષણના પાંચમાં ઉલોગનો પણ સમાવેશ છે. વિધ્યોને સરસ રીતે શીખવવા જુદા જુદા વિધ્યોના આગવી પ્રયોજનાઓ વિદ્યાર્થી શિક્ષક હાથ ધરે છે. એમાં ધણુ પ્રયોગો કર્યા છે.

સર્વશક્તિમાં વિદ્યાર્થીઓએ ૨ લઘી, સર્વ-ડિસ્કલર, સર્વોદાર કીટર નેવા સુંદર પ્રયોગો કર્યા છે.

ઔપચિ માટેની પણ એક સુંદર પ્રયોજના વિદ્યાર્થીઓએ કરી છે. વિદ્યાર્થીઓએ અંદરના પ્રયોગમાંથી આવે છે તેવા ઔપચિ વિશે સારું જ્ઞાન લઈને આવે છે. એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી એક ઔપચિ જાગીએ, તેનું દસ્તવિખિત સાહિત્ય, અને સરળ ઔપચિ કેમ તૈયાર થાય એ માટેની ઔપચિયક ઉપાધી કર્યો છે. દર વર્ષે ભરતા નિઃસ્વા નિઃસ્વાનમેશ્યા ઔપચિ-વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનો આગવો વિચાર મૂકી અહીંની બાળાઓએ એમાં પ્રથમમ મેળવ્યો છે.

બુદ્ધિ-ઉત્કૃષ્ટિમાં સાન મેળવવા એક બુદ્ધિ-ઉત્કૃષ્ટિદાસ ખંડ તૈયાર કર્યો જેમાં વિના ખર્ચે નિવાર્તિતિઓ વિવિધ પ્રયોજનાઓ તૈયાર કરી છે.

અમારે ક્યારે ગેસલાન્ટ પ્રયોગશાળાની આગવી નિરૂપતા છે. જે સુલાકાર્તિઓનું આકર્ષણ બની રહે છે. કેમ કે 'ક્યારેમાંથી ક્યારે' અને સ્પિરિટ વિના દીવાના પ્રયોગ કરવાનું આ ક્યારે-ગેસલાન્ટ દારા સિદ્ધ થઈ શક્યું છે.

વળી અક્ષર સુધાર, ભેડણી અને વ્યાકરણની એવી પ્રયોજનાઓ કરી છે કે વિદ્યાર્થીઓ હસતાં-હસતાં શીખી લે. શિક્ષણના જુદા જુદા વિધ્યો પર જુદી રીતે અંકો તૈયાર કર્યા છે.

આ બધા સાથે સુંદર ને સ્વચ્છ રસોઈ, સ્વચ્છ શયનખંડ, સ્વચ્છ અને સ્વચ્છ કુલ્યાણ, સુંદર જગીરો, મનનો કલાખંડ, સ્વચ્છ પાંચખાના—પાંચખાના આધારિત ગેસલાન્ટ,—એ બધું ભંતે કામ કરી કેવી રીતે રખાય એ વિવાલ પરિવારે ગોઠવ્યું છે.

મનનું ખેતર પણ વિદ્યાર્થીઓએ બનાવ્યું છે. વર્ષના ત્રણ પાંકા ડાંગર, ઘઉં, મગ અને શાકભાજી બહેનો ભંતે ઉગાડી લે છે. સ્વચ્છ અને વૈજ્ઞાનિક બને પેતી કેમ થાય એ બે કલાકના નિત્ય પેતી ઉલોગથી બાળાઓ આત્મસાત્ કરે છે. પેતીમાં ખૂબ કામ હોય ત્યારે પૂરા સમયના પેતી ઉલ્યાયું દારા પેતીને છવંત બનાવે છે. સવારથી ઊંઠે ને સાંજે સૂએ ત્યાં સુધી બધાં કામ બાળાઓ હાથે કરી લે છે. આટલાં કામો કરતાં છતાં પણ એસ. એસ. સી. નાં પરિણામમાં બહેનો પાછળ રહેતા નથી. એનાં પરિણામો સાલવાર નીચે ભેઈ શકાશે :

૧૯૭૪-૭૫	૧૦૦%	૧૯૭૬-૮૦	૯૪%
૧૯૭૫-૭૬	૯૪%	૧૯૮૦-૮૧	૧૦૦%
૧૯૭૬-૭૭	૯૬%	૧૯૮૧-૮૨	૯૮%
૧૯૭૭-૭૮	૧૦૦%	૧૯૮૨-૮૩	૯૫%
૧૯૭૮-૭૯	૯૭%	૧૯૮૩-૮૪	૯૮%

શાળાની પરીક્ષાએ ઉપરાંત મિત્રકામ, સુમેખન, શિષ્ટચાત્ર, હિંદી, સંસ્કૃત નેવી બકારની પરીક્ષાઓમાં પણ બહેનો ૧૦૦% પરિણામ લાવે છે.

અહીંથી શિક્ષણ લઈને ગયેલી બહેનો વારંવાર મળવા આવે છે. એ બહેનોમાંથી થયું બહેનો શિક્ષિકા બની છે. અને ડાંગ, સુરત, વલસાડ, ભરૂચ, વડોદરા, કચ્છ, સોરાષ્ટ્રના વિસ્તારમાં કામ કરી રહી છે.

ધોરી બહેનો વિનયનની, કેટલીક વાણિજ્યની અને કેટલીક વિજ્ઞાનની સ્નાતિકાઓ બની છે. તો કોઈ ગુરુતર વિદ્યાપીઠ તથા ગાંધી વિદ્યાપીઠની સ્નાતિકાઓ બની છે.

થયુ બહેનો ડૉક્ટરી લાઈનમાં મળે છે. ધોરી બહેનો નર્સો પણ બની છે.

ડાંગના અંદરના એક પ્રદેશમાં જઈ આવેલા એક સમાજસેવક લાઈએ વાત કરેલી કે, અમે ગતે એક આશ્રમશાળામાં પદોધ્યા. ત્યાંની શિક્ષિકા બહેનો ખૂબ સરસ આવકાર્થ, અને રાત્રે જમવા બાંચલખના રસોડામાં બેસાડયા. રસોડાની સ્વચ્છતા ભેઈ મેં સહજ પૂછ્યું કે શિક્ષિકા બહેનો, તમે ક્યાં ભગુલાં? સરદાર કયા વિવાલમાં કે? અને બહેનો હા પાડી.

કચ્છની હરિજનો માટે ખોલેલી એક આશ્રમશાળામાં સમાજસેવકની રોળી મળે. ત્યાંની શાળા અને બાંચલખની સ્વચ્છતા, સુંદરતા ભેઈ એક લાઈએ પૂછ્યું, બહેનો, તમે ક્યાં શિક્ષિકા લીધું? ત્યારે હંતર મળ્યો, 'સરદાર કયા વિવાલમાં.'

વિદ્યાલયમાં અચાનક રબ પડી. વિદ્યાર્થીની ધેરે મઠ. મા સિક્કિલા હતી. શાળાઓથી પાછી આવતાં ઘરને સુંદર ગોઠવાયેલું બેઠું. કામ થઈ ગયેલાં બેઠ્યાં. માને ખાતરી થઈ કે, નહીં આજે દોઢી ઘરે આવી હશે. બન્યું પણ એવું જ હતું.

આમ વિદ્યાલય દૂરના પ્રદેશમાં અને ઘરમાં પહેલેયું. આ બધાની અંદર લાવનાપૂર્વક બેઠાગેલાં શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીનીઓના વાલીઓ, વિદ્યાર્થીનીઓ, બારડોલી પ્રદેશ, અહીંનું ટૂંટીમંડળ, દેશ વિદેશના મહેમાનો તથા વિદ્યાલયના સ્વબંધનોનો બહુ મોટો દાખો છે. એ સૌના સહકાર દ્વારા ચાલતા આ નાનકડા વિદ્યાલયમાં જે કંઈ સારું કરી શકાયું હોય તેનો મૂળ પ્રેરણાસ્ત્રોત વેડળીનો વડલો જ છે તે!

નિર્બળના કલાર્થી

આરંભ, બેઠવાદૂર

ગાંધીરંગી રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા સ્વ. શ્રી ચૂનીલાઈ મહેતાએ વ્યારા તાલુકામાં બેઠવાદૂર માટે ભરૂંતિનો દીપક પ્રગટાવ્યો. કાંતણ અને વણાટ પ્રવૃત્તિના આરંભ પછી પ્રભતી લાલુતરની ભૂખ ભંગી એટલે ગામલોકોએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અદના સૈનિકો શ્રી વનગાળી ભાઈ ટી. ચૌધરી, શ્રી રમેશભાઈ ભ. ચૌધરી તથા તેમના સાથી-દારોએ પૂ. જી. કાકાના આશીર્વાદ સાથે ૧-૭-૧૯૪૬ના દિને કસ્ટરળા કન્યા છાત્રાલયના આરંભ કર્યો.

આમરૂંઆતે ૧૫ એકર જમીન ગૌચર અને રમશાનભૂમિમાંથી કાઢી આપી. અને ૧૪-૬-૬૨માં ઉ. છુ. કન્યા વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. ૧૫ દિવસનો શ્રમયત ચેલભયે, જમીન સમતળ થઈ. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ભેઈ 'સ્વીસ એઈડ'ના પ્રતિનિધિ ઓધીશ્વરજીને નમૂનેદાર કાર્ય સ્પર્શી ગયું. અને ૪,૫૦,૦૦૦ રૂ.ની દાનની તેમણે મંજૂરી આપી. આમ આ સંસ્થાના પગરણ મંડાયાં. ધીમે ધીમે સંસ્થા વિકાસ સાધતી થઈ.

હેલાં સાતેક વર્ષથી આ સંસ્થાને નવે જ ચોપ મળ્યો છે. અહીંના આજના નિધાવાન શિક્ષકોની મંડળી સંસ્થાના આ તપયતમાં તન મન ધનથી બાહુતિ આપી રહ્યા છે.

સંસ્થાની ખેતી સતત નફાકારક રહી છે. સંસ્થાના વિકાસને વેગ મળ્યો છે. જિલ્લા, તાલુકા અને રાજ્યકક્ષાએ સંસ્થાએ આગવી છાપ બાંધી કરી છે. એસ. એસ. સી. નાં પરિણામો ૯૦% થી ૧૦૦% ની વચ્ચે રહે છે. વિવિધ પ્રવૃત્તિ, સાહિત્ય, કલા, શક્ષિઉછેર, ગીત સંગીતના વાતાવરણથી સંસ્થાનું વાતાવરણ સંગીત બન્યું છે.

અમલી આગવી વિશિષ્ટતાઓ

મુક્ત શિસ્ત : આજે અન્ય શાળાઓમાં અશિસ્તનો પ્રશ્ન મૂંઝવે છે. ભહેરજીવનમાં શિસ્તનો અભાવ વસતા છે તેવા વિષય વાતાવરણમાં શિસ્તનો શુભ વિદ્યાર્થીમાં કેળવાય તે માટે અહીં સ્વયંશિસ્ત વિદ્યાર્થીમાં કેળવાય તેવા માગ્ અમે અપનાવ્યો છે. બાળકોની નૈસર્ગિક શક્તિઓના વિકાસ માટે અહીં ચોક્કસ પ્રકારનું વાતાવરણ જીલું કરવામાં આવ્યું છે. મુક્ત છતાં શિસ્તમય વાતાવરણ એ અમારી શાળાની આગવી છાપ છે.

વિશિષ્ટ સાયંપ્રાર્થના : પ્રાર્થના એ આત્માના ખેાસક છે. જે માનસત્વિતનું એક ઉત્તમ સાધન છે. અમારી સંસ્થામાં વિશિષ્ટ આયોજનવાળી પ્રાર્થના ધાય છે.

૧ એકત્રિત થયા પછી ગીત પ્રાર્થના

૨ દર માસે નવી પ્રાર્થના

૩ તાલબદ્ધ નગલાં-દારમનિયમ સાથે વાગના ધૂન મીલાવવાં.

૪ પ્રાર્થના પછી સફાઈ પ્રવૃત્તિના દેવાવ. દરેક વિદ્યાર્થી જણાય છે કે નાંદિ તેની યંત્રમતિ આપે છે.

૫ પ્રાર્થના પછી ૧૦ થી ૧૫ મિનિટના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો સોમવાર-પ્રેરકવાત, ગંગાવાર-દાન્યોત્તેનું બાવવારી પડન, શુક્રવાર-ભૂખી રમન, શુક્રવાર-પાકવેતર પ્રત્યોતરી, શુક્રવાર-સંગીત સંધ્યા, શનિવાર-જ્ઞાપાલ્ય જીવનની પ્રશ્નોત્તરી, રવિવાર-સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ, ગરમા, જપ.

પાંચ લાખ રોષા ઉછેર

મત વર્ગે સામાજિક વનીકરણ કાર્યક્રમના ઉપક્રમે આસપાસના ગ્રામો માટે પાંચ લાખ રોષા ઉછેરવાનું કામ શાળાએ કર્યું જેમાં ૯૦% કામો વિદ્યાર્થીઓએ કર્યાં. જેથી ૬૦,૦૦૦ રૂ. જેની રકમ શાળાને મળી.

સંસ્થાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ

આ સંસ્થામાં ચાલતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી સંસ્થાનું વાતાવરણ જીવંત બન્યું છે. ગીતચૂંબન, શક્ષિઉછેર, કલા, સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ, સાહિત્ય, ગ્રામસંપર્ક, તાલીમ શિબિરો, નશાળાંધી શિબિરો, વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓ અહીં ચાલે છે. જેની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ આ મુજબ મણાવી શકાય :

૧ શૈક્ષિક પ્રવૃત્તિઓ

૧ હસ્તલિખિત અંગ્રેજી

૨ શિબિર સેમિનારો

૩ શાળા સંમેલન પ્રવૃત્તિ

૪ મંડળ પ્રવૃત્તિ

૫ સ્વયંશિક્ષણહિન પ્રવૃત્તિ

૬ પ્રવાસ પર્યટન પ્રવૃત્તિ

૭ વિદ્યાર્થી મંડળ

૮ વિદ્યાનમેષો

૯ સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિ, ચર્ચાસભા, સીધ વક્તૃત્વ અન્ય સ્પર્ધાઓ વગેરે.

૧૦ વાલી સંમેલન

૧૧ વિશેષ વર્ગો

૧૨ ઈતર વાંચન

૧૩ હિત્સવ ઉજવણી

૧૪ શાળા સંકુલ પ્રવૃત્તિ

૧૫ ગતોરજન કાર્યક્રમ પ્રવૃત્તિ

૧૬ બાલ પરીક્ષાઓ

- ૧ ગ્રામ સફાઈ
- ૨ આરોગ્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ
- ૩ સ્ત્રીનગૃહિત કાર્યક્રમ
- ૪ ન્યાયપંથી પ્રચાર
- ૫ ગ્રામ પ્રાર્થના અને મનોરંજન કાર્યક્રમ
- ૬ અસ્વસ્થતા નિવારણ કુંબેશ
- ૭ ગાળ આરોગ્ય યોજના અમૂલિ
- ૮ વૃક્ષછેર પ્રવૃત્તિ
- ૯ આકસ્મિક પ્રસંગોએ સેવા
- ૧૦ સામાજિક વર્તીકરણ પ્રવૃત્તિ

૩ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સિદ્ધિઓ

આ ઉપરાંત પણ સંસ્થામાં પ્રસંગોપાત તથા અન્ય તહેવારોએ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થાય છે. રમતગમતક્ષેત્રે, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે દેશીક આગવી સિદ્ધિઓ પણ સંસ્થાએ પ્રાપ્ત કરી છે. તાલુકા, જિલ્લા મહોત્સવોમાં પ્રતિ વર્ષ શાળાનાં ગાળકો ભળે છે અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે દેશીક સિદ્ધિ આ મુજબ છે :

- ૧ જિલ્લાનું પ્રથમ યોગ્યપત્ર શિલ્પ પ્રાપ્ત કર્યું. જિલ્લા વિદ્યાન મેળો ૧૯૮૨-૮૩
- ૨ યોગ્ય રમત-રામ્યકલાએ બે બહેનોની પસંદગી થઈ ૧૯૮૩-૮૪
- ૩ સુવર્ણ મહોત્સવ તાલુકા તથા જિલ્લા કક્ષા

ચિત્રસ્પર્ધા - પ્રથમ ઈનામ જ વિભાગ

કાવ્યપ્રકર-પ્રથમ	”	”
ઉળવું કંઠ સંગીત પ્રથમ	”	વ વિભાગ
લોકનૃત્ય સ્પર્ધા પ્રથમ	”	પુલ્લી વિભાગ
નિખંધ સ્પર્ધા દ્વિતીય	”	”
સુધેખન સ્પર્ધા પ્રથમ	”	”

૪ એસ. એસ. સી. પરિણામ ક્ષેત્ર

૧૯૭૮-૫૨%
૧૯૭૯-૮૧.૬%
૧૯૮૦-૧૦૦%
૧૯૮૧-૧૦૦%
૧૯૮૨-૯૭.૬%
૧૯૮૩-૯૪%

૫ માધ્યમિક શિક્ષણ પ્રવૃત્તિ

૧૯૮૨-૮૩ બે વિદ્યાર્થીઓએ મેળવી
૧૯૮૩-૮૪ ચાર વિદ્યાર્થીઓએ મેળવી

હાથબહેન ચોપરી

૧૫ સ્વરાજ્ય આશ્રમ, બારડોલી

પ્રવૃત્તિ પરિચય : ૧૯૭૭-૭૮

સ્વરાજ્ય આશ્રમ બારડોલી રાષ્ટ્રની આઝાદીની લડતની તવારીખમાં નાણીતું ઐતિહાસિક રચણ છે. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ યથા સમયે

પૂર્વ મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પરેલોના મુકામ વારંવાર અહીં રહેતા ત્યારે રાષ્ટ્રના મહાન નેતાઓ શ્રી જવાહરલાલ નેહરુ, શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ, શ્રી રાજેન્દ્ર પાણી, રાજગોપાલાચારી, શ્રી અબ્દુલ કલામ આઝાદ, સરહદ ગાંધી શ્રી ખાન અબ્દુલ ગફારખાં, શ્રી સરોજિની નાયડુ વગેરે રાષ્ટ્ર સંગઠન નબળૂત કરવાની વિચારણા માટે બારડોલીને આંગળે પધારતાં.

સને ૧૯૨૧માં આઝાદી માટે બ્રિટિશ સત્તાનતને પકકાર આપવા પૂર્વ ગાંધીજીએ બારડોલીને પસંદ કરેલું. દેશદાઝ બતાવવા ખાતર ગાંધીજીને ૭ વર્ષની જેલ મળેલી. સત્યાગ્રહની લડત મુલતવી રહેતાં જેલ જતાં ગાંધીજીએ પ્રભમાં રચનાત્મક કામ કરી પ્રબની સ્વરાજ્ય લેવાની શક્તિ વધારવાને સંદેશ આપ્યો. પરિણામે સને ૧૯૨૨માં આ કામ માટે બારડોલી પ્રદેશમાં બારડોલી અને બીબાં રચણાએ સ્વરાજ્ય આશ્રમોની સ્થાપના થઈ.

સને ૧૯૨૮માં બારડોલીએ અંગ્રેજ સરકાર સામે સામુદાયિક અહિંસક સત્યાગ્રહ કરેલો. અન્યાયી મહેસૂલ વધારા સામે પ્રબની ન્યાયી માંગણી અંગ્રેજ સત્તાનતને સ્વીકારવી પડી. પ્રબ લડતો વિજય થયો. સામુદાયિક રીતે પર્બ અસરકારક, અહિંસક સામનો કરી શકે છે તે બારડોલીની જામિ પર સાબિત થયું; બારડોલીએ રાષ્ટ્રને સરદાર આપ્યા; અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ કરવા રાષ્ટ્રને બારડોલીદાઝ કરવાનો નાદ જૂઠું બંધ્યો.

સને ૧૯૩૦માં સ્વતંત્રતા માટે પ્રદેશમાં હમરો મેડૂતોએ વગતના ઇતિહાસમાં અભેદ એવી હિંજરત કરેલી. એ હિંજરત ભારતની સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસનું સુવર્ણપાનું બની રહ્યું.

સને ૧૯૩૮માં બારડોલી ગ્રામપ્રદેશમાં તાપી નદીને કિનારે હરિપરામાં મહાસભાનું ૫૧મું અધિવેશન ભરાયેલું, મહાસભાના વરાયેલા પ્રયુષ શ્રી સુભાષ પાણીનો રથ ૫૧ બળદની નેડીએ એમેલો. બારડોલીના સત્યાગ્રહી મેડૂતે એ રથ હાંક્યો હતો. પ્રબમાં રાષ્ટ્રભક્તિનાં પૂર જમત્યાં તતાં.

આ રીતે બારડોલીની પ્રબ રચનાત્મક કામ કરતાં સંસ્થા તથા આશ્રમોએ આઝાદી જંગમાં ચોતાનો સર્વોત્તમ ફાળો આપ્યો છે. આજે આ પ્રદેશમાં વિવિધ પ્રકારનો રચનાત્મક સેવાકાર્ય કરનારી ઘણી સંસ્થાઓ ચાલે છે. તે પ્રમાણે સ્વરાજ્ય આશ્રમ બારડોલી ગ્રામ પ્રદેશને ઉપયોગી એવી સેવા પ્રવૃત્તિનું કામ કરે છે. મુખ્યત્વે હુનિયાદી સિદ્ધિ, ખાદી ગ્રામોઘોગોની તાલીમ તથા રોલબારીનું અને તેને લગતાં સંકોષન અને વિકાસનું, ખેતીગોપાલનનું વિસ્તરણ કામકાજ તેમ જ ગ્રામ પંચાયતના સરપંચો સરપંચો તથા તલાટી-કમ મંત્રીઓને લોકશાહી વહીવટ પ્રણાલી તથા ગ્રામ વિકાસને લગતું તાલીમ સિદ્ધિ વગેરે પ્રવૃત્તિ અલાવવામાં આવે છે.

૧ હુનિયાદી સિદ્ધિ

આ સંસ્થા અધિવાસી વિસ્તાર જેવા કે ડાંગ, વાંસદા, સોનપ્રદ, મહુવા વગેરે ભાગોમાં વર્ષા નજીક હાઈસ્કૂલ ન હોય તેવી જગ્યાના જે પગલત જણાય છે તેવી વસતિની કન્યાઓ માટે હાથસવ-વાળા ઉત્તર હુનિયાદી (હાઈસ્કૂલ ક્ષેત્ર) રિસ્કુવાણું થી સરદાર કન્યા વિદ્યાલય ચલાવે છે.

વિદ્યાલયમાં અયાનક રખ પડી. વિદ્યાર્થીની વેરે ગઈ. ગા શિક્ષક હતી. શાળાઓથી પાછી આવતાં ધરને સુંદર ગોઠવાયેલું જોયું. કામ થઈ ગયેલાં ભેગ્યાં. ચાને ખાતરી થઈ કે, નક્કી આજે દીકરી ઘરે આવી હશે. જન્યું પણ એવું જ હતું.

આમ વિદ્યાલય દરના પ્રદેશોમાં અને ધરોમાં પહેલેયું. આ જાપાની અંદર ભાવનાપૂર્વક બેઠાંયેલાં શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીનીઓના વાલીઓ, વિદ્યાર્થીનીઓ, ખારોલી પ્રદેશ, ખાહીનું ટ્રસ્ટીસંઘ, દેશ વિદેશના મહેમાનો તથા વિદ્યાલયના સ્વજનોના જાણી મોટા ફોજા છે. એ સૌના સહકાર દ્વારા ચાલતા આ વાનકડા વિદ્યાલયમાં જે કંઈ સારું કરી શકાયું હોય તેનો મૂળ પ્રેરણાસ્ત્રોત વેડફીને વડેલો જ છે ને!

નિર્જનના કલાધર્મી

આરંભક, બેઝકવાદર

ગાંધીજીની રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા સ્વ. શ્રી ચૂનીલાઈ મહેતાએ વ્યારા તાલુકામાં બેઝકવાદર ગામે ભરૂતિનો દીપક પ્રગટાવ્યો. કાંતાણુ અને વજાટ પ્રવૃત્તિના આરંભ પછી પ્રજાની ભણતરની જૂખ બળી એટલે ગામવાસીઓ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અદ્દના સૈનિક શ્રી વનમણી ભાઈ ટી. ચૌધરી, શ્રી રમેશભાઈ ભ. ચૌધરી તથા તેમના સાથી-દારોએ પૂ. જુ. કાકાના આશીર્વાદ સાથે ૧૭-૧૯૪૯ના દિને કસ્ટરના કન્યા છાત્રાલયનો આરંભ કર્યો.

પ્રામંથ્યસાથે ૧૫ એકર જમીન ગ્રીયર અને સ્મશાનશુભિમાંથી કાઢી આપી, અને ૧૪-૬-૬૨માં છ. છ. કન્યા વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. ૧૫ દિવસનો અમમ્મ શોભાઓ, જમીન સભાગ થઈ, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ભેઈ 'સ્વીસ એઈડ'ના પ્રતિનિધિ કોષ્ટીનરજીને નમુનેદાર કાર્ય સ્પર્શી ગયું. અને ૪,૫૦,૦૦૦ રૂ.ની દાનની તેમણે મંજૂરી આપી. આમ આ સંસ્થાના પગરણ મંડાયાં. ધીમે ધીમે સંસ્થા વિકાસ સાધતી થઈ.

છેલ્લાં સાતેક વર્ષથી આ સંસ્થાને નવો જ ઓપ મળ્યો છે. અહીંના આજના નિષ્ઠાવાન શિક્ષકોની મંડળી સંસ્થાના આ તપયતમાં તન મન ધનથી આહુતિ આપી રહ્યા છે. સંસ્થાની ખેતી સતત નફાકારક રહી છે. સંસ્થાના વિકાસને વેગ મળ્યો છે. નિવૃત્તા, તાલુકા અને રાજ્યકક્ષાએ સંસ્થાએ આગવી છાપ જીલી કરી છે. એસ. એસ. સી. નાં પરિણામો ૯૦% થી ૧૦૦% ની વચ્ચે રહે છે. વિવિધ પ્રવૃત્તિ, સાહિત્ય, કલા, વૃક્ષઉછેર, ગીત સંગીતના વાતાવરણથી સંસ્થાનું વાતાવરણ સંગીન બન્યું છે.

અમારી આગવી વિશિષ્ટતાઓ

મુક્ત શિસ્ત : આજે અન્ય શાળાઓમાં અશિસ્તનો પ્રશ્ન જુઓ છે. ભહેરજનનાં શિસ્તનો અભાવ વરતાય છે તેવા વિષય વાતાવરણમાં શિસ્તનો શુભ વિદ્યાર્થીમાં ફેળવાય તે માટે અહીં સ્વયંશિસ્ત વિદ્યાર્થીમાં ફેળવાય તેવો માર્ગ અમે અપનાવ્યો છે. બાળકોની નૈસર્ગિક શક્તિઓના વિકાસ માટે અહીં ચોક્કસ પ્રકારનું વાતાવરણ જન્યું કરવામાં આવ્યું છે. મુક્ત છતાં શિસ્તપ્રિય વાતાવરણ એ અમારી શાળાની આગવી છાપ છે. વિશિષ્ટ સામગ્રીના : પ્રાર્થના એ આત્માનો ખોરાક છે, જે માનસપ્રતિનું એક ઉત્તમ સાધન છે. અમારી સંસ્થામાં વિશિષ્ટ આયોજનવાળી પ્રાર્થના થાય છે.

૧ એકત્રિત થયા પછી મોન પ્રાર્થના

૨ દર માસે નવી પ્રાર્થના

૩ તાલબદ્ધ તળાવ-દ્વારેનિયમ સાથે ભજન ધૂન ગ્રીલાવવાં.

૪ પ્રાર્થના પછી સફાઈ પ્રવૃત્તિનો દેવાલ. દરેક વિદ્યાર્થી ખરાબ છે કે નહિ તેની સમીતિ આપે છે.

૫ પ્રાર્થના પછી ૧૦ થી ૧૫ મિનિટના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમે સોમવાર-ગ્રેરકવાનાં, મંગલવાર-કાવ્યોત્તુ ભાવવાડી પકન, બુધવાર-હળવી રમૂજ, શુક્રવાર-પાઠ્યેતર પ્રશોતરી,

શુક્રવાર-સંગીત સંખ્યા, શનિવાર-છાત્રાલય છવનની પ્રશોતરી, રવિવાર-સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ, ગરબા, નૃત્ય.

પાંચ લાખ રોપા ઉછેર

ગત વર્ષે સામાજિક વનીકરણ કાર્યક્રમના ઉપક્રમે આસપાસના જંડૂતો માટે પાંચ લાખ રોપા ઉછેરવાનું કામ શાળાએ હતું જેમાં ૯૦% કામો વિદ્યાર્થીઓએ કર્યાં. જેથી ૬૦,૦૦૦ રૂ. જેવી રકમ શાળાને મળી.

સંસ્થાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ

આ સંસ્થામાં ચાલતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી સંસ્થાનું વાતાવરણ જીવંત બન્યું છે. ગીતચુંબન, વૃક્ષઉછેર, કલા, સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ, સાહિત્ય, ગ્રામસંપર્ક, તાલીમ શિબિરો, નસાળાધી શિબિરો, વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓ અહીં ચાલે છે. જેની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ આ મુખ્ય ગણવી શકાય :

૧ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ

- ૧ હસ્તસિખિત અક્ષર
- ૨ શિબિર સેમિનારો
- ૩ શાળા સંમેલન પ્રવૃત્તિ
- ૪ મંડળ પ્રવૃત્તિ
- ૫ સ્વયંશિક્ષણદિન પ્રવૃત્તિ
- ૬ પ્રવાસ પર્વટન પ્રવૃત્તિ
- ૭ વિદ્યાર્થી મંડળ
- ૮ વિદ્યાનમેષો
- ૯ સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિ. ચચસભા, રાધા વક્ત્રવ અન્ય સ્પર્ધાઓ વગેરે.
- ૧૦ વાલી સંમેલન
- ૧૧ વિશ્લેષ વર્ગો
- ૧૨ છંતર વાચન
- ૧૩ હિસાબ ઉજવણી
- ૧૪ શાળા સંકેલ પ્રવૃત્તિ
- ૧૫ મનોરંજન કાર્યક્રમ પ્રવૃત્તિ
- ૧૬ બાલ પરીક્ષાઓ

૨ સામાજિક પ્રવૃત્તિ

- ૧ ગ્રામ સહાય
- ૨ આરોગ્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ
- ૩ સ્ત્રીઓની કાર્યક્રમ
- ૪ નશાબંધી પ્રચાર
- ૫ ગ્રામ પ્રાર્થના અને મનોરંજન કાર્યક્રમ
- ૬ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ કાર્યક્રમ
- ૭ બાળ આરોગ્ય યોજના પ્રવૃત્તિ
- ૮ શિક્ષકોની પ્રવૃત્તિ
- ૯ આકસ્મિક પ્રસંગોએ સેવા
- ૧૦ સામાજિક વનીકરણ પ્રવૃત્તિ

૩ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સિદ્ધિઓ

આ ઉપરાંત પણ સંસ્થામાં પ્રસંગોપાત તથા અન્ય તહેવારોએ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થાય છે. રમતગમતક્ષેત્રે, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે કેટલીક આગવી સિદ્ધિઓ પણ સંસ્થાએ પ્રાપ્ત કરી છે. તાલુકા, જિલ્લા મહોત્સવોમાં પ્રતિ વર્ષે શાળાનાં બાળકો બધા છે અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે કેટલીક સિદ્ધિ આ મુજબ છે :

- ૧ જિલ્લાનું પ્રથમ એમ્પીવન શિક્ષ પ્રાપ્ત કર્યું. જિલ્લા વિદ્યાન મેળો ૧૯૮૨-૮૩
- ૨ બોમ્બે રમત-રાજ્યકક્ષાએ બે બહેનોની પસંદગી થઈ ૧૯૮૩-૮૪
- ૩ યુવક મહોત્સવ તાલુકા તથા જિલ્લા કક્ષા

ચિત્રસ્પર્ધા - પ્રથમ ઈનામ જ વિભાગ

કાન્થપંકન-પ્રથમ	”	”
હળુકું કંઠ સંગીત પ્રથમ	”	જ વિભાગ
લોકનૃત્ય સ્પર્ધા પ્રથમ	”	પ્રુલ્લી વિભાગ
નિબંધ સ્પર્ધા દ્વિતીય	”	જ ”
સુવેબન સ્પર્ધા પ્રથમ	”	” ”

૪ એસ. એસ. સી. પરિણામ ક્ષેત્રે

૧૯૭૮-૭૯%
૧૯૭૯-૮૦%
૧૯૮૦-૮૧%
૧૯૮૧-૮૨%
૧૯૮૨-૮૩%
૧૯૮૩-૮૪%

૫ માધ્યમિક શિષ્યવૃત્તિ પરીક્ષા

૧૯૮૨-૮૩ બે વિદ્યાર્થીઓએ મેળવી
૧૯૮૩-૮૪ ચાર વિદ્યાર્થીઓએ મેળવી

હાજીદેન ચોખરી

૧૫ સ્વરાજ્ય આશ્રમ, બારડોલી

પ્રવૃત્તિ પરિચય : ૧૯૭૭-૭૮

સ્વરાજ્ય આશ્રમ બારડોલી રાષ્ટ્રની આઝાદીની લડતની તબક્કાની માં બળીનું ઐતિહાસિક સ્થળ છે. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થત સમયે

પૂર્વ મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર વલ્લભલાઈ પટેલનો મુકામ વારંવાર અહીં રહેતો ત્યારે રાષ્ટ્રના મહાન નેતાઓ શ્રી જ્વાહરલાલ નેહરુ, શ્રી સુભાષચંદ્ર બોસ; શ્રી રાજેન્દ્ર બાણુ, રાજગોપાલાચારી, શ્રી અબ્દુલ કલામ આઝાદ, સરહેદ ગાંધી શ્રી ખાન અબ્દુલ ગફારખાં, શ્રી સરોજિની નાયડુ વગેરે રાષ્ટ્ર સંગઠન મજબૂત કરવાની વિચારણા માટે બારડોલીને આગેરું પધારતાં.

સને ૧૯૨૧માં આઝાદી માટે બ્રિટિશ સત્તાતંત્રને પડકાર આપવા પૂર્વ ગાંધીજીએ બારડોલીને પસંદ કરેલું. દેશદાઝ બતાવવા ખાતર ગાંધીજીને ૭ વર્ષની જેલ મળેલી. સત્યાગ્રહની લડત મુલતવી રહેતાં જેલ જતાં ગાંધીજીએ પ્રભામાં રચનાત્મક કામ કરી પ્રભાની સ્વરાજ્ય લેવાની શક્તિ વધારવાનો સંદેશ આપ્યો. પરિણામે સને ૧૯૨૨માં આ કામ માટે બારડોલી પ્રદેશમાં બારડોલી અને બીજાં સ્થળોએ સ્વરાજ્ય આશ્રમોની સ્થાપના થઈ.

સને ૧૯૨૮માં બારડોલીએ અંગ્રેજ સરકાર સામે સામુદાયિક અહિંસક સત્યાગ્રહ કરેલો. અન્યાયી મહેસૂલ વધારા સામે પ્રભાની ન્યાયી માંગણી અંગ્રેજ સત્તાતંત્રને સ્વીકારતી પડી. પ્રભા લડતનો વિજય થયો. સામુદાયિક રીતે પ્રભા અસરકારક, અહિંસક સામને કરી શકે છે તે બારડોલીની ભૂમિ પર સાબિત થયું; બારડોલીએ રાષ્ટ્રને સરદાર આપ્યા; અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા રાષ્ટ્રને બારડોલીદાઈ કરવાનો નાદ ગૂંજી બેઠો.

સને ૧૯૩૦માં સ્વતંત્રતા માટે પ્રદેશમાં હંભારો ખેડૂતોએ જગતના ઇતિહાસમાં અભેદ એવી હિંજરત કરેલી. એ હિંજરત ભારતની સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસનું સુવર્ણપાત્ર બની રહ્યું.

સને ૧૯૩૮માં બારડોલી ગ્રામપ્રદેશમાં તાપી નદીને કિનારે હરિપરામાં મહાસભાનું ૫૧મું અધિવેશન ધરાયેલું, મહાસભાના વરાયેલા પ્રમુખ શ્રી સુભાષ બાણુનો રથ ૫૧ બળદની ભેડીએ ડોચેલો. બારડોલીના સત્યાગ્રહી ખેડૂતે એ રથ હાંક્યો હોતો. પ્રભામાં રાષ્ટ્રલક્ષિતાનાં પૂરે જમત્યાં તતાં.

આ રીતે બારડોલીની પ્રબલ રચનાત્મક કામ કરતી સંસ્થા તથા આશ્રમોએ આઝાદી જંગમાં પેતાનો સર્વોત્તમ ફાળો આપ્યો છે. આજે આ પ્રદેશમાં વિવિધ પ્રકારનો રચનાત્મક સેવાકાર્ય કરનારી ઘણી સંસ્થાઓ ચાલે છે. તે પ્રમાણે સ્વરાજ્ય આશ્રમ બારડોલી ગ્રામ પ્રદેશને ઉપયોગી એવી સેવા પ્રવૃત્તિનું કામ કરે છે. મુખ્યત્વે છુનિયાદી શિક્ષણ, બાદી આયોજોગોની તાલીમ તથા રોજગારીનું અને તેને લગતાં સંશોધન અને મિત્રાસનું, ખેતરોપાલનનું વિસ્તરણ કામકાજ તેમ જ ગ્રામ પંચાયતના સરપંચ સભ્યો તથા તલાટી-કામ મંત્રીઓને લોકશાહી વહીવટ પ્રણાલી તથા ગ્રામ વિકાસને લગતું તાલીમ શિક્ષણ વગેરે પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં આવે છે.

૧ છુનિયાદી શિક્ષણ

આ સંસ્થા આદિવાસી વિસ્તારે જેવા કે ડાંગ, વાંસદા, સોનમદ, મહુવા વગેરે ભાગોમાં બધાં નંદક હાઈસ્કૂલ ન હોય તેવી જગ્યાના ને પહોત ગણાય છે તેવી વસતિની કન્યાઓ માટે હાઈસકૂલ વાળા ઉત્તર છુનિયાદી (હાઈસ્કૂલ ઇસ્કાન) શિક્ષણવાળું શ્રી સરદાર કન્યા વિદ્યાલય ચલાવે છે.

વિદ્યાલયમાં અત્યાનંદ રળ પડી. વિદ્યાર્થીની ઘેરે ગઈ. મા શિક્ષિકા હતી. શાળાએથી પાછી આવતાં ઘરને સુંદર ગોઠવાયેલું જોયું. કામ થઈ ગયેલાં જોયાં. માને ખાતરી થઈ કે, નહીં આજે દીકરી ઘરે આવી હશે. બન્ને પછુ પછુ જોડું જ હતું.

આમ વિદ્યાલય દુરના પ્રદેશોમાં અને ઘરોમાં પહેંચ્યું. આ બધાની અંદર ભાવનાપૂર્વક નેડાયેલાં સિક્કો, વિદ્યાર્થીનીઓના વાલીઓ, વિદ્યાર્થીનીઓ, બારડોલી પ્રદેશ, અહીંનું ટ્રસ્ટીમંડળ, દેશ વિદેશના મહેમાનો તથા વિદ્યાલયના સ્વજનોનો બહુ મોટો ફાળો છે. એ સોના સહકાર દારા ચાલતા આ નાનકડા વિદ્યાલયમાં જે કંઈ સારું કરી શકાય હોય તેનો મૂળ પ્રેરણાસ્ત્રોત વેડળીને વડેલો જ છે ને!

નિર્જનના કલાર્થો

આરણ્યક, બેડકૂવાદૂર

મંદીરંગી સ્વનાત્મક કાર્ય દારા સ્વ. શ્રી ચૂનીલાઈ મહેતાએ વ્યારા તાલુકામાં બેડકૂવાદૂર ગામે ભરૂતિનો દીપક પ્રગટાવ્યો. કાંતણ અને લણટા મજૂતિના આરંભ પછી પ્રભની લણતરની જૂખ ભંગી એટલે ગામલોકોએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અદના સૈનિકો શ્રી વનમાળી લાઈ ટી. ચોધરી, શ્રી રમેશભાઈ લ. ચોધરી તથા તેમના સાથી-દારોએ પૂ. જી. કાકાના આશીર્વાદ સાથે ૧-૭-૧૯૪૯ના દિને હસ્તરખા કન્યા ડાંગલયનો આરંભ કર્યો.

આમપંચાયતે ૧૫ એકર જમીન ગ્રીચર અને સ્થાનભૂમિમાંથી કાઢી આપી. અને ૧૪-૬-૬૨માં છે. છ. કન્યા વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. ૧૫ દિવસનો શ્રમયજ યોજ્યો, જમીન સમતલ થઈ. આ બધી મજૂતિએ જોઈ 'સ્વીસ એઈડ'ના પ્રતિનિધિ ઓપલીંગરજીને નમ્રનેદાર કાર્ય સ્પર્શી ગયું. અને ૪,૫૦,૦૦૦ ર.ની દાનની તેમજે મંજૂરી આપી. આમ આ સંસ્થાના પગરણ મંડાયો. ધીમે ધીમે સંસ્થા વિકાસ સાધતી થઈ.

છેલ્લાં સાતકે વર્ષથી આ સંસ્થાને નવો જ ઓપ મળ્યો છે. અહીંના બાળના નિકાવાન શિક્ષકોની મંડળી સંસ્થાના આ તપયજમાં તન નાન ધનથી આહુતિ આપી રહ્યા છે. સંસ્થાની ખેતી સતત નફાકારક રહી છે. સંસ્થાના વિકાસને વેગ મળ્યો છે. નિર્લસ, તાલુકા અને રાજ્યકક્ષાએ સંસ્થાએ આગવી ડાપ ઊભી કરી છે. એસ. એસ. સી. નાં પરિણામો ૯૦% થી ૧૦૦% ની વચ્ચે રહે છે. વિવિધ મજૂતિ, સાહિત્ય, કલા, વૃક્ષઉત્તર ગીત સંગીતના વાતાવરણથી સંસ્થાનું વાતાવરણ સંગીન બન્યું છે.

અમારી આગવી વિદ્યાપ્રતાએ

મુક્ત શિસ્ત : આજે અન્ય શાળાઓમાં અશિસ્તનો પ્રશ મૂંઝવે છે. તમે જીવનમાં શિસ્તનો અગાવ વરણ છે તેવા વિષય વાતાવરણમાં શિસ્તનો શુભ વિદ્યાર્થીમાં કેળવાય તે માટે અહીં સ્વયંશિસ્ત વિદ્યાર્થીમાં કેળવાય તેવા માર્ગ બને અપનાવ્યો છે. બાળકોની મૈત્રિક હકિતોના વિકાસ માટે અહીં મોક્ષક પ્રકારનું વાતાવરણ બેઠું કરવામાં આવ્યું છે. મજા ભરત શિસ્તપ્રિય વાતાવરણ એ અમારી શાળાની આગવી ડાપ છે.

વિરિષ્ટ સ્વયંપ્રાર્થના : પ્રાર્થના એ આત્મનાના ખોરાક છે. જે બાળકોમાંથી જન્મે હોય તેવું છે. અમારી સંસ્થામાં વિરિષ્ટ આત્મપ્રાર્થના, પ્રાર્થના રામ છે.

૧ એકનિત થયા પછી મીન પ્રાર્થના

૨ દર માસે નવી પ્રાર્થના

૩ તાલબદ્ધ તત્વલંકારમેનિયમ સાથે ભજન ધૂન કીલાવવાં.

૪ પ્રાર્થના પછી સફાઈ મજૂતિનો હેવાલ. દરેક વિદ્યાર્થી બરાબર છે કે નહિ તેની સમતિ આપે છે.

૫ પ્રાર્થના પછી ૧૦ થી ૧૫ મિનિટના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમો સોમવાર-પ્રેરકલાઈ, મંગળવાર-કાવ્યોત્ત્વ ભાવવાલી પઠન, બુધવાર-હળવી રમૂજ, ગુરુવાર-પાઠ્યેતર પ્રશ્નોત્તરી, શુક્રવાર-સંગીત સંધ્યા, રવિવાર-ભાગલાલ્ય જીવનની પ્રશ્નોત્તરી, રવિવાર-સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ, ગરબા, નૃત્ય.

પાંચ લાખ રોપા ઉછેર

ગત વર્ષે સામાજિક વનીકરણ કાર્યક્રમના ઉપક્રમે આસપાસના ગ્રામો માટે પાંચ લાખ રોપા ઉછેરવાનું કામ શાળાએ કર્યું જેમાં ૯૦% કામો વિદ્યાર્થીઓએ કર્યાં. જેથી ૬૦,૦૦૦ ર. જેવી રકમ શાળાને મળી.

સંસ્થાની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ

આ સંસ્થામાં ચાલતી વિવિધ મજૂતિઓથી સંસ્થાનું વાતાવરણ જીવંત બન્યું છે. ગીતજનન, વૃક્ષઉત્તર, કલા, સહઅભ્યાસ મજૂતિઓ, સાહિત્ય, આમસંપર્ક, તાલીમ શિબિરો, નશાબંધી શિબિરો, વગેરે અનેક મજૂતિઓ અહીં ચાલે છે. જેની મુખ્ય મજૂતિઓ આ જીવંત આગવી શકાય :

૧ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ

૧ હસ્તશિખિત અર્કા

૨ શિબિર સેમિનારો

૩ શાળા સમેલન મજૂતિ

૪ મંડળ મજૂતિ

૫ સ્વયંશિક્ષણક્રિન મજૂતિ

૬ પ્રવાસ પર્યટન મજૂતિ

૭ વિદ્યાર્થી મંડળ

૮ વિદ્યાર્થી મેળો

૯ સહઅભ્યાસ મજૂતિ, અભ્યાસ, શીકા વમ્પુત્ર અન્ય સ્પર્ધાઓ વગેરે.

૧૦ વાલી સંગોવન

૧૧ વિશેષ વગો

૧૨ ઈતર વાચન

૧૩ હિત્તવ ઉત્તરમૂળી

૧૪ શાળા સંકુલ મજૂતિ

૧૫ મનોરંજન કાર્યક્રમ મજૂતિ

૧૬ બાળ મનોરંજનો

૨ સામાજિક પ્રવૃત્તિ

- ૧ ગ્રામ સદાઈ
- ૨ આરોગ્ય વિષયક પ્રવૃત્તિ
- ૩ સ્ત્રીનૃત્ય કાર્યક્રમ
- ૪ નસામંથી પ્રચાર
- ૫ ગ્રામ પ્રાર્થના અને મનોરંજન કાર્યક્રમ
- ૬ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ ક્રમેશ
- ૭ બાળ આરોગ્ય યોજના પ્રવૃત્તિ
- ૮ વૃક્ષછેર પ્રવૃત્તિ
- ૯ આકસ્મિક પ્રસંગોએ સેવા
- ૧૦ સામાજિક વર્તણૂક પ્રવૃત્તિ

૩ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ અને સિદ્ધિઓ

આ ઉપરાંત પશુ સંસ્થામાં પ્રસંગોપાત તથા અન્ય તહેવારોએ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થાય છે. રમતગમતક્ષેત્રે, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે કેટલીક આગવી સિદ્ધિઓ પશુ સંસ્થાએ પ્રાપ્ત કરી છે. તાલુકા, જિલ્લા મહોત્સવોમાં પ્રતિ વર્ષ શાળાનાં બાળકો ભળે છે અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે કેટલીક સિદ્ધિ આ મુજબ છે :

- ૧ જિલ્લાનું પ્રથમ યોગીયન શિક્ષક પ્રાપ્ત કર્યું. જિલ્લા વિજ્ઞાન મેળો ૧૯૮૨-૮૩
- ૨ બોમ્બો રમત-નાવ્યક્ષાએ બે ગઢેનોની પસંદગી થઈ ૧૯૮૩-૮૪
- ૩ યુવક મહોત્સવ તાલુકા તથા જિલ્લા કક્ષા

ચિત્રસ્પર્ધા - પ્રથમ ઈનામ જ વિભાગ

કાન્યપ્રકન-પ્રથમ	”	”
હળુડું કંઠ સંગીત પ્રથમ	”	જ વિભાગ
લોકનૃત્ય સ્પર્ધા પ્રથમ	”	પુલ્લો વિભાગ
નિમ્ન સ્પર્ધા દ્વિતીય	”	જ ”
સુરેખન સ્પર્ધા પ્રથમ	”	” ”

૪ એસ. એસ. સી. પરિણામ ક્ષેત્રે

૧૯૭૮-૫૨%
૧૯૭૯-૮૧.૧%
૧૯૮૦-૧૦૦%
૧૯૮૧-૧૦૦%
૧૯૮૨-૯૦.૬%
૧૯૮૩-૯૪%

૫ માધ્યમિક શિક્ષણની પરીક્ષા

૧૯૮૨-૮૩ બે વિદ્યાર્થીઓએ મેળવી
૧૯૮૩-૮૪ ચાર વિદ્યાર્થીઓએ મેળવી

હવાલદેન ચીધરી

૧૫ સ્વરાજ્ય આશ્રમ, બારડોલી

પ્રવૃત્તિ ધરિય : ૧૯૭૭-૭૮

સ્વરાજ્ય આશ્રમ બારડોલી રાષ્ટ્રની આઝાદીની લડતની તવારીખનાં બાણીનું ઐતિહાસિક સ્થળ છે. સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ યત્ર સમયે

પૂલ્ય મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો મુકામ વારંવાર અહીં રહેતો ત્યારે રાષ્ટ્રના મહાન નેતાઓ શ્રી બવાહરલાલ નેહરુ, શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ, શ્રી રાજેન્દ્ર બાણુ, રાજગોપાલાચારી, શ્રી અબ્દુલ કલામ આઝાદ, સરહદ મોંઘી શ્રી ખાન અબ્દુલ ગફારખાં, શ્રી સરોજિની નાયડુ વગેરે રાષ્ટ્ર સંગઠન મજબૂત કરવાની વિચારણા માટે બારડોલીને આંગણે પધારતાં.

સને ૧૯૨૧માં આઝાદી માટે ક્રિટિશ સત્વનતને પકકાર આપવા પૂલ્ય ગાંધીજીએ બારડોલીને પસંદ કરેલું. દેશદાઝ બતાવવા ખાતર ગાંધીજીને છ વર્ષની જેલ મળેલી. સત્યાગ્રહની લડત પ્રલતવી રહેતાં જેલ બતાં ગાંધીજીએ પ્રભમાં રચનાત્મક કામ કરી પ્રમત્તી સ્વરાજ્ય લેવાની શક્તિ વધારવાનો સંદેશ આપ્યો. પરિણામે સને ૧૯૨૨માં આ કામ માટે બારડોલી પ્રદેશમાં બારડોલી અને બીનમ સ્થળોએ સ્વરાજ્ય આશ્રમોની સ્થાપના થઈ.

સને ૧૯૨૮માં બારડોલીએ અંગ્રેજ સરકાર સામે સામુદાયિક અહિંસક સત્યાગ્રહ કર્યો. અન્યાયી મહેસૂલ વધારા સામે પ્રમત્તી ન્યાયી મંગલણી અંગ્રેજ સત્વનતને સ્વીકારતી પડી. પ્રમ લડતનો વિજય થયો. સામુદાયિક રીતે પ્રભ અસરકારક, અહિંસક સામનો કરી શકે છે તે બારડોલીની ભૂમિ પર સાબિત થયું; બારડોલીએ રાષ્ટ્રને સરદાર આપ્યા; અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ કરવા રાષ્ટ્રને ‘બારડોલીઠક’ કરવાનો નાદ ગૂંછી ઊઠ્યો.

સને ૧૯૩૦માં સ્વતંત્રતા માટે પ્રદેશમાં હળવો ખેડૂતોએ બગતના ઇતિહાસમાં અભેડ એવી દિવરત કરેલી. એ દિવરત ભારતની સ્વતંત્રતાની ઇતિહાસનું સુવર્ણપાનું બની રહ્યું.

સને ૧૯૩૮માં બારડોલી ગ્રામપ્રદેશમાં તાપી નદીને કિનારે હરિપરામાં મહાસભાનું ૧૫મું અધિવેશન ભરાયેલું. મહાસભાનાં વચાચેલા પ્રમુખ શ્રી સુભાષ બાણુનો રથ ૧૧ બળદની નેત્રીએ ખેંચેલો. બારડોલીના સત્યાગ્રહી ખેડૂતે એ રથ હાંક્યો હતો. પ્રમભમાં રાષ્ટ્રભક્તિનાં પૂર ઊમટયાં તતાં.

આ રીતે બારડોલીની પ્રમ રચનાત્મક કામ કરતી સંસ્થા તથા આશ્રમોએ આઝાદી બગમાં પોતાનો સર્વોત્તમ ફાળો આપ્યો છે. આને આ પ્રદેશમાં વિવિધ પ્રકારનો રચનાત્મક સેવાકાર્ય કરનારી ધણી સંસ્થાઓ ચાલે છે. તે પ્રમાણે સ્વરાજ્ય આશ્રમ બારડોલી ગ્રામ પ્રદેશને ઉપયોગી એવી સેવા પ્રતિનું કામ કરે છે. મુખ્યત્વે છુનિયાદી શિક્ષણ, ખાદી ગ્રામોત્થોગની તાલીમ તથા રોનબારીનું અને તોતે લગતાં સંશોધન અને વિકાસનું, ખેતીગોપાલનનું વિસ્તરણ કારકાજ તેમ જ ગ્રામ પંચાયતના સરપંચો સળ્યો તથા તલાલીકમ મંત્રીઓને લોકચાલી વધીવટ પ્રજાલી તથા ગ્રામ વિકાસને લગતું તાલીમ શિક્ષણ વગેરે પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં આવે છે.

૧ છુનિયાદી શિક્ષણ

આ સંસ્થા આદિવાસી વિસ્તાર નેવા કે કાંચ, વાંસકા, સોનકા, મકુવા વગેરે લાગોગમાં બધાં નજીક હાઈસ્કૂલ ન હોય તેવી બગના લે મળત મજાણ છે તેવી વસતિની કન્યાઓ માટે છાત્રાલય-વાળી હિતર છુનિયાદી (હાઈસ્કૂલ કક્ષાનું) ડિફેન્સનાનું શ્રી સરદાર કન્યા વિદ્યાલય ચલાવે છે.

વિદ્યાલયમાં અત્યાનક રત્ન પડી. વિદ્યાર્થીની ઘેરે ગઈ. મા શિક્ષિકા હતી. શાળાએથી પાછી આવતાં ધરને હુંદર ગ્રેહવાયેલું જોયું, કામ થઈ ગયેલાં જોયાં, માને ખાતરી થઈ કે, નહીં આને દીકરી ધરે આવી હશે. બન્યું થયું એવું જ હતું.

આમ વિદ્યાલય દૂરના પ્રદેશોમાં અને ધરેમાં પહેલું. આ બધાની અંદર ભાવનાપૂર્વક જોડાયેલાં શિક્ષક, વિદ્યાર્થીનીઓના વાલીઓ, વિદ્યાર્થીનીઓ, ખારડોલી પ્રદેશ, અહીંનું દૂરદીર્ઘગ્રહ, દેશ વિદેશના મહેમાનો તથા વિદ્યાલયના સ્વચ્છતાનો બહુ મોટો ફાળો છે. એ સૌના સહકાર દારો ચાલતા આ નાનકડા વિદ્યાલયમાં જે કંઈ સાકું કરી શકાયું હોય તેનો મૂળ પ્રેરણાસ્ત્રોત વેઠીને વડેલો જ છે તે)

નિરંજના કલાધી

આરંભક, બેઠૂવાદૂર

મધીરંગી રચનાત્મક કાર્ય દારો સ્વ. શ્રી સુનીલાઈ સહતાએ વ્યારા તાલુકામાં બેઠૂવાદૂર ગામે ભરતિનો દીપક પ્રગટાવ્યો. કાંતણ અને વહાટ મહત્તિના આરંભ પછી ખાતરી ભણતરની લૂપ બગી એટલે ગામશેઠોએ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના અદના સેનિકો શ્રી વનમાળી ભાઈ ડી. ચોધરી, શ્રી રમેશભાઈ બ. ચોધરી તથા તેમના સાથી-દારોએ પૂ. છુ. કાકાના આશીર્વાદ સાથે ૧-૭-૧૯૪૯ના દિને કસ્તુરબા કમ્યા ડાંગલયનો આરંભ કર્યો.

આરંભવારે ૧૫ એકર જમીન ગ્રીવર અને સ્વચ્છતાભૂમિમાંથી કાઢી આપી. અને ૧૪-૬-૬૨માં ઉ. છુ. કમ્યા વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. ૧૫ દિવસનો શમયસ ચોલ્યો. જમીન સમઘણ થઈ, આ બધી પ્રવૃત્તિએ જોઈ 'સ્વૈસ એડેશના પ્રતિનિધિ ડાંગલિયરજીને નમ્રોદાર કાર્ય સ્પર્શી ગયું'. અને ૪,૫૦,૦૦૦ ર.ની દાનની તેમણે મંજૂરી આપી. આમ આ સંસ્થાના પગરણ મડાયાં. ધીમે ધીમે સંસ્થા વિદાસ સાધતી થઈ.

છેલ્લાં સાતકે વર્ષથી આ સંસ્થાને નવો જ ઓપ મળ્યો છે. અહીંના ડાંગના નિષ્કાવાન શિક્ષકોની મંડળી સંસ્થાના આ તપયમમાં તન મન ધનથી બાજુતિ આપી રહ્યા છે. સંસ્થાની ખેતી સતત નફાકારક રહી છે. સંસ્થાના વિકાસને વેગ મળ્યો છે. જિલ્લા, તાલુકા અને રાજ્યકક્ષાએ સંસ્થાએ આગવી ઓપ ઉઘી થી છે. એસ. એસ. સી. નાં પરિણામો ૯૦% થી ૧૦૦% ની વચ્ચે રહે છે. વિવિધ પ્રવૃત્તિ, સાહિત્ય, કલા, રક્ષકઉદ્ધર, ગીત સંગીતના વાતાવરણથી સંસ્થાનું વાતાવરણ સંગીન બન્યું છે.

અમદાવી શાળાની વિશિષ્ટતાઓ

મુક્ત ચિન્તન : આજે બન્ય શાળાઓમાં અચિન્તનો પ્રથમ મૂંઝવે છે. અંદરે હનનમાં ચિન્તનો અભાવ થતાય છે તેવા વિષય વતાવરણમાં ચિન્તનો શુદ્ધ વિધાર્થીમાં કેળવાય તે માટે અહીં સ્વયંચિન્ત વિધાર્થીમાં કેળવાય તેવા માર્ગ અને અપનાવ્યો છે. બાળકોની નૈનત્રિક શક્તિઓના વિદાસ માટે અહીં મોઢન પ્રકારનું વાતાવરણ ઉત્તુ કરવામાં આવ્યું છે. મુક્ત છતાં ચિન્તનમિલ વાતાવરણ એ અમદાવી શાળાની આગવી કાવ છે. વિશિષ્ટ નાથપ્રદર્શના : માર્ગના એ આત્માનો ખેડાક છે. જે માનસગીતનું ક્રોધ ઉગમ અધન છે. અમદાવી સંસ્થામાં વિશિષ્ટ માનસગીતના પ્રદર્શના કાવ છે.

૧ એકત્રિત થયા પછી મૌન પ્રાર્થના

૨ દર માસે નવી પ્રાર્થના

૩ તાલગદ તજલાં-હારમેનિયમ સાથે લખન ધૂન ગીલાવવાં.

૪ પ્રાર્થના પછી સફાઈ મહત્તિનો હેવાલ. દરેક વિદ્યાર્થી બરાબર છે કે નહિ તેની સમતિ આવે છે.

૫ પ્રાર્થના પછી ૧૦ થી ૧૫ મિનિટના વિશિષ્ટ કાર્યક્રમે સોમવાર-ગ્રેહવાતી, મંગલવાર-કાવ્યોદય ભાવવાડી પકન, બુધવાર-હળવી સ્મરણ, ગુરુવાર-પાકચેતર પ્રજોતરી.

શુક્રવાર-સંગીત સંધ્યા, શનિવાર-હાતાલય છવનની અશોભરી, રવિવાર-સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ, ગરબા, હાવ.

પાંચ લાખ રોપા ઉછેર

ગત વર્ષે સામાજિક વનીકરણ કાર્યક્રમના ઉપક્રમે ભાવપાસના ખેડૂતો માટે પાંચ લાખ રોપા ઉછેરવાટું કામ શાળાએ કર્યું જેમાં ૯૦% કામે વિદ્યાર્થીઓએ કાર્ય. જેથી ૬૦,૦૦૦ ર. જેવી રકમ શાળાને મળી.

સંસ્થાની ગુણ્ય પ્રવૃત્તિઓ

આ સંસ્થામાં ચાલતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી સંસ્થાનું વાતાવરણ છવત બન્યું છે. ગીતકૃત્તન, રક્ષકઉદ્ધર, કલા, સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ, સાહિત્ય, કાવ્યપર્થ, તાલીમ સિમિતો, નદામધી સિમિતો, વજેર અનેક પ્રવૃત્તિઓ અહીં ચાલે છે. જેની સુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ આ સુખ્ય ગણવી શકાય :

૧ શૈક્ષિક પ્રવૃત્તિઓ

૧ હસ્તલિખિત અંગ્રેજી

૨ શિખર સેમિનારો

૩ શાળા સંમેલન પ્રવૃત્તિ

૪ મંડળ પ્રવૃત્તિ

૫ સ્વયંચિન્તન પ્રવૃત્તિ

૬ પ્રવલ્ય પર્વટન પ્રવૃત્તિ

૭ વિદ્યાર્થી મંડળ

૮ વિદ્યાર્થીઓ

૯ સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિ, અર્થસલા, શીઘ્ર વધતવ અન્ય સ્પર્ધાઓ વજેર.

૧૦ વાલી સંમેલન

૧૧ વિદ્યુત વજેર

૧૨ છંદર વચ્ચન

૧૩ હસ્ત ઉત્તવણી

૧૪ શાળા સંકુલ પ્રવૃત્તિ

૧૫ નોતરજન કાર્યક્રમ પ્રવૃત્તિ

૧૬ બાજ પરીક્ષાઓ

૨ નામાનિક પ્રવૃત્તિ

- ૧ ગ્રામ સફાઈ
- ૨ આંગણ વિષયક પ્રવૃત્તિ
- ૩ નીવનધૃતિ કાર્યક્રમ
- ૪ નશાળી પ્રચાર
- ૫ ગ્રામ પ્રાર્થના અને મનોરંજન કાર્યક્રમ
- ૬ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ ક્રમેશ
- ૭ બાળ આંગણ યોજના પ્રવૃત્તિ
- ૮ વૃક્ષછેડ પ્રવૃત્તિ
- ૯ આકસ્મિક મનગોએ સેવા
- ૧૦ સામાજિક વનીકરણ પ્રવૃત્તિ

૩ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ અને નિમિત્તો

આ ઉપરાંત પણ સંસ્થામાં પ્રમુખોના તથા અન્ય તહેવારોએ વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન થાય છે. રમતગમતક્ષેત્રે, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે કેટલીક આગવી સિદ્ધિઓ પણ સંસ્થાએ પ્રાપ્ત કરી છે. તાલુકા, જિલ્લા મહોત્સવોમાં પ્રતિ વર્ષ શાળાના બાળકો ભય છે અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે કેટલીક સિદ્ધિ આ મુજબ છે.

૧ જિલ્લાનું પ્રથમ મેગેપીન શિલ્પ પ્રાપ્ત કર્યું જિલ્લા વિભાગ મેળા ૧૯૮૨-૮૩

૨ બોમ્બે રમત-ગમતક્ષેત્રે બે મહેનોની પમદગી થઈ ૧૯૮૩-૮૪

૩ સુવર્ણ મહેનતસર તાલુકા તથા જિલ્લા કક્ષા

ચિત્રરૂપર્ધા - પ્રથમ ઈનામ ન વિભાગ

કાવ્યપ્રબંધ-પ્રથમ	"	"
ઉપનુ ૪૨ સંગીત પ્રથમ	"	૬ વિભાગ
લોકરૂપ રૂપર્ધા પ્રથમ	"	૭ વિભાગ
નિગદ રૂપર્ધા દ્વિતીય	"	૮
સુલેખન રૂપર્ધા પ્રથમ	"	૯

- ૪ એસ એમ સી પરિણામ ક્ષેત્રે
- ૧૯૭૮-૭૯ ૧૨%
 - ૧૯૭૯-૮૦ ૧૬%
 - ૧૯૮૦-૮૧ ૧૦%
 - ૧૯૮૧-૮૨ ૧૦%
 - ૧૯૮૨-૮૩ ૬%
 - ૧૯૮૩-૮૪ ૬%

- ૫ માધ્યમિક શિષ્યવૃત્તિ પરીક્ષા
- ૧૯૮૨-૮૩ બે વિદ્યાર્થીઓએ મેળવી
 - ૧૯૮૩-૮૪ ચાર વિદ્યાર્થીઓએ મેળવી

બાળદેન સોધ

૧૫ સ્વરાજ્ય આશ્રમ, બારડોલી

પ્રાપ્તિ ચરિત્ર ૧-૭૭-૭૮

સ્વરાજ્ય આશ્રમ બારડોલી ગામની સાકાઈની લક્ષ્મી તવાળીય મા ભૂતી નિર્મિત રક્ષણ જે સ્વરાજ્ય પાલિકા યત્ન સમગ્ર

પૂર્વ મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનો મુકામ વાર વાર આહી રહેતો ત્યાં ગામના મહાન નેતાઓ શ્રી જવાહર લાલ નેહરુ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોસ, શ્રી રાજેન્દ્ર વાણી રાજગોપાલાચારી, શ્રી અનંદલ કલામ આઝાદ, સરહદ ગાંધી શ્રી ખાન અનંદલ ગફારખા, શ્રી સરોજિની નાયકુ વગેરે રાષ્ટ્ર સગન મળ્યું હતું. ઠગવાની નિયંત્રણ માટે બારડોલીને બાગો પધારતા.

અને ૧૯૨૧માં આઝાદી માટે સિટિસ બલનતને પકાર આપવા પૂર્વ ગાંધીજીએ બારડોલીને પસંદ કરેલું દેશદાઝ બતાવવા ખાતર ગાંધીજીને છ વર્ષની જેલ મળેલી સત્યાગ્રહની લક્ષ્ય યુક્તવી રહેતા જેલ જતા ગાંધીજીએ પ્રભામ રચનાત્મક કામ કરી પ્રભાની સ્વરાજ્ય લેવાની શક્તિ વધારવાનો સંદેશ આપ્યો. પરિણામે અને ૧૯૨૨માં આ કામ માટે બારડોલી પ્રદેશમાં બારડોલી અને બીજા સ્થળોએ સ્વરાજ્ય આશ્રમોની સ્થાપના થઈ

અને ૧૯૨૮માં બારડોલીએ અંગે સરકાર સામે સામુદાયિક અધિકાર સત્યાગ્રહ કર્યો. અન્યાય મહેસૂલ વધારા સામે પ્રભાની ન્યાયી માગણી અંગે ન તનતને સ્વીકારની પડી પ્રભા લક્ષ્ય વિજય થયો સામુદાયિક રીતે પ્રભા અમરકારક, અધિકાર સામનો કરી શકે છે તે બારડોલીની બુદ્ધિ પર સાબિત થયું, બારડોલીએ ગામને સરદાર આપ્યા, અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા રાષ્ટ્રને 'બારડોલીઝમ' કરવાનો નાદ નૂઠ ઊઠ્યો

અને ૧૯૩૦માં સ્વતંત્રતા માટે પ્રદેશમાં ઉત્તરો ખેડૂતોએ જગતના ઇતિહાસમાં અન્યેક ઇતિહાસ કરેલી છે હિન્દુત્વ બાળની સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસનું સ્વર્ણપાત્ર બની રહ્યું

અને ૧૯૩૮માં બારડોલી ગ્રામપ્રદેશમાં તાંબી નદીને કિનારે હરિપરામાં મહાસભાનું ૫૧મું અધિવેશન ભરાયેલું, મહાસભાના વગેરેના પ્રમુખ શ્રી સુભાષ ચાવ્હરે રમ ૫૧ બળદની ભેડીએ બેસેલો બારડોલીના સત્યાગ્રહી ખેડૂતે એ રમ હાકળો ઉતો પ્રભામાં રાષ્ટ્રભક્તિના પૂર ઊભાયા હતા

આ રીતે બારડોલીની પ્રમુખ ગ્યનાત્મક કામ કરતાં ત સ્થા તથા બાજુઓએ આઝાદી જ મળ્યા પોતાનો સર્વોત્તમ ફાળો આપ્યો છે. બાજુ આ પ્રદેશમાં વિવિધ પ્રમાણે રચનાત્મક સેવાકાર્ય કરનારી ઘણી ન સ્થાઓ યાને છે તે પ્રમાણે સ્વરાજ્ય આશ્રમ બારડોલી ગ્રામ પ્રદેશને ઉપયોગી બેસી મેવા પ્રવૃત્તિ કામ કરે છે મુખ્યત્વે છુનિયાદી દિલ્લુ, પાકી માગેલોગેમની તાલીમ તથા રાજગારીનું અને તેને લગતા અન્યકામ અને વિકાસ, ખેતીગોષાલનું વિસ્તરણ કામકામ તેમ જ ગ્રામ પ આયતના સમગ્રમાં નકમે તથા તલાગી કામ ન નીચોને લોકતાંત્રી વધીવટ પ્રણાલી તથા ગ્રામ વિમુક્તને વગત તાલીમ ગિજ્ઞસુ રંગ પ્રગતિ અનાવવામાં આવે છે

૧ બુનિયાદી દિગ્ગ

આ ન સ્થા આદિવાની વિસ્તાર જેવા કે કામ, લાલકા બોનક, મુદ્રા વગેરે ભાગેશમ ભવ નજીક હોઈમ્કુ ન દોષ તરી મળ્યા ના જે પબલ નામ છે તેની વસતિની કનાઓ માટે હાનાલય વાગી ઉતર છુનિયાદી (હોઈમ્કુ કામ) દિલ્લુવાગી મો નદાર કના વિલાલ્ય અનાવે છે

ਪੰਨਾ : ੪—੨੨

ਪ੍ਰਤੀਕ

੧. ਕੁੰਡਲੀ	੬. ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ
੨. ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ	੭. ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ ਮਾਧੀ
੩. ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ	੮. ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ
੪. ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ	੯. ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ
੫. ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ	੧੦. ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ ਮਾਧੀ ਮੇਧਾ

प्रकीर्ण

१. संदेशाग्रे।

विजयपतेल शर्मा सभा।

जगत रामभाई सेवाकार्य करता रहे छे; हरिजनोनी ने गिरिजनोनी ! भगवान ओमने उत्तम आरोग्ययुक्त १०० सालनुं जीवन आपे।

भद्रविद्याभूषि

ता. ३०-८-१९७६

दिनांक।

सं३३३

बापुका साना पूरा हो

बहुत दिनोंके बाद आज इस आश्रममें आकर मुझे बहुत प्रसन्नता होती है। यह सरदार वल्लभभाई पटेलकी कर्मभूमि और महात्माजीके आशीर्वाद और सहवाससे पुनित हुई भूमि है। यहां और आनंदवासमें वेडछी अित्यादि स्थानोंमें जो आश्रम चल रहे है और रचनात्मक काम हो रहा है, उसका थोडा अहवाल सुना और सुनकर मंतोष हुआ कि जिस काम पर पूज्य बापु अितना जोर देते थे और जिस वे स्वराज्य की नींव समझते थे, यह यहाँ के उत्ताही कार्यकर्ता आज भी अुभी अुन्माहने चला रहे है। हमें आज अपने देग पर अधिकार मिल गया है और अुम्हारे भाग्यनिर्णयका भार हमारे ऊपर आ गया है, पर अभी तक वह मन्ना स्वराज्य जो बापु चारने थे और

જિસકા સ્વપ્ન વે દેખા કરતે થે, અશી નહીં મિલા હૈ। યદિ મિલા હોતા તો આપસને લેમનરય બૂઠ ગયે હોતે, કોથી કિસીકા શોષણ નહીં કરતા હોતા ઓર હમારા સવ કામ સત્ય ઓર અહિયા કે આધાર પર હોતા રહતા। ગાંવોમે લોગ સુઘી હોતે ગ્રામશુલોગ સમી જગહો પર શુદ્ધત હોતે, યુનિયાદી તાલીમ સમી વચ્ચોંકો સુલભ હોતી ઓર હમારે દેશમે ઉન્નતિકી કમી નહીં હોતી, ઓર યદિ દૂધદહીં કે સમુદ્ર ન હોતે તો મી કમસે કામ સવકો કુછ ન કુછ દૂધ, ઘી તો જરૂર મિલતા હોતા। હમારે સમી લોગોંકે શરીરોં પર હાદી હોતી ઓર સમી ઘરોંમે ચરખેકી ઘનઘનાહટ સુનમેમે આતી હોતી। કિસી મી દેશકે સાથ હમારા ટ્રેપ નહીં હોતા ઓર ન કોઈ હમારા ટ્રેપ રહતા! જો લોગ આજ રહવાત્મક કામોમે લગે હૈ। બુનકો બુસી દિનકી તૈયારી કરતી હૈ, તમી યહ સવ કુછ હોકર રહુગા। બીચરકી વયા જાહિયે—પૂજ્ય નાપુકા આશીવાંવ તો ઝિસકે લિખે હૈ હી।

બારડોલી આશ્રમ તા. ૧૭-૧૦-૫૦

રાજેન્દ્ર પ્રસાદ

સચ્ચં સિપાહી બને

વેઢછી આશ્રમ કે બાલકોં સે મિલકર મૈં સુખ હુઆ। હમકો ભારતકો આશ્વાદ કરના હૈ। ઇસકે માને હૈ ફિ હમારે સવ પિછડે હુયે ખાદ્યોં ઓર બહિનોં કો હમકો ડઠાના હૈ। વેશસે ગરીબી નિકાલની હૈ તાકિ સમોંકો પૂરી ઉન્નતિ કરને કા મોકા મિલે। મુઝે યહ વહુત બચ્છા લગા ફિ હસ આશ્રમમે રાનીપરજકે લઢકે કામ સીએને આવે હૈ ઓર ફિર વહસે વાપસ જાકર જનતા કો સેવા કરતે હૈ। મૈ આશા કરતા હૈ ફિ યહાં સે સવ વાલક વેશકે સચ્ચે ઓર વીર સિપાહી બનેગે।

બારડોલી તા. ૨૧-૧૨-૪૧

જવાહરલાલ નહેરુ

તાલીમ કા મતલબ

જવ મૈં વહુત છોટા થા ઓર સ્કૂલમેં પઢતા થા, તવ ઍક વિન મેને અપને ઉસ્તાદ સે પૂછા, 'માસ્ટર સાહિબ, તાલીમ કા કયા મતલબ હૈ?' ડહાંને જવાબ દિયા, 'તાલીમ-યાનિ હર ઍક જોજીકો અછી તરહસે સમજના, કરના ઓર રહના.'

ફિર બરસોં બાદ મેને મુશ્વેવ રબીન્દ્રનાથ ઠાકુરસે પૂછા, 'મુશ્વેવ શિશુભાષા અર્થે કયા હૈ?'

ડહાંને ઉત્તર દિયા, 'સ્વાવલંબન ઓર સંયમ.'

અવ મૈં વઢા હુઆ હૈ ઓર અપને આપસે પૂછતા હૈ, 'તું તાલીમકા કયા મતલબ સમજતા હૈ? અંદર સે જવાબ મિલતા હૈ, 'તાલા અહમ્' અર્થત્ , અપને અહમ્ પર તાલા ળગાના—તાલીમ.'

આજ વેપછી આશ્રમ આકર વઢા આનંદ તો હુઆ હી, મયર માથ સાથ ઍતા થી મુઝે અનુષઘ હુઆ ફિ યહાં મૈને

આજ સાધના મી ગંગા મૈં રતાન ગિયા હૈ ઓર મૈં પ્રગ્ય હુઆ હૈ।

૧૨-૬-૧૯૬૩

મતલબ મતલબ

મનુષ્યધર્મની તીર્થયાત્રા

મેં વેઢછી આશ્રમના આશ્રમવતરીઓનાં દર્શન કર્યાં, કાર્યનાં અને પ્રગંધાને મળવાનો અવસર પણ મળ્યો. ધારી તથા પાનુ ઘાઠ. ગાંધી વિદ્યાપીઠની શુભાશ્વત પણ લીધી.

ઘણાં વર્ષોથી અંતરની આબના હતી કે મારે આ સ્થાનનું દર્શન કરવું જોઈએ, જ્યાં ગહાતમાલના જૂના સહયોગીઓ જનતા કાર્ય કરતાં કરતાં જ તપસ્યા કરી રહ્યા છે તેના સંબંધમાં મેં ઘણું બધું અને જોયું. આજના યુગમાં આવાં સ્થાનો તીર્થધામ જેવાં ગણાય. જ્યાં મનુષ્યધર્મના પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે. વેઢછી આશ્રમ જેવા અને કાર્યકર્તાઓને મળવાની મારા મનમાં ઘણી ઇચ્છા હતી તે પૂરી થઈ અને મને સંતોષ થયો.

અહીંના પ્રગંધા અને ચોળાને લગીરય પ્રયાસ જોઈને મારા મન પર લીડી અસર થઈ છે અને મનમાં લાવ પેદા થયા છે કે જો જની શકે તો મારે આ જગ્યા લાઈઓના શુભકાર્યમાં સહાયક થવું જોઈએ અને સહાયક થવા માટે મારાથી જનતા પ્રયત્ન કરીશ અથવા હીડ મંડળ મોની બાબ-લાબગર, ૬ તા. ૨૨-૧-૭૩

૨૧૬૨ પૂર્વસંહિ

ઉદ્યોગ, પ્રયોગ અને યોગની કેળવણી

અદ્યેષ જીવનતરાભાઈ અને ચીમનભાઈ તેમ જ અનેક વિદ્યાર્થીઓ તથા ઐશ્વર્યા આચાર્ય આપાપકગણ આ વેઢછી આશ્રમમાં રહે છે. ઉદ્યોગ, પ્રયોગ અને યોગની કેળવણી હમેશાં વહેતી રહે છે. આખા સમાજને માટે એક અપૂર્વ આપતસ્થાન, ચક્રસ્થાન છે. તે હમેશાં એવું જ રહેશે એવી અપેક્ષા અનુચિત ન ગણાય. મારી એ જ આર્થના છે કે સતત એ દર્શન જધાને આપવું રહે.

ગાંધી તત્ત્વજ્ઞાન મંદિર, ધુળે અહાવિદ્યામંદિર પવનરા તા. ૧૪-૨-૭૭

શિવાજી ન. ભાવે

અહિંસક શૈલીનાં સીમાચિહ્નો

ભારતીય સમાજ, કે જેમાં ઘણા રાજદ્વારી લોકો વિકાસને માર્ગે પશ્ચિમે કચેલી જૂલો અને અન્યાયોને જ ફરીને કરવા કૃતસંકલ્પ બાધાય છે. ત્યાં આ આશ્રમ અને પીઆ એના જેવા પ્રયાસ એક વૈકલ્પિક નમૂનો પૂરો પાડે છે. તે બધું કે જીવન અને શિક્ષણની વધુ સંતુલિત, માણુસાઈભરેલી ને અહિંસક શૈલીનાં સીમાચિહ્નો બની રહે છે.

એનૂ સિંગી

રફલ આર્ક પીસ રૂઢીઝ, સુનિવર્તિતી આર્ક ગેઝર્ડ, ઇંગ્લેંડ તા. ૨-૧૦-૮૧

જીવન શિક્ષણની સમગ્રતા

મનને મારે એવું જોડાણે યાવતું છે, ભેગું કરતું છે, જીવન કરતું છે, ભેગાણ કરતું છે, નિર્વસ્ત કરતું છે કે જેથી પૃથ્વીની આવામાં સાગરની એકતા, ઉદાર નિશાળ સગવળતા સહજ સ્વાભાવિક સૌરભમતા પ્રવર્તે રહે.

પાપ્તો નારદ

આ સહાન સ્પેનિશ કવિ શિક્ષણ અને જીવન દારા સ્પષ્ટ માર્ગ-દર્શન અને આરિષ્ઠ્ય દારા મનને પ્રાપ્ત થતી જખરદસ્તા શક્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ એક એવું સ્થાન છે કે જેમાં જીવન અને શિક્ષણ અલગ અલગ નથી. એ સ્થળ એકતાને સમગ્રતા તરફનું એવું પગથું છે કે વ્યાં પહેંચવાની ઝંખના આખી દુનિયા કરે છે—નિરાળ સૃષ્ટિમાં એક નાની સરખી સૃષ્ટિ જોતી કરે છે.

અહીં તું તમારી સમગ્રતાને સમજવા અને એના લાગણીદાર થવામાં ને-થોડા બહુસા દિવસ વીતાવી શકા એ ખબર આસારી છે”.

૪૧૦ કોવ એવન્યુ, ફોર્ટ ક્રાન્સ, એન્ટરિયો, કેનેડા કેમેરીન કુનેટા

વેડકી માતા બની પ્રેમ આપે છે

આને વેડકી સ્વરાજ આશ્રમની મુલાકાત લીધી. ગદુ આનંદ થયો. —આદિવાસીઓનો એક સવાલ છે. પૃથક્તા નિવારણનો તેમને હૃદયથી જીવવાને માટે એક વસ્તુ છે—કાર્યકર્તાઓ માતા બની પ્રેમ અને પોષણ આપે જ રાખે. યુ. થી જુગતરામલાઈની જો સ્થિતિ રહી છે. અને આખું જીવન તેમણે આ માતાનું જ કામ કરે રાખ્યું છે. તેમની હૃદય અને પ્રેરણા નીચે એક સેવક ગંડળ જીજી થયું છે. આદિવાસીઓમાંથી પણ તેમને જીજી થઈ રહ્યું છે. આ બધું પ્રેતસાહન આપે તેવું છે. કામ વિકસતું રહે અને આદિવાસીઓ ઉત્તર થતા રહે.

૨૨-૨-૧૧

કે. ન. ડબર

યાત્રાના ધામ જેવું

વેડકી સ્વરાજ્ય આશ્રમની મુલાકાત લેતા આનંદ થયો. યાત્રાના ધામ જેવું લાગ્યું. રચનાત્મક કાર્યક્રમ વર્ષેથી અહીં ચાલે છે તેવું પરિણામ દેખાય છે. આદિવાસીઓમાં ને જન્મીત અને સંજાન દેખાય છે તે આ કામને પ્રમાણ છે. સમજાને યોષણ-વિધીન બતાવવાનો આ પ્રયત્ન પ્રશસ્ત છે અને સફળતાને પાત્ર છે. સ્વરાજ્ય આશ્રમ, વેડકી બળવંતસય બહેતા

કર્મ અને કળાનો સુબળ સંયમ

મારા જીવનમાં પ્રથમવાર આ આશ્રમમાં ઉઠીશનો લ્લ અને સામાજિક કાર્યની સર્જનાત્મક શક્તિનો મને પરિચય થયો. મને એમ લાગ્યું કે જાણે મનુષ્યનાં સર્વ કૌશલો મુખમાં જળી હોઈ; જાણે કામ અને કળાનો એક સુભગ સંગમ જોતી હોઈ.

તારા, ૧, ૧૯૬૦

આગરતા એન્ટર, થીસા, આરિષ્ટ્યા

પુરુષાર્થનો અખંડ વલ

સ્વરાજ આશ્રમમાં પ્રવેશનાં વેત સ્વાર્થ્ય અને સ્વાવલંબની લવા સ્પર્શી મળી. ધણી પ્રમતતા અનુભવી. ઘણાં વર્ષોથી અહીં આવાવાની કમ્લા મતી. તે આને કાંઈક પૂરી થઈ તેથી ધન્યતા અનુભવી. હજુ અનેક સ્વાર્થી મુલાકાતને પછી જ અહીંના વાતાવરણનો આસ્વાદ બરાબર મળતો થયો.

આપણે દેવ આને અનેક પ્રકારની કોટકીઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. બધારણે સ્વાર્થ્ય લોખન લેખપમાં મુકાયું છે. લોકશાહીની રીત-રસમો એમાં સતી દેખાય છે. અંદર જીવનનાં મૂલ્યો ક્રમશઃ ધરવા લાગ્યાં છે.

આમ છતાં આપણું લાવિ ઉત્તરવળ છે. આજના તળકેટે આપણે સહુએ વ્યક્તિત્વ રીતે પોતપોતાની શક્તિનુશ્ઠિ ને સૂઝ સમજ પ્રમત્તે સારૂકાર્ય કરવા માંડી પડ્યાનું છે. અને માટે શિક્ષણનું શ્રેય અને સાધન લીધા વિશેષ અસરકારક છે.

અહીં આશ્રમમાં પૂલ્ય માંધીજના વખતથી વિશિષ્ટ રીતે કેળવણીનું કાર્ય ચાલે છે. યુ. જુગતરામલાઈ વગેરે વડીલોની દીર્ઘ અને દરિદ્રિત નેતાગીરી હેઠળ અહીં પુરુષાર્થનો અખંડ વલ ચાલી રહ્યો છે. એમાંથી પ્રેરણા મેળવીને આપણે અદ્યાર્થક અને હિમતવા આગળ વધીએ!

૨૨-૪-૧૯૬૦

પુરુષાર્થમ મહેસ માવર્થકર

હેરક હેરકીઈનિટપૂઠ કોઈ પોલિટિકલ સમયન, અમદાવાદ

તમે નવો માનવ બનાવો છો

અિય આશ્રમવાસી મિત્રો, તમે કે કઈ ક્યું છે અને કરી રહ્યા છો તેનાથી ખરેખર અમે આનંદિત છીએ. દુનિયામાં લીધી અગત્યનો વિષય હોય તો તે માણસને શિક્ષણ દારા ઉપર લાવવો એ છે અને તે તમે જ કરી રહ્યા છો. પછાત ગણાતી આદિવાસી વર્તિનાં બાળકોને લઈને થોડાં વર્ષોમાં તેને એક એવા માણસ બનાવો છો કે જે આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક રીતે સંચલિત દેશમાં માણસ તરીકે જીવી શકશે. તમે એક આધુનિક અને સમકાલીન મનુષ્ય નિર્મણ કરી રહ્યા છો. ખરેખર સાર્વકશાહીની વાત તો એ છે કે તમે આ બધું સાવ ઓછા પૈસા વડે અને અતિશય નત્રતાથી કર્યો દો. તમે એક અન્યત કીમતી વસ્તુ પેદા કરી છો—નવો માનવ.

લક્ષી અને શર્મા, સુખર્ષ

બારન સેવક પ્રનાવવા પ્રયત્નશીલ

રાષ્ટ્રનિર્માતા મારત્તેવક તૈયાર કરતેકો નિષ્ણ મહી દિવાને મહા શાખમ પ્રવત્તલોજ હૈ ।

૬-૧૦-૬૦

નાના વાલદ

મી. જ. તાને, મ. વ. વનવાની નેવામંદક

સુંદર દિલ્લસૂદીનું અમચીકરણ

નગરી સાથે રહેવાનો અને કિશોરશાસ્ત્રની એક સુંદર દિલ્લસૂદીને અમલમાં મુકતી લેવાનો મેહો મળ્યો. એ મેહો લગભગ દત્તો. અહીં તૈયાર થઈ રહ્યા છે તેવા જવાબદાર પ્રશિક્ષિત નેતાઓની લાસરતને બદલે છે. એ કદી બુદ્ધિશીલ નહિ કે કારતતા અને આખી દુનિયાના વિકાસ સાડુ શિક્ષણ એ અન્યત ઉપયોગી ચીજ છે.

૨-૧-૫૬

લેલિસ થી. કેશીમ, સુધાર્થી પુનિશ્ચરિતી, સુધાર્થી

સ્વરાજ કો કઈ મજબૂત કરને

૧૬ ને માંધી મેલે કે નિમિત્ત યહાં આ કર વેરછી આશ્રમ કો ફિર સે દેખનેકા લલસર મિલા । કાર્યકર્તાઓ ને વાર્તાલાપ કર કે આનન્દ હુઆ । સ્વતંત્ર મારતમે સ્વરાજ કો લહે મજબૂત કરને કે લિયે પેલી સંસ્થાઓ કો દેશ કે કોને કોને મેં આવખખત્તા હૈ । આજ કો કિલ્લમ પ્રજાલિ કો ટીલજ તો સઘ કરતે હૈ, નગર હવ કો ગમ્તા, નવે પ્રયોગ કરને રાન્તે, નમા માર્ગ દિવાને વારે વરૂત થોડે

હું. उन में श्री जुगतारामभाई और उनके साथियों की गिनती है। ऐसे प्रयोग किस तरह स्वावलम्बी बन सकते हैं। बाकि चिन्ता से मुक्ति बहुतसी हो सकती है ताकि कार्यकर्ताओं की शक्तियाँ और समय, पैसा ईकट्टा करने में खर्च न हो। यह विचारणीय है।

ઐસી સંસ્થાઓ કે દ્વારા હી પ્ર. બાપુજી કી વિચારધારા કો હમ કાર્યાન્વિત કર સકેગે ઐસી મેરી માન્યતા હૈ।

૧૧-૧-૬૨ સુગીલા નૈયર

નઈ તાલીમની મશાલ

સંસ્થાનું એક ચક્કર મારવું જ શિક્ષણાત્મક બની રહે છે. અહીં જે પણ કંઈ ચાલી રહ્યું છે—આલવાડી, ગોશાળા, ખેતી અને નિષ્કાવાન સેવકો દ્વારા ચાલતાં નઈ તાલીમનાં વિવિધ સ્તરનાં કામો તે દરેક કામમાં સર્વનાત્મકતાનો સ્પર્શ જણાઈ આવે છે. બહુ જ થોડા સમય અહીં ગણી શક્યો છતાં અહીં આવ્યો એને હું માંડું મોટું સોલ્યુશન ગણું છું. આ સંસ્થા દ્વારા નઈ તાલીમની મશાલ જલતી રહો કે નેપથી વિશ્વને સનાતન શાંતિ પ્રાપ્ત થાય.

૨૨-૨-૬૨ એમ. અરુણાચલમ, મદ્રાસ

મન પર બોંડી છાપ પડી

વેક્ટરી સ્વરાજ આશ્રમમાં એક દિવસ ઝુ. શ્રી જુગતારામભાઈ તથા શ્રી યીમનભાઈની સાથે રહેવાની તક મળી તેથી આનંદ થયો. આશ્રમની વ્યવસ્થા, કાર્યપદ્ધતિ તથા અહીંનાં વાતાવરણ, સિસ્ત, સેવાભાવના વગેરેની મારા મન ઉપર બોંડી છાપ પડી છે. પૂ. ગાંધીજીની વિચારધારા પ્રમાણે હામ કરવા ધ્વજ્જતા રહ્યું કોઈને અહીંથી માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા મળી શકે છે.

આવી જૂની અને અગ્રગણ્ય સેવાની સંસ્થાનું કાર્ય અખંડિત અને આર્થિક ખુશ્હાલી વિના ચાલુ રહે તે જોવાની જવાબદારી સરકાર, ગાંધી સ્મારક નિધિ, ખાદી કમિશન તથા ગાંધીજીના આદર્શોમાં શ્રદ્ધા રાખનાર સહુ સંસ્થાઓની છે, એમ સમજવું જોઈએ.

રાનીપરજની તથા અન્ય લોકોની સેવાનું આ સંસ્થાનું સુંદર કાર્ય કામચલાણ રહે અને વધુ વિકાસ પામે એમ પ્રજાને મારી આત્મકશુભવક પ્રાર્થના છે.

તા. ૨૩-૨-૬૨ ધોડાભઈ મ. દેસાઈ, ખા. શ્રા. કમિશન, યુ'બઈ

અહીંના ઉત્સાહ

વેક્ટરીને ઉત્સાહ મને સદાય વધુ ગહાન અને વધુ ઉદાત્ત કાર્યો કરવાની પ્રેરણા આપતા રહે.

૨૦-૧-૬૨ ઈ. સમસાવ, ખાદી કમિશન, યુ'બઈ

વંદેશના

વિરતરેલા વડલાની વડવાઈમાંથી વિકસતો નિન્ધ નવી નવી વનરાઈ.

૬૦-૧-૭૨ ચિનાકિન સકેર

કેઈ પાઠ કામને કવકૂ માન્ય વિચાર

ના સ્થાનમાં તમે જીવનની સાદગી સાથે વ્યવસ્થા અને સુદરશનોને પ્રેમ સાધી ધરાય છે. અહીં શિક્ષણનું એક એવું વાતાવરણ

આપાઈ રહ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓ ભાવિ જીવનમાં કોઈપણ કાર્યને હલકું માન્યા વિના સેવા આપી શકશે એવી આશા રાખી શકાય, પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરે.

૧૦-૧-૬૫ કેથેચ આર ઈન્સ લેન્ટ, એડ્વોકેટ

નઈ તાલીમનો જીવનસ્તોત

વેક્ટરી સ્વરાજ આશ્રમ નઈ તાલીમનો જીવનસ્તોત છે.

૫-૧-૬૪ મગનભાઈ એઆ

વિશ્વને બીજા છેડે પાહુ અમારું કુટુંબ છે

અમને એ બાબતની ખુશી છે કે લાયલ ફેલોશિપે પોતાના આનંદ સાંસ્કૃતિક શિક્ષણનો પાંચમો કાર્યક્રમ ૧૯૮૨માં ભારતમાં ગોઠવ્યો ત્યારે વેક્ટરી આશ્રમની મુલાકાત એ એના ભાગ રૂપે રાખી, ૫૦ વર્ષના કઠિન પરિશ્રમ, નિષ્કાવાન નેતૃત્વ અને ગાંધી વિચારના દર્શનથી યુ' થઈ શકે તેનો આ આશ્રમ એક નમૂનો પૂરો પાડે છે.

અમેરિકાથી આવેલાં અમે અહીંથી અહિંસક સામાજિક પરિવર્તન અંગે નવી શક્તિ અને વિચારો લઈ જઈએ અને અમને એ પણ ભાન રહેશે કે દુનિયાને બીજા છેડે પણ અમારે એક કુટુંબ છે કે જેને અમારી નેમ જ એક એવી નવી દુનિયા બનાવવાના ઠોક છે, જ્યાં લોભ અને હિંસાની જગા સહકાર અને પ્રેમ લેશે.

તમે તમારા દક્ષને કાળતા રહો અને તેનાં શ્રુતિમાં સત્યના સામર્થ્યમાં જોડા ને જોડા ઉતારતા રહો એ જ અમારી શુભેચ્છા.

૧૦-૭-૮૦ રવ. કાર્લ ઈ. કલાઈન કુકિંગ, યુ. એસ. એ.

આલ્લાહક સાક્ષાત્કાર

જુગતારામભાઈ અને યીમનભાઈનાં કાવ્યોનો પરિચય પહેલાં થયો. પછી વિસાપુર જેલમાં બંનેનાં દર્શન થયાં. જુગતારામભાઈની તપસ્વતામાં ક્રોમળતાનો પરિચય થયો. યીમનભાઈનાં ચહેરા પર સદા શોભતા સ્મિતની લહાણ મળી, પચુ પછી 'વાલુડી વેક્ટરી' સાક્ષાત્ત્વે જોઈ ત્યારે તેઓના અને એમના સૌ સાથીઓના જીવનકાર્યનો સુરેખ ખ્યાલ મળ્યો. જુગતારામભાઈના કવિ જીવે જીવનઘડતરની કળા માટે આત્મ-સ્વચ્છતા સળદ પ્રયોજ્યો છે. જીવનભર ક્ષેત્રોમાં ચાલ્યા કરતી રચનાઓનું 'કેવું' મંગળ પરિણામ આવે છે એનો આલ્લાહક સાક્ષાત્કાર વેક્ટરીમાં હમેશાં મળ્યા કર્યો છે. બાપુની ઉત્તમ ગણિસ નઈ તાલીમના અધ્ધર્મ ડૉ. ઓડિર હુસેનને તેઓથીજ વેક્ટરીમાં પચ મૂકતાં નઈ તાલીમનો આદર્શ સુ-વેરે શ્રુતિમંત થયેલો જોઈ એની ક્લેમકુશળતા વિશે આપ્તસા અનુભવી એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી.

૯-૧-૧૯૭૫ કંબારાઈર રેશી

તપોવારિયો બીજરતો છોડ

તપોવારિયો એક વિદ્યાલેક વેક્ટરીમાં વરસોથી બેઠરી રહ્યો છે. શ્રી જુગતારામભાઈ અને સાથીઓની આપણી રાનીપરજ પ્રત્યેની કુશુભાવિષ્યો આ પચક્રમાં ભારે ફાગિલો કરી બતાવ્યા છે. ગાંધીજીની શિક્ષણ-કળા એટલે કે જીવન-કળાને અહીં પ્રવેશ પદાર્થપદ જોવા મળે છે. વેક્ટરી આશ્રમ એટલે ગાંધી શિક્ષણ વિચારની જીવતી પ્રયોગશાળા. વેક્ટરીને સત્વિવાનો છોડ વિકાસ

શ્રી સામલાઈ નેકસાત-ખાન સાથે આશ્રમમાં ત્રણ દિવસ ગળા. બાળકો સાભળ તાબાં નોઈ આનંદ થયો.

શિક્ષકસલા કરી કેટલાક અગત્યના કરાવો કર્યા. હવે પછી પ્રાણીઓ નતે ખનાવવી એમ કરાવ્યું. અનુબંધ શિક્ષણ વિશે ચર્ચા કરી.

૨ જી ઓક્ટોબરે ગાપુ જ્યંતી ઉજવી તેમાં બાળકોએ ભાગ લીધો. આ દિવસો દરમિયાન તા. ૧ લીએ સામે કાઢે આવેલા લાંબી ગામમાં બાળકો સાથે ગાંધી જ્યંતીનો સંદેશો આપવા જઈ આવ્યા. બંને દિવસ વરસાદ આવવાથી બાળકોએ સનેરજનની તૈયારીઓ કરેલી તેમાં લાંચ પડ્યો.

હવે ફરી બે મહિને પાછો આવીશ.

તા. ૭-૧-૧૯૫૬

નિયમ પ્રમાણે બે દિવસ આશ્રમમાં રહ્યો. મકાનનું કામ ઠીક ચાલી રહ્યું છે. બાળકોને દૂધ મળતું નથી. તે નોઈ ઘણું કુખ યાચ છે. ગાયોની સગવડ વહેલામાં વહેલી કરવી નોઈએ.

વેડકી બાંધાપન મંદિર બાહી શિક્ષણીયુલસ માટે આવ્યું છે. તેથી જીવનમાં નવી ભાત પડી છે. તેઓ પાસેથી બહોળા શિક્ષકોને શિક્ષણ વિશે કંઈ કંઈ નવું મળશે એવી આશા છે. વખતોવાખત તેમની સાથે સ્થળીઓ ગોઠવવી.

નઈ તાલીમની અનુબંધી આદિ વિશેષતાઓ વિશે શિક્ષકો સાથે ચિચારવિનિમય કર્યો. આવી પ્રતિજ્ઞાને માનવચ બનાવવા શિક્ષકો હિંમતથી પ્રયત્ન કરે.

તા. ૨૬-૨-૫૬

આશ્રમશાળાને આ વખતે એક જ દિવસ આપી શક્યો. શિક્ષકોની સભા ભરી તેમના ખાસ પ્રશ્નો વિચાર્યા. આવતા સુરતના ખાદી ચા. ઉ. પ્રદર્શનના નઈ તાલીમ વિભાગમાં અહીંથી ૧ શિક્ષક અને ૧૦ વિદ્યાર્થીઓ જવાનો ચિચાર કર્યો.

વિદ્યાર્થીઓના સંમેલનમાં બાળકોએ ઘણા સારા પ્રશ્નો પૂછ્યા. પ્રશ્નો પૂછવાની અને જવાબો સાંભળીને પરિપ્રશ્નો પૂછવાની શક્તિ કેળવવી નોઈએ.

આજથી માસના કળિયામાં રામિશાળા શરૂ કરવામાં આવી છે. મકાનોનું કામ સારી રીતે આગળ વધી રહ્યું છે. બે માસ સુધીમાં પૂરું કરવાની તૈયારીથી કામ ચાલી રહ્યું છે.

૨૫-૪-૫૬

મુલાકાત લીધી, મુખ્ય શિક્ષિકા કુસ્મળદેને ચોડા દિવસ બાદ ચોતાનું ધર સંભાળવા માટે છૂટાં થશે. શિક્ષક ચંડળમાં બે બહેનો ઉમેરાય છે. બાંધકામ આગળ વધી રહ્યું છે. તેનાથી આશ્રમમાં નવું જીવન આવેલી રહ્યું છે. ગાયો બારી છે. તેમનું દૂધ વધતાં બાળકોનું આરોગ્ય ઉત્તમ થશે એવી આશા છે.

તા. ૨૪-૫-૫૬

૨૫૦૦મી છુદ્દ જ્યંતીનો દિવસ અહીંના મંડળ સાથે ગાળ્યો. નવું સ્થ ગર થાય છે. બાળકો અને બાળાઓની પૂરી સંખ્યા હજુ આવી ગઈ નથી. આજથી બે નવી શિક્ષિકાઓનું કામ શરૂ થઈ ગયું.

બંનેએ આશ્રમ તાલીમ લીધી છે. એટલે કમ્પ્યુટેનની ખાત લાગવા દેશે નહિ એવી આશા છે.

આજની શિક્ષક સભામાં નવી શિક્ષિકાઓને શિક્ષણનું કામ વિસ્તાર-થી સમજાવ્યું.

મકાનોમાં ઈંટની ભીંતાનું કામ ચાલે છે. ફૂલા બાંધવાની ૪-૫ દિવસથી શરૂઆત કરવામાં આવી છે.

૭-૮-૫૬

તા. ૪-૫-૬ એકાદરના ત્રણ દિવસ આશ્રમમાં રહ્યો. વરસાદ ખૂબ નેરથી આવી રહ્યો છે. તેથી ઉલોગનાં કામો પૂરા વેગથી કરવાં અશક્ય છે. એક દિવસ ગોચર સફાઈનો કાર્યક્રમ શરૂ થયો. બાળકોના સંમેલનમાં બાળકોએ પ્રશ્નો પૂછ્યા. તે તેઓને શોધે તેવા હોતા. તેમનું સામાન્ય જ્ઞાન અને રસ સુંદર રીતે ખીલી રહ્યો છે. તે નોઈ આનંદ થયો.

નવી છાત્રાઓને આશ્રમનું જીવન ગમી ગયું લાગે છે. કન્યાઓની સંખ્યામાં હજુ ૨૦ ઉપર ખૂટે છે. જેમ બંને તેમ સંખ્યા વધેલી નહિ પૂરી કરવી નોઈએ.

આશ્રમમાં મહાપુરોની છળિઓ દોવી નોઈએ. હમણાં જ તિલક જ્યંતી ગઈ. આને સુરુદેવનો દિવસ છે. એ પવિત્ર મૃતિઓનાં દર્શન બાળકોને કરવા મળ્યાં નોઈએ.

તા. ૨૩-૧૦-૫૬

બાળકોએ શેઠનીશીમાં પ્રશ્નો પૂછ્યા છે. તેમ જ સંમેલનમાં પૂછ્યા તે પરથી તેમનાં બૌદ્ધિક વિકાસ વિશે સરસ છાપ પડી.

ઉલોગના નોંધો અને શિક્ષકોની શિક્ષણ નોંધો સારી રીતે રખાવા લાગી છે. એ માટે શિક્ષકોને ધન્યવાદ. બાળકોની શેઠનીશીઓ થયું સારી રીતે રખાતી થઈ છે.

રાત્રે લોગપુર જઈને સભા કરી. ત્યાં લોગપુર નઈ તાલીમ અથવા આશ્રમ શિક્ષણની સમજ આપી. આશ્રમ બાળકોને અને કાર્યકર્તાઓને પણ આડકતરી રીતે નઈ તાલીમની સામાજિક બાજુઓ સમજાવી.

કેટલાંક બાળકોને ચાંદાં થયાં છે. તેમને રોજ બે વાર ગરમ ખાણીથી નવાડવાની સગવડ થવી નોઈએ. તેમ જ રસોડાનું પાણી વહી નય છે. તેના સહુપયોગ કરી મેથા, પાલખ, ધાણા વગેરે લીધો લાછપાલો ઉગાડી ખાવામાં વાપરવો નોઈએ.

તા. ૨૪-૧૧-૫૬

આશ્રમની ગણુ દિવસની મુલાકાત લીધી. કાર્યકર્તા ભાઈઓ સાથે વાતચીત કરી.

હમણાં ઓઝોના મહિલા સંસ્કાર વર્ગ ચાલી રહ્યો છે. તેનો કાર્યક્રમ ઘણો સારો ચાલી રહ્યો છે. ગામડાંમાંથી આવેલી બહેનો, મુલ્લા મનથી લાભ ઉઠાવી રહી છે. પસંદ કરેલા શિક્ષણનાં વિષયો અને શિક્ષણની પદ્ધતિ સ્વતંત્ર છે. બધાં કામનો સુંદર રિપોર્ટ તૈયાર કરવામાં આવશે તો ગોપક થશે.

આશ્રમશાળામાં ઉલોગની નોંધ સારી રીતે રહેતી થઈ છે. તે પ્રશ્નો થવા જેવું છે.

ચાર વર્ષ બાદ આ આશ્રમમાં આવવાનું થયું. આને વાલી સંમેલન હોવાથી માતા-પિતાઓ સારી સંખ્યામાં મળ્યાં હતાં. બાળકો અને બાળાઓ આનંદમાં અને સારી તંદુરસ્તીમાં હતાં. જેતરોમાં શ્રદ્ધા, શાકભાજી વ. સારી રીતે ઉપાસવામાં આવ્યાં છે. આશ્રમનાં મકાનો ૨૨ વર્ષ ઉપર બાંધવામાં આવેલાં હતાં તે વખતે સરકાર તરફથી મળતી રકમ ઘણી ઓછી હોવાથી કાચી ઈંટ અને માટીના ઢાલથી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. તેથી મકાનની ઈંટો તેમ જ ભારેટનાં લોકડાં વ. બધું જળસ્થિત થઈ ગયું છે. નવો કાંટમણ અને નવો માલ સામોન મેળવી, મકાનોનો જીર્ણોદ્ધાર પહેલી તકે કરવાની જરૂર છે. આસપાસની જંગલ સહકારી મંડળી-ઓને આ લેક્ષીના વચ્ચે કાંટવામાં આવેલા આશ્રમનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં જરૂરી સહાયતા આપે એવી મારી તેમને સપ્રેમ વિનંતી છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોના પરિવારને તેમનાં આ પવિત્ર કાર્યમાં મારી અતરની શુભાશિષ.

ક્રમ

વર્ષ

સ્થળ

મુખ્ય

૧લી

૧૯૨૨

ગ્રેખપુર

કરકરુપા ગાંધી

૨જી

૧૯૨૪

વેઝી

મહાત્મા ગાંધી

૩જી

૧૯૨૫

મુરાલી

દયાળજી નાતુભાઈ દેસાઈ

૪થી

૧૯૨૬

ખાનપુર

મહાત્મા ગાંધી

૫મી

૧૯૨૭

તરસાડા

"

૬મી

૧૯૨૮

ઉનાઈ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

૭મી

૧૯૩૭

અમરકુઈ

"

૮મી

૧૯૩૮

વેઝી

"

૯મી

૧૯૩૯

મહુવરિયા

બાળાસાહેબ ખેર

૧૦મી

૧૯૪૦

બાલ્દા

મોરારજી દેસાઈ

૧૧મી

૧૯૪૯

ઉમરા

ડૉ. જીવરાજ મહેતા

૫ જીવનસંસ્કાર અથવા વૃદ્ધિ

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	સંદર્ભ વર્ષ	પરિચય
૧	ચાલણગાડી	૧૯૨૩	બાલવાડીનાં બાળકો માટે ઉત્તમ પાઠ્યપુસ્તક
૨	અર્થશાસ્ત્ર	"	હાલ અપ્રાપ્ય
૩	રાયચુ	"	"
૪	પંખીડાં	"	"
૫	કૌશિકાખ્યાન	૧૯૨૬	ગુજરાતી સાહિત્યનું એક અમર ખંડકાવ્ય
૬	આંધળાનું ગાઠું	૧૯૨૭	જે નાટક બેઈ ગાંધીજી અને સરદાર દિદા હતાં.
૭	જેઠું તો શિકારી અને મધ્યસરની ચાલ	૧૯૩૧	નશાળખી અંગે સુલભ નાટક
૮	ગ્રામ લજનમંડળી	૧૯૩૮	ગ્રામજનો માટે ઉત્તમ લજન સંગ્રહ
૯	ગાંધીજી	૧૯૩૯	આખાલ વૃદ્ધોપયોગી ગાંધી સાહિત્ય
૧૦	ભારત સેવક ગોખલે	૧૯૪૦	એક અનોખું જીવન ચરિત્ર
૧૧	ગીતાગીતમંજરી	૧૯૪૫	ગીતા તત્ત્વ પર આધારિત મૌલિક ગીતો
૧૨	આત્મચરિત્રના અથવા આશ્રમી કેળવણી	૧૯૪૬	લેખકના પાયાનાં મૂલ્યો પ્રગટાવતો અણુમેલ અથ
૧૩	પ્રજ્ઞાદ નાટક તથા સહનવીરનાં ગીતો	૧૯૪૮	સત્યાગ્રહ અંગે મૌલિક નાટક અને ગીતો
૧૪	સુદરપુરની શાળાનો પહેલો કક્ષાક	૧૯૫૪	નઈ તાલીમના અવનવા પ્રયોગોનું કર્પનાચિત્ર
૧૫	ગાલ્લી મારી ધરતર નય	૧૯૫૭	મનોહારી બાલનાટિકા
૧૬	રેકડિયો જેઠું	૧૯૫૭	ગ્રામજનો સાડુ સુલભ નાટક
૧૭	લોકપોથી (પુનર્મુદ્રણ)	૧૯૫૮	ગ્રીક શિક્ષણ સાડુ ઉપયોગી પાઠ્યપુસ્તક
૧૮	ગ્રામ સેવાના દસ કાર્યક્રમો	-	સ્વચ્છતા કામ અંગે અન્યેક પુસ્તક
૧૯	અધ્યાપન કળા	-	શિક્ષણશાસ્ત્રનું પાઠ્યપુસ્તક
૨૦	જીવનસંસ્કાર પાઠો (પુનર્મુદ્રણ સાતથ)	૧૯૬૧	બાલ સાહિત્ય
૨૧	બાલવાડી	૧૯૬૨	ભારતની ઝાઈ પણ લાષામાં આ વિષયનો અદ્વિતીય અથ
૨૨	ઈશોપનિષત્	૧૯૬૬	ઈશ્વારાચ્ય ઉપનિષદનો સુકત અનુવાદ
૨૩	આદિવાસી સ્ત્રીભાઈ	૧૯૬૬	જેમાં લેખકે ચિત્રકણ સુકવવા પોતાનું હૃદય કાલવ્યું છે.

૬ ગાંધીમિત્રાની યાદી

ક્રમ	પ્રેરણાગ્રા	વર્ષ	વ્યવસ્થા	નિવૃત્તિ	મુખ્યપ્રશ્નનું નામ
૧	૧	૧૯૪૯	વેલ્લી	સુરત	શ્રી હુગ્લ તામ્રભાઈ દવે
૨	૨	૧૯૪૦	સિંધુનાઈ મારની		પ્રેરણાગ્રા
૩	૩	૧૯૪૧	બાગેશલી	"	મામાગ્રાહ્ય કડકે
૪	૪	૧૯૪૨	મોગ	"	વિદ્યનંદન જોગાવાળી
૫	૫	૧૯૪૩	નનગાગી	વલસાડ	નરનભાઈ દેવાઈ
૬		૧૯૪૪	ચાહાલી કામ	કામ	ગવિશ કૃષ્ણનાથ
૭	૭	૧૯૪૫	નરેશ્વર	સુરત	ધર્માચાર્ય
૮	૮	૧૯૪૬	બોગેશલી	"	દક્ષીણા શ્રીકાન્ત
૯	૯	૧૯૪૭	કામગુર	વલસાડ	ડા. નારાયણ કામગુર
૧૦	૧૦	૧૯૪૮	વતના	"	ગવિશ કૃષ્ણનાથ
૧૧	૧૧	૧૯૪૯	બોરીનાવડ	સુરત	જયનંદન ભેગી
૧૨	૧૨	૧૯૬૦	ભીમગોળ	"	તપસ્વી ચૌધુરી
૧૩	૧૩	૧૯૬૧	કાંચલી	વલસાડ	ડા. સુશીલાનરેન તાડ
૧૪	૧૪	૧૯૬૨	કુમરના-પારડી	"	જયભાઈ ગેતા
૧૫	૧૫	૧૯૬૩	ગાંધીમિત્રા વેલ્લી તથા દેવ	"	જયપ્રકાશ નારાયણ
૧૬	૧૬	૧૯૬૪	બાગેશલી	સુરત	ગોકુળાઈ ભા
૧૭	૧૭	૧૯૬૫	પંચાલ-ચાંગ	"	મહાનાથ શ્રીકાન્ત
૧૮	૧૮	૧૯૬૬	મા પુત્ર-કામગુર	"	પ્રેરણા ગાંધી
૧૯	૧૯	૧૯૬૭	કરોડી	જનનાઈ	પ્રશ્નરે તમ કાનદ
૨૦	૨૦	૧૯૬૮	ચીખલી	વલસાડ	દેગ ભાઈ
૨૧	૨૧	૧૯૬૯	નળધાન-કુમરી	સુરત	નરનાથ નારાયણ
૨૨	૨૨	૧૯૭૦	વેલ્લી	સુરત	નારાયણ દમાઈ
૨૩	૨૩	૧૯૭૧	જાંબી	વલસાડ	દિગ્દર્શનાઈ દીનાનંદ
૨૪	૨૪	૧૯૭૨	કાંચલી	સુરત	જયેશ્વરજી
૨૫	૨૫	૧૯૭૩	બનવાડા	વલસાડ	કનુભાઈ ગાંધી
૨૬	૨૬	૧૯૭૪	કાંચલી	સુરત	હુગ્લ તામ્રભાઈ દવે
૨૭	૨૭	૧૯૭૫	સુકીયા-ચોપાલી	"	આનંદ જોશી
૨૮	૨૮	૧૯૭૬	વધઈ	કાંચલી	મણિ હર્ષદ પટેલ
૨૯	૨૯	૧૯૭૭	ગોપાલગામ	સુરત	સિદ્ધાન્ત ભાવે
૩૦	૩૦	૧૯૭૮	કોલાર	વલસાડ	બાબુભાઈ રામ રામ
૩૧	૩૧	૧૯૭૯	જાંબી	સુરત	દા. જયપ્રકાશ
૩૨	૩૨	૧૯૮૦	કાંચલી	"	ગવિશ નારાયણ ગેતા
૩૩	૩૩	૧૯૮૧	જાંબી	વલસાડ	પ્રેરણા ગાંધી
૩૪	૩૪	૧૯૮૨	બાગેશલી	સુરત	ગાંધીનાથ
૩૫	૩૫	૧૯૮૩	કાંચલી	વલસાડ	દેવ ગાંધી
૩૬	૩૬	૧૯૮૪	જાંબી	વલસાડ	ગાંધીનાથ

૬૦૫૫
૧૯૮૫-૮૬ માં

ચાર વર્ષ બાદ આ આશ્રમમાં આવવાનું થયું. આજે વાલી સંમેલન હોવાથી માતા-પિતાઓ સારી સંખ્યામાં મળ્યાં હતાં. બાળકો અને બાળાઓ આનંદમાં અને સારી તંદુરસ્તીમાં હતાં. ખેતરોમાં ધઉ; શાકભાજી વ. સારી રીતે ઉગાડવામાં આવ્યાં છે. આશ્રમનાં મકાનો ૨૨ વર્ષ ઉપર બાંધવામાં આવેલાં હતાં તે વખતે સરકાર તરફથી મળતી રકમ ઘણી ઓછી હોવાથી કામી ઈંટ અને માટીના ફાલથી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. તેથી મકાનની ઈંટો તેમ જ ભારોટનાં લાકડાં વ. બધું જરૂરિત થઈ ગયું છે. નવો કોટગાલ અને નવો માલ સાગનાં મેળવી. મકાનોનો જીર્ણોદ્ધાર વહેલી તકે કરવાની જરૂર છે. આસપાસની જગલ સહકારી મંથળાઓને આ હોંશિની વચ્ચે કાટવામાં આવેલા આશ્રમનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં જરૂરી સહાયતા આપે એવી મારી તેમને સ્પ્રેમ વિનંતી છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકોના પરિવારને તેમનાં આ પવિત્ર કાર્યમાં મારી અતરની શુભાશિષ્ય.

ક્રમ	વર્ષ	રચણ	પ્રમુખ
૧લી	૧૯૨૨	શંખપુર	કસ્તુરબા ગાંધી
૨જી	૧૯૨૪	વેકળી	મહાત્મા ગાંધી
૩જી	૧૯૨૫	સુરાલી	દયાળજી નાતુભાઈ દેસાઈ
૪થી	૧૯૨૬	ખાનપુર	મહાત્મા ગાંધી
૫મી	૧૯૨૭	તરસાકા	"
૬મી	૧૯૨૮	ઉનાઈ	સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ
૭મી	૧૯૩૭	મગરકુંઈ	"
૮મી	૧૯૩૮	વેકળી	"
૯મી	૧૯૩૯	મહુવરિયા	બાળાસાહેબ ખેર
૧૦મી	૧૯૪૦	બાલ્દા	મોરારજી દેસાઈ
૧૧મી	૧૯૪૮	ઉમરા	ડૉ. જીવરાજ મહેતા

૫ જીવનકાળમાં અંતર્યમ વાંચ્ય

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	સંકલ્પ વર્ષ	પરિચય
૧	આલ્બર્ટાઈ	૧૯૨૩	બાલવાડીનાં બાળકો માટે ઉત્તમ પાઠ્યપુસ્તક
૨	અણ્ડિયોર	"	હાલ અપ્રાપ્ય
૩	સંયજી	"	"
૪	પંપીડાં	"	"
૫	કોશિકાખ્યાન	૧૯૨૬	ગુજરાતી સાહિત્યનું એક અમર ખંડકાવ્ય
૬	આંધળાનું ગાકું	૧૯૨૭	જે નાટક ભોઈ ગાંધીજી અને સરદાર કિંદા હતા.
૭	ખેડૂતનો શિકારી અને મધ્યસરની આલ	૧૯૩૧	નરાયણી અંગે સુલભ નાટક
૮	ગ્રામ લજ્જનમંડળી	૧૯૩૮	ગ્રામજનો માટે ઉત્તમ લજ્જન સંગ્રહ
૯	ગાંધીજી	૧૯૩૯	આબાલ જુદોપયોગી ગાંધી સાહિત્ય
૧૦	ભારત સેવક ગોખલે	૧૯૪૦	એક અનોખું જીવન ચરિત્ર
૧૧	ગીતાગીતમંજરી	૧૯૪૫	ગીતા તત્ત્વ પર આધારિત મૌલિક ગીતો
૧૨	આત્મચરિત્રના અથવા આશ્રમી જીવનચરિત્ર	૧૯૪૬	લેખકના પાંચનાં મૂલ્યો પ્રગટાવતો અણ્ડિયોર અથ
૧૩	પ્રદાદ નાટક તથા સહનવીરનાં ગીતો	૧૯૪૮	સત્યાગ્રહ અંગે મૌલિક નાટક અને ગીતો
૧૪	મુંદરપુરની ચાળાનો પહેલો કલાક	૧૯૫૪	નઈ તાલીમના અવનવા પ્રયોગોનું કલ્પનાચિત્ર
૧૫	ગાલ્લી મારી ધગર નવ	૧૯૫૭	મનોહારી બાલનાટિકા
૧૬	રોડકિયા ખેડૂત	૧૯૫૭	ગ્રામજનો સાડુ સુલભ નાટક
૧૭	લોકપોથી (પ્રનર્મદ્રણ)	૧૯૫૯	મૌલિક શિક્ષણ સાડુ ઉપયોગી પાઠ્યપુસ્તક
૧૮	ગ્રામ સેવાના દસ કાર્યક્રમો	-	રચનાત્મક કામ અંગે અભોક્ષ પુસ્તક
૧૯	અધ્યાપન કળા	-	શિક્ષણસાધન પાઠ્યપુસ્તક
૨૦	જીવનચરિત્રના પાંચ (પ્રનર્મદ્રણ સાગર)	૧૯૬૧	બાલ સાહિત્ય
૨૧	બાલવાડી	૧૯૬૨	ભારતની દેહ પણ બાપામાં આ વિષયનો મહત્ત્વપૂર્ણ અંશ
૨૨	દાનપરિચય	૧૯૬૬	ઈશ્વારાચર ઉપનિષદનો સુખ અનુવાદ
૨૩	ગાલ્લી મારી મૂલીબાઈ	૧૯૬૬	જેમાં લોકિક નિયમનજી સુકવવા પોતાનું લક્ષ્ય સાધ્યું છે.

૬ ગાંધીજીનાની યાદી

ક્રમ	દેહલાગે	વર્ષ	સ્થળ	વિષય	મુખ્યખંડનું નામ
૧	૧	૧૯૪૯	વેડછી	સુરત	શ્રી જીગનરામભાઈ દવે
૨	૨	૧૯૫૦	સિંધવર્ધ-માંડવી	"	" કદારનાથજી
૩	૩	૧૯૫૧	ભારડોલી	"	" ચાંચાસાહેબ ફડકે
૪	૪	૧૯૫૨	કકોર	"	" વિઠ્ઠલદાસ જીરાભાણી
૫	૫	૧૯૫૩	નવસારી	વલસાડ	" ચમનભાઈ દેસાઈ
૬	૬	૧૯૫૪	બાહવા-ડાંગ	ડાંગ	" રવિશંકર મહારાજ
૭	૭	૧૯૫૫	મલેકપુર	સુરત	" ખારેલાલજી
૮	૮	૧૯૫૬	બોરખડી	"	" લક્ષ્મીદાસ શ્રીધાન
૯	૯	૧૯૫૭	ધરમપુર	વલસાડ	" જાકાસાહેબ કાલેલકર
૧૦	૧૦	૧૯૫૮	વાંસદા	"	" રવિશંકર મહારાજ
૧૧	૧૧	૧૯૫૯	ભોરીસાવર	સુરત	" જગનલાલ જોશી
૧૨	૧૨	૧૯૬૦	ભીમપોર	"	" નવકૃષ્ણ ચૌધુરી
૧૩	૧૩	૧૯૬૧	કછોલી	વલસાડ	" ડૉ. સુશીલાબહેન નાપર
૧૪	૧૪	૧૯૬૨	કુંજરા-પારડી	"	" બાબલભાઈ મહેતા
૧૫	૧૫	૧૯૬૩	ગાંધીમેળો વેડછી સર્વોદય સંમેલનમાં સમાયો.	"	" ભવપ્રકાશ નારાયણ
૧૬	૧૬	૧૯૬૪	બારડોલી	સુરત	" ગોકુળભાઈ લાદ
૧૭	૧૬	૧૯૬૫	પંચોલ-ભારા	"	" રઘુનાથ શીખર ધોત્રે
૧૮	૧૭	૧૯૬૬	માંડણી-કામરોજ	"	" પ્રજ્ઞાસ ચાંધી
૧૯	૧૮	૧૯૬૭	કરાડી	વલસાડ	" પુરુષોત્તમ કોનજી
૨૦	૧૯	૧૯૬૮	મીખલી	વલસાડ	" ટેમરભાઈ
૨૧	૨૦	૧૯૬૯	નળધરા-કુંગરી	સુરત	" મદાલસા નારાયણ
૨૨	૨૧	૧૯૭૦	વેડછી	સુરત	" નારાયણ દેસાઈ
૨૩	૨૨	૧૯૭૧	અંજોટી	વલસાડ	" દિલ્લિપ્તભાઈ દીવાનજી
૨૪	૨૩	૧૯૭૨	ઉકાઈ	સુરત	" સુનેહરસિખ
૨૫	૨૪	૧૯૭૩	બલવાડા	વલસાડ	" કનુભાઈ ચાંધી
૨૬	૨૫	૧૯૭૪	હંજીરા	સુરત	" જીગતરામભાઈ દવે
૨૭	૨૬	૧૯૭૫	જીડીયા-ચોપતી	"	" ઉમાશંકર જોશી
૨૮	૨૭	૧૯૭૬	વધઈ	ડાંગ	" મણિબહેન પટેલ
૨૯	૨૮	૧૯૭૭	ગોપાલપુરા-સોનગઢ	સુરત	" શિવાજી ભાવે
૩૦	૨૯	૧૯૭૮	કોલક	વલસાડ	" અપ્પાસાહેબ સહસ્રજુક્કે
૩૧	૩૦	૧૯૭૯	અમલસાડી	સુરત	" દાદા ધર્મોદિશ્કારી
૩૨	૩૧	૧૯૮૦	જીહારી	"	" હરવિલાસબહેન મહેતા
૩૩	૩૨	૧૯૮૧	વાંસદા	વલસાડ	" હાકુરદાસ બંમ
૩૪	૩૩	૧૯૮૨	ભારડોલી	સુરત	" નારાયણ દેસાઈ
૩૫	૩૪	૧૯૮૩	કરાડી	વલસાડ	" હજીબહેન ટીકેકર
૩૬	૩૫	૧૯૮૪	સુરત	સુરત	" રાવબોદન ગાંધી

૬તમવર્ગ ૨૫૬

મંત્રી, ગાંધીમેળો મળેલ સમિતિ

૭ સાથીને સમર્પણ

[સાથીઓ પ્રત્યેના જીવંતરામજીનો અનન્ય પ્રેમ અનેક રીતે પ્રગટ થતો રહે છે. 'મારી જીવનકથા'માં પોતાના કરતાં સાથીઓને વિશેષ રચના આપ્યું છે. સાથીઓ પ્રત્યેની એમની લાગણી એમના પુસ્તક-સમર્પણમાં કેવી પ્રગટ થઈ છે તે નીચેની સૂચિ દેખાડે આપે છે. સ.]

- ક્રમ પુસ્તકનું નામ કોને કેવી ભાષામાં સમર્પણ થયું
- ૧ મારી જીવનકથા : શિવાભાઈ જેઠાભાઈ પટેલને
 - ૨ આત્મચરિત્ર : આશ્રમજી 'સુ' સફરજ ગોરધન બાબાને. જેમની માછી જીવનસુખ'થી કોઈ અંકળ રીતે અમારી અનેક આત્મચરિત્રોમાં અસર મૂકી ગઈ છે. બીજા અને ત્રીજા ભાગ આશ્રમજી 'સુ' સફરજ ગોરધન બાબા અને નાતુભાઈ સેા. પટેલને.
 - ૩ ગીતા ગીત મંજરી : ગીતાપ્રાણ સ્વામી આનંદને
 - ૪ 'ખાદીભક્ત ચૂનીભાઈ : એમના જ જેવા બીજા 'ખાદીભક્ત દિલપુરા બ. દીવાનજીને
 - ૫ સુ'દરપુત્રી શાળાને પહેલો કલાક : શ્રી ચીમનલાલ ભટ્ટને
 - ૬ પાલવાડી : મહાન પાલશિક્ષક સદ્ગત ગિજુભાઈ બધેકાના અમર આત્માને
 - ૭ ભારત સેવક ગોપાલે : મહાદેવભાઈને
 - ૮ ગાંધીજી : ભગિની સમાજની ગાંધીભક્ત બહેનોને
 - ૯ શુદ્ધદેવનાં ગીતો : નારાયણ મહાદેવ દેસાઈને
 - ૧૦ ગ્રામજનનંદણી : રાનીપરજીને લાજનગંજીને માર્ગે વાળી જનાર વેડછીવાળા સ્વ. જીવજી પટેલના આત્માને.
 - ૧૧ ગાંધી મારી ધરર ભય : ચિ. અજયજીને
 - ૧૨ ખેડૂતો શિક્ષારી : ગ્રામસેવક બજલભાઈને
 - ૧૩ આંધળાનું ગાઝું : અનન્ય ખાદીસેવક ચૂનીભાઈ મહેતાને
 - ૧૪ હળપતિસુકિત : બારડોલીના ખેડૂતોમાં જે ક'ઈ સારું છે તે સર્વના પ્રતિનિધિ શ્રી મોરારાભાઈ કસનજી પટેલને
 - ૧૫ પ્રજાદા નાટક : શ્રી કિશોરલાલભાઈને
 - ૧૬ શેઠકરિયા ખેડૂત : શંભાવના ગાંધીભક્ત ખેડૂત સ્વ. કાયાકાકાને

૮ કેટલીક અગત્યની ઘટનાઓ

જન્મ તારીખ અનિશ્ચિત — સંપાદકના અંદાજ મુજબ ૧-૯-૧૮૯૨ લખતર-અલવાસ.

સેમની બીમારીમાં મુંઝવે સુકામે પિતા ચીમનલાલ દ્વારા અક્ષરવાસી થયા. ૧૮૯૭.

શાળાકીય શિક્ષણ — મેટ્રિક નુંધી, પણ વાર અનુવીર્ય.

'ગીત'માં સહી'માં મદદનીશ તરીકે ગેઠરી મળી-૧૯૧૬.

ગ્રામસેવાનો પ્રથમ અનુભવ — સમજણપુરા, વડોદરા-૧૯૧૭.

સ્વધાનંદ આચર્ય મળગરનીની રાષ્ટ્રીયશાળામાં શિક્ષક તરીકે-૧૯૧૮.

રાષ્ટ્રીયશાળા અને નવજીવનની જ્વાળાદારીએ અવારનવાર ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૨.

મણિપુરના અધ્યાપનમંદિરમાં શિક્ષક તરીકે- ૧૯૨૧-૨૩.

હરિદાસની સાતમી ગયાં ત્યાં જ મા નાનુપાત્રું અવસાન ૧૯૨૨.

સભોણ, જિ. સુરતમાં નરહરિ પરીખ સાથે ૧૯૨૩.

બારડોલીમાં રાનીપરજી વિદ્યાલય ખોલ્યું ૧૯૨૪.

વેડછી ગામની પ્રથમ મુલાકાત ૧૯૨૪.

વડોદરા જિલ્લામાં રેલવાહત કાર્ય ૧૯૨૭.

બારડોલી સત્યાગ્રહમાં દૈનિક પત્રિકાના તંત્રી તરીકે ૧૯૨૮.

વેડછી આશ્રમમાં ઉદ્યોગશાળાની સ્થાપના ૧૯૨૮.

મીઠાની કૃષ્ય પછી તરત કરાડીમાં ધરપકડ-૧૯૩૦ નવ માસની સળ સાથેરમતી અને નાશિક જેલમાં.

વેડછી આશ્રમ જત ૧૯૩૧.

ફરી ધરપકડ સુરતમાં ૧૯૩૧ થયુ માસ સુરતની સળ જેલમાં.

બારડોલીથી ધરપકડ ૧૯૨૩ સાથેરમતી જેલમાં જ માસ.

સાથેરમતી આશ્રમમાં પ્રાતાકાળની પ્રાર્થના શુભરાતીમાં ઉતારી ૧૯૩૧.

લખતર ખાતે તડીપાર ૧૯૩૨.

સુરતમાં ગિરફતાર ૧૯૩૩. લાખખલા જેલમાં નવ માસ.

લાખખલાના 'શુદ્ધિ મંદિર'માં વહાલૂડી વેડછીની રચના.

સકિર'ગામે ખેડૂત પરિષદ ભરતી ગિરફતાર ૧૯૩૫, સાકામાર વર્ષની સળ.

૧૯૩૦ થી ૧૯૪૨ કુધીમાં કુલ ૭ વાર જેલમાં વાસ, સાત વર્ષ અને નવ માસની સળ ભોગવી હતી.

ગાંધીજીની બોલાવેલી વર્ષ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદમાં હાજરી ૧૯૩૭

હરિપુરા કોંગ્રેસમાં સ્વરહતા સંધના નાયક ૧૯૩૭.

બારડોલીના પાટીદાર જીનમાં હળપતિ સુકિતને દરાવ. ૧૯૩૯.

વેડછી આશ્રમ તરફથી વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહી તરીકે ગોરધન બાબાની પસંદગી ૧૯૪૨.

'ભારત છોડો' આદેશન વખતે ગિરફતાર- ૧૯૪૨.

વેડછી આશ્રમ જત-૧૯૪૨.

ગ્રામશાળા વેડછીની સ્થાપના ૧૯૪૭.

કાંગમાં આશ્રમ પ્રવૃત્તિનો આરંભ ૧૯૪૮.

હુનિયાદી શિક્ષણ માટેનું અધ્યાપન મંદિર શરૂ થયું ૧૯૪૮.

સર્વેદ્ય જેલના શરૂઆતનો આરંભ ૧૯૪૮.

ગ્રામસેવક વિદ્યાલય આરંભ ૧૯૪૮.

શુભરાત નઈ તાલીમ સંધની સ્થાપના ૧૯૪૮.

રાનીપરજી સેવાસલાની સ્થાપના ૧૯૪૯.

આશ્રમ ગૌશાળાની કૃષ ન દેતી ગાયને નાધા ૧૯૫૦-૫૧

હળપતિ સેવા સંધની સ્થાપના ૧૯૬૧.

ગાંધી વિદ્યાપીઠની સ્થાપના ૧૯૬૮.

વેડછીમાં ગાંધી શતાબ્દી ગાંધીગીતા ૧૯૭૦.

વડલાની વડવાઈઓ

વેડછી ત્રેરિત સંસ્થાઓની નીચેની યાદી બેંકનજરમાં સંસ્થાઓ અંગે પ્રાથમિક માહિતી આપે છે. સં

સંસ્થાનું નામ અને મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ	ગ્રેડ સંખ્યાઓ	સ્થાપના વર્ષ	મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ	વાલસેનારની સંખ્યા
૧ ઉકાઈ નવનિર્માણ સમિતિ, કિલ્લે સોનગઢ પ્રમુખ : શ્રી રમેશભાઈ દેસાઈ સ્થાપના વર્ષ : ૧૯૭૭ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ : (૧) વિદ્યાલયો (૨) છાત્રાલયો (૩) બાલવાડીઓ (૪) નશાગંધી (૫) સમાજસેવા (૬) સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓ	૧ વનરાજ આશ્રમશાળા, ૨ વનરાજ આશ્રમશાળા, ૩ વનરાજ આશ્રમ શાળા, ૪ વનરાજ આશ્રમ શાળા, ૫ વનરાજ ઉ.છ. વિદ્યાલય, ૬ વનરાજ કન્યા વિદ્યાલય, ૭ વનરાજ કુમાર છાત્રાલય, ૮ વનરાજ કન્યા છાત્રાલય, ૯ વનરાજ કુમાર છાત્રાલય, ૧૦ વનરાજ કન્યા છાત્રાલય, ૧૧ વનરાજ કન્યા છાત્રાલય, ૧૨ વનરાજ કન્યા છાત્રાલય,	બોરદા ઉમરદા ઉમરદા આમકુરી બોરદા ટેકરવા બોરદા બોરદા ઉમરદા ઉમરદા સિલેટવેલ ટેકરવા	રામભાઈ બ. ચૌધરી આચાર્ય ૧૨૦ વીરસિંહભાઈ ચીમનલાલ ,, ૧૨૦ શામજીભાઈ ડા. ચૌધરી ,, ૧૨૦ સવિતાબેન મં. ચૌધરી ,, ૧૨૦ નગીનભાઈ કે. ચૌધરી ,, ૧૩૦ વિન્ડુબહેન ડ. ચૌધરી ,, ૧૧૦ જ્વાહરભાઈ ન. ચૌધરી ગૃહપતિ ૧૧૦ મીનાબહેન આર. ગા. ગૃહમાતા ૨૦ મા. સ. વસાવા ગૃહપતિ ૨૮ લલિતાબહેન મ. ગા. ગૃહમાતા ૨૫ કંકુબહેન સી. ચૌધરી ગૃહમાતા ૬૦ યુષાબહેન મં. ચૌધરી ગૃહમાતા ૧૧૦	
૨ કન્યા આશ્રમ મઢી પ્રમુખ : પૂ. શ્રી જીવતરામભાઈ દવે મંત્રી : શ્રી અનંતપૂજાબહેન મહેતા સ્થાપના વર્ષ : ૧૯૫૩ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ : (૧) વિદ્યાલયો (૨) છાત્રાલયો (૩) બાળવાડી કુલ : ૨ (૪) સમાજસેવા (૫) સંસ્કાર પ્રવૃત્તિ (૬) પ્રાથમિક શાળા	૧ ઉ.છ. કન્યાવિદ્યાલય, વાસલ્લધામ મઢી ૨ ,, તથા પ્રાથમિક છાત્રાલય ,,		૫૩ શારદાબહેન મો. ચૌધરી આચાર્ય ૩૨૬ ,, પાતુબહેન ન. ચૌધરી ગૃહમાતા ૧૨૪	
૩ ખાદી કુટિર, વેડછી પ્રમુખ : માધુભાઈ છુ. ચૌધરી મંત્રી : શ્રી ભગવતભાઈ દવે સ્થાપના વર્ષ : મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ : (૧) વિદ્યાલયો (૨) છાત્રાલયો (૩) બાલવાડી કુલ : ૧૩, (૪) ખાદી આશ્રમો (૫) સાહુ, તેલઘાણી (૬) સમાજસેવા (૭) સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓ.	૧ ઉ. છુ. વિદ્યાલય ૨ ઉ. છુ. વિદ્યાલય, ૩ આશ્રમશાળા, ૪ ,, ૫ ,, ૬ ,, ૭ ઉ.છ. કન્યા છાત્રાલય ૮ છાત્રાલય	વાડીબેસંચેટ વેડછી બેરીસાવર ગોપાલપુરા ખેરવાડા વેડછી વેડછી વરડા	૭૯ મંજારામ ના. પટેલ આચાર્ય ૧૨૦ ૮૧ અબાબેન ડા. ચૌધરી આચાર્ય ૧૨૦ ૫૪ ,, ૧૫૦ ૫૬ ,, ૧૧૦ ૮૦ ,, ૭૦ ૮૨ ,, ૧૩૫ ૭૪ ,, ૧૩૦ ૫૬	
૪ આશ્રમસેવા સભા, ધરમપુર પ્રમુખ : શ્રી નાનુભાઈ મગનલાલ દેસાઈ મંત્રી : શ્રી લક્ષ્મીબહેન પટેલ સ્થાપના વર્ષ : મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ : (૧) વિદ્યાલયો (૨) છાત્રાલયો (૩) બાલવાડીઓ (૪) નશાગંધી (૫) સમાજસેવા (૬) સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓ (૭) અન્નદાનની પ્રવૃત્તિ	૧ ઉત્તર સુનિયાદી વિદ્યાલય, ૨ ઉત્તર સુનિયાદી વિદ્યાલય. ૩ ,, ,, ૪ ,, ,, ૫ સરદાર કુમાર આશ્રમ, ૬ કેસ્તુરબા કન્યા આશ્રમ, ૭ કુમાર આશ્રમ, ૮ કન્યા આશ્રમ, ૯ આશ્રમશાળા,	ગિલપુરી નાનાપોંદા કરબેરી કપાડા ધરમપુર ગિલપુરી નાનાપોંદા નાનાપોંદા લવકર	૬૦ લીનભાઈ કે. પટેલ આચાર્ય ૩૩૫ ૬૧ રમણભાઈ પ્રેમાભાઈ પટેલ ,, ૪૨૨ ૭૬ લીયુભાઈ કે. પટેલ ,, ૧૨૫ ૭૯ છીયુભાઈ જોલ. પટેલ ,, ૬૫ ૫૩ મનમણભાઈ કે. દેવસુખ ગૃહપતિ ૬૦ ૫૩ જ્વાહરભાઈ ન. પટેલ ગૃહમાતા ૫૦ ૬૫ લાનજીભાઈ જીન. જાદવ ગૃહપતિ ૨૫ ૬૫ ની.બહેન કે. ગાંધી ગૃહમાતા ૨૦ ૬૬ છીયુભાઈ રૂ. ચંદ્રની ગૃહપતિ ૧૫૦	

૧૦	કુમાર આશ્રમ,	કપાડા
૧૧	આશ્રમશાળા	ગુંદીયા
૧૨	કુમાર આશ્રમ,	કરંજવેરી

૭૯	મંજીભાઈ દસાલભાઈ પટેલ	૧૦
૭૬	તુકારામ એમ. મોવળે	૧૨૦
૭૯	કુંભજીભાઈ એસ. ભદ્રવ	૨૦

૫ યામસેવા સમાજ, ન્યાસ

પ્રમુખ : શ્રી શિવપ્રસાદ રા. ઉપાધ્યાય
મંત્રી : ,, મોહનભાઈ મહીકર
સ્થાપના વર્ષ : ૧૯૫૭
મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ :
(૧) વિદ્યાલયો (૨) છાત્રાલયો
(૩) પાલવાડીઓ (૪) નશાખંધી
(૫) સમાજસેવા (૬) સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓ

૧	દક્ષિણાપથ વિવિધલક્ષી વિદ્યાલય વ્યારા	
૨	ઉત્તર યુનિયાદી વિદ્યાલય	ગડત
૩	અરુણાચલ ઉ.યુ. વિદ્યાલય	લખાલી
૪	વનાંચલ ઉ.યુ. વિદ્યાલય	પંચોળ
૫	વેલુવન કન્યા વિદ્યાલય	ડોલવલુ
૬	આરબક ઉ.યુ. વિદ્યાલય	મેડકૂવાદર
૭	ઉત્તરાંચલ ઉ.યુ. કન્યાવિદ્યાલય	ઘોરખડી
૮	જ્ઞાનદીપ વિદ્યાલય	જાયાસાળા
૯	કસ્તુરબા સ્ત્રી અધ્યાપન મંદિર	ઘોરખડી
૧૦	ઉ.યુ. આશ્રમશાળા	કરંજવેડ
૧૧	આશ્રમશાળા	હીડિયા
૧૨	"	ખૂંટાડિયા
૧૩	"	ચૂનાવાડી
૧૪	"	પંચોળ
૧૫	"	ગડત
૧૬	"	ખૂંટાડિયા
૧૭	"	કરંજવેલ
૧૮	"	આસોપાલો
૧૯	"	ઝાંખરી
૨૦	"	વટકુંદ
૨૧	"	ઘોરખડી
૨૨	"	કલકવા
૨૩	"	સરકુવા
૨૪	"	ઝારવલુ
૨૫	સહદેવકુમાર છાત્રાલય	કરંજવેડ
૨૬	પૂણીકન્યા આશ્રમ	અંતાપુર
૨૭	વૃંદાવન છાત્રાલય	પંચોળ
૨૮	ઉ.યુ. કન્યા છાત્રાલય	ડોલવલુ
૨૯	પ્રાગ્યકુળ છાત્રાલય	ગડત
૩૦	ઉત્તર યુનિયાદી કન્યા છાત્રાલય	ગડત
૩૧	ઉ.યુ. કુમાર છાત્રાલય	લખાલી
૩૨	ઉ.યુ. કન્યા છાત્રાલય	લખાલી
૩૩	કસ્તુરબા કન્યા છાત્રાલય	મેડકૂવાદર
૩૪	કલ્પોલિની છાત્રાલય	ઘોરખડી
૩૫	દક્ષિણાપથ કન્યા છાત્રાલય	વ્યારા
૩૬	" કુમાર છાત્રાલય	વ્યારા
૩૭	" દા.સેકન્ડરી છાત્રાલય	વ્યારા

નીલમખેડેન પરીખ	આચાર્ય	
પ્રફુલભાઈ દેસાઈ	આચાર્ય	
ગણુપતભાઈ ગામીત	,,	
કલ્પસિંહ ચૌધરી	,,	
કુંતાળહેન ચૌધરી	આચાર્ય	
ઉષાળહેન ચૌધરી	,,	
સોમીળહેન	,,	
રંગભાઈ	આચાર્ય	
કેકિલાળહેન શાહ	આચાર્ય	
મંજીભાઈ ચૌધરી	આચાર્ય	૧૨૦
રામજીભાઈ ચૌધરી	,,	૧૨૦
અંબાળહેન ચૌધરી	,,	૪૦
ચંદુભાઈ ગામીત	,,	૧૨૦
કાન્તુભાઈ વાંકડા	,,	૧૨૦
ઈશ્વરભાઈ ચૌધરી	,,	૧૨૦
મંજુળહેન માલાવંશી	,,	૧૧૦
નટુભાઈ ચૌધરી	,,	૧૧૦
જમશેદભાઈ ડેકશી	,,	૧૧૦
ગણુપતભાઈ ચૌધરી	,,	૧૫૦
જનાભાઈ ચૌધરી	,,	૧૧૦
પાલાભાઈ કામલિયા	આચાર્ય	૧૨૦
અરવિંદભાઈ ગામીત	,,	૭૦
લાલસીંગભાઈ ગામીત	,,	૯૦
પ્રવીણભાઈ ચૌધરી	,,	૩૦
ડાહ્યાભાઈ હરિજન	ગૃહપતિ	૨૫
કુસુદળહેન ચૌધરી	ગૃહમાતા	૫૦
લક્ષ્મીભાઈ ચૌધરી	ગૃહપતિ	૧૨૦
અંબાળહેન ચૌધરી	ગૃહમાતા	૯૫
ભૂલાભાઈ ચૌધરી	ગૃહપતિ	૧૧૫
નિર્મળાળહેન	,,	૩૫
છોટુભાઈ ગામીત	ગૃહપતિ	૧૦૫
કલાળહેન ચૌધરી	ગૃહમાતા	૨૦
લીલાળહેન ચૌધરી	,,	૧૩૪
કંચનળહેન ચૌધરી	,,	૧૧૦
કુસુમળહેન ચૌધરી	,,	૬૦
સોમભાઈ ચૌધરી	ગૃહપતિ	૧૩૩
ન્યોતીન્દ્ર ભારતી	,,	૬૦

૬ ડાંમ નિર્મલ નશાખંધી સંઘ, આડવા

સંસ્કાર કેન્દ્રો - ૧૨

પ્રમુખ : શ્રી ઇન્દુભાઈ નાયક
મુખ્ય પ્રવૃત્તિ :
નશાખંધી પ્રચાર
કોમ્પ્યુટર, સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓ

સંસ્થાનું નામ અને મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ	પેટા સંસ્થાઓ	સ્થાપના વર્ષ	મુખ્ય કાર્યક્ષેત્રો	લાભારીના સંખ્યા
૭ ડાંગ સ્વરાજ આશ્રમ, આહવા	૧ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ઉ.છુ. વિદ્યાલય ૨ આશ્રમ કુમાર જાનાલય ૩ આશ્રમ કન્યા જાનાલય ૪ આશ્રમશાળા ૫ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આશ્રમશાળા ૬ આશ્રમ કૃષિ કેન્દ્ર	૭૬ ૭૬ ૬૫ ૬૫ ૫૪ ૬૫	ટંડેલ ગાંડાભાઈ પટેલ દેવકીબહેન નાયક અમૃતભાઈ નાયક અંદિકાબહેન પરીખ અમૃતભાઈ નાયક કેન્દ્ર વ્યવસ્થાપક	આંચારી ૨૧૦ શુદ્ધપતિ ૧૬૦ ગૃહભાતા ૫૦ આચાર્ય ૧૨૦ આચાર્ય ૧૨૦
મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ : ૧ વિદ્યાલયો ૨ જાનાલયો ૩ બાળવાડીઓ ૪ નશાબંધી ૫ સમાજસેવા ૬ સંસ્કાર પ્રવૃત્તિ				
૮ નેત્ર સેવા આશ્રમ, ઢેરોડ	૧ ઉત્તર છુનિયાદી વિદ્યાલય. ૨ " " " " ભીલબંધોલી ૩ " " " " વેલદા ૪ સામંજનિક હાઈસ્કૂલ ઉત્તર ૫ આશ્રમશાળા ફૂલવાડી ૬ આશ્રમશાળા ખોડદા ૭ આશ્રમશાળા ખાળદા ૮ " " ઢેરોડ ૯ " " પારીળધારા ૧૦ " " સરુવાણ ૧૧ " " ઈંટવાઈ ૧૨ " " ભીલબંધોલી ૧૩ " " મોરખા ૧૪ સરદાર કુમાર જાનાલય, ઢેરોડ ૧૫ કંકરખાપા કુમાર " નિઅર ૧૬ ગાંધી કુમાર જાનાલય, ઉત્તર ૧૭ કાકાસાહેબ ભવે જાનાલય, ભીલબંધોલી ૧૮ જવાહર કુમાર જાનાલય, કુકરમુંડા ૧૯ ગાંધીજી કુમાર જાનાલય, વેલદા ૨૦ જવાહર કુમાર જાનાલય, ઉત્તર ૨૧ કસ્તુરબા કન્યા જાનાલય, ઉત્તર ૨૨ ઉ. છુ. આશ્રમશાળા, ફૂલવાડી	૬૨ ૬૭ ૬૮ ૭૮ ૬૧ ૬૨ ૬૨ ૬૪ ૮૦ ૮૦ ૮૪ ૮૧ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૭૮ ૭૯ ૮૧	જશવંતભાઈ રા. પટેલ સાનસગીભાઈ રા. ચૌધરી અક્ષતસિંહ સા. પટેલ મનપુત્રભાઈ કે. પટેલ કીમજીભાઈ દે. ચૌધરી કનકજીભાઈ ગો. ચૌધરી જનભાઈ છુ. પટેલ છોટુભાઈ હ. ગામીત મંદાદભાઈ છુ. વસવા મંજીભાઈ ભં. ગરાસિયા છોટુભાઈ દે. વળવી રમણભાઈ છુ. પટેલ ભીલભાઈ વ. ગાવિત વિજયભાઈ ના. પાઝી વસંતભાઈ સિ. વળવી જનભાઈ પા. ગાવિત હાતાબહેન આ. વસવા સિવાજીભાઈ રા. ગાવિત	આચાર્ય ૫૫ " ૪૭ " ૧૩૭ " ૩૦૭ " ૧૫૦ " ૧૫૦ " ૧૫૦ " ૧૫૦ " ૬૦ " ૬૦ " ૩૦ " ૭૦ " ૪૬ " ૪૧ " ૬૦ " ૫૫ " ૬૬ " ૧૪૫ " ૨૮૭ " ૧૮૭ " ૧૨૧ " ૧૫૬ " ૧૦૫ " ૧૪૪ " ૧૦૦ " ૨૫ " ૪૩ " ૫૫
૯ વેડછી ખેડેશ સેવા સમિતિ ઉદ્યોગવાદી, વાલોડ	૧ આમલાગતી, કલમકુઈ ૨ ઉ. છુ. વિદ્યાલય, વનસ્થલી ૩ ઉત્તર ઈ. છુ. વિદ્યાલય, વનસ્થલી ૪ કલમ મહાવિદ્યાલય, વનસ્થલી ૫ ઉપાસના વિદ્યાલય, ગોલજી ૬ આશ્રમશાળા કલ્પવૃક્ષ ૭ ઉ. છુ. વિદ્યાલય, અંધારી ૮ આમતીય ઉ. છુ. વિદ્યાલય, અલ્પભોરિયા ૯ સોલંકુજી જાનાલય, કલમકુઈ ૧૦ ગિરિવન કન્યા જાનાલય, ગોલજી ૧૧ મૈત્રી કુમાર જાનાલય, ગોલજી ૧૨ ચેરણા જાનાલય, મોરિયા	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨	ખાંજીભાઈ શાહ જશવંતભાઈ દેસાઈ " " જશવંતભાઈ ચૌધરી જનભાઈ પટેલ કાંકરભાઈ ગામીત અમરસિંહભાઈ પરમાર રામભાઈ હીમર	આંચારી ૧૪૫ " ૨૮૭ " " " ૧૮૭ " ૧૨૧ " ૧૫૬ " ૧૦૫ " ૧૪૪ " ૧૦૦ " ૨૫ " ૪૩ " ૫૫
મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ : (૧) વિદ્યાલયો (૨) જાનાલયો (૩) બાળવાડીઓ (૪) નશાબંધી (૫) સમાજસેવા (૬) સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓ (૭) અન્નદાન પ્રવૃત્તિઓ				

૧૨	સાદરવેલ	જે.કે.સ.મં. લિ.	રાનીઆળા	૫૫	નારાયણ એચ. દાગુવાળા પ્રમુખ	૪૪૬
૧૩	ઉમરદા	"	"	૭૭	મણિલાલ મં. ગામીત મંત્રી	૩૮૨
૧૪	અગાસવાણ	"	"	૫૭	જે.કે.ભાઈ દા. પટેલ પ્રમુખ	૬૨૭
૧૫	ખેરવાડા	"	"	૫૬	ધનજીભાઈ આર. ગામીત મંત્રી	૬૨૭
૧૬	નોંદવાડા	"	"	૫૬	અમરસિંહભાઈ દે. ગા. પ્રમુખ	૪૪૩
૧૭	ધુટવેલ	"	"	૫૬	ભાવિંદભાઈ બી. વસાવા પ્રમુખ	૧૨૭૬
૧૮	બરડીયાડા	"	"	૫૮	ભાવિંદભાઈ રં. ચૌધરી મંત્રી	૪૭૫
૧૯	પાટી	"	"	૬૯	લાણાભાઈ જી. ગામીત પ્રમુખ	૮૮૮
૨૦	ચાંગિકા	"	"	૫૮	રતનજીભાઈ વે. ગામીત મંત્રી	૬૯૭
૨૧	ચાંતાપુર	"	"	૫૮	વસનજીભાઈ મં. ગામીત પ્રમુખ	૧૧૫૦
૨૨	આંખરી વિ.જે.કે.સ.મં.લિ,		ડોલારા	૫૭	જાલાભાઈ મં. ગામીત મંત્રી	૫૮૯
૨૩	બાલપુર	"	"	૫૮	શ્યામભાઈ બી.ધાલાઈ પ્રમુખ	૬૪૫
૨૪	ધામણદેવી	"	"	૫૬	નગીનભાઈ દે. ગામીત મંત્રી	૭૯૯
૨૫	વાઘપાણી	"	"	૫૬	સોનીયાભાઈ મં. પ્રમુખ	૮૧૨
૨૬	મહુવા તા. જે.કે.સ.મં.લિ.		અનાવલ	૫૮	માવજીભાઈ જી. ચૌધરી મંત્રી	૭૨૦
૨૭	સહવાવ વિ.	"	"	૫૮	કલુસીંગભાઈ મ. ચૌધરી પ્રમુખ	૭૨૮
૨૮	ખોડઆળા વિ.	"	"	૫૮	ઉત્તમભાઈ સી. ચૌધરી મંત્રી	૭૨૮
૨૯	જીજીયા	"	"	૫૬	ભાવજીભાઈ જી. ગામીત પ્રમુખ	૭૨૮
૩૦	દેવગઢ વિભાગ જે.કે.સ.મં.લિ,	"	"	૫૬	દેશવજીભાઈ લ. ગામીત પ્રમુખ	૭૨૮
૩૧	દહવાડા	"	"	૫૬	કચ્છભાઈ દા. ગામીત મંત્રી	૭૨૮
૩૨	તારાપોર	"	"	૫૬	મગનભાઈ જે. ગામીત પ્રમુખ	૭૨૮
૩૩	મંગરોલ તા.જે.કે.સ.મં.લિ. ઉમરપાડા			૫૬	બાલુભાઈ જે. ગામીત મંત્રી	૭૨૮
૩૪	સુતપડકા વિભાગ જે.કે. સ. મં. લિ. ઉમરપાડા			૫૬	બાલુભાઈ દે. ગામીત પ્રમુખ	૭૨૮

સંસ્થાનું નામ અને મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ	પેટા સંસ્થાઓ	સ્થાપના વર્ષ	મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ	લાભ લેનારની સંખ્યા
	૭૫ બીલવાણુ " "	૬૨	વાલજીભાઈ ગો. વસાવા પ્રમુખ યુનિટભાઈ ગો. વસાવા મંત્રી	૬૭૬
	૭૬ ધાણુવડ " "	૫૫	સંગીતભાઈ આર. વસાવા પ્રમુખ ૫૩૧ જયસિંહભાઈ ડી. વસાવા મંત્રી	
	૭૭ વાંકલવાડી " "	૫૬	ભાવસિંગભાઈ વે. પ્રમુખ ૧૦૮૫ ફતેસિંગભાઈ એફ. વસાવા મંત્રી	
	૭૮ વ્યારા તા. વાંજ', કા.સ.મં.લિ. ડોલવળુ	૫૫	કિકાભાઈ ડાલાભાઈ પ્રમુખ ૮૫૮ કલ્યાણભાઈ ઉ. મંત્રી	
	૭૯ ભાંતિજીદક " ઉચ્છલ	૬૫	ભાટિયાભાઈ પ્રમુખ હાડીયાભાઈ ભાટિયાભાઈ મંત્રી	
	૪૦ અંબાયા વાં. જ', કા.સ.મં. લિ. વેડછી	૫૭		

૧૬ સ્વરાજ આશ્રમ, કુંભર	૧ આશ્રમશાળા, ભાગરખડક કુમાર જાગલય, કુંભર	૬૪ ૬૪	હીરાભાઈ પટેલ આચાર્ય	૧૫૦
સંગીતિકા : શ્રી સરોજળહેત શાહ, અગુલર પ્રવૃત્તિ : વિદ્યાલય, જાગલય				

૧૭ સ્વરાજ આશ્રમ, વેડછી પ્રમુખ : પૂ. શ્રી જીગતરામભાઈ દવે મંત્રી : શ્રી નાનુભાઈ પટેલ સ્થાપના વર્ષ : ૧૯૨૮ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ : (૧) વિદ્યાલયો (૨) જાગલયો (૩) બાળવાડી (૪) સમાજસેવા (૫) નવાળખી (૬) આયોગ ઉત્તેજન (૭) સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓ	૧ ઉત્તર છુનિયાદી વિદ્યાલય, વેડછી ૨ પુરુષ અધ્યાપન મંદિર, વેડછી ૩ ઉ. છુ. વિદ્યાલય, જાગલય ૪ અધ્યાપન મંદિર, જાગલય	બાલુભાઈ દેસાઈ ગીમનભાઈ પટેલ	આચાર્ય "	૩૧૦ ૪૨ ૪૨
---	--	-------------------------------	-------------	-----------------

સંસ્થાનું નામ અને મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ	સ્થાપનાવર્ષ	સંસ્થાના વડાનું નામ	હેતો લાભાર્થી સંખ્યા
૧૮ જળપતિ સેવા સંઘ, બારડોલી પ્રમુખ : જીગતરામભાઈ દવે મંત્રી : અરવિંદ દેસાઈ સ્થાપના વર્ષ : ૧૯૬૧ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ : (૧) વિદ્યાલયો (૨) જાગલયો (૩) બાલવાડીઓ (૪) નવાળખી (૫) સમાજસેવા (૬) આર્થિક ઉત્તેજ (૭) મજૂર સંગઠન (૮) સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓ (૯) કાર્યની સહાય (૧૦) આયોગો			
૧ ઉ. છુ. વિદ્યાલય, ચમલસાડી તા. પલસાણા	૬૮-૬૯	શ્રી પરમુભાઈ ગોવિંદજી જળપતિ	આચાર્ય ૧૭૦
૨ ઉ. છુ. વિદ્યાલય, વાલેયા તા. જામડોલી	૬૯-૭૦	" કમળાગેન પ્રેમજીભાઈ ચૌધરી	" ૨૪૦
૩ " " દીળા તા. કામરેજ	૭૬-૭૭	" ગયનલાલ નાગરજીભાઈ પટેલ	" ૧૨૦
૪ " " રાણત તા. મહુવા	૭૬-૭૭	" અંકુભાઈ મણિયાભાઈ ચૌધરી	" ૧૨૦
૫ " " બીલવણ તા. માગરોજ	૭૦-૭૧	" દમણીધાભાઈ કુંજીયાભાઈ વસાવા	" ૧૨૦
૬ ઉ. છુ. આ.શા. અડદા તા. નવસારી	૬૭-૬૮	" ધીરુભાઈ લીલાભાઈ પટેલ	" ૧૨૦
૭ " " હુવાસડુ તા. બારડોલી	૭૧-૭૨	" ભરતભાઈ ભટ્ટાચાર્ય ચૌધરી	" ૧૩૪
૮ " " હલધતુ તા. કામરેજ	૭૪-૭૫	" નવનરામ સરોધદાસ વસાવા	" ૧૨૦

ક્રમ	સંસ્થાનું નામ અને સુગ્રય પ્રકૃતિઓ	સ્થાપનાવાર્ષ	સંસ્થાનાં વડાનું નામ	દોદો લાભાર્થી
૯	ઉ.છુ. આ.શા. અમલસાડી તા. માંડવી	૭૪-૭૫	મગનલાલ નારજીભાઈ તલવીયા	આત્યાર્થ
૧૦	” ” કોંઢ તા. વાલિયા	૭૮-૭૯	અજીતભાઈ દેવજીભાઈ ચૌધરી	”
૧૧	” ” સામરપાડા તા. ડેડિયાપાડા	૭૮-૭૯	ભાનુભાઈ દાજીભાઈ પટેલ	”
૧૨	” ” સભોદ તા. અ.કલેશ્વર	૭૨-૭૩	નારજીભાઈ વેલજીભાઈ પટેલ	”
૧૩	આશ્રમશાળા અમલસાડી તા. પલસાણા	૬૪-૬૫	ગુરજીભાઈ ઉગાભાઈ રાઠોડ	”
૧૪	” ” ટીળા તા. કામરેજ	૬૪-૬૫	રમણલાલ કપાભાઈ ગરાસીયા	”
૧૫	” ” વાઘેચા તા. બારડોલી	૬૭-૬૮	લલિતાબેન બનાભાઈ રાઠોડ	”
૧૬	” ” ઈલાવ તા. હંસોટ	૬૮-૬૯	મગનભાઈ મંજુભાઈ હળપતિ	”
૧૭	” ” સોનવાડા તા. વલસાડ	૬૮-૬૯	બાબુભાઈ છોટુભાઈ હળપતિ	”
૧૮	” ” ખરવાસા તા. ચોર્ણા	૬૯-૭૦	ભાનુજીભાઈ કાસુભાઈ કોંઢણી	”
૧૯	” ” તેજલાવ તા. ચોખલી	૭૧-૭૨	રમેશભાઈ રેશભાઈ ચૌધરી	”
૨૦	” ” કમરબેલ તા. ઉમરગામ	૭૪-૭૫	સોનાભાઈ ભીખભાઈ હળપતિ	”
૨૧	” ” પાલીધુઆ તા. ”	૭૮-૭૯	રણજીતસિંહ નિચોલીયા	” ૧
૨૨	” ” વિસાડાલીયા તા. માંડવી	૭૭-૭૮	દિવાનજીભાઈ વીરજીભાઈ ગામીત	” ૧
૨૩	” ” ગંધાર તા. વાઘરા	૭૮-૭૯	મનુભાઈ પાલયાભાઈ ચૌધરી	” ૧
૨૪	” ” સામરપાડા તા. ડેડિયાપાડા	૭૭-૭૮	ગોવિંદભાઈ સોમભાઈ પટેલ	” ૧
૨૫	” ” આકાલી તા. સાગપારા	૭૮-૭૯	ગુરુલાલભાઈ મન્યાભાઈ કોંઢણી	” ૧
૨૬	કે.મ. ઇનાલય અમલસાડી તા. પલસાણા	૭૪-૭૫	બાળાબેન ગોવિંદભાઈ હળપતિ	ગૃહપતિ
૨૭	” ” વાઘેચા તા. બારડોલી	૬૯-૭૦	લીલાબેન માધુભાઈ પટેલ	” ૨
૨૮	” ” ટીળા તા. કામરેજ	૭૫-૭૬	ભીમલાબેન ધનાભાઈ ચૌધરી	” ૨
૨૯	” ” ચોરધાણ તા. પલસાણા	૬૭-૬૮	મંજુલાબેન કમનજીભાઈ ચૌધરી	” ૨
૩૦	” ” વૈલાછ તા. માંગરોળ	૭૧-૭૨	નિર્મલાબેન બી. ચૌધરી	” ૨
૩૧	” ” વાંકાનેર તા. બારડોલી	૭૬-૭૭	મધુબેન હમનભાઈ હળપતિ	” ૩
૩૨	” ” ખીલવણ તા. માંગરોળ	૭૮-૭૯	જીસિલાબેન હમનભાઈ ચૌધરી	” ૩
૩૩	કે.મ. ઇનાલય નવસારી તા. નવસારી	૫૬-૫૭	લક્ષ્મીબેન સુખાભાઈ પટેલ	” ૬
૩૪	” ” સરીગામ ” ઉમરગામ	૭૮-૭૯	રમીલાબેન હરસિંગ ચૌધરી	” ૨
૩૫	” ” અરેડ ” માંડવી	૭૮-૭૯	સવિતાબેન ડાભાભાઈ રાઠોડ	” ૨
૩૬	” ” માંગરોળ ” માંગરોળ	૭૫-૭૬	કનાબેન વનાભાઈ ચૌધરી	” ૨૧
૩૭	” ” રાણુત ” મહુવા	૭૬-૭૭	બાલીબેન નીજાભાઈ પટેલ	” ૪
૩૮	” ” પારડીપાતા તા. પલસાણા	૭૭-૭૮	કુસુમબેન રડીયાભાઈ ચૌધરી	” ૨૦
૩૯	કુમાર ઇનાલય અમલસાડી તા. પલસાણા	૬૮-૬૯	લીમજીભાઈ અમનોભાઈ ચૌધરી	ગૃહપતિ ૧૧૫
૪૦	” ” પલસાણા ” પલસાણા	૭૩-૭૪	માનસીંગભાઈ ગમલાભાઈ ચૌધરી	” ૨૦
૪૧	કુમાર ઇનાલય સરભોણ તા. બારડોલી	૬૬-૬૭	રવીન્દ્રભાઈ બી. ચૌધરી	ગૃહપતિ ૫૨
૪૨	” ” ટીળા તા. કામરેજ	૫૬-૫૭	ગુરજીભાઈ હળપતિ	” ૭૦
૪૩	” ” બીલવણ તા. માંગરોળ	૭૦-૭૧	મકનજીભાઈ પુનિયાભાઈ વસાવા	” ૭૦
૪૪	” ” કંટવા તા. માંગરોળ	૭૩-૭૪	મગનભાઈ કાળાદાસ હળપતિ	” ૩૦
૪૫	” ” રાણુત તા. મહુવા	૭૬-૭૭	બાલુભાઈ સી. ચૌધરી	” ૬૦
૪૬	” ” કુલુસા તા. ઉમરગામ	૭૩-૭૪	બ્યંતીલાલ કાનજીભાઈ ટંકેલ	” ૨૦
૪૭	” ” ગણુદેવા તા. ગણુદેવી	૭૩-૭૪	દિલાવરસિંહ વસાવા	” ૨૦
૪૮	” ” સભોદ તા. અ.કલેશ્વર	૭૨-૭૩	રમેશભાઈ પરસોતમભાઈ વસાવા	” ૨૫
૪૯	” ” પટ્ટા તા. કામરેજ	૭૮-૭૯	સુરેશભાઈ હમનભાઈ વસાવા	” ૩૫
૫૦	” ” નવગારી તા. નવસારી	૫૬-૫૭	નારજીભાઈ ભગુભાઈ પટેલ	” ૪૯
૫૧	” ” પારડીપાતા તા. પલસાણા	૭૦-૭૮	સારગુભાઈ બાબુભાઈ વસાવા	” ૨૬
૫૨	” ” સિંહાણ તા. કામરેજ	૭૩-૭૮	સુખાસ વસાવા	” ૩૦
૫૩	” ” અરધાણ તા. પલસાણા	૭૭-૭૮	શંકરભાઈ નરસિંહભાઈ ચૌધરી	” ૨૫
૫૪	” ” વેદમા તા. નવસારી	૬૯-૭૦	નાનિભાઈ પટેલ	” ૩૦

26818

સાદરેના સાદરેના/ભારતીય
દેશી

26818

શ્રીમતીલલ મ ગજદાસ શ્રીથાલય
ગુજરાતી માહિત્ય પરિષદ
અમદાવાદ-૬